

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

K A P I T A L

KARL MARX

KAPITAL

KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

PO REDAKCIJI
MARX-ENGELS-LENJINOVOG
INSTITUTA

BIBLIOTEKA MARKSIZMA-LENJINIZMA

KARL MARX

KAPITAL

KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

I. SVEZAK

KNJIGA PRVA

PROCES PROIZVODNJE
KAPITALA

1947

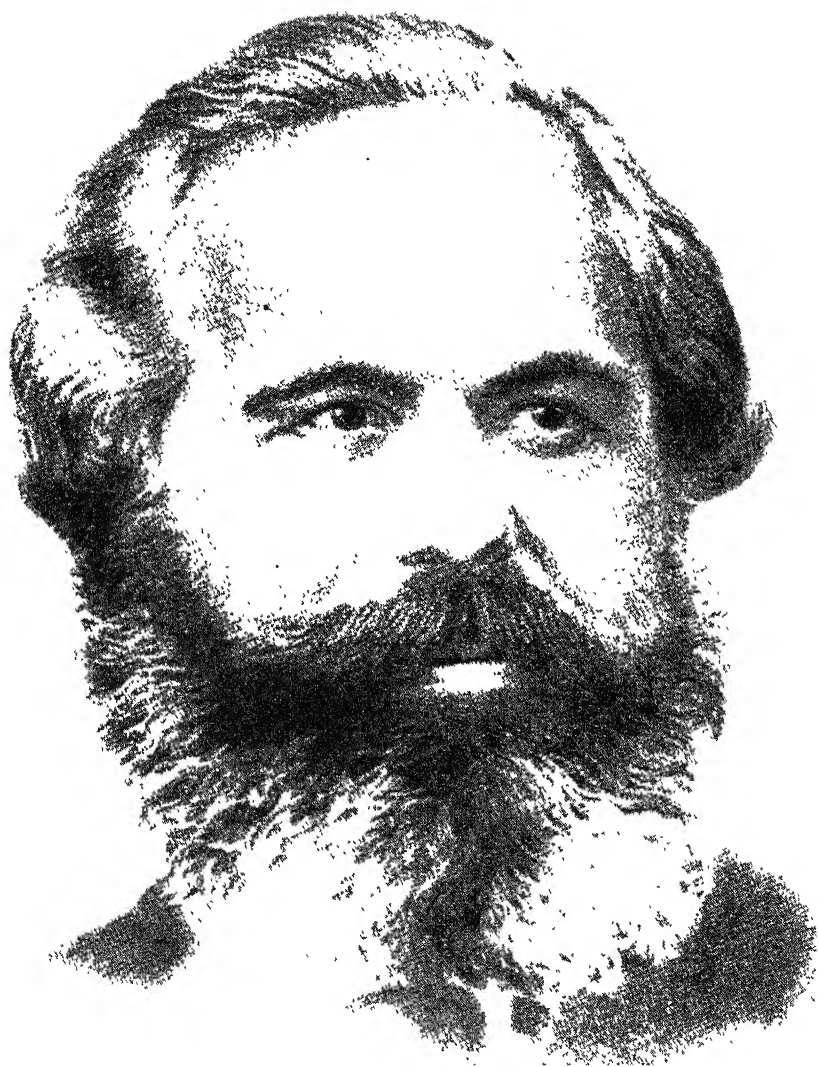
KULTURA

Drugo izdanje
popravljeno po redakciji
Marx-Engels-Lenjinovog instituta

Po prijevodu
MOŠE PIJADE i RODOLJUBA ČOLAKOVIĆA
izdanje latinicom uređeno u
redakciji „Kulture” Zagreb

*

Lenjinov članak „Karl Marx”
prevela Leposava Nešić-Pijade

V I L E N J I N

K A R L M A R X

U V O D U M A R K S I Z A M

Karl Marx rodio se 5. maja 1818. g. u gradu Trieru (Porajnska Pruska). Otac mu je bio advokat, Jevrejin, i 1824. god. prešao u protestantstvo. Porodica je bila imućna, kulturna, ali nije bila revolucionarna. Poslije završene gimnazije u Trieru, Marx se upisuje na univerzitet, najprije u Bonnu, zatim u Berlinu. Studira pravne nauke, ali prije svega historiju i filozofiju. Završivši univerzitetske studije 1841. g. branio je doktorsku disertaciju o filozofiji Epikura. Po svojim shvaćanjima Marx je tada još bio hegelijanac-idealist. U Berlinu je pripadao krugu „lijevih hegelijanaca” (Bruno Bauer i dr.), koji su se trudili da iz Hegelove filozofije izvuku ateističke i revolucionarne zaključke.

Poslije završetka studija Marx odlazi u Bonn, računajući da postane profesor. Ali je reakcionarna politika vlade, koja je 1832. g. oduzela katedru Ludwigu Feuerbachu (Fojerbachu) i 1836. g. ponovo odbila da ga primi na univerzitet, a 1841. g. nije dopustila mladom profesoru Brunu Baueru da drži predavanja na univerzitetu u Bonnu, primorala Marxa da se odrekne karijere učenjaka. Shvaćanja lijevog hegelijanstva u Njemačkoj razvijala su se vrlo brzo. Ludwig Feuerbach, naročito od 1836. g., počinje kritizirati teologiju i skretati k materijalizmu, koji je njime potpuno ovladao 1841. g. („Suština kršćanstva”); 1843. g. izlaze njegovi „Osnovi filozofije budućnosti”. „Trebalo je lično preživjeti oslobodilački utjecaj tih knjiga” — pisao je kasnije Engels o tim djelima Feuerbacha. „Mi” (t. j. lijevi hegelijanci, među njima i Marx) „odjednom smo postali feuerbachovci.” U to vrijeme su rajnski radikalni buržuiji, koji su imali dodirnih točaka s lijevim hegelijancima, pokrenuli opozicioni list u Kölnu: „Rajnske novine” (list je počeo izlaziti od 1. januara 1842. g.). Marx i Bruno Bauer bili su pozvani da budu glavni suradnici, a oktobra 1842. g. Marx je postao glavni

urednik i preselio se iz Bonna u Köln. Pod Marxovim uredništvom revolucionarno-demokratski pravac lista postaje sve određeniji, i vlada je u početku podvrgla list dvostrukoj i trostrukoj cenzuri, a zatim je odlučila da ga sasvim zabrani 1. januara 1843. g. Do toga roka Marx je morao napustiti redakciju, ali njegov odlazak ipak nije spasio list, i on je bio definitivno zabranjen marta 1843. g. Među najznačajnijim člancima koje je Marx objavio u „Rajnskim novinama” Engels ističe pored dolje navedenih (vidi *Literaturu**) i članak o položaju seljaka-vinogradara u dolini Mosele. Novinarski rad je pokazao Marxu da ne poznaje dovoljno političku ekonomiju i on počinje ozbiljno da je proučava.

Godine 1843. Marx se u Kreuznachu (Krojenahu) ženi svojom drugaricom iz djetinjstva, Jenny von Westphallen (Dženi fon Vestfalen), s kojom se zaručio još dok je bio student. Njegova žena je bila iz pruske reakcionarne plemićke porodice. — Njen stariji brat je bio ministar unutrašnjih poslova u Pruskoj u jednoj od najreakcionarnijih epoha, 1850.—1858. g. U jesen 1843. g. Marx odlazi u Pariz da u inozemstvu, zajedno sa Arnoldom Rugeom (1802.—1880.; lijevi hegelijanac, 1825.—1830. u zatvoru, poslije 1848. g. emigrant; od 1866.—1870. bismarckijanac) izdaje radikalni časopis. Izašao je samo prvi svezak toga časopisa „Njemačko-francuski godišnjak”. Prestao je izlaziti zbog teškoća oko ilegalnog raspačavanja u Njemačkoj i zbog neslaganja s Rugeom. U svojim člancima u tome časopisu Marx istupa već kao revolucionar, objavljujući „nemilosrdnu kritiku svega postojećeg” i naročito „kritiku oružjem”, apelirajući na mase i proletarijat.

Septembra 1844. g. došao je Friedrich Engels na nekoliko dana u Pariz i otada postaje najbliži Marxov prijatelj. Obojica su najaktivnije sudjelovali u tadašnjem burnom životu revolucionarnih grupa u Parizu (naročito značenje je imalo učenje Proudhona, s kojim se Marx odlučno obračunao u svojoj „Bi-

Ovdje i niže Lenjin upućuje na „Bibliografiju marksizma” koju je on sastavio kao prilog članku „Karl Marx”. — *Red.*

jedi filozofije", 1847. g.) i, odlučno se boreći protiv raznih učenja sitnoburžoaskog socijalizma, izradili teoriju i taktiku revolucionarnog *proleterskog socijalizma* ili komunizma (marksizma). (Vidi Marxova djela iz te epohe, 1844.—1848. g.) Na traženje pruske vlade Marx je 1845. g., kao opasan revolucionar, bio protjeran iz Pariza. On prelazi u Bruxelles (Brisel). U proljeće 1847. g. pristupili su Marx i Engels tajnom propagandističkom udruženju „Savez komunista”, uzeli vidnog udjela na II. kongresu toga saveza (novembar 1847. g. u Londonu) i po nalogu kongresa sastavili čuveni „Manifest Komunističke partije” koji je izašao februara 1848. g. S genijalnom jasnoćom prikazani su u tome djelu novi pogled na svijet, dosljedni materijalizam koji je obuhvaćao i područje društvenog života, dijalektika kao najsvestranije i najdublje učenje o razvitku, teorija klasne borbe i svjetsko-historijske revolucionarne uloge proletarijata, tvorca novog, komunističkog društva.

Kada je buknula februarska revolucija 1848. g., Marx je bio protjeran iz Belgije. On ponovo dolazi u Pariz, a otuda, poslije martovske revolucije, u Njemačku, i to u Köln. Tamo su od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. g. izlazile „Nove rajnske novine”; glavni urednik bio je Marx. Nova teorija bila je sjajno potvrđena tokom revolucionarnih događaja od 1848.—1849. g., kao što su je kasnije potvrđivali svi proleterski i demokratski pokreti svih zemalja svijeta. Pobjednička kontrarevolucija stavila je najprije Marxa pod sud (oslobođen 9. februara 1849. g.), a zatim ga protjerala iz Njemačke (16. maja 1849. g.). Marx najprije odlazi u Pariz, ali ga i otuda poslije demonstracija od 13. juna 1849. g. protjeruju, i on odlazi u London, gdje je živio do svoje smrti.

Uvjeti emigrantskog života, koji su naročito jasno osvijetljeni u dopisivanju Marxa s Engelsom, bili su veoma teški. Bijeda je direktno gušila Marxa i njegovu porodicu; da nije bilo stalne požrtvovne financijske pomoći *Engelsa*, Marx ne samo što ne bi mogao završiti „Kapital”, već bi sigurno podlegao pod pritiskom bijede. Osim toga, mnoga učenja i teorije sitnoburžoaskog i uopće neproleterskog socijalizma primoravali su

Marxa da stalno vodi nemilosrdnu borbu, a ponekad da odbija i najbjesomučnije i najbarbarskije lične napade („Gospodin Vogt”) na sebe. Izbjegavajući emigrantske krugove, Marx je u nizu historijskih radova razvijao svoju materijalističku teoriju, posvećujući se uglavnom izučavanju političke ekonomije. Marx je ovu nauku revolucionirao (vidi niže: Marxovo učenje) u svojim djelima „Prilog kritici političke ekonomije” (1859.) i „Kapital” (svezak I., 1867.).

Epoha oživljavanja demokratskih pokreta krajem 50-ih i 60-ih godina ponovo je pokrenula Marxa na praktičnu djelatnost. Godine 1864. (28. septembra) osnovana je u Londonu čuvena I. Internacionala, „Međunarodno radničko udruženje”. Marx je bio duša toga udruženja, autor prvog njegova „manifesta” i mase rezolucija, izjava i proglasa. Ujedinjujući radničke pokrete raznih zemalja, trudeći se da u pravcu zajedničkog rada usmjeri razne forme neproleterskog, predmarksističkog socijalizma (Mazzini, Proudhon, Bakunjin, engleski liberalni trade-unionizam, lassalleovsko desno kolebanje u Njemačkoj i tome slično), boreći se protiv teorija svih tih sekta i škola, Marx je iskovao jedinstvenu taktiku proleterske borbe radničke klase u raznim zemljama. Poslije pada Pariske komune (1871.) koju je Marx (u „Građanskom ratu u Francuskoj 1871.”) tako duboko, precizno, sjajno, *borbeno* i revolucionarno ocijenio, i poslije rascjepa Internacionala koji su izazvali bakunjinisti, ona više nije mogla ostati u Evropi. Poslije kongresa Internacionala u Hagu (1872.) Marx je izradio da se Generalno vijeće Internacionala premjesti u New York. Prva Internacionala završila je svoju historijsku ulogu ustupivši mjesto epohi neizmjereno jačeg porasta radničkog pokreta u svima zemljama svijeta, upravo epohi razvijanja pokreta u *širinu*, stvaranja *masovnih* socijalističkih radničkih partija na bazi pojedinih nacionalnih država.

Naporan rad u Internacionali i još naporniji teoretski rad potpuno su podrovali Marxovo zdravlje. On je i dalje radio na prerađi političke ekonomije i na završavanju „Kapitala”, skupljajući masu novog materijala i izučavajući niz jezika (na primjer, ruski), ali bolest mu nije dala da završi „Kapital”.

2. decembra 1881. g. Marxu je umrla žena, 14. marta 1883. g. Marx je tiho zauvijek usnuo u svojem naslonjaču. Sahranjen je pored svoje žene i Helene Demuth, vjerne služavke koja je bila gotovo član porodice, na groblju Highgate (Hajget) u Londonu.

MARXOVO UČENJE

Marksizam je sistem Marxovih shvaćanja i učenja. Marx je bio nastavljajući i genijalni završilac tri glavna idejna smjera XIX. vijeka koji su pripadali trima najnaprednijim zemljama čovječanstva: klasične njemačke filozofije, klasične engleske političke ekonomije i francuskog socijalizma u vezi s francuskim revolucionarnim učenjima uopće. Izvanredna dosljednost i monolitnost Marxovih shvaćanja, priznate čak i od njegovih neprijatelja, shvaćanja koja u svojoj cjelini predstavljaju suvremeni materijalizam i suvremeni naučni socijalizam kao teoriju i program radničkog pokreta svih civiliziranih zemalja svijeta, iziskuju da prije izlaganja glavnog sadržaja marksizma, naime Marxovog ekonomskog učenja, ukratko prikažemo njegove poglede na svijet uopće.

FILOZOFSKI MATERIJALIZAM

Počevši od 1844.—45. g., kada su se oblikovali Marxovi pogledi na svijet, on je bio materijalist, a posebno pristalica L. Feuerbacha, smatrajući i kasnije da su Feuerbachove slabe strane isključivo nedovoljna dosljednost i nedovoljna svestranost njegova materijalizma. Svjetsko-historijsko, „epohalno” značenje Feuerbacha Marx je vidio upravo u njegovu odlučnom raskidu s idealizmom Hegela i u proklamiranju materijalizma, koji je još „u XVIII. vijeku, naročito u Francuskoj, vodio borbu ne samo protiv postojećih političkih ustanova i protiv religije i teologije”, „već i... protiv svake metafizike” (u smislu „pijane spekulacije” za razliku od „trijezne filozofije”) („Sveta porodica” u „Književnoj ostavštini”).

„Za Hegela je pisao je Marx — proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg (tvorac, stvaralac) stvarnosti... Kod mene je idejni svijet, naprotiv, samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi.” („Kapital”, I., pogovor II. izdanju.)

U punoj suglasnosti s tom Marxovom materijalističkom filozofijom i izlažući je, F. Engels je u „Anti-Dühringu” — s kojim se djelom Marx upoznao već u rukopisu — pisao:

...„Stvarno jedinstvo svijeta ne sastoji se u njegovu biću već u njegovoj materijalnosti, a ova je dokazana... dugim i naporim razvitkom filozofije i prirodnih nauka... *Kretanje je forma opstanka materije.* Nigdje i nikada nije bilo i ne može biti materije bez kretanja... Materija se ne može zamisliti bez kretanja, baš kao ni kretanje bez materije... Ako se postavi pitanje... šta su mišljenje i svijest i otkuda oni potječu, vidjet ćemo da su oni — proizvod čovječjeg mozga i da je sâm čovjek — proizvod prirode, koji se razvio u izvjesnoj prirodnoj sredini i zajedno s njom. A pri tome se samo po sebi razumije da produkti čovječjeg mozga, koji su u posljednjoj liniji također proizvodi prirode, ne protivrječe ostaloj povezanosti prirode, već odgovaraju njoj.” „Hegel je bio idealist, t. j. za njega misli njegove glave nisu bile više ili manje apstraktni odrazi („Abbilder”, Engels ponekad govori o „snimcima”) realnih stvari ili procesa, već naprotiv, za njega su stvari i njihov razvitak važili samo kao ostvareni odrazi „ideje” koja je neznano gdje postojala još prije početka svijeta.”

U svome spisu „Ludwig Feuerbach”, u kome F. Engels izlaže svoje i Marxove poglede o Feuerbachovoj filozofiji i koji je Engels dao u štampu tek pošto je prethodno ponovo pregledao stari svoj i Marxov rukopis iz 1844.—45. g. o Hegelu, Feuerbachu i materijalističkom shvaćanju historije, Engels piše:

„Veliko osnovno pitanje svake, a naročito novije filozofije jest pitanje o odnosu mišljenja prema biću, duha prema prirodi... šta čemu pretходи: duh prirodi ili priroda duhu... Prema tome, kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podijelili u dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je duh postojao prije prirode, i koji su prema tome na ovaj ili onaj način priznavali stvorenje svijeta... sačinjavali su idealistički tabor. A oni koji su smatrali kao prapočetak prirodu, pripadali su raznim školama materijalizma.”

Svaka druga upotreba pojma idealizam i materijalizam u filozofskom smislu dovodi samo do zbrke. Marx je odlučno od-

bacivao ne samo idealizam koji je uvijek na neki način vezan s religijom, već i sada veoma prošireno gledište Hume-a (Hjuma) i Kanta, agnosticizam, kriticism, pozitivizam u raznim njegovim likovima, smatrajući takvu filozofiju kao „reakcionarni” ustupak idealizmu, a u najboljem slučaju kao „stidljiv način da se materijalizam prihvati kroz zadnja vrata, a da se javno, pred očima publike, odbaci”. O ovom pitanju vidi, osim spomenutih djela Engelsa i Marxa, i Marxovo pismo Engelsu od 12. decembra 1866. g. Tu Marx govori o čuvenom prirodznancu T. Huxley-u (Heksliju) „koji je opet istupio više materijalistički nego posljednjih godina” i izjavio: „Ukoliko mi stvarno zapažamo i mislimo, ne možemo nikada sići s terena materijalizma”; u isto vrijeme Marx mu predbacuje da je „opet otvorio nova zadnja vrata” za agnosticizam i humeizam. Naročito treba istaći Marxovo shvaćanje o odnosu slobode prema nužnosti:

„Sloboda” je „uviđanje nužnosti. Nužnost je *sljepa* samo *ukoliko nije shvaćena*.” (Engels u „Anti-Dühringu”).

To znači: priznanje objektivne zakonitosti prirode i dijalektičkog pretvaranja nužnosti u slobodu (u isto vrijeme s pretvaranjem „stvari za sebe”, nepoznate ali koja se može spoznati u „stvar za nas”, „suštine stvari” u „pojave”). Kao osnovni nedostatak „starog” pa i Feuerbachovog materijalizma (a tim prije „vulgarnog” materijalizma Büchnera, Vogta i Moleschotta) Marx i Engels su smatrali: 1) što je taj materijalizam bio „pretežno mehanički”, i nije uzimao u obzir najnoviji razvitak kemije i biologije (a danas bi trebalo još dodati: elektricitetske teorije materije); 2) što je stari materijalizam bio nehistoričan, nedijalektičan (metafizički u smislu antidijalektičkog), i nije dosljedno i svestrano provodio shvaćanje razvitka; 3) što su oni „suštinu čovjeka” shvaćali apstraktno, a ne kao „zbroj” (određenih konkretno-historijskih) „svih društvenih odnosa” i zato su samo „objašnjavali” svijet, dok je stvar u tome da njega treba „izmijeniti”, to jest nisu shvaćali značenje „revolucionarne praktične djelatnosti”.

DIJALEKTIKA

Hegelovsku dijalektiku, kao najsvestranije, sadržajem bogato i duboko učenje o razvitku, Marx i Engels su smatrali za najveću tekovinu klasične njemačke filozofije. Svaku drugu formulaciju principa razvitka, evolucije, oni su smatrali kao jednostranu i sadržajem siromašnu, kao unakažavanje i iskripljavanje stvarnog toka razvitka (koji se vrši često u skokovima, katastrofama, revolucijama) u prirodi i društvu.

„Marx i ja — piše Engels — bili smo gotovo jedini koji smo iz njemačke idealističke filozofije spasili svjesnu dijalektiku i prenijeli je na materijalističko shvaćanje prirode i historije.”* „Priroda je potvrda dijalektike i upravo najnoviji rezultati prirodnih nauka pokazuju da je ta potvrda veoma bogata” (pisano prije pronalaska radijuma, elektrona, pretvaranja elemenata i tome sl.), „da svakodnevno pruža mnogo materijala i time dokazuje da se u prirodi, u krajnjoj liniji, zbivanja vrše dijalektički, a ne metafizički.”**

„Velika osnovna misao — piše dalje Engels — da svijet nije sastavljen od gotovih stvari, već da predstavlja zbroj procesa u kome se naizgled nepromjenljive stvari, a isto tako i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, nalaze u neprekidnom mijenjanju, nastajanju i propadanju, — ova velika osnovna misao je od vremena Hegela u takvoj mjeri ušla u običnu svijest, da ona u tom svom općem liku jedva nailazi na osporavanje. Ali jedna je stvar priznavati je na riječima, a druga — primjenjivati je u svakom pojedinom slučaju i svakoj datoj oblasti istraživanja.”

„Za dijalektičku filozofiju nema ničega jednom za uvijek utvrđenog, bezuslovnog, svetog. Na svemu i u svemu ona vidi žig neizbježive prolaznosti, i ništa se ne može pred njom održati osim neprekidnog procesa postajanja i propadanja, beskrajnog uzdizanja od nižeg k višem. Ona sama je samo puki odraz toga procesa u mozgu koji misli.”

Prema tome, dijalektika je — po Marxovom mišljenju — „nauka o općim zakonima kretanja, kako vanjskog svijeta, tako i ljudskog mišljenja”.

Tu revolucionarnu stranu Hegelove filozofije preuzeo je i dalje razvio Marx. Dijalektičkom materijalizmu „nije potrebna

F. Engels: „Anti-Dühring”, str. 9. (izd. „Naprijed”, Zagreb). — Red. Isto str. 21. — Red.

nikakva filozofija koja stoji nad ostalim naukama". Od prijašnje filozofije ostaje samo „učenje o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika". A dijalektika, po Marxovom, kao i po Hegelovom shvaćanju, uključuje u sebi ono što se danas zove teorija spoznaje, gnoseologija, koja svoj predmet mora razmatrati i historijski, proučavajući i uopćavajući postanak i razvitak spoznaje, prijelaz od neznanja k spoznaji.

Ideja razvitka, evolucije, ušla je danas gotovo potpuno u društvenu svijest, ali ne preko Hegelove filozofije, već drugim putevima. Ipak u formulaciji koju su toj ideji dali Marx i Engels oslanjajući se na Hegela, ona je mnogo svestranija, mnogo bogatija sadržajem, nego uobičajena ideja evolucije. Razvitak, kao ponavljanje već prijeđenih stupnjeva, ali ponavljanje drukčije, na višoj osnovi („negacija negacije"), razvitak koji se ne vrši pravocrtno, nego tako reći u spirali; razvitak koji se vrši u skokovima, skopčan s katastrofama, revolucionarni razvitak; — „prekidi u postepenosti"; pretvaranje kvantiteta u kvalitet; — unutarnji impulsi za razvitak koji se rađaju iz protivurječja, iz sudara različitih sila i tendencija koje djeluju na neko dato tijelo ili u granicama neke date pojave ili nekog datog društva; — uzajamna zavisnost i najtješnja, nerazdvojna povezanost *svih* strana svake pojave (pri čemu historija otkriva sve nove i nove strane), povezanost koja pruža jedinstven, zakonit svjetski proces kretanja, — to su neke crte dijalektike kao one nauke o razvitku koja je daleko sadržajnije od obične. (Vidi Marxovo pismo Engelsu od 8. januara 1868. g. sa ismijavanjem Steinovih „drvenih trihotomija", koje bi bilo besmislica brkati s materijalističkom dijalektikom.)

Materijalističko shvaćanje historije

Svijest o nedosljednosti, nedograđenosti, jednostranosti starog materijalizma dovela je Marxa do uvjerenja da je neophodno „dovesti u suglasnost nauku o društvu s materijalističkim osnovama i preurediti je prema tim osnovama". Ako materija-

lizam uopće objašnjava svijest iz bića, a ne obratno, onda materijalizam primijenjen na društveni život čovječanstva zahtijeva da se *društvena* svijest objasni iz *društvenog* bića.

„Tehnologija — veli Marx („Kapital”, svezak I., gl. 13., primjedba 89., str. 316.) — otkriva aktivni stav čovjekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a s time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predodžbe koje iz njih izvire.”

Zakruženu formulaciju osnovnih postavki materijalizma, proširenog na ljudsko društvo i njegovu historiju, Marx je dao u predgovoru djelu „Prilog kritici političke ekonomije” ovim riječima:

„U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne, od njihove volje nezavisne odnose — odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga.

Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava društveni, politički i duhovni proces života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivurječnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili — što je samo pravni izraz za to — s odnosima vlasništva u kojima su se dotle razvijali. Iz oblika razvitka proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se brže ili sporije prevrat u čitavoj ogromnoj nadgradnji. Pri razmatranju takvih prevrata treba uvijek praviti razliku između materijalnog prevrata u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se ima konstatirati s točnošću prirodnih nauka, i pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko: ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i rješavaju ga borbom.

Kao što se o pojedinom individuumu ne smije suditi po onome što on sam o sebi misli, tako se ni o takvoj epohi prevrata ne smije suditi po njenoj svijesti. Naprotiv, tu svijest treba objasniti iz protivurječja materijalnog života, iz postojećeg sukoba između društvenih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje” „U općim crtama mogu se azijski, antički feudalni i suvremeni buržoaski način proizvodnje označiti kao

napredne epohe ekonomske društvene formacije." — (Vidi kratku formulaciju u Marxovom pismu Engelsu od 7. jula 1866. g.: „Naša teorija o definiciji organizacije rada pomoću sredstava za proizvodnju”.)

Materijalističko shvaćanje historije ili, točnije, dosljedno produžavanje, proširivanje materijalizma na područje društvenih pojava, otklonilo je dva glavna nedostatka prijašnjih historijskih teorija. Prvo, one su u najboljem slučaju razmatrale samo idejne motive historijske djelatnosti ljudi, ne istražujući šta te motive izaziva, ne uočavajući objektivnu zakonitost u razvitku sistema društvenih odnosa, ne videći da se korijeni tih odnosa nalaze u stepenu razvitka materijalne proizvodnje; drugo, prijašnje teorije nisu obuhvaćale baš akcije *masa* stanovništva, dok historijski materijalizam prvi put pruža mogućnost da se s prirodno-historijskom točnošću istraže društveni uslovi života masa kao i promjene tih uslova. „Sociologija” i historiografija prije Marxa davale su u *najboljem* slučaju samo gomilu fragmentarno sakupljenih, sirovih činjenica i opis pojedinih strana historijskog procesa. Marksizam je pokazao put k sveobuhvatnom, svestranom izučavanju procesa nastajanja, razvitka i propadanja društveno-ekonomskih formacija, razmatrajući *cjelokupnost* svih protivurječnih tendencija, svodeći ih na točno odredive odnose života i proizvodnje različitih društvenih *klasa*, otklanjajući subjektivizam i samovolju u izboru pojedinih „prije vladajućih” ideja ili u tumačenju ovih, pokazujući da sve ideje bez izuzetka i sve različite tendencije imaju svoj *korijen* u stanju materijalnih proizvodnih snaga. Ljudi sami prave svoju historiju, ali čime se određuju motivi ljudi i naročito *masa* ljudi, čime su izazvani sukobi protivurječnih ideja i težnji, šta predstavlja ukupnost svih tih sukoba cijele mase ljudskih društava, kakvi su objektivni uslovi proizvodnje materijalnog života koji čine osnovu čitave historijske djelatnosti ljudi, kakav je zakon razvitka tih uslova, — na sve to obratio je pažnju Marx i pokazao put k naučnom izučavanju historije kao na jedinstveni proces, zakonit u svojoj svojoj ogromnoj raznovrsnosti i protivurječnosti.

Klasna borba

Da se težnje jednog dijela članova datog društva kose s težnjama drugog dijela, da je društveni život pun protivurječja, da nam historija pokazuje borbu između naroda i društava, a tako isto i unutar njih, a osim toga i periodično smjenjivanje revolucija i reakcija, mira i ratova, zastoja i brzog napretka ili propadanja, — to su opće poznate činjenice. Marksizam je dao rukovodeću nit koja omogućava da se otkrije zakonitost u tom prividnom labirintu i kaosu, naime: teoriju klasne borbe. Samo izučavanje cjelokupnosti težnja svih članova datog društva ili grupe društava može dovesti do naučnog određivanja rezultata tih težnja. A izvor protivurječnih težnja jest razlika u položaju i uslovima života onih *klasa* na koje se svako društvo raspada.

„Historija svakog dosadašnjeg društva — veli Marx u »Komunističkom manifestu« (izuzevši historiju prvobitne zajednice — dodaje Engels) — jest historija klasnih borbi.

Slobodni čovjek i rob, patricij i plebejac, baron i kmet, cehovski majstor i pomoćnik, ukratko, ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugom u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu čas otvorenu borbu, borbu koja se uvijek završavala revolucionarnim preobražajem cijelog društva ili zajedničkom propašću klasa koje su se borile...

Moderno građansko društvo, koje je proizašlo iz propasti feudalnog društva, nije ukinulo klasne suprotnosti. Ono je stavilo samo nove klase, nove uslove ugnjetavanja i nove oblike borbe na mjesto starih.

Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je pojednostavnila klasne suprotnosti: cijelo se društvo sve više i više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase, koje stoje neposredno jedna prema drugoj: buržoaziju i proletarijat.”

Od velike Francuske revolucije evropska historija je s naročitom očiglednošću pokazala u nizu zemalja tu stvarnu osnovu događaja, borbu klasa. I već je epoha restauracije u Francuskoj istakla niz historičara (Thierry, Guizot, Mignet, Thiers), koji su, uopćavajući ono što se dogodilo, morali priznati da je klasna borba ključ za razumijevanje čitave francuske historije. I najnovija epoha, epoha potpune pobjede buržoazije, predstav-

ničkih tijela, širokog (ako ne i općeg) izbornog prava, jeftine štampe za mase i tome slično, epoha moćnih i sve širih radničkih saveza i poslodavačkih udruženja i t. d. još očiglednije je pokazala (ma da ponekad i u vrlo jednostranoj, „mirnoj“, „ustavnoj“ formi) borbu klasa kao pokretača događaja. Slijedeće mjesto iz Marxovog „Komunističkog manifesta“ pokazat će nam kakve je zahtjeve Marx postavljao društvenoj nauci u objektivnoj analizi položaja svake klase u suvremenom društvu, u vezi s analizom uvjeta razvitka svake pojedine klase:

„Od svih klasa, koje danas stoje naspram buržoazije, samo je proletarijat istinski revolucionarna klasa. Ostale klase raspadaju se i propadaju s razvitkom krupne industrije, dok je proletarijat njen vlastiti proizvod.

Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak — svi se oni bore protiv buržoazije da bi osigurali od propasti svoj opstanak kao srednjih staleža. Oni, dakle, nisu revolucionarni, već konzervativni. Oni su, štoviše, reakcionarni, jer hoće da okrenu natrag točak historije. Ako su revolucionarni, onda su to s obzirom na njihov predstojeći prelazak u proletarijat, onda oni ne brane svoje sadašnje, već svoje buduće interese, onda oni napuštaju svoje vlastito stanovište i stavljaju se na stanovište proletarijata.”

U nizu historijskih spisa Marx je dao sjajne i duboke primjere materijalističkog pisanja historije, analize položaja *svake* pojedine klase, a ponekad i raznih grupa ili slojeva u klasi, očigledno dokazujući kako i zašto je „svaka klasna borba politička borba”.^{*} Navedeno mjesto pokazuje kakvu složenu mrežu društvenih odnosa i *prelaznih* stupnjeva od jedne klase k drugoj, od prošlosti k budućnosti, Marx analizira da bi utvrdio rezultate čitavog historijskog razvitka.

Najdublja, najsvestranija i najpodrobnija potvrda i primjena Marxove teorije jest njegovo ekonomsko učenje.

^{*} K. Marx i F. Engels: „Komunistički manifest”, str. 12., izd. (lat.) „Kulture”, 1947.

MARXOVO EKONOMSKO UČENJE

„Krajnji cilj ovoga djela — veli Marx u predgovoru „Kapitalu” — jest da otkrije ekonomski zakon kretanja modernog društva”, to jest kapitalističkog, buržoaskog društva. Istraživanje odnosa proizvodnje datog, historijski određenog društva u njihovu nastajanju, razvitku i propadanju — to je sadržaj Marxovog ekonomskog učenja. U kapitalističkom društvu vlada *robna proizvodnja*, i zato Marx počinje s analizom robe.

Vrijednost

Roba je, prvo, stvar koja zadovoljava kakvu potrebu čovjeka; drugo, stvar, koja se može razmijeniti za drugu stvar. Korisnost neke stvari čini nju *upotrebnom vrijednošću*. Prometna vrijednost (ili naprosto vrijednost) je prije svega odnos, razmjer u kojem se vrši razmjena određenog broja upotrebnih vrijednosti jedne vrste za određen broj upotrebnih vrijednosti druge vrste. Svakodnevno iskustvo nam pokazuje da milioni i milijarde takvih razmjena stalno izjednačavaju sve i svakojake, pa i najrazličitije i među sobom najmanje uporedive upotrebne vrijednosti. Čega zajedničkog imaju među sobom te različite stvari koje se stalno izjednačavaju jedna s drugom u određenom sistemu društvenih odnosa? Njima je zajedničko to, što su one — *proizvodi rada*. Razmjenjujući proizvode, ljudi izjednačavaju najrazličitije vrste rada. Robna proizvodnja je sistem društvenih odnosa u kome pojedini proizvođači stvaraju najrazličitije proizvode (društvena podjela rada), a svi se ti proizvodi izjednačuju među sobom pri razmjeni. Prema tome, to što je zajedničko u svima vrstama robâ, nije konkretni rad neke određene grane proizvodnje, nije rad određene vrste, već *apstraktni ljudski rad*, ljudski rad uopće. Ukupna radna snaga nekog datog društva, predstavljena u sumi vrijednosti svih roba, važi ovdje kao jedna te ista ljudska radna snaga: milijarde činova razmjene dokazuju to. Prema tome, svaka pojedina roba predstavlja samo izvjestan dio *društveno-potrebnog*

radnog vremena. Veličina vrijednosti određuje se količinom društveno-potrebog rada ili radnim vremenom koje je društveno-potrebno za proizvodnju neke date robe, date upotrebne vrijednosti.

„Time što u procesu razmjene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode *jedan s drugim kao vrijednosti*, izjednačuju oni i svoje različite radove jedne s drugima kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali *čine tako*.”*

Vrijednost je odnos između dvije osobe, kako je govorio jedan stari ekonomist; trebalo bi samo dodati: odnos prikriven materijalnom ljuskom. Samo s gledišta sistema društvenih odnosa proizvodnje jedne određene historijske društvene formacije, i to takvih odnosa koji se ispoljavaju u masovnoj pojavi razmjene koja se milionima i milionima puta ponavlja, može se shvatiti što je vrijednost.

„Kao vrijednosti sve su robe samo određene mjere *šćvrnutog radnog vremena*.”**

Pošto je detaljno proučavao dvojaki karakter rada otjelovljenog u robama, Marx prelazi na analizu *oblika vrijednosti* i *novca*. Glavni zadatak koji Marx ovdje sebi postavlja jest proučavanje postanka novčanog oblika vrijednosti, proučavanje *historijskog procesa* razvitka razmjene, počinjući od njenih pojedinačnih, slučajnih akata („jednostavan, pojedinačni ili slučajni oblik vrijednosti”: neka određena količina jedne vrste robe mijenja se za neku određenu količinu neke druge robe) sve do općeg oblika vrijednosti, kada se niz različitih roba mijenja za jednu istu određenu robu, i do novčanog oblika vrijednosti, kada je zlato ta određena roba, taj opći ekvivalent. Novac kao najviši proizvod razvitka razmjene i robne proizvodnje zasjenjuje i prikriva društveni karakter individualnog rada, društvenu vezu među pojedinim proizvođačima koji su među sobom povezani samo preko tržišta. Marx vrlo detaljno analizira različite funkcije novca, kod čega je i ovdje (kao i

* K. Marx: „Kapital”, knj. I., str. 39. — Red.

** Isto, str. 6. — Red.

uopće u prvim glavama „Kapitala“) vrlo važno istaći da apstraktna, a ponekad i prividno čisto deduktivna forma izlaganja ustvari reproducira ogromni činjenički materijal iz historije razvitka razmjene i robne proizvodnje.

„Novac... pretpostavlja izvjestan stupanj razvitka robne razmjene. Posebni oblici novca, goli ekvivalent za robe, prometno sredstvo, platežno sredstvo, blago, svjetski novac, obilježavaju veoma različite stupnjeve društvenog procesa proizvodnje, već prema tome koliki je opseg i relativno prevladavanje ove ili one funkcije.“ („Kapital“, sv. I., str. 127.)

Višak vrijednosti

Na izvjesnom stupnju razvitka robne proizvodnje novac se pretvara u kapital. Formula robnog prometa bila je: R (roba) — N (novac) — R (roba), t. j. prodaja jedne robe radi kupovine druge. Opća formula kapitala je, naprotiv, $N—R—N$, t. j. kupovina radi prodaje (s profitom). Viškom vrijednosti Marx naziva porast prvobitne vrijednosti novca bačenog u promet. Činjenica ovog „porasta“ novca u kapitalističkom prometu svakome je poznata. Upravo taj „porast“ pretvara novac u kapital, kao naročiti, historijski određen, društveni odnos proizvodnje. Višak vrijednosti ne može niknuti iz robnog prometa, jer ovaj zna samo za razmjenu ekvivalenata, on ne može niknuti ni iz dodatka na cijenu, jer bi se uzajamni gubici i dobici kupaca i prodavača izjednačili, a radi se upravo o jednoj masovnoj i prosječnoj društvenoj pojavi, a ne o nekom individualnom slučaju. Da bi dobio višak vrijednosti, „vlasnik novca... mora na tržištu pronaći robu, čija bi upotrebna vrijednost imala naročito svojstvo da bude izvor vrijednosti”,* takvu robu čiji bi proces trošenja istovremeno bio i proces stvaranja vrijednosti. I takva roba postoji. To je ljudska radna snaga. Njena upotreba je rad, a rad stvara vrijednost. Vlasnik novca kupuje radnu snagu po njenoj vrijednosti, koja se kao i vrijednost svake druge robe određuje društveno-potrebним radnim vremenom koje se zahtijeva za njenu proizvodnju (t. j. troškovima

K. Marx: „Kapital“, sv. I., str. 125. — *Red.*

izdržavanja radnika i njegove porodice). Kupivši radnu snagu, vlasnik novca ima pravo da je troši, t. j. da je primora da radi cijeli dan, recimo 12 sati. Međutim, radnik za 6 sati („potrebno” radno vrijeme) stvara proizvod kojim se naknađuje njegovo izdržavanje, a za ostalih 6 sati („višak” radnog vremena) stvara kapitalistu neplaćen „višak” proizvoda ili višak vrijednosti. Zbog toga se s gledišta procesa proizvodnje moraju razlikovati dva kapitala: postojani kapital, koji se izdaje za sredstva za proizvodnju (strojevi, sredstva za rad, sirovine i t. d.) — čija vrijednost (cijela ili u dijelovima) bez promjena prelazi na gotov proizvod — i promjenljivi kapital, koji se izdaje za radnu snagu. Vrijednost ovog kapitala ne ostaje nepromijenjena, već se povećava u procesu rada, stvarajući višak vrijednosti. Zato, da bi se izrazio stepen eksploatacije radne snage od strane kapitala, treba uporediti višak vrijednosti ne sa cjelokupnim kapitalom, već samo s promjenljivim kapitalom. Stopa viška vrijednosti, kako Marx naziva taj odnos, bit će dakle u našem primjeru 6 : 6, t. j. 100 procenata.

Historijski preduslov za postanak kapitala jest, prvo, nago-milavanje određene sume novca u rukama pojedinih osoba pri relativno visokom nivou razvitka robne proizvodnje uopće, i, drugo, postojanje u dvostrukom smislu „slobodnog” radnika, slobodnog od svakog pritiska i ograničenja u prodaji radne snage i slobodnog od zemlje i uopće od sredstava za proizvodnju, t. j. radnika bez gospodara, „proletera”, koji nema od čega drugog da živi osim od prodaje svoje radne snage.

Višak vrijednosti može se povećavati na dva glavna načina: pomoću produžavanja radnog dana („apsolutni višak vrijednosti”) i pomoću skraćivanja potrebnog radnog dana („relativni višak vrijednosti”). Analizirajući prvi način, Marx razvija grandioznu sliku borbe radničke klase za skraćivanje radnog dana i intervencije državne vlasti za produženje radnog dana (XVI.—XVII. vijek) i za njegovo skraćenje (tvorničko zakonodavstvo XIX. vijeka). Poslije pojave „Kapitala”, historija radničkog pokreta svih civiliziranih zemalja dala je hiljade i hiljade novih činjenica koje ilustriraju ovu sliku.

Analizirajući proizvođenje relativnog viška vrijednosti, Marx istražuje tri osnovna historijska stadija kapitalističkog podizanja proizvodnosti rada: 1) jednostavnu kooperaciju; 2) podjelu rada i manufakturu; 3) mašineriju i krupnu industriju. Koliko je ovdje Marx duboko razotkrio osnovna i tipična obilježja razvitka kapitalizma, vidi se između ostalog i iz toga što istraživanja ruske tako zvane „domaće” industrije daju vrlo bogat materijal za ilustraciju prva dva od ova tri stadija. A revolucionarno djelovanje krupne strojne industrije koje je Marx opisao 1867. g., pokazalo se u toku polovine stoljeća, koja je otada protekla, na cijelom nizu „novih” zemalja (Rusija, Japan i dr.).

Dalje. Vrlo važna i nova je Marxova analiza *akumulacije kapitala*, t. j. pretvaranja jednog dijela viška vrijednosti u kapital i upotrebljavanje toga dijela ne za lične potrebe ili čefove kapitalista, već za novu proizvodnju. Marx je dokazao pogrešku čitave prijašnje klasične političke ekonomije (počevši od Adama Smitha), koja je mislila da sav višak vrijednosti koji se ima pretvoriti u kapital ide u promjenljivi kapital. Ustvari, on se raspada na *sredstva za proizvodnju* plus promjenljivi kapital. Ogromno značenje u procesu razvitka kapitalizma i njegova pretvaranja u socijalizam ima činjenica da udio postojanog kapitala (u cjelokupnoj sumi kapitala) brže raste od udjela promjenljivog kapitala.

Akumulacija kapitala, ubrzavajući potiskivanje radnika strojem, stvarajući na jednom polu bogatstvo, a na suprotnom polu bijedu, rađa i tako zvanu „rezervnu radničku armiju”, „relativni suvišak” radnika ili „kapitalističku prenaseljenost”, koja uzima najrazličitije forme i omogućava kapitalu da izvanredno brzo proširuje proizvodnju. Ta mogućnost u vezi s kreditom i akumulacijom kapitala u sredstvima za proizvodnju daje, između ostalog, ključ za razumijevanje *kriza* hiperprodukcije, koje u kapitalističkim zemljama periodički nastupaju isprva otprilike svake 10-te godine, zatim u dužim i manje određenim vremenskim razmacima. Od akumulacije kapitala na bazi kapitalizma treba razlikovati tako zvanu prvobitnu akumulaciju:

nasilno odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju, najurivanje seljaka sa zemlje, pljačka zemljišnih zajednica, sistem kolonija i državnih dugova, zaštitne carine i t. d. „Prvobitna akumulacija” stvara na jednoj strani „slobodnog” proletera, a na drugoj vlasnika novca, kapitalista.

„*Historijsku tendenciju kapitalističke akumulacije*” Marx karakterizira slijedećim znamenitim riječima:

„Eksproprijacija neposrednih proizvođača izvodi se s najnepoštednijim vandalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprijevijih, najpodlijih i najgnusnijih strasti. *Privatno vlasništvo stečeno vlastitim radom* (privatno vlasništvo seljaka i zanatlija)* i koje počiva tako reći na srašćenju pojedinačnog nezavisnog radnog individuumu s njegovim uslovima rada, biva potisnuto od kapitalističkog privatnog vlasništva, koje počiva na eksploataciji tuđeg, ali formalno slobodnog rada... Ono što se sada ima eksproprijirati nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalist koji eksploatira mnoge radnike.

Ova eksproprijacija vrši se igrom unutrašnjih zakona same kapitalističke proizvodnje, centraliziranjem kapitala. Jedan kapitalist ubija mnoge. Ruku pod ruku s ovom centralizacijom ili eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, svijesna tehnička primjena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomiziranje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombiniranog društvenog rada, obuhvaćanje svih naroda u mrežu svjetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata, koji nasilno prisvajaju i monopoliziraju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bijede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i revolt radničke klase koja stalno nabujava i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizira. Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvjetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dostižu točku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. Kuca posljednji čas kapitalističkog privatnog vlasništva. Eksproprijatori biraju eksproprijirani.” („Kapital” I., str. 683. i 684.)

Veoma je važno i novo, zatim, to što je Marx u drugom svesku „Kapitala” dao analizu reprodukcije cjelokupnog dru-

* Lenjinov dodatak. -- Prev.

štvenog kapitala. I ovdje Marx ne uzima neku individualnu, već masovnu pojavu, ne kakav djelić ekonomike društva, već svu ekonomiku u cjelini. Ispravljajući gore spomenutu pogrešku klasičara, Marx dijeli svu društvenu proizvodnju na dva velika odjeljka: I) proizvodnja sredstava za proizvodnju i II) proizvodnja sredstava za potrošnju, i podrobno, na mnogobrojnim primjerima sa ciframa, razmatra promet cjelokupnog društvenog kapitala u cjelini, i to kako pri reprodukciji u prijašnjem opsegu, tako i pri akumulaciji.

U *trećem svesku* „Kapitala” riješeno je pitanje o stvaranju prosječne profitne stope na osnovi zakona vrijednosti. Veliki napredak u ekonomskoj nauci postignut je time što Marx u svojoj analizi polazi od masovnih ekonomskih pojava, od cjelokupne društvene privrede, a ne od pojedinih slučajeva ili od vanjske površine konkurencije, na što se često ograničava vulgarna politička ekonomija ili suvremena „teorija granične korisnosti”. Marx najprije analizira porijeklo viška vrijednosti, zatim prelazi na njegovo cijepanje na profit, kamate i zemljišnu rentu. Profit je odnos viška vrijednosti prema cjelokupnom kapitalu uloženom u neko poduzeće. Kapital „visokog organskog sastava” (t. j. u kome postojani kapital prevladuje nad promjenljivim, u razmjeru koji stoji iznad društvenog prosjeka) daje profitnu stopu koja je niža od prosječne; nasuprot tome, kapital „nižeg organskog sastava” daje profitnu stopu koja je viša od prosječne. Konkurencija između kapitala, njihov slobodni prijelaz iz jedne grane u drugu svode profitnu stopu u oba slučaja na prosječnu. Suma vrijednosti svih roba nekog datog društva poklapa se sa sumom robnih cijena, ali u pojedinim poduzećima i pojedinim granama proizvodnje, pod utjecajem konkurencije, roba se ne prodaje po svojoj vrijednosti, već po *cijenama proizvodnje* koje su jednake predujmljenom kapitalu plus prosječni profit.

Na taj način, Marx je na osnovi zakona vrijednosti potpuno objasnio opće poznatu i neospornu činjenicu odstupanja cijena od vrijednosti i izjednačavanja profita, jer se suma vrijednosti svih roba poklapa sa sumom njihovih cijena. Ali

svođenje (društvene) vrijednosti na (individualne) cijene ne vrši se jednostavnim, neposrednim, već vrlo složenim putem: potpuno je prirodno da se u društvu rastrkanih proizvođača robe, koji su među sobom povezani samo preko tržišta, zakonitost ne može drukčije da ispoljava nego u prosječnoj, društvenoj, masovnoj zakonitosti, pri uzajamnom poništavanju individualnih kolebanja na jednu ili drugu stranu.

Povećanje proizvodnosti rada znači brži porast postojanog kapitala u poređenju s promjenljivim kapitalom. A kako je višak vrijednosti funkcija jedino promjenljivog kapitala, to je jasno da profitna stopa (odnos viška vrijednosti prema cjelokupnom kapitalu, a ne samo prema njegovu promjenljivom dijelu) ima tendenciju padanja. Marx detaljno analizira tu tendenciju i niz okolnosti koje je prikrivaju ili djeluju protiv nje.

Ne zaustavljajući se na iznošenju izvanredno interesantnih odjeljaka III. sveska, posvećenih zelenaškom, trgovačkom i novčanom kapitalu, prijeći ćemo na najglavnije: na teoriju *zemljišne rente*. Cijena proizvodnje poljoprivrednih proizvoda zbog ograničenosti zemljine površine, koja se u kapitalističkim zemljama sva nalazi u rukama pojedinih gazda, određuje se troškovima proizvodnje ne na prosječnom, već na najlošijem zemljištu, ne pod prosječnim, već pod najlošijim uslovima pod kojima proizvodi dolaze na tržište. Razlika između te cijene i cijene proizvodnje na boljem zemljištu (ili pod boljim uslovima) daje *diferencijalnu rentu*. Analizirajući nju detaljno, pokazujući da ona nastaje iz razlike u plodnosti pojedinih dijelova zemljišta, iz razlike veličine uloženog kapitala u zemlju, Marx je potpuno razotkrio (vidi također „Teorije o višku vrijednosti”, gdje naročitu pažnju zaslužuje kritika Rodbertusa) griješku Ricarda da se diferencijalna renta tobože dobija samo pri postupnom prijelazu od bolje zemlje na goru. Naprotiv, postoje prijelazi i u obratnom smjeru, postoji pretvaranje jedne klase zemlje u drugu (zbog progressa poljoprivredne tehnike, porasta gradova i dr.), i duboko je pogrešan čuveni „zakon opadanja plodnosti zemljišta” koji na prirodu

svaljuje nedostatke, ograničenost i protivurječja kapitalizma. Zatim, jednakost profita pretpostavlja u svima granama industrije i u narodnoj privredi uopće potpunu slobodu konkurencije, slobodu prelaženja kapitala iz jedne grane u drugu. Međutim, privatno vlasništvo na zemlju stvara monopol, smetnju tom slobodnom prelaženju. Zbog ovog monopola proizvodi poljoprivrede, koja se odlikuje nižim sastavom kapitala i prema tome individualno višom profitnom stopom, ne ulaze u potpuno slobodni proces izjednačavanja profitne stope; vlasnik zemlje, kao monopolist, dobija mogućnosti da održi cijenu iznad prosječne, a ta monopolska cijena stvara *apsolutnu rentu*. Diferencijalna renta ne može biti uništena dok postoji kapitalizam, a apsolutna može — na primjer, s nacionalizacijom zemlje, s prijelazom iste u državno vlasništvo. Takav prijelaz značio bi potkopavanje monopola privatnih vlasnika, značio bi dosljednije, potpunije provođenje slobode konkurencije u zemljoradnji. I zato su, kako primjećuje Marx, radikalni buržuji više puta u historiji istupali s tim naprednim buržoaskim zahtjevom za nacionalizaciju zemlje, koji ipak plaši većinu buržoazije, jer suviše blizu „zadire” i u drugi, danas naročito važan i „osjetljiv” monopol: monopol na sredstva za proizvodnju uopće. (Neobično popularno, sažeto i jasno izložio je sam Marx svoju teoriju o prosječnom profitu na kapital i apsolutnoj zemljišnoj renti u pismu Engelsu od 2. augusta 1862. g. Vidi „Dopisivanje”, sv. III.; uporedi i pismo od 9. augusta 1862.) — Za historiju zemljišne rente isto je tako važno ukazati i na Marxovu analizu koja pokazuje kako se radna renta (kad seljak svojim radom na spahijskoj zemlji stvara višak proizvoda) pretvara u produktivnu ili naturalnu rentu (seljak na svojoj zemlji proizvodi višak proizvoda i daje ga veleposjedniku zbog „izvanekonomske prinude”), zatim u novčanu rentu (ista ta naturalna renta, samo pretvorena u novac, „obrok” u staroj Rusiji, i to zbog razvitka robne proizvodnje) i najzad u kapitalističku rentu, kada se umjesto seljaka pojavljuje kapitalist koji obrađuje zemlju pomoću najamnog rada.

U vezi s tom analizom „geneze kapitalističke zemljišne rente” treba istaći niz finih Marxovih misli (naročito važnih za zaostale zemlje kao što je Rusija) o *razvitku kapitalizma u zemljoradnji*.

„Pretvaranje naturalne rente u novčanu ne samo da je nužno praćeno nego je čak i anticipirano stvaranjem jedne klase nadničara bez posjeda koji se unajmljuju za novac. Za vrijeme perioda njenog postajanja, kad se ova nova klasa još samo sporadično javlja, razvila se stoga kod imućnijih, na rentu obaveznih seljaka navika da za vlastiti račun eksploatiraju seoske najamne radnike, — sasvim kao što su u feudalno doba bogatiji kmetovi i sami opet držali kmetove. Tako se kod tih seljaka postepeno stvarala mogućnost da nagomilaju izvjestan imetak i da se sami pretvore u buduće kapitaliste. Među starim posjednicima zemlje koji je sami obrađuju stvara se tako jedan rasađnik kapitalističkih zakupaca, čiji je razvitak uslovljen općim razvitkom kapitalističke proizvodnje izvan poljoprivrede...” („Kapital” III./2., glava 47., odjeljak IV.)

„Eksproprijacija i tjeranje sa zemlje jednog dijela seljaštva ne samo da *oslobođava za industrijski kapital radnike*, njihove *životne namirnice i njihov materijal za rad*, nego stvara i *unutrašnje tržište*.” („Kapital”, knj. I., str. 669.)

Osiromašivanje i upropašćivanje seoskog stanovništva stvara sa svoje strane rezervnu radničku armiju za kapital. Zato se u svakoj kapitalističkoj zemlji:

„jedan dio seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da *uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat*... Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva *teče, dakle, neprekidno*... Stoga je poljoprivredni radnik osuđen na minimalnu najamninu, i on stalno stoji jednom nogom u glibu pauperizma”. („Kapital”, knj. I., str. 571.—572.)

Seljakovo privatno vlasništvo na zemlju koju sam obrađuje jest osnova sitne proizvodnje i uslov za njen razvitak u klasičnu formu. Ali ova sitna proizvodnja spojiva je samo sa uskim primitivnim okvirima proizvodnje i društva. U kapitalizmu

„eksploatacija seljaka razlikuje se od eksploatacije industrijskog proletarijata... samo po *formi*. Eksploatator je isti — *kapital*. Pojedini kapitalisti eksploatiraju pojedine seljake pomoću *hipoteke i zelenaštva*; klasa kapitalista eksploatira klasu seljaka pomoću *državnih poreza*”... „Parcela [mali komad zemlje] seljaka samo je izgovor koji dopušta ka-

pitalistu da iz zemlje izvlači profit, kamate i rentu, ostavljajući samom zemljoradniku da kako zna istjera svoju nadnicu." („Klasne borbe u Francuskoj".)

Po pravilu, seljak daje kapitalističkom društvu, t. j. klasi kapitalista, jedan dio svoje najamnine, spuštajući se „do nivoa irskog zakupca — i sve to pod izgovorom da je privatni vlasnik". („Klasne borbe u Francuskoj".) Pa u čemu je „jedan od uzroka što je u zemljama s pretežno sitnim seljačkim posjedom cijena pšenice niža nego u zemljama s kapitalističkim načinom proizvodnje"? („Kapital", knj. III./2., glava 47., odjeljak V.) U tome, što seljak poklanja društvu (t. j. klasi kapitalista) besplatno jedan dio viška proizvoda.

„Prema tome, ova niska cijena (pšenice i drugih poljoprivrednih proizvoda) jest rezultat bijede proizvođača, a nikako rezultat proizvodnosti njihova rada." (Isto.)

U kapitalizmu, sitni zemljišni posjed, normalni oblik sitne proizvodnje, degradira se, uništava i propada.

„Sitni zemljišni posjed isključuje po svojoj prirodi: razvitak društvenih proizvodnih snaga rada, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitala, stočarstvo krupnih razmjera, sve veću i veću primjenu nauke.

Zelenaštvo i poreski sistem svuda neizbježno dovode do osiromašavanja. Upotreba kapitala za kupovinu zemlje oduzima taj kapital od upotrebe za obrađivanje zemlje. Beskrajno je cjepkanje sredstava za proizvodnju i razjedinjavanje samih proizvođača." (Kooperacija, t. j. zadruge sitnih seljaka, koje igraju izvanredno veliku buržoasko-progresivnu ulogu, samo slabe tu tendenciju, ali je ne uništavaju; isto tako ne treba zaboraviti da ova vrsta kooperacije daje mnogo imućnim seljacima, a vrlo malo, gotovo ništa, masi sirotinje, a zatim da i same zadruge postaju eksploatatori najamnog rada.)* „Ogromno je rasipanje ljudske snage. Sve veće i veće pogoršavanje uslova proizvodnje i poskupljivanje sredstava za proizvodnju jest zakon sitnog zemljišnog vlasništva." (Isto.)

Kao i u industriji, tako se i u poljoprivredi kapitalističko preobražavanje procesa proizvodnje vrši samo po cijenu „mučeništva proizvođača".

* Lenjinov umetak — *Prev.*

„Rastrkanost seoskih radnika po velikim površinama lomi njihovu otpornu snagu, dok koncentracija pojačava otpornu snagu gradskih radnika. Kao i u gradskoj industriji, tako se i u modernoj poljoprivredi povećanje proizvodne snage i jače realiziranje rada otkupljuju opustošivanjem i iscrpljivanjem same radne snage. A svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u vještini pljačkanja *radnika*, nego u isto vrijeme i u vještini *pljačkanja zemlje*... Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombiniranost društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: *zemlje i radnika*.” („Kapital”, I., kraj 13. glave, str. 439.)

SOCIJALIZAM

Iz prethodnog se vidi da neizbježnost pretvaranja kapitalističkog društva u socijalističko Marx u cjelini i isključivo izvodi iz ekonomskog zakona kretanja suvremenog društva. Podruštvljivanje rada, koje u hiljadama oblika sve brže i brže napreduje i koje se za ovo pola vijeka od Marxove smrti tako očigledno ispoljilo u porastu krupne proizvodnje, kartela, sindikata i trustova kapitalista, a isto tako i u gigantskom porastu opsega i moći financijskog kapitala — to je glavna materijalna osnova za neizbježni dolazak socijalizma. Intelektualni i moralni pokretač, fizički izvršilac toga pretvaranja jest proletarijat koga odgaja sam kapitalizam. Njegova borba protiv buržoazije, koja se ispoljava u najraznovrsnijim i sadržajem sve bogatijim oblicima, neizbježno postaje politička borba, uperena na osvajanje političke vlasti od strane proletarijata („diktatura proletarijata”). Podruštvljivanje proizvodnje mora dovesti do toga da sredstva za proizvodnju prijeđu u vlasništvo društva, do „eksproprijacije eksproprijatora”. Ogromno povećanje proizvodnosti rada, skraćivanje radnog dana, zamjenjivanje ostataka, ruševina sitne, primitivne, razdrobljene proizvodnje usavršenim kolektivnim radom — to su neposredne posljedice toga prijelaza. Kapitalizam konačno raskida povezanost zemljoradnje s industrijom, ali u isto vrijeme svojim višim razvitkom on priprema nove elemente za tu povezanost, za sjedinjavanje industrije sa zemljoradnjom na bazi svijesne primjene nauke i kombinacije kolektivnog rada, novog načina

razmještaja stanovništva (s uništenjem kako seoske zaostalosti, odvojenosti od svijeta, podivljialosti, tako i neprirodnog nago-milavanja ogromnih masa u velikim gradovima). Najviše forme suvremenog kapitalizma pripremaju novu formu porodice, nove uslove u položaju žene i odgoju podmlatka: ženski i dječji rad, raspadanje patrijarhalne porodice koje prouzrokuje kapitalizam neizbježno dobijaju u suvremenom društvu najuža-snije, najkatastrofalnije i najodvratnije oblike.

Ali ipak

„krupna industrija. dodjeljujući izvan oblasti kuće, u društveno or-ganiziranim procesima proizvodnje, odlučnu ulogu ženama, omladini i djeci oba spola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba spola. Razumiye se da je podjednako ludo smatrati kršćan-sko-germanski oblik porodice apsolutnim, kao što bi bilo ludo smatrati takvim i starorimski oblik, ili starogrčki, ili orijentalni, koji uostalom čine jedan niz u historijskom razvitku. Isto tako jasno je i to da se sa-stavljjanje kombiniranog radnog osoblja iz individuum oba spola i naj-različiije dobi, makar da se ono u svom samoniklom, brutalnom kapi-talističkom obliku, gdje radnik postoji za proces proizvodnje, a ne proces proizvodnje za radnika, nužno predstavlja vrelom pokvarenosti i ropstva, mora pod odgovarajućim odnosima naprotiv preokrenuti u iz-vor humanog razvitka". („Kapital", I., kraj 13. glave, str. 425.)

Tvornički sistem pokazuje nam „klicu *odgoja budućnosti*, koji će za *svu* djecu iznad izvjesnog uzrasta spajati *proizvodni rad s nastavom i gimnastikom*, i to ne samo kao metoda za povećavanje društvene proizvodnje, nego i kao jedina metoda za stvaranje svestrano razvijenih ljudi" (na istom mjestu). Na tu istu historijsku osnovu, ne samo u smislu objašnjavanja prošlosti, nego i u smislu neustrašivog predviđanja budućnosti i smjele praktične djelatnosti, koja je usmjerena na njeno ostvarenje, postavlja Marxov socijalizam i pitanja o nacional-nosti i o državi. Nacije su neizbježan proizvod i neizbježan oblik buržoaske epohe društvenog razvitka. I radnička klasa nije mogla ojačati, doći do muške zrelosti i formirati se, a da se sama ne „konstituirala kao nacija", ako ne bude „nacionalna" („ma da nikako u smislu kako shvaća buržoazija"). Ali razvitak

kapitalizma sve više i više lomi nacionalne ograde, uništava nacionalnu podvojenost i na mjesto nacionalnih suprotnosti postavlja klasne. Zato je u razvijenim kapitalističkim zemljama savršena istina da „radnici nemaju domovine” i da „jedinstvena akcija” radnika bar u civiliziranim zemljama „jest jedan od prvih uslova za oslobođenje proletarijata” („Komunistički manifest”). Država, to organizirano nasilje, neizbježno je morala nastati na izvjesnom stupnju razvitka društva, kada se društvo pocijepalo na nepomirljive klase, kada ono nije moglo postojati bez „vlasti” koja je, tobože, iznad društva i u izvjesnoj mjeri odvojena od njega. Nastajući iz klasnih protivurječja, ona postaje

„državom najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politička vladajuća klasa i tim putem dobija nova sredstva za potčinjavanje i eksploataciju ugnjetene klase. Tako je antička država bila, prije svega, država vlasnika robova za potčinjavanje robova, feudalna država — organ plemstva za potčinjavanje kmetova-seljaka, a suvremena predstavnička država je oruđe za eksploataciju najamnih radnika od strane kapitalista”. (*Engels* u „Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države”, gdje izlaže svoja i Marxova shvaćanja.)

Čak i najslobodniji i najnapredniji oblik buržoaske države, demokratska republika, niukoliko ne odstranjuje tu činjenicu, već joj samo mijenja oblik (veza vlade s burzom, podmitljivost — direktna i indirektna — činovnika i štampe i t. d.). Vodeći k uništenju klasa, socijalizam samim tim vodi i k uništenju države.

„Prvi čin — piše *Engels* u »Anti-Dühringu« — kojim država istupa zaista kao predstavnik čitavog društva — prisvajanje sredstava za proizvodnju u ime društva — u isto vrijeme je i njen posljednji samostalni čin kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje izlišno u jednom području za drugim i onda se gasi samo od sebe. Na mjesto upravljanja ljudima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona *izumire*.”

„Društvo, koje reorganizira proizvodnju na osnovi slobodnog i ravnopravnog udruživanja proizvođača, prebacit će državni stroj tamo gdje će mu tada i biti mjesto: u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sjekire.” (*Engels* u „Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države.”)

Najzad, po pitanju stava Marxovog socijalizma prema sitnom seljaštvu, koje će ostati da postoji i u epohi eksproprijacije eksproprijatora, treba ukazati na Engelsovu izjavu koja izražava Marxovu misao:

„Kad budemo osvojili državnu vlast, ne ćemo moći ni misliti na to da sitne seljake nasilno eksproprijiramo (svejedno da li s odštetom ili bez nje), kao što ćemo biti primorani to učiniti s krupnim zemljoposjednicima. U odnosu prema sitnom seljaštvu naš zadatak će prije svega biti u tome da njihovu privatnu proizvodnju i privatno vlasništvo prevedemo na kolektivno, ali ne nasilnim putem, već primjerom i pružanjem društvene pomoći u tome cilju. A tada ćemo, naravno, imati dovoljno sredstava da dokažemo seljaku sve prednosti takvog prijelaza, prednosti, koje mu već i sada moraju biti jasne.” (*Engels*: „Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj”. „Neue Zeit”, Jahrg. XIII., 1., 1894., str. 301. i 302.)

TAKTIKA KLASNE BORBE PROLETARIJATA

Objasnivši još 1844.—45. g. jedan od osnovnih nedostataka starog materijalizma, koji se sastojao u tome što nije znao shvatiti uslove i ocijeniti značenje revolucionarne praktične djelatnosti, Marx je u toku čitavog svog života, uporedo s teoretskim radovima poklanjao intenzivnu pažnju pitanjima taktike klasne borbe proletarijata. U tome pogledu ogromni materijal daju *cjelokupna* Marxova djela, a naročito njegovo dopisivanje s Engelsom izdato 1913. godine u 4 knjige. Taj materijal još ni izdaleka nije sakupljen, nije koncentriran, nije proučen ni razrađen. Zato se ovdje moramo ograničiti samo na najopćije i kratke primjedbe, ističući da je materijalizam bez *ove* strane Marx opravdano smatrao polovičnim, jednostranim i mrtvačkim. Osnovni zadatak taktike proletarijata Marx je određivao u strogoj suglasnosti sa svima premisama svoga materijalističko-dijalektičkog pogleda na svijet. Samo objektivno uzimanje u obzir čitave cjelokupnosti uzajamnih odnosa svih klasa bez izuzetaka nekog datog društva, a prema tome i uzimanje u obzir objektivnog stupnja razvitka toga društva i uzajamnih odnosa između njega i drugih društava, može poslužiti kao osnova za pravilnu taktiku predvodničke

klase. Kod toga sve klase i sve zemlje treba promatrati ne u statičkom, već u dinamičkom obliku; t. j. ne u nepokretnom stanju, već u kretanju (čiji zakoni proistječu iz ekonomskih uslova opstanka svake klase). A kretanje se, opet, ne smije promatrati samo s gledišta prošlosti, već i s gledišta budućnosti, i to ne po vulgarnom shvaćanju „evolucionista” koji vide samo spore promjene, već dijalektički: „u velikim historijskim razvicima 20 godina je jednako jednom danu — pisao je Marx Engelsu — ma da poslije toga mogu nastupiti takvi dani u kojima se usredotočuje po 20 godina” („Dopisivanje”, knj. III.). Na svakom stupnju razvitka, u svakom momentu, taktika proletarijata mora uzimati u obzir ovu objektivno neizbježnu dijalektiku ljudske historije, s jedne strane iskorištavajući za razvitak svijesti, snage i borbene sposobnosti predvodničke klase epohe političkog zastoja i puževski sporog tako zvanog „mirnog” razvitka, a s druge strane vodeći sav rad toga iskorištavanja u smjeru „konačnog cilja” pokreta odnosne klase i njena osposobljavanja za praktično rješenje velikih zadataka u velikim danima „u kojima se usredotočuje po 20 godina”. U ovom pitanju naročito su važne dvije Marxove misli, jedna u „Bijedi filozofije” o ekonomskoj borbi i ekonomskim organizacijama proletarijata, i druga u „Komunističkom manifestu” o njegovim političkim zadacima. Prva glasi:

„Krupna industrija dovodi na jedno mjesto veliku masu ljudi koji se među sobom ne poznaju. Konkurencija razdvaja njihove interese. Ali održanje najamnine, taj zajednički njihov interes prema poslodavcu, sjedinjuje ih u zajedničkoj misli na otpor — u *udruženju*... Isprva podvojena udruženja, kasnije, kad su se kapitalisti sa svoje strane sve više udruživali u svrhu represije, stala su se formirati u grupe, te prema uvijek ujedinjenom kapitalu postaje održavanje saveza za radnike nužnije od održavanja najamnine... U toj borbi — pravom građanskom ratu — ujedinjuju se i razvijaju svi elementi potrebni za bitku koja će doći. Došavši do te točke, radničko udruženje dobija politički karakter.”

Ovdje imamo program i taktiku ekonomske borbe i sindikalnog pokreta za nekoliko decenija unaprijed, za svu dugu epohu pripremanja snaga proletarijata „za predstojeću bitku”. S ovim treba uporediti mnogobrojna ukazivanja Marxa i

Engelsa na primjer engleskog radničkog pokreta, na to kako industrijski „prosperitet“ izaziva pokušaje da se „radnici potkupe“ („Dopisivanje“, knj. I.), da se skrenu s puta borbe; kako taj prosperitet uopće „demoralizira radnike“ (isto, II. knj.), kako se engleski proletarijat „poburžoazio“ — tako da ova „najburžoaskija od svih nacija“ (engleska) „izgleda da hoće da na kraju krajeva stvar dovede dotle da pored buržoazije ima i buržoasku aristokraciju i buržoaski proletarijat“ (isto, II. knj.); kako iz tog proletarijata izvjetrava „revolucionarna energija“ (isto, III. knj.); kako će trebati da se čeka duže ili kraće vrijeme, da se „engleski radnici oslobode očigledne buržoaske zaraženosti“ (isto, III. knj.); kako engleskom radničkom pokretu nedostaje „vatrenost starih čartista“ (isto, III. knj.); kako engleske radničke vode postaju nešto „između radikalnog buržuja i radnika“ (o Holyoake-u (Holioku), knj. IV.); kako zbog monopolskog položaja Engleske i dok taj monopolski položaj ne prsne, „britanski radnik ne može krenuti naprijed“ (IV. knj.). Taktika ekonomske borbe u vezi s općim tokom (*i ishodom*) radničkog pokreta razmatra se ovdje s izvanredno širokog, svestranog, dijalektičkog, istinski revolucionarnog gledišta.

O taktici političke borbe „Komunistički manifest“ je dao osnovni stav marksizma:

„Komunisti se bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta.“

U ime toga Marx je 1848. g. pomagao u Poljskoj partiju „agrarne revolucije“, „onu istu partiju koja je 1846. g. izazvala krakovski ustanak“. U Njemačkoj je 1848.—49. g. Marx pomagao krajnju revolucionarnu demokraciju, i nikada kasnije nije povukao ono što je tada rekao o taktici. Njemačku buržoaziju on je smatrao za elemenat koji je „od samog početka bio sklon da izda narod“ (samo savez sa seljaštvom mogao bi donijeti buržoaziji potpuno ostvarenje njenih zadataka) „i da napravi kompromis s krunisanim predstavnicima starog društva“. Eto, to je zaključak Marxov iz analize klasnog položaja nje-

mačke buržoazije u epohi buržoasko-demokratske revolucije — analize koja je, uostalom, uzor materijalizma koji društvo promatra u njegovu kretanju, i to ne samo s one strane pokreta koja je okrenuta *unatrag*... „bez vjere u sebe, bez vjere u narod; koja gundā prema vrhovima, a dršće pred masama;... koja se plaši svjetske bure;... nigdje s energijom, svūda s plagijatom;... bez inicijative;... — anatemisani starac koji je bio proklet na to da u svom staračkom interesu rukovodi prvim mladalačkim poletima jednog mladog i zdravog naroda...” („Nove rajnske novine” 1848. g.) Poslije gotovo 20 godina u pismu Engelsu (III. knj.) Marx je objavio da je uzrok neuspjeha revolucije od 1848. g. u tome što je buržoazija više voljela mir s ropstvom nego samu *perspektivu* borbe za slobodu. Kad se svršila epoha revolucija od 1848.—49. g., Marx je ustao protiv svakog igranja revolucije (borba s Villichom i Schapperom), i tražio da se nauči raditi u novoj epohi koja gotovo „mirno” priprema nove revolucije. U kome je duhu Marx tražio da se taj rad vodi, vidi se iz slijedeće njegove ocjene položaja u Njemačkoj, za vrijeme najcrnje reakcije, 1856. g.:

„U Njemačkoj će cijela stvar zavisiti od mogućnosti da se proleter-ska revolucija podupre kakvim novim izdanjem seljačkog rata.” („Dopisivanje s Engelsom”, II. knj.)

Dok demokratska (buržoaska) revolucija u Njemačkoj nije bila završena, Marx je svu pažnju u taktici socijalističkog proletarijata usmjeravao na razvitak demokratske energije seljaštva. On je smatrao da je Lassalleovo držanje „objektivno značilo izdaju radničkog pokreta u korist Pruske” (III. knj.), između ostalog i zbog toga što je Lassalle „tetošio junkere i pruski nacionalizam”.

„U jednoj pretežno zemljoradničkoj zemlji...” — pisao je Engels 1865. g. u razmjeni misli s Marxom povodom jedne njihove namjeravane zajedničke izjave u štampi — „podlo je napadati u ime industrijskih radnika isključivo na buržoaziju, a nijednu riječ ne kazati o patrijarhalnoj »batinaškoj eksploataciji« seoskih radnika od strane krupnog feudalnog plemstva.” („Dopisivanje s Engelsom”, III. knj.)

U periodu 1864.—70. g., kada se završavala epoha buržoasko-demokratske revolucije u Njemačkoj, epoha borbe eksploata-torskih klasa Pruske i Austrije da se ta revolucija završi *odozgo* na ovaj ili onaj način, Marx nije osuđivao samo Lassalle-a, koji je koketirao s Bismarckom, već je ispravljao i Liebknehta (Libknehta), koji je padao u „austrofilstvo” i zaštićivanje partikularizma; Marx je zahtijevao revolucionarnu taktiku koja se podjednako nemilosrdno bori protiv Bismarcka i austrofila, taktiku koja se ne ulaguje „pobjedocu”, pruskom junkeru, već odmah obnavlja revolucionarnu borbu protiv njega, *i to na onoj osnovi* koja je stvorena pruskim vojnim pobjedama („Dopisivanje s Engelsom”, knj. III.). U čuvenoj adresi Internacionale od 9. septembra 1870. g. Marx je upozoravao francuski proletarijat da ne preurani s ustan-kom, ali kad je ustanak ipak buknuo (1871.), Marx je s oduševljenjem pozdravio revolucionarnu inicijativu masa, koje su „jurišale na nebo” (Marxovo pismo Kugelmannu). Poraz revo-lucionarne akcije u toj situaciji, kao i u mnogim drugim, bio je s gledišta Marxovog dijalektičkog materijalizma manje zlo u općem toku *i ishodu* proleTERSKE borbe, nego odricanje od jednom zauzetih pozicija, predaja bez borbe: takva predaja bi demoralizirala proletarijat i potkopala njegovu sposobnost za borbu. Cijeneći u punoj mjeri iskorištavanje legalnih sred-stava borbe u epohi političkog zastoja i vladavine buržoaske legalnosti, Marx je 1877.—78. g., poslije donošenja iznimnog zakona protiv socijalista, oštro osuđivao „revolucionarnu frazu” Mosta, ali se nije manje, ako ne i još oštrije okomljivao na oportunizam, koji je neko vrijeme bio zahvatio službenu soci-jal-demokratsku partiju, koja nije odmah pokazala postojanost, čvrstinu, revolucionarnost, spremnost da prijeđe na nelegalnu borbu kao odgovor na taj iznimni zakon („Pisma Marxa En-gelsu”, IV. knj. Uporedi i pisma Sorgeu).

DIKTATURA PROLETARIJATA*

Godine 1907. objavio je Mehring u časopisu „Neue Zeit“ (XXV., 2., str. 164.) izvatke iz jednog Marxovog pisma Weydemeyeru (Vajdemajeru) od 5. marta 1852. g. U tome pismu nalazi se između ostalog i slijedeće važno rasuđivanje:

„A što se mene tiče, meni ne pripada zasluga ni za otkriće postojanja klasa u suvremenom društvu, ni za otkriće njihove međusobne borbe. Buržoaski historičari izložili su mnogo prije mene historijski razvitak te borbe klasa, a buržoaski ekonomisti — ekonomsku anatomiju klasa. Novo što sam ja dao sastoji se u dokazu: 1) da je postojanje klasa vezano samo s određenim historijskim bitkama, koje su svojstvene razvitku proizvodnje, 2) da klasna borba nužno vodi diktaturi proletarijata, 3) da sama ta diktatura čini samo prijelaz k uništenju svih klasa i k besklasnom društvu.”

Ovim riječima Marx je s velikom reljefnošću uspio izraziti, prvo, glavnu i temeljnu razliku između njegova učenja i učenja najnaprednijih i najdubljih buržoaskih mislilaca, i drugo, suštinu svoga učenja o državi.

Bitno u Marxovom učenju jest klasna borba. To se vrlo često govori i piše. Ali to nije točno, i iz te netočnosti dobija se uvijek oportunističko izopačavanje marksizma, njegovo falsificiranje u duhu koji ga čini prihvatljivim za buržoaziju. Jer učenje o klasnoj borbi *nije* stvorio Marx, već buržoazija *prije* Marxa, i ono je, uopće govoreći, *prihvatljivo* i za buržoaziju. Tko priznaje *samo* borbu klasa, taj još nije marksist, taj još može ostati u granicama buržoaskog mišljenja i buržoaske politike. Ograničavati marksizam na učenje o borbi klasa znači sužavati marksizam, izvrtati ga, svoditi ga na to da bude prihvatljiv i za buržoaziju. Marksist je samo onaj tko priznanje klasne borbe *proširuje* do priznanja *diktature proletarijata*. U tome je najdublja razlika između marksista i običnog sitnog (pa i krupnog) buržuja. Na ovom probnom kamenu treba ispitati *stvarno* razumijevanje i priznavanje marksizma. I zato nije nikakvo čudo, što su se, kada je historija

* Slijedeći stavak dodao je Lenjin, pod naslovom „Marxovo postavljanje pitanja u 1852.“, drugoj glavi svoga djela „Država i revolucija“, prilikom drugog izdanja. — *Red.*

Evrope *praktički* privela radničku klasu ovome pitanju, ne samo svi oportunisti i reformisti, već i svi „kauckijanci” (ljudi koji se kolebaju između reformizma i marksizma) pokazali kao bijedni filistri ili sitnoburžoaski demokrati, koji *poriču* diktaturu proletarijata. Brošura Kautskog „Diktatura proletarijata”, koja je izašla u augustu 1918. g., t. j. mnogo vremena poslije prvog izdanja moje knjige, predstavlja uzor malogradanskog izvrtanja marksizma i njegova podlačkog poricanja *na djelu*, uz njegovo licemjerno priznavanje *na riječima* (vidi moju brošuru: „Proleterska revolucija i renegat Kautsky”, Petrograd i Moskva 1918. g.).

Suvremeni oportunizam u osobi njegova glavnog predstavnika, bivšeg marksista K. Kautskog, potpada potpuno pod navedenu Marxovu karakteristiku *buržoaskog* stava, jer taj oportunizam ograničava područje priznanja klasne borbe na područje buržoaskih odnosa. (A unutar toga područja, u njegovim granicama, nijedan obrazovani liberal ne će odbiti da „principijelno” prizna klasnu borbu!) Oportunizam *ne dovodi* priznanje klasne borbe baš do najglavnijeg, do perioda *prijelaza* od kapitalizma ka komunizmu, do perioda *obaranja* buržoazije i njena potpunog uništenja. Ustvari, taj period je neizbježno period nečuveno ogorčenih klasnih borbi, neviđeno oštih njenih oblika, pa prema tome i država toga perioda neizbježno mora biti država *na nov način* demokratska (za proletere i sirotinju uopće), i *na nov način* diktatorska (protiv buržoazije).

Dalje. Suštinu Marxovog učenja o državi usvojio je samo onaj tko je shvatio da je diktatura *jedne* klase neophodna ne samo za svako klasno društvo uopće, ne samo za *proletarijat* koji je srušio buržoaziju, nego i za cijeli *historijski period* koji dijeli kapitalizam od „besklasnog društva”, od komunizma. Oblici buržoaskih država izvanredno su raznoliki, ali imaju istu suštinu: sve su te države na ovaj ili onaj način, ali u krajnjoj liniji obavezno: *diktatura buržoazije*. Prijelaz od kapitalizma ka komunizmu svakako mora donijeti ogromno izobilje i raznovrsnost političkih oblika, ali će sadržaj njihov bezuvjetno biti isti: *diktatura proletarijata*.

KAPITAL

KNJIGA I.

PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

Posvećeno

mom nezaboravnom prijatelju

smjelom, vjernom, plemenitom proleteriškom prvoborcu

WILHELMU WOLFU

rođenom u Tarnau 21. juna 1809.

umrlom u progonstvu u Manchesteru 9. maja 1864.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

Djelo čiji prvi svezak predajem javnosti produžetak je moga spisa „Prilog kritici političke ekonomije” koji sam objavio 1859. Dugome razmaku između početka i nastavka krivo je dugogodišnje bolovanje koje me je u radu često prekidalo.

Sadržaj mog prijašnjeg spisa ukratko je iznijet u *prvoj glavi* ovog sveska. Nisam to učinio jedino radi cjeline i potpunosti, nego sam i način izlaganja dotjerao. Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovdje razradio izvjesne momente koji su prije bili samo nagoviješteni, a naprotiv ponešto što sam prije opširno izložio ovdje samo nagoviještam. Naravno da odjeljci o *historiji teorije vrijednosti i novca* sada moraju sasvim otpasti. Ipak će primjedbe ispod teksta uz prvu glavu otkriti čitaocu prijašnjeg spisa nove izvore za tu historiju.

Svaki je početak težak, važi u svakoj nauci. Zato će i biti ponajteže razumjeti *prvu glavu*, osobito odjeljak koji sadrži *analizu robe*. A što se tiče *same analize supstance vrijednosti i veličine vrijednosti*, popularizirao sam je što sam više mogao.¹ *Oblik vrijednosti*, čiji je gotov lik *novčani oblik*, vrlo je šupalj i jednostavan. Pa ipak se ljudski duh više od 2.000 go-

¹ Ovo mi se učinilo tim potrebnije što me je i F. Lassalle, koji veli da je u jednom odjeljku svoga spisa protiv Schulze-Delitzscha (šulce-Deliča) dao „duhovnu kvintesenciju” mojih izlaganja o ovim temama, na mnogo mjesta loše razumio. Uzgred rečeno: Kad F. Lasalle, ne navodeći izvor i gotovo doslovno i s terminologijom koju sam ja stvorio, uzajmljuje iz mojih spisa sve opće teorijske postavke svojih radova, kao na pr. o historijskom karakteru kapitala, o vezi između odnosa proizvodnje i načina proizvodnje i t. d., on to svakako čini iz propagandnih razloga. Razumije se da ne govorim o njegovu ulaženju u pojedinosti, ni o primjeni u praksi; u to se ja ne pačam.

dina uzaludno trudio da ga prozre, ma da je bar približno uspio analizirati mnogo sadržajnije i kompliciranije oblike. Zašto? Zato što je lakše proučavati izgrađeno tijelo nego njegovu stanicu. Osim toga, kod analize ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom, ni kemijskim reagensijama. Njih mora zamijeniti moć apstrahiranja. Medutim je za buržoasko društvo *robni oblik* proizvoda rada, t. j. *vrijednosni oblik* robe, *stanični oblik ekonomije*. Čovjeku bez obrazovanja čini se da se analiziranje toga oblika vrti u samim *domišljanjima*. Doista se tu i radi o *domišljanjima*, ali samo onako kako se to radi i kod *mikrološke anatomije*.

Zbog toga, ovoj se knjizi ne će moći predbaciti da je teško razumljiva, izuzevši odjeljka o obliku vrijednosti. Ja, naravno, zamišljam čitaocima koji hoće da nauče nešto novo, koji dakle hoće da i sami razmišljaju.

Fizičar promatra prirodne procese bilo tamo gdje se oni pokazuju u najistaknutijem obliku i gdje ih najmanje mogu zamutiti utjecaji koji ometaju analizu, bilo praveći eksperimente pod uslovima koji osiguravaju čisto odvijanje procesa, ako za to ima mogućnosti. Ono što ja u ovome djelu imam istraživati jest *kapitalistički način proizvodnje* i *odnosi proizvodnje* i *prometa* koji mu odgovaraju. Dosad je *Engleska* klasična zemlja toga načina proizvodnje, i to je razlog što mi je ona poslužila kao glavna ilustracija mome teorijskom izlaganju. Ali ako njemački čitalac htjedne da farizejski sliježe ramenima kad mu se iznosi položaj engleskih industrijskih i poljoprivrednih radnika, ili da se optimistički umiruje mišljenjem da u Njemačkoj stvari ni izdaleka nisu tako loše, onda mu moram doviknuti: *De te fabula narratur!* [O tebi priča govori!]

U samoj stvari ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih suprotnosti koje proistječu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o *samim tim zakonima*, o tim *tendencijama* koje djeluju i provode se gvozdenom nužnošću. Zemlja koja je industrijski jače razvijena pokazuje slabije razvijenoj zemlji samo sliku njene vlastite budućnosti.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner

New-York: L. W. Schmidt: 24 Barclay-Street

*Korice prvog njemačkog izdanja I. sveska „Kapitala“
(umanjeno)*

Ali ostavimo to po strani. Tamo gdje se kapitalistička proizvodnja u nas potpuno odomaćila, na pr. u tvornicama, prilike su *mnogo gore* nego u Engleskoj, jer nema protuteže engleskih tvorničkih zakona. Inače u svima ostalim oblastima, i mi i sav ostali zapad evropskog kopna, patimo ne samo od razvijanja kapitalističke proizvodnje nego i od oskudnosti njena razvijanja. Pored modernih nevolja pritiskuje nas i čitav niz tradicionalnih nevolja koje potječu otuda što još uvijek vegetiraju starinski, preživjeli načini proizvodnje, praćeni *nesuvremenim* društvenim i političkim odnosima. Ne patimo samo od živih nego i od mrtvih. *Le mort saisit le vif!* [Mrtvi se hvata živoga!]

Socijalna statistika u Njemačkoj i u ostalim zapadnim zemljama evropskog kopna bijedna je kad se uporedi s engleskom. Pa ipak i ona podiže veo upravo toliko da se iza njega može nazreti Meduzina glava. *Mi bismo se poplašili od svojih vlastitih prilika* kad bi naše vlade i parlamenti, kao u Engleskoj, uveli periodične anketne komisije za istraživanje ekonomskih odnosa, kada bi te anketne komisije bile isto tako moćno naoružane za istraživanje istine kao u Engleskoj, i kad bi pošlo za rukom da se u tu svrhu nađu isto toliko stručni, nepristrani i bezobzirni ljudi kao što su engleski tvornički inspektori, liječnici izvjestioci o „Public Health” (narodnom zdravlju), komesari za proučavanje eksploatacije žena i djece, stambenih prilika i prehrane i t. d. Perzeju trebaše magleno kapa za borbu protiv čudovišta. A mi navlačimo Perzejevu maglenu kapu preko ušiju i očiju da uzmognemo poricati da čudovište postoji.

Ali ne smijemo se obmanjivati. Kao što je američki rat za nezavisnost u 18. stoljeću bio zvono za uzbunu srednje klase u Evropi, tako je isto i američki građanski rat 19. stoljeća pozvao na uzbunu evropsku radničku klasu. Proces socijalnog prevrata može se u Engleskoj rukom opipati. Kad se bude razvio do izvjesne točke, morat će reagirati na kopno, gdje će ići u brutalnijim ili humanijim oblicima, prema stupnju razvitka same radničke klase. Kada uzvišenije pobude i ostavimo na stranu, ipak najbliži interesi današnjih vladajućih

klasa nalažu da se uklone sve smetnje koje koče razvijanje radničke klase, a koje mogu doći pod udar zakona. Zato sam u ovome svesku između ostaloga dao tako opsežno mjesto i historiji, sadržaju i rezultatima engleskog tvorničkog zakonodavstva. Svaka nacija treba i može učiti od druge. Čak i kad neko društvo uspije pronaći stazu *prirodnih zakona svoga kretanja* — a krajnji cilj ovoga djela i jest da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva — ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i skratiti i ublažiti.

Još jednu riječ da bi se izbjegli nesporazumi. Kapitalista i zemljoposjednika ne slikam ni najmanje u ružičastoj svjetlosti. Ali se ovdje o *ličnostima* radi samo ukoliko su one *olichenja ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa*. Moje stanovište, koje *razvijanje ekonomske društvene formacije* shvaća kao *prirodno-historijski proces*, može manje nego ikoje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina, ma koliko se on lično možda i uzdigao iznad njih.

Slobodno naučno istraživanje ne nailazi u području političke ekonomije samo na onog istog neprijatelja koji je poznat u svima ostalim područjima. Naročita priroda predmeta koji ona obrađuje izaziva na bojno polje protiv nje najžešće, najsitničarskije i najomraženije strasti čovjekovih grudi, furije ličnog interesa. Tako na pr. anglikanska crkva radije oprašta napad na 38 od 39 njenih pravila vjere negoli na ^{1/30} njenih novčanih prihoda. Danas je i sam ateizam culpa levis [laki grijeh] kad se uporedi s kritikom tradicionalnih odnosa vlasništva. Ali se i tu vidi izvjestan napredak. Obraćam pažnju na Plavu knjigu, objavljenu posljednjih nedjelja: *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions*. Tu vanjski zastupnici engleske krune suhoparnim riječima iskazuju da se u Njemačkoj, Francuskoj, ukratko u svima kulturnim državama evropskog kopna isto toliko osjeća da se postojeći odnosi kapitala i rada preobražavaju i da je to u njima isto tako ne-

izbježno kao što je u Engleskoj. U isto je vrijeme s one strane Atlantskog Oceana g. Wade (Vejd), potpredsjednik Sjedinjenih Američkih Država, izjavljivao na javnim zborovima: „Poslije uklanjanja ropstva dolazi na dnevni red preobražaj kapitalističkih odnosa i odnosa zemljišnog vlasništva!" Ovo su znaci vremena koji se ne dađu prikriti ni purpurnim ogrtačima ni crnim mantijama. Ne znače oni da će se sutra zbiti čudesa. Oni pokazuju kako se čak i u vladajućim klasama začinje slutnja da današnje društvo nije čvrst kristal, već organizam koji je sposoban za preobražaj i koji se neprestano nalazi u procesu preobražavanja.

Drugi svezak ovog spisa govorit će o prometnom procesu kapitala (knjiga II.) i o oblicima cjelokupnog procesa (knjiga III.), a završni treći svezak (knjiga IV.) o historiji teorije.

Svaki sud naučne kritike bit će mi dobrodošao. A prema predrasudama tako zvanog *javnog mišljenja*, kojemu nikad nisam činio ustupaka, držim se kao i uvijek dosad izreke velikoga Florentinca:

*Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!**

London, 25. jula 1867.

Karl Marx

[Ti idi svojim putem, a svijet nek priča što hoće!]

POGOVOR DRUGOM IZDANJU

Čitaocima prvog izdanja dužan sam prije svega pružiti objašnjenja o izmjenama koje sam učinio u drugom. Da je raspored knjige pregledniji, vidi se već na prvi pogled. Nove primjedbe svuda su označene kao primjedbe uz 2. izdanje. Što se teksta tiče, najvažnije je ovo:

U glavi I., član 1., naučno sam strože proveo izvođenje vrijednosti analizom jednakosti kojima se izražava svaka prometna vrijednost, a isto je tako izričito istaknuta i veza između supstance vrijednosti i određivanja vrijednosti društveno potrebnim radnim vremenom, koja je u prvom izdanju bila samo nagoviještena. Član 3. glave I. (oblik vrijednosti) sasvim sam preradio, što mi je nalagalo već i samo dvostruko prikazivanje iz prvog izdanja. — Uzgred ću napomenuti da mi je pobudu za onakvo dvostruko prikazivanje dao prijatelj dr. L. Kugelman iz Hannovera. Nalazio sam se s proljeća 1867. u posjeti kod njega kad iz Hamburga stigoše korekture prvih araka, i on me uvjeri da će za većinu čitalaca biti potrebno da se naknadno više didaktički izloži oblik vrijednosti. — Posljednji član prve glave: „Fetiški karakter robe i t. d.” većim sam dijelom izmijenio. Član 1. glave III. (mjera vrijednosti) pažljivo sam pregledao, jer sam obradu toga člana bio zanemario u prvom izdanju upućujući čitaoca na *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Berlin 1859., gdje je taj predmet već bio obrađen. Glavu VII., osobito član 2., znatno sam preradio.

Bilo bi besciljno da pojedinačno ulazim u mjestimične izmjene teksta koje su često samo stilističke. Njih ima po cijeloj knjizi. Ipak, sada, pri reviziji francuskog prijevoda koji izlazi u Parizu našao sam da bi poneki dijelovi njemačkog originala iziskivali ovdje dublju prerađu, ondje veću stilističku

korekturu, a možda i brižljivije otklanjanje mogućih omašaka. Za ovo nije bilo vremena, jer sam tek s jeseni 1871., kad sam bio usred drugih hitnih poslova, dobio vijest da je knjiga rasprodana, a štampanje drugog izdanja moralo je otpočeti već u januaru 1872.

Najbolja nagrada mome radu jest razumijevanje na koje je „Kapital” brzo naišao u širokim krugovima njemačke radničke klase. Bečki tvorničar g. Mayer, čovjek koji ekonomski stoji na buržoaskom stanovištu, dobro je pogodio kad je u jednoj brošuri objavljenoj za vrijeme njemačko-francuskog rata iznio da su njemačke t. zv. obrazovane klase sasvim izgubile veliki smisao za teoriju koji je važio kao njemačka tekovina, a da taj smisao naprotiv nanovo oživljava u njemačkoj radničkoj klasi.

Politička ekonomija ostala je u Njemačkoj do ovog časa inozemna nauka. Gustav v. Gülich bio je u svom *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe u. s. w.*, a naročito u prva dva sveska svoga djela izdata 1830., većim dijelom već pretresao historijske prilike koje su u nas sprečavale razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, a time i izgrađivanje modernog buržoaskog društva. U nas, dakle, politička ekonomija nije imala živoga tla pod sobom. Uvezoše je iz Engleske i Francuske kao gotovu robu: njemački profesori političke ekonomije ostadoše đaci. Pod njihovom se rukom teorijski izraz inozemnih stvarnosti pretvarao u zbirku dogma koje su oni tumačili u smislu malograđanskog svijeta svoje sredine, dakle naopako. Svoje nesavladljivo osjećanje naučne nemoći, i uznemirenu savjest što moraju biti učitelji u području koje im je stvarno bilo tuđe, gledali su da prikriju sjajem književno-historijske učenosti ili miješanjem stranih gradiva, uzetih iz t. zv. kameralnih nauka, te zbrke znanjâ kroz čije čistilište mora proći svaki nadobudni njemački činovnički kandidat.

Od 1848. razvila se kapitalistička proizvodnja u Njemačkoj brzo, a danas je već u vrtoglavom procvatu. Ali je usud i dalje ostao krut prema našim stručnjacima. Oni su se dotle mogli nepristrano baviti političkom ekonomijom, dok njemačka stvarnost nije imala modernih ekonomskih odnosa. A kad su ti odnosi

nastupili, dogodilo se to pod okolnostima koje više ne dopuštaju nepristrano proučavanje u okviru buržoaskog vidokruga. Politička ekonomija kao buržoaska nauka, t. j. kao nauka koja kapitalistički poredak shvaća ne kao historijski prolazan stupanj razvitka, već obrnuto kao apsolutan i posljednji oblik društvene proizvodnje, može da ostane nauka samo dok klasna borba ostaje latentna i dok se ispoljava samo u usamljenim pojavama.

Uzmimo Englesku. Njena klasična politička ekonomija pada u period nerazvijene klasne borbe. Tek njen posljednji veliki predstavnik Ricardo dolazi naposljetku svijesno do toga da suprotnost klasnih interesa, najamnine i profita, profita i zemljišne rente, učini stožerom svojih istraživanja, naivno shvaćajući tu suprotnost kao prirodni zakon društva. Time je buržoaska ekonomska nauka bila ujedno dospjela i do svoje nepremostive prepone. Još za života Ricardova javlja se kritika u osobi Sismondija, njegova protivnika.¹

Period koji je zatim došao, od 1820. do 1830., odlikuje se u Engleskoj živim naučnim radom u oblasti političke ekonomije. Bio je to i period vulgariziranja i širenja Ricardove teorije i njene borbe protiv stare škole. Bili su održani sjajni turniri. Što je onda bilo dano, slabo je poznato na evropskom kopnu, jer je polemika većim dijelom razbacana po časopisima, prigodnim spisima i pamfletima. Nepristrani karakter te polemike — ma da u izuzetnim slučajevima Ricardova teorija već služi kao napadno oružje protiv buržoaske privrede — objašnjava se prilikama onog vremena! S jedne strane, krupna industrija tek što je bila izašla iz svog djetinjstva, što je dokazano već i time da je tek s krizom od 1825. njen moderni život otpočeo svoje periodično kruženje. S druge strane, klasna borba između kapitala i rada ostala je potisnuta u pozadinu, politički uslijed razdora između vlada i feudalaca koji su se bili okupili oko Svete alijanse i narodnih masa koje je vodila buržoazija, a ekonomski uslijed nesuglasica između industrij-

¹ Vidi moj spis: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, 1. izd. Berlin 1859., str. 39.

skog kapitala i aristokratskog zemljoposjeda, koje su u Francuskoj bile prikrivene suprotnostima između sitnog i velikog posjeda, dok su u Engleskoj otvoreno izbile stupanjem na snagu zakona o žitu. Engleska političko-ekonomska literatura toga vremena podsjeća na herojski ekonomski period u Francuskoj poslije smrti dr. Quesnay-a (Keneja), ali samo koliko bablje ljetu podsjeća na proljeće. Godine 1830. nastupila je kriza koja je imala značaj odlučan jednom za svagda.

Buržoazija u Francuskoj i Engleskoj bila je osvojila političku vlast. Otada je klasna borba i teorijski i u praksi sve više dobivala izrazite i prijetee oblike. Ona je oglašavala smrt buržoaske ekonomske nauke. Više se nije radilo o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je koristan ili štetan po kapital, ugodan ili ne, politički sumnjiv ili ne. Namjesto nekoristoljubivog istraživanja došlo je plaćeno polemičarstvo, namjesto nepristranog naučnog istraživanja nemirna savjest i zle namjere apologetike. Ipak su nametljive rasprave, što ih je u svijet puštala Anti-Cornlawleague, s tvorničarima Cobdenom i Brightom (Brajtom) na čelu, pružale ako i ne neki naučni, a ono bar historijski interes svojom polemikom protiv zemljoposjedničke aristokracije. Slobodno-trgovinsko zakonodavstvo pod vladom sir Roberta Peela (Pila) izvuče vulgarnoj ekonomiji i ovu posljednju žaoku.

Revolucija od 1848. na evropskom kopnu odjeknula je i u Engleskoj. Ljudi koji su još polagali na naučnu važnost, i koji su htjeli biti nešto više, a ne samo sofisti i sikofanti vladajućih klasa, pokušale kapitalističku političku ekonomiju dovesti u sklad sa zahtjevima proletarijata, koji se više nisu dali ignorirati. To je urodilo jednim tupavim sinkretizmom [spajanjem suprotnih shvaćanja] čiji je najbolji predstavnik John Stuart Mill (Džon Stjuart Mil). Time je objavljeno bankrotstvo „buržoaske“ ekonomije, koje je već N. Černiševski, veliki ruski učenjak i kritičar, majstorski rasvijetlio u djelu „Osnovi političke ekonomije po Millu“.

Tako je u Njemačkoj kapitalistički način proizvodnje došao do zrelosti kada se njegov antagonistički karakter već bio

burno ispoljio u historijskim borbama u Francuskoj i Engleskoj, dok je njemački proletarijat imao već mnogo odlučniju teorijsku klasnu svijest nego njemačka buržoazija. I zato, tek što se pričinilo da je moguće da se u Njemačkoj zasnuje buržoaska nauka političke ekonomije, bila je ona opet postala nemoguća.

Pod takvim okolnostima podijeliše se njeni prvaci u dvije grupe. Jedni su bili pametni, praktični ljudi, željni zarade, i okupiše se oko Bastiatove zastave, oko najplićeg, a to će reći i najuspjelijega predstavnika vulgarnoekonomske apologetike; oni drugi, ponositi profesorskim dostojanstvom svoje nauke, pođoše za J. St. Millom, pokušavajući kao i on da izmire što se izmiriti ne može. Kao i u klasično doba buržoaske političke ekonomije, tako i u doba njenog opadanja Nijemci ostadoše đaci, papige i imitatori, sitni torbari inozemne krupne trgovine.

Na taj je način posebni historijski razvitak njemačkog društva isključivao svako originalno napredovanje „buržoaske” ekonomije, ali ne i njenu — kritiku. I ukoliko takva kritika uopće zastupa neku klasu, može ona zastupati samo onu čiji je historijski poziv da prevrne kapitalistički način proizvodnje i da na koncu ukine klase — dakle samo proletarijat.

Učeni i neučeni branitelji njemačke buržoazije pokušашe isprva da „Kapital” pokriju grobnom šutnjom, kao što im je to polazilo za rukom s mojim prijašnjim spisima. Ali čim ta taktika više nije odgovarala prilikama vremena, počеше pod izgovorom da kritiziraju moju knjigu pisati upute „za umirenje buržoaske svijesti”, ali nađoše u radničkoj štampi — vidi na pr. članke Jozefa Dietzgena u „Volksstaat”-u — nadmoćnije protivnike kojima do danas ostadoše dužni odgovora.¹

¹ Čandrljiva blebetala njemačke vulgarne ekonomije pokudiše stil i izlaganje u mom spisu. Nitko ne može oštrije od mene suditi o literarnim nedostacima „Kapitala”. Pa ipak ću u korist i na veselje te gospode i njihove publike navesti ovdje jedan engleski i jedan ruski sud. „Saturday Review”, koja ima potpuno neprijateljsko držanje prema mojim nazorima, rekla je prikazujući prvo njemačko izdanje: Izlaganje „daje i najsuhoparnijim ekonomskim pitanjima poseban čar (charm)”. „S. P. Vedomosti” kažu u broju od 20. aprila 1872. između ostalog:

U proljeće 1872. izišao je u Petrogradu odličan ruski prijevod „Kapitala“. Izdanje od 3.000 primjeraka već je sad gotovo rasprodano. A već 1871. g. N. Sieber, profesor političke ekonomije na Kijevskom univerzitetu, dokazao je u svom spisu „Теорія ценности и капитала Д. Рикардо“ da je moja teorija vrijednosti, novca i kapitala u svojim osnovnim crtama nužni dalji razvoj Smith-Ricardovog učenja. Ono što zapadnog Evropejca iznenaduje kad čita solidnu Sieberovu knjigu jest dosljedno održavanje čisto teorijskog stanovišta.

Metoda primijenjena u „Kapitalu“ naišla je na slabo razumijevanje, kako pokazuju već i sama protivurječna shvaćanja o njemu.

Tako mi pariska „Revue Positiviste“ s jedne strane predbacuje da ekonomiju tretiram metafizički, a s druge strane — pogodite! — da sam se ograničio samo na kritičko raščlanjavanje postojećega, umjesto da pišem recepte (valjda comteovske?) za prěvarnicu budućnosti. Na ovo prekoravanje s metafizikom primjećuje g. Sieber: „Ukoliko se tiče čiste teorije, Marxova je metoda deduktivna metoda čitave engleske škole, čije mane i dobre strane imaju svi najbolji ekonomisti teoretičari.“ G. M. Block — u svom „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872.“ — čini otkriće da je moja metoda analitička i veli između ostalog: „Ovim djelom g. Marx staje u prvi red analitičarskih duhova.“ Njemački prikazi naravno viču o hegelovskoj sofistici. Petrogradski „Вестник Европы“ nalazi u jednom članku koji govori isključivo o metodi „Kapitala“ (majski broj od 1872., str. 427. do 436.) da je moja metoda istraživanja strogo realistička, ali da je metoda izlaganja na nesreću njemačko-dijalektička. On veli: „Na prvi pogled, ako se sudi po

„Izuzevši malog broja odviše specijalnih dijelova, izlaganje se odlikuje time što je za svakog razumljivo, jasno i neobično živo kraj sve naučne visine predmeta. U ovom pogledu pisac... ni izdaleka ne naliči na većinu njemačkih učenjaka, koji... svoje knjige pišu tako zamračenim i suhoparnim jezikom, da običnim smrtnicima od toga puca glava.“ Ali ja držim da čitaocima suvremene njemačko-nacionalno-liberalne profesorske literature ne puca glava, nego nešto drugo.

vanjskom obliku izlaganja, Marx je najveći idealistički filozof, i to u njemačkom, t. j. lošem smislu riječi. Ustvari pak on je beskrajno više realist od svih svojih prethodnika u poslu ekonomske kritike... Ni na koji način nije moguće nazvati ga idealistom." Ovom piscu ne mogu bolje odgovoriti nego ako iznesem nekoliko izvoda iz njegove vlastite kritike, koji će i inače možda zanimati moga čitaoca koji ne može doći do ruskog originala.

Pošto je naveo jedan stav iz mog predgovora knjizi „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, Berlin 1859., str. IV.—VIII., gdje sam iznio materijalističku osnovu svoje metode, pisac nastavlja:

„Za Marxa je od važnosti samo jedno: naći zakon pojava čijim se istraživanjem bavi. I nije mu od važnosti samo zakon koji njima vlada ukoliko te pojave imaju gotov oblik i ukoliko su vezane u cjelinu koja se promatra u nekom datom periodu vremena. Za njega ima važnost prije svega zakon razvitka, t. j. prijelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tančine posljedice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... Prema tome Marx se brine samo za jedno: da točnim naučnim istraživanjem utvrdi nužnost određenog uređenja društvenih odnosa i da, koliko je god to moguće, besprijekorno utvrdi činjenice koje mu služe kao polazne točke ili kao oslonci. Za ovo je sasvim dovoljno kad, utvrdivši nužnost današnjeg poretka, utvrđuje ujedno i nužnost nekog drugog poretka u koji prvi neizbježno mora da prijeđe, sasvim svejedno vjeruju li ljudi u to ili ne, jesu li svijesni toga ili nisu. Na društveno kretanje Marx gleda kao na prirodno-historijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svijesti ili namjera ljudi, nego baš obratno određuju njihovu volju, svijest i namjere... Kad svijesni element igra ovako podređenu ulogu u kulturnoj historiji, onda se po sebi razumije da ni kritika koja uzima za predmet samu kulturu ne može nikako za svoju osnovu uzeti neki oblik ili neki rezultat svijesti. To znači da njenom polaznom točkom ne može biti ideja,

već samo vanjska pojava. Kritika će se ograničavati na upoređivanje i suočavanje neke činjenice, ne sa idejom, nego s nekom drugom činjenicom. Za nju je važno samo to da obje činjenice budu što je moguće točnije ispitane i da jedna prema drugoj stvarno predstavljaju različite momente razvitka, a nadasve je važno da se istom točnošću istraži i poredak, uzastopnost i veze u kojima se stupnjevi razvitka ispoljavaju. Ali, reći će tko god, opći zakoni ekonomskog života jedni su te isti, svejedno jesu li primijenjeni na sadašnjicu ili na prošlost. Upravo to Marx poriče. Po njemu, takvi apstraktni zakoni ne postoje... Naprotiv, po njegovu mišljenju, svaki historijski period ima svoje vlastite zakone... Čim je život prevaleo neki dati period razvitka, čim iz datoga stanja prijede u neko drugo, počinju njime vladati i drugi zakoni. Jednom riječi, ekonomski nam život pruža pojavu sličnu historiji razvitka u drugim područjima biologije... Stari ekonomisti nisu shvatili prirodu ekonomskih zakona kad su ih upoređivali sa zakonima fizike i kemije... Dublja analiza pojava dokazala je da se društveni organizmi između sebe isto tako temeljno razlikuju, kao i biljni i životinjski organizmi... Štoviše, jedna te ista pojava potpada pod sasvim različite zakone uslijed različnosti u cjelokupnoj građi onih organizama, uslijed odstupanja njihovih pojedinačnih organa, uslijed različnih uslova pod kojima funkcioniraju i t. d. Tako Marx na pr. poriče da je zakon stanovništva jednak u svima vremenima i mjestima. On tvrdi protivno, da svaki period razvitka ima svoj vlastiti zakon stanovništva... S različnim razvitkom proizvodne snage mijenjaju se i odnosi i zakoni koji ih reguliraju. Kad Marx sebi postavlja za cilj da kapitalistički privredni poredak istraži i objasni s toga stanovišta, on onda samo strogo naučno formuliše cilj koji svako točno istraživanje ekonomskog života mora imati... Naučna vrijednost takvog istraživanja leži u rasvjetljavanju naročitih zakona kojima se regulira postanak, življenje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamjena nekim drugim, višim organizmom. A ovu vrijednost Marxova knjiga uistinu ima."

Pa kad je ovaj pisac ovako točno opisao ono što zove mojom stvarnom metodom, i kad se ovako blagonaklono izrazio ukoliko je u pitanju moja lična primjena te metode, šta je drugo opisao nego dijalektičku metodu?

Svakako, način izlaganja formalno se mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje mora u tančine zagospodariti materijom, analizirati različne oblike razvitka i iznaći njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti kako treba. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako će izgledati kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom *a priori*.

Po svojoj osnovi, moja dijalektička metoda ne samo da se razlikuje od Hegelove, nego joj je i neposredno suprotna. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu vanjsku pojavu. Kod mene je idejni svijet, naprotiv, samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi.

Mistifikatorsku stranu Hegelove dijalektike kritizirao sam prije gotovo 30 godina, u vrijeme kad je još bila u dnevnoj modi. Ali baš kada sam radio na prvom svesku „Kapitala”, nalazili su turobni, pretenciozni i osrednjaški epigoni, koji danas vode glavnu riječ u obrazovanoj Njemačkoj, uživanje u tome da s Hegelom postupaju onako kako je u Lessingovo vrijeme valjani Mosses Mendelssohn postupao sa Spinozom, naime kao s „lipsalim psom”. Zato sam javno priznao da sam učenik onog velikog mislioca, pa sam u glavi o teoriji vrijednosti ovdje ondje i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika podnosi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu da je on prvi opsežno i svijesno iznio opće oblike njenog kretanja. Kod njega dijalektika dubi na glavi. Moramo je obrnuti da bismo u mističnome omotu otkrili racionalnu jezgru.

U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala njemačkom modom, jer se činilo da ona može preoblikovati stvarnost. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i

užasavanje buržoazije i njenih doktrinarskih zastupnika, jer u pozitivno razumijevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti: jer svaki postali oblik shvaća u toku kretanja, dakle i po njegovoj prolaznoj strani: jer se ničim ne da tutorisati i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna.

Protivurječno kretanje kapitalističkog društva praktični buržuj osjeća najjače u kolebanjima periodičkoga kruženja moderne industrije, i u njihovu vrhuncu — općoj krizi. Kriza ponovo nastupa, makar da se još nalazi u prethodnim stadijima. Ogromnom širinom svoje pozornice i intenzivnošću svoga djelovanja ona će utjerati dijalektiku čak i u glave onih za koje u novom svetom prusko-njemačkom carstvu teče med i mlijeko.

London, 24. januara 1873.

Karl Marx

London 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,

J'approuve à votre idée de publier la traduction de "Das Kapital" en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre idée, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, aille de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et celle-ci seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes
sentiments dévoués.

Karl Marx

Karl Marx.

*Gravura Marxovog portreta u francuskom prijevodu
prve knjige „Kapitala” od 1872. g.*

PREDGOVOR FRANCUSKOM IZDANJU

London, 18. marta 1872.

Građaninu *Maurice-u La Châtre-u*

Cijenjeni građanine!

Imate moje odobravanje za Vašu ideju da prijevod „Kapitala” izdate u periodičnim sveščićima. U ovom će obliku djelo biti pristupačnije radničkoj klasi, a ovaj je obzir za mene važniji od svih drugih.

To je lijepa strana Vaše medalje, ali evo i naličja: Anali-tička metoda, kojom sam se poslužio i koja još nije bila primjenjivana na ekonomske probleme, prilično otežava čitaocima čitanje prvih glava, pa se treba bojati da će se francuska publika, uvijek nestrpljiva da dođe do rezultata, željna da upozna povezanost općih načela s pitanjima koja je neposredno zanimaju, zastrašiti da produži zato što ne će naći odmah sve na početku.

To je nezgoda protiv koje ja ne mogu ništa, osim da unaprijed za svaki slučaj upozorim na to i da naoružam čitaoca koji traži istinu. Nema širokog drumu koji vodi u nauku, i samo oni imaju izgleda da će se popeti na njene svijetle visove koji se ne plaše umora pri veranju njenim strmim stazama.

Primite, cijenjani građanine, uvjerenje o mojoj odanosti.

Karl Marx

POGOVOR FRANCUSKOM IZDANJU

Č I T A O C U

G. J. Roy (Roa) stavio je sebi u zadatak da pruži što je moguće točniji pa i što doslovniji prijevod; taj zadatak izvršio je strogo točno. Ali je mene baš ta stroga točnost prinudila da izmijenim redakciju kako bi čitaocu bila pristupačnija. Ove izmjene, koje su vršene iz dana u dan, jer je knjiga izlazila u sveščićima, nisu izvedene s jednakom brižljivošću i morale su izazvati stilske nejednakosti.

Kad sam se već jednom podvrgnuo ovom radu na reviziji, došao sam do toga da ga primijenim i na originalni tekst (drugog njemačkog izdanja), da neka izlaganja pojednostavnim, druga da dopunim, da dodam radi dopune nešto historijskog i statističkog materijala, da dodam neke kritičke primjedbe i t. d. Ma kakvi bili literarni nedostaci ovog francuskog izdanja, ono ima svoju naučnu vrijednost nezavisno od originala, pa bi ga trebali konzultirati i čitaoci koji znaju njemački.

Dalje niže dajem ona mjesta iz pogovora drugom njemačkom izdanju u kojima je riječ o razvitku političke ekonomije u Njemačkoj i o metodi primijenjenoj u ovom djelu.

London, 28. aprila 1875.

Karl Marx

UZ TREĆE IZDANJE

Marxu nije bilo dopušteno da ovo treće izdanje sam spremi za štampu. Snažni mislilac, pred čijom se veličinom sada klanjaju i protivnici, umro je 14. marta 1883.

Dužnost da se pobrinem oko ovog trećeg izdanja kao i oko izdanja drugog sveska, koji je ostao u rukopisu, pala je na mene, na mene koji sam u njemu izgubio četrdesetogodišnjeg, najboljeg, nerazdvojnog prijatelja, onog prijatelja kome dugujem više nego što se riječima dade iskazati. Kako sam izvršio prvi dio ove dužnosti, o tome sam čitaocu dužan ovdje položiti račun.

Marx je isprva namjeravao da tekst prvog sveska u velikoj mjeri preradi, neke teorijske točke da oštrije iznese, nove da doda, a da historijski i statistički materijal protegne do u najnovije vrijeme. Toga se morao odreći zbog bolesti i zbog želje da dovrši redakciju drugog sveska. Trebalo je izmijeniti samo najnužnije i da se umetnu dodaci već sadržani u francuskom izdanju koje je u međuvremenu bilo objavljeno. („Le Capital. Par Karl Marx.” Paris, Lachâtre 1873.)

U zaostavštini se našao i jedan njemački primjerak, koji je on mjestimično korigirao i snabdio uputama za francusko izdanje; pored toga i jedno francusko izdanje s točnim označenjem mjesta koja treba iskoristiti. Ove izmjene i dodaci ograničavaju se s malo izuzetaka na posljednji dio knjige, na odsjek o procesu akumulacije kapitala. Tu se dosadašnji tekst više nego inače držao prvobitnog nacrtu, dok su prijašnji odjeljci bili temeljnije prerađeni. Zato je stil bio živahniji, više cjelovit, ali i nemarniji, protkan anglicizmima, mjestimično nejasan; izlaganje je imalo ovdje ondje praznina, jer su neki važni momenti bili tek nagoviješteni.

Što se tiče stila, Marx je sam temeljno revidirao više pododjeljaka, pa mi je time kao i čestim usmenim nagovještajima dao mjeru dokle ja mogu ići u uklanjanju engleskih tehničkih izraza i drugih anglicizama. Dodatke i dopune Marx bi još preradio, a glatki francuski jezik zamijenio bi svojim sažetim njemačkim; tu sam se morao zadovoljiti time da ih prenesem priključujući ih što tješnje prvobitnom tekstu.

Prema tome u ovom trećem izdanju nije izmijenjena nijedna riječ o kojoj ne znam sigurno da bi je i sam pisac izmijenio. Nije mi ni na pamet moglo pasti da u „Kapital” unesem tekući žargon, kojim imaju običaj da se izražavaju njemački ekonomisti, onaj nerazumljivi jezik u kome se na pr. onaj koji novcem kupuje rad drugih naziva *poslodavac*, a onaj kome se rad uzima uz najamninu *posloprima*. I u francuskom jeziku uzima se u običnom životu riječ *travail* u smislu „zaposlenja”, ali bi Francuzi s pravom držali za luđaka svakog ekonomista koji bi kapitalista nazvao *donneur du travail*, a radnika *receveur du travail*.*

Isto tako nisam sebi dopustio da engleski novac, mjere i težine, koje se upotrebljavaju kroz cijeli tekst, zamijenim njihovim novim njemačkim ekvivalentima. Kad je izišlo prvo izdanje, bilo je u Njemačkoj toliko vrsta mjera i težina koliko dana u godini, uz to dvije vrste marke (*reichsmarka* je tada važila samo u glavi Soetbeera (*Setbera*) koji ju je izmislio krajem tridesetih godina), dvije vrste guldena i najmanje tri vrste talira, među njima i jedan čija je jedinica bila „nova dvotrećina”. U prirodnim naukama važila je metrička, a na svjetskom tržištu engleska mjera i težina. Pod takvim okolnostima bile su engleske jedinice mjere prirodne za jednu knjigu,

* Kod nas su njemački izrazi *Arbeitgeber* i *Arbeitnehmer* prevedeni sa *poslodavac* i *posloprima*, dok na njemačkom bukvalno znače *davalac rada* i *primaćalac rada*, pa tako ispada da radnik koji daje rad od sebe prima rad od kapitalista, a da kapitalist koji uzima rad od radnika ovome daje rad! Naši izrazi *poslodavac* i *posloprima*, iako nenaučni, ipak znače samo da kapitalist daje *zaposlenje*, a da radnik *zaposlenje* prima. — *Prev.*

koja je bila prinuđena da činjeničke podatke uzima gotovo isključivo iz engleskih industrijskih odnosa. A ovaj posljednji razlog ostaje i danas odlučujući, utoliko prije što su se odnosi u tom pogledu na svjetskom tržištu jedva promijenili, te naročito za najvažnije industrije — željezo i pamuk — i danas još gotovo isključivo važe engleske mjere i težine.

Naposljetku, još nešto o Marxovom načinu navođenja, koje nije naišlo na mnogo razumijevanja. Kod donošenja činjeničkih podataka i prikaza, navodi, na pr. iz engleskih Plavih knjiga, služe naravno kao jednostavni dokazni materijal. Ali je drukčije gdje se navode teorijska gledišta drugih ekonomista. Tu navod treba da utvrdi samo to gdje, kada i tko je prvi jasno izrekao neku ekonomsku misao koja je rezultirala iz toka razvitka. Pri tome ima značenje samo to da li je ekonomska misao u pitanju važna za historiju nauke, da li je više ili manje adekvatan teorijski izraz ekonomskog položaja svoga vremena. A ni najmanje se ne radi o tome da li dotična misao još ima neku apsolutnu ili relativnu važnost sa stanovišta pisca, ili je potpuno prešla u historiju. Zato ti navodi sačinjavaju samo jedan iz historije ekonomske nauke pozajmljeni tekući komentar uz tekst i utvrđuju po datumu i autoru pojedine važnije napretke ekonomske teorije. A to je bilo veoma potrebno u nauci čiji se historičari dosad odlikuju samo tendencioznim, gotovo štreberskim neznanjem. — Čitalac će prema tome lako shvatiti zbog čega Marx, u skladu s pogovorom drugom izdanju, sasvim izuzetno ima prilike da navodi njemačke ekonomiste.

Drugi svezak izaći će, nadam se, u toku 1884.

London, 7. novembra 1883.

Friedrich Engels

PREDGOVOR ENGLESKOM IZDANJU

Objavljivanje „Kapitala” na engleskom jeziku ne treba opravdanja. Naprotiv, može se očekivati objašnjenje zbog čega je ovo englesko izdanje dosad bilo odlagano, kad se vidi da se posljednjih nekoliko godina u engleskoj i američkoj štampi i dnevnoj literaturi stalno spominju, napadaju i brane, objašnjavaju i izvrću teorije zastupljene u ovoj knjizi.

Kada je uskoro poslije autorove smrti 1883. g. postalo jasno da je englesko izdanje djela doista potrebno, izjavio je g. Samuel Moore (Semjuel Mur), dugogodišnji prijatelj Marxov i pisca ovih redaka, i koji je s knjigom upoznat možda više no itko drugi, da je spreman uzeti na sebe prijevod koji su izvršio Marxovog književnog testamenta željeli što prije dostaviti javnosti. Bilo je ugovoreno da ja uporedim rukopis s originalom i da predložim izmjene koje nađem da treba izvršiti. Kada se malo po malo pokazalo da poslovi njegova poziva sprečavaju g. Moore-a da prijevod dovrši brzinom koju smo svi željeli, prihvatili smo radosno ponudu dr. Avelinga (Ejvelinga) da preuzme jedan dio rada; istovremeno se ponudila g-đa Aveling, Marxova najmlađa kći, da kontrolira citate i da uspostavi originalni tekst mnogobrojnih mjesta koja je Marx uzeo iz engleskih pisaca i Plavih knjiga i koja je on preveo na njemački. Sve je ovo potpuno izvršeno osim nekoliko neizbježnih izuzetaka.

Dr. Aveling je preveo slijedeće dijelove knjige*: 1) glavu X. („Radni dan”) i XI. („Stopa i masa viška vrijednosti”); 2)

* Podjela engleskog izdanja na glave odgovara podjeli u francuskom izdanju; tu je Marx dijelove četvrte glave (koja je u isto vrijeme drugi odjeljak) pretvorio u glave; dvadeset i četvrtu glavu pretvorio je u poseban odjeljak (VIII.), a njegove dijelove u glave. — *Red.*

šesti odjeljak („Najamnina” koji obuhvaća glave XIX.—XXII.); 3) od glave XXIV., odjeljak 4. („Okolnosti koje i t. d.”) do kraja knjige, obuhvaćajući posljednji dio glave XXIV., glavu XXV. i cijeli sedmi odjeljak (glave XXVI. do XXXIII.); 4) oba pišćeva predgovora. Sve ostalo je preveo g. Moore. Dok tako svaki prevodilac nosi sam odgovornost za svoj udio u radu, ja nosim odgovornost za cjelinu.

Treće njemačko izdanje, koje je uzeto za podlogu našem radu, pripremio sam ja 1883. uz pomoć pribilježaka koje je ostavio autor i u kojima su označena ona mjesta drugog izdanja koja je trebalo zamijeniti označenim mjestima francuskog teksta objavljenog 1873.¹ Izmjene koje su tako nastale u tekstu drugog izdanja uglavnom se poklapaju s izmjenama koje je Marx u nizu rukopisnih uputa propisao za engleski prijevod, na čije se izdavanje mislilo u Americi prije deset godina, ali je izdanje izostalo poglavito zbog toga što se nije našao sposoban i prikladan prevodilac. Taj nam je rukopis stavio na raspoloženje naš stari prijatelj, g. F. A. Sorge u Hobokenu, New Jersey (Nju Džersi). U njemu je ukazano na još neke umetke iz francuskog izdanja; ali budući da je toliko godina starije od posljednjih uputa za treće izdanje, nisam smatrao da sam ovlašten da od toga činim upotrebu, osim izuzetno i naročito u slučajevima gdje nam je to pomoglo u savlađivanju teškoća. Konzultirali smo i francuski tekst kod većine teških mjesta radi ocjene što je sâm autor bio spreman žrtvovati gdje je god imalo nešto da se žrtvuje u prijevodu od cijelog značenja originala.

Ipak ostaje jedna teškoća koju nismo mogli uštedjeti čitaocu: upotreba izvjesnih izraza u smislu koji se ne razlikuje samo od upotrebe u običnom govoru, nego i od jezika obične političke ekonomije. Ali je to bilo neizbježno. Svako novo shvaćanje neke nauke donosi revoluciju u stručnim izrazima te

¹ „Le Capital. Par Karl Marx.” Preveo M. J. Roy, potpuno pregledano od pisca. Paris, Lachâtre. Ovaj prijevod sadrži, naročito u posljednjem dijelu knjige, znatne izmjene i dopune za tekst drugog njemačkog izdanja.

nauke. Ovo najbolje potvrđuje kemija, u kojoj se cjelokupna terminologija radikalno mijenja otprilike svakih dvadeset godina i gdje će se teško naći neki organski spoj koji nije preživio niz različitih imena. Politička ekonomija uglavnom se zadovoljavala da uzme izraze trgovačkog i industrijskog života onako kako ih je zatekla i da s njima operira, pri čemu je sasvim previdjela da se time ograničila na uski krug ideja koje su tim riječima bile izražavane. Tako ni sama klasična politička ekonomija, ma da je bila potpuno svijesna da su i profit i renta samo pododjeljci, komadi onog neplaćenog dijela proizvoda koji radnik mora da daje poduzetniku (prvom, ma da ne posljednjem, isključivom prisvajaču proizvoda), ipak nikad nije izašla iz uobičajenih pojmova o profitu i renti, nije nikad ovaj neplaćeni dio proizvoda (koji Marx naziva viškom vrijednosti) ispitala u njenoj ukupnosti kao cjelinu, pa zbog toga nije nikad došla do jasnog razumijevanja njegova porijekla i njegove prirode, a isto tako ni zakonâ koji reguliraju naknadnu raspodjelu njegove vrijednosti. Slično se i cijela industrija, ukoliko nije poljoprivreda ili zanat, bez razlike obuhvaća izrazom manufaktura, čime se briše razlika između dva velika i bitno različita perioda ekonomske historije: perioda prave manufakture, koja je počivala na podjeli ručnog rada, i perioda moderne industrije, koja počiva na strojevima. A po sebi je razumljivo da teorija koja modernu kapitalističku proizvodnju smatra samo prolaznim stadijem u ekonomskoj historiji čovječanstva, mora upotrebljavati drukčije izraze od onih na koje su navikli pisci koji taj oblik proizvodnje smatraju neprolaznim i konačnim.

Ne će biti na odmet da kažemo nešto o autorovoj metodi navođenja. U većini slučajeva služe citati kao obično za dokazivanje tvrdnji iznijetih u tekstu. Ali u mnogim slučajevima navode se mjesta iz ekonomskih pisaca da bi se pokazalo kad, gdje i tko je prvi put jasno izrekao neko određeno gledište. To se dešava tamo gdje navedeno mišljenje ima važnost više ili manje adekvatnog izraza uslova društvene proizvodnje i razmjene koji su prevladavali u izvjesnom

vremenu, i to sasvim nezavisno od toga da li ih priznaje Marx ili imaju opću važnost. Ovi citati predstavljaju na taj način tekući komentar teksta pozajmljen iz historije nauke.

Naš prijevod obuhvaća samo prvu knjigu. Ali ova prva knjiga predstavlja u visokom stepenu cjelinu za sebe i dvadeset je godina važila kao samostalno djelo. Druga knjiga, koju sam na njemačkom jeziku izdao 1885., svakako je nepotpuna bez treće, koja se prije kraja 1887. ne može objaviti. Kad treća knjiga bude izdata u njemačkom originalu, bit će dovoljno rano da se misli na pripremu engleskog izdanja za obadviije.

„Kapital” se na kontinentu često naziva „biblijom radničke klase”. Nitko tko je upoznat s radničkim pokretom ne će poricati da zaključci dobijeni u ovoj knjizi postaju svakog dana sve više osnovnim načelima velikog pokreta radničke klase, ne samo u Njemačkoj i Švicarskoj, već i u Francuskoj, u Holandiji i Belgiji, u Americi pa čak i u Italiji i Španiji; da svuda radnička klasa u ovim zaključcima sve više priznaje najpravičniji izraz svoga položaja i svojih težnji. Pa i u Engleskoj vrše Marxove teorije baš u sadašnjem času moćan utjecaj na socijalistički pokret, koji se širi isto toliko u redovima inteligencije koliko u redovima radnika. Ali to nije sve. Brzo se približuje vrijeme kada će se temeljno ispitivanje ekonomskog položaja Engleske nametnuti kao neotklonjiva nacionalna nužnost. Engleski industrijski sistem, koji je nemoguć bez neprestanog i brzog širenja proizvodnje, pa dakle i tržišta, dospio je u zastoju. Slobodna trgovina iscrpla je svoje pomoćne izvore; čak i sam Manchester sumnja u svoje nekadašnje ekonomsko evanđelje.¹ Industrija koja se u inozemstvu brzo

¹ Na tromjesečnoj skupštini Trgovačke komore u Manchesteru, koja je održana danas poslije podne, došlo je do žive diskusije o pitanju slobodne trgovine. Podnijeta je bila jedna rezolucija u tome smislu da se „četrdeset godina uzaludno čekalo na to da se druge nacije povedu za primjerom engleske slobodne trgovine, pa Komora smatra da je došlo vrijeme da se ovo stanovište promijeni”. Rezolucija je bila odbijena samo s jednim glasom većine; glasalo je 21 za, a 22 protiv. („Evening Standard”, 1. nov. 1886.)

razvija svuda pilji u lice engleskoj proizvodnji, ne samo na tržištima koja su zaštićena carinama, već i na neutralnim tržištima, pa čak i s ove strane kanala. Dok proizvodna snaga raste u geometrijskoj progresiji, proširenje tržišta raste u najboljem slučaju u aritmetičkoj progresiji. Desetogodišnji ciklus mrtvila, prosperiteta, pretjerane proizvodnje i krize, koji se od 1825. do 1867. stalno nanovo vraćao, izgleda da je istekao, ali samo da bi nas doveo u baruštinu očajanja jedne trajne i kronične depresije. Željeni period prosperiteta ne dolazi; koliko nam se god puta učini da smo zapazili simptome koji ga nagovještavaju, toliko su puta ishlapjeli u uzduhu. Međutim, svaka nova zima postavlja iznova pitanje: „Šta da se radi s nezaposlenima?” Ali dok broj nezaposlenih raste iz godine u godinu, nema nikoga da na to pitanje odgovori; i mogli bismo gotovo izračunati momenat kada će nezaposleni izgubiti strpljenje i uzeti svoju sudbinu u svoje ruke. U takvom času svakako će trebati da se čuje glas čovjeka čija je cijela teorija rezultat doživotnog proučavanja ekonomske historije i položaja Engleske, i koga je ovo proučavanje dovelo do zaključka da je Engleska, bar u Evropi, jedina zemlja gdje bi se neizbježna socijalna revolucija mogla potpuno provesti mirnim i zakonitim sredstvima. Istina, on nije nikad propustio da doda da on slabo očekuje da će se vladajuća klasa Engleske podvrgnuti ovoj mirnoj i zakonitoj revoluciji bez „proslavery rebellion” [pobune vlasnika robova].*

5. novembra 1886.

Friedrich Engels

* O ovom ograničenju teorije o nasilnoj revoluciji, koje je Marx napravio u pogledu Engleske, kaže *Lenjin* u „Državi i revoluciji”: „12. aprila 1871., t. j. baš za vrijeme Komune, pisao je Marx Kugelmarnu: „Kad budeš ponovo razgledao posljednju glavu mog „Osamnaestog brumaire-a”, naći ćeš da sam kao prvi slijedeći pokušaj francuske revolucije označio ne više kao dosad prenošenje birokratsko-vojničke mašinerije iz jedne ruke u drugu, nego njeno *razbijanje* (podcrtao Marx), a to je preduslov svake prave narodne revolucije na kontinentu. To je i pokušaj naših herojskih pariskih partijskih drugova.” [...] U ovim rije-

ćima: „razbijanje... birokratsko-vojničke mašinerije“ nalazi se, kratko izraženo, glavno učenje marksizma o zadacima proletarijata u revoluciji prema državi. I baš ovo učenje ne samo što je potpuno zaboravljeno, nego je i direktno iskrivljeno od strane vladajućeg kauckijanskog „tumačenja“ marksizma! [... Marx] ograničava svoje zaključke na kontinent. To je 1871. bilo razumljivo, kad je Engleska još bila primjer čisto kapitalističke zemlje, ali koja nema militarizma i koja je u velikom stepenu bila bez birokracije. Zato je Marx isključivao Englesku kao zemlju u kojoj je tada izgledala i bila moguća revolucija, čak i narodna, *bez* prethodnog razbijanja „gotove državne mašinerije.“

Sada, u 1917., u epohi prvog velikog imperijalističkog rata, ovo Marxovo ograničenje otpada, i Engleska kao i Amerika, najveći i posljednji predstavnici anglosaske „slobode“ u svijetu, naime u smislu nepostojanja militarizma i birokratizma, srozale su se potpuno u opće-evropsku, prljavu, krvavu baruštinu birokratsko-militarističkih institucija, koje sve sebi podređuju, sve ugnjetavaju. Sada *razbijanje, razaranje* „gotove državne mašinerije“ (koja je tamo od 1914. do 1917. dostigla evropsko, imperijalizmu zajedničko savršenstvo) sačinjava i za Englesku i Ameriku „preduslov za svaku stvarno narodnu revoluciju.“ (Cjelokupna djela, svezak XXI.) — *Red.*

UZ ČETVRTO IZDANJE

Četvrto izdanje zahtijevalo je od mene što je moguće definitivnije utvrđivanje teksta kao i primjedaba. Evo ukratko kako sam ovaj zahtjev ispunio:

Uporedivši još jednom francusko izdanje s Marxovim rukopisnim bilješkama, prenio sam iz francuskog izdanja u njemački tekst još nekoliko dodataka. Oni se nalaze na str. 80. (treće izdanje, str. 88.), str. 458.—60. (treće, str. 509.—10.), str. 547.—51. (treće, str. 600.), str. 591.—93. (treće, 644.), i str. 596. (treće, str. 648.) u primjedbi 79. Isto tako, po ugledu na francusko i englesko izdanje, prenio sam u tekst dugačku primjedbnu o rudarskim radnicima (treće izdanje, str. 509.—15., četvrto izdanje, str. 461.—67.). Druge male izmjene čisto su tehničke prirode.

Dodao sam zatim još nekoliko primjedaba radi objašnjenja, naročito tamo gdje mi se činilo da to zahtijevaju izmijenjene historijske okolnosti. Sve su te dodate primjedbe stavljene u uglaste zagrade i označene mojim početnim slovima ili sa „D. H.”*

Potpuna revizija mnogobrojnih citata bila je postala potrebna zbog engleskog izdanja koje je u međuvremenu izašlo. Za to izdanje dala je Marxova najmlađa kći Eleanor (Elinor) sebi truda da sva navedena mjesta uporedi s originalom, tako da tamo citati iz engleskih izvora, koji su daleko pretežni, nisu bili prevedeni s njemačkog prijevoda, nego je upotrijebljen originalni engleski tekst. Zbog toga sam morao kod četvrtog izdanja uzeti u obzir taj tekst. Kod toga su se našle poneke male netočnosti. Zatim netočno navedeni brojevi strana, dijelom

* U ovom izdanju u okruglim zagradama s oznakom F. E. — *Red.*

uslijed omaški pri prepisivanju iz Marxovih bilježnica, dijelom uslijed štamparskih griješaka nagomilanih u tri izdanja. Netočno stavljani navodnici ili točkice kod prekida, kako je to neizbježno pri masovnom navođenju iz bilježnica s izvodima. Ovdje ondje poneka riječ u prijevodu ne sasvim sretno izabrana. Neka mjesta navedena iz Marxovih starih pariskih bilježnica od 1843.—45., kad Marx još nije znao engleski, nego je engleske ekonomiste čitao u francuskom prijevodu i gdje je dvostrukom prijevodu odgovarala laka izmjena prizvuka, na pr. kod Steuarta (Stjuarta), Ure-a (Jura) i dr., i gdje se sad morao iskoristiti engleski tekst. I drugih sličnih malih netočnosti i nemarnosti. Ali ako se četvrto izdanje uporedi s prethodnim, vidjet će se da sav ovaj naporni rad na ispravljanju nije na knjizi izmijenio ništa što bi bilo vrijedno spomena. Samo jedan jedini citat nije mogao biti pronađen, to je citat iz Richarda Jonesa (Ričarda Džonsa) (četvrto izdanje, str. 562., primjedba 47.); Marx je vjerojatno pogrešno zabilježio naslov knjige. Svi drugi citati zadržavaju punu dokaznu snagu ili je pojačavaju u sadašnjoj točnoj formi.

Ovdje sam međutim primoran da se vratim na jednu staru pripovijest.

Poznat mi je naime samo jedan slučaj da je jedan Marxov citat bio podvrgnut sumnji. A pošto se ta sumnja vukla čak i poslije Marxove smrti, ne mogu ovdje prijeći preko toga.

U berlinskoj „Concordiji”, organu Saveza njemačkih tvorničara, izišao je 7. marta 1872. anonimni članak: „Kako Karl Marx citira”. Tu se uz obilnu upotrebu moralnog zgražanja i neparlamentarnih izraza tvrdilo da je falsificiran citat iz Gladstoneovog budžetskog govora od 16. aprila 1863. (u Inauguralnoj adresi Međunarodnog radničkog udruženja od 1864., a ponovljeno u „Kapitalu” I., str. 617. četvrtog izdanja, str. 671. trećeg izdanja). Rečenica: „Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći... potpuno je ograničeno na posjedničke klase”, ne nalazi se, tobože, ni s jednom riječi u (kvazi službenom) stenografskom izvještaju Hansarda. „Ova se rečenica nigdje ne nalazi u govoru

Gladstonea. U njemu se kaže upravo suprotno. (Masnim slovima) *Marx je tu lažnu rečenicu formalno i materijalno dolagao!*"

Marx, kome je taj broj „Concordije" bio poslat slijedećeg maja, odgovorio je anonimnom piscu u „Volksstaat"-u od 1. juna. Kako se više nije sjećao po kome je novinarskom izvještaju navodio, ograničio se na to da dokaže da se spomenuti citat nalazi u dva engleska spisa, a onda je naveo referat „Timesa" po kome je Gladstone rekao: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property."*

Gladstone dakle kaže tu da bi mu bilo žao ako bi tako bilo, ali tako jest: Ovo omamljujuće uvećanje bogatstva jest potpuno ograničeno na posjedničke klase. A što se tiče kvazi službenog Hansarda, kaže Marx dalje: „U svom naknadno dotjeranom izdanju bio je g. Gladstone toliko pametan da eskamotira rečenicu koja je svakako kompromitirajuća u ustima jednog engleskog kancelara blagajne. Uostalom, to je stari engleski parlamentarni običaj, a nikako izmišljotina Laskerčića protiv Bebela."

Anonimus se razgoropadio. Ostavljajući u svom odgovoru u „Concordiji" od 4. jula po strani izvore iz druge ruke, veli on stidljivo da je „običaj" da se parlamentarni govori citiraju

* [Tako stoje stvari u pogledu bogatstva ove zemlje. Ja moram za sebe kazati da bih morao gledati zabrinuto i s bolom na ovo omamljujuće uvećanje bogatstva i moći, kad bih držao da se ono ograničava na stvarno imućne klase. Ono se nikako ne odnosi na položaj radnog stanovništva. Uvećanje koje sam opisao i koje držim da počiva na točnim izvještajima, potpuno je ograničeno na posjedničke klase.]

po stenografskim bilješkama; ali i „Timesov” izvještaj (u kome „lažna” rečenica stoji), i izvještaj Hansarda (gdje nje nema), „materijalno se potpuno poklapaju”, i baš zbog toga sadrži „Timesov” izvještaj „direktnu suprotnost onom ozloglašenom mjestu iz Inauguralne adrese”. Pri tome anonimus brižljivo prešućuje da taj izvještaj pored ove tobožnje „suprotnosti” izričito sadrži baš ono „ozloglašeno mjesto”! Uprkos tome osjeća anonimus da se debelo nasukao i da ga može spasiti samo neka nova smicalica. I zato, dok svoj članak, kako smo pokazali, pun „drskih lagarija” garnira spasonosnim psovkama, kao na pr.: „mala fides”, „nepoštenje”, „lažan navod”, „onaj lažni citat”, „drska lagarija”, „citat koji je skroz lažan”, „ovaj falsifikat”, „naprosto bestidno” i t. d., našao je on potrebnim da sporno pitanje prebaci na drugo polje. Zbog toga on obećava da će „u jednom drugom članku iznijeti kakvu važnost mi (anonimus koji „ne laže”) pripisujemo sadržaju Gladstoneovih riječi”. Kao da njegovo nemjerodavno mišljenje ima s ovom stvari ma i najudaljeniju vezu! Taj drugi članak izišao je u „Concordiji” od 11. jula.

Marx odgovori još jednom u „Volksstaat”-u od 7. augusta, dodajući još i referate dotičnog mjesta iz „Morning Star”-a i „Morning Advertiser”-a od 17. aprila 1863. I po jednom i po drugom Gladstone je rekao da bi on sa zabrinutošću i t. d. gledao na ovo omamljujuće uvećanje bogatstva i moći, kad bi držao da je ono ograničeno na imućne klase* (classes in easy circumstances). Ali to uvećanje j e s t ograničeno na posjedničke klase (entirely confined to classes possessed of property). Dakle i ovi referati donose tobože „lažno” mjesto doslovce. Zatim je još jednom ustanovio, upoređujući tekstove u „Timesu” i Hansardu, da rečenica koja je kao stvarno izrečena reproducirana u jednakom tekstu u tri među sobom nezavisna novinarska izvještaja koji su izišli slijedećeg jutra nakon govora, zaista fali u Hansardovom izvještaju koji se po poznatom „običaju” pregledava, odakle ju je po Marxovim riječima Gladstone „naknadno otkraducao”, i izjavljuje naposljetku da

nema vremena da i dalje saobraća s anonimusom. Izgleda da je ovome bilo dosta, ili bar Marxu više nisu slati brojevi „Concordije”.

Stvar se time činila da je mrtva i pokopana. Ali su nam otada, od ljudi koji su saobraćali s univerzitetom u Cambridgeu, jednom ili dva put dolazili tajanstveni glasovi o nekom nečuvenom literarnom zločinu koji je navodno Marx napravio u „Kapitalu”; ali uprkos svima raspitivanjima nije se ništa određenije moglo saznati. A onda, 29. novembra 1883., osam mjeseci poslije Marxove smrti, pojavilo se u „Timesu” jedno pismo iz Trinity College, Cambridge, s potpisom Sedley Taylor, u kome nam je taj skromni zadrugarčić u jednoj na dohvat ugrabljenoj prilici najzad dao objašnjenje ne samo o ogovaranjima u Cambridgeu, nego i o anonimusu iz „Concordije”.

„Što je najčudnovatije”, kaže čovječić iz Trinity College-a, „jest, da je profesor u Brentanu (koji je onda bio u Breslavi, a sad je u Štrasburgu) bilo rezervirano... da otkrije onu *mala fides* koja je očevidno diktirala citat iz Gladstoneovog govora u Inauguralnoj adresi. G. Karl Marx, koji je... pokušao obraniti citat, bio je toliko drzak da je u samrtnom ropcu (deadly shifts) u koji ga je hitro bacio majstorski napad Brentanov, tvrdio da je g. Gladstone frizirao „Timesov” izvještaj od 17. aprila 1863. o njegovu govoru prije no što je izišao u Hansardu da bi eskamotirao jednu rečenicu koja bi svakako bila kompromitirajuća za jednog engleskog kancelara blagajne. Kada je Brentano detaljnim upoređivanjem teksta dokazao da se izvještaji „Timesa” i Hansarda poklapaju u apsolutnom isključivanju smisla koji je Gladstoneovim riječima podmetnulo lukavo izolirano navođenje, onda se Marx povukao pod izgovorom da nema vremena!”

Dakle je u tome grmu ležao zec! I ovako se gloriozno odrazila u proizvođačko-zadrugarskoj fantaziji Cambridgea anonimna kampanja g. Brentana u „Concordiji”! Tako je dakle stajao i upravljao svoj mač u „majstorskom napadu” ovaj Sveti Juraj Saveza njemačkih tvorničara, dok je pakleni zmaj Marx kraj njegovih nogu „hitro dospio u samrtni ropac”!

Pa ipak je sve ovo ariostovsko opisivanje boja služilo samo tome da se pokriju smicalice našeg Svetog Jurja. Tu više nema govora o „laži“, o „falsifikatu“, nego o „lukavo izoliranom navođenju“ (craftily isolated quotation). Cijelo je pitanje bilo odloženo, a Sveti Juraj i njegov štitonoša iz Cambridgea znali su vrlo dobro zašto.

Pošto je „Times“ odbio, odgovorila je Eleanor Marx u mjesečniku „To-Day“ („Tu Dej“), februara 1884., svodeći raspru na jedinu točku koja je bila po srijedi: da li je Marx onu rečenicu „kao lažov izmislio“ ili ne? Na to je g. Sedley Taylor odgovorio: „Pitanje da li je Gladstoneov govor sadržavao ili nije sadržavao neku rečenicu“, po njegovu mišljenju „bilo je od sasvim podređenog značenja“ u prepirci između Marxa i Brentana, „ako se uporedi s pitanjem da li je citat bio napravljen u namjeri da se Gladstoneov smisao reproducira ili unakazi“. A nato on priznaje da „Timesov“ izvještaj „zaista sadrži protivurječnost u riječima“; ali, ali, ako se veza s ostalim tekstom pravilno, t. j. u liberalno-gladstoneovskom smislu objasni, onda se vidi šta je g. Gladstone htio kazati. („To-Day“, mart 1884.) Komično je pri tome da naš čovječić iz Cambridgea nastoji na tome da govor *ne* citira po Hansardu, kako je to po anonimnom Brentanu „običaj“, već po izvještaju „Timesa“ koji isti Brentano označuje kao „nužno petljanski“. Pa naravno kad u Hansardu te fatalne rečenice uopće *nema*!

Bilo je Eleanor Marx lako da razbije u prah ovu argumentaciju u istom broju „To-Day“-a. Ili je g. Taylor čitao kontroverzu od 1872. Onda je sada „lagao“, i to ne samo „dolagao“ nego i „prelagao“. Ili je nije čitao. Onda je bio obavezan da drži jezik za zubima. U svakom slučaju bilo je jasno da on nije imao hrabrosti da ma za časak podrži optužbu svoga prijatelja Brentana da je Marx „lažući dodao“. Naprotiv, sada Marx nije samo dolagao, nego je i utajio jednu važnu rečenicu. Ali je ista ta rečenica citirana na 5. strani Inauguralne adrese, malo redaka ispred tobožnje „izmišljene“. A što se tiče „protivurječnosti“ u Gladstoneovu govoru, zar nije bio Marx taj koji u „Kapitalu“ na str. 618. (treće izdanje, str.

672.), primjedba 105., govori o „neprekidnim drečecim protivurječnostima u Gladstoneovim budžetskim govorima iz 1863. i 1864.“! Dabome, samo što ih on à la Sedley Taylor ne rastapa u liberalskom dopadanju. Odgovor E. Marxove završava ovim zaključkom: „Naprotiv, Marx nije ni izostavio nešto što bi bilo vrijedno navesti, niti išta izmislio. Ali je on uspostavio i izvukao iz zaborava jednu određenu rečenicu iz jednog Gladstoneovog govora, koja je nesumnjivo bila izrečena, a koja je, na ovaj ili onaj način, našla put da se izgubi iz Hansarda.”

S ovim je g. Sedley Tayloru ipak bilo dosta. Rezultat čitavog ovog profesorskog nadmudrivanja koje se ispredalo kroz dva decenija i kroz dvije velike zemlje, bio je da se više nitko nije usuđivao da se takne Marxove književničke savjesnosti, a da će otada g. Sedley Taylor isto tako malo ulijevati povjerenje u literarne ratne izvještaje g. Brentana, koliko g. Brentano u papsku nepogrešivost Hansarda.

London, 25. juna 1890.

F. Engels

KNJIGA PRVA

PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

PRVI ODJELJAK

ROBA I NOVAC

GLAVA PRVA

ROBA

1. Dva činioca robe: upotrebna vrijednost i vrijednost (suština vrijednosti, veličina vrijednosti)

Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao „ogromna zbirka robâ”,¹ a pojedinačna roba kao njegov *osnovni oblik*. Radi toga naše istraživanje otpočinje analizom robe.

Roba je prije svega vanjski predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste. Ništa tu ne mijenja kakve su prirode ove potrebe, na pr. potječu li iz želuca ili iz fantazije.² Tu se ne postavlja ni pitanje *kako* stvar zadovoljava potrebu ljudi, da li neposredno, kao životna namirnica, to će reći kao predmet za uživanje, ili obilaznim putem, kao sredstvo za proizvodnju.

Svaku korisnu stvar, kao željezo, papir i t. d., treba promatrati s dvostrukog gledišta, po *kvalitetu* i po *kvantitetu*. Svaka takva stvar cjelina je mnogih svojstava, te je stoga na razne strane upotrebljiva. Otkrivati te razne korisne strane, a time i raznolike načine za upotrebljavanje stvari, historijski je čin.³ Takav je slučaj sa pronalaženjem društvenih *mjera* za *kvantitet* korisnih stvari. Različnost robnih mjera potječe dijelom iz različite prirode predmeta koje treba mjeriti, a dijelom iz sporazuma.

¹ Karl Marx: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Berlin 1859., str. 3.

² „Potreba je pretpostavka za želju, apetit duha koristan je duhu kao glad tijelu... Većina stvari dobiva svoju vrijednost otuda što zadovoljavaju potrebe duha.” (Nicolas Barbon: *A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.* London 1696., str. 2., 3.)

³ „Stvari imaju izvjesnu unutrašnju vrlinu (*vertue* — u Barbona specifičan izraz za *upotrebnu vrijednost*), koja je svagdje jednaka kao

Korisnost neke stvari čini tu stvar *upotrebnom vrijednošću*.⁴ No ta korisnost ne lebdi u zraku. Uslovljena svojstvima samog robnog tijela, ona bez njega ne postoji. Zbog toga je samo *robno tijelo*, kao željezo, pšenica, dijamant i t. d., *upotrebna vrijednost* ili dobro. Ovaj karakter stvari ne zavisi od toga da li prisvajanje njenih upotrebnih svojstava stoji čovjeka mnogo ili malo rada. Kad promatramo upotrebne vrijednosti, uvijek pretpostavljamo njihovu kvantitativnu određenost, kao *tucet satova*, *aršin platna*, *tonu željeza* i t. d. Upotrebne vrijednosti robâ čine građu posebne naučne grane: *poznavanje robe*.⁵ Upotrebna vrijednost ostvaruje se samo upotrebom, ili trošenjem. Upotrebne vrijednosti čine *materijalni sadržaj bogatstva*, ma kakav mu bio *društveni oblik*. U društvenom obliku, koji mi imamo da istražimo, one se ispoljavaju i kao materijalni nosioci — *prometne vrijednosti*.

Prometna vrijednost ispoljava se prije svega kao *kvantitativni odnos*, kao razmjer u kojem se upotrebne vrijednosti jedne vrste razmjenjuju za upotrebne vrijednosti druge vrste,⁶ odnos koji se postojano mijenja s vremenom i mjestom. Otud prometna vrijednost izgleda nešto slučajno i čisto *relativno*, nekakva robi unutrašnja, imanentna prometna vrijednost (*va-leur intrinsèque*), dakle *contradictio in adjecto* [besmislica].⁷ Razmotrimo stvar izblize.

što je vrlina magneta da privlači željezo.” (Isto, str. 6.) Svojstvo magneta da privlači željezo postalo je korisno tek kad je pomoću njega otkrivena magnetska polarnost.

⁴ „*Privodna vrijednost* (natural worth) svake stvari sastoji se u njenu svojstvu da zadovoljava nužne potrebe ljudskog života ili da služi udobnosti.” (John Locke: *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest*. 1691., u „Works” izd. London 1777., sv. II., str. 28.) U 17. vijeku naći ćemo u engleskih pisaca još dosta često „*Worth*” za upotrebnu vrijednost, a „*Value*” za *prometnu vrijednost*, potpuno u duhu jezika koji *neposrednu stvar* rado izražava germanski, a *prenesenu* romanski.

⁵ U buržoaskom društvu vlada *fictio juris* [pravna fikcija] da se svaki čovjek, kao kupac, enciklopedijski razumije u robe.

⁶ „*Vrijednost*” se sastoji u *odnosu razmjene* između ove i one stvari, između određene količine ovog i određene količine onog proizvoda.” (N. Trosne: *De l'Intérêt Social, Physiocrates*, izd. Daire. Paris 1846., str. 889.)

⁷ „Ništa ne može imati unutrašnju prometnu vrijednost.” (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, str. 6.) ili kao što Butler (Batler) veli:

The value of a thing
Is just as much as it will bring.
[Jedna stvar vrijedi
Baš toliko koliko će donijeti.]

Neka roba, na pr. 1 quarter pšenice, razmjenjuje se za x masti za obuću, ili za y svile, ili za z zlata i t. d., jednom riječju za druge robe u *najrazličitijim omjerima*. Pšenica ima, dakle, raznolike prometne vrijednosti, a ne samo jednu jedinu. Ali budući da x masti za obuću, a isto tako y svile, isto tako z zlata i t. d. jesu prometna vrijednost jednog quartera pšenice, to i x masti za obuću, y svile, z zlata i t. d., moraju biti među sobom razmjenljive ili po veličini jednake prometne vrijednosti. Iz ovoga izlazi prvo: važeće prometne vrijednosti neke robe izražavaju nešto jednako. A drugo: prometna vrijednost može uopće biti samo *način izražavanja*, „pojavni oblik” nekog sadržaja koji se od tog izraza razlikuje.

Uzmimo zatim dvije robe, na pr. pšenicu i željezo. Ma u kom se odnosu vršila njihova razmjena, on se uvijek dađe prikazati jednadžbom, u kojoj se data količina pšenice izjednačuje s nekom količinom željeza; uzmimo na pr. da je 1 quarter pšenice = a centi željeza. Što nam ova jednadžba kazuje? Da u dvjema različnim stvarima, u 1 quarteru pšenice kao i u a centi željeza, postoji nešto zajedničko iste veličine. A to znači da su obje jednake nekoj trećoj stvari, koja sama sobom nije ni jedna ni druga. Dakle, mora da bude moguće da se i jedna i druga, ukoliko su prometne vrijednosti, svedu na tu treću stvar.

Ilustrirat ćemo ovo jednim jednostavnim primjerom iz geometrije. Da bi se odredile i uporedile površine svih pravocrtnih likova, rastavljaju se ovi na trokute. Sâm trokut svodi se na izraz koji je sasvim različit od njegova vidljiva lika, — na polovinu umnoška njegove osnovke s njegovom visinom. Isto se tako prometne vrijednosti robâ imaju svesti na nešto *zajedničko*, od čega one predstavljaju veću ili manju količinu.

To zajedničko ne može biti neko geometrijsko, fizičko, kemijsko, ili neko drugo prirodno svojstvo robâ. Uopće, njihove tjelesne osobine dolaze u obzir samo ukoliko ih čine upotrebljivima, dakle, upotrebnim vrijednostima. No, s druge strane, baš je apstrahiranje od njihovih upotrebnih vrijednosti ono što očigledno karakterizira odnos razmjene robâ. U njegovu okviru valja jedna upotrebna vrijednost točno koliko i svaka druga, samo ako je ima u upravnom razmjeru. Ili, kako veli stari *Barbon*: „Ova vrsta robe dobra je koliko i ona, ako joj je prometna vrijednost iste veličine. Niti postoji razlika, niti ima mogućnosti da se razlikuju stvari koje imaju prometnu vri-

jednost jednake veličine.”⁸ Kao upotrebne vrijednosti robe su u prvom redu različenog kvaliteta, a kao prometne vrijednosti mogu biti jedino različenog kvantiteta, prema tome ne sadrže ni atoma upotrebne vrijednosti.

Ako sad ostavimo po strani upotrebnu vrijednost robnih tijela, onda im ostaje još samo jedno svojstvo: svojstvo proizvodâ rada. Ali nam se i proizvod rada već u ruci izmijenio. Apstrahiramo li njegovu upotrebnu vrijednost, mi smo izuzeli i njegove tjelesne sastavne dijelove i oblike koji ga čine upotrebnom vrijednošću. Sad on više nije ni stol, ni kuća, ni pređa, ni ikoja druga korisna stvar. Sva su se njegova čutilna svojstva izgubila. Sad on više nije ni proizvod stolarskog, ni građevinarskog, ni prelačkog, ni ikojeg drugog određenog proizvodnog rada. Iščezne li korisni karakter proizvodâ rada, iščezao je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se dakle i različiti konkretni, određeni oblici tih radova, ne razlikuju se više, već su svi skupa svedeni na jednak ljudski rad, na ljudski rad uzet apstraktno.

Da vidimo što je sad ostalo od proizvodâ rada. Jedino što je od njih preostalo jest ista sablasna predmetnost, jednostavna smjesa bezrazličnog ljudskog rada, t. j. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njena trošenja. Te stvari predstavljaju još samo to da je na njihovo proizvođenje utrošena ljudska radna snaga, da je u njima nagomilan ljudski rad. Kao kristali ove društvene supstance, koja im je zajednička, one su vrijednosti — robne vrijednosti.

U samom odnosu robne razmjene, javila nam se njihova prometna vrijednost kao nešto sasvim nezavisno od njihovih upotrebničkih vrijednosti. Ako sad uistinu izuzmемо upotrebnu vrijednost proizvodâ rada, dobit ćemo vrijednost kako smo je maločas odredili. Prema tome, ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmjene, ili u prometnoj vrijednosti robe, jest njena vrijednost. Dalji tok istraživanja vratit će nas na prometnu vrijednost kao na nužni način izražavanja, odnosno oblik ispoljavanja robne vrijednosti, no ovu moramo prvo da promatramo nezavisno od toga oblika.

⁸ „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver or gold.” [Olovo ili željezo u vrijednosti od 100 funti sterlinga ima jednaku prometnu vrijednost kao zlato ili srebro u vrijednosti od 100 funti sterlinga.] (N. Barbon, isto, str. 53. i 7.)

Neka upotrebna vrijednost, ili dobro, ima, dakle, *vrijednost* samo zato što je u njoj (odn. u njemu) *opredmećen*, ili *materijaliziran*, apstraktan ljudski rad. Pa kako da se mjeri *veličina* njene vrijednosti? *Količinom* „supstance koja sačinjava vrijednost“, a koja se sadrži u njoj — *količinom* rada. Sama količina rada mjeri se njegovim *vremenskim trajanjem*, a *radno vrijeme* opet ima svoje mjerilo u *određenim dijelovima vremena*, kao što su sat, dan i t. d.

Budući da količina rada utrošenog za vrijeme proizvodjenja neke robe određuje veličinu njene vrijednosti, moglo bi izgledati da nečija roba ima tim veću vrijednost što je on ljeniji ili nevještiji, jer mu tim više vremena treba za njenu izradu. Ali rad koji sačinjava supstancu vrijednosti, jednak je ljudski rad, utrošak je iste ljudske radne snage. Cjelokupna društvena radna snaga koja se ispoljava u cjelokupnoj vrijednosti robnog svijeta važi ovdje kao jedna te ista ljudska radna snaga, iako se sastoji iz nebrojenih individualnih radnih snaga. Svaka od ovih individualnih radnih snaga istovjetna je sa svakom drugom ljudskom radnom snagom ukoliko ima karakter društveno prosječne radne snage, ukoliko kao takva društvena radna snaga djeluje, pa, dakle, i ukoliko joj za proizvodjenje izvjesne robe treba samo prosječno potrebno, ili *društveno potrebno radno vrijeme*. Društveno potrebno radno vrijeme jest ono radno vrijeme koje se iziskuje da se izradi bilo koja upotrebna vrijednost, uz postojeće normalne uvjete proizvodnje i uz prosječni stupanj vještine i intenzivnosti rada. Na primjer, poslije uvođenja parnog razboja u Engleskoj bilo je dovoljno možda pola manje rada nego prije, da se data količina pređe pretvori u tkaninu. Stvarno, engleskom ručnom tkalcu trebalo je za ovu pretvorbu i sad isto onoliko radnog vremena koliko i prije, samo što je sada proizvod njegova radnog sata predstavljao tek *polovinu* društvenog radnog sata i pao je zbog toga na polovinu svoje prijašnje vrijednosti.

Prema tome, *veličinu* vrijednosti neke *upotrebne vrijednosti* određuje samo *količina društveno potrebnog rada* ili *radno vrijeme* koje je *društveno potrebno* za njenu izradu.⁹

⁹ Primjedba uz drugo izdanje. „The value of them (the necessities of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them.“ „Čim se upotrební predmeti razmjenjuju jedni za druge, vrijednost je njihova određena količinom rada koja se nužno iziskuje i obično troši na njihovo proizvodjenje.“ (*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.* London,

Pojedina roba važi ovdje uopće kao prosječni primjerak svoje vrste.¹⁰ Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi *za isto radno vrijeme*, imaju zbog toga i *vrijednost iste veličine*. Vrijednost jedne robe odnosi se prema vrijednosti svake druge robe kao radno vrijeme potrebno za proizvodnju jedne prema radnom vremenu potrebnom za proizvodnju druge. „Kao vrijednosti sve su robe samo određene mjere *šćvrsnutog radnog vremena*.“¹¹

Zbog toga bi *veličina vrijednosti* neke robe bila postojana, stalno jednaka, kad bi radno vrijeme potrebno za njeno proizvođenje ostalo uvijek jednako. Ali se ovo posljednje mijenja sa svakom promjenom u *proizvodnoj snazi rada*. Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosječni stupanj vještine radnika, stupanj razvitka nauke i njezine tehničke primjenljivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, opseg i djelotvornost sredstava za proizvodnju, i *prirodne okolnosti*. Na primjer, ista količina rada predstaviti će se pri povoljnoj žetvi u 8 bušela pšenice, pri nepovoljnoj samo u 4. Ista količina rada daje više metala u bogatim, manje u siromašnim rudnicima i t. d. Dijamanti se rijetko nalaze u zemljinoj kori i stoga njihovo nalaženje stoji *prosječno* mnogo radnog vremena. Iz ovoga izlazi da oni u malenom opsegu predstavljaju mnogo rada. Jacob (Džekob) sumnja da je zlato ikad isplatilo punu svoju vrijednost. Još više važi to za dijamante. Po *Eschwegeu* (Ešvegeu), ukupna osamdesetogodišnja eksploatacija braziljskih dijamantnih polja nije još 1823. g. bila dostigla cijenu prosječnog proizvoda što su ga davale braziljske plantaže šećera i kave za osamnaest mjeseci, premda je predstavljala mnogo više rada, dakle i više vrijednosti. Da su rudna polja bogatija, ista bi se količina rada predstavila u više dijamanta i njihova bi vrijednost pala. Uzmogne li se ugljen s malo rada pretvarati u dijamant, može njegova vrijednost pasti ispod vrijednosti cigle. Uopće uzevši: što je veća proizvodna snaga rada, to se manje radnog vremena zahtijeva za izradu nekog artikla, to je manja masa rada kristalizirana u njemu, to je manja njegova vrijednost. I obrnuto: što je

str. 36.) Ovaj značajni anonimni spis iz prošloga vijeka nema datuma. Ali iz njegova sadržaja izlazi da je objavljen za vlade George-a II., otprilike 1739. ili 1740.

¹⁰ „Svi proizvodi jedne vrste ustvari su samo jedna masa kojoj se cijena određuje generalno i bez obzira na okolnosti pojedinačnih slučajeva.“ (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 893.)

¹¹ K. Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 6.

manja proizvodna snaga, to je veće radno vrijeme potrebno za izradu izvjesnog artikla, to je veća njegova vrijednost. Dakle, *veličina vrijednosti* neke robe mijenja se *upravno* prema *količini rada*, a *obrnuto* prema *proizvodnoj snazi* rada koji se u njoj ostvaruje.

Neka stvar može biti *upotrebna vrijednost* a da ne bude *vrijednost*. To je onda kad se njena korist po ljude ne postiže radom. Takvi su zrak, neobrađivano tlo, prirodne livade, drvo što divlje raste i t. d. Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude *roba*. Tko svojim proizvodom zadovoljava vlastitu potrebu, stvara uistinu *upotrebnu vrijednost*, ali ne i *robu*. Da bi proizvodio robu, mora proizvoditi ne samo upotrebnu vrijednost, već *upotrebnu vrijednost za druge, društvenu upotrebnu vrijednost*. (I ne samo naprosto za druge. U srednjem vijeku seljak je proizvodio žito za daću feudalnom gospodarstvu i žito za desetinu popu. Ali ni žito za daću, ni žito za desetinu nisu bili roba, iako su proizvođeni za druge. Da postane robom, proizvod se mora putem razmjene prenijeti na drugu osobu kojoj će služiti kao upotrebna vrijednost.)^{11a} Naposljetku, nikakva stvar ne može da bude vrijednost, ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrijednost.

2. Dvojak karakter rada predloženog u robama

U samom početku *roba* nam se pokazala kao nešto *dvorodno*, kao upotrebna vrijednost i prometna vrijednost. Poslije se pokazalo da i rad, ukoliko je izražen vrijednošću, ne posjeduje više ona ista obilježja koja mu pripadaju kao stvaraoču upotrebni vrijednosti. Ovu dvorodnu prirodu rada sadržanog u robu prvi sam ja kritički dokazao.¹² Budući da je ova točka stožer oko kojega se okreće razumijevanje političke ekonomije, rasvijetliti ćemo je ovdje izblize.

Uzmimo dvije robe, recimo 1 kaput i 10 aršina platna. Neka je vrijednost prve robe dvaput veća od vrijednosti druge, tako da ako je vrijednost 10 aršina platna = V, kaput je = 2 V.

^{11a} Primjedba uz četvrto izdanje. — Umetnuo sam objašnjenje u zagradama, jer se bez njega često pogrešno shvaćalo kao da u Marxa važi kao roba svaki proizvod koji ne troši proizvođač već netko drugi. — F. E.

¹² *Zur Kritik etc.*, str. 12., 13. i dalje.

Kaput je upotrebna vrijednost koja zadovoljava naročitu potrebu. Da se izrađi, potrebna je *određena vrsta proizvodne djelatnosti*. Ovu određuju: njena svrha, način operiranja, predmet, sredstvo i rezultat. Rad kojega se korisnost ovako predočuje u upotrebnoj vrijednosti njegova proizvoda, ili u tome što je njegov proizvod upotrebna vrijednost, nazvat ćemo kratko i jednostavno *korisnim radom*. S tog gledišta promatra se rad uvijek s obzirom na njegov *korisni učinak*.

Kao što su kaput i platno *kvalitativno različite upotrebne vrijednosti*, tako su *kvalitativno različiti* i radovi preko kojih su oni došli do egzistencije — *krojenje i tkanje*. Da te stvari nisu kvalitativno različite upotrebne vrijednosti, a otud i proizvodi kvalitativno različitih korisnih radova, ne bi se uopće mogle sučeliti kao *robe*. Kaput se ne razmjenjuje za kaput, ista upotrebna vrijednost za istu upotrebnu vrijednost.

U cjelokupnosti raznovrsnih upotrebničkih vrijednosti, ili robnih tijela, ispoljava se cjelokupnost isto toliko raznolikih radova, različitih po rodu, vrsti, porodici, podvrsti i varijetetu — *društvena podjela rada*. Ona je uslov za opstanak robne proizvodnje, ma da obrnuto: robna proizvodnja nije uslov za opstanak društvene podjele rada. U staroindijskoj općini rad je društveno podijeljen, ali *proizvodi ne postaju robama*. Ili, uzmimo bliži primjer, u svakoj je tvornici rad sistematski podijeljen, ali se do ove podjele ne dolazi time što bi radnici međusobno razmjenjivali *svoje individualne proizvode*. Samo se proizvodi samostalnih i među sobom *nezavisnih, privatnih radova* sučeljavaju kao *robe*.

Prema tome, mi smo vidjeli: u upotrebnoj vrijednosti svake robe nalazi se određena i svrsishodna proizvodna djelatnost, ili koristan rad. Upotrebne vrijednosti ne mogu se sučeliti kao *robe* ako se u njima ne nalaze kvalitativno različiti korisni radovi. U društvu kojega proizvodi *po pravilu* uzimaju oblik *robe*, t. j. u društvu proizvođača robâ, razvija se ova kvalitativna razlika korisnih radova, koji se kao privatni radovi samostalnih proizvođača vrše nezavisno jedni od drugih, u mnogočlan sistem, u društvenu podjelu rada.

Uostalom, kaputu je svejedno nosi li ga krojač ili krojačeva mušterija. U oba slučaja on djeluje kao upotrebna vrijednost. Isto se tako ni odnos između kaputa i samog rada koji ga proizvodi ne mijenja time što krojenje postaje posebnom strukom, samostalnim člankom društvene podjele rada. Gdje ga je na to nagonila potreba za odijevanjem, krojačio je čovjek hiljade godina prije no što je od čovjeka postao krojač. Ali se

do egzistencije kaputa, platna, svakog elementa *materijalnog bogatstva* koji nam ne dolazi od prirode, uvijek moralo dolaziti putem posebne svrsishodne proizvodne djelatnosti koja naročite prirodne materije prilagođava naročitim ljudskim potrebama. Otuda je rad kao tvorac upotrebnih vrijednosti, kao *koristan rad*, uslov za opstanak ljudi, uslov nezavisan od svih društvenih oblika, vječita prirodna nužnost da se između čovjeka i prirode omogući razmjena materija, a prema tome i život ljudski.

Upotrebne vrijednosti kaput, platno i t. d., ukratko robna tijela, jesu *spojevi dvaju elemenata*, prirodne materije i rada. Oduzmemo li ukupni zbroj svih različnih korisnih radova koji se nalaze u kaputu, platnu i t. d., preostat će nam uvijek materijalan ostatak, materijalan talog koji postoji od same prirode, bez čovjekova sudjelovanja. U svojoj proizvodnji čovjek može postupati jedino kao i sama priroda, t. j. može samo *mijenjati oblike materije*.¹³ I ne samo to. U samom tom radu oko oblikovanja, čovjeka stalno pomažu prirodne sile. Dakle, *rad nije jedini izvor upotrebnih vrijednosti koje proizvodi, materijalnog bogatstva*. Kako *William Petty* (Viljem Peti) veli, rad je njegov otac, a zemlja mu je mati.

Prijeđimo sad s robe kao upotrebnog predmeta na robnu vrijednost!

Bili smo uzeli da kaput ima vrijednost dvaput veću od 10 aršina platna. Ali je ovo samo *kvantitativna* razlika, koja nas u ovaj mah još ne zanima. Stoga podsjećamo da, ako je vrijednost kaputa dvaput veća od vrijednosti 10 aršina platna, 20 aršina platna imaju *vrijednost iste veličine* kao 1 kaput. Kao vrijednosti, kaput i platno stvari su *iste supstance*, objektivni izrazi *jednorodnog rada*. Ali *krojenje* i *tkanje* kvalitativno su različni radovi. No ima društvenih stanja gdje *isti čovjek* naizmjenice kroji i tka, gdje su zbog toga oba ova

¹³ „Sve pojave u svemiru, bile izazvane ljudskom rukom ili općim prirodnim zakonima, ne predstavljaju nikakvu pravu *novu tvorevinu*, već samo davanje *novog oblika* materiji. *Sastavljanje* i *rastavljanje* jedini su elementi koje ljudski duh uvijek nanovo nalazi kad raščlanjuje pojam pravljenja; ovako je isto s pravljenjem vrijednosti (*upotrebne vrijednosti*, iako *Verri* ovdje, polemizirajući protiv fiziokrata, zapravo ne zna o kojoj vrsti vrijednosti govori) i bogatstva, kad se zemlja, zrak i voda u polju pretvaraju u travu, ili kad se pod rukom čovjekovom ljepljiva izlučevina insekta pretvara u svilu, ili se nekoliko komadića metala sastave u sat koji izbija sate.” (Pietro Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*, prvi put štampano 1773., u Custodijevu izdanju talijanskih ekonomista, Parte Moderna, sv. XV., str. 22.)

različna načina rada samo *mijenjanje rada istog individuumu*, a ne još naročite čvrste funkcije različitih individuumu, upravo kao što kaput što ga naš krojač danas pravi, i hlače koje će sutra napraviti, imaju kao pretpostavku samo varijacije istog individualnog rada. Dalje je jasno da se u našem kapitalističkom društvu, uvijek prema mijenjanju smjera potražnje rada, *izvjesna data količina ljudskog rada* pridonosi izmjenično u obliku krojenja i u obliku tkanja. Ovo mijenjanje oblika rada ne može ići bez trenja, ali mora ići. Izuzmemo li određenost proizvodne djelatnosti, prema tome koristan karakter rada, tad nam ona ostaje kao *utrošak ljudske radne snage*. Iako su kvalitativno različite proizvodne djelatnosti, i krojenje i tkanje jesu proizvodno trošenje *ljudskog mozga*, mišića, nerva, ruke i t. d., a u ovom smislu oba su *ljudski rad*. Oni su samo dva oblika potrošnje ljudske radne snage. Na svaki način, sama ljudska radna snaga mora biti više ili manje razvijena, da bi se trošila u ovom ili onom obliku. No vrijednost robe naprosto predočuje ljudski rad, *utrošak ljudskog rada* uopće. Pa kao što u buržoaskom društvu general i bankar igraju veliku ulogu, a čovjek kao čovjek, naprotiv, samo vrlo bijednu,¹⁴ tako je isto ovdje i s *ljudskim radom*. On je *utrošak jednostavne* radne snage koju u svom organizmu ima svaki običan čovjek bez naročitog razvijanja. Istina, karakter samog *prosječnog jednostavnog rada* mijenja se prema različnim zemljama i kulturnim epohama, ali je u određenom postojećem društvu dat. Komplikiraniji rad važi samo kao *potenciran* ili čak *multipliciran* [umnožen] jednostavan rad, tako da je manja količina komplikiranog rada jednaka većoj količini jednostavnoga. Iskustvo pokazuje da se ovo reduciranje, ovo svođenje neprestano vrši. Može neka roba biti proizvod i najkomplikiranijeg rada, njena *vrijednost* izjednačuje nju s proizvodom jednostavnog rada, te zbog toga i sama predstavlja samo određenu količinu jednostavnog rada.¹⁵ Različni razmjeri u kojima su različne vrste rada svedene na jednostavan rad kao na svoju *jedinicu mjere*, utvrđuju se društvenim procesom iza leđa proizvođača, te otuda izgleda kao da ih imaju po predanju. Jednostavnosti radi, svaka vrsta

¹⁴ Uporedi Hegel: *Philosophie des Rechts*. Berlin 1840., str. 250., § 190.

¹⁵ Čitalac mora imati u vidu da ovdje nije riječ o *najamnini*, ili vrijednosti koju radnik dobija recirno za jedan radni dan, već o *robnoj vrijednosti* u kojoj se njegov radni dan opredmečuje. Na ovom stupnju našeg izlaganja, kategorija najamnina uopće još ne postoji.

radne snage važit će nam u slijedećem istraživanju neposredno kao *jednostavna* radna snaga, čime ćemo samo uštediti trud oko svođenja.

Dakle, kao što je u *vrijednostima* kaputu i platnu apstrahirana razlika njihovih *upotrebni*h *vrijednosti*, tako je i u *radovima*, koji se u tim *vrijednostima* pokazuju, apstrahirana razlika njihovih *korisni*h *oblika*, *krojenja* i *tkanja*. Kao što su *upotrebne* *vrijednosti* kaput i platno *jedinstva* svrsishodnih proizvodnih djelatnosti na tkanini i pređi, a *vrijednosti* kaput i platno naprotiv samo *smjese* *jednorodnog* *rada*, tako isto i radovi sadržani u ovim *vrijednostima* ne važe uslijed svog proizvodnog odnosa prema tkanini i pređi, već samo kao *utrošak* *ljudske* *radne* *snage*. Krojenje i tkanje elementi su stvaranja *upotrebni*h *vrijednosti* kaputa i platna baš zato što su *različitog* kvaliteta; a *supstancom* *vrijednosti* kaputa i *vrijednosti* platna jesu samo ukoliko oba imaju, kad *izuzmemo* posebne im kvalitete, *jednak* *kvalitet*, *kvalitet* *ljudskog* *rada*.

Ali kaput i platno nisu *vrijednosti* samo *uopće*, već *vrijednosti* *određene* *veli*čine, a kako smo mi uzeli, kaput ima *vrijednost* dvaput veću od 10 aršina platna. Otkud ova razlika u *veli*čini njihovih *vrijednosti*? Otuda što 10 aršina platna sadrži pola manje rada nego kaput, tako da se na *proizvođenje* ovoga radna snaga mora trošiti dvaput duže *vrijeme* nego na *proizvodnju* onoga.

Dok, prema tome, u pogledu *upotrebne* *vrijednosti* rad sadržan u robi važi samo *kvalitativno*, dotle u pogledu *veli*čine *vrijednosti* važi samo *kvantitativno*, budući da je već sveden na ljudski rad bez daljeg kvaliteta. Tamo se o radu pita *kako?* i *šta?*, ovdje *koliko?*, pita se za njegovo vremensko trajanje. Budući da *veli*čina *vrijednosti* neke robe predstavlja samo količinu rada što se u njoj sadrži, to robe u izvjesnom razmjeru uvijek moraju biti *vrijednosti* jednake *veli*čine.

Ostane li nepromijenjena proizvodna snaga svih korisnih radova, zahtijevanih recimo za proizvodnju jednog kaputa, onda se *veli*čina *vrijednosti* kaputa penje s količinom samih kaputa. Ako 1 kaput predstavlja x radnih dana, onda 2 kaputa predstavljaju $2x$ radnih dana i t. d. Ali, uzmimo da se rad potreban za proizvodnju kaputa udvostruči ili prepolovi. U prvom slučaju imat će 1 kaput *vrijednost* koliku su prije imala 2, u drugom slučaju imat će dva kaputa samo toliku *vrijednost* koliku je prije imao jedan, premda u oba slučaja i sad kao i dotle kaput čini istu uslugu, a koristan rad ostaje i sad kao

i dotle jednake valjanosti. Ali nije više ista *količina* rada utrošenog u njegovo proizvođenje.

Veća količina upotrebne vrijednosti sačinjava sama po sebi i veće *materijalno bogatstvo*, dva kaputa veće nego jedan. Sa dva kaputa mogu se odjenuti dva čovjeka, sa jednim samo jedan i t. d. Ipak može rastućoj masi materijalnog bogatstva odgovarati istovremen pad *veličine* njegove *vrijednosti*. Ovo suprotno kretanje potječe iz *dvorodnog karaktera* rada. Razumije se, proizvodna snaga uvijek je proizvodna snaga korisnoga, konkretnog rada i stvarno određuje samo stepen djelovanja svrsishodne proizvodne djelatnosti u datom periodu vremena. Otuda će koristan rad postati bogatiji ili siromašniji izvor proizvoda u *upravnom razmjeru* prema penjanju ili padanju svoje proizvodne snage. Nasuprot ovome, promjena u proizvodnoj snazi nikako ne pogađa rad koji je kao takav predstavljen u *vrijednosti*. Budući da proizvodna snaga pripada konkretnom, korisnom obliku rada, prirodno je da se ona više ne može ticati rada čim izuzmemo njegov konkretan, koristan oblik. Zbog toga isti rad, u *istom periodu vremena*, uvijek ima za rezultat *istu veličinu vrijednosti*, pa ma kako se proizvodna snaga mijenjala. Ali on u *istom periodu vremena* daje *različite količine upotrebni*h *vrijednosti*, veće ako proizvodna snaga poraste, manje, ako padne. Ista ona promjena u proizvodnoj snazi koja povećava plodnost rada, a time i masu upotrebnih *vrijednosti* koje rad daje, *smanjuje*, dakle, *veličinu vrijednosti* ove *povećane* cjelokupne mase, ako skрати zbroj *radnog vremena* potrebnog za njeno proizvođenje. Isto tako i obratno.

Svaki je rad, s jedne strane, utrošak ljudske radne snage u fiziološkom smislu, a u tome svojstvu jednakog ljudskog ili apstraktnog ljudskog rada stvara robnu vrijednost. S druge strane, svaki je rad utrošak ljudske radne snage u nekom naročitom svrsishodnom obliku, a u ovome svojstvu konkretnog, korisnog rada, proizvodi upotrebne vrijednosti.¹⁶

¹⁶ Primjedba uz drugo izdanje. Da bi dokazao „da je rad jedina konačna i stvarna mjera kojom se može cijeliti i upoređivati vrijednost svih roba u svim vremenima“, A. Smith veli: „Za samog radnika, jednake količine rada moraju imati istu vrijednost u svim vremenima i na svim mjestima. Kad su mu zdravije, snaga i djelatnost u normalnom stanju i kad ulaže prosječan stepen vještine koju može imati, mora on žrtvovati jednaku mjeru svoga mira, svoje slobode i svoje sreće.“ (*Wealth of Nations*, knj. I., gl. 5. [Izdanje E. G. Wakefield, London, 1836., knj. I., str. 104. i dalje.]) S jedne strane, A. Smith ovdje (ne svuda) brka određivanje vrijednosti pomoću *količine rada*, utrošene u proizvodnju robe, s određivanjem robnih *vrijednosti* *vrijednošću* rada, te se zbog

3. Oblik vrijednosti ili prometna vrijednost

Robe dolaze na svijet u obliku upotrebnih vrijednosti, ili robnih tijela, kao što su željezo, platno, pšenica i t. d. To im je prozaični prirodni oblik. Ali one su robe samo zato što su nešto *dvostruko* — upotrebnii predmeti, a u isto vrijeme i nosioci vrijednosti. Zbog toga se one ispoljavaju kao robe, odnosno imaju robni oblik samo ukoliko imaju *dvostruki oblik*: prirodni i vrijednosni.

Predmetnost robne vrijednosti razlikuje se u tome od udovice Brzičke što se ne zna za što da je se uhvati. Upravo suprotno fizički gruboj predmetnosti robnih tijela, u predmetnost njihove vrijednosti ne ulazi ni atom prirodne materije. Stoga se neka izdvojena roba može okretati i obrtati do mile volje, kao stvar od vrijednosti ona ostaje neshvatljiva. Ali ako se sjetimo da je vrijednost robâ predmetna samo ukoliko su robe izrazi iste društvene jedinice, ljudskog rada, da je prema tome predmetnost njihove vrijednosti čisto društvena, onda se po sebi razumije i to da se ona može ispoljavati samo u društvenom odnosu robe prema robi. I doista smo bili pošli od prometne vrijednosti, ili odnosa u kome se robe razmjenjuju, da bismo ušli u trag vrijednosti koja se u njima krije. Sada se moramo vratiti na taj oblik koji služi ispoljavanju vrijednosti.

Svatko, makar ne znao ništa drugo, zna da robe imaju izvjestan zajednički oblik vrijednosti koji je do krajnosti

toga trudi da dokaže da jednake količine rada imaju uvijek jednaku vrijednost. S druge strane, on naslućuje da rad, ukoliko se predstavlja u vrijednosti robâ, važi samo kao *utrošak radne snage*, ali ovaj utrošak shvaća opet samo kao žrtvovanje mira, slobode i sreće, a ne i kao normalnu manifestaciju života. U svakom slučaju, on ima u vidu modernog najamnog radnika. — Mnogo točnije kaže anonimni Smithov prethodnik kojega smo naveli u 9. primjedbi: „Netko upotrijebi nedjelju dana da načini kakav predmet za upotrebu... Tko mu sad bude dao drugi u razmjenu, ne može naći boljeg mjerila da ocijeni što ima doista jednaku vrijednost, nego da izračuna koji predmet njega stoji isto toliko rada i vremena. To ustvari izlazi na ovo: da se rad koji je neki čovjek u toku izvjesnog određenog vremena unio u neki proizvod, razmjenjuje za rad koji je onaj drugi upotrebio izrađujući za jednako vrijeme kakav drugi predmet.” (*Some Thoughts on the Interest of Money etc.*, str. 39.) — (Uz četvrto izdanje: Engleski jezik ima tu prednost da za ove dvije strane rada ima dvije različite oznake. Rad koji stvara upotrebne vrijednosti i koji je kvalitativno određen, zove se *Work*, nasuprot riječi *Labour*; rad koji stvara vrijednost i koji se mjeri samo kvantitativno, zove se *Labour*, nasuprot riječi *Work*. Uporedi primjedbu uz engleski prijevod str. 14. — F. E.)

upadljivo suprotan šarenim prirodnim oblicima njihovih upotrebnih vrijednosti — novčani oblik. Ali tu sad treba dati ono što buržoaska ekonomija nije čak ni pokušavala, treba, naime, dokazati kako je postao novčani oblik, valja, dakle, popratiti razvitak izraza vrijednosti koji se sadrži u odnosu vrijednosti robâ, počevši od njegova najjednostavnijeg, najneuglednijeg lika, pa do blještavog novčanog oblika. A s tim će ujedno otpasti i zagonetka novca.

Očividno je da je *najjednostavniji* odnos vrijednosti onaj u kome se neka roba nalazi prema *samo jednoj jednoj robi druge, bilo koje vrste*. Zato nam *odnos vrijednosti dviju robâ* pruža *najjednostavniji izraz vrijednosti za neku robu*.

A. JEDNOSTAVAN, POJEDINAČAN ILI SLUČAJAN OBLIK VRIJEDNOSTI

x robe A = y robe B, ili x robe A vrijedi koliko y robe B.

(20 aršina platna = 1 kaput, ili 20 aršina platna vrijedi koliko 1 kaput.)

1. Oba pola izraza vrijednosti: relativni oblik vrijednosti i oblik ekvivalenta

Tajna *svakog* oblika vrijednosti sadrži se u ovom *jednostavnom obliku vrijednosti*. Zbog toga pravu teškoću i predstavlja analiza ovog oblika.

Dvije raznovrsne robe, A i B, u našem primjeru platno i kaput, igraju ovdje *dvije* očigledno *različne uloge*. Platno *izražava svoju vrijednost* u kaputu, a kaput *služi kao materijal za izražavanje te vrijednosti*. Prva roba igra aktivnu, druga pasivnu ulogu. Vrijednost prve robe predstavljena je *kao relativna vrijednost*, odnosno ta se roba nalazi *u relativnom obliku vrijednosti*. Druga roba funkcionira kao *ekvivalent*, odnosno nalazi se *u obliku ekvivalenta*.

Relativni oblik vrijednosti i ekvivalentski oblik jesu momenti koji idu jedan s drugim, uslovljavaju jedan drugog, nerazdvojni su, ali su u isto vrijeme i *suprotne krajnosti* koje se *uzajamno isključuju*, t. j. oni su *polovi istog izraza vrijednosti*; oni se *neprestano razdjeljuju* na *različite robe* koje izraz vrijednosti dovodi u međusoban odnos. Na primjer, vrijednost platna ne mogu izraziti platnom. *20 aršina platna = 20 aršina platna* nije nikakav izraz vrijednosti. Naprotiv, ova jednadžba

kazuje obrnuto: 20 aršina platna jesu samo 20 aršina platna, t. j. određena količina *upotrebnog predmeta* platna. *Vrijednost* platna može se, dakle, izraziti samo *relativno*, t. j. u *drugoj* robi. Otud *relativni oblik vrijednosti* platna ima za pretpostavku da se *bilo koja druga roba* prema njemu nalazi u *obliku ekvivalenta*. S druge strane, ona druga roba, koja figurira kao *ekvivalent*, ne može se u isto vrijeme nalaziti i u *relativnom obliku vrijednosti*. Ona ne izražava svoju vrijednost. Ona samo pruža materijal za izražavanje vrijednosti neke druge robe.

Na svaki način, izraz: 20 aršina platna = 1 kaput, ili 20 aršina platna vrijedi koliko jedan kaput, obuhvaća i obrnut odnos: 1 kaput = 20 aršina platna, ili 1 kaput vrijedi koliko 20 aršina platna. Ali, ako hoću da vrijednost kaputa izrazim *relativno*, moram obrnuti jednadžbu, a čim ovo uradim, postaje platno *ekvivalent* namjesto kaputa. Prema tome, *ista roba ne može se u istom izrazu vrijednosti javiti istovremeno u oba oblika*. Naprotiv, ovi se *polarno isključuju*.

Da li se neka roba nalazi u obliku relativne vrijednosti ili u suprotnom obliku ekvivalenta, zavisi isključivo od toga koje mjesto kada zauzima u izrazu vrijednosti, t. j. od toga da li je ona roba kojoj se vrijednost izražava ili roba kojom se vrijednost izražava.

2. Relativni oblik vrijednosti

a) Sadržaj relativnog oblika vrijednosti

Da bismo iznašli kako se jednostavan izraz vrijednosti neke robe skriva u odnosu vrijednosti dviju robâ, moramo promatrati ovaj odnos prvo sasvim nezavisno od njegove kvantitativne strane. Obično se radi sasvim obrnuto, te se u odnosu vrijednosti gleda samo *omjer* u kojem određene količine dviju vrsta robe imaju jednaku vrijednost. Ispušta se iz vida da *veliĉine razliĉnih stvari* postaju *kvantitativno uporedive* tek kad se *svedu na istu jedinicu*. Samo kao izrazi iste jedinice one su *istoimene* pa stoga i *sumjerljive veliĉine*.¹⁷

¹⁷ Onaj mali broj ekonomista koji su se, kao S. Bailey (Bejli), bavili analizom oblika vrijednosti, nije mogao doći do nekog rezultata, prvo, što brkaju oblik vrijednosti s vrijednošću, a drugo, što pod grubim utjecajem praktičnog buržuja već od samog početka imaju u vidu isključivo kvantitativnu određenost. „Raspodaganje *koliĉinama*... saĉinjava *vrijednost*.” (*Money and its Vicissitudes*. London 1837., str. 11., pisac S. Bailey.)

Bilo da je 20 aršina platna = 1 kaput ili = 20 kaputa ili = x kaputa, t. j. vrijedila data količina platna malo ili mnogo kaputa, svaki takvi omjer uvijek uključuje da su platno i kaput kao veličine vrijednosti izrazi iste jedinice, stvari jednake prirode. Osnovu jednadžbe čini: platno = kaput.

Ali ove dvije kvalitativno izjednačene robe ne igraju istu ulogu. Izražava se samo vrijednost platna. I to kako? Njegovim odnosom prema kaputu kao prema njegovu „ekvivalentu” ili nečim što je „razmjenljivo” za njega. U tome odnosu kaput važi kao oblik egzistencije vrijednosti, kao stvar od vrijednosti, jer je samo kao takav isto što i platno. S druge strane, vlastito vrijedenje (*Wertsein*) platna izlazi na vidjelo, odnosno dobija samostalan izraz, jer se platno samo kao vrijednost može dovesti u odnos prema kaputu kao prema nečemu što je jednake vrijednosti, ili što je „razmjenljivo” za njega. Tako je i maslena kiselina tijelo različito od propilformata. Pa ipak se oba tijela sastoje iz istih kemijskih supstanci — iz ugljika (C), vodika (H) i kisika (O), i to u istom postotnom sastavu, naime $C_4H_8O_2$. Kad bismo sad postavili jednadžbu: maslena kiselina = propilformat, onda bi u ovome odnosu prvo propilformat važio samo kao oblik egzistencije $C_4H_8O_2$, a drugo, time bi bilo rečeno da se i maslena kiselina sastoji iz $C_4H_8O_2$. Izjednačivši propilformat s maslenom kiselinom, mi bismo, dakle, izrazili njenu kemijsku supstancu za razliku od njenog tjelesnog oblika.

Kad kažemo da su robe, kao vrijednosti, jednostavne smjese ljudskog rada, onda ih naša analiza svodi na apstrakciju vrijednosti, ali im ne daje oblik vrijednosti koji bi se razlikovao od njihova prirodna oblika. Drukčije je u odnosu vrijednosti dviju roba. Tu se vrijednosni karakter jedne robe ispoljava u njenu odnosu prema drugoj.

Na primjer, time što je kaput izjednačen s platnom kao stvar od vrijednosti, izjednačuje se i rad što se u njemu nalazi, s radom što se nalazi u platnu. Istina, krojenje koje pravi kaput konkretan je rad, različit od tkanja koje pravi platno. Ali, izjednačujući krojenje s tkanjem mi faktično svodimo krojenje na ono što je u obadva rada stvarno jednako, na karakter ljudskog rada koji im je zajednički. A ovim je okolišnim putem rečeno da ni tkanje, ukoliko tka vrijednost, nema obilježja koja bi ga razlikovala od krojenja, da je, dakle, i ono apstraktan ljudski rad. Samo izražavanjem ekvivalentnosti raznorodnih roba iznosi se na vidjelo specifični karakter rada

koji stvara vrijednost, jer se time raznorodni radovi koji se nalaze u raznorodnim robama stvarno svode na ono što im je zajedničko, na ljudski rad uopće.^{17a}

Međutim, nije dovoljno izraziti samo specifični karakter rada iz kojega se sastoji vrijednost platna. Ljudska radna snaga u tekućem stanju, t. j. ljudski rad, stvara vrijednost, ali nije vrijednost. Rad postaje vrijednost tek kad dođe u čvrsto stanje, kad dobije materijalan oblik. Da bi se vrijednost platna izrazila kao smjesa ljudskog rada, mora se ona izraziti kao „predmetnost” koja se kao stvar razlikuje od platna, a ujedno se nalazi i u platnu i u drugoj robi. Zadatak je, dakle, riješen.

U odnosu vrijednosti platna, kaput važi kao ono što je s njime kvalitativno jednako, kao stvar iste prirode, jer je vrijednost. Zbog toga važi ovdje kao stvar u kojoj se vrijednost ispoljava, ili koja svojim opipljivim prirodnim oblikom predstavlja vrijednost. Međutim, istina je da je kaput, tijelo kaputske robe, samo upotrebna vrijednost. Sam kaput isto tako malo izražava vrijednost kao i koji mu drago komad platna. Ovo samo dokazuje da on u okviru odnosa vrijednosti prema platnu znači više nego izvan njega, kao što poneki čovjek znači više u mundiru nego bez njega.

Na proizvodnju kaputa stvarno je utrošena ljudska radna snaga u obliku krojenja. U njemu je, dakle, nagomilan ljudski rad. S te strane kaput je „nosilac vrijednosti”, iako ovo njegovo svojstvo ne proviruje iz njega ni kad je najotrcaniji. A u odnosu vrijednosti platna on važi samo s te strane, a stoga i kao otjelovljena vrijednost, kao tijelo vrijednosti. Uprkos njegovoj zakopčanoj pojavi platno je u njemu ipak upoznalo lijepu srodnu dušu vrijednosti. Ali, ne može kaput predstavljati vrijednost prema platnu, a da za platno vrijednost u isto vrijeme ne uzme oblik kaputa. Tako se i individuum A ne može prema individuumu B ponašati kao prema Veličanstvu, a da za A ne uzme Veličanstvo u isto vrijeme i tjelesno obličje

^{17a} Primjedba uz drugo izdanje. Jedan među prvim ekonomistima koji je, poslije *William Petty* (Viljema Petija), prozreo prirodu vrijednosti, slavni *Franklin*, veli: „Budući da se trgovina sastoji samo u razmjenjivanju jednog rada za drugi, to je rad najpravičnija ocjena za vrijednost svih stvari.” (*The Works of B. Franklin etc.*, izdao Sparks, Boston 1836., sv. II., str. 267.) *Franklin* nije svijestan da cijeneći vrijednost svih stvari „radom” apstrahira od različenosti razmijenjenih radova — i da ih tako svodi na jednak ljudski rad. Ali što ne zna, ipak kaže. On govori prvo o „jednom radu”, pa o „drugom radu”, a naposljetku o „radu” bez daljeg obilježja kao o supstanci vrijednosti svih stvari.

B-a, pa stoga, već prema tome kakav je kad taj zemaljski glavar, mijenja on i crte lica, kosu i još štošta drugo.

Prema tome, u odnosu vrijednosti u kome je kaput ekvivalent za platno, kaputski oblik važi kao oblik vrijednosti. Stoga se vrijednost robe platna izražava tijelom robe kaputa, *vrijednost jedne robe upotrebnom vrijednošću druge*. Kao upotrebna vrijednost platno je stvar čutilno različna od kaputa, kao vrijednost ono je „jednako kaputu”, pa zato i izgleda kao kaput. Tako ono dobija oblik vrijednosti različan od njegova prirodna oblika. To da ono „vrijedi” ispoljava se u njegovoj jednakosti s kaputom, kao što se ovčija narav kršćanina pokazuje u njegovoj jednakosti s jaganjcem božjim.

Vidi se, sve što nam je prije ovoga kazala analiza robne vrijednosti, kaže nam i samo platno čim stupi u saobraćaj s drugom robom, kaputom. Samo što ono svoje misli odaje jezikom kojim zna govoriti, robnim jezikom. Da bi kazalo kako njegovu vlastitu vrijednost čini rad u apstraktnom svojstvu ljudskog rada, ono kaže da se kaput, ukoliko je s njime jednake vrijednosti, dakle ukoliko je vrijednost, sastoji iz istog rada iz koga i platno. Da bi reklo da se uzvišena predmetnost njegove vrijednosti razlikuje od njegova ukrućena tijela, ono kaže da vrijednost ima oblik kaputa i da je zbog toga, kao stvar od vrijednosti, i samo jednako s kaputom kao jaje s jajetom. Uzgred da napomenemo, robni jezik ima osim židovskog i mnoge druge više ili manje točne dijalekte. Na primjer njemačko „Wertsein” ne izražava tako dobro kao romansko valere, valer, valoir da je izjednačenje robe B s robom A pravi izraz vrijednosti robe A. Paris vaut bien une messe! [Vrijedi Pariz jedne mise!]

Dakle, posredstvom odnosa vrijednosti, prirodni oblik robe B postaje oblikom vrijednosti robe A, ili: tijelo robe B postaje ogledalom vrijednosti robe A.¹⁸ Roba A, odnoseći se prema robi B kao prema tijelu vrijednosti, kao prema materijalizaciji ljudskog rada, čini upotrebnu vrijednost B materijalom koji ima da izražava njenu vlastitu vrijednost. Vrijednost robe A, izražena na taj način upotrebnom vrijednošću robe B, ima oblik relativne vrijednosti.

¹⁸ U izvjesnom je pogledu i sa čovjekom kao sa robom. Kako na svijet ne dolazi ni s ogledalom, niti kao filozof Fichteove škole: Ja sam ja, — čovjek se prvo ogleda u drugom čovjeku. Čovjek Petar, tek kad sebe dovede u odnos prema čovjeku Pavlu, kao svom bližnjem, dovodi i sebe u odnos prema sebi kao čovjeku. Ali mu na taj način sâm Pavle s mesom i kostima, u svom pavlovskom tijelu, važi kao oblik u kome se ispoljava rod čovjek.

b) kvantitativna određenost relativnog oblika vrijednosti

Svaka roba kojoj vrijednost treba izraziti jest upotrební predmet date količine, 15 bušela žita, 100 funti kave i t. d. Ova data količina robe sadrži određenu količinu ljudskog rada. To znači da oblik vrijednosti mora da bude izraz ne samo *vrijednosti uopće*, već i *kvantitativno određene vrijednosti ili veličine vrijednosti*. Zbog toga se u odnosu robe A prema robi B, platna prema kaputu, robna vrsta kaput *ne izjednačuje* s platnom samo *kvalitativno*, kao tijelo *vrijednosti uopće*, nego se s određenom količinom platna, na pr. s 20 aršina platna, izjednačuje *određena količina tijela vrijednosti*, ili ekvivalenta, na pr. 1 kaput.

Jednadžba: „20 aršina platna = 1 kaput, ili 20 aršina platna vrijedi koliko 1 kaput” ima za pretpostavku da se u 1 kaputu nalazi točno onoliko supstance vrijednosti koliko ima u 20 aršina platna, dakle, da obje ove robne količine stoje jednaku količinu rada, t. j. jednaku količinu radnog vremena. Ali se radno vrijeme potrebno za proizvodnju 20 aršina platna ili 1 kaputa mijenja kad god se promijeni proizvodna snaga tkanja ili krojenja. Istražimo sad izbliže utjecaj takvih promjena na relativni izraz veličine vrijednosti.

I. Neka se promijeni vrijednost platna,¹⁰ a *vrijednost* kaputa neka ostane ista. Ako se radno vrijeme potrebno za proizvodnju platna udvostruči, recimo zbog sve veće neplodnosti laništa, onda se udvaja i njegova vrijednost. Umjesto 20 aršina platna = 1 kaput, imali bismo *20 aršina platna = 2 kaputa*, jer sada 1 kaput sadrži samo polovinu radnog vremena koje se sadrži u 20 aršina platna. A naprotiv, ako se radno vrijeme potrebno za proizvodnju platna smanji upola, recimo zbog savršenijih razboja, onda vrijednost platna pada za polovinu. Imat ćemo dakle: *20 aršina platna = 1/2 kaputa*. Dakle se relativna vrijednost robe A, t. j. njena vrijednost izražena robom B, diže i pada u upravnom razmjeru prema dizanju i padanju vrijednosti robe A, ako vrijednost robe B stoji i ne mijenja se.

II. Neka vrijednost platna bude postojana, dok se vrijednost kaputa mijenja. Pod takvim okolnostima, udvoji li se radno vrijeme potrebno za proizvođenje kaputa, recimo zbog nepovoljne striže vune, onda umjesto 20 aršina platna = 1

¹⁰ Izraz „vrijednost” upotrijebljen je ovdje, kao što se na pojedinim mjestima već i prije dešavalo, za kvantitativno određenu vrijednost, dakle za veličinu vrijednosti.

kaput imamo 20 aršina platna $= \frac{1}{2}$ kaputa. Naprotiv, padne li vrijednost kaputa za polovinu, onda je 20 aršina platna $= 2$ kaputa. Prema tome, kad se vrijednost robe A ne mijenja, onda se njena relativna vrijednost, izražena robom B, diže ili pada u obrnutom razmjeru prema promjeni vrijednosti robe B.

Uporedimo li različite slučajeve pod I i II, onda proizlazi da ista promjena veličine relativne vrijednosti može poteći iz sasvim protivnih uzroka. Tako od jednadžbe: 20 aršina platna $= 1$ kaput postaje 1) jednadžba 20 aršina platna $= 2$ kaputa, bilo što se vrijednost platna udvostručila ili što se vrijednost kaputa prepolovila, i 2) jednadžba 20 aršina platna $= \frac{1}{2}$ kaputa, bilo što se vrijednost platna prepolovila ili što se vrijednost kaputa udvostručila.

III. Uzmimo da se u isto vrijeme, u istom smjeru, i u istom razmjeru promijeni količina rada potrebna i za proizvodnju platna i za proizvodnju kaputa. U tome će slučaju i sad biti kao i prije: 20 aršina platna $= 1$ kaput, ma kako da su se njihove vrijednosti promijenile. Promjenu njihove vrijednosti otkrit ćemo čim ih budemo uporedili s kojom trećom robom kojoj se vrijednost nije promijenila. Kad bi vrijednosti *sviju* roba porasle ili se smanjile u isto vrijeme i u istom razmjeru, onda se njihove *relativne vrijednosti* ne bi promijenile. Stvarna promjena njihove vrijednosti razabrala bi se iz toga, što bi se sada za isto radno vrijeme uopće izrađivala veća ili manja količina robe nego prije.

IV. Uzmimo da se u isto vrijeme i u istom smjeru, ali u nejednakom stupnju, ili u suprotnom smjeru i t. d. promijeni radno vrijeme potrebno i za proizvodnju platna i za proizvodnju kaputa, a time i njihove vrijednosti. Utjecaj svih mogućih ovakvih kombinacija na relativnu vrijednost neke robe izvodi se jednostavno primjenom slučajeva pod I, II i III.

Stvarne promjene u veličini vrijednosti ne ogledaju se, dakle, ni nedvosmisleno ni iscrpno u njezinu relativnom izrazu, t. j. u veličini relativne vrijednosti. Relativna vrijednost neke robe može se promijeniti, a da se njena vrijednost ne promijeni. Njena relativna vrijednost može ostati nepromijenjena, iako se njena vrijednost promijenila, i naposljetku, istovremene promjene veličine njene vrijednosti i relativnog izraza ove veličine vrijednosti ne moraju se nikako poklapati.²⁰

²⁰ Primjedba uz drugo izdanje. Ovo nepodudaranje između veličine vrijednosti i njena relativnog izraza eksploatirala je vulgarna ekonomija s poznatim oštroumljem. Na primjer: „Samo priznajte da A pada zato što se penje B, za koje se A razmjenjuje, makar se na A troši

3. Ekvivalentski oblik

Vidjeli smo: Kad roba A (platno) izrazi svoju vrijednost upotrebom vrijednošću neke robe druge vrste, robe B (kaputa), onda ona sama nameće ovoj drugoj robi naročit oblik vrijednosti, oblik ekvivalenta. Roba platno ispoljava svoje vlastito vrijedenje time što je kaput, ne uzimajući oblik vrijednosti različan od svoga tjelesnog oblika, izjednačen s njim. Dakle, ustvari platno izražava svoje vlastito vrijedenje time da je kaput neposredno razmjernjiv za nj. Iz ovoga izlazi da je ekvivalentski oblik neke robe *oblik njene neposredne razmjernjivosti za drugu robu*.

Kad jedna vrsta robe, recimo kaputi, služi kao ekvivalent, recimo za platno, kad, dakle, kaputi dobiju karakteristično svojstvo da se nalaze u obliku neposredne razmjernjivosti za platno, onda time nikako nije dat i omjer po kojem su kaput i platno razmjernjivi. Taj omjer, budući da je veličina vrijednosti platna data, zavisi od veličine vrijednosti kaputa. Bilo da je kaput izražen kao ekvivalent, a platno kao relativna vrijednost, ili, obratno, platno kao ekvivalent a kaput kao relativna vrijednost, ipak i sad kao i prije veličinu njegove vrijednosti određuje radno vrijeme potrebno za njegovu proizvodnju, dakle, ona se određuje nezavisno od njegova oblika vrijednosti. Ali čim robna vrsta kaput zauzme u izrazu vrijednosti mjesto ekvivalenta, veličina njene vrijednosti ne dolazi do izraza kao veličina vrijednosti. Naprotiv, u jednadžbi vrijednosti ona figurira samo kao određena količina izvjesne stvari.

Isto onoliko rada koliko i prije, pa će vaše opće načelo vrijednosti tresnuti o zemlju... Ako netko prizna da vrijednost B pada u odnosu prema A, jer se vrijednost A penje u odnosu prema B, tome se ispod nogu izmiče ono tlo na koje je Ricardo postavio svoje veliko načelo da vrijednost robe uvijek određuje količina rada koja se u njoj sadrži. Jer, ako kakva promjena u koštanju robe A mijenja ne samo njenu vlastitu vrijednost u odnosu na robu B za koju se razmjenjuje, nego i vrijednost same robe B u odnosu spram A, makar se nije zbilja nikakva promjena u količini rada koja se zahtijeva za proizvođenje robe B, onda se ruši ne samo doktrina koja tvrdi da količina rada utrošena na neki artikl određuje njegovu vrijednost, nego i doktrina po kojoj troškovi proizvodnje nekog artikla reguliraju njegovu vrijednost." (J. Broadhurst: *Political Economy*, London 1842., str. 11, 14.)

G. Broadhurst (Brodharst) mogao je lijepo i ovo reći: pogledajmo brojne odnose $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ i t. d. Broj 10 ostaje postojan, ali se njegova razmjerna veličina, njegova veličina u odnosu prema nazivnicima 20, 50 i 100 stalno smanjuje. Dakle je oboreno i veliko načelo da veličinu nekog cijelog broja, recimo broja 10, „regulira” broj jedinica što ih on sadrži.

Na primjer: 40 aršina platna „vrijedi” — koliko? 2 kaputa. Budući da robna vrsta kaput ovdje igra ulogu ekvivalenta, budući da upotrebna vrijednost kaputa vrijedi spram platna kao tijelo vrijednosti, to je onda dovoljna određena količina kaputa da se izrazi vrijednost određene količine platna. Zbog toga 2 kaputa mogu izraziti vrijednost 40 aršina platna, ali nikada svoju vlastitu veličinu vrijednosti, veličinu vrijednosti kaputa. Površno razumijevanje činjenice da u jednadžbi vrijednosti ekvivalent uvijek ima samo oblik puke količine neke stvari, kakve upotrebne vrijednosti, zavelo je Baileya, kao i mnoge njegove prethodnike i sljedbenike, da u izrazu vrijednosti vide samo kvantitativni odnos. Naprotiv, *ekvivalentski oblik neke robe ne sadrži nikakvo kvantitativno određenje vrijednosti.*

Prva osobitost koju zapažamo kad promatramo *ekvivalentski oblik* jest ova: *Upotrebna vrijednost postaje oblikom u kome se ispoljava njena suprotnost, vrijednost.*

Prirodni oblik robe postaje oblikom vrijednosti. Ali nota bene, ovaj *quid pro quo* [ovo zamjenjivanje] zbiva se za izvjesnu robu B (kaput, ili pšenicu, ili željezo i t. d.) *samo u okviru odnosa vrijednosti u koji je s njom stupila ma koja druga roba A (platno i t. d.), samo unutar toga odnosa.* Budući da se nijedna roba *ne može odnositi prema samoj sebi kao prema ekvivalentu*, budući da, dakle, *svoju vlastitu kožu ne može da učini izrazom vlastite vrijednosti*, to se ona mora prema drugim robama odnositi kao prema ekvivalentima, ili drugim riječima mora prirodnu kožu kakve druge robe učiniti oblikom *svoje vlastite vrijednosti.*

Ilustrirajmo ovo primjerom jedne mjere koja robnim tijelima pripada kao takvima, t. j. kao upotrebnim vrijednostima. Glava šećera, budući da je tijelo, teška je, ima težinu, ali se ni na jednoj glavi šećera težina njena ne da ni vidjeti ni opipati. Zbog toga uzimamo nekoliko komada željeza kojima je težina prethodno utvrđena. Promatran za se, nije ni tjelesni oblik željeza oblik u kome se ispoljava težina, kao što to nije ni tjelesni oblik šećera. Pa ipak, da bismo glavu šećera izrazili kao težinu, dovodimo je u odnos težine prema željezu. U tome odnosu željezo važi kao tijelo koje predstavlja isključivo težinu. Zbog toga količine željeza služe kao mjera za težinu šećera, te prema glavi šećera predstavljaju samo lik težine, oblik u kome se težina ispoljava. Ovu ulogu igra željezo samo u okviru tog odnosa u koji s njime stupa šećer ili ma koje drugo tijelo kojega težinu hoćemo da nađemo. Da obadvije

stvari *nisu teške*, ne bi mogle stupiti u taj odnos, niti bi ova stvar mogla poslužiti kao izraz težine one druge. Bacimo li ih obje na vagu, onda zbilja vidimo da su kao težine jedno isto, pa da su zbog toga, u određenom razmjeru, i iste težine. Kao što tijelo željeza kao mjera za težinu zastupa prema glavi šećera samo težinu, tako i u našem izrazu vrijednosti *tijelo kaputa* zastupa prema platnu samo vrijednost.

Ali ovdje analogija i prestaje. U izrazu težine glave šećera, željezo zastupa prirodnu osobinu zajedničku objema tijelima, njihovu težinu, dok u izrazu vrijednosti platna kaput zastupa natprirodno svojstvo obiju stvari: njihovu vrijednost, nešto čisto društveno.

Kad relativni oblik vrijednosti neke robe, na pr. platna, izražava njeno vrijedenje kao nešto skroz različito od njena tijela i njenih osobina, na pr. kao nešto „jednako s kaputom”, onda sâm taj izraz nagovještava da se u njemu skriva neki društveni odnos. Obrnuto je kod ekvivalentnog oblika. On se baš i sastoji u tome što neko robno tijelo, kao kaput, ta stvar onakvu kakvu je vidiš, izražava vrijednost, dakle, što od prirode ima oblik vrijednosti. Istina, ovo važi samo u okviru odnosa vrijednosti u kome se roba platno nalazi prema robi kaputu kao prema ekvivalentu.²¹ Međutim, kako svojstva neke stvari ne potječu iz njenih odnosa prema drugim stvarima, već se ona, naprotiv, u takvom odnosu samo potvrđuju, to izgleda kao da i kaput svoj ekvivalentski oblik, svoje svojstvo neposredne razmjernosti ima od prirode, kao što od prirode ima svojstvo da je težak i da utopljava. Otuda ono zagonetno na ekvivalentskom obliku što pogađa buržoaski grubi pogled političkog ekonomiste tek kad taj oblik iziđe preda nj gotov kao novac. Tada on gleda da ščisti mistični karakter zlata i srebra podmećući na njihova mjesta manje blještave robe i verglajući s uvijek novim zadovoljstvom katalog čitavoga onog robnog plebsa koji je u svoje vrijeme igrao ulogu robnog ekvivalenta. On i ne sluti da već i najjednostavniji izraz vrijednosti, 20 aršina platna = 1 kaput, omogućuje rješenje zagonetke ekvivalentnog oblika.

Tijelo robe koja služi kao ekvivalent važi stalno kao utjelovljenje apstraktnog ljudskog rada, a uvijek je proizvod određenog korisnog konkretnog rada. To znači da ovaj kon-

²¹ Uopće su te refleksivne odredbe nešto osobito. Na primjer, ovaj je čovjek kralj samo zato, što se drugi ljudi odnose prema njemu kao podanici. A oni obrnuto drže da su podanici zato što je on kralj.

kretan rad postaje izrazom apstraktnog ljudskog rada. Ako, na pr., kaput važi samo kao ostvarenje apstraktnog ljudskog rada, onda krojenje koje je u njemu zbilja ostvareno važi samo kao oblik tog ostvarenja. U izrazu vrijednosti platna, korist krojenja ne sastoji se u tome što pravi odijelo, pa dakle i ljude, nego što pravi takvo tijelo na kome se samom vidi da je vrijednost, dakle da je smjesa rada koji se ni u čemu ne razlikuje od rada koji se opredmetio u vrijednosti platna. Da bi napravilo takvo ogledalo vrijednosti, samo krojenje ne smije biti ogledalo ničega drugog do svojega apstraktnog svojstva, svojstva da je ljudski rad.

U obliku krojenja, kao i u obliku tkanja, troši se ljudska radna snaga. Zbog toga oba imaju opće svojstvo ljudskog rada i zbog toga mogu u određenim slučajevima, na pr. kod proizvodnje vrijednosti, da dođu u obzir samo s toga gledišta. U svemu tome nema ničeg misterioznog. Ali se u izrazu robne vrijednosti sve izvrće naopako. Da bi se izrazilo na pr. da tkanje stvara vrijednost platna ne u svome konkretnom obliku tkanja, već u svom općem svojstvu ljudskog rada, stavlja se njemu nasuprot krojenje, konkretan rad koji proizvodi ekvivalent platna, kao opipljiv oblik u kome se ostvaruje apstraktni ljudski rad.

Dakle je druga osobitost ekvivalentnog oblika što konkretni rad postaje oblikom u kome se ispoljava njegova suprotnost, apstraktni ljudski rad.

Ali, važeći samo kao izraz bezrazličnoga ljudskog rada, ovaj konkretni rad, krojenje, ima oblik jednakosti s drugim radom, s radom što se nalazi u platnu, pa je zbog toga, iako je privatan rad kao i svaki rad koji proizvodi robe, ipak rad u neposredno društvenom obliku. Baš zbog toga se on i predstavlja u proizvodu koji je neposredno razmjennjiv za drugu robu. Dakle je *treća osobitost ekvivalentnog oblika što privatan rad postaje oblikom svoje suprotnosti, radom neposredno društvenog oblika.*

Obje posljednje osobitosti ekvivalentnog oblika postat će nam još razumljivije, ako se vratimo velikom istraživaču koji je prvi analizirao oblik vrijednosti, kao i tolike druge oblike mišljenja, društva i prirode. To je Aristotel.

Na prvom mjestu Aristotel jasno izlaže da je novčani oblik robe samo razvijeniji lik jednostavnog oblika vrijednosti, t. j. izražavanja vrijednosti neke robe ma kojom drugom robom, jer kaže:

„5 postelja = 1 kuća“ („*Κλίvai πέντε ἀντὶ οἰκίας*“)
 „ne razlikuje se“ od

„5 postelja = toliko i toliko novca“
 („*Κλίvai πέντε ἀντὶ ...δσου αὶ πέντε κλίvai*“)

Dakle, on uviđa da odnos vrijednosti, koji se otkriva ovim izrazom vrijednosti, sa svoje strane uslovljava da kuća i postelja budu uzete kao *kvalitativno jednake*, i da se ove čutilno različite stvari bez takve jednakosti svoje suštine ne bi mogle dovesti u međusobni odnos kao *sumjerljive veličine*. „Bez jednakosti ne može biti razmjene“, veli on, „a jednakosti nema bez sumjerljivosti“ („*οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας*“). Ali ovdje zapinje Aristotel i diže ruke od dalje analize oblika vrijednosti. „Ali je zbilja nemoguće („*τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον*“) da ovako raznorodne stvari budu sumjerljive“, t. j. *kvalitativno jednake*. Ovo izjednačenje može da bude samo nešto što je pravoj prirodi stvari tuđe, dakle samo „nužno ispoma-ganje u praktičnoj potrebi“.

Aristotel nam, dakle, sâm kaže o što se razbila njegova dalja analiza, naime o to što mu je nedostajao pojam *vrijednosti*. Što je ono jednako t. j. ona zajednička supstanca koja u izrazu vrijednosti postelje *predstavlja* kuću kao postelju? Tako što „*zbilja ne može postojati*“, kaže Aristotel. Zašto? Kuća predstavlja *nešto jednako s posteljom*, ukoliko predstavlja zbilja ono što je *jednako* u jednome i u drugome, u kući i u postelji. A to je — *ljudski rad*.

A da su u obliku robnih vrijednosti svi radovi izraženi kao jednak *ljudski rad*, pa time i kao radovi *jednake vrijednosti*, Aristotel nije mogao *pročitati* iz samog izraza vrijednosti, jer je grčko društvo počivalo na robovskom radu, što znači da mu je *nejednakost ljudi i njihovih radnih snaga* bila prirodna osnova. Tajna izraza vrijednosti, *jednakost i jednako važenje sviju radova*, jer su i ukoliko su *ljudski rad uopće*, ta se tajna može odgonetnuti tek kad *pojam jednakosti ljudi* postane čvrstom narodnom predrasudom. A ovo je moguće tek u društvu u kome je *robni oblik* opći oblik proizvoda rada, gdje su, dakle, i uzajamni odnosi ljudi kao *proizvođača robā* vladajući društveni odnosi. Genije Aristotelov pokazuje svoj sjaj baš u tome, što je *otkrio odnos jednakosti u izrazu robnih vrijednosti*. Jedino ga je historijski okvir društva, u kojem je živio, spriječio da iznađe u čemu se *taj odnos jednakosti* „zbilja“ sastoji.

4. Cjelina jednostavnog oblika vrijednosti

Jednostavan oblik vrijednosti neke robe sadrži se u odnosu njene vrijednosti prema nekoj robi druge vrste, ili u odnosu razmjene za ovu. Vrijednost robe A izražava se kvalitativno neposrednom razmjenljivošću robe B za robu A. Kvantitativno ona se izražava razmjenljivošću određene količine robe B za datu količinu robe A. Drugim riječima: vrijednost neke robe izražava se samostalno, ako se predstavi kao „prometna vrijednost”. Kad smo u početku ove glave na uobičajen način rekli: roba je upotrebna vrijednost i prometna vrijednost, bilo je to, točno govoreći, neispravno. Roba je upotrebna vrijednost, odnosno upotrebni predmet, i „vrijednost”. Kao ta dvostruka stvar, što i jest, ispoljava se ona čim se njena vrijednost javi u obliku različitom od njena prirodna oblika, čim stekne oblik prometne vrijednosti, a ona taj oblik nikad nema kad se promatra izolirana, već uvijek samo u odnosu vrijednosti ili razmjene za neku robu druge vrste. Ali, kad se to već zna, onda onakav način govora ne škodi već služi radi skraćivanja.

Naša analiza je dokazala da oblik vrijednosti ili izraz vrijednosti robe potječe iz prirode robne vrijednosti, a ne obratno da vrijednost i veličina vrijednosti potječu iz načina njena izražavanja kao prometne vrijednosti. A ovo je, međutim, uobražanje, kako merkantilista i njihovih modernih podgrijača kao što su Ferrier (Ferije), Ganilh (Ganil) i t. d.,²² tako i njihovih antipoda, modernih trgovačkih putnika slobodne trgovine, kao što su Bastiat (Bastija) i kompanija. Merkantilisti polažu glavno težište na kvalitativnu stranu izraza vrijednosti, a otud na ekvivalentski oblik robe, kojoj je najizrađeniji lik novac — dok moderni torbari slobodne trgovine, koji po svaku cijenu moraju da se otesu svoje robe, naprotiv na kvantitativnu stranu relativnog oblika vrijednosti. Iz ovoga izlazi da za njih ne postoji ni vrijednost ni veličina robne vrijednosti osim ako nisu izražene odnosom razmjene, dakle, ako nisu zabilježene u dnevnom cjenovniku. Škot MacLeod (Meklod), kojeg je uloga da što učevnije dotjeruje skroz zbrkane pojmove Lombard-streeta (Lombard-strita)*, čini uspjelu sintezu praznovjernih merkantilista i prosvijećenih torbara slobodne trgovine.

²² Primjedba uz drugo izdanje. F. D. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes [carinski kontrolor]): *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805., i Charles Ganilh: *Des Systèmes de l'Economie Politique*. 2. izd. Paris 1821.

* Londonska ulica, gdje su velike banke. — *Prev.*

Bliže razmatranje izraza vrijednosti robe A, sadržanog u odnosu vrijednosti prema robi B, pokazalo je da u okviru toga izraza prirodni oblik robe A važi samo kao lik upotrebne vrijednosti, a da prirodni oblik robe B važi samo kao oblik ili lik vrijednosti. Ona unutrašnja suprotnost između upotrebne vrijednosti i vrijednosti, prikrivena u robi, predstavlja se dakle vanjskom suprotnošću, t. j. odnosom dviju roba, u kojem ona *kojoj* vrijednost valja izraziti važi neposredno samo kao upotrebna vrijednost, a, naprotiv, ona druga *kojom* se vrijednost izražava, neposredno samo kao prometna vrijednost. Dakle je jednostavan oblik vrijednosti neke robe jednostavan oblik u kome se ispoljava suprotnost, u njoj sadržana, između upotrebne vrijednosti i vrijednosti.

U svakom društvenom stanju proizvod rada jest predmet za upotrebu, ali određena epoha historijskog razvitka koja rad utrošen na proizvodnju neke upotrebne stvari predstavlja kao njeno „objektivno” svojstvo, t. j. kao njenu vrijednost, pretvara proizvod rada u robu. Iz ovoga izlazi da je jednostavan oblik vrijednosti robe ujedno i jednostavan robni oblik proizvoda rada, da se dakle i razvoj robnog oblika poklapa s razvojem oblika vrijednosti.

Već na prvi pogled vidi se nedovoljnost jednostavnog oblika vrijednosti, toga početnog oblika koji tek preko niza metamorfoza sazrijeva do oblika cijene.

Izražavanje vrijednosti robe A ma kojom robom B razlikuje vrijednost robe A samo od njene vlastite upotrebne vrijednosti, pa je zbog toga dovodi u odnos razmjene prema samo jednoj, makar kojoj pojedinačnoj vrsti robe koja se od nje razlikuje, umjesto da prikazuje njenu kvalitativnu jednakost i kvantitativnu razmjernost prema svim drugim robama. *Jednostavnom relativnom obliku vrijednosti* jedne robe odgovara *pojedinačni ekvivalentski oblik neke druge robe*. Tako i kaput u relativnom izrazu vrijednosti platna ima oblik *ekvivalenta* ili oblik *neposredne razmjenljivosti* samo u pogledu na ovu pojedinačnu vrstu robe, na platno.

Međutim, pojedinačni oblik vrijednosti i sam prelazi u potpuniji oblik. Istina i njime se vrijednost neke robe A izražava samo jednom robom *druge* vrste. Ali je sasvim svejedno koje je vrste ova druga roba, kaput, ili željezo, ili pšenica i t. d. Tako sad, prema tome s kojom će vrstom robe stupiti u *odnos vrijednosti*, nastupaju razni jednostavni izrazi

vrijednosti jedne te iste robe.^{22a} Broj mogućih izraza njene vrijednosti ograničen je jedino brojem robnih vrsta različitih od nje. Stoga se *pojedinačni* izraz njene vrijednosti pretvara u neprestano produživ niz njenih različitih jednostavnih izraza vrijednosti.

B. POTPUN ILI RAZVIJEN OBLIK VRIJEDNOSTI

z robe A = u robe B, ili = v robe C, ili = w robe D, ili = x robe E, ili = i t. d.

(20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = 40 funti kave, ili = 1 quarter pšenice, ili = 2 unče zlata, ili = ½ tone željeza, ili = i t. d.)

1. Razvijeni relativni oblik vrijednosti

Vrijednost neke robe, na pr. platna, izražena je sad nebrojenim drugim elementima robnog svijeta. Svako drugo robno tijelo postaje ogledalom *vrijednosti* platna.²³ Tek sada se sama ova vrijednost uistinu *pokazuje kao smjesa bezrazličnog ljudskog rada*. Jer rad koji nju stvara *izrično* je predstavljen kao rad s kojim *svaki drugi ljudski rad ima jednaku vrijednost*, makar kakav da mu je prirodni oblik, makar se, dakle, opredmetio u kaputu ili u pšenici, u željezu ili u zlatu i t. d. Zbog toga, posredovanjem svog oblika *vrijednosti*, platno i stoji u *društvenom odnosu* ne samo s jednom *pojedinačnom* drukčijom vrstom robe već s *robnim svijetom*. Kao roba, ono

^{22a} Primjedba uz drugo izdanje. Na primjer u Homera se vrijednost jedne stvari izražava nizom različitih stvari.

²³ Zbog toga se govori o kaputskoj vrijednosti platna kad se njegova vrijednost predstavlja u kaputima, o žitnoj kad se predstavlja u žitu i t. d. Svaki takav izraz kaže da je to vrijednost platna koja se pokazuje u upotrebnoj vrijednosti kaputu, žitu i t. d. „Budući da vrijednost svake robe izražava njen odnos u razmjeni [ma sa kojom drugom roboni], možemo o toj vrijednosti govoriti kao o njenoj... žitnoj ili suknenoj vrijednosti prema tome koja se roba s njom upoređuje; i tako postoje hiljade različitih vrijednosti, isto koliko i roba, i sve su podjednako stvarne i podjednako uobraženo.” (*A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions.* London 1825., str. 39.) S. Bailey, pisac ovog anonimnog spisa, koji je svojedobno podigao veliku galamu u Engleskoj, uobražava da je ovim ukazivanjem na šarene relativne izraze iste robne vrijednosti uništio svaku odredbu pojma vrijednosti. Uostalom, uprkos svojoj ograničenosti, on je sendirao ranjava mjesta Ricardove teorije, što dokazuje razdraženost kojom ga je napadala Ricardova škola, na pr. u *Westminster Review*.

je građanin ovoga svijeta. Ujedno nam *beskrajni* niz izrazâ robne vrijednosti kaže i to da je njoj svejedno u kojem će se *posebnom obliku upotrebne vrijednosti* pokazivati.

U prvome obliku: *20 aršina platna = 1 kaput*, činjenica da su te dvije robe razmjenljive u *određenom kvantitativnom odnosu* može da bude slučajna. Naprotiv u drugome obliku odmah izbija na vidjelo pozadina koja se bitno razlikuje od slučajne pojave i koja nju određuje. Vrijednost platna ostaje jednake veličine pa bila predstavljena kaputom, kavom ili željezom i t. d., bezbrojnim različitim robama koje pripadaju najrazličnijim vlasnicima. Otpada slučajni odnos dvojice individualnih vlasnika robâ. Postaje očevidno da nije razmjena ta koja regulira veličinu robne vrijednosti, već da obrnuto veličina robne vrijednosti regulira njen odnos razmjene.

2. Oblik posebnog ekvivalenta

Svaka roba, kaput, čaj, pšenica, željezo i t. d. važi u izrazu vrijednosti platna kao *ekvivalent*, a stoga kao *tijelo vrijednosti*. *Određen prirodni oblik* svake od ovih roba sada je jedan *poseban ekvivalentski oblik* pored mnogih drugih. Na isti način, *raznolike, određene, konkretne, korisne vrste rada*, sadržane u raznim robnim tijelima, važe sada kao isto toliko *posebnih oblika* u kojima se ostvaruje, odnosno ispoljava *jednostavni ljudski rad*.

3. Nedostaci potpunog ili razvijenog oblika vrijednosti

Prvo, *relativni* izraz robne vrijednosti *nedovršen* je, jer je načinjen od niza koji se nikad ne završava. Lanac u kome se jedna jednadžba vrijednosti nadovezuje na drugu, uvijek se može produžiti pojavom svake nove robe koja pruža materijal za nov izraz vrijednosti. Drugo, on čini šaren mozaik izrazâ vrijednosti, raznovrsnih i bez veze. Najzad ako se, kao što i mora biti, *relativna vrijednost svake robe* izrazi u ovom razvijenom obliku, onda je relativni oblik vrijednosti svake robe *beskrajan* niz izraza vrijednosti, niz različan od relativnog oblika vrijednosti svake druge robe. — Nedostaci *razvijenog relativnog oblika* vrijednosti ogledaju se u *ekvivalentskom obliku* koji mu odgovara. Budući da je ovdje prirodni oblik svake pojedine robne vrste *poseban ekvivalentski oblik* pored nebrojenih drugih *posebnih* ekvivalentskih oblika, to uopće postoje samo *ograničeni ekvivalentski oblici*, koji se svi uza-

jamno isključuju. Isto tako, određena, konkretna, korisna vrsta rada koja se sadrži u svakom posebnom robnom ekvivalentu, samo je poseban, dakle ne iscrpan oblik ispoljavanja ljudskog rada. Istina, cijeli skup tih posebnih oblika čini potpun ili totalan oblik u kome se taj rad ispoljava. Ali to znači da on nema jedinstvenog oblika u kome bi se ispoljio.

Međutim, razvijeni relativni oblik vrijednosti sastoji se samo iz zbroja jednostavnih relativnih izraza vrijednosti, ili jednadžba prvog oblika kao:

$$\begin{aligned} 20 \text{ aršina platna} &= 1 \text{ kaput} \\ 20 \text{ aršina platna} &= 10 \text{ funti čaja i t. d.} \end{aligned}$$

Ali i obrnuto, svaka ova jednadžba sadrži i identičnu jednadžbu:

$$\begin{aligned} 1 \text{ kaput} &= 20 \text{ aršina platna} \\ 10 \text{ funti čaja} &= 20 \text{ aršina platna i t. d.} \end{aligned}$$

I doista: Kad neki čovjek razmijeni svoje platno za mnoge druge robe, pa uslijed toga vrijednost platna izrazi nizom drugih roba, onda nužno i oni mnogi drugi vlasnici roba moraju da razmijene svoje robe za platno, pa da stoga vrijednost svojih raznih roba izraze istom trećom robom, platnom. — Kad, dakle, obrnemo red: 20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = i t. d., t. j. kad izrazimo obratan odnos koji se po samoj prirodi stvari nalazi u tome nizu, onda dobijamo:

C. OPĆI OBLIK VRIJEDNOSTI

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ kaput} \\ 10 \text{ funti čaja} \\ 40 \text{ funti kave} \\ 1 \text{ quarter pšenice} \\ 2 \text{ unče zlata} \\ \frac{1}{2} \text{ tone željeza} \\ x \text{ robe A} \\ \text{i t. d. robe} \end{array} \right\} 20 \text{ aršina platna}$$

1. Izmijenjeni karakter oblika vrijednosti

Sada robe predstavljaju svoje vrijednosti prvo jednostavno, jer jednom jedinom robom, a drugo jedinstveno, jer istom robom. Njihov oblik vrijednosti jednostavan je i zajednički, a stoga i opći.

Oblici A (jednostavan) i B (razvijen oblik vrijednosti) dospjeli su samo dotle da vrijednost neke robe izraze kao nešto što se razlikuje od njene vlastite upotrebne vrijednosti, ili njena robnog tijela.

Prvi oblik imao je za rezultat jednadžbe vrijednosti, kao 1 kaput = 20 aršina platna, 10 funti čaja = $\frac{1}{2}$ tone željeza i t. d. Vrijednost kaputa izražava se kao nešto jednako platnu, vrijednost čaja kao nešto jednako željezu i t. d., ali to jednako platnu i to jednako željezu, ti izrazi vrijednosti kaputa i čaja isto se tako razlikuju kao platno i željezo. Očividno je da ovoga oblika ima u praksi samo u prvim počecima, kad se proizvodi rada pretvaraju u robe samo slučajnom i prigodnom razmjenom.

Drugi oblik razlikuje potpunije od prvog vrijednost neke robe od njene vlastite upotrebne vrijednosti, jer sada vrijednost na pr. kaputa izlazi pred njegov prirodni oblik u svima mogućim oblicima, kao jednako platnu, jednako čaju, jednako željezu, i t. d., kao sve drugo samo ne kao jednako kaputu. S druge strane, ovdje je neposredno isključeno svako zajedničko izražavanje robnih vrijednosti, jer se sada u izrazu vrijednosti svake pojedine robe sve ostale robe pokazuju samo u obliku ekvivalenata. Razvijen oblik vrijednosti javlja se faktički tek onda kad se neki proizvod rada, na pr. stoka, ne razmjenjuju više izuzetno za razne druge robe nego po navici.

Novodobijeni oblik C izražava vrijednosti robnog svijeta u jednoj te istoj robnoj vrsti izdvojenoj iz njega, na pr. u platnu, te na taj način predstavlja vrijednosti svih roba njihovom jednakošću s platnom. Kao jednako platnu sada se vrijednost svake robe razlikuje ne samo od njene vlastite upotrebne vrijednosti, već od svake upotrebne vrijednosti, te je, baš time izražena kao ono što je njoj zajedničko sa svima ostalim robama. Zbog toga tek ovaj oblik stvarno i dovodi robe u uzajamni odnos kao vrijednosti, odnosno čini da se međusobno pokazuju kao prometne vrijednosti.

Oba prijašnja oblika izražavaju vrijednost po jedne robe, bilo jednom jedinom robom druge vrste, bilo nizom mnogih roba drukčijih od nje. Oba je puta, tako reći, privatna stvar pojedine robe da sebi daje oblik vrijednosti, i to ona izvršuje bez suradnje ostalih roba. Ove igraju prema njoj samo pasivnu ulogu ekvivalenta. Naprotiv, opći oblik vrijednosti nastaje samo kao zajedničko djelo robnog svijeta. Vrijednost izvjesne

robe dobija opći izraz samo zato što u isto vrijeme i sve druge robe izražavaju svoju vrijednost istim ekvivalentom, a i svaka nova vrsta robe mora ići za njihovim primjerom. S time izlazi na vidjelo da se i predmetnost robne vrijednosti može izraziti samo svestranim društvenim odnosom robâ, jer je ona samo „društvena egzistencija” tih stvari, pa zbog toga mora i njihov oblik vrijednosti da bude oblik od društvene važnosti.

Sada se u obliku „jednako platnu” sve robe pokazuju ne samo kao kvalitativno jednake, kao vrijednosti uopće, već i kao kvantitativno uporedive veličine vrijednosti. Zato što one svoje veličine vrijednosti ogledaju u jednom te istom materijalu, platnu, ogledaju se i ove veličine uzajamno. Na primjer 10 funti čaja = 20 aršina platna, i 40 funti kave = 20 aršina platna. Prema tome je i 10 funti čaja = 40 funti kave. Ili, u 1 funti kave nalazi se samo četvrtina one supstance vrijednosti, rada, koja se nalazi u 1 funti čaja.

Opći relativni oblik vrijednosti robnog svijeta utiskuje ekvivalent-robi, platnu, isključenoj iz toga oblika, karakter općeg ekvivalenta. Njegov vlastiti prirodni oblik zajednički je lik vrijednosti tog svijeta i stoga je platno neposredno razmjenljivo za sve druge robe. Njegov tjelesni oblik važi kao vidljivo otjelovljenje, opća društvena materijalizacija svega ljudskog rada. Tkanje, privatan rad koji proizvodi platno, nalazi se ujedno i u općem društvenom obliku, u obliku jednakosti sa svima drugim radovima. Bezbrojne jednadžbe iz kojih se sastoji opći oblik vrijednosti redom izjednačuju rad ostvaren u platnu sa svakim radom koji se nalazi u drugoj robi, te time čine tkanje općim oblikom u kome se ispoljava ljudski rad uopće. Na ovaj način, rad koji se opredmetio u robnoj vrijednosti nije predstavljen samo negativno, kao rad u kojemu je apstrahirano od svih konkretnih oblika i korisnih svojstava stvarnih radova, već se baš njegova vlastita pozitivna priroda izričito ističe. On je svođenje sviju stvarnih radova na njihov zajednički karakter ljudskog rada, na utrošak ljudske radne snage.

Opći oblik vrijednosti, koji proizvode rada prikazuje kao jednostavne smjese bezrazličnoga ljudskog rada, pokazuje samim svojim sklopom da je društven izraz robnog svijeta. Tako nam on otkriva da u okviru robnog svijeta općeljudski karakter rada sačinjava specifični društveni karakter toga svijeta.

2. Odnos između razvitka relativnog oblika vrijednosti i ekvivalentskog oblika

Stupnju razvitka relativnog oblika vrijednosti odgovara stupanj razvitka ekvivalentskog oblika. Ali treba dobro imati u vidu da je *razvitak ekvivalentskog oblika samo izraz i rezultat razvitka relativnog oblika vrijednosti*.

Jednostavni ili pojedinačni *relativni oblik vrijednosti* neke robe čini neku drugu robu pojedinačnim ekvivalentom. Razvijeni relativni oblik vrijednosti, to izražavanje vrijednosti jedne robe u svima drugim robama, daje ovima oblik raznovrsnih posebnih ekvivalenata. Naposljetku, jedna naročita vrsta robe dobija oblik općeg ekvivalenta zbog toga što su je sve druge robe učinile materijalom svog jedinstvenog općeg oblika vrijednosti.

Ali u istom stepenu u kome se oblik vrijednosti uopće razvija, *razvija se i suprotnost između njegova dva pola, između relativnog oblika vrijednosti i ekvivalentskog oblika*.

Već prvi oblik — 20 aršina platna = 1 kaput — sadrži tu suprotnost, ali je ne ustaljuje. Prema tome kako se kada ova jednadžba čita, sprijeda ili odnatrag, nalazi se svaka od ove dvije robne krajnosti, kao platno i kaput, podjednako sad u relativnom obliku vrijednosti, sad u ekvivalentskom obliku. Ovdje još stoji truda da se polarna suprotnost uhvati.

U obliku B može uvijek *samo po jedna vrsta robe potpuno da razvije svoju relativnu vrijednost*, ili ona sama ima *razvijen relativni oblik vrijednosti* samo zbog toga što se i ukoliko se *sve druge robe* nalaze prema njoj u *ekvivalentskom obliku*. Ovdje je već nemoguće obrnuti jednadžbu — kao 20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = 1 quarter pšenice — a da se ne promijeni čitav njen karakter i da se iz potpunoga ne pretvori u opći oblik vrijednosti.

Naposljetku, slijedeći oblik, oblik C, pruža *robnom svijetu opći društveni relativni oblik vrijednosti* zbog toga što su i ukoliko su sve robe koje spadaju u nj, izuzimajući jednu jedinu, *isključene iz općeg ekvivalentskog oblika*. Zbog toga se jedna roba, platno, nalazi u obliku neposredne razmjernosti za sve druge robe, drugim riječima u neposredno društvenom obliku, zato što se i ukoliko se sve druge robe ne nalaze u njemu.²⁴

²⁴ Doista, na samom obliku neposredne razmjernosti ne da se nikako vidjeti da je on protivurječan robni oblik, isto toliko nerazdvojljiv od oblika ne neposredne razmjernosti, kao što je i pozitivnost jednog

Obratno tome, roba koja figurira kao *opći ekvivalent* isključena je iz *jedinstvenog*, a s tim i iz *općeg relativnog oblika vrijednosti robnog svijeta*. Ako bi se htjelo da i platno, t. j. ma koja roba koja se nalazi u obliku općeg ekvivalenta, uzme učešća i u *općem relativnom obliku vrijednosti*, morala bi ona tada sama sebi služiti kao ekvivalent. Onda bismo dobili: 20 aršina platna == 20 aršina platna, tautologiju* koja ne izražava ni vrijednost ni veličinu vrijednosti. Da bismo izrazili relativnu vrijednost općeg ekvivalenta, moramo, naprotiv, obrnuti oblik C. Opći ekvivalent nema zajednički relativni oblik vrijednosti s drugim robama, već se njegova vrijednost relativno izražava u beskrajnomo nizu svih drugih robnih tijela. Tako se razvijeni relativni oblik vrijednosti, ili oblik B, ispoljava sada kao specifičan relativni oblik vrijednosti ekvivalent-robe.

3. Prijelaz od općeg oblika vrijednosti u novčani oblik

Opći ekvivalentski oblik jest jedan oblik vrijednosti uopće. On, dakle, može pripasti svakoj robi. S druge strane, izvjesna se roba nalazi u obliku općeg ekvivalenta (obliku C) samo zato što je i ukoliko je *sve druge robe isključuju kao ekvivalent*. I tek od trenutka kad se ovo isključenje konačno ograniči na neku specifičnu, posebnu vrstu robe, dobija *jedinstveni relativni oblik vrijednosti robnog svijeta objektivnu čvrstoću i opću važnost u društvu*.

magnetskog pola nerazdvojiva od negativnosti drugoga. A to znači da netko može uobraziti da se svima robama može istovremeno utisnuti žig neposredne razmjernosti, kao što može uobraziti da se svi katolici mogu učiniti papama. Za sitnog buržuja, koji u proizvodnji robe vidi nec plus ultra [vrhunac] ljudske slobode i individualne nezavisnosti, bilo bi naravno veoma poželjno da se oslobodi nezgoda vezanih za taj oblik, naime one *ne neposredne razmjernosti* roba. Ocrtavanje ove filistarske utopije sačinjava Proudhonov socijalizam, a na drugom smjestu pokazali da ovaj nema ni zaslugu originalnosti. Naprotiv, nju su davno prije njega, i mnogo bolje izložili Gray (Grej), Bray (Brej) i drugi. Ali to ovakvoj mudrosti ne smeta da u izvjesnim krugovima hara pod imenom „science“ [nauke]. Nijedna škola nije više od Proudhonove paradržala riječju nauka, jer

„wo Begriffe fehlen
da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.“

[Gdje je oskudica u pojmovima,
nađe se u pravo vrijeme kakva riječ.]

* Tautologija je rečenica u kojoj prirok predstavlja jednostavno ponavljanje podmeta. — Prev.

Sad kad je, s društvenog gledišta, oblik općeg ekvivalenta srastao s prirodnim oblikom te specifične robe, postaje ova novčanom robom, t. j. funkcionira kao novac. Ona dobija specifičnu društvenu funkciju, a stoga i društveni monopol, da u okviru robnog svijeta igra ulogu općeg ekvivalenta. Između robâ koje u obliku B figuriraju kao posebni ekvivalenti platna, a koje u obliku C platnom zajednički izražavaju svoju relativnu vrijednost, jedna određena roba, zlato, historijski je osvojila to povlašteno mjesto. Pa zbog toga, kad u obliku C na mjesto robe platna stavimo robu zlato, dobijamo

D. NOVČANI OBLIK

20 aršina platna	=	} 2 unče zlata
1 kaput	=	
10 funti čaja	=	
40 funti kave	=	
1 quarter pšenice	=	
1/2 tone željeza	=	
x robe A	=	

Pri prijelazu iz oblika A u oblik B, i iz oblika B u oblik C, zbivaju se *bitne promjene*. Naprotiv, oblik D ni u čemu se ne razlikuje od oblika C osim u tome, što se sad namjesto platna zlato nalazi u obliku općeg ekvivalenta. U obliku D zlato ostaje ono što je platno bilo u obliku C — *opći ekvivalent*. Napredak je samo u tome, što je sada oblik *neposredne opće razmjernjivosti*, ili oblik općeg ekvivalenta, društvenom navikom konačno srastao sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlata.

Zlato istupa pred druge robe kao novac samo zato što je prije pred njih već istupalo kao roba. Kao i sve druge robe, i ono je funkcioniralo kao ekvivalent, bilo kao pojedinačni ekvivalent u izdvojenim činovima razmjene, bilo kao posebni ekvivalent pored drugih ekvivalent-roba. Postepeno, zlato je u užim i širim krugovima stalo funkcionirati kao opći ekvivalent. Čim je osvojilo monopol toga mjesta u izrazu vrijednosti robnog svijeta, postalo je zlato novčanom robom, a tek od časa kada je već postalo novčanom robom, razlikuje se oblik D od oblika C, drugim riječima, opći oblik vrijednosti pretvorio se u novčani oblik.

Jednostavan relativni izraz vrijednosti neke robe, na pr. platna, dat u robi koja već funkcionira kao novac, na pr. u zlatu, jest oblik cijene. Prema tome je „cjenovni oblik” platna:

20 aršina platna = 2 unče zlata,

ili ako su 2 funte sterlinga monetarno ime dviju unča zlata,

20 aršina platna = 2 funte sterlinga.

Ono što je teško u pojmu novčanog oblika ograničava se na poimanje općeg ekvivalentnog oblika, dakle, samo *općeg oblika vrijednosti*, oblika C. Oblik C svodi se, kad idemo unazad, na oblik B, razvijeni oblik vrijednosti, a njegov *konstitutivni element* jest oblik A: *20 aršina platna = 1 kaput*, ili $x \text{ robe } A = y \text{ robe } B$. Stoga je jednostavni oblik vrijednosti klica novčanog oblika.

4. Fetiški karakter robe i njegova tajna

Na prvi pogled *roba* izgleda stvar sama po sebi razumljiva, trivijalna. Iz njene analize izlazi da je *vraška stvar*, puna metafizičkih domišljanja i teoloških mušica. Ukoliko je *upotrebna vrijednost*, nema na njoj ničega misterioznog, bilo da je promatram sa stanovišta da svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe, ili da ta svojstva dobija tek kao *produkt* ljudskog rada. Očigledno je da svojom djelatnošću čovjek mijenja oblike prirodnih materija na način koji mu je koristan. Na primjer, mijenja se oblik drveta kad se od njega pravi stol. Pa ipak, stol ostaje drvo, obična čutilna stvar. Ali čim istupi kao *roba*, pretvara se u stvar čutilno nadčutilnu. On ne samo stoji nogama na podu, nego se postavlja naglavce prema svim drugim robama, te iz svoje drvene glave pušta čudne mušice, mnogo čudnije nego kad bi sam od sebe počeo plesati.²⁵

Znači, dakle, da tajanstveni karakter robe ne potječe iz njene upotrebne vrijednosti. On isto tako ne potječe ni iz sadržaja odredaba *vrijednosti*. Jer, prvo, ma koliko različiti i bili korisni radovi ili proizvodne djelatnosti, *fiziološka* je istina da su oni funkcije *čovjekova* organizma i da je svaka takva funkcija, ma kakvi joj bili sadržaj i oblik, u suštini *trošenje čovječjeg mozga, nerva, mišića, čutilnog organa* i t. d. A drugo, ono što služi kao osnova određivanju veličine vri-

²⁵ Sjetimo se da su stolovi i Klna počeli plesati kad se činilo da čitav ostali svijet stoji — pour encourager les autres [da bi druge obožrili].

jednosti, *vremensko trajanje* onog trošenja, drugim riječima *kvantitet* rada, to se *kvantitet* rada čak očigledno daje razlikovati od njegova *kvaliteta*. U svima društvenim stanjima, iako ne podjednako na različitim stupnjevima razvitka, moralo je ljude interesirati koliko radnog *vremena* stoji proizvodnja životnih namirnica.²⁶ Naposljetku, čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad *društveni* oblik.

Pa iz čega onda potječe zagonetni karakter proizvoda rada čim uzme *oblik robe*? Očevidno iz samog tog oblika. Jednakost ljudskih radova dobija konkretan oblik jednake predmetnosti vrijednosti proizvoda rada, mjerenje utroška ljudske radne snage njegovim vremenskim trajanjem dobija oblik veličine vrijednosti proizvoda rada, naposljetku, odnosi proizvođača, u kojima one društvene odredbe njihovih radova postaju aktivne, dobijaju oblik društvenog odnosa proizvodâ rada.

To znači da se tajanstvenost robnog oblika sastoji jednostavno u tome što on ljudima društvene karaktere vlastita njihova rada odrazuje kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, a otuda im se i društveni odnos proizvođača prema cjelokupnom radu odrazuje kao društven odnos koji izvan njih postoji među predmetima. Ovim quid pro quo [zamjenjivanjem] proizvodi rada postaju robe, čutilno nadčutilne ili društvene stvari. Tako se i svjetlosni utisak neke stvari na živac vida ne pokazuje kao subjektivni nadražaj samog živca vida, već kao objektivni oblik stvari izvan oka. Ali kod gledanja, stvar, vanjski predmet, doista baca svjetlost na drugu stvar, na oko. Tu imamo fizički odnos među fizičkim stvarima. Protivno tome, robni oblik i odnos vrijednosti proizvodâ rada, u kome se on ispoljava, nemaju apsolutno nikakva posla s njihovom fizičkom prirodom i onim odnosima između stvari koji iz nje proistječu. Ovdje se zbiva samo to, da određeni društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasma-goričan oblik odnosa među stvarima. Pa zbog toga, da bismo našli analogiju, moramo pribjeći maglovitim sferama vjerskog

²⁶ Primjedba uz drugo izdanje. U starih Germana računata je površina jutra zemlje prema jednodnevnom radu, pa je jutro zbog toga nazivano Tagwerk (i Tagwanne — jurnale ili jurnalis, terra jurnalis jornalis ili diornalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmahd, Mannshauet i t. d. Vidi Georg Ludwig von Maurer: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung*. München 1854., str. 129. i dalje. Označenje „journal“ za mjeru izvjesne površine zemljišta, na pr. jednog jutra, još postoji u nekim dijelovima Francuske.

svijeta. U njemu proizvodi ljudskih glava izgledaju da su samostalna obličja, obdarena vlastitim životom, i koja se nalaze u odnosima među sobom kao i s ljudima. Ovako je i s proizvođačima ljudskih ruku u robnom svijetu. Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvode kao robe, i koji je zbog toga nerazdvojno iskopčan s robnom proizvodnjom.

Taj fetiški karakter robnog svijeta potječe, kako je prednja analiza već pokazala, iz osobitog društvenog karaktera rada koji proizvodi robu.

Upotrebni predmeti postaju robama uopće samo zato, što su *proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisno jedni od drugih*. Kompleks [cjelina] tih privatnih radova sačinjava cjelokupan društveni rad. Budući da proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmjenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obilježja njihovih privatnih radova ispoljavaju tek u okviru te razmjene. Ili, privatni radovi istupaju kao članci ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmjena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova *prikazuju* kao ono što jesu, t. j. ne kao neposredno društveni odnosi samih osoba u njihovim radovima, već, naprotiv, kao *stvarni odnosi* među osobama, a *društveni odnosi među stvarima*.

Tek u okviru svoje razmjene dobijaju proizvodi rada društveno jednaku predmetnost vrijednosti odvojenu od njihove čutilno različite upotrebne predmetnosti. Ovo cijepanje proizvoda rada na stvar od koristi i na stvar od vrijednosti nastupa u praksi tek pošto se razmjena dovoljno rasprostranila i stekla važnost da bi se korisne stvari proizvodile u svrhu razmjene, kad se, dakle, već pri samoj njihovoj proizvodnji uzima u obzir njihov karakter kao vrijednosti. Od toga časa dobijaju privatni radovi proizvođača uistinu dvostruk društveni karakter. S jedne strane, kao određeni korisni radovi moraju oni zadovoljavati određenu društvenu potrebu i na taj se način potvrditi kao članci cjelokupnog rada, samoniklog sistema društvene podjele rada. S druge strane, oni zadovoljavaju raznolike potrebe svojih vlastitih proizvođača samo ukoliko je svaki poseban koristan privatni rad razmjensljiv za svaku drugu vrstu korisnog privatnog rada, dakle samo ukoliko je iste vrijednosti s njim. *Jednakost različitih radova* toto coelo [u svakom pogledu] može se sastojati samo u *apstrahiranju od njihove stvarne nejednakosti*, u svođenju na zajednički

karakter koji imaju kao *trošenje ljudske radne snage*, kao *ljudski rad* uzet apstraktno. A mozak privatnih proizvođača odražuje ovaj dvostruki društveni karakter njihovih privatnih radova samo u oblicima koji se javljaju u praktičnom prometu, u razmjeni proizvoda, dakle: društveno korisni karakter njihovih privatnih radova odražuje u tome obliku, što proizvod rada mora biti koristan, i to za druge, — a društveni karakter jednakosti raznovrsnih radova u obliku zajedničkog vrijednosnog karaktera tih materijalno različitih stvari, proizvodâ rada.

Prema tome, ne dovode ljudi svoje proizvode u uzajamni odnos kao *vrijednosti* zato, što u tim stvarima gledaju *puke materijalne omotače* jednorodnog ljudskog rada. Naprotiv. Time što u procesu razmjene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode *jedan s drugim kao vrijednosti*, izjednačuju oni i svoje različite radove jedne s drugima kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali *čine tako*.²⁷ Prema tome, vrijednosti ne piše na čelu što je. Baš naprotiv, vrijednost pretvara svaki proizvod rada u društveni hijeroglif. Kasnije pokušavaju ljudi da odgonetaju smisao hijeroglifa, da proniknu tajnu svoga vlastitog društvenog proizvoda; jer određenje upotrebnih vrijednosti *kao vrijednosti* isto je tako *njihov* društveni proizvod kao i jezik. Pozno naučno otkriće da su proizvodi ljudskog rada, ukoliko su vrijednosti, samo materijalni izrazi ljudskog rada utrošenog u njihovu proizvodnju, čini epohu u historiji razvitka čovječanstva, ali nikako ne otklanja predmetni privid društvenih karaktera rada. Ono što važi samo za ovaj posebni oblik proizvodnje, za robnu proizvodnju, naime da se specifični društveni karakter međusobno nezavisnih privatnih radova sastoji u tome što su jednaki kao ljudski rad, i da taj karakter uzima oblik vrijednosnog karaktera proizvodâ rada, čini se, kako prije tako i poslije tog otkrića, onima što su obuhvaćeni odnosima robne proizvodnje, da je isto tako definitivno, kao što naučno rastavljanje zraka na njegove elemente ostavlja da oblik zraka kao fizikalni tjelesni oblik i dalje postoji.

Ono što razmjenjivače proizvoda praktično zanima u prvom redu jest pitanje, koliko tuđih proizvoda dobijaju za vlastiti proizvod, dakle, u kojem se razmjeru proizvodi razmjenjuju. Čim ovi razmjeri navikom steknu izvjesnu stalnost, čini se

²⁷ Primjedba uz drugo izdanje. Zbog toga bi Galijani, kad kaže: Vrijednost je odnos između dvije osobe — „La Ricchezza è una ragione tra due persone” — morao dodati: odnos skriven pod omotom stvari. (Galijani: *Della Moneta*, str. 220., sv. III. Custodijeve zbirke *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica*. Parte Moderna. Milano 1803.)

kao da proistječu iz prirode proizvoda rada, tako da su na pr. 1 tona željeza i 2 unče zlata jednake vrijednosti kao što su 1 funta zlata i 1 funta željeza jednake težine uprkos njihovim različitim fizikalnim i kemijskim svojstvima. Uistinu se vrijednosni karakter proizvodâ rada ustaljuje tek kad ovi stanu istupati kao veličine vrijednosti. Ove se neprestano mijenjaju nezavisno od volje, predznanja i sudjelovanja razmjenjivača. Vlastito njihovo društveno kretanje ima za njih oblik kretanja stvari pod kontrolom kojih stoje, umjesto da oni njih kontroliraju. Potrebno je da se robna proizvodnja potpuno razvije, pa da iz samog iskustva potekne naučno saznanje da se privatni radovi, vođeni nezavisno jedan od drugoga, ali koji su kao *prirodni članci društvene podjele rada* u svestranoj međusobnoj zavisnosti, neprestano svode na svoju razmjernu društvenu mjeru, jer se u slučajnim i neprestano kolebljivim *odnosima razmjene njihovih proizvoda* radno vrijeme potrebno za njihovu proizvodnju provodi silom kao regulatoran *prirodni zakon*, kao, recimo, zakon teže kad se kome kuća sruši na glavu.²⁸ Stoga je činjenica da se veličina vrijednosti određuje radnim vremenom, tajna koja se skriva za vidljivim kretanjima relativnih vrijednosti robâ. Otkrivanje ove tajne ukida privid čisto slučajnog određivanja veličinâ vrijednosti proizvodâ rada, ali nikako ne ukida i materijalni oblik tog slučajnog određivanja.

Razmišljanje o oblicima ljudskog života, pa, dakle, i njihovo naučno analiziranje, uopće udara putem koji je suprotan stvarnom razvitku. Ono počinje post festum [naknadno], a otuda od gotovih rezultata procesa razvitka. Oblici koji proizvodima rada utiskuju žig robâ, te zbog toga čine pretpostavku za robni promet, već imaju stalnost prirodnih oblika društvenog života prije nego ljudi i pokušaju da sebi polože računa, ne o historijskom karakteru tih oblika koji im se, naprotiv, već čine nepromjenljivi, nego o njihovu sadržaju. Tako se jedino putem analize robnih cijena došlo do odredbe veličine vrijednosti, a jedino putem zajedničkog novčanog izraza robâ do utvrđivanja njihova vrijednosnog karaktera. A baš je ovaj gotovi oblik robnog svijeta — novčani oblik — onaj koji, umjesto da otkriva, zastire materijalnim velom društveni karakter privatnih radova, a time i društvene odnose privatnih

²⁸ „Šta da se misli o nekom zakonu koji se može ostvariti samo periodičnim revolucijama? On je upravo *prirodni zakon koji počiva na nesvjesnosti učesnika*.” (Friedrich Engels: *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie u Deutsch-französische Jahrbücher*, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844.)

radnika. Kad kažem da se kaput, čizme i t. d. odnose prema platnu kao prema općem utjelovljenju apstraktnog ljudskog rada, onda ludost ovog izraza bode u oči. Ali kad proizvođači kaputa, čizama i t. d. dovode ove robe u odnos prema platnu — ili prema zlatu i srebru, što stvar niukoliko ne mijenja — kao prema općem ekvivalentu, onda im se odnos njihovih privatnih radova prema cjelokupnom društvenom radu pokazuje upravo u tom luđačkom obliku.

A baš takvi oblici sačinjavaju *kategorije* buržoaske ekonomije. To su oblici mišljenja kakvi vladaju u društvu, dakle, objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje *ovog historijski određenog* društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje. Pa zbog toga i nestaje odmah svega misticizma robnog svijeta, sve čarolije i svih opsjena koje zamagljuju proizvode rada na osnovi robne proizvodnje, čim pribegnemo drugim oblicima proizvodnje.

Kako politička ekonomija voli robinzonade,²⁹ hajde, neka se prvo pojavi Robinzon na svom otoku. Ma da je odgojen u skromnosti, on ipak mora da zadovoljava raznovrsne potrebe, te zbog toga mora vršiti *korisne radove raznih vrsta*, da pravi alate i namještaj, da pripitomljuje lamu, ribari, lovi i t. d. Ne ćemo ovdje govoriti o njegovim molitvama, jer one Robinzona zabavljaju te ih smatra razonodom. Uprkos razlici svojih proizvodnih funkcija, on zna da su to samo različni oblici djelatnosti istog Robinzona, dakle samo različni načini *ljudskog* rada. Sama ga nevolja nagoni da svoje *vrijeme* točno raspodjeljuje na svoje različite funkcije. Koja će zauzeti više, a koja manje mjesta u njegovoj ukupnoj djelatnosti, zavisi od toga jesu li veće ili manje teškoće što ih ima da svlada radi postizanja namjeravanog korisnog učinka. U tome ga poučava iskustvo, i naš Robinzon, koji je iz brodoloma spasio sat, glavnu knjigu, tintu i pero, ubrzo počinje da kao dobar Englez vodi knjigu o samom sebi. Njegov inventar sadrži spisak upotrebnih predmeta koje ima, *različnih* poslova potrebnih da se oni načine i, naposljetku, *radnog vremena* koliko ga određene

²⁹ Primjedba uz drugo izdanje. Ni Ricardo nije bez robinzonade. „Po njemu praribar i pralovac odmah razmjenjuju ribu i divljač kao vlasnici robe, razmjerno radnom vremenu opredmećenom u tim prometnim vrijednostima. U ovom slučaju on pada u anahronizam, kao da se praribar i pralovac za proračunavanje svojih oruđa za rad služe anuitetnim tablicama koje su 1817. g. bile u važnosti na londonskoj burzi. Čini se da su „paralelogrami g. Owena“ bili jedini društveni oblik koji je poznavao osim buržoaskoga.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 38., 39.)

količine tih različitih proizvoda prosječno stoje. Svi odnosi između Robinzona i stvari koje sačinjavaju njegovo bogatstvo stvoreno vlastitim rukama, ovdje su tako jednostavni i providni, da se smije pretpostaviti da bi ih, bez osobitog umnog naprezanja, razumio i g. M. Wirth (Virt). Pa ipak oni sadrže sve bitne odredbe *vrijednosti*.

Prenesimo se sa svijetla otoka Robinzonova u mrak evropskog Srednjeg vijeka. Namjesto slobodnog čovjeka, nalazimo da je ovdje svatko zavisian — kmetovi i feudalni gospodari, vazali i suvereni, laici i popovi. Lična zavisnost karakteristična je ne samo po društvene odnose u materijalnoj proizvodnji nego i po oblasti života što su na njoj izgrađene. Ali baš zbog toga što odnosi lične zavisnosti čine datu društvenu osnovu, nisu ni radovi ni proizvodi prinuđeni da uzimaju fantastična oblička različna od njihove stvarnosti. U društvenu mašineriju ulaze oni kao prirodne činidbe i prirodna davanja. Prirodni oblik rada, njegova posebnost, a ne kao na osnovi robne proizvodnje njegova općenitost, jest ovdje njegov neposredni društveni oblik. Kuluk se isto tako mjeri vremenom kao i rad koji proizvodi robe, ali svaki kmet zna da služeći svoga gospodara troši određenu količinu svoje lične radne snage. Desetina, koju je obavezno davati popu, jasnija je od popova blagoslova. Pa zbog toga, ma kako rasuđivali o karakternim maskama pod kojima se ljudi ovdje susreću, društveni odnosi lica u njihovim radovima ispoljavaju se na svaki način kao njihovi vlastiti lični odnosi i nisu preruseni u društvene odnose stvari, proizvoda rada.

Radi promatranja zajedničkog t. j. neposredno podruštvljenog rada nismo primorani ići unazad do njegova prvobitnog oblika, koji sretamo na pragu historije sviju kulturnih naroda.³⁰ Bliži je primjer što nam ga pruža patrijarhalna industrija seljačke porodice koja za vlastitu potrebu proizvodi žito, stoku, pređu, platno, odjeću i t. d. Prema porodici stoje ove razne

³⁰ Primjedba uz drugo izdanje. — „U posljednje se vrijeme rasprostrla smiješna predrasuda da je oblik *prvobitnog* zajedničkog vlasništva specifično slavenski, čak isključivo ruski. Zajedničko je vlasništvo prao-blik kojeg postojanje kod Rimljana, Germana i Kelta možemo dokazati, no od kojega se, ma da djelomično i u razvalinama, kod Indijaca još uvijek nalazi čitava mapa uzoraka s raznolikim primjercima. Poudrobnije proučavanje azijskih, specijalno indijskih oblika zajedničkog vlasništva utvrdilo bi kako iz različitih oblika prvobitnog zajedničkog vlasništva rezultiraju i različni oblici njegova raspadanja. Tako se na pr. različni originalni tipovi rimskog i germanskog privatnog vlasništva dađu izvesti iz različitih oblika indijskog i zajedničkog vlasništva.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 10.)

stvari kao različni proizvodi njena porodičnog rada, ali se između sebe ne nalaze u robnom odnosu. Različni radovi koji stvaraju ove proizvode, zemljoradnja, stočarstvo, pređenje, tkanje, krojenje i t. d. jesu u svome prirodnom obliku društvene funkcije, jer su funkcije porodice koja ima vlastitu samoniklu podjelu rada, kao i robna proizvodnja. Razlike u spolu i dobi, a tako i prirodni uslovi rada što se mijenjaju prema godišnjim vremenima, reguliraju njihovo raspoređivanje u porodici i radno vrijeme pojedinih članova porodice. Ali se ovdje utrošak individualnih radnih snaga, koji se mjeri vremenskim trajanjem, od samog početka ispoljava kao društvena odredba samih radova, jer individualne radne snage djeluju već od samog početka jedino kao organi zajedničke, porodične radne snage.

Naposljetku, predstavimo sebi, promjene radi, udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvjesno troše kao *jednu* društvenu radnu snagu. Sve odredbe Robinzonova rada ovdje se ponavljaju, samo što su *društvene* umjesto *individualne*. Svi Robinzonovi proizvodi bili su isključivo njegov lični proizvod, a otud i predmeti za *njega*. Cjelokupan proizvod udruženja *društven* je proizvod. Jedan dio toga proizvoda služi opet kao sredstvo za proizvodnju. On ostaje društven. Ali drugi dio troše članovi udruženja kao životne namirnice. Toga radi mora se *razdijeliti* među njih. *Način* ove raspodjele mijenjat će se prema posebnoj vrsti samog organizma društvene proizvodnje i prema odgovarajućoj visini historijskog razvitka proizvođača. Samo radi paralele s robnom proizvodnjom uzet ćemo da je udio svakog proizvođača u životnim namirnicama određen njegovim *radnim vremenom*. Tako bi radno vrijeme igralo dvojaku ulogu. Njegovo raspoređivanje po društvenom planu regulira pravilan razmjer različnih funkcija rada prema različnim potrebama. S druge strane radno vrijeme služi ujedno i kao mjera za individualni udio proizvođača u zajedničkom radu, a otuda i u onom dijelu zajedničkog proizvoda koji on ima da potroši individualno. Tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihova rada ostaju providno jednostavni, kako u proizvodnji tako i u raspodjeli.

Religiozni svijet samo je odraz stvarnoga svijeta. Za takvo društvo robnih proizvođača, kojih se opći društveni odnos u proizvodnji sastoji u tome što se prema svojim proizvodima drže kao prema *robama*, dakle kao prema *vrijednostima*, te

u tom *materijalnom* obliku dovode svoje privatne radove u međusobni odnos kao *jednak ljudski rad*, najpriličniji je *religiozni oblik kršćanstvo* sa svojim kultom apstraktnog čovjeka, osobito u svom buržoaskom razvitku, u protestantizmu, deizmu i t. d. U staroazijskim, antičkim i t. d. načinima proizvodnje, pretvaranje proizvoda u robu, a uslijed ovoga i egzistencija ljudi kao robnih proizvođača, igra podređenu ulogu, ali biva to značajnija što zajednice više ulaze u stadij svog raspadanja. Pravi trgovački narodi postoje samo u intermundijama [među-svjetovima] staroga svijeta, kao Epikurovi bogovi, ili kao Židovi u porama poljskog društva. Oni stari organizmi društvene proizvodnje znatno su jednostavniji i providniji od buržoaskoga, ali počivaju ili na nezrelosti individualnog čovjeka koji se još nije otrgao od pupčane vrpce koja ga je s ostalima vezivala u prirodnu rodovsku cjelinu, ili na odnosima neposrednog gospodstva i potčinjenosti. Oni su uslovljeni niskim stupnjem razvika proizvodnih snaga rada i odgovarajućim skučenim odnosima ljudi u okviru procesa proizvodnje njihovog materijalnog života, pa uslijed toga i skučenim odnosima među njima samima i između njih i prirode. Ova se stvarna skučenost ogleda idejno u starim prirodnim i narodnim religijama. I uopće, *religiozni odraz* stvarnoga svijeta može se izgubiti tek onda kad odnosi praktičnog svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima providno razumne odnose među njima i prema prirodi. Obličje procesa društvenog života, t. j. procesa materijalne proizvodnje, skinut će sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svijesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahtijeva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije, koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne historije razvitka.

Politička ekonomija je, istina, makar i nepotpuno,³¹ analizirala vrijednost i veličinu vrijednosti i otkrila sadržaj koji

³¹ Manjkavost Ricardove analize *veličine vrijednosti* — a to je najbolja — iznijet ću u trećoj i četvrtoj knjizi ovog djela. A što se tiče *vrijednosti* uopće, klasična politička ekonomija nigdje ni izrično ni s jasnom sviješću ne razlikuje rad kako se predočuje u *vrijednosti* od rada kako se predočuje u *upotrebnoj vrijednosti* svoga proizvoda. Naravno, ona tu razliku faktično čini, jer rad promatra sad kvantitativno, sad kvalitativno. Ali joj ni na um ne pada da samo *kvantitativna razlika* radova ima za pretpostavku njihovo *kvalitativno jedinstvo* ili *jednakost*, čakle njihovo svodenje na *ljudski rad uzet apstraktno*. Na primjer, Ricardo izjavljuje da se slaže s *Destutt de Tracy-em*, kad ovaj kaže: „Budući da je izvjesno da jedino naše prirodne i moralne sposobnosti sačinjavaju prvobitno naše bogatstvo, to je i primjena tih sposobnosti, rad

se u ovim oblicima krije. Ali nikad nije ni postavila pitanje zašto taj sadržaj uzima onaj oblik, odnosno zašto se rad predstavlja u *vrijednosti*, a mjerenje rada njegovim vremenskim trajanjem u *veličini vrijednosti* proizvoda rada?³² Obrasci kojima na čelu stoji napisano da pripadaju takvoj društvenoj formaciji u kojoj proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovjek još ne procesom proizvodnje, važe u njenoj buržoaskoj svijesti kao prirodna nužnost isto tako razumljiva kao i sam

ma koje vrste, prvobitno naše blago, i tom se primjenom stvaraju sve stvari koje nazivamo bogatstvom... Pored toga, izvjesno je da sve te stvari predstavljaju samo rad koji ih je stvorio, pa kad imaju vrijednost ili čak dvije različite vrijednosti, one mogu te vrijednosti uzimati samo iz vrijednosti rada od kojeg potječu" (Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie*, 4. i 5. dio. Paris 1826., str. 35., 36., citirano u Ricardovim: *The Principles of Political Economy*, 3. izd., London 1821., str. 334.) Ukazat ćemo samo na to, da Ricardo podmeće de Tracy-u svoj vlastiti dublji smisao. Istina, Destutt s jedne strane kaže da sve stvari što sačinjavaju bogatstvo „predstavljaju rad koji ih je stvorio“, ali s druge strane kaže da one svoje „dvije različite vrijednosti“ (upotrebnu i prometnu vrijednost) dobijaju od „vrijednosti rada“. Time on pada u površnost vulgarne ekonomije, koja pretpostavlja vrijednost jedne robe (ovdje rada) pa onda pomoću nje određuje vrijednost drugih roba. Ricardo ga čita tako kao da se i u upotrebnoj i u prometnoj vrijednosti pokazuje rad (ne vrijednost rada). A i on sam tako malo razlikuje dvorođni karakter rada, koji se dvostruko pokazuje, da se kroz čitavu glavu: „Vrijednost i bogatstvo, svojstva po kojima se razlikuju“ s mukom mora da se nateže s trivijalnostima jednog J. B. Say-a (Seja). Zbog toga se on na kraju toliko i čudi kako to da se Destutt doduše slaže s njime u tome da je rad izvor vrijednosti, a da se s druge strane ipak slaže sa Say-ovim pojmom vrijednosti.

³² Jedan od osnovnih nedostataka klasične političke ekonomije jest što joj nikad nije pošlo za rukom da iz analize robe, a osobito iz analize robne vrijednosti, iznađe oblik vrijednosti koji robu upravo čini prometnom vrijednošću. Upravo njeni najbolji predstavnici, A. Smith i Ricardo, tretiraju oblik vrijednosti kao nešto sasvim ravnodušno ili kao nešto što stoji sasvim izvan same robe. Razlog ovome nije samo što analiza veličine vrijednosti zauzima svu njihovu pažnju. On leži dublje. Oblik vrijednosti proizvoda rada najapstraktniji je ali i najopćenitiji oblik buržoaskog načina proizvodnje, koji način proizvodnje time dobija obilježje naročite vrste društvene proizvodnje, a time ujedno i svoje historijsko obilježje. Pa stoga, kad se u njemu pogrešno vidi vječiti prirodni oblik društvene proizvodnje, onda se nužno previda i ono što je specifično na obliku vrijednosti, dakle na robnom obliku, a u daljem razvitku na novčanom obliku, kapitalskom obliku i t. d. Zbog ovoga se u ekonomistâ koji se sasvim slažu u mjerenju veličine vrijednosti radnim vremenom nalaze najšarenije i najprotivurječnije predodžbe o novcu, t. j. o gotovom liku općeg ekvivalenta. To izbjija do očiglednosti na pr. kad se govori o bankarstvu, gdje opće definicije novca više nisu dovoljne. Stoga je, kao suprotnost tome, došao restaurirani merkantilni sistem (Ganilh i dr.), koji u vrijednosti vidi samo društveni oblik, što više samo njegovu prividnost bez suštine. — Napomenut ću jednom za

proizvodni rad. Zbog toga ona i tretira predburžoaske oblike društvenog organizma proizvodnje otprilike kao crkveni oci predkršćanske religije.³³

Koliko se jedan dio ekonomista obmanjuje fetišizmom koji je prionuo uz robni svijet, drugim riječima *predmetnim* prividom *društvenih* odredaba rada, dokazuje i dosadna besmislena prepirka o ulozi *prirode* u stvaranju prometne vrijednosti. Budući da je prometna vrijednost određena društvena manira da se izrazi rad utrošen na izvjestan predmet, ne može ona sadržavati prirodne materije baš kao ni *mjenični kurs*.

Budući je *robni oblik* najopćiji i najnerazvijeniji oblik buržoaske proizvodnje, zbog čega se rano i javlja, iako ne na isti vladajući, dakle karakterističan način kao danas, izgleda da je njegov fetiški karakter još relativno lako prozreti. Kod konkretnijih oblika gubi se čak i taj izgled jednostavnosti. Otkuda su iluzije monetarnog sistema? Otuda što na zlatu i srebru nije mogao vidjeti da oni, kao novac, predstavljaju neki društveni odnos proizvodnje, ali u obliku prirodnih stvari koje imaju čudna društvena svojstva. A moderna ekonomija koja se s visine ceri na monetarni sistem? Zar njen fetišizam

svagda da pod klasičnom političkom ekonomijom razumijem svu ekonomiju od Petty-a naovamo, koja ispituje unutrašnju povezanost odnosa buržoaske proizvodnje, nasuprot vulgarnoj ekonomiji, koja se potuca samo po oblasti prividne povezanosti i koja samo iznova preživa materijal što ga je naučna ekonomija već odavno pružila, i radi na prijemljivom populariziranju tako reći najgrubljih fenomena za domaću potrebu buržoazije, dok se inače ograničava na to da otrcane i sujetne predodžbe agenata buržoaske proizvodnje o svome vlastitom najboljem svijetu sistematizira, ispedantira i proglasi ih kao vječne istine.

³³ „Čudnovat je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dvije vrste ustanova: umjetne i prirodne. Ustanove feudalizma umjetne su, ustanove buržoazije prirodne. U tome oni liče na teologe, koji također razlikuju dvije vrste religija. Svaka religija koja nije njihova, izum je ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrivenje gospodnje... To će reći da je historije bilo, ali da je više nema.” (Karl Marx: *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*, 1847., str. 113.) [Karl Marx, Bijeda filozofije, Kultura, Beograd-Zagreb, 1946., izd. lat. str. 103.] Istinski je komičan g. Bastiat, koji sebi utvara da su stari Grci i Rimljani živjeli jedino od *pljačke*. Međutim, kad se mnogo vjekova živi od pljačke, mora stalno biti čega za pljačkanje, ili da se *predmet* pljačke stalno nanovo proizvodi. Dakle, bit će da su i Grci i Rimljani imali svoj proces proizvodnje, dakle svoju ekonomiju, koja je bila materijalna osnova njihova svijeta upravo kao buržoaska današnjeg. Ili Bastiat možda drži da način proizvodnje koji počiva na *robovskom radu* počiva na *sistemu pljačke*? Onda stupa na opasno tlo. Ako je takav div misli kao što je bio Aristotel griješio

nije očigledan čim progovori o *kapitalu*? Koliko je vremena proteklo otkako je napuštena iluzija fiziokrata da zemljišna renta raste iz zemlje a ne iz društva?

No da ne bismo zašli suviše naprijed, bit će ovdje dovoljan još jedan primjer u vezi sa samim robnim oblikom. Da robe mogu govoriti, one bi kazale: nek se našom upotrebnom vrijednošću zanimaju ljudi. Nama kao stvarima ona ne pripada. Ono što nama pripada kao stvarima jest naša vrijednost. To dokazuje naš vlastiti saobraćaj kao robnih stvari. Mi se nalazimo u međusobnom odnosu samo kao prometne vrijednosti. Čujmo sad kako ekonomist govori iz duše robe: „Vrijednost (prometna vrijednost) svojstvo je stvari, bogatstvo (upotrebna vrijednost) svojstvo je čovjeka. Vrijednost u ovom smislu nužno obuhvaća razmjenu, bogatstvo ne.”³⁴ „Bogatstvo (upotrebna vrijednost) svojstvo je ljudi, vrijednost svojstvo robā. Čovjek je bogat, zajednica je bogata; zrno bisera ili dijamant su dragocjeni... Zrno bisera ili dijamant imaju vrijednost kao biser i dijamant.”³⁵ Dosad još nijedan kemičar nije otkrio prometnu vrijednost u biseru ili dijamantu. Ali ekonomisti pronalazači te kemijske supstance, koji toliko pretendiraju na

veličajući *robovski rad*, zašto bi bio na pravom putu patuljak-ekonomista *Bastiat* veličajući *najamni rad*? — Koristim se ovom zgodom da kratkim putem odbijem zamjerku koju mi je prilikom objavljivanja mog spisa *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, 1859., učinio jedan njemačko-američki list. Tamo je rečeno da je moje gledište: da određen način proizvodnje i odnosi proizvodnje kakvi mu uvijek odgovaraju, ukratko da „ekonomska struktura društva čini realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička zgrada, i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti”, da „način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duševnog života uopće”, — da je sve ovo doduše ispravno za današnji svijet u kome vladaju materijalni interesi, ali ne i za Srednji vijek gdje je vladao katolicizam, niti za Atenu i Rim gdje je vladala politika. Prije svega se moramo začuditi da netko izvođa pretpostaviti da su ove stvari svijetu poznate fraze o Srednjem vijeku i antičkom svijetu makar kome ostale nepoznate. No, toliko je jasno da Srednji vijek nije mogao živjeti od katolicizma, kao ni antički svijet od politike. Baš obrnuto, put i način na koji se tamo privređivalo objašnjava zašto je u jednom slučaju politika, a u drugom katolicizam igrao glavnu ulogu. Uostalom, dovoljno je samo malo poznavati historiju rimske republike, pa znati da historija zemljišnog posjeda čini njenu zakulisnu historiju. A s druge strane, već je Don Quijote ispaštao zbog zabluda koju je imao da se skitničko viteštvo slaže sa svima ekonomskim oblicima.

³⁴ *Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply.* London 1821., str. 16.

³⁵ S. Bailey: *A critical Dissertation etc.*, str. 165.

kritičku dubinu, nalaze da je upotrebna vrijednost stvari nezavisna od njihovih stvarnih svojstava, a da im naprotiv vrijednost pripada kao stvarima. Ono što ih u ovom podržava jest čudna okolnost što se upotrebna vrijednost stvari ostvaruje za čovjeka *bez razmjene*, dakle u neposrednom odnosu između čovjeka i stvari, a njihova vrijednost, naprotiv, samo u *razmjeni*, t. j. u jednom *društvenom* procesu. Tko se ovdje ne bi sjetio dobrog Dogberry-a (Dogberija) kako poučava noćnog stražara Seacoala (Sikoula): „Lijepo izgledati kao čovjek, dar je *okolnosti*, ali umjeti čitati i pisati, dolazi od *prirode*.”³⁶ [Shakespeare (Šekspir): „*Mnogo vike ni za što*”.]

GLAVA DRUGA

PROCES RAZMJENE

Robe ne mogu same ići na tržište niti se same razmjenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvare, t. j. njihove *vlasnike*. Robe su stvari, pa stoga bez otpora prema čovjeku. Kad ne će milom, čovjek može upotrijebiti silu, drugim riječima uzet će ih.³⁷ Da bi ove stvari doveli u uzajamni odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugom kao osobe čija *volja* obitava u tim stvarima, tako da netko otuđujući svoju vlastitu robu može prisvojiti tuđu samo voljom drugoga, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo s pomoću zajedničkog akta volje. Toga radi moraju jedan drugog priznati kao *privatne vlasnike*. Ovaj *pravni odnos* čiji je oblik *ugovor*, pa bio ovaj oblik zakonski razvijen ili ne, jest *odnos voljâ* u kome se ogleda ekonomski odnos. Ovom *pravnom odnosu* ili

³⁶ Pisac ovih „Observations” i S. Bailey optužuju Ricarda da je prometnu vrijednost, nešto *relativno*, pretvorio u nešto *apsolutno*. Naprotiv. Onu *prividnu relativnost* koju te stvari, recimo biser i dijamant, imaju kao prometne vrijednosti, sveo je on na pravi *odnos* skriven iza prividnosti, na njihovu relativnost kao prostih izraza ljudskog rada. Što rikardovci odgovaraju Bailey-u grubo, ne pogađajući ga, dolazi otuda što se ni u samog Ricarda nisu mogli obavijestiti o unutrašnjem jedinstvu *vrijednosti* i *oblika vrijednosti* ili *prometne vrijednosti*.

³⁷ U 12. vijeku, toliko razvikanom sa svoje pobožnosti, mogaše se među ovim robama često naći veoma suptilnih stvari. Tako jedan francuski pjesnik onoga vremena nabraja među robama što su bile sabrane na sajmu u Landitu, pored odijela, obuće, koža, zemljoradničkih alata, neprerađene kože i t. d. još i „*femmes folles de leur corps*” [javne ženske].

*odnosu voljâ daje sadržaj sam ekonomski odnos.*³⁸ Tu osobe postoje jedne za druge samo kao predstavnici robâ, dakle kao njihovi *vlasnici*. Uopće ćemo u daljem toku razlaganja naći da su ekonomske karakterne maske koje osobe nose samo oličenja ekonomskih odnosa i da se osobe sučeljavaju kao nosioci tih odnosa.

Ono što naročito razlikuje vlasnika robe od robe jest okolnost da robi svako drugo robno tijelo važi samo kao oblik u kome se ispoljava njena vlastita vrijednost. Zato je ona, kao rođen leveller [egalitarac, borac za jednakost] i cinik, uvijek spremna kao zapeta puška da razmijeni ne samo dušu nego i tijelo sa svakom drugom robom, makar ta bila i veća rugoba od Maritorne-a. Ovo pomanjkanje smisla robe za konkretnu stranu robnog *tijela* dopunjuje njen vlasnik sa svojih pet i više čutila. Za njega *njegova* roba nema neposredne upotrebne vrijednosti. Inače je ne bi nosio na tržište. Ona ima upotrebnu vrijednost *za druge*. Za njega ima neposredno samo tu upotrebnu vrijednost, što je *nosilac prometne vrijednosti*, dakle što je *sredstvo za razmjenu*.³⁹ Zato on i hoće da je razmijeni za robu čija će ga upotrebna vrijednost zadovoljiti. Sve su robe *neupotrebne vrijednosti za svoje vlasnike a upotrebne vrijednosti za svoje nevlasnike*. To znači da one moraju da idu iz ruke u ruku u svima smjerovima. Ali ovo kretanje čini njihovu razmjenu, a razmjena ih dovodi u uzajamni odnos kao

³⁸ Svoj ideal o pravičnosti, o „justice éternelle” [vječnoj pravdi] crpe Proudhon tek iz onih pravnih odnosa koji odgovaraju robnoj proizvodnji, čime, uzgred budi rečeno, pruža svoj sitnoj buržoaziji tako utješan dokaz da je i oblik robne proizvodnje vječit kao pravda. A zatim opet hoće da prema tome idealu preinači stvarnu robnu proizvodnju i stvarno pravo koje njoj odgovara. Šta bi se reklo o kemičaru koji bi, umjesto da proučava stvarne zakone razmjene materije, pa da na toj osnovi rješava određene zadatke, htio preinačiti razmjenu materije pomoću „vječnih ideja”, „naturalité” i „affinité” [specifičnih svojstava i srodnosti]? Zar ćemo recimo o zelenastvu znati nešto više ako rečemo da se protivi „justice éternelle” [vječnoj pravdi] i „équité éternelle” [vječnoj pravičnosti] i „mutualité éternelle” [vječnoj uzajamnosti] i drugim „verités éternelles” [vječnim istinama], nego što su znali crkveni oci govoreći da se ono protivi „grâce éternelle” [vječnoj milosti], „foi éternelle” [vječnoj vjeri] i „volonté éternelle de Dieu” [vječnoj volji božjoj]?

³⁹ „Jer dvojaka je upotreba svakog dobra. — Jedna je svojstvena samoj stvari, druga nije; tako sandale služe i za obuvanje i za razmjenu. I jedno i drugo jesu upotrebne vrijednosti sandala; jer i onaj koji sandale razmjenjuje za što god što mu nedostaje, recimo za hranu, također iskorišćuje sandale kao sandale. Ali ne na prirodni način njihove upotrebe. Jer sandale nisu tu radi razmjene.” (Aristotel: *De Republica*, sv. I., gl. 9.)

vrijednosti i ostvaruje ih kao vrijednosti. Radi toga, da bi se mogle ostvariti kao *upotrebne vrijednosti*, robe se prethodno moraju ostvariti kao *vrijednosti*.

S druge strane moraju se one *potvrditi kao upotrebne vrijednosti prije nego što se uzmognu ostvariti kao vrijednosti*. Jer ljudski rad utrošen na njih računa se samo ako je utrošen u obliku korisnom po druge. A da li je koristan, da li prema tome njegov proizvod zadovoljava potrebu drugih, može pokazati samo njihova razmjena.

Svaki vlasnik robe hoće da otuđuje svoju robu samo za takvu *tuđu robu* koje upotrebna vrijednost zadovoljava *njegovu* potrebu. Utoliko je razmjena za njega samo *individualan proces*. S druge strane on hoće da svoju robu ostvari kao *vrijednost*, dakle da je po svojoj volji ostvari u svakoj *robi iste vrijednosti*, pa imala *njegova vlastita roba* ili ne imala *upotrebne vrijednosti* za vlasnika druge robe. Sa te strane razmjena je za njega *opći društven proces*. Ali isti proces ne može istovremeno da bude za sve vlasnike robâ samo individualan i ujedno samo opće društven.

Pogledamo li stvar поближе, vidjet ćemo da svakom vlasniku robe svaka tuđa roba važi kao *poseban ekvivalent* njegove robe, te da mu uslijed toga njegova vlastita roba važi kao *opći ekvivalent* svih drugih roba. No kako svi vlasnici robe čine *to isto*, to nijedna roba nije opći ekvivalent, pa zbog toga robe nemaju ni općeg relativnog oblika vrijednosti u kome bi se kao vrijednosti izjednačile a kao veličine vrijednosti uporedile. Otud se one uopće ne sučeljuju kao robe već samo kao proizvodi ili upotrebne vrijednosti.

U svojoj nedoumici naši vlasnici robe misle kao Faust: U početku bilo je *djelo*. Oni su dakle već bili na djelu prije nego što su počeli misliti. Zakoni robne prirode provedoše se u prirodnom nagonu vlasnikâ roba. Svoje robe mogu oni dovoditi u uzajamni odnos samo kao vrijednosti, pa prema tome samo kao robe, ako ih dovode u *odnos suprotnosti* prema *ma kojoj drugoj robi kao općem ekvivalentu*. To je pokazala analiza robe. Ali samo *akcija društva* može neku *određenu* robu učiniti općim ekvivalentom. Stoga *društvena akcija* svih drugih roba isključuje neku *određenu* robu u kojoj one svestrano prikazuju svoje vrijednosti. Time prirodni oblik te robe postaje ekvivalentskim oblikom koji važi u čitavom društvu. Biti opći ekvivalent postaje putem društvenog procesa *specifičnom društvenom funkcijom isključene* robe. Tako ona postaje *novcem*. „Ovi jednu volju imaju, i silu i vlast svoju dat će zvijeri. Da

nitko ne može kupiti ni prodati, osim tko ima žig, ili ime zvijeri, ili broj imena njezina." [Ivanovo otkrivenje, 17, 13 — 13, 17.]

Novčani kristal *nužan* je proizvod procesa razmjene i njime se raznovrsni proizvodi rada istinski izjednačuju, pa stoga i istinski pretvaraju u robe. Historijsko rasprostiranje i produbljivanje razmjene razvija onu suprotnost između upotrebne vrijednosti i vrijednosti koja drijema u prirodi robe. Potreba da se za saobraćaj nađe spoljašnji izraz ovoj suprotnosti nagoni na stvaranje samostalnog oblika robne vrijednosti, i ne miruje i ne zastaje dok taj oblik konačno ne postigne *udvostručavanjem robe u robu i novac*. Zbog toga se u istoj mjeri u kojoj se vrši pretvaranje *proizvoda rada u robe*, vrši i pretvaranje *robe u novac*.⁴⁰

Neposredna razmjena proizvoda ima s jedne strane oblik jednostavnog izraza vrijednosti, a s druge strane još ga nema. Onaj oblik je bio: x robe A = y robe B. Oblik neposredne razmjene proizvoda jest: x upotrebne vrijednosti A = y upotrebne vrijednosti B.⁴¹ Ovdje stvari A i B nisu *robe* prije razmjene već postaju to tek razmjenom. Prvi uvjet da predmet za upotrebu bude po mogućnosti prometna vrijednost jest da bude *neupotrebna vrijednost*, da bude ona količina upotrebne vrijednosti što premašuje neposredne potrebe svoga vlasnika. Same sobom stvari su čovjeku vanjske a stoga i *otuđive*. Da bi ovo otuđivanje bilo uzajamno, dovoljno je da ljudi, po prećutnom sporazumu, stanu jedan pred drugog kao privatni vlasnici tih otuđivih stvari, a upravo time kao međusobno nezavisne osobe. Međutim, ovakav odnos međusobnog tuđinstva ne postoji za članove prvobitne zajednice, imala ona oblik patrijarhalne porodice ili staroindijske općine, države Inka i t. d. Razmjena robe počinje gdje se zajednice završavaju, na točkama njihova doticaja s tuđim zajednicama ili sa članovima tuđih zajednica. Ali čim stvari jedamput već postanu robe u vanjskom životu zajednice, one obratnim djelovanjem postaju

⁴⁰ Po ovome treba suditi o bistrini sitnoburžoaskog socijalizma koji hoće da uvijekveći robnu proizvodnju, a da u isto vrijeme *ukine* „suprotnosti između novca i robe”, dakle sâm novac, jer on i postoji samo u toj suprotnosti. Isto bi se tako mogao ukinuti i papa, a zadržati katolicizam. Blíže o ovome vidi u mome spisu *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, str. 61. i dalje.

⁴¹ Sve dok se god još ne razmjenjuju *dva različita* predmeta upotrebe, nego se, kao što je često u divljaka, kao ekvivalent za nešto treće nudi čitava kaotična hrpa stvari, nalazi se i sama trampa tek na pragu svog razvitka.

robe i u njenom unutrašnjem životu. *Kvantitativni odnos njihove razmjene* u prvi je mah sasvim *slučajan*. One su razmjernjive, jer njihovi vlasnici imaju volju da ih međusobno *otuđe*. No potreba za stranim upotrebnim predmetima postepeno se ustaljuje. Neprestanim ponavljanjem, razmjena postaje redovan društven proces. Zbog toga se u toku vremena bar jedan dio proizvođa rada mora namjerno proizvoditi u svrhu razmjene. Od toga časa s jedne se strane utvrđuje odvajanje korisnosti stvari za neposrednu potrebu od njihove korisnosti za razmjenu; njihova upotrebna vrijednost razdvaja se od njihove prometne vrijednosti. S druge strane kvantitativni razmjer u kojem se razmjenjuju biva zavisen od same njihove proizvodnje. Navika ih utvrđuje kao *veličine vrijednosti*.

U neposrednoj razmjeni proizvoda svaka je roba neposredno sredstvo za razmjenu za svoga vlasnika, a ekvivalent za svoga nevlasnika, ali samo ukoliko je za njega upotrebna vrijednost. To znači da artikl koji se razmjenjuje još ne dobija oblik vrijednosti nezavisan od njegove vlastite upotrebne vrijednosti, odnosno od individualne potrebe razmjenjivača. Nužnost ovakvog oblika postaje sve veća što veći biva broj i raznolikost roba koje ulaze u proces razmjene. Zatadak se pojavlja istovremeno s pojavom sredstva za njegovo rješenje. Promet, u kome vlasnici robâ razmjenjuju i upoređuju svoje vlastite artikle s raznim drugim artiklima, nikad se ne zbiva a da razni vlasnici robâ, u tome prometu, svoje različite robe ne razmjenjuju i ne upoređuju kao vrijednosti s *jednom te istom trećom vrstom robe*. Takva treća roba, postavši ekvivalentom za *razne* druge robe, dobija neposredno, iako u uskim granicama, oblik općeg ili društvenog ekvivalenta. Ovaj opći ekvivalentski oblik rađa se i nestaje s trenutnim društvenim dodirima koji ga je rodio. On pripada izmjenično i za kratko vrijeme sad ovoj, sad onoj robi. Ali, s razvijanjem razmjene, on prione isključivo za *naročite* vrste robe, ili kristalizira se u *novčani oblik*. U prvi mah zavisi samo od slučaja za koju će robu prionuti. Ali, uglavnom, dvije okolnosti imaju odlučan značaj. *Novčani oblik* pranja bilo za najvažnije *artikle uzimane u razmjenu iz inozemstva*, a koji su ustvari primitivni oblici u kojima se ispoljava prometna vrijednost domaćih proizvoda, *bilo* za onaj upotrební predmet koji čini glavni element *otuđivog* domaćeg posjeda, kao što je na pr. stoka. Novčani oblik razvijaju prvo nomadski narodi, jer je sva njihova imovina u *pokretnom*, a otud u neposredno otuđivom obliku, i jer ih njihov način života neprestano do-

vodi u dodir sa stranim zajednicama i time ih potiče na razmjenu. Ljudi su često i same ljude, u obliku robova, učinili primitivnim novčanim materijalom, ali *zemlju* nikada. Takva je ideja mogla iskrsnuti tek u već izgrađenom buržoaskom društvu. Ona se javlja u posljednjoj trećini 17. vijeka, dok je njeno izvođenje u nacionalnom razmjeru pokušano tek stoljeće kasnije u francuskoj buržoaskoj revoluciji.

U istoj mjeri u kojoj razmjena robe raskida svoje isključivo lokalne granice, te stoga *robna vrijednost* u sve širem opsegu postaje utjelovljenje *ljudskog rada uopće*, prelazi i novčani oblik na robe koje su od prirode zgodne za društvenu funkciju općega ekvivalenta, na *plemenite metale*.

Da je pak „novac od prirode zlato i srebro, iako zlato i srebro nisu od prirode novac”,⁴² pokazuje podudarnost njihovih prirodnih svojstava s njegovim funkcijama.⁴³ No za ovaj mah mi poznamo samo *jednu* funkciju novca: da služi kao oblik ispoljavanja *vrijednosti* robe ili kao *materijal* u kome se društveno izražavaju veličine robnih vrijednosti. Adekvatnim oblikom u kome se ispoljava vrijednost, ili otjelovljenjem apstraktnoga i otud *jednakog* ljudskog rada, može postati samo takva materija od koje svi primjerci imaju isti jednoobrazni kvalitet. S druge strane, budući da je razlika veličina vrijednosti čisto *kvantitativna*, mora novčana roba da bude sposobna za čisto kvantitativne razlike, dakle za proizvoljno dijeljenje i ponovno sastavljanje iz svojih dijelova. A zlato i srebro imaju ova svojstva od prirode.

Upotrebna vrijednost novčane robe postaje *dvostruka*. Pored posebne upotrebne vrijednosti koju ima kao roba, na pr. zlato da služi za ispunjavanje šupljih zuba, kao sirovina za luksuzne predmete i t. d., dobija novčana roba i formalnu upotrebnu vrijednost koja izvire iz njenih specifičnih društvenih funkcija.

Budući da su sve druge robe samo posebni ekvivalenti novca, a novac njihov opći ekvivalent, to se one drže kao *posebne* robe prema *novcu* kao *općoj robi*.⁴⁴

Vidjeli smo da je *novčani oblik* samo *odraz* odnosa svih ostalih roba, koji se zaustavio na jednoj robi. Pa da je novac

⁴² Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 135. „Plemeniti metali... od prirode su novac.” (Galiani: *Della Moneta* u Custodijevoj zbirci, Parte moderna, sv. III., str. 72.)

⁴³ Poblje o ovome u mom gore navedenom spisu, odjeljak „Plemeniti metali”.

⁴⁴ „Novac je *opća roba*.” (Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*, str. 16.)

roba⁴⁵ otkriće je samo za onoga koji polazi od njegova gotova lika da bi ga tek iza toga analizirao. Proces razmjene ne daje vrijednost robi koju pretvara u novac, već joj daje poseban oblik vrijednosti. Brkanje ovih dviju odredaba dovelo je do zablude da se vrijednost zlata i srebra smatra *umišljenom*.⁴⁶ Zato što se novac u određenim funkcijama može zamijeniti znacima samog njega, došlo je do druge zablude da je on puki znak. Ali s druge strane u ovom se shvaćanju nalazila i slutnja da je novčani oblik stvari vanjski samoj stvari i da je puki *pojavni oblik* iza koga se kriju ljudski odnosi. U tome bi smislu svaka roba bila jedan znak, jer je kao vrijednost samo *materijalni omot* ljudskog rada utrošenog na nju.⁴⁷ A kada se društveni karakteri koje dobiju stvari, ili *materijalni* karakteri koje dobijaju *društvene odredbe rada* na osnovi nekog određenog načina proizvodnje, proglase za jednostavne znakove, proglašuju se oni ujedno i za proizvoljni proizvod ljudskog razmišljanja, koji je tako reći sankcioniran općim pristankom čovječanstva. A ovo je i bila omiljena manira prosvjetitelja 18. vijeka da bi se zagonetnim oblicima ljudskih

⁴⁵ „Samo srebro i zlato, koje možemo označiti općim imenom 'plemenitih metala', jesu... robe... kojima se vrijednost penje ili pada. Plemenitome metalu može se pripisati veća vrijednost onda kad se manja njegova težina razmjenjuje za veću masu zemljoradničkih ili industrijskih proizvoda u nekoj zemlji, i t. d." (*A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant.* London 1695., str. 7.) „Ma da se zlato i srebro, iskovani u novac ili ne, upotrebljavaju kao mjerilo za sve ostale stvari, upravo su isto toliko robe koliko i vino, ulje, duhan, odijelo ili sukno." (*A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.* London 1689., str. 2.) „Neumjesno je jedino u novcu gledati imanjanje i bogatstvo Kraljevine (Engleske), niti se zlatu i srebru smije odreći karakter roba." (*The East India Trade a most Profitable Trade.* London 1677., str. 4.)

⁴⁶ „Zlato i srebro imaju vrijednost kao metali prije no što postanu novac." (Galiani: *Della Moneta*, str. 72.) Locke veli: „Opći sporazum među ljudima pridao je srebru *imaginarnu vrijednost* zbog svojstava koja su ga činila zgodnim za novac." Naprotiv Law (Lo): „Otkuda bi razne nacije mogle dati imaginarnu vrijednost makar kojoj stvari... ili, otkud bi se ta imaginarna vrijednost mogla održati?" Ali, koliko je i sâm od toga malo razumijevao: „Srebro se razmjenjivalo po *upotrebnoj vrijednosti* koju je imalo, dakle po svojoj stvarnoj vrijednosti; a svojim određenjem kao novac dobilo je *dobitnu vrijednost* (une valeur additionnelle)." (Jean Law: *Considérations sur le numéraire et le commerce*, u izdanju E. Daire: *Economistes Financiers du XVIII. siècle*, str. [469.], 470.)

⁴⁷ „Novac je znak za njh (robe)." (V. de Forbonnais: *Eléments du Commerce*. Novo izd. Leyden 1766., sv. II., str. 143.) „Njega robe privlače kao znak." (Isto, str. 155.) „Novac je znak stvari i zastupa stvar." (Montesquieu: *Espit des Lois. Oeuvres*. London 1767., sv. II., str. 2.)

odnosa, kojima se proces postanja još nije mogao dešifrirati, bar privremeno skinuo izgled nečega stranog. Budući da ljudi još nisu znali kako bi otkrili izvor i razvitak zagonetnih oblika društvenih odnosa, to su gledali da im oduzmu karakter čudâ objašnjenjem da su ljudski pronalazak i da nisu pali s neba.

Prije smo napomenuli da ekvivalentski oblik neke robe ne uključuje *kvantitativno* određenje *veličine* njene vrijednosti. Znademo li da je zlato novac, te da je stoga neposredno razmjenljivo za sve druge robe, ne znači da znamo i *koliko* vrijedi na pr. 10 funti zlata. Kao svaka roba može zlato svoju vlastitu veličinu vrijednosti *izraziti* samo relativno u *drugim* robama. Njegovu vlastitu vrijednost određuje radno vrijeme koje se iziskuje za njegovu proizvodnju, a izražava je ona količina svake druge robe u kojoj se ščvrsnulo isto toliko radnog vremena.⁴⁸ Ovo se utvrđivanje njegove relativne veličine vrijednosti zbiva u neposrednoj razmjeni na samom izvoru njegove proizvodnje. Čim uđe u promet kao *novac*, njegova je vrijednost već *data*. Posljednjih decenija 17. vijeka bilo se već znatno odmaklo od početka analize novca time, što se

„Novac nije jednostavan znak, jer je i sâm bogatstvo; *on ne zastupa vrijednost, on je sâm vrijednost.*” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 910.) „Kad razmatramo pojam *vrijednosti*, onda *samu stvar* smatramo *jedino kao znak*, i ona nam više ne važi kao ona sama, već kao ono što vrijedi.” (Hegel: *Philosophie des Rechts*, str. 100.) *Pravnici* koji su, u lakajskoj službi kraljevskoj vlasti, kroz cijeli Srednji vijek zasnivali pravo kraljeva da falsificiraju monetu na tradicijama Rimskog carstva i na novčanim pojmovima pandekata, dali su poleta zamišljanju zlata kao jednostavnog znaka i čisto imaginarne vrijednosti plemenitih metala mnogo prije ekonomista. „Nitko ne može i ne smije sumnjati”, veli njihov marljivi učenik Philipp de Valois u jednom dekretu od 1346., „da samo Nama i Našem Kraljevskom Veličanstvu pripada ... posao kovanja novca, proizvodnja, sastojina, zaliha i svaka uredba monete, *staviti je u promet i odrediti joj vrijednost kako Nam se bude svidjelo i kako Nam se bude dobro činilo.*” Po rimskoj pravnoj dogmatici car je dekretirao *vrijednost* novca. Bilo je izričito zabranjeno tretirati novac kao robu. „Nikome se ne smije dozvoliti da trguje novcem; jer ono što je određeno za javnu upotrebu ne smije postati robom.” Dobro razračunavanje s ovim vidi u G. F. Pagnini: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*. 1751., kod Custodi, Parte Moderna, sv. II. Osobito u drugom dijelu spisa Pagnini polemizira protiv gospode jurista.

⁴⁸ „Ako je netko kadar da iz peruanskih rudnika prenese u London jednu unču srebra *za isto vrijeme* koje bi mu bilo potrebno da proizvede bušel žita, onda je ono prirodna cijena ovoga; ako se pak počnu eksploatirati novi, izdašniji rudnici, pa se dobiju dvije unče srebra s istim trudom kao prije jedna, onda će žito sa cijenom od 10 šilinga po bušelu biti isto toliko jeftino kao što je prije bilo po cijenu od 5 šilinga, ako su ostale okolnosti ostale nepromijenjene.” (William Petty: *A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667., str. 31.)

znalo da je novac *roba*, ali se ipak bilo odmaklo tek od početka. Nije teškoća u tome da se shvati da je novac roba, nego kako, zašto i kroza što je roba novac.⁴⁹

Vidjeli smo kako već i u najjednostavnijem izrazu vrijednosti, x robe A $= y$ robe B, ona stvar *kojom* se predstavlja veličina vrijednosti neke druge stvari izgleda da svoj ekvivalentski oblik ima nezavisno od toga odnosa, kao društveno *prirodno svojstvo*. Propratili smo učvršćivanje te prividnosti. Ona je savršena čim opći ekvivalentski oblik sraste s prirodnim oblikom neke posebne vrste robe, čim se iskristalizira u novčani oblik. I ta roba ne izgleda da je postala novac tek zato što sve druge robe u njoj svestrano prikazuju svoje vrijednosti, već obrnuto izgleda da one u njoj prikazuju svoje vrijednosti zato, što je ona *novac*. Kretanje koje je do ovoga dovelo gubi se u svom vlastitom rezultatu ne ostavljajući traga od sebe. Bez svoga učešća nailaze robe na gotov lik svoje vrijednosti u robnom tijelu koje postoji izvan i pored njih. Ove stvari, zlato i srebro, onakve kakve izlaze iz utrobe zemljine, ujedno su i neposredno utjelovljenje svega ljudskog rada. Otuda i magija novca. Čisto atomističko držanje ljudi u *društvenom* procesu njihove proizvodnje, a zbog toga i materijalno obličje njihovih vlastitih odnosa u proizvodnji, koji su nezavisni od njihove kontrole i njihove svijesne aktivnosti, ispoljava se iznad svega u općoj pojavi da proizvodi njihova rada uzimaju *oblik robe*. Zbog toga je *zagonetka novčanog fetiša* samo *zagonetka robnog fetiša* koja je postala vidljiva i zasljepljuje oči.

⁴⁹ G. Profesor Roscher, pošto nas je prvo poučio: „*Pogrešne definicije novca* mogu se podijeliti u dvije grupe: u one koje ga drže za nešto više, i one koje ga drže za nešto *manje* od robe”, nabrāja jako šareni katalog spisa o novčarstvu, što ma ni izdaleka ne pridonosi rasvjetljavanju prave historije teorije, i onda daje ovaj moral: „Uostalom ne da se poreći da najveći dio modernih nacionalnih ekonomista *nije dovoljno* imao u vidu osobitosti kojima se *novac razlikuje od ostalih roba* (dakle ipak nešto više ili *manje* od robe?)... *Utoliko* polumerkantilistička reakcija Ganiha i dr. *nije sasvim* neosnovana.” (Wilhelm Roscher: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3. izd., 1858., str. 207. do 210.) Više — manje — ne dovoljno — *utoliko* — ne sasvim! Kakve definicije! I ovakvo eklektično profesorsko brbljanje g. Roscher skromno krsti „anatomsko-fiziološkom metodom” političke ekonomije! Pa ipak njemu dugujemo za jedno otkriće, naime da je novac „*prijatna roba*”.

GLAVA TREĆA

NOVAC ILI ROBNI PROMET

1. Mjera vrijednosti

U ovome spisu svugdje ću, pojednostavljenja radi, uzimati zlato kao novčanu robu.

Prva funkcija zlata sastoji se u tome da svijetu robâ pruži materijal za izražavanje robnih vrijednosti, t. j. da ove predstavlja kao jednoimene veličine, kvalitativno jednake a kvantitativno uporedive. Time ono funkcionira kao opća *mjera vrijednosti*, i tek ovom funkcijom postaje zlato, ta specifična ekvivalentska roba, novcem.

Ne postaju robe sumjerljive preko novca. Naprotiv. Zato što su *sve* robe kao vrijednosti *opredmećen ljudski rad*, uslijed čega su same po sebi sumjerljive, mogu one i zajednički mjeriti svoje vrijednosti istom specifičnom robom i time ovu pretvoriti u zajedničku mjeru svojih vrijednosti ili novac. Novac kao mjera vrijednosti *nužan je oblik u kome se ispoljava* ona mjera vrijednosti koja se nalazi u *samoj robi — radno vrijeme*.⁵⁰

Izraz *vrijednosti* neke robe u *zlatu* — x robe $A = y$ novčane robe — njen je novčani oblik ili *cijena*. Sada je dovoljna i kakva izdvojena jednadžba, kao 1 tona željeza = 2 unče zlata, da se vrijednost željeza izrazi na opće usvojen način. Takva jednadžba više ne mora ići u korak s jednadžbama vrijednosti drugih roba, jer ekvivalent-roba, zlato, već ima karakter novca. Zbog toga sad opći relativni oblik robnih vrijednosti ima opet vid njihova prvobitnog jednostavnog ili

⁵⁰ Pitati radi čega novac *neposredno ne* predstavlja *samo radno vrijeme*, tako da na pr. neka papirna novčanica predstavlja, recimo, dva sata rada, znači jednostavno pitati zašto se na osnovi robne proizvodnje proizvodi rada moraju predstavljati kao robe; jer predstavljanje robe uključuje njeno udvajanje u robu i novčanu robu. Ili, zašto se privatni rad ne može tretirati kao neposredno društven, kao njegova suprotnost. Ništavnost utopije „radnog novca” na osnovi robne proizvodnje opširno sam objasnio na drugom mjestu. (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 61. i dalje.) Spomenut ću ovdje još to, da je na pr. *Owenov* „radni novac” isto toliko malo „novac” koliko i recimo kazališni žeton. *Owenova* pretpostavka jest *neposredno udružen rad*, dakle, oblik proizvodnje dijamelatralno suprotan robnoj proizvodnji. Svjedodžba o radu utvrđuje samo individualni udio proizvođačev u *općem radu*, kao i njegovo individualno pravo na onaj dio *općeg proizvoda* koji je namijenjen potrošnji. *Owenu*, dakle, ni na um ne pada da kao pretpostavku uzme robnu proizvodnju pa da onda njene nužne uslove ipak pokuša obići novčanim smicalicama.

pojedinačnog relativnog oblika vrijednosti. S druge strane, *razvijen relativni izraz vrijednosti*, ili *beskrajni niz* relativnih izraza vrijednosti, postaje *specifičnim relativnim izrazom vrijednosti novčane robe*. A ovaj niz sada je već društveno dat u robnim cijenama. Čitajte obrnuto cijene kakvog cjenovnika pa ćete veličinu vrijednosti novca naći izraženu u svima mogućim robama. Nasuprot ovome, novac *nema* cijenu. Da bi sudjelovao u ovom *jedinstvenom* relativnom obliku vrijednosti ostalih roba, morao bi se novac staviti prema samome sebi u odnos kao prema svom ekvivalentu.

Cijena ili novčani oblik robe jest, kao uopće njihov oblik vrijednosti, oblik koji se razlikuje od njihova očevidnog, stvarnog tjelesnog oblika, dakle, samo idealan ili zamišljen oblik. Vrijednost željeza, platna, pšenice i t. d. postoji, ma da nevidljiva, u samim tim stvarima; ona se predložuje njihovom jednakošću sa zlatom, izvjesnim odnosom prema zlatu koji postoji, tako reći, samo u njihovim glavama. Zbog toga čuvar robâ mora da im pozajmi svoj jezik ili da im prikvači papirne cedulje da bi vanjskom svijetu saopćio njihove cijene.⁵¹ Kako je izraz robnih vrijednosti u zlatu zamišljen, to se za ovu operaciju i može da upotrijebi samo zamišljeno, ili idealno zlato. Svaki čuvar robâ zna da je još daleko od toga da pozlati svoje robe kad njihovoj vrijednosti dâ oblik cijene ili zamišljen zlatni oblik, i da mu ne treba ni grama istinskog zlata da bi milione robnih vrijednosti cijenio u zlatu. Stoga novac u funkciji mjere vrijednosti služi kao samo zamišljen ili idealan novac. Ova je okolnost izazvala najluđe teorije.⁵² Ma da za funkciju mjere vrijednosti služi samo zamišljen novac, ipak cijena potpuno zavisi od stvarnog novčanog materijala. Vri-

⁵¹ Divljaci ili poludivljaci upotrebljavaju svoj jezik drukčije. Tako, primjera radi, kapetan *Parry* (Pari) piše o stanovnicima zapadne obale Baffinskog zaljeva: „U ovom slučaju (pri razmjeni proizvoda) ... liznu oni stvar (ponudeni predmet) jezikom dva puta; to im je znak da smatraju da je posao zaključen na njihovo zadovoljstvo“. Isto tako je kod istočnih Eskima razmjenjivač uvijek lizao predmet koji je primao. Kad na sjeveru jezik ovako igra ulogu organa za prisvajanje, nije čudo što na jugu trbuh važi kao organ akumuliranog vlasništva i što Kafri cijene bogatstvo ljudi prema debljini trbuha. Kafri su doista pametni vragovi, jer dok se službeni engleski izvještaj o zdravlju za 1864. god. žalio na oskudicu masnih sastojina u hrani velikog dijela radničke klase, dotle se iste godine neki doktor *Harvey* (Harvej), koji uostalom nije pronašao krvotok, obogatio sajamskim receptima kojima je buržoaziji i aristokraciji obećavao skidanje bremena preobilnog sala.

⁵² Vidi Karl Marx: *Zur Kritik etc.: Theorien von der Masseinheit des Geldes*, str. 53., i dalje.

jednost, t. j. količina ljudskog rada koja se sadrži na pr. u jednoj toni željeza, izražava se izvjesnom zamišljenom količinom novčane robe koja sadrži isto toliko rada. Pa stoga, prema tome da li zlato, srebro ili bakar služi kao mjera vrijednosti, dobit će vrijednost jedne tone željeza sasvim različite cjenovne izraze, odn. bit će predstavljena sasvim različitim količinama zlata, srebra ili bakra.

Usljed ovoga, ako dvije različite robe, na pr. zlato i srebro, istovremeno služe kao mjere vrijednosti, sve robe imaju dva različita cjenovna izraza, zlatnu cijenu i srebrnu cijenu. Ove dvije cijene mirno idu uporedo dok se god ne promijeni odnos srebra prema zlatu, koji je, recimo, 1:15. Ali svaka promjena u ovom odnosu vrijednosti narušava odnos između zlatnih i srebrnih robnih cijena, te tako pruža stvaran dokaz da podvostručenje mjere vrijednosti protivuriječi njenoj funkciji.⁵³

Sve robe kojima su cijene određene predočuju se u ovom obliku: a robe $A = x$ zlata; b robe $B = y$ zlata; c robe $C = z$ zlata i t. d., gdje a , b , c predstavljaju određene mase robâ vrste A , B , C , a x , y , z određene mase zlata. Time se robne vrijednosti pretvaraju u *zamišljene količine zlata* raznih ve-

⁵³ Primjedba uz drugo izdanje. „Tamo gdje zlato i srebro uporedo postoje, kao zakonit novac, t. j. kao mjera vrijednosti, oduvijek je činjen uzaludni pokušaj da se s njima postupa kao da su *jedna ista materija*. Uzme li se da se to isto radno vrijeme nepromjenljivo mora opredmećivati u istom odnosu između zlata i srebra, onda se ustvari pretpostavlja da su srebro i zlato ista materija i da izvjesna određena *masa* manje vrijednog metala, srebra, čini nepromjenljiv razlomak određene *mase* zlata. Od vlade Eduarda III. pa do vremena George-a II. historija engleskog novčarstva teče kroz stalan niz poremećaja poteklih iz sukoba među zakonskim određivanjem odnosa vrijednosti zlata i srebra i stvarnim kolebanjima njihovih vrijednosti. Čas je bilo zlato precijenjivano, čas srebro. Potcijenjeni metal izvlačio se iz prometa, pretapao i izvozio. Onda je zakonskim putem opet mijenjan odnos među vrijednostima oba metala, ali je nova nominalna vrijednost ubrzo opet dolazila u sukob sa istinskim odnosom vrijednosti isto kao i stara. — U naše vrijeme vrlo slab i prolazan pad vrijednosti zlata prema srebru, pad izazvan indijsko-kineskom potražnjom srebra, prouzročio je istu pojavu u Francuskoj u najvećem stepenu, izazivajući izvoz srebra i njegovo istiskivanje iz prometa pomoću zlata. U god. 1855., 1856. i 1857. iznosio je višak uvoza zlata nad izvozom zlata 41,580.000 f. st., dok višak izvoza srebra nad uvozom srebra 14,704.000 f. st. I stvarno, gdje oba metala zakonski važe kao mjere vrijednosti, te se zbog toga oba moraju primati pri plaćanju, metal kojega se vrijednost penje nosi ažiju i kao svaka druga roba mjeri svoju vrijednost precijenjenim metalom, dok jedino ovaj drugi služi kao mjera vrijednosti. Čitavo historijsko iskustvo u ovoj oblasti svodi se jednostavno na to, da gdje dvije robe zakonito vrše funkciju mjere vrijednosti, faktički samo jedna od njih održava taj položaj.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 52., 53.)

ličina, dakle u *istoimene*, *zlatne veličine*, uprkos zbrkanom šarenilu robnih tijela. Kao ovakve različite količine zlata one se međusobno upoređuju i mjere, te se razvija tehnička potreba da se dovedu u odnos prema nekoj *utvrđenoj* količini zlata kao prema svojoj *jedinici mjere*. Sama ova jedinica razvija se daljom podjelom na alikvotne dijelove u *mjerilo*. Prije nego postanu novcem, zlato, srebro i bakar već imaju takva mjerila u svojim *metalnim težinama*, tako da za jedinicu mjere služi na pr. 1 funta, koja se s jedne strane dijeli na unče i t. d., a s druge zbraja u cente i t. d.⁵⁴ Zbog toga zatečena imena mjerila težine i jesu prvobitna imena novčanog mjerila, ili mjerila cijena u svakom metalnom opticaju.

Kao mjera vrijednosti i kao mjerilo cijena novac vrši dvije sasvim različite funkcije. Mjerom vrijednosti on je kao društveno utjelovljenje ljudskog rada, mjerilom cijena jest kao utvrđena težina metala. Kao mjera vrijednosti služi za to da vrijednosti svakojako različitih roba pretvori u cijene, u zamišljene količine zlata, kao mjerilo cijena on mjeri te količine zlata. Mjerom vrijednosti mjere se robe kao vrijednosti, mjerilo cijena naprotiv mjeri količine zlata jednom količinom zlata, ne vrijednost jedne količine zlata težinom druge. Za mjerilo cijena mora se utvrditi određena težina zlata kao jedinica mjere. Ovdje, kao i pri određivanju svake druge mjere za istoimene veličine, odlučna važnost pripada stalnosti mjer-
skih odnosa. Otuda će mjerilo cijena tim bolje ispunjavati svoju funkciju što nepromjenljivije jedna ista količina zlata bude služila kao jedinica mjere. Kao mjera vrijednosti može zlato služiti samo zato, što je i samo proizvod rada, dakle vrijednost podložna promjenama.⁵⁵

Ponajprije je jasno da bilo kakva promjena u vrijednosti zlata ni na koji način ne skućava njegovu funkciju kao mjerila cijena. Ma kako se mijenjala vrijednost zlata, vrijednosti

⁵⁴ Primjedba uz drugo izdanje. Osobita slučajnost, da u Engleskoj unča zlata kao jedinica novčanog mjerila nije podijeljena na alikvotne dijelove, objašnjuje se ovim: „Naša je moneta isprva bila udešena samo za upotrebu srebra, te se zbog toga od unče srebra uvijek može iskovati određen odgovarajući broj komada novca; a kako se zlatan novac počeo kovati tek kasnije, dok je monetarna stopa bila prilagođena samo srebru, to se od unče zlata ne može iskovati odgovarajući broj komada novca.” (Maclaren: *History of the Currenecy*. London 1858., str. 16.)

⁵⁵ Primjedba uz drugo izdanje. U engleskim spisima vlada neizreciva konfuzija u pogledu mjere vrijednosti (measure of value) i mjerila cijena (standard of value). Budući da se neprestano brkaju funkcije, brkaju im se i imena.

razliĉnih njegovih koliĉina ostat će uvijek u istom meĊusobnom odnosu. Kad bi vrijednost zlata pala za 1.000 posto, opet bi kao i prije 12 unĉa zlata imalo 12 puta veću vrijednost nego 1 unĉa, a kod cijena se i radi samo o uzajamnom odnosu razliĉnih koliĉina zlata. Pa budući da, s druge strane, 1 unĉa zlata ne mijenja svoju težinu time što je njena vrijednost pala ili se popela, to se isto tako ne mijenja ni težina njenih alikvotnih dijelova, te na taj naĉin zlato stalno vrši istu službu kao utvrĊeno mjerilo cijena, pa ma kako se mijenjala njegova vrijednost.

Promjena u njegovoj vrijednosti ne spreĉava zlato ni u funkciji *mjere vrijednosti*. Promjena pogaĊa istovremeno sve robe, *caeteris paribus* [pod inaĉe jednakim okolnostima], ona, dakle, *ne će dirati* u njihove uzajamne relativne vrijednosti, makar da se sada *sve* one izraĉavaju zlatnim cijenama većim ili manjim nego prije.^{55a}

Kao što kod predstavljanja vrijednosti koje robe upotrebnom vrijednošću neke druge, tako se i kod procjenjivanja roba u zlatu ĉini samo ta pretpostavka, da u datom vremenu proizvoĊenje izvjesne koliĉine zlata stoji odreĊenu koliĉinu rada. Uopće, u pogledu kretanja robnih cijena vaŹe prije izloŹeni zakoni jednostavnog relativnog izraza vrijednosti.

Opće dizanje cijena moŹe nastupiti, ako vrijednost novca ostane ista, samo ako se podignu vrijednosti roba; ako vrijednosti roba ostanu iste, samo onda, ako vrijednost novca padne. I obrnuto. Cijene mogu pasti, ako vrijednost novca ostane ista, samo ako padne vrijednost robâ; ako vrijednost robâ ostane ista, samo ako se popne vrijednost novca. Iz ovoga se nikako ne smije izvesti da dizanje vrijednosti novca povlaĉi za sobom razmjerno padanje robnih cijena, a padanje vrijednosti novca njihovo razmjerno dizanje. Ovo vaŹi samo za robe kojima se vrijednost nije promijenila. Takve robe, na pr., kojima vrijednost raste jednoliko i istovremeno s vrijednošću novca, zadrŹavaju uvijek iste cijene. Bude li se njihova vrijednost dizala brŹe ili sporije nego li vrijednost novca, onda će razlika izmeĊu kretanja njihove vrijednosti i vrijednosti novca biti ono što će odreĊivati padanje ili dizanje njihovih cijena.

Vratimo se sad razmatranju oblika cijene.

^{55a} „Neka se vrijednost novca neprekidno koleba, ipak će isto tako dobro posluŹiti kao mjerilo vrijednosti, kao i kad bi mu vrijednost ostala savršeno postojana.” (Bailey: *Money and its Vicissitudes*, str. 11.)

Novčana imena metalnih težina postepeno se odvajaju od prvobitnih njihovih *težinskih imena* iz različitih razloga, među kojima su od odlučnog historijskog značenja: 1) *Uvođenje stranog novca* kod manje razvijenih naroda, kao što su na pr. u starome Rimu zlatni i srebrni novci opticali prvo kao inozemna roba. Imena tog stranog novca razlikuju se od domaćih imena za težine. 2) S razvijanjem bogatstva plemenitiji metal potiskuje manje plemenite metale iz funkcije novca, srebro bakar, zlato srebro, pa ma koliko da ovaj red protivuriječi svakoj pjesničkoj kronologiji.⁵⁶ *Funta* je na pr. bila ime za istinsku funtu srebra. No čim zlato potisne srebro kao mjeru vrijednosti, isto se ime pridjeva možda jednoj petnaestini funte zlata, prema tome kakav je odnos vrijednosti među zlatom i srebrom. Sada se funta kao novčano ime, i funta kao obično ime za zlatnu težinu, razdvajaju.⁵⁷ 3) Kroz vjekove protezano *krivotvorenje novca od strane vladalaca*, uslijed čega su od prvobitnih težina kovanog novca ostala samo imena.⁵⁸

Ovi historijski procesi dovode do toga da narod privikne razlikovati novčana imena metalnih težina od njihovih običnih težinskih imena. Budući da je novčano mjerilo s jedne strane čisto konvencionalno, a s druge mu je strane potrebno da ima opću važnost, biva ono najzad zakonski uređeno. Izvjestan dio težine plemenitog metala, na pr. 1 unča zlata, službeno se razdjeli na alikvotne dijelove, koji se okrstе zakonitim imenima kao funta, talir i t. d. Takav alikvotni dio, koji onda važi kao prava jedinica mjere za novac, dijeli se naniže na druge alikvotne dijelove sa zakonitim imenima kao šiling, peni i t. d.⁵⁹ Određene metalne težine ostaju i dalje mjerilima metalnog novca; izmijenilo se samo razdjeljivanje i imenovanje.

⁵⁶ Uostalom ni on nema opću historijsku važnost.

⁵⁷ Primjedba uz drugo izdanje. „One vrste novca, kojih su imena još jedino idealna, najstarije su u svih naroda. Svako je ime nekad bilo realno (Ova posljednja tvrdnja prilično često nije točna. Marx.) i baš zbog toga što su bila realne prirode, služila su kao računski novac.” (Galliani: *Della Moneta*, str. 153.)

⁵⁸ Primjedba uz drugo izdanje. Tako engleska funta označuje manje od $\frac{1}{3}$ svoje prvobitne težine, škotska funta prije ujedinjenja samo $\frac{1}{30}$, francuska livra $\frac{1}{74}$, španjolski maravedi manje od $\frac{1}{1000}$, a portugalski rei još mnogo manji razlomak.

⁵⁹ Primjedba uz drugo izdanje. U svojim *Familiar Words* veli g. David Urquhart da je strašno (!) što je funta sterlinga, jedinica engleskog novčanog mjerila, jednaka otprilike jednoj četvrtini unče zlata: „To znači krivotvoriti mjeru, a ne postavljati mjerilo.” U ovom „lažnom imenovanju” zlatne težine, kao i svugdje inače, on vidi falsifikatorsku ruku civilizacije.

Dakle se cijene, t. j. količine zlata u koje se robne vrijednosti zamišljeno pretvaraju, izražavaju sada novčanim imenima, odnosno zakonski utvrđenim računskim imenima novčanog mjerila. Dakle, umjesto da se kaže 1 quarter pšenice jednak je 1 unči zlata, reklo bi se u Engleskoj da je jednak 3 funtama sterlinga, 17. šilinga i $10\frac{1}{2}$ pensa. Na ovaj način, svojim novčanim imenima robe kažu jedne drugima što vrijede, a novac važi kao računski novac kad god neku stvar treba fiksirati kao vrijednost, pa stoga u novčanom obliku.⁶⁰

Imena stvari sasvim su strana njihovoj prirodi. Ja o nekom čovjeku ne znam ništa, ako znam da se zove Jakov. Isto se tako i u novčanim imenima funta, talir, franak, dukat i t. d. gubi svaki trag odnosu vrijednosti. Zabuna oko tajnog smisla ovih kabalističkih znakova tim je veća što novčana imena izražavaju vrijednost robe, a u isto vrijeme i alikvotne dijelove kakve metalne težine, novčanog mjerila.⁶¹ A s druge je strane potrebno da se vrijednost, za razliku od šarenih tijela robnog svijeta, razvije dalje do ovog bespojmovno materijalnog, ali ujedno i čisto društvenog oblika.⁶²

⁶⁰ Primjedba uz drugo izdanje. „Kad upitaše Anarharzisa čemu Helenima treba novac, odgovori on: za računanje.” (Athenaeus: *Deipnosophistai*, knj. IV., 49., sv. 2. [str. 120.], izd. Schweighäuser, 1802.)

⁶¹ Primjedba uz drugo izdanje. „Zbog toga što se zlato kao mjerilo cijena javlja pod istim računskim imenima kao i robne cijene, na pr. što se i jedna unča zlata i vrijednost jedne tone željeza izražava s 3 f. st. 17 šilinga i $10\frac{1}{2}$ pensa, nazvata su ova njegova računska imena njegovom „monetarnom cijenom”. Ova je čudna pomisao potekla otuda kao da se zlato (odnosno srebro) cijeni u svom vlastitom materijalu i da njegovu cijenu, protivno svima ostalim robama, utvrđuje država. Utvrđivanje računskih imena određenih zlatnih težina pogrešno je shvaćeno kao utvrđivanje vrijednosti tih težina.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 52.)

⁶² Uporedi sa *Theorien von der Masseinheit des Geldes* u *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, str. 53. i dalje. Fantazije o podizanju ili snižavanju „monetarne cijene”, koje se sastoje u tome da se zakonita novčana imena zakonski utvrđenih težina zlata i srebra putem državnog autoriteta prenesu na veće ili manje težine, te da se recimo $\frac{1}{4}$ funte zlata iskuje na 40 umjesto na 20 šilinga — takve je fantazije, ukoliko imaju za cilj ne nevješto financijsko operiranje protiv državnih i privatnih povjerilaca, već da budu ekonomski „čudotvorni lijekovi”, Petty vrlo iscrpno pretresao u *Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquess of Halyfax*, 1682., tako da su ga čak i njegovi najbliži sljedbenici, *Sir Dudley North* i *John Locke*, da o kasnijima i ne govorimo, mogli samo razvodniti. „Ako bi se bogatstvo neke nacije”, veli on između ostaloga, „moglo udesetostručiti putem kraljevske naredbe, bilo bi nepojmljivo što naše vlade već odavno nisu izdale takva naređenja.” (U gore navedenom djelu, str. 36.)

Cijena je *novčano ime* rada ostvarenog u robi. Zbog toga je *ekvivalencija* [jednaka vrijednost] robe s količinom novca, kojega ime čini njenu cijenu, *tautologija*,⁶³ kao što je relativno *izražavanje vrijednosti neke robe* uvijek *izražavanje ekvivalencije dviju roba*. Ali, ako cijena kao eksponent veličine vrijednosti robe i jest eksponent njezina prometnog odnosa prema novcu, ne izlazi iz ovoga i obrnuto da je eksponent njezina *prometnog odnosa prema novcu* nužno i eksponent *veličine njene vrijednosti*. Recimo da 1 quarter pšenice i 2 f. st. (otprilike $\frac{1}{2}$ unče zlata) predstavljaju društveno potreban rad jednake veličine. One 2 f. st. novčani su izraz veličine vrijednosti quartera pšenice, njegova *cijena*. Dopuste li okolnosti da se taj izraz podigne na 3 funte, ili prisile da se spusti na 1 funtu, onda su 1 f. st. i 3 f. st., kao izrazi *veličine* vrijednosti pšenice, odviše male ili odviše velike, ali su ipak njene *cijene*; jer prvo, one su *oblik njene vrijednosti*, novac, a drugo, eksponent su njezina odnosa razmjene prema novcu. Ostanu li isti uslovi proizvodnje, ili ista proizvodna snaga rada, morat će se onda za reproduciranje jednog quartera pšenice utrošiti *isto onoliko društvenog rada* kao i prije. Ova okolnost ne zavisi ni od volje proizvođača pšenice, ni od volje drugih vlasnika robâ. Veličina vrijednosti robe izražava, dakle, *nužan odnos* robe prema društvenom radnom vremenu, odnos koji *pripada samom procesu* njena stvaranja. Pretvaranjem veličine vrijednosti u cijenu ovaj se nužni odnos ispoljava kao odnos razmjene neke robe prema novčanoj robi koja postoji izvan nje. No ovaj odnos može da izražava kako veličinu vrijednosti robe, tako i ono „manje” ili „više” za koje se roba, pod datim okolnostima, može otuđiti. Dakle, *moгуćnost kvantitativne inkongruencije* [nepodudaranja] između cijene i veličine vrijednosti, ili mogućnost da cijena odstupa od veličine vrijednosti, leži u *samom cjenovnom obliku*. Nije to nikakav nedostatak ovog oblika, već ga baš to čini adekvatnim oblikom za način proizvodnje u kome se pravilo može provoditi samo kao slijep prosječni zakon bespravilnosti.

Ali *oblik cijene* ne samo da donosi mogućnosti *kvantitativne inkongruencije* između veličine vrijednosti i cijene, t. j. između veličine vrijednosti i njena vlastitog novčanog izraza, nego može da krije u sebi i *kvalitativnu* protivurječnost, tako

⁶³ „Inače bismo se morali odlučiti da kažemo, da jedan milion u novcu *vrijedi više* nego *ista vrijednost* u robi” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 922.), dakle „da neka vrijednost *vrijedi više* od vrijednosti koja je njoj jednaka.”

da cijena uopće prestane biti izrazom *vrijednosti*, makar da je novac samo *oblik robne vrijednosti*. Stvari koje same sobom nisu robe, na pr. savjest, čast i t. d., mogu njihovi vlasnici iznijeti na pazar za novac, i tako one svojom cijenom dobijaju *oblik robe*. Otud neka stvar može formalno imati *cijenu*, a da nema *vrijednosti*. Cjenovni izraz postaje ovdje *imaginaran*, kao izvjesne matematičke veličine. S druge strane, i imaginarni cjenovni oblik, kao na pr. *cijena neobrađenog zemljišta*, koje *nema vrijednosti* jer nikakav ljudski rad nije u njemu materijaliziran, može da krije u sebi stvaran odnos vrijednosti ili iz ovoga izveden odnos.

Kao što relativni oblik vrijednosti izražava uopće vrijednost neke robe, na pr. tone željeza, tako nju cijena izražava time da je određena količina ekvivalenta, na pr. unča zlata, neposredno razmjenljiva za željezo, ali nikako ne i obrnuto da je i željezo sa svoje strane neposredno razmjenljivo za zlato. Da bi roba, dakle, praktično mogla da vrši djelovanje prometne vrijednosti, mora se osloboditi svog prirodnog tijela, mora se iz samo zamišljenog pretvoriti u istinsko zlato, makar joj ova transsupstancijacija, ovo preobraženje, bilo mučnije nego hegelovskom „pojmu” prijelaz iz nužnosti u slobodu ili jastogu razbijanje svoje ljuske, ili starom crkvenom ocu Jeronimu da od sebe stvori nova čovjeka.⁶⁴ Pored svog *stvarnog* lika, na pr. željeza, može roba imati u cijeni i *idealan* lik vrijednosti ili *zamišljen* zlatan lik, ali ne može u isto vrijeme biti i istinsko željezo i istinsko zlato. Da bi mu se označila cijena, dovoljno je *izjednačiti* s njim samo zamišljen novac, ali se mora *zamijeniti* zlatom da bi svom vlasniku poslužilo kao opći ekvivalent. Ako bi vlasnik željeza došao, recimo, pred prodavača karnevalskih predmeta i stao ga upućivati na *cijenu* željeza kao na *novčani oblik*, onda bi mu trgovac tih veselih stvari odgovorio kao u nebu sv. Petar Danteu kad mu je ovaj izrekao svoje *vjerovanje*:

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi si tu l'hai nella tua borsa.”*

⁶⁴ Dok se u mladosti Jeronim morao mnogo boriti s materijalnim mesom, kao što pokazuje njegova borba u pustinji s lijepim ženskim prilikama, u starosti se morao boriti s mesom duha. Kaže on na pr.: „Učinilo mi se da se u duhu nalazim pred svjetskim sucem.” „Tko si ti?” upita neki glas. „Kršćanin.” „Lažeš”, zagrmi svjetski sudac, „ti si samo ciceronovac!”

* [Po težini i po smjesi
Novac je taj prilično ispravan,
No imaš li ga, reci, ti u svojoj kesi?]

Cjenovni oblik uključuje otuđivost robe za novac, a i nužnost toga otuđivanja. S druge strane, zlato funkcionira kao idealna mjera za vrijednost samo zato, što se u procesu razmjene već promeće kao novčana roba. Otuda iza zamišljene *mjere vrijednosti* vreba zvečeće zlato.

2. Prometno sredstvo

a) *Metamorfoza robâ*

Vidjeli smo da proces robne razmjene obuhvaća odnose koji su protivurječni i uzajamno se isključuju. Razvoj toga procesa, koji iznosi na vidjelo dvostruki karakter robe kao upotrebne i prometne vrijednosti, i koji dovodi do podvajanja robâ na proste robe i novčanu robu, ne ukida te protivurječnosti, ali stvara oblik u kome se mogu kretati. Ovo uopće i jest metoda za rješavanje stvarnih protivurječnosti. Na primjer, protivurječnost je da se neko tijelo neprestano približuje drugom i da se isto tako neprestano od njega udaljava. Elipsa je takav jedan oblik kretanja u kome se ova protivurječnost i postavlja i rješava.

Proces razmjene robâ, ukoliko vrši njihovo prenošenje iz ruku u kojima su *neupotrebne vrijednosti* u ruke u kojima su *upotrebne vrijednosti*, jest *društvena razmjena materije*. Proizvod jednog korisnog načina rada zamjenjuje proizvod drugoga. Stigne li jednom do mjesta gdje služi kao upotrebna vrijednost, roba ispada iz oblasti prometa u oblast potrošnje. Nas ovdje zanima samo prva oblast. To će reći da čitav proces imamo da promatramo s formalne strane, dakle samo *mijenjanje oblika robe*, njenu *metamorfozu* pomoću koje se vrši društvena razmjena materije.

Skroz pogrešno shvaćanje ovog mijenjanja oblika, da i ne uzmemo u obzir nejasnost o samom pojmu vrijednosti, ima se pripisati okolnosti što se svaka promjena oblika *neke* robe zbiva razmjenom *dviju* roba, jedne jednostavne i jedne novčane robe. Tko se pridržava samo ovog *materijalnog* momenta, razmjene robe za zlato, taj previđa baš ono što treba da vidi, naime, što se zbiva s *oblikom*. On previđa da zlato nije novac kad je samo roba, i da se ostale robe preko svojih cijena odnose prema zlatu kao prema *svom vlastitom novčanom liku*.

U proces razmjene ulaze robe prvo nepozlaćene, nepošecerene, kakve su se iz jajeta izlegle. On proizvodi *podvostručavanje robe u robu i novac*, proizvodi vanjsku suprotnost u

kojoj oni predstavljaju svoju unutrašnju suprotnost upotrebne vrijednosti i prometne vrijednosti. U toj suprotnosti sučeljuju se *robe kao upotrebne vrijednosti s novcem kao prometnom vrijednošću*. S druge strane, obje strane suprotnosti jesu *robe, jedinstva upotrebne i prometne vrijednosti*. Ali se ovo jedinstvo razlika predstavlja ovako na ovom, a obrnuto na onom polu, čime ono ujedno predstavlja i njihov međusobni odnos. Roba je stvarno upotrebna vrijednost, dok se njeno vrijedenje samo zamišljeno ispoljava u cijeni, koja je dovodi u odnos sa zlatom, što prema njoj stoji, kao sa stvarnim likom njene vrijednosti. Suprotno tome, zlatni materijal važi samo kao otjelovljenje vrijednosti, kao novac. Zbog toga je zlatno stvarno prometna vrijednost. Njegova se upotrebna vrijednost javlja još samo zamišljeno u nizu relativnih izraza vrijednosti, u kome se zlato, prema robama koje se nalaze nasuprot njemu, odnosi kao prema krugu svojih stvarnih upotrebnih oblika. Ovi suprotni oblici robâ i jesu stvarni oblici u kojima se kreće proces njihove razmjene.

Počimo sad za kojim vlasnikom robe, recimo za starim našim poznanikom tkalcem, na pozornicu procesa razmjene, na robno tržište. Njegova roba, 20 aršina platna, ima utvrđenu cijenu. Ona iznosi 2 f. st. Tkalac razmijeni platno za 2 f. st. i kao čovjek stara kova te dvije funte opet razmijeni za jednu domaću bibliju jednake cijene. Platno koje je za njega samo roba, nosilac vrijednosti, otuđeno je za zlato, lik njegove vrijednosti, a u ovom liku opet je otuđeno za drugu robu, za Sveto pismo, ali ovo sad ima da putuje u tkalčevu kuću kao upotrebna vrijednost, gdje će zadovoljavati potrebe okrepljenja duha. Proces razmjene vrši se, dakle, u dvije metamorfoze koje su suprotne, ali se i uzajamno dopunjuju — roba se pretvara u novac, a ovaj se pretvara natrag u robu.⁶⁵ Momenti metamorfoze robe u isto su vrijeme i radnje njena vlasnika — prodavanje, razmjenjivanje robe za novac; kupovanje, razmjenjivanje novca za robu, i jedinstvo oba čina: prodaja radi kupovine.

Pogleda li tkalac na krajnji rezultat ove trgovine, vidjet će da sad ima Sv. pismo umjesto platna, umjesto svoje prvobitne robe drugu robu jednake vrijednosti, ali drukčije kori-

⁶⁵ „Po Heraklitu sve postaje preobražavanjem iz... vatre, a vatra iz svega, kao što se robe pretvaraju u zlato, a zlato opet u robe.” (F. Lassalle: *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln*. Berlin 1858., sv. I., str. 222.) Lassalle-ova napomena uz ovo mjesto, str. 224., primjedba 3., pogrešno označuje novac kao jednostavan znak vrijednosti.

snosti. Na isti način prisvaja on za se i ostala sredstva za život i proizvodnju. *S njegova stanovišta* čitav proces služi samo tome da se proizvod njegova rada razmijeni za proizvod tuđeg rada, da se izvrši razmjena proizvoda.

Prema tome, proces robne razmjene vrši se ovakvim mijenjanjem oblika:

Roba — Novac — Roba

R — N — R

Po svom materijalnom sadržaju kretanje R — R, razmjena robe za robu, jest razmjena materije društvenog rada, a tim se rezultatom i sam proces svršava.

R — N. *Prva metamorfoza robe ili prodaja*. Uskakanje robne vrijednosti iz tijela robe u tijelo novca jest, kao što sam na drugom mjestu naznačio, smrtni skok robe. Ne uspije li, nije doduše propala roba, ali njen vlasnik jest. Društvena podjela rada čini njegov rad isto toliko jednostranim koliko njegove potrebe mnogostrukima. Baš zbog toga mu njegov proizvod i služi kao *prometna vrijednost*. Ali proizvod dobija svoj opći društveno valjani ekvivalentni oblik samo u novcu, a novac se nalazi u tuđem džepu. Da bi ga odande izvukla, mora roba prije svega biti *upotrebna vrijednost* za vlasnika novca, dakle, rad utrošen na nju mora biti utrošen u obliku korisnom po društvo, t. j. mora se potvrditi kao karika *društvene podjele rada*. Ali je podjela rada *samonikao organizam proizvodnje*, kojemu su konci izatkani, a i dalje se tkaju iza leđa proizvođača robâ. Roba je, možda, proizvod kakvog novog načina rada koji kao da hoće zadovoljiti neku novonastalu potrebu, ili na svoju ruku namjerava da potrebu tek izazove. Kakav naročit posao, koji je do juče bio samo jedna među mnogim funkcijama jednog istog proizvođača, može se danas istrgnuti iz te veze, postati samostalan, i baš zbog toga poslati na tržište svoj *djelomični proizvod kao samostalnu robu*. Prilike mogu i biti i ne biti zrele za ovaj proces rastavljanja. Proizvod zadovoljava danas neku društvenu potrebu. Sutra će ga kakva slična vrsta proizvoda možda sasvim ili djelomično potisnuti s njegova mjesta. Čak da rad i bude, kao što je rad našega tkalca, patentiran član društvene podjele rada, ipak time još nikako nije zajamčena upotrebna vrijednost baš *njegovih* 20 aršina platna. Ako su društvenu potrebu za platnom, a ona kao i sve druge ima svoju mjeru, već zasitili drugi tkalci, njegovi suparnici, proizvod našega prijatelja postat će prekomjeran, suvišan, pa dakle i beskoristan. Poklonjenu konju

ne gleda se u zube; ali tkalac ne ide na tržište da pravi poklone. No uzmimo da se upotrebna vrijednost njegova proizvoda održi na tržištu, i da roba stoga privuče novac. Da, ali je sada pitanje: koliko novca? Odgovor je svakako već unaprijed dat u cijeni robe, tom eksponentu veličine njene vrijednosti. Ne ćemo se osvrutati na eventualan, čisto subjektivan, pogrešan račun njena vlasnika — tržište ga odmah objektivno ispravlja. Trebao je na svoj proizvod utrošiti samo prosječno društveno potrebno radno vrijeme. Robna cijena, dakle, jest samo novčano ime one količine društveno potrebnog rada koja je opredmećena u robi. Ali bez privole i iza leđa našega tkalca dospješe posvećeni uslovi platnarske proizvodnje u komešanje. Što je jučer nesumnjivo bilo radno vrijeme društveno potrebno za proizvodnju jednog aršina platna danas više nije, kao što to vlasnik novca sasvim žustro dokazuje cijenama koje su naznačili različni suparnici našega prijatelja. Na njegovu nesreću ima na svijetu mnogo tkalaca. Naposljetku, uzmimo da svaki komad platna na tržištu sadrži samo društveno potrebno radno vrijeme. Uprkos tome može ukupan zbroj tih komada sadržati odviše utrošenog radnog vremena. Ako želudac tržišta ne uzmogne probaviti cjelokupnu količinu platna po normalnoj cijeni od 2 šilinga aršin, onda je to dokaz da je u tkanje platna utrošen prevelik dio cjelokupnog društvenog radnog vremena. Učinak je jednak kao kad bi svaki tkalac posebno na svoj individualan proizvod utrošio više radnog vremena nego je društveno potrebno. Tu važi ono: u kakvo se kolo uhvatiš, onako moraš i plesati. Sve platno na tržištu važi kao *jedan* trgovinski artikl, svaki komad samo kao alikvotni dio. I zbilja, vrijednost svakog posebnog aršina platna samo je materijalizacija jedne te iste količine istovrsnog ljudskog rada, količine koju društvo određuje.*

Vidi se, roba ljubi novac, ali „the course of true love never does run smooth” [staza prave ljubavi nikad nije ravna]. *Kvantitativni* sklop društvenog organizma proizvodnje koji svoja membra disjuncta [razbacane članove] predstavlja u sistemu podjele rada, isto je tako stihijski slučajan kao i njegov *kvalitativni* sklop. Zbog toga naši vlasnici robâ otkrivaju da ista podjela rada koja ih čini *nezavisnim privatnim proizvo-*

* U jednom pismu N. F. Danielsonu, ruskom prevodiocu *Kapitala*, od 28. novembra 1878., Marx je posljednju rečenicu ovako izmijenio: „I zbilja vrijednost svakog posebnog aršina platna samo je materijalizacija jednog dijela one količine društvenog rada koja je utrošena u cjelokupnu količinu aršina.” — *Red.*

đačima, čini i društveni proces proizvodnje i njihove odnose u tome procesu *nezavisnim od njih samih*, da se njihova lična međusobna nezavisnost dopunjuje sistemom svestrane zavisnosti.

Podjela rada pretvara proizvod rada u robu, a time čini nužnim i njegovo pretvaranje u novac. U isto vrijeme dolazi od nje i to, da je slučajna stvar hoće li ova transsupstancijacija [preobraženje] i uspjeti. Ali ovdje imamo da promatramo čistu pojavu, moramo dakle pretpostaviti da teče normalno. Uostalom, ako ona uopće teče, t. j. ako roba nije nesposobna za prodaju, *mijenjanje njenog oblika* zbiva se uvijek, ma da supstanca — veličina vrijednosti — može u slučaju nenormalnog toka da izgubi ili da dobije u tom mijenjanju oblika.

Jednome vlasniku robe zlato zamjenjuje njegovu robu, drugome roba zamjenjuje njegovo zlato. *Uočljiva* pojava jest da roba i novac, 20 aršina platna i 2 f. st. idu *iz ruke u ruku*, ili *s jednog mjesta na drugo*, dakle i njihova *razmjena*. Ali za što se roba razmjenjuje? Za opći lik svoje vlastite vrijednosti. A za što zlato? Za neki *poseban* lik svoje upotrebne vrijednosti. Zbog čega zlato kao novac stupa nasuprot platnu? Zato, jer je *cijena* od 2 f. st., t. j. novčano ime robe, već dovela platno u odnos prema *zlatu kao novcu*. *Otuđenje* prvobitnog oblika robe vrši se putem *otuđenja* robe, t. j. u onom času kad njena upotrebna vrijednost zbilja privuče zlato koje je u njenoj cijeni samo zamišljeno. Uslijed ovoga, *ostvarivanje cijene* ili samo idealnog oblika robne vrijednosti u isto vrijeme je i obrnuto, ostvarivanje samo idealne upotrebne vrijednosti novca, uslijed toga je pretvaranje robe u novac u isto vrijeme i pretvaranje novca u robu. Taj *jedan proces dvostran je proces*, s gledišta vlasnika robe — *prodaja*, sa suprotnog gledišta vlasnika novca — *kupovina*. Ili: *prodaja je kupovina*, R — N ujedno je i N — R.⁶⁶

Nama dosada nije poznat neki drugi privredni odnos među ljudima osim odnos vlasnikâ robâ, odnos u kome ljudi prisvajaju proizvode tuđeg rada samo otuđujući svoj vlastiti proizvod. Stoga neki vlasnik robe može da iziđe pred drugoga kao vlasnik novca samo na dva načina: ako proizvod njegova rada ima *od prirode* oblik novca, dakle ako je materijal za novac, zlato i t. d., ili ako je njegova roba već promijenila

⁶⁶ „Svaka je prodaja u isto vrijeme i kupovina.” (Dr. Quesnay: *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans. Physiocrates*, izd. Daire, I. dio, Paris 1846., str. 170.), ili kako Quesnay veli u svojim *Maximes Générales*: „Kupovati jest prodavati.”

kožu i svukla sa sebe svoj prvobitni upotrebnı oblik. Naravno, da bi funkcioniralo kao novac, zlato mora na izvjesnoj točki ući na robno tržište. Ova se točka nalazi na izvoru njegove proizvodnje, gdje se ono kao neposredni proizvod rada razmjenjuje za drugi proizvod rada iste vrijednosti. Ali od toga časa ono stalno predstavlja *ostvarene robne cijene*.⁶⁷ Ne obazremo li se na razmjenu zlata za robu na izvoru njegove proizvodnje, onda je zlato u ruci svakog vlasnika roba promijenjeni oblik njegove otuđene robe, proizvod *prodaje, prve metamorfoze robe*, R—N.⁶⁸ Zamišljenim novcem, ili *mjerom vrijednosti*, postalo je zlato zato što su sve robe u njemu odmjeravale svoju vrijednost, te ga tako učinile *zamišljenom* suprotnošću svoga upotrebnog lika, likom svoje vrijednosti. *Stvarnim novcem* postaje ono time što ga robe svojim svestranim otuđivanjem čine svojim doista otuđenim ili promijenjenim upotrebnim likom, a time i pravim likom svoje vrijednosti. U svome vrijednosnom liku roba briše sa sebe svaki trag svoje izvorne upotrebne vrijednosti i posebnog korisnog rada kome ima da zahvali što je postala, da se učahuri u jednoliku društvenu materijalizaciju bezrazličnog ljudskog rada. Zbog toga se na novcu ne vidi kakvoga se kova roba u nj pretvorila. U svom novčanom obliku svaka roba izgleda kao i svaka druga. Otud novac može da bude i izmet, ma da izmet nije novac. Uzmimo da su ona dva zlatnika, za koja naš tkalac otuđuje svoju robu, promijenjeni lik jednog quartera pšenice. Prodaja platna, R—N, u isto je vrijeme njegova kupovina: N—R. Ali, kao *prodaja platna*, ovaj proces započinje kretanje koje se svršava njenom suprotnošću, *kupovinom biblije*; kao *kupovina platna* završava on kretanje koje je započelo njenom suprotnošću, *prodajom pšenice*. R—N (platno — novac), prva faza procesa R—N—R (platno — novac — biblija) u isto je vrijeme i N—R (novac — platno), posljednja faza nekog drugog kretanja R—N—R (pšenica — novac — platno). *Prva metamorfoza neke robe*, njeno pretvaranje iz robnog oblika u novac, uvijek je u isto vrijeme i druga *suprotna metamorfoza neke druge robe*, njeno ponovno pretvaranje iz novčanog oblika u robu.⁶⁹

⁶⁷ „Cijena jedne robe može se platiti samo cijenom druge.” (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Philosophocrates*, izd. Daire, II. dio, str. 554.)

⁶⁸ „Da bi čovjek došao do vlasništva toga novca, mora prethodno prodati!” (Isto, str. 543.)

⁶⁹ Kao što smo naprijed spomenuli, izuzetak čini proizvođač zlata, odnosno srebra, jer svoj proizvod razmjenjuje, a da ga prethodno nije prodao.

N — R. *Druga ili završna metamorfoza robe: kupovina.* — Zato što je promijenjeni lik sviju drugih roba, ili proizvod njihova općeg otuđivanja, novac je *apsolutno otuđiva roba*. On sve cijene čita obratno, te se tako ogleda u svima robnim tjelesima kao u materijalu koji se podmeće da bi njega samog učinio robom. Cijene, te zaljubljene oči kojima mu robe namiguju, ujedno mu pokazuju i *granicu* njegove sposobnosti da se preobrazi, naime njegov vlastiti *kvantitet*. Pošto roba iščezava u času kad postaje novcem, to se na novcu ne vidi kako je dospio u ruke svome vlasniku, ili što se u nj pretvorilo. *Non olet* [ne smrdi], ma kakvog porijekla bio. I kao što s jedne strane predstavlja prodatu robu, tako s druge strane predstavlja kupljive robe.⁷⁰

N—R, kupovina, u isto je vrijeme prodaja, R—N; stoga je posljednja metamorfoza neke robe u isti čas i prva metamorfoza neke druge robe. Za našega se tkalca življenje njegove robe svršava biblijom, u koju je ponovo preobratio 2 f. st. Ali prodavač biblije promiseće u rakiju 2 f. st. koje je dobio od tkalca. N—R, završna faza kružnog toka R—N—R (platno — novac — biblija), u isto vrijeme je i R—N, prva faza kružnog toka R—N—R (biblija — novac — rakija). Kako proizvođač robe daje samo jednostran proizvod, to ga češće *prodaje* u većim masama, dok ga njegove mnogostruke potrebe prisiljavaju da ostvarenu cijenu, ili dobijenu sumu novca, neprestano sitni na mnogobrojne *kupovine*. Stoga se jedna *prodaja* slijeva u *mnoge kupovine* raznih roba. Na taj način završna metamorfoza neke robe predstavlja *zbroj prvih metamorfoza drugih roba*.

Pogledamo li sad *cjelokupnu metamorfozu* koje robe, na pr. platna, onda ćemo prije svega vidjeti da se ona sastoji iz dva suprotna kretanja koja se uzajamno dopunjuju, iz R—N i N—R. Ova dva suprotna preobražaja robe vrše se u dva suprotna društvena procesa vlasnika robe i odražavaju se u dva suprotna ekonomska *karaktera* istoga. Kao agent prodaje on postaje *prodavač*, kao agent kupovine *kupac*. A budući da u svakom preobražaju robe istovremeno postoje oba njena oblika, robni i novčani, samo što su na suprotnim polovima, to prema istom vlasniku robe, kao prema prodavaču, stoji neki drugi kupac, a kao prema kupcu neki drugi prodavač. Kao što

⁷⁰ „Ako novac u našoj ruci predstavlja stvari koje hoćemo da *kupimo*, on u isto vrijeme predstavlja i stvari koje smo za taj novac *prodali*.” (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel* etc., str. 586.)

ista roba uzastopce prolazi kroz oba obratna preobražaja, te od robe postaje novcem a od novca robom, tako i isti vlasnik robe mijenja uloge prodavača i kupca. Ovo, dakle, nisu neki stalni karakteri, već takvi koji u okviru robnog prometa neprestano mijenjaju ličnost.

U svom najjednostavnijem obliku ima cjelokupna metamorfoza neke robe za pretpostavku *četiri krajnosti i tri personae dramatis* [aktivna lica]. Prvo se prema robi pojavljuje novac kao lik njene vrijednosti koji je s one strane, u tuđem džepu, opipljiva, realna stvar. Tako se prema vlasniku robe pojavljuje neki vlasnik novca. A čim se roba sad pretvori u novac, postaje novac njenim *iščezavajućim ekvivalentskim oblikom*, kojega upotrebna vrijednost ili sadržaj postoji s ove strane, u drugim robnim tijelima. Kao završna točka prvog preobražaja robe, novac je ujedno i početna točka drugog. Tako prodavač iz prvog čina postaje kupac u drugome, gdje se prema njemu pojavljuje treći vlasnik robe kao prodavač.⁷¹

Obje suprotne faze kretanja metamorfoze robe teku u *krugu*: robni oblik, skidanje robnog oblika, vraćanje u robni oblik. Istina, *sama je roba* ovdje određena u suprotnostima. Na polaznoj točki ona je neupotrebna, na završnoj je upotrebna vrijednost za svog vlasnika. Tako se i novac prvo pokazuje kao čvrst kristal vrijednosti u koji se roba pretvara, da se poslije rastvori kao njen puki ekvivalentski oblik.

Obje metamorfoze koje čine kružni tok *jedne* robe, čine ujedno i obratne djelomične metamorfoze *dviiju drugih roba*. Ista roba (platno) otvara niz vlastitih metamorfoza, a zaključuje cjelokupnu metamorfozu neke druge robe (pšenice). Za vrijeme svog prvog preobražaja, prodaje, ona te dvije uloge igra lično. Naprotiv, kao zlatna ličinka, u kojoj ona ide putem svega smrtnoga, ona ujedno završava prvu metamorfozu neke treće robe. Znači da se kružni tok kojim se kreće niz metamorfoza svake robe, nerazmrsivo prepleće s kružnim tokovima drugih roba. Cjelokupni proces predstavlja se kao *robnı promet*.

Robni promet ne razlikuje se od neposredne razmjene proizvoda samo formalno nego i bitno. Bacimo samo jedan pogled na proces. Tkalac je bezuvjetno razmijenio platno za bibliju, svoju robu za tuđu. Ali je ova pojava istinita samo za njega. Prodavač biblije koji više voli zagrijati želudac nije ni pomišljao da bibliju razmijeni za platno, kao što ni tkalac

⁷¹ „Ima dakle četiri krajnje točke i tri ugovarača od kojih se jedan dvaput pojavljuje.” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 908.)

ne zna da se za njegovo platno razmijenila pšenica. Roba vlasnika A zamjenjuje robu vlasnika B, ali A i B *ne razmjenjuju* svoje robe *među sobom*. Doista se može dogoditi da A i B kupe jedan od drugoga, ali opći odnos robnog prometa ne iziskuju ovakav naročit odnos. Ovdje vidimo kako, s jedne strane, robna razmjena provaljuje *individualne i lokalne ograde* neposredne razmjene proizvodâ i kako razvija razmjenu materije ljudskog rada. A s druge se strane razvija čitav krug prirodnih društvenih odnosa koji su izvan kontrole aktivnih lica. Tkalac može da proda platno samo zato, što je seljak već prodao pšenicu, usijana glava bibliju samo zato, jer je tkalac već prodao platno, rakidžija pečenu vodicu samo zato, jer je onaj drugi *već prodao* vodicu vječnog života i t. d.

Zbog toga prometni proces i ne prestaje, kao neposredna razmjena proizvoda, time što upotrebne vrijednosti promijene mjesto ili vlasnika. Novac se ne gubi zato što naposljetku ispada iz niza metamorfoza *neke* robe. On se uvijek staloži na nekom mjestu u prometu koje je roba napustila. Na primjer, u cjelokupnoj metamorfozi platna: *platno — novac — biblija*, prvo ispada platno iz prometa, a novac stupa na njegovo mjesto, zatim biblija ispada, a novac stupa na njeno mjesto. Zamjenjivanje robe robom čini ujedno da novčana roba ostaje da lebdi u trećoj ruci.⁷² Promet neprestano iznjava novac.

Ništa ne može biti tako besmisleno kao dogma da je ravnoteža prodajâ i kupovinâ nužan uslov za robni promet zato, što je svaka prodaja kupovina i obrnuto. Ako to treba da znači da je broj stvarno izvršenih prodaja ravan istom broju kupovina, onda je to plitka tautologija. Ali, ovim se teži dokazati kako prodavač vodi na tržište vlastitog kupca. Prodaja i kupovina *identičan su čin* kao međusobni odnos *dva polarno suprotstavljena lica*, vlasnika robe i vlasnika novca. Kao radnje *iste* ličnosti one su *dva polarno suprotstavljena čina*. Stoga identičnost prodaje i kupovine uključuje u sebi da će roba postati *beskorisna* ako, bačena u alkemičarsku retortu prometa, ne izađe iz nje *kao novac*, ako je njen vlasnik ne proda, dakle, ako je vlasnik novca ne bude kupio. Ta identičnost sadrži dalje da proces, kad uspije, sačinjava pauzu, jedan period u životu robe koji može potrajati duže ili kraće. Budući da je *prva metamorfoza* robe ujedno i prodaja i kupovina, to

⁷² Primjedba uz drugo izdanje. Ma da je ova pojava toliko očigledna, politički ekonomisti većinom je previđaju, a osobito je previđa vulgarni pristalica slobodne trgovine (Freihändler vulgaris).

je i ovaj djelomični proces ujedno samostalan proces. Kupac ima robu, prodavač novac, t. j. robu koja je sačuvala oblik sposoban za promet, pojavila se ona na tržištu prije ili kasnije. Nitko ne može prodati, a da tko drugi ne kupi. Ali zbog toga što je sâm već prodao nitko ne mora odmah kupiti. Promet razvaljuje vremenske, mjesne i individualne granice razmjene proizvoda baš time što onu *neposrednu identičnost*, koja u trampu postoji između davanja u razmjenu proizvoda svog vlastitog rada i primanja u razmjenu tuđeg proizvoda, *cijepa na suprotnost* prodaje i kupovine. To što procesi koji jedan prema drugom istupaju samostalno, čine neko *unutrašnje jedinstvo*, isto je što i kazati da se njihovo unutrašnje jedinstvo kreće u *vanjskim suprotnostima*. Ako vanjsko sticanje samostalnosti onih koji su unutra zavisni, jer se uzajamno dopunjuju, potraje dalje do izvjesne točke, onda će se jedinstvo provesti silom — *krizom*. Unutrašnja suprotnost robe kao upotrebne vrijednosti i vrijednosti, privatnog rada koji se ujedno mora pokazati i kao neposredno društven rad, posebnoga konkretnog rada koji ujedno važi samo kao apstraktni opći rad, oličavanja stvari i postvarivanja lica — ova unutrašnja suprotnost dobija u suprotnostima metamorfoze robe razvijene oblike za svoje kretanje. Zbog toga ovi oblici sadrže *moгуćnost*, ali i jedino mogućnost kriza. Da se ova mogućnost razvije u stvarnost, potreban je čitav krug okolnosti koje još ne postoje sa stanovišta jednostavnog robnog prometa.⁷³

Kao posrednik robnog prometa novac stiče funkciju *prometnog sredstva*.

⁷³ Uporedi moje primjedbe o *Jamesu Millu* (Džemsu Milu) u *Zur Kritik etc.*, str. 74.—76. Za metodu ekonomističke apologetike [obrane i uljepšavanja postojećeg stanja] karakteristična su ovdje dva momenta. *Prvo*, identificiranje robnog prometa s neposrednom razmjenom proizvoda jednostavno *apstrahirajući* od njihovih razlika. *Drugo*, pokušaj da se pokrenu protivurječnosti *kapitalističkog procesa proizvodnje* svodeći odnose njegovih agenata proizvodnje na jednostavne odnose koji potječu iz robnog prometa. Međutim, robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličnijim načinima proizvodnje, ma da u različnim opsezima i domaćajima. Znači da se o *differentia specifica* [karakterističnoj razlici] tih načina proizvodnje još ništa ne zna, a stoga da se ni sud o njima ne može donositi, ako se poznaju samo apstraktne kategorije robnog prometa koje su im zajedničke. Nema druge nauke osim političke ekonomije, gdje se ljudi prave tako strašno važni s tako osnovnim općim mjestima. Tako se na pr. *J. B. Say* usuđuje rezonirati o krizama, jer zna da je roba *proizvod*.

b) *Opticaj novca*

Mijenjanje oblika u kojem se vrši razmjena materije proizvoda rada, $R-N-R$, zahtijeva da ista vrijednost čini kao roba polaznu točku procesa i da se na istu točku vrati kao roba. Zbog toga je kretanje ove robe *kružno kretanje*. S druge strane, isti oblik isključuje *kružno kretanje novca*. Njegov je rezultat *neprestano udaljavanje novca* od svoje polazne točke, a ne vraćanje na nju. Dokle god prodavač zadržava preobraženi lik svoje robe, novac, roba se nalazi u stadiju prve metamorfoze, odnosno prevalila je tek prvu polovinu svog prometa. Bude li proces, *prodavanje radi kupovanja*, izveden do kraja, onda se i novac opet udaljio iz ruku svog prvobitnog vlasnika. Na svaki način, kad tkalac, pošto je kupio bibliju, bude ponovno prodavao platno, vratit će mu se i novac u ruke. Ali se ne će vratiti prometom prvih 20 aršina platna; ovim se on naprotiv baš udaljio iz tkalčevih ruku u ruke prodavača biblije. On će se vratiti natrag samo *obnavljanjem* ili ponavljanjem istog prometnog procesa za novu robu i svršit će se, ovdje kao i ondje, istim rezultatom. Zbog toga je oblik kretanja što ga robni promet neposredno daje novcu, *neprestano udaljavanje* od polazne točke, njegov tok iz ruku ovog vlasnika robe u ruke onoga, ili njegov *opticaj* (currency, cours de la monnaie).

Novčani opticaj pokazuje nam postojano jednolično ponavljanje istoga procesa. Roba stoji uvijek na prodavačevoj strani, novac uvijek na kupčevoj, kao *kupovno sredstvo*. Kao kupovno sredstvo on funkcionira *ostvarujući cijenu* robe. Ostvarujući nju, on prenosi robu iz prodavačevih u kupčeve ruke, dok se on sâm udaljuje iz kupčevih ruku u prodavačeve, da ovaj isti proces ponovi s kojom drugom robom. Nije dovoljno jasno da ovaj jednostran oblik kretanja novca proistječe iz dvostranog oblika kretanja robe. Sama priroda robnog prometa rađa suprotni privid. Prva metamorfoza robe vidljiva je ne samo kao kretanje novca, već i kao njeno vlastito kretanje, ali je druga njena metamorfoza vidljiva samo kao kretanje novca. U prvoj polovini svoga prometa roba mijenja mjesto s novcem. Ujedno s time njen upotrební lik ispada iz prometa u potrošnju.⁷⁴ Na njeno mjesto stupa lik njene vrijednosti, ili

⁷⁴ Čak i kad se roba opet i opet proda — a ovaj fenomen za nas ovdje još ne postoji, — ona ipak s posljednjom konačnom prodajom ispada iz prometne oblasti u oblast potrošnje, da u ovoj posluži kao namirnica ili kao sredstvo za proizvodnju.

novčana ličinka. Drugu polovinu prometa ne prelazi više u vlastitoj, prirodnoj, već u svojoj zlatnoj koži. Ovim *kontinuitet* kretanja potpuno stupa na stranu novca, i isto kretanje koje za robu sadrži dva suprotna procesa, sadrži *kao vlastito kretanje novca* neprestano isti proces, njegovo mijenjanje mjesta s uvijek drugom robom. Uslijed ovoga se čini da se do rezultata robnog prometa, do zamjenjivanja robe drugom robom, dolazi ne mijenjanjem njihova vlastita oblika nego *funkcijom novca kao prometnog sredstva* koje promiseće robe same sobom nepokretne i prenosi ih iz ruku gdje su neupotrebne u ruke gdje su upotrebne vrijednosti, neprestano suprotno smjeru svog vlastitog toka. Novac bez prestanka udaljuje robe iz sfere prometa time što neprestano stupa na njihovo mjesto u prometu, udaljavajući se time od svoje vlastite polazne točke. Pa zbog toga, ako kretanje novca i jest samo izraz robnog prometa, ipak izgleda obrnuto kao da je robni promet samo rezultat novčanog kretanja.⁷⁵

S druge strane, novcu pripada funkcija prometnog sredstva samo zato, što je on robna vrijednost koja se osamostalila. Otuda je njegovo kretanje kao prometnoga sredstva ustvari samo kretanje samog robnog oblika. Zbog toga se ovo kretanje mora i čutilno ogledati u novčanom optičaju. Tako na pr. platno preobraća prvo svoj robni oblik u novčani oblik. Tada novčani oblik, posljednji ekstrem prve metamorfoze robe R—N, postaje prvim ekstremom njene posljednje metamorfoze N—R, njena preobraćanja natrag u bibliju. Ali se i jedna i druga ova promjena oblika vrši razmjenjivanjem robe za novac, *uzajamnim mijenjanjem njihovih mjesta*. Isti komadi novca dolaze u prodavačeve ruke *kao promijenjeni lik robe*, a idu iz njih *kao potpuno otuđiv lik njegove robe*. Oni mijenjaju mjesto dva puta. Prvo s platnom, a zatim s biblijom. Iste 2 f. st., koje su pri prodaji platna prešle iz zemljoradnikova u tkalčev džep, odlaze iz ovoga pri kupovanju biblije. Dakle, suprotne promjene oblika iste robe ogledaju se u dvokratnom premještanju novca u suprotnom pravcu.

Naprotiv, izvrše li se samo jednostrane metamorfoze robâ, same prodaje ili same kupovine, kako se hoće, onda će se i isti novac premjestiti samo jedamput. Drugo njegovo premještanje uvijek izražava drugu metamorfozu robe, njeno ponovno preobraćanje iz novca u robu. U čestom ponavljanju premještaja istih komada novca ne ogleda se samo niz metamorfoza jedne

⁷⁵ „On (novac) nema drugog kretanja osim onoga koje na njega prenose proizvodi.” (*Le Trosne: De l'Intérêt Social*, str. 855.)

jedine robe, već i prepletanje bezbrojnih metamorfoza robnog svijeta uopće. Inače se samo po sebi razumije da sve ovo važi samo za oblik jednostavnog robnog prometa, oblik koji ovdje razmatramo.

Pri svom prvom koraku u promet, pri prvoj promjeni svog oblika, svaka roba ispada iz prometa, u koji ulazi uvijek nova roba. Kao prometno sredstvo, novac naprotiv neprestano obitava u prometnoj oblasti i neprestano se po njoj kreće. Tako nastaje pitanje *koliko novca* ova oblast može neprestano usisavati.

U svakoj zemlji odigravaju se svakodnevno bezbrojne, istovremene, a uslijed toga i prostorno uporedne jednostrane metamorfoze robâ, ili same prodaje na jednoj, a same kupovine na drugoj strani. Svojim cijenama robe su već izjednačene s određenim zamišljenim količinama novca. Pa kako oblik neposrednog prometa koji mi ovdje razmatramo bez prestanka stavlja robu i novac jedno prema drugom, onu na pol (stožer) prodaje a ovaj na pol kupovine, to je i masa prometnih sredstava, potrebna za prometni proces robnog svijeta, već određena *sumom robnih cijena*. Doista, novac stvarno predstavlja samo onu sumu zlata koja je u sumi robnih cijena već idejno izražena. Zbog toga se samo po sebi razumije da su te sume jednake. Ali, mi znamo da se robne cijene, kad se robne vrijednosti ne mijenjaju, mijenjaju s vrijednošću samog zlata (novčanoga materijala), da se razmjerno dižu kad ona pada, a padaju kad se ona podigne. Bilo da se suma robnih cijena ovako popne ili padne, masa novca u prometu mora se ravnomjerno popeti ili pasti. Svakako, promjena u masi prometnog sredstva potječe ovdje iz samog novca, ali *ne iz njegove funkcije kao prometnog sredstva, već iz njegove funkcije kao mjere vrijednosti*. Prvo se cijena roba mijenja u *obrnutom* razmjeru prema vrijednosti novca, a onda se masa prometnih sredstava mijenja u *upravnom* razmjeru prema cijeni robâ. Potpuno bi se isti fenomen dogodio i kad na pr. vrijednost zlata ne bi pala, nego bi ga srebro zamijenilo kao mjeru vrijednosti, ili kad se ne bi podigla vrijednost srebra, već bi ga zlato istisnulo iz funkcije mjere vrijednosti. U prvom bi slučaju moralo u prometu biti više srebra nego prije zlata, u drugom manje zlata nego prije srebra. U oba bi se slučaja promijenila *vrijednost novčanog materijala*, t. j. one robe koja funkcionira kao *mjera vrijednosti*, stoga i cjenovni izraz robnih vrijednosti, a stoga i masa novca u opticaju, novca koji služi ostvarivanju cijena. Vidjeli smo da prometna oblast robâ ima rupu kroz

koju zlato (srebro, ukratko novčani materijal) ulazi u nju *kao roba date vrijednosti*. Kad novac funkcionira kao mjera vrijednosti, dakle pri određivanju cijena, ta se vrijednost već podrazumijeva. Pa ako, na pr., padne vrijednost same mjere vrijednosti, ispoljit će se to u prvom redu u promjeni cijena onih roba koje se na izvorima proizvodnje plemenitih metala neposredno razmjenjuju za njih kao robe. Naročito se u nerazvijenim fazama buržoaskog društva veliki dio drugih roba još duže vremena cijeni zastarjelom vrijednošću mjere vrijednosti, vrijednošću koja se pretvorila u iluziju. Ali robe, dolazeći međusobno u odnos vrijednosti, zaražuju jedna drugu, zlatne i srebrne cijene robâ postupno se izjednačuju u razmjerima koji su određeni samim njihovim vrijednostima, dok naposljetku sve robne vrijednosti ne budu cijene podudarno novoj vrijednosti novčanog metala. Ovaj proces izjednačivanja praćen je stalnim množenjem plemenitih metala, koji pritječu kao zamjena za robe neposredno razmijenjene za njih. Uslijed toga, u istoj onoj mjeri u kojoj ispravljeno određivanje cijena robama postaje sve općije, ili u istoj mjeri u kojoj se njihove vrijednosti ocjenjuju prema novoj, paloj, i do izvjesne točke i dalje padajućoj vrijednosti metala, data je već i veća masa ovoga, potrebna za njihovo ostvarivanje. Jednostrano promatranje činjenica, koje su nastale iza otkrića novih izvora zlata i srebra, navelo je u 17. a osobito u 18. vijeku na pogrešan zaključak, da su se cijene robâ popele zato što je više zlata i srebra stupilo u funkciju prometnog sredstva. U našem daljem razlaganju uzet ćemo da je vrijednost zlata *data*, kao što u stvari i jest u momentu određivanja cijena.

Pod tom pretpostavkom masu prometnog sredstva određuje, dakle, *suma robnih cijena* koju treba ostvariti. Učinimo li sad dalju pretpostavku da je data i cijena svake robne vrste, onda *suma robnih cijena* očigledno zavisi od *mase robâ* koja se nalazi u prometu. Ne treba mnogo lupati glavu pa razumjeti da će, ako 1 quarter pšenice stoji 2 f. st., 100 quartera stajati 200, 200 quartera 400 f. st. i t. d., dakle da s masom pšenice mora da raste i masa novca koja prilikom prodaje dolazi na njeno mjesto.

Ako je *robna masa data*, onda će *kolebanja robnih cijena* izazivati plimu i osjeku prometane novčane mase. Ona raste ili opada zato, što *suma robnih cijena* raste ili opada uslijed promjene robnih cijena. Za ovo nije nikako nužno da se istovremeno popnu ili padnu cijene svih roba. Dovoljno je da se u jednom slučaju digne, a u drugom da padne cijena izvjesnog

broja vodećih artikala, pa da se popne ili padne *suma cijena* svih roba koje se nalaze u prometu, a koju valja ostvariti, dakle, i da se u promet unese više ili manje novca. Bilo da promjena robnih cijena odražava stvarne promjene vrijednosti ili puka kolebanja tržišnih cijena, djelovanje na masu prometnih sredstava ostaje isto.

Uzmimo izvjestan broj nevezanih, istovremenih te stoga prostorno uporednih prodaja, ili djelomičnih metamorfoza, na pr. 1 quartera pšenice, 20 aršina platna, 1 biblije i 4 galona rakije. Ako je cijena svakom tom artiklu 2 f. st. uslijed čega je suma cijena koja se ima ostvariti 8 f. st., onda u promet mora ući novčana masa od 8 f. st. Naprotiv, ako su iste robe članovi nama poznatoga niza metamorfoza: 1 quarter pšenice — 2 f. st. — 20 aršina platna — 2 f. st. — 1 biblija — 2 f. st. — 4 galona rakije — 2 f. st., onda one 2 f. st. redom promiseću sve ove različite robe ostvarujući redom njihove cijene, pa, dakle, i sumu njihovih cijena, 8 f. st., dok se naposljetku ne smire u ruci pecara rakije. One vrše *četiri opticaja*. Ovo ponavljano premještanje istih komada novca predstavlja dvostruku promjenu oblika robe, njeno kretanje kroz dva suprotna stadija prometa i prepletanje metamorfoza različitih roba.⁷⁶ Suprotne faze, koje se uzajamno dopunjuju i kroz koje ovaj proces teče, ne mogu stajati naporedo u prostoru, već samo *jedna za drugom u vremenu*. Zbog toga se njihovo trajanje mjeri vremenskim periodima, ili: *Brzina novčanog opticaja* mjeri se brojem opticaja istih komada novca u datom vremenu. Neka prometni proces onih četiriju roba potraje recimo jedan dan. U tom slučaju, zbroj cijena koji valja ostvariti iznosi: 8 f. st., broj opticaja istih komada novca toga dana: 4, a masa novca u opticaju: 2 f. st., ili za jedan dati period prometnog procesa:

$$\frac{\text{suma robnih cijena}}{\text{broj opticaja istoimenih komada novca}} = \text{masa novca koji funkcionira kao prometno sredstvo.}$$

Ovaj zakon ima opću važnost. Istina, prometni proces neke zemlje u nekom datom periodu vremena obuhvaća s jedne strane mnoge rasparčane, istovremene i prostorno uporedne prodaje (odnosno kupovine) ili djelomične metamorfoze u kojima se isti komadi novca pre-

⁷⁶ „Njega (novac) stavljaju u pokret proizvodi, i oni čine da se on promiseće. Brzina njegova opticaja naknađuje njegovu količinu. U slučaju potrebe on klizi iz ruke u ruke ne zastajući ni trenutka.” (Le Trosne, isto, str. 915., 916.)

mještaju samo jedamput, odnosno vrše samo jedan opticaj, a s druge strane mnoge nizove metamorfoza, koji dijelom teku uporedo a dijelom se uzajamno prepleću i više su ili manje složeni i u kojima isti komadi novca prevale veći ili manji broj opticaja. Pa ipak nam ukupan broj opticaja ovih istoimenih komada novca *koji se nalaze u prometu* pruža *prosječan broj opticaja pojedinačnog komada novca ili prosječnu brzinu novčanog opticaja*. Naravno da masu novca, koji se u početku na pr. jednodnevnog prometnog procesa baca u nj, određuje suma cijena onih roba koje se *promjeću istovremeno i uporedo u prostoru*. Ali, u samom procesu, na svaki komad novca tako reći pada odgovornost za drugi. Bude li jedan ubrzao svoje opticanje, drugi će ga usporiti ili će čak sasvim izletjeti iz prometne oblasti, jer ova može primiti u sebe samo toliku masu zlata, koja je, kad je pomnožimo srednjim brojem opticaja njenog pojedinačnog elementa, jednaka sumi cijena koju valja ostvariti. Stoga bude li broj opticaja novčanih komada porastao, smanjit će se njihova prometana masa. Bude li se broj njihovih opticaja smanjio, porast će njihova masa. Pa zbog toga što je masa novca koja može funkcionirati kao prometno sredstvo, data kad je data prosječna brzina opticaja, dovoljno je ubaciti u promet i samo izvjesnu količinu novčanica od 1 funte, pa da se iz njega istjera isto toliko sovereigna (zlatnih funti). Ova je majstorija poznata svima bankama.

Kao što nam novčani opticaj *pokazuje* uopće samo proces robnog prometa, t. j. kruženje robâ kroz suprotne metamorfoze, tako nam brzina novčanog opticaja pokazuje brzinu kojom robe mijenjaju svoj oblik, kontinuelno zahvaćanje jednog niza metamorfoza u drugi, žurbu razmjene materije, brzo nestajanje robâ iz prometne oblasti i njihovu isto toliko brzu zamjenu novim robama. Dakle, u brzini novčanog opticaja ispoljava se *tekuće jedinstvo* fazâ koje su i suprotne i dopunjuju se, pretvaranje upotrebnog lika u lik vrijednosti, i ponovno pretvaranje lika vrijednosti u upotrebnik lik, drugim riječima i jedan i drugi proces: prodaja i kupovina. A obratno, u usporavanju novčanog opticaja ispoljava se *razdvajanje i suprotno osamostaljenje* ovih procesa, zastoje u mijenjanju oblika i otud u razmjeni materije. Naravno da se iz samog prometa ne vidi otkud ovaj zastoje potječe. Promet nam iznosi pred oči jedino samu pojavu. Prirodno je što popularno shvaćanje, videći kako se u vrijeme usporenog opticanja novac rjeđe pojavljuje i

nestaje na svima točkama prometne periferije, tumači ovu pojavu nedovoljnom količinom prometnih sredstava.⁷⁷

Prema tome, ukupnu količinu novca koji u izvjesnom određenom periodu vremena funkcionira kao prometno sredstvo određuje s jedne strane *zbroj cijena* prometanih roba, a s druge strane sporiji ili brži tok njihovih suprotnih prometnih procesa, od kojega zavisi koliki će se dio one sume cijena moći ostvariti *istim* komadima novca. *Suma robnih cijena* zavisi, međutim, kako od *mase* tako i od *cijena* svake robne vrste. A ova tri činioca: kretanje *cijena*, *masa prometanih roba* i naposljetku *brzina novčanog opticaja* mogu se mijenjati u različnim smjerovima i različnim razmjerima; to znači da *suma cijena koju treba ostvariti*, a otud *masa prometnih sredstava* koja je njome uslovljena, može da prolazi kroz veliki broj kombinacija. Nabrojiti ćemo samo neke, najvažnije u historiji robnih cijena.

Ostanu li cijene robâ jednake, onda masa prometnih sredstava može da naraste ili uslijed uvećanja mase prometanih roba, ili uslijed opadanja brzine novčanog opticaja, ili pod

⁷⁷ „Kako je novac... obična mjera pri kupovanju i prodavanju, to svaki koji ima što da proda, a ne nađe kupca, odmah misli da je *oskudica u gotovu novcu u zemlji* ili kotaru uzrok što njegova roba leži; i tako se svi žale na „oskudicu novca”. A to je velika zablude... Jer što je stvarno potrebno tim ljudima koji vapiju za povećanjem količine novca?... Zakupnik se žali... misli da bi svoje proizvode mogao prodati po dobroj cijeni, samo da je više novca u zemlji... Izgleda onda kao da njemu ne treba novac, već dobra cijena za njegovo žito i stoku koju bi htio prodati a ne može... Zašto on tu cijenu ne postiže?... Prvo: ili u zemlji ima uopće suviše stoke i žita, tako da na tržištu većina ljudi prodaje kao i on, a samo malo njih hoće da kupi, ili se, drugo, zaustavilo redovno olakšanje tržišta pomoću izvoza... ili, treće, potrošnja nazaduje kad stanovništvo na pr. uslijed osiromašenja za svoje kućanstvo ne troši više koliko prije. Zakupniku dakle ne bi pomoglo povećanje količine gotova novca, već uklanjanje jednog od ova tri uzroka koji doista pritiškuju tržište... Trgovcu i dućandžiji treba novaca na isti način, t. j. oni ne nalaze prođu za artikle kojima trguju, jer su tržišta stala... Nacija nikad ne napreduje bolje nego kad bogatstva što je moguće brže prelaze iz ruke u ruku.” (Sir Dudley North: *Discourses upon Trade*. London 1691., str. 11.—15. i dalje.) Sve *Herrenschwandove* varancije izlaze na to da se suprotnosti, koje potječu iz prirode robe te se zbog toga javljaju u robnom prometu, mogu ukloniti povećanjem količine prometnih sredstava. Uostalom, iz narodske iluzije, koja u procesu proizvodnje i u procesu prometa pripisuje zastoje oskudici prometnih sredstava, — nikako ne slijedi i obratno: da stvarna oskudica u prometnim sredstvima, na pr. uslijed službenih podvala s „reguliranjem prometnog sredstva” („regulation of currency”), ne može sa svoje strane izazvati zastoje.

djelovanjem jednog i drugog. Obrnuto, masa prometnih sredstava može opasti kad opadne robna masa ili kad se poveća brzina prometa.

Imamo li *opće dizanje robnih cijena*, onda masa prometnih sredstava može ostati ista, ako masa prometanih roba opadne u istom razmjeru u kojem se njihova cijena podigne, ili pak, ako brzina novčanog opticaja raste podjednako brzo kao dizanje cijena, dok masa prometanih roba ostaje postojana. Masa prometnih sredstava može opasti zato što robna masa opada brže, ili što se brzina opticaja povećava brže nego li cijene.

Imademo li *opće padanje robnih cijena*, onda masa prometnih sredstava može ostati ista, ako robna masa naraste u istom razmjeru u kojem im je cijena pala, ili ako brzina novčanog opticaja padne u istom razmjeru u kojem i cijene. Masa prometnih sredstava može narasti, ako robna masa raste brže, ili brzina prometa pada brže nego što padaju robne cijene.

Varijacije raznih činilaca mogu se uzajamno potirati tako da uprkos njihovoj postojanoj nestalnosti ostane postojana ukupna suma robnih cijena koje treba ostvariti, pa, dakle, i masa prometanoga novca. Toga radi, osobito ako promatramo nešto duže periode, naići ćemo u *svakoj zemlji* na mnogo postojaniji *prosječni nivo prometane novčane mase* — a izuzev jake poremećaje koji periodično nastaju zbog industrijskih i trgovačkih kriza, rjeđe pak zbog promjene vrijednosti samoga novca — i na mnogo manja odstupanja od tog prosječnog nivoa nego što bi se od oka moglo očekivati.

Zakon po kome količinu prometnih sredstava određuju suma cijena prometanih roba i prosječna brzina novčanog opticaja,⁷⁸ može se izraziti i ovako, da količina novca u opticaju

⁷⁸ „Postoji izvjesna određena mjera, određen razmjer novca potrebnog u nacionalnoj trgovini. Više ili manje od toga ometalo bi je. To je isto kao što u nekom dućanu treba izvjesna količina sitniža za potkusurivanje i za izmirivanje takvih plaćanja koja se ne mogu izmiriti ni s najmanjim srebrnim novcem... Pa kao što razmjer sitniža u trgovini zavisi od broja kupaca, od učestalosti njihovih kupovina, a poglavito od vrijednosti najmanje srebrne monete, tako slično i razmjer zvečedeg novca (iskovana zlata i srebra), potrebnog za vođenje naše trgovine, zavisi od učestalosti *akata razmjene* i od *iznosa pojedinačnih plaćanja*.” (William Petty: *A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667., str. 17.) Hume-ovu teoriju branio je protiv J. Steuarta i drugih A. Young u svojoj *Political Arithmetic*. London 1774., gdje ima posebna glava: *Prices depend on quantity of money* [Cijene zavise od količine novca], str. 112. i dalje. Napomenuo sam u *Zur Kritik etc.*, str. 149: „On (A.

ili novčanog materijala zavisi od *vrijednosti samog novca*, ako su date suma robnih vrijednosti i prosječna brzina njihovih metamorfoza. Iluzija po kojoj, baš obrnuto, masa prometnih sredstava određuje robne cijene, a da sa svoje strane masa novčanog materijala što se nalazi u nekoj zemlji određuje masu prometnih sredstava,⁷⁹ počiva u njenih prvih zastupnika na apsurdnoj hipotezi da u prometni proces *robe ulaze bez cijena a novac bez vrijednosti*, pa da se tamo onda određen dio robne kaše razmjenjuje za određen dio metalne planine.⁸⁰

c) *Moneta. Znak vrijednosti*

Iz funkcije koju novac ima kao prometno sredstvo, proistječe njegov monetarni oblik. Onaj dio težine zlata koji je predstavljen u cijeni ili u novčanom imenu robâ, mora u prometu stati pred njih kao istoimeni zlatnik, kao *moneta*. Kao

Smith) prečutno otklanja pitanje o *kvantitetu* monete u opticaju, tretirajući novac sasvim pogrešno kao puku robu." Ovo važi samo ukoliko Smith govori o novcu *ex officio* [po službenoj dužnosti]. Međutim, o drugim prilikama, na pr. kad kritizira prijašnje sisteme političke ekonomije, kaže točno: „Količina kovanog novca upravlja se u svakoj zemlji prema vrijednosti robâ stavljenih u promet. Vrijednost robâ koje se u nekoj zemlji preko jedne godine kupuju i prodaju zahtijeva izvjesnu količinu novca da bi se robe pustile u promet i razdijelile među njihove prave potrošače; ali više novca ne može se upotrijebiti. Opticajni kanal privlači sumu dovoljnu da ga ispuni, a više od toga nikad ne dopušta.” (*Wealth of Nations*, knj. IV., gl. I. [sv. III., str. 87., 89]. Slično ovome otpočeo je A. Smith svoje djelo uzdizanjem podjele rada *ex officio*. A *poslije*, u posljednjoj knjizi o izvorima državnog dohotka, kad govori o A. Fergusonu, svome učitelju, daje kritiku podjele rada.

⁷⁹ „Robne cijene sigurno će se dići u svakoj naciji prema povećanju količine zlata i srebra u njoj; a opet tamo, gdje se u nekoj naciji smanji količina zlata i srebra, morat će zbog toga i cijene pasti, i to razmjerno onom smanjenju.” (Jacob Vanderlint: *Money answers all Things*. London 1734., str. 5.) Kad se Vanderlint izbliže uporedi s Hume-ovim *Esejima*, ne ostaje ni najmanja sumnja da je Hume poznavao i iskoristio inače značajni Vanderlintov spis. Gledište da masa prometnih sredstava određuje cijene, nalazi se i u Barbona i u još starijih pisaca. „*Nesmetano trgovanje*” veli Vanderlint, „ne može donijeti štete, već samo mnogo koristi... jer ako se novčana masa nacije smanji uslijed trgovine, a to se i hoće spriječiti zaštitnim carinama i zabranama uvoza, onda će one nacije kojima je novčana masa pritekla, ubrzo iskusiti da sve cijene skaču... Naprotiv, kod nas će cijene manufakturnih proizvoda i drugih roba uskoro toliko pasti, da će se vaga trgovinske bilance opet nakloniti u našu korist, pa ćemo tako opet povratiti novac.” (Isto, str. 44.)

⁸⁰ Po sebi se razumije da svaka pojedina vrsta robe *svojom cijenom* čini jedan element *sume cijena svih prometanih roba*. Ali je potpuno neshvatljivo kako će se *upotrebne vrijednosti*, koje su među sobom ne-

što i utvrđivanje mjerila cijena, tako i kovanje monete pripada državi. U različenosti nacionalnih uniforama koje nose zlato i srebro kao moneta, dok ih na svjetskom tržištu opet svlače, ispoljava se odvojenost unutrašnjih ili nacionalnih oblasti robnog prometa, od opće oblasti njegova međunarodnog tržišta.

Zlatna moneta (zlatni kovani novac) i zlatne poluge razlikuju se, dakle, od prirode samo svojim oblikom, i zlato se neprestano daje preobraćati iz jednog oblika u drugi.⁸¹ Ali i put iz kovnice vodi opet u topionički tiganj. Naime, u optičaju se zlatnici izližu, neki više, neki manje. Zlatno ime i zlatna suština, nominalni sadržaj i stvarni sadržaj otpočinju proces

uporedljive, razmijeniti en masse [masovno] s masom zlata i srebra koja se nalazi u državi. Dopustimo li da se robni svijet pogrešno predstavi kao jedna jedina ukupna roba od koje svaka pojedina roba sačinjava samo alikvotni dio, onda ćemo dobiti ovaj krasni račun: Ukupna roba = x centi zlata, roba A = alikvotni dio ukupne robe = isti alikvotni dio od x centi zlata. *Montesquieu* (Manteskje) to pošteno kaže: „Kad uporedimo masu zlata i srebra koja se nalazi u svijetu, s postojećom sumom roba, onda je sigurno da se svaki pojedini proizvod i svaka pojedina roba može izjednačiti s određenim dijelom mase plemenitih metala. *Uzmimo sad da na svijetu postoji, ili da se prodaje samo jedan jedini proizvod, odnosno jedna jedina roba, i da se ona može podijeliti na iste dijelove kao i novac.* Tada bi određen dio te robe odgovarao jednakom dijelu novčane zalihe, polovina ukupne robe polovini novčane zalihe i t. d. ... Određivanje robnih cijena zavisi u osnovi uvijek od odnosa u kome se ukupna masa roba nalazi prema ukupnoj masi novčanih znakova.” (*Montesquieu: Esprit des Lois, Oeuvres*, sv. III., str. 12., 13.) O daljem razvijanju ove teorije od strane Ricarda, njegova učenika Jamesa Milla, lorda Overstonea i t. d. upoređi *Zur Kritik etc.*, str. 140.—146. i str. 150. i dalje. S eklektičkom logikom, koja mu je svojstvena, umije *J. St. Mill* biti istog mišljenja sa svojim ocem *J. Millom*, a u isto vrijeme i protivnog. Ako uporedimo tekst njegovih uvodnih *Principles of Political Economy* s njihovim predgovorom (prvog izdanja), u kome sam sebe oglašuje za Adama Smitha sadašnjice, onda ne znamo čemu da se više divimo, naivnosti njegovoj ili naivnosti publike koja ga je na riječ i povjerenje progutala kao Adama Smitha, prema kome se on odnosi otprilike kao general Williams Kars von Kars prema vojvodi od Wellingtona. Sva originalna istraživanja g. *J. St. Milla* u oblasti političke ekonomije, a ona nisu ni opsežna ni sadržajem bogata, naći ćete poredana u njegovu malenom spisu, štampanom 1844. g.: *Some Unsettled Questions of Political Economy*. *Locke* neposredno govori o vezi između bezvrijednosti zlata i srebra i određivanja njihove vrijednosti kvantitetom. „Kako je sklopljen sporazum da se zlatu i srebru prida uobražena vrijednost... to unutrašnja vrijednost koja kod ovih metala dolazi u obzir, jest samo njihova količina.” (*Some Considerations etc.* 1691., Works, izd. 1777., sv. II., str. 15.)

⁸¹ Naravno da je potpuno izvan mogeg cilja da govorim o detaljima kao što je „kovničko” (taksa za kovanje novca) i tome slično. Pa ipak, kao odgovor romantičarskom sikofantu *Adamu Mülleru* (Mileru), koji

svoga rastavljanja. Istoimene zlatne monete počinju bivati različne vrijednosti, jer im se težine počinju razlikovati. Zlato kao prometno sredstvo odstupa od zlata kao mjerila cijena, a s tim prestaje biti i stvaran ekvivalent za robe kojih cijene ostvaruje. Historija ovih zbrka čini srednjovjekovnu historiju monete i modernu do u 18. vijek. Prirodna tendencija prometnog procesa da zlatnu stvarnost monete pretvori u zlatni privid, ili monetu u simbol njena službenog metalnog sadržaja, priznata je čak i najmodernijim zakonima, koji reguliraju koliko zlatnik može izgubiti metala, a da ne postane nesposoban za opticaj, t. j. da ne bude demonetiziran.

Budući da sâm novčani opticaj rastavlja stvarni sadržaj monete od nominalnog sadržaja, njen metalni život od funkcionalnoga, to on nosi u sebi latentnu mogućnost da se metalni novac u svojoj monetarnoj funkciji zamijeni znakovima od drugog materijala, ili simbolima. Kovati novac od sasvim malih težina zlata ili srebra tehnički je teško, a imamo i okolnost da su kao mjere vrijednosti u prvo vrijeme služili niži metali mjesto plemenitijih, srebro namjesto zlata, bakar namjesto srebra. Te nam okolnosti pružaju historijsko objašnjenje uloge koju srebrni i bakreni novac igraju kao zamjena za zlatnu monetu. Oni zamjenjuju zlato u onim oblastima robnog prometa gdje se moneta najbrže promiseće i zbog toga najbrže izliže, t. j. gdje se kupovine i prodaje najbrže obnavljaju u najmanjem razmjeru. Da bi se spriječilo da se ovi trabanti ne ugnijezde na položaju samog zlata, određuju se zakonom veoma niski razmjeri do kojih se oni moraju primati pri isplati namjesto zlata. Razumije se da se posebni krugovi po kojima optiču različne vrste monete, stječu jedni u druge. Sitan novac javlja se pored zlata pri isplaćivanju razlomaka

se divi „jedinstvenoj liberalnosti engleske vlade, koja besplatno kuje novac“, evo slijedećeg suda sir Dudley Northa (Dadli Norta). „Srebro i zlato imaju svoju plimu i osjeku kao i druge robe. Kad iz Španije stignu velike količine... nose ih u Tower (Tauer) i kuju. Ali ubrzo zatim treba zlato i srebro u polugama u svrhu izvoza. A ako sad nema poluga, već je sve iskovano, šta onda? Mora se opet topiti. Vlasnik ne trpi od toga nikakvu štetu, jer ga kovanje ne stoji ništa. Ali nacija šteti; jer ona mora plaćati pletenje slame koju će poslije dati magarcima da pojedu. Kad bi trgovac (sam North bio je jedan od najvećih trgovaca za vremena Karla II.) morao plaćati kovničko, onda ne bi bez temeljna razloga slao svoje srebro u Tower i kovan bi novac uvijek imao veću vrijednost nego srebro u polugama.“ (North: *Discourses upon Trade*. London 1691., str. 18.)

najmanjeg zlatnika: zlato neprestano ulazi u detaljni promet, ali ga razmijena u sitan novac isto tako neprestano izbacuje napolje.⁸²

Zakon utvrđuje proizvoljno metalni sadržaj srebrnih i bakarnih znakova. U opticaju se oni istroše još brže od zlatnika. Zbog toga njihova monetarna funkcija postaje faktično sasvim nezavisnom od njihove težine, t. j. od svake vrijednosti. Monetarna egzistencija novca dijeli se potpuno od supstance njegove vrijednosti. Stoga mogu mjesto njega funkcionirati kao moneta i stvari koje su relativno bez vrijednosti, *papirne cedulje*. U metalnim novčanim *znakovima* čisto simbolički karakter donekle je još prikriven. U *papirnom novcu* on jasno izlazi na vidjelo. Vidi se: ce n'est que le premier pas qui coute [samo je prvi korak težak].

Ovdje je riječ samo o *državnom papirnom novcu s prinudnim tečajem*. On se rađa neposredno iz metalnog prometa. Naprotiv *creditni novac* iziskuje okolnosti kakve su nam s gledišta jednostavnog robnog prometa još sasvim nepoznate. Ipak ćemo uzgred napomenuti da se prirodni korijen *creditnog novca* nalazi u funkciji novca *kao platežnog sredstva* kao što pravi papirni novac izvire iz funkcije novca *kao prometnog sredstva*.⁸³

U prometni proces država ubacuje izvana papirne cedulje na kojima su štampana novčana imena kao 1 funta sterlinga, 5 funti sterlinga i t. d. Dotle, dok ove cedulje stvarno optiču namjesto istoimene sume zlata, njihovo se kretanje podvrgava jedino zakonima samog novčanog opticaja. Zakon, specifičan za papirni opticaj, može da potekne samo iz odnosa reprezentacije, u kome se papirni opticaj nalazi prema zlatu. A taj je zakon jednostavno u ovome: izdavanje papirnog novca mora

⁸² „Kad se količina srebrnog novca nikad ne bi podigla iznad onoga koliko je potrebno za sitna plaćanja, bilo bi nemoguće prikupiti količine koje bi dostigle za veća plaćanja... Upotreba zlata za velika plaćanja nužno dovodi i do njegove upotrebe u detaljnoj trgovini. Tko ima zlata platit će u zlatu i manje nabavke, a s kupljenom robom dobija natrag i ostatak cijene u srebru. Na ovaj se način suvišno srebro, koje bi inače ostalo maloprodavaču na vratu, opet izvlači iz njegovih ruku i predaje općem prometu. Ali, ako ima toliko srebra da mala plaćanja mogu teći bez privlačenja zlata, onda će detaljista dobiti srebro za svoje male prodaje i ono će se nužno nagomilati u njegovim rukama.” (David Buchanan: *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*. Edinburgh 1844., str. 248., 249.)

⁸³ Mandarin financija *Van-Mao-In* bio je sebi uvirtio u glavu da Sinu Neba podnese projekt, kojega je prikrivena svrha bila da kineske

se ograničiti na onu količinu koliko bi u prometu moralo stvarno biti zlata (ili srebra) koje on simbolički predstavlja. Istina je, međutim, da se količina zlata koju prometna sfera može u sebe primiti neprestano koleba iznad ili ispod izvjesnog prosječnog nivoa. Pa ipak, masa prometanoga medijuma [sredstva] u određenoj zemlji nikad ne silazi ispod izvjesnog *minimuma* koji se utvrđuje iskustvom. Što ova minimalna masa neprestano mijenja svoje sastavne dijelove, t. j. što se uvijek sastoji od drugih zlatnika, naravno da ni u čemu ne utječe na njen opseg i njeno neprestano kretanje po prometnoj sferi. Zato se ona može zamijeniti papirnim simbolima. A naprotiv, ako se svi prometni kanali danas ispune papirnim novcem u punom stepenu svoje prijemne sposobnosti, onda sutra mogu biti prepuni uslijed kolebanja robnog prometa. Nestaje svake mjere. A prekorači li papir svoju mjeru, t. j. količinu istoimene zlatne monete koja bi mogla biti u prometu, onda će, da i ne govorimo o opasnosti općeg diskreditiranja, u okviru robnog svijeta ipak predstavljati samo onu količinu zlata koju određuju unutrašnji zakoni prometa, dakle onu količinu koja se jedino i može predstavljati. Bude li masa papirnih cedulja predstavljala recimo po 2 unče zlata umjesto po 1, onda će 1 f. st. ustvari postati novčanim imenom recimo $\frac{1}{3}$ unče umjesto $\frac{1}{4}$. Djelovanje je istovjetno kao da se nešto izmijenilo u funkciji zlata kao *mjere cijena*. Zbog toga će se one iste vrijednosti koje su dotle izražavane cijenom od 1 f. st., izražavati sada cijenom od 2 f. st.

Papirni je novac *znak zlata* ili novčani znak. Njegov se odnos prema robnim *vrijednostima* sastoji samo u tome što on simbolički konkretno predstavlja one iste količine zlata u kojima su robne vrijednosti idejno izražene. Papirni je no-

državne assignate pretvori u konvertibilne novčanice. Izvještaj odbora za assignate od aprila 1854. pošteno mu je natrljao uši; ne kažu da li je dobio i propisnu porciju bambusovih prutova. „Odbor je”, veli se na kraju izvještaja, „pažljivo proučio njegov projekt i nalazi da u njemu sve ide u korist trgovaca, a da Kruni ne donosi nikakve koristi.” (*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Berlin 1858.*, str. 47. i dalje.) O *stalnom demetaliziranju* zlatnika uslijed optica ja veli jedan „governor” Engleske banke kao svjedok pred „House of Lords’ Committee” (o „Bankacts”): „Svake godine nova klasa suverena (ne političkih, jer je sovereign i ime funte sterlinga) postaje suviše laka. Ona klasa, koja prođe kroz godinu kao propisno teška, izgubi izlizivanjem dovoljno da iduće godine okrene zdjelicu vage protiv sebe.” (House of Lords’ Committee 1848., broj 429.)

vac *znak vrijednosti* samo ukoliko predstavlja količine zlata koje su, kao i količine svih ostalih roba, količine vrijednosti.⁸⁴

Naposljetku, postavlja se pitanje, zašto se zlato može zamijeniti pukim znacima bez vrijednosti? Ali mi smo vidjeli da se ono na ovaj način može zamijeniti samo ukoliko se, funkcionirajući kao moneta, ili prometno sredstvo, izolira i postane nezavisno u toj funkciji. Doduše, osamostaljenje ove funkcije ne događa se za pojedinačne zlatnike, iako se ispoljava u daljem prometanju izlizanih zlatnika. Zlatnici su samo moneta, odnosno prometno sredstvo, upravo samo donde dok se stvarno nalaze u opticaju. Ali što ne važi za pojedinačni zlatnik, važi za minimalnu masu zlata koja se može zamijeniti papirnim novcem. Ona stalno obitava u prometnoj oblasti, neprekidno funkcionira kao prometno sredstvo i zbog toga postoji isključivo kao nosilac ove funkcije. Zato njeno kretanje predstavlja samo trajno prelaženje jednog suprotnog procesa u drugi suprotni proces metamorfoze robe, R—N—R, gdje se pred robu pojavljuje lik njene vrijednosti samo zato da se odmah ponovo izgubi. *Samostalno predstavljanje prometne vrijednosti robe* ovdje je samo kratkotrajan moment. Jednu robu odmah opet zamjenjuje druga. Zbog toga i jest dovoljna samo simbolička egzistencija novca u takvom procesu koji ga stalno udaljava iz jedne ruke u drugu. Njegova funkcionalna egzistencija tako reći apsorbira njegovu materijalnu egzistenciju. Budući objektiviran, ali trenutno prolazan refleks robnih cijena, on funkcionira još samo kao znak sebe sama, te se zato može zamjenjivati i znacima.⁸⁵ Samo što novčani

⁸⁴ Primjedba uz drugo izdanje. Koliko nejasno shvaćanje o različitim funkcijama novca imaju i najbolji pisci o novčarstvu, pokazuje, na pr., ovo mjesto iz *Fullartona*: „Ukoliko je u pitanju samo unutrašnji promet, sve one funkcije novca, koje po pravilu vrše zlatni i srebrni novci, može s istim uspjehom vršiti i opticaj nekonvertibilnih nota koje imaju samo umjetnu vrijednost, vrijednost koja počiva na sporazumu, a koju im zakon daje. Ovo je činjenica koja se, po mom uvjerenju, ne može pobiti. Takva bi vrijednost dostigla za sve potrebe koje danas zadovoljava punovažna moneta, pa bi čak mogla preuzeti i funkciju mjerila vrijednosti i cijena, samo ako bi se njeno izdavanje držalo odgovarajućih granica.” (*Fullarton: Regulation of Currencies*. 2. izd., London 1845., str. 21.) Dakle, zbog toga što se novčana roba u prometu može zamijeniti pukim znacima vrijednosti, ona je izlišna i kao mjera vrijednosti i kao mjerilo cijena!

⁸⁵ Iz toga što zlato i srebro kao moneta, odnosno isključivo u funkciji prometnog sredstva, postaju *znacima samih sebe*, izvodi *Nikolas Barbon* pravo vladā „to raise money” [„da povećavaju vrijednost monete”], t. j. da, na pr., izvjesnoj količini srebra koja se zvala groš dadu ime veće količine srebra, recimo talir, pa da tako povjeriocima vrate

znak mora imati *objektivno društveno vađenje*, a ovo papirni simbol dobija prinudnim tečajem. Ova državna prinuda važi jedino u okviru unutrašnje prometne oblasti, koje se granice podudaraju s granicama kakve zajednice, ali novac samo u njoj i može da se potpuno rastvori u svojoj funkciji prometnog sredstva ili monete, pa stoga može u papirnom novcu imati čisto funkcionalan način egzistencije, u vanjštini svojoj odvojen od njegove metalne supstance.

3. Novac

Roba koja funkcioniра kao *mjera vrijednosti*, pa zbog toga funkcioniра tjelesno ili preko nekog zastupnika kao *prometno sredstvo*, jest *novac*. Zato je zlato (odn. srebro) novac. Kao novac ono funkcioniра, s jedne strane, tamo gdje se mora pojaviti u svojoj zlatnoj (odn. srebrnoj) tjelesnosti, stoga kao *novčana roba*, dakle ni samo idejno kao u mjeri vrijednosti, niti pak zamjenljivo nekim zastupnikom kao u prometnom sredstvu; s druge strane, tamo gdje ga njegova funkcija, bilo da je vrši lično ili preko zastupnika, *fiksira* kao *jedini lik vrijednosti* ili *jedino adekvatno biće prometne vrijednosti* prema svima drugim robama kao jednostavnim *upotrebnim vrijednostima*.

a) Zgrtanje blaga

Neprekidno kruženje dviju suprotnih metamorfoza robe, ili tekuće međusobno odmjnjivanje prodaje i kupovine *ispoljava* se u neumornom opticaju novca, t. j. u funkciji koju vrši kao prometni perpetuum mobile. Čim se nizan je metamorfoza *prekine*, čim se prodaja ne dopuni narednom kupovinom, novac zaustavlja kretanje, ili kako veli *Boisguillebert* (Boagijber), od *meuble* postaje *immeuble* [od pokretnog dobra nepokretno], od *monete novac*.

Od samog početka razvitka robnog prometa razvija se i nužnost i strast da se zadrži proizvod prve metamorfoze, preobraženi lik robe, njena zlatna ličinka.⁸⁰ Roba se prodaje ne

groševе umjesto talira. „Novac se izliže i biva lakši kad prolazi kroz mnoge ruke... U trgovini se gleda na *imenovanje* i *vađenje novca*, a ne na to koliko je sadržaj srebra... Vladin autoritet je taj koji komad metala čini novcem.” (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, str. 29., 30., 25.)

⁸⁰ „Bogatstvo u novcu nije ništa drugo do... bogatstvo u proizvodima koji su *pretvoreni u novac*.” (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, str. 573.) „Suma vrijednosti, izražena u proizvodima, *samo je promijenila oblik*.” (Isto, str. 486.)

radi toga da bi se kupila neka druga roba, već da bi se robni oblik zamijenio novčanim oblikom. Ovo mijenjanje oblika, isprva puka pomoć u razmjeni materije, sada postaje svrha za sebe. *Promijenjeni* lik robe biva sprečavan da funkcionira kao njen apsolutno *otuđiv* lik ili samo trenutni novčani oblik. Tako se novac skameni u *blago*, a prodavač robe postaje *zgrtač blaga*.

Baš u počecima robnog prometa pretvara se u novac samo suvišak upotrebnih vrijednosti. Tako zlato i srebro postaju sami od sebe društvenim izrazima obilja ili bogatstva. Ovaj naivni oblik zgrtanja blaga ovjekovječuje se u naroda kod kojih čvrsto zatvoren krug potreba odgovara tradicionalnom načinu proizvodnje udešenom za lične potrebe. Promet je malen, količina blaga velika. Ovako je u Azijaca, osobito u Indijaca. *Vanderlint* (Venderlint), koji smatra da masa zlata i srebra, koja se u nekoj zemlji nalazi, određuje robne cijene, pita se: Zašto je indijska roba tako jeftina? I odgovara: Zato što Indijci zakopavaju novac. Od 1602. do 1734. g., veli on, zakopali su 150 miliona f. st., koji su prvotno bili došli u Evropu iz Amerike.⁸⁷ Od 1856. do 1866. g., dakle za 10 godina, izvezla je Engleska u Indiju i Kinu (metal uvezen u Kinu većim dijelom odlazi opet u Indiju) 120 miliona f. st. srebra, koje je prije toga bilo uzeto u razmjenu za australijsko zlato.

Čim se proizvodnja robe više razvije, svaki proizvođač mora sebi osigurati *nervus rerum* [„nerv stvari“], „zalog društvene moći“.⁸⁸ Njegove se potrebe neprestano obnavljaju i nalažu mu da neprekidno kupuje tuđu robu dok ga proizvodnje i prodavanje vlastite robe stoji vremena i zavisi od okolnosti. Da bi kupio bez prodavanja, morao je prije toga prodati bez kupovanja. Izvedena u općem razmjeru, ova operacija kao da sama sebi protivuriječi. Međutim, na izvorima svoje proizvodnje plemeniti se metali neposredno razmjenjuju za drugu robu. Tamo se, dakle, vrši prodaja (sa strane vlasnika robe) bez kupovine (sa strane vlasnika zlata ili srebra).⁸⁹ A kasnije prodaje bez narednih kupovina služe samo daljem raspodjeljivanju plemenitih metala među sve vlasnike roba.

⁸⁷ „Postupajući ovako oni uspijevaju da svima svojim dobrima i svojoj robi održe ovako niske cijene. (Vanderlint: *Money answers etc.*, str. 95., 96.)

⁸⁸ „Novac je zalog.“ (John Bellers: *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*. London 1699., str. 13.)

⁸⁹ Naime, kupovina u kategoričkom smislu ima za pretpostavku da je zlato ili srebro već promijenjeni lik robe, t. j. proizvod prodaje.

Ovim putem nastaju na svim točkama robnog saobraćaja zlatna i srebrna blaga najrazličnijih opsega. Čim se ukaže mogućnost da se roba zadrži kao prometna vrijednost, ili prometna vrijednost kao roba, budi se i pohlepa za zlätom. Širenjem robnog prometa povećava se moć novca, tog uvijek pripravnog, apsolutno društvenog oblika bogatstva. „Zlato je divna stvar! Tko njega ima, gospodar je svega što želi. Njegovom pomoći mogu se čak i duše u raj uvoditi.” (Kolumbo, u pismu s Jamajke 1503.) Budući da se na novcu ne može poznati što se u njega pretvorilo, to se sve, bilo roba ili ne bilo, pretvara u njega. Sve je na prodaju, sve se može kupiti. Promet postaje velika društvena retorta u koju svašta upada da iz nje iziđe kao novčani kristal. Ovoj se alkemiji ne odupiru čak ni moći svetaca, a još mnogo manje druge ne tako grube res sacrosanctae, extra commercium hominum [svete stvari koje su izvan trgovine].⁹⁰ Kao što u novcu iščezava svaka kvalitativna razlika među robama, tako i on, sa svoje strane, kao radikalni borac za jednakost briše sve razlike.⁹¹ Ali je novac i sam roba, vanjska stvar koja može postati svačijom privatnom svojinom. Tim putem društvena moć postaje privatnom moći privatnog lica. Zato antičko društvo i optužuje novac kao *sitniš* za *potkusurivanje* svog ekonomskog i moralnog poretka.⁹² Moderno društvo, koje je već u svom djetinjstvu za kose izvuklo Plutona (boga bogatstva) iz zemljine utrobe,⁹³ pozdrav-

⁹⁰ Henrik III., najkršćanskiji kralj Francuske, pljačka svete moći manastira i t. d., da bi ih pretvorio u srebro. Poznato je kakvu ulogu igra u grčkoj historiji pljačka blaga delfijskog hrama od strane Fočana. Zna se da su kod starih hramovi služili kao stan boga trgovine. To su bile „svete banke”. Feničanima, tom trgovačkom narodu par excellence, novac je važio kao promijenjeni lik svih stvari. Zbog toga je i bilo u redu što su djevice, koje su se o praznicima boginje ljubavi podavale strancima, žrtvovala boginji dobijeni novac.

⁹¹ „Zlato? dragocjeno, blještavo, crveno zlato?... S nešto njega može se crno učiniti bijelim, ružno lijepim, zlo dobrim, staro mladim, kukavica junakom, nisko plemenitim. Zašto to, o bogovi Olimpa? Ono vam odvlači svećenika od oltara, ono zdravim ljudima izvlači uzglavlje ispod glave. Da, taj crveni rob stvara i raskida svete veze, blagosilja prokletnike, pribavlja poštovanje gubavcu, dovlači lopove na senatorske klupe i donosi im titule, počasti i klanjanje. On je taj koji zbabanoj udovici privlači prosee... Prokleta zemljo, pokvarena droljo, što posija razdor u narodu...” (Shakespeare: *Timon Atenjanin*.)

⁹² „Jer nešto gore od novca ljudski duh nije izmislio. On prevrće države i goni ljude iz kuća; učeći zlu mijenja misli u ljudi, te se plemeniti obraća sramoti lošega; on navodi ljude na svaku podlost i čini ih kadrim za svako bezbožno djelo.” (Sofokle: *Antigona*.)

⁹³ „Pohlepa za blagom nada se i samog Plutona izvući iz utrobe zemljine.” (Athenaeus: *Deipnosophistai*.)

lja u zlatnome gralu [gral — sveti pehar o kome srednjovjekovno pjesništvo govori da se u njemu čuva Hristova krv] sjajno otjelovljenje svog najdubljeg životnog principa.

Kao upotrebna vrijednost roba zadovoljava kakvu naročitu potrebu i poseban je element materijalnog bogatstva. Ali *vrijednost* robe mjeri se za stepen njene privlačnosti prema svima elementima materijalnog bogatstva, ona je dakle mjeri *društvenog bogatstva* njena vlasnika. Za barbarski jednostavnog vlasnika robe, čak i za zapadno-evropskog seljaka, vrijednost je nerazdvojna od oblika vrijednosti, a stoga uvećanje zlatnog i srebrnog blaga znači za njega uvećanje vrijednosti. Na svaki način, vrijednost se novca mijenja, bilo što se njemu samom mijenja vrijednost, bilo što se mijenja vrijednost robâ. Ali ovo ne smeta da, s jedne strane, 200 unča zlata i nadalje vrijedi više nego 100, 300 više nego 200 i t. d., niti, s druge strane, da metalni prirodni oblik ove stvari ostane opći ekvivalentski oblik svih roba, neposredno društveno otjelovljenje svega ljudskog rada. Nagon za zgrtanjem blaga od prirode je neumjeran. U pogledu na *kvalitet* ili na oblik novac je bezgraničan, t. j. on je opći predstavnik materijalnog bogatstva, jer se neposredno može pretvoriti u svaku robu. Ali je ujedno svaka novčana suma *kvantitativno* ograničena, te stoga kao kupovno sredstvo ima ograničeno djelovanje. Ova protivrječnost između kvantitativne ograničenosti i kvalitativne neograničenosti novca nagoni zgrtača blaga da se svejednako vraća Sizifovu poslu [poslu koji se beskonačno ponavlja] *akumulacije*. S njim je kao i s osvajačem svijeta koji sa svakom novom zemljom osvaja samo novu granicu.

Tko hoće da zadrži zlato kao novac, a stoga kao element zgrtanja blaga, mora sprečavati njegovo prometanje, mora ga sprečavati da se kao *kupovno sredstvo* ne rastvori u sredstvo užitka. Zbog toga zgrtač blaga i žrtvuje svoja tjelesna uživanja zlatnome fetišu. Evandjelje samoodricanja za njega je ozbiljna stvar. S druge strane, on može oduzeti od prometa u novcu samo ono što mu daje u robi. Što više proizvede, to će više moći prodati. Zbog toga su radinost, štedljivost i tvrdičenje njegove glavne vrline, a mnogo prodavati, malo kupovati, sva njegova politička ekonomija.⁹⁴

Uz neposredni oblik blaga ide i njegov estetski oblik, posjedovanje zlatnih i srebrnih roba. Ovo posjedovanje raste s

⁹⁴ „Povećati što se više može broj prodavača svake robe, smanjiti što se više može broj kupaca, to su osovine oko kojih se okreću sve mjere političke ekonomije.” (Verri: *Meditazioni etc.*, str. 52.)

bogatstvom buržoaskog društva. „Soyons riches ou paraissions riches.” [Budimo bogati, ili izgledajmo bogati.] (Diderot.) Tako se stvara dijelom sve šire tržište za zlato i srebro na kome se prodaju nezavisno od njihovih novčanih funkcija, a dijelom jedan latentan izvor za pritjecanje novca iz kojega se crpe osobito u periodima društvenih oluja.

Zgrtanje blaga ispunjava različne funkcije u ekonomiji metalnog prometa. Prva od tih funkcija proizlazi iz optičajnih uslova zlatne i srebrne monete. Vidjeli smo kako sa stalnim kolebanjem opsega, cijena i brzine robnog prometa, masa novca u optičaju neumorno nadolazi i opada. Ona, dakle, mora biti sposobna da se skuplja i širi. Čas se novac mora privući kao moneta i uvući u promet, čas se moneta mora odgurnuti kao novac i izaći iz prometa. Da bi masa novca koja stvarno optiče uvijek odgovarala stepenu zasićenosti prometne oblasti, količina zlata i srebra koja se nalazi u nekoj zemlji mora biti veća od one koja se nalazi u funkciji monete. Ovaj uslov ispunjava novac kad se nalazi u obliku blaga. Rezervoari blaga služe ujedno i kao kanali za pritjecanje i kao kanali za otjecanje prometnog novca, tako da ovaj nikad ne prepunjuje svoje optičajne kanale.⁹⁵

b) Platežno sredstvo

U neposrednom obliku robnog prometa koji smo dosad promatrali postojala je ista veličina vrijednosti uvijek dvojako: na jednom polu kao roba, na drugome kao novac. Zbog toga su vlasnici robâ dolazili jedan s drugim u dodir samo kao predstavnici ekvivalenata koji postoje i na jednoj i na drugoj strani. Ali, s razvitkom robnog prometa razvijaju se okolnosti

⁹⁵ „Za vođenje trgovine svakoj je naciji potrebna određena suma gotova novca koja se koleba, te je veća ili manja prema zahtjevima prilika... Ova kolebanja, ova plima i osjeka novca, prilagođavaju se izmijenjenim situacijama bez miješanja vlade... Oba vjedra rade naizmjenice: kad je nedovoljno novca, poluge se iskivaju u novac; ima li poluga malo, novci se tope.” (Sir D. North: *Discourses upon Trade*, str. 22.) John Stuart Mill, koji je dugo bio činovnik Istočnoindijskog društva, potvrđuje da u Indiji srebrni nakit još uvijek funkcionira neposredno kao blago. „Čim kamatna stopa stoji visoko, šalje se srebrni nakit u kovnicu; čim stopa padne, vraća se otud natrag.” (J. St. Mill: *Evidence. Reports on Bankacts* 1857., br. 2.084.) Prema jednom parlamentarnom izvještaju od 1864. o uvozu i izvozu zlata i srebra u Indiji, premašio je 1863. god. uvoz zlata i srebra izvoz za 19,367.764 f. st. Za posljednjih osam godina, prije 1864., iznosio je višak uvoza nad izvozom plemenitih metala 109,652.917 f. st. U toku ovog vijeka iskovano je u Indiji daleko preko 200 miliona f. st.

zbog kojih se otuđivanje robe vremenski razdvaja od ostvarenja njene cijene. Bit će dovoljno da ovdje naznačimo samo najjednostavnije među tim okolnostima. Za proizvodnju neke vrste robe treba više, za drugu manje vremena. Proizvodnja različnih roba vezana je za različna godišnja doba. Neka se roba rađa na svojem tržištu, druga mora putovati na udaljeno tržište. Zbog toga neki vlasnik robe može istupiti kao prodavač prije nego neki drugi istupi kao kupac. Kad se među istim licima neprestano obnavljaju isti poslovi, onda se uslovi prodaje robâ reguliraju prema uslovima njihove proizvodnje. S druge strane, iskorištavanje izvjesnih vrsta roba, na pr. kuće, prodaje se za neki određen period vremena. Upotrebnu vrijednost takve robe kupac je stvarno dobio tek pošto rok isteče. On je, dakle, kupuje prije nego je plaća. Neki vlasnik robe prodaje robu koja postoji, drugi kupuje samo kao jednostavni predstavnik novca, odnosno kao predstavnik budućeg novca. Prodavač postaje *povjeriocem*, kupac *dužnikom*. Pošto se ovdje mijenja metamorfoza robe, odnosno razvoj njena oblika vrijednosti, to i novac dobija drugu funkciju. On postaje *platežnim sredstvom*.⁹⁶

Karakteristični povjerenik ili dužnik potječu ovdje iz jednostavnog robnog prometa. Promjena oblika toga prometa daje prodavaču i kupcu ova nova obilježja. Prema tome, ove su uloge prije svega isto tako prolazne kao i uloge kupca i prodavača, a igraju ih naizmjenice isti agenti prometa koji igraju i one uloge. Međutim, sada suprotnost ima od samog početka manje prijatan izgled i sposobna je za veću kristalizaciju.⁹⁷ Ali se isti karakteri mogu javiti i nezavisno od robnog prometa. Tako se na pr. klasna borba antičkog svijeta poglavito kreće u obliku borbe između povjerenika i dužnika i svršava se u Rimu propašću plebejskog dužnika, kojega zamjenjuje rob. U Srednjem vijeku borba se završava propašću feudalnog dužnika, koji gubeći privrednu podlogu gubi i političku vlast. Ali se ovdje

⁹⁶ Luther razlikuje novac kao *kupovno* i kao *platežno sredstvo*. „Nanio si mi dvostruku štetu, jer ne mogu ovdje da *platim*, ni tamo da *kupim*.” (Martin Luther: *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg 1540.)

⁹⁷ O odnosima dužnika i povjerenika među engleskim trgovcima u početku 18. vijeka: „Ovdje u Engleskoj vlada među trgovcima takav duh svireposti, kakav se ne može naći ni u kojem drugom društvenom sloju i ni u kojoj drugoj zemlji na svijetu.” (*An Essay on Credit and the Bankrupt Act.* London 1707., str. 2.)

u novčanom obliku — a odnos između povjerioca i dužnika ima oblik novčanog odnosa — ogleda samo suprotnost između dubljih ekonomskih uslova života.

Vratimo se oblasti robnog prometa. Oba ekvivalenta, roba i novac, ne javljaju se više istovremeno na oba pola procesa prodaje. Sad novac funkcionira prvo kao *mjera vrijednosti* pri određivanju cijene prodane robe. Ugovorena cijena robe mjera je kupčeve obaveze, t. j. novčane sume koju duguje za *određen rok*. Zatim funkcionira kao *idealno kupovno sredstvo*. Ma da novac postoji samo u kupčevu obećanju, on ipak postizava da roba prijeđe iz ruke u ruku. Tek kad dođe rok plaćanju, stupa platežno sredstvo stvarno u promet, t. j. prelazi iz kupčeve u prodavačevu ruku. Prometno sredstvo pretvaralo se u *blago* zato, što se prometni proces prekidao kod prve faze, odnosno što se preobraženi lik robe povlačio iz prometa. *Platežno sredstvo* ulazi u promet, ali tek pošto je roba iz njega već izišla. Novac više ne služi za izvršenje procesa. On ga zaključuje samostalno kao apsolutna egzistencija prometne vrijednosti, ili opća roba. Prodavač je robu pretvarao u novac da bi pomoću novca zadovoljio kakvu potrebu; zgrtač blaga to čini da bi robu sačuvao u novčanom obliku; dužni kupac da bi mogao platiti. Ne bude li platio, prodat će mu imovinu na bubanj. Tako vrijednosni lik robe, novac, postaje sada samom *svrhom prodaje* iz društvene nužnosti koja proistječe iz okolnosti samog prometnog procesa.

Kupac pretvara novac natrag u robu prije nego što je robu pretvorio u novac, ili izvršuje drugu metamorfozu prije prve. Prodavačeva se roba promiseće, ali svoju cijenu ostvaruje samo u privatnopravnom naslovu na novac. Ona se pretvara u upotrebnu vrijednost prije nego se pretvorila u novac. Izvršenje njene prve metamorfoze slijedi tek naknadno.⁹⁸

U svakom određenom periodu prometnog procesa predstavljaju prispjele obaveze kojima je došao rok, *sumu cijena* onih roba čija ih je prodaja izazvala. — Masa novca, potrebna

⁹⁸ Primjedba uz drugo izdanje. Iz slijedećeg citata, koji uzajmljujem iz svog spisa od 1859., vidjet će se zašto se u tekstu ne osvrćem na protivni oblik: „Obratno tome može se u procesu N—R otuđiti novac kao stvarno kupovno sredstvo i tako se ostvariti cijena robe prije nego se ostvari upotrebna vrijednost novca, ili prije nego se otuđi roba. Ovo se, na pr., svakodnevno događa u obliku pretplate. Ili u obliku u kojem engleska vlada kupuje opijum od indijske raje... Ali tada novac djeluje samo u već poznatom obliku kupovnog sredstva... Naravno da se i kapital predujmljuje u novčanom obliku... Ali ovo stanovište ne spada u vidik jednostavnog prometa.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 119., 120.)

za ostvarenje ove sume cijena zavisi u prvom redu od *optičajne brzine platežnih sredstava*. Nju određuju dvije okolnosti: *veriženje* odnosa povjerilaca i dužnika, tako da A dobiva novac od svog dužnika B, a onda ga dalje isplaćuje svom povjeriocu C i t. d. — kao i *vremenski razmak* između raznih rokova plaćanja. Lanac uzastopnih plaćanja, ili naknadnih prvih metamorfoza, bitno se razlikuje od prije promatranog prepletanja metamorfoznih nizova. Opticanje prometnog sredstva ne samo da je *izraz* jedinstva prodavača i kupaca nego baš samo to jedinstvo i postaje tek u novčanom opticaju i pomoću njega. Nasuprot tome, kretanje platežnog sredstva izražava društveno jedinstvo koje postoji već prije toga kretanja.

Istovremenost i uporednost prodaja i kupovina postavljaju granice nadoknađivanju monetarne mase brzinom opticaja. Naprotiv, u ekonomiji platežnog sredstva, one čine novu polugu. S koncentriranjem plaćanja na istom mjestu prirodno dolazi do stvaranja naročitih ustanova i metoda za njihovo izravnavanje. Na primjer, virmani u srednjovjekovnom Lyonu. Dovoljno je da se potraživanja A-a od B-a, B-a od C-a, C-a od A-a i t. d., sučele, pa da se do izvjesnog stepena dokinu kao pozitivne i negativne veličine. Onda ostaje da se izravna još samo bilanca duga. Što veće mase plaćanja budu obuhvaćene koncentracijom, to će bilanca biti relativno manja, a otud i masa platežnog sredstva u opticaju.

Funkcija novca kao platežnog sredstva sadrži u sebi jednu neposrednu protivurječnost. Ukoliko se plaćanja izravnavaju, on funkcioniра *samo idealno kao računski novac*, ili mjera vrijednosti. Ukoliko se mora stvarno platiti, on ne istupa kao prometno sredstvo, kao samo trenutni oblik kojega se posredstvom vrši razmjena materije, već kao individualno otjelovljenje društvenog rada, kao samostalna egzistencija prometne vrijednosti, kao apsolutna roba. Ova protivurječnost izbija u onom momentu produkcionih ili trgovačkih kriza koji se zove *kriza novca*.⁹⁹ Do nje dolazi samo ondje gdje je neprekidni lanac uzastopnih plaćanja i umjetni sistem njihovih izravnanja potpuno razvijen. Kad opći poremećaji, ma od kuda potjecali, pogode ovaj mehanizam, novac se iz isključivo idealnog lika

⁹⁹ Krizu novca, kako je u tekstu definirana kao naročita *faza svake opće krize u proizvodnji i trgovini*, treba dobro razlikovati od *specijalne vrste krize* koja se također zove kriza novca, ali koja može nastupiti samostalno, tako da na industriju i trgovinu djeluje tek reakcijom. To su one krize kojima je centar kretanja novčani kapital, i zbog toga su banka, burza i financije njihova neposredna oblast. (Marxova primjedba uz treće izdanje.)

računskog novca iznenadno i neposredno pretvara u zvečeći novac. Tada ga profane robe više ne mogu zamijeniti. Upotrebnost vrijednost robe postaje bez vrijednosti, a vrijednost joj iščezava pred svojim vlastitim oblikom. U prosvjetiteljskoj nadmenosti, koju je bilo izazvalo pijanstvo prosperiteta, buržuji je još maločas objavljivao da je novac samo tlapnja! Samo je roba novac. Samo je novac roba! bruji sada međunarodnim tržištem. Kao što jelen riče za svježom vodom, tako sada njegovo srce vapije za novcem, tim jedinim bogatstvom.¹⁰⁰ U krizi se suprotnost između robe i lika njene vrijednosti, novca, uzdiže do apsolutne protivurječnosti. Zbog toga je ovdje svejedno u kome se obliku novac javlja. Glad za novcem ostaje ista, pa bilo da se ima platiti u zlatu ili u kreditnom novcu, recimo u banknotama.¹⁰¹

Promatrajmo sad ukupnu sumu novca koja optiče u nekom danom periodu vremena. Kad je dana brzina opticaja prometnih i platežnih sredstava, onda će ta ukupna suma biti jednaka sumi robnih cijena koje se imaju ostvariti, više suma plaćanja *kojima pada rok*, manje iznos plaćanja koja se prebijaju, i na posljedku manje broj opticaja u kojima isti komad novca naizmjenično funkcionira sad kao prometno, sad kao platežno sredstvo. Na primjer: seljak je svoje žito prodao za 2 f. st. koje na taj način služe kao prometno sredstvo. Sad se on njima koristi da plati dug kome je došao rok, za platno koje je bio uzeo od tkalca. Iste ove 2 f. st. funkcioniraju sad kao platežno sredstvo. Iza toga tkalac kupuje bibliju za gotovo — one opet

¹⁰⁰ „Ovo iznenadno prebacivanje iz kreditnog u monetarni sistem dodaje praktičnoj panici i teorijsko zgranjavanje, i agenti prometa ježe se pred nepronicijivom tajnom svojih vlastitih odnosa.” (Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 126.) „Sirotinja je bez posla, jer bogataši nemaju novaca da je zaposle, iako kao i prije raspolažu istim zemljištem i istom radnom snagom potrebnom za proizvodnju živčanih namirnica i odijela. A pravo bogatstvo nacije sastoji se u njima, a ne u novcu.” (John Bellers: *Proposals for raising a Colledge of Industry*, London 1696., str. 3.)

¹⁰¹ Evo kako „amis du commerce” [prijatelji trgovine] eksploatiraju ovakve momente: „Jednom prilikom (1839.) podigne pred jednim svojim prijateljem neki stari zelenaški bankar (iz City-a) poklopac na pultu svoje privatne kancelarije, pokaza mu zamotuljke novčanica i reče s očitim izrazom radosti da tu leži 600.000 f. st. u papiru; on ih *zadržava da bi izazvao oskudicu u novcu*. Poslije 3 sata po podne bacit će ih na tržište.” (*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, London 1864., str. 81.) Poluslužbeni organ („The Observer”) piše 24. aprila 1864.: „Kruže čudni glasovi o sredstvima koja su neki upotrijebili *da izazovu oskudicu u novčanicama*... Ma koliko da izgleda neopravdano vjerovati da je *ma koje takvo sredstvo* bilo upotrijebljeno, glasovi o tome bili su toliko rašireni da zaslužuju spomena.”

funkcioniraju kao prometno sredstvo — i t. d. Uslijed toga, čak i kad je dana cijena, brzina novčanog opticaja i ekonomija u plaćanju, ipak se novčana masa koja optiče u određenom periodu, recimo u jedan dan, više ne poklapa s masom prometanih roba. U opticaju se nalazi novac koji predstavlja robe davno izvučene iz prometa, a optiču robe kojima će se novčani ekvivalent tek u budućnosti pojaviti. S druge strane, plaćanja ugovorena u određeni dan, i plaćanja kojima tog istog dana ističe rok, sasvim su nesumjerljive veličine.¹⁰²

Kreditni novac proistječe neposredno iz funkcije koju novac ima kao platežno sredstvo, na taj način što obveznice za prodanu robu opet optiču radi prenošenja potraživanja duga. S druge strane, sa širenjem kredita širi se i funkcija novca kao platežnog sredstva. Kao takav on dobiva svojstvene životne oblike u kojima obitava sferu krupnih trgovinskih transakcija, dok su zlatna i srebrna moneta potisnute poglavito u sferu sitne trgovine.¹⁰³

¹⁰² „Iznos kupovina ili pogodaba izvršenih ili zaključenih u toku izvjesnog dana nema utjecaja na količinu novca koja je toga dana u opticaju; naprotiv, u većini slučajeva taj će iznos biti izražen najrazličitijim vučenim mjenicama koje glase na novčane sume koje će tek u neko kasnije vrijeme biti u prometu... Danas izdate mjenice i danas otvoreni krediti ne moraju se ni u čemu poklapati sa sutrašnjim ili prekotsutrašnjim, ni u ukupnoj sumi, ni u visini pojedinačnih iznosa, niti u dužini rokova. Naprotiv, mnogim danas izdatim mjenicama i odobrenim kreditima past će rok plaćanja u isti dan kad i masi drugih obaveza koje su ranije postale o najrazličitijim datumima. Često mjenicama koje imaju rokove od 12, 6, 3 ili 1 mjeseca, pada plaćanje upravo u isti dan, te se tako povećava masa obaveza koje se toga dana imaju podmiriti.” (*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England. Edinburgh 1845., str. 29., 30. i dalje.*)

¹⁰³ Radi primjera koliko malo novca stvarno ulazi u same trgovačke operacije, evo sheme jedne od najvećih londonskih trgovačkih kuća (Morrison, Dillon and Co.) o njenim godišnjim prihodima i rashodima. Njene transakcije u 1856. g., koje su iznosile mnoge milione funti, skraćene su na razmjer od jednog miliona.

PRIMANJA		IZDAVANJA	
Trgovačke i bankarske mjenice s rokom	533.596	Mjenice s rokom	302.674
Čekovi bankara i t. d. na vidanje	357.715	Čekovi na londonske bankare	663.672
Novčanice zemaljskih banaka	9.627	Novčanice Engleske banke	22.743
Novčanice Engleske banke	68.554	Zlato	9.427
Zlato	26.089	Srebro i bakar	1.434
Srebro i bakar	1.486		
Poštanske novčane uputnice	933		
Ukupna suma	1.000.000	Ukupna suma	1.000.000

(Report from the Select Committee on the Bankacts. Juli 1858., str. LXXI.)

Kad robna proizvodnja dostigne visinu i opseg izvjesnog stepena, funkcija novca kao platežnog sredstva počinje prodirati i izvan oblasti robnog prometa. On postaje *općom robom* ugovora.¹⁰⁴ Rente, porezi i t. d. pretvaraju se iz naturalnih davanja u novčana plaćanja. Koliko je ovo uslovljeno čitavim ustrojem procesa proizvodnje, dokazuje nam, na pr., dva-put propali pokušaj Rimskog carstva da sva davanja naplaćuje u novcu. Strahovita bijeda francuskog seljaka pod Ljudevitom XIV., koju su Boisguillebert, maršal Vauban i drugi tako rječito žigosali, nije se mogla stavljati na teret samo velikim porezima nego i pretvaranju naturalnog poreza u novčani.¹⁰⁵ Kad, međutim, u Aziji naturalni oblik zemljišne rente, koji je tamo ujedno i glavni element državnog poreza, počiva na takvim odnosima proizvodnje koji se nepromjenljivo reproduciraju kao prirodni odnosi, onda takav način plaćanja utječe sa svoje strane da se održi stari način proizvodnje. On je jedna od tajni samoodržanja turske države. Bude li u Japanu vanjska trgovina, koju mu je Evropa nametnula, povukla za sobom pretvaranje naturalne rente u novčanu, onda će njegovoj uzornoj zemljoradnji odzvoniti. Uski ekonomski uslovi njena opstanka raspast će se.

U svakoj zemlji vremenom se ustale izvjesni *opći rokovi plaćanja*. Ti rokovi, ako ne uzmemo u obzir i druge cikluse reprodukcije, djelomično počivaju na prirodnim uslovima proizvodnje koji su vezani za mijenjanje godišnjih doba. Isto se ovako uređuju i plaćanja koja ne potječu neposredno iz robnog prometa, kao porezi, rente i t. d. Novčana masa koja u izvjesne dane preko godine zatreba da se izvrše plaćanja razbacana po čitavoj površini društva, izaziva periodične, ali sasvim površne poremećaje u ekonomiji platežnih sredstava.¹⁰⁶

¹⁰⁴ „Karakter trgovinskog prometa promijenio se u tome smjeru da je, namjesto davanja i uzimanja dobara, stupio jedino odnos *prodaje i plaćanja*. Zbog ovoga su se sve *vrste prometa*... svele na čisto novčane poslove.“ (*An Essay upon Public Credit*, 3. izd. London 1710., str. 8.)

¹⁰⁵ „Novac je postao krvnik za sve stvari.“ Financijska je vještina „retorta u kojoj se golema količina dobara pretvara u paru, da bi se dobio onaj sudbonosni talog (novac)“. „Novac objavljuje rat čitavom ljudskom rodu.“ (Boisguillebert: *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*. Izd. Daire, *Economistes financiers*. Paris 1843., sv. I., str. 413., 417., 419.)

¹⁰⁶ Pred parlamentarnom anketnom komisijom od 1826. iznio je g. Craig (Kreg) slijedeći slučaj: „Na duhovni ponedjeljak 1824. bila je u Edinburgu takva ogromna potražnja novčanica, da u 11 sati nismo u rukama imali više ni jedne jedine. Slali smo redom u razne banke da uzmemo

Iz zakona o brzini opticaia platežnih sredstava izlazi da za *sva periodična plaćanja*, ma kakav im izvor bio, *potrebna masa platežnih sredstava stoji u upravnom razmjeru prema dužini plaćevnih perioda*.¹⁰⁷

Razvitak novca kao platežnog sredstva primorava na nagomilavanje novaca za plaćanje dužnih suma u roku. S napretkom buržoaskog društva iščezava zgrtanje blaga kao samostalan oblik bogaćenja, ali, naprotiv, raste s njime u obliku rezervnih fondova platežnih sredstava.

c) Svjetski novac

Izlazeći iz unutrašnje prometne oblasti, novac opet skida sa sebe lokalne oblike koje je u njoj imao: oblike mjerila cijena, monete, sitnog novca i znaka vrijednosti, i vraća se u prvobitni polužni oblik plemenitih metala. U svjetskoj trgovini robna vrijednost postaje univerzalna, i zato njen samostalni lik stupa pred robe kao *svjetski novac*. Tek na svjetskom tržištu novac funkcionira u punom smislu kao roba kojoj je prirodni oblik ujedno i neposredan društveni oblik ostvarenja *ljudskog rada in abstracto* [uzetog uopće]. Način njegova života postaje adekvatan njegovu pojmu.

što na zajam, ali ne mogosmo ništa dobiti i mnoge su se transakcije mogle izvršiti jedino s pomoću slips of paper (cedulja). Ali u 3 sata po podne sve su se novčanice već bile vratile u banke iz kojih su izašle. Samo su prešle iz jednih ruku u druge. Ma da efektivni prosječni promet novčanica u Škotskoj iznosi manje od 3 miliona f. st., ipak se o raznim rokovima plaćanja preko godine mora na tržište baciti svaka novčanica koja se nalazi u bankama, u svemu oko 7 miliona funti. U tim prilikama novčanice imaju da izvrše samo jednu jedinu, specifičnu funkciju, a čim je izvrše, vraćaju se natrag u banke iz kojih su izašle." (John Fullarton: *Regulation of Currencies*. 2. izd. London 1845., str. 85., primjedba.) Radi razumijevanja dodat ćemo da u Škotskoj u vrijeme kad je Fullarton ovo pisao, nisu za depozite izdavani čekovi već samo novčanice.

¹⁰⁷ Na pitanje, „da li bi istih 6 miliona (u zlatu) bilo dovoljno za promet, ako se u godišnjem saobraćaju treba da obrne 40 miliona“, odgovara Petty majstorski kao i inače: „Odgovaram: da; jer ako bi se obrt (obrtanje) vršio u *tako kratkim rokovima*, t. j. *nedjeljno*, kao što se vrši u saobraćaju siromašnih zanatlija i najamnih radnika, za koje je svaka subota dan plaćanja, onda bi već i $40/52$ miliona podmirilo potrebu gotova novca za obrt od 40 miliona. Ali, ako je obrt tromjesečan, kao što se kod nas plaćaju zakupnine i porezi, onda treba 10 miliona. Pa zbog toga, ako uzmemo da je prosječni obrtni period između 1 i 13 nedjelja, onda moramo naći sredinu i zbrojiti 10 miliona i $40/52$ miliona, od čega polovina iznosi otprilike $5\frac{1}{2}$ miliona. Dakle, ovaj bi iznos bio dovoljan." (William Petty: *Political Anatomy of Ireland* 1672. Izd. London 1691., str. 13., 14.)

U unutrašnjoj prometnoj oblasti može samo jedna roba služiti kao *mjera vrijednosti*, a otud kao novac. Na svjetskom tržištu služe kao *mjera vrijednosti dvije robe*: zlato i srebro.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Otud i jest besmisleno svako zakonodavstvo koje nacionalnim bankama propisuje da kao blago gomilaju samo onaj plemeniti metal koji funkcionira kao novac u unutrašnjosti zemlje. Poznate su, na pr., one „lijepe smetnje“ koje je Engleska banka sama sebi stvorila. — O velikim historijskim epohama mijenjanja relativne vrijednosti zlata i srebra vidi Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 136. i dalje. — Dodatak uz drugo izdanje: Sir Robert Peel pokušao je svojim *Zakonom o bankama* (*Bankact*) od 1844. naći izlaza iz nevolje time što je Engleskoj banci dozvolio izdavanje novčanica na srebrni bullion [srebrne poluge], ali s tim da srebrna zaliha nikad ne premaši $\frac{1}{4}$ zlatne. Kod toga je srebro računato po cijeni koju je (u zlatu) imalo na londonskom tržištu. (Uz četvrto izdanje. — Nalazimo se opet u epohi jake promjene odnosa vrijednosti između zlata i srebra. Prije nekih 25 godina bio je odnos vrijednosti zlata prema srebru = $15\frac{1}{2} : 1$, sada (1890.) iznosi oko $22 : 1$, i još srebro neprestano pada prema zlatu. Ovo je bitno posljedica prevrata u načinu proizvodnje ova dva metala. Prije se zlato dobivalo gotovo jedino ispiranjem zlatonosnih aluvijalnih slojeva, postalih raspadanjem zlatonosnih kvarcnih stijena. Sada ova metoda više nije dovoljna i potisnuta je u pozadinu obrađivanjem samih zlatonosnih kvarcovih žica, što se prije radilo samo u drugom redu, ma da je taj postupak već i starima (*Diodor*, III., 12.—14.) bio dobro poznat. S druge strane, ne samo da su na zapadnim američkim krševima otkrivena ogromna ležišta srebra već su i ova, kao i meksikanski srebrni rudnici, učinjena pristupačnim pomoću željeznica, što je omogućilo da se dovozi moderna mašinerija i gorivo, a uslijed toga i da se dobijaju najveće količine srebra s najmanje troškova. Međutim, velika je razlika u načinu kako se jedan i drugi metal nalaze u žicama ruda. Zlato je većinom čisto, ali rastepeno u bjelutku u sićušnim količinama; zbog toga se čitava žica mora drobiti i zlato ispirati, odnosno izvlačiti pomoću žive. U ovom slučaju dolazi na 1,000.000 grama bjelutka često jedva 1 do 3, veoma rijetko 30 do 60 grama zlata. Srebra rijetko ima čistoga, ali se zato nalazi u vlastitim rudama koje se razmjerno lako odvajaju od žice i koje sadrže većinom 40 do 90% srebra; ili se nalazi u manjim količinama u bakarnim, olovnim i drugim rudama, oko kojih se i samih rad isplati. Već i iz ovoga izlazi da se, dok se rad oko proizvodnje zlata prije povećava nego smanjuje, rad oko proizvodnje srebra znatno smanjio, što sasvim prirodno objašnjava pad vrijednosti srebra. Ovaj bi se pad vrijednosti izrazio još većim padom cijene, kad se cijene srebra još i danas ne bi održavale na visini umjetnim sredstvima. Ali je srebrno blago Amerike zasad tek malim dijelom pristupačno, te su jaki izgledi da će vrijednost srebra još dugo vremena i dalje padati. Tome još više mora pridonijeti relativno opadanje potrebe za srebrom za potrebne i luksuzne artikle, i njegovo zamjenjivanje platiranom robom, aluminijem i t. d. Po ovome se može ocijeniti kolika je utopija kad bimetalisti zamišljaju da bi internacionalni prisilni kurs opet izgurao srebro na stari odnos vrijednosti od $1 : 15\frac{1}{2}$. Vjerojatnije je da će srebro i na svjetskom tržištu sve više i više gubiti svoje novčano svojstvo. — F. E.)

Svjetski novac funkcionira kao *opće platežno sredstvo*, kao *opće kupovno sredstvo* i kao *apsolutno društveno otjelovljenje bogatstva uopće* (engleski: *universal wealth*). Prevladava funkcija *platežnog sredstva* za izravnavanja međunarodnih bilanca. Otuda lozinka merkantilnog sistema i jest — *trgovinska bilanca*!¹⁰⁹ Kao internacionalno *kupovno sredstvo* služe zlato i srebro uglavnom kad god se iznenada poremeti obična ravnoteža razmjene materija među raznim nacijama. Naposljetku, kao apsolutno društveno otjelovljenje bogatstva zlato i srebro služe tamo gdje se ne radi ni o kupovanju ni o plaćanju, nego se vrši *prijenos bogatstva* iz jedne zemlje u drugu i gdje je ovo prenošenje u *obliku drugih robâ* isključeno, bilo uslijed konjunktura robnog tržišta, bilo uslijed same svrhe koja se želi postići.¹¹⁰

Svakoj zemlji potreban je rezervni fond za promet na svjetskom tržištu, kao i za unutrašnji promet. Prema tome, funkcije blaga potječu dijelom iz funkcije novca kao unutrašnjeg prometnog i platežnog sredstva, dijelom iz njegove funkcije kao svjetskog novca.^{110a} U ovoj posljednjoj ulozi

¹⁰⁹ Protivnici merkantilnog sistema, koji je *svrhu* svjetske trgovine gledao u izravanju aktivne trgovinske bilance zlatom i srebrom, sa svoje strane su sasvim pogrešno razumjeli funkciju svjetskog novca. Da je krivo shvaćanje internacionalnog kretanja plemenitih metala samo ogledalo krivog shvaćanja zakona koji reguliraju masu prometnih sredstava, opširno sam dokazao govoreći o *Ricardu* (*Zur Kritik etc.*, str. 150. i dalje.). Njegovu krivu dogmu: „Nepovoljna trgovinska bilanca uvijek je samo posljedica preobilja prometnih sredstava... Uzrok izvozu kovanog novca jest njegova jeftinoća, i on nije posljedica, već uzrok nepovoljne bilance“ nalazimo stoga već i u *Barbona*: „*Izravnanje trgovinske bilance, ako ga uopće bude, nije uzrok što se novac iz zemlje izvozi. Ovaj je izvoz, naprotiv, posljedica razlike u vrijednosti plemenitih metala u raznim zemljama.*“ (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, str. 59., 60.) *MacCulloch* u *The Literature of Political Economy, a classified Catalogue*, London 1845., hvall *Barbona* zbog ove anticipacije, ali svijesno izbjegava da ma i spomene naivne oblike u kakvim se u *Barbona* još javljaju apsurdne pretpostavke „currency principle“-a. Vrhunac beskritičnosti, pa čak i nečasnosti, čine u tom katalogu odjelci o historiji teorije novca, gdje *MacCulloch* samo maše repom kao čankoliz lorda Overstone-a [nekadašnjeg bankara *Lloyda*], kojega naziva „*facile princeps argentariorum*“ [istinskim kraljem bankara].

¹¹⁰ Na primjer kod supsidija, novčanih zajmova za vođenje rata, ili da bi se bankama opet omogućile isplate u metalnom novcu i t. d., vrijednost može biti nužna neposredno u novčanom obliku.

^{110a} Primjedba uz drugo izdanje. „Ne bih mogao poželiti uvjerljivijega dokaza za to koliko su, u zemljama s metalnom valutom, ustanove za prikupljanje metalnog blaga sposobne da odgovore svima zahtjevima podmirenja internacionalnih obaveza bez ikakve primjetne potpore iz opće prometnog fonda, nego što je lakoća kojom je Francuska, tek

novac mora biti stvarna *novčana roba*, fizički zlato i srebro. Zbog toga *James Stuart* izrično karakterizira zlato i srebro kao *money of the world* [svjetski novac] za razliku od njihovih čisto lokalnih zastupnika.

Tok zlatne i srebrne rijeke dvostruk je. S jedne strane ona se iz svojih izvora razlijeva širom čitavog svjetskog tržišta, gdje je različne nacionalne prometne oblasti prihvaćaju u različitom opsegu i puštaju u svoje optičke kanale da zamijeni izluzane zlatne i srebrne novce, da posluži kao materijal za luksuznu robu i da se ukoči u blaga.¹¹¹ Ovo se prvo kretanje omogućuje neposrednim razmjenjivanjem nacionalnih radova koji su ostvareni u robama, s radom koji su u zlatu i srebru ostvarile zemlje koje proizvode plemenite metale. S druge strane, zlato i srebro neprekidno se kreću tamo i amo između različitih nacionalnih prometnih oblasti. Ovo kretanje prati neprekidne oscilacije *mjeničnog tečaja*.¹¹²

Zemlje s razvijenom buržoaskom proizvodnjom, gdje su u bankama blaga u masama koncentrirana, ograničavaju ta blaga na minimum koji zahtijevaju njihove specifične funkcije.¹¹³ Očita prepunjenost novčanih rezervoara iznad njihova prosječnog nivoa gotovo je uvijek znak zastoja u robnom prometu, odnosno znak prekinutog toka metamorfoze robe.¹¹⁴

što je počela da se oporavlja od posljedica pustošne neprijateljske invazije, bila kadra da u toku od jedva 27 mjeseci isplati savezničkim silama ratnu odštetu od blizu 20 miliona f. st., a uz to znatan dio još u metalnom novcu, a da novčani optičaj u zemlji nije bio primjetno ograničen ni poremećen, niti su mjenični kursevi imali uznemirujuća kolebanja." (Fullarton: *Regulation of Currencies*, str. 191.) (Uz četvrto izdanje. — Još silniji dokaz imamo u lakoći kojom je ista Francuska od 1871. do 1873. za 30 mjeseci bila kadra isplatiti preko deset puta veću ratnu odštetu, koja je također znatnim dijelom bila u metalnom novcu. — F. E.)

¹¹¹ Novac se razdjeljuje među nacije razmjerno njihovim potrebama... jer ga uvijek privlače robe." (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 916.) „Rudnici koji neprekidno daju zlato i srebro dostavljaju dovoljno da svaka nacija dobije tu potrebnu mjeru." (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, str. 40.)

¹¹² „Mjenični kursevi penju se i padaju svake sedmice; neko vrijeme stoje visoko za neku naciju, a u drugo vrijeme iste godine drže se isto tako visoko protiv nje." (N. Barbon: *A Discourse concerning coining etc.*, str. 39.)

¹¹³ Ove različite funkcije mogu doći u opasan sudar čim se doda i funkcija fonda za konvertiranje novčanica.

¹¹⁴ „Višak zlata iznad bezuvjetnih potreba unutrašnjeg prometa mrtva je zaliha i ne donosi dobitka zemlji koja ga ima; samo što se u vanjskoj trgovini izvozi i opet uvozi." (John Bellers: *Essays etc.*, str. 12.) „Šta treba raditi kad imamo suviše kovanog novca? Možemo novce

DRUGI ODJELJAK

PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL

GLAVA ČETVRTA

PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL

1. Opći obrazac kapitala

Robni promet je polazna točka kapitala. Ovaj se javlja samo tamo gdje su robna proizvodnja i *trgovina* već dostigli *izvjestan stepen razvitka*. Svjetska trgovina i svjetsko tržište otvaraju u 16. stoljeću modernu historiju kapitala.

Izuzmemo li materijalni sadržaj robnog prometa, t. j. razmjenu različitih upotrebnih vrijednosti, i promotrimo li samo ekonomske oblike koje taj proces rađa, naći ćemo da je *novac* njegov posljednji proizvod. Ovaj posljednji proizvod robnog prometa *prvi je oblik u kome se javlja kapital*.

U historijskom pogledu kapital stupa pred zemljišnu svojinu svugdje u prvi mah u obliku novca, kao *novčani imetak*, kao trgovački i zelenaški kapital.¹ Ali nemamo nužde gledati unatrag u historiju kapitalova postanka, da bi se uvidjelo da

kojima je težina propisna, stopiti i preraditi u sjajno stolno posuđe, sudove i predmete od zlata i srebra, ili ih izvesti kao robu onamo gdje su potrebni i gdje ih traže, ili ih možemo dati u zajam na kamate onamo gdje kamatnjak visoko stoji." (W. Petty: *Quantulumcunque etc.*, str. 39.) „Novac je samo salo na tijelu države. Bude li ga malo previše, tijelo će se teže kretati, kao što će biti bolesno, ako ga bude odviše malo... Kao što salo olakšava igru mišića i daje hranu kad nema živežnih namirnica, kao što popunjuje neravnine i uljepšava čitavo tijelo, tako i novac olakšava državi kretanje; donosi životne namirnice iz inozemstva kad je u zemlji oskudica, izravnavu potraživanja duga... i uljepšava cjelinu; na svaki način", veli na kraju s ironijom, „u *prvom redu one* koji ga vrlo mnogo imaju." (W. Petty: *Political Anatomy of Ireland*, str. 14.)

¹ Dvije francuske poslovice: „Nulle terre sans seigneur" [Nema zemlje bez gospodara] i „L'argent n'a pas de maître" [Novac nema gospodara] jasno obilježavaju suprotnost između vlasti veleposjeda, koja počiva na odnosima lične zavisnosti i gospodstva, i bezlične vlasti novca.

je novac prvi oblik njegova manifestiranja. Ista se povijest svakodnevno odigrava pred našim očima. Još uvijek svaki novi kapital stupa na pozornicu, t. j. na tržište, bilo robno, radno, ili novčano, u prvi mah kao novac, kao novac koji putem određenih procesa treba da se pretvori u kapital.

Novac kao novac i novac kao kapital razlikuju se u prvi mah samo različitim oblikom svoga prometa.

Neposredni oblik robnog prometa jest R—N—R, pretvaranje robe u novac i ponovno pretvaranje novca u robu, *prodavanje radi kupovanja*. Ali pored ovog oblika nalazimo i drugi, specifično različit oblik N—R—N, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje robe u novac, *kupovanje radi prodavanja*. Novac koji u svom kretanju opisuje ovaj posljednji krug, pretvara se u kapital, *postaje kapital*, pa je već i po svojoj odredbi kapital.

Pogledajmo izbliže promet N—R—N. Kao i jednostavni robni promet prolazi i on kroz dvije suprotne faze. U prvoj fazi, N—R, *kupovini*, pretvara se novac u robu. U drugoj fazi, R—N, *prodaji*, roba se vraća u oblik novca. A jedinstvo obiju faza plod je *čitavog kretanja* koje razmjenjuje novac za robu i istu robu opet za novac, koje kupuje robu da bi je prodalo, ili, ako ostavimo po strani formalne razlike između kupovine i prodaje, koje novcem kupuje robu a robom novac.² Rezultat kojim se čitav proces završava jest *razmjena novca za novac*, N—N. Kad za 100 f. st. kupim 2.000 funti pamuka, pa ove 2.000 funti pamuka preprodam za 110 f. st., onda sam na kraju krajeva razmijenio 100 f. st. za 110 f. st., razmijenio sam novac za novac.

Međutim, sad je doista očigledno da bi prometni proces N—R—N bio bez smisla i sadržaja, ako bi se ovim obilaznim putem imale trampiti dvije jednake novčane vrijednosti, dakle na pr. 100 f. st. za 100 f. st. Neuporedivo bi jednostavnija i pouzdanija ostala metoda zgrtača blaga koji svojih 100 f. st. zadržava kod sebe umjesto da ih izlaže opasnostima prometa. S druge strane, bilo da trgovac preproda za 110 f. st. pamuk koji je kupio za 100 f. st., bilo da ga se mora otarasiti za 100 f. st., pa čak i za 50 f. st., pod svima okolnostima njegov je *novac* opisao naročito i originalno kretanje, sasvim drukčije nego li u jednostavnom robnom prometu, na pr. u ruci seljaka koji proda žito i dobijenim novcem kupi odijelo. Važno je,

² „Novcem kupujemo robu, robom novac.” (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, str. 543.)

dakle, da se najprije okarakteriziraju *razlike u obliku* kružnih tokova $N-R-N$ i $R-N-R$. To će ujedno donijeti i objašnjenje sadržajne razlike koja se krije iza tih razlika po obliku.

Pogledajmo najprije što je zajedničko obadvama oblicima.

Oba kruženja rastavljaju se na iste dvije suprotne faze, na $R-N$, prodaju, i na $N-R$, kupovinu. I u jednoj i u drugoj fazi stoje jedan prema drugom ista dva stvarna elementa, roba i novac, kao i dvije osobe pod istim ekonomskim maskama, prodavač i kupac. Oba su kruženja *jedinstvo* istih suprotnih faza, i oba se puta ovo jedinstvo postizava istupanjem trojice ugovarača, od kojih jedan samo prodaje, drugi samo kupuje, a treći naizmjenice kupuje i prodaje.

Ali ono što već od početka odvaja ova dva kružna toka, $R-N-R$ i $N-R-N$, jest *obrnuti red* kojim teku suprotne faze prometa. Jednostavan robni promet počinje prodajom, a završava se kupovinom, promet novca kao kapitala počinje kupovinom, a završava se prodajom. Tamo je *roba*, ovdje je *novac* polazna i završna točka kretanja. Izvršenju čitavoga procesa služi kao posrednik u prvom obliku *novac*, u drugom obratno *roba*.

U prometu $R-N-R$ novac se na kraju pretvara u robu koja služi kao upotrebna vrijednost. Novac je, dakle, konačno *izdat*. U obratnom obliku, $N-R-N$, kupac izdaje novac da bi kao prodavač primio novac. Kupujući robu on baca novac u promet da bi ga odande ponovo izvukao prodajući istu robu. On pušta novac iz ruke samo sa zadnjom namjerom da ga se ponovo dočepa. Zato je njegov novac samo *predujmljen*.³

U obliku $R-N-R$ *isti komad novca* premješta se dva puta. Prodavač ga dobija od kupca, a poslije njime isplaćuje drugog prodavača. Cjelokupni proces, koji počinje primanjem novca za robu, završava se izdavanjem novca za robu. U obliku $N-R-N$ slučaj je obrnut. Ono što se ovdje dvaput premješta *nije isti komad novca*, već *ista roba*. Kupac je dobija iz ruke prodavača i uručuje je nekom drugom kupcu. Kao što u jednostavnom robnom prometu *dvokratno premještanje istog komada novca* postiže njegovo *definitivno prelaženje iz jedne ruke u drugu*, tako ovdje *dvokratno premještanje iste robe* izaziva *vraćanje novca na njegovu prvu polaznu točku*.

³ „Kad se neka stvar kupi radi preprodaje, onda se na to upotrijebljena suma naziva predujmljenim novcem; a ako se ne kupi da bi se ponovo prodala, možemo reći da je suma utrošena.” (James Steuart: *Works etc.*, sv. I., str. 274.)

Vraćanje novca na svoju polaznu točku ne zavisi od toga da li se roba prodaje skuplje no što je bila kupljena. Ova je okolnost od utjecaja samo na *veličinu* novčane sume koja se vraća. Sam fenomen vraćanja zbiva se čim se kupljena roba opet proda, dakle čim se kruženje $N-R-N$ potpuno opiše. U ovome je, dakle, čutilno primjetljiva razlika između prometa *novca kao kapitala* i njegova prometa kao pukog novca.

Kruženje $R-N-R$ potpuno je završeno čim prodaja neke robe donese novac koji će kupovina neke druge robe opet odnijeti. Samo se obnavljanjem, ili *ponavljanjem* čitavog procesa može desiti da se novac ipak vrati na svoju polaznu točku. Kad prodam quarter žita za 3 f. st. i za te 3 f. st. kupim odijelo, za mene su te 3 f. st. definitivno izdate. S njima nemam više nikakva posla. One pripadaju prodavaču odijela. Prodam li sad još jedan quarter žita, onda mi se novac vraća, ali ne uslijed prve transakcije, već samo zato što sam je ponovio. On se ponovo udaljava od mene čim drugu transakciju izvedem do kraja i ponovo kupim. Dakle, u prometu $R-N-R$ izdavanje novca nema nikakva posla s njegovim vraćanjem. Naprotiv, u $N-R-N$ vraćanje novca uslovljeno je samim načinom na koji je izdat. Ne bude li vraćanja znači ili da operacija nije pošla za rukom ili da je proces prekinut i još nije završen, jer mu nedostaje druga faza, prodaja, koja kupovinu dopunjuje i završava.

Kruženje $R-N-R$ polazi od krajnje točke koju čini neka roba, a završava se krajnjom točkom koju čini neka druga roba koja ispada iz prometa i upada u potrošnju. Otuda je njegov krajnji cilj potrošnja, zadovoljavanje potreba, jednom riječi *upotrebna vrijednost*. Naprotiv, kruženje $N-R-N$ polazi od novca kao krajnje točke i na kraju se vraća na istu krajnju točku. Otuda je *sama prometna vrijednost* ona pobuda koja ga pokreće i cilj koji ga određuje.

U jednostavnom robnom prometu imaju obje krajnje točke isti ekonomski oblik. I jedna i druga jesu *roba*. Uz to su još i robe *jednake veličine vrijednosti*. Ali su one kvalitativno različite *upotrebne vrijednosti*, na pr. žito i odijelo. Sadržaj kretanja sačinjava ovdje razmjena proizvoda, mijenjanje različnih materija koje predstavljaju rad društva. Drugačije je u prometu $N-R-N$. On se na prvi pogled čini bez sadržaja, jer je tautologičan, jer mu je završna točka puko ponavljanje polazne točke. Obje krajnje točke imaju isti ekonomski oblik. Obje su *novac*, dakle, ne *kvalitativno* različite *upotrebne vrijednosti*, jer je novac upravo preobraženi lik robâ, lik u kome

su njihove posebne upotrebne vrijednosti iščezle. Razmijeniti prvo 100 f. st. za pamuk, a onda opet taj pamuk za 100 f. st., dakle, obilaznim putem novac za novac, isto za isto, izgleda da je radnja i besciljna i apsurdna.⁴ Novčana se suma može od novčane sume razlikovati uopće samo *veličinom*. Toga radi proces $N-R-N$ ne crpe svoj sadržaj iz nekakve *kvalitativne različenosti* svojih krajnjih točaka, jer obje su *novac*, nego iz njihove *kvantitativne različenosti*. Na kraju se iz prometa izvlači više novca no što je u početku u nj bilo ubačeno. Pamuk kupljen za 100 f. st. prodava se opet na pr. za $100+10$ f. st., ili 110 f. st. Zbog toga je potpuni oblik ovog procesa $N-R-N'$, gdje je $N' = N + \Delta N$, t. j. jednak prvobitno predumljenoj novčanoj sumi više izvjestan porast. Ovaj porast, ili višak preko prvobitne vrijednosti nazivam — *višak vrijednosti* (engleski: *surplus value*). Tu se prvobitno predumljena vrijednost, dakle, u prometu ne samo održava nego i *mijenja svoju veličinu*, dobija *višak vrijednosti*, drugim riječima *oplođuje se*. A ovo kretanje *pretvara* nju u *kapital*.

Moguće je, doduše, da u $R-N-R$ obadva ekstrema R R , na pr. žito i odijelo, budu *kvantitativno različite veličine vrijednosti*. Može seljak da proda žito *iznad* vrijednosti ili da kupi odijelo *ispod* vrijednosti. Može ga i prodavač odijela sa svoje strane *prevariti*. Ali za *sam ovaj oblik prometa* ovakva razlika

⁴ „Ne razmjenjuje se novac za novac“, dovikuje *Mercier de la Rivière* (Mersije de la Rivijer) merkantilistima. (*L'Ordre naturel etc.*, str. 486.) U jednom djelu koje *ex professo* [po struci] govori o „trgovini“ i „špekulaciji“ može se pročitati i ovo: „Svaka se trgovina sastoji u razmjenjivanju stvari raznih vrsta; a dobit (za trgovca?) potječe baš iz te različenosti. Razmijeniti funtu kruha za funtu kruha... bilo bi bez ikakve dobiti... otuda ona korisna razlika između *trgovine* i *igre* koja je samo *razmjena novca za novac*.“ (Th. Corbet: *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*. London 1841., str. 5.) Ma da Corbet ne vidi da je $N-N$, razmjenjivanje novca za novac, karakterističan oblik prometa ne samo *trgovinskog* već i *svakoga* kapitala, on bar priznaje da jedna vrsta trgovine, *špekulacija*, ima ovaj oblik zajedno s *igrom*; ali onda dolazi *MacCulloch* i nalazi da je *kupovanje radi prodavanja* špekuliranje, te da prema tome otpada razlika između trgovine i špekulacije: „*Svaki posao u kome netko kupi proizvod da bi ga opet prodao u stvari je špekulacija*.“ (MacCulloch: *A Dictionary practical etc. of Commerce*. London 1847., str. 1.009.) Neuporedivo naivnije veli Pinto, Pindar amsterdamske burze: „*Trgovina je igra* (ovu je rečenicu pozajmio iz Locke-a) a na prosjecima se ne može ništa zaraditi. Kad bi kroz duže vrijeme svi igrači izgubili sve, trebalo bi im vratiti najveći dio dobitka, ako bi se htjelo da se igra ponovi.“ (Pinto: *Traité de la Circulation et du Crédit*. Amsterdam 1771., str. 231.)

vrijednosti ostaje slučajna. On ne gubi svaku razumnost i smisao kao proces $N \rightarrow R \rightarrow N$, ako su oba ekstrema, na pr. žito i odijelo, ekvivalenti. Naprotiv, kod njega je ova ekvivalentnost uvijek za normalan tok.

Ponavljanje ili obnavljanje *prodaje radi kupovine* nalazi, kao i sam ovaj proces, svoju mjeru i svrhu u krajnjoj svrsi koja leži *izvan njega*, u potrošnji, u zadovoljavanju određenih potreba. Naprotiv je u *kupovanju radi prodavanja* početak isti kao i završetak, t. j. *novac*, prometna vrijednost, a već ovo čini da je kretanje beskonačno. Svakako, iz N je postalo $N + \Delta N$, iz 100 f. st. $100 + 10$. Ali, promatramo li ih čisto kvalitativno, 110 f. st. isto su što i 100 f. st., naime novac. A kvantitativno promatrano, 110 f. st. *ograničena* su suma vrijednosti kao i 100 f. st. Kad bi se ovih 110 f. st. *izdalo* kao novac, one bi ispale iz svoje uloge, ne bi više bile *kapital*. Povuku li se iz prometa, okamenit će se u blago i ne će im prirasti ni jedna para, ma ležale do sudnjeg dana. Prema tome, kad se već radi o *oplođivanju vrijednosti*, onda ista potreba oplođivanja postoji i za 110 f. st. kao što je postojala za onih 100 f. st., jer su obje sume samo ograničeni izrazi prometne vrijednosti, dakle jer obje imaju isti poziv da se širenjem približuju apstraktnom bogatstvu. Doduše, prvobitno predujmljena vrijednost od 100 f. st. za moment se razlikuje od 10 f. st. viška vrijednosti koji joj je prirastao u prometu, ali ova razlika odmah opet iščezava. Na završetku procesa ne dolazi na jednoj strani originalna vrijednost od 100 f. st., a na drugoj višak vrijednosti od 10 f. st., nego *jedna* vrijednost od 110 f. st. koja se nalazi potpuno u onom obliku koji i treba da ima da bi otpočela proces oplođivanja kao i prvobitnih 100 f. st. Na završetku kretanja novac izlazi opet kao početak kretanja.⁵ Zbog toga završetak svakog pojedinačnog kruženja u kome se izvršuje kupovanje radi prodavanja, sam sobom čini početak za novo kruženje. Prost robni promet — prodavanje radi kupovanja — služi kao sredstvo za krajnji cilj koji se nalazi izvan prometa, za prisvajanje upotrebnih vrijednosti, za zadovoljenje potreba. Nasuprot tome, promet novca kao kapitala

⁵ „Kapital se dijeli... na prvobitni kapital i na dobit, priraštaj kapitalov... ma da se u samoj praksi ovaj priraštaj odmah dodaje kapitalu i zajedno s njim stavlja u pokret.” (F. Engels: *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie u Deutsch-französische Jahrbücher*, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844., str. 99.)

cilj je samom sebi, jer se *oplođivanje vrijednosti* zbiva jedino u okviru ovog neprestano obnavljanog kretanja. Otuda kapitalovu kretanju nema mjere.⁶

Kao svijestan nosilac ovog kretanja, vlasnik novca postaje kapitalist. Njegova je ličnost, ili bolje reći njegov je džep polazna i povratna točka novca. *Objektivni sadržaj* onoga prometa — oplođnja vrijednosti — njegova je *subjektivna svrha*, i kao kapitalist, t. j. kao personificiran, voljom i sviješću obdaren kapital, funkcionira on samo ukoliko je sve veće prisvajanje apstraktnog bogatstva jedina pobuda njegovih operacija. *Upotrebnu vrijednost*, dakle, ne treba nikad uzimati kao neposrednu svrhu kapitalista.⁷ Isto tako ni pojedinačnu

⁶ Aristotel stavlja ekonomiku nasuprot hrematistici. Ukoliko je vještina privređivanja, ekonomika se ograničava na nabavljanje dobara potrebnih za život i korisnih za kuću ili državu. „Pravo bogatstvo (*ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος*) sastoji se iz ovakvih upotrebnih vrijednosti; jer količina takve vrste posjeda, dovoljna za dobar život, *nije bez granica*. Ali ima i druga vrsta vještine privređivanja koja se većinom, i s pravom, zove hrematistika, i po kojoj izgleda da bogatstvu i posjedu *nema granica*. Trgovina robom („*ἡ καπηλική*“ znači doslovno sitnarenje, a Aristotel uzima ovaj oblik jer u njemu prevladava upotrebna vrijednost) ne spada od prirode u hrematistiku, jer se ovdje razmjena odnosi samo na ono što je samim njima (kupcu i prodavaču) potrebno.” Zbog toga je, razlaže on dalje, prvobitni oblik trgovine i bila *trampa*, ali je njenim rasprostriranjem nužno postao *novac*. Kad je novac bio iznađen, morala se trampa nužno razviti u *καπηλική*, u trgovinu robom, a ova se, u protivurječnosti prema svojim prijašnjim tendencijama, izgradila u hrematistiku, u vještinu praviti novac. Hrematistika se od ekonomike razlikuje u tome „što je za nju *promet* izvor bogatstva (*ποιητική χρημάτων... διὰ χρημάτων διαβολή*). A oko novca izgleda da se okreće zato, što je novac početak i kraj ovakve vrste razmjene (*τὸ γὰρ νόμισμα στοιχείον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν*). Stoga je i bogatstvo, za kojim hrematistika teži, *neograničeno*. Naime, kao što je svaka vještina koja u svom cilju ne vidi sredstvo već krajnju svrhu, neograničena u svojem stremljenju, jer gleda da mu se sve više približi dok vještine koje samo traže sredstva radi cilja, nisu neogramčene, jer im sama svrha postavlja granice, tako nema međe ni cilju hrematistike, koji ide za apsolutnim bogaćenjem. Hrematistika nema granica, a ekonomika ih ima... ova teži za nečim što se razlikuje od samog novca, ona za njegovim umnožavanjem... Brkanjem ova dva oblika koji zahvaćaju jedan u drugi, daje nekima povoda da kao krajnji cilj ekonomike smatraju beskonačno održavanje i umnožavanje novca.” (Aristotel: *De Republica*. Izd. Bekker, knj. I., gl. 8. i 9. i dalje.)

⁷ „Dobra (ovdje u smislu upotrebnih vrijednosti) nisu krajnja svrha kapitalista koji pravi poslove... Njemu je novac krajnja svrha.” (Th. Chalmers: *On Political Economy etc.*, 2. izd., London 1832., str. [165.] 166.)

dobit, već samo neumorno kretanje dobijanja.⁸ Ovaj nagon za apsolutnim bogaćenjem,⁹ ovaj strastan lov na vrijednost zajednički je u kapitalista i u zgrtača blaga, ali dok je zgrtač blaga samo lud kapitalist, dotle je kapitalist racionalan zgrtač blaga. Neumorno oplođivanje vrijednosti, koje zgrtač blaga teži da postigne paštenjem da novac izbavi iz prometa,¹⁰ pametniji kapitalist postizava time što ga jednostavno ponovo predaje prometu na milost i nemilost.^{10a}

Samostalni, novčani oblici koje vrijednost robâ uzima u jednostavnom prometu, služe samo razmjeni robâ i iščezavaju u krajnjem rezultatu kretanja. Nasuprot tome, u prometu $N-R-N$, i jedno i drugo, i *roba* i *novac* funkcioniraju samo kao *različna obličja same vrijednosti*, budući da je novac njeno opće, a roba njeno posebno, tako reći samo prerušeno obličje.¹¹ Ona neprestano prelazi iz jednog oblika u drugi ne gubeći se u tom kretanju, te se tako pretvara u automatski subjekt. Uzmemo li u obzir posebne oblike ispoljavanja koje vrijednost izmjenično uzima u kružnom toku svog života oplođujući se, dobit ćemo ova objašnjenja: *kapital je novac*, *kapital je roba*.¹² Ustvari pak *vrijednost* ovdje postaje *subjektom procesa* u kome neprestano mijenjajući oblike novca i robe ona mijenja i samu svoju veličinu, te se kao višak vrijednosti odvađa od

⁸ „Doduše, nije da trgovac ne cijeni ni u što već stečeni dobitak, ali mu je pogled ipak uvijek upravljen u budućnost.” (A. Genovesi: *Lezioni di Economia Civile* (1765.) Custodijevo izdanje talijanskih ekonomista, Parte Moderna, sv. VIII., str. 139.)

⁹ „Neutoljiva strast za dobitkom, auri sacra fames [nezasitna glad za zlatom] određuje uvijek kapitalista.” (MacCulloch: *The Principles of Political Economy*. London 1830., str. 179.) Naravno da ovo gledište ne smeta MacCullochu i njegovoj kompaniji da u teorijskim nedoumicama, na pr. kad raspravljaju o pretjeranoj proizvodnji, tog istog kapitalista pretvore u dobra građanina kome je jedino stalo do *upotrebne vrijednosti* i koji čak umije planuti vučjom glađu za čizmama, šeširima, jajima, katinima i drugim najfamilijskim vrstama upotrebne vrijednosti.

¹⁰ *Σώζειν* (doslovno „spasavati”) jedan je od karakterističnih grčkih izraza za zgrtanje blaga. Isto i englesko „to save” znači i spasavati i štedjeti.

^{10a} „Beskrajnost nije u kretanju stvari naprijed, već u njihovu kruženju.” (Galiani: *Della moneta*, str. 156.)

¹¹ „Ne sačinjava materija kapital, nego vrijednost te materije.” (J. B. Say: *Traité d'Economie Politique*. 3. izd., Paris 1817., sv. II., str. 429.)

¹² „Novac (currency!) upotrijebljen u proizvodne svrhe jest kapital.” (MacLeod: *The Theory and Practice of Banking*. London 1855., sv. I., gl. 1. [str. 55.]) „Kapital je koliko i roba.” (James Mill: *Elements of Political Economy*. London 1821., str. 74.)

same sebe kao prvobitne vrijednosti, *oplođuje samu sebe*. Jer je kretanje u kojem ona donosi višak vrijednosti, njeno vlastito kretanje, njeno vlastito oplođivanje, dakle *samooplođivanje*. Ona je dobila okultno svojstvo da rađa vrijednost, jer jest vrijednost. Ona rađa žive mladunce, ili bar nosi zlatna jaja.

Kao *subjektu* koji nosi čitav proces, u kome čas uzima, a čas skida sa sebe novčani i robni oblik održavajući se i istežući se u tom mijenjanju, vrijednosti je iznad svega potreban samostalan oblik kojim će se utvrđivati njena identičnost sa samom njom. Ovaj oblik ima ona samo u *novcu*. Zbog toga ovaj i čini polaznu i završnu točku svakog procesa oplođivanja vrijednosti. Vrijednost je iznosila 100 f. st., sad iznosi 110 f. st. i t. d. Ali sam novac važi ovdje samo kao *jedan oblik* vrijednosti od *dva* koliko ih ona ima. Ne bude li uzeo *oblik robe*, novac ne će postati kapital. Dakle, novac ovdje ne istupa polemički prema robi kao kod zgrtanja blaga. Kapitalist zna da su sve robe, ma koliko otrcane izgledale, ili ma kako loše mirisale, po vjeroispovijesti i uistinu *novac*, židovi obrezane duše, a uz to još i čudotvorna sredstva da se od novaca pravi više novaca.

Dok u jednostajnom prometu robna vrijednost dobija prema upotrebnoj vrijednosti u najboljem slučaju samostalni oblik novca, ovdje se ona najedamput predstavlja kao supstanca koja je u procesu, koja se sama kreće, i za koju su i novac i roba samo goli oblici. Ali to nije sve. Umjesto da predstavlja odnose među robama, stupa ona sada tako reći u *privatne odnose sa samom sobom*. Kao prvobitna vrijednost ona se razlikuje od sebe kao viška vrijednosti, kao što se bog otac razlikuje sam od sebe kao boga sina, a obojica su iste dobi i ustvari su samo jedno lice; jer samo pomoću viška vrijednosti od 10 f. st. postaju predujmljenih 100 f. st. kapital, a čim to postanu, čim se rodi sin, a sin rodi oca, njihova razlika opet iščezava, te su oba jedno, 110 f. st.

Vrijednost postaje, dakle, *djelujuća vrijednost, djelujući novac*, a kao takva *kapital*. Ona dolazi iz prometa, ide ponovo u promet, održava se i umnožava u njemu, vraća se iz njega uvećana i započinje uvijek iznova isto kruženje.¹³ N—N', novac koji kotič novac — money which begets money — tako glasi opis kapitala u ustima njegovih prvih tumača, merkantilista.

¹³ „Kapital... permanentna vrijednost koja se umnožava.” (Sismondi: *Nouveaux Principes de l'Economie Politique* [Paris 1819.], sv. I., str. [88.] 89.)

Istina, *kupovati radi prodaje*, ili potpunije rečeno *kupovati da bi se prodavalo skuplje*, $N-R-N'$, izgleda da je oblik svojstven samo jednoj vrsti kapitala, *trgovačkom kapitalu*. Ali je i *industrijski kapital* novac koji se pretvara u robu, a prodajom robe ponovo pretvara u više novca. Činovi koji se zbivaju između kupovine i prodaje, izvan oblasti prometa ni u čemu ne mijenjaju oblik ovog kretanja. Najzad, u *kamatonosnom kapitalu* promet $N-R-N'$ predstavlja se skraćeno, u svom krajnjem rezultatu, bez srednjeg člana, tako reći lapidarnim stilom, kao $N-N'$, novac jednak s više novca, vrijednost veća od same sebe.

Prema tome je $N-R-N'$ stvarno *opći obrazac kapitala*, kapital kakav se neposredno *pokazuje* u oblasti prometa.

2. Protivurječnosti općeg obrasca

Prometni oblik u kojem se novac preobražava u kapital protivuriječi svima prije izloženim zakonima o prirodi robe, o vrijednosti, o novcu, i o samom prometu. Ono što ga razlikuje od jednostavnog robnog prometa jest *obrnuti red* kojim teku ista dva suprotna procesa, prodaja i kupovina. Pa kako bi ovakva čisto formalna razlika čarobnjački izmijenila prirodu tih procesa?

I to nije sve. Ovaj *obrnuti red* postoji samo za jednog među trojicom poslovnih prijatelja koji jedan s drugim trguju. Kao kapitalist kupujem robu od A-a i preprodajem je B-u, dok kao jednostavan vlasnik robe prodajem robu B-u, a onda kupujem robu od A-a. Za moje poslovne prijatelje A-a i B-a ova razlika ne postoji. Oni istupaju samo kao kupac i prodavač robe. Ja lično izlazim pred njih svaki put kao jednostavan vlasnik novca ili robe, kao kupac ili prodavač, i to u oba niza istupam prema jednom licu samo kao kupac, a prema drugome samo kao prodavač, prema jednome samo kao novac, prema drugome samo kao roba, a ni prema jednom ni drugom ne kao kapital, ili kapitalist, ili predstavnik makar čega što bi bilo nešto više od novca ili robe, ili što bi moglo vršiti kakvo drugo djelovanje osim djelovanja novca ili robe. Za mene kupovina od A-a i prodaja B-u idu jedna za drugom. Ali veza između ova dva čina postoji samo za mene. A ne mari za moje poslove sa B-om, B za moje poslove sa A-om. Ako bih odnekud pokušao da im objasnim da sam osobito zaslužan što sam *obrnuo* red, oni bi mi dokazali da griješim i u *samom redu*, i da čitava transakcija nije otpočela kupovinom, a završila se

prodajom, već da je obrnuto otpočela prodajom, a završila se kupovinom. I doista, moj prvi čin, kupovina, bio je s gledišta A-ova prodaja, a moj drugi čin, prodaja, bio je s gledišta B-ova kupovina. Nego, oni se ne će na ovome zaustaviti, pa će kazati da je čitav red bio suvišan, sama opsjena. A će robu prodati neposredno B-u, a B će je neposredno kupiti od A-a. Time će se čitava transakcija srozati na *jednostran čin* običnog robnog prometa, s gledišta A-ova na puku prodaju, s gledišta B-ova na puku kupovinu. Prema tome obrtanjem reda nismo prekoračili oblast *jednostavnog robnog prometa*, te, naprotiv, moramo istražiti da li oblast jednostavnog robnog prometa po prirodi svojoj dopušta oplodivanje vrijednosti koje u nju ulaze, pa, dakle, i *stvaranje viška vrijednosti*.

Uzmimo prometni proces u obliku u kome se predstavlja kao puka razmjena robe. Ovo biva uvijek kad dva vlasnika robe kupuju robu jedan od drugog, i kad se bilanca njihovih uzajamnih novčanih potraživanja izravna na dan plaćanja. Tu novac služi kao računski novac da bi u *cijenama* izrazio vrijednost robâ, ali pred same robe stvarno ne izlazi. Ukoliko se radi o *upotrebnoj vrijednosti* jasno je da oba razmjenjivača mogu biti u *dobitku*. Obojica otuđuju robu koja im je kao upotrebna vrijednost beskorisna, a dobijaju robu koja im treba za ličnu upotrebu. Zatim ovo ne mora biti i jedina korist. A, koji prodaje vino, a kupuje žito, proizvodi možda više vina nego što bi zemljoradnik B mogao da proizvede za *isto* radno vrijeme, a zemljoradnik B proizvodi za *isto* radno vrijeme više žita nego što bi vinogradar A mogao proizvesti. Dakle, za istu prometnu vrijednost dobija A više žita, a B više vina nego kad bi, da nema razmjene, svaki od njih morao proizvoditi za sebe i vino i žito. Prema tome se u pogledu *upotrebne vrijednosti* može kazati: „razmjena je transakcija u kojoj su obje strane u *dobitku*”.¹⁴ S *prometnom vrijednošću* stoji drukčije. „Čovjek koji ima mnogo vina, a nema žita, trguje s čovjekom koji ima mnogo žita, a nema vina, i među sobom oni razmijene pšenicu u vrijednosti od 50 za vrijednost od 50 u vinu. Ova razmjena *nije uvećanje prometne vrijednosti* ni za jednog, ni za drugog, jer su i jedan i drugi već prije razmijene imali vrijednost jednaku onoj koju su svaki sebi pribavili putem

¹⁴ „Razmjena je čudan proces u kome obje ugovorne strane dobijaju, i to uvijek(!).” (Destutt de Tracy: *Traité de la volonté et de ses effets*. Paris 1826., str. 68.) Ista je knjiga kasnije izišla kao *Traité d'Economie Politique*.

ove operacije."¹⁵ Stvar se ni u čemu ne mijenja time što novac dolazi da među robama posreduje kao prometno sredstvo, i što se činovi kupovine i prodaje osjetno odvajaju.¹⁶ Vrijednost roba *predstavljena je u njihovim cijenama* prije no što one stupe u promet, ona je, dakle, pretpostavka, a ne rezultat prometa.¹⁷

Promatramo li stvar apstraktno, t. j. izuzmemo li slučajne okolnosti koje ne proistječu iz unutrašnjih zakona jednostavnog robnog prometa, onda se u njemu, osim zamjenjivanja jedne upotrebne vrijednosti drugom, zbiva jedino izvjesna *metamorfaza*, jednostavna promjena robnog oblika. *Ista vrijednost*, t. j. ista količina opredmećenog društvenog rada, ostaje u ruci istog vlasnika robe prvo u liku njegove robe, zatim u liku novca u koji se roba pretvorila, i na kraju u liku robe u koju se opet ovaj novac pretvorio. Ova promjena oblika ne sadrži u sebi neku promjenu *veličine vrijednosti*. A promjena kroz koju u ovom procesu prolazi sama vrijednost robe, ograničava se na promjenu njena *novčanog oblika*. Ovaj postoji, prvo, kao *cijena* robe ponuđene na prodaju, zatim kao suma novca koja je već bila izražena u cijeni, a naposljetku kao *cijena* neke ekvivalentske robe. Ova promjena oblika *sama po sebi* ne uključuje u sebi promjenu *veličine vrijednosti*, baš kao što to ne uključuje na pr. ni razmjenjivanje novčanice od 5 funti za sovereyne, polusovereyne i šilinge. Dakle, ukoliko promet robe dovodi samo do *promjene oblika* njene vrijednosti, dovodi on, kad se pojava čisto odigrava, do *razmjene ekvivalenata*. Stoga i sama vulgarna ekonomija, ma koliko malo slutila što je *vrijednost*, kad god hoće da na svoj način promatra čistu pojavu, pretpostavlja da se potražnja i ponuda *poklapaju*, t. j. da njihovo djelovanje uopće prestaje. Prema tome, kad u odnosu na *upotrebnu vrijednost* oba razmjenjivača mogu da budu na dobitku, ne mogu ni jedan ni drugi dobijati u *prometnoj vrijednosti*. Naprotiv, ovdje pravilo glasi: „Gdje ima jednakosti nema dobiti.”¹⁸ Istina, robe se ne mogu prodavati po cijenama koje odstupaju od njihovih vrijednosti, ali se ovo

¹⁵ Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, str. 544.

¹⁶ „Po sebi je potpuno svejedno da li se koja od ove dvije vrijednosti sastoji od novca ili su obadvije obične robe.” (Mercier de la Rivière, isto, str. 543.)

¹⁷ „Ne odlučuju ugovorne strane o *vrijednosti*; naprotiv ova je utvrđena već *prije* zaključka posla.” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 906.)

¹⁸ „Dove è egualità, non è lucro.” (Galiani: *Della Moneta*, u Custodi: Parte Moderna, sv. IV., str. 244.)

odstupanje pokazuje kao povreda zakona robne razmjene.¹⁹ U svom čistom obliku ona je razmjena ekvivalenata, dakle *nije sredstvo* koje bi razmjenjivača moglo obogatiti vrijednostima.²⁰

Zbog toga su pokušaji da se robni promet prikaže kao *izvor viška vrijednosti* većinom busije iza kojih se krije jedan quid pro quo, brkanje upotrebne i prometne vrijednosti. Tako je na pr. u *Condillaca* (Kondijaka): „Nije točno da se u razmjeni robe razmjenjuje jednaka vrijednost za jednaku vrijednost. Naprotiv, i jedan i drugi ugovarač daje uvijek manju vrijednost za veću... Kad bi se odista uvijek razmjenjivale jednake vrijednosti, onda nijedan ugovarač *ne bi bio na dobitku*. A kad tamo obojica su na dobitku, ili bar treba da jesu. Zašto? Vrijednost stvari sastoji se samo u njihovu odnosu prema našim *potrebama*. Što je za jednog više, za drugoga je manje, i obratno... Ne može se pretpostavljati da ćemo nuditi na prodaju stvari neophodne za našu potrebu... Mi hoćemo da otuđimo stvar koja nam nije korisna, da bismo dobili potrebnu; hoćemo da damo manje za više... Bilo je prirodno što se smatralo da se u razmjeni daje jednaka vrijednost za jednaku vrijednost kad god su razmijenjene stvari po svojoj vrijednosti bile jednake istoj količini novca... Ali moramo uzeti u račun još jednu stvar; pitanje je u tome da li obojica razmjenjujemo *suvišak* za nužno.”²¹ Vidi se kako *Condillac* ne samo da pravi zbrku od upotrebne i prometne vrijednosti nego i doista djetinjasto podmeće društvu razvijenog robnog prometa takvo stanje u kome proizvođač sâm proizvodi sredstva za svoj opstanak, a u promet baca samo *suvišak* preko vlastite potrebe.²² Pa ipak moderni ekonomisti

¹⁹ „Razmjena će po jednu od dvije strane biti nepovoljna ako vanjske okolnosti cijenu obore ili je popnu visoko: tada će jednakost biti povrijeđena; ali ta povreda potječe iz onih okolnosti, a ne iz same razmjene.” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 904.)

²⁰ „Po svojoj prirodi razmjena je ugovor koji počiva na jednakosti i zbiva se između jednakih vrijednosti. *Zato ona nije sredstvo za bogatjenje*, jer se daje koliko se i prima.” (Le Trosne, isto, str. 903.)

²¹ Condillac: *Le Commerce et le Gouvernement* (1776.). Izdanje Daire i Molinari u *Mélanges d'Economie Politique*. Paris 1847., str. 267. [291.].

²² Zbog toga *Le Trosne* odgovara svome prijatelju *Condillacu* vrlo točno: „Postojeće društvo uopće ne zna ni za što suvišno.” Ujedno mu se podruguje primjedbom da „ako oba razmjenjivača dobijaju jednako više za jednako manje, obojica dobijaju jednako.” Zato što nema ni najmanje pojma o prirodi *prometne vrijednosti*, *Condillac* je najzgodniji autoritet g-nu profesoru *Wilhelmu Roscheru* za njegove rođene djetinjske pojmove. Vidi njegove: *Die Grundlagen der National-ökonomie*. 3. izdanje, 1858.

često ponavljaju *Condillacov* argument, osobito kad hoće da razvijeni lik robne razmjene, *trgovinu*, prikažu kao izvor *viška vrijednosti*. Na primjer „*trgovina dodaje proizvodima vrijednost*, jer isti proizvodi imaju veću vrijednost u rukama potrošača nego u rukama proizvođača; zbog toga trgovinu moramo, strogo uzevši (strictly), smatrati za čin proizvodnje”.²³ Ali mi ne plaćamo robe dva puta, sad njihovu upotrebnu vrijednost, a poslije njihovu vrijednost. Ako je upotrebna vrijednost robe korisnija kupcu nego prodavaču, njen je novčani oblik korisniji prodavaču nego kupcu. Zar bi ga inače prodavao? I tako bi se isto moglo kazati da kupac, strogo uzevši (strictly), vrši „čin proizvodnje”, ako pretvori u novac recimo čarape kupljene kod trgovca.

Ako se razmijene robe ili robe i novac jednake prometne vrijednosti, t. j. *ekvivalenti*, očigledno je da iz prometa nitko ne će izvući više vrijednosti no što je u nj ubacio. Višak vrijednosti ne će biti stvoren. Međutim, u svom čistom obliku proces robnog prometa postavlja kao uvjet razmjenu ekvivalenata. Ali u stvarnom životu stvari se ne zbivaju čisto. Zato ćemo pretpostaviti da se *razmjenjuju neekvivalenti*.

Na svaki način, na robnom tržištu stoje jedan prema drugom samo vlasnici robâ, a moć koju ova lica vrše jedno nad drugim, samo je moć njihovih roba. Materijalna različnost njihovih roba materijalna je pobuda razmjene i dovodi vlasnike robâ u uzajamnu zavisnost, budući da ni jedan ni drugi ne drži u ruci predmet svoje lične potrebe, već obojica drže predmet potrebe drugoga. Osim ove materijalne različnosti upotrebni vrijednosti ima među robama još samo jedna razlika, razlika između njihova prirodnog i njihova preobraženog oblika, između robe i novca. I tako se vlasnici robâ razlikuju među sobom samo kao prodavači, t. j. kao vlasnici robe, i kao kupci, t. j. vlasnici novca.

Uzmimo sada da je kojom bilo neobjašnjivom povlasticom prodavač postao kadar da robu proda *iznad* njene vrijednosti, po 110, ako vrijedi 100, dakle sa 10% nominalnim povećanjem cijene. Prodavač, dakle, utjeruje višak vrijednosti u veličini od 10. Ali pošto je bio prodavač, pretvara se on u kupca. Sad se on susreće s trećim vlasnikom robe, koji kao prodavač uživa povlasticu da robu prodaje za 10% skuplje. Naš čovjek

²³ S. P. Newman: *Elements of Political Economy*. Andover and New-York 1835., str. 175.

kao prodavač dobio je 10, kao kupac on gubi 10.²⁴ Sve ovo izlazi ustvari na to da svi vlasnici robâ prodaju jedni drugima robe 10% *iznad* vrijednosti, što je potpuno isto kao da ih prodaju po vrijednosti. Takvo opće nominalno *povećavanje* robnih *cijena* izaziva isto djelovanje kao kad bi se robne vrijednosti umjesto u zlatu cijenile recimo u srebru. Novčana imena, t. j. robne cijene nadule bi se, ali odnosi među njihovim vrijednostima ostali bi isti.

Uzmimo obratan slučaj da je privilegija *kupca* da robe kupuje *ispod* vrijednosti. Ovdje nije potrebno čak ni podsjetiti da će kupac opet postati prodavač; on je *bio* prodavač prije no što je postao kupac. Kao prodavač on je izgubio 10% prije no što je kao kupac dobio 10%.²⁵ I sve opet ostaje po starom.

Znači da se stvaranje viška vrijednosti, a otud i pretvaranje novca u kapital ne može objasniti ni time da *prodavači* prodaju robe *iznad* vrijednosti, ni time da ih kupci kupuju *ispod* vrijednosti.²⁶

Nitko ne može ni na koji način pojednostavniti problem ako u njega pokuša prokrijumčariti strane odnose, dakle, ako s pukovnikom *Torrensom* (Torenzom) kaže: „Efektivna potražnja sastoji se u sposobnosti i naklonosti (!) *potrošača* da bilo neposrednom bilo posrednom razmjenom dadu za robe izvjesnu količinu od svih sastavnih dijelova kapitala, veću no što proizvodnja tih roba stoji.”²⁷ U prometu proizvođači stoje jedni prema drugima samo kao prodavači i kupci. Tvrditi da višak vrijednosti proistječe za proizvođače iz toga što potrošači plaćaju robu *iznad* njene vrijednosti, znači samo uvijeno kazati ono što jednostavno glasi: Vlasnik robe ima kao *prodavač* privilegiju da prodaje preskupo. Prodavač je robu proizveo

²⁴ „Uvećanje nominalne vrijednosti proizvoda... ne donosi dobit prodavačima... jer što dobijaju kao prodavači u istoj mjeri gube kao kupci.” (*The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.* London 1797., str. 66.)

²⁵ „Bude li čovjek prisiljen da za 18 livara dađe količinu proizvoda koja ustvari vrijedi 24, onda će kad bude kupovao, dobiti za onih 18 livara točno onoliko za koliko bi inače morao platiti 24 livre.” (*Le Trosne: De l'Intérêt Social*, str. 897.)

²⁶ „Nijedan prodavač ne može stalno poskupljivati svoju robu a da ne bude isto tako primoran da skuplje plaća robu drugih prodavača; iz istog razloga ne može nijedan potrošač neprestano jeftinije kupovati, a da isto tako ne bude primoran da neprestano daje jeftinije robu koju prodaje.” (*Mercier de la Rivière: L'Ordre naturel etc.*, str. 555.)

²⁷ R. Torrens: *An Essay on the Production of Wealth.* London 1821., str. 349.

sam ili zastupa njenog proizvođača, ali zar nije i kupac sam proizveo ili zar i on ne zastupa proizvođača robe koju njegov novac predstavlja? Imamo, dakle, i ovdje proizvođača prema proizvođaču. Što ih razlikuje jest da ovaj kupuje, a onaj prodaje. Nismo ni za korak odmakli kad smo došli do toga da vlasnik robe pod imenom *proizvođača* prodaje robu iznad njene vrijednosti, a pod imenom *potrošača* robu preskupo plaća.²⁸

Prema tome dosljedni zastupnici iluzije po kojoj *višak vrijednosti* potječe iz nominalnog uvećanja cijene, ili iz *prodavačeve* privilegije da robu preskupo prodaje, polaze od pretpostavke da ima jedna klasa koja *samo kupuje a ne prodaje*, dakle i da *samo troši a ne proizvodi*. Sa stanovišta jednostavnog prometa, do kojeg smo stanovišta dosad stigli, postojanje takve klase još je neobjašnjivo. Ali bacimo pogled unaprijed. Novac kojim takva klasa neprestano kupuje, mora joj neprestano, *bez razmjene, besplatno*, po pravu ili po sili, prijetcati od samih vlasnika roba. Ovoj klasi prodavati robe iznad vrijednosti znači samo na prijevaru povratiti besplatno izdat novac.²⁹ Tako su maloazijski gradovi plaćali godišnji danak u novcu starome Rimu. Tim je novcem Rim od njih kupovao robe i kupovao ih je preskupo. Maloazijci su varali Rimljane otkidajući od njih putem trgovine dio danku. Pa ipak su Maloazijci ostajali prevareni jer im je roba plaćana njihovim vlastitim novcem. Ovo nije metoda za bogaćenje, ili stvaranje viška vrijednosti.

Ostanimo zato u granicama robne razmjene, gdje su prodavači kupci, a kupci prodavači. Naša zabuna potječe, možda, otuda što ova lica nismo promatrali *individualno*, već samo kao *oličene kategorije*.

Neka vlasnik robe A bude takva vidra da podvali svojim kolegama B-u i C-u, ili da mu oni i kraj najbolje volje ne uzmognu odvratiti ravnom mjerom. A proda B-u vino koje vrijedi 40 f. st. i dobije u razmjenu žito koje vrijedi 50 f. st. A je svojih 40 f. st. pretvorio u 50 f. st., od manje novaca

²⁸ „Shvaćanje da profite plaćaju *potrošači* sigurno je sasvim besmisleno. Tko su *potrošači*?” (G. Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*. Edinburgh 1836., str. 183.)

²⁹ „Ako netko ne nađe prode svojoj robi, hoće li mu g. Malthus onda preporučiti da kome drugom da novac da mu robu otkupi?” pita jedan zgranuti rikardovac *Malthusa*, koji, kao i njegov učenik pop *Chalmers*, uzveličava ekonomski klasu isključivih kupaca, t. j. *potrošača*. Vidi: *An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.* London 1821., str. 55.

napravio je više novaca i pretvorio je svoj novac u kapital. Pogledajmo stvar izblíže. Prije razmjene imali smo za 40 f. st. vina u ruci A-a i za 50 f. st. žita u ruci B-a, *ukupnu vrijednost* od 90 f. st. Poslije razmjene imamo *istu* ukupnu vrijednost od 90 f. st. Prometana vrijednost nije se ni za atom uvećala, samo se njena *raspodjela* među A-om i B-om izmijenila. Na jednoj se strani pokazuje kao *višak vrijednosti* ono što je na drugoj *manjak vrijednosti*, na jednoj kao više, na drugoj kao manje. Ista bi se promjena bila dogodila da je A, bez zamotanog oblika razmjene, neposredno, ukrao 10 f. st. od B-a. Očigledno je da se suma prometanih vrijednosti ne može povećati promjenom njihove raspodjele, kao što Židov, koji za jednu gvineju [zlatnik] proda neki farthing [petparac] iz doba kraljice Ane, ne povećava bogatstvo nacije u plemenitim metalima. Cjelina kapitalističke klase neke zemlje ne može samu sebe varati.³⁰

Ovako se možemo do mile volje vrtjeti i okretati, rezultat će ostati isti. Razmjenjuju li se ekvivalenti ne će postati višak vrijednosti, a razmjenjuju li se neekvivalenti ni onda ne će postati višak vrijednosti.³¹ Promet, robna razmjena, ne stvara vrijednost.³²

Otuda je razumljivo zašto smo u našoj analizi *osnovnog kapitalova* oblika, oblika kojim on određuje ekonomsku organizaciju modernog društva, u prvi mah ostavili po strani njegove popularne i tako reći prepotopske oblike, *trgovački i lihvarski kapital*.

³⁰ *Destutt de Tracy*, ma da je bio membre de l'Institut [član Instituta] — a možda baš zbog toga što je bio — stajao je na suprotnom gledištu. Industrijski kapitalisti, veli on, prave profite time što „sve prodaju skuplje no što je stajalo da se proizvede. A kome prodaju? Prije svega jedni drugima”. (*Traité de la Volonté etc.*, str. 239.)

³¹ „Razmjena jednakih vrijednosti niti množi niti smanjuje masu vrijednosti koje se u društvu nalaze. Razmjena nejednakih vrijednosti... također ni u čemu ne mijenja sumu društvenih vrijednosti, makar da imovini jednoga dodaje koliko imovini drugoga oduzima. (J. B. Say: *Traité d'Economie politique*, sv. II., str. 443. i dalje.) Say, naravno i ne brinući se za posljedice ove rečenice, uzima je prilično doslovno iz fiziokrata. Slijedeći primjer će nam pokazati na koji je način, radi uvećanja svoje vlastite „vrijednosti”, Say eksploatirao njihove spise, koji su u to vrijeme bili u dubokom zaboravu. „Najčuvenija” izreka *Monsieur Say-a*: „On n'achète des produits qu'avec des produits” [Proizvodi se kupuju samo proizvodima] (isto, sv. II., str. 438.) glasi u fiziokratskom originalu: „Les productions ne se paient qu'avec des productions.” [Proizvodi se plaćaju samo proizvodima.] (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 899.)

³² „Razmjena uopće ne prenosi vrijednost na proizvode.” (F. Weyland: *The Elements of Political Economy*. Boston 1853., str. 168.)

U pravom *trgovinskom kapitalu* najčistije se javlja oblik N—R—N', kupovanje radi skupljeg prodavanja. S druge strane, čitavo se njegovo kretanje zbiva u okviru *prometne oblasti*. Ali jer je nemoguće da se za pretvaranje novca u kapital, za stvaranje viška vrijednosti, dađe objašnjenje u samom prometu, to nam se trgovinski kapital čini nemogućim čim se vrši razmjena *ekvivalenata*,³³ te se zbog toga trgovinski kapital dađe objasniti jedino time da trgovac, koji se parazitski uvlači između vlasnikâ robâ koji prodaju i kupuju, vara i jedne i druge. U ovom smislu kaže Franklin: „Rat je razbojništvo, trgovina je prijevara.”³⁴ Ako pak ne ćemo da oplodivamo *trgovinskog kapitala* oglasimo naprosto prijevaram nad proizvođačima robe, onda nam je potreban dugi niz međučlanova, kojih nemamo ovdje gdje robni promet i njegovi jednostavni momenti čine našu jedinu pretpostavku.

Što važi za *trgovinski kapital*, važi još i više za *lihvarski*. Kod *trgovinskog kapitala* imamo bar *kretanje* prometa, kupovinu i prodaju, kao posrednika među krajnostima, t. j. između novca koji se baca na tržište i uvećanog novca koji se izvlači s tržišta. Kod *lihvarskog kapitala* oblik N—R—N', skraćen je na krajnosti između kojih ne stoji ništa, na N—N', na novac koji se razmjenjuje za više novca, a to je oblik koji protivuriječi prirodi novca, te je stoga neobjašnjiv *sa stanovišta robne razmjene*. Zato Aristotel kaže: „Budući da je hrematistika dvostruka, te jedna pripada trgovini, druga ekonomici, a ova je nužna i za pohvalu, dok se ona osniva na prometu i s pravom je kude (jer ne počiva na prirodi, već na međusobnom varanju), to ljudi s najpunijim pravom mrze *lihvarstvo*, jer je u njemu sam novac izvor zarade, a ne upotrebljava se za ono za što su ga iznašli. Jer je on postao radi *razmjene robâ*, dok kamata pravi od novaca više novaca. Otud i njeno ime (*tó os — kamata i ono što je rođeno*). Jer, rođeni su slični onima što ih rodiše. A kamata je novac od novca, tako da je od svih grana zarađivanja ova najprotivnija prirodi.”³⁵

³³ „Kad bi u njoj vladala nepromjenljivost *ekvivalenata*, trgovina bi bila nemoguća.” (G. Opdyke: *A. Treatise on Political Economy*. New York 1851., str. 69.) „Razlika između realne vrijednosti i prometne vrijednosti počiva na činjenici da se vrijednost neke stvari razlikuje od tako zvanog ekvivalenta koji se za nju daje u *trgovini*, t. j. da taj ekvivalent nije ekvivalent.” F. Engels: *Umrise zu einer Kritik der National-ökonomie*, str. 96.)

³⁴ Benjamin Franklin: *Works*, sv. II., izdanje Sparks u: *Positions to be examined concerning National Wealth*.

³⁵ Aristotel: *De Republica*, knj. I., gl. 10.

Kako za *trgovinski*, tako ćemo i za *kamatonosni kapital* u toku našeg istraživanja naći da su *izvedeni* oblici, i ujedno ćemo vidjeti zašto se u *historiji* javljaju prije modernog *osnovnog* oblika kapitalova.

Pokazalo se da višak vrijednosti ne može potjecati iz prometa, dakle da se pri njegovu stvaranju mora *iza leđa prometa* zbivati nešto što se u samom njemu *ne vidi*.³⁶ A može li višak vrijednosti potjecati *odnekud drugdje* nego li iz prometa? Promet je zbroj svih (robama određenih) uzajamnih odnosa vlasnika robâ. Izvan njega vlasnik robâ nalazi se u odnosu još samo prema vlastitoj robi. A što se tiče *vrijednosti* robe, ovaj se odnos ograničava na to da ona sadrži izvjesnu količinu ličnog vlasnikova rada, mjerenu prema određenim društvenim zakonima. Ova se količina rada izražava *veličinom vrijednosti* njegove robe, a kako se veličina vrijednosti predstavlja računskim novcem, to se izražava *cijenom* od recimo 10 f. st. Ali se njegov rad ne predstavlja vrijednošću robe i još jednim viškom iznad njene vlastite vrijednosti, ne cijenom od 10, koja bi u isti mah bila i 11, ne vrijednošću *većom od same sebe*. Vlasnik robe može svojim radom da *stvara vrijednosti*, ali ne vrijednosti koje se *oplođuju*. On može povećati vrijednost neke robe, dodajući postojećoj vrijednosti novu vrijednost novim radom, na pr. praveći od kože čizme. *Ista materija* ima sada veću vrijednost, jer sadrži veću količinu rada. Radi toga čizma ima veću vrijednost nego koža, ali je vrijednost kože ostala ista. Ona se nije *oplodila*, nije rodila višak vrijednosti za vrijeme izrađivanja čizama. Dakle je nemoguće da *izvan* prometne oblasti, ne stupajući u dodir s *drugim* vlasnicima robâ, proizvođač *oplođuje vrijednost*, a to znači da ni novac, odn. robu, ne može pretvoriti u kapital.

To znači da kapital ne može potjecati iz prometa, kao i to da ne može ni da ne potječe iz prometa. On mora i da potječe i da ne potječe iz prometa.

Došli smo dakle do dvostrukog rezultata.

Pretvaranje novca u kapital ima se objasniti na osnovi unutrašnjih zakona robne razmjene, tako da kao polazna točka služi *razmjena ekvivalenata*.³⁷ Naš vlasnik novca, koji postoji

³⁶ „Pod običnim uvjetima na tržištu profit se ne može postići razmjenom. *Da nije postojao već prije, ne bi mogao postojati ni poslije ovoga posla.*” (Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 184.)

³⁷ Poslije ovoga što smo raspravili, čitalac će shvatiti da to znači samo ovo: Stvaranje kapitala mora biti moguće i onda *kad* je cijena robe *jednaka* njenoj vrijednosti. Ono se ne može objasniti *odstupanjem* robnih

tek kao kapitalistova gusjenica, mora robe i kupovati i prodavati po njihovoj vrijednosti, a ipak na završetku prometnog procesa izvući više vrijednosti nego što je u promet ubacio. Pretvaranje kapitalistove gusjenice u leptira mora se izvršiti u oblasti prometa, a u isti mah mora da se *ne* izvrši u njoj. To su uvjeti problema. Hic Rhodus, hic salta! [Sad pokaži što znaš!]

3. Kupovanje i prodavanje radne snage

Promjena vrijednosti koja treba da pretvori novac u kapital ne može da se zbude na samom novcu. Bude li novac poslužio kao kupovno ili kao platežno sredstvo, onda će *ostvariti* samo cijene robâ koje kupuje ili plaća. Ostane li što je bio, zadrži li svoj vlastiti oblik, skamenit će se u vrijednost kojoj se veličina ne mijenja.³⁸ To znači da promjena vrijednosti koju izražava obrazac $N-R-N'$, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje robe u novac, mora potjecati iz robe. Ali se ona ne može izvršiti u drugom činu prometa, $R-N'$, u preprodaji robe, jer ovaj čin samo vraća robu iz prirodnog oblika u novčani oblik. A pogledamo li sad prvi čin, $N-R$, kupovinu robe, naći ćemo da je on razmjena ekvivalenta; roba se plaća po vrijednosti, ona nema vrijednost veću od novca koji se u nju pretvorio. Preostaje, dakle, još samo ta mogućnost da promjena vrijednosti potječe iz *upotrebne vrijednosti* robe, t. j. iz njene upotrebe ili trošenja. Da bi iz

cijena od robnih vrijednosti. Odstupe li cijene doista od vrijednosti, onda ih prvo moramo svesti na ove, t. j. moramo tu okolnost izuzeti kao slučajnu, da bismo pred sobom imali *čistu* pojavu stvaranja kapitala na osnovi robne razmjene, i da nas u njegovu proučavanju ne bi bunile sporedne okolnosti koje samo smetaju i nemaju veze sa samim procesom. Uostalom, zna se da ovakvo svođenje niukoliko nije samo neki naučni postupak. Postojana kolebanja tržišnih cijena, njihovo dizanje i padanje naknađuju se, dokidaju se međusobno i svode na *prosječnu cijenu* kao svoje unutrašnje pravilo. Prosječna cijena je zvijezda vodilja trgovca ili industrijalca kod svakog poduzeća koje obuhvaća duži period vremena. To jest, oni znaju da se robe, ako neki duži period promatramo kao cjelinu, ustvari ne prodaju ni *iznad* ni *ispod*, već po svojoj prosječnoj cijeni. Prema tome, kad bi nezainteresirano mišljenje njima uopće bilo u interesu, morali bi oni sebi ovako postaviti problem stvaranja kapitala: Kako je moguć postanak kapitala kad *cijene* regulira prosječna cijena, t. j. u *krajnjoj* analizi *vrijednost* robe? Velim „u krajnjoj analizi” zato, što se prosječne cijene ne poklapaju neposredno s veličinama robnih vrijednosti, kako to drže A. Smith, Ricardo i t. d.

³⁸ „U novčanom obliku... kapital ne proizvodi profit.” (Ricardo: *Principles of Political Economy*, str. 267.)

trošenja neke robe naš vlasnik novaca mogao izvlačiti vrijednost, mora ga zadesiti sreća da u *prometnoj oblasti*, na tržištu, pronade robu kojoj bi *upotrebna vrijednost* imala naročito svojstvo da bude *izvor vrijednosti*, dakle koje bi stvarno trošenje i samo bilo *opredmećivanje rada*, a stoga i *stvaranje vrijednosti*. Takvu *naročitu* robu vlasnik novca i nalazi na tržištu — ta je roba *radna sposobnost*, t. j. *radna snaga*.

Pod *radnom snagom*, ili *radnom sposobnošću*, razumijemo cjelokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u tjelesnoj, živoj ličnosti čovjekovoj, i koje on stavlja u pokret kad god proizvodi upotrebne vrijednosti ma koje vrste.

Ali da bi vlasnik novca zatekao radnu snagu na tržištu kao robu, potrebno je da budu ispunjeni različni uvjeti. Sama po sebi robna razmjena ne sadržava drugih *odnosa zavisnosti* osim onih koji potječu iz same njene prirode. Pod tom se pretpostavkom *radna snaga* može pojaviti na tržištu kao roba samo, ako je, i zato što je *njen lični vlasnik*, imalac radne snage lično, ponudi ili proda kao robu. Da bi je prodao kao robu, njen vlasnik mora da bude kadar raspolagati njome, mora, dakle, biti *slobodan vlasnik* svoje radne sposobnosti, svoje ličnosti.³⁹ Na tržištu on se susreće s vlasnikom novca, te njih dvojica stupaju u međusoban odnos kao ravnopravni *vlasnici robe*, samo s tom razlikom što je jedan kupac a drugi prodavač; dakle, obojica su *pravno jednaka lica*. Da bi ovaj odnos mogao potrajati, nužno je da vlasnik radne snage prodaje nju uvijek samo za *određeno vrijeme*, jer bude li je prodao ucijelo, jednom za uvijek, prodat će samog sebe i iz slobodna čovjeka pretvorit će se u robu, iz vlasnika robe u robu. *Kao ličnost* mora on prema svojoj radnoj snazi uvijek stajati kao prema svome vlasništvu, dakle i kao prema svojoj vlastitoj robi, a to može samo tako, ako svoju robu bude kupcu uvijek stavljao na raspolaganje, t. j. ustupao na trošenje samo prolazno, za određen rok vremena, dakle, ako se njenim otuđivanjem ne odreće *svojeg vlasništva* nad njom.⁴⁰

³⁹ U enciklopedijama koje govore o predmetima iz klasične antike može se pročitati besmislica da je u antičkom svijetu *kapital* bio potpuno razvijen „samo što nedostajahu slobodni radnik i ustanova kredita”. I g. Mommsen niže u svojoj *Historiji Rima* jedan quid pro quo za drugim.

⁴⁰ Zbog toga različna zakonodavstva ustanovljuju izvjestan maksimum za radni ugovor. Svi zakoni u naroda kod kojih je rad slobodan reguliraju uvjete otkazivanja ugovora. U raznim zemljama, osobito u *Meksiku* (prije američkog građanskog rata i u teritorijima otcijepljenim od Meksika, a slično i do Kuzina prevrata u Dunavskim provincijama), krije se ropstvo pod oblikom *pionaže* [podložnost prezaduženih nadničara, piona]. Pozajmicama koje treba odraditi i koje se prenose s generacije

Drugi bitni uvjet za to da vlasnik novca zateče *radnu snagu* na tržištu kao robu jest da njen vlasnik, umjesto da bude kadar prodavati robe u kojima se njegov rad opredmetio, mora da nudi na prodaju kao robu samu svoju *radnu snagu* koja postoji samo u njegovoj živoj ličnosti.

Tko god hoće da prodaje robe različne od svoje radne snage prirodno je da mora imati *sredstva za proizvodnju*, na pr. sirovine, oruđa za rad i t. d. Bez kože ne može praviti čizme. Osim toga potrebne su mu i *životne namirnice*. Nitko, pa ni onaj što svira muziku budućnosti, ne može trošiti proizvode budućnosti, dakle ni upotrebne vrijednosti čije proizvodnje još nije dovršeno. Baš kao i prvog dana kad se pojavio na zemaljskoj pozornici, čovjek još uvijek mora da troši svakog dana prije nego što će proizvoditi, a i za vrijeme dok proizvodi. Ako su ti proizvodi robe, onda se moraju *prodati* pošto budu proizvedeni, i potrebe proizvođačeve mogu se zadovoljiti tek poslije prodaje. Uz period proizvodnje dolazi još i vrijeme nužno za prodaju.

Prema tome, radi pretvaranja *novca u kapital* mora vlasnik novca da zatiče na *robnom tržištu slobodnog radnika*, *slobodnog* u dvostrukom smislu, da kao slobodna ličnost raspolaze svojom radnom snagom kao svojom robom, a da, s druge strane, nema na prodaju drugih roba, da je lišen svega i gol, da je slobodan od svih stvari potrebnih za ostvarenje svoje radne snage.

Pitanje zašto u prometnoj oblasti ovaj slobodni radnik izlazi pred njega, ne zanima vlasnika novca koji zatiče radno tržište kao poseban odsjek robnog tržišta. A za ovaj mah to ne zanima ni nas. Mi se teorijski držimo same činjenice, kao što se i vlasnik novca drži nje praktički. Jedno je ipak jasno. Priroda ne stvara na jednoj strani vlasnike novca i robâ, a na drugoj ljude koji su vlasnici samo svojih radnih snaga. Ovaj odnos nije ni *prirodno-historijski*, niti je takav društveni od-

na generaciju postaje ne samo pojedini radnik već i čitava njegova porodica stvarno vlasništvom drugih lica i njihovih porodica. *Juarez* bio je ukinuo pionažu. Tako zvani car *Maksimilijan* uvede je ponovo dekretom, koji je u poslaničkoj kući u Washingtonu ispravno žigosan kao *dekret za ponovno uvođenje ropstva u Meksiku*. „Od svojih naročitih tjelesnih i umnih umijeća i mogućnosti za djelovanje mogu ja... otuđiti za drugog njihovu vremenski ograničenu upotrebu, jer s tim ograničenjem dobijaju izvjestan vanjski odnos prema mojoj cjelini i općenitosti. Ako bih otuđio čitavo svoje vrijeme konkretizirano u radu i cjelokupnost svoje proizvodnje, ja bih onda učinio vlasništvom drugoga ono što čini njihovu suštinu, svoju opću djelatnost i stvarnost, svoju ličnost.” (Hegel: *Philosophie des Rechts*. Berlin 1840., str., 104., § 67.)

nos koji bi bio zajednički svima historijskim periodima. Očigledno je on rezultat prethodnog historijskog razvitka, proizvod mnogih ekonomskih prevrata, propasti čitavog niza starijih formacija društvene proizvodnje.

I one ekonomske kategorije koje smo prije promatrali nose historijske tragove. Da bi proizvod postao *roba*, moraju se ispuniti određeni historijski uvjeti. Na primjer: dokle se god on proizvodi radi *neposrednog zadovoljavanja* proizvođačeve potrebe, ne će postati robom. Da smo dalje istraživali: pod kojim okolnostima *svi* proizvodi, ili bar većina njihova, uzimaju oblik *robe*, našli bismo da se to zbiva samo na osnovi sasvim posebnog, *kapitalističkog načina proizvodnje*. Ali ovo istraživanje nije spadalo uz analizu robe. Robne proizvodnje i robnog prometa može biti makar bila daleko pretežnija masa proizvoda namijenjena neposrednoj vlastitoj potrebi i ne pretvara se u *robu*, dakle makar treba još mnogo vremena da bi društveni proces proizvodnje svom širinom i dubinom došao pod vladavinu prometne vrijednosti. Uvjet, nužan da bi se *proizvodu* dao oblik *robe*, jest da u *društvu* postoji *toliko razvijena podjela rada* da je već izvršeno razdvajanje upotrebne od prometne vrijednosti, koje u *neposrednoj razmjeni* (trampi) tek otpočinje. A ovakav stupanj razvitka zajednički je historijski najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama.

Ako pak promatramo *novac*, vidjet ćemo da on pretpostavlja izvjestan stupanj razvitka robne razmjene. *Posebni oblici novca*, goli ekvivalent robe, prometno sredstvo, platežno sredstvo, blago, svjetski novac, obilježavaju veoma različite stupnjeve društvenog procesa proizvodnje, već prema tome kolik je opseg i relativno prevlađivanje ove ili one funkcije. Ipak nas iskustvo uči da je dovoljan i relativno slabo razvijen robni promet da se svi ovi oblici oblikuju. Drugačije je s *kapitalom*. *Historijski* uvjeti njegove egzistencije nikako nisu dati, ako je dat sam robni i novčani promet. On postaje samo tamo gdje vlasnik sredstava za proizvodnju i životnih namirnica zatiče na tržištu *slobodnog radnika* kao prodavača svoje radne snage, a *ovaj jedan historijski uvjet* obuhvaća cijeli jedan period svjetske historije. Zbog toga *kapital* već od samog početka objavljuje nastupanje *epohe* društvenog procesa proizvodnje.⁴¹

⁴¹ Dakle, ono što obilježava kapitalističku epohu jest da radna snaga uzima za samog radnika oblik robe koja njemu pripada, dakle da njegov rad dobija oblik najamnog rada. S druge strane, robni oblik tek od tog momenta počinje bivati općim oblikom proizvoda rada.

Sad nam valja izbliže razmotriti tu osobitu robu: *radnu snagu*. Kao i sve druge robe, ima i ona svoju *vrijednost*.⁴² Kako se ta vrijednost određuje?

Vrijednost radne snage, kao i vrijednost svake druge robe, određuje se *radnim vremenom potrebnim* za proizvodnju, pa, dakle, i za reprodukciju ovog naročitog artikla. Uzeta kao vrijednost radna snaga predstavlja samo određenu količinu prosječnog društvenog rada *opredmećenog* u njoj. Ona postoji samo kao prirodna sposobnost živog individuuma. Dakle je egzistencija živog individuuma pretpostavka za proizvodnju radne snage. Ako je egzistencija individuuma data, onda se proizvodnja radne snage sastoji u reproduciranju, t. j. u održavanju samog individuuma. Za ovo održanje živom individuumu potrebna je izvjesna suma životnih namirnica. Stoga se radno vrijeme potrebno za proizvodnju radne snage svodi na radno vrijeme potrebno za proizvodnju tih životnih namirnica; drugim riječima, *vrijednost radne snage* jest *vrijednost životnih namirnica* potrebnih za održanje njena vlasnika. Ali se radna snaga ostvaruje samo svojim ispoljavanjem, potvrđuje se samo u *radu*. Međutim, njenom afirmacijom, radom, troši se određena količina čovjekovih mišića, živaca, mozga i t. d. što se mora nadoknaditi. Da bi se trošenje ovoliko povećalo, nužno je da i primanje bude veće.⁴³ Vlasnik radne snage, koji je danas radio, mora i sutra biti kadar da ponovi isti proces pod istim uvjetima snage i zdravlja. Dakle, suma namirnica mora biti dovoljna da život radnog individuuma održi u normalnom stanju. Same prirodne potrebe, kao hrana, odijelo, ogrjev, stan i t. d. različite su prema klimatskim i drugim prirodnim osobinama ove ili one zemlje. S druge strane, sam *opseg t. zv. nužnih potreba*, kao i način njihova zadovoljavanja, *proizvod je historije*, te zbog toga velikim dijelom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje, a između ostaloga bitno i od toga pod kojim uvjetima, dakle i s kakvim se navikama i pretenzijama na život stvarala klasa slobodnih

⁴² „*Vrijednost (value or worth) nekog čovjeka* jest, kao i kod svih drugih stvari, njegova cijena, a to će reći koliko se daje za *upotrebu njegove snage*.” (Th. Hobbes: *Leviathan* u *Works*, izd. Molesworth. London 1839.—44., sv. III., str. 76.)

⁴³ Zbog toga je *villicus* staroga Rima, kao ekonom na čelu poljoprivrednih robova, „primao manji dio nego momci, jer mu je rad bio lakši od njihova”. (Th. Mommsen: *Römische Geschichte*, [I. sv., 2. izd. Berlin] 1856., str. 810.)

radnika.⁴⁴ To znači da nasuprot ostalim robama, određenje vrijednosti radne snage sadrži izvjestan historijski i moralni element. Ipak je za neku određenu zemlju, i u određenom periodu, dat prosječan, opseg *nužnih životnih namirnica*.

Vlasnici radne snage smrtni su. A da bi se takvih vlasnika neprekidno nalazilo na tržištu, kako to i zahtijeva neprekidno obnavljano pretvaranje novca u kapital, moraju se prodavači radne snage uvijekovječiti „kao što se svaki živi individuum uvijekovječuje *produžavanjem vrste*“.⁴⁵ Radne snage koje istrošenost i smrt otrgnu sa tržišta, moraju se neprestano zamjenjivati bar jednakim brojem novih radnih snaga. Suma životnih namirnica potrebnih za proizvodnju radne snage obuhvaća, dakle, i životne namirnice zamjenika, t. j. radničke djece. Tako se ova rasa osobitih vlasnika robe uvijekovječuje na robnom tržištu.⁴⁶

Da se opća čovjekova priroda tako prilagodi, da postigne spretnost i vještinu u nekoj određenoj grani rada i da postane razvijena i specifična radna snaga, potrebno je određeno odgajanje ili obrazovanje, koje sa svoje strane stoji određenu sumu robnih ekvivalenata. Veličina troškova oko obrazovanja radne snage zavisi od toga da li je tuđa pomoć pri njenom izrađivanju bila veća ili manja: Zato su ovi troškovi različiti. Ovi troškovi učenja, za običnu radnu snagu gotovo potpuno neznatni, ulaze dakle u krug onih vrijednosti koje su izdate da bi se ona proizvela.

Vrijednost radne snage svodi se na *vrijednost neke određene sume životnih namirnica*. Zato se i ona mijenja kad se mijenja vrijednost tih namirnica, t. j. kad se mijenja veličina radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju.

Jedan dio namirnica, na pr. hrana, ogrjev i t. d. troši se svaki dan svjež, i mora se svaki dan zamijeniti novim. Druge namirnice, kao odijelo, namještaj i t. d., traju duže vrijeme, pa se i zamjenjuju u dužim razmacima. Jedne se robe moraju svakodnevno kupovati, odn. plaćati, druge nedjeljno, tromjesečno i t. d. Ali, ma kako ti izdaci bili raspoređeni kroz re-

⁴⁴ W. Th. Thornton pruža o ovome interesantne podatke u spisu: *Over-Population and its Remedy*. London 1846.

⁴⁵ Petty.

⁴⁶ „Prirodna cijena rada... sastoji se u takvoj količini životnih namirnica i sredstava užitka (comforts), kakva je prema klimi i životnim navikama neke zemlje potrebna da radnika održi i da mu omogući da podigne porodicu, čime se osigurava nesmanjena ponuda rada na tržištu.“ (R. Torrens: *An Essay on the external Corn Trade*. London 1815., str. 62.) Ovdje riječ rad stoji pogrešno namjesto radna snaga.

cimo godinu dana, moraju se danomice pokrivati prosječnim dohotkom. Ako sa A označimo masu robâ koje su za proizvodnju radne snage potrebne svaki dan, sa B one koje su potrebne svaku nedjelju, sa C koje su potrebne tromjesečno, i t. d., onda bi dnevni prosjek ovih roba bio = $\frac{365A + 52B + 4C + \text{i t. d.}}{365}$

Uzevši da se u ovoj masi robâ potrebnih za prosječan dan nalazi 6 sati društvenog rada, onda se u radnoj snazi dnevno opredmećuje pola dana prosječnog društvenog rada, odnosno za svakodnevno proizvođenje radne snage traži se pola dana rada. Ova količina rada, potrebna za svakodnevno proizvođenje radne snage, čini njenu dnevnu vrijednost, t. j. vrijednost svakodnevno reproducirane radne snage. Ako i masa zlata od 3 šilinga ili 1 talira predstavlja pola dana prosječnog društvenog rada, onda je 1 talir cijena koja odgovara dnevnoj vrijednosti radne snage. Bude li je vlasnik nudio po jedan talir na dan, onda će njena prodajna cijena biti ravna njenoj vrijednosti, a kako smo mi uzeli, vlasnik novca koji je voljan da svoje talire pretvori u kapital, tu vrijednost i plaća.

Posljednju, ili minimalnu granicu vrijednosti radne snage čini vrijednost takve robne mase bez čijeg svakodnevnog pritjecanja nosilac radne snage, čovjek, ne bi mogao obnavljati proces svog života, — dakle vrijednost fizički neophodnih životnih namirnica. Spusti li se cijena radne snage na taj minimum, spustit će se ispod njene vrijednosti, jer se pod takvim okolnostima radna snaga može održavati i razvijati samo u kržljavom obliku. Međutim, vrijednost svake robe određuje se onim radnim vremenom koje je potrebno da kakvoća dostavljene robe bude normalne valjanosti.

Izvanredno je jeftina sentimentalnost nalaziti da je ovakvo određivanje vrijednosti radne snage, kakvo izvire iz same prirode stvari, grubo, i jadikovati kao na pr. Rossi: „Shvatiti radnu sposobnost (*puissance de travail*), a apstrahirati životne namirnice rada za vrijeme procesa proizvodnje, znači shvatiti čedo mašte (*être de raison*). Tko kaže rad, tko kaže radna sposobnost, kaže i radnik i životne namirnice, i radnik i najamnina.”⁴⁷ Tko kaže radna sposobnost ne kaže rad, kao što ni onaj koji kaže sposobnost probavljanja ne kaže probava. Zna se da za ovaj proces treba nešto više od dobra želuca. Tko kaže radna sposobnost, taj nije apstrahirao životne namirnice potrebne za njeno održavanje. Naprotiv, vrijednost namirnica

⁴⁷ Rossi: *Cours d'Economie Politique*. Bruxelles 1842., str. 370.

izražena je u vrijednosti radne sposobnosti. Ne bude li se ova prodala, ne će radniku biti ni od kakve koristi. Naprotiy, on će tada osjećati kako je to strašna prirodna nužnost da je njegova radna sposobnost zahtijevala izvjesnu određenu količinu namirnica za svoju proizvodnju i da ih uvijek nanovo zahtijeva za svoje reproduciranje. Tada će on, poput *Sismondi*ja, otkriti da „radna sposobnost... nije ništa, ako se ne proda”.⁴⁸

Posebna priroda ove osobite robe, radne snage, donosi sobom da zaključenjem ugovora između kupca i prodavača njena *upotrebna vrijednost* još nije stvarno prešla u kupčeve ruke. Njena je vrijednost, kao i vrijednost svake druge robe, bila određena prije nego što je ušla u promet, jer je za proizvodnju radne snage bila utrošena izvjesna određena količina društvenog rada, ali njena *upotrebna vrijednost* postoji tek u naknadnom ispoljavanju snage. Uslijed ovoga se otuđenje snage i njeno stvarno ispoljavanje, t. j. njena egzistencija kao upotrebne vrijednosti, vremenski ne podudaraju. A kod takvih roba,⁴⁹ gdje se formalno otuđenje upotrebne vrijednosti putem prodaje vremenski razilazi s njenim stvarnim ustupanjem kupcu, kupčev novac funkcionira većinom kao *platežno sredstvo*. U svim zemljama kapitalističkog načina proizvodnje radna se snaga *plaća* tek pošto je funkcionirala za vrijeme utvrđeno ugovorom o kupovini, na pr. krajem nedjelje. Prema tome radnik svugdje *daje* kapitalistu *unaprijed* upotrebnu vrijednost svoje radne snage; on dopušta da kupac nju troši prije nego što mu *plati* njenu cijenu; to znači da radnik svugdje *kreditira* kapitalista. Da ovo kreditiranje nije prazna tlapnja, pokazuje ne samo eventualni *gubitak* kreditirane najamnine kad kapitalist padne pod stečaj,⁵⁰ već i čitav niz trajnijih posljedica.⁵¹ Međutim, bilo da novac funkcionira kao kupovno, bilo kao platežno sredstvo, priroda same robne razmjene ne će

⁴⁸ Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, sv. I., str. 113.

⁴⁹ „Svaki se rad plaća tek pošto je učinjen.” *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 104.) „Trgovački kredit morao je početi onoga časa kad je radnik, prvi autor proizvodnje, uslijed svojih ušteda bio u stanju da na nagradu za svoj rad pričekava nedjelju, dvije nedjelje, mjesec dana i četvrt godine.” (Ch. Ganih: *Des Systèmes de l'Economie Politique*. 2. izd. Paris 1821., sv. II., str. 150.)

⁵⁰ „Radnik daje svoj trud (industry) na kredit”, ali, lukavo dodaje Storch: „ne riskira ništa” osim da „izgubi najamninu... Radnik ne otuđuje ništa materijalno”. (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Petersbourg 1815., sv. II., str. 37.)

⁵¹ Primjer. U Londonu postoje dvije vrste pekara, jedni su „full priced”, koji kruh prodaju po punoj vrijednosti, drugi su „undersellers”, koji ga prodaju *ispod* vrijednosti. Ovi drugi čine preko tri četvrtine od

se ni u čemu izmijeniti. Cijena radne snage utvrđena je ugovorom premda se tek kasnije ostvaruje, kao na pr. stanarina. Radna je snaga prodana ma da će tek kasnije biti plaćena. Ipak je po čisto shvaćanje ovog odnosa korisno da za ovaj mah uzmemo kao da vlasnik radne snage dobija njenu ugovorenu cijenu odmah pri prodaji.

Sad znamo kako se određuje *vrijednost* koju vlasnik novca plaća vlasniku ove osobite robe, *radne snage*. *Upotrebna vrijednost* koju prvi dobija putem razmjene, pokazuje se tek u stvarnom *trošenju*, u *procesu potrošnje radne snage*. Sve stvari potrebne za ovaj proces, sirovinu i t. d., kupuje vlasnik novca na robnom tržištu i plaća ih po punoj cijeni. *Proces potrošnje radne snage* ujedno je i *proces proizvodnje robe* i *viška vrijednosti*. Potrošnja radne snage, kao i potrošnja svake druge robe, vrši se *izvan tržišta*; *izvan prometne oblasti*. Zbog toga ćemo zajedno s vlasnikom novca i vlasnikom radne snage napustiti ovu bučnu oblast s površine, pristupačnu svačijem oku, i poći ćemo za njima na skriveno mjesto *proizvodnje*, gdje na ulazu stoji napisano: „*No admittance except on business*” [*Ulaz dozvoljen samo zaposlenima*]. Tu će se pokazati ne samo *kako kapital proizvodi* nego i *kako se proizvodi sâm kapital*. Najzad se mora otkriti *tajna kako se istjeruje profit*.

Oblast *prometa* ili *robne razmjene*, u okviru koje vrši se kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi *raj prirodnih čovjekovih prava*. U njoj vladaju jedino *Sloboda*,

cjelokupnog broja pekara. (Str. XXXII. u „Report” vladinog komesara H. S. Tremeneheera o „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.”, London 1862.) Ovi *undersellers* prodaju gotovo bez izuzetka kruh koji je falsificiran primjesama stipse, sapuna, potaše, kreča, fluoritove prašine i sličnih prijatnih, hranljivih i zdravih sastojina. (Vidi gore navedenu Plavu knjigu kao i izvještaj „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread” i dr. Hassala: *Adulterations Detectet*, 2. izd. London 1861.) *Sir John Gordon* izjavio je pred odborom od 1855. da „siromašak koji živi od dvije funte kruha na dan, uslijed ovih falsifikata ne dobija stvarno ni četvrtinu hranjive materije, da i ne govorimo o štetnim posljedicama po njegovo zdravlje”. Kao razlog zbog čega „vrlo velik dio radničke klase”, iako je dobro obaviješten o falsifikatima, ipak s kruhom kupuje stipsu, fluorit i t. d., navodi *Tremeneheere* (u gore navedenom izvještaju, str. XLVIII.) da ih „nužda sili da od svojih pekara ili chandler’s shop (dućandžija) uzimaju kruh kakav im htjednu pružiti”. Budući da ih plaćaju tek krajem nedjelje, to i oni „kruh koji njihova porodica potroši preko nedjelje mogu plaćati tek krajem nedjelje” i, dodaje *Tremeneheere* navodeći svjedoke: „Opće je poznato da se kruh, izrađen sa ovakvim primjesama, *pravi naročito za ovu vrstu mušterija*.” („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.”) „U mnogim engleskim poljoprivrednim kotarevima

Jednakost, Vlasništvo i Bentham! Sloboda! Jer se kupac i prodavač neke robe, recimo *radne snage*, opredjeljuju samo *svojom slobodnom voljom*. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake *ličnosti*. *Ugovor* je krajnji rezultat u kome njihove volje dolaze do *zajedničkog* pravnog izražaja. *Jednakost!* Jer se jedan prema drugom odnose samo kao *vlasnici robâ*, i razmjenjuju ekvivalent za ekvivalent. *Vlasništvo!* Jer obojica raspolažu samo svojim. *Bentham!* Jer i jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jest moć njihove *sebičnosti*, njihove posebne koristi, njihovih *privatnih interesa*. I baš *zbog toga* što se ovako svi brinu svaki za se, a nitko za druge, oni, uslijed neke *unaprijed određene harmonije među stvarima*, ili pod rukovodstvom izvanredno pronicljivog providjenja, vrše samo djelo svoje uzajamne koristi, opće koristi, interesa cjeline.

U času kad se rastajemo s ovom oblašću jednostavnog prometa ili robne razmjene, iz koje vulgarni pristaša slobodne trgovine uzajmljuje gledišta, pojmove i mjerilo za svoje suđenje o društvu kapitala i najamnog rada, izgleda da se fizionomija lica naše drame u nečem mijenja. Bivši vlasnik novca ide naprijed kao *kapitalist*, za njim ide vlasnik radne snage kao njegov *radnik*; prvi se značajno smješka i hita na posao, dok drugi ide plašljivo, opirući se kao netko koji je na tržište iznio vlastitu kožu pa sad može očekivati jedino još — *štavionicu!*

(a još više u škotskim) najamnina se plaća dvonedjeljno, čak i mjesečno. Kod ovako dugih rokova plaćanja poljoprivredni radnik mora sve robe kupovati na veresiju... On mora da plaća veće cijene i faktično je vezan za dućan koji ga isisava. Tako na pr. u Horningshamu u Wiltsu, gdje je najam mjesečan, plaća on 2 šilinga i 4 penca za 1 stone (14 funti) brašna, koje bi inače platio 1 šiling i 10 penca." („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc." 1864., str. 264.) „Ručni pečatari katuna u Paisley-u i Kilmarnock-u (zapadna Škotska) izvojevali su 1853. g. štrajkom skraćenje roka isplate od mjesec dana na dvije nedjelje." („Reports of the Inspectors of Factories 31 st. Oct. 1853.", str. 34.) Kao dalji uljudan razvitak kredita što ga radnik daje kapitalistu može se smatrati metoda mnogih engleskih vlasnika ugljenih rudnika, po kojoj radnika plaćaju tek krajem mjeseca, a u međuvremenu mu kapitalist daje *predujmove*, često u robama koje mora plaćati *iznad* njihovih tržišnih cijena (truck-sistem). „Opći je običaj vlasnika ugljenih rudnika (coal masters) da najamninu plaćaju jedamput mjesečno. U međuvremenu odobravaju predujmove krajem svake nedjelje. Ovaj se predujam daje u dućanu (naime u *tommyshop*, dućanu koji pripada samom vlasniku rudnika); ljudi ga s jedne strane primaju a na drugoj odmah izdaju." („Children's Employment Commission, III Report." London 1864. str. 38., br. 192.)

TREĆI ODJELJAK

PROIZVOĐENJE APSOLUTNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

GLAVA PETA

PROCES RADA I PROCES OPLOĐIVANJA VRIJEDNOSTI

1. Proces rada

Upotrebljavanje radne snage jest *sam rad*. Kupac radne snage troši je na taj način što njen prodavač *radi za njega*. Time njen prodavač postaje *stvarno* aktivnom radnom snagom, postaje *radnikom*, što je prije bio samo *potencijalno*. Da bi kapitalist predstavio radnikov rad *u robama*, mora ga prije svega predstaviti u *upotrebnim vrijednostima*, u *stvarima* koje služe zadovoljavanju ma kojih potreba. Dakle, ono što on daje radniku da izradi jest kakva naročita upotrebna vrijednost, određen *artikl*. *Opća* priroda *proizvodnje upotrebnih vrijednosti*, ili *dobara*, ne mijenja se time što se vrši za kapitalista i pod njegovom kontrolom. Zato *proces rada* moramo prvo proučiti nezavisno ma od kojeg *određenog društvenog oblika*.

U prvom redu, rad je proces između čovjeka i prirode, proces u kome čovjek vrši svoju razmjenu materije s prirodom i ovu razmjenu omogućava, uređuje i nadzire vlastitom djelatnošću. Prema prirodnoj materiji on istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tijela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio obliku upotrebljivu za njegov život. Time što ovim kretanjem djeluje na prirodu izvan sebe i mijenja je, on ujedno mijenja i svoju vlastitu prirodu. On razvija potencije koje u njoj drijemaju, i potčinjava svojoj vlasti igru njenih snaga. Ne radi se ovdje o prvim životinjskim instinktivnim oblicima rada. Ono stanje kad se ljudski rad još nije bio otnesao prvog nagonskog oblika, daleko je zaostalo u maglama prastarih vremena za stanjem kad

radnik istupa na robnom tržištu kao prodavač vlastite radne snage. Mi pretpostavljamo rad u obliku kakav je svojstven samo čovjeku. Pauk vrši radove slične tkalčevim, a gradnjom svojega saća pčela postiđuje ponekog ljudskog graditelja. Ali što unaprijed odvaja i najgorega graditelja od najbolje pčele, jest da je on svoju gradnju izradio u glavi prije nego što će je izraditi u vosku. Na završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u *radnikovoj zamisli*, dakle *idealno*. Ne *postizava* on samo promjenu oblika prirodnih stvari; on u njima ujedno *ostvaruje* i *svoju svrhu* koja mu je *znana*, koja poput zakona određuje put i način njegova rađenja, i kojoj mora da potčini svoju volju. A ovo potčinjavanje nije usamljen čin. Pored naprezanja organa koji rade traži se za sve vrijeme trajanja rada i *svrsishodna* volja koja se očituje kao *pažnja*, i to tim više što radnika manje bude privlačio sadržaj samog rada ili put i način njegova izvođenja, dakle, što on bude manje uživao u radu kao u igri svojih tjelesnih i duhovnih sila.

Jednostavni momenti procesa rada jesu: *svrsishodna djelatnost*, t. j. *sâm rad*; *predmet* na koji rad djeluje; *sredstvo* kojim djeluje.

Zemlja (ekonomski se tu računa i *voda*) snabdijeva čovjeka prvim provijantom, gotovim životnim namirnicama;¹ bez svoje suradnje nju čovjek nalazi kao *opći predmet* svoga rada. Sve stvari koje rad samo odvaja od njihove neposredne spojenosti sa cjelinom zemlje jesu predmeti za rad zatečeni u prirodi. Tako je s ribom, koju hvatamo i rastavljamo od vode, njena životnog elementa, tako je s drvetom koje obaramo-u prašumi, s rudom koju odlamamo od njene žile. Naprotiv, ako je predmet rada *prijašnjim radom* već tako reći pročišćen, onda ga zovemo *sirovinom*, na pr. odlomljenu rudu koju ćemo ispirati. Svaka je sirovina predmet rada, ali svaki predmet rada nije sirovina. Predmet rada samo je onda sirovina, ako je već pretrpio kakvu izmjenu putem rada.

Sredstvo za rad jest stvar ili skup stvari koje radnik stavlja između sebe i predmeta rada, i koje mu služe kao *sprovednici* njegove djelatnosti na tom predmetu. On iskorištava mehanička, fizička i kemijska svojstva stvari da bi,

¹ „Ono što sama priroda dobrovoljno daje, škrtu je i potpuno nezavisno od ljudi. Otuda nam se čini kao da nam ga priroda daje s istom namjerom kao što ljudi daju kome mladom čovjeku malu svotu da mu omoguće da radi za sebe i steče imanje.” (James Steuart: *Principles of Political Economy*, izd. Dublin 1770., sv. I, str. 116.)

shodno svrsi koju je sebi postavio, njima kao silama djelovao na druge stvari.² Predmet koji radnik neposredno dohvaća, — ako izuzmemo prisvajanje gotovih namirnica, na pr. plodova, kod čega mu kao sredstva za rad služe jedino vlastiti tjelesni organi, — nije predmet rada, već je sredstvo za rad. Na ovaj način pretvara on stvari iz okalnoga svijeta u organe svoje djelatnosti, u organe koje dodaje svojim vlastitim tjelesnim organima, produžujući svoje prirodno tijelo uprkos bibliji. Kao što mu je prvobitni magazin za provijant zemlja mu je i prvobitni arsenal sredstava za rad. Ona mu pruža na pr. kamen kojim se baca, kojim tre, pritiskuje, siječe i t. d. I sama zemlja postaje sredstvo za rad, ali da bi ona služila kao sredstvo za rad u zemljoradnji treba opet čitav niz drugih sredstava za rad i relativno već jako razvijena radna snaga.³ Čim se proces rada makar nešto razvio, već su mu potrebna prerađena sredstva za rad. U najstarijim pećinama gdje su ljudi živjeli nalazimo kamenog oruđa i oružja. Pored prerađena kamena, drveta, kostiju i školjaka, glavnu ulogu sredstva za rad igra u početku čovjekove historije pripitomljena životinja, dakle životinja već izmijenjena radom, odgojena.⁴ Upotrebljavanje i stvaranje sredstava za rad, ma da je u klici osobina i nekih životinjskih vrsta, daju specifično obilježje procesu ljudskog rada, zbog čega Franklin definira čovjeka kao „a toolmaking animal”, kao životinju koja pravi alate. Istu važnost koju za upoznavanje iščezlih životinjskih vrsta ima građa fosilnih kostura, imaju i ostaci sredstava za rad za rasuđivanje o iščezlim ekonomskim društvenim formacijama. Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome što se pravi, nego po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad.⁵ Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima

² „Koliko je lukav, um je toliko i moćan. Lukavost se uopće sastoji u posrednoj djelatnosti koja, ostavljajući da predmeti utječu jedan na drugi shodno svojoj vlastitoj prirodi i da se jedan na drugom radeći zamore, ipak ostvaruje samo svoju svrhu, makar da se sama neposredno ne mijša u onaj proces.” (Hegel: *Enzyklopädie*. Erster Teil. *Die Logik*. Berlin 1840., str. 382.)

³ U inače bijednom spisu: *Théorie de l'Economie Politique*, Paris 1815., Ganih zgodno reda fiziokratima veliki niz procesa rada koji su pretpostavka za zemljoradnju u užem smislu.

⁴ U *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* (1766.) Turgot dobro razlaže važnost pripitomljene životinje za početke kulture.

⁵ Od svih stvari, prave luksuzne robe imaju najmanje značenja za tehnološko upoređivanje raznih epoha proizvodnje.

se radi. Među samim sredstvima za rad pružaju nam *mehanička sredstva*, koja ukupno možemo nazvati *kosturom i mišićnim sistemom proizvodnje*, daleko odlučnija obilježja za karakter izvjesne epohe društvene proizvodnje, nego li sredstva koja služe samo za držanje predmeta rada i koja ukupno možemo označiti kao *sistem posuda proizvodnje*, kao što su na pr. cijevi, bačve, kotarice, krčazi i t. d. Ova sredstva igraju značajnu ulogu tek kod kemijske proizvodnje.^{5a}

Pored stvari koje omogućavaju djelovanje rada na predmet rada, i koje na ovaj ili onaj način služe dakle kao sprovednici djelatnosti, spadaju u *sredstva procesa rada*, kad se ovaj uzme u širem smislu, i svi *objektivni uvjeti* koji su god nužni da bi se proces izvršio. Ovi ne ulaze u nj neposredno, ali se on bez njih ili nikako ne može izvršiti, ili pak samo nepotpuno. Opće sredstvo za rad ove vrste opet je *sama zemlja*; jer ona daje radniku *locus standi* [mjesto na kome stoji], a njegovu procesu *polje djelatnosti (field of employment)*. Inače, već radom postignuta sredstva za rad ove vrste jesu na pr. radio-nice, kanali, putovi i t. d.

Dakle, čovjekova djelatnost u *procesu rada* izaziva pomoću sredstava za rad promjenu na predmetu rada, promjenu koja se unaprijed postavlja kao svrha. Proces se gasi u *proizvodu*. Njegov je proizvod *upotrebna vrijednost*, kakva prirodna materija koju je čovjek, mijenjajući joj oblik, prilagodio svojim potrebama. Rad se spojio sa svojim predmetom. On se opredmetio, a predmet je obrađen. Što se na strani radnika ispoljavalo kao kretanje, očituje se sada na strani proizvoda kao svojstvo mirovanja, kao postojanje. On je preo, a proizvod je preda.

Ako čitav proces promatramo sa stanovišta njegova rezultata, *proizvoda*, onda se oba, i *sredstvo za rad* i *predmet rada*, ispoljavaju kao *sredstva za proizvodnju*,⁶ a sâm rad kao *proizvodan rad*.⁷

^{5a} Primjedba uz drugo izdanje. Makar koliko da dosadašnji historičari malo poznaju razvitak materijalne proizvodnje, dakle osnovu čitavog društvenog života, a stoga i čitave prave historije, ipak su bar prethistorijsko doba podijelili na osnovi prirodnjačkih, a ne na osnovi tako zvanih historijskih istraživanja, na kameno, bronzano i željezno doba, prema materijalu oruđa i oružja.

⁶ Na primjer, izgleda čudno nazvati *sredstvom za proizvodnju* u ribolovu ribu koja još nije uhvaćena. Ali dosad još nije pronađena vještina da se ribe ulove u vodama gdje ih nema.

⁷ Ova definicija *proizvodnog rada*, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje.

Dok neka upotrebna vrijednost izlazi iz procesa rada kao *proizvod*, druge upotrebne vrijednosti, proizvodi ranijih procesa rada, ulaze u nj kao *sredstva za proizvodnju*. Ista upotrebna vrijednost koja čini proizvod jednog rada, sredstvo je za proizvodnju u drugom radu. Zato proizvodi nisu samo rezultat, već su ujedno i *uvjeti* za proces rada.

Izuzev *ekstraktivnu industriju*, koja predmete svoga rada nalazi gotove u prirodi, kao rudarstvo, lov, ribarstvo i t. d. (zemljoradnja samo u prvom stepenu, kad krči dotle neobrađivano tlo), sve industrijske grane obrađuju *predmete koji su sirovina*, t. j. predmete već pročišćene radom, koji su i sami proizvod rada. Tako je na pr. sa *sjemenom* u zemljoradnji. Životinje i biljke, koje se obično smatraju za prirodne proizvode, u svome sadašnjem obliku proizvodi su ne samo možda prošlogodišnjeg rada, nego proizvodi preobražaja koji se pod čovjekovim nadziranjem i posredstvom njegova rada vršio postupno kroz mnoge generacije. A što se tiče naročito *sredstava za rad*, njihov ogroman broj pokazuje i najpovršnijem gledaoцу tragove minolog rada.

Sirovina može sačinjavati glavnu supstanciju nekog proizvoda, a može ući u njegovo stvaranje i kao isključivo *pomoćna materija*. *Sredstvo za rad* troši pomoćnu materiju; tako parni stroj troši ugalj, kotač ulje, tegleći konj sijeno; ili se pomoćna materija *dodaje sirovini* da bi na njoj proizvela kakvu materijalnu promjenu, kao što se klor dodaje nebije-ljenu platnu, ugalj željezu, boja pamuku i t. d.; ili pomoćna materija *služi da se sâm rad može izvoditi*, kao na pr. materije koje se upotrebljavaju za osvjetljavanje i grijanje radionice. Razlika između glavne i pomoćne materije iščezava u pravoј kemijskoј industriji, jer se tu nijedna od upotrijebljenih sirovina više ne *javlja* kao supstancija proizvoda.⁸

Budući da svaka stvar ima svakojakih osobina, te je stoga moguće da se različito iskorištava, to i jedan isti proizvod može da bude sirovina za veoma različite procese rada. Žito je na pr. sirovina za mlinara, tvorničara škroba, pecara rakije, odgajivača stoke i t. d. Kao sjeme ono je sirovina i za proizvodnju njega samog. Tako i ugalj izlazi iz rudarske industrije kao proizvod, a ulazi u nju kao sredstvo za proizvodnju.

⁸ *Storch* razlikuje sirovinu u užem smislu, kao „*matière*”, od pomoćnih materija, „*matériaux*”; *Cherbuliez* označuje pomoćne materije kao „*matières instrumentales*”.

Jedan isti proizvod može u istom procesu rada služiti i kao sredstvo za rad, i kao sirovina. Na primjer u tovljenju stoke, gdje je obrađivana sirovina, stoka, u isto vrijeme i sredstvo za pripravljanje gnojiva.

Neki proizvod koji već ima oblik gotov za potrošnju, može opet postati sirovinom za neki drugi proizvod, kao grožđe za vino. Ili pak rad otpušta od sebe proizvod u oblicima u kakvim je upotrebljiv opet *samo* kao sirovina. Sirovina u ovom stanju zove se *poluizrađevina*, a bolje bi joj priličilo ime *stupnjevani proizvod*, kao što su pamuk, konac, pređa i t. d. Moguće je da prvobitna sirovina, makar da je već i sama proizvod, mora proći kroz čitavu skalu raznih procesa i da u njima stalno nanovo funkcionira kao sirovina izmijenjenog oblika, sve do posljednjeg procesa rada koji će je otpustiti od sebe kao gotovu *namirnicu* ili gotovo *sredstvo za rad*.

Vidimo, dakle, ovo: Hoće li se neka *upotrebna vrijednost* javiti kao *sirovina*, kao *sredstvo za rad* ili kao *proizvod*, zavisi potpuno od *funkcije* koja joj je u *procesu rada određena*, od mjesta koje u njemu zauzima, a s mjestom se mijenjaju i ona njena određenja.

Stoga, ulazeći u nove procese rada kao *sredstva za proizvodnju*, proizvodi gube karakter proizvoda. Oni funkcioniraju još samo kao predmetni činioci živog rada. Za prelca je vreteno samo sredstvo kojim prede, lan samo predmet koji on ispreda. Na svaki način, bez prediva i bez vretena ne može se prestići. Zbog toga se, počinjući pređenje, pretpostavlja da se ovi proizvodi nalaze na licu mjesta. Ali što su lan i vreteno *proizvodi minulog rada*, za sam *ovaj proces* isto je toliko svejedno koliko je za čin hranjenja svejedno što je kruh *proizvod minulog rada* seljakova, mlinareva, pekareva i t. d. Naprotiv. Ako u procesu rada sredstva za rad istaknu svoj karakter proizvoda minulog rada, mogu to učiniti samo svojim nedostacima. Nož koji ne siječe, pređa koja se neprestano kida, i t. d., živo podsjećaju na nožara A i na voštača pređe E. U uspjelom proizvodu ne vidi se da su njegove upotrebne osobine postignute minulim radom.

Stroj koji ne služi u procesu rada beskoristan je. Osim toga on pada pod razornu moć prirodnog mijenjanja materije. Željezo rđa, drvo trune. Pređa koja se ne izatka ili ne isplete, propali je pamuk. Živi rad mora te stvari dohvatiti, probuditi iz mrtvih i pretvoriti ih iz samo mogućih u stvarne i djelatvorne upotrebne vrijednosti. Istina, obliznute plamenom rada koji ih je tjelesno prisvojio, nadahnute njime za svoje svrsi-

shodne i profesionalne funkcije u njegovu procesu, one se također troše, ali se troše svrsishodno, kao elementi stvaranja novih upotrebnih vrijednosti, novih proizvoda sposobnih da kao životne namirnice uđu u individualnu potrošnju ili kao sredstva za proizvodnju u nov proces rada.

Prema tome, dok postojeći proizvodi nisu samo *rezultat*, nego su i *uvjeti za postojanje* procesa rada, dotle je s druge strane njihovo ubacivanje u njega, dakle njihov doticaj sa živim radom, *jedino sredstvo da se ti proizvodi minulog rada održe i ostvare kao upotrebne vrijednosti*.

Rad troši svoje materijalne elemente, predmet i sredstvo, jede ih; on je dakle proces potrošnje. Ova se *proizvodna potrošnja* razlikuje od *individualne potrošnje* time, što ova druga troši proizvode kao životne namirnice *živog individuuma*, a prva ih troši kao životne namirnice rada, aktivne radne snage *individuuma*. Zbog toga je proizvod individualne potrošnje *sâm potrošač*, a rezultat proizvodne potrošnje *proizvod* različan od potrošača.

Ukoliko su mu sredstvo i predmet već i sami *proizvodi*, rad *troši proizvode* da bi *stvarao proizvode*, ili troši *proizvode kao sredstva za proizvođenje proizvoda*. Ali kako se proces rada prvobitno zbiva samo među čovjekom i zemljom koja postoji i bez njegove suradnje, to u njemu služe i takva sredstva za proizvodnju koja postoje od prirode, koja ne predstavljaju spoj prirodne materije i ljudskog rada.

Proces rada, kako smo ga prikazali u njegovim jednostavnim *apstraktnim* momentima, svrsishodna je djelatnost radi izrađivanja upotrebnih vrijednosti, radi prisvajanja prirodnih stvari za ljudske potrebe, opći uvjet za razmjenu materije među čovjekom i prirodom, vječiti prirodni uvjet za život ljudi, a stoga i jest ne samo nezavisan ma od kojega oblika toga života, nego naprotiv jednako svojstven svim oblicima ljudskog društva. Zato i ne smatramo za potrebno da radnika prikazujemo u odnosu prema drugim radnicima. Za nas je bilo dovoljno uzeti čovjeka i rad na jednoj strani, a prirodu i njene materije na drugoj. Kao što po ukusu pšenice ne ćemo poznati tko ju je uzgojio, tako ni po procesu rada ne vidimo pod kojim se uvjetima vrši, da li pod brutalnim korbačem nadzornika robova ili pod bojažljivim okom kapitalista, da li ga vrši Cincinat obrađujući nekoliko *jugera* [jarmova] svoje zemlje ili divljak koji zvijerku ubija kamenom.⁹

⁹ Valjda je iz tog do krajnosti logičnog razloga pukovnik *Torrens* otkrio da *kapital vodi porijeklo* od — divljakova kamena. „U prvom

Vratimo se našem *kapitalistu in spe*. Bili smo ga ostavili kad je na robnom tržištu kupio sve činioce potrebne za proces rada: *predmetne činioce*, ili *sredstva za proizvodnju*, i *ličnog činioca*, ili *radnu snagu*. Bistrim okom poznavao je izabrao je za svoj naročiti posao, pređenje, izradu čizama i t. d., pogodna sredstva za proizvodnju i radne snage. Naš kapitalist, dakle, prionuo je da troši robu koju je kupio, *radnu snagu*; t. j. on pušta da nosilac te radne snage, *radnik*, *svojim radom* troši njegova sredstva za proizvodnju. Naravno da se *opća* priroda procesa rada ne mijenja time što ga radnik vrši za kapitalista umjesto za sebe sama. Ali kapitalistovo miješanje ne može u prvi mah da izmijeni ni *određeni put* ni *način* pravljenja čizama ili pređenja pređe. U prvi mah on mora da uzima radnu snagu onakvu kakvu je nalazi na tržištu pa, dakle, i njen rad onakav kakav potječe iz vremena kad još nije bilo kapitalista. *Preobražaj samog načina proizvodnje* potčinjavanjem rada kapitalu može se dogoditi tek kasnije, pa ga tek kasnije možemo i promatrati.

Sad, kao *proces potrošnje radne snage od strane kapitalista*, proces rada pokazuje dvije osobite pojave.

Radnik radi *pod nadzorom kapitalista* kome njegov rad pripada. Kapitalist pazi da se rad obavlja u redu i da se sredstva za proizvodnju upotrebljavaju svrsishodno, dakle da se sirovina ne rasipa, a da se oruđe za rad štedi, t. j. da se razorava samo onoliko na koliko njegova upotreba u radu primorava.

A drugo: *proizvod je vlasništvo kapitalista*, ne neposrednog proizvođača, radnika. Kapitalist plaća recimo *dnevnu vrijednost radne snage*. Dakle mu njena upotreba pripada za jedan dan kao i upotreba svake druge robe, na pr. konja, kad ga uzme pod najam za jedan dan. Upotreba robe pripada njenu kupcu, a vlasnik radne snage, dajući *svoj rad*, daje uistinu samo upotrebnu vrijednost robe koju je *prodao*. Od trenutka kad je ušao u kapitalistove radionice pripala je *upotrebna vrijednost* njegove radne snage, dakle njena upotreba, *rad*, kapitalistu. *Kupivši radnu snagu* kapitalist je mrtvim elementima za tvorbu proizvoda, koji također njemu pripadaju, *pri-*

kamenu koji je divljak bacio na gonjenu zvijer, u prvom *štapu* koji je dohvatio da skine s drveta plod koji rukama nije mogao dohvatiti, vidimo prisvajanje izvjesnog artikla u svrhu sticanja nekog drugog, i na ovaj način otkrivamo — *porijeklo kapitala*." (R. Torrens: *An Essay on the Production of Wealth etc.*, str. 70., 71.) Vjerojatno se ovim prvim *štapom* dađe objasniti i zašto u engleskom riječ „*stock*” znači i *štap* i kapital.

pojio sâm rad kao živ kvasac. S njegova gledišta, *proces rada* samo je *potrošnja* robe radne snage koju je kupio, ali koju može da troši samo ako joj *doda sredstva za proizvodnju*. Proces rada proces je među stvarima koje je kapitalist kupio, među stvarima koje njemu pripadaju. Stoga njemu pripada i sav proizvod toga procesa, baš kao i proizvod procesa vrenja u njegovu vinskom podrumu.¹⁰

2. Proces oplodivanja vrijednosti

Proizvod — vlasništvo kapitalista — *upotrebna je vrijednost*, pređa, čizme i t. d. Ali, ma da čizme u neku ruku čine temelj društvenog napretka, a naš je kapitalist odlučan naprednjak, on ipak ne izrađuje čizme čizama radi. Uopće, u *robnoj proizvodnji upotrebna vrijednost* nije stvar *qu'on aime pour lui même* [koju vole radi nje same]. Tu se upotrebne vrijednosti uopće proizvode zato što su, i ukoliko su *materijalna podloga, nosioci prometne vrijednosti*. A našem je kapitalistu stalo do dvoga. *Prvo*, on hoće da proizvodi upotrebnu vrijednost koja ima prometne vrijednosti, artikl namijenjen prodaji, *robu*. A drugo, hoće da proizvodi *robu* koje je vrijednost *veća od zbroja vrijednosti roba koje se zahtijevaju za njenu proizvodnju*, sredstava za proizvodnju i radne snage, za koje je na robnom tržištu *predujmio* svoje lijepe novce. On hoće da proizvodi ne samo *upotrebnu vrijednost* nego i *robu*, ne samo upotrebnu vrijednost nego i vrijednost, i ne samo *vrijednost* nego i *višak vrijednosti*.

I doista, kako se ovdje radi o *robnoj proizvodnji*, očigledno je da smo dosada promatrali *samo jednu stranu procesa*.

¹⁰ „Proizvodi se prisvajaju prije nego što se pretvore u kapital; ovo pretvaranje ne može da ih oslobodi onog prisvajanja.” (Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*. Izd. Paris 1841., str. 53., 54.) „Time što svoj rad prodaje za izvjesnu količinu životnih namirnica (approvisionnement), proleter se potpuno odriče svakog udjela u proizvodu. Prisvajanje proizvoda ostaje isto kao i prije; spomenutim sporazumom ono nije niukoliko izmijenjeno. Proizvod pripada isključivo kapitalistu, koji je dao sirovine i životne namirnice. Ovo je stroga posljedica zakona prisvajanja, kojeg je temeljni princip bio upravo protivan, naime da svaki radnik ima isključivo pravo vlasništva nad svojim proizvodom.” (Isto, str. 58.) James Mill: *Elements of Political Economy etc.*, str. 70. „Kad radnici rade pod najam, kapitalist je *vlasnik* ne samo *kapitala* (ovdje misli na sredstva za proizvodnju), nego i *rada* (of the labour also). Ako pojmom kapitala, kako se to obično čini, obuhvatimo i najamninu koja se plaća radnicima, onda je *besmisleno govoriti o radu odvojeno od kapitala*. U tome smislu riječ kapital sadrži oboje, i kapital i rad.”

Jer, kao što je sama roba jedinstvo upotrebne vrijednosti i vrijednosti, tako i proces njene proizvodnje mora biti jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti.

Promotrimo sad proces proizvodnje i kao proces stvaranja vrijednosti.

Znamo da je vrijednost svake robe određena količinom rada materijaliziranog u njenoj upotrebnoj vrijednosti, radnim vremenom potrebnim društvu za njeno proizvođenje. Ovo vrijedi i za proizvod koji naš kapitalist dobija kao rezultat procesa rada. Prvo imamo, dakle, izračunati rad opredmećen u tom proizvodu.

Neka to bude na pr. pređa.

Za proizvođenje pređe bila je potrebna prvo njena sirovina, recimo 10 funti pamuka. Vrijednost samog pamuka nemamo što ispitivati, jer pamuk je kapitalist kupio na tržištu po vrijednosti, recimo za 10 šilinga. Rad koji se zahtijeva za proizvodnju pamuka već je u cijeni pamuka predstavljen kao opći društveni rad. Zatim ćemo uzeti da utrošena masa vretena, koja neka nam bude predstavnik upotrijebljenih sredstava za rad, ima vrijednost od 2 šilinga. Ako je masa zlata od 12 šilinga proizvod od 24 radna sata, ili dva radna dana, onda na prvom mjestu izlazi da su u pređi opredmećena dva radna dana.

Okolnost da je pamuk izmijenio oblik i da je utrošene mase vretena potpuno nestalo, ne treba da nas zbunjuje. Po općem zakonu vrijednosti, ako je vrijednost 40 funti pređe jednaka vrijednosti 40 funti pamuka više vrijednost jednog vretena t. j. ako je potrebno isto radno vrijeme da se proizvedu obje strane ove jednadžbe, onda će recimo i 10 funti pređe biti ekvivalent za 10 funti pamuka i $\frac{1}{4}$ vretena. U tome slučaju, isto radno vrijeme predstavlja se jedamput u upotrebnoj vrijednosti pređi, drugi put u upotrebnim vrijednostima pamuku i vretenu. Vrijednosti je, dakle, svejedno da li se javlja u pređi, vretenu, ili pamuku. Što vreteno i pamuk, umjesto da mirno leže jedno pokraj drugoga, stupaju u procesu pređenja među sobom u vezu koja mijenja njihove upotrebne oblike i pretvara ih u pređu, dodiruje njihovu vrijednost isto toliko malo, kao da su jednostavno bili razmijenjeni za ekvivalentnu pređu.

Radno vrijeme zahtijevano za proizvodnju pamuka dio je radnog vremena zahtijevanog za proizvodnju pređe kojoj je pamuk sirovina, te se zbog toga sadrži u pređi. Isto je i s

radnim vremenom zahtijevanim za proizvodnju one mase vretena, bez čijeg se utroška, ili potrošnje, pamuk ne može ispresti.¹¹

Prema tome, ukoliko dolazi u obzir *vrijednost pređe*, dakle *radno vrijeme* zahtijevano za njenu proizvodnju, mogu se *različni odvojeni procesi rada*, *rastavljeni* po vremenu i mjestu, a kroz koje se mora proći da bi se proizveli sâm pamuk i potrošena masa vretena i da se naposljetku iz pamuka i vretena načini pređa, smatrati kao različne uzastopne faze *jednog te istog procesa rada*. Sav rad sadržan u pređi *minuli je rad*. Što je radno vrijeme, zahtijevano za proizvodnju elemenata od kojih je ona stvorena, *minulo prije* i stoji u *davňoprošlom* vremenu, dok je naprotiv rad koji je utrošen u završnom procesu, u predenju, bliži sadašnjem, i stoji u prošlom vremenu, ta okolnost je bez ikakve važnosti. Treba li za građenje kakve kuće izvjesna masa rada, recimo 30 radnih dana, onda se na *cjelokupnoj količini* radnog vremena, pripojenog kući, ne mijenja ništa time što je trideseti dan ušao u proizvodnju 29 dana poslije prvog. I tako možemo potpuno uzeti kao da je radno vrijeme, sadržano u materijalu za rad i u sredstvu za rad, utrošeno samo u prijašnjem procesu predenja, prije rada koji je na kraju dodat u obliku predenja.

Vrijednosti sredstava za proizvodnju, pamuka i vretena, izražene cijenom od 12 šilinga, čine, dakle, sastavne dijelove *vrijednosti pređe*, ili *vrijednosti proizvoda*.

Samo što moraju biti ispunjena dva uvjeta. Prvo, pamuk i vreteno morali su stvarno poslužiti za proizvodnju neke *upotrebne vrijednosti*. U našem slučaju morala je iz njih postati *pređa*. Vrijednosti je svejedno koja će je upotrebna vrijednost nositi, ali je neka *upotrebna vrijednost* mora nositi. Druga je pretpostavka da je bilo upotrijebljeno samo ono radno vrijeme koje je pod datim *društvenim uvjetima proizvodnje* potrebno. Dakle, ako je za ispredanje jedne funte pređe potrebna samo 1 funta pamuka, onda se u stvaranje 1 funte pređe smije utrošiti samo 1 funta pamuka. Isto je i s vretenima. Dođu li kapitalistu hirevi da umjesto željeznih upotrijebi zlatna vretena, ipak će u *vrijednosti pređe* važiti samo *društveno potrebno radno vrijeme*, t. j. radno vrijeme potrebno za proizvodnju željeznih vretena.

¹¹ „Utjecaja na određivanje vrijednosti robâ nema samo rad koji je na njih neposredno utrošen, nego i rad utrošen na posude, alate i zgrade koji su potpornji toga rada.” (Ricardo: *The Principles of Political Economy*, str. 16.)

Sad znamo kolik dio vrijednosti pređe sačinjavaju sredstva za proizvodnju, pamuk i vreteno. On iznosi 12 šilinga, ili otjelovljena dva radna dana. A sad se postavlja pitanje, šta je s onim dijelom vrijednosti što ga *rad samog prelca* dodaje pamuku.

Ovaj rad moramo sada promatrati sa sasvim drugog staništa negoli za vrijeme *procesa rada*. Tamo se radilo o svrsishodnoj djelatnosti preobraćanja pamuka u pređu. Što je rad svrsishodniji, to je pređa bolja, ako uzmemo da su sve ostale okolnosti jednake. Prelčev se rad specifično razlikovao od drugih proizvodnih radova, i ova se različnost očitovala lično i predmetno u posebnoj svrsi pređenja, u posebnom načinu njegova rađenja, u posebnoj prirodi njegovih sredstava za proizvodnju, i u posebnoj upotrebnoj vrijednosti njegova proizvoda. Pamuk i vretena služe kao *životne namirnice prelačkog rada*, ali se njima ne mogu načiniti izolučeni topovi. Nasuprot tome, ukoliko *stvara vrijednost*, t. j. ukoliko je izvor vrijednosti, prelčev se rad ni po čemu ne razlikuje od rada bušača topa, ili, što nas se ovdje više tiče, od radova sadioca pamuka i vretenara, ostvarenih u sredstvima za proizvodnju pređe. Jedino zbog ove *istovjetnosti* mogu gajenje pamuka, pravljenje vretena i pređenje sačinjavati dijelove *iste* ukupne vrijednosti, *vrijednosti pređe*, koji se razlikuju samo *kvantitativno*. Sad se ovdje više ne radi o *kvalitetu*, osobini, ni sadržaju rada, već jedino još o *njegovoj količini* a ovu treba na-prosto brojiti. Pretpostavit ćemo da je prelački rad *jednostavan*, prosječan društven rad. Kasnije ćemo vidjeti da suprotna pretpostavka u ovome ne može ništa izmijeniti.

Za vrijeme *procesa rada* rad se postojano preobraća iz oblika nemira u oblik stalnosti, iz oblika kretanja u oblik predmetnosti. Na završetku jednoga sata kretanje pređenja pretvara se u izvjesnu količinu pređe, dakle se u pamuku *opredmetila* izvjesna količina rada, *jedan radni sat*. Kažemo jedan radni sat, t. j. jednosatni utrošak prelčeve radne snage, jer ovdje prelački rad ima važnosti samo ukoliko je trošenje radne snage, a ne ukoliko je specifičan rad na *pređenju*.

A sad, od odlučne je važnosti da se za vrijeme trajanja toga *procesa*, t. j. pretvaranja pamuka u pređu, utroši samo *društveno potrebno radno vrijeme*. Ako se *a* funti pamuka pod *normalnim*, t. j. prosječnim društvenim uvjetima proizvodnje, mora za 1 sat pretvoriti u *b* funti pređe, onda kao radni dan od 12 sati važi samo onaj radni dan koji $12 \times a$ funti pamuka pretvori u $12 \times b$ funti pređe. Jer, računna se da jedino društveno potrebno radno vrijeme *stvara vrijednost*.

Kao i sâm rad, tako se ovdje i sirovina i proizvod pokazuju u sasvim drukčijoj svjetlosti negoli sa stanovišta samog procesa rada. Ovdje sirovina važi samo kao *usisavač izvjesne količine rada*. Tim se usisavanjem ona zbiljski pretvara u pređu, jer se radna snaga utrošila u obliku pređenja i pripojila njoj. Ali je proizvod, pređa, sada još samo mjera za rad što ga je pamuk usisao. Ako se za 1 sat uprede $1\frac{2}{3}$ funte pamuka, odnosno, ako se pretvori u $1\frac{2}{3}$ funte pređe, onda 10 funti pređe označuju 6 usisanih radnih sati. Određene, *iskustvom utvrđene količine proizvoda* predstavljaju sada jedino određene količine rada, određenu masu ščvrnutog radnog vremena. One su još samo *otjelovljenje* jednog sata, dva sata, jednog dana *društvenog rada*.

Što je rad bio prelački, njegov materijal pamuk, a proizvod pređa, ovdje je svejedno, kao što je svejedno i to što je sâm *predmet rada* već proizvod, dakle *sirovina*. Da je radnik umjesto u predionici bio uposlen u ugljenokopu, predmet rada, ugljen, bio bi dat od prirode. Pa ipak bi izvjesna količina ugljena odlomljenog od sloja, recimo jedna centa, predstavljala izvjesnu određenu količinu usisanog rada.

Kod *prodaje radne snage* bili smo uzeli da joj je dnevna vrijednost = 3 šilinga, i da je u ta 3 šilinga oličeno 6 sati rada, dakle da je tolika količina rada potrebna da se proizvede prosječna suma svakodnevnih radnikovih životnih namirnica. A sad, ako naš prelac za 1 radni sat pretvori $1\frac{2}{3}$ funte pamuka u $1\frac{2}{3}$ funte pređe,¹² onda će za 6 sati pretvoriti 10 funti pamuka u 10 funti pređe. Znači da za trajanja procesa rada pamuk usisa 6 radnih sati. Budući da se ovo radno vrijeme predstavlja u količini zlata od 3 šilinga, to samo pređenje dodaje pamuku vrijednost od 3 šilinga.

Pogledajmo sad *cjelokupnu vrijednost proizvoda*, 10 funti pređe. U njima su se opredmetila $2\frac{1}{2}$ radna dana, 2 dana sadržana u pamuku i vretenskoj masi, a $\frac{1}{2}$ dana rada usisanog za vrijeme procesa pređenja. Isto radno vrijeme predstavljeno je zlatnom masom od 15 šilinga. Cijena koja odgovara vrijednosti 10 funti pređe iznosi dakle 15 šilinga, cijena 1 funte pređe 1 šiling i 6 penca.

Naš se kapitalist zabezeknuo. *Vrijednost proizvoda jednaka je vrijednosti predujmljenog kapitala*. Predujmljena se vrijednost nije oplodila, nije donijela *višak vrijednosti*, novac se, dakle, *nije* pretvorio u *kapital*. Cijena 10 funti pređe iznosi

¹² Brojevi su ovdje sasvim proizvoljni.

15 šilinga, a 15 šilinga bilo je izdato na robnom tržištu za *elemente stvaranja proizvoda*, ili, što je isto, za *činioc procesa rada*: 10 šilinga za pamuk, 2 šilinga za utrošenu vreten-sku masu, 3 šilinga za radnu snagu. *Nabujala vrijednost pređe* ne pomaže ništa, jer je *njena* vrijednost samo zbroj vrijednosti koje su prije bile *razdijeljene* na pamuk, vretena i radnu snagu, a ni sad ni nikada ne može *višak vrijednosti* proistjecati iz ovako *jednostavnog zbrajanja postojećih vrijednosti*.¹³ Sada su se sve ove vrijednosti koncentrirale u *jednoj stvari*, ali one su to bile i u novčanoj sumi od 15 šilinga dok se nije razbila na tri kupovine.

Samo po sebi ovaj rezultat ne treba da začudi. Vrijednost 1 funte pređe jest 1 šiling i 6 penca, i zato bi za 10 funti pređe naš kapitalist morao na robnom tržištu platiti 15 šilinga. Bilo da svoju privatnu kuću kupi gotovu na tržištu, bilo da je sâm gradi, nijedna mu od ovih operacija ne će uvećati novac predumjmljen u sticanje kuće.

Kapitalist koji se nešto razumije u vulgarnoj ekonomiji kazat će, možda, da je svoje novce predumjmlio u *namjeri* da iz njih *načini više novaca*. Ali je i put u pakao popločan dobrim namjerama, pa je on lijepo mogao imati namjeru da pravi novce i bez *proizvođenja*.¹⁴ On prijeti. Više se ne će dati uhvatiti. Ubuduće će robu kupovati gotovu na tržištu umjesto da je sam izrađuje. Ali, ako sva njegova braća kapitalisti ovako postupe, gdje će onda naći robe na tržištu? A novac ne može jesti. On se uprepodobio. Valja imati na umu njegovu *uzdržljivost*. Mogao je svojih 15 šilinga i proigrati. Umjesto toga on ih je *utrošio proizvodno*, načinio je od njih pređu. Ali zato ima pređu mjesto grižnje savjesti. Ni za živu glavu ne smije on pasti u ulogu *zgrtača blaga*, koji nam je

¹³ Ovo je temeljno načelo na kojem počiva fiziokratsko učenje o neproizvodnosti svakog nezemljoradničkog rada, i ono je neoborivo — za ekonomista od struke. „Ova metoda da se nekoj robi uračunaju vrijednosti raznih drugih roba, na pr. platnu životne namirnice koje potroši tkalac, ili da se razne vrijednosti tako reći *jedna preko druge* naslažu na jednu jedinu, čini da ova nabuja za odgovarajući iznos... Izraz zbrajanje vrlo zgodno opisuje način na koji se stvara *proizvodova cijena*; ova je cijena samo *zbroj* raznih prikupljenih i zbrojenih vrijednosti; *ali zbrajanje nije množenje*.” (Mercier de la Rivière: *L'Ordre naturel etc.*, str. 599.)

¹⁴ Tako je na pr. od 1844. do 1847. izvukao jedan dio svog kapitala iz proizvodnog posla da ga izgubi u špekulacijama na željezničkim akcijama. Tako je u vrijeme američkog građanskog rata zatvarao tvornicu i bacao tvorničke radnike na ulicu da bi igrao na liverpoolskoj pamučnoj burzi.

pokazao što ispada iz askeze. A osim toga, gdje ničeg nema, i car je bez prava. Ma kolika bila zasluga njegova *odricanja*, nema ničega čime bi mu se ono posebno platilo, pošto je vrijednost proizvoda, koja izlazi iz procesa, jednaka samo sumi robnih vrijednosti koje su u nj bile ubačene. Neka se, dakle, umiri time što je vrlina nagrada za vrlinu. Umjesto toga on postaje nasrtljiv. Njemu pređa ne treba. On je nju proizveo radi prodaje. Pa nek je proda, ili što je još jednostavnije, nek ubuduće proizvodi samo stvari za ličnu upotrebu: uostalom ovo i jest recept koji mu je njegov kućni liječnik MacCulloch već propisao kao oprobano sredstvo protiv epidemije pretjerane proizvodnje. On se prkosno propinje. Valjda radnik nije u zraku svojim golim udovima proizvodio robu, stvarao djela rada? Zar mu nije on dao materiju *kojom* je i u *kojoj* je jedino i mogao otjeloviti svoj rad? A jer se najveći dio društva sastoji iz ovakvih golaća, zar on nije svojim sredstvima za proizvodnju, svojim pamukom i vretenima, učinio društvu neizmjernu *uslugu*, a i samom radniku kojega je povrh toga snabdjeo još i životnim namirnicama? I ne treba li tad sebi tu *uslugu* naplatiti? Ali zar mu radnik nije uslugu vratio pretvorivši pamuk i vretena u pređu? A osim toga ovdje se i ne radi o *uslugama*.¹⁵ Usluga je samo korisno djelovanje neke *upotrebne vrijednosti*, bilo robe, bilo rada.¹⁶ A ovdje se radi o *prometnoj vrijednosti*. On je radniku platio vrijednost od 3 šilinga. Radnik mu je vratio točan *ekvivalent* u vrijednosti od 3 šilinga, koju je dodao pamuku, vratio mu je vrijednost za vrijednost. Naš prijatelj, još maločas onoliko kapitalistički naduven, najedamput zauzima skromni stav svoga radnika. Zar nije i on sam radio? Zar nije izveo rad nadgle-

¹⁵ „Nek ti pjevaju hvale, neka te kite i ukrašavaju... Ali tko god uzme više ili bolje nego što daje, taj *lihvari*. To ne znači svome bližnjemu učiniti uslugu nego štetu, kao što je čine lopovi i razbojnici. Nije usluga i dobročinstvo prema bližnjem sve što se naziva uslugom i dobročinstvom. Preljubnik i preljubnica čine jedno drugom uslugu i veliko zadovoljstvo. Reiter [njemački konjanik] čini veliku uslugu palikući pomažući ga da na drumu pljačka i da ratuje protiv zemlje i naroda. Papisti čine veliku uslugu našima, jer umjesto da ih sve bez izuzetka podave, spale i ubiju ili ostave da istrunu u tamnicama, oni neke ostavljaju u životu i tjeraju ih od kuće ili im uzimaju sve što imaju. I sâm sotona čini veliku, ogromnu uslugu svojim slugama... Jednom riječi, svijet je svaki dan pun usluga i dobročinstava, sjajnih i značajnih.” (Martin Luther: *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg 1540.)

¹⁶ O ovome sam u *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, str. 14., između ostaloga primijetio: „Shvatljivo je koliku „*uslugu*” kategorija „*usluga*” (service) mora činiti vrsti ekonomista kao što su J. B. Say i F. Bastiat.”

danja, vrhovnog nadzora nad prelcima? Ne stvara li i ovaj njegov rad vrijednost? Sam njegov overlooker (nadzornik) i sam njegov manager (direktor) sliježu ramenima. Ali je za to vrijeme on s veselim osmijehom već povratio svoju staru fizionomiju. Čitavom onom žalopojkom on nas je samo peckao. Ne dâ on za to ni prebijene pare. Ovakva i slična šuplja švrljanja i blebetanja ostavlja on profesorima političke ekonomije, koji su za ovo posebno plaćeni. On lično praktičan je čovjek, koji istina ne promisli uvijek o svemu što će izvan posla kazati, ali uvijek zna što u poslu čini.

Pogledajmo izbliže. *Dnevna vrijednost radne snage* iznosila je 3 šilinga, jer je u njoj samoj opredmećeno *pola radnog dana*, t. j. jer namirnice koje su u jednom danu potrebne za proizvodnju radne snage stoje pola radnog dana. Ali, minuli rad koji se nalazi u radnoj snazi, i živi rad koji ona može da dâ, troškovi njena dnevnog održanja i njeno dnevno trošenje dvije su sasvim različne veličine. Onaj određuje njenu prometnu vrijednost, ovaj sačinjava njenu upotrebnu vrijednost. Što je *polovina radnog dana* potrebna da ga za vrijeme od 24 sata održi u životu, nikako ne sprečava radnika da *radi čitav dan*. Dakle, *vrijednost radne snage* i njeno *iskorištavanje* u procesu rada dvije su različne veličine. Ovu *razliku u vrijednosti* imao je kapitalist u vidu kad je kupovao radnu snagu. Njena korisna osobina da pravi pređu ili čizme bila je samo *conditio sine qua non* [neizostavni uvjet], jer da bi stvorio vrijednost, rad se mora utrošiti u korisnom obliku. A što je bilo presudno, jest *posebna upotrebna vrijednost ove robe* da bude izvor vrijednosti, i to od više vrijednosti no što je sama ima. To je ona posebna *usluga* koju kapitalist od nje iščekuje. U ovome on postupa po vječnim zakonima robne razmjene. I doista, prodavač radne snage, kao i prodavač svake druge robe, *ostvaruje njenu prometnu vrijednost, a otuđuje njenu upotrebnu vrijednost*. Onu ne može dobiti, ako ovu ne dâ od sebe. Upotrebna vrijednost radne snage, sâm *rad*, ne pripada njenom prodavaču, kao što ni upotrebna vrijednost prodatog ulja ne pripada prodavaču ulja. Vlasnik novca platio je *dnevnu vrijednost* radne snage; stoga njemu pripada njena *jednodnevna upotreba, rad preko čitavog dana*. Okolnost da jednodnevno održanje radne snage stoji samo polovinu radnog dana, ma da radna snaga može da djeluje, da radi čitav dan, i što je vrijednost koju njena upotreba stvara kroz jedan dan zbog toga dvaput veća od njene vlastite dnevne vrijednosti, osobita je sreća po kupca, ali nije nepravda prema prodavaču.

Naš kapitalist predvidio je ovaj slučaj koji mu izmamљуje smijeh. Zbog toga radnik nalazi u radionici sredstva za proizvodnju potrebna ne samo za šestsatni, nego za dvanaestsatni proces rada. Ako je 10 funti pamuka usisalo 6 radnih sati i pretvorilo se u 10 funti pređe, onda će 20 funti pamuka usisati 12 sati rada i pretvoriti se u 20 funti pređe. Pogledajmo *proizvod produženoga procesa rada*. Sada je u 20 funti pređe opredmećeno 5 radnih dana, 4 u utrošenoj masi pamuka i vretena i 1 koji je pamuk usisao za vrijeme procesa predenja. Zlatni izraz 5 radnih dana jest 30 šilinga, ili 1 f. st. i 10 šilinga. To je, dakle, cijena 20 funti pređe. Funta pređe stoji kao i prije 1 šiling i 6 penca. Ali zbroj robnih vrijednosti ubačenih u proces iznosio je 27 šilinga. Vrijednost pređe iznosi 30 šilinga. *Vrijednost proizvoda* narasla je za $\frac{1}{9}$ iznad vrijednosti predujmljene u njegovu proizvodnju. Tako se 27 šilinga pretvorilo u 30. Predujmljenih 27 šilinga donijeli su *višak vrijednosti* od 3 šilinga. Majstorija je najzad uspjela. *Novac se pretvorio u kapital*.

Svi uslovi problema riješeni su, a zakoni robne razmjene niukoliko nisu povrijeđeni. Ekvivalent je razmijenjen za ekvivalent. Kao kupac, kapitalist je svaku robu platio po njenoj vrijednosti, pamuk, vretensku masu, radnu snagu. Zatim je uradio što čini svaki kupac robâ. Bio je potrošač njihove upotrebnosti. *Proces potrošnje radne snage*, koji je ujedno i *proces proizvodnje robe*, dao je proizvod od 20 funti pređe u vrijednosti od 30 šilinga. Sad se kapitalist vraća na tržište i prodaje robu kao što je prije kupovao. Funtu pređe prodaje po 1 šiling i 6 penca, ni paru *iznad* ni paru *ispod* njene vrijednosti. Pa ipak izvlači iz prometa 3 šilinga više nego što je prvobitno u njega bio ubacio. Čitav ovaj tok, pretvaranje njegova novca u kapital, zbiva se u prometnoj oblasti, i *ne* zbiva se u njoj. *Zbiva se posredstvom* prometa, jer je uvjetovan *kupovinom radne snage* na robnom tržištu. *Ne zbiva se* u prometu, jer ovaj samo uvodi u *proces oplođivanja vrijednosti* koji se zbiva u *oblasti proizvodnje*. I tako je „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles” [sve najbolje udešeno u najboljem od svih mogućih svjetova].

Pretvarajući novac u robe koje služe kao materijalni stvaraloci nekog novog proizvoda, ili kao činioци procesa rada, i priključujući njihovoj mrtvoj predmetnosti živu radnu snagu, kapitalist pretvara *vrijednost*, minuli, opredmećeni, *mrtvi* rad u *kapital*, u *vrijednost koja se sama oplođuje*, u čudovište koje ima svoju dušu, koje počinje „raditi” kao da u njemu toplo srce kuca.

Uporedimo li sad *proces stvaranja vrijednosti s procesom oplođivanja vrijednosti*, onda proces oplođivanja vrijednosti nije ništa drugo do proces stvaranja vrijednosti *produžen preko izvjesne točke*. Potraje li proces stvaranja vrijednosti samo *do točke* na kojoj će vrijednost radne snage koju kapitalist plaća, biti nadoknađena novim *ekvivalentom*, onda je on jednostavno proces stvaranja vrijednosti. Potraje li *preko te točke*, postat će procesom oplođivanja vrijednosti.

Ako zatim uporedimo *proces stvaranja vrijednosti s procesom rada*, onda se ovaj posljednji sastoji u posebnom *korisnom radu* koji *stvara upotrebne vrijednosti*. Ovdje se kretanje promatra *kvalitativno*, promatra se njegov poseban put i način, svrha i sadržaj. *Isti proces rada* prikazuje se u *procesu stvaranja vrijednosti* samo sa svoje *kvantitativne strane*. Radi se još jedino o *vremenu* koje je radu potrebno za njegovo operiranje, ili o trajanju trošenja radne snage. Sredstva za proizvodnju djeluju ovdje kao puka sredstva za usisavanje rada, a sama predstavljaju jedino količinu rada koja je u njima otjelovljena. Ona *ulaze u račun* još samo kao određene količine opredmećenog rada. Bio sadržan u sredstvima za proizvodnju ili bio dodat radnom snagom, rad se *računa* još samo po svojoj vremenskoj mjeri. On iznosi toliko i toliko sati, dana i t. d.

Ali se on računa samo ukoliko je vrijeme, utrošeno u proizvodnje upotrebne vrijednosti, *društveno potrebno*. Ovo obuhvaća više stvari. Radna snaga mora funkcionirati pod normalnim uvjetima. Ako kao sredstvo za rad u predionici u društvu gospodari stroj predilica, onda se radnik ne smije metnuti za kolovrat. Namjesto pamuka normalne valjanosti ne smije mu se dati ološ koji se svaki čas kida. U oba slučaja on bi utrošio više vremena nego što je za proizvodnje jedne funte pređe društveno potrebno, a ovaj višak u vremenu ne bi stvorio ni vrijednost, ni novac. Međutim, *normalni* karakter predmetnih činilaca rada ne zavisi od radnika, već od kapitalista. Dalji je uvjet *normalni karakter same radne snage*. U struci u kojoj se upotrebljava, ona mora imati vladajuću prosječnu mjeru spretnosti, vještine i brzine. Na tržištu rada naš je kapitalist i kupio radnu snagu normalne valjanosti. Ova se radna snaga mora utrošiti s običnom prosječnom mjerom naprezanja, s društveno uobičajenim *stepenom intenzivnosti*. Na ovo kapitalist pazi s isto toliko strahovanja, s koliko i na to da se vrijeme ne rasipa u neradu. On je radnu snagu kupio za izvjestan rok. On nastoji da dobije što je njegovo. Ne će da ga

potkradaju. Naposljetku — a za ovo isti gospodin ima vlastiti code pénal [kazneni zakonik] — ne smije se vršiti nesvrsishodan utrošak sirovine i sredstava za rad, jer rasipana sirovina ili sredstva za rad predstavljaju izlišno potrošene količine opredmećenog rada, te se stoga ne računaju i ne ulaze u proizvod stvaranja vrijednosti.¹⁷

Vidi se: razlika između rada ukoliko stvara upotrebnu vrijednost, i istoga rada ukoliko stvara vrijednost, razlika koju smo prije bili dobili analiziranjem robe, predstavila se sada kao razlika različnih strana procesa proizvodnje.

Kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti, proces proizvodnje je proces proizvodnje roba; kao jedinstvo procesa rada i procesa oplodivanja vrijednosti on je kapitalistički proces proizvodnje, kapitalistički oblik robne proizvodnje.

Prije smo napomenuli da je za proces oplodivanja vrijednosti sasvim svejedno da li je rad koji je kapitalist pri-

¹⁷ Ovo je jedna među okolnostima koje poskupljuju proizvodnju zasnovanu na ropstvu. U njoj se, kako su to stari zgođno izrazili, radnik razlikovao samo kao *instrumentum vocale* [oruđe koje govori] od životinje koju su nazivali *instrumentum semivocale* [oruđe koje ima glas], i od mrtvog alata koji su nazivali *instrumentum mutum* [nijemo oruđe]. Ali on daje osjetiti i životinji i alatu da on nije što su oni, već čovjek. Do ponosnog uvjerenja da se razlikuje od njih dolazi rob tim putem što njima zlo postupa i pustoši ih *con amore* [s pravom nasladom]. Zato u ovom načinu proizvodnje važi ekonomsko načelo da se upotrebljavaju samo najgrublja, najglomaznija oruđa, ali koja se baš zbog te teške nezgrapnosti ne mogu lako upropastiti. Zbog toga su se, do izbivanja građanskog rata, nalazili u robovskim državama na obali Meksikanskog zaliva plugovi stare kineske konstrukcije, koji zemlju riju kao svinja ili krtica, ali je ne sijeku i ne prevrću. Upor. J. E. Cairnes: *The Slave Power*. London 1862., str. 46. i dalje. U svojoj knjizi *Sea Bord Slave States* [str. 46. i d.] priča Olmsted između ostalog: „Pokazali su mi ovdje alate kojim kod nas nijedan čovjek čiste pameti ne bi opterećivao radnika kome mora plaćati najamninu; držim da njihova strahovita težina i netežanost čine rad s njima težim bar za 10% nego sa alatima što se u nas upotrebljavaju. Ali su me uvjeravali da je pametno ne davati robovima u ruke lakše i manje grube alate s obzirom na nemaran i nezgrapni način na koji ih robovi upotrebljavaju. Onakva oruđa kakva mi stalno i s korišću dajemo našim radnicima, ne bi na žitnim poljima Virginije izdržala ni jedan dan, ma da je zemlja tamo lakša za oranje i manje kamenita nego kod nas. Isto mi je tako na pitanje zbog čega se svuda na farmama upotrebljavaju mazge mjesto konja, kao prvi i očividno odlučni razlog navedeno da konji ne bi izdržali postupanje koje mazge neprekidno podnose od Crnaca. Oni konje neprestano ili pretjerano naprežu ili ih tuku dok ne obogalje; naprotiv, mazge izdržavaju i batine i neurednu hranu bez naročite štete, i ne će nazepsti ni razboljeti se čak i kad ih zapuste i pretjerano naprežu. Treba mi samo da odem do pro-

svojio jednostavan prosječan društveni rad, ili je kompliciraniji rad, rad veće specifične težine. Rad koji prema društveno prosječnom radu važi kao viši i kompliciraniji, ispoljavanje je takve radne snage u koju ulaze veći troškovi obrazovanja, čija proizvodnja stoji više radnog vremena, te otuda ima i veću vrijednost od jednostavne radne snage. Pa kad vrijednost te snage stoji na višem stupnju, onda se ona ispoljava i u višem radu i, u istim razmacima vremena, opredmećuje se u razmjerno višim vrijednostima. Ali ma koliko stupnjeva iznosila razlika među prelačkim i draguljarskim radom, onaj komad rada kojim radnik nakita nadoknađuje samo vrijednost vlastite radne snage, kvalitativno se niukoliko ne razlikuje od dodatnog komada rada kojim stvara višak vrijednosti. I u ovom kao i u onom slučaju dolazi se do viška vrijednosti samo kvantitativnim viškom rada, produženjem trajanja istog procesa rada; u onom slučaju procesa proizvodnje pređe, u ovom procesa proizvodnje nakita.¹⁸

zora sobe u kojoj radim, pa da vidim kako se sa stokom postupa na način koji bi za svakog zakupnika na sjeveru bio povod da dotičnog radnika smjesti najuri."

¹⁸ Razlika između višeg i jednostavnog rada, „skilled” i „unskilled labour” [vještog i neukog, kvalificiranog i nekvalificiranog], počiva dijelom na pukim iluzijama ili bar na razlikama koje su davno prestale biti stvarne, te žive još samo u tradicionalnim shvaćanjima; dijelom pak na nemoćnijem položaju nekih slojeva radničke klase, koji im manje no drugima dopušta da izvoještavaju vrijednost svoje radne snage. Slučajne okolnosti igraju kod toga tako veliku ulogu da iste vrste rada mijenjaju mjesta. Na primjer, gdje je tjelesna snaga radničke klase oslabljena i relativno iscrpna kao što je u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje, radovi koji su inače uglavnom grubi i zahtijevaju mnogo fizičke snage, izvrću se u više, dok se mnogo finiji radovi srozavaju na stepen jednostavnog rada. Tako na pr. u Engleskoj rad bricklayera (zidara) stoji na mnogo višem stepenu od rada tkalca damasta. S druge strane, rad fustian cutter-a (strigača pamučnog baršuna), makar da stoji mnogo tjelesnog napora, a povrhu toga je i nezdrav, važi kao „jednostavan” rad. Uostalom ne treba uobražavati da tako zvani „skilled labour” po količini zauzima široko mjesto u radu nacije. Laing (Leng) računa da u Engleskoj (i Walesu) na jednostavnom radu počiva egzistencija 11 miliona ljudi. Kada se od 18 miliona stanovnika, koliko je bilo u vrijeme njegova spisa, odbije 1 milion aristokrata i milion i po paupera, skitnica, zločinaca, prostitutki i t. d., ostaje 4,650.000 srednje klase, računajući u nju i manje rentijere, činovnike, književnike, umjetnike, učitelje i t. d. Da bi istjerao ta 4²/₃ miliona, računa on u radni dio srednje klase, pored bankara i t. d., i sve bolje plaćene „tvorničke radnike”! Ni bricklayers [zidari] ne fale među „potenciranim radnicima”. Tako mu onda ostaje onih 11 miliona. (S. Laing: *National Distress etc.*, London 1844. [str. 51. i d.] „Velika klasa koja za sredstva svog izdržavanja može da da samo običan rad, sačinjava veliku narodnu masu.” (James Mill u članku *Colony. Supplement to the Encyclopaedia Britannica*, 1831. [str. 8.])

S druge strane, u svakom se procesu stvaranja vrijednosti viši rad uvijek mora svoditi na prosječan društven rad, 1 dan višeg rada na recimo x dana jednostavnog.¹⁹ Kada se ugledni ekonomisti srde na ovu „samovoljnu tvrdnju”, onda se doista smije kazati da od mnogog drveća ne vide šumu. Ono što se njima pričinjava kao teoretičarsko izvijanje, jednostavan je postupak koji se iz dana u dan ponavlja na svim stranama svijeta. Svugdje bez razlike, vrijednosti najrazličnijih robâ izražavaju se u novcu, t. j. izvjesnom određenom količinom zlata ili srebra. Već samo to svodi različite vrste radova koje te vrijednosti predstavljaju, u različnim razmjerima, na određene količine jedne te iste vrste jednostavnog rada, rada koji proizvodi zlato i srebro. Uštedit ćemo jedan suvišan posao i pojednostavnit ćemo analizu, ako uzmemo da radnik, kojega kapitalist upotrebljava, vrši jednostavan prosječan društven rad.

GLAVA ŠESTA

POSTOJAN KAPITAL I PROMJENLJIV KAPITAL

Različni činioци procesa rada imaju i različan udio u tvorbi *vrijednosti proizvoda*.

Dodavanjem neke određene količine rada, pri čemu ne uzimamo u obzir određen sadržaj, svrhu i tehnički karakter toga rada, radnik dodaje predmetu rada novu vrijednost. S druge strane, vrijednosti utrošenih sredstava za proizvodnju nalazimo ponovo kao *sastavne dijelove vrijednosti proizvoda*, recimo vrijednost pamuka i vretenâ u vrijednosti pređe. Vrijednost sredstava za proizvodnju *održava* se, dakle, njenim *prenošenjem* na proizvod. Ovo se *prenošenje* zbiva za vrijeme pretvaranja sredstava za proizvodnju u proizvod, u procesu rada. Njega *izvršuje rad*. Ali kako?

Radnik *ne radi dvostruko u jedno te isto vrijeme*, ne radi jedamput da pamuku doda vrijednost svojim radom, a drugi put da *održi* njegovu staru vrijednost ili, što je isto, da na proizvod, pređu, *prenese* vrijednost pamuka koji prerađuje i vretena kojima radi. Staru vrijednost on održava jednostavno time što *dodaje* novu. Ali budući da su dodavanje nove vrijednosti predmetu rada i održanje stare vrijednosti u proiz-

¹⁹ „Gdje se govori o radu kao mjerilu vrijednosti, nužno se misli na rad određene vrste... Onda je lako iznaći odnos u kome druge vrste radova stoje prema onoj.” (*Outlines of Political Economy*. London 1832., str. 22., 23.)

vodu dva sasvim različna rezultata koje radnik postizava *istovremeno*, premda samo *jedamput* radi u isto vrijeme, očigledno je da se ovakav *dvostruk rezultat* može objasniti samo *dvostranošću* njegova rada. Ovaj mora da u jednom svojstvu stvara vrijednost dok u istom času, u drugom svojstvu, održava ili prenosi vrijednost.

Kako svaki radnik dodaje radno vrijeme, a time i vrijednost? Uvijek samo u obliku svog naročitog proizvodnog načina rada. Prelac dodaje radno vrijeme samo pređenjem, tkalac tkanjem, kovač kovanjem. Ali *svrsishodnošću oblika* u kome oni dodaju *rad uopće*, a time i novu vrijednost, pređenjem, tkanjem i kovanjem, sredstva za proizvodnju, pamuk i vretena, pređa i razboj, željezo i nakovanj postaju elementima stvaranja nekog proizvoda, neke nove *upotrebne vrijednosti*.²⁰ Stari oblik njihove upotrebne vrijednosti gubi se, ali samo da se rodi u nekom novom obliku upotrebne vrijednosti. Međutim, kad smo promatrali proces stvaranja vrijednosti, izišlo je da, kad se neka upotrebna vrijednost svrsishodno troši na proizvođenje kakve nove upotrebne vrijednosti, radno vrijeme potrebno za izradu utrošene upotrebne vrijednosti sačinjava dio radnog vremena potrebnog za izradu nove upotrebne vrijednosti, dakle, da je to takvo radno vrijeme koje se sa utrošenih sredstava za proizvodnju prenosi na novi proizvod. Radnik, dakle, ne održava vrijednosti utrošenih sredstava za proizvodnju, odnosno ne prenosi ih na proizvod kao sastavne dijelove njegove vrijednosti *dodavanjem rada uopće*, nego *posebnim korisnim karakterom, specifičnim proizvodnim oblikom* ovog dodatog rada. U svojstvu ovakve svrsishodne proizvodne djelatnosti, pređenja, tkanja, kovanja, rad, samo što ih se *dotakne*, budi iz mrtvih sredstva za proizvodnju, ulijeva im duh činilaca procesa rada i spaja se s njima u proizvode.

Kad specifički proizvodni rad radnikov ne bi bio *pređenje*, on ne bi pretvarao pamuk u pređu, pa, dakle, ne bi ni vrijednost pamuka ni vretena prenosio na pređu. Naprotiv, ako isti radnik promijeni poziv i postane stolar, on će opet kao i dotle svojim *radnim danom* dodavati vrijednost svome materijalu. Dakle, on je dodaje svojim radom ne što je rad *prelački* ili *stolarski*, već što je *apstraktan, društven rad uopće*, i dodaje vrijednost određene veličine ne stoga što mu rad ima poseban koristan sadržaj, nego stoga što traje neko određeno

²⁰ „Rad nadoknađuje novom tvorevinom ono što je uništio.” (*An Essay on the Political Economy of Nations*. London 1821., str. 13.)

vrijeme. Prema tome, vrijednostima pamuka i vretena preljev rad dodaje *novu vrijednost* u svom *općem, apstraktnom* svojstvu, kao utrošak ljudske radne snage, a u svom *konkretnom, posebnom*, korisnom svojstvu, kao proces pređenja, on *prenosi* na proizvod vrijednost tih sredstava za proizvodnju i tako u proizvodu *održava* njihovu vrijednost. Zato je njegov rezultat *u isti mah dvostran*.

Čisto *kvantitativnim dodavanjem* rada *dodaje* se nova vrijednost, *kakvoćom dodatog rada održavaju* se u proizvodu stare vrijednosti sredstava za proizvodnju. Ovo se dvojako djelovanje *istoga rada* uslijed njegova dvojakog karaktera oipljivo očituje u raznim pojavama.

Uzmi da kakav pronalazak osposobi prelca da za 6 sati isprede toliko pamuka koliko je prije ispredao za 36 sati. Kao svrsishodna, korisna, proizvodna djelatnost, njegov je rad ušesterostručio svoju snagu. Njegov proizvod je šest puta veći, 36 umjesto 6 funti pređe. Ali 36 funti pamuka usisavaju sada samo toliko radnog vremena koliko je prije usisavalo 6 funti. Svakoju se funti dodaje šest puta manje novog rada negoli po staroj metodi, a stoga i samo $\frac{1}{6}$ prijašnje vrijednosti. S druge strane, proizvod, 36 funti pređe, sadrži sada *šesterostruku vrijednost* pamuka. U 6 sati pređenja *održava se i prenosi* na proizvod šest puta veća vrijednost sirovine, makar da se istoj sirovini *dodaje* šest puta manja nova vrijednost. Ovo nam pokazuje kako se svojstvo u kome rad za vrijeme istog nedjeljivog procesa *održava* vrijednost, bitno razlikuje od svojstva u kome *stvara* vrijednost. Što više potrebnog radnog vremena uđe za vrijeme operacije pređenja *u istu količinu pamuka*, tim je veća *nova vrijednost* koja se pamuku *dodaje*, ali što se više funti pamuka isprede za *isto radno vrijeme*, tim je veća *stara vrijednost* koja se *održava* u proizvodu.

Uzmi obrnuto, da se proizvodnost prelačkog rada ne promijeni, dakle, da prelcu i sad treba isto onoliko vremena koliko i prije da funtu pamuka pretvori u pređu, ali da se promijeni *prometna vrijednost* samog pamuka, da se cijena 1 funte pamuka popne ili padne 6 puta. U oba slučaja prelac će i dalje dodavati *istoj količini* pamuka *isto radno vrijeme*, dakle, *istu vrijednost*, i u oba će slučaja za jednako vrijeme proizvoditi jednaku količinu pređe. Pa ipak je vrijednost koju sa pamuka prenosi na svoj proizvod, pređu, jednom šest puta manja, a drugi put šest puta veća nego prije. Ovako je isto i kad sredstva za rad poskupe ili pojeftine, a njihove usluge u procesu rada ostanu nepromijenjene.

Ostanu li tehnički uvjeti procesa predjenja isti, a ne *promijeni* li se također ni *vrijednost* njihovih sredstava za proizvodnju, onda će prelac i sad za jednako radno vrijeme trošiti jednake količine sirovine i mašinerije nepromijenjenih vrijednosti. Tada vrijednost koju on u proizvodu *održava* stoji u upravnom razmjeru prema novoj vrijednosti koju dodaje. Za dvije nedjelje dodaje dvaput više rada nego za jednu nedjelju, dakle i dvaput više vrijednosti, a ujedno potroši i dvaput više materijala dvaput veće vrijednosti i utroši dvaput više strojeva dvaput veće vrijednosti, dakle *održava* u proizvodu od dvije nedjelje dvaput više vrijednosti nego u proizvodu od nedjelje dana. Pod datim neizmijenjenim uvjetima proizvodnje radnik *održava* tim više vrijednosti što više vrijednosti *dodaje*, ali ne održava više vrijednosti zato što *dodaje* više vrijednosti, nego zato što vrijednost dodaje pod *uvjetima koji se ne mijenjaju* i koji su *nezavisni* od samog njegova rada.

Svakako da se u *relativnom* smislu može kazati da radnik održava stare vrijednosti uvijek u *istom razmjeru* u kojem dodaje novu vrijednost. Bilo da se pamuk od 1 šilinga popne na 2 šilinga, ili da padne na 6 penca, on će u proizvodu od jednog sata *održati* uvijek samo polovinu vrijednosti pamuka prema proizvodu od dva sata, pa ma kako se mijenjala vrijednost pamuka. Zatim, ako se promijeni *produktivnost* njegova vlastitog rada, bilo da poraste ili da opadne, on će, na pr., za jedan radni sat ispresti više ili manje pamuka nego prije, pa će, dakle, u proizvodu od jednog radnog sata i *održati* više ili manje pamukove vrijednosti. Uza sve ovo on će u dva radna sata *održati* dvaput više vrijednosti nego u jednom.

Ako izuzmemo čisto simbolično predstavljanje vrijednosti u *znaku vrijednosti*, onda vrijednost *postoji* jedino u kakvoj *upotrebnoj vrijednosti*, u kakvoj stvari. (Promatran jedino kao nosilac radne snage i sam je čovjek prirodni predmet, stvar, ma da živa i samosvijesna, a sam je rad *materijalno* ispoljavanje te radne snage.) Zbog toga, ako propadne upotrebna vrijednost, propada i vrijednost. Sredstva za proizvodnju, gubeći svoju upotrebnu vrijednost, ne gube ujedno i vrijednost, jer ustvari njihova upotrebna vrijednost gubi u procesu rada svoje prvobitno obličje samo zato da bi u proizvodu dobila neko drugo obličje. Ali koliko je god za vrijednost važno da postoji u nekoj upotrebnoj vrijednosti, toliko joj je svejedno u kojoj postoji, kao što to pokazuje metamorfoza robâ. Iz ovoga izlazi da u procesu rada vrijednost prelazi sa sredstva

za proizvodnju na proizvod samo ukoliko sredstvo za proizvodnju, uz svoju samostalnu upotrebnu vrijednost, bude *gubilo* i svoju prometnu vrijednost. Ono ustupa proizvodu samo onu vrijednost koju gubi kao sredstvo za proizvodnju. Ali se u ovom pogledu *materijalni činioci procesa rada* drže različito.

Ugljen kojim se stroj loži nestaje bez traga; isto tako i ulje kojim se maže osovina kotača, i t. d. Boja i druge pomoćne materije nestaju, ali se pokazuju u proizvodovim osobinama. Sirovina čini suštinu proizvoda, ali oblik joj je izmijenjen. Dakle, sirovina i pomoćne materije gube samostalno obličje pod kojim su ušle u proces rada kao upotrebne vrijednosti. Drukčije je s pravim *sredstvima za rad*. Neki alat, stroj, tvornička zgrada, posuda i t. d. služe u procesu rada samo dotle dok usčuvaju svoj prvobitni oblik i dok su kadri da sutra dan opet uđu u proces rada u istom obliku kao i dan prije. Pa kako ova sredstva za rad za čitav svog života održavaju prema proizvodu svoje samostalno obličje, tako ga održavaju i iza svoje smrti. Lešine strojeva, alata, radionica i t. d. i dalje postoje odvojeno od proizvoda koje pomogoše napraviti. A promatramo li čitav period za vrijeme kojeg takvo sredstvo za rad služi, od dana njegova ulaska u radionicu do dana njegova progonstva u sobu za starež, vidjet ćemo da mu je za to vrijeme rad potpuno istrošio upotrebnu vrijednost, te da je stoga njegova prometna vrijednost potpuno prešla na proizvod. Na primjer, ako se kakav stroj predilica istrošio za 10 godina, onda je za vrijeme desetogodišnjeg radnog procesa cjelokupna njegova vrijednost prešla na desetogodišnji proizvod. Znači da vijek nekog sredstva za rad obuhvaća veći ili manji broj procesa rada koji se njime vrše. A sredstva za rad prolaze kao i čovjek. U jedan dan svaki je čovjek za 24 sata bliži grobu. Ali se ni na jednom čovjeku ne poznaje točno za koliko se dana grobu već približio. To ipak ne sprečava osiguravajuća društva da iz prosječnog ljudskog vijeka izvlače vrlo pouzdane i, što još više vrijedi, vrlo unosne zaključke. Tako je i sa sredstvom za rad. Zna se iz iskustva koliko se vremena prosječno drži neko sredstvo za rad, na pr. neki stroj. Uzmimo da njegova upotrebna vrijednost u procesu rada traje samo 6 dana. U tome slučaju on gubi svakog radnog dana prosječno $\frac{1}{6}$ svoje upotrebne vrijednosti, uslijed čega dnevnom proizvodu ustupa $\frac{1}{6}$ svoje vrijednosti. Na ovaj se način izračunava *trošenje svih sredstava za rad*, to će reći koliko dnevno gube od upotrebne vrijednosti i koliko, prema tome, ustupaju od svoje vrijednosti proizvodu.

Tako se jasno pokazuje da sredstvo za proizvodnju nikad ne ustupa proizvodu više vrijednosti nego što samo gubi u procesu rada uništavanjem svoje vlastite upotrebne vrijednosti. Kad ono ne bi imalo vrijednosti za gubljenje, t. j. kad ne bi i samo bilo proizvod ljudskog rada, ono ne bi ustupalo vrijednost proizvodu. Ono bi služilo kao element stvaranja upotrebne vrijednosti, ne služeći stvaranju prometne vrijednosti. Takav je slučaj sa svima sredstvima za proizvodnju koja postoje od prirode, bez čovjekove suradnje, kao što su zemlja, vjetar, voda, željezo u rudnoj žili, drvo u prašumi i t. d.

Ovdje nailazimo na drugu zanimljivu pojavu. Uzmimo da neki stroj vrijedi 1.000 f. st. i da se istroši za 1.000 dana. U tom slučaju prelazi sa stroja samo $\frac{1}{1000}$ njegove vrijednosti na njegov dnevni proizvod. U isti mah, ma da sa sve manjom životnom sposobnošću, djeluje u procesu rada uvijek čitav stroj. Vidimo, dakle, da neki činilac procesa rada, neko sredstvo za proizvodnju, ulazi cijelo u proces rada, ali samo djelomično u proces stvaranja vrijednosti. Razlika između procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti ogleda se u ovom slučaju u njihovim materijalnim činionicima na taj način, što se u jednom te istom procesu proizvodnje isto sredstvo za rad kao element procesa rada računa cijelo, a kao element stvaranja vrijednosti samo djelomično.²¹

²¹ Ovdje se ne radi o *popravcima* sredstava za rad, strojeva, zgrada i t. d. Stroj koji se nalazi na popravku ne funkcionira kao sredstvo za rad već kao materijal rada. Ne radi se njime već na njemu samom, da bi se zakrpila njegova upotrebna vrijednost. Za našu svrhu možemo ovakve radove na popravku uvijek zamišljati kao da spadaju u rad potreban za proizvodnju sredstva za rad. U tekstu je riječ o takvom trošenju kome nikakav liječnik ne može pomoći i koje postepeno donosi smrt, o onoj „vrsti trošenja koje se ne može popravljati s vremena na vrijeme, i koje naposljetku dovodi na pr. neki nož u stanje da nožar kaže da se novo sječivo više ne isplaćuje“. Vidimo u tekstu da, na pr., neki stroj ulazi cio u svaki pojedinačni proces rada, ali samo djelomično u istovremeni proces oplodivanja vrijednosti. Po tome možete suditi o slijedećem brkanju pojmova: „Ricardo govori o izvjesnoj količini rada koju graditelj strojeva utroši gradeći strojeve za pletenje čarapa“ kao da se sadrži u vrijednosti na pr. jednog para čarapa. „Ali sav rad koji izrađuje svaki pojedini par čarapa... obuhvaća i sav rad graditelja stroja, a ne samo izvjesni dio; jer neki stroj izrađuje doduše mnogo pari, ali nijedan poseban par ne bi mogao biti izrađen bez čitava stroja.“ (*Observations on certain verbal disputes in Political Economy particularly relating to Value, and to Demand and Supply*. London 1821., str. 54.) Pisac, neobično samoljubljiv „wiseacre“ [pametnjaković], ima u svojoj konfuziji, pa, dakle, i u svojoj polemici, samo utoliko pravo, što ni Ricardo niti ikoli drugi ekonomist prije ni poslije njega nije točno razlikovao obje strane rada, a još manje da je analizirao različite njihove uloge u procesu stvaranja vrijednosti.

S druge strane, može biti obrnut slučaj da neko sredstvo za proizvodnju uđe cijelo u proces stvaranja vrijednosti, iako u proces rada ulazi samo djelomično. Uzmi da pri upređanju pamuka bude svaki dan na 115 funti 15 funti otpadaka, koji nisu pređa nego samo devil's dust [pamučna prašina]. Pa ipak, ako je ovaj otpadak od 15% normalan, ako prosječno prerađivanje pamuka ne može biti bez njega, onda u vrijednost pređe ulazi vrijednost tih 15 funti otpadaka, koje ne čine element pređe, upravo kao i vrijednost onih 100 funti koje čine njenu suštinu. Upotrebna vrijednost 15 funti pamuka mora otići u prašinu da bi se napravilo 100 funti pređe. Propast toga pamuka uvjet je za proizvodnju pređe. Upravo zbog toga njegova vrijednost i prelazi na pređu. Ovo važi za sve *ekskrementa procesa rada*, bar ukoliko ne budu sačinjavali nova sredstva za proizvodnju, a stoga i nove samostalne upotrebne vrijednosti. Tako se u velikim tvornicama strojeva u Manchester-u mogu vidjeti brda željeznih otpadaka, koje su divovski strojevi sljuštali kao strugotinu, kako uveće na velikim kolima putuju iz tvornice u ljevaonicu da se dan kasnije vrate iz ljevaonice u tvornicu kao masivno željezo.

Sredstva za proizvodnju *prenose* svoju vrijednost na nov oblik proizvoda samo ukoliko u procesu rada *gube* vrijednost u obliku svoje stare upotrebne vrijednosti. Očividno je da je *maksimum gubitka* koji njihova *vrijednost* može pretrpjeti u procesu rada *ograničen veličinom prvobitne vrijednosti* s kojom ulaze u proces rada, ili radnim vremenom zahtijevanim za proizvodnju samih njih. Stoga *sredstva za proizvodnju nikad ne mogu dodati proizvodu više vrijednosti nego što sama imaju nezavisno od procesa rada u kome služe*. Može neki materijal za rad, stroj, sredstvo za proizvodnju, biti makar koliko koristan: ako stoji 150 f. st., recimo 500 radnih dana, ne će cjelokupnom proizvodu, kojega stvaranju služi, nikad dodati više od 150 f. st. Njegovu vrijednost ne određuje proces rada u koji ulazi kao *sredstvo za proizvodnju*, nego proces rada iz kojeg izlazi kao *proizvod*. U procesu rada ono služi kao *upotrebna vrijednost*, kao *stvar korisnih osobina*, te stoga ne bi ustupalo proizvodu nikakvu vrijednost da nije samo imalo vrijednosti prije nego što je ušlo u proces.²²

²² Stoga se da razumjeti koliko je besmisleno kad otužni J. B. Say hoće da *višak vrijednosti* (kamate, profit, rentu) izvede iz „*services productifs*” (proizvodnih usluga), što ih svojim *upotrebним vrijednostima* čine sredstva za proizvodnju, zemlja, oruđa, koža i t. d., u procesu rada. G. Wilhelm Roscher, koji ne propušta nijednu priliku da crno na bijelo

Dok proizvodni rad pretvara sredstva za proizvodnju u elemente stvaranja nekog novog proizvoda, dotle se na drugoj strani zbiva seoba duša njihovih vrijednosti. Iz istrošenoga tijela prelazi vrijednost u novo stvoreno tijelo. Ali se i ova seoba duša vrši za leđima stvarnog rada. Radnik *ne može dodavati nov rad*, ne može dakle stvarati novu vrijednost, a da *ne održava stare vrijednosti*, jer rad mora dodavati uvijek u određenom korisnom obliku; a ne može ga dodavati u korisnom obliku a da proizvode ne učini sredstvima za proizvodnje drugih proizvoda, čime i prenosi njihovu vrijednost na novi proizvod. To znači da aktivni, živi rad, ima *od prirode dar da dodajući vrijednost održava vrijednost*, a ovaj prirodni dar ne stoji radnika ništa dok kapitalistu donosi mnogo: *održanje postojeće kapital-vrijednosti*.^{22a} Dokle god poslovi glatko teku, dotle je kapitalist i suviše udubljen u iscjedivanje viškova da bi uočio ovaj besplatni dar rada. On ga osjetno zapaža tek kad nastupe silom izazvani prekidi procesa rada, *krize*.²³

ne registrira valjane apologetičarske misli, uzvikuje: „*Veoma je točno zapažanje J. B. Say-a (Traité, sv. I., gl. 4.): vrijednost koju proizvede uljani mlin, po odbitku svih troškova, doista je nešto novo, nešto što se bitno razlikuje od rada koji je bio tvorac uljanog mlina.*” (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3. izdanje, 1858., str. 82., primjedba.) *Veoma točno!* „*Ulje*” koje je uljani mlin napravio, nešto je veoma različito od *rada* koji je izradio mlin. A pod „*vrijednošću*” g. Roscher razumijeva takve stvari kao „*ulje*”, jer „*ulje*” ima vrijednost, dok se u „*prirodi*” nalazi mineralnog ulja, iako relativno ne „*vrlo mnogo*”; svakako da na ovo cilja njegova druga opaska: „*Ona (priroda!) gotovo nikako ne stvara prometne vrijednosti*” [str. 79.]. S prirodom je kod Roschera kao s djetetom u lude djevojke, koje je bilo „*sasvim malo*”. Isti „*ozbiljni učenjak*” („*savant sérieux*”) primjećuje istom prilikom: „*I Ricardova škola obično svodi kapital pod pojam rada kao „prišteden rad”. To je nespretno(!) jer(!) je vlasnik kapitala(!) nešto više(!) uradio, a ne samo(!?) proizveo(!) i(!?) održao isti (koji?): on se upravo(!?) uzdržao od ličnog uživanja i za to on na pr. (!!!) zahtijeva kamate.*” (Isto.) Kako je „*spretna!*” ova „*anatomsko-fiziološka metoda*” političke ekonomije koja baš „*vrijednost*” objašnjava pukim „*zahtjevom*”.

^{22a} „*Od svih sredstava za rad u poljodjelstvu... ljudski je rad ono na koje je zakupnik najviše upućen da bi dobio naknadu za svoj kapital.* Ostala dva — tegleća marva i... kola, plugovi, motike i t. d. — nisu ništa bez izvjesne količine onog prvog.” (Edmund Burke: *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795.* Izd. London 1800., str. 10.)

²³ U „*Timesu*” od 26. novembra 1862., neki tvorničar u čijoj predionici radi 800 radnika, i koji nedjeljno troši prosječno 150 bala istočno-indijskog ili oko 130 bala američkog pamuka, jada se pred publikom iznoseći joj što ga godišnje *stoji mirovanje rada* u njegovoj tvornici. Te troškove on cijeni na 6.000 f. st. Među ovim troškovima nalaze se mnoge stavke koje se nas ovdje ne tiču, kao zemljišna renta, porezi, premije

Ono što se u sredstvima za proizvodnju uopće potroši jest njihova upotrebnost, trošenjem koje rad stvara proizvode. Njihova se vrijednost uistinu *ne troši*,²⁴ pa dakle *ne može* ni da se *reproducira*. Ona se *održava*, ali ne zato što bi se samom njom vršila neka operacija u procesu rada, već zato što se upotrebnost u kojoj je prvobitno živjela dođube izgubila, ali se izgubila samo u nekoj *novoj* upotrebnoj vrijednosti. Stoga se vrijednost sredstava za proizvodnju *ponovo javlja* u vrijednosti proizvoda, ali se, točno rečeno, *ne reproducira*. Što se proizvodi jest nova upotrebnost u kojoj se *ponovo javlja* stara prometna vrijednost.²⁵

Drugačije je s *ličnim činiocem* procesa rada, s aktivnom radnom snagom. Dok rad svojim svrshodnim oblikom prenosi na proizvod vrijednost sredstava za proizvodnju i održava je, svaki moment njegova kretanja stvara *dodajnu vrijednost, novu vrijednost*. Uzmimo da se proces proizvodnje prekine u momentu kad je radnik proizveo *ekvivalent za vrijednost vlastite radne*

osiguranja, plaće radnika koji se angažiraju na godinu dana, manager-a [direktora], knjigovode, inženjera i t. d. Uz to on računa 150 f. st. uglja da se tvornica s vremena na vrijeme zagrije i da se po potrebi stavi u pogon parni stroj, zatim najamninu za radnike koji povremenim radom „održavaju strojeve u toku”; naposljetku 1.200 f. st. na propadanje strojeva, jer „vrijeme i prirodni činioci raspadanja ne će *obustaviti* svoje djelovanje zbog toga što je parni stroj obustavio svoje kretanje”. On izričito naglašuje da je ovu svotu od 1.200 f. st. označio toliko nisko zato što se strojevi već nalaze u vrlo trošnom stanju.

²⁴ „Proizvodna potrošnja: gdje potrošnja neke robe čini dio procesa proizvodnje... U tim slučajevima *ne vrši se potrošnja vrijednosti*.” (S. P. Newman: *Elements of Political Economy*, str. 296.)

²⁵ U jednom sjeveroameričkom udžbeniku koji je doživio možda dvadeset izdanja, piše: „Ne igra ulogu u kojem će se obliku kapital opet javiti.” Iza razvučenog nabiranja sviju mogućih stvari koje ulaze u proizvodnju i kojih se vrijednost opet javlja u proizvodu, kaže se na kraju: „I razne vrste hrane, odijela i stana, nužne za egzistenciju i udobnost ljudi, podložne su promjenama. One se troše s vremena na vrijeme, i njihova se vrijednost *ponovo javlja* u novoj snazi koju daju tijelu i duhu, te tako stvaraju nov kapital za novu primjenu u procesu proizvodnje.” (F. Wayland: *The Elements of Political Economy*, str. 31., 32.) Da ne govorimo o ostalim čudnovatim stvarima, reći ćemo da ono što se *ponovo javlja* u obnovljenoj snazi nije recimo *cijena kruha*, već one njegove supstance koje stvaraju krv. A naprotiv, ono što se *ponovo javlja* kao vrijednost snage nisu životne namirnice nego vrijednost tih namirnica. Iste namirnice, makar bile upola jeftinije, proizvode upravo isto toliko mišića, kostiju i t. d., ukratko istu snagu, ali ne snagu iste vrijednosti. Ovo preobraćanje „vrijednosti” u „snagu” i sva farizejska nepreciznost služe tome da prikriju svakojako uzaludan pokušaj da se *višak vrijednosti* silom isteše iz *jednostavnog ponovnog javljanja* predujmljenih *vrijednosti*.

snage, i da je šestsatnim radom dodao vrijednost od 3 šilinga. Ova vrijednost čini *suvišak vrijednosti proizvoda* preko onih njenih sastavnih dijelova koji potječu iz vrijednosti sredstava za proizvodnju. Ona je *jedina originalna vrijednost* koja je postala u ovome procesu, *jedini dio vrijednosti proizvoda proizveden putem samog procesa*. Svakako, ona samo *nadoknađuje* novac što ga je kapitalist uložio u kupovinu radne snage, a radnik ga opet izdao na životne namirnice. Obzirom na izdana 3 šilinga nova vrijednost od 3 šilinga ispoljava se samo kao *reprodukcija*. Ali je ona *reproducirana istinski*, a ne samo *prividno* kao vrijednost sredstava za proizvodnju. *Naknađivanje jedne vrijednosti drugom* ovdje je omogućeno *stvaranjem nove vrijednosti*.

Ali mi već znamo da proces rada *traje preko momenta* do kojeg bi bio reproduciran puki *ekvivalent* za vrijednost radne snage, i dodat predmetu rada. Umjesto 6 sati, koliko je za ovo dovoljno, traje proces rada 12 sati. Svojim djelovanjem radna snaga ne vrši dakle jedino reproduciranje svoje vlastite vrijednosti, već proizvodi i izvjestan suvišak vrijednosti. Ovaj *suvišak vrijednosti* jest *suvišak vrijednosti proizvoda preko vrijednosti elemenata utrošenih na njegovo stvaranje*, t. j. sredstava za proizvodnju i radne snage.

Izloživši različne uloge što ih različni činioci procesa rada igraju u *stvaranju vrijednosti proizvoda*, mi smo ustvari *okarakterizirali funkcije različitih sastavnih dijelova kapitala u procesu njegova vlastitog oplođivanja*. Suvišak cjelokupne vrijednosti proizvoda preko zbroja vrijednosti elemenata njegova stvaranja jest *suvišak oplođenoga kapitala preko prvobitno predujmljene kapital-vrijednosti*. Sredstva za proizvodnju s jedne strane, i radna snaga s druge strane, samo su različni oblici egzistencije koje uzima prvobitna kapital-vrijednost *skidajući novčani oblik i pretvarajući se u činioce procesa rada*.

Onaj dio kapitala koji se *preobraća u sredstva za proizvodnju*, t. j. u sirovinu, pomoćne materije i sredstva za rad, *ne mijenja dakle u procesu proizvodnje veličinu svoje vrijednosti*. Zato ga zovem *postojanim (konstantnim) dijelom kapitala*, ili kraće: *postojani kapital*.

Naprotiv, onome dijelu kapitala koji se *preobraća u radnu snagu*, *mijenja se vrijednost* u procesu proizvodnje. On reproducira svoj vlastiti ekvivalent, a povrh njega još i jedan suvišak, *višak vrijednosti* koji se i sâm može mijenjati, koji može biti veći ili manji. Iz postojane veličine ovaj se dio kapitala *neprestano pretvara u promjenljivu (varijabilnu)*. Zato

ga zovem *promjenljivim dijelom kapitala*, ili kraće: *promjenljivi kapital*. Isti sastavni dijelovi kapitala koji se sa *stanovišta procesa rada* razlikuju kao objektivni i subjektivni činioči, kao sredstva za proizvodnju i radna snaga, razlikuju se sa *stanovišta procesa oplođivanja vrijednosti* kao *postojani kapital* i *promjenljivi kapital*.

Pojam *postojanog kapitala* ni na koji način ne isključuje *prevrat u vrijednosti* njegovih sastavnih dijelova. Uzmi da funta pamuka stoji danas 6 penca, i da se sutra popne na 1 šiling jer je žetva pamuka omanula. Stari pamuk, koji se i dalje prerađuje, kupljen je po vrijednosti od 6 penca, ali sad on vrijednosti proizvoda dodaje dio od 1 šilinga. Ali i ispreden pamuk koji se možda već promise tržištem kao pređa dodaje proizvodu dvaput više vrijednosti nego što je početka sâm imao. Međutim, jasno je da su ove *promjene u vrijednostima* nezavisne od oplođivanja vrijednosti pamuka u *samom procesu predenja*. Da stari pamuk čak nikako nije ni ušao u proces rada, mogao bi se sada *preprodati* po 1 šiling umjesto po 6 penca. Naprotiv: *što je manji broj procesa rada* pamuk prošao, to je ovaj rezultat izvjesniji. Zbog toga, u slučaju ovakvih prevrata u vrijednosti, zakon špekulacije glasi da se špekulira sirovinom u njenom najnerazvijenijem obliku, dakle, radije predom negoli tkaninom, a radije samim pamukom negoli predom. *Promjena vrijednosti* potječe ovdje iz procesa koji proizvodi pamuk, a ne iz procesa u kome pamuk funkcionira kao sredstvo za proizvodnju, i prema tome kao *postojan kapital*. Istina, vrijednost robe određena je količinom rada, koju ona u sebi sadrži, ali je sama ta količina *društveno* određena. Promijeni li se radno vrijeme društveno potrebno za njenu proizvodnju — a na pr. *ista količina pamuka* predstavlja pri nepovoljnoj žetvi *veću količinu rada* nego pri povoljnoj — onda to *reagira* na staru robu, koja stalno važi samo kao pojedinačan primjerak svojeg roda,²⁸ koje se vrijednost uvijek mjeri *društveno potrebnim* radom, dakle, uvijek i radom potrebnim pod *postojećim društvenim* uvjetima.

Kao što vrijednost sirovine, tako se može mijenjati i vrijednost *sredstava za rad*, koja već služe u procesu proizvodnje, na pr. mašinerije i t. d., pa dakle i onaj dio vrijednosti koji s njih prelazi na proizvod. Ako uslijed kakvog novog izuma bude na pr. potreban manji utrošak rada za reproduciranje

²⁸ „Svi proizvodi jedne vrste tvore zapravo masu kojoj se cijena određuje *generalno* i bez obzira na bliže okolnosti pojedinačnih slučajeva.” (Le Trosne: *De l'Intérêt Social*, str. 893.)

mašinerije iste vrste, stara će mašinerija *izgubiti* više ili manje u *vrijednosti*, pa će stoga i proizvodu ustupiti razmjerno manje vrijednosti. Ali i ovdje promjena u vrijednosti potječe *izvan* procesa u kome stroj funkcionira kao sredstvo za proizvodnju. U ovome procesu ona ne ustupa proizvodu više vrijednosti nego što je ima *nezavisno* od tog procesa.

Kao što promjena u vrijednosti sredstava za proizvodnju, iako na njih reagira i kad su *već* ušla u proces, ne mijenja njihov karakter *postojanog* kapitala, tako ni *promjena u razmjeru između postojanog i promjenljivog kapitala* ne dodiruje njihovu funkcionalnu različnost. Tehnički uvjeti procesa rada mogu se preinačiti recimo tako, da tamo gdje je prije 10 radnika s 10 alata male vrijednosti prerađivalo razmjerno malu masu sirovine, sada 1 radnik sa skupim strojem prerađuje sto puta veću količinu sirovine. U tom bi slučaju jako porastao *postojani kapital*, t. j. masa vrijednosti upotrijebljenih sredstava za proizvodnju, a *promjenljivi* dio kapitala, onaj što je *predujmljen u radnoj snazi*, veoma bi se smanjio. Ali ova promjena mijenja samo *odnos veličine* među postojećim i promjenljivim kapitalom, t. j. *razmjer* po kojem se cjelokupni kapital dijeli na *postojane* i *promjenljive* sastavne dijelove, dok naprotiv i ne dodiruje razliku između postojanog i promjenljivog.

GLAVA SEDMA

STOPA VIŠKA VRIJEDNOSTI

1. Stupanj eksploatacije radne snage

Višak vrijednosti što ga je u procesu proizvodnje stvorio predujmljeni kapital K, ili *oplodnja* predujmljene *kapital-vrijednosti* K, predstavlja se u prvom redu kao *suvišak vrijednosti proizvoda iznad sume vrijednosti elemenata koji su ga proizveli*.

Kapital K rastavlja se na dva dijela, na novčanu svotu p koja je bila izdata na sredstva za proizvodnju, i na drugu novčanu svotu pr, izdatu na radnu snagu: p predstavlja onaj dio vrijednosti koji se pretvorio u *postojani*, pr u *promjenljivi* kapital. U prvi je mah, dakle, $K = p + pr$. Na primjer: neka predujmljeni kapital iznosi 500 f. st. od čega je 410 f. st. postojan (p), a 90 f. st. promjenljiv kapital (pr). Na završetku procesa proizvodnje dobija se roba koje je vrijednost $= (p + pr) + v$, gdje v znači višak vrijednosti, na pr. 410 f. st. $(p) + 90$

f. st. (pr) + 90 f. st. (v). Prvobitni kapital K pretvorio se u K', iz 500 f. st. u 590 f. st. Razlika između oba jest $= v$, višku vrijednosti od 90 f. st. Budući da je *vrijednost elemenata proizvodnje jednaka vrijednosti predujmljenog kapitala*, onda je zbilja tautologija reći da je suvišak proizvodove vrijednosti preko vrijednosti elemenata njegove proizvodnje jednak vrijednosti dobijenoj oplođenjem predujmljenog kapitala, ili da je jednak proizvedenom višku vrijednosti.

Ipak je potrebno ovu tautologiju izblužiti odrediti. Ono što se upoređuje s vrijednosti proizvoda jest vrijednost elemenata proizvodnje *utrošenih* na stvaranje proizvoda. Ali smo vidjeli da onaj dio *primijenjenog postojanog* kapitala koji se sastoji od sredstava za rad ustupa proizvodu samo jedan komad svoje vrijednosti, dok drugi komad produžava život u starom obliku. Budući da ovaj drugi ne igra ulogu u *stvaranju vrijednosti*, to se ovdje na nj ne ćemo ni *osvrutati*. Njegovo uvlačenje u račun ne bi ništa pridonijelo. Uzmi da se $p = 410$ f. st. sastoji od 312 f. st. sirovine, od 44 f. st. pomoćnih materija i od 54 f. st. mašinerije koliko se *istroši* u procesu, a da vrijednost stvarno *upotrijebljene* mašinerije iznosi međutim 1.054 f. st. Kao vrijednost *predujmljenu* u stvaranje vrijednosti proizvoda računamo samo 54 f. st., koliko mašinerija *gubi* svojim funkcioniranjem i koliko prema tome ustupa proizvodu. Da smo uračunali i onu 1.000 f. st. koja produžuje živjeti u starom obliku kao parni stroj i t. d., onda bismo je morali uračunati na *objema* stranama, na strani predujmljene vrijednosti i na strani vrijednosti proizvoda,^{26a} te bismo tako dobili 1.500 f. st., odnosno 1.590 f. st. Razlika, t. j. višak vrijednosti, bila bi i sad 90 f. st. Zbog toga ćemo pod *postojanim* kapitalom, predujmljenim u proizvodnju *vrijednosti*, uvijek razumijevati samo *vrijednosti sredstava za proizvodnju istrošenih u proizvodnji*, ukoliko iz same veze ne bude jasno da je obrnuto.

Kad smo ovu pretpostavku učinili, vratimo se obrascu $K = p + pr$, koji se pretvara u $K' = (p + pr) + v$, a upravo time pretvara K u K'. Znamo da se *vrijednost postojanog kapitala* u proizvodu samo *nanovo pojavljuje*. Znači da se *proizvedena vrijednost*, koja je u procesu stvarno novoproduzvana, razlikuje od *vrijednosti proizvoda* dobijene iz procesa.

^{26a} „Ako vrijednost upotrijebljenog stalnog kapitala uračunamo kao izdatak kapitala, onda na kraju poslovne godine moramo preostalu vrijednost toga kapitala uračunati u godišnje prihode.” (Malthus: *Principles of Political Economy*. 2. izd., London 1836., str. 269.)

Stoga ona nije, kako se čini na prvi pogled, $(p+pr)+v$, ili 410 f. st. $(p)+90$ f. st. $(pr)+90$ f. st. (v) , nego $pr+v$, ili 90 f. st. $+90$ f. st. Stoga novoproducirana vrijednost nije 590 f. st., nego 180 f. st. Kad bi p , postojani kapital, bio $=0$, drugim riječima: kad bi bilo industrijskih grana gdje kapitalist ne bi morao upotrebljavati proizvedena sredstva za proizvodnju — ni sirovinu, ni pomoćne materije, niti oruđa za rad — već samo *radnu snagu* i materije koje postoje od prirode, onda ne bi bilo postojanog dijela vrijednosti za prenošenje na proizvod. Taj element vrijednosti proizvoda, u našem primjeru 410 f. st., otpao bi, ali bi proizvedena vrijednost od 180 f. st., koja sadrži 90 f. st. viška vrijednosti, ostala iste veličine kao i kad bi p predstavljalo najveću svotu vrijednosti. Imali bismo: $K=(0+pr)=pr$, a K' , oplodeni kapital $=pr+v$. Dakle bi $K'-K$ bilo kao i prije $=v$. Naprotiv, ako bi v bilo $=0$, drugim riječima, ako bi radna snaga, koje se vrijednost predujmljuje u promjenljivom kapitalu, proizvela samo ekvivalent, onda bismo imali: $K=p+pr$, a K' (vrijednost proizvoda) $=(p+pr)+0$, te bi stoga K bilo $=K'$. Vrijednost predujmljenog kapitala ne bi se oplodila.

Doista mi već znamo da je *višak vrijednosti* samo posljedica onog *mijenjanja vrijednosti* koje se zbiva s pr , onim dijelom kapitala koji je preobraćen u radnu snagu, dakle da je $pr+v=pr+\Delta pr$ ($pr+pr$ priraštaj od pr). Ali se *stvarna promjena vrijednosti* i *razmjer* u kojem se vrijednost mijenja zamagljuje time što *porast promjenljivog sastavnog dijela kapitala* povlači i *rastanje cjelokupnog predujmljenog kapitala*. On je iznosio 500, sada iznosi 590. Dakle, čista analiza procesa traži da se potpuno izuzme onaj dio vrijednosti proizvoda, u kome se samo ponovo pojavljuje vrijednost postojanog kapitala, dakle da se postojani kapital p svede na nulu i tako primijeni matematički zakon o operiranju s promjenljivim i postojanim veličinama, gdje se postojana veličina veže s promjenljivom samo putem zbrajanja i oduzimanja.

Druga jedna teškoća potječe iz *prvobitnog* oblika promjenljivog kapitala. Tako je u gornjem primjeru $K'=410$ f. st. postojanog kapitala $+90$ f. st. promjenljivog kapitala $+90$ f. st. viška vrijednosti. Ali, 90 f. st. jesu data, dakle postojana veličina, te stoga izgleda neumjesno postupati s njom kao da je promjenljiva. Ali 90 f. st. (pr) ili 90 f. st. promjenljivog kapitala ovdje je zapravo samo *simbol* za *proces* kroz koji ta *vrijednost prolazi*. Onaj dio kapitala, koji je predujmljen u kupovinu *radne snage*, određena je *količina opredmećenog*

rada, dakle *vrijednost* postojeane *veličine* kao i *vrijednost* kupljene radne snage. Ali u samom procesu proizvodnje stupa na mjesto predujmljenih 90 f. st. zaposlena radna snaga, na mjesto mrtvog živi rad, na mjesto stalne pokretna veličina, na mjesto postojeane promjenljiva. Rezultat toga jest da se reproducira pr plus priraštaj od pr. Sa stanovišta kapitalističke proizvodnje čitav je ovaj tok *kretanje same vrijednosti* koja je prvobitno postojana, a onda se preobraća u radnu snagu. Toj se *vrijednosti* pripisuje i proces i njegov rezultat. Pa ako je zbog toga obrazac: *promjenljivi* kapital od 90 f. st., ili *vrijednost* koja se oplođuje, protivurječan, to je samo stoga, što izražava protivurječnost koju kapitalistička proizvodnja sadrži u sebi.

Na prvi pogled, svođenje postojanog kapitala na nulu može izgledati čudno. Ali se ono u svakidašnjem životu neprestano vrši. Kad netko hoće da izračuna na pr. dobit Engleske u pamučnoj industriji, on će prije svega odbiti *cijenu* pamuka, plaćenu u Sjed. Državama, Indiji, Egiptu i t. d., t. j. svest će na nulu onu kapital-vrijednost koja se samo ponovo pojavljuje u *vrijednosti* proizvoda.

Na svaki način da je od velikog ekonomskog značenja ne samo odnos viška *vrijednosti* prema onom dijelu kapitala iz kojega neposredno potječe, i kojega *promjenu vrijednosti* predstavlja, nego i prema *cjelokupnom* predujmljenom kapitalu. Zbog toga ćemo se ovim odnosom opsežno baviti u trećoj knjizi. Da bi se *vrijednost* jednog dijela kapitala oplodila njegovim preobraćanjem u radnu snagu, mora se drugi jedan dio kapitala pretvoriti u sredstva za proizvodnju. Da bi *promjenljivi* kapital mogao funkcionirati, mora se u odgovarajućim razmjerima *predumiti* postojanog kapitala, što zavisi od određenog tehničkog karaktera *procesa rada*. Ali okolnost da za neki kemijski proces treba retorti i drugih posuda ne sprečava da se pri analizi apstrahira od same retorte. Sve dok stvaranje *vrijednosti* i mijenjanje *vrijednosti* promatramo same za sebe, t. j. *čisto*, sredstva za proizvodnju, ta materijalna oblička postojanog kapitala, pružat će nam samo materiju u kojoj treba da se ustali tekuća radna snaga koja stvara *vrijednost*. Zato i jest svejedno kakva je ta materija po svojoj *prirodi*, da li je pamuk ili željezo. Svejedno je i kolika je *vrijednost* te materije. Jedino, nje mora da bude u dovoljnoj mjeri da može usisati količinu rada koja se ima utrošiti za vrijeme procesa proizvodnje. Kad je ta masa data, može njena

vrijednost rasti ili opadati, može biti čak i bez vrijednosti, kao zemlja i more, ali na proces stvaranja i mijenjanja vrijednosti to ne će imati nikakvog utjecaja.²⁷

Zato ćemo postojani dio kapitala prvo svesti na nulu. Uslijed toga se predujmljeni kapital svodi od $p+pr$ na pr , a vrijednost proizvoda $(p+pr)+v$ na proizvedenu vrijednost $(pr+v)$. Ako je data proizvedena vrijednost = 180 f. st., koje predstavljaju rad što teče za sve vrijeme trajanja procesa proizvodnje, onda imamo da oduzmemo vrijednost promjenljivog kapitala, koja je = 90 f. st., da bismo dobili višak vrijednosti = 90 f. st. Ovdje broj 90 f. st. = v izražava *apsolutnu veličinu* proizvedenog viška vrijednosti. Ali je očigledno da njegovu *razmjernu veličinu*, dakle razmjer u kojem se promjenljivi kapital oplodio, određuje *odnos viška vrijednosti prema promjenljivom kapitalu*, odnos izražen razlomkom $\frac{v}{pr}$. Znači u gornjem primjeru: $\frac{90}{90} = 100\%$. Ovo razmjerno oplodivanje vrijednosti promjenljivog kapitala, ili razmjernu veličinu viška vrijednosti, zovem *stopa viška vrijednosti*.²⁸

Vidjeli smo da za vrijeme jednog odsjeka procesa rada radnik proizvodi samo vrijednost svoje radne snage, t. j. vrijednost potrebnih mu životnih namirnica. Kako proizvodi pod stanjem koje počiva na društvenoj podjeli rada, on svoje životne namirnice ne proizvodi neposredno; u obliku kakve naročite robe, recimo pređe, proizvodi on *vrijednost jednaku vrijednosti njegovih životnih namirnica*, ili novca kojim ih kupuje. Dio radnog dana koji na to upotrebljava veći je ili manji, već prema vrijednosti njegovih prosječnih dnevnih životnih namirnica, dakle prema prosječnom dnevnom radnom vremenu koje se iziskuje za njihovo proizvođenje. Ako vrijednost njegovih dnevnih životnih namirnica predstavlja prosječno 6 opredmećenih radnih sati, onda radnik mora raditi prosječno 6 sati da bi nju proizveo. Da ne radi za kapitalista već za sebe sama, potpuno nezavisno, on bi opet — ako sve

²⁷ Primjedba uz drugo izdanje. Po sebi je razumljivo da, kako veli Lukrecije, „*nil posse creari de nihilo*”. Iz ništa ne možeš stvoriti ništa. „Stvaranje vrijednosti” jest preobraćanje radne snage u rad. Sa svoje strane radna je snaga prirodna materija preobraćena u čovjekov organizam.

²⁸ Isto kao što Englez upotrebljava „rate of profits” (profitna stopa), „rate of interest” (kamatna stopa) i t. d. Vidjet će se iz treće knjige da je profitnu stopu lako shvatiti čim se poznaju zakoni *viška vrijednosti*. Obrnutim putem ne će se razumjeti ni l'un, ni l'autre [ni jedno ni drugo].

ostale okolnosti ostanu iste — morao raditi prosječno *isti* *aliquotni* dio dana da bi proizveo *vrijednost svoje radne snage* i da bi time stekao životne namirnice koje su mu potrebne za njegovo održanje, odnosno za njegovo stalno reproduciranje. Ali budući da u onom dijelu radnog dana za vrijeme kojega proizvodi dnevnu vrijednost radne snage, recimo 3 šilinga, proizvodi samo *ekvivalent* za njenu vrijednost koju je kapitalist već platio,^{28a} dakle za vrijeme kojega novostvorenom vrijednošću samo *naknađuje vrijednost* predujmljenog *promjenljivog kapitala*, to se ovo proizvođenje vrijednosti ispoljava kao puko *reproduciranje*. Zato ovaj dio radnog dana, za vrijeme kojega se vrši to reproduciranje, nazivam *potrebno radno vrijeme*, a rad utrošen za to vrijeme *potreban rad*.²⁹ Potreban za radnika, jer ne zavisi od društvenog oblika njegova rada. Potreban za kapital i kapitalistički svijet, jer je stalni opstanak radnika temelj na kome stoji.

Drugi period procesa rada, kad radnik izdire preko granica potrebnoga rada, doista stoji radnika rada, utroška radne snage, ali *ne stvara vrijednost* za njega. On stvara *višak vrijednosti* koji se na kapitalista smiješi svom draži tvorevine iz ničega. Ovaj dio radnog dana zovem *višak radnog vremena*, a rad utrošen za to vrijeme: *višak rada* (surplus labour). Koliko je po saznanje *vrijednosti uopće* od odlučne važnosti da je shvatimo kao samo *šćvrsnuto radno vrijeme*, kao samo opredmećen rad, toliko je i po saznanje *viška vrijednosti* od odlučne važnosti da ga shvatimo kao *šćvrsnut višak radnog vremena*, kao samo *opredmećen višak rada*. Samo po obliku u kome se taj višak rada cijedi iz neposrednog proizvođača, radnika, razlikuju se ekonomske društvene formacije, na pr. društvo ropstva od društva najamnog rada.³⁰

^{28a} (Primjedba uz treće izdanje. Ovdje pisac upotrebljava obični jezik ekonomije. Čitalac će se sjetiti da je na strani 124. bilo dokazano, da u stvarnosti ne „kreditira” kapitalist radnika, već radnik kapitalista. — F. E.)

²⁹ Dosada smo u ovom spisu izraz „*potrebno radno vrijeme*” upotrebljavali za ono radno vrijeme koje je društvu uopće potrebno za proizvođenje neke robe. Odsad ćemo ga upotrebljavati i za ono radno vrijeme koje je potrebno za proizvođenje *specifične* robe *radne snage*. Upotreba istih stručnih izraza u različitom smislu nezgodna je, ali se ni u kojoj nauci ne da sasvim izbjeći. Uporedite, na pr., više i niže dijelove matematike.

³⁰ S genijalnošću zbilja dostojnom *jednog Gottscheda* (Gotšeda) čini g. *Wilhelm Thukydides Roscher* (Vilhelm Tukidid Rošer) otkriće da ako se danas za stvaranje *viška vrijednosti*, odn. *viška proizvoda*, i za akumulaciju spojena s njime treba zahvaliti „*štedljivosti*” kapitalista koji

Budući da je vrijednost promjenljivog kapitala = vrijednosti radne snage koju kupuje; budući da vrijednost ove radne snage određuje potrebni dio radnog dana, dok sa svoje strane višak vrijednosti biva određen suvišnim dijelom radnog dana, to izlazi: *Višak vrijednosti odnosi se prema promjenljivom kapitalu kao višak rada prema potrebnom radu*, t. j. stopa viška vrijednosti $\frac{v}{pr} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potrebni rad}}$. Oba omjera izražavaju isti odnos u drukčijem obliku, jednom u obliku opredmećenog, drugi put u obliku tekućeg rada.

Zbog toga je *stopa viška vrijednosti* egzaktni izraz za *stepen eksploatacije radne snage od strane kapitala*, odnosno radnika od strane kapitalista.^{30a}

Po našoj pretpostavci bila je vrijednost proizvoda = [410 f. st. (p) + 90 f. st. (pr)] + 90 f. st. (v), a predujmljeni kapital = 500 f. st. Kako je višak vrijednosti = 90, a predujmljeni kapital = 500, dobilo bi se po običnom načinu računanja da je stopa viška vrijednosti (koju brkaju s *profitnom stopom*) = 18%, a to je proporcionalan broj toliko nizak da bi mogao tronuti g. Careya (Kerija) i druge harmoničare. Ali, ustvari, stopa viška vrijednosti nije = $\frac{v}{k}$ ili $\frac{v}{p + pr}$, nego $\frac{v}{pr}$, dakle nije $\frac{90}{500}$ već $\frac{90}{90} = 100\%$, preko pet puta više od *prividnog* stepena eksploatacije. I sad, makar da u datom slučaju ne poznajemo *apsolutnu veličinu radnog dana*, pa ni period procesa rada (dan, nedjelja dana i t. d.), najzad ni broj radnika koje promjenljivi kapital od 90 f. st. istovremeno pokreće, pokazuje nam stopa viška vrijednosti $\frac{v}{pr}$ mogućnošću svog

za to „zahtijeva recimo kamatu”, — naprotiv „na najnižim stupnjevima kulture... jači prisiljavaju slabije na „štednju”. (*Die Grundlagen etc.*, str. 78.) Na štednju rada? Ili *nepostojećih suvišnih proizvoda*? Ono što jednog Roschera i kompaniju prisiljava da više-manje jasne *razloge* kojim kapitalist *opravdava* svoje *prisvajanje* postojećih viškova vrijednosti preokrene u *razloge postanka* viška vrijednosti, jest osim stvarnog neznanja još i apologetičarska bojazan od savjesne analize vrijednosti i viška vrijednosti, kao i od rezultata koji bi se policiji mogao učiniti sumnjiv i opasan.

^{30a} Primjedba uz drugo izdanje. Iako je točan izraz za stepen eksploatacije radne snage, stopa viška vrijednosti nije izraz i za apsolutnu veličinu eksploatacije. Na primjer, kad je potreban rad = 5 sati i višak rada = 5 sati, stepen eksploatiranja je = 100%. Veličina eksploatacije ovdje se mjeri s 5 sati. Naprotiv, ako je potreban rad = 6 sati, a višak rada = 6 sati, onda je stepen eksploatacije i opet 100%, dok je veličina eksploatacije porasla za 20%, od 5 na 6 sati.

pretvaranja u $\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$ točno uzajamni odnos dvaju sastavnih dijelova radnog dana. On iznosi 100%. Dakle, radnik je radio polovinu dana za sebe, a drugu za kapitalista.

Ukratko, metoda za izračunavanje stope viška vrijednosti ova je: Uzimamo *cijelu vrijednost proizvoda* i svodimo na nulu *postojanu kapital-vrijednost*, koja se u njemu samo ponovo pojavljuje. Suma vrijednosti koja preostaje jedina je vrijednost koja je u procesu pravljenja robe stvarno proizvedena. Ako je višak vrijednosti dat, onda ga oduzimamo od te proizvedene vrijednosti da bismo našli promjenljivi kapital. Postupat ćemo obrnuto, ako je dat promjenljiv kapital, a tražimo višak vrijednosti. A kad su oba data, onda imamo da izvedemo još samo završnu operaciju, da izračunamo odnos viška vrijednosti prema promjenljivom kapitalu, $\frac{v}{pr}$.

Iako je metoda ovako jednostavna, ipak će biti zgodno dati nekoliko primjera da se čitalac uvježba u načinu promatranja koji je temelj metode, a na koju nije privikao.

Prvo, primjer predionice sa 10.000 mule-vretena, koja ispreda američki pamuk u pređu № 32 i nedjeljno proizvodi 1 funtu pređe po vretenu. Otpadak je 6%. Znači, nedjeljno se 10.600 f. pamuka preradi u 10.000 f. pređe i 600 f. otpadaka. Aprila 1871. stoji ovaj pamuk $7\frac{3}{4}$ penca po funti, dakle 10.600 f. stoji okruglo 342 f. st. Zatim, 10.000 vretena zajedno s mašinerijom za pripremno upredanje i parnim strojem stoji 1 f. st. po vretenu, dakle 10.000 f. st. Njihovo godišnje trošenje iznosi 10% = 1.000 f. st. ili nedjeljno 20 f. st. Zakupnina za tvorničku zgradu iznosi 300 f. st., ili 6 f. st. nedjeljno. Ugljen (4 funte na sat i konjsku snagu, na 100 konjskih snaga (po indikatoru), i za 60 sati nedjeljno, uključujući i grijanje zgrade) 11 tona nedjeljno, tona po 8 šil. i 6 penca, stoji okruglo $4\frac{1}{2}$ f. st. nedjeljno: plin 1 f. st. nedjeljno, ulje $4\frac{1}{2}$ f. st. nedjeljno, dakle sve pomoćne materije 10 f. st. nedjeljno. *Postojani* dio vrijednosti iznosi dakle 378 f. st. nedjeljno. Najamnina iznosi nedjeljno 52 f. st. Cijena pređe je $12\frac{1}{4}$ penca po funti, dakle za 10.000 funti = 510 f. st., višak vrijednosti, 510—430 = 80 f. st. *Postojani* dio vrijednosti = 378 f. st. svest ćemo na nulu, jer ne spada u vrijednost stvorenu za nedjelju dana. Ostaje za *nedjelju dana proizvedena vrijednost* od $132 = 52 (pr) + 80 (v)$ f. st. Dakle je *stopa viška vrijednosti* $\frac{80}{132} = 153\frac{11}{13}\%$. Ako

je prosječni radni dan desetosatni, onda izlazi: potreban rad = $3\frac{31}{33}$ sata, a višak rada = $6\frac{2}{33}$ sata.³¹

Za 1815. god. daje *Jacob* slijedeći račun koji je za našu svrhu dovoljan, ma da je prethodnim izravanjem raznih pozicija postao vrlo manjkav. On uzima da je cijena pšenice 80 šil. po quarteru, a da je prosječni prinos 22 bushela po acre-u, tako da acre donosi 11 f. st. Evo tog računa:

Proizvodnja vrijednosti po acre-u

Sjeme pšenice . . . 1 f. st. 9 šil.	Deseci, porezi, takse 1 f. st. 1 šil.
Gnojivo 2 f. st. 10 šil.	Renta 1 f. st. 8 šil.
Najamnina 3 f. st. 10 šil.	Zakupnikov profit
	i interes 1 f. st. 2 šil.
<hr/> Svega . . . 7 f. st. 9 šil.	<hr/> Svega . . . 3 f. st. 11 šil.

Ovdje je *višak vrijednosti* — razumije se pod pretpostavkom da je *cijena* proizvoda jednaka s njegovom vrijednošću — raspoređen na razne rubrike, profit, interes, desetke i t. d. Za nas te rubrike nemaju značenja. Mi ćemo ih zbrojiti ujedno i dobiti *jedan* višak vrijednosti od 3 f. st. i 11 šil. One 3 f. st. i 19 šil. za sjeme i gnojivo svest ćemo na nulu, jer su *postojan* kapital. Ostaju kao predumljen promjenljiv kapital 3 f. st. i 10 šil. na čije je mjesto *proizvedena* nova vrijednost od 3 f. st. i 10 šil. + 3 f. st. i 11 šil. Dakle $\frac{v}{pr} = \frac{3 \text{ f. st. i } 11 \text{ šil.}}{3 \text{ f. st. i } 10 \text{ šil.}}$ iznosi preko 100%. Radnik upotrebljava više od polovine radnog dana na proizvođenje viška vrijednosti, koji razne osobe, pod raznim izgovorima, dijele između sebe.^{31a}

2. Predočivanje proizvoda vrijednosti razmjernim dijelovima proizvoda

Vratimo se primjeru koji nam je pokazao kako kapitalist od novca pravi kapital. *Potrební rad* njegova prelca iznosio je 6 sati, *višak rada* toliko isto; znači da je stepen eksploatacije radne snage 100%.

³¹ Primjedba uz drugo izdanje. Primjer koji je u prvom izdanju bio iznijet o jednoj predionici iz 1860., sadržao je nekoliko faktičkih pogrešaka. Podatke iznijete u tekstu, skroz točne, dobio sam od jednog manchesterskog tvorničara. — Valja navesti da je u Engleskoj stara konjska snaga računata prema promjeru cilindra, dok se nova broji po stvarnoj snazi koju bilježi indikator.

^{31a} Dati računi služe samo radi ilustracije. Naime pretpostavlja se da su cijene = vrijednostima. U trećoj će se knjizi vidjeti da se ovo svodenje ne vrši na ovako jednostavan način, čak ni za *prosječne cijene*.

Proizvod dvanaestosatnog radnog dana jest 20 funti pređe u vrijednosti od 30 šilinga. Čitavih $\frac{8}{10}$ ove pređine vrijednosti (24 šil.) sačinjava vrijednost utrošenih sredstava za proizvodnju (20 f. pamuka 20 šil., vretena i t. d. 4 šil.) koja se samo ponovo pojavljuje, drugim riječima sastoje se od postojanog kapitala. Ostale $\frac{2}{10}$ jesu nova vrijednost od 6 šil. koja je postala za vrijeme procesa pređenja. Od nje polovina naknađuje predujmljenu dnevnu vrijednost radne snage, ili promjenljivi kapital; druga polovina čini višak vrijednosti od 3 šil. Dakle je cjelokupna vrijednost 20 funti pređe ovako sastavljena:

vrijednost pređe od 30 šilinga = 24 šilinga (p) + [3 šilinga (pr) + 3 šilinga (v)]

Kako ovu cjelokupnu vrijednost predstavlja cjelokupni proizvod od 20 funti pređe, izlazi da mora biti moguće i različite elemente vrijednosti predstaviti razmjernim dijelovima proizvoda.

Ako vrijednost neke pređe, od 30 šil., postoji u 20 funti pređe, onda $\frac{8}{10}$ te vrijednosti, odn. njen postojani dio od 24 šil., postoje u $\frac{8}{10}$ proizvoda, ili u 16 funti pređe. Od ovoga $13\frac{1}{3}$ f. predstavlja vrijednost sirovine, upređenog pamuka, 20 šil.; a $2\frac{2}{3}$ f. vrijednost utrošenih pomoćnih materija i sredstava za rad, vretena i t. d., 4 šil.

Na osnovi toga, $13\frac{1}{3}$ f. pređe predstavljaju sav pamuk koji je ispređen u cjelokupnom proizvodu od 20 f. pređe, sirovinu cjelokupnog proizvoda, ali i ništa preko toga. Istina, u ovoj količini pređe ima samo $13\frac{1}{3}$ funti pamuka u vrijednosti od $13\frac{1}{3}$ šil., ali dodana im vrijednost od $6\frac{2}{3}$ šil. čini ekvivalent za pamuk koji je ispređen u ostalih $6\frac{2}{3}$ f. pređe. To je kao da je s ovih zadnjih funti pređe pamuk očerupan, kao da se sav pamuk cjelokupnog proizvoda sabio u $13\frac{1}{3}$ f. pređe. Protivno tome, one sad ne sadrže ni atoma od vrijednosti utrošenih pomoćnih materija i sredstava za rad, kao ni od nove vrijednosti stvorene u procesu pređenja.

Isto tako, slijedeće $2\frac{2}{3}$ f. pređe, u kojima se nalazi ostatak postojanog kapitala (= 4 šil.) predstavljaju jedino vrijednost pomoćnih materija i sredstava za rad utrošenih u cjelokupni proizvod od 20 f. pređe.

Stoga osam desetina proizvoda, ili 16 f. pređe, makar da su, promatrane tjelesno, kao upotrebna vrijednost, kao pređa, isto tako tvorevina prelačkog rada kao i ostatak proizvodovih dijelova, ne sadrže u toj vezi prelačkog rada, rada koji bi bio usisan za vrijeme samog procesa pređenja. Kao da su se bez

predenja pretvorile u pređu, i kao da je njihov oblik pređe čista obmana. I doista, kad ih kapitalist proda za 24 šil. i ovim novcem ponovo kupi svoja sredstva za proizvodnju, pokazuje se da 16 f. pređe jesu — samo prerušen pamuk, vretena, ugljen i t. d.

Obratno od toga, preostale $\frac{2}{10}$ proizvoda, ili 4 f. pređe, predstavljaju sada jedino novu vrijednost od 6 šil., proizvedenu u dvanaestosatnom procesu predenja. Što je u njima imalo od vrijednosti iskorištenih sirovina i sredstava za rad, bilo im je već izvađeno iz utrobe i pripojeno prvim 16 f. pređe. Prelački rad, otjelovljen u 20 f. pređe, koncentriran je u $\frac{2}{10}$ proizvoda. To je kao da je prelac ispreo 4 f. pređe u zraku ili s takvim pamukom i vretenima koji, postojeći od prirode, bez sudjelovanja ljudskog rada ne dodaju proizvodu nikakvu vrijednost.

Od 4 f. pređe, u kojima na taj način egzistira čitava vrijednost koju proizvodi dnevni proces predenja, jedna polovina predstavlja samo vrijednost koja zamjenjuje vrijednost utrošene radne snage, dakle promjenljivi kapital od 3 šil., a druge 2 f. pređe samo višak vrijednosti od 3 šil.

Budući da se prelčevih 12 radnih sati opredmećuju u 6 šil., to je u 30 šil. vrijednosti pređe opredmećeno 60 sati rada. Oni se nalaze u 20 f. pređe, od čega je $\frac{8}{10}$, ili 16 f. otjelovljenje 48 radnih sati minulih prije procesa predenja, naime otjelovljenje rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju pređe, a $\frac{2}{10}$, ili 4 f., naprotiv za otjelovljenje 12 radnih sati utrošenih u samom procesu predenja.

Prije smo vidjeli da je vrijednost pređe jednaka zbroju nove vrijednosti stvorene u njenu proizvođenju i vrijednosti koje su već prije postojale u sredstvima za njenu proizvodnju. Sada se pokazalo kako se *sastavni dijelovi vrijednosti proizvoda, funkcionalno ili pojmovno različiti, mogu predočiti razmjernim dijelovima samog proizvoda.*

Ovo rastavljanje proizvoda — rezultata procesa proizvodnje — na jednu količinu proizvoda koja predočuje samo rad sadržan u *sredstvima za proizvodnju*, ili postojani dio kapitala, na drugu količinu koja predočuje samo *potreban rad dodat* u procesu proizvodnje, ili promjenljivi dio kapitala, i na treću količinu proizvoda koja predočuje samo *višak rada dodat* u istom procesu, ili višak vrijednosti, koliko je jednostavno toliko je i važno, kao što će pokazati njegova kasnija primjena na zamršene i još neriješene probleme.

Promatrasmo maločas cjelokupni proizvod kao gotov rezultat dvanaestosatnog radnog dana. Ali ga mi možemo pratiti i u procesu njegova postanja, a da djelomične proizvode ipak predočimo kao dijelove proizvoda različne po funkcijama.

Prelac proizvodi za 12 sati 20 f. pređe, dakle za jedan sat $1\frac{2}{3}$ a za 8 sati $13\frac{1}{3}$ f., dakle djelomičan proizvod kojega je vrijednost jednaka *cjelokupnoj vrijednosti pamuka* koji se isprede za cio radni dan. Na isti način, proizvod narednog sata i 36 minuta jest $= 2\frac{2}{3}$ f. pređe, te stoga predstavlja vrijednost *sredstava za rad* istrošenih za vrijeme 12 sati rada. Isto tako, u narednom satu i 12 minuta prelac proizvodi 2 f. pređe $= 3$ šil., vrijednost proizvoda jednaku čitavoj proizvedenoj vrijednosti koju stvara *za 6 sati potrebnoga rada*. Naposljetku, u posljednjih $\frac{6}{5}$ sati proizvodi on opet 2 funte pređe, koje je vrijednost jednaka *višku vrijednosti* stvorenom njegovim *poludnevnim viškom rada*. Ovaj način računanja služi engleskom tvorničaru za domaću upotrebu, i on će na pr. kazati da za prvih 8 sati, ili za $\frac{2}{3}$ radnog dana, istjeruje svoj pamuk, i t. d. Vidi se da je obrazac ispravan, ustvari samo prvi obrazac prenesen iz prostora, gdje dijelovi proizvoda leže gotovi jedan kraj drugoga, u vrijeme, gdje idu jedan za drugim. Ali se na ovaj obrazac mogu nadovezati i veoma barbarske predodžbe, naime u glavama koje su isto toliko praktički zainteresirane u procesu oplođivanja vrijednosti, koliko im je u interesu da ga i teorijski ne razumiju. Tako se može umišljati da na pr. naš prelac za prvih 8 sati svoga radnoga dana *proizvodi*, odnosno *naknađuje vrijednost* pamuka, idućeg sata i 36 minuta vrijednost utrošenih sredstava za rad, idućeg sata i 12 minuta vrijednost najamnine, a da gazdi tvornice, proizvođenju viška vrijednosti, posvećuje samo čuveni „*posljednji sat*”. Tako se prelcu tovari na leđa dvostruko čudo da pamuk, vretena, parni stroj, ugljen, ulje i t. d. proizvodi u istom trenutku kad *pomoću njih* prede, te da od *jednog* radnog dana datog stepena intenzivnosti pravi *pet* takvih dana. Naime, u našem primjeru, proizvodnja sirovine i sredstava za rad zahtijeva $2\frac{4}{6} = 4$ dvanaestosatna radna dana, a njihovo pretvaranje u pređu još jedan radni dan od 12 sati. Da *pljačkaška pohlepa* u ova čuda *vjeruje*, i da nikad ne oskudijeva u doktrinarnim siko-fantima koji ih *dokazuju*, pokazat će nam slijedeći primjer od historijske znamenitosti.

3. Seniorov „Posljednji sat“

Jednog lijepog jutra 1836. god. dobio je Nassau W. Senior (Sinijer), čuven sa svoje ekonomske nauke i lijepoga stila, u neku ruku *Clauren* među engleskim ekonomistima, poziv da iz Oxforda ode u Manchester da tu uči političku ekonomiju umjesto da je u Oxfordu predaje. Tvorničari ga izabraše za glavnog borca protiv nedavno uvedenog *Factory Act* [tvorničkog zakona] i protiv agitacije za desetosatni radni dan, koja je išla i preko tog zakona. Sa urođenim praktičnim oštroumljem oni su došli do saznanja da g. profesor „wanted a good deal of finishing“ [da mu treba još mnogo da bi bio potpuno pečen]. Zato su mu pismeno poručili da dođe u Manchester. Sa svoje strane, g. profesor stilizirao je lekciju, koju je dobio od manchesterskih tvorničara, u knjižici: *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. London 1837.* Tu se, između ostalog, može pročitati i ova krasota:

„Pod sadašnjim zakonom ne može nijedna tvornica koja zaposluje lica ispod 18 godina raditi duže od $11\frac{1}{2}$ sati dnevno, t. j. po 12 radnih sati prvih 5 dana, i 9 sati u subotu. Slijedeća analiza (!) pokazat će, pak, da se u takvoj tvornici *sva čista dobit izvlači iz posljednjeg sata*. Tvorničar uloži 100.000 f. st. — 80.000 f. st. u tvorničkim zgradama i strojevima, 20.000 u sirovinama i najamnini. Godišnji obrt tvornice, pod pretpostavkom da se kapital obrće jedamput godišnje, i da *bruto-dobit* iznosi 15%, čini roba koje vrijednost iznosi 115.000 f. st. . . . Od ovih 115.000 f. st. *svaka od 23 polovine sata radnog dana proizvodi dnevno* $\frac{5}{115}$ ili $\frac{1}{23}$. Od ove $\frac{23}{23}$ koje sačinjavaju svih 115.000 f. st. (constituting the whole £ 115.000), $\frac{20}{23}$, t. j. 100.000 od 115.000, *naknađuju* samo kapital; $\frac{1}{23}$, ili 5.000 f. st. od 15.000 *bruto-dobiti* (!), *naknađuje trošenje* tvornice i mašinerije. Preostale $\frac{2}{23}$, t. j. obje posljednje polovine sata svakog dana, *proizvode čistu dobit od 10%*. Prema tome, kad bi tvornica, pri jednakim cijenama, smjela raditi 13 sati mjesto $11\frac{1}{2}$, onda bi se, uz nekih 2.600 f. st. dodatka na optičajni kapital, čista dobit više no udvostručila. S druge strane, kad bi se sati rada smanjili za 1 sat na dan, *čista bi dobit* iščezla, a za $1\frac{1}{2}$ sat iščezla bi i *bruto-dobit*.“³²

³² Senior u gore navedenom spisu, str. 12., 13. Ne ćemo ulaziti u one čudne tvrdnje koje su za našu svrhu ravnodušne, na pr. da naknadu utrošene mašinerije i t. d., dakle jednog *sastavnog dijela kapitala*, tvorničari računaju u *dobit*, bruto ili neto, prijavu ili čistu. Ne

I ovo g. profesor zove „analiza”! Kad je već povjerovao jadikovkama tvorničara da radnici *najveći dio dana* rasipaju na proizvodnje, pa stoga i na reproduciranje, ili *naknađivanje vrijednosti* zgrada, strojeva, pamuka, ugljena i t. d., onda je svaka analiza bila izlišna. Trebalo je da odgovori jednostavno ovako: Gospodo! Ako se kod vas bude radilo 10 sati umjesto $11\frac{1}{2}$, a ostale okolnosti ostanu iste, onda će se dnevno trošenje pamuka, mašinerije i t. d. smanjiti za $1\frac{1}{2}$ sat. Dobit ćete dakle upravo koliko ćete izgubiti. Vaši će radnici ubuduće rasipati $1\frac{1}{2}$ sat manje na reproduciranje, t. j. naknađivanje predujmljene kapital-vrijednosti. Da im nije vjerovao na riječ, već da je kao čovjek koji se u ovoj stvari razumije, smatrao da je potrebno izvršiti analizu, morao bi u takvoj stvari koja se poglavito okreće oko odnosa čiste dobiti prema veličini radnog dana, zamoliti tvorničare da ne trpaju na šarenu gomilu strojeve u tvorničke zgrade, sirovinu i rad, već da budu ljubazni da odvoje na jednu stranu *postojani kapital* sadržan u tvorničkoj zgradi, mašineriji, sirovini i t. d., a na drugu stranu *kapital predujmljen u najamninama*. Pa kad bi onda, po tvorničarskom računu, izišlo da radnik za $\frac{2}{2}$ radnog sata, dakle za 1 sat, reproducira, odn. naknađuje svoju *najamninu*, imao bi analitičar da nastavi:

ćemo se osvrnuti ni na to jesu li cifre točne ili ne. Da ne vrijede mnogo više od tako zvane „analize”, dokazao je Leonhard Horner u *A Letter to Mr. Senior etc.*, London 1837. Leonhard Horner, jedan od Factory Inquiry Commissioners [komesara za proučavanje prilika u tvornicama] iz 1833., a do 1859. inspektor rada, ustvari *tvornički cenzor*, stekao je besmrtnu zaslugu za radničku klasu Engleske. Cijeloga života vodio je borbu ne samo sa ogorčenim tvorničarima, nego i s ministrima, kojima je bilo od neuporedivo veće važnosti da broje „glasove” tvorničkih gazda u Donjem Domu, nego li *sate rada* „ruku” u tvornici.

Dodatak trideset i drugoj primjedbi. Seniorovo iznošenje konfuzno je, da i ne govorimo o netočnostima sadržaja. Evo šta je on upravo htio da kaže: Tvorničar zaposluje radnike $11\frac{1}{2}$, ili $23\frac{1}{2}$ sata dnevno. Kaogod i svaki posebni radni dan, tako se i godišnji rad sastoji od $11\frac{1}{2}$ ili $23\frac{1}{2}$ sati (puta broj radnih dana preko godine). S tom pretpostavkom, $23\frac{1}{2}$ radnih sati proizvode godišnji proizvod od 115.000 f. st.; $\frac{1}{2}$ radnog sata proizvodi $\frac{1}{23} \times 115.000$ f. st.; $20\frac{1}{2}$ radnih sati proizvode $20\frac{1}{23} \times 115.000$ f. st., t. j. naknađuju samo predujmljeni kapital. Ostaju $\frac{3}{2}$ radnog sata, koje proizvode $\frac{3}{23} \times 115.000$ f. st. = 15.000, t. j. bruto-dobit. Od ove $\frac{3}{2}$ radnog sata, $\frac{1}{2}$ radnog sata proizvodi $\frac{1}{23} \times 115.000$ f. st. = 5.000 f. st., t. j. proizvodi samo naknadu za trošenje tvornice i mašinerije. Posljednje dvije polovine radnog sata, t. j. posljednji sat rada, proizvode $\frac{2}{23} \times 115.000$ f. st. = 10.000 f. st., t. j. čistu dobit. U tekstu Senior pretvara posljednje $\frac{2}{23}$ proizvoda u dijelove samog radnog dana.

Vi iznosite da radnik u pretposljednem satu proizvodi svoju najamninu, a u posljednjem vaš višak vrijednosti, čistu dobit. Kako u jednakim periodima on proizvodi iste vrijednosti, to proizvod pretposljednjeg sata ima istu vrijednost kao i proizvod posljednjeg. Zatim, on *vrijednost* proizvodi samo izdavanjem rada, a količina njegova rada mjeri se njegovim *radnim vremenom*. Po vašim navodima ovo iznosi $11\frac{1}{2}$ sati dnevno. Jedan dio ovih $11\frac{1}{2}$ sati troši on na proizvođenje, odn. *naknađivanje* svoje najamnine, drugi na proizvođenje vaše čiste dobiti. Drugo ništa ne radi preko čitavog svog radnog dana. Međutim, budući da su, po vašim navodima, njegova najamnina i višak vrijednosti, koji vam on donosi, vrijednosti jednake veličine, očigledno je da svoju najamninu proizvodi za $5\frac{3}{4}$ sati, a vašu čistu dobit za drugih $5\frac{3}{4}$ sati. Zatim, kako je *vrijednost pređe, proizvedene za 2 sata*, jednaka zbroju vrijednosti njegove najamnine i vaše čiste dobiti, mora se ta *vrijednost pređe* mjeriti sa $11\frac{1}{2}$ radnih sati, proizvod pretposljednjeg sata sa $5\frac{3}{4}$ radnih sati, a posljednjega ditto! Sad dolazimo na šakaljivu točku. Dakle pazite! Pretposljednji sat rada običan je sat rada kao i prvi. Ni plus, ni moins [ni više, ni manje]. Pa kako prelac onda može da za jedan radni sat proizvede *vrijednost pređe* koja predočuje $5\frac{3}{4}$ radnih sati? Doista, on takva čudesa ne pravi. *Upotrebna vrijednost*, koju on proizvodi za jedan radni sat, jest *određena količina pređe*. *Vrijednost* te pređe mjeri se sa $5\frac{3}{4}$ radnih sati, od kojih se $4\frac{3}{4}$ bez njegova sudjelovanja nalaze u *sredstvima za proizvodnju* koliko utroši za 1 sat, u pamuku, mašineriji i t. d., a $\frac{1}{4}$, ili 1 sat, dodaje on sam. Pa kako se njegova najamnina proizvodi za $5\frac{3}{4}$ sati, a i *pređa proizvedena za jedan radni sat predenja* sadrži $5\frac{3}{4}$ sati rada, to nije nikakva čarolija što je *vrijednost, proizvedena za $5\frac{3}{4}$ sati njegova predenja, jednaka vrijednosti proizvoda od 1 sata predenja*. Ali ste vi potpuno u zabludi kad držite da on gubi makar jedan jedini atom svoga radnog dana na reproduciranje, odn. „*naknađivanje*” vrijednosti pamuka, mašinerije i t. d. Time što njegov rad iz pamuka i vretena pravi *pređu*, time što *pređe, vrijednost pamuka i vretena sama sobom* prelazi na pređu. Za ovo se ima zahvaliti *kvalitetu* njegova rada, ne njegovu *kvantitetu*. Na svaki način za 1 sat on će na pređu prenijeti više vrijednosti pamuka i t. d. nego za $\frac{1}{2}$ sata, ali samo zato što za 1 sat isprede više pamuka nego za $\frac{1}{2}$ sata. Sad, dakle, shvaćate: Što ste kazali da radnik u *pretposljednem* satu proizvodi *vrijednost* svoje najamnine, a u *posljednjem* vašu čistu dobit,

znači samo to da je u *predi proizvedenoj* za 2 sata njegova *radnog dana*, stajali ti satovi naprijed ili pozadi, otjelovljeno $11\frac{1}{2}$ sati rada, upravo onoliko sati koliko ih ima *čitav njegov radni dan*. A kazati da za prvih $5\frac{3}{4}$ sati proizvodi svoju *na-jamninu*, a u posljednjih $5\frac{3}{4}$ sati vašu čistu dobit, znači opet samo to da vi prvih $5\frac{3}{4}$ sati plaćate, a posljednjih $5\frac{3}{4}$ sati ne plaćate. Govorim o plaćanju rada umjesto o plaćanju radne snage, jer hoću da to kažem vašim žargonom. Ako, gospodo, budete sad uporedili radno vrijeme koje plaćate s radnim vremenom koje ne plaćate, naći ćete da se odnose kao pola dana prema pola dana, dakle 100%, što je svakako valjana procentna stopa. Također je izvan svake sumnje da vi, goneći vaše „ruke“ da umjesto $11\frac{1}{2}$ izdiru 13 sati, što liči na vas kao jaje jajetu, dodajete onaj suvišak od $1\frac{1}{2}$ sati samo višku rada, te će ovaj od $5\frac{3}{4}$ sati porasti na $7\frac{1}{4}$ sati, čime će *stopa viška vrijednosti* porasti od 100% na $126\frac{2}{23}\%$. Naprotiv, ako se nadate da će se ona, dodavanjem jednog i po sata, od 100% popeti na 200%, pa čak i preko 200%, t. j. da će se „više no udvostručiti“, onda ste i odviše sumanuti sangvinici. S druge strane — srce čovjekovo čudna je stvar, osobito kad se nosi u kesi — i suviše ste luđi pesimisti kad se bojite da će vam skraćanjem radnog dana od $11\frac{1}{2}$ sati na $10\frac{1}{2}$ sati propasti sva čista dobit. Doista ne će. Pod pretpostavkom da sve ostale okolnosti ostanu kakve su bile, past će višak rada od $5\frac{3}{4}$ na $4\frac{3}{4}$ sati, što još uvijek daje sasvim poštenu stopu viška vrijednosti, naime $82\frac{14}{23}\%$. A sudbonosni „*posljednji sat*“, o kome ste više napričali negoli hilijasti o propasti svijeta, prazno je brbljanje. Vaš gubitak nije takav da biste njime izgubili vašu „čistu dobit“ niti da bi djeca oba spola, koja rinfaju za vas, izgubila „čistoću duše“.^{32a}

^{32a} Dok je *Senior* dokazivao da čista dobit tvorničara, da egzistencija engleske pamučne industrije, da veličina Engleske na svjetskom tržištu više o koncu „*posljednjeg sata rada*“, dotle je opet *dr. Andrew Ure* (Endru Jur) dokazivao još i to da će tvorničkoj djeci i mladim osobama ispod 18 godina, ako ne budu držane u toplom i čistom moralnom zraku tvorničke radionice punih 12 sati, već budu „jedan sat“ ranije puštene u duševno hladan, frivolan vanjski svijet, lijenost i porok oduzeti spasenje duše. Od 1848. g. tvornički inspektori neumorno peckaju tvorničare s „posljednjim“, „sudbonosnim satom“, u svojim polugodišnjim *Reports* [izvještajima]. Tako g. *Howell* (Hauel) u svom izvještaju od 31. maja 1855. kaže: „Kad bi slijedeći oštromni račun (navodi Seniora) bio točan, onda bi značilo da su sve pamučne tvornice u Sjedinjenoj Kraljevini radile s gubitkom od 1850. naovamo“. („*Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855.*“, str. 19., 20.) Kada se 1848. g. zakon o desetosatnom radu nalazio pred parlamentom, nagnaše tvorničari nekolicinu radnika u predionicama lana, koje su rastrkane

Kad jednom bude doista kucnuo vaš „posljednji sat”, sjetite se oxfordskog profesora. A sad: U nekom boljem svijetu rado bih se s vama češće viđao. Addio!...³³ U trubu „posljednjeg sata” koji je Senior otkrio 1836., ponovo je, u „Lon-

po selima između grofovija Dorset i Somerset, da podnesu protivupeticiju, u kojoj se, između ostalog, kaže i ovo: „Molioci, roditelji, drže da bi još jedan sat besposličenja mogao imati jedino taj uspjeh da njihovu djecu demoralizira, jer je lijenost mati svih poroka.” Na ovo odgovara inspektorski izvještaj od 31. oktobra 1848.: „Atmosfera u predionicama lana, gdje rade djeca ovih vrlih i nježnih roditelja, zasićena je toliko bezbrojnim česticama prašine i vlakana od sirovine, da je izvanredno neugodno proboraviti u prelačkim sobama makar samih 10 minuta, jer to možete izdržati samo s mukom, jer vam se oči, uši, nozdrve i usta smjesta napune oblacima lanene prašine od kojih ne možete pobjeći. Sam rad, uslijed grozničave žurbe mašinerije, iziskuje neumorno trošenje vještine i kretanja pod nadzorom pažnje koja se nikad ne zamara, pa je malo okrutno navoditi roditelje da izraz „lijenost” primjenjuju na rođenu djecu, koja su, kad odbijemo vrijeme za jelo, čitavih 10 sati prikovana za ovakav posao, u ovakvoj atmosferi... Djeca rade duže nego seoski nadničari u susjednim selima... Ovakvo nemilosrdno lupe-tanje o „lijenosti i poroku” mora se žigosati kao najpustije brbljanje i najbesramnije licemjerstvo... Onaj dio javnosti koji se prije nekih dvanaest godina bunio protiv pouzdanja kojim se javno i sasvim ozbiljno, uz sankciju visoke vlasti, proglašavalo da cijela „čista dobit” tvorničara potječe iz „posljednjeg sata” rada, i da će s toga razloga skraćivanje radnog dana za jedan sat uništiti čistu dobit; taj dio publike, velimo, teško da će povjerovati svojim očima kad sad bude našao da se originalno otkriće o vrlinama „posljednjeg sata” odonda toliko usavršilo, da sad obuhvaća ne samo „profit”, nego u podjednako mjeri i „moral”. Po tome, ako bi se trajanje dječjeg rada svelo na punih 10 sati, propao bi sa čistom dobiti poslodavca i djetinji moral, jer i jedno i drugo zavise od ovog posljednjeg, sudbonosnog sata.” („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848.”, str. 101.) Zatim isti izvještaj donosi uzorke „morala” i „vrline” gospode tvorničara, smicalice, podvale, mamce, prijetnje, falsifikate i t. d. što su ih upotrijebili da bi od malog broja sasvim zapuštenih radnika izvukli potpise na takve peticije koje su poslije podmetali parlamentu kao peticije čitave industrijske grane, čitavih grofovija. — Za sadašnje stanje tako zvane ekonomske „nauke” u najvećoj je mjeri karakteristično da niti sam Senior, koji je kasnije energično istupao za tvorničko zakonodavstvo, što mu služi na čast, niti njegovi prvi ni kasniji oponenti nisu umjeli rasvijetliti lažne zaključke „originalnoga otkrića”. Oni su se pozivali na stvarno iskustvo. „Zašto” i „kako” ostalo je za njih tajna.

³³ Svojim izletom u Manchester g. profesor je ipak u nečem profitirao! U *Letters on the Factory Act* sva čista dobit, „profit” i „kamata”, i čak još „nešto više” visi o jednom neplaćenom satu radnikova rada! Godinu dana prije toga, u *Outlines of Political Economy*, koje je napisao na dobro i korist oxfordskih studenata i obrazovanih filistara, on je nasuprot Ricardovom određenju vrijednosti radnim vremenom „otkrio” da profit potječe iz rada kapitalista, a kamata iz njegove askeze, njegove „apstinencije”. Budalaština je bila stara, ali riječ „apstinencija” nova. Gospodin Roscher dao je izrazom „*Enthaltung*” [uzdržljivost] točan nje-

don Economist" od 15. aprila 1848., dunuo James Wilson, jedan od glavnih ekonomskih mandarina, polemizirajući protiv zakona o desetosatnom radu.

4. Višak proizvoda

Onaj dio proizvoda ($\frac{1}{10}$ od 20 f. pređe, ili 2 f. pređe u primjeru pod 2), koji predočuje višak vrijednosti, nazvat ćemo višak proizvoda (surplus produce, produit net). Kao što *stopu viška vrijednosti* ne određuje odnos viška vrijednosti prema cjelokupnoj sumi, nego prema promjenljivom sastavnom dijelu kapitala, tako i *veličinu viška proizvoda* ne određuje odnos toga viška prema ostatku cjelokupnog proizvoda, nego prema onom dijelu proizvoda koji predočuje potreban rad. Kao što je proizvodnja viška vrijednosti ona svrha koja određuje kapitalističku proizvodnju, tako se i stepen veličine bogatstva mjeri ne apsolutnom veličinom proizvoda, već relativnom veličinom viška proizvoda.³⁴

Zbroj potrebnog rada i viška rada tih vremenskih perioda za kojih radnik proizvodi vrijednost koja naknađuje vrijednost njegove radne snage i višak vrijednosti, čini *apsolutnu veličinu* njegova radnog vremena — *radni dan* (*working day*).

mački prijevod, dok su ga njegovi zemljaci, koji su u latinskom bili manje potkovani od njega, Wirtovi, Schulzovi i drugi Michelovi, pokalude-rili u „odricanje”.

³⁴ „Za individuumu koji ima kapital od 20.000 f. st. i čiji profiti iznose godišnje 2.000 f. st., bilo bi potpuno svejedno da li njegov kapital zaposluje 100 ili 1.000 radnika, da li se proizvedene robe prodaju za 10.000 ili za 20.000 f. st., samo ako u svima tim slučajevima njegov profit ne bi spao ispod 2.000 f. st. Zar nije i *stvarni interes* nacije isti takav? Ako uzmemo da njeni stvarni čisti prihodi, njene rente i profiti ostanu isti, onda nije ni najmanje važno da li se nacija sastoji od 10 ili od 12 milijuna stanovnika.” (Ricardo: *The Principles etc.*, str. 416.) Davno prije Ricarda rekao je fanatik viška proizvoda Arthur Young, pisac inače prolivene brbljavosti i nekritičnosti, čiji glas stoji u obrnutom razmjeru prema njegovim zaslugama, između ostalog i ovo: „Od kakve bi koristi u nekoj modernoj kraljevini bila čitava neka provincija koje bi zemlju obrađivali sitni, nezavisni seljaci na način staroga Rima, pa makar kako valjano? Kakvu bi to imalo svrhu osim da se proizvode ljudi („the mere purpose of breeding men”) što samo za sebe nema nikakve svrhe” („is a most useless purpose”). Arthur Young: *Political Arithmetic etc.*, London 1774., str. 47.

Dodatak primjedbi trideset i četvrtoj. Hopkins točno primjećuje: Čudna je „ta velika naklonost da se suvišak bogatstva (net wealth) prikaže kao koristan po radničku klasu, jer joj omogućava da radi. Ali, što on to postizava, očigledno ne potječe otuda što sačinjava suvišak”. (Th. Hopkins: *On Rent of Land etc.*, London 1828., str. 126.)

GLAVA OSMA

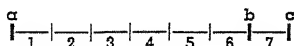
RADNI DAN

I. Granice radnog dana

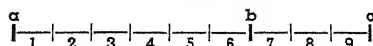
Bili smo pošli od pretpostavke da se radna snaga kupuje i prodaje po svojoj *vrijednosti*. Njenu vrijednost određuje radno vrijeme potrebno da se ona proizvede, kako je i kod svake druge robe. Ako proizvodnja radnikovih prosječnih dnevnih životnih namirnica iziskuje 6 sati, onda radnik mora prosječno raditi 6 sati da bi svaki dan proizveo svoju radnu snagu, odn. da bi reproducirao *vrijednost* koju prima kad svoju radnu snagu proda. U tom slučaju, *potrebni dio njegova radnog dana* iznosi 6 sati i stoga je, pod inače jednakim okolnostima, *data veličina*. Ali time još nije data i *veličina samog radnog dana*.

Uzmimo da linija $\overset{a}{|} \overset{1}{|} \overset{2}{|} \overset{3}{|} \overset{4}{|} \overset{5}{|} \overset{6}{|} \overset{b}{|}$ predočuje trajanje, t. j. dužinu *potrebnog radnog vremena*, recimo 6 sati. Prema tome za koliko budemo produžili liniju $a-b$, za 1, 3 ili za 6 sati i t. d., dobit ćemo tri različne linije:

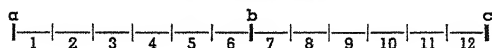
I. radni dan

II. radni dan

III. radni dan

koje predočuju tri različita radna dana od 7, 9 i 12 sati. Produžetak linije bc predočuje višak rada. Budući da je radni dan $= ab + bc$, ili ac , to njegova dužina zavisi od promjenljive veličine bc . Kako je ab dato, to se odnos bc prema ab uvijek može izmjeriti. U I. radnom danu on iznosi $\frac{1}{6}$, u II. radnom danu $\frac{3}{6}$, u III. radnom danu $\frac{6}{6}$ od ab . Dalje, budući da omjer $\frac{\text{višak radnog vremena}}{\text{potrebno radno vrijeme}}$ određuje stopu viška vrijednosti, to je ova data čim je dat onaj odnos. U gornja tri različita radna dana ona iznosi $16\frac{2}{3}$, odnosno 50, odnosno 100%. Obrnuto, sama stopa viška vrijednosti ne bi nam dala *veličinu radnog dana*. Ako bi ona iznosila na pr. 100%, radni dan mogao bi imati 1 osam, i deset, i dvanaest i t. d. sati. Ona bi pokazivala da su oba sastavna dijela radnog dana, potrebni rad i višak rada, jednaki po veličini, ali ne i *koliki* je svaki od njih.

Radni dan nije, dakle, postojana već *promjenljiva veličina*. Istina, jedan njegov dio određen je radnim vremenom potrebnim za neprestano reproduciranje samoga radnika, ali se njegova cjelokupna veličina mijenja s dužinom, s trajanjem viška rada. Stoga je radni dan odrediv, ali po sebi i za sebe neodređen.³⁵

Premda radni dan nije postojana već promjenljiva veličina, ipak se može mijenjati samo u *izvjesnim granicama*. Ali njegovu *minimalnu granicu* nije moguće odrediti. Svakako, ako svedemo na nulu produžetak linije, bc, t. j. višak rada, dobit ćemo minimalnu granicu, t. j. onaj dio dana za vrijeme kojega radnik nužno mora raditi ako hoće da se održi. Ali na osnovi kapitalističkog načina proizvodnje, potrebni rad može sačinjavati uvijek samo *jedan* dio njegova radnog dana, dakle se radni dan nikada ne može skratiti na taj minimum. Nasuprot tome, radni dan ima *maksimalnu granicu*. Preko izvjesne granice on se ne da produžiti. Tu maksimalnu granicu određuju dvije stvari. Prvo, *fizička granica radne snage*. Čovjek može za vrijeme prirodnog dana od 24 sata izdati samo određenu količinu životne snage. Tako konj može da radi iz dana u dan samo po 8 sati. Za vrijeme jednog dijela dana snaga mora počivati, spavati, za vrijeme drugog dijela čovjek mora da podmiruje druge fizičke potrebe, da se hrani, čisti, odijeva i t. d. Osim na te posve *fizičke granice*, produženje radnog dana udara i o *moralne granice*. Radniku treba vremena za zadovoljavanje duševnih i društvenih potreba, kojih je opseg i broj određen općim stanjem kulture. Prema tome se mijenjanje radnog dana kreće uokvireno fizičkim i društvenim granicama. Ali su obje granice vrlo elastične prirode i dopuštaju najveći razmak. Tako nailazimo na radni dan od 8, 10, 12, 14, 16, 18 sati, dakle najrazličitijih dužina.

Kapitalist je kupio radnu snagu po njenoj *dnevnoj vrijednosti*. Njena *upotrebna vrijednost* pripada njemu za vrijeme radnog dana. On je dakle stekao pravo da se koristi radnikovim jednodnevnim radom. Ali što je radni dan?³⁶ U svakom

³⁵ „Radni dan neodređena je oznaka, on može biti dugačak ili kratak.” (*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.*, London 1770., str. 73.)

³⁶ Ovo je pitanje kudikamo važnije od čuvenoga pitanja što ga je sir Robert Peel (Pil) bio upravio Trgovačkoj komori u Birminghamu (Birmingemu): „What is a pound?” [Što je to funta (sterlinga)?], pitanje koje je moglo samo zato biti postavljeno što je Peel isto tako slabo poznavao prirodu novca kao i „little shilling men” (provincijski trgovci) iz Birminghama.

slučaju nešto manje od običnog dana. Za koliko manje? Kapitalist ima svoje vlastito mišljenje o toj ultima Thule, o toj krajnjoj, *nužnoj granici radnog dana*. Kao kapitalist, on je samo otjelovljen kapital. Njegova je duša duša kapitala. A kapital ima jedan jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrijednosti, da svojim *postojanim* dijelom, sredstvima za proizvodnju, usisava što je moguće veću masu viška rada.³⁷ Kapital je mrtav rad koji oživljava kao vampir samo usisavajući živi rad, i koji utoliko više živi ukoliko više od njega usisa. Vrijeme za koje radnik radi, vrijeme je za koje kapitalist *troši* radnu snagu koju je od njega kupio.³⁸ Ako radnik svoje raspoloživo vrijeme troši za se, on potkrada kapitalista.³⁹

Kapitalist se, dakle, poziva na *zakon robne razmjene*. On, kao i svaki drugi kupac, nastoji istjerati iz upotrebne vrijednosti svoje robe što je moguće veću korist. Ali se iznenada diže radnikov glas, koji je u zahuktalosti procesa proizvodnje bio zamuknuo:

Roba koju sam ja tebi prodao, razlikuje se od druge robne fukare time što njezina upotreba *stvara vrijednost*, i to vrijednost veću nego što ona sama stoji. Zbog toga je ti i kupuješ. Što se na tvojoj strani pokazuje kao oplođivanje kapitala, na mojoj je suvišno izdavanje radne snage. Ti i ja poznajemo na tržištu samo jedan zakon, zakon robne razmjene. A potrošnja robe ne pripada prodavaču koji je otuđuje, već kupcu koji je stiže. Tebi stoga pripada upotreba moje dnevne radne snage. Ali njena dnevna prodajna cijena treba da me osposobi da je reproduciram, dakle i da je iznova mogu prodati. Ne uzimajući u obzir prirodno trošenje uslijed starosti i t. d., ja moram biti sposoban da sa istim normalnim stanjem snage, zdravlja i svježine radim i sutra kao danas. Ti mi stalno propovijedaš evanđelje „štedljivosti” i „uzdržljivosti”. Pa

³⁷ „Zadatak kapitalista je da iz izdatog kapitala istjera što je moguće veću sumu rada.” („D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme du travail possible.” (J. G. Courcelle-Seneuil: *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles*. 2. izd. Paris 1857., str. 62.)

³⁸ „Gubitak jednog radnog sata dnevno od ogromne je štete za trgovinsku državu.” „Među radnim rukama ove zemlje vlada vrlo velika potrošnja luksuznih predmeta, osobito među tvorničkim plebsom; uz to troše i vrijeme, a to je najkobnije rasipanje.” (*An Essay on Trade and Commerce etc.* London 1770., str. 47., 153.)

³⁹ „Ako slobodni radnik dopusti sebi samo trenutak odmora, pljesniva ekonomija, koja ga prati uznemirena pogleda, tvrdi da je on potkrada.” (N. Linguet: *Théorie des Lois Civiles etc.* London 1767., sv. II., str. 466.)

lijepo! Ja ću svojim jedinim imanjem, svojom radnom snagom, upravljati kao razuman i štedljiv domaćin, i uzdržavat ću se od svakog bezumnog rasipanja. Hoću da od nje svakog dana preobraćam u djelatnost, u kretanje, u rad samo onoliko koliko se slaže s njenim normalnim trajanjem i zdravim razvitkom. Bezmjernim produživanjem radnog dana ti možeš za jedan dan iz mene iscijediti veću količinu radne snage nego što ja mogu nadoknaditi za 3 dana. Što ti na taj način dobijaš u radu, gubim ja u supstanci rada. *Iskorištavati* moju radnu snagu i *pljačkaški* mi je oduzimati dvije su sasvim različite stvari. Ako prosječni vijek prosječnog radnika koji radnu snagu troši s razumnom mjerom iznosi 30 godina, onda je vrijednost moje radne snage koju ti meni iz dana u dan plaćaš, $\frac{1}{365 \times 30}$ ili $\frac{1}{10950}$ njene cjelokupne vrijednosti. Ali ako

ti nju potrošiš za 10 godina, ti mi onda plaćaš dnevno $\frac{1}{10950}$ umjesto $\frac{1}{3650}$ od njene cjelokupne vrijednosti, dakle samo $\frac{1}{3}$ njene dnevne vrijednosti, *krađeš* mi dakle dnevno $\frac{2}{3}$ vrijednosti moje robe. Plaćaš mi jednodnevnu radnu snagu, a trošiš trodnevnu. To je protivno našem ugovoru i zakonu robne razmjene. Zahtijevam, dakle, radni dan *normalne* dužine i ne obraćam se tvom srcu kad to zahtijevam; jer kad se radi o novcu, prestaje sentimentalnost. Ti si možda uzoran građanin, možda član društva za zaštitu životinja, možda čak uživaš glas sveca, ali onoj *stvari* koju ti prema meni predstavljaš, ne bije srce u grudima. Što u njoj izgleda da kuca, *kucanje je mog rođenog srca*. Ja zahtijevam *normalan radni dan* zato što zahtijevam vrijednost svoje robe kao i svaki drugi prodavač.⁴⁰

Vidi se: kad ne uzmemo u obzir te sasvim elastične granice, sama priroda robne razmjene ne povlači nikakve granice radnom danu, pa dakle ni višku rada. Kapitalist brani svoje pravo kao kupac kad pokušava da radni dan učini što je moguće dužim i da od *jednog* radnog dana, ako samo može, napravi dva. S druge strane, specifična priroda prodate robe ograničava kupcu njenu potrošnju, a radnik nastoji na svome pravu kao prodavač, kad hoće ograničiti radni dan na određenu normalnu veličinu. Ovdje imamo, dakle, *antinomiju*, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmjene u istoj

⁴⁰ Za vrijeme velikog štrajka što su ga londonski građevinarski radnici vodili 1860.—61., za skraćenje radnog dana na 9 sati, objavio je njihov odbor izjavu koja se gotovo poklapa s obranom našeg radnika. Izjava pravi s dosta ironije aluziju na to što najbješnjeg profitaša među „building masters” [graditeljima], nekog sir M. Peto, „bije glas da je svetac”. (Isti Peto proćuo se kasnije zbog svog divovskog bankrotstva.)

mjeri. Između jednakih prava odlučuje *sila*. I tako se u historiji kapitalističke proizvodnje *normiranje radnog dana* predstavlja kao *borba za granice radnog dana* — borba između ukupnog kapitalista i ukupnog radnika, t. j. između *kapitalističke klase i radničke klase*.

2. Kurjačka glad za viškom rada. Tvorničar i bojar

Nije kapital pronasao *višak rada*. Svuda gdje jedan dio društva ima monopol sredstava za proizvodnju, mora radnik, bio slobodan ili ne, da radnom vremenu potrebnom za njegovo održanje dodaje i suvišno radno vrijeme da bi proizveo⁴¹ životne namirnice za vlasnika sredstava za proizvodnju. Svejedno je da li je taj vlasnik atenski *καλὸς καγαθὸς* [aristokrata], etrurski teokrat [vladajući svećenik], *civis romanus* [rimski građanin], normanski baron, američki vlasnik robova, vlaški bojar, moderni veleposjednik ili kapitalist.⁴² Međutim je jasno da je u takvoj ekonomskoj društvenoj formaciji, u kojoj ne prevladuje *prometna* nego *upotrebna vrijednost* proizvoda, višak rada ograničen užim ili širim krugom potreba, ali da iz *samog karaktera proizvodnje* ne proizlazi *neograničena potreba za viškom rada*. Zato u Starom vijeku prekomjerni rad uzima strahovite oblike kad se god radilo o tome da se prometna vrijednost dobije u njenu samostalnom liku, u proizvodnji zlata i srebra. Tjerati radnika da se ubije radeći, to je tamo bio službeni oblik pretjeranog rada. Čitajte samo Diodora Sicilijanca.⁴³ Ipak su to izuzeci u starom svijetu. Ali čim narodi, kojih se proizvodnja još kreće u nižim oblicima robovskog rada, kuluka i t. d., budu uvučeni u svjetsko tržište kojim

⁴¹ „Oni što rade prehranjuju time ujedno i *penzionere koji se zovu bogataši, i sebe same*.” (Edmund Burke: *Thoughts and Details on Scarcity*. London 1800., str. 2.)

⁴² Vrlo je naivna primjedba koju Niebuhr čini u svojoj *Römische Geschichte*: „Promatrač ne može sebi zatajiti da djela kao što su etrurska, kojih nas ruševine zadivljuju, imaju za pretpostavku *feudalne gospodare i kmetove* u malim (!) državama.” Mnogo je dublje rekao Sismondi da „brüsselske čipke” imaju za pretpostavku najamnog gospodara i najamnog slugu.

⁴³ „Čovjek ne može pogledati te nesretnike (u rudnicima zlata između Egipta, Etiopije i Arabije), koji ne mogu čak ni da održavaju svoje tijelo u čistoci ni da pokrivaju svoju golotinju, a da se ne sažali nad njihovim jadnim udesom. Jer tu nema obzira ni poštade za bolesne, oronule, za starce, za žensku slabost. Gonjeni udarcima svi moraju i dalje raditi, dok smrt ne učini kraj njihovim patnjama i nevolji.” (Diodor Sicilijanc: *Historijska biblioteka*, knj. 3., gl. 13.)

vlada kapitalistički način proizvodnje i koje razvijajući prodaju njihovih proizvoda u inozemstvo čini vanjsku trgovinu njihovim pretežnim interesom, nakalemljuje se na barbarske strahote ropstva, kmetstva i t. d. civilizirana strahota pretjeranog rada. S tog razloga je rad Crnaca u južnim državama Američke Unije sačuvao unekoliko patrijarhalan karakter dok je god proizvodnji poglavitna svrha bila zadovoljavanje neposredne vlastite potrebe. Ali što je izvoz pamuka više postajao životnim interesom onih država, to je i pretjerani rad Crnca, a tu i tamo i potrošnja njegova života za sedam godina rada, sve više postajao činiocem proračunatog i računđijskog sistema. Nije se više radilo o tom da se iz Crnca istjera izvjesna masa korisnih proizvoda, već da se *proizvodi višak vrijednosti*. Slično je s *kulukom*, na pr. u Podunavskim Kneževinama.

Od osobitog je interesa uporediti kurjačku glad za viškom rada u Podunavskim Kneževinama s takvom istom glađu u engleskim tvornicama, jer kod *kulučenja višak rada* ima *samostalan*, ćutilno primjetan oblik.

Uzmimo da radni dan iznosi 6 sati potrebnog rada i 6 sati viška rada. U tom slučaju slobodni radnik daje kapitalistu nedjeljno 6×6 ili 36 sati viška rada. To je isto kao kad bi nedjeljno radio 3 dana za sebe, a 3 dana besplatno za kapitalista. Ali se to ne vidi. Višak rada i potrebni rad slivaju se ujedno. Stoga isti odnos mogu da izrazim, na pr., i ovako: da radnik u svakoj minuti radi 30 sekundi za sebe, a 30 sekundi za kapitalista. Kod *kuluka* je drukčije. Potrebni rad, koji obavlja na pr. vlaški seljak za svoje samoodržanje, *prostorno* je odvojen od njegova viška rada za bojara. Jedan obavlja on na svom vlastitom polju, drugi na gospodarevu dobru. Prema tome, oba dijela radnog vremena postoje *samostalno* jedan pored drugog. U obliku *kuluka* višak rada točno se razlikuje od potrebnog rada. Očevidno je da ta razlika vanjskih oblika ni u čemu ne mijenja *kvantitativni* odnos između viška rada i potrebnog rada. Tri dana viška rada nedjeljno ostaju tri dana rada koji samom radniku ne donose nikakav ekvivalent, zvao se taj rad *kuluk* ili najamni rad. Kapitalistova se kurjačka glad za viškom rada pokazuje u težnji za *bezmjernim produživanjem radnog dana*, a kod bojara jednostavnije u neposrednom lovu na dane *kulučenja*.⁴⁴

⁴⁴ Slijedeće se odnosi na prilike u rumunjskim provincijama kakve su bile *prije* prevrata koji je izvršen poslije Krimskog rata.

Kuluk u Podunavskim Kneževinama bio je spojen s naturalnim rentama i drugim što ide uz kmetstvo, ali je sačinjavao glavni danak vladajućoj klasi. Gdje je takav slučaj, tu kuluk rijetko potječe iz kmetstva, već naprotiv, većinom obrnuto, kmetstvo iz kuluka.^{44a} Takav je slučaj u rumunjskim provincijama. Prvobitni način proizvodnje bio je zasnovan na zajedničkom vlasništvu, ali ne na zajedničkom vlasništvu slaven-skoga, a još manje indijskog oblika. Jedan dio zemljišta obrađivali su članovi zajednice samostalno kao slobodno privatno vlasništvo, drugi dio — ager publicus — obrađivali su zajednički. Proizvodi ovog zajedničkog rada služili su dijelom kao rezervni fond za nerodicu i druge nezgode, dijelom su išli u državnu blagajnu za pokriće troškova na rat, vjeru i druge zajedničke izdatke. U toku vremena prigrabili su vojni i crkveni dostojanstvenici zajednički posjed, a s njime i radove vezane uza nj. Rad slobodnih seljaka na *njihovoj* zajedničkoj zemlji pretvorio se u kuluk za kradljivce zajedničke zemlje. S tim su se ujedno razvili i kmetovski odnosi, svakako samo stvarno, a ne na zakonskoj osnovi, dok ih Rusija, osloboditeljica svijeta, pod izlikom da ukida kmetstvo nije ozakonila. *Zakonik o kulučarskom radu*, koji je 1831. proklamirao ruski general Kiseljev, diktirali su, razumije se, bojari. Tako je Rusija jednim udarcem osvojila magnate Podunavskih Kneževina i odobravanje liberalnih kretena cijele Evrope.

Prema „*Réglement organique*” — tako se zove onaj zakonik o kulučenju — svaki vlaški seljak duguje tako zvanom vlasniku zemljišta pored jedne mase pojedinačno pobrojanih naturalnih davanja: 1. dvanaest radnih dana uopće, 2. jedan dan poljskog rada i 3. jedan dan vučenja drva. Dakle u svemu 14 dana preko godine. Ali s dubokim poznavanjem političke ekonomije zakonodavac nije uzeo radni dan u običnom smislu,

^{44a} (Primjedba uz treće izdanje. — To isto važi i za Njemačku, a specijalno za Prusku istočno od Elbe. U 15. vijeku bio je njemački seljak obavezan na izvjesna davanja u proizvodu i radu, ali je inače bar stvarno bio slobodan čovjek. Njemački kolonisti u Brandenburg, Pomeraniji, Šleziji i Istočnoj Pruskoj bili su čak i pravno priznati kao slobodni. Pobijeda plemstva u seljačkom ratu učinila je tome kraj. I nisu samo pobijeđeni južnonjemački seljaci ponovo postali kmetovima. Još od sredine 16. vijeka bili su istočnopruski, brandenburški, pomeranski i šleski a uskoro zatim i schleswig-holsteinski (šlezvig-holštajnski) slobodni seljaci poniženi na položaj kmetova. (Maurer: *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Erlangen 1862./63., sv. IV. — Meitzen: *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866*. Berlin 1873. — Hanssen: *Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein*.) — F. E.)

već radni dan *potreban* za izradu prosječnog dnevnog proizvoda, a prosječni *dnevni* proizvod tako je lukavo odredio da nikakav div ne bi s njim na kraj izišao za 24 sata. Suhoparnim riječima prave ruske ironije izjavljuje stoga sam „Réglement” da se pod 12 radnih dana ima razumjeti proizvod ručnog rada od 36 dana, a pod 1 danom poljskog rada 3 dana, pod 1 danom povoza drva isto tako 3 dana. Svega 42 dana kuluka. Ali na ovo dolazi još i tako zvana *jobadžija*, službe na koje gospodar zemlje ima pravo za izvanredne potrebe proizvodnje. Svako selo mora razmjerno veličini svog stanovništva godišnje davati određen kontingent za jobadžiju. Ovaj dodajni kuluk cijeni se za svakog vlaškog seljaka na 14 dana. Na taj način, propisani kuluk iznosi godišnje 56 radnih dana. Ali u Vlaškoj poljoprivredna godina broji zbog rđave klime samo 210 dana, od čega treba odbiti 40 dana na nedjelje i praznike, 30 dana prosječno na nevrijeme, ukupno 70 dana. Ostaje 140 radnih dana. Odnos kuluka prema potrebnom radu $\frac{56}{84}$, ili $66\frac{2}{3}\%$, izražava mnogo manju stopu viška vrijednosti nego što je ona koja određuje rad engleskog poljoprivrednog ili tvorničkog radnika. Međutim, ovo je samo *zakonom* propisani kuluk. A „Réglement organique” znao je da u još „liberalnijem” duhu nego englesko tvorničko zakonodavstvo olakša svoje izigravanje. Pošto je od 12 dana načinio 54, on je nominalni dnevni posao svakog od ta 54 dana kuluka tako definirao da je jedan dio uvijek morao ostati za slijedeće dane. Na primjer, za 1 dan je trebalo opljeviti toliki komad zemljišta koji za tu operaciju, osobito kod kukuruza, iziskuje dvostruko više vremena. Zakonski dnevni posao za pojedine poljoprivredne radove može se tako protumačiti da dan počinje u maju, a svršava se u oktobru. Za *Moldavsku* su odredbe još oštrije. „Dvanaest dana *Réglement organique*”, uzviknuo je neki bojar pijan od pobjede, „iznose 365 dana u godini!”⁴⁵

Dok je *Réglement organique* Podunavskih Kneževina bio *pozitivan* izraz kurjačke gladi za viškom rada, kojoj je svaki paragraf davao zakonsko priznanje, dotle su engleski *Factory-Acts* [tvornički zakoni] *negativni* izrazi iste kurjačke gladi. Putem *prisilnog ograničavanja radnog dana od strane države*, i to od strane države kojom vladaju kapitalist i veleposjednik, ti zakoni obuzdavaju kapitalovu težnju za bezmjernim isisavanjem radne snage. Bez obzira na danomice opasnije bujanje

⁴⁵ Više pojedinosti naći će čitalac u E. Regnault: *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*. Paris 1855. [Str. 303., 321. i dalje.]

radničkog pokreta diktirala je ograničenje radnog dana ona ista nužnost koja je nagnala Engleze da svoja polja dubre guanom. Ista slijepa gramzljivost koja je iscrpla zemlju, zasjekla je u sam korijen životnu snagu nacije. Periodične epidemije dokazivale su to u Engleskoj isto tako jasno kao u Njemačkoj i Francuskoj *opadanje vojničke mjere*.⁴⁶

Factory-Act od 1850., koji sad (1867.) važi, dopušta prosječno 10 sati rada na dan preko nedjelje, t. j. za prvih 5 dana u nedjelji 12 sati, od 6 sati izjutra do 6 sati uveče, od čega po zakonu otpada $\frac{1}{2}$ sata na doručak i 1 sat na ručak, ostaje, dakle, $10\frac{1}{2}$ radnih sati, i 8 sati za subotu, od 6 sati izjutra do 2 sata poslije podne, od čega $\frac{1}{2}$ sata ide na doručak. Ostaje 60 radnih sati: po $10\frac{1}{2}$ za prvih 5 dana u nedjelji i $7\frac{1}{2}$ za posljednji dan.⁴⁷ Postavljeni su naročiti čuvari zakona, *tvornički inspektori*, koji su potčinjeni ministarstvu unutrašnjih poslova, i kojih izvještaje objavljuje parlament svakih šest mjeseci. Ti izvještaji pružaju neprestanu i službenu statistiku kurjačke gladi kapitalista za viškom rada.

Čujmo za časak tvorničke inspektore.⁴⁸

„Varalica tvorničar počinje rad četvrt sata prije 6 sati izjutra, nekad koju minutu prije, nekad koju minutu kasnije, a svršava četvrt sata poslije 6 sati po podne, nekad koju minutu ranije, nekad koju minutu kasnije. Od polovine sata koja je

⁴⁶ „Uopće može se reći da organska bića napreduju u izvjesnim granicama, ako prekorače srednju mjeru svoje vrste. Čovjekova se tjelesna mjera smanjuje, ako fizički ili društveni odnosi ometaju njegovo napredovanje. U svima evropskim zemljama gdje postoji regrutiranje, opala je od njegova uvođenja srednja tjelesna mjera odraslih muškaraca i uopće njihova vojnička sposobnost. Prije revolucije (1789.) bio je u Francuskoj minimum za pješake 165 cm; 1818. (zakon od 10. marta) 157 cm; po zakonu od 21. marta 1832., 156 cm; prosječno se tamo preko polovine regruta odbija zbog nedovoljnog rasta i tjelesnih nedostataka. U Saksonskoj je vojnička mjera 1780. bila 178, sad je 155 centimetara. U Pruskoj je 157. Prema podacima koje je u *Bayerische Zeitung* od 9. maja 1862. iznio dr. Meyer, izlazi da je u Pruskoj, računajući prosječno za 9 godina, od 1.000 pozvanih na regrutaciju bilo 716 nesposobno za službu u vojsci: 317 zbog nedovoljne visine, 399 zbog tjelesnih nedostataka... 1858. Berlin nije bio kadar dati svoj kontingent dopunske momčadi, nedostajalo je 156 ljudi.” (J. v. Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*. 7. izd. 1862., sv. I., str. 117., 118.)

⁴⁷ Historija tvorničkog zakona od 1850. bit će iznijeta kasnije u ovoj glavi.

⁴⁸ Početnog perioda krupne industrije u Engleskoj do 1845. dotičem se samo ovdje-onđe; o tome će čitalac naći više u *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* od Friedricha Engelsa, Leipzig 1845. [Srpski prijevod: *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Preveli N. Tomić i N.

nominalno određena za doručak, otkida on s početka i s kraja po 5 minuta, a po 10 minuta zakida s početka i s kraja sata određenog za ručak. Subotom radi četvrt sata, kad više kad manje, poslije dva sata po podne. Na taj način njegova dobit iznosi:

Prije 6 sati izjutra	15 minuta	<i>Ukupno za 5 dana:</i> 300 minuta
Poslije 6 sati po podne . . .	15 „	
Od vremena za doručak . . .	10 „	
Od vremena za ručak	20 „	
	60 minuta	
<i>Subotom:</i>		
Prije 6 sati izjutra	15 minuta	<i>Ukupni nedjeljni dobitak:</i> 340 minuta
Od vremena za doručak . . .	10 „	
Poslije dva sata po podne . .	15 „	

Ili 5 sati i 40 minuta nedjeljno, što pomnoženo s 50 radnih nedjelja po odbitku 2 nedjelje za praznike ili slučajne prekinde, iznosi 27 radnih dana.”⁴⁹

„Ako se radni dan produži dnevno po 5 minuta preko normalnog trajanja, iznosi to godišnje 2½ radna dana.”⁵⁰
„Jedan sat više rada na dan, dobijen na taj način što se sad tu sad tamo ugrabi po koja minuta, čini da godina ima 13 mjeseci umjesto 12.”⁵¹ -

Krize, kada se proizvodnja prekida i kad se radi samo „kratko vrijeme”, samo nekoliko dana u nedjelji, razumije se

Bogdanović. Socijalistička Biblioteka, sv. 9. Beograd 1911.] Koliko je duboko *Engels* shvatio duh kapitalističkog načina proizvodnje, dokazuju *Factory Reports, Reports on Mines* [izvještaji tvorničkih i rudničkih inspektora] i t. d. objavljeni *poslije 1845.*, a kako je divno umio slikati pojedinosti tadašnjih prilika vidi se iz najpovršnijeg poređenja njegova spisa sa službenim izvještajima *Children's Employment Commission, 1863.—67.* [komisije za proučavanje dječjeg rada], koji su objavljeni 18 do 20 godina kasnije. Naime, u njima se govori o onim *granama industrije* u koje do 1862. još nije bilo uvedeno tvorničko zakonodavstvo, a dijelom ni sad još nije uvedeno. Tu dakle prilike nisu miješanjem izvana pretrpjele neku naročitu promjenu prema prilikama koje je *Engels* bio opisao. Ja sam uzeo primjere poglavito iz perioda slobodne trgovine *poslije 1848.*, iz onog rajskog vremena o kome koliko hvalisavi toliko naučno ubogi torbari slobodne trgovine *trabunjaju* Nijemcima čitava brda. Uostalom *Engleska ovdje* stoji u prednjem planu samo zato što je klasičan predstavnik kapitalističke proizvodnje i što jedino ona ima neprekidnu službenu statistiku o stvarima o kojima je ovdje riječ.

⁴⁹ *Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories, u: Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859.*, str. 4., 5.

⁵⁰ *RIF*, za 31. oktobar 1856., str. 35.

⁵¹ *RIF*, za 30. april 1858., str. 9.

da ni u čem ne mijenjaju nagon za produživanjem radnog dana. Što se manje poslova pravi, tim veći mora biti dobitak na napravljenom poslu. Što se manje vremena može raditi, tim veći mora biti višak radnog vremena. Tako tvornički inspektori izvještavaju o periodu krize od 1857. do 1858.:

„Može se smatrati da je nedosljednost da bude ikakvog pretjeranog rada u vrijeme kad trgovina ide rđavo, ali njeno rđavo stanje podbada bezobzirne ljude da prekorače zakon; na taj način osiguravaju oni sebi *ekstraprofit*.” „U isto vrijeme”, kaže *Leonhard Horner*, „kad su 122 tvornice u mom kotaru potpuno napuštene, kad 143 miruju, a sve druge rade kratko vrijeme, produžuje se s pretjeranim radom preko zakonom određenog vremena.”⁵² „Ma da se”, kaže *g. Howell*, „u većini tvornica zbog rđavog stanja poslova radi samo pola vremena, dobijam i sad isti broj žalbi da se radnicima svaki dan ukrade (snatched) $\frac{1}{2}$ ili $\frac{3}{4}$ sata zakidanjem od vremena za objede i odmor koje im je zakonom zajamčeno.”⁵³

Ista se pojava ponovila u manjem stepenu za vrijeme strahovite pamučne krize od 1861.—1865.⁵⁴

„Kad zateknemo radnike na poslu za vrijeme sati za jelo ili inače u nezakonito vrijeme, kaže nam se pokadšto da oni *nikako ne će da napuste tvornicu*, i da ih moraju silom tjerati da prekinu rad (čišćenje strojeva i. t. d.), a osobito subotom poslije podne. Ali to što „ruke” ostaju u tvornici kad se strojevi smire, događa se samo zato što im između 6 sati izjutra i 6 sati uveče, u zakonom propisane radne sate, nije dopušteno da obave te poslove.”⁵⁵

„Ekstraprofit koji se pravi pretjeranim radom preko zakonskog vremena, čini se za mnoge tvorničare i odveć veliko

⁵² Isto, str. 43.

⁵³ Isto, str. 25.

⁵⁴ *RIF*, za 30. april 1861. Vidi Appendix No. 2 u: *RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 7., 52., 53. U drugom polugodištu 1863. prekoračenja su opet postala brojnija. Upor. *RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 7.

⁵⁵ *RIF*, za 31. oktobar 1860., str. 23. S kakvim su se fanatizmom, prema iskazima koje su tvorničari dali pred sudom, njihove tvorničke ruke protivile svakom prekidanju rada u tvornici, pokazuje ovaj kuriozum: Početkom juna 1836. primiše magistrati [policijski suci] u Dewsburyu (Yorkshire) [Djusberiju (Jorkšir)] prijave da su vlasnici osam velikih tvornica u blizini Batleya (Betlija) povredili tvornički zakon. Jedan dio te gospode bio je optužen da je kod njih 5 dječaka između 12 i 15 godina rintalo od petka u 6 sati izjutra pa do 4 sata po podne u subotu, a da im nikakav odmor nije bio dopušten osim za jelo i *1 sat spavanja* o ponoći. A ta su djeca imala obavljati neprekidni tridesetosatni rad u „shoddy-hole”, kako se zove jazbina u kojoj se čijaju vunene krpe

iskušenje a da bi mu se mogli oprijeti. Oslanjaju se na sreću da ne će biti uhvaćeni i računaju da će im čak i u slučaju otkrića neznatnost novčanih kazni i sudskih troškova još uvijek osigurati *bilancu s dobitkom*.⁵⁶ „Gdje se dodajni rad dobiva *množenjem sitnih krađa u toku dana* („a *multiplication of small thefts*”), tu inspektori nailaze na gotovo nesavladljive poteškoće u pogledu njihova dokazivanja.”⁵⁷ Te „*sitne krađe*” vremena za jelo i odmor radnika, koje kapital vrši, označavaju tvornički inspektori kao „*petty pilferings of minutes*”, krađice minuta,⁵⁸ „*snatching a few minutes*”, smotavanje minuta,⁵⁹ ili, kako to radnici tehnički zovu, „*nibbling and cribbling at meal times*” (zajedanje i zakidanje od vremena za jelo).⁶⁰

Vidi se, u ovoj atmosferi *stvaranje viška vrijednosti pomoću viška rada* nije tajna. „Kad dopustite”, rekao mi je neki vrlo uvažen tvorničar, „da se kod mene *radi* dnevno samo 10 minuta *preko* vremena, mećete mi u džep 1.000 f. st. godišnje.”⁶¹ „*Atomi vremena elementi su dobiti*.”⁶²

U tom pogledu ništa nije karakterističnije od oznake „*full timers*” [punovremenjaci] za radnike koji rade puno vrijeme, i „*half timers*” [poluvremenjaci] za djecu ispod 13 godina koja smiju raditi samo 6 sati.⁶³ Tu se radnik naprosto pretvorio u oličenje radnog vremena. Sve su individualne razlike svedene na razlike između radnika koji rade *puno vrijeme* i radnika koji rade *pola vremena*.

i gdje more od oblaka prašine, otpadaka i t. d. prisiljava čak i odraslog radnika da veže maramu preko usta radi zaštite svojih pluća! Gospoda optuženi dadoše riječ namjesto zakletve — jer su kao *kvekeri* imali i odviše religioznih skrupula da bi položili *zakletvu* — da su oni u svom velikom milosrđu dopuštali jednoj djeci četiri sata spavanja, ali da tvrdo-glava djeca nisu htjela nikako u postelju! Gospoda kvekeri osuđeni su na 20 f. st. globe, *Dryden* (Drajdén) je naslutio ove kvekere:

Lisac, nabijen lažnim svetiteljstvom,
Bojao se kletve ali lagao kao vrag
S licem isposnika i pogledom sveca,
I ne usudi se grijesiti — dok ne očita molitvu!

⁵⁶ *RIF*, za 31. oktobar 1856., str. 34.

⁵⁷ Isto, str. 35.

⁵⁸ Isto, str. 48.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² *Moments are the elements of profit*. (*RIF*, za 80. april 1860., str. 56.)

⁶³ Ovaj je izraz stekao pravo građanstva u tvornici i u izvještajima tvorničkih inspektora.

3. Grane engleske industrije u kojima zakon ne ograničava eksploataciju

Promatrali smo dosad nagon za *produživanjem radnog dana*, vampirsko-kurjačku glad za viškom rada na području na kome su strahoviti ispadi, za koje jedan engleski buržoaski ekonomist kaže da ih nisu nadmašile grozote Španjolaca prema američkim crvenokošcima,⁶⁴ naposljetku udarili kapitalu lance *zakonskog ograničenja*. Bacimo sad pogled na neke grane proizvodnje u kojima je isisavanje radne snage još i danas *neobuzdano* ili je do juče bilo.

„G. Broughton (Brauton), Counti Magistrate [mirovni sudac], izjavio je kao predsjednik mitinga održanog u općinskoj dvorani u Nottinghamu 14. januara 1860. da među gradskim stanovništvom koje se bavi *fabrikacijom čipaka* vlada bijeda i patnja kakve ostali civilizirani svijet ne poznaje... Djecu od 9 do 10 godina izvlače iz njihovih prljavih postelja u 2, 3 ili 4 sata izjutra i prisiljavaju ih da za održanje golog života rade do 10, 11 i 12 sati noću, dok im udovi ne uvenu i tijelo se ne sparusi, dok im crte lica ne otupe i ne izgube izgled ljudskih bića, već padnu u kamenu ukočenost da je jezovito samo i vidjeti je. Mi se ne čudimo što su g. Mallett i drugi tvorničari istupili radi *protesta protiv svakog raspravljanja*... Ovaj sistem kako ga je opisao *prečasn* g. Montagu Valpy (Montegju Valpi), *sistem je neograničenog ropstva*, ropstva u socijalnom, fizičkom, moralnom i intelektualnom pogledu... Što se može misliti o gradu koji održava javnu skupštinu da bi *molio da se radno vrijeme za muškarce ograniči na 18 sati dnevno!*... Mi deklamiramo protiv virdžinskih i karolinskih plantažera. A da li je trgovanje Crncima, sa svima strahotama bića i trgovine ljudskim mesom, odvratnije od ovog laganog ubijanja ljudi, koje se vrši da bi *kapitalisti izvlačili dobit* iz proizvodnje velova i ovratnika?“⁶⁵

Industrija lonaca (pottery) u Staffordshire-u (Staffordširu) bila je za posljednje 22 godine predmet triju parlamentarnih anketa, kojih se rezultati nalaze u izvještaju što ga je *Scriven*

⁶⁴ „Pohlepa tvorničara, kojih okrutnost u njihovoj jurnjavi za dobitkom ne zaostaje za okrutnošću koju su Španjolci pokazali iz osvojenja Amerike tražeći zlato.“ (John Wade: *History of the Middle and Working Classes*. 3. izd., London 1833., str. 114.) Teorijski dio ove knjige, neka vrsta osnove političke ekonomije, ima ponešto što je za njeno vrijeme originalno, na pr. o trgovinskim krizama. Historijski dio kipti bestidnim plagijatima iz Sir M. Eden: *History of the Poor*. London 1799.

⁶⁵ Londonski *Daily Telegraph* od 17. januara 1860.

1841. g. uputio na „Children's Employment Commissioners“, u izvještaju dr. Greenhowa (Grinhaua) od 1860., objavljenom po nalogu sanitetskog činovnika Privy Council-a [tajnog vijeća]. (PHR, III, I, 102.—113.) i naposljetku u izvještaju g. *Longe-a* od 1863. u „First Report of the Children's Employment Commission“ od 13. juna 1863. Za moj zadatak je dovoljno da iz izvještaja od 1860. i 1863. uzmem nekoliko svjedočanstava same eksploatirane djece. Po djeci se mogu izvesti zaključci i za odrasle, osobito za djevojke i žene, i to u jednoj industrijskoj grani prema kojoj pređenje pamuka i tome slično izgleda vrlo ugodan i zdrav posao.⁶⁶

Williamu Woodu (Viljemu Vudu), starom devet godina, „bilo je 7 godina i 10 mjeseci kad je počeo raditi“. Od prvog dana on je „*ran moulds*“ (nosio izrađenu robu s kalupom u sušionicu i zatim vraćao prazne kalupe). On dolazi svaki dan preko nedjelje na posao u 6 sati izjutra, a prestaje tek oko 9 sati uveče. „Radim do 9 sati uveče svih sedam dana u nedjelji. Tako sam radio na pr. i za posljednjih 7—8 nedjelja.“ Dakle petnaestosatni rad za sedmogodišnje dijete! *J. Murray* (Dž. Murej), dječak od 12 godina, izjavio je: „I run moluds and turn jigger (ja nosim kalupe i okrećem kolo). Dolazim u 6, ponekad u 4 sata izjutra. Radio sam cijelu prošlu noć do 8 sati jutros. Nisam bio u postelji od prethodne noći. Osim mene radilo je 8 ili 9 drugih dječaka cijelu prošlu noć. Svi su, osim *jednoga*, jutros ponovo došli. Dobijam 3 šilinga i 6 penca nedjeljno. *Ne dobijam ništa više kad radim cijelu noć*. Posljednje nedjelje radio sam dva puta cijele noći.“ *Fernyhough* (Fernihaf), dječak od 10 godina: „Ja nemam uvijek cijeli sat za ručak; često samo po sata: svakog četvrtka, petka i subote.“⁶⁷

Dr. Greenhow izjavljuje da je ljudski vijek u lončarskim kotarevima *Stoke-upon-Trent-a* i *Woolstanton-a* izvanredno kratak. Ma da je u kotaru *Stoke* zaposleno u lončarnicama samo 30.6%, a u *Woolstanton-u* samo 30.4% muškog stanovništva iznad 20 godina, ipak u prvom kotaru dolazi *više od polovine*, a u drugome oko dvije petine smrtnih slučajeva na plućne bolesti kod muškaraca te kategorije. *Dr. Boothroyd* (Butrojd), praktični liječnik iz *Hanley-a* (Henlija), izjavljuje: „Svako naredno pokoljenje lončara kržljavije je i slabije od prethodnoga.“ Isto tako drugi liječnik, g. *McBean* (Mak Bin): „Otkako sam prije 25 godina započeo svoju praksu među lončarima, ova se

⁶⁶ Uporedi Engels: *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Leipzig 1845., str. 249. do 251. [Srpski prijevod, Beograd 1911., str. 221.—222.]

⁶⁷ *CEC*, I, 1863. Evidence. str. 16., 19., 18.

klasa neobično izrodila, što se pokazuje u sve većem smanjivanju stasa i težine." Ove su izjave uzete iz izvještaja dr. Greenhow-a od 1860.⁶⁸

Iz izvještaja komesara od 1863. slijedeće: Dr. J. T. Arledge (Dž. T. Arledž), glavni liječnik bolnice u North Staffordshire, kaže: „Kao klasa predstavljaju lončari, muškarci i žene, fizički i moralno *izrođeno* stanovništvo. Oni su po pravilu zakržljali, rđavo građeni i često deformiranih prsiju. Stare prerano i kratka su vijeka. Flegmatični su i malokrvni; uporni nastupi dispepsije, poremećaji jetara i bubrega i reumatizam odaju slabost njihova sastava. Ali su iznad svega podložni plućnim bolestima: zapaljenju pluća, sušici, bronhitisu i sipnji. Jedan oblik sipnje nalazi se samo kod njih i poznat je pod imenom lončarske sipnje ili lončarske sušice. Od škrofuloze, koja napada žlijezde, kosti i druge dijelove tijela, boluje više od dvije trećine lončara. Što *izrođavanje* (degenerescence) stanovništva ovog kotara nije još mnogo veće, ima se zahvaliti samo regrutiranju radnika iz okolnih zemljoradničkih kotareva i brakovima sa zdravijim rasama." G. Charles Pearson (Čarls Pirson), doskorašnji House Surgeon (kućni liječnik) iste bolnice, piše u pismu komesaru Longe-u između ostaloga i ovo: „Mogu govoriti samo na osnovi ličnog promatranja, a ne statistički, ali ne oklijevam da vas uvjerim kako uvijek uskipim od gnjeva kad pogledam tu jadnu djecu, kojih se zdravlje žrtvuje da bi se zadovoljila lakomost njihovih roditelja i poslodavaca." On nabraja uzroke bolestima lončara, i prelazeći od manje važnih na važnije, stavlja kao vrhunac „long hours" („dugo radno vrijeme"). Izvještaj komisije nada se da „ova manufaktura, koja zauzima tako odličan položaj u očima svijeta, ne će duže nositi na sebi ljagu da njen velik uspjeh prati fizičko izrođavanje, raznovrsna tjelesna stradanja i rana smrt radnog stanovništva, kojeg su radom i umješnošću postignuti tako veliki rezultati".⁶⁹ Ono što važi za lončarsku industriju u Engleskoj, važi i za Škotsku.⁷⁰

Manufaktura žigica datira od 1833., kad je pronađen način da se fosfor stavi na samo drvce. Ona se od 1845. brzo razvila u Engleskoj, a iz gusto naseljenih dijelova Londona raširila se naročito prema Manchester-u, Birmingham-u, Liverpool-u, Bristol-u, Norwich-u, Newcastle-u i Glasgow-u, a s njom se rasprostriješe i sklopici (vilični grč), koje je neki bečki liječnik još 1845. označio kao osobitu bolest žigičara. Polovina rad-

⁶⁸ *PHR*, III., str. 102., 104., 105.

⁶⁹ *CEC*, 1863., str. 24., 22. i XI.

⁷⁰ Isto, str. XLVII.

nika su djeca ispod 13 i mlade osobe ispod 18 godina. Ova je manufaktura zbog svoje nezdravosti i odvratnosti tako ozloglašena da joj samo najpropaliji dio radničke klase, polugladne udovice i t. d., daje svoju djecu, „izdrpanu, polugladnu, sasvim zapuštenu i neodgojenu djecu”.⁷¹ Od svjedoka koje je preslušavao komesar White (Uajt) (1863.) bilo ih je 270 ispod 18 godina, 50 ispod 10 godina, 10 ih je imalo samo 8, a 5 samo 6 godina. Radni dan kretao se od 12 do 14 i 15 sati; uz to noćni rad i neuredni objedi, većinom u samim prostorijama za rad, koje su okružene fosforom. Dante bi našao da ta manufaktura nadmašuje i najgroznije njegove fantazije o paklu.

U *tvornicama tapeta* grublje se vrste štampaju strojevima, finije rukom (block printing). Najživlji su poslovi od početka oktobra do kraja aprila. Za vrijeme tog perioda rad u njima traje često i *gotovo bez prekidanja* od 6 sati izjutra do 10 sati uveče i dublje u noć.

J. Leach (Dž. Lič) izjavljuje: „Prošle zime (1862.) od djevojčica nije se na posao vratilo njih 6 uslijed bolesti dobijenih pretjeranim radom. Da bi ostale održao budne, moram na njih *vikati*.” W. Duffy (V. Djufi): „Djeca su često tako umorna da ne mogu držati oči otvorene, a i mi to možemo često puta doista samo s mukom.” J. Lightbourne (Dž. Lajtborn): „Meni je 13 godina... Prošle smo zime radili do 9 sati uveče, a prethodne i do 10. Prošle sam zime gotovo svako veče morao plakati, toliko su me boljele noge.” G. Apseden (Dž. Epsiden): „Imao sam običaj da ovog mog mališana, kad mu je bilo 7 godina, nosim tamo i natrag po snijegu, on je obično radio *16 sati!*... Često sam puta kleknuo da ga nahranim *dok je on stajao uz stroj, jer ga on nije smio ostaviti ni zaustaviti.*” Smith, član firme neke manchesterske tvornice koji je upravljao njenim poslovima: „Mi (misli „ruke” koje rade za „nas” gazde) radimo bez prekidanja za jelo, tako da je dnevni rad od 10¹/₂ sati gotov u 4¹/₂ sata poslije podne, a sve poslije toga *prekovremeni* je rad.” (Da li i taj g. Smith slučajno *ne jede* ništa čitavih

⁷¹ Isto, str. LIV.

⁷² Ovo se ne smije uzeti kao *višak radnog vremena* u našem smislu. Ta gospoda smatraju radni dan od 10¹/₂ sati kao *normalan radni dan*, koji dakle isključuje i normalni višak rada. Tada počinje „*prekovremeni rad*” koji se nešto bolje plaća. Inat ćemo kasnije priliku vidjeti da se upotreba radne snage za vrijeme tako zvanog *normalnog radnog dana* plaća *ispod vrijednosti*, tako da je „prekovremeni rad” puko lukavstvo kojim kapitalist cijedi više „viška rada”, a to uostalom ostaje i onda kad se radna snaga, upotrebljavana za vrijeme „normalnog radnog dana”, stvarno plaća po punoj vrijednosti.

10¹/₂ sati?) Mi (isti Smith) rijetko prestajemo prije 6 sati uveče (on misli s trošenjem „naših” ljudskih strojeva), tako da mi (opet isti gospodin) cijele godine stvarno radimo prekovremeno... Djeca i odrasli (152 djeteta i mlade osobe ispod 18 godina i 140 odraslih) radili su *bez razlike* kroz svih posljednjih 18 mjeseci prosječno *najmanje 7 dana i 5 sati u nedjelji* ili 78¹/₂ sati nedjeljno. Za 6 nedjelja *navršenih 2. maja ove god. (1863.)*, prosjek je bio veći — *8 dana ili 84 sata na nedjelju!*” Ipak taj isti g. *Smith*, koji toliko silno uživa da kao neki vladalac govori u prvom licu množine, dodaje smješkajući se: „Mašinski je posao lak.” Tako isto govore poslodavci kod kojih se štampa rukom (block printing): „Ručni rad je zdraviji od mašinskog.” Uglavnom su se gg. tvorničari s negodovanjem izjasnili protiv prijedloga „*da se strojevi zaustave bar u pauzama kad se uzima jelo*”. G. *Otley* (Otlí), direktor tvornice tapeta u *Borough-u* (u Londonu), kaže: „Zakon koji bi dopuštao da se radi od 6 sati izjutra do 9 sati uveče, jako bi *nam* (!) se svidio, ali radno vrijeme od 6 sati izjutra do 6 sati uveče, propisano tvorničkim zakonom, nije *nam* (!) zgodno... Mi zaustavljamo stroj za vrijeme ručka (kakva velikodušnost!). Ovo stajanje stroja ne prouzrokuje neki osjetan gubitak u papiru i boji.” „Ali”, dodaje on s punim razumijevanjem, „*mogu pojmiti da nitko ne voli ni takav gubitak.*” Komisijski izvještaj naivno misli da strah nekih „vodećih firmi” da ne izgube u vremenu, t. j. u vremenu kad prisvajaju tuđi rad, čime bi bio „izgubljen profit”, da taj strah nije „dovoljan razlog” da djeca ispod 13 godina i mlada lica ispod 18 godina za vrijeme čitavih 12—16 sati „ostanu bez ručka” niti da im se jelo dodaje za vrijeme *samog procesa proizvodnje*, kao što se parnom stroju dodaje ugljen i voda, vuni sapun, kotaču ulje i t. d., kao puka *pomoćna materija sredstva za rad.*⁷³

Ako ne uzmemo u obzir strojno miješanje kruha, koje se tek odskora počelo uvoditi, vidjet ćemo da je od svih industrija u Engleskoj *pekarska* do danas očuvala najstarinskiji način proizvodnje, način koji po svjedočenju pjesnika iz doba Rimskog carstva, datira još iz pretkršćanskih vremena. Ali mi znamo već od prije da je *kâpital* u prvi mah ravnodušan prema tehničkom karakteru procesa rada kojim zavlada. On ga u početku usvaja kakvog ga zatječe.

Nevjerojatno falsificiranje kruha, osobito u Londonu, prvo je otkrio, u svom izvještaju o falsificiranju životnih namirnica,

⁷³ *CEC*, 1863., Evidence, str. 123., 124., 125., 140. i LIV.

odbor imenovan od Donjeg Doma (1855. do 1856.) i spis Dr. Hassal: *Adulterations detected*.⁷⁴ Posljedica tih otkrića bio je zakon od 6. augusta 1860.: „for preventing the adulteration of articles of food and drink” (za sprečavanje falsificiranja hrane i pića), zakon bez ikakva uspjeha, jer je, razumije se, najnježnije vodio računa o svakom pristalici slobodne trgovine koji kupovinom i prodajom falsificiranih robâ želi da „to turn an honest penny” [da pošteno zaradi neku paru].⁷⁵ Sam je odbor manje-više naivno formulirao svoje uvjerenje da slobodna trgovina u suštini znači trgovinu falsificiranim ili, kako to Englezi duhovito kažu, „sophisticiranim materijama”. Doista ova „sophistika” umije bolje od *Protagore* od crnoga napraviti bijelo, a od bijeloga crno, i bolje od *Eleata* ad oculos (očigledno) dokazati kako je sve stvarno puka *prividnost*.⁷⁶

U svakom slučaju, ovaj odbor pokrenuo je publiku da obrati pažnju na svoj „svagdašnji kruh”, pa i na *pekarnice*. Istovremeno odjeknu na javnim skupštinama i u peticijama parlamentu krik londonskih pekarskih pomoćnika o *prekovremenom radu* i t. d. Krik je bio tako snažan da je g. H. S. Tremenheere, također član mnogo spominjane komisije od 1863., imenovan za kraljevskog istražnog komesara. Njegov izvještaj⁷⁷ zajedno s izjavama svjedoka uzbudio je javnost, ne njeno srce već želudac. Englez, jak u poznavanju biblije, znao je doduše da čovjek ako nije *božjom milošću* kapitalist, veleposjednik ili sinekurista, mora jesti kruh u znoju lica svoga, ali nije znao

⁷⁴ Stipsa, fino istucana ili pomiješana sa solju, normalan je trgovinski artikl i nosi značajno ime „baker's stuff” (pekarski materijal).

⁷⁵ Kao što je poznato, *čad* je vrlo snažan oblik ugljika, te ga kapitalistički dimnjačari prodaju engleskim zakupnicima kao gnojivo. 1862. morao je britanski „Juryman” (porotnik) u jednoj parnici riješiti da li je čad, s kojom je bez kupčeva znanja bilo pomiješano 90% prašine i pijeska, „prava” čad u „trgovačkom” smislu ili je „falsificirana” čad u zakonskom smislu. „Amis du commerce”, [prijatelj trgovine] riješio je da je to „prava” trgovinska čad, odbiše zakupnikovu tužbu, i povrh toga osudiše ga da plati parničke troškove.

⁷⁶ Francuski kemičar *Chevallier* (Ševalje) nabrojao je u jednoj raspravi o „sophistikacijama” [falsificiranjima] robâ preko 600 artikala, a za mnoge među njima nabrojao je po 10, 20 pa i 30 raznih načina falsificiranja. On dodaje da sve načine ne poznaje i da nije naveo ni sve koji su mu poznati. Za šećer navodi 6 vrsti falsificiranja, za ulje 9, za maslac 10, za so 12, za mlijeko 19, za kruh 20, za rakiju 23, za brašno 24, za čokoladu 28, za vino 30, za kavu 32 i t. d. Čak ni blagi gospod bog nije umakao toj sudbini, kao što se može vidjeti iz: Rouard de Card: *De la falsification des substances sacramentales*, Paris 1865.

⁷⁷ *Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.* London 1862. i *Second Report etc.* London 1863.

da u svome svagdašnjem kruhu mora jesti izvjesnu količinu *ljudskog znoja* pomiješanog s gnojem iz čireva, paučinom, leševima bubašvaba i trulim njemačkim kvascem, a da i ne govorimo o stipsi, pješčanom kamenu i ostalim ugodnim mineralnim sastojcima. Zato je bez obzira na Njenu Svetost „Free-trade” [„slobodnu trgovinu”], dotle „slobodni” pekarski posao bio podvrgnut nadzoru državnih inspektora (krajem parlamentarne sesije 1863.). Istim zakonom zabranjen je rad od 9 sati uveče do 5 sati izjutra za pekarske pomoćnike ispod 18 godina. Ova odredba govori više nego debele knjige o pretjeranom radu u ovoj naoko patrijarhalnoj grani rada.

„Rad londonskog pekarskog pomoćnika počinje po pravilu u 11 sati noću. On prvo zamijesi tijesto, vrlo težak posao koji traje $\frac{1}{2}$ do $\frac{3}{4}$ sata, već prema veličini i finoći peciva. Zatim liježe na dasku za miješanje, koja ujedno služi kao poklopac načava, i spava nekoliko sati s jednom brašnenom vrećom pod glavom, a sa drugom preko sebe. Zatim počinje brz, neprekidan rad od 4 sata: miješanje tijesta, mjerenje, davanje oblika, metanje u peć, vađenje iz peći i t. d. Temperatura u pekarnicama iznosi 75 do 90 stepeni [~~24~~—32° C], a u malim pekarnicama bit će prije viša nego niža. Kad se svrši s izradom kruha, vekni i t. d., započinje raznošenje kruha: i jedan znatni dio nadničara, pošto je obavio teški noćni rad koji smo gore opisali, nosi preko dana kruh u košarama ili ga razvozi kolicima od kuće do kuće, a u međuvremenu radi katkad i u pekarnici. Prema godišnjem dobu i veličini posla, rad se završava između 1 i 6 sati poslije podne, dok drugi dio pomoćnika radi u pekarnici do u kasnu večer.”⁷⁸ „Za vrijeme londonske sezone počinju u Westendu pomoćnici pekara koji peku kruh po „punoj” cijeni redovno u 11 sati noću i zaposleni su pečenjem kruha do 8 sati idućeg jutra, s jednim ili dva prekida koji su često vrlo kratki. Onda raznose kruh na sve strane do 4, 5, 6, čak i do 7 sati uveče, ili se u pekarnici bave i pečenjem dvopeka. Poslije završena posla ostaje im za spavanje 6, često samo 5 ili 4 sata. Petkom rad uvijek počinje ranije, oko 10 sati uveče, i traje bez prekida, bilo da se kruh izrađuje ili raznosi, do 8 sati uveče slijedeće subote, a ponajčešće do 4 ili 5 sati u nedjelju izjutra. Nedjeljom moraju radnici dolaziti u pekarnicu dvaput ili triput preko dana po jedan ili dva sata da pripreme posao za idući dan... Pomoćnici „underselling masters”-a (pekara koji prodaju kruh ispod pune cijene), a

⁷⁸ Isto, *First Report etc.*, str. VI.

kao što smo već napomenuli, ovi sačinjavaju $\frac{3}{4}$ londonskih pekara, imaju još duže radno vrijeme, ali je njihov rad ograničen gotovo isključivo na pekarnicu, jer njihovi majstori, izuzev liferacija sitničarijama, prodaju samo u vlastitoj prodavaonici. Pred kraj nedjelje, ... t. j. u četvrtak, počinje kod njih rad u 10 sati noću i traje samo s neznatnim prekidima do subote duboko u noć.⁷⁹

Što se tiče „underselling masters”-a, tu i sama buržoazija shvaća da „*neplaćen rad pomoćnika* (the unpaid labour of the men) čini osnovicu njihove konkurencije”.⁸⁰ I pekar koji prodaje po punoj cijeni („full priced baker”) optužuje istražnoj komisiji kao kradljivce tuđeg rada i falsifikatore svoje konkurente koji prodaju ispod pune cijene. „Oni se održavaju samo varanjem publike i time što iz svojih pomoćnika istjeruju 18 sati rada za najamninu od 12 sati.”⁸¹

Falsificiranje kruha i stvaranje klase pekara koji prodaju kruh ispod pune cijene, počelo se razvijati u Engleskoj od početka 18. vijeka, čim je ovaj zanat izgubio cehovski karakter i čim je iza *nominalnog* pekarskog majstora stao *kapitalist* u liku mlinara ili brašnarskog agenta.⁸² Tim je bio udaren temelj kapitalističkoj proizvodnji, bezmjernom produživanju radnog dana i noćnom radu, ma da je u Londonu noćni rad ozbiljno uhvatio korijen tek 1824.⁸³

Iz ovog što smo iznijeli, razumjet će se zašto komisijski izvještaj ubraja pekarske pomoćnike u kratkovječne radnike, koji, sretno izmakavši normalno desetkovanje djece svih dijelova radničke klase, rijetko dožive 42 godine života. Pa ipak uvijek ima *premного* kandidata za pekarski posao. Vrelo odakle London dobavlja te „radne snage” jesu: Škotska, poljoprivredni kotarevi zapadne Engleske i — Njemačka.

⁷⁹ Isto, str. LXXI.

⁸⁰ George Read: *The History of Baking*. London 1848., str. 16.

⁸¹ *Report (First) etc. Evidence*. Iskaz „full priced baker”-a Cheeseman-a, str. 108.

⁸² George Read: *The History of Baking*. London 1848. Krajem 17. i početkom 18. vijeka razni „factors” (agenti), koji su se uvlačili u sve moguće grane rada, bili su i službeno žigosani kao „Public Nuisances” [javno zlo]. Tako je na pr. Grand Jury [veliki sud od 12 do 23 porotnika koji odlučuje o valjanosti optužbe i stavljanju optuženoga pod sud] održavajući četvorogodišnje zasjedanje mirovnih sudaca grofovije Somerset, uputio Donjem Domu „presentment” [predstavku], u kojoj se između ostalog kaže: „da su ti agenti iz Blackwell Hall-a (Blekvel Hola) javno zlo i štetni po odjevnju industriju i da ih kao zlo treba ukinuti”. (*The Case of our English Wool etc.* London 1685., str. 6., 7.)

⁸³ *First Report etc.*, str. VIII.

Od 1858. do 1860. organizirale pekarski pomoćnici u Irskoj o vlastitom trošku velike skupštine za agitaciju protiv noćnog i nedjeljnog rada. Publika je, na pr. na majskom zboru u Dublinu 1860., s irskom toplinom pristala uz njih. Tim pokretom izvojevan je doista uspješno isključivo dnevni rad u Wexford-u, Kilkenny-u, Clonmel-u, Waterford-u i t. d. „U Limerick-u, gdje su stradanja nadničara-pomoćnika bila, kao što je poznato, prevršila svaku mjeru, pokret je propao uslijed otpora pekarskih majstora, a naročito pekara-mlinara. Primjer Limerick-a doveo je do reakcije u Ennis-u i Tipperary-u. U Corku, gdje se javno nezadovoljstvo ispoljilo velikom žestinom osujetili su majstori pokret upotrebom svoje moći da pomoćnike izbace na ulicu. U Dublinu su majstori davali najodlučniji otpor, i proganjanjem pomoćnika koji su stajali na čelu agitacije, prisilili su ostale na popuštanje i pokornost u pogledu noćnog i nedjeljnog rada.”⁸⁴ Komisija engleske vlade, naoružane u Irskoj do zuba, činila je neumoljivim pekarskim majstorima Dublina, Limericka, Corka i t. d. bojažljive prigovore: „Odbor drži da su radni satovi ograničeni prirodnim zakonima koji se ne mogu nekažnjeno vrijeđati. Time što pod prijetnjom da će ih izjuriti prisiljavaju radnike na povredu svog religioznog uvjerenja, na neposlušnost prema zemaljskim zakonima i na preziranje javnog mišljenja (sve se ovo posljednje odnosi na nedjeljni rad), unose majstori zlu krv između kapitala i rada i daju primjer opasan po religiju, moralnost i javni poredak... Odbor drži da je produživanje radnog dana preko 12 sati uzurpatorski zahvat u radnikov domaći i privatni život, a miješanje u domaći život jednog čovjeka i u ispunjavanje njegovih porodičnih dužnosti kao sina, brata, supruga i oca, vode rezultatima kobnima po moral. Rad preko 12 sati ide za tim da potkopa radnikovo zdravlje, vodi prijevremenom staranju i ranoj smrti, i tako baca u nesreću radničke porodice kojima se baš u najnužnijem trenutku otima („are deprived”) potpora i staranje glave porodice.”⁸⁵

To je što se tiče Irske. S druge strane Kanala, u Škotskoj, poljoprivredni radnik, čovjek od pluga, ogorčeno ukazuje na svoj rad od trinaest i četrnaest sati pod najsirovijom klimom i s dodatkom rada od 4 sata u nedjelju (u toj zemlji subotara!).⁸⁶

⁸⁴ *Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.*

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Javna skupština poljoprivrednih radnika u Lasswade-u (Lasvedu) kod Glasgowa održana 5. januara 1866. (Vidi: *Workman's Advocate* od 13. januara 1866.) Stvaranje *Trade Uniona* [sindikata] poljoprivrednih

U isto vrijeme stoje pred jednim londonskim Grand Jury tri željeznička radnika, kondukter, strojovođa i skretničar. Velika željeznička nesreća poslala je stotine putnika na drugi svijet. *Nemarnost* željezničkih radnika uzrok je nesreći. Oni su pred porotnicima jednoglasno izjavili da je prije 10 do 12 godina njihov rad trajao samo 8 sati dnevno. Za vrijeme posljednjih 5 do 6 godina rad je postepeno doguran na 14, 18 i 20 sati, a pri osobito velikoj navali izletnika, kao u sezonama posebnih vlakova, traje rad često neprekidno 40 do 50 sati. A oni su obični ljudi, a ne kiklopi. Na izvjesnoj točki radna ih snaga izdaje. Obuzima ih malaksalost. Njihov mozak prestaje misliti, a oči vidjeti. Skroz i skroz „respectable British Juryman” [poštovanja dostojni britanski porotnici] odgovorio im je presudom kojom ih šalje narednom zasjedanju krivičnog suda radi „manslaughter” [nehotičnog ubistva], a u blagonaklonom dodatku izražava skromnu želju da bi gospoda kapitalisti, željeznički magnati, mogli ubuduće biti izdašniji u kupovanju potrebnog broja „radnih snaga” i „uzdržljiviji” ili „nesebičniji” ili „štedljiviji” u isisavanju plaćene radne snage.⁸⁷

radnika krajem 1865., najprije u Škotskoj, historijski je događaj. U jednom od najpotlačenijih poljoprivrednih kotareva Engleske, u Buckinghamshire-u (Bakingemširu), stupiše najamni radnici marta 1867. u veliki štrajk za povišenje nedjeljne najamnine od 9 do 10 na 12 šilinga. — (Iz izloženoga se vidi da pokret engleskog poljoprivrednog proletarijata, koji je bio potpuno slomljen otkako su njegove silovite demonstracije poslije 1830. bile ugušene, a osobito od uvođenja novih zakona o sirotinji, počinje iznova šezdesetih godina, a 1872. postaje epohalan. Na ovo, kao i na Plave Knjige o položaju engleskih poljoprivrednih radnika, koje su izašle 1867., vratit ću se u Drugoj knjizi. Dodatak uz treće izdanje.)

⁸⁷ „*Reynold's Paper*” od 20. januara 1866. Odmah zatim donosi isti nedjeljni list iz broja u broj čitavu masu novih željezničkih nesreća, pod „sensational headings” [senzacionalnim naslovima]: „Fearful and fatal accidents” [Strahoviti i krvavi nesretni slučajevi], „Appalling tragedies” [Užasne tragedije] i t. d. Na to odgovara jedan radnik s North Staffordline (Nort Staford pruge): „Svatko zna kakve su posljedice kad pažnja vlakovođe ili ložača popusti za časak. A zar je moguće da bude drukčije kad se rad produžuje bez mjere, po najgorem vremenu, bez odmora i počinka? Neka vam slijedeći slučaj posluži kao primjer za ono što se svakodnevno događa. Prošlog ponedjeljka počeo je neki ložač vrlo rano svoj radni dan. Završio ga je poslije 14 sati i 50 minuta. Ali još prije nego što je dospio popiti čaj, pozvao ga ponovo na posao... Sad je radio još 14 sati i 25 minuta; on je dakle morao tegliti 29 sati i 15 minuta bez prekida. Ostatak njegova rada ovako je raspoređen: srijeda 15 sati, četvrtak 15 sati i 35 minuta, petak 14½ sati, subota 14 sati i 10 minuta, ukupno 88 sati i 40 minuta na nedjelju. A sad zamislite koliko se iznenadio kad mu isplatiše samo šest radnih dana. Bio je novajlija i pitao je što kompanija razumije pod jednim radnim danom. Odgovoriše mu: 13 sati, dakle 78 sati nedjeljno. A tko će mu onda platiti 10 sati i 40

Iz šarene gomile radnika svih profesija, doba i spolova, koji se oko nas žustrije tiskaju nego duše pobijenih oko Odiseja, i na kojima se i kad ne nose Plavu Knjigu pod pazuhom, na prvi pogled opaža pretjeran rad, uzet ćemo još dvije figure kojih upadljiva suprotnost dokazuje da su pred kapitalom svi ljudi jednaki — uzet ćemo *pomodnu radnicu* i *kovača*.

Posljednjih nedjelja juna 1863. donijeli su svi londonski dnevni listovi bilješku sa „senzacionalnim” natpisom: *Death from simple Overwork* (Umrta naprosto od pretjeranog rada). Radilo se o smrti *Mary Anne Walkley* (Marije Ane Volkli), dvadesetogodišnje pomodne radnice zaposlene u jednoj poštovanja dostojnoj dvorskoj pomodnoj manufakturi koju je eksploatirala neka gospođa s dobroćudnim imenom *Elise*. Starā, toliko puta ispričana historija, bila je sada ponovo otkrivena.⁸⁸ Ove su djevojke radile prosječno 16½ sati, ali za vrijeme sezone radile su često i 30 sati bez prekida. „Radna snaga” koja ih je izdavala, održavana im je time što im je s vremena na vrijeme davan cherry, porto ili kava. A bio je baš vrhunac sezone. Trebalo je dok se okreneš izraditi gala toaleta plemenitih lady (ledi) za bal koji je davan u čast nove princeze od Walesa (Velsa). *Mary Anne Walkley* radila je 26½ sati bez prekida zajedno sa 60 drugih djevojaka, koje su radile u dvjema sobama, po 30 u svakoj, u kojima je bila jedva trećina potrebne kubature zraka; noću su spavale po dvije u *jednom* krevetu u jednoj od onih jazbina u kojima je *jedna* spavaća soba odijeljena pregradama od dasaka.⁸⁹ I to je bila jedna od boljih londonskih pomodnih

minuta prekovremenog rada? Poslije dugog natezanja dadoše mu naknadu od 10 penca.” (Isto, od 4. februara 1866.)

⁸⁸ Upor.: Friedrich Engels: *Die Lage etc.*, str. 253., 254. [*Položaj radničke klase u Engleskoj*. Srpski prijevod, str. 224., 225.]

⁸⁹ *Dr. Letheby* (Letebi), liječnik na službi u Board of Health [sanitetski savjet] izjavio je tom prilikom: „Minimum zraka za odrasle trebalo bi da bude 300 kubnih stopa u spavaonici, a 500 kubnih stopa u sobi za stanovanje.” *Dr. Richardson* (Ričardson) primarius jedne londonske bolnice: „Krojačice svih vrsta, pomodne radnice i obične krojačice pate od stostruke nevolje — od pretjeranog rada, oskudice zraka, nedovoljne hrane ili slabe probave. U cjelini uzevši ovo je zanimanje uvijek zgodnije za žene nego za muškarce. Ali je nedaća te profesije što je, osobito u prijestolnici, postala monopolom nekih 26 kapitalista koji pomoću prirodnih sredstava koja potječu iz kapitala (that sprin from capital) silom istjeruju *uštedu* iz rada (force economy out of labour; hoće da kaže: *štede* na troškovima rasipajući radnu snagu). Njihovu moć osjeća cijela klasa ovih radnica. Uzmogne li neka krojačica steći mali krug mušterija, konkurencija je natjeruje da se ubije radeći kod kuće da bi ga održala, a sila okolnosti nagoni je da i svoje pomoćnice optereti istim pretjera-

radionica. Mary Anne Walkley razbolila se u petak i umrla u nedjelju, ne svršivši prije toga, na čuđenje gospođe Elise, sasvim svoj posao. Liječnik Keys (Kiz), koji je kasno pozvan pred samrtničku postelju, posvjedočio je pred „*Coroner's Jury*” [porotnim sudom za pregled mrtvaca] suhoparnim riječima: „Mary Anne Walkley umrla je od pretjerano dugog rada u pretrpanoj radionici, u pretijesnoj, slabo provjetravanoj spavaonici.” Nasuprot tome izjavio je „*Coroner's Jury*”, u namjeri da liječniku dâ lekciju iz dobrog vladanja: „Pokojnica je umrla od kapi, ali ima mjesta bojazni da je njena smrt ubrzana pretjeranim radom u prepunjenoj radionici i t. d. Naše „bijeke robe”, uzviknuo je „*Morning Star*”, organ gospode pristalica slobodne trgovine, Cobdena (Kobdena) i Brighta (Brajta), „naše bijeke robe rad tjera u grob, i oni propadaju i umiru bez muzike”.⁹⁰

„Ubiti se pretjeranim radom nije na dnevnom redu samo u pomodnim radionicama, već na hiljadu mjesta, čak možemo kazati na svakom mjestu gdje posao ide dobro... Uzmimo za

nim radom. Ako joj posao ne pođe za rukom, ili ako ne može samostalno raditi, ona se obraća kakvom salonu gdje rad nije manji, ali gdje je plaća sigurnija. U takvom položaju postaje ona *robinjom* koju svako talasanje društva baca tamo i amo; sad kod kuće u nekoj sobici umire od gladi, ili je blizu toga, sad opet radi 15, 16, čak i 18 sati dnevno u jedva podnošljivom zraku i uz hranu koja se, kad bi čak i bila dobra, ne može probaviti, jer nema dovoljno čista uzduha. Od tih žrtava živi sušica, koju bolest izaziva jedino pokvaren zrak.” (Dr. Richardson: *Work and Overwork* u *Social Science Review*, 18. juli 1863.)

⁹⁰ „*Morning Star*”, od 23. juna 1863. „*Times*” se koristio ovim slučajem da bi obranio američanske vlasnike robova od Brighta i drugova. U članku se kaže: „Mnogi od nas drže da mi, dokle god naše vlastite mlade žene ubijamo pretjeranim radom, zamjenjujući pucanje kamdžije bičem gladi, teško da imamo prava dizati drvlje i kamenje na porodice koje su se rodile kao vlasnice robova i koje svoje robeve barem dobro hrane i od njih zahtijevaju umjeren rad.” („*Times*” od 2. jula 1863.) Na isti način „*Standard*”, jedan torijevski list, drži propovijed časnom ocu Newman Hall-u (Njumen Holu): „On isključuje iz crkve vlasnike robova, ali se bogu moli zajedno s dobrim ljudima koji kočijaše i omnibuske konduktore iz Londona i t. d. tjeraju da rade dnevno samo 16 sati za gladnu nadnicu.” Najzad je progovorio i prorok, g. *Thomas Carlyle* (Toma Karlajl), o kome sam još 1850. pisao: „Genij je otišao do davalca, kult je ostao.” U kratkoj paraboli svodi on jedini značajni događaj suvremene historije, američki građanski rat, na to da Petar sa sjevera hoće svom silom da rascijepa glavu Pavlu s juga zato što Petar sa sjevera naima svog radnika „na dan”, a Pavle s juga „na cio život”. (*Macmillan's Magazine*, Ilias Americana in nuce. Svezak za august 1863. [str. 301.]) Eto u čemu je bila srž simpatije koju su torijevci pokazivali prema najamnim radnicima, naravno *gradskim*, a ni za živu glavu *seoskim*! Kad se taj mjehur od sapunice rasprsnuo, ukazala se srž: *ropstvo*!

primjer *kovače*. Ako smijemo vjerovati pjesnicima, od kovača nema snažnijeg i veselijeg čovjeka. On se diže u zoru i rasipa varnice prije sunca; on jede i pije i spava kao nitko. Promatransno čisto fizički, on se, ako umjereno radi, nalazi doista u jednom od najboljih položaja za čovjeka. Ali pođimo za njim u grad, pogledajmo teret rada koji je navaljen na tog snažnog čovjeka, i raspitajmo se koje mjesto zauzima na listama smrtnosti u našoj zemlji. U Marylebone-u (Merilebonu) (jednoj od najvećih londonskih četvrti) umire godišnje od 1.000 kovača njih 31, ili 11 iznad prosječne smrtnosti odraslih ljudi u Engleskoj. Ovo zanimanje, ova gotovo instinktivna umjetnost čovječanstva, po sebi bez zamjerke, postaje jedino uslijed pretjeranog rada razarač čovjekov. Kovač može na dan udariti toliko puta čekićem, koraknuti toliko koraka, udahnuti toliko puta, obaviti toliko posla i živjeti prosječno, recimo 50 godina. Ali njega prinuđavaju da na dan udari više udaraca, da učini više koraka, da češće diše, jednom riječi da *svoje životno djelo poveća dnevno za jednu četvrtinu*. On to i pokušava i rezultat je ovaj: za jedan ograničen period obavi rada za jednu četvrtinu više, ali umire u 37. umjesto u 50. godini.⁹¹

4. Dnevni i noćni rad. Sistem smjena

Postojani kapital, t. j. sredstva za proizvodnju, promatransa sa stanovišta *procesa oplođavanja vrijednosti*, imaju samo taj zadatak da *usisavaju rad*, a sa svakom kapljicom rada i *razmjernu količinu viška rada*. Ako ona to ne čine, onda je i njihova gola egzistencija *negativan gubitak* za kapitalista, jer za vrijeme dok leže neiskorištavana, predstavljaju beskorisno predujmljen kapital. Taj gubitak postaje *pozitivan* čim prekid iziskuje nove izdatke za ponovni početak posla. *Produživanje radnog dana preko granice prirodnog dana do u noć* djeluje samo kao palijativ i samo donekle gasi vampirsku žeđ za živom krvi rada. Otuda proizlazi unutrašnji nagon kapitalističke proizvodnje da prisvaja rad za vrijeme *cijelog* dana od 24 sata. Ali je fizički nemoguće da se *iste* radne snage isisavaju dan i noć bez prestanka. Da bi se otklonila ova fizička smetnja, trebalo je uvesti *smjenjivanje* radnih snaga trošenih danju i noću. Ovo se smjenjivanje može vršiti različitim metodama i može biti udešeno, na pr., ovako da jedan dio radnog

⁹¹ Dr. Richardson: *Work and Overwork* u *Social Science Review* od 18. jula 1863. [str. 476. i dalje].

osoblja bude jednu nedjelju na dnevnom radu, a drugu nedjelju na noćnom radu i t. d. Zna se da je ovaj *sistem smjena*, ovaj *naizmjeničan rad*, prevladavao u doba prvog cvjetanja engleske pamučne industrije, a sada prevladava u predionicama pamuka moskovske gubernije. Ovaj dvadesetčetirisaatni proces proizvodnje postoji kao *sistem* još i danas u mnogim dosad „slobodnim” industrijskim granama Velike Britanije, među ostalim kod visokih peći, u kovačnicama, valjaonicama i drugim metalskim tvornicama Engleske, Walesa i Škotske. U tim industrijama radi se 24 sata ne samo svih šest radnih dana nego većinom i u nedjelju. Radnici su muškarci i žene, odrasli i djeca oba spola. Dob djece i mladih osoba kreće se između 8 (u nekim slučajevima između 6) i 18 godina.⁹² U nekim granama rade i djevojke i žene noću zajedno s muškim osobljem.⁹³

Da i ne govorimo o općim štetnim posljedicama noćnog rada,⁹⁴ neprekidno trajanje procesa proizvodnje kroz 24 sata pruža vrlo dobru priliku da se prekorače granice *nominalnog* radnog dana. Tako na pr. u gore spomenutim vrlo napornim industrijskim granama službeni radni dan za svakog radnika iznosi većinom 12 sati noćnog ili dnevnog rada. Ali je pretjerivanje preko te granice u mnogim slučajevima, da upotrebim riječi engleskog službenog izvještaja, „*zbilja strahovito*”

⁹² CEC, III., 1864., str. IV., V., VI.

⁹³ „Kako u Staffordshire-u, tako i u Južnom Walesu, rade mlade djevojke i žene u ugljenokopima i slagalištima koksa ne samo danju već i noću. U izvještajima koji su podnošeni parlamentu, više se puta ukazivalo na velike i očigledne zle posljedice takvog postupka. Te žene koje se, radeći zajedno s muškarcima, teško po odijelu mogu razlikovati od njih, prljave od blata i dima, gube poštovanje prema sebi samima i postaju niskog karaktera. Ovo je isključivo nužna posljedica njihova neženjskog zanimanja.” [Isto, 194., str. XXVI. Upor. IV. Report (1865.), 61. str. XIII.] Isto je ovako i u *tvornicama stakla*.

⁹⁴ „Izgleda prirodno”, kaže jedan tvorničar čelika koji upotrebljava djecu za noćni rad, „da dječaci koji rade noću, ne mogu danju spavati niti se pošteno odmoriti, već preko dana neumorno švrljaju na sve strane.” (CEC, IV., 63., str. XIII.) O važnosti *sunčane svjetlosti* za održanje i razvitak tijela izjavljuje jedan liječnik, između ostalog, i ovo: „Svjetlost djeluje neposredno i na tkivo tijela dajući mu čvrstinu i elastičnost. Mišići životinja kojima se uskrati normalna količina svjetlosti, postaju mlitavi i neelastični, živci gube rastezljivost uslijed oskudice nadražaja i sve što raste, biva sprečavano da se potpuno razvije... što se djece tiče, za njihovo je zdravlje sasvim neophodno da za vrijeme jednog dijela dana neprestano pritječe obilna dnevna svjetlost i neposredne sunčeve zrake. Svjetlost pomaže da se hrana preradi u dobru krv koja stvara tkivo, a očvršćuje mišićno vlakno kad se ono već stvara. Isto tako ona djeluje kao sredstvo za nadraživanje organa vida i time iza-

(„truly fearful”).⁹⁵ „Nijedan čovjek”, kaže se tamo, „ne može razmišljati o masi rada koju prema iskazima svjedoka moraju obaviti dječaci od 9 do 12 godina, a da neodoljivo ne dođe do zaključka da se ta zloupotreba vlasti od strane roditelja i poslodavaca ne smije duže dopuštati.”⁹⁶

„Metoda po kojoj dječaci rade izmjenično danju i noću vodi, kako za vrijeme poleta posla tako i za vrijeme običnog poslovanja, besramnom produživanju radnog dana. To produživanje nije u mnogim slučajevima *samo okrutno već upravo i nevjerovatno*. Silom okolnosti događa se da ponekad dječak koji ima da smijeni drugoga, ne dođe iz ovog ili iz onog razloga. Tada ga mora zamijeniti jedan ili više dječaka kojih je radni dan već svršen. Taj sistem je tako opće poznat da je direktor jedne valjaonice na moje pitanje kako se ispunjuju mjesta odsutnih dječaka odgovorio: Znam da vam je to isto tako poznato kao i meni, i nije se ustručavao priznati činjenicu.”⁹⁷

„U jednoj valjaonici, u kojoj je nominalni radni dan trajao od 6 sati izjutra do 5½ sati uveče, radio je neki dječak 4 noći svake sedmice do najmanje 8½ sati uveče slijedećeg dana... i to je trajalo 6 mjeseci.” „Neki drugi radio je kad mu je bilo 9 godina, pokatkad 3 *dvanaestosatne smjene uzastopce*, a u uzrastu od 10 godina *uzastopce 2 dana i 2 noći*.” „Treći, kome je *sad 10 godina*, radio je tripud nedjeljno od 6 sati izjutra do 12 sati noću, a ostalih dana od 6 sati izjutra do 9 sati uveče.” „Četvrti, kome je sada 13 godina, radio je cijele sedmice od 6 sati po podne do 12 sati u podne drugog dana, a ponekad 3 smjene uzastopce, na pr. od ponedjeljka izjutra do utorka uveče.” „Peti, sad mu je 12 godina, radio je 14 dana u jednoj ljevaonici željeza u Stavely-u (Stevliju) od 6 sati izjutra do 6 sati uveče i nesposoban je da to i dalje čini.” *Devetogodišnji George Allinsworth* (Džordž Olinsvort): „Došao sam ovamo prošlog petka. Narednog dana imali smo početi u 3 sata izjutra. Ostao sam ovdje dakle čitavu noć.

ziva veću djelatnost u različitim funkcijama mozga.” G. W. *Strange*, primarius „Opće bolnice” u Worcester-u (Vusteru), iz čijeg smo spisa „*O zdravlju*” uzeli gornje mjesto, piše u pismu jednom članu anketne komisije g. White-u: „Prije sam imao prilike u Lancashire-u (Lankaširu) promatrati posljedice noćnog rada na tvorničku djecu, i *nasuprot omiljenoj tvrdnji nekih poslodavaca* izjavljujem odlučno da dječje zdravlje od toga brzo strada.” (*CEC*, IV., 284., str. 55.) Da ovakve stvari uopće mogu biti predmet ozbilnoga spora, najbolje pokazuje kako kapitalistička proizvodnja djeluje na „*funkcije mozga*” kapitalista i njihovih slugu.

⁹⁵ Isto, 57., str. XII.

⁹⁶ Isto, (IV. Report 1865.), 58., str. XII.

⁹⁷ Isto.

Stanujem 5 milja odavde. Spavam na podu na kožnoj pregači, a pokrivam se jednim kaputićem. Druga dva dana bio sam ovdje u 6 sati izjutra. Da! ovdje je vrlo *toplo! Prije nego što sam došao ovamo*, radio sam *cijelu godinu* kod visoke peći. To je bilo vrlo veliko poduzeće na selu. Subotom sam također počinjao u 3 sata izjutra, ali sam barem mogao ići kući na spavanje, jer je bilo blizu. Drugih dana počinjao sam u 6 sati izjutra, a svršavao u 6 ili 7 sati uveče" i t. d.⁹⁸

Da čujemo sad kako sam *kapital* shvaća taj dvadesetičetiristatni sistem. Razumije se da on prelazi šutke preko pretjerivanja sistema, preko njegove zloupotrebe koja dovodi do „svirepog i nevjerojatnog” produživanja radnog dana. Oni govore samo o „*normalnom*” obliku sistema.

Gg. *Naylor* (Nejlor) i *Vickers* (Vikers), tvorničari čelika, koji zapošljavaju 600 do 700 osoba, a od toga samo 10% ispod 18 godina, a od ovoga opet samo 20 dječaka kao noćno osoblje, izjavili su ovo: „Dječaci ne trpe od vrućine ni najmanje. Temperatura je vjerojatno 86° do 90° [30° do 32° C]. . . U kovačnicama i valjaonicama rade ruke dan i noć na smjenu, *ali se* naprotiv sav ostali posao obavlja danju između 6 sati izjutra i 6 sati uveče. U kovačnici se radi od 12 do 12 sati. *Neke ruke*

⁹⁸ Isto, str. XIII. Stupanj obrazovanosti tih „radnih snaga” razumije se da je morao biti onakav kakav nam se pokazuje iz slijedećih dijaloga s jednim članom anketne komisije: *Jeremija Haynes* (Hejnz) dječak od 12 godina: „... Četiri puta četiri jesu osam, ali četiri četvrtice jesu šesnaest... Kralj je *onome* koji ima sav novac i zlato. (A king is *him* that has all the money and gold.) Mi imamo kralja, kažu da je on kraljica i zovu je princeza Aleksandra. Kažu da se ona udala za kraljičinog sina. Princeza je muškarac.” *W. Turner* (V. Terner) kome je 12 godina: „Ne živim u Engleskoj. Mislim da ima takva zemlja, ali dosad nisam ništa znao o tome.” *John Morris* od 14 godina: „Čuo sam da govore da je bog stvorio svijet, da se cio svijet podavio osim jednog čovjeka, čuo sam da je neki čovjek bio mala ptica.” *William Smith*, 15 godina: „Bog je napravio čovjeka, čovjek je napravio ženu.” *Edward Taylor*, star 15 godina: „Ne znam ništa o Londonu.” *Henry Matthewman* (Henri Metjumen), star 17 godina: „Idem ponekad u crkvu... Jedno ime o kome su propovijedali, bio je neki Isus Krist, ali ne mogu kazati nikakvo drugo ime, a ne mogu ništa reći ni o njemu. On nije bio ubijen, već je umro kao i drugi ljudi. U izvjesnom pogledu on nije bio kao ostali ljudi, jer je bio religiozan u izvjesnom pogledu, a drugi to nisu.” (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n't. — Isto, 74., str. XV.) „Vrag je dobar čovjek. Ja ne znam gdje on živi.” „Krist je bio nevaljalac.” („The devil is a good person. I don't know where he lives.” „Christ was a wicked man.”) „Ta djevojčica (od 10 godina) znala je sricati God Dog [psovka], a nije znala kraljičino ime.” (*CEC*, V., 1866., str. 55., br. 278.) Isti sistem kao u spomenutim metalским tvornicama vlada i u *tvornicama stakla i papira*. U tvor-

rade stalno noću ne dolazeći nikad u dnevnu smjenu... Mi ne držimo da noćni rad utječe na zdravlje (gg. Naylor-a i Vickers-a?) drukčije od dnevnog rada i vjerojatno je da ljudi bolje spavaju, kad se stalno odmaraju u isto vrijeme negoli da se to mijenja... Otprilike 20 dječaka ispod 18 godina radi u noćnoj smjeni... Bez noćnog rada dječaka ispod 18 godina ne bismo mogli dobro izaći na kraj (not well do). Naš prigovor je — *povećanje troškova proizvodnje*. Teško je imati kvalificirane radnike i poslovođe, ali dječaka možemo dobiti koliko hoćemo... Razumije se da ograničenje noćnog rada, s obzirom na neznatan razmjer dječaka koje mi zapošljavamo, ne bi za nas bilo ni od neke velike važnosti ni od nekog velikog interesa.⁹⁹

G. J. Ellis, član firme *John Brown et Co.*, tvornica čelika i željeza, kod koje je „dan i noć, u smjenama” zaposleno 3.000 odraslih muških i dječaka, i to jednim dijelom u teškom radu na čeliku i željezu, izjavljuje da u velikim ljevaonicama čelika dolaze 1 ili 2 dječaka na 2 odrasla radnika. U njihovu poduzeću ima 500 dječaka ispod 18 godina, a od toga trećina, ili 170, ispod 13 godina. Što se tiče predložene zakonske izmjene, g. Ellis misli: „Ne držim da bi bilo vrlo pokudno (very

nicama papira, gdje se papir izrađuje pomoću strojeva, noćni je rad pravilo za sve poslove izuzev sortiranje prnja. U nekim se slučajevima noćni rad pomoću smjena produžuje neprekidno kroz čitavu sedmicu, obično od nedjelje u 12 sati noću do slijedeće subote u 12 sati noću. Osoblje kome je red da radi u dnevnoj smjeni, radi 5 dana po 12 i jedan 18 sati, a noćna smjena radi 5 noći po 12 i jednu noć 6 sati svake nedjelje. U drugim slučajevima radi svaka smjena 24 sata, jedna za drugom, smjenjujući se svaki dan. Jedna smjena radi 6 sati ponedjeljkom, a 18 sati u subotu da namiri 24 sata. U drugim slučajevima uveden je nekakav srednji sistem: Svi koji rade na strojevima za pravljenje papira, rade preko cijele nedjelje 15 do 16 sati dnevno. U ovom sistemu, kaže Lord, član anketne komisije, čini se da su ujedinjena sva zla dvanaestosatnih i dvadesetičetirisatnih smjena. Djeca ispod 13 godina, mlade osobe ispod 18 i žene rade po tom noćnom sistemu. U dvanaestosatnom sistemu morali su oni ponekad, zbog nedolaska smjenjivača, da rade dvije smjene uzastopce; dakle 24 sata. Iskazi svjedoka potvrđuju da dječaci i djevojčice vrlo često rade *prekovremeno*, te često sastave 24, pa i 36 sati besprekidnog rada. U radionicama za glaziranje, gdje je rad „nepromjenljiv i neprekidan” ima djevojčica od 12 godina, koje preko cijelog mjeseca rade po 14 sati dnevno „bez ikakvog redovnog odmora ili prekidanja, izuzev dvije, najviše tri neuredne pauze po 1/2 sata za objede”. U nekim tvornicama, u kojima je redovan noćni rad sasvim napušten, radi se strahovito mnogo *prekovremeno*, i to „često na najprikladnijim, najvrućim i najjednostavnijim poslovima”. (*CEC*, IV., 1865., str. XXXVIII. i XXXIX.)

⁹⁹ *CEC*, IV., 1865., 79., str. XVI.

objectionable), da se osobe *ispod* 18 godina ne mogu zapošljavati duže od 12 sati u 24 sata. Ali ne držim da bi se upošljavanje dječaka *iznad* 12 godina u noćnom radu moglo makar samo ograničiti. Što više, mi bismo *radije* prihvatili *zakon* po kome se dječaci *ispod* 13, pa i *ispod* 14 godina, uopće ne bi mogli uzimati na rad, nego zakon koji bi nam branio da upotrebljavamo preko noći dječake koje već *imamo*. Dječaci moraju raditi naizmjenice u dnevnoj i noćnoj smjeni, jer ljudi ne mogu neprestano obavljati noćni rad; to bi upropastilo njihovo zdravlje. Držimo da noćni rad svake druge nedjelje nije tako škodljiv. (Gg. Naylor i Vickers, u skladu s interesima svoga poduzeća, naprotiv misle da baš periodičan noćni rad koji se periodično mijenja, može škoditi.) Mi nalazimo da su ljudi koji izmjenično rade i noću isto tako zdravi kao i oni koji rade samo danju... Na zabranu upošljavanja dječaka ispod 18 godina u noćnom radu mi činimo *prigovor* zbog povećanja troškova, ali je to ujedno i jedini razlog. (Da, ciničke naivnosti!) Držimo da bi to povećanje bilo veće nego što bi naše *poduzeće* (the trade), s dužnim obzirom na svoje uspješno poslovanje, moglo pravedno podnositi. (*As the trade with due regard to its being successfully carried out could fairly bear!* Kakva šeprtljanska frazeologija!) Rad je ovdje rijedak i mogao bi postati nedovoljan uslijed ovakve uredbe" (t. j. Ellis, Brown et Co. mogli bi doći u kobnu nepriliku da moradnu plaćati punu *vrijednost radne snage*).¹⁰⁰

„Kiklop, tvornica čelika i željeza" gg. *Cammel et Co.* (Kemel i Komp.), radi u istom velikom razmjeru kao i rečeno poduzeće: J. Brown et Co. Poslovni direktor te tvornice bio je predao vladinom komesaru White-u svoj iskaz pismeno, ali kad mu je kasnije rukopis vraćen radi revizije, smatrao je za potrebno da ga utaji. Ali g. White ima dobro pamćenje. On se sasvim točno sjeća da je za tu gospodu kiklope zabrana noćnog rada za djecu i mlade osobe „nemoguća stvar: to bi bilo isto što i obustaviti rad u njihovu poduzeću", a ipak njihovo poduzeće jedva da broji nešto više od 6% dječaka ispod 18 i samo 1% ispod 13 godina!¹⁰¹

O istom predmetu izjavljuje g. *E. F. Sanderson*, član firme Sanderson, Bros. et Co. (Braća Senderson i Komp.), valjaonica i kovačnica čelika u Attercliffe-u: „Velike bi poteškoće nastale iz *zabrane* noćnog rada za dječake ispod 18 godina, a glavna bi bila u povećanju troškova koje bi zamjenjivanje dječakog

¹⁰⁰ Isto, 80, str. XVI.

¹⁰¹ Isto, 82, str. XVII.

rada radom odraslih nužno povuklo za sobom. *Koliko* bi to iznosilo, ne mogu reći, ali vjerojatno ne bi bilo *toliko* da bi tvorničar mogao povišiti cijenu čelika, a to znači da bi *sav gubitak* pao na njega, jer bi se ljudi (baš su tvrdoglavi!) prirodno opirali da ga oni snose." G. Sanderson ne zna koliko plaća djecu, ali „to možda iznosi 4 do 5 šilinga na glavu nedjeljno... Rad dječaka takav je da je *općenito* uzevši („generally” razumije se ne uvijek „u posebnom slučaju”) *snaga dječaka upravo dovoljna*, pa prema tome *ne bi iz veće snage ljudi proistjecala nikakva dobit koja bi izravnala gubitak*, ili bi se to dogodilo jedino u nekim prilikama gdje treba raditi s vrlo teškim masama metala. Ni ljudima se ne bi sviđalo da među sobom više nemaju djece, jer su ljudi manje poslušni. Osim toga, dječaci moraju rano početi da bi izučili posao. Ograničavanjem dječaka jedino na dnevni rad *ovaj* se cilj ne bi postigao." A zašto ne? Zašto dječaci ne mogu učiti zanat danju? Tvoj razlog? „Zato što bi u tom slučaju ljudi, koji rade jedne nedjelje danju, a druge noću, bili odvojeni od dječaka svoje smjene za polovinu vremena, i tako bi propala polovina profita koji iz njih istjeruju. Naime, poučavanje koje oni daju dječacima, računa se kao dio najamnine dječaka i stoga stavlja ljude u mogućnost da dođu do jeftinijeg dječaćkog rada. Svaki bi čovjek izgubio polovinu svog profita." (Drugim riječima, gg. Sandersoni morali bi da jedan dio najamnine odraslih radnika plate iz vlastitog džepa umjesto noćnim radom dječaka. Profit gg. Sandersona nešto bi pao u tom slučaju, i to i jest *pravi razlog za Sandersona* zašto dječaci ne mogu danju učiti svoj zanat.)¹⁰² Osim toga, ovo bi ljudima, koje sada smjenjuju dječaci, natovarilo noćni rad i oni to ne bi izdržali. Kratko i jasno, *teškoće bi bile tolike*, da bi vjerojatno *dovele do potpunog ukidanja noćnog rada*. „Za proizvodnju samog čelika”, kaže E. F. Sanderson, „to ne bi činilo ni najmanju razliku, *ali*!” Ali gg. Sandersoni imaju preča posla nego da prave čelik. Pravljenje čelika samo je izgovor za pravljenje viška vrijednosti. Talionice, valjaonice i t. d., zgrade, mašinerija, željezo, ugljen i t. d. imaju da rade nešto više nego da se samo pretvaraju u čelik. Sve su ove stvari tu zato da usisavaju višak rada, a razumije se da za 24

¹⁰² „U naše doba koje toliko razmišlja i rezonira, onaj koji ne umije naći *dobar razlog* za sve, ma i za najgore i najnaopackije, mora da još nije daleko odmakao. Sve što je u svijetu upropašteno, bilo je upropašteno s dobrim razlogom.” (Hegel: *Enzyklopädie. Erster Teil: Die Logik*. Berlin 1840., str. 249.)

sata usisaju više nego za 12 sati. Doista, te stvari daju Sandersonima, u ime boga i prava, *uputnicu* na radno vrijeme izvjesnog broja ruku za puna 24 sata u jednom danu, ali čim se prekine njihova funkcija usisavanja rada, one *gube karakter kapitala*, pa su prema tome čista šteta za Sandersona. „Ali bi tada bilo gubitak na tako skupoj mašineriji, koja bi polovinu vremena ležala neiskorištavana, a za takvu masu proizvoda koju smo mi kadri izraditi pod *sadašnjim sistemom*, mi bismo morali udvojiti prostorije i strojeve, a to bi udvojilo i investicije.” Ali zašto baš ovi Sandersoni traže da budu povlašteni, kad ostali kapitalisti smiju raditi samo danju, te im zbog toga zgrade, mašinerija i sirovina leže noću „neiskorištene”? „Istina je”, odgovara E. F. Sanderson u ime svih Sandersona, „istina je da taj gubitak radi neiskorištavanja mašinerije podnose sve manufakture u kojima se radi samo danju. Ali upotreba talioničkih peći prouzrokovala bi u našem slučaju ekstragubitak. Ako bismo održavali vatru u pećima, upropaštavali bismo gorivo (umjesto što sad *upropašćuju* živote radnika), a ako ne bismo održavali vatru, imali bismo gubitak u vremenu zbog ponovnog loženja i dobivanja potrebnog stupnja topline (dok je gubitak vremena za spavanje čak i osmogodišnje djece dobitak u radnom vremenu za sandersonovski soj), a i same bi peći stradale uslijed mijenjanja temperature” (dok te iste peći ništa ne stradaju od dnevnog i noćnog mijenjanja rada).¹⁰³

¹⁰³ OEC, IV., 1865., str. 85. Kad su gospoda *tvorničari stakla* dali izraza svojoj nježnoj bojazni da su „redovne pauze za jelo” djeci *nemoguće*, jer bi inače određena *količina toplote* koju peći zrače, bila „*čist gubitak*”, odnosno „*propala*” bi, dao im je White, član anketne komisije, slijedeći odgovor iz koga se vidi da je on „*uzdržljivošću*”, „*odricanjem*” i „*štedljivošću*” kapitalista u izdavanju *svoga novca* i njihovim Timur-Tamerlanskim „*raspikućstvom*” u trošenju *ljudskih života* bio sasvim drukčije dirnut nego Ure, Senior i t. d., i njihovi jadni nje-mački imitatori Roscher i t. d. „Radi osiguranja redovnih pauza za jelo vjerojatno će se *rasipati nešto veća količina toplote* nego sada, ali ni u *novčanoj vrijednosti* to nije ništa prema *rasipanju životne snage* („the waste of animal power”), *rasipanju* koje kraljevina ima otuda što djeca koja rade u tvornicama stakla, i to djeca koja su upravo u godinama kad se raste, nemaju ni toliko odmora da mogu svoje jelo na miru pojesti i probaviti.” (Isto, str. XLV.) I to u „*godini napretka*”, 1865.! Da i ne govorimo o trošenju snage pri dizanju i nošenju, takvo dijete u tvornicama boca i biljura prelazi za vrijeme neprekidnog obavljanja svoga posla 15 do 20 (engleskih) milja za 6 sati! A rad traje često puta 14 do 15 sati. U mnogim tvornicama stakla vlada sistem *šest-satnih smjena*, kao u predionicama u Moskvi. „U čitavom nedjeljnom radnom vremenu ima najviše 6 sati neprekidnog odmora, ali se od toga ima odbiti vrijeme za dolazak i odlazak iz tvornice, za pranje, odijevanje i jedenje, što sve traži vremena. Na taj način i ovaj odmor po-

5. Borba za normalan radni dan. Prinudni zakoni za produživanje radnog dana od sredine 14. do kraja 17. vijeka

„Što je to radni dan?” Koliko je vrijeme za koje kapital smije trošiti radnu snagu koje je dnevnu vrijednost platio? Dokle se radni dan može *produživati* preko radnog vremena potrebnog za reproduciranje same radne snage? Na ova pitanja, vidjeli smo, kapital odgovara: radni dan iznosi dnevno puna 24 sata uz odbitak od nekoliko sati za odmor bez kojih bi radna snaga bila apsolutno nesposobna da se ponovo prihvati posla. Prije svega, samo se po sebi razumije da radnik cijelog svog života nije *ništa drugo do radna snaga*, i da je prema tome *sve* njegovo *raspoloživo vrijeme*, po prirodi i po pravu, *radno vrijeme*, dakle da pripada *samooplođavanju kapitala*. Vrijeme potrebno da se čovjek izgradi, da se duhovno razvije, da vrši društvene funkcije i da živi društvenim životom, vrijeme za slobodnu igru fizičkih i duhovnih snaga, čak i nedjeljni odmor — pa makar i u zemlji pobožnih subotara¹⁰⁴ — kakva *lakrdija!* Ali u svom bezmjernom slijepom nagonu, u svojoj vampirskoj gladi za viškom rada, kapital premašuje *ne samo moralne već i čisto fizičke maksimalne granice radnog dana*. On uzurpira vrijeme za rastenje, za razvijanje tijela i njegovo održavanje u zdravlju. On otima vrijeme potrebno za trošenje svježeg zraka i sunčeva svijetla. On zakida od vre-

staje još manji. Nema vremena za igru ni za svjež zrak, osim na račun spavanja tako potrebnog djeci, koja u tako žarkoj atmosferi obavljaju tako naporan rad... Pa i kratki san lako se prekida, jer noću dijete mora samo da se budi, a danju ga budi larva izvana.” G. White navodi i ove slučajeve: neki dječak radio je 36 sati uzastopce; djeca *od 12 godina* rintaju do *2 sata noću*, onda spavaju u tvornici do *5 sati izjutra* (3 sata!), kada opet započinju nov radni dan! „Masa rada”, kažu redaktori općeg izvještaja, Tremenheere i Tufnell, „koju dječaci, djevojke i žene daju dok se nalaze u toku dnevnog i noćnog rada (*„spell of labour”*) basnoslovna je.” (Isto, str. XLIII. i XLIV.) A za to vrijeme događa se možda da se kapitalist, tvorničar stakla, „*pun odričanja*” u kasni sat noći vraća iz kluba ponapit i nesigurna koraka, pjevušeći idiotski: „Britons never, never shall be slaves!” [Britanci ne će nikad, nikad biti robovi!]

¹⁰⁴ U Engleskoj, na pr., ima još uvijek slučajeva na selu da neki radnik bude osuđen na zatvor zato što obesvećuje nedjelju radeći u vrtiću pred svojom kućom. Istoga radnika *kažnjavaju* za kršenje ugovora, ako nedjeljom, pa makar i iz religioznih mušica, ne dođe u tvornicu metala, papira ili stakla. Pravovjerni parlament ne zna za obesvećenje nedjelje kad se ono zbiva u „procesu oplođavanja” kapitala. U jednom memorandumu (*augusta 1863.*), u kome *nadničari* londonskih *prodavaonica ribe i živine* traže *ukidanje nedjeljnog rada*, stoji da njihov rad iznosi za prvih šest dana u sedmici po 15 sati, a nedjeljom 8

mena za jelo i gdje god je moguće nastoji ga pripojiti procesu proizvodnje, tako da se radniku dodaje hrana kao da je kakvo sredstvo za rad, kao što se punom kotlu dodaje uglj, a mašineriji loj ili ulje. Zdrav san za pribiranje, obnavljanje i osvježavanje životnih snaga on svodi na onoliko sati umrtvljenosti koliko je neophodno za ponovno oživljavanje apsolutno iscrpenog organizma. Umjesto da normalno održavanje radne snage odredi ovdje granicu radnog dana, baš obrnuto, najveće moguće dnevno izdavanje radne snage, pa ma kako ono bilo bolesno, nasilno i mučno, određuje granicu radnikovu počinku. Kapital ne pita za *trajanje života radne snage*. Što njega zanima jedino je i samo maksimum radne snage koji se može pustiti u tok za jedan radni dan. Ovaj cilj on postizava *skraćivanjem trajanja radne snage*, kao što lakom poljoprivrednik postizava veći prinos *pljačkajući* plodnost zemljištu.

Produžujući radni dan, kapitalistička proizvodnja, koja je po svojoj suštini proizvodnja viška vrijednosti, usisavanje viška rada, ne proizvodi, dakle, samo *kržljavljenje* ljudske radne snage otimajući joj normalne moralne i fizičke uvjete razvijanja i potvrđivanja. *Ona proizvodi i prijevremeno iscrpljenje i ubijanje same radne snage.*¹⁰⁵ Ona produžuje radnikov *period proizvodnje* u jednom datom roku skraćujući mu život.

Ali *vrijednost radne snage* uključuje vrijednost robâ potrebnih za reprodukciju radnika, ili za produženje radničke klase. Kad prema tome kapital u svom bezmjernom nagonu za samooplođavanjem nužno teži da produži radni dan protivno prirodnim zakonima, on time skraćuje životni period pojedinih radnika, a time i trajanje njihove radne snage, te se javlja potreba za što bržom zamjenom istrošene radne snage, dakle se imaju činiti veći troškovi za reprodukciju radne snage, upravo kao što je dio vrijednosti nekog stroja koji treba

do 10 sati. Ujedno nam taj memorandum kaže da je glavni razlog tog „nedjeljnog rada” prefinjeno gurbanstvo *aristokratskih pobožnjaka* iz Exeter Hall-a [lokal gdje se skupljaju londonski pobožnjaci]. Ti „sveci”, tako revnosni „in cute curanda” [u staranju za svoje blagoutrobije], pokazuju svoje kršćanstvo predanošću s kojom podnose pretjerani rad, neimaštinu i gladovanje trećih osoba. *Obsequium ventris istis* (radnicima) *perniciusius est*. [Za njih (radnike) opasno je da prepune stomake.]

¹⁰⁵ „Mi smo u prijašnjim izvještajima iznijeli izjave više iskusnih tvorničara... koje, su dokaz da prekovremeni rad sigurno *povlači za sobom* opasnost da *še radna snaga radnika prerano iscrpe*.” (CEC, IV. Rep., 1865., str. XIII.)

dnevno reproducirati tim veći što se on brže troši. Stoga se čini da je kapital u svom vlastitom interesu upućen na *normalan radni dan*.

Vlasnik robova kupuje svog radnika kao što kupuje konja. Kad izgubi roba, on gubi i kapital koji se mora naknaditi novim izdatkom na tržištu robova. Ali „mogu rižina polja Georgije i močvare Mississippi-a najkobnije i razorno djelovati na čovjekov sastav, ipak to pustošenje ljudskih života nije toliko, da se ne bi moglo popraviti crpljenjem iz obilnih rezervorara Virginije i Kentucky-a (Kentakija). Ekonomski obziri koji bi, ukoliko izjednačuju interese gospodara s održanjem robova, u neku ruku mogli biti jamstvo za čovječno postupanje s robovima, pretvaraju se poslije uvođenja trgovine robovima baš naprotiv u razloge krajnjeg upropaštavanja robova, jer čim je moguće popuniti upražnjeno mjesto roba dovozom iz inozemnih crnačkih torova, postaje *trajanje njegova života manje važno od njegove proizvodnosti dok je u životu*. Zbog toga u zemljama koje uvoze robove, vlada vrhovno načelo robovske privrede, da se najuspješnija ekonomija sastoji u tome da se iz ljudske marve (human chattle) za što je moguće kraće vrijeme iscijedi što je moguće veći prinos rada. Baš se u tropskoj privredi, gdje su godišnji profiti često puta jednaki cjelokupnom kapitalu plantaža, najbezobzirnije žrtvuje život Crnaca. Tako je poljoprivreda Zapadne Indije, te vjekovne kolijevke bajoslovnog bogatstva, progutala milione afrikanske rase. Tako je danas Kuba, koje prihodi iznose milione, koje su vlasnici plantaža knezovi, ona oblast gdje vidimo kako se robovi ne samo hrane najgorom hranom i muče bez prekida i do potpunog iscrpljenja, nego i kako se jedan veliki dio njihov svake godine direktno uništava *sporom torturom pretjeranog rada i oskudicom sna i odmora*”.¹⁰⁶

Mutato nomine de te fabula narratur! [Pod drugim imenom ovdje se o tebi govori!] Mjesto trgovina robovima čitaj tržište rada, mjesto Kentucky i Virginija — Irska i zemljoradnički kotarevi Engleske, Škotske i Walesa, mjesto Afrika — Njemačka! Čuli smo kako pretjeran rad kosi pekare u Londonu, pa ipak je londonsko tržište rada uvijek prepuno njemačkim i drugim kandidatima smrti za pekarski posao. Lončarstvo je, kao što smo vidjeli, ona industrijska grana u kojoj se najkraće živi. Znači li to da nema dovoljno lončara? *Josiah Wedgwood*,

¹⁰⁶ J. C. Cairnes: *The Slave Power*, str. 110., 111.

pronalazač modernog lončarstva, i sâm porijeklom običan radnik, izjavio je 1785. pred Donjim Domom da cijela manufaktura zapošljava 15.000 do 20.000 osoba.¹⁰⁷ Godine 1861. iznosilo je stanovništvo samo u gradskim sjedištima ove industrije u Velikoj Britaniji 101.302. „Pamučna industrija stara je 90 godina... Za tri generacije engleskog naroda pojela je ona devet generacija pamučnih radnika.”¹⁰⁸ Na svaki način, u pojedinim epohama grozničava poleta, tržište rada pokazuje znatne praznine. Tako na pr. 1834. Ali su tada gospoda tvorničari predložili članovima Sirotinjske komisije (Poor Law Commissioners) da „suvišno stanovništvo” poljoprivrednih krajeva pošalju na sjever, izjavljujući da bi ga „*tvorničari mogli apsorbirati i potrošiti*”.¹⁰⁹ Baš tako su glasile njihove riječi. „U Manchesteru bili su naznačeni agenti s pristankom članova Sirotinjske komisije. Izrađeni su i predati agentima popisi poljoprivrednih radnika. Tvorničari su trčali u urede i pošto su izabrali što je bilo za njih, odašiljane su porodice s juga na sjever Engleske. Ovi ljudski paketi slati su s etiketama baš kao obične trgovačke bale, kanalima i teretnim kolima — neki su se dovlačili pješice, a mnogi su izgubljeni i polugladni lutali po industrijskim kotarevima. Ovo se razvi u pravu trgovačku granu. Donji Dom teško će u ovo povjerovati. Ta redovna trgovina, to prodavanje ljudskog mesa produžilo se i dalje, i manchesterski agenti kupovali su i prodavali te ljude manchesterskim tvorničarima isto onako redovno kao što su Crnci prodavani sadiocima pamuka u južnim državama... Godine 1860. pamučna industrija bila je na svom vrhuncu. Opet je bilo nedovoljno ruku. Tvorničari se opet obratiše na agente mesa, kako ih publika naziva, a ovi pretražiše sprudove Dorseta, bregove Devona i nizine Wiltsa, ali je suvišno stanovništvo bilo već potrošeno.” „Bury Guardian” jadikuje kako bi se poslije zaključenja englesko-francuskog trgovinskog ugovora moglo *apsorbirati* 10.000 ruku više, a malo kasnije trebalo bi još 30.000 ili 40.000. Pošto su agenti i podagenti trgovine mesom 1860. g. pročistili poljoprivredne kotareve bez vidnijeg rezultata, „obratila se deputacija tvorničara g. Villiersu, predsjedniku Poor Law Board-a [Vrhovne sirotinjske uprave] s

¹⁰⁷ John Ward: *History of the Borough of Stoke-upon-Trent*. London 1843., str. 42.

¹⁰⁸ Ferrandov govor u Donjem Domu od 27. aprila 1863.

¹⁰⁹ „That the manufactures would absorb it and use it up.” Tako su doslovno glasile riječi tvorničara pamuka. (Isto.)

molbom da se ponovo dozvoli snabdijevanje siromašnom djecom i siročadi iz „Workhouses” [sirotinjskih domova]¹¹⁰

Ono što *iskustvo* uglavnom pokazuje kapitalistu jest neprestano suvišno stanovništvo, t. j. stanovništvo suvišno u

¹¹⁰ Isto. Uprkos najboljoj volji da iziđe u susret tvorničarima, Villiers je „pod pritiskom zakona” morao da odbije njihovu molbu. Ali predusretljivost *mjesnih* sirotinjskih uprava pomože toj gospodi da ipak postignu svoju svrhu. G. A. Redgrave, tvornički inspektor, uvjerava da ovaj put sistem po kome se siročad i sirotinjska djeca imaju „zakonski” smatrati kao *apprentices* (šegrti) „nije bio praćen starim neprilikama” — (o ovim „neprilikama” uporedi Engels: *Die Lage der arbeitenden Klasse etc.*) [Srpski prijevod, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, str. 168.—169.] — ma da je u jednom slučaju „sistem svakako bio zloupotrijebljen, i to kad su djevojke i mlade žene iz poljoprivrednih kotareva škotske dovedene u Lancashire i Cheshire.” U ovom „sistemu” tvorničar zaključuje ugovor s upravom sirotinjskih domova za određene rokove. On daje djeci hranu, odijelo i stan, kao i neki mali doplatok u novcu. Čudnovato zvuče niže navedene riječi g. Redgrave-a, a naročito ako uzmemo na um da je godina 1860. čak i među godinama prosperiteta engleske pamučne industrije bila jedinstvena i da su osim toga najamnine bile visoke, jer je izvanredna potražnja rada naišla na smetnje u depopulaciji Irske, u besprimjernom iseljavanju iz engleskih i škotskih poljoprivrednih kotareva u Australiju i Ameriku, kao i u *pozitivnom opadanju stanovništva* u nekim engleskim poljoprivrednim kotarevima, djelomično uslijed sretno postignutog sloma životne snage, a djelomično uslijed toga što su trgovci ljudskim mesom već prije bili iscrpili raspoloživo stanovništvo. I svemu tome uprkos kaže g. Redgrave: „Ova vrsta rada (djeca iz sirotišta) traži se samo onda kad se druga ne može naći, jer ovo je *skup rad* (high-priced labour). Obična najamnina za dječaka od 13 godina iznosi otprilike 4 šilinga nedjeljno. Ali 50 ili 100 takvih dječaka hraniti, odijevati, snabdjeti krovom, liječničkom pomoći i odgovarajućim nadzorom, i još im povrh toga dati i doplatok u novcu ne može se postići sa 4 šilinga na glavu nedjeljno.” (*RIF*, za 30. april 1860., str. 27.) G. Redgrave zaboravlja da kaže kako će radnik sve ovo moći sâm postići za *svoje* mališane s njihovom najamninom od 4 šilinga, kad to tvorničar nije kadar za 50 ili 100 dječaka koji zajedno stanuju, *zajedno* se hrane i imaju zajednički nadzor. Da čitalac iz teksta ne bi izvukao pogrešan zaključak, moram ovdje primijetiti da se *engleska pamučna industrija*, otkako je stavljena pod odredbe tvorničkog zakona od 1850. s njegovim propisima o radnom vremenu i t. d., smatra kao *uzorna industrija* Engleske. Engleski pamučni radnik stoji u svakom pogledu bolje od svoga druga s kontinenta. „Pruski tvornički radnik radi najmanje 10 sati nedjeljno više od svoga engleskog takmaca, a kad radi kod kuće na vlastitu razboju, otpada čak i ta granica njegovih dodatih sati rada.” (*RIF*, za 31. oktobar 1855., str. 103.) Gore spomenuti tvornički inspektor Redgrave putovao je poslije industrijske izložbe od god. 1851. na kontinent, specijalno u Francusku i Prusku, da bi ispitao prilike u tamošnjim tvornicama. On kaže da pruski tvornički radnik „prima najamninu koja je dovoljna za nabavku proste hrane i malo zadovoljstva na koja je on navikao i s kojima je zadovoljan... On živi gore i ima teži rad nego engleski radnik.” (*RIF*, za 31. oktobar 1853., str. 85.)

odnosu prema časovitoj potrebi oplođivanja kapitala, makar da njegov materijal sačinjavaju zakržljale, kratkovječne generacije koje se brzo sustižu i koje su tako reći nezrele uzabrane.¹¹¹ Istina, s druge strane, iskustvo pokazuje razumnom promatraču kako je kapitalistička proizvodnja, koja, historijski govoreći, datira jedva od juče, brzo i duboko zasjekla u sami korijen narodne snage, kako je izrođavanje industrijskog stanovništva usporeno samo neprestanim usisavanjem primitivnog elementa sa sela, i kako i sami poljoprivredni radnici već počinju propadati, uprkos svježem uzduhu i principle of natural selection [principu prirodnog odabiranja] koji među njima svemoćno vlada dopuštajući da se održe samo najsnažnije jedinke.¹¹² Kapital koji ima tako „dobre razloge” da poriče patnje radničke generacije koja ga okružuje, rukovodi se u svom praktičnom kretanju tako da na njega izgled na buduću apsolutnu izrođenost čovječanstva i depopulaciju koja se najzad ne će moći zaustaviti, djeluje upravo koliko i mogućnost da se zemlja surva u sunce. U svakoj špekulaciji s akcijama svatko zna da oluja jednom mora izbiti, ali se svatko nada da će ona mlatnuti po glavi njegova bližnjeg, pošto je on sam sabrao zlatnu kišu i sklonio je na sigurno mjesto. *Après moi le déluge!* [Poslije mene potop!] to je lozinka svakog kapitalista i svake kapitalističke nacije. Stoga je kapital bezobziran prema radnikovu zdravlju i trajanju njegova života, *gdje god ga na taj obzir ne prisili društvo.*¹¹³ Na optužbu o tjelesnom i dušev-

¹¹¹ „Oni koji pretjerano rade, umiru zapanjujućom brzinom, ali mjesta onih koji propadnu, odmah se popune, i ovo često mijenjanje osoba ne izaziva na pozornici nikakvu promjenu.” (*England and America*. London 1833., sv. I., str. 55. Pisac *E. G. Wakefield*.)

¹¹² Vidi: *Public Health. Sixth Report of the medical Officer of the Privy Council 1863.*, objavljen u Londonu 1864. Ovaj izvještaj govori naročito o poljoprivrednim radnicima. „Neki su htjeli da Sutherland (Saderland) predstave kao veoma unapređenu grofoviju, ali je jedna skorašnja anketa otkrila da su se ovdje, u kotarevima koji su nekad bili čuveni s ljepote ljudi i hrabrosti vojnika, žitelji izrodili u mršavu i zakržljalu rasu. Na najzdravijim položajima, na padinama bregova okrenutih moru, obrazi njihove djece blijedi su kao što mogu biti samo u smradnoj atmosferi zabačenih londonskih uličica.” (Thornton: *Over-population and its Remedy*, London 1846., str. 74., 75.) Oni doista liče na onih 30.000 „gallant Highlanders” [viteških brđana] koji u glasgowskim wynds i closes [uličicama i prolazima] žive zajedno s prostitutkama i lopovima.

¹¹³ „Ma da je zdravlje stanovništva tako važan element nacionalnog kapitala, bojimo se da moramo priznati da kapitalisti nimalo ne paze da se to blago održi i sačuva... Obzir prema zdravlju radnika bio je tvorničarima nametnut.” („*Times*”, 5. novembar 1861.) „Ljudi iz West Riding-a postadoše liferanti sukna za cijeli svijet... Zdravlje radnoga

nom kržljavljenju, preranoj smrti, mučenju pretjeranim radom, on odgovara: Kako bi nas ta patnja mogla tištati, kad ona povećava naše zadovoljstvo (profit)? Ali, uglavnom, to i ne zavisi od dobre ili rđave volje pojedinog kapitalista. *Slobodna konkurencija* je uzrok što *unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje* važe za pojedinačnog kapitalista kao *vanjski prinudni zakon*.¹¹⁴

Utvrdjivanje normalnog radnog dana rezultat je borbe između kapitalista i radnika, borbe koja je trajala nekoliko stotina godina. Pa ipak historija ove borbe pokazuje dvije suprotne struje. Uporedimo, na pr., današnje englesko tvorničko zakonodavstvo s engleskim radničkim zakonima [*Statutes of Labourers*] od 14. do sredine 18. vijeka.¹¹⁵ Dok moderni tvornički zakon nasilno *skraćuje* radni dan, oni su zakoni nastojali da ga nasilno *produže*. Svakako da nam pretenzije kapitala u embrionalnom stanju, kada je on tek počinjao svoj život, dakle kad još nije bio kadar da pukom silom ekonomskih odnosa osigura pravo usisavanja dovoljne količine viška rada, već je morao tražiti i pomoć državne vlasti, da nam, dakle, tadašnje njegove pretenzije izgledaju sasvim skromne ako ih uporedimo s *koncesijama* koje on mora

naroda bi žrtvovano, i rasa bi se izrodila za nekoliko generacija da nije nastupila reakcija. Ograničeno je radno vrijeme djece i t. d." (*Report of the Registrar General for October 1861.*)

¹¹⁴ Zbog toga je, na pr., početkom 1863. g. 26 firmi koje imaju velike lončarnice u Staffordshire-u, među kojima i J. Wedgwood (Dž. Vedžvud) i sinovi, *molilo* jednim memorandumom za „*prinudnu intervenciju države*“. „Konkurencija s drugim kapitalistima“ ne dozvoljava im da „*dobrovoljno*“ ograniče radno vrijeme djece i t. d. „I zato ma koliko da mi žalimo gore spomenuta zla, bilo bi *nemoguće* otkloniti ih *ma kakvim sporazumom između tvorničara*... S obzirom na sve te momente mi smo došli do uvjerenja da je potrebno donijeti jedan *prinudni zakon*." (*CEC*, I., 1863., str. 322.)

Dodatak primjedbi 114. Skora prošlost pruža nam jedan još mnogo jači primjer. Visoka cijena pamuka, u epohi veoma živa posla, dala je povoda vlasnicima tkaonica pamuka u Blackburnu (Blekbernu) da zajedničkim sporazumom skrate radno vrijeme u svojim tvornicama za jedan određeni rok. Rok je trebao isteći otprilike krajem novembra (1871.). Međutim su bogatiji tvorničari, u tvornicama kojih se i pređe i tka, iskoristili smanjenje proizvodnje izazvano sporazumom i proširili su svoja poduzeća, te su tako na račun malih tvorničara napravili velike profite. Našavši se u nevolji, ovi se sad obratiše — tvorničkim radnicima i pozvaše ih da se ozbiljno late agitacije za devetosatan radni dan, obećavajući im i novčane priloge u tu svrhu!

¹¹⁵ Ovi radnički zakoni, kakve istovremeno nalazimo u Francuskoj, Holandiji i t. d., bili su u Engleskoj formalno ukinuti tek 1813., pošto su ih odnosi proizvodnje već odavno bili učinili izlišnima.

činiti u svojoj muževnoj dobi, opirući se i gundajući. Treba da proteknu vijekovi dok „slobodan” radnik, uslijed razvijenog kapitalističkog načina proizvodnje, *dobrovoljno* pristane, t. j. bude *društveno* prisiljen da za cijenu svojih uobičajenih životnih namirnica prodaje *cijelo aktivno vrijeme svojeg života*, čak i samu svoju radnu sposobnost, svoje pravo prvorodstva za zdjelu sočiva. Stoga je prirodno što se *produženje radnog dana*, koje je kapital od sredine 14. do kraja 17. vijeka pokušavao da putem državne prinude *naturi odraslim radnicima*, poklapa otprilike s onom *granicom radnog vremena* koju je u drugoj polovini 19. vijeka država ovdje-ondje povukla pretvaranju *dječje krvi* u kapital. Ono što je danas na pr. u Massachusettsu (Masačusetsu), doskora najslobodnijoj državi sjeveroameričke republike, proklamirano od strane države kao granica rada za djecu ispod 12 godina, bilo je u Engleskoj još u *sredini 17. vijeka* normalan radni dan za zadrigle zanatlije, snažne poljoprivredne radnike i divovske kovače.¹¹⁶

Prvi *Statute of Labourers* (23., Eduard III., 1349.) imao je svoj neposredan izgovor (ne svoj *uzrok*, jer je zakonodavstvo ove vrste trajalo vijekovima bez tog izgovora) u velikoj kugi koja je desetkovala stanovništvo, tako da je, kao što neki torijevski pisac kaže, „teškoća da se unajme radnici po *razumnoj cijeni* (t. j. cijeni koja će njihovim poslodavcima davati razumnu količinu viška rada) postala nepodnošljiva”.¹¹⁷ Stoga su silom zakona naturene razumne najamnine, a tako isto i granice radnog dana. Posljednja točka, koja nas na ovom mjestu jedino i

¹¹⁶ „Nijedno dijete *ispod 12 godina* ne smije raditi ni u kojem tvorničkom poduzeću *duže od 10 sati dnevno*.” (*General Statutes of Massachusetts*. 63., ch. 12. — Pojedini zakoni donijeti su od 1836. do 1858.) „Radno vrijeme od 10 sati ima se smatrati kao zakonski radni dan kako u svima industrijskim poduzećima pamuka, vune, svile, papira, lana i stakla, tako i u željeznoj i metalnoj industriji. Propisuje se da ubuduće nijedan mladić, zaposlen u kakvoj tvornici, ne smije biti zadržak između 12 i 15 godina ne smije biti namješten kao radnik u tvornici u ovoj državi.” (*State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.* 61 and 62. — Zakon od 11. marta 1855.) „Nijedan dječak između 12 i 15 godina ne smije biti zaposlen u tvorničkom poduzeću *duže od 11 sati dnevno* niti *prije 5 sati izjutra* niti *poslije 7 1/2 sati uvečer*.” (*Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.* Gl. 39., § 23., 1. juli 1857.)

¹¹⁷ *Sophisms of Free Trade*. 7. izd., London 1850., str. 205. Isti torijevac inače priznaje: „Zakoni koji su uređivali pitanje najamnina *protiv* radnika, a u korist poslodavaca održali su se pune 464 godine. Stanovništvo se povećalo, te ovi zakoni postadoše suvišnom smetnjom.” (Isto, str. 206.)

zanima, ponovljena je u statutu od 1496. (pod Henrikom VII.). Radni dan *svih zanatlija* (artificers) i *poljoprivrednih radnika* trebalo je da u ono vrijeme od marta do septembra traje od 5 sati izjutra do između 7 i 8 sati uveče, što uostalom nikad nije bilo provedeno; ali satovi za jelo iznosili su za doručak 1 sat, za ručak $1\frac{1}{2}$ sat, za užinu $\frac{1}{2}$ sata, dakle upravo još *jedamput* onoliko koliko predviđa tvornički zakon koji je sada na snazi.¹¹⁸ Zimi je trebalo da se radi od 5 sati izjutra do mraka, s istim prekidima. Jedan *Elizabetin statut* od 1562. za *sve* radnike „najmljene na dan ili na nedjelju”, ostavlja netaknutom dužinu radnog dana, ali pokušava da vrijeme za jelo ograniči na $2\frac{1}{2}$ sata ljeti, a 2 sata zimi. Ručak treba da traje samo 1 sat, a „popodnevno spavanje od $\frac{1}{2}$ sata” dozvoljava se samo od sredine maja do sredine augusta. Za svaki sat odsustva treba od najamnine odbiti 1 peni. U praksi je položaj radnika bio mnogo povoljniji nego u statutu. William Petty, otac političke ekonomije i u neku ruku pronalazač statistike, kaže u spisu koji je objavio u posljednjoj trećini 17. vijeka: „Radnici (labouring men, zapravo tadašnji poljoprivredni radnici) *rade dnevno 10 sati*, a pojednu nedjeljno 20 obroka, t. j. radnim danima po tri obroka dnevno, nedjeljom po dva; iz ovoga se jasno vidi da bi se deseti dio spomenutog poreza dao utjerati, ako bi radnici htjeli da poste petkom uveče i da *ručaju za $1\frac{1}{2}$ sat*, dok im sada za ovaj objed treba dva sata, *od 11 do 1 preko podneva*, ako bi dakle $\frac{1}{20}$ više radili, a $\frac{1}{20}$ manje trošili.”¹¹⁹ Zar dr. Andrew Ure nije imao prava da zakonski prijedlog o dvanaestosatnom radnom danu od 1833. g. proglasi za vraćanje u doba mraka? Istina je, odredbe spomenute u statutima i kod Petty-a važe i za „*apprentices*” (šegrte). Ali kako je s dječjim radom stajalo još krajem 17. vijeka, vidi se iz slijedeće tužbe: „Naša mladež u Engleskoj ne radi ništa sve dok ne pođe u šegrte, a onda im naravno treba još mnogo vremena — 7 godina — dok ne

¹¹⁸ J. Wade (Dž. Vejd) s pravom primjećuje povodom ovog statuta: „Iz statuta od 1496. vidi se da su izdaci za hranu računati kao trećina prihoda zanatlije, a kao polovina prihoda poljoprivrednog radnika, što pokazuje da su radnici tada bili nezavisniji nego sad, kad hrana radnika u poljoprivredi i manufakturi iznosi mnogo veći dio njihovih najamnika.” (J. Wade: *History of the Middle and Working Classes*, 3. izd., str. 24., 25. i 577.) Ako i najpovršnije pogledamo na *Chronicon Pretiosum* etc. By Bishop Fleetwood. 1. izd. London 1707., 2. izd. London 1745., vidjet ćemo da je potpuno netočno mišljenje da ta razlika potječe možda iz razlike u odnosu između sadašnjih i ondašnjih cijena životnih namirnica i odijela.

¹¹⁹ W. Petty: *Political Anatomy of Ireland*, 1672. Izd. 1691., str. 10.

postanu svršene zanatlije." Njemačka, naprotiv, ubire pohvalu zbog toga što se u njoj djeca od kolijevke bar za „nešto malo zanimanja odgajaju”¹²⁰

Još za vrijeme najvećeg dijela 18. vijeka, do epohe krupne industrije, nije kapitalu polazilo za rukom da se plaćanjem nedjeljne vrijednosti radne snage domogne čitave radnikove nedjelje; izuzetak čine poljoprivredni radnici. Okolnost da su mogli živjeti čitavu nedjelju s najamninom od 4 dana, nije se činila radnicima dovoljan razlog da i ostala dva dana rade za kapitalista. Jedan dio engleskih ekonomista, u službi kapitala, najbješnje je napadao tu samovolju, drugi je branio radnike. Da čujemo, na pr., polemiku između *Postlethwayta* (Poslvejta), čiji je Trgovinski rječnik uživao u ono vrijeme isti glas kao danas slični spisi MacCullocha i MacGregora, i prije navedenog pisca *Essay on Trade and Commerce*.¹²¹

¹²⁰ *A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry*. London 1689., str. 13. *Macaulay* (Mekole), koji je englesku historiju falsificirao prema interesima vigovala i buržoazije, ovako deklamira: „Praksa da se djeca prerano upošljavaju prevladavala je u 17. vijeku u stepenu gotovo nevjerovatnom za tadašnje stanje industrije. U Norwicu (Norviču), središtu vunarke industrije, smatralo se da je dijete od 6 godina sposobno za rad. Razni pisci onoga doba, a među njima i mnogi koji su bili smatrani kao izvanredno dobronamjerni, spominju s „exultation” (s ushićenjem) činjenicu kako u tom gradu sami dječaci i djevojčice stvaraju bogatstvo koje prelazi njihovo vlastito izdržavanje za 12.000 f. st. godišnje. što točnije istražujemo historiju prošlosti, sve više nalazimo razloga da odbijemo shvaćanje po kome naše doba obiluje novim društvenim nevoljama. Ono što je novo, jest inteligencija koja zlo otkriva i čovječnost koja ga liječi.” („*History of England*”, sv. I., str. 419.) *Macaulay* nas je mogao obavijestiti i o tome kako „izvanredno blagonakloni” *amis du commerce* [prijatelji trgovine] u 17. vijeku s „exultation” [ushićenjem] pričaju kako je u nekom sirotištu u Holandiji bilo zaposleno jedno dijete od 4 godine i da je primjer ove „vertu mise en pratique” [u praksi provedene vrline] prošao kao uzor kroz sve spise humanitaraca à la *Macaulay* do vremena A. Smitha. Točno je da se s razvijanjem manufakture, koja se suprotstavlja zanatstvu, pokazuju tragovi eksploatairanja djece koje u izvjesnom stepenu oduvijek postoji kod seljaka, i to utoliko više što je težil jaram koji tišti zemljoradnika. *Tendencija kapitala* jasna je, ali su same činjenice još toliko rijetke kao pojave dvoglave djece. Zato su njih vidovati „*amis du commerce*” s „exultation” opisali, za svoje suvremenike kao i za potomstvo, kao pojave osobito značajne i divljenja dostojne, preporučujući ih za imitiranje. Isti škotski ljeporječivi sikofant *Macaulay* kaže: „Danas se čuje da ljudi govore samo o nazatku, a vidi se samo napredak.” Kakve oči, a tek kakve uši!

¹²¹ Najgoropadnije optužbe protiv radnika iznio je u tekstu spomenuti pisac anonimne knjige: *An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.* London 1770., a i prije u svome spisu: *Considerations on Taxes*. London 1765. I *Polonius Arthur Young*

Postlethwayt kaže između ostalog: „Ne mogu završiti ovo nekoliko napomena a da se ne obazrem na otrcane fraze mnogih da radnik (industrious poor), kad bi za 5 dana primio dovoljno za izdržavanje, ne bi htio raditi punih 6 dana. Iz ovoga oni zaključuju da je nužno pomoću poreza i kojim bilo drugim sredstvima poskupljivati čak i najnužnije životne namirnice, da bi se zanatlije i manufakturni radnici prisilili da neprekidno rade 6 dana nedjeljno. Moram moliti za dopuštenje da budem drukčijeg mišljenja nego ti veliki političari koji lome koplja za neprekidno ropstvo radnog naroda ove kraljevine („the perpetual slavery of the working people”), oni zaboravljaju poslovicu „all work and no play makes Jack a dull boy” [sam rad bez igre zaglupljuje]. Zar se Englezi ne isprsavaju zbog genijalnosti i umješnosti svojih zanatlija i manufakturnih radnika koji su engleskoj robi pribavili opće povjerenje i glas? Kojoj se okolnosti ima da zahvali za ovo? Vjerojatno jedino načinu na koji se naš radni narod, idući za svojim čudima, umije razonođavati. Da su oni bili prinuđeni cijele godine raditi svih 6 dana u nedjelji, ponavljajući stalno isti posao, zar to ne bi otupilo njihov duh i učinilo ih glupo-umornim umjesto čilim i okretnim, i zar ne bi naši radnici uslijed takvog vječitog robovanja izgubili svoj glas umjesto da ga održe? ... Kakvu vještinu možemo očekivati od ovako izmučenih životinja (hard driven animals)? ... Mnogi od njih obave za 4 dana toliko posla koliko Francuzi za 5 ili 6 dana. Ali ako Englezi treba da budu vječiti robijaši, valja se bojati da će se izroditi (degenerate) gore od Francuza. Ako je naš narod čuven za svoje hrabrosti u ratu, zar mi ne kažemo da se za to ima zahvaliti s jedne strane rostbifu i pudingu u njegovu tijelu, a s druge strane ne manje ustavnom duhu slobode? A zašto većoj genijalnosti, energiji i umješnosti naših zanatlija i manufakturnih radnika ne bi uzrok bila sloboda kojom se oni na svoj vlastiti način razonođuju? Nadam se da oni nikad više ne će izgubiti te povlastice ni dobar život, iz kojega podjednako potječe i njihova radna sposobnost i njihova srčanost!”¹²²

(Polonije Artur Jang), nečuvan statistički brbljavac, dolazi u isti red. Među braniteljima radnika stoji na prvom mjestu *Jacob Vanderlint* s djelom: *Money answers all things*. London 1734., svećenik *Nathaniel Forster* u *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*. London 1767., dr. *Price* (Prajs), a osobito *Postlethwayt*, kako u dodatku uz njegov *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, tako i u *Great Britain's Commercial Interest explained and improved*. 2. izd. London 1755. Same činjenice zabilježili su i mnogi drugi pisci iz istog vremena, među ostalima *Josiah Tucker* (Džosaja Teker).

¹²² *Postlethwayt*, isto djelo: *First Preliminary Discourse*, str. 14.

Na ovo odgovara pisac knjige *Essay on Trade and Commerce*:

„Ako praznovanje sedmog dana u nedjelji važi kao božja zapovijest, onda to uključuje da ostali dani nedjelje pripadaju radu (on misli *kapitalu*, kao što ćemo odmah vidjeti), i onda se ne mogu napadati zbog svireposti oni koji traže da se ta zapovijest božja poštuje... Da je čovječanstvo uopće po svojoj prirodi skloni udobnosti i lijenosti, pokazuje nam rđavo iskustvo s našom manufakturnom svjetinom, koja *prosječno ne radi više od 4 dana u nedjelji*, osim kad životne namirnice poskupe... Uzmimo da bushel pšenice predstavlja sve radnike životne namirnice i da stoji 5 šilinga, i da radnik svojim radom zaradi dnevno 1 šiling. Tada mu je dovoljno da radi samo 5 dana preko nedjelje; a samo 4, ako bushel bude stajao 4 šilinga... Ali kako je najamnina u čitavoj kraljevini, upoređena s cijenom životnih namirnica, na mnogo većoj visini, to manufakturni radnik koji radi 4 dana ima višak novca s kojim ostatak nedjelje provodi u besposličenju... Nadam se da sam dovoljno kazao da objasnim kako *umjeren rad za vrijeme od 6 dana u nedjelji nije nikakvo ropstvo*. Naši *poljoprivredni radnici* rade tako i, kako po svemu izgleda, oni su najsretniji među radnicima (*labouring poor*),¹²³ ali *Holandžani* rade tako i u manufakturama i čini se da su vrlo sretan narod, Tako rade i *Francuzi*, ukoliko im ne smetaju mnogi *praznici*...¹²⁴ Ali naša je svjetina uvrtjela sebi u glavu fiksnu ideju, da njoj, kao Englezima, pripada po pravu rođenja povlastica da budu *slobodniji i nezavisniji* od radnika ma u kojoj drugoj evropskoj zemlji. Ukoliko ta ideja utječe na hrabrost naših vojnika, ona može biti od neke koristi; ali što je manje budu imali manufakturni radnici, tim bolje po njih same i po državu. Radnici ne treba nikad da se smatraju *nezavisnima od svojih pretpostavljenih* („independent of their superiors”)... Krajnje je opasno ulijevati hrabrost svjetini u trgovačkoj državi kao što je naša, gdje su možda sedam osmina stanovništva ljudi s malo ili bez ikakva vlasništva...¹²⁵ Liječenje ne će biti potpuno dok se *naša industrijska sirotinja ne odluči da radi 6 dana za istu sumu koju sada zarađuje za 4*

¹²³ *An Essay etc.* On sam priča na str. 96. u čemu se već 1770. g. sastojala „sreća” engleskih *poljoprivrednih radnika*. „Njihove su radne snage („their working powers”) uvijek do krajnosti napregnute („on the stretch”); oni ne mogu živjeti gore nego što žive („they cannot live cheaper than they do”), niti teže raditi” („nor work harder”).

¹²⁴ Već samim pretvaranjem gotovo svih tradicionalnih praznika u radne dane protestantstvo igra važnu ulogu u postanju kapitala.

¹²⁵ *An Essay etc.*, str. 15., 41., 96., 97., 55., 57.

dana.¹²⁶ U tu svrhu kao i za „istrebljenje besposličarenja, razvrata i maštanja o slobodi”, ditto „za smanjenje sirotinjske takse, za potpomaganje duha radnosti i sniženje cijene rada u manufakturama” predlaže naš vjerni borac za kapital kao oprobano sredstvo da se takvi radnici, koji su na teret javnom milosrđu, jednom riječi pauperi, zatvore u neki „idealni dom rada” (idealni sirotinjski dom, *an ideal workhouse*). „Od takvog se doma mora napraviti dom užasa (*House of Terror*)”.¹²⁷ U ovom „domu užasa”, tom „idealnom domu rada”, treba da se radi „14 sati dnevno, računajući tu svakako i dovoljne odmomore za jelo, tako da ostane punih 12 sati rada”.¹²⁸

12 radnih sati u „idealnom domu rada”, u kući užasa od 1770.! 63 godine kasnije, 1833., kad je engleski parlament u četiri tvorničke grane snizio radni dan za djecu od 13 do 18 godina na punih 12 radnih sati, činilo se da je engleskoj industriji došao sudnji dan! Godine 1852., kad je Louis Bonaparte (Luj Bonapart) pokušao da se dodvori buržoaziji izmjenom zakonskog radnog dana, kriknuo je francuski radni narod kao jedan čovjek: „Zakon koji skraćuje radni dan na 12 sati, jedino je dobro što nam je ostalo od republikanskog zakonodavstva”.¹²⁹ U Zürichu je rad djece preko 10 godina ograničen na 12 sati; u Aargau je god. 1862. rad djece između 13 i 16 godina sveden od 12½ na 12 sati; u Austriji 1860., za djecu između 14 i 16 godina također na 12 sati.¹³⁰ Kakav „napredak od 1770.”, uzvuknuo bi Macaulay „s ushićenjem”.

¹²⁶ Isto, str. 69. Jacob Vanderlint objasnio je još 1734. da je tajna kapitalističkih žalbi na lijenost radnog naroda naprosto u tom što bi za istu najamninu htjeli imati 6 umjesto 4 radna dana.

¹²⁷ *An Essay etc.*, str. 242.: „Od ovakvog idealnog doma rada mora se načiniti „dom užasa”, a ne pribježište za sirotinju gdje bi se ona dobro hranila, toplo i lijepo odijevala, i samo malo radila”.

¹²⁸ „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time, for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.” (Isto.) „Francuzi se”, veli on, „smiju našim zanesenjačkim idejama o slobodi.” (Isto, str. 78.)

¹²⁹ „Oni su iznosili da je glavni razlog njihovu opiranju da rade duže od 12 sati to što je zakon koji je propisivao 12-satno radno vrijeme jedino dobro što im je ostalo od republikanskog zakonodavstva.” (*RIF*, za 31. oktobar 1856., str. 80.) Francuski zakon o dvanaestosatnom radnom danu od 5. septembra 1850., buržoasko izdanje dekreta provizorne vlade od 2. marta 1848., proteže se na *sua utérers* [poduzeća] bez razlike. Prije tog zakona bio je radni dan u Francuskoj neograničen. U tvornicama trajao je 14, 15 i više sati. Vidi: *Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848*. Par M. Blanqui. G-nu Blanqui-u, ne revolucionaru nego ekonomistu, povjerila je vlada vršenje ankete o položaju radnika.

¹³⁰ Belgija se i s pogledom na uređivanje radnog dana potvrđuje kao uzorna buržoaska država. Lord Howard de Welden (Hauard de Vel-

„Dom užasa” za paupere, koji je god. 1770. za kapitalovu dušu još bio san, podiže se nekoliko godina kasnije kao ogroman „dom rada” za same manufakturne radnike. Njegovo je ime bilo *tvornica*. A ovaj put ideal je izbljedio pred stvarnošću.

6. Borba za normalan radni dan. Prinudno zakonsko ograničavanje radnog vremena. Englesko tvorničko zakonodavstvo od 1883. do 1864.

Dok su kapitalu bili potrebni vijekovi da *radni dan produži* do njegovih *maksimalnih normalnih granica*, a zatim preko njih *do granice prirodnog dana od 12 sati*,¹³¹ sada, poslije rođenja krupne industrije u posljednjoj trećini 18. vijeka, nastade silovita i bezmjerna jurnjava slična lavini. Srušene su sve prepreke morala i prirode, dobi i spola, dana i noći. Čak su se i pojmovi dana i noći, seljački jednostavni u starim statutima, bili toliko rasplinuli, da je engleski sudac još 1860. morao pokazati doista talmudističko oštroumlje da bi „mjerodavno” izjavio što je dan, a što noć.¹³² Kapital je slavio orgije.

Čim se radnička klasa, zaglušena galamom proizvodnje, unekoliko ponovo osvijestila, započe njen otpor, najprije u Engleskoj, kolijevci krupne industrije. Pa ipak su svi ustupci koje je ona otela, ostali čisto nominalni kroz trideset godina. Od 1802. do 1833. parlament je donio 5 zakona o radu, ali je bio toliko

den), opunomoćeni ministar Engleske u Bruxellesu (Brislu), izvještava 12. maja 1864. Ministarstvo vanjskih poslova u Londonu: „Ministar Rogier (Rožje) izjavio mi je da dječji rad nije ograničen niti općim zakonom, niti kakvim lokalnim uredbama; da se vlada posljednjih triju godina na svakoj sjednici nosi mišlju da podnese skupštini zakon o tome predmetu, ali uvijek nailazi na nesavladljivu smetnju u ljubomornom strahu od svakog zakona koji bi bio u protivurječnosti s načelom *potpune slobode rada!*”

¹³¹ „Nema sumnje, vrlo je žalosno što se ma koja klasa ljudi mora mučiti 12 sati dnevno. Ako tome dodamo i vrijeme za jelo i vrijeme za dolazak i odlazak iz radionice, onda to iznosi ustvari 14 sati od 24 koliko ih dan ima... Da ne govorimo o zdravlju; svatko će se, nadam se, suglasiti da je s moralnog stanovišta ovakvo potpuno, neprekidno zauzimanje vremena radnih klasa, od rane mladosti (13 godina), a u „slobodnim” industrijskim granama od mnogo mlađe dobi, izvanredno škodljivo i strahovito zlo... U interesu javnog morala i podizanja valjanog stanovništva, radi omogućenja razumnog uživanja života ogromnoj masi naroda, mora se nastojati da se u svima poslovnim granama jedan dio radnog dana rezervira za razonodu i dokolicu.” (Leonhard Horner u *RIF*, za 31. decembar 1841.)

¹³² Vidi *Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860.*

prepreden da nije odobrio ni pare za njihovo prinudno izvršavanje, za potrebno činovništvo i t. d.¹³³ Oni ostaše mrtvo slovo na papiru. „Činjenica je da su *prije zakona od g. 1833.* djeca i mlade osobe radile („were worked”) čitavu noć, čitav dan, ili i oboje *ad libitum* [po volji].”¹³⁴

Tek s *Tvorničkim zakonom od 1833.* — koji obuhvaća tvornice pamuka, vune, lana i svile — počinje u modernoj industriji *normalan radni dan*. Ništa nije kadro okarakterizirati *duh kapitala* kao historija engleskog tvorničkog zakonodavstva od 1833. do 1864!

Zakon od 1833. kaže: *običan tvornički radni dan* počinje od 5¹/₂ sati izjutra, a svršava se u 8¹/₂ sati uveče, a u *tim granicama*, u tom periodu od 15 sati mogu se po zakonu uposliti mlade osobe (t. j. osobe između 13 i 18 godina) ma u koje doba dana, ali uvijek s pretpostavkom da *jedna te ista mlada osoba ne radi više od 12 sati na dan*, izuzev izvjesne naročite predviđene slučajeve. Šesti odjeljak zakona određuje da u toku dana svakoj takvoj osobi s ograničenim radnim vremenom treba ostaviti za jelo najmanje 1¹/₂ sat.” Zapošljavanje *djece ispod 9 godina*, s izuzecima koje ćemo kasnije spomenuti, zabranjeno je; *rad djece od 9 do 13 godina* ograničava se na 8 sati dnevno. *Noćni rad*, t. j. po ovom zakonu rad između 8¹/₂ sati uveče i 5¹/₂ sati izjutra, zabranjuje se za sve osobe između 9 i 18 godina.

Zakonodavci su bili tako daleko od pomisli da ograniče *slobodu kapitala* u isisavanju odrasle radne snage, ili kako to oni nazivaju „*slobodu rada*”, da su izmudrovali naročit sistem, da bi spriječili takvu strahovitu posljedicu tvorničkog zakona.

„Veliko zlo tvorničkog sistema kako je on danas uređen”, kaže se u prvom izvještaju centralnog odbora Komisije od 25. juna 1833., „sastoji se u tome što čini nužnim da se dječji rad produži do krajnje dužine radnog dana odraslih. Jedinii lijek

¹³³ Vrlo je karakteristično po režim Louisa Philippe-a (Luja Filipa), „kralja građanina”, da *jedini* tvornički zakon, koji je pod njim donijet 22. marta 1841., *nikad* nije bio izvršen. Taj se zakon ticao *jedino dječjeg rada*. Po njemu je bilo propisano radno vrijeme od 8 sati za djecu od 8 do 12 godina, 12 sati za djecu između 12 i 16 godina i t. d. s mnogo izuzetaka po kojima je dozvoljen noćni rad čak i djeci od 8 godina. U toj zemlji gdje se svaka sitnica uređuje policijskim putem, nadzor i prinudno provođenje toga zakona bilo je prepušteno dobroj volji „prijatelja trgovine”! Tek od 1853. g. postoji u jednom jedinom okrugu, Nord, plaćen vladin inspektor. Nije manje karakteristično po razvitak francuskog društva uopće što je zakon Louisa Philippe-a sve do revolucije od 1848. bio *jedini* te vrste u čitavoj francuskoj tvornici zakona, koja je svojom mrežom obuhvatila sve i sva!

¹³⁴ *RIF*, za 30. april 1860., str. 51.

ovome zlu, bez ograničavanja rada odraslih — što bi bilo zlo veće od onog koje treba da se izbjegne — čini se da je plan da se upotrijebe dvije smjene djece." Stoga je, pod imenom *relejnog sistema* („*System of Relays*"); *relej* znači, na francuskom i na engleskom, smjenjivanje poštanskih konja na različitim stanicama) ovaj plan i izveden, tako da se na pr. od 5^{1/2} sati izjutra do 1^{1/2} sat po podne uprezala jedna smjena djece između 9 i 13 godina, a od 1^{1/2} do 8^{1/2} sati uveče druga smjena i t. d.

Kao nagrada za to što su najdrskije ignorirali sve zakone o dječjem radu koji su bili donijeti za posljednje 22 godine, bila je gospodi tvorničarima sada i pilula pozlaćena. Parlament odredi da poslije 1. marta 1834. *nijedno dijete ispod 11 godina*, poslije 1. marta 1835. *nijedno dijete ispod 12 godina*, poslije 1. marta 1836. *nijedno dijete ispod 13 godina* ne smije raditi u tvornici duže od 8 sati! Ova „liberalnost" koja tako štedi „kapital" utoliko je vrednija priznanja što su Dr. Farre, sir A. Carlisle, sir B. Brodie, sir C. Bell, g. Guthrie i t. d., ukratko najznatniji londonski liječnici i kirurzi, bili izjavili u svojim iskazima pred Donjim Domom da je *odlaganje opasno!* Dr. Farre izrazio se još malo grublje: „Potrebno je odmah donijeti zakon radi zaštite od svih oblika prerane smrti, a sigurno je da ovaj (tvornički) sistem moramo smatrati kao jednu od najsvirepijih metoda za njeno nastupanje."¹³⁵ Isti taj „reformirani parlament, koji je iz nježnosti prema gospodi tvorničarima osudio djecu ispod 13 godina da još dugo godina rade u tvorničkom paklu sedamdeset i dva sata nedjeljno, zabranio je, naprotiv, u *Aktu o emancipaciji*, kojim je sloboda isto tako davana kapljicu po kapljicu, vlasnicima plantaža da odsada *nijedan Crnac rob ne smije raditi duže od 45 sati nedjeljno!*

Ali se kapital s time nije nikako izmirio i povede višegodišnju i šumnu agitaciju. Ona se okretala poglavito *oko dobi kategorijâ* koje su pod imenom djece bile ograničene na osam-satni rad i podvrgnute izvjesnom prinudnom pohađanju škole. Po kapitalističkoj antropologiji djetinjstvo prestaje u desetoj ili najkasnije u jedanaestoj godini. Što se više bližio rok punog izvršavanja tvorničkog zakona, kobna 1836., tim su bješnji bivali tvorničari. Njima je doista uspjelo da toliko zastraše vladu da je ona 1835. predložila da se granica dječje dobi snizi od 13 na 12 godina. Međutim *pritisak izvana* postajao je sve opasniji.

¹³⁵ „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly *this* must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."

Donji Dom izgubi smjelost. On se odupre da se trinaestogodišnja djeca bacaju duže od 8 sati dnevno pod juggernautov (džager-natov) točak kapitala, i zakon od 1833. stupi na snagu. On ostade bez izmjena do 1844.

Za vrijeme od 10 godina dok je zakon isprva djelomično, a zatim potpuno regulirao rad u tvornicama, službeni izvještaji tvorničkih inspektora obiluju žalbama o nemogućnosti njegova izvođenja. Budući da je zakon od 1833. ostavljao kapitalističkoj gospodi slobodu da u granicama petnaestosatnog perioda od 5¹/₂ sati izjutra do 8¹/₂ sati uveče mogu svakoj „mladoj osobi” i svakom „djetetu” određivati da ma u koje vrijeme započne, prekine i dovrši rad od 12 odnosno 8 sati, i da isto tako različitim osobama odrede *različite satove za jelo*, iznađeše gospoda uskoro nov „*relejni sistem*” po kome se radni konji ne mijenjaju na određenim stanicama, već se na relejnim stanicama stalno opet uprežu. Ne ćemo se dalje zadržavati na ljepoti toga sistema, jer se kasnije na nj moramo vratiti. Ali se već na prvi pogled vidi da je on poništavao ne samo duh čitavog tvorničkog zakona, nego i samo slovo njegovo. Kako da tvornički inspektori pri onom kompliciranom knjigovodstvu o svakom pojedinom djetetu i svakoj mladoj osobi iznude zakonom propisano radno vrijeme i da osiguraju zakonom propisane pauze za jelo? U mnogim tvornicama uskoro je opet nekažnjeno provalo staro brutalno bezakonje. Na jednom sastanku s ministrom unutrašnjih poslova (1844.) dokazali su tvornički inspektori da je svaka kontrola pod novoizmišljenim relejnim sistemom nemoguća.¹³⁶ Ali su se okolnosti dotle bile jako izmijenile. Tvornički radnici, osobito poslije 1838., uzeše *Zakonski prijedlog o desetosatnom radnom danu* za svoju ekonomsku lozinku, a *Charter* za svoju političku izbornu parolu. Čak je i jedan dio tvorničara, koji su svoje tvornice bili uredili prema zakonu od 1833., obasipao parlament predstavkama o nemoralnoj „konkurenciji” „lažne braće” kojima veća drskost ili sretnije mjesne prilike dopuštaju da gaze zakon. Uz to, ma da su tvorničari kao pojedinci stalno željeli slobodno pustiti uzde staroj gramzljivosti, predstavnici i političke vođe tvorničke klase narediše drukčiji stav i drukčiji govor prema radnicima. Oni su započeli borbu za *ukidanje Zakona o žitu*, a za pobjedu im je bila potrebna pomoć radnika! Zato oni obećашe ne samo dvaput veći komad kruha, nego i usvajanje zakona o desetosatnom radu za hiljadugodišnje carstvo slobodne trgovine.¹³⁷

¹³⁶ RIF, za 31. oktobar 1849., str. 6.

¹³⁷ RIF, za 31. oktobar 1848., str. 98.

Stoga su se tim manje smjeli boriti protiv jedne mjere koja je išla samo za stvarnim provođenjem zakona od 1833. Najzad torijevci ugroženi u svojim najsvetijim interesima, *zemljišnoj renti*, zagrmješe kao filantropi koje su „*sramni postupci*”¹³⁸ njihovih neprijatelja zbunili.

Tako postade dopunski *Tvornički zakon od 7. juna 1844.* koji stupi na snagu 10. septembra 1844. Njime je među zaštićene radnike uvedena jedna nova kategorija, naime *žene* preko 18 godina. One su u svakom pogledu izjednačene s *mladim osobama*, njihovo radno vrijeme ograničeno je na 12 sati, zabranjen im je noćni rad i t. d. Prvi put, dakle, osjetilo se zakonodavstvo prinuđenim da neposredno i službeno kontrolira i rad punoljetnih. U tvorničkom izvještaju od 1844. do 1845. primjećuje se ironički: „Nije nam poznat ni jedan jedini slučaj da su se odrasle žene potužile na *ovo miješanje u njihova prava*.”¹³⁹ Rad djece ispod 13 godina bio je sveden na 6½, a pod izvjesnim uslovima na 7 sati dnevno.¹⁴⁰

Da bi spriječio zloupotrebe *lažnog „relejnog sistema”*, zakon je između ostalog propisao i ove važne pojedinosti: „Radni dan djece i mladih osoba ima se računati od vremena kad *ma koje dijete* ili mlada osoba započne *izjutra* raditi u *tvornici*.” Prema tome, ako na pr. A započne u 8 sati izjutra, a B u 10, ipak se radni dan B-a mora svršiti u isti sat kad i onog prvog. Početak radnog dana mora se označiti kakvim javnim satom, na pr. najbližim željezničkim satom, prema kome se ima udesiti tvorničko zvono. Tvorničar mora objesiti u tvornici krupno naštampanu objavu s naznačenjem početka, kraja i odmora radnog dana. Djeca koja počinju rad *prije* 12 sati u podne ne smiju se upotrijebiti *poslije* 1 sat po podne. Popodnevna smjena mora se, dakle, sastojati iz *druge* djece nego *prijepodnevna*. Svima zaštićenim radnicima mora se dati 1½ sat za jelo *u isto doba dana*, od toga najmanje 1 sat prije 3 sata po podne. Djeca i mlade osobe ne smiju se upotrebljavati duže od 5 sati do 1 sat u podne, a da nemaju bar ½ sata odmora za jelo. Djeca, mlade osobe i žene ne smiju se za vrijeme jela zadržavati u tvorničkim prostorijama gdje se vrši ma kakav proces rada i t. d.

Vidjeli smo: Te odredbe koje idu u potankosti, koje period rada, njegove granice i odmore određuju tako vojnički jedno-

¹³⁸ Leonhard (Lionard) Horner i službeno upotrebljava izraz „*nefarious practice*”. (*RIF*, za 31. oktobar 1859., str. 7.)

¹³⁹ *RIF*, za 30. septembar 1844., str. 15.

¹⁴⁰ Zakon je dopuštao da se djeca zapošljavaju 10 sati ako ne rade svaki dan već svaki drugi. Ta je odredba inače ostala bezuspješna.

liko prema udarcu zvona, nikako nisu bile iznenađan proizvod mašte parlamentaraca. One su se postepeno razvile iz prilika, kao *prirodni zakoni* modernog načina proizvodnje. Što su one formulirane, što su dobile službeno priznanje i bile proglašene od strane države, jest rezultat dugih klasnih borbi. Jedna od prvih njihovih posljedica bila je da je praksa podvrgla pod iste granice i radno vrijeme *odraslih muških tvorničkih radnika*, jer je u većini procesa proizvodnje neophodna kooperacija (suradnja) djece, mladih osoba i žena. Stoga je, uopće uzevši, dvanaestosatni radni dan važio opće i jednoliko za vrijeme od 1844. do 1847. u svima industrijskim granama na koje se tvorničko zakonodavstvo odnosilo.

Ipak tvorničari ne bi dopustili ovaj „napredak” da nisu kao odštetu dobili i jedan „nazadak”. Na njihov poticaj snizio je Donji Dom *minimalnu dob* djece koja se mogu eksploatirati od 9 na 8 godina, da bi se tako osigurao „*dodatak u prilivu tvorničke djece*”, koji kapitalu pripada po božjim i po ljudskim zakonima.¹⁴¹

Godine 1846. i 1847. čine epohu u ekonomskoj historiji Engleske. Opozivanje zakonâ o žitu, ukidanje uvoznih carina na pamuk i druge sirovine, proglašenje slobodne trgovine zvijezdom vođiljom zakonodavstva! Ukratko, nastade hiljadugodišnje carstvo. S druge strane, tih istih godina, dostigoše čartiistički pokret i agitacija za desetosatni radni dan svoj vrhunac. Oni nadoše saveznike u torijevcima koji su gorjeli od želje za osvetom. Uprkos fanatičnom otporu vjerolomnih pristalica slobodne trgovine, s Brightom i Cobdenom na čelu, usvoji parlament *zakonski prijedlog o desetosatnom radu*, za kojim se tako dugo težilo.

Novi tvornički zakon od 8. juna 1847. propisivao je da od 1. jula 1847. ima provizorno da stupi na snagu skraćenje radnog dana „*mladih osoba*” (od 13 do 18 godina) i svih *radnica* na 11 sati, ali od 1. maja 1848. ima stupiti na snagu definitivno ograničenje na 10 sati. U ostalome zakon je bio samo *dodatak radi dopune* zakona od 1833. i 1844.

Kapital poduze prethodnu borbu da bi spriječio potpuno uvođenje zakona od 1. maja 1848. I, štoviše, sami su radnici trebali da tobože podstaknuti iskustvom pomognu rušenje svog vlastitog djela. Trenutak je bio zgodno izabran. „Moramo se sjetiti da je uslijed strahovite krize od 1846.—47. vladala velika

¹⁴¹ „Budući da bi ograničenje njihova radnog vremena izazvalo jaku potražnju (dječje radne snage), držl se da bi *nov priliv djece od 8 do 9 godina* pokrio potrebu.” (Isto, str. 13.)

bijeda među tvorničkim radnicima, jer su mnoge tvornice radile samo kratko vrijeme, a druge obustavile rad. Stoga je znatan broj radnika bio u teškom položaju, mnogi u dugovima. Zbog toga se prilično pouzdano moglo pretpostaviti da će oni rado htjeti raditi duže kako bi izravnali prijašnje gubitke; možda isplatili dugove, izvadili svoj namještaj iz zalagaonice, naknadili prodane stvari, ili nabavili sebi i porodici novo odijelo.”¹⁴² Gospoda tvorničari pokušale da prirodnu posljedicu tih okolnosti pojačaju *općim sniženjem najamnina* za 10%. To bijaše kao neko svečano otvaranje nove ere slobodne trgovine. Zatim je došlo još jedno sniženje za 8¹/₂% čim je radni dan bio skraććen na 11, a za dvostruko čim je definitivno skraććen na 10 sati. Gdje god su, dakle, prilike dopuštale, najamnine su bile snižene najmanje za 25%.¹⁴³ Pod ovako povoljno pripremljenim okolnostima, započele agitirati među radnicima za opozivanje zakona od 1847. Pri ovome se nije prezalo ni od kakvog sredstva prijevare, zavodačenja i prijetnje, ali sve uzalud. Što se tiče ono pola tuceta molbi, u kojima su se radnici morali žaliti „da ih je zakon podjarmio”, to su na usmenom saslušanju sami mollioci izjavili da su im potpisi iznuđeni. „Oni jesu podjarmljeni, ali ih podjarmljuje netko drugi a ne tvornički zakon.”¹⁴⁴ Ali kad tvorničarima ne pođe za rukom da radnike nauče govoriti u njihovu smislu, nadadoše sami tim veću dreku u ime radnika kroz štampu i parlament. Oni denuncirahu tvorničke inspektore kao neke konventovske komesare koji su radnike nemilosrdno žrtvovali svojim reformatorskim mušicama. I ovaj manevar propade. Tvornički inspektor *Leonhard Horner* poduze lično i preko svojih podinspektora saslušavanje mnogobrojnih svjedoka u tvornicama Lancashire-a. Po prilici oko 70% saslušanih radnika izjasni se za 10 sati, mnogo manji procenat za 11, a sasvim neznatna manjina za starih 12 sati.¹⁴⁵

¹⁴² RIF, za 31. oktobar 1848., str. 16.

¹⁴³ „Ustanovio sam da ljudima koji su primali 10 šil. nedjeljno odbijaju 1 šil. na račun općeg sniženja najamnine od 10%, a zatim 1 šil. i 6 penca što je radno vrijeme skraććeno, svega dakle dva šil. i 6 penca; pa ipak je većina svemu uprkos bila odlučno za prijedlog o desetosatnom radnom danu.” (Isto.)

¹⁴⁴ „Potpisujući molbu ujedno sam izjavio da činim nešto rdavo.” — „Pa zašto ste je onda potpisali?” — „Zato što bi me u slučaju opiranja izbacili na ulicu”. I izvijestilac dodaje: „Molilac se je doista osjećao „ugnjeten”, ali ne baš od tvorničkog zakona.” (Isto, str. 102.)

¹⁴⁵ Isto, str. 17. U kotaru g. Hornera saslušano je ovako 10.270 odraslih muških radnika u 181 tvornici. Njihovi iskazi nalaze se u *Dodatku* polugodišnjem inspekcijском izvještaju od oktobra 1848. Ova saslušanja svjedoka sadrže dragocjen materijal u drugom pogledu.

Drugi manevar izvršen „na lijep način” bio je da *odrasle muške radnike* natjeraju da rade 12 do 15 sati, pa da se onda ta činjenica oglasi kao najbolji izraz vrućih želja proletera. Ali „nemilosrdni” tvornički inspektor Leonhard Horner stvori se opet na licu mjesta. Većina „prekovremenih” izjavi da bi oni „mnogo više voljeli da rade 10 sati za manju najamninu, ali da ne mogu birati; toliki su od njih bez posla, toliki su preliči prinuđeni raditi kao jednostavni „piecers” (vezači), a ako bi se usprotivili da rade po dužem radnom vremenu, na njihovo bi mjesto odmah došli drugi, tako da se za njih pitanje postavlja ovako: ili raditi po dužem radnom vremenu ili ležati na ulici”.¹⁴⁶

Prethodni ratni pohod kapitala nije uspio, i zakon o desetosatnom radnom danu stupi na snagu 1. maja 1848. Ali je za to vrijeme neuspjeh čartističke partije, vođe koje su pobacane u tamnice a organizacije raspršene, već bio pokolebao samopouzdanje engleske radničke klase. Uskoro zatim pariska junska pobuna i njeno krvavo ugušenje ujediniše kako u kontinentalnoj Evropi, tako i u Engleskoj, sve frakcije vladajućih klasa, zemljoposjednike i kapitaliste, burzanske kurjake i piljare, protekcioniste i pristalice slobodne trgovine, vladu i opoziciju, popove i slobodne mislioce, mlade kurve i stare opatice, pod zajedničkom lozinkom: za spasavanje vlasništva, religije, porodice, društva! Radnička klasa bi svugdje postavljena izvan zakona, anatemisana, podvrgnuta pod „*loi des suspects*” [zakon protiv sumnjivaca]. Dakle se gospoda tvorničari nisu morali duže ustručavati. Oni se *otvoreno pobuniše* ne samo protiv zakona o desetosatnom radnom danu, već i protiv cijelog zakonodavstva koje je od 1833. pokušavalo da bar donekle obuzda „slobodno” isisavanje radne snage. To je bio „*Proslavery Rebellion*” [pobuna vlasnika robova] u malom koju su vodili više od dvije godine s ciničnom bezobzirnošću i terorističkom energijom; i jedno i drugo bilo je tim jeftinije što je pobunjeni kapitalist stavljaao na kocku samo kožu svojih radnika.

Da bi se bolje razumjelo ovo što niže iznosimo, moramo podsjetiti da su sva tri tvornička zakona od 1833., 1844. i 1847. bili u važnosti, ukoliko nisu jedan drugog mijenjali; da nijedan od njih nije ograničavao radni dan *muških radnika iznad 18 godina* i da je od 1833. petnaestosatni period od 5½ sati izju-

¹⁴⁶ Isto. Vidi u više puta spomenutom izvještaju iskaze koje je sakupio sâm Horner pod. br. 69., 70., 71., 72., 92., 93. i iskaze koje je zabilježio podinspektor A. pod br. 51., 52., 58., 59., 62., 70. u Dodatku. Čak je i jedan tvorničar kazao istinu. Vidi br. 14 i 265 u izvještaju.

tra do 8^{1/2} sati uveče ostao kao zakonski „dan”, za vrijeme koga su mlade osobe i žene imale obavljati pod propisanim uvjetima isprva rad od 12, a kasnije od 10 sati.

Tvorničari otpočehše mjestimičnim otpuštanjem jednog dijela, ponekad i polovine zaposlenih mladih osoba i radnica, i uspostaviše za odrasle muške radnike gotovo zaboravljeni *noćni rad*. Zakon o desetosatnom radnom danu, vikali su, ne dozvoljava im drugi izbor!¹⁴⁷

Drugi se korak ticao zakonskih odmora za *jelo*. Čujmo tvorničke inspektore: „Otkako su radni sati svedeni na 10, tvorničari tvrde, ma da svoje gledište u praksi još ne provode do krajnjih konzekvencija, da ako se na pr. radi od 9 sati izjutra do 7 sati uveče, oni udovoljavaju zakonskim propisima dajući 1 sat za jelo prije 9 sati izjutra i 1/2 sata poslije 7 sati uveče, dakle 1 1/2 sat za jelo. U nekim slučajevima oni sad dozvoljavaju polovinu ili cijeli sat za ručak, ali ujedno nastoje da nikako nisu dužni da i jedan dio tog 1 1/2 sata dopuste u toku desetosatnog radnog dana.”¹⁴⁸ Dakle, gospoda tvorničari su tvrdili da do krajnosti jasne odredbe o pauzama za jelo u zakonu od 1844. *dopuštaju* radnicima da jeđu i piju kod svoje kuće *samo prije* njihova dolaska u tvornicu i *poslije* njihova odlaska iz tvornice! A zašto radnici i ne bi ručali prije 9 sati izjutra? Ali krunski pravnici riješiše, ipak, da se propisane pauze za jelo „moraju davati za vrijeme odmora u toku stvarnog radnog dana, i da je nezakonito goniti ljude da rade 10 sati uzastopce bez prekida od 9 sati izjutra do 7 sati uveče.”¹⁴⁹

Poslije ovih dobroćudnih demonstracija načinio je kapital uvod u svoju *bunu* korakom koji je odgovarao *slovu* zakona od 1844., koji je dakle bio legalan.

Doduše, zakon od 1844. zabranjivao je upošljavanje djece od 8 do 13 godina *poslije 1 sat po podne*, ako su bila zaposlena *do 12 sati*. Ali on nikako nije regulirao šestiposatni rad djece kojih radno vrijeme *počinje u 12 sati* ili kasnije! Osmogodišnja djeca mogla su dakle, ako počnu rad u 12 sati, biti upotrijebljena od 12 do 1, 1 sat; od 2 sata do 4 sata poslije podne, 2 sata, i od 5 sati do 8^{1/2} uveče, 3^{1/2} sata, svega zakonskih 6^{1/2} sati! Ili još bolje. Da bi njihovu upotrebu prilagodili radu *odraslih muških radnika do 8^{1/2} sati uveče*, bilo je dovoljno da ih tvorničari ne zaposle prije 2 sata po podne, a onda su ih mogli držati u tvornici bez prekida do 8^{1/2} uveče! „I sad se izričito priznaje da se

¹⁴⁷ RIF, za 31. oktobar 1848., str. 133., 134.

¹⁴⁸ RIF, za 30. april 1848., str. 47.

¹⁴⁹ RIF, za 31. oktobar 1848., str. 130.

u posljednje vrijeme, uslijed gramzljivosti tvorničara da rade s mašinerijom duže od 10 sati, zavela u Engleskoj praksa da se djeca oba spola, od 8 do 13 godina, poslije odlaska svih mladih osoba i žena iz tvornice ostavljaju da rade *sama* s odraslim muškarcima do 8¹/₂ sati uveče.¹⁵⁰ Radnici i tvornički inspektori protestirali su iz higijenskih i moralnih razloga. Ali kapital odgovori:

„Na moju dušu grijeh! Ja zakon, kaznu
I izvršenje obveznice tražim.”

I doista je, prema statističkim podacima iznijetim pred Donji Dom 26. jula 1850., uprkos svim protestima, 15. jula 1850. bilo 3.742 djeteta koja su radila na ovaj način u 275 tvornica.¹⁵¹ I to je kapitalu bilo malo! Njegove risovske oči otkriše da zakon od 1844. ne dopušta petosatni rad *prije podne* bez odmora od najmanje 30 minuta za osvježanje, ali da za popodnevni rad ne propisuje ništa. Zato on zatraži i dobi to zadovoljstvo da osmogodišnja radnička djeca ne samo izdiru za njih neprekidno od 2 do 8¹/₂ sati uveče, već i da gladuju!

„Jest, grudi njegove,
U obveznici piše.”¹⁵²

To što su se, kao Shylock (Šajlok), držali slova zakona od 1844., ukoliko se njime regulira *dječji rad*, imalo je da tvorničarima samo omogućiti pripremanje *otvorene pobune* protiv istog zakona ukoliko se njime regulira rad „*mladih osoba i žena*”. Sjetimo se da je glavna svrha i sadržaj onog zakona bilo ukidanje „*lažnog relejnog sistema*”. Tvorničari otpočeh svoju pobunu jednostavnom izjavom da su odjeljci zakona od 1844. koji su zabranjivali tvorničarima da proizvoljno dijeleći tvornički dan

¹⁵⁰ Isto, str. 142.

¹⁵¹ *RIF*, za 31. oktobar 1850., str. 5., 6.

¹⁵² Priroda kapitala ostaje ista, bilo da je on razvijenog ili nerazvijenog oblika. U zakoniku koji su vlasnici robova nametnuli Novom Meksiku neposredno pred početak američkog građanskog rata stoji ovo: „Radnik je, ukoliko je kapitalist kupio njegovu radnu snagu, *njegov* (kapitalistov) *novac*.” („The labourer is his [the capitalist's] *money*.”) Istog su mišljenja bili i rimski patriciji. *Novac* koji su bili uzajmili plebejskom dužniku pretvorio se preko njegovih životnih namirnica u meso i krv dužnika. Stoga je to „mесо i krv” bilo „njihov novac”. Iz toga je ponikao Zakon od deset tablica, dostojan Shylocka! Ne ćemo istraživati da li je točna Linguet-ova (Lengeova) pretpostavka da su patricijski vjerovnici s vremena na vrijeme priređivali s one strane Tibera gozbe na kojima se služilo kuhano meso dužnika, kao ni Daumerova pretpostavka o kršćanskoj tajnoj večeri.

od 15 sati na manje odsjeke, proizvoljno upotrebljavaju mlade osobe i žene, bili „*relativno bezazleni* (comparatively harmless) dokle god je radno vrijeme bilo ograničeno na 12 sati. Pod zakonom o desetosatnom radnom danu oni su nepodnosiva *nepravda* (hardship).“¹⁵³ Stoga oni sasvim hladno saopćišu inspektorima da su se uzdigli *iznad slova* zakona, i da će na svoju ruku ponovo uvesti stari sistem.¹⁵⁴ Oni tvrđahu da je to u interesu samih rđavo savjetovanih radnika „da bi im se mogle platiti veće najamnine“. „To je jedini moguć. plan da se pod zakonom o desetosatnom radnom danu očuva industrijska prevlast Velike Britanije.“¹⁵⁵ „Pod relejnim će sistemom možda biti teško otkrivati nepravilnosti, ali što mari? (what of that?) Zar će se veliki tvornički interes ove zemlje tretirati kao neka podređena stvar samo zato da bi se tvorničkim inspektorima i podinspektorima uštedilo malo više truda (some little trouble)?“¹⁵⁶

Razumije se, svi ovi izgovori ne pomogoše ništa. Tvornički inspektori poduzeše korake kod suda. Uskoro je ministar unutrašnjih poslova, sir George Grey, bio obasut takvim obla- kom tvorničarskih molbi da je jednom okružnicom od 5. *augu- sta* 1848. preporučio inspektorima „da uglavnom ne interve- niraju zbog *povrede slova zakona* dok se ne bude imao dokaz da se relejni sistem zloupotrebljava da bi se mlade osobe i žene nagnali da rade preko 10 sati“. Na to je tvornički inspektor J. Steuart dozvolio tako zvani sistem smjenâ za vrijeme pet- naestosatnog tvorničkog dana u cijeloj *Škotskoj*, gdje je ubrzo procvjetao na stari način. Naprotiv, engleski tvornički inspek- tori izjaviše da ministar nema diktatorske moći da stavlja zakone izvan snage i nastaviše sa sudskim progonima protiv pobunjenih vlasnika robova.

Ali čemu svako izlaženje pred sud, kad su sudovi, *county magistrates*,¹⁵⁷ donosili rješavajuće presude? U tim su sudovima gospoda tvorničari bili suci sami sebi. Primjer: Neki *Esgrigge*

¹⁵³ *RIF*, za 30. april 1848., str. 28.

¹⁵⁴ Tako među ostalima i filantrop *Ashworth (Ešvort)* u svome kvekerski odvratnom pismu Leonhardu Horneru. (*RIF*, za 30. april 1849., str. 4.)

¹⁵⁵ *RIF*, za 30. april 1848., str. 134.

¹⁵⁶ Isto, str. 140.

¹⁵⁷ Ovi „county magistrates“, „veliki neplaćeni“, kako ih naziva *W. Cobbett* (V. Kobet), jesu neplaćeni mirovni suci koji se uzimaju među viđenim ljudima grofovije. Ovo su ustvari *vlastelinski sudovi vladajućih klasa*.

(Eskridž), tvorničar pamuka, član firme Kershaw, Leese & Co., predložio je tvorničkom inspektoru svoga kotara shemu relejnog sistema za svoju tvornicu. Budući da je bio odbijen, držao se isprva pasivno. Nekoliko mjeseci kasnije dođe pred gradski mirovni sud u Stockport-u neki individuum po imenu Robinson također tvorničar pamuka, pa ako ne Petko, a ono bar srodnik Eskrigge-ov, optužen da je uzeo isti relejni sistem koji je Eskrigge bio izmislio. Zasedavala su 4 suca, od kojih su trojica bili tvorničari pamuka, a na čelu im je bio isti neizbježni Eskrigge. Eskrigge riješi Robinsona i onda izjavi da ono što je dozvoljeno Robinsonu nije zabranjeno ni Eskrigge-u. Oslanjajući se na svoje punovažno rješenje on odmah uvede taj sistem u svojoj vlastitoj tvornici.¹⁵⁸ Već sam sastav tih sudova bio je doista otvorena povreda zakona.¹⁵⁹ „Ova sudska lakrdija”, uzvikuje tvornički inspektor *Howell* (Hauel), „vapije za lije-kom... Ili podesite zakon prema ovim presudama, ili neka ga primjenjuju manje pogrešivi sudovi, koji će u svima ovakvim slučajevima svoja rješenja podešavati prema zakonu. Koliko se čezne za plaćenim sucima!”¹⁶⁰

Krunski pravnici izjaviše da je tvorničarsko tumačenje zakona od 1848. besmisleno, ali se spasioci društva nisu dali zbuniti. „Pošto sam”, izvještava Leonhard Horner, „pokušao da pomoću 10 proгона u 7 razliĉnih sudskih kotareva iznu-dim poštovanje zakona, a samo u jednom sluĉaju bio pomognut od strane sudaca... smatram da je dalje progonjenje zbog obilaženja zakona beskorisno. Onaj dio zakona koji je bio sastavljen da se stvori jednoobraznost u radnom vremenu... ne postoji više u Lancashire-u. Ni ja ni moji podređeni ĉinovnici nemamo nikakva sredstva da se uvjerimo, da li se mlade osobe i žene ne zapošljavaju preko 10 sati u tvornicama s relejnim sistemom... Krajem aprila 1849. radilo je već 118 tvornica u mome kotaru po toj metodi, i njihov broj u posljednje vrijeme brzo raste. Uopće uzevši, one rade sada 13½ sati, od 6 izjutra do 7½ sati uveĉe.”¹⁶¹ Već decembra 1848.

¹⁵⁸ *RIF*, za 30. april 1849., str. 21., 22. Upor. sliĉne primjere na istom mjestu, str. 4., 5.

¹⁵⁹ Ćlanom 1. i 2. zakona izdatog pod Williamom (Viljemom) IV., gl. 24., § 10., poznatog pod imenom zakona Sir John Hobhousea (ser Džon Hobhousa), zabranjuje se svakom vlasniku predionice ili tkaonice, ili njegovu ocu, sinu i bratu, da vrši ulogu mirovnog suca u pitanjima koja se tiĉu Tvorničkog zakona.

¹⁶⁰ *RIF*, za 30. april 1849.

¹⁶¹ Isto, str. 5.

imao je Leonhard Horner spisak od 65 tvorničara i 29 tvorničkih nadzornika koji su jednoglasno izjavljivali da pod relejnim sistemom nikakav sistem nadzora ne može spriječiti najstrahovitiji pretjeran rad.¹⁶² Ista djeca i mlade osobe čas se guraju iz predionice u tkaonicu i t. d., čas se, kroz period od 15 sati, premještaju iz jedne tvornice u drugu (shifted).¹⁶³ Kako da se vrši nadzor nad sistemom „koji zloupotrebljava riječ *smjenu* da bi *radnike* beskrajno raznoliko miješao kao karte i svaki dan tako pomiče satove rada i odmora za različite osobe, da jedna ista potpuna smjena radnika nikad ne radi zajedno na istom mjestu u isto vrijeme!”¹⁶⁴

Ali bez obzira na stvarni pretjeran rad, ovaj je tako zvani *relejni sistem* bio izrod kapitalove fantazije kakvu *Fourier* (Furje) nikad nije premašio u svojim humorističnim skicama „*courtes séances*” [kratkim sjednicama], samo što je privlačnost rada bila pretvorena u privlačnost kapitala. Pogledajte one tvorničarske sheme koje je dobra štampa hvalila kao uzor „onoga što razuman stepen brižljivosti i metode može izvršiti” („what a reasonable degree of care and method can accomplish”). Radno osoblje podijeljeno je često puta na 12 do 15 kategorija, a ove opet stalno mijenjaju svoje sastavne dijelove. Za vrijeme petnaestosatnog perioda tvorničkog dana privlačio je kapital radnika sad za 30 minuta, sad za 1 sat, a onda ga je ponovo privukao u tvornicu i opet izbacio iz nje, goneći ga tamo-amo u rastrkanim komadićima vremena, ne gubeći vlasti nad njim dok se ne navrši 10 sati rada. Kao na pozornici, morale su se iste osobe jedna za drugom javljati u različitim scenama različitih činova. Ali kao što glumac za vrijeme čitavog trajanja drame pripada pozornici, tako sada i radnici pripadaju tvornici za vrijeme od 15 sati, ne računajući u to vrijeme za dolazak i odlazak. Satovi odmora pretvoriše se tako u satove prinudnog besposličenja koji mlade radnike tjeraju u krčmu, a mlade radnice u bordel. Zbog svake nove dosjetke koju je kapitalist svakodnevno izmišljao da bi mogao održavati u kretanju svoju mašineriju 12 ili 15 sati ne povećavajući radno osoblje, radnici moraju progutati svoje jelo čas u ovom čas u onom otpatku vremena. Za vrijeme agitacije za desetosatni radni dan vikali su tvorničari da radnička banda podnosi peticije očekujući da će za desetosatni rad primiti dvanaestosatnu

¹⁶² *RIF*, za 31. oktobar 1849., str. 6.

¹⁶³ *RIF*, za 30. april 1849., str. 21.

¹⁶⁴ *RIF*, za 1. decembar 1848., str. 95.

najamninu. Sad su oni okrenuli medalju. Oni plaćaju desetosatnu najamninu za dvanaestosatno i petnaestosatno raspolažanje radnom snagom!¹⁶⁵ Tako se pudel iščaurio u Mefistofela i tako su tvorničari primijenili zakon o desetosatnom radnom danu! To bijahu iste dostojanstvene pristalice slobodne trgovine koji su znali prosuziti iz ljubavi prema čovječanstvu i koji su punih 10 godina, za vrijeme agitacije protiv zakona o žitu, izračunavali radnicima na paru, kako je pri slobodnom uvozu žita desetosatni rad sa sredstvima engleske industrije potpuno dovoljan da se kapitalisti obogate.¹⁶⁶

Dvogodišnja buna kapitala bi najzad okrunjena presudom jednoga od četiri najviša suda u Engleskoj, *Court of Exchequer* [viši financijski sud], koji je povodom jednog slučaja, iznijetog preda nj 8. februara 1850., riješio da su tvorničari doduše radili protivno smislu zakona od 1844., ali da i sam taj zakon sadrži izvjesne riječi koje ga čine besmislenim. „Ovom presudom bio je zakon o desetosatnom radnom danu ukinut.“¹⁶⁷ Masa tvorničara koji su dotle još zazirali od primjene relejnog sistema za mlade osobe i radnice, prionuše sada na nj objeručke.¹⁶⁸

Ali s tom prividno konačnom pobjedom kapitala nastupi odmah i preokret. Radnici davahu dotle pasivan, ma da nesalomljiv i svakodnevno obnavljan otpor. Sad stadoše protestirati glasnim prijetnjama na zborovima u Lancashire-u i Yorkshire-u. Dakle tobožnji zakon o desetosatnom radnom danu puka je obmana, parlamentarna prijevara, i nikad nije ni postojao! Tvornički inspektori hitno izvijeste vladu da se klasna suprotnost nevjerovatno zaoštrila. Izvjestan dio samih tvorničara gundšaše: „Uslijed protivurječnih rješenja sudaca zavladao je sasvim abnormalno i anarhističko stanje. Drugi zakon važi u Yorkshire-u, drugi u Lancashire-u, drugi u nekoj parohiji

¹⁶⁵ Vidi *RIF*, za 30. april 1849., str. 6., kao i opširno izlaganje „shifting system“-a [sistema prebacivanja] tvorničkih inspektora Howella (Hauela) i Saundersa u *RIF* za 31. oktobar 1848. Vidi i molbu koju je s proljeća 1849. svećenstvo Ashtona (Aštona) i okoline uputilo kraljici protiv shift system-a.

¹⁶⁶ Upor. na pr. R. H. Greg.: *The Factory Question and the Ten Hours Bill*. London 1837.

¹⁶⁷ F. Engels: *Die englische Zehnstundenbill* (u mome časopisu *Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*. Aprilheft 1850., str. 13.) Isti „visoki“ sud pronašao je, za vrijeme američkog građanskog rata, u zakonu protiv naoružavanja gusarskih brodova kvačicu kojom je taj zakon bio izvrnut u suštu suprotnost.

¹⁶⁸ *RIF*, za 30. april 1850.

Lancashire-a, drugi u njenom neposrednom susjedstvu. Tvorničar u velikim gradovima može obilaziti zakon, dok onaj na selu ne nalazi dovoljno potrebnog osoblja za relejni sistem, a još manje za premještanje radnika iz jedne tvornice u drugu i t. d." A za kapital, prvo pravo čovjeka jest *jednako pravo eksploatiranja radne snage*.

Pod takvim okolnostima došlo je do *kompromisa između tvorničara i radnika*, koji je parlament zapečatio novim *dopunskim* tvorničkim zakonom od 5. augusta 1850. Radni dan „*mladih osoba i žena*” produžen je za prvih pet dana u nedjelji od 10 na 10 $\frac{1}{2}$ sati, za subotu je skraćen na 7 $\frac{1}{2}$ sati. Rad se mora obaviti između 6 sati izjutra i 6 sati uveče,¹⁶⁹ s odmorom od 1 $\frac{1}{2}$ sata za jelo, koji se ima dati u *jedno isto vrijeme* i prema odredbama od 1844. i t. d. Tim je jednom zauvijek učinjen kraj relejnom sistemu.¹⁷⁰ Za rad djece ostao je na snazi zakon od 1844.

Jedna kategorija tvorničara osigurala je sebi ovaj put, kao što i prije, naročita prava na proleterku djecu. To su bili *tvorničari svile*. Godine 1833. oni su prijeteci urlicali: „*ako im se oduzme sloboda da djecu svake dobi gule 10 sati dnevno, njihove će se tvornice zatvoriti*” („*if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works*”). Nemoguće im je kupiti dovoljan broj djece iznad 13 godina. I oni iznudiše željenu povlasticu. Kasnijim istraživanjem utvrdilo se da je taj izgovor gola laž,¹⁷¹ što im ipak nije smetalo da kroz 10 godina iz krvi male djece, koja su radi obavljanja svoga rada morala biti podizana na stolice, predu svilu 10 sati dnevno.¹⁷² Zakon od 1844. „*oduzeo*” im je doduše „*slobodu*” da *djecu ispod 11 godina gule duže od 6 $\frac{1}{2}$ sati*, ali im je nasuprot tome osigurao povlasticu da *djecu između 11 i 13 godina gule 10 sati dnevno* i ukinuo *prinudno školovanje* propisano za ostalu tvorničku djecu. Sad je to učinjeno pod ovim izgovorom: „*Finoća tkiva iziskuje takvu nježnost prstiju*, da se ona može osigurati samo ranim ulaskom u tvornicu.”¹⁷³ Radi nježnih prstiju klana su, dakle, cijela djeca, kao rogata marva u južnoj Rusiji radi kože i loja.

¹⁶⁹ Zimi se može rad obavljati između 7 sati izjutra i 7 sati uveče.

¹⁷⁰ „Sadašnji zakon (od 1850.) rezultat je *kompromisa* kojim su se radnici odrekli blagodat *desetosatnog radnog dana* da bi dobili *prednost istovremenog počinjanja i završavanja rada* za one kojih je rad bio ograničen”. (RIF, za 30. april 1852., str. 14.)

¹⁷¹ RIF, za 30. septembar 1844., str. 13.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Isto, str. 20.

Najzad, 1850., povlastica koja je bila data 1844. ograničena je na tvornice gdje se uvrće i namotava svileni konac, ali je tu, kao odšteta za „slobodu” oduzetu kapitalu, radno vrijeme djece od 11 do 13 godina povećano od 10 na 10 $\frac{1}{2}$ sati. Izgovor: „Rad u tvornicama svile lakši je nego u drugim tvornicama i ni na koji način nije tako štetan po zdravlje.”¹⁷⁴ Službena liječnička istraga potvrdila je kasnije da je, naprotiv, „prosječna stopa smrtnosti *izuzetno visoka* u svilarskim kotarevima, a da je među ženskim dijelom stanovništva čak i veća nego u pamučnim kotarevima Lancashire-a”.¹⁷⁵ Uprkos protestima tvorničkih inspektora, koji su ih ponavljali svako pola godine, traje ova zloupotreba do ovog časa.¹⁷⁶

Zakon od 1850. pretvorio je petnaestosatni period od 5 $\frac{1}{2}$ sati izjutra do 8 $\frac{1}{2}$ uveče u dvanaestosatni period od 6 sati izjutra do 6 sati uveče, jedino za „mlade osobe i žene”. Dakle ne i za *djecu*, koja su se još uvijek mogla iskorištavati $\frac{1}{2}$ sata prije početka i 2 $\frac{1}{2}$ sata nakon svršetka toga perioda,

¹⁷⁴ RIF, za 31. oktobar 1861., str. 26.

¹⁷⁵ Isto, str. 27. Upoće uzevši, radničko stanovništvo koje je potpadalo pod tvornički zakon veoma se popravilo u tjelesnom pogledu. U tome se slažu izjave svih liječnika, a i vlastito me je promatranje u različnim periodima o tome uvjerilo. Pa ipak, i bez obzira na ogromnu stopu smrtnosti djece u prvoj godini života, službeni izvještaji dr-a Greenhowa pokazuju nepovoljno zdravstveno stanje tvorničkih kotareva u poređenju s „poljoprivrednim kotarevima normalnog zdravlja”. Za dokaz neka između ostalog posluži i slijedeća tabela iz njegova izvještaja od 1861:

Ime kotara	Procentna stopa odraslih muškaraca zaposlenih u industriji	Stopa smrtnosti od plućnih bolesti na svakih 100.000 muškaraca	Procentna stopa odraslih žena zaposlenih u industriji	Stopa smrtnosti od plućnih bolesti na svakih 100.000 žena	Vrsta ženskog zanimanja
Wigan	14,9	598	18,0	644	Pamuk
Blackburn	42,6	708	34,9	734	„
Halifax	37,3	547	20,4	564	Češlj. vuna
Bradford	41,9	611	30,0	603	„
Macclesfield	31,0	691	26,0	604	„ Svila
Leek	14,9	588	17,2	705	„
Stoke upon-Trent	36,6	721	19,3	665	Lončarija
Woolstanton	30,4	726	13,9	727	„
8 zdravih poljoprivrednih kotareva	—	305	—	340	—

¹⁷⁶ Poznato je s koliko su se malo volje engleske „pristalice slobodne trgovine” odrekli zaštitne carine za manufakturu svile. Namjesto zaštite protiv uvoza iz Francuske došla je sad nezaštićenost engleske tvorničke djece.

makar da ukupno trajanje njihova rada nije smjelo prelaziti 6 $\frac{1}{2}$ sati. Za vrijeme diskusije o zakonu, tvornički inspektori podnijeli su parlamentu statistiku o bestidnim zloupotrebama te anomalije. No sve uzalud. Zadnja je misao bila da se, kad dođu godine poleta, radni dan odraslih radnika opet izgura na 15 sati, i to pomoću djece. Iskustvo narednih triju godina pokaza da takav pokušaj mora propasti uslijed otpora odraslih muških radnika.¹⁷⁷ Stoga je zakon od 1850. najzad dopunjen 1853. zabranom „da se djeca zapošljavaju ujutro i uveče, prije i poslije mladih osoba i žena”. Od toga vremena tvornički zakon od 1850. regulirao je, s malim izuzecima, radni dan svih radnika u industrijskim granama koje su pod njega potpadale.¹⁷⁸ Od donošenja prvog tvorničkog zakona bilo je dotle prošlo pola vijeka.¹⁷⁹

Izvan svoje prvobitne sfere zahvatilo je zakonodavstvo najprije sa „*Printwork's Act*” (zakonom o štamparijama katuna i t. d.) od 1845. Kako je nerado kapital dopustio ovu novu „ekstravaganciju”, vidi se iz svakog retka toga zakona! On ograničava radni dan za djecu od 8 do 13 godina i žene na 16 sati, između 6 sati izjutra i 10 sati uveče, bez ikakvih zakonskih odmora za jelo. On dopušta da se muški radnici iznad 13 godina po miloj volji gule dan i noć.¹⁸⁰ On je parlamentarno nedonošće.¹⁸¹

¹⁷⁷ RIF, za 30. april 1853., str. 31.

¹⁷⁸ Za vrijeme sjajnih godina engleske pamučne industrije, 1859. i 1860., pokušao neki tvorničari da mamcem visokih nadnica pridobiju odrasle radnike za produženje radnog dana. Radnici na ručnoj i na mehaničkoj predilici učiniše tome kraj predstavkom koju su uputili poslodavcima i u kojoj se pored ostaloga kaže: „Iskreno govoreći, naš nam je život na teretu, i dokle god za tvornicu budemo vezani gotovo dva dana nedjeljno (20 sati) duže od ostalih radnika, osjećat ćemo se kao *heloti* u ovoj zemlji, i sami sebi predbacujemo da ovjekovječujemo sistem koji i nama i našem potomstvu škodi tjelesno i moralno. Toga radi mi vam s poštovanjem izjavljujemo da od nove godine ne ćemo raditi ni minutu preko 60 sati nedjeljno, od 6 do 6, po odbitku 1 $\frac{1}{2}$ sata za zakonske odmore.” (RIF, za 30. april 1860., str. 30.)

¹⁷⁹ O sredstvima koja redakcija ovoga zakona pruža za njegovo gaženje uporedi Parlamentarni izvještaj: *Factory Regulations Acts* (od 6. augusta 1859.) i u njemu: Leonhard Horner: „*Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent*”.

¹⁸⁰ „U mome kotaru, za proteklo pola godine (1857.), djeca od 8 godina pa naviše dirnčila su ustvari od 6 sati izjutra do 9 sati uveče.” (RIF, za 31. oktobar 1857., str. 39.)

¹⁸¹ „Zakon o štamparijama katuna (*Printwork's Act*) smatra se kao neuspjeh, kako u pogledu odgojnih, tako i u pogledu zaštitnih mjera.” (RIF, za 31. oktobar 1862., str. 52.)

Pa ipak je načelo pobijedilo kad je pobijedilo u krupnim industrijskim granama, koje su svojstvena tvorevina modernog načina proizvodnje. Njihov čudesan razvitak od 1853. do 1860., uporedo s tjelesnim i moralnim preporodom tvorničkih radnika, pada i slijepcu u oči. Sami tvorničari, od kojih su pedesetogodišnjim građanskim ratom korak po korak izvojevane zakonske granice i pravila za radni dan, hvalisavo ukazivahu na kontrast s još „slobodnim” područjem eksploatacije.¹⁸² Sad farizeji „političke ekonomije” proglasiše da je uviđanje nužnosti zakonskog reguliranja radnog dana karakteristična nova tekovina njihove „nauke”.¹⁸³ Lako je razumjeti da je sad, pošto su se tvornički magnati pokorili i izmirili s neizbježnim, otporna snaga radničke klase rasla s brojem njenih saveznika u društvenim slojevima koji nisu bili neposredno zainteresirani. Otuda relativno brz napredak od 1860.

Bojadisaonice i bjeljare¹⁸⁴ bile su 1860. podvrgnute pod tvornički zakon od 1850., tvornice čipaka i čarapa 1861. Uslijed prvog izvještaja „komisije za proučavanje upošljavanja djece” (1863.) zadesi ista sudbina i radionice svih robâ od gline (ne samo lončarnice), radionice žigica, kapsli, patrona, tvornice tapeta, radionice za striženje pamučnog baršuna (fustian

¹⁸² Tako na pr. E. Potter u pismu „Timesu”, od 24. marta 1863. „Times” ga podsjeća na bunu tvorničara protiv zakona o desetosatnom radnom danu.

¹⁸³ Između ostalih i g. W. Newmarch (V. Njumarč), suradnik i izdavač Tooke-ovog (Tukovog) djela: *History of Prices*. Da li je kukavičko popuštanje javnom mišljenju naučni napredak?

¹⁸⁴ Zakon od bjeljarama i bojadisaonicama, koji je donijet 1860., propisuje da se radni dan od 1. augusta 1861. privremeno snižava na 12, a od 1. augusta 1862. konačno na 10 sati, t. j. na 10½ sati za obične radne dane i 7½ sati za subote. Ali kad je nastupila zla godina 1862., stara se igra ponovila. Gospoda tvorničari uputiše parlamentu molbu da za još jednu godinu dozvoli dvanaestosatno zapošljavanje mladih osoba i žena... „Pri sadašnjem stanju poslova (u doba pamučne krize) bilo bi po radnike veoma korisno da im se dozvoli raditi 12 sati dnevno i da tako istjeraju što veću nadnicu... Već je bilo uspjealo da u Donjem Domu bude podniet zakonski prijedlog u tome smislu. On je propao zbog agitacije radnika u škotskim bjeljarama.” (*RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 14.. 15.) Poražen ovako od samih radnika, u ime kojih je tobož govorio, kapital je pomoću pravničkih naočara otkrio da je i zakon od 1860. g. pun dvosmislica kao i svi zakoni o „zaštiti rada” i da mu ove omogućuju da radnike na prešanju sukna i apreturi („calenderers” i „finishers”) isključuje iz zaštite zakona. Englesko sudstvo, uvijek vjerni sluga kapitala, sankcioniralo je ovu smicalicu presudom *Common Pleas-a* [građanskog suda]. „Ovo je izazvalo među radnicima veliko nezadovoljstvo i za žaljenje je da je jasna namjera zakonodavčeva osujećena pod izgovorom da je neka riječ bila nejasno definirana.” (Isto, str. 18.)

cutting) i mnogobrojne radove koji su bili skupljeni pod izrazom „finishing” (posljednje dotjerivanje). God. 1863. stavljena su „poduzeća za bijeljenje na slobodnom zraku”¹⁸⁵ i pekarnice pod posebne zakone; između ostalog, prvi zabranjuje noćni rad djece, mladih osoba i žena (od 8 sati uveče do 6 sati izjutra), a drugi zapošljavanje pekarskih pomoćnika ispod 18 godina između 9 sati uveče i 5 sati izjutra. Na kasnije prijedloge spomenute komisije, koji prijete oduzimanjem „slobode” svima važnijim engleskim industrijskim granama, izuzev zemljoradu, rudarstvu i saobraćaju, još ćemo se vratiti.^{185a}

¹⁸⁵ Vlasnici „bjeljara na otvorenom polju” izigrali su propise zakona od 1860. o „bjeljarama” pomoću laži da oni žene noću ne zapošljavaju. Tvornički inspektori razgoliše ovu laž, a u isto vrijeme i radničke peticije lišile parlament njegovih predodžbi punih poljske svježine i mirisa o bjeljarama na otvorenom polju. U tim zračnim bjeljarama upotrebljavane su sušionice zagrijavane od 32° do 38° Celzusa, a u njima su poglavito radile djevojke. „Cooling” (rashladiti se) tehnički je izraz za povremeno izlaženje iz sušionice na čist zrak. „Petnaest djevojaka u sušionicama, vrućina od 27° do 32° C za laneno platno, 38° C i više za batist. Dvanaest djevojčica glade i slažu (batist i t. d.) u maloj sobi, otprilike 10 stopa u kvadratu, u sredini koje se nalazi zatvorena peć. Djevojčice stoje oko peći iz koje bje strahoviti žar i brzo suši batist za one koje ga glade. Broj radnih sati za ove „ruke” neograničen je. *Kid* ima posla, rade one mnogo dana uzastopce do 9 ili 12 sati noću.” (*RIF*, za oktobar 1862., str. 56.) Neki liječnik izjavio je: „Poduzeće ne dozvoljava posebne satove za rashlađivanje, ali kad temperatura postane nepodnošljiva ili se ruke radnica isprljaju od znoja, dopušta im se da izađu na koju minutu... Iskustvo koje sam stekao liječeći bolesti ovih radnica, prisiljava me da konstatiram, da njihovo zdravstveno stanje stoji mnogo niže od zdravstvenog stanja pamučnih prelja (dok ih je kapital u svojim molbama parlamentu naslikao u Rubensovoj maniri kao zdrave i pre-zdrave!). Najkarakterističnije njihove bolesti jesu: sušica, bronhitis, bolesti maternice, histerija u najužasnijem obliku i reumatizam. Po mom mišljenju, sve su ove bolesti prouzrokovane, posredno ili neposredno, pretjerano zagrijanim zrakom radionica u kojima rade i pomanjkanjem dovoljno topla odijela koje bi ih, zimskih mjeseci, zaštitilo od hladne i vlažne atmosfere kad se vraćaju s rada.” (Isto, str. 56., 57.) O zakonu od 1863., koji je naknadno bio donesen uprkos otporu veselih „bjeljara na otvorenom polju”, kažu tvornički inspektori: „Ovaj zakon nije promašio samo u pogledu zaštite radnika koju izgleda da pruža... on je tako formuliran da zaštita stupa na snagu tek kad žene i djeca budu na radu zatečeni *poslije* 8 sati uveče, pa i za ovo je propisani način dokazivanja tako određen da teško dolazi do kažnjavanja.” (Isto, str. 52.) „Kao djelo učinjeno u čovječne i odgojne svrhe, on je u svemu potpuno promašio. Teško se može nazvati čovječnim to što se ženama i djeci *dozvoljava*, ili, što je *jedno isto*, što se *primoravaju* da rade na dan 14 pa i više sati, bez odmora za jelo ili s odmorima, kako gdje već bude, bez ograničenja dobi, bez razlike spola i bez obzira na društvene navike porodica i okoline u kojoj se bjeljare nalaze.” (*RIF*, za 30. april 1863., str. 40.)

^{185a} (Primjedba uz drugo izdanje.) Od 1866. g., kad sam pisao gornji tekst, nastupila je nova reakcija.

7. Borba za normalni radni dan. Reakcija engleskog tvorničkog zakonodavstva na druge zemlje

Čitalac se sjeća da je, kad apstrahiramo od svakog preobražaja samog načina proizvodnje koji može proizaći iz potčinjavanja rada pod kapital, *proizvođenje viška vrijednosti*, ili *dobijanje viška rada* specifični sadržaj i svrha *kapitalističke proizvodnje*. On se sjeća da sa dosad razvijenog gledišta samo *samostalan* i prema tome *zakonski punoljetan radnik* sklapa ugovor s kapitalistom kao prodavač svoje robe. Što onda u našoj historijskoj skici glavnu ulogu igra s jedne strane *moderna industrija*, a s druge *rad tjelesno i pravno nedoraslih*, jest stoga što smo u prvoj gledali samo naročitu oblast, a u drugome samo naročito snažan primjer za isisavanje rada. Ne zahvaćajući unaprijed u kasnija izlaganja, možemo iz samog sklopa historijskih činjenica izvesti ovo:

Prvo: One industrije koje su prvo bile revolucionirane vodom, parom i mašinerijom, te prve tvorevine modernog načina proizvodnje, predionice i tkaonice pamuka, vune, lana i svile, bile su prve koje su zadovoljile nagon kapitala za bezmjernim i bezobzirnim *produživanjem radnog dana*. Promijenjeni način materijalne proizvodnje i njemu odgovarajući društveni odnosi proizvođača¹⁸⁶ rađaju najprije bezmjerna pretjerivanja, a zatim, nasuprot tome, izazivaju društvenu kontrolu, koja zakonskim putem ograničava, uređuje i uniformira radni dan s njegovim odmorom. Stoga se ta kontrola za vrijeme prve polovine 19. vijeka javlja samo u obliku *iznimnih zakona*.¹⁸⁷ Čim je ona osvojila oblast na kojoj je novi način proizvodnje nastao, pokazalo se da su u međuvremenu potpale pod *pravi tvornički režim* ne samo mnoge druge grane proizvodnje, već da su i *manufakture* s više ili manje zastarjelim načinom rada, kao lončarnice, staklare i t. d., *staromodni zanati* kao pekarski posao i najzad sam rastrkani t. zv. *kućni rad*, kao izrada klinaca i t. d.,¹⁸⁸ već odayno potpali pod kapitalističku eksploa-

¹⁸⁶ „Držanje i jedne i druge klase (kapitalističke i radničke) rezultat je prilika u kojima se svaka od njih nalazi.” (*RIF*, za 31. oktobar 1848., str. 113.)

¹⁸⁷ „Profesije na koje su se ograničenja odnosila, bile su u vezi s izradom tekstilne robe pomoću parne i vodene snage. Svaka grana rada morala je ispunjavati dva uslova da bi se na nju mogla primijeniti tvornička inspekcija: upotreba parne i vodene snage i prerađivanje određenih tkanina.” (*RIF*, za 31. oktobar 1864., str. 8.)

¹⁸⁸ Izvanredno bogat materijal o stanju te tako zvane *kućne* industrije nalazi se u izvještajima *Children's Employment Commission*.

taciju baš koliko i tvornice. Stoga je zakonodavstvo prinuđeno da se postepeno oslobodi karaktera izuzetnosti, ili da, u zemljama gdje se kao u Engleskoj postupa po rimskoj kazuistici [od slučaja do slučaja], po volji proglasi tvornicom (factory) koja bilo kuća u kojoj se radi.¹⁸⁹

Drugo: Historija reguliranja radnog dana u nekim granama proizvodnje, u drugima borba koja se za to reguliranje još vodi, očigledan su dokaz da *pojedinačan* radnik, radnik kao „slobodan” prodavač svoje radne snage bezotporno podliježe kad kapitalistička proizvodnja dostigne izvjestan stepen zrelosti. Zato je ustanovljavanje normalnog radnog dana proizvod dugotrajnog, više ili manje otvorenog građanskog rata između kapitalističke klase i radničke klase. Kao što borba započinje na terenu moderne industrije, tako se ona i odigrava najprije u njenom zavičaju, u Engleskoj.¹⁹⁰ Engleski tvornički radnici bili su prvi borci ne samo engleske već uopće moderne radničke klase, kao što su i njihovi teoretičari prvi bacili rukavicu teoriji kapitala.¹⁹¹ Zato filozof tvornice Ure (Jur) žigoše kao neizgladivu sramotu engleske radničke klase što je na

¹⁸⁹ „Zakoni donijeti u posljednjoj sesiji (1864.)... obuhvaćaju mnoge grane rada koje se po načinu rada jako razlikuju. Da bi neko poduzeće zakonski bilo označeno kao tvornica, nije više nužan preduslov da za pogon mašina radilica upotrebljava mehaničku snagu.” (RIF, za 31. oktobar 1864., str. 8.)

¹⁹⁰ U Belgiji, tome raju evropskog liberalizma, nema ni traga ovom pokretu. Čak i u njenim *ugljenokopima* i *metalnim rudnicima* eksploataciju se radnici oba spola i svih dobi potpuno „slobodno” kako u pogledu *dužine radnog dana*, tako i u pogledu *perioda rada*. Tu na 1.000 osoba dolazi 733 muškarca, 88 žena, 135 dječaka i 44 djevojčice ispod 16 godina. Kod visokih peći i t. d. dolazi na svaku 1.000: 668 muškaraca, 149 žena, 98 dječaka i 85 djevojčica ispod 16 godina. Uz to je još i najamnina niska, a eksploatacija odraslih i neodraslih radnika strahovita; prosječna nadnica iznosi 2 šil. i 8 penca za muškarce, 1 šil. i 8 penca za žene, 1 šil. i 2½ penca za dječake. Ali je zato Belgija 1863. gotovo udvostručila količinu i vrijednost izvoza ugljena, željeza i t. d. prema izvozu od 1850.

¹⁹¹ Kad je Robert Owen (Oven), u početku drugog decenija ovoga vijeka, ne samo teoretski zastupao nužnost ograničavanja radnog dana, već i stvarno uveo desetosatni radni dan u svojoj tvornici u New Lanark-u (Nju Lanarku) [Škotska], ismijavano je to kao komunistička utopija, a tako isto i njegovo „spajanje proizvodnog rada s odgajanjem djece” i radnička zadrugarska poduzeća koja je on stvorio. Danas je prva utopija tvornički zakon, druga figurira kao *službena* fraza u svima „Tvorničkim zakonima”, a treća, štoviše, služi za prikriivanje reakcionarnih obmana.

svojoj zastavi ispisala lozinku „*robovanje tvorničkim zakonima*“, protivno kapitalu koji se muški bori za „*potpunu slobodu rada*“.¹⁸²

Francuska polako hramlje za Engleskom. Trebalo je da dođe februarska revolucija da se rodi zakon o *dvanaestosatnom radnom danu*,¹⁸³ koji ima mnogo više nedostataka nego njegov engleski original. Uprkos tome revolucionarna francuska metoda pokazala je svoje osobene prednosti. Jednim mahom on diktira *svima* radionicama i tvornicama bez razlike istu granicu radnog dana, dok englesko zakonodavstvo protiv volje popušta pritisku prilika sad na ovoj, sad na onoj točki, i nalazi se na najboljem putu da donese na svijet kakav nov pravnički kaos.¹⁸⁴ S druge strane francuski zakon proklamira u načelu ono za što se u Engleskoj borba vodi samo u ime djece, neodraslih i žena i što se tek odskora zahtijeva kao opće pravo.¹⁸⁵

U Sjedinjenim Državama Sjeverne Amerike bio je kočen svaki samostalan radnički pokret dokle god je u jednom dijelu republike bilo nakaze od ropstva. Radnik bijele kože ne može

¹⁸² Ure (francuski prijevod): *Philosophie des Manufactures*. Paris 1836., sv. II., str. 39., 40., 67., 77., i t. d.

¹⁸³ U izvještaju *Internacionalnog statističkog kongresa u Parizu 1855.* stoji između ostalog: „Francuski zakon, koji trajanje dnevnog rada u tvornicama i radionicama ograničava na 12 sati, ne određuje točne granice između kojih bi se ovaj rad kretao (periode), propisujući samo za dječji rad period od 5 sati izjutra do 9 sati uveče. Stoga se jedan dio tvorničara služi pravom koje im ova kobna šutnja daje, te rade *bez prekida*, iz dana u dan izuzevši možda nedjeljom. U tu svrhu oni upotrebljavaju dvije smjene radnika, od kojih nijedna ne provodi u radionici više od 12 sati, ali posao u poduzeću traje dan i noć. Zakon je zadovoljan, a da li je i čovječnost?” Pored „razornog utjecaja noćnog rada na ljudski organizam” ističe se i „ubitačni utjecaj toga što radnici oba spola rade noću zajedno u slabo osvijetljenim radionicama”.

¹⁸⁴ „U mome kotaru, na pr. u zgradama koje pripadaju jednoj istoj tvornici, jedan je isti tvorničar bjeljar i bojadar podvrgnut „Zakonu o bjeljarama i bojadarima”, štampar podvrgnut „Zakonu o štamparijama katuna”, i „apreter” podvrgnut „Tvorničkom zakonu.” (Report of Mr. Baker u *RIF*, za 31. oktobar 1861., str. 20.) Pošto je nabrojao nejednake odredbe tih zakona i komplikacije koje iz toga proizlaze, kaže g. Baker (Bejker): „Vidi se koliko teško mora biti osigurati izvršenje ova tri zakona, ako vlasnik tvornice hoće da ih obilazi.” Ali su gospodi pravnicima ovim osigurani procesi.

¹⁸⁵ Najzad tvornički inspektori nalaze smjelosti da kažu: „Ovi prigovori (kapitala protiv zakonskog ograničavanja radnog vremena) moraju pasti pred višim načelom prava rada... Dolazi vrijeme kad prestaje tvorničarevo pravo na rad njegova radnika i kad on sam postaje gospodar svoga vremena, čak i kad se ne radi o potpunoj iscrpljenosti.” (*RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 54.)

se osloboditi tamo gdje radnik crne kože nosi žig ropstva. Ali iz smrti ropstva odmah je iznikao iznova pomlađen život. Prvi plod građanskog rata bila je *agitacija za osmosatni radni dan*, koja se strahovitom brzinom raširi od Atlantskog do Tihog Oceana, od Nove Engleske do Kalifornije. Opći radnički kongres u Baltimoru (16. augusta 1866.) proglašuje: „Prvi i veliki zahtjev sadašnjice, da bi se rad ove zemlje oslobodio od kapitalističkog ropstva, jest donošenje zakona po kome bi 8 sati imalo biti normalan radni dan u svima državama američke Unije. Mi smo odlučili založiti svu svoju moć radi postignuća tog slavnog rezultata.”¹⁹⁶ Istovremeno je (početkom septembra 1866.) „Međunarodni Radnički Kongres” [Kongres Prve Internacionale] u Ženevi zaključio na prijedlog londonskog Generalnog Vijeća: „Mi objavljujemo da je ograničenje radnog dana jedan od prethodnih uslova bez kojega sva ostala nastojanja oko oslobođenja moraju propasti... Mi predlažemo 8 sati rada kao zakonsku granicu radnog dana.”

Tako je radnički pokret, ponikavši instinktivno na oba dvije strane Atlantskog Oceana iz samih odnosa proizvodnje, potvrdio riječi engleskog tvorničkog inspektora R. J. Saundersa: „Dalji koraci u svrhu društvene reforme ne mogu se poduzimati s izgledom na uspjeh, ako se prethodno ne ograniči radni dan i ako pridržavanje njegovih propisanih granica ne bude strogo prinudno.”¹⁹⁷

Mora se priznati da naš radnik izlazi iz procesa proizvodnje drukčiji nego što u nj ulazi. Na tržištu on se pojavio kao vlasnik robe „radne snage” prema vlasnicima drugih roba, kao vlasnik robe prema vlasniku robe. Ugovor, kojim on svoju radnu snagu prodaje kapitalistu, dokazuje tako reći crno na bijelo da on sobom slobodno raspolaže. Poslije svršene trgovine otkriva se da on „*nije bio slobodan agent*”, da je vrijeme, koje mu je *raspoloživo* za prodaju njegove radne snage, vrijeme za

¹⁹⁶ „Mi, radnici iz Dunkirka (Dankerka), izjavljujemo da je dužina radnog dana, kakvu traži današnji sistem, prevelika i da radniku ne ostavlja vremena za odmor i razvijanje, da ga baca u *podložništvo* koje je samo *malo bolje od ropstva* („a condition of servitude but little better than slavery”). Stoga smo zaključili da je za jedan radni dan dovoljno 8 sati i da se zakonom mora priznati kao dovoljno; da pozivamo u pomoć štampu, tu moćnu polugu... i da sve koji nam tu pomoć otkazu, smatramo neprijateljima reforme rada i radničkih prava.” (Zaključci radnika u Dunkirku, državi New-York, 1866.)

¹⁹⁷ RIF, za oktobar 1848., str. 112.

koje je on *prinuđen* da je prodaje,¹⁹⁸ da ga ustvari njegova pijavica ne pušta „dokle god se ijedan mišić, ijedna tetiva, ijedna kap krvi može iskoristiti”.¹⁹⁹ Za obranu od „zmije njihovih muka” [H. Heine] radnici moraju zbiti svoje redove i da kao klasa izvojuju državni zakon, nadmoćnu društvenu prepreku, koja će čak i njih same sprečavati da *dobrovoljnim ugovorima s kapitalom* prodaju sebe i svoj porod u smrt i ropstvo.²⁰⁰ Namjesto gizdavog kataloga „neotuđivih čovjekovih prava” stupa skromna *Magna Charta* zakonski ograničenog radnog dana, koji „najzad jasno pokazuje kad se *svršava vrijeme koje radnik prodaje, a kad počinje vrijeme koje pripada samom njemu*”.²⁰¹ Quantum mutatus ab illo! [Kakva ogromna promjena!]

¹⁹⁸ „Uostalom ovi su postupci (na pr. manevri kapitala od 1848. do 1850.) pružili neoborive dokaze da su lažne one toliko ponavljane tvrdnje, kako radnicima zaštita nije potrebna, već da ih treba smatrati kao potpuno slobodne u raspolaganju jedinim vlasništvom koje imaju, radom svojih ruku i znojem svoga čela.” (RIF, za 30. april 1850., str. 45.) „Slobodan rad, ako se uopće može ovako nazvati, treba čak i u slobodnoj zemlji zaštitu snažne ruke i zakona.” (RIF, za 31. oktobar 1864., str. 34.) „Dozvoliti, a to znači isto što i siliti... raditi 14 sati na dan s odmorom ili bez odmora za jelo i t. d.” (RIF, za 30. april 1863., str. 40.)

¹⁹⁹ Friedrich Engels: *Paložaj radničke klase u Engleskoj*, str. 5.

²⁰⁰ Zakon o desetosatnom radnom vremenu „spasio je u industrijskim granama, koje je obuhvatio, radnike od *potpune degeneracije* i zaštitio ih je u *zdravstvenom pogledu*.” (RIF, za 31. oktobar 1859., str. 47.) „Kapital (u tvornicama) ne može nikad održavati mašineriju u kretanju preko izvesnog ograničenog vremenskog perioda, a da to ne naškodi zaposlenim radnicima, kako u pogledu zdravlja, tako i u pogledu morala; a oni nisu kadri da se sami zaštite.” (Isto, str. 8.)

²⁰¹ „Još je veća blagodat u tome što je najzad *povučena jasna granica između onog radnikovog vremena koje pripada njemu samom i onoga koje pripada njegovom poslodavcu*. Sada radnik zna kad se *svršava vrijeme koje on prodaje, a kad počinje vrijeme koje mu samome pripada*, i kako ovo unaprijed točno zna, kadar je da unaprijed raspolaže vlastitim svojim minutama za vlastite svoje ciljeve.” (Isto, str. 52.) „Učini-
nivši tako radnike gospodarima vlastitog svog vremena, tvornički zakoni dali su im moralnu energiju koja ih priprema za eventualno vršenje političkih prava.” (Isto, str. 47.) S otmjenom ironijom i vrlo opreznim izrazima tvornički inspektori nagovještavaju da sadašnji zakon o desetosatnom radnom danu u neku ruku oslobodava i kapitaliste od prirodne brutalnosti koju imaju kao puko oličenje kapitala, i da im je dao vremena da se malo „obrazuju”. Ranije su „tvorničari imali vremena samo za novčane poslove, a sluge samo za rad.” (Isto, str. 48.)

GLAVA DEVETA

STOPA I MASA VIŠKA VRIJEDNOSTI

Kao i dosad, tako se i u ovoj glavi pretpostavlja da je *vrijednost radne snage*, dakle za reproduciranje ili održavanje radne snage *potrebni dio radnog dana, data postojana veličina*.

Pošto se učini ta pretpostavka, onda je sa stopom data *ujedno i masa viška vrijednosti koju pojedinačni radnik pruža kapitalistu u određenom periodu vremena*. Na primjer, ako *potrebni rad iznosi dnevno 6 sati*, a ovi se izražavaju količinom zlata od 3 šilinga = 1 talir, onda je 1 talir *dnevna vrijednost jedne radne snage*, ili kapital-vrijednost predujmljena u najmljenje *jedne radne snage*. Ako *stopa viška vrijednosti iznosi 100%*, onda će ovaj promjenljivi kapital od 1 talira proizvoditi masu viška vrijednosti od 1 talira, t. j. radnik će dnevno davati masu *viška rada* od 6 sati.

Ali *promjenljivi kapital* je novčani izraz *cjelokupne vrijednosti svih radnih snaga* koje kapitalist istovremeno upotrebljava. Njegova vrijednost jednaka je, dakle, *prosječnoj vrijednosti jedne radne snage* puta broj upotrijebljenih radnih snaga. Kad je, dakle, *vrijednost radne snage* poznata, onda *veličina promjenljivog kapitala* stoji u upravnom razmjeru prema *broju istovremeno zaposlenih radnika*. Ako je *dnevna vrijednost jedne radne snage* = 1 talir, onda se mora predujmiti 100 ili *n* talira kapitala, da bi se dnevno eksploatiralo 100 ili *n* radnih snaga.

Isto tako: bude li *promjenljivi kapital* od 1 talira, koji predstavlja *dnevnu vrijednost jedne radne snage*, dnevno proizvodio 1 talir viška vrijednosti, onda će *promjenljivi kapital* od 100 talira proizvoditi dnevno 100 talira viška vrijednosti, a kapital od *n* talira dnevno višak vrijednosti od 1 talir \times *n*. Dakle, *masa proizvedenog viška vrijednosti* ravna je višku vrijednosti što ga daje radni dan pojedinačnog radnika puta broj upotrijebljenih radnika. Ali budući da osim toga, kad je *vrijednost radne snage* poznata, masu viška vrijednosti koju pojedini radnik proizvodi određuje *stopa viška vrijednosti*, drugim riječima odnos radnikova viška rada prema njegovu potrebnom radu, to izlazi ovaj prvi zakon: *Masa viška vrijednosti koju stvara neki promjenljivi kapital jednaka je veličini tog predujmljenog promjenljivog kapitala puta stopa viška vrijednosti*; ili određena je složenim odnosom između *broja radnih snaga* koje jedan kapitalist istovremeno eksploatira i *stepena eksploatacije pojedine radne snage*.

Budemo li, dakle, sa V označili masu viška vrijednosti, sa v višak vrijednosti koji jedan radnik daje prosječno na dan, sa pr promjenljivi kapital koji se dnevno predujmljuje u kupovanje jedne radne snage, sa Pr cjelokupnu sumu promjenljivog kapitala, sa rs vrijednost jedne prosječne radne snage, sa $\frac{r'}{r}$ ($\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$) stepen njenog eksploatiranja, a sa n broj upotrijebljenih radnika, onda ćemo dobiti:

$$V = \begin{cases} \frac{v}{pr} \times Pr \\ rs \times \frac{r'}{r} \times n \end{cases}$$

Mi stalno pretpostavljamo ne samo da je vrijednost jedne prosječne radne snage postojana, nego i da su radnici koje kapitalist upotrebljava svedeni na prosječne radnike. Ima izuzetnih slučajeva, gdje proizvedeni višak vrijednosti ne raste razmjerno broju eksploatiranih radnika, ali onda ni vrijednost radne snage nije više postojana.

U proizvodnji neke određene mase viška vrijednosti može se zbog toga opadanje jednog činioca naknaditi porastom drugoga. Smanji li se promjenljivi kapital, a istovremeno se u istom razmjeru povisi stopa viška vrijednosti, masa proizvedenog viška vrijednosti ne će se promijeniti. Ako, pod prijašnjim pretpostavkama, kapitalist mora predujmiti 100 talira da bi na dan eksploatirao 100 radnika, i ako stopa viška vrijednosti iznosi 50%, onda ovaj promjenljivi kapital od 100 talira daje višak vrijednosti od 50 talira, ili od 100×3 radna sata. Ako se stopa viška vrijednosti udvostruči, ili se radni dan umjesto od 6 na 9 produži od 6 na 12 sati, onda će i za polovinu smanjeni promjenljivi kapital od 50 talira dati višak vrijednosti od 50 talira ili od 50×6 radnih sati. Smanjivanje promjenljivog kapitala može se, dakle, izravnati razmjernim uvećanjem stepena eksploatiranja radne snage, ili opadanje broja uposlenih radnika izravnava se razmjernim produženjem radnog dana. U izvjesnim granicama, dakle, kapital može iscijediti više rada a da ne mora uvećavati broj uposlenih radnika.²⁰² Obrnuto, opadanje stope viška vrijednosti ostavlja masu proizvedenog viška vrijednosti nepromijenjenu, ako razmjerno poraste veličina promjenljivog kapitala ili broj uposlenih radnika.

²⁰² Ovaj osnovni zakon izgleda da je nepoznat gospodi iz vulgarne ekonomije. Ti napaki Arhimedi misle da su u određivanju tržišnih cijena rada pomoću potražnje i ponude našli točku, ne da svijet dignu iz stožera, nego da ga zaustave.

Međutim, *naknađivanje* broja radnika, ili veličine promjenljivog kapitala, povećavanjem stope viška vrijednosti, ili produživanjem radnog dana, nailazi na nepremostive prepreke. Makar kolika da je *vrijednost radne snage*, dakle bilo da *radno vrijeme potrebno* za održanje radnika iznosi 2 ili 10 sati, *cjelokupna vrijednost* koju radnik može proizvoditi iz dana u dan uvijek je *manja* od vrijednosti u kojoj su se opredmetila 24 radna sata, manja je na pr. od 12 šilinga ili 4 talira ako je to novčani izraz od 24 opredmećena radna sata. Pod našom prijašnjom pretpostavkom, po kojoj se iziskuje 6 radnih sati dnevno da se reproducira sama radna snaga ili da se naknadi kapital-vrijednost predujmljena u njenu kupovinu, promjenljiv kapital od 500 talira, koji upošljava 500 radnika uz 100% stopu viška vrijednosti, ili uz radni dan od 12 sati, proizvodi dnevno *višak vrijednosti* od 500 talira, ili 6×500 radnih sati. Neki kapital od 100 talira, koji upotrebljava 100 radnika dnevno uz 200-procentnu stopu viška vrijednosti, ili uz radni dan od 18 sati, proizvodi *masu viška vrijednosti* od samo 200 talira ili 12×100 radnih sati. Cjelokupna vrijednost koju on proizvodi, ekvivalent predujmljenog promjenljivog kapitala plus višak vrijednosti, ne može *nikad*, dok se ovako radi, dostići na dan sumu od 400 talira ili od 24×100 radnih sati. *Apsolutna granica prosječnog radnog dana*, koji je po prirodi manji od 24 sata, sačinjava *apsolutnu granicu* za *naknađivanje smanjenog promjenljivog kapitala povećanom stopom viška vrijednosti*, ili *smanjenog broja eksploatiranih radnika povećanim stepenom eksploatacije radne snage*. Ovaj drugi zakon, tako očigledan, važan je za objašnjavanje mnogih pojava koje potječu iz tendencije kapitala, koju ćemo kasnije izložiti, da koliko je god više moguće reducira broj radnika koje zapošljava ili svoj promjenljivi sastavni dio preobraćen u radnu snagu, protivu-rječno svojoj drugoj tendenciji da proizvodi što je moguće veću *masu viška vrijednosti*. I obrnuto. Ako poraste masa upotrijebljenih radnih snaga, ili veličina promjenljivog kapitala, ali ne razmjerno smanjenju stope viška vrijednosti, onda *opada masa* proizvedenog viška vrijednosti.

Iz toga što *masu proizvedenog viška vrijednosti* određuju *dva činioca*: stopa viška vrijednosti i veličina predujmljenog promjenljivog kapitala, potječe još jedan, treći zakon. Kad je data stopa viška vrijednosti, ili stepen eksploatacije radne snage, i data vrijednost radne snage ili veličina *potrebnog radnog vremena*, samo se po sebi razumije da je *masa proizvedene vrijednosti i viška vrijednosti utoliko veća* ukoliko je

veći promjenljivi kapital. Ako je data granica radnog dana, isto tako i granica njegova potrebnog sastavnog dijela, onda masa vrijednosti i viška vrijednosti koju proizvodi pojedini kapitalist očigledno zavisi isključivo od mase rada koju on pokreće. A ova, pod datim pretpostavkama, zavisi od mase radne snage ili broja radnika koje on eksploatira, a ovaj broj je sa svoje strane određen veličinom promjenljivog kapitala koji je on predujmio. Kad je data stopa viška vrijednosti i kad je data vrijednost radne snage, mase proizvedenog viška vrijednosti stoje u upravnom razmjeru prema veličinama predujmljenih promjenljivih kapitala. Ali mi znamo da kapitalist dijeli svoj kapital na dva dijela. Jedan dio predujmljuje on u sredstvima za proizvodnju. To je postojani dio njegova kapitala. Drugi dio preobraća u živu radnu snagu. Ovaj dio sačinjava njegov *promjenljiv kapital*. Na osnovi istog načina proizvodnje dolazi u različitim granama proizvodnje do različite podjele kapitala na postojani i na promjenljivi sastavni dio. U okviru jedne iste grane proizvodnje ovaj se odnos mijenja kad se promijeni tehnička osnovica i društvena kombinacija procesa proizvodnje. Ali ma kako bila izvršena podjela nekog datog kapitala na postojani i promjenljivi dio, bilo da se promjenljivi dio odnosi prema postojanom kao 1 : 2, kao 1 : 10, ili kao 1 : x , to ničim ne će taknuti u gore postavljeni zakon, jer se prema našoj prijašnjoj analizi vrijednost postojanog kapitala doduše ponovo javlja u vrijednosti proizvoda, ali ne ulazi u novostvorenu proizvedenu vrijednost. Naravno, da se upotrijebi 1.000 prelaca, potrebno je više sirovina, vretena i t. d. nego da ih se upotrijebi 100. Ali se *vrijednost* tih naknadnih sredstava za proizvodnju može dizati, padati, ostati jednaka, može biti velika ili mala, ona će ostati bez ikakva utjecaja na proces oplođavanja vrijednosti radnih snaga koje ih pokreću. Zakon koji smo gore konstatirali uzima dakle ovaj oblik: Kad je data vrijednost radne snage i kad je stepen njene eksploatacije jednak, onda mase vrijednosti i viška vrijednosti, koje razni kapitali proizvode, stoje u upravnom razmjeru prema veličinama promjenljivih sastavnih dijelova ovih kapitala, t. j. njihovih sastavnih dijelova preobraćenih u živu radnu snagu.

Jasno je da ovaj zakon protivuriječi svakom iskustvu koje se zasniva na vanjskom liku pojava. Svatko zna da tvorničar pređe, koji, kad se izračunaju procentualni dijelovi cjelokupnog primijenjenog kapitala, upotrebljava *relativno* mnogo postojanog a malo promjenljivog kapitala, ipak zbog toga ne upljač-

ka manje dobiti, ili viška vrijednosti, od kakvog pekara, koji pokreće relativno mnogo promjenljivog a malo postojanog kapitala. Za rješenje ove prividne protivurječnosti potrebni su još mnogi srednji članovi, kao što sa stanovišta elementarne algebre treba mnogo srednjih članova da se razumije da $\frac{0}{0}$ može predstavljati neku stvarnu veličinu. Makar da klasična ekonomija nikad nije formulirala ovaj zakon, ona ga se instinktivno pridržava, jer je on nužna posljedica samog zakona vrijednosti. Ona pokušava da ga na silu pravljenom *apstrakcijom* spasi od protivurječnosti koje pojava pokazuje. Kasnije²⁰³ ćemo vidjeti kako se *Ricardova škola* spotakla o ovaj kamen spoticanja. Vulgarna ekonomija, koja se „doista ničemu nije naučila”, ustaje i ovdje, kao i svugdje inače, protiv zakona pojave, oslanjajući se na vanjski izgled. Protivno *Spinozi* ona drži da je „neznanje dovoljan razlog”.

Rad koji cjelokupni kapital nekog društva pokreće iz dana u dan može se smatrati kao *jedan jedini radni dan*. Ako broj radnika iznosi na pr. jedan milion, a prosječni radni dan jednog radnika 10 sati, onda se *društveni radni dan* sastoji iz 10 miliona sati. Kad je dužina ovog radnog dana data, pa bilo da je njegove granice povukla priroda ili društvo, može se *masa viška vrijednosti* povećavati samo povećavanjem broja radnika, t. j. *radničkog stanovništva*. Rastenje stanovništva čini ovdje matematičku granicu za proizvođenje viška vrijednosti od strane cjelokupnog društvenog kapitala. I obrnuto. Kad je data veličina stanovništva, onda tu granicu čini *moгуće produživanje radnog dana*.²⁰⁴ U idućoj će se glavi vidjeti da ovaj zakon važi samo za onaj oblik viška vrijednosti o kakvom smo dosad govorili.

Iz dosadašnjeg promatranja proizvodnje viška vrijednosti izlazi da nije moguće svaku koju bilo sumu novca ili vrijednosti pretvoriti u *kapital*, već da je za ovo pretvaranje naprotiv pretpostavka da se u ruci *pojedinih* vlasnika novca ili robâ nalazi izvjestan određen *minimum* novca ili prometne vrijednosti. *Minimum promjenljivog kapitala* jest cijena koštanja jedne pojedinačne radne snage koja se preko cijele godine iz

²⁰³ Bliže o ovome u „Četvrtoj knjizi”.

²⁰⁴ „Rad, t. j. vrijeme koje neko društvo troši na *privređivanje* (*economic time*), određena je veličina, na pr. 1 milion radnika po 10 sati dnevno čini 10 miliona radnih sati... Uvećavanje kapitala ima svoju granicu. Za svaki period ova je granica data u stvari njim iznosu radnog vremena utrošenog u privredi.” (*An Essay on the Political Economy of Nations*. London 1821., str. 47., 49.)

dana u dan iskorištava radi sticanja viška vrijednosti. Da je taj radnik sâm vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, i kad bi se zadovoljio time da živi kao radnik, bilo bi mu za ovo dovoljno ono radno vrijeme koje je potrebno za reproduciranje njegovih životnih namirnica, recimo 8 sati dnevno. Njemu bi dakle i sredstava za proizvodnju trebalo samo za 8 sati dnevno. Drukčije je kod kapitalista kome radnik osim tih 8 sati mora da radi recimo još 4 sata viška rada: njemu je potrebna i jedna dodatna suma novca radi nabave dodatnih sredstava za proizvodnju. Ali, da bi od svakodneвно prisvajanog viška vrijednosti mogao da živi kao što živi radnik, t. j. da bi mogao zadovoljavati svoje nužne potrebe, on bi prema našoj pretpostavci već morao da upotrebljava dva radnika. U tome slučaju, svrha njegove proizvodnje bila bi puko lično izdržavanje, ne uvećavanje bogatstva, a ovo drugo međutim čini pretpostavku kod kapitalističke proizvodnje. Da bi živio samo dva puta bolje nego običan radnik, i da bi samo polovinu proizvedenog viška vrijednosti opet pretvarao u kapital, morao bi uzeti osam puta veći broj radnika i predijeliti promjenljiv kapital 8 puta veći od *minimuma*. Svakako da on može i vlastitim rukama da neposredno prione na proces proizvodnje kao što čini njegov radnik, ali će tada biti samo neka sredina između kapitalista i radnika, „*sitan majstor*”. Podignuta do izvjesnog stupnja, kapitalistička proizvodnja zahtijeva da kapitalist bude kadar upotrebljavati na prisvajanje, a stoga i na kontrolu tuđeg rada, kao i na prodavanje proizvoda toga rada cijelo vrijeme za koje on funkcionira kao kapitalist, t. j. kao oličen kapital.²⁰⁵ Srednjovjekovni cehovi gledali su da pretvaranje

²⁰⁵ „Zakupnik (farmer) ne smije i sam raditi; ako bi to ipak činio, on će time po mome mišljenju biti samo na gubitku. On treba da se zanima općim nadziranjem svoga poduzeća: on mora nadzirati vršača, ako ne će da mu najam plaća uludo i da mu žito ostane u snopu; kosci, žeteoci i t. d. moraju se nadzirati. On neprekidno mora prolaziti čitav zakupljeni prostor da se ništa ne bi propustilo; a to bi se dogodilo ako bi se on vezao za jedno mjesto.” (*An Inquiry into the Connections between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer. London 1773.*, str. 12.) Ovak spis veoma je zanimljiv. U njemu se može studirati postanak „*capitalist farmer*”-a [kapitalističkog zakupnika] ili „*merchant farmer*”-a [trgovačkog zakupnika], kako ga pisac izričito naziva, i vidjeti kako se kapitalistički zakupnik sam uzdiže hvalom nad „*small farmer*”-om [sitnim zakupnikom], kome je u prvom redu stalo do svog ličnog izdržavanja. „U prvi mah biva kapitalistička klasa djelomično, a poslije toga potpuno oslobođena od nužnosti ručnog rada.” (Richrd Jones: *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford 1852.*, Lecture III., str. 39.)

zanatlijskog majstora u kapitalista silom spriječe time što su na vrlo malen *maksimum* ograničavali broj radnika koje je jedan majstor mogao upošljavati. Vlasnik novca ili robe pretvara se istinski u kapitalista tek kad minimalna suma predujmljena u proizvodnju daleko premaša srednjovjekovni maksimum. I ovdje se kao i u prirodnim naukama potvrđuje točnost zakona što ga je *Hegel* otkrio u svojoj logici, zakon da se čisto *kvantitativne* promjene na izvjesnoj točki preokreću u *kvalitativne* razlike.^{205a}

Minimum sume vrijednosti kojim svaki vlasnik novca ili robâ mora raspolagati da bi se iščahurio u kapitalista, drukčiji je na različnim stupnjevima razvitka kapitalističke proizvodnje, a kad je stupanj razvitka dat, drukčiji je u svakoj oblasti proizvodnje prema njihovim posebnim tehničkim uslovima. Izvjesne oblasti proizvodnje zahtijevaju već u početku kapitalističke proizvodnje takav *minimum kapitala* kakav se još ne može nalaziti u rukama pojedinaca. Ovo izaziva s jedne strane državnu potporu privatnim osobama za ovakve poslove, kao u Colbertovo vrijeme u Francuskoj i kao u nekim njemačkim državama sve do u našu epohu, a dijelom stvaranje društava sa zakonskim monopolom — tih preteča modernih akcionarskih društava — za vođenje izvjesnih industrijskih i trgovačkih grana.²⁰⁶

Ne ćemo se pojedinačno zadržavati na promjenama koje je odnos između kapitalista i najamnog radnika pretrpio u toku procesa proizvodnje, dakle ni na daljim novim momentima koji određuju *kapital*. Naglasit ćemo ovdje samo nekoliko glavnih točaka.

^{205a} *Molekularna teorija* moderne kemije, koju su naučno razvili prvo *Laurent* (Loran) i *Gerhardt* (Zerar), počiva na istom zakonu. (Dodatak uz treće izdanje. — Ova primjedba može za ljude koji se ne bave kemijom biti prilično nejasna. Pisac govori ovdje o „homolognim serijama“ ugljikovodičnih spojeva, koje je tako prvi nazvao Ch. Gerhardt 1843., i od kojih svaki ima svoju vlastitu algebarsku formulu. Tako na pr. serija parafina: $C_n H_{2n+2}$; normalnih alkohola: $C_n H_{2n+2} O$; normalnih masnih kiselina: $C_n H_{2n} O_2$ i mnoge druge. U ovim primjerima dovoljno je samo kvantitativno dodavanje CH_2 molekularnoj formuli, pa da se svaki put načini kvalitativno drukčije tijelo. Što se tiče učešća Laurenta i Gerhardta u utvrđivanju ove važne činjenice, koje je Marx precijenio, uporedi: Kopp: *Entwicklung der Chemie*, München 1873., str. 709., i 716., i Schorlemmer: *Rise and Progress of Organic Chemistry*, London 1879., str. 54. — F. E.)

²⁰⁶ Ovakve je ustanove *Martin Luther* nazivao: *Die Gesellschaft Monopolla*“.

U okviru procesa proizvodnje *kapital* se razvio u *komandu nad radom*, t. j. nad djelujućom radnom snagom, nad samim radnikom. *Olićeni kapital*, kapitalist, pazi da radnik svoj posao vrši kako treba i s dužnim stepenom intenzivnosti.

Dalje se *kapital* razvio u *prinudni odnos* koji prisiljava radničku klasu da daje više rada nego što uski krug njenih vlastitih životnih potreba propisuje. A kao proizvođač tuđe radljivosti, kao cjedilac viška rada i eksploatator radne snage, natkriljuje on energijom, neumjerenošću i sigurnošću djelovanja sve prijašnje sisteme proizvodnje koji su počivali na *neposredno prinudnom radu*.

U prvi mah kapital podvrgava sebi rad s onim tehničkim uslovima u kojima ga u njegovu historijskom razvitku zatekne. On dakle ne mijenja odmah način proizvodnje. Stoga se proizvodjenje viška vrijednosti u obliku koji smo dosad razmatrali putem jednostavnog produživanja radnog dana pokazivalo kao nezavisno od svake promjene samog načina proizvodnje. Njegovo djelovanje nije u staromodnoj pekarnici bilo manje uspješno negoli u modernoj predionici pamuka.

Dok smo proces proizvodnje promatrali sa stanovišta *procesa rada*, sredstva za proizvodnju nisu prema radniku stajala kao kapital, već samo kao sredstvo i materijal njegove svrsishodne proizvodne djelatnosti. U štavionici koža, na pr., kože su za njega naprosto predmeti njegova rada. Nije kapitalist onaj kome on kožu štavi. Drukčije je čim smo proces proizvodnje stali promatrati s gledišta *procesa oplođavanja vrijednosti*. Sredstva za proizvodnju smjesta se pretvoriše u sredstva za usisavanje tuđeg rada. *Sad nije više radnik taj koji upotrebljava sredstva za proizvodnju, već sredstva za proizvodnju upotrebljavaju radnika*. Umjesto da on njih troši kao materijalne elemente svoje proizvodne djelatnosti, ona troše njega kao ferment svog vlastitog životnog procesa, a životni proces kapitala sav je u tome što se kreće kao *vrijednost koja se sama oplođuje*. Talioničke peći i radioničke zgrade koje se noću odmaraju i ne usisavaju živi rad jesu „čist gubitak” („mere loss”) za kapitalista. Zato talioničke peći i radioničke zgrade predstavljaju „pravnu osnovu na noćni rad” radnih snaga. Već samo pretvaranje novca u materijalne činioce procesa proizvodnje, u sredstva za proizvodnju, pretvara ova u osnovu za *pravno i prinudno pravopolaganje* na rad i na višak rada tuđih osoba u korist njihova vlasnika. Uzet ćemo naposljetku i jedan primjer koji će nam pokazati kako se u svijesti kapitalističkih glava odražava ovo iskretanje,

moglo bi se reći ispreturavanje odnosa između mrtvog i živog rada, između vrijednosti i snage koja vrijednost stvara. Za vrijeme bune engleskih tvorničara od 1848. do 1850., napisao je „šef predionice lana i pamuka u Paisley-u (Pejsliju), Carlisle, sinovi i Komp., jedne od najstarijih i najuglednijih firmi zapadne Škotske, koja je osnovana 1752. i kojom kroz četiri generacije upravlja ista porodica” — ovaj dakle krajnje inteligentni gentleman napisao je u *Glasgow Daily Mail* od 25. aprila 1849. pismo²⁰⁷ pod naslovom: *Relejni sistem*, gdje mu se između ostalog potkrala slijedeća smiješna bezazlenost: „Da pogledamo sad kakva zla povlači za sobom skraćivanje radnog vremena od 12 na 10 sati... Ona su od krajnje ozbiljnog uštrba po tvorničareve izgleda i *vlasništvo*. Ako je on (t. j. njegove „ruke”) radio 12 sati, pa mu se rad ograniči na 10, onda se svakih 12 strojeva ili vretena njegova poduzeća srozavaju na 10 („then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10”), a ako bi htio tvornicu prodati, 12 strojeva ili vretena cijenilo bi se još samo kao 10, tako da bi u cijeloj zemlji bila odbijena jedna šestina od vrijednosti svake tvornice.”²⁰⁸

U ovom od predaka naslijeđenom kapitalnom mozgu zapadne Škotske toliko se *vrijednost* sredstava za proizvodnju, vretena i t. d. slila ujedno s njihovim *kapitalskim svojstvom* da se sama oplođuju, odnosno da svakodnevno gutaju određenu količinu tuđeg besplatnog, neplaćenog rada, da šef kuće Carlisle & Co. zbiljski umišlja da bi mu se pri prodaji njegove tvornice platila ne samo vrijednost vretena, nego povrh toga i oplođivanje njihove vrijednosti; ne samo rad koji se u njima sadrži i koji je potreban za proizvodnju vretena iste vrste, nego i višak rada koji ona pomažu isisavati iz valjanih Škota u Paisley-u. I baš zbog toga on drži da će se i prodajna cijena svakih 12 strojeva predilica srozati na cijenu od 10 strojeva, ako se radni dan bude skratio za 2 sata!

²⁰⁷ *RIF*, za 30. april 1849., str. 59.

²⁰⁸ Isto, str. 60. Tvornički inspektor Steuart (Stjuart), i sâm škot, a protivno engleskim tvorničkim inspektorima potpuno utonuo u kapitalistički način mišljenja, izrično napominje da je ovo pismo, koje prilaže svome izvještaju, „najkorisnije saopćenje što ga je ikad učinio neki od tvorničara koji se služe relejnim sistemom, i da je ono sasvim zgodno da otkloni predrasude i bojazan prema tom sistemu”.

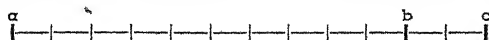
ČETVRTI ODJELJAK

PROIZVOĐENJE RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

GLAVA DESETA

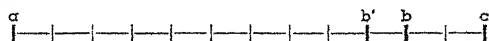
POJAM RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

Onaj *dio radnog dana* u kome radnik proizvodi samo ekvivalent vrijednosti radne snage koju kapitalist plaća, uzimali smo dosad kao *postojanu veličinu*, a pod datim uslovima proizvodnje, na izvjesnom datom stupnju privrednog razvitka društva, on to i jest. Preko tog svog *potrebnog radnog vremena* radnik je mogao raditi 2, 3, 4, 6 i t. d. sati. Od *veličine toga produženja* zavisila je *stopa viška vrijednosti i veličina radnog dana*. Ali, dok je potrebno radno vrijeme bilo postojano, cjelokupni radni dan bio je naprotiv promjenljiv. Pretpostavi sada takav *radni dan* kod koga nam je data i *veličina i podjela* na potreban rad i višak rada. Nek linija *ac*,

predstavlja dvanaestosatni radni dan, komad *ab* 10 sati potrebnog rada, a komad *bc* 2 sata viška rada. Pa kako se sad može povećati proizvodnja viška vrijednosti, t. j. produžiti višak rada, a da se linija *ac* više *nikako* ne produži, odnosno *nezavisno* od svakog njenog produživanja?

Uprkos datim granicama radnog dana *ac*, izgleda da je *bc* produživo, ako i ne protezanjem preko svoje krajnje točke *c*, koja je u isto vrijeme i krajnja točka radnog dana *ac*, a ono pomicanjem svoje početne točke *b* u suprotnom smjeru prema *a*. Uzmi da je *b'*—*b* na liniji *ac*:

ravno polovini od *bc*, ili jednom radnom satu. Pa kad se u dvanaestosatnom radnom danu *ac*, točka *b* pomakne na *b'*, onda se *bc* rasteže u *b'c*, višak rada raste za polovinu, od 2

na 3 sata, ma da radni dan još uvijek ima samo 12 sati kao i prije. No ovo protezanje viška rada od bc na $b'c$, od 2 na 3 sata očigledno je nemoguće ako se istovremeno potrebni rad ne skupi od ab na ab' , od 10 na 9 sati. *Produženju viška rada* odgovaralo bi *skraćenje potrebnog rada*, drugim riječima jedan dio radnog vremena koji je dotle radnik stvarno za sebe upotrebljavao, pretvorio bi se u radno vrijeme za kapitalista. Ono što bi se promijenilo ne bi bila *dužina radnog dana*, već *njegova podjela* na potrebni rad i višak rada.

S druge strane, kad je *data veličina radnog dana* kao i *vrijednost* radne snage, očigledno je *data i veličina samog viška rada*. Vrijednost radne snage, t. j. radno vrijeme potrebno za njenu proizvodnju, određuje se onim radnim vremenom koje je potrebno za reprodukciju njene vrijednosti. Ako količina zlata od pola šilinga ili 6 penca predstavlja jedan sat rada, te ako dnevna vrijednost radne snage iznosi 5 šilinga, onda radnik mora dnevno raditi 10 sati da bi naknadio dnevnu vrijednost svoje radne snage koju mu kapital plaća, t. j. da bi proizveo ekvivalent vrijednosti svojih potrebnih dnevnih životnih namirnica. S vrijednošću ovih životnih namirnica *data* je vrijednost njegove radne snage,¹ s vrijednošću njegove radne snage *data* je *veličina njegova potrebnog radnog vremena*. A *veličina viška rada* dobija se oduzimanjem *potrebnog radnog vremena od ukupnog radnog dana*. Oduzmemo li 10 sati od 12, ostat će 2, i tu se ne da vidjeti kako se pod datim uslovima višak rada može produžiti preko 2 sata. Svakako kapitalist može platiti radniku i samo 4 šilinga i 6 penca umjesto 5 šilinga, pa i još manje. Za reproduciranje, ove vrijednosti od 4 šilinga i 6 penca dovoljno bi bilo 9 radnih sati, uslijed čega bi od dvanaestosatnog radnog dana pripalo višku rada 3 umjesto 2 sata, a sâm višak vrijednosti popeo bi se od 1 šilinga na 1 šiling i 6 penca. Ali bi ovaj rezultat bio

¹ Vrijednost prosječne najamnine određuje se onim što je radniku potrebno „da živi, da radi i da se plodi”. (William Petty: *Political Anatomy of Ireland* 1672., str. 64.) „Cijenu rada uvijek određuje cijena životnih namirnica.” Radnik ne dobija najamninu koja mu pripada „čim... njegova najamnina ne stiže da prema radnikovu niskom položaju odgoji porodicu kakvu radnici često imaju”. (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, str. 15.) „Običnom radniku, koji ima samo svoje ruke i svoju umješnost, preostaje jedino da drugima prodaje svoj rad... U svakom radu, dakle, mora doći do toga da se radnikova najamnina ograničava na ono što je za njegovo održanje bezuslovno potrebno.” (Turgot: *Réflexions etc.. Oeuvres*, izd. Daire, sv. I., str. 10.) „Cijena životnih namirnica stvarno sačinjava troškove proizvodnje rada.” (Malthus: *Inquiry into etc. Rent*. London 1815., str. 48., primjedba.)

postignut jedino obaranjem radnikove najamnine ispod vrijednosti njegove radne snage. Sa 4 šilinga i 6 penca, koje proizvodi za 9 sati, raspolaže on sa $\frac{1}{10}$ životnih namirnica manje nego prije, te će se zbog toga njegova radna snaga samo skućeno reproducirati. Višak rada u ovom slučaju produžio bi se samo prekoračenjem svoje normalne granice, njegovo bi se područje proširilo samo uzurpatorskim zakidanjem od područja potrebnog radnog vremena. Kraj sve važnosti uloge koju ova metoda igra u stvarnom kretanju najamnine, mi smo ga ovdje isključili našom pretpostavkom da se robe, pa dakle i radna snaga, kupuju i prodaju po punoj svojoj vrijednosti. Kad se takva pretpostavka već učini, onda se radno vrijeme potrebno za proizvodnju radne snage, ili za reproduciranje njene vrijednosti, može smanjiti ne stoga što bi radnikova najamnina pala ispod vrijednosti njegove radne snage, već jedino ako sama ta vrijednost padne. Kad je dužina radnog dana data, produženje viška rada mora poteći iz skraćivanja potrebnog radnog vremena, a ne obratno da skraćivanje potrebnog radnog vremena potječe iz produženja viška rada. U našem primjeru mora vrijednost radne snage stvarno pasti za $\frac{1}{10}$ da bi se potrebno radno vrijeme skratilo za $\frac{1}{10}$, od 10 na 9 sati i da se uslijed toga višak rada produži od 2 na 3 sata.

No sa svoje strane ovakvo padanje vrijednosti radne snage za $\frac{1}{10}$ uslovljava da se ista masa životnih namirnica, koja je ranije proizvođena za 10, sada proizvodi za 9 sati. A to je nemoguće bez povećanja proizvodne snage rada. Na primjer, s datim sredstvima može jedan obučar načiniti par čizama za radni dan od 12 sati. Bude li se htjelo da za isto vrijeme načini dva para čizama, onda se proizvodna snaga njegova rada mora udvojiti, a ona se ne može udvojiti bez neke promjene u njegovim sredstvima za rad ili u metodi njegova rada ili u obadvome istovremeno. To znači da mora doći do revolucije u uslovima za proizvodnju njegova rada, t. j. u njegovu načinu proizvodnje, a otud u samom procesu rada. Pod povećanjem proizvodne snage rada razumijemo ovdje uopće svaku promjenu u procesu rada kojom se skraćuje radno vrijeme društveno potrebno za proizvođenje neke robe, kad dakle manja količina rada stiče snagu da proizvodi veću količinu upotrebne vrijednosti.² Dok smo dakle kod proizvodnje

² „Usavršiti vještine znači samo pronaći nove vrste postupaka pomoću kojih će se neki proizvod izrađivati s manje radnih snaga, ili (što je isto) za kraće vrijeme.” (Galiani: *Della Moneta*, str. 159.) „Ušteda u troškovima proizvodnje može biti samo ušteda u količini rada utrošenoj na proizvodnju.” (Sismondi: *Etudes etc.*, sv. I., str. 22.)

viška vrijednosti u dosad promatranom obliku polazili od pretpostavke da je *način proizvodnje dat*, dotle za proizvodnju viška vrijednosti putem *pretvaranja* potrebnog rada u višak rada nije nikako dovoljno da kapital zavlada procesom rada u njegovu *historijski naslijeđenom ili zatečenom obliku*, pa da samo *produži* njegovo trajanje. On mora revolucionirati tehničke i društvene uslove procesa rada, dakle *sâm način proizvodnje*, da bi povećao *proizvodnu snagu rada*, a povećavši proizvodnu snagu rada snizio *vrijednost radne snage* i tako *skratio* onaj dio radnog dana koji je potreban za njeno reproduciranje.

Višak vrijednosti koji se proizvodi *produžujući* radni dan nazivam *apsolutnim viškom vrijednosti*; naprotiv onaj višak vrijednosti koji potječe iz *skraćanja* potrebnog radnog vremena i odgovarajuće promjene u odnosu među *veličinama* obadva sastavna dijela radnog dana, nazivam — *relativnim viškom vrijednosti*.

Da bi snizilo *vrijednost radne snage*, mora *povećanje proizvodne snage* zahvatiti one industrijske grane kojih proizvodi određuju vrijednost radne snage, koji dakle ili spadaju u krug uobičajenih životnih namirnica ili mogu biti zamjena za njih. Ali vrijednost neke robe ne određuje se jedino količinom rada koji joj daje posljednji oblik, već isto tako i onom masom rada koju sadrže *sredstva za njenu proizvodnju*. Na primjer, vrijednost jednih čizama ne određuje se samo obućarskim radom, nego i vrijednošću kože, ljepila, žice i t. d. Prema tome, povećanje proizvodne snage i odgovarajuće *pojeftinjenje robâ* u industrijama koje isporučuju materijalne elemente *postojanog* kapitala za pravljenje potrebnih životnih namirnica, sredstva i materijal za rad, također snizuju vrijednost radne snage. Nasuprot tome, u onim granama proizvodnje koje ne isporučuju ni potrebne životne namirnice, ni sredstva za proizvodnju potrebna za njihovo pravljenje, povećanje proizvodne snage ne dodiruje vrijednost radne snage.

Pojeftinjena roba naravno snizuje vrijednost radne snage samo pro tanto, t. j. samo u onom razmjeru u kojem ona ulazi u reprodukciju radne snage. Tako su na pr. košulje potrebna životna namirnica, ali samo jedna među mnogima. Kad one pojeftine, smanjuju se jedino radnikovi izdaci na košulje. Međutim, cjelokupna suma potrebnih namirnica sastoji se iz različnih robâ, sve proizvoda odvojenih industrija, i vrijednost svake takve robe sačinjava uvijek alikvotan dio vrijednosti radne snage. Ova se vrijednost smanjuje kad se skрати radno

vrijeme potrebno za njeno reproduciranje, a ukupno skraćenje tog radnog vremena jednako je *zbroju* njegovih skraćenja u svima onim odvojenim granama proizvodnje. Ovaj opći rezultat uzimamo ovdje kao da je *neposredni rezultat i neposredna svrha* u svakom pojedinom slučaju. Kad neki kapitalist povećavši proizvodnu snagu rada pojeftini recimo košulje, nikako ne znači da on mora imati svrhu da u odgovarajućoj mjeri snizi vrijednost radne snage, a time i *potrebno radno vrijeme*; ali samo ukoliko na kraju krajeva pridonese takvom rezultatu, pridonijet će on i povišenju *opće stope viška vrijednosti*.³ Mora se praviti razlika među općim i nužnim tendencijama kapitala i oblicima u kojima se one *ispoljavaju*.

Ne ćemo sad ulaziti u to na koji se način *unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje ispoljavaju* u vanjskom kretanju kapitala, kako se nameću kao *prinudni zakon konkurencije*, uslijed čega se u *svijesti* individualnog kapitalista pokazuju kao *pobude koje ga pokreću*, ali je i unaprijed ovoliko jasno: naučna analiza konkurencije moguća je samo ako se shvati unutrašnja priroda kapitala, baš kao što je prividno kretanje nebeskih tijela razumljivo samo onome koji poznaje njihovo stvarno ali osjetilima neprimjetno kretanje. Ipak radi razumijevanja proizvodnje relativnog viška vrijednosti, i to isključivo na osnovi dosad postignutih rezultata, imamo napomenuti slijedeće.

Ako količina zlata od 6 penca ili $\frac{1}{2}$ šilinga predstavlja jedan sat rada, onda se u dvanaestosatnom radnom danu proizvodi vrijednost od 6 šilinga. Uzmimo da se s datom proizvodnom snagom rada izradi 12 komada robe u tih 12 radnih sati. Neka vrijednost sredstava za proizvodnju, sirovine i t. d., utrošenih na svaki komad, iznosi 6 penca. Pod tim okolnostima pojedina roba stoji 1 šiling, naime 6 penca za vrijednost sredstava za proizvodnju, 6 penca za novu vrijednost dodatu u toku njena izrađivanja. A sad neka bi kojem kapitalistu pošlo za rukom da udvoji proizvodnu snagu rada, te da tako u dvanaestosatnom radnom danu proizvede 24 namjesto 12 komada robe ove vrste. Ako se vrijednost sredstava za proizvodnju nije promijenila, onda se vrijednost pojedine robe snizuje sada na 9 penca, naime iznosi 6 penca za vrijednost sredstava za proizvodnju i 3 penca za novu vrijednost

³ „Kad poboljšavši strojeve tvorničar dobije dvaput više proizvoda... bit će (na kraju krajeva) u dobitku samo ukoliko ga to bude osposobilo da radnika jeftinije odijeva... i da tako radniku pripadne manji dio ukupnog prinosa.” (Ramsay: *An Essay on the Distribution etc.*, str. 168., 169.)

dodatu posljednjim radom. Uprkos udvojenoj proizvodnoj snazi, radni dan stvara sad kao i prije novu vrijednost od 6 šilinga, no ova se sada razdjeljuje na dvaput više proizvoda. To znači da na svaki pojedini proizvod otpada još samo $\frac{1}{24}$ mjesto $\frac{1}{12}$ od te ukupne vrijednosti, 3 penca umjesto 6. Ili, što je isto, sada se sredstvima za proizvodnju, pretvarajući ih u proizvod i računajući svaki komad zasebno, pridodaje još samo pola radnog sata umjesto prijašnjeg čitavog radnog sata. *Individualna vrijednost* te robe sada je *ispod* njene *društvene vrijednosti*, t. j. ona stoji manje radnog vremena nego velika gomila istih predmeta koja se proizvodi pod prosječnim društvenim uslovima. Komad prosječno stoji 1 šiling ili predstavlja 2 sata društvenog rada; s promijenjenim načinom proizvodnje on stoji samo 9 penca ili sadrži samo $1\frac{1}{2}$ radni sat. Ali prava vrijednost neke robe nije njena *individualna*, već njena *društvena* vrijednost, t. j. ne mjeri se radnim vremenom koliko je roba stvarno stajala proizvođača u pojedinačnom slučaju, već radnim vremenom društveno zahtijevanim za njeno proizvođenje. Prema tome, ako kapitalist koji primjenjuje novu metodu bude prodavao svoju robu po njenoj društvenoj vrijednosti od 1 šilinga, on će je prodavati za 3 penca *iznad* njene individualne vrijednosti i tako ostvariti ekstra-višk vrijednosti od 3 penca. No s druge strane, njemu se dvanaestosatni radni dan predstavlja u 24 komada robe umjesto u 12. Pa da bi prodao proizvod *jednog* radnog dana, potrebna mu je *dvostruka* proda ili dvaput veće tržište. Ako okolnosti ostanu iste, njegova roba će osvojiti širi prostor na tržištu samo ako joj cijena bude manja. Zbog toga će je on prodavati *iznad* njene individualne, a *ispod* njene *društvene vrijednosti*, recimo po 10 penca komad. Na ovaj način iz svakog pojedinog komada izvlači on još uvijek ekstra-višk vrijednosti od 1 penca. Za njega se ovo povećanje viška vrijednosti zbiva, pa bilo da njegova roba spada u krug potrebnih životnih namirnica ili ne, dakle bilo da utječe na određivanje opće vrijednosti radne snage ili ne. Prema tome i bez obzira na ovu posljednju okolnost, za svakog pojedinog kapitalista postoji pobuda da povećanjem proizvodne snage rada robu učini jeftinijom.

Međutim povećana proizvodnja viška vrijednosti potječe čak i u tom slučaju iz skraćenja potrebnog radnog vremena i odgovarajućeg produženja viška rada.^{3a} Neka je potrebno

^{3a} „Profit ne zavisi od vlasti koju netko može imati da raspolaže *proizvodom* rada drugih ljudi, već od njegove *vlasti da raspolaže samim*

radno vrijeme bilo 10 sati, ili neka je dnevna vrijednost radne snage iznosila 5 šilinga, višak rada 2 sata, a uslijed toga dnevno proizvođeni višak vrijednosti 1 šiling. Ali naš kapitalist proizvodi sada 24 komada i prodaje ih po 10 penca komad, ili sve za 20 šilinga. Kako je vrijednost sredstava za proizvodnju jednaka 12 šilinga, to $14\frac{2}{5}$ komada robe naknađuju samo predujmljeni postojani kapital. Preostalih $9\frac{3}{5}$ komada predstavljaju 12-satni radni dan. Kako je cijena radne snage = 5 šilinga, to se potrebno radno vrijeme predstavlja u 6 komada proizvoda, a višak rada u $3\frac{3}{5}$ komada. Odnos potrebnog rada prema višku rada, odnos koji je pod prosječnim društvenim uslovima iznosio 5:1, sada je 5:3. Isti se rezultat dobija i ovako: Vrijednost proizvoda dvanaestosatnog radnog dana jest 20 šilinga. Od ovog otpada 12 šilinga na vrijednost sredstava za proizvodnju, koja se samo nanovo javlja. Preostaje dakle 8 šilinga kao novčani izraz vrijednosti koja predstavlja radni dan. Taj novčani izraz veći je od novčanog izraza prosječnog društvenog rada iste vrste, od kojega se 12 sati izražavaju u samo 6 šilinga. Rad koji ima *izuzetnu* proizvodnu snagu djeluje kao *potenciran* rad, ili stvara u istim odsjecima vremena veće vrijednosti nego prosječni društveni rad iste vrste. Ali naš kapitalist plaća i sad kao i prije samo 5 šilinga za dnevnu vrijednost radne snage. Zbog toga je radniku, umjesto prijašnjih 10, sada potrebno još samo $7\frac{1}{5}$ sati za reprodukciju te vrijednosti. Zbog toga se njegov višak rada povećava za $2\frac{4}{5}$ sata, a višak vrijednosti, koji on proizvodi, od 1 na 3 šilinga. Prema tome, kapitalist koji primjenjuje poboljšani način proizvodnje prisvaja veći dio radnog dana za višak rada nego ostali kapitalisti u istom poslu. On čini kao pojedinac ono što čini kapital kao cjelina pri proizvođanju relativnog viška vrijednosti. Ali s druge strane, onoga ekstra-viška vrijednosti nestaje čim novi način proizvodnje postane opći i time se izgubi *razlika* između *individualne vrijednosti* jeftinije proizvođenih robâ i njihove *društvene vrijednosti*. Isti onaj zakon određivanja vrijednosti radnim vremenom, koji se kapitalistu nameće u tome obliku da svoju robu mora prodavati *ispod* njene društvene vrijednosti, goni njegove takmace, kao *prinudni zakon*

radom. Bude li u stanju da svoju robu prodaje skuplje dok najamnine njegovih radnika ostaju iste, imat će od toga očiglednu dobit... Bit će mu dovoljan manji dio onoga što proizvodi da onaj rad stavi u kretanje, a uslijed toga ostat će njemu samom veći dio." (*Outlines of Political Economy*. London 1832., str. 49., 50.)

konkurencije, da i oni uvedu novi način proizvodnje.⁴ Cijeli ovaj proces dodiruje, dakle, *opću stopu viška vrijednosti* samo ako je povećanje proizvodne snage rada zahvatilo one grane proizvodnje, dakle pojeftinilo one robe koje ulaze u krug potrebnih životnih namirnica, te uslijed toga sačinjavaju elemente *vrijednosti radne snage*.

Vrijednost robâ stoji u obrnutom razmjeru prema proizvodnoj snazi rada. Isto tako i *vrijednost radne snage*, jer je određuju robne vrijednosti. Nasuprot tome, *relativni višak vrijednosti* stoji u *upravnom razmjeru* prema proizvodnoj snazi rada. On raste kad raste proizvodna snaga, a pada kad ona pada. Prosječni društveni radni dan od 12 sati, pod pretpostavkom da se vrijednost novca ne mijenja, proizvodi stalno istu vrijednost proizvoda, na pr. od 6 šilinga, ma kako se ova suma vrijednosti razdjeljivala na ekvivalent vrijednosti radne snage i višak vrijednosti. Ali, bude li uslijed povećanja proizvodne snage vrijednost dnevnih životnih namirnica, a uslijed toga i dnevna vrijednost radne snage pala od 5 na 3 šilinga, onda će višak vrijednosti porasti od 1 na 3 šilinga. Da bi se reproducirala vrijednost radne snage, bilo je prije potrebno 10, a sada treba još samo 6 radnih sati. Četiri radna sata oslobodila su se i mogu se pripojiti oblasti viška rada. Prema tome je unutrašnji nagon i neprestana tendencija kapitala da povećava proizvodnu snagu rada, kako bi robu učinio jeftinijom i kako bi pojeftinivši robu učinio jeftinijim i samog radnika.⁵

⁴ „Kad moj susjed proizvede mnogo s malo rada, te zbog toga uzmogne jeftinije prodavati, moram i ja težiti da prodajem isto tako jeftino. Tako svaki pronalazak, svaki postupak i svaki stroj koji omogućavaju da se neki rad izvede s manje ruku, a otud i jeftinije, nagoni druge da se dadu na utakmicu, da primijene ili isti pronalazak, isti postupak, ili isti stroj, ili da pronađu što slično, da bi svi ostali na istom nivou i da nijedan ne uzmogne prodavati jeftinije od svog susjeda.” (*The Advantages of the East India Trade to England*. London 1720., str. 67.)

⁵ „Ma u kojem se razmjeru smanjivali izdaci jednog radnika, u istom će se razmjeru smanjivati i njegova najamnina, ako se u isto vrijeme ukinu ograničenja nametnuta industriji.” (*Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.* London 1753., str. 7.) „Interes industrije i trgovine zahtijeva da žito i sve životne namirnice budu što je moguće jeftinije, jer ono što njih poskupljuje, poskupljuje i najamnine... U svima zemljama, gdje je industrija slobodna, mora cijena životnih namirnica utjecati na cijenu rada. Ova će pasti kad god životne namirnice pojeftine.” (Isto, str. 3.) „Najamnine padaju u istom razmjeru u kojem proizvodne snage rastu. Stroj na svaki način smanjuje cijenu životnih namirnica, ali u isto vrijeme smanjuje i cijenu radnika.” (*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*. London 1834., str. 27.)

Apsolutna vrijednost robe sama je po sebi ravnodušna kapitalistu koji je proizvodi. Njega interesira samo višak vrijednosti koji se u robi nalazi a u prodaji ostvaruje. Ostvarivanje viška vrijednosti samo po sebi uključuje i naknadu za predujmljenu vrijednost. Pa kako relativni višak vrijednosti raste u upravnom razmjeru prema razvijanju proizvodne snage rada, dok vrijednost robâ pada u obrnutom razmjeru prema istom razvijanju, kako dakle isti identični proces pojeftinjava robe, a povećava višak vrijednosti koji se u njima sadrži, to se rješava i zagonetka zašto se kapitalist, kome je stalo samo do proizvodnje prometne vrijednosti, neprestano trudi da snizuje prometnu vrijednost robe. To je protivurječnost kojom je jedan od osnivača političke ekonomije, *Quesnay* (Kenej), kinjio svoje protivnike i na koju su mu ovi ostali dužni odgovora. „Vi priznajete”, veli *Quesnay*, „da ukoliko se više, bez uštrba po proizvodnju, može u fabrikaciji industrijskih proizvoda uštedjeti na troškovima ili skupocjenim radovima, utoliko će ta ušteda biti korisnija, jer smanjuje cijenu izrađevine. Pa opet držite da se proizvodnja bogatstva, koja potječe iz radova industrijalaca, sastoji u povećavanju prometne vrijednosti njihovih izrađevina.”⁶

Prema ovome, *štednji rada* razvijanjem proizvodne snage rada⁷ u kapitalističkoj proizvodnji ni najmanje nije cilj da *skrati radni dan*. Ona cilja jedino na skraćenje radnog vremena potrebnog za proizvodnje *određene količine robe*. Što pri povećanoj proizvodnoj snazi svoga rada radnik u jednom satu proizvodi na pr. deset puta više robe nego prije, što mu je dakle za svaki komad robe potrebno deset puta manje radnog vremena, ne znači nikakvu zapreku da on i dalje radi 12 sati kao i prije, te u 12 sati proizvede 1.200 komada umjesto prije 120. Što više, njegov se radni dan može i produžiti, tako da sada u 14 sati proizvede 1.400 komada i t. d. Zbog toga se u ekonomista takvoga kova kakvi su *MacCulloch*, *Ure*, *Senior* i tutti quanti kako se sve ne zovu, može na jednoj

⁶ *Quesnay: Dialogues etc.*, str. 188., 189.

⁷ „Ti špekulanti koji toliko gledaju da uštede na radu radnika koje moraju plaćati.” (J. N. Bidaut: *Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce*. Paris 1828., str. 13.) „Poduzetnik će uvijek učiniti što mu je u moći da uštedi vremena i rada.” (Dugald Stewart: *Works ed. by Sir W. Hamilton*. Edinburgh 1855., sv. III., *Lectures on Political Economy*, str. 318.) „Interes kapitalista jest da proizvodne snage radnika, koje upošljavaju, budu što veće. Sva njihova pažnja gotovo je isključivo upravljena na uvećanje te snage.” (R. Jones: *Textbook etc.*, Lecture III.)

strani čitati da radnik treba biti zahvalan kapitalu što razvija proizvodne snage, jer se time skraćuje potrebno *radno vrijeme*, a na drugoj strani da tu zahvalnost mora posvjedočiti time što će odsad raditi 15 umjesto 10 sati. Razvijanje proizvodne snage rada ima u okviru kapitalističke proizvodnje za cilj da *skrati onaj dio radnog dana* u kome radnik *mora raditi za sama sebe*, da bi se baš time *produžio onaj drugi dio radnoga dana* u kome *on može raditi besplatno za kapitalista*. U koliko se mjeri ovaj rezultat da će postići i bez pojeftinjavanja robâ, pokazat će se kod *naročitih metoda za proizvođenje relativnog viška vrijednosti*, koje ćemo sad uzeti u ispitivanje.

GLAVA JEDANAESTA

KOOPERACIJA

Kao što smo vidjeli, kapitalistička proizvodnja počinje stvarno tek tamo gdje *jedan isti* individualni kapital istovremeno zapošljava veći broj radnika, dakle gdje proces rada proširuje svoj opseg i daje proizvod u većem *kvantitativnom* razmjeru. Djelovanje većeg broja radnika u isto vrijeme i u istom prostoru (ili, ako se hoće, na istom polju rada) radi proizvođenja iste vrste robe pod komandom istog kapitalista, historijski je i pojmovno *polazna točka kapitalističke proizvodnje*. U pogledu *samog načina proizvodnje* manufaktura se na pr. u svojim počecima razlikuje od cehovske zanatske radinosti jedino većim brojem radnika zaposlenih od strane istog kapitala. Radionica cehovskog majstora samo se proširila.

Razlika je, dakle, u prvi mah samo *kvantitativna*. Vidjeli smo da je *masa viška vrijednosti*, koju proizvodi neki dati kapital, ravna višku vrijednosti koji stvara pojedini radnik, puta broj istovremeno uposlenih radnika. Sam po sebi ovaj broj ni u čemu ne mijenja *stopu viška vrijednosti*, t. j. stepen eksploatacije radne snage, a u pogledu proizvodnje *robne vrijednosti* uopće *kvalitativna* promjena procesa rada izgleda indiferentna. To proistječe iz same prirode vrijednosti. Ako se dvanaestosatni radni dan ostvaruje u 6 šilinga, onda će se 1.200 takvih radnih dana ostvariti u 6 šilinga \times 1.200. U jednom slučaju pripojeno je proizvodima 12×1.200 , u drugome 12 radnih sati. U proizvodnji *vrijednosti*, veliki broj radnika predstavlja samo *mnoge pojedince*. Prema tome, za proizvodnju vrijednosti svejedno je da li 1.200 radnika proizvode svaki zasebno ili udruženi pod komandom istog kapitala.

Pa ipak u izvjesnim granicama nastaje neka modifikacija. Rad ostvaren u *vrijednosti* rad je prosječnog društvenog kvaliteta, dakle ispoljavanje prosječne radne snage. A prosječna veličina uvijek *postoji* samo kao prosjek mnogih različitih individualnih veličina iste vrste. U svakoj grani industrije, individualni radnik Petar ili Pavle odstupa više ili manje od prosječnog radnika. Ova individualna odstupanja, koja se u matematici zovu „griješke”, uzajamno se potiru i iščezavaju čim uzmemo zajedno veći broj radnika. Čuveni sofist i sikofant *Edmund Burke* (Berk) drži da iz iskustva koje je stekao na praksi kao zakupnik može tvrditi da se već „kod tako male čete” od 5 poljoprivrednih nadničara gubi svaka individualna razlika, da dakle ma koja petorica odraslih engleskih poljoprivrednih nadničara uzetih zajedno izrade za isto vrijeme upravo toliki posao koliko i ma koja druga petorica engleskih poljoprivrednih nadničara.⁸ Bilo kako mu drago, jasno je da je *ukupni radni dan* većeg broja istovremeno uposlenih radnika, podijeljen brojem radnika, sam po sebi *dan prosječnog društvenog rada*. Recimo da je radni dan pojedinca dvanaestosatani. U tome slučaju radni dan dvanaestorice istovremeno zaposlenih radnika sačinjava ukupni radni dan od 144 sata, i ma da rad svakog od dvanaestorice više ili manje odstupa od prosječnog društvenog rada, tako da pojedincu može ustrebat i više ili manje vremena za isti posao, ipak radni dan svakoga pojedinca, kao $\frac{1}{12}$ ukupnog radnog dana od 144 sata, ima prosječni društveni kvalitet. A za kapitalista koji zapošljava dvanaest radnika, radni dan postoji kao ukupni radni dan dvanaestorice. Radni dan svakog pojedinca postoji kao alikvotni dio ukupnog radnog dana sasvim nezavisno od toga da li dvanaestorica rade povezano jedan s drugim ili se sva veza njihovih radova sastoji samo u tome što rade za istog kapitalista. Suprotno tome, ako od 12 radnika budu po 2 zaposleni kod sitnih majstora, onda će biti stvar slučaja hoće li svaki pojedini majstor proizvesti istu masu vrijednosti i time

⁸ „Nesumnjivo je da između vrijednosti radova raznih ljudi ima razlike. Oni se razlikuju po snazi, umješnosti i pažnji. Ali su me moja vlastita točna opažanja uvjerila da makar koja grupa od 5 ljudi određenog uzrasta daje isto toliko rada koliko ma koja druga takva grupa. To znači da će među 5 takvih ljudi jedan imati sve osobine dobrog radnika, jedan rđavoga, dok ostala tri stoje na sredini i približuju se više ili manje prvom ili drugom. Dakle, već u ovako maloj gomilici od 5 radnika nalazi se pravilan prosjek onog što mogu uraditi kojih bilo 5 ljudi.” (E. Burke: *Thoughts and Details etc.*, str. 16.) — Upor. *Quêtelet-ova* (Ktleova) istraživanja o prosječnom individuumu.

ostvariti opću stopu viška vrijednosti. Događala bi se individualna odstupanja. Ako bi koji radnik na proizvođenje neke robe utrošio znatno više vremena nego što je društveno potrebno, ako bi radno vrijeme koje je za njega individualno potrebno odstupalo od društveno potrebnog ili prosječnog radnog vremena, onda njegov rad ne bi važio kao prosječan rad ni njegova radna snaga kao prosječna radna snaga. Ona se ne bi nikako prodavala ili bi se prodavala samo ispod prosječne vrijednosti radne snage. Dakle, pretpostavlja se određen minimum umješnosti u radu, a kasnije ćemo vidjeti da kapitalistička proizvodnja nalazi sredstava da ovaj minimum mjeri. Pa ipak minimum odstupa od prosjeka, ma da se, s druge strane, mora plaćati prosječna vrijednost radne snage. Zbog toga bi od onih 6 sitnih majstora jedan istjerao više, drugi manje no što iznosi opća stopa viška vrijednosti. Za društvo bi se ove nejednakosti uzajamno ukidale, ali ne bi i za pojedine majstore. Prema tome, *zakon oplođivanja vrijednosti* potpuno se ostvaruje za pojedinog proizvođača tek kad proizvodi kao kapitalist, kad istovremeno upotrebljava mnogo radnika, kad dakle od samog početka stavlja u pokret *prosječan društveni rad*.⁹

I onda kad način rada *ostane isti*, istovremena upotreba većeg broja radnika ima za posljedicu revoluciju u *materijalnim uslovima procesa rada*. Zgrade u kojima radi mnogo njih, skladišta sirovina i t. d., posude, oruđa, aparati i t. d., koji služe mnogima istovremeno ili izmjenično, ukratko *jedan dio sredstava za proizvodnju* sada se u *procesu rada* troši *zajednički*. S jedne strane, *prometna vrijednost* robâ, pa dakle i sredstava za proizvodnju, ni najmanje se ne uvećava ako se makar kako uveća iskorištavanje njihove *upotrebne vrijednosti*. S druge strane, uvećava se razmjer sredstava za proizvodnju koja se zajednički upotrebljavaju. Soba u kojoj 20 tkalaca radi sa svojih 20 razboja mora biti, prostranija od sobe nezavisnog tkalca koji ima dva pomoćnika. Ali proizvesti radionicu za 20 osoba stoji manje rada nego proizvesti 10 radionica za po 2 osobe. Vrijednost zajedničkih i u masi koncentriranih sredstava za proizvodnju ne raste dakle razmjerno njihovom opsegu i korisnom učinku. Zajednički trošena sred-

⁹ G. profesor *Roscher* pretendira da je otkrio da 1 krojačica, koju gđa profesorica zaposli za 2 dana, uradi više nego 2 krojačice koje zaposli jednog istog dana. Neka g. profesor svoja promatranja procesa kapitalističke proizvodnje ne vrši u dječjoj sobi i ne pod okolnostima gdje nema glavne osobe kapitalista.

stva za proizvodnju ustupaju pojedinom proizvodu manji sastavni dio vrijednosti, dijelom što se cjelokupna vrijednost koju daju od sebe istovremeno razdjeljuje na veću masu proizvoda, dijelom što — kad ih uporedimo s izoliranim sredstvima za proizvodnju — *ulaze* u proces proizvodnje doduše s apsolutno većom, ali s obzirom na njihov djelokrug, s relativno manjom vrijednošću. Ovim se smanjuje jedan sastavni dio vrijednosti postojanog kapitala, pa dakle, razmjerno njegovoj veličini, i cjelokupna vrijednost robe. Postizava se isti učinak kao da su sredstva za proizvodnju te robe jeftinije proizvedena. Ova ekonomija u upotrebi sredstava za proizvodnju potječe samo iz njihova *zajedničkog trošenja u procesu rada mnogo njih*. A ovaj karakter *uslova društvenog rada* ili *društvenih uslova rada*, protivno raskomadanim i relativno skupim sredstvima za proizvodnju izoliranih samostalnih radnika ili sitnih majstora, dobijaju sredstva za proizvodnju čak i onda kad mnogo njih radi samo u istoj prostoriji, a ne jedni s drugima. Jedan dio *sredstava za rad* stiže ovaj *društveni karakter* prije no što ga stekne *sam proces rada*.

Ekonomiju sredstava za proizvodnju valja uopće razmatrati s dvostrukog gledišta. Prvo, ukoliko *robe čini jeftinijima* i time smanjuje vrijednost radne snage. Drugo, ukoliko *mijenja odnos viška vrijednosti prema cjelokupnom preduzmljenom kapitalu*, t. j. prema *sumi vrijednosti* njegovih postojanih i promjenljivih sastavnih dijelova. O ovoj posljednjoj stvari raspravlja se tek u prvom odjeljku treće knjige ovog djela, kamo, veze radi, prebacujemo i ponešto što već ovamo spada. Tok analize nameće ovo cijepanje predmeta koje ujedno odgovara i duhu kapitalističke proizvodnje. Naime, budući da u njoj sredstva za proizvodnju istupaju pred radnika samostalno, to se i njihova ekonomija ispoljava kao naročita operacija koja se radnika ništa ne tiče, te je stoga odvojena od metoda koje povećavaju njegovu ličnu proizvodnost.

Oblik rada mnogo njih, koji u istom procesu proizvodnje, ili u različnim ali *povezanim procesima* proizvodnje rade naporedo i zajedno po jednom planu, zove se *kooperacija*.¹⁰

Kao što se napadna snaga konjaničkog eskadrona ili otporna snaga pješadijskog puka bitno razlikuje od sume napadne i obrambene moći koju svaki konjanik i pješak pojedinačno razvija, tako se i *zbroj mehaničkih snaga* izoliranih radnika

¹⁰ *Concours des forces* [suradnja snaga]. (Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, str. 78.)

razlikuje od društvene snage koja se razvija kad mnoge ruke *istovremeno* učestvuju u *istoj nepodijeljenoj operaciji*, na pr. kad treba podići kakav teret, okrenuti kakvu ručicu ili odstraniti kakvu smetnju.¹¹ Tu pojedinačni rad ne bi nikako mogao postići učinak kombiniranog rada, a ako bi i mogao, bilo bi to samo za mnogo duže vrijeme ili samo u sićušnom razmjeru. Ne radi se ovdje samo o povećanju individualne proizvodne snage putem kooperacije, već o stvaranju proizvodne snage koja sama po sebi mora biti *masovna snaga*.^{11a}

Osim novog stepena snage koji proizlazi iz stapanja mnogih snaga u jednu ukupnu snagu, izaziva sâm društveni dodir u većini proizvodnih radova utakmicu i naročiti podražaj životnih duhova (animal spirits) koji uvećavaju individualnu plodnost pojedinaca, tako da 12 osoba zajedno proizvedu u istovremenom radnom danu od 144 sata mnogo veći cjelokupni proizvod nego 12 izoliranih radnika od kojih svaki radi po 12 sati ili jedan radnik koji radi 12 dana uzastopce.¹² To dolazi otuda što je čovjek od prirode ako ne politička životinja kao što misli Aristotel,¹³ a ono svakako društvena životinja.

Makar da mnogo njih istovremeno i zajednički izvode *isti posao ili posao iste vrste*, ipak individualni rad svakoga,

¹¹ „Ima mnogo operacija tako jednostavnih, da ne dopuštaju podrazdjeljivanje, a ipak se dađu izvesti jedino zajedničkim djelovanjem mnogo pari ruku. Na primjer, podizanje neke velike grede na kola... ukratko, svaki rad koji se ne može izvesti a da se mnogo pari ruku ne pomažu uzajamno i istovremeno pri istoj nedjeljivoj radnji.” (E. G. Wakefield: *A view of the Art of Colonization*. London 1849., str. 163.)

^{11a} „Dok jedan čovjek uopće nije u stanju, a deset ljudi mora se naprezati da bi podiglo teret od jedne tone, može stotina ljudi to uraditi ako se svaki prihvati i samo jednim prstom.” (John Bellers: *Proposals for raising a colledge of industry*. London 1696., str. 21.)

¹² „U tome (kad jedan zakupnik upotrijebi isti broj radnika na 300 acre-a (ekra) umjesto da ih upotrijebi deset zakupnika na po 30 acre-a) ima koristi i od broja momaka koji zajedno rade, koristi koju samo praktičar umije cijeniti. Čini se da je samo sobom razumljivo da se 1:4 odnosi kao 3:12, ali za praksu to ne važi. Jer se o žetvi, kao i pri mnogim drugim poslovima gdje treba žuriti, rad izvodi bolje i brže kad se *okupe mnoge radne snage*. Tako o žetvi 2 vozara, 2 natovarača, 2 dodavača, 2 grabljara i ostali na plastu ili u magazinu urade zajedno dvaput više no što bi isti broj radnih snaga uradio ako bi bio razdijeljen na razne radne grupe (gangs) po raznim zakupima (farms).” (*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms By a Farmer*. London 1773., str. 7., 8.)

¹³ Aristotelova definicija ustvari je u tome, da je svaki čovjek po prirodi građanin. Ona je za klasični Stari vijek isto toliko karakteristična koliko je za Amerikanca karakteristična Franklinova definicija da je čovjek od prirode izrađivač alata.

kao dio ukupnog rada, može predstavljati *razne faze samog procesa rada* kroz koje predmet rada, uslijed kooperiranja, brže prolazi. Na primjer, kad zidari načine lanac od ruku da kamen za gradnju iznesu s podnožja na vrh skela, svaki od njih radi isti posao, pa ipak ove pojedinačne radnje čine povezane dijelove jedne ukupne radnje, čine posebne faze kroz koje mora da prođe svaki kamen u procesu rada, i kroz koje ga recimo 24 ruke ukupnog radnika brže prenose negoli dvije ruke svakog posebnog radnika koji bi se na skele penjao i silazio.¹⁴ *Predmet rada prolazi isti prostor za kraće vrijeme.* S druge strane, rad je kombiniran kad se na pr. kakva gradnja otpočne *u isto vrijeme* s više strana, makar da kooperatori vrše *isti ili slični posao*. Kombinirani radni dan od 144 sata koji se na predmet rada baca *s mnogo strana* u prostoru, — jer kombinirani ili *ukupni radnik* ima oči i ruke i sprijeda i pozadi, te je u izvjesnom stepenu sposoban da se svugdje nalazi — unapređuje cjelokupni proizvod brže nego što bi to učinilo 12 dvanaestosatnih radnih dana više ili manje izoliranih radnika, koji se svoga posla moraju jednostranije laćati. *Razni dijelovi proizvoda, prostorno odvojeni, sazrijevaju ovdje u isto vrijeme.*

Naglasili smo da mnogo njih koji se međusobno dopunjuju rade *isti ili slični posao* zbog toga što *taj najjednostavniji oblik* zajedničkog rada igra veliku ulogu čak i u najsavršenijem tipu *kooperacije*. Ako je proces rada *kompliciran*, onda već sama masa ljudi koji zajedno rade omogućava da se *razne operacije* razdijele na razne ruke, da se toga radi *istovremeno* izvedu i time skratu radno vrijeme potrebno za izradu cjelokupnog proizvoda.¹⁵

¹⁴ „Moramo napomenuti i to da ova djelomična podjela rada može nastupiti i ondje gdje su svi radnici zaposleni oko istog posla. Na primjer, zidari koji dodajući ciglu s ruke na ruku prenose istu na visoke skele rade svi isti posao, pa ipak ima među njima izvjesna vrsta podjele rada koja se sastoji u tome što svaki od njih prenosi ciglu na izvjesnom dijelu staze i što svi zajedno čine da ona do krajnjeg cilja dospije mnogo brže nego kad bi svaki od njih sâm nosio svoju ciglu na vrh skele.” (F. Skarbek: *Théorie des richesses sociales*. 2. izd. Paris 1840., sv. I., str. 97., 98.)

¹⁵ „Ako treba izvesti kakav kompliciran posao, onda se više radnji mora istovremeno izvršiti. Ovaj vrši jednu, dok onaj u isto vrijeme vrši neku drugu, a svi zajedno pridonose rezultatu koji jedan pojedinac ne bi bio kadar postići. Ovaj vesla, dok onaj upravlja kormilom, a treći baca mrežu ili osti, i tako uspijeva ribolov, koji bi bez tog zajedničkog djelovanja (concours) bio nemoguć.” (Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, str. 78.)

U mnogim granama proizvodnje ima *kritičnih momenata*, t. j. takvih perioda određenih samom prirodom procesa rada, za vrijeme kojih rad mora postići određene rezultate. Treba li na pr. ostrići stado ovaca ili pokositi žito i sabrati ljetinu sa izvjesnog broja jutara, količina i kvalitet proizvoda zavisiće od toga hoće li se operacija početi i završiti u određeno vrijeme. Ovdje je propisano *koliko vremena* može zauzeti proces rada, kao što je recimo i u lovu na sledeve. Iz *jednoga* dana pojedinac može da istjera samo *jedan radni dan* od recimo 12 sati, ali kooperacija njih 100 na pr. proširuje *jedan dvanaestosatni radni dan u radni dan od 1.200 sati*. Kratkoća radnog roka naknađuje se veličinom mase rada koja se u odlučnome momentu baca na polje proizvodnje. *Pravovremeno* djelovanje zavisi ovdje od *istovremene* upotrebe mnogih kombiniranih radnih dana, opseg korisnog učinka od *broja radnika*, ali je ovaj broj uvijek manji od broja radnika koji bi izolirani imali da postignu isti učinak u istom roku.¹⁶ Zato što ove kooperacije nema na zapadu Sjedinjenih Država, ni u onim dijelovima Istočne Indije gdje je engleska vladavina razorila staru općinu, i događa se da se svake godine tamo upropasti masa žita, a ovdje masa pamuka.¹⁷

Na jednoj strani kooperacija omogućava da se *protegne prostor na kome se rad vrši*, te je stoga za izvjesne procese rada potrebna već radi prostorne povezanosti predmeta rada, kao pri isušivanju zemljišta, zagaćivanju, navodnjavanju, građenju kanala, puteva, željeznica i t. d. S druge strane, ona omogućava da se *suzi prostor na kome se rad vrši*, iako u isti mah uvećava razmjer proizvodnje. Ovo ograničavanje prostora na kome se rad vrši uz istovremeno proširivanje oblasti njegova djelovanja, čime se ušteduje masa neproizvodnih troškova

¹⁶ „Da se oni (poljoprivredni radovi) izvrše u odlučnom času, utoliko je od veće važnosti.” (*An Inquiry into the Connection between the present Price etc.*, str. 7.) „U zemljoradnji nema važnijeg činioca od činoca vremena.” (Liebig: *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*. [Braunschweig] 1856., str. 23.)

¹⁷ „Još jedna nezgoda koju bi teško tko mogao očekivati u zemlji koja izvozi rad više no ma koja druga zemlja na svijetu, izuzev možda samo Kinu i Englesku, jest nemogućnost da se prikupi dovoljno mnoštvo radnih snaga za berbu pamuka. To ima za posljedicu da velika masa ploda ostane neobrana, dok se drugi dio sabire tek sa zemlje pošto je plod opao te se pamuk naravno obojio i dijelom iskvario, tako da se sadilac zbog toga što se u pravo vrijeme oskudijevalo na radnicima mora izmiriti s gubitkom velikog dijela žetve, na koju Engleska čeka s toliko brige.” (*Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News*. 22. jula 1861.)

(faux frais), proistječe iz nagomilavanja radnika, iz približavanja raznih procesa rada i iz koncentracije sredstava za proizvodnju.¹⁸

Upoređen s jednakim zbrojem izoliranih individualnih radnih dana, kombinirani radni dan proizvodi veće mase upotrebne vrijednosti, te stoga smanjuje radno vrijeme potrebno za proizvodnju nekog određenog korisnog učinka. Bilo da u datom slučaju on tu *povećanu proizvodnu snagu* stiže zato što povećava mehaničku potenciju rada, ili što proširuje prostornu oblast njegova djelovanja, ili što u odnosu prema razmjeru proizvodnje prostorno sužava polje proizvodnje, ili što u kritičnom momentu ostvaruje mnogo rada u malo vremena, ili što budi revnost pojedinaca razigravajući njihove životne duhove, ili što *istovrsnim* operacijama mnogo njih udara žig kontinuiteta i mnogostranosti, ili što *razne* operacije vrši *u isto vrijeme*, ili što štedi sredstva za proizvodnju upotrebljavajući ih zajednički, ili što individualnom radu daje karakter prosječnog društvenog rada, — pod svima tim okolnostima *specifična proizvodna snaga* kombiniranog radnog dana jest *društvena proizvodna snaga rada* ili *proizvodna snaga društvenog rada*. Ona proizlazi iz same kooperacije. U zajedničkom planskom djelovanju s drugima radnik uklanja međe koje su postavljene pojedincu i razvija snagu svojega roda.¹⁹

¹⁸ „Kad se obrađivanje zemlje unaprijedi, onda se sav kapital i sav rad koji je prije bio razbaca na 500 acre-a, a možda i na više, upotrebljava na temeljito obrađivanje 100 acre-a.” Ma da se „*prostor smanjio* (is concentrated) u odnosu prema iznosu primijenjenog kapitala i rada, ipak se oblast proizvodnje *proširuje* u poređenju s onom oblasti proizvodnje koju je prije posjedovao i obrađivao izolirani, nezavisni proizvođač.” (R. Jones: *An Essay on the Distribution of Wealth. On rent*. London 1831., str. 191.)

¹⁹ „Snaga pojedinca veoma je neznatna, ali ujedinjenje tih neznatnih snaga stvara ukupnu snagu koja je veća od zbroja djelomičnih snaga. Pa zbog toga već i samo ujedinjenje snaga može skratiti vremensko trajanje njihova rada i proširiti oblast njegova učinka.” (G. R. Carli, bilješka uz P. Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*, sv. XV., str. 196.) — Dodatak francuskom izdanju: „Zajednički rad postiže rezultate kakve rad pojedinca nikad ne bi dao. Što brojnije bude čovječanstvo, to će više proizvodi udružene privredne marljivosti prekoračivati zbroj koji bi se dobio jednostavnim zbrajanjem na osnovi toga namnožavanja. U mehaničkim vještinama, kao i u naučnim radovima, jedan čovjek kadar je da za jedan dan stvarno postigne više negoli neki izolirani individuum za sve vrijeme svoga života. Načelo matematičara, da je cjelina ravna zbroju svojih dijelova, više nije točno kad ga primijenimo na naš predmet. U pogledu rada, tog velikog stupa opstanka čovječanstva, može se kazati da proizvod udruženih napora znatno premašuje sve što su napori izoliranih individua ikad mogli izraditi.” (Th. Sadler: *The Law of Population*. London 1850.)

Kako radnici uopće ne mogu neposredno surađivati a da ne budu zajedno, uslijed čega je dakle uslov za njihovu kooperaciju da budu zbijeni u određenom prostoru, to ni *najamni radnici* ne mogu *kooperirati* a da ih *jedan isti kapital*, *isti kapitalist* istovremeno ne upotrebljava, dakle ako istovremeno ne kupi njihove radne snage. Zbog toga *cjelokupna vrijednost tih radnih snaga*, ili suma najamnina radnika za dan, nedjelju i t. d., mora biti *skupljena* u kapitalistovu džepu prije no što se same radne snage okupe u procesu proizvodnje. Isplatiti najedamput 300 radnika, makar i za cigli dan, zahtijeva veći predujam kapitala nego isplaćivanje manjeg broja radnika iz nedjelje u nedjelju za vrijeme čitave godine. Broj radnika koji kooperiraju, ili razmjer kooperacije, zavisi dakle na prvom mjestu od veličine kapitala koji pojedini kapitalist može predujmiti za kupovinu radne snage, t. j. od toga *u kolikom opsegu svaki pojedini kapitalist raspolaze životnim namirnicama mnogih radnika*.

A kako je *s promjenljivim*, tako je i *s postojanim* kapitalom. Na primjer, predujam za sirovinu 30 puta je veći za kapitalista koji zapošljava 300, negoli za svakog od 30 kapitalista koji zapošljavaju po 10 radnika. Doduše, opseg vrijednosti i materijalna masa zajednički trošenih sredstava za rad ne rastu u istom stepenu kao broj zaposlenih radnika, ali rastu znatno. Dakle, *koncentriranje većih masa sredstava za proizvodnju u rukama pojedinih kapitalista* jest materijalan uslov za kooperaciju najamnih radnika, a opseg kooperacije, ili razmjer proizvodnje, zavisi od opsega te koncentracije.

Ispočetka se ispoljilo da je potrebna *stanovita minimalna veličina individualnog kapitala* da bi broj istovremeno eksploatiranih radnika, a otud masa proizvođenog viška vrijednosti bila dovoljna da samog poslodavca oslobodi od ručnog rada, da od sitnog majstora načini kapitalista i da tako *formalno* ustanovi kapitalistički odnos. Sada se ona ispoljava kao *materijalan uslov* za pretvaranje mnogih raskomadanih i međusobno nezavisnih individualnih procesa rada u kombiniran društven proces rada.

Isto se tako komanda kapitala nad radom spočetka ispoljavala samo kao *formalna* posljedica toga što radnik umjesto *za sebe* radi za kapitalista, a uslijed toga *pod njegovim zapovjedništvom*. S kooperacijom mnogih *najamnih radnika* razvija se komanda kapitala u pogodbu za samo izvođenje procesa rada, u pravi uslov za proizvodnju. Sada kapitalistova komanda na polju proizvodnje postaje isto onoliko neophodna koliko generalova komanda na bojištu.

Svaki neposredni društven ili zajednički rad u velikom razmjeru traži više ili manje da se njime upravlja, kako bi se dovele u sklad individualne djelatnosti i izvršile *opće funkcije* koje proizlaze iz kretanja cjelokupnog proizvodnog tijela, kretanja koje se razlikuje od kretanja njegovih samostalnih organa. Violinista koji svira sâm, dirigira sam sobom, orkestru je potreban dirigent. Ova funkcija upravljanja, nadziranja i posredovanja postaje *funkcijom kapitala* čim rad koji mu je podložen postane kooperativan. Kao specifična funkcija kapitala dobija funkcija upravljanja specifična obilježja.

Pobuda koja pokreće i svrha koja određuje kapitalistički proces proizvodnje jest u prvom redu što je moguće veće *samooplođivanje kapitala*,²⁰ t. j. što je moguće veće proizvodnje viška vrijednosti, pa prema tome što je moguće veće eksploatiranje radne snage od strane kapitalista. S masom istovremeno upotrebljavanih radnika raste i njihov otpor, a s njime nužno i pritisak kapitala radi savlađivanja toga otpora. Kapitalistova uprava nije samo naročita funkcija koja proizlazi iz prirode društvenog procesa rada i koja pripada tome procesu, ona je ujedno i osobito *funkcija eksploatiranja jednog društvenog procesa rada*, a uslijed toga uslovljena je neizbježnom suprotnošću između eksploatatora i materijala njegove eksploatacije. Isto tako, s porastom opsega sredstava za proizvodnju koja prema radniku stoje kao tuđe vlasništvo, raste nužnost kontrole nad njihovom prikladnom upotrebom.²¹ Zatim je kooperacija najamnih radnika jednostavno djelovanje kapitala koji ih istovremeno zapošljava. Vezanost njihovih funkcija i njihovo jedinstvo kao ukupnog proizvodnog tijela leže *izvan* njih u kapitalu koji ih okuplja i drži u zajednici. Uslijed

²⁰ „Praviti profit... jedina je svrha poslova.” (J. Vanderlint: *Money answers etc.*, str. 11.)

²¹ *Spectator*, list engleskih filistara, donosi u broju od 3. juna 1866., da je poslije uvođenja neke vrste ortaštva između kapitalista i radnika u „Društvu za fabrikaciju žice” u Manchesteru, „prvi rezultat bio brzo opadanje rasipanja materijala, jer radnici nisu uviđali zašto bi oni svoje vlasništvo više rasipali nego drugi poduzetnici svoje; a rasipanje materijala, pored vanjskih nezgoda, izvor je najtežih gubitaka u fabrikaciji”. Isti list ističe kao osnovnu manu kooperativnih pokušaja u Rochdale-u: „Oni su pokazali da radnički kooperativi mogu uspješno rukovoditi dućanima, tvornicama i gotovo svima oblicima industrije, a osim toga izvanredno su popravili položaj samih tih ljudi, ali! ali!, onda nisu ostavili nijedno vidno mjesto koje bi mogao zauzeti kapitalist.” *Quelle horreur!* [Kakva strahota!]

toga im se povezanost njihovih radova idejno prikazuje kao *plan*, a u praksi kao *autoritet* kapitalista, kao sila tuđe volje koja njihovu djelatnost podvrgava svojoj svrsi.

Pa dok je uslijed toga kapitalističko upravljanje po svojem *sadržaju* dvostruko zbog dvostrukosti samog procesa proizvodnje kojim treba upravljati, a koji je s jedne strane društven proces rada za izradu izvjesnog proizvoda, a s druge strane proces oplođivanja kapitala, — po svome obliku ono je *despot-sko*. S razvijanjem kooperacije u većem razmjeru ovaj despotizam razvija svojstvene oblike. Kao što se u početku kapitalist oslobađa ručnog rada čim njegov kapital dostigne onu minimalnu veličinu, kojom tek i počinje prava kapitalistička proizvodnja, tako sad funkciju neposrednog i neprekidnog nadzora nad pojedinim radnicima i radničkim grupama on sâm ustupa posebnoj vrsti najamnih radnika. Kao što vojsci trebaju oficiri i podoficiri, tako i masi radnika koji rade zajedno pod komandom istog kapitala trebaju industrijski viši oficiri (upravnici, managers) i podoficiri (nadzornici, Arbeitsaufseher, foremen, overlookers, contremaîtres), koji za vrijeme procesa rada komandiraju u ime kapitala. Vršiti nadzor postaje njihovom isključivom funkcijom. Kad upoređuje način proizvodnje nezavisnih seljaka ili samostalnih zanatlija s robovskom privredom na plantažama, politički ekonomist računa *taj nadzornički* rad u *faux frais de production* [lažne troškove proizvodnje].^{21a} A naprotiv, kad promatra kapitalistički način proizvodnje, on tu funkciju upravljanja, ukoliko ona proizlazi iz prirode zajedničkog procesa rada, identificira s istom funkcijom ukoliko je uslovljena kapitalističkim a otud antagonističkim karakterom toga procesa.²² Kapitalist nije kapitalist zato što upravlja industrijom, već postaje industrijskim zapovjednikom zato što je kapitalist. Vrhovno zapovjedništvo nad industrijom

^{21a} Profesor Cairnes (Kernež), pošto je „superintendence of labour” [nadzor nad radom] prikazao kao jedno od glavnih obilježja robovske proizvodnje u južnim državama Sjeverne Amerike, nastavlja: „Seljačkom vlasniku (Sjeverne Amerike) pripada sav proizvod njegova zemljišta, zato njemu ne treba podstreka za napor. Tu nadzor postaje potpuno suvišan.” (Cairnes: *The Slave Power*, str. 48., 49.)

²² Sir James Stewart, koji se uopće odlikuje jasnim uočavanjem karakterističnih društvenih razlika raznih načina proizvodnje, primjećuje: „Čime velika poduzeća u manufakturi uništavaju male radionice (private industry) ako ne time što se približuju jednostavnosti robovske privrede?” (*Principles of Political Economy*. London 1767., sv. I., str. 167., 168.)

postaje atribut kapitala kao što je u feudalno doba zapovjedništvo u ratu i u sudstvu bilo atribut zemljišnog vlasništva.^{22a}

Radnik je dotle vlasnik svoje radne snage dok se kao njen prodavač pogađa s kapitalistom, a prodavati može samo ono što ima, svoju individualnu, izoliranu radnu snagu. Ovaj se odnos ni u čemu ne mijenja time što kapitalist kupi 100 radnih snaga mjesto jedne, ili što zaključi ugovor sa 100 međusobno nezavisnih radnika umjesto s jednim. On može tu stotinu radnika upotrijebiti, a da oni i ne rade zajednički. Stoga kapitalist plaća vrijednost stotine samostalnih radnih snaga, ali ne plaća kombiniranu radnu snagu njih sto. Kao nezavisna lica radnici su *pojedinci* koji stupaju u odnos sa istim kapitalom, ali ne i između sebe. Njihova kooperacija otpočinje tek u procesu rada, ali u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima. Kad u taj proces uđu, oni postaju jedno tijelo s kapitalom. Kao kooperanti, kao udovi jednog radnog organizma, oni su samo poseban način egzistencije kapitala. Tako je proizvodna snaga koju radnik razvija kao *društven radnik* — *proizvodna snaga kapitala*. *Društvena proizvodna snaga* rada razvija se besplatno čim radnici budu stavljeni pod određene uslove, a kapital ih stavlja pod te uslove. Zato što *društvena proizvodna snaga rada* ne stoji kapital ništa, zato što, s druge strane, radnik nju ne razvija *prije* no što sâm njegov rad ne pripadne kapitalu, ispoljava se ona kao proizvodna snaga koju kapital ima *od prirode*, kao njegova *unutrašnja* proizvodna snaga.

Djelovanje jednostavne kooperacije kolosalno se pokazuje u divovskim djelima starih Azijaca, Egipćana, Etrušćana i t. d. „Događalo se u minula vremena da su te azijske države, podmirivši svoje civilne i vojne troškove, raspolagale izvjesnim suviškom životnih namirnica koji su mogli trošiti na sjajna i korisna djela. Njihova komanda nad rukama i mišicama gotovo čitavog netežakog stanovništva i isključivo pravo monarha i svećenstva da raspolazu onim viškom pružiše im sredstva za podizanje onih velikih spomenika kojim ispuniše zemlju... Za pokretanje ogromnih statua i ogromnih masa kojih transport izaziva divljenje, rasipnički je upotrebljavan gotovo samo ljudski rad. *Broj radnika i koncentriranje njihovih napora* bili

^{22a} Otuda bi *Auguste Comte* (Ogist Kont) i njegova škola na isti način mogli dokazivati i vječnu nužnost feudalnih gospodara, kao što su to učinili za kapitalističke gospodare.

su za ovo dovoljni. Tako isto vidimo kako se veliki sprudovi koralja dižu iz dubina oceana, narastu u otoke i stvaraju čvrsto tlo, makar da je svaki individualni ulagač (depository) sićušan, slab i neugledan. Netežački radnici azijskih monarhija malo što mogu pridonijeti djelu osim svojih individualnih tjelesnih napora, ali njihov broj čini njihovu snagu, a vlast koju su monarhija i svećenstvo imali da upravljaju tim masama dala je život onim divovskim djelima. Takva su poduzeća bila omogućena time što su dohoci, od kojih su radnici živjeli, bili koncentrirani u jednoj ili u malo ruku.”²³ Ova vlast azijskih i egipatskih kraljeva ili etrurskih teokrata i t. d. prešla je u modernom društvu na kapitalista, pa bilo da on istupa kao izoliran kapitalist ili, kao kod akcionarskih društava, u vidu kombiniranog kapitalista.

Kooperacija u procesu rada, kakvu vidimo da prevladuje u počecima kulture čovječanstva, kod lovačkih naroda^{23a} ili recimo u zemljoradnji indijske općine, počiva s jedne strane na *zajedničkom vlasništvu uslova za proizvodnju*, a s druge strane na tome što izolirani individuum nije bio kadar prekinuti pupkovinu kojom je bila vezana za svoje *pleme* ili *zajednicu*, kao što se ni kod pčela individuum ne može otrgnuti od košnice. I po jednom i po drugom ona se razlikuje od kapitalističke kooperacije. Sporadična primjena kooperacije u velikom razmjeru u antičkom svijetu, Srednjem vijeku i modernim kolonijama, počiva na odnosima *neposrednog* gospodstva i podložnosti, većinom na ropstvu. Nasuprot tome, kapitalistička kooperacija unaprijed ima za pretpostavku slobodnog najamnog radnika koji svoju radnu snagu prodaje kapitalu. A historijski, opet, ona se razvija u *suprotnosti* prema seljačkoj privredi i nezavisnom zanatlijskom radu, bilo da ovaj ima cehovski oblik ili ne.²⁴ Prema njima se kapitalistička kooperacija ne javlja kao neki naročiti historijski oblik kooperacije,

²³ R. Jones: *Textbook of Lectures etc.*, str. 77., 78. Staroasirske, egipatske i druge zbirke u Londonu i drugim evropskim prijestolnicama očigledno nam svjedoče o onom kooperativnom procesu rada.

^{23a} *Linguet* u svojoj *Théorie des Lois civiles* možda ne govori krivo kad lov označuje kao prvi oblik kooperacije, a *lov na ljude* (rat) kao jedan od prvih oblika lova.

²⁴ Sitna seljačka privreda i nezavisni zanatski rad, koji oboje dijelom čine osnovu feudalnog načina proizvodnje, a dijelom se poslije njegova raspada javljaju *pored* kapitalističkog načina rada, bili su i ekonomska osnova klasičnih zajednica u njihovo najbolje doba, kada se primitivno istočnjačko zajedničko vlasništvo bilo raspalo, a sistem ropstva još nije bio ozbiljno ovladao proizvodnjom.

nego se sama kooperacija javlja kao *historijski oblik koji je svojstven kapitalističkom procesu proizvodnje, i po kome se on specifično razlikuje.*

Kao što se *društvena proizvodna snaga rada* koju kooperacija razvija ispoljava kao *proizvodna snaga kapitala*, tako se i sama kooperacija ispoljava kao *specifičan oblik kapitalističkog procesa proizvodnje*, u suprotnosti prema procesu proizvodnje izoliranih nezavisnih radnika, pa i sitnih majstora. To je *prva promjena* koju stvarni proces rada pretrpi kad se *podredi kapitalu*. Ova se promjena vrši prirodnim putem. Njena pretpostavka, istovremena zaposlenost većeg broja najamnih radnika u istom procesu rada, polazna je točka kapitalističke proizvodnje. Proces rada poklapa se sa samom egzistencijom kapitala. Pa, dok se uslijed toga kapitalistički način proizvodnje s jedne strane ispoljava kao *historijska nužnost* za pretvaranje procesa rada u društven proces, s druge strane se ovaj društven oblik procesa rada ispoljava kao metoda koju kapital upotrebljava da bi s većim profitom eksploatirao proces rada povećavajući njegovu proizvodnu snagu.

Kooperacija, u ovom *jednostavnom obliku* u kome smo je dosad promatrali, poklapa se s *proizvodnjom u većem razmjeru*, ali nije neki *čvrsti*, karakteristični oblik neke posebne epohe razvitka kapitalističkog načina proizvodnje. U najboljem slučaju ona se otprilike takvom ispoljava u još zanatskim počecima manufakture²⁵ i u onoj vrsti krupne poljoprivrede koja odgovara manufakturnom periodu i koja se od seljačke privrede bitno razlikuje jedino masom istovremeno upotrebljivanih radnika i opsegom koncentriranih sredstava za proizvodnju. Jednostavna kooperacija još je uvijek oblik koji prevladuje u takvim granama proizvodnje gdje kapital operira u velikom razmjeru, a gdje podjela rada ili stroja ne igraju značajnu ulogu.

Kooperacija ostaje *osnovni oblik kapitalističkog načina proizvodnje*, ma da se sâm njen *jednostavni izgled* javlja kao *poseban oblik* pored njenih razvijenih oblika.

²⁵ „Zar ujedinjavanje umještosti, marljivosti i takmičenja mnogo njih na jednom istom poslu nije metoda da se posao unaprijedi? I zar bi Engleskoj bilo moguće na drugi način svoju vunarsku manufakturu dovesti do ovakvog savršenstva?“ (Berkeley: *The Querist*. London 1750., str. 56., § 521.)

GLAVA DVANAESTA

PODJELA RADA I MANUFAKTURA

1. Dvojako porijeklo manufakture

Kooperacija koja počiva na podjeli rada dobija klasičan oblik u *manufakturi*. Kao karakterističan oblik kapitalističkog procesa proizvodnje ona prevlađuje za vrijeme pravog *manufakturnog perioda*, koji traje otprilike od sredine 16. do posljednje trećine 18. vijeka.

Manufaktura nastaje na dva načina.

Prvi način: Radnici *raznovrsnih*, samostalnih zanata, kroz čije ruke neki proizvod mora proći dok potpuno ne bude zreo, bivaju *okupljeni u jednoj radionici*, pod komandom jednog kapitalista. Na primjer, kočije su bile zajednički proizvod radova velikog broja nezavisnih zanatlija: kolara, sedlara, krojača, bravara, remenara, strugara, gajtanara, staklara, bojadisara, lakirera, pozlatara i t. d. U *manufakturi* kočija sve ove zanatlije ujedinjeni su u jednoj radionici gdje istovremeno rade dodajući jedan drugom svoj proizvod. Istina, kočije se ne mogu pozlatiti prije no što budu napravljene. Ali ako se u isto vrijeme pravi mnogo kočija, onda se neprekidno neke mogu pozlaćivati, dok druge prolaze kroz koju prethodnu fazu procesa proizvodnje. Dok se ovako radi, stojimo još na zemljištu jednostavne kooperacije, koja radi sa onakvim ljudskim i stvarnim materijalom kakav je *zatekla*. Ali brzo nastupa bitna promjena. Krojač, bravar, remenar i t. d., koji su zaposleni samo kod izrade kočija, postepeno gube naviku da svoj stari zanat rade u punom njegovom opsegu, a s tim gube i sposobnost za nj. S druge strane, njihova djelatnost, postavši jednostrana, dobija sada oblik najsvrsishodniji za suženi djelokrug. Manufaktura kočija pojavila se isprva kao *kombinacija (spajanje) samostalnih zanata*. Postepeno ona se pretvorila u *podjelu proizvodnje kočija na njene razne posebne operacije*; svaka od ovih kristalizira se u isključivu funkciju jednog radnika, a cjelinu svih operacija izvršuju ti *djelomični radnici udruženi*. Isto tako je i manufaktura sukna i čitav niz drugih manufaktura postao spajanjem *raznih* zanata pod komandom istog kapitala.²⁶

²⁶ Navodimo slijedeće da bismo pružili moderniji primjer za ovaj način stvaranja manufakture. Predionice i tkaonice svile u Lyonu i Nîmesu (Nîmu) (Francuska) „sasvim su patrijarhalne. U njima je zaposleno mnogo žena i djece, ali bez pretjerana rada i bez uštrba po njihovo

Ali manufaktura postaje i *obrnutim* putem. Jedan isti kapital zaposli *istovremeno, u istoj radionici mnogo* zanatlija koji rade *isti* ili *istorodan posao*, na pr. prave papir, slova ili igle. To je kooperacija u najjednostavnijem obliku. Svaki od ovih zanatlija (možda s jednim ili dva pomoćnika) izrađuje čitavu robu vršeći po redu razne operacije koje njena izrada zahtijeva. On i dalje radi na stari svoj zanatlijski način. No uskoro vanjske okolnosti stvaraju povod da se koncentriranost radnika u istom prostoru i istovremenost njihovih radova drukčije iskoristi. Zatreba na pr. da se u određenom roku isporuči veća količina gotove robe. Stoga se rad *podijeli*. Umjesto da se ostavi da isti zanatlija vrši razne operacije jednu za drugom, one se razdvoje, izoliraju, rasporede u prostoru jedna pored druge i svaka se povjeri drugom zanatliji, tako da svi kooperanti zajedno istovremeno vrše sve operacije. Ova slučajna *podjela* ponovi se, pokaže svoje osobite prednosti i postepeno dobije čvrstinu sistematske *podjele rada*. Iz *individualnog* proizvoda samostalnog zanatlije, koji radi razne poslove, roba se pretvara u *društveni* proizvod jednog skupa zanatlija, od kojih svaki stalno vrši samo jednu te istu djelomičnu operaciju. Iste operacije koje su se kod njemačkog cehovskog proizvođača papira slijevale jedna u drugu kao uzastopne djelomične operacije postaju u nizozemskoj manufakturi papira samostalne kao djelomične operacije mnogih radnika koji ih vrše uporedo u kooperaciji. Cehovski iglar iz Nürnberga osnovni je element engleske manufakture igala. Ali dok je onaj jedan iglar redao možda 20 operacija jednu za drugom, ovdje 20 iglara uskoro vrše svaki samo po jednu od 20 operacija, a i ove se, pod utjecajem iskustva, još mnogo više cijepaju, podvajaju i postaju samostalne kao isključive funkcije pojedinačnih radnika.

zdravlje. Poduzeća ih ostavljaju u njihovim lijepim dolinama Drôme-a, Vara, Isère-a i Vaulcuse-a, tamo gaje svilenu bubu i odmotavaju kokone; ona nikad ne postaju pravim tvorničkim poduzećima. Kad se točnije promatra... princip podjele rada pokazuje ovdje posebnu odliku. Ima mnogo namotačica, prelaca svilenog konca, bojadisara, glačara osnove, pa čak i tkalaca; ali oni nisu sjedinjeni u istoj radionici i ne zavise od istog kapitalista. Svi su oni samostalni." (A. Blanqui: *Cours d'Economie Industrielle*. Recueilli par A. Blaise. Paris 1838./39., str. 79.) Otkako je Blanqui ovo napisao, razni nezavisni radnici bili su djelomično ujedinjeni u tvornicama. (Uz četvrto izdanje. — A otkako je Marx ovo pisao, zavladao je u tim tvornicama mehanički razboj i potisnuo brzo ručni razboj. I industrija svile u Crefeldu umjela bi o tome nešto ispričati. — F. E.)

Dakle, način postanka manufakture, njeno izrastanje iz zanata je dvojako. S jedne strane, ona proizlazi iz *kombiniranja raznovrsnih samostalnih zanata*, koji gube samostalnost i postaju u tolikoj mjeri jednostrani da u procesu proizvodnje neke robe sačinjavaju još samo djelomične operacije koje se međusobno dopunjuju. S druge strane, ona proizlazi iz *kooperacije zanatlija istog zanata*, rastavljajući isti individualni zanat na različite njegove posebne operacije i *čineći ih samostalnim* u tolikoj mjeri, da svaka postaje isključivom funkcijom posebnog radnika. Znači dakle da manufaktura s jedne strane u neki proces proizvodnje uvodi podjelu rada ili je još više razvija, a s druge strane kombinira prije odvojene zanate. Ali ma kakva još bila polazna točka u ovom ili onom slučaju, njen završni lik ostaje uvijek isti; ona je *mehanizam proizvodnje čiji su organi ljudi*.

Za pravilno razumijevanje podjele rada u manufakturi bitno je imati na umu slijedeće momente: U prvom redu, *analiza procesa proizvodnje na njegove posebne faze* poklapa se ovdje apsolutno s *rastavljanjem kakve zanatlijske djelatnosti na razne njene djelomične operacije*. Bila složena ili jednostavna, operacija ostaje *zanatska* i toga radi zavisna je od snage, umještosti, brzine i pouzdanosti kojom pojedinačni radnik rukuje svojim oruđem. Zanat ostaje osnovom. Ova *uska tehnička osnova* isključuje svaku istinski naučnu analizu procesa proizvodnje, jer svaki djelomični proces, kroz koji proizvod prolazi, mora biti izvodljiv kao djelomični rad zanatlije. Baš zbog toga što zanatlijska umještost ovako ostaje osnovom procesa proizvodnje, svaki se radnik *prilagođava* isključivo jednoj djelomičnoj funkciji, a njegova radna snaga pretvara se u doživotni organ te djelomične funkcije. Naposljetku, ova podjela rada je jedna posebna *vrsta kooperacije*, te poneke njene prednosti ne proizlaze iz tog posebnog oblika već iz opće prirode kooperacije.

2. Djelomični radnik i njegov alat

Uđemo li sad bliže u pojedinosti, bit će nam odmah jasno da radnik koji doživotno vrši jednu te istu jednostavnu operaciju pretvara cijelo svoje tijelo u isključiv automatski organ te operacije, uslijed čega troši na nju *manje vremena* nego zanatlija koji izmjenično izvodi čitav niz operacija. A kombinirani *ukupni radnik*, koji sačinjava živi mehanizam manufakture, sastoji se iz samih takvih djelomičnih radnika. Zbog

toga se, u poređenju sa samostalnim zanatom, proizvodi *više za manje vremena*, odnosno povećava se proizvodnost rada.²⁷ Osim toga, pošto djelomičan rad *postane samostalan* kao isključiva funkcija jedne osobe, usavršava se i metoda djelomičnog rada. Iskustvo pokazuje da neprestano ponavljanje istog ograničenog čina i usredotočenje pažnje na taj ograničeni čin uče radnika da željeni korisni učinak postigne s najmanje napora. A kako u *istom vremenu* uvijek zajedno žive razne radničke generacije i zajedno rade u istim manufakturama, to se tako stečena tehnička umijeća ubrzo ustaljuju, gomilaju i *prenose*.²⁸

Od djelomičnog radnika manufaktura doista pravi virtuozu time što u unutrašnjosti radionice reproducira i tjera do krajnosti samoniklu podjelu zanata koju je u društvu zatekla. S druge strane, to što ona djelomični rad pretvara u životni poziv jednog čovjeka odgovara nagonu prijašnjih društava da zanate učine *nasljednim*, da ih okamene u *kastama*, ili da ih okoštaju u cehovima, ako određeni uslovi dovedu do raznolikosti individuumne, protivurječne kastinstvu. Kaste i cehovi proizlaze iz istog prirodnog zakona po kojem se vrši odvajanje bilja i životinja u vrste i podvrste, samo što se na izvjesnom stupnju razvitka nasljednost kasta ili isključivost ceha dekretira kao *društven zakon*.²⁹

„Nikad nitko nije nadmašio finoću muselina iz Dakke, nići krasotu i postojanost boja na katunima i drugim tkaninama iz Koromandela. Pa ipak se oni proizvode bez kapitala, bez strojeva, bez podjele rada ili ma kojeg drugog sredstva koje evropskoj fabrikaciji pruža tolike prednosti. Tkalac je izolirani

²⁷ „Što se veća podjela rada izvrši u kakvoj veoma raznolikoj grani manufakture i rad dodijeli raznim djelomičnim radnicima, to će bolja i brža biti izrada a manji gubitak u vremenu i radu.” (*The advantages of the East India Trade*, London 1720., str. 71.)

²⁸ „Rad koji glatko teče samo je prenesena umještost.” (Th. Hodgskin: *Popular Political Economy*, [London 1827.], str. 48.)

²⁹ „I vještine su... u Egiptu dostigle veliko savršenstvo. Jer samo u ovoj zemlji zanatlije nikako ne smiju zakoračivati u poslove koje druge klase građana, već moraju vršiti samo poziv koji njihovu rodu pripada po nasljedstvu... U drugih naroda zanatlije rasipaju svoju pažnju na suviše mnogo predmeta... Čas pokušavaju sa zemljoradnjom, čas se upuštaju u trgovačke poslove, čas se bave s dvije tri vještine istovremeno. U slobodnim državama većinom trče na narodne skupštine... A u Egiptu, naprotiv, svaki zanatlija dopada teške kazne ako se umiješa u državne poslove ili se istovremeno bude zanimao s više vještina. Na taj način ništa nije kadro poremetiti njihovu profesionalnu vrednoću... Osim toga, kako od svojih predaka imaju mnoga pravila, revno misle o tome da iznadu još i nove prednosti.” (Diodor Sicilijanac: *Historijska biblioteka*, knj. I, gl. 74. [str. 117., 118.].)

individuuum koji izrađuje tkanine po narudžbi kupca, i to na razboju najjednostavnije građenom, koji se katkad sastoji samo od drvenih, grubo sklopljenih letava. Na tome razboju nema čak ni vratila za namotavanje osnove, tako da je razboj dugačak koliko cijela osnova i postaje tako nezgrapan i opsežan da mu u kolibi proizvođačevoj nema mjesta; zato on mora raditi pod vedrim nebom, gdje ga svaka promjena vremena prekida.³⁰

Tu virtuoznost dala je Indijcu, baš kao i pauku, jedino ona *naslijeđena* posebna umješnost koja se gomilala s generacije na generaciju i prelazila s oca na sina. Pa ipak takav indijski tkalac izvodi veoma složen rad ako ga uporedimo s većinom manufakturnih radnika.

Zanatlija, koji uzastopno vrši razne djelomične procese u proizvodnji kakve izrađevine, mora čas mijenjati mjesto, čas oruđe. Prelaženjem s jedne operacije na drugu *prekida* se tok njegova rada i u neku ruku stvaraju se *pore* u njegovu radnom danu. Te pore bivaju uže čim on čitav dan bez prekida vrši jednu te istu operaciju, t. j. što se manje njegova operacija mijenja, to se više gube te pore. Povećana proizvodnost ima se tu pripisati bilo povećanom trošenju radne snage u jednom datom periodu vremena, dakle *povećanoj intenzivnosti rada*, bilo *opadanju neproizvodnog trošenja radne snage*. Naime, onaj višak u trošenju snage koji se zahtijeva pri svakom prijelazu iz mirovanja u kretanje, naknađuje se kad se produži trajanje jednom postignute normalne brzine. S druge strane, neprekidno trajanje jednolikog rada razorava naponsku i zamajnu snagu životnih duhova, koji nalaze okrepljenja i draži baš u mijenjanju djelatnosti.

Proizvodnost rada ne zavisi jedino od virtuoznosti radnika, već i od savršenosti njegovih *alata*. Alati iste vrste — kao oruđa za sječenje, bušenje, tucanje, udaranje i t. d. — upotrebljavaju se u raznim procesima rada, a u istom procesu rada isti instrument služi za razne operacije. Ali čim se različite operacije kakvog procesa rada rastave i svaka djelomična operacija dobije u ruci djelomičnog radnika oblik najsavršeniiji, a otud i isključiv, nastaje potreba da se izmijeni oblik alata koji su dotle služili u razne svrhe. U kome će se pravcu njihov oblik mijenjati, zavisi od posebnih teškoća koje radnici

³⁰ *Historical and descriptive Account of British India etc., By Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832., sv. II., str. 449. [450.].* Na indijskom razboju osnova je razapeta vertikalno.

iskuse primjenjujući neizmijenjeni oblik. Karakteristično je po manufakturu *diferenciranje i specijaliziranje* oruđa za rad; putem *diferenciranja* dobijaju oruđa iste vrste posebne oblike udešene za posebne upotrebe, a *specijaliziranjem* svako takvo oruđe može imati punoga učinka samo u ruci specijaliziranog djelomičnog radnika. Samo u Birminghamu pravi se oko 500 raznih vrsta čekića od kojih ne samo što svaki služi za poseban proces proizvodnje, već često mnoge vrste služe samo za razne operacije jednog istog procesa. Manufaktura pojednostavljuje alate, poboljšava ih i daje im razne oblike prilagođavajući ih isključivim posebnim funkcijama djelomičnih radnika.³¹ S tim ona ujedno stvara i *materijalne uslove* za mašineriju, koja se sastoji iz kombinacije jednostavnih instrumenata.

Djelomični radnik i njegovo oruđe jednostavni su *elementi* manufakture. Pogledajmo je sad kao *cjelinu*.

3. Oba osnovna oblika manufakture — heterogena manufaktura i organska manufaktura

Po svome sastavu manufaktura ima *dva osnovna oblika* koji se bitno razlikuju, ma da se katkad mogu i izmiješati, i koji naročito kod kasnijeg pretvaranja manufakture u mašinsku, krupnu industriju igraju sasvim različite uloge. Ovaj dvostruki karakter potječe iz prirode same izradevine. Ova je rezultat bilo posve mehaničkog sastavljanja samostalnih djelomičnih proizvoda, bilo niza povezanih procesa i manipulacija.

Lokomotiva se na pr. sastoji od preko 5.000 samostalnih dijelova. No ona ne može poslužiti kao primjer za prvu vrstu prave manufakture, jer je tvorevina krupne industrije. Ali može *sat* koji je i *William Petty* uzeo za ilustriranje manufakturne podjele rada. Od individualne tvorevine nürnbergskog zanatlije, pretvorio se sat u društveni proizvod nebrojenih djelomičnih radnika kao što su: ljevači sirova metala, izrađivači opruga, bročjanika, spiralne opruge, bušači rupa za kamenje i izrađivači rubinske poluge, izrađivači kazaljki, kutije, zavrtnje-

³¹ U svome epohalnom djelu *Postanak vrsta* primjećuje *Darwin* u pogledu prirodnih organa biljaka i životinja: „Dokle god jedan te isti organ treba da služi za izvođenje raznih radova, dađe se razlog njegovoj promjenljivosti naći možda u tome što prirodno odabiranje s manje brižljivosti održava ili ugušuje svako malo odstupanje od oblika, nego kad bi taj isti organ bio određen samo za neku posebnu svrhu. Tako i noževi kojima se sijeku svakojake stvari mogu uglavnom biti prilično jednog oblika, dok alat određen samo za jednu upotrebu mora imati drukčiji oblik za svaku drukčiju upotrebu.”

va, pozlatari. Ali se i ovi dijele na mnoge *podvrste* kao što su: izrađivač točkova (mjedenih zasebno, čeličnih zasebno), malih zupčanika, točkova kazaljki, *acheveur de pignon* (koji udešava točkove na mali zupčanik, glača fasete i t. d.), izrađivač osovina, *planteur de finissage* (koji namješta izvjesne točkove i male zupčanike u mehanizam), *finisseur de barillet* (koji reže zupce na točkovima, dotjeruje rupe na potrebnu veličinu, kali regulator i zatvarač), izrađivač zapinjače, kod cilindarske zapinjače opet izrađivač cilindra, zapinjače njihala, usponskog točka, regulatora, *planteur d'échappement* (koji namješta zapinjaču), *repasseur de barillet* (sasvim dovršava ležište opruge i regulatora), glačar čelika, glačar točkova, glačar zavrtnjeva, slikar cifara, izrađivač brojčanika (tali emajl na bakar), *fabricant de pendants* (pravi samo alku na kutiji), *finisseur de charnière* (udešava mjedeni čavao u šarku i t. d.), *faiseur de secret* (pravi oprugu od koje odskaače zaklopac), graver, cizeler, *polisseur de boîte* (glačar kutije) i t. d. i t. d. i naposljetku *repasseur* koji sastavlja cijeli sat i otprema ga navijenog. Samo mali broj dijelova sata prođe preko nekoliko ruku i sva ova membra *disjecta* sjedinjuju se tek u ruci koja ih naposljetku spaja u mehaničku cjelinu.

Ovdje, kao i kod svih sličnih izrađevina, ovaj sasvim vanjski odnos gotovog proizvoda prema raznovrsnim njegovim elementima ostavlja slučaju hoće li učesnike spojiti u istoj radionici. Djelomični radovi mogu se vršiti čak i nezavisno, kao zasebna zanimanja, kao što je slučaj u kantonima Waadt (Vat) i Neuchâtel (Nefšatel), dok na pr. u Ženevi postoje velike manufakture satova, t. j. tamò vlada neposredna kooperacija djelomičnih radnika pod komandom *jednog* kapitala. Pa i u ovom posljednjem slučaju rijetko da se u samoj manufakturi izrađuje brojčanik, opruga i kutija. Kombinirano manufakturno poduzeće ovdje je unosno samo pod izuzetnim okolnostima, jer je konkurencija najveća među radnicima koji hoće da rade kod kuće, jer raskomadanost proizvodnje na mnoge heterogene procese ne dopušta neku veću upotrebu zajedničkih sredstava za rad i jer kapitalist, kad je fabrikacija rastrkana, ušteđuje izdatke na radioničku zgradu i drugo.³² Pa ipak se položaj već

³² 1854. g. proizvedeno je u Ženevi 80.000 satova, ni petina proizvodnje kantona Neuchâtel. Sam Chaux-de-Fonds (Šo-de-Fon), koji se sav može smatrati kao jedna jedinstvena manufaktura satova, lifieruje godišnje dvaput više od Ženeve. Od 1850. do 1861. lifierovala je Ženeva 750.000 satova. Vidi: *Report from Geneva on the Watch Trade* u *Report by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.* No. 6, 1863. Ako već sama nevezanost procesa, na koje je

i ovih djelomičnih radnika, koji rade kod svoje kuće, ali za kapitalista (tvorničara, *éta blisseur-a*), potpuno razlikuje od položaja samostalnog zanatlije, koji radi za vlastite kupce.³³

Druga vrsta manufakture, koja predstavlja njen savršen oblik, proizvodi izrađevine koje prolaze kroz vezane faze razvitka, kroz niz postupnih procesa, kao što na pr. žica u manufakturi šivaćih igala prolazi kroz ruke 72, pa čak i 92 specifična djelomična radnika.

Ako takva manufaktura kombinira prije rastrkane zanate, ona smanjuje *prostornu odvojenost* posebnih faza proizvodnje dotične izrađevine. Skraćuje se vrijeme njena prijelaza iz jednog stadija u drugi, kao i rad koji te prijelaze vrši.³⁴ Ovim putem se, u uporedbi sa *zanatskim radom*, dobija veća proizvodna snaga, a ovaj dobitak potječe ustvari iz *općeg kooperativnog karaktera* manufakture. S druge strane, osobiti njen princip podjele rada zahtijeva da se *izdvoje* različne faze proizvodnje koje jedna prema drugoj postaju samostalnim zanatlijskim djelomičnim radovima. Da bi se uspostavila i održavala *veza* među izdvojenim funkcijama, izrađevina mora stalno da se prenosi iz ruke u ruku i iz procesa u proces. S gledišta *krupne industrije* ovo je nedostatak, karakterističan po manufakturu, koji skupo stoji, a potječe iz *samog principa* manufakture.³⁵

Promatramo li kakvu određenú količinu sirovine, na pr. krpa u manufakturi papira, ili žice u manufakturi igala, vidimo da ta sirovina prolazi u rukama raznih djelomičnih radnika kroz niz uzastopnih faza proizvodnje dok ne dobije svoj završni

rastavljena proizvodnja izrađevina koje se samo *sastavljaju*, jako otežava pretvaranje takvih manufakture u krupno industrijsko mašinsko poduzeće, kod satova imaju pored toga još i druge dvije smetnje: sićušnost i tananost njegovih elemenata i njegov luksuzni karakter, a otuđ i raznolikost. Tako se u najboljim londonskim firmama preko čitave godine izradi jedva tuce satova koji bi bili slični, dok tvornica Vacheron & Constantin, koja s uspjehom upotrebljava strojeve, proizvodi najviše tri do četiri vrste različne po veličini i obliku.

³³ U urarstvu, tom klasičnom primjeru heterogene manufakture, može se vrlo točno proučavati gore spomenuto *diferenciranje i specijaliziranje* instrumenata za rad kao posljedica razlaganja zanatlijske djelatnosti.

³⁴ „Gdje su ljudi zajedno u takvoj blizini, mora rad oko prijenosa biti manji.” (*The Advantages of the East India Trade*. London 1720., str. 106.)

³⁵ „Razdvajanje raznih stupnjeva proizvodnje kroz koje prolazi proizvod u manufakturi, a što je posljedica primjene ručnog rada, izvanredno povećava troškove proizvodnje. Gubitak potječe poglavito iz same udaljenosti među pojedinim procesima proizvodnje.” (*The Industry of Nations*. London 1855. Dio II., str. 200.)

oblik. Naprotiv, promatramo li radionicu kao jedan ukupan mehanizam, vidimo da se sirovina *istovremeno* nalazi odjedamput u svima fazama proizvodnje. Ukupni radnik, kombiniran iz djelomičnih radnika, jednim dijelom svojih mnogih ruku naoružanih alatima isteže žicu, dok je u isto vrijeme drugim rukama i alatom ispravlja, drugim siječe, šilji i t. d. Razni postupni procesi, vršeni vremenski jedan za drugim, pretvoreni su u procese koji se vrše jedan pored drugoga u prostoru. Stoga se za isti period vremena dobije više *gotove* robe.³⁶ Istina, ova istovremenost proistječe iz općeg kooperativnog oblika cjelokupnog procesa, ali manufaktura ne samo da zatječe uslove za kooperaciju, već ih djelomice i sama *stvara* razlaganjem zanatlijske djelatnosti. S druge strane, ona postizava ovu društvenu organizaciju rada tek prikivanjem istog radnika za istu djelomičnu radnju.

Budući da je djelomični proizvod svakog djelomičnog radnika ujedno i poseban stupanj razvitka jedne *iste* izradevine, to radnik radniku, ili grupa radnika drugoj grupi dodaje svoj proizvod kao sirovinu. Rezultat rada jednoga čini polaznu točku drugoga. Stoga jedan radnik neposredno daje posla drugom radniku. Iskustvom se ustanovljuje koliko je radno vrijeme potrebno da se postigne željeni korisni učinak u svakom djelomičnom procesu, a *cjelokupni mehanizam manufakture* počiva na pretpostavci da se *za dato radno vrijeme postizava neki dati rezultat*. Jedino pod tom pretpostavkom mogu različni procesi rada koji se međusobno dopunjuju teći neprekidno, istovremeno i prostorno naporedo. Jasno je da ova *neposredna zavisnost* među radovima, a otud i među radnicima, nagoni svakog pojedinca da za svoju funkciju upotrijebi samo potrebno vrijeme, na koji se način postizava i sasvim drukčiji kontinuitet, jednolikost, pravilnost, red,³⁷ a osobito veća *intenzivnost rada* negoli u nezavisnom zanatu, pa čak i u jednostavnoj kooperaciji. To što se na jednu robu upotrebljava samo *radno vrijeme društveno potrebno* za njenu izradu, ispoljava se kod proizvodnje robe

³⁶ „Ona (podjela rada) prouzrokuje i uštedu vremena, jer rastavlja rad na razne radnje, koje se sve mogu vršiti u isto vrijeme... To što se svi različni procesi rada koje bi pojedinac morao izvoditi jedan za drugim vrše istovremeno, omogućuje da se izradi velika količina na pr. igala za isto vrijeme za koje bi inače jedina igla bila tek odsječena ili izglačana.” (Dugald Stewart: *Works etc.*, sv. III., 1855., *Lectures on Political Economy*, str. 319.)

³⁷ „Što je veća raznovrsnost radnika zaposlenih u kakvoj manufakturi... to je veći red i pravilnost svakog posla; ovaj će nužno biti izveden za manje vremena, rad mora opasti.” (*The Advantages of the East India Trade*, str. 68.)

uopće kao nešto što se nameće izvana, konkurencijom, jer po-
vršno rečeno, svaki proizvođač mora robu prodavati po njenoj
tržišnoj cijeni. Međutim, u manufakturi, izrađivanje date koli-
čine proizvoda za dato radno vrijeme postaje *tehničkim zako-
nom samog procesa proizvodnje*.³⁸

Ali, kod različitih operacija, neke iziskuju *duže*, neke *kraće*
vrijeme, uslijed čega u jednakim periodima vremena liferuju
nejednake količine djelomičnih proizvoda. Pa ako se hoće da
jedan isti radnik iz dana u dan vrši samo jednu te istu opera-
ciju, onda se za druge operacije mora uzeti *razmjerno drukčiji*
broj radnika, na pr. 4 ljevača i 2 prelamača na jednog glačara
u manufakturi štamparskih slova, gdje jedan ljevač izlije za
jedan sat 2.000 slova, prelamač prelomi 4.000, a glačar očisti
3.000 Ovdje imamo princip kooperacije ponovo u njegovu
najjednostavnijem obliku, t. j. istovremenu zaposlenost mnogo
njih koji rade posao *iste vrste*; ali on sada izražava organski
odnos. Prema tome, manufakturna podjela rada ne samo da
pojednostavnjuje i umnožava *kvalitativno* različite organe ukup-
nog društvenog radnika, nego stvara i matematički utvrđeni
razmjer za *kvantitativni* opseg tih organa, t. j. za relativni broj
radnika ili relativnu veličinu *radničkih grupa* u svakoj posebnoj
funkciji. Razvijajući *kvalitativnu raščlanjenost* ona razvija *pra-
vilo kvantiteta i razmjernost društvenog procesa rada*.

Kad iskustvo utvrdi najprikladniji razmjerni broj raznih
grupa djelomičnih radnika za neki određen razmjer proizvod-
nje, onda se ovaj razmjer može proširiti samo ako se broj rad-
nika svake posebne grupe *pomnoži* jednim te istim brojem.³⁹
Ovome treba dodati još i to da isti individuum može podjednako
dobro da izvodi izvjesne radove pri većem kao i pri manjem
razmjeru proizvodnje, na pr. nadzor, transport djelomičnih pro-
izvoda iz jedne faze proizvodnje u drugu i t. d. Dati samostal-
nost ovim funkcijama ili prenijeti ih na naročite radnike, postaje
dakle unosno tek kad se poveća broj zaposlenih radnika, ali to
povećanje mora odmah obuhvatiti razmjerno sve grupe.

³⁸ Međutim, u mnogim granama, manufakturno poduzeće postiže
ovaj rezultat samo nepotpuno, jer ne umije da sigurno kontrolira opće
kemijske i fizičke uslove procesa proizvodnje.

³⁹ „Kad iskustvo, već prema posebnoj prirodi proizvoda svake ma-
nufakture, nauči ljude i najkorisnijem načinu na koji će proizvodnju
raščlaniti na djelomične radnje, i broju radnika potrebnom za njih, onda
će poduzeća, koja ne upotrebljavaju broj radnika koji tom razmjeru od-
govara, fabricirati s više troškova... Ovo je jedan od uzroka ogromnom
uvećavanju industrijskih poduzeća.” (Ch. Babbage: *On the Economy of*
Machinery. London 1832., gl. XXI., str. 172., 173.)

Pojedinačna grupa, koju sačinjava izvjestan broj radnika koji vrše istu djelomičnu funkciju, sastoji se iz istorodnih elemenata i posebni je organ cjelokupnog mehanizma. Ali je u nekim manufakturama i sama grupa organizirano radno tijelo, dok se ukupni mehanizam tvori ponavljanjem ili množenjem tih elementarnih proizvodnih organizama. Uzmimo na pr. manufakturu staklenih boca. Tu imamo tri bitno različite faze. Prvo pripremnu fazu, spremanje staklene kaše, miješanje pijeska, vapna i t. d. i topljenje te mješavine u tekuću staklenu masu.⁴⁰ U ovoj su prvoj fazi zaposleni razni djelomični radnici, kao što i u završnoj fazi odnošenje boca iz sušionica, njihova sortiranja, pakovanja i t. d. Između tih dviju faza stoji pravi staklarski posao, t. j. prerađivanje tekuće staklene mase. Kod istog otvora jedne staklene peći radi grupa koja se u Engleskoj zove *hole* (rupa) i koja je ovako sastavljena: 1) jedan *bottle maker* (izrađivač boca) ili *finisher* (udešavač), 2) jedan *blower* (duhač), 3) jedan *gatherer* (skupljač), 4) jedan *putter up* (koji reda na gomilu) ili *whetter off* (brusač) i 5) jedan *taker in* (pomoćni radnik koji nosi duhano staklo u hladionicu). Ova petorica djelomičnih radnika sačinjavaju pet posebnih organa jednog jedinog radnog tijela koje može da djeluje samo kao cjelina, dakle samo neposrednom kooperacijom njih petorice. Nedostaje li jedan u ovom tijelu od pet udova, ono je uzeto. Ali ista staklarska peć ima više otvora, u Engleskoj na pr. 4 do 6, i u svakom je zemljan tiganj s tekućim staklom kod kojega je zaposlena po jedna grupa od pet radnika sastavljena na isti način. Sastav svake posebne grupe počiva ovdje neposredno na podjeli rada, dok je veza koja spaja razne istorodne grupe jednostavna kooperacija; ova kooperacija omogućava da se, zbog zajedničke potrošnje, ekonomičnije upotrebljava jedno sredstvo za proizvodnju, u gornjem primjeru staklarska peć. Takva peć sa svojih 4 do 6 grupa čini jednu staklaru, a jedna manufaktura stakla ima više ovakvih staklara, kao i uređaje i radnike za pripremne i završne faze proizvodnje.

Naposljetku, manufaktura, isto kao što djelomično potječe iz spajanja raznih zanata, može i da se razvije u spoj raznih manufaktura. Tako veće engleske staklare same proizvode svoje zemljane tiganje za taljenje, jer od njihove kakvoće bitno zavisi uspjeh ili neuspjeh posla. Tu je s manufakturom proizvoda skopčana i proizvodnja jednog sredstva za proizvodnju. I obrnuto, manufaktura jednog proizvoda može se vezati s manu-

⁴⁰ U Engleskoj je peć za taljenje odvojena od peći na kojoj se staklo prerađuje; u Belgiji na pr. ista peć služi za oba procesa.

fakturama u kojima isti proizvod služi kao sirovina ili s manufakturama proizvodâ od kojih se taj proizvod kasnije sastavlja. Tako na pr. nalazimo manufakturu biljura (kristalnog stakla) spojenu s brusionicom stakla i s lijevaonicom mjedi; s ovom posljednjom radi optakanja raznih staklenih predmeta metalom. U tome slučaju različne spojene manufakture jesu odjeljenja jedne ukupne manufakture, prostorno više ili manje razdvojena, a u isto su vrijeme međusobno nezavisni procesi proizvodnje, svaki s posebnom podjelom rada. Uprkos izvjesnim prednostima koje *spojena* manufaktura pruža, ona, dok ostaje na vlastitoj osnovi, ne može da postigne stvarno tehničko jedinstvo. Do ovoga se dolazi tek kad se manufaktura pretvori u mašinsku industriju.

Manufakturni period, koji ubrzo *svijesno* postavlja princip skraćivanja radnog vremena potrebnog za proizvodnju robe,⁴¹ razvija tu i tamo i upotrebu *strojeva*, osobito za izvjesne *jednostavne* *uvodne* *processe* koji se moraju vršiti u masama i s velikim utroškom snage. Tako se na pr. u manufakturi papira mljevenje krpa ubrzo počelo vršiti u naročitim *mlinovima*, a u talionicama metala rude su tucane u tako zvanim *rudarskim mlinovima*.⁴² Rimsko carstvo ostavilo nam je *vodenicu* kao primarni oblik svake mašinerije.⁴³ Zanatlijski period ostavio nam je u naslijeđe velike pronalaskeske *kompassa*, *baruta*, *štampe* i automatskog *sata*. Ali uglavnom mašinerija ipak igra onu sporednu ulogu koju joj *Adam Smith* pripisuje *pored podjele rada*.⁴⁴ Sporadična upotreba strojeva postala je veoma važna u 17. vi-

⁴¹ Ovo se može naći, pored ostalih, i u ovih pisaca: W. Pettya, Johna Bellersa (Džona Belerza), Andrew-a Yarranton-a (Endrju-a Jarantona), *The Advantages of the East India Trade* i J. Vanderlinta.

⁴² U Francuskoj se još krajem 16. vijeka služe mužarom i rešetom za tucanje i pranje rude.

⁴³ Čitava historija razvitka mašinerije dade se pratiti na historiji žitnog mlina. *Tvornica* se u Engleskoj još uvijek zove *mill* (mlin). U njemačkim tehnološkim spisima iz prvih decenija 19. vijeka još se nalazi izraz *Mühle* (mlin) ne samo za svaku mašineriju kojoj pogon daju prirodne sile, nego i za sve manufakture koje upotrebljavaju mašinske aparate.

⁴⁴ Kao što će se bliže vidjeti iz četvrte knjige ovoga spisa, A. Smith nije dao ni jedno jedino novo načelo o podjeli rada. Ali ono što mu daje obilježje političkog ekonomista koji je sintetički obuhvatio *manufakturni period* jest njegovo snažno *naglašavanje* podjele rada. Podređena uloga koju je dodjeljivao mašineriji izazvala je u početku krupne industrije *Lauderdalesovu* (Loderdelovu), a u razvijenoj epohi *Ure-ovu* polemiku. Osim toga A. Smith brka i *diferenciranje instrumenata* — u čemu su sami djelomični radnici manufakture bili vrlo aktivni — s *pronalaskom stroja*. Ne manufakturni radnici, već učenjaci, zanatlije, čak i seljaci (Brindley) i t. d. igraju ulogu u pronalasku stroja.

jeku, jer je velikim matematičarima onoga vremena pružila praktične oslonce i poticanje za stvaranje moderne mehanike.

Mašinerijom, koja je svojstvena manufakturnom periodu, ostaje sâm iz mnogih djelomičnih radnika sastavljen *ukupni radnik*. Različite operacije koje proizvođač neke robe izmjenično vrši i koje se prepleću u cjelini njegova procesa rada zaokupljaju ga na razne načine. U ovoj mora razviti više snage, u onoj više vještine, u trećoj opet više pažnje i t. d., a isti individuum nema svih ovih osobina u jednakom stepenu. Pošto se razne operacije rastave, izdvoje i postanu samostalne, vrši se i podjela, klasificiranje i grupiranje radnika prema pretežnim njihovim osobinama. Ako njihove prirodne osobitosti i čine osnovu na koju se podjela rada nakalempljuje, ipak manufaktura, kad se već uvede, razvija radne snage koje su po prirodi sposobne samo za jednostranu posebnu funkciju. Sada *ukupni radnik* ima sve proizvodne osobine u jednakom stepenu virtuoznosti, a ujedno ih i najekonomičnije troši, jer sve svoje organe, koji su individualizirani u posebnim radnicima i radničkim grupama, upotrebljava isključivo na posebne njihove funkcije.⁴⁵ Djelomični radnik jednostran je i nesavršen, ali ga baš to čini savršenim organom ukupnog radnika.⁴⁶ Navika na jednu jednostranu funkciju pretvara ga u organ te funkcije koji djeluje sa sigurnošću prirodnog organa, dok ga povezanost cjelokupnog mehanizma nagoni da djeluje pravilno kao dio nekog stroja.⁴⁷

Kako su različite funkcije ukupnog radnika jednostavnije ili složenije, niže ili više, to i njegovi organi, individualne radne snage, zahtijevaju različite stepene obrazovanosti, uslijed čega su veoma različite *vrijednosti*. To znači da manufaktura razvija *hijerarhiju radnih snaga*, kojoj odgovara izvjesna skala radničkih najamnina. Ako je, s jedne strane, individualni radnik *prilagođen* i doživotno *vezan* za neku jednostranu funkciju, tada

⁴⁵ „Dijeleći izradu nekog predmeta na više različitih operacija, od kojih svaka zahtijeva vještinu i snagu različitog stepena, vlasnik manufakture može da nabavi točno onu količinu snage i vještine koja odgovara svakoj operaciji. A ako bi naprotiv čitav posao imao da izradi samo jedan radnik, onda bi jedan te isti individuum morao imati dovoljno vještine za najfinije operacije, a dovoljno snage za najnapornije.” (Ch. Babbage: *On the Economy of Machinery*. London 1832., gl. XVIII.)

⁴⁶ Na primjer, jednostrana razvijenost mišića, iskrivljenost kostiju i t. d.

⁴⁷ Na pitanje člana anketne komisije, kako se među zaposlenim mladim radnicima održava marljivost, vrlo je točno odgovorio g. W. Marshall, glavni upravitelj jedne manufakture stakla: „Svoj posao oni baš i ne mogu zanemarivati; čim jednom počnu, moraju i produžiti; oni su tada samo dijelovi jednog stroja.” (CEC, IV., 1865., str. 247.)

se i različne operacije rada *prilagođavaju* hijerarhiji prirodnih i stečenih umještosti.⁴⁸ Ali u svakom procesu proizvodnje ima izvjesnih jednostavnih radnja za koje je bez daljeg sposoban svaki čovjek. Sada se i ove radnje izdvajaju iz svog labavog jedinstva s važnijim momentima djelatnosti i postaju isključivim funkcijama.

Stoga, u svakom zanatu koji zahvati, manufaktura stvara klasu tako zvanih *nevještih radnika*, kakve je zanatska radinost strogo isključivala. Pošto je na račun čitave radne sposobnosti razvila do virtuoznosti sasvim jednostranu specijalnost, manufaktura počinje praviti specijalitet već i od potpune nerazvijenosti. Uz hijerarhijsku podjelu na stupnjeve ide tada i jednostavna podjela radnika na *kvalificirane* i *nekvalificirane*. Za ove posljednje potpuno otpadaju troškovi oko izučavanja, a za one prve, kad ih uporedimo sa zanatlijom, smanjuje se uslijed pojednostavljenja funkcije. U oba slučaja *vrijednost* radne snage pada.⁴⁹ Izuzetaka ima ukoliko rastavljanje procesa rada rađa nove opće funkcije kakvih u zanatskoj radinosti nije bilo nikako ili bar ne u tom opsegu. Relativno *opadanje vrijednosti radne snage* koje potječe iz otpadanja ili opadanja troškova oko izučavanja, donosi samo sobom neposredno *veće oplodivanje kapitala*, jer sve ono što skraćuje vrijeme potrebno za reproduciranje radne snage, proširuje oblast viška rada.

4. Podjela rada u manufakturi i podjela rada u društvu

Promatrali smo isprva porijeklo manufakture, onda njene jednostavne elemente, djelomičnog radnika i njegov alat, naposljetku cjelokupni njen mehanizam. Sada ćemo ukratko dodirnuti odnos između podjele rada u *manufakturi* i *društvene* podjele rada koja čini opću osnovu svake robne proizvodnje.

⁴⁸ Veličajući *krupnu industriju dr. Ure* oštrije osjeća obilježja svojstvena *manufakturi* od prijašnjih ekonomista, koji nisu bili kao on polemiki zainteresirani, pa čak i od svojih suvremenika, na pr. *Babbage-a* (Bebidža), koji ga istina nadmašuje kao matematičar i mehaničar, ali koji *krupnu industriju* ipak promatra sa stanovišta manufakture. Ure primjećuje: „Suštinu podjele rada čini *prilagođivanje radnika* svakoj posebnoj operaciji.” S druge strane, on tu podjelu označuje kao „*prilagođivanje radova* različnim individualnim sposobnostima”, i naposljetku karakterizira čitav manufaktorni sistem kao „sistem podjele ili stupnjevanja rada prema rangu umještosti” kao „podjelu rada prema raznim stepenima umještosti” i t. d. (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 19.—22. i dalje.)

⁴⁹ „Budući da je svakom zanatliji... bilo omogućeno da se vježbanjem usavrši u jednoj specijalnoj operaciji, postao je on i jeftiniji radnik.” (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 19.)

Imamo li u vidu jedino *rad sâm*, onda razdvajanje društvene proizvodnje na velike njene rodove, kao poljoprivredu, industriju i t. d. možemo označiti kao *opću podjelu rada*, diobu ovih rodova proizvodnje na vrste i podvrste kao *posebnu podjelu rada*, a podjelu rada u okviru jedne radionice kao *pojedinačnu podjelu rada*.⁵⁰

Podjela rada u okviru društva i odgovarajuće ograničavanje individuuma na posebne sfere zanimanja polazi u svome razvitku, kao što i podjela rada u okviru manufakture, sa suprotnih polaznih točaka. U okviru porodice,^{50a} a daljim razvitkom u okviru plemena, samonikla podjela rada potječe iz razlika u spolu i dobi, počiva dakle na posve *fiziološkoj osnovi*, i biva sve prostranija što se zajednica više širi, stanovništvo raste, a osobito uslijed sukoba među raznim plemenima i podjarmljivanja jednog plemena od strane drugog. S druge strane, kao što sam prije napomenuo, *razmjena proizvoda* pojavljuje se na onim točkama gdje razne porodice, plemena, zajednice i t. d. dođu u dodir među sobom; jer se u prvim danima kulture samostalno ne sučeljavaju privatne osobe već porodice, plemena i t. d. Svaka zajednica nalazi u svojoj *prirodnoj okolini* drukčija sredstva za proizvodnju i drukčije životne namirnice. Zato se i razlikuju po načinu proizvodnje, po načinu života i proizvodima. Ova samonikla različenost jest ono što pri dodiru među zajednicama izaziva razmjenjivanje njihovih proizvoda, a postepeno zatim i pretvaranje tih proizvoda u robe. Razmjena

⁵⁰ „Podjela rada polazi od razdvajanja najrazličitijih profesija da završi s takvom podjelom kod koje se proizvodnja jednog artikla razdjeljuje među više radnika, kao u manufakturi.” (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Parisko izdanje, knj. I, str. 173.) „U naroda koji su dostigli izvjestan stupanj civilizacije nalazimo tri vrste podjele rada; *prva*, koju nazivamo *podjelom rada uopće*, vodi podjeli proizvođača na poljoprivrednike, industrijalce i trgovce; ona se tiče triju glavnih grana nacionalnog rada; *druga vrsta*, koja bi se mogla nazvati *posebnom podjelom rada*, jest rastavljanje svakog roda proizvodnje na vrste... *treća vrsta*, koju treba označiti kao *podjelu radnje* ili podjelu rada u pravom smislu, jest ona koja se javlja u okviru pojedinačnih zanata i profesija... a rasprostranjena je u većini manufaktura i radionica.” (Skarbek: *Théories des Richesses sociales*. Paris 1840., 2. izd., sv. I, str. 84., 85.)

^{50a} Primjedba uz treće izdanje. — Kasnije veoma temeljne studije na koje se pisac dao o prastarim prilikama u kojima su ljudi živjeli, dovede su ga do rezultata da se prvobitno nije porodica razvila u pleme, već obrnuto da je pleme prvobitni samonikli oblik udruženja ljudi zasnovanog na krvnom srodstvu, tako da su se tek kasnije, kad su se plemenske veze počele kidati, iz toga cijepanja razvili toliki različiti oblici porodice. F. E.

ne dijeli proizvodnju na različne sfere, već te različne sfere dovodi u odnos i tako ih pretvara u grane cjelokupne društvene proizvodnje, grane koje više ili manje zavise jedna od druge. Tu društvena podjela rada postaje putem razmjene prvobitno različitih ali međusobno nezavisnih sfera proizvodnje. Tamo gdje polaznu točku čini fiziološka podjela rada, posebni organi jedne neposredno povezane cjeline odlučuju se jedni od drugih, rastavljaju se, a glavni poticaj za ovaj proces rastavljanja dolazi od razmjene s tuđim zajednicama i ti organi postaju samostalni sve do granice do koje postoji mogućnost da se razmjennom proizvoda kao *robā* održava jedinstvo svih različitih radova. U jednom pravcu ovo je gubljenje samostalnosti za one koji su je prije imali, u drugom sticanje samostalnosti za one koji je prije nisu imali.

Svaka razvijena podjela rada, omogućena robnom razmjennom, ima za osnovu *razdvajanje grada i sela*.⁵¹ Može se reći da se čitava ekonomska historija društva svodi na kretanje ove suprotnosti, ali u nju ovdje ipak ne ćemo ulaziti.

Kao što materijalnu pretpostavku za podjelu rada u manufakturi čini izvjestan broj istovremeno zaposlenih radnika, tako materijalnu pretpostavku za podjelu rada u društvu čini veličina stanovništva i njegova gustoća, koje ovdje zamjenjuju zbijenost radnika u istoj radionici.⁵² Ali, ta gustoća je nešto relativno. Zemlja koja je relativno rijetko naseljena, ali su joj saobraćajna sredstva razvijena, ima gušće stanovništvo nego gušće naseljena zemlja s nerazvijenim saobraćajnim sredstvima; tako su na pr. sjeverne države američke Unije gušće naseljene nego Indija.⁵³

⁵¹ Ovu je točku najbolje obradio *sir James Steuart*. Koliko je danas malo poznato njegovo djelo, koje je izašlo 10 godina prije *Wealth of Nations*, vidi se između ostalog i iz toga što *Malihusovi* obožavaoci i ne znaju da je ovaj u prvom izdanju svoga spisa o *zakonu stanovništva*, ako ostavimo na stranu njegov čisto deklamatorski dio i nešto prepisano od popova *Wallace-a* (Volesa) i *Townsend-a* (Taunzenda), gotovo jedino prepisao *Steuarta*.

⁵² „Kako radi društvenog prometa, tako i radi onoga sjedinjavanja snaga kojim se uvećava proizvodnost rada, potrebna je određena gustoća stanovništva.” (*James Mill: Elements of Political Economy*. London 1821., str. 50.) „Što više raste broj radnika, to je veća i proizvodna snaga društva, razmjerno tome porastu, a pomnoženo uspjehom podjele rada.” (*Th. Hodgskin: Popular Political Economy*, str. 125., 126.)

⁵³ Uslijed velike potražnje pamuka, počevši od 1861., proširena je u nekim inače gusto naseljenim kotarevima Istočne Indije proizvodnja pamuka na račun proizvodnje riže. Zbog toga je na mnogim mjestima nastala glad, jer se uslijed oskudice saobraćajnih sredstava, a otud i oskudice fizičkog jedinstva, manjak riže u jednom kotaru nije dao izravnati dovozom iz drugih kotareva.

Budući da robna proizvodnja i robni promet jesu opća pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, to i manufakturna podjela rada zahtijeva da se podjela rada u okviru društva već razvila do izvjesnog stepena zrelosti. I obrnuto, manufakturna podjela rada reakcijom razvija i umnožava društvenu podjelu rada. Uporedo s diferenciranjem instrumenata za rad ide i sve jače diferenciranje zanata koji te instrumente proizvode.⁵⁴ Zahvati li manufakturna radinost neki zanat koji je dotle kao glavni ili kao sporedan bio vezan s drugim zanatima, a vršio ga je isti proizvođač, onda se ovi zanati odmah razdvajaju i postaju samostalni jedan prema drugom. Zahvati li manufaktura koji posebni stupanj proizvodnje neke robe, onda se razni stupnjevi njene proizvodnje pretvaraju u različne nezavisne zanate. Već smo bili nagovijestili da tamo, gdje je izrađevina samo mehanički iz djelomičnih proizvoda sastavljena cjelina, i sami djelomični radovi mogu steći samostalnost posebnih zanata. Da bi se podjela rada u okviru jedne manufakture izvela savršeniše, cijepa se jedna te ista grana proizvodnje na razne, dijelom sasvim nove manufakture, prema tome kakva je razlika među njenim sirovinama ili među oblicima koje jedna ista sirovina može dobiti. Tako je već u prvoj polovini 18. vijeka samo u Francuskoj tkano preko 100 raznih vrsta svilenih tkanina, a u Avignonu na pr. bio je zakon da se „svaki učenik može posvetiti samo jednoj vrsti izrade i da ne smije istovremeno izučavati izrađivanje više vrsta tkanina”. Manufakturni rad, koji iskorištava sve što je posebno, daje novoga podstreka *teritorijalnoj podjeli rada* koja posebne grane proizvodnje progoni u posebne krajeve neke zemlje.⁵⁵ Proširenje svjetskog tržišta i kolonijalni sistem, koji spadaju u krug općih uslova za postojanje manufakture, pružaju manufakturnom periodu bogat materijal za podjelu rada u društvu. Nije ovdje mjesto da dublje zalazimo u dokazivanje kako ona pored ekonomske zahvaća i svaku drugu oblast društvenog života i svugdje udara temelj onom izgrađivanju stručnosti, specijalnosti i ras-

⁵⁴ Tako je u Holandiji već za sedamnaestog vijeka fabrikacija tkalačkih čunkova bila posebna industrijska grana.

⁵⁵ „Zar manufakturna vune u Engleskoj nije podvojena na razne dijelove ili grane koje su vezane za određena mjesta, gdje se jedino i poglavito proizvode vrste dotične grane: fine tkanine u Somersetshire-u, grube u Yorkshire-u, dvostruke širine u Exeter-u, krep u Nordwich-u, poluvuneni materijali u Kendalu, čebad u Whitney-u, i t. d.?” (Berkeley: *The Querist*, 1750., § 520.)

parčavanju čovjeka, koje je još učitelju A. Smitha, *A. Fergusonu*, izmamilo usklik: „Mi smo nacija helota i nema više slobodnih građana među nama.”⁵⁶

Ipak uprkos mnogim analogijama i povezanosti među podjelom rada u radionici, ove se dvije podjele rada razlikuju ne samo *po stepenu* već i u *suštini*. Analogija se očigledno ne da osporiti kad između raznih poslovnih grana postoji intimna veza, na pr. odgajivač stoke proizvodi sirove kože koje štavljач preraduje, a obučar od njih pravi obuću. Tu svako proizvodi postupan proizvod, a posljednji gotov lik kombiniran je proizvod njihovih posebnih radova. Ovamo treba dodati još i razne grane rada koje odgajivaču stoke, štavljачu kože i obučaru pružaju sredstva za proizvodnju. Sad bi tkogod mogao sa *A. Smithom* umisliti da se ova društvena podjela rada razlikuje od manufakture *samo subjektivno*, tako bar za promatrača koji u ovoj jednim pogledom može da obuhvati razne djelomične radove zajedno dok mu u onoj rasturenost ovih po prostranim površinama i veliki broj ljudi zaposlenih u svakoj posebnoj grani smetaju da uoči jedinstvo.⁵⁷ Ali što uspostavlja jedinstvo među nezavisnim radovima odgajivača, štavljачa i obučara? To što proizvodi svakoga među njima postoje *kao robe*. A što naprotiv karakterizira manufakturnu podjelu rada? Da djelomični radnik *ne proizvodi robu*.⁵⁸ Tek se *zajednički proizvod*

⁵⁶ A. Ferguson: *History of Civil Society*. Edinburgh 1767. Dio IV., odjeljak II., str. 285.

⁵⁷ U pravim manufakturama, veli on, podjela rada izgleda veća, jer „oni što su zaposleni u raznim granama rada mogu često biti na okupu u istoj radionici i svi biti obuhvaćeni jednim pogledom kakvog promatrača. A naprotiv u onim velikim *manufakturama*(!), koje imaju da zadovolje bitne potrebe velike narodne mase, svaka pojedina grana rada zapošljava toliki broj radnika da je nemoguće okupiti ih u istoj radioničkoj zgradi... Ta podjela nije ni izdaleka ovako očigledna”. (A. Smith: *Wealth of Nations*, knj. I., gl. I.) Čuveni stav u istoj glavi, koji počinje riječima: „Promatrajte imovinu najobičnijeg zanatlije ili nadničara u kojoj civiliziranoj i naprednoj zemlji” i t. d., a onda dalje opisuje kako su nebrojeni i raznoliki zanati koji surađuju da bi se zadovoljile potrebe običnog radnika prilično je *od riječi do riječi* kopiran iz primjedaba *B. de Mandevilles-a* (B. de Mandvila) na svoju *Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits*. (Prvo izdanje bez primjedaba 1706., s primjedbama 1714.)

⁵⁸ „I tako nema više ničega što bismo mogli označiti kao prirodnu najamninu za rad pojedinaca. Svaki radnik proizvodi samo dio od cjeline, a kako je svaki dio sam za sebe bez vrijednosti i bez koristi, to nema ničega što bi radnik mogao prisvojiti i o čemu bi mogao reći: Ovo je proizvod moga rada, ovo mogu zadržati za sebe!” (*Labour defended against the Claims of Capital*. London 1825., str. 25.) Pisac ovog odličnog spisa jest prije navođeni *Th. Hodgskin*.

djelomičnih radnika pretvara u robu.^{58a} Podjela rada u krilu društva ostvaruje se kupovanjem i prodavanjem proizvoda raznih grana rada, a jedinstvo djelomičnih radova u manufakturi prodajom različitih radnih snaga jednom istom kapitalistu koji ih upotrebljava kao kombiniranu radnu snagu. Manufakturna podjela rada ima za pretpostavku *koncentriranje* sredstava za proizvodnju u rukama *jednog* kapitalista, a društvena podjela rada *rasparčano* sredstava za proizvodnju među mnoge nezavisne proizvođače robâ. Dok u manufakturi gvozdeni zakon razmjernoga broja ili razmjernosti podvrgava određene mase radnika pod određene funkcije, dotle slučaj i čud po svojoj volji gospodare raspodjelom proizvođača robâ i njihovih sredstava za proizvodnju među različite grane društvenog rada. Istina, različite oblasti proizvodnje neprestano teže da uspostave ravnotežu. Kako se ta ravnoteža postizava? S jedne strane, svaki proizvođač robe mora da proizvodi upotrebnu vrijednost, dakle mora da zadovolji neku društvenu potrebu, ali je opseg tih potreba različit po kvantitetu, i različite mase potreba intimno se spajaju u prirodan sistem. S druge strane, zakon *vrijednosti* robâ određuje koliko društvo može od svog ukupnog raspoloživog radnog vremena utrošiti na proizvođenje svake posebne robne vrste. Ali ova neprekidna težnja različitih oblasti proizvodnje da se uravnoteže u djelovanju je samo kao reakcija na stalno narušavanje ravnoteže. Pravilo koje se kod podjele rada u radionici *unaprijed* i planski provodi, djeluje kod podjele rada u društvu samo *naknadno*, kao unutrašnja, nijema prirodna nužnost koja se zapaža na promjeni barometra tržišnih cijena, i koja u proizvođačima robâ savlađuje samovolju koja ne zna za pravila. Manufakturna podjela rada ima

^{58a} Primjedba uz drugo izdanje. Ilustraciju ove razlike između društvene i manufakturne podjele rada dobili su yankees (jenki, Amerikanci) na praktičan način. Jedan od novih poreza koji su se izlegli u Washingtonu za vrijeme građanskog rata bio je prirez od 6% na „sve industrijske proizvode”. Pitanje: Što je industrijski proizvod? Odgovor zakonodavca: Neka je stvar proizvedena, „kad je napravljena” (when it is made), a napravljena je kad je gotova za prodaju. Evo sad jednog primjera između mnogih: Manufakture u New-Yorku i Philadelphiji „pravile” su prije kišobrane sa svim priborom. Ali kako je kišobran *mixtum compositum* (mješavina) sasvim različitih sastavnih dijelova, postaje ovi postepeno izradevina poslovnih grana nezavisnih među sobom i vođenih na raznim mjestima. Sad su njihovi djelomični proizvodi ulazili kao samostalne robe u manufakturu kišobrana koja ih je još samo sastavljala u cjelinu. Takve artikle yankees okrstiše „assembled article” (sabrani artikli), a to su ime sasvim i zaslužili sabirući porez. Tako je kišobran „sabirao” prvo 6% nameta na cijenu svakog svog dijela, a onda opet 6% na svoju ukupnu cijenu.

za pretpostavku bezuslovan *autoritet* kapitalista nad ljudima koji čine proste udove ukupnog mehanizma koji njemu pripada; društvena podjela rada stavlja jedne prema drugima nezavisne proizvođače roba, koji ne priznaju drugog autoriteta do autoriteta *konkurencije*, prinudu koju na njih vrši pritisak njihovih međusobnih interesa, kao što i u životinjskom carstvu borba svih protiv svih više ili manje održava uslove egzistencije svih vrsta. Otud se i događa da ista buržoaska svijest koja manufakturnu podjelu rada, t. j. doživotno prikivanje radnikovo za jednu djelomičnu radnju i bezuslovno potčinjavanje djelomičnih radnika pod kapital, slavi kao organizaciju rada koja povećava njegovu proizvodnu snagu, isto tako punim glasom žigoše svaku svijesnu društvenu kontrolu i uređivanje društvenog procesa proizvodnje kao zahvaćanje u nepovrediva prava vlasništva, u slobodu i u samoopredjeljivu „genijalnost” individualnog kapitalista. Veoma je karakteristično da najgore što oduševljeni hvalioci tvorničkog sistema umiju kazati protiv svakog općeg organiziranja društvenog rada, jest da bi se pod njim čitavo društvo pretvorilo u tvornicu.

Dok su u društvu kapitalističkog načina proizvodnje anarhija *društvene* podjele rada i despotizam *manufakturne* podjele rada jedno drugim uslovljeni, dotle naprotiv, prijašnji društveni oblici, u kojima se specijaliziranje zanata razvilo prirodnim putem, zatim kristaliziralo i najzad *uzakonilo*, pružaju s jedne strane sliku planske i *autoritativne* organizacije društvenog rada, dok s druge strane potpuno isključuju podjelu rada u samoj radionici, ili je razvijaju samo u sićušnom razmjeru, ali samo sporadično i slučajno.⁵⁹

Na primjer, one prastare, male indijske zajednice, koje jednim dijelom još produžuju živjeti, počivaju na zajedničkom vlasništvu zemlje, na neposrednoj povezanosti zemljoradnje i zanata i na ustaljenoj podjeli rada, koja pri zasnivanju novih zajednica služi kao dati plan i nacrt. One čine organske cjeline proizvodnje, dovoljne same sebi i kojih se oblast proizvodnje kreće između 100 do 1.000 acre-a. Glavna masa proizvoda izrađuje se za neposrednu vlastitu potrebu općine, dakle ne kao roba, uslijed čega je i sama proizvodnja nezavisna od one po-

⁵⁹ „Može se čak postaviti kao opće pravilo da što manje autoritet upravlja podjelom rada u društvu, to je više razvijena podjela rada u unutrašnjosti radionice, to je više ona potčinjena autoritetu jednog čovjeka. Prema tome, autoritet u radionici i autoritet u društvu stoje jedan prema drugom, s obzirom na podjelu rada, u *obrnutoj razmjeru*.” (Karl Marx: *Misère de la Philosophie*. Paris 1847., str. 130., 131.,) [Naš prijevod, izdanje Kultura, latinicom, str. 115.]

djele rada do koje robna razmjena dovodi u indijskom društvu kao cjelini. Samo suvišak proizvoda pretvara se u robu, djelomično opet tek u ruci države koja od pamtivijeka uzima određenu količinu kao naturalnu rentu. Razni krajevi Indije imaju razne oblike zajednice. U najjednostavnijem obliku općina obrađuje zemlju zajednički i dijeli njene proizvode među svoje članove, dok se svaka porodica zanima i pređenjem, tkanjem i t. d., kao uzgrednim kućnim zanatom. Pored ove jednoliko zaposlene mase nalazimo i „*glavnog stanovnika*“, suca, policajca i poreznika u jednoj osobi; *knjigovođu* koji vodi račun o zemljoradnji i katastrira i registrira sve što se na to odnosi; trećeg činovnika koji goni zločince, štiti strane putnike i prati ih od sela do sela; *graničara* koji čuva granice općine prema susjednim općinama; *vodnog nadzornika* koji iz zajedničkih vodnih rezervoara dijeli vodu za svrhe zemljoradnje; *bramana* koji vrši vjerske funkcije; *učitelja* koji općinsku djecu na piješku uči čitati i pisati; *kalendarskog bramana* koji kao astrolog kaže kad je vrijeme za sjetvu i žetvu, a kad je rđav ili dobar čas za svaki poseban zemljoradnički posao; jednog *kovača* i jednog *drvodjelju* koji izrađuju i popravljaju sav zemljoradnički alat; *lončara* koji pravi posude za selo; *brijača*, *perača* za čišćenje odijela, *zlatara*, ponegdje i *pjesnika*, koji u nekim selima zamjenjuje zlatara, a u nekim učitelja. Ovo tuce osoba izdržava se o trošku općine. Poraste li stanovništvo, onda se na neobrađenom zemljištu naseljava nova općina po uzoru stare. Mehanizam općine pokazuje plansku podjelu rada, ali je manufakturna podjela rada nemoguća jer se tržište za kovača, drvodjelju i t. d. ne mijenja, i što, u najboljem slučaju, prema veličini sela, umjesto jednog kovača, lončara i t. d. budu njih dvojica ili trojica.⁶⁰ Zakon koji uređuje podjelu rada u općini djeluje ovdje neokrnjivim autoritetom prirodnoga zakona, dok svaki posebni zanatlija, kao kovač i t. d., vrši na tradicionalan način, ali samostalno i ne priznavajući nikakav autoritet u svojoj radionici, sve radnje koje spadaju u njegovu struku. Jednostavan proizvodni organizam ovih zajednica koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reproduciraju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mjestu i pod istim imenom,⁶¹ daju nam ključ za rješenje tajne nepro-

⁶⁰ Lieut. Col. Mark Wilks: *Historical Sketches of the South of India*. London 1810.—17., sv. I., str. 118.—20. Dobar pregled raznih oblika indijske zajednice daje George Campbell: *Modern India*. London 1852.

⁶¹ „U ovim jednostavnim oblicima... živjeli su domoroci od pamtivijeka. Granice sela samo su rijetko mijenjane; i ma da su ratovi, glad i epidemija često oštećivali pa čak i uništavali sela, ipak se ime njihovo,

mjenljivosti azijskih društava, prema kojoj stalno raspadanje i ponovno stvaranje *azijskih* država i neprekidno mijenjanje dinastija čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan utjecaja političkih oluja.

Cehovski zakoni, kao što smo već napomenuli, ograničavajući do krajnosti broj pomoćnika koje je pojedini majstor smio zapošljavati, sprečavali su ovoga da se pretvori u kapitalista. Osim toga, on je mogao zapošljavati kalfe isključivo u zanatu u kome je bio majstor. Ceh je ljubomorno odbijao svako zakoračavanje *trgovačkog kapitala* u proizvodnju tog jedinog slobodnog oblika kapitala koji je imao prema sebi. Trgovac je mogao kupiti svaku robu, jedino ne rad kao robu. Trpjeli su ga kao *agenta* zanatlijskih proizvoda. Kada bi vanjske okolnosti izazvale dalju podjelu rada, postojeći cehovi cijepali su se na podvrste ili su se uz stare nadovezali novi, ali nikako ne obuhvaćajući razne zanate u jednoj radionici. Zbog toga je cehovska organizacija isključivala manufakturnu podjelu rada, pa ma koliko da je cehovsko izdvajanje, izoliranje i izrađivanje zanata spadalo u uslove za materijalnu egzistenciju manufakturnog perioda. Jednom riječi, radnik i njegova sredstva za proizvodnju ostadoše vezani jedan s drugim kao puž i njegova kućica, pa je tako nedostajao prvi uslov za manufakturu: da sredstva za proizvodnju postanu, u obliku *kapitala*, nezavisna prema radniku.

Dok podjela rada u društvu kao cjelini, potjecala ili ne potjecala iz robne razmjene, pripada najrazličnijim društvenim ekonomskim formacijama, dotle je *manufakturna* podjela rada sasvim specifična tvorevina *kapitalističkog načina proizvodnje*.

5. Kapitalistički karakter manufakture

Veći broj radnika pod komandom *jednog istog kapitala* prirodna je polazna točka kako kooperacije uopće, tako i manufakture. Nasuprot tome, manufakturna podjela rada čini da povećanje broja upotrijebljenih radnika postane *tehničkom* nužnošću. Sad postojeća podjela rada propisuje svakom pojedinom kapitalistu minimum radnika koji mora upotrebljavati. S druge strane, prednosti još veće podjele rada imaju za uslov

granice, interesi pa čak i porodice održavahu kroz mnoge generacije. Stanovnici ne vode brigu o propadanju i diobama kraljevstava; sve dok selo ostaje nepodijeljeno, njima je svejedno kojoj će vlasti biti ustupljeno, ili kome će vladaru pripasti. Privreda u unutrašnjosti sela ne mijenja se." (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of. Java: *The History of Java*. London 1817., sv. II., str. 285.)

još veće povećavanje broja radnika, ali se ovo može izvesti još jedino na taj način, što će se povećanje provesti u svima različnim grupama poduzeća u određenom razmjeru. Ali s *promjenljivim* sastavnim dijelom kapitala mora rasti i *postojani*; mora dakle porasti opseg zajedničkih uslova za proizvodnju, zgrada, peći i t. d., a naročito *sirovine*, i to mnogo brže nego broj radnika. Masa sirovina, koju data količina rada troši za dato vrijeme, povećava se u istom razmjeru kao i proizvodna snaga rada uslijed njegove podjele. Da *minimalni kapital* u ruci pojedinačnih kapitalista mora bivati sve *veći*, ili da se *društvene životne namirnice i sredstva za proizvodnju* sve više moraju *pretvarati u kapital*, zakon je koji, dakle, proizlazi iz tehničkog karaktera manufakture.⁶²

Kao u jednostavnoj *kooperaciji*, tako je i u *manufakturi* djelujuće radno tijelo *oblik egzistencije kapitala*. Društveni mehanizam proizvodnje, sastavljen iz mnogih individualnih djelomičnih radnika, pripada kapitalistu. Zato se proizvodna snaga koja potječe iz kombiniranja radova javlja kao *proizvodna snaga kapitala*. Prava manufaktura ne samo da nekada samostalnog radnika podvrgava komandi i disciplini kapitala, već povrh toga stvara *hijerarhijsku* podjelu među samim radnicima. Dok jednostavna kooperacija uglavnom ne mijenja način rada pojedinaca, manufaktura ga iz osnove revolucionira i zasijeca u sam korijen individualne radne snage. Ona radnika pretvara u nakazu, podižući njegovu detaljnu umješnost kao u kakvom staklenom vrtu, dok mu zato uništava čitav svijet proizvodnih nagona i naklonosti, kao što u državama La Plate ljudi zakolju cijelu životinju da bi joj uzeli samo kožu ili loj. Ne samo da se posebni djelomični radovi *razdjeljuju* među razne individuueme, nego se i sam individuum dijeli i pretvara u automatski mehanizam kakvog djelomičnog rada,⁶³ te se tako ostvaruje otrcana

⁶² „Nije dovoljno da se „*kapital*” (trebalo bi reći životne namirnice i sredstva za proizvodnju), „potreban za razdjeljivanje zanata, već nalazi u društvu. Pored toga potrebno je da ga ima akumuliranog u dovoljnim masama u rukama poduzetnika, da bi ih osposobio za rad u većem razmjeru... što podjela biva veća, to stalno zapošljavanje istog broja radnika zahtijeva sve znatniji kapital u alatima, sirovinama, i t. d.” (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Parisko izdanje, knj. I., str. 250., 251.) „Koncentracija oruđa za proizvodnju i podjela rada isto su tako nerazdvojne jedna od druge, kao što su na području politike nerazdvojne centralizacija javne vlasti i podjela privatnih interesa.” (K. Marx: *Misère de la Philosophie*, str. 134.) [Naš prijevod, izdanje Kultura, latinicom, str. 117.]

⁶³ Dugalđ Stewart naziva manufakturne radnike „živim automata... upotrebljavanim u podrazdjelima rada”. (*Works etc.*, sv. III., *Lectures on Political Economy*, str. 318.)

bajka Menenija Agripe koja čovjeka prikazuje kao puki djelić vlastitog njegova tijela.⁶⁴ Dok spočetka radnik prodaje kapitalu svoju radnu snagu, jer mu nedostaju *materijalna sredstva da proizvodi* kakvu robu, sada i sama njegova *individualna radna snaga* otkazuje poslušnost čim se ne proda kapitalu. Ona funkcionira još jedino u nekoj cjelini koja postoji tek *poslije* njene prodaje, u kapitalistovoj radionici. Manufakturni radnik, po svom prirodnom svojstvu onespособljen da ista samostalno proizvede, razvija proizvodnu djelatnost još jedino kao *pripadak* kapitalistove radionice.⁶⁵ Kao što je izabranome narodu na čelu bilo pisano da je vlasništvo Jehove, tako podjela rada udara manufakturnom radniku žig koji ga označuje kao vlasništvo kapitala.

Znanje, razumijevanje i volja koje samostalni seljak i zanatlija razvijaju makar i u malenome razmjeru, kao što i divljak svu ratničku vještinu izvodi kao lično lukavstvo, traže se sada još jedino za cjelinu radionice. Duhovne potencije proizvodnje gomilaju se u većem razmjeru na jednoj strani zato, što se na mnogim stranama gube. Ono što djelomični radnici gube, to se prema njima *koncentrira* u kapitalu.⁶⁶ Manufakturna podjela rada urodila je time da su se *duhovne potencije* procesa materijalne proizvodnje suprotstavile radnicima kao *tuđe vlasništvo* i kao *sila koja nad njima gospodari*. Ovaj proces *rastavljanja* započinje u jednostavnoj kooperaciji, gdje kapitalist prema pojedinačnim radnicima predstavlja jedinstvo i volju društvenog radnog tijela; razvija se dalje u manufakturi, koja radnika obogaljuje u djelomičnog radnika; a završava se u krupnoj industriji, koja *nauku* odvaja od rada kao nezavisnu potenciju proizvodnje i natjeruje je u službu kapitala.⁶⁷

⁶⁴ Kod koralja svaki je individuurn doista želudac čitave grupe. Ali on joj hranu dovodi a ne odvodi kao rimski patricij.

⁶⁵ „Radnik, koji vlada čitavom vještinom neke zanatske grane, može ići svuda da radi svoj zanat i da nađe sebi izdržavanje; onaj drugi pak (manufakturni radnik) samo je *pripadak*, i ako ga razdvoje od njegove braće po radu, nije više ni upotrebljiv ni nezavisan, i zbog toga je primoran da se pokori svakom zakonu koji mu izvole propisati.” (Storch: *Cours d'Economie Politique*. Izd. Petersbourg 1815., sv. I., str. 204.)

⁶⁶ A. Ferguson: *History of Civil Society*, str. 281.: „Onaj prvi mogao je dobiti ono što je drugi izgubio.”

⁶⁷ „Čovjek od znanja i proizvodni radnik daleko su se udaljili jedan od drugoga, i nauka, umjesto da u ruci radnikovoj povećava njegovu proizvodnu snagu za njega sama, gotovo je svugdje stala protiv njega... Znanje postaje oruđem kadrim da se odvoji od rada i da se stavi njemu nasuprot.” (W. Thompson: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*. London 1824., str. 274.)

Ukupni radnik u manufakturi, a otud i kapital, može se obogatiti društvenom proizvodnom snagom samo pod uslovom da radnik osiromaši u individualnim proizvodnim snagama. „Neznanje je mati industrije kao i sujevjerja. Razmišljanje i mašta podložni su griješenju, ali navika da se kreće noga ili ruka ne zavisi ni od jednoga ni od drugoga. Manufakture uspijevaju dakle najviše tamo, gdje se najviše mogu odreći duha, tako da se radionica može smatrati kao stroj, kojega su dijelovi ljudi.”⁶⁸ I doista su neke manufakture sredinom 18. vijeka rado upotrebljavale poluidiote za izvjesne jednostavne operacije, ali koje su bile tvornička tajna.⁶⁹

„Duh velike većine ljudi”, veli *Adam Smith*, „nužno se razvija iz njihovih svakodnevnih radnji i na tim radnjama. Čovjek koji čitav svoj život troši na izvršivanje malog broja jednostavnih operacija... nema prilike vježbati svoj razum... On postaje toliko tup i nezalica koliko je to ljudskom stvorenju uopće moguće.” Pošto je opisao tupost djelomičnog radnika, *A. Smith* nastavlja: „Naravno da jednolikost njegova života, u kome nema nikakve promjene, upropašćuje i smjelost njegova duha... Ona mu razorava čak i tjelesnu energiju i onesposobljava ga da svoju snagu upotrebljava sa zamahom i istrajnošću, osim u detaljnome poslu na koji su ga namjestili. Tako umješnost koju on ima u svom posebnom poslu izgleda da je stečena na račun njegovih intelektualnih, društvenih i vojničkih vrлина. Ali u svakom industrijskom i civiliziranom društvu radna sirotinja (*the labouring poor*), t. j. velika masa naroda, nužno mora dopasti toga položaja.”⁷⁰ Da bi se spriječilo potpuno degeneriranje narodnih masa do kojega podjela rada dovodi, *A. Smith* preporučuje obaveznu osnovnu nastavu od strane države, ma da u opreznim, homeopatskim dozama. Njegov francuski prevodilac i komentator *Garnier*, koji se pod Napoleonovim

⁶⁸ *A. Ferguson: History of Civil Society*, str. 230.

⁶⁹ *J. D. Tuckett: A History of the Past and Present State of the Labouring Population*. London 1846., sv. I., str. 148.

⁷⁰ *A. Smith: Wealth of Nations*, knj. V., gl. I., čl. II. — Kao učenik *Fergusona*, koji je razložio štetne posljedice podjele rada, bio je *A. Smith* u ovoj točki potpuno načisto. U uvodu u svoje djelo, gdje shodno planu djela veliča podjelu rada, on je samo uzgred spominje kao izvor društvenih nejednakosti. Tek u petoj knjizi o državnom dohotku reproducira on *Fergusona*. Ja sam u *Misère de la Philosophie* iznio koliko je potrebno o historijskom odnosu između *Fergusona*, *A. Smitha*, *Lemontey-a* i *Say-a* u njihovoj kritici podjele rada, a tamo sam također prvi put prikazao manufakturnu podjelu rada kao specifičan oblik kapitalističkog načina proizvodnje. (Str. 122. i dalje.) [Naš prijevod, izdanje Kultura, latinicom, str. 109. i dalje.]

prvim carstvom prirodno iščahurio u senatora, dosljedan je u polemici protiv tog zahtjeva. Po njemu se obavezna nastava protivi osnovnim zakonima podjele rada i njome bi se „uništio čitav naš društveni sistem”. „Kao i sve ostale podjele rada”, veli on, „tako i podjela između ručnog i umnog rada”⁷¹ postaje izrazitija i odlučnija ukoliko se *društvo* (on pravilno upotrebljava ovaj izraz za kapital, zemljoposjed i *njihovu* državu) više bogati. Kao i sve ostale podjele rada i ova je posljedica prošlih napredaka i uzrok novim naprecima... Pa smije li vlada djelovati nasuprot toj podjeli rada i zadržavati je u njenom prirodnom toku? Smije li ona jedan dio državnih prihoda upotrebljavati na pokušaj da izmiješa dvije klase rada koje teže da se podijele i razdvoje?”⁷²

Izvjesno duhovno i tjelesno kržljanje nerazdvojno je čak i od opće podjele rada u društvu. Ali budući da manufakturni period mnogo dalje tjera s ovim društvenim cijepanjem grana rada, a s druge strane tek svojom svojstvenom podjelom napada na život individuumu u samom njegovu korijenu, to on prvi i daje materijal i podstrek *industrijskoj patologiji*.⁷³

„Podrazdijeliti jednog čovjeka znači izvršiti nad njim smrtnu kaznu ako je zaslužuje, a podmuklo ga ubiti ako ne zaslužuje. Podrazdijeliti rad jest mučko ubijanje naroda.”⁷⁴

Kooperacija na osnovi podjele rada, ili manufaktura, u svome je početku samonikla tvorevina. Čim se u izvjesnoj mjeri

⁷¹ Već u *History of Civil Society*, dio IV., od. I., str. 281., kaže Ferguson: „Čak i mišljenje može u ovom vijeku podjele rada postati posebnim pozivom.”

⁷² G. Garnier, knjiga V. njegova prijevoda, str. 2.—5.

⁷³ Ramazzini, profesor praktične medicine u Padovi, objavio je 1713. svoje djelo: *De morbis artificum*, prevedeno 1781. na francuski, nanovo odštampano 1841. u *Encyclopédie des Sciences Médicales*, 7me Discours: *Auteurs Classiques*. Naravno da je period krupne industrije jako proširio njegov katalog radničkih bolesti. Vidi između ostalog *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*. Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858. i *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind*. 6 Bände. Ulm 1860. Godine 1854. osnovalo je *Society of Arts* [Društvo za vještine] komisiju za ispitivanje industrijske patologije. Lista dokumenata, koje je ova komisija prikupila, nalazi se u katalogu *Twickenham Economic Museum*-a. Vrlo su važni službeni *Reports on Public Health*. Vidi i Eduard Reich, M. D.: *Ueber die Entartung des Menschen*. Erlangen 1868.

⁷⁴ D. Urquhart: *Familiar Words*, London 1855., str. 119. — Hegel je o podjeli rada imao veoma heretičke poglede. „Pod obrazovanim ljudima mogu se u prvom redu razumjeti oni koji su kadri uraditi sve što drugi čine”, veli on u „*Filozofiji prava*”.

učvrsti i rasprostrani, postaje ona svijesnim, planskim i sistematskim oblikom kapitalističkog načina proizvodnje. Historija prave manufakture pokazuje kako njoj svojstvena podjela rada dobija odgovarajuće oblike, isprva na osnovi iskustva, u neku ruku iza leđa učesnika, a kako iza toga, kao i cehovsko zanatstvo, teži tradicionalno zadržati jednom nađeni oblik, a u pojedinim ga slučajevima vjekovima i zadržava. Promijeni li se taj oblik, onda to uvijek, osim u sporednim stvarima, biva samo kao posljedica kakve revolucije u oruđima za rad. *Moderna manufaktura* — ne govorim ovdje o krupnoj industriji na mašinskoj osnovi — nalazi u velikim gradovima, u kojima postaje, već gotove svoje udove, ma da rastrkane, i treba samo da ih prikupi; takav je slučaj na pr. s manufakturom odijela; ili je pak princip podjele rada jasan kao na dlanu kada se razne radnje zanatlijske proizvodnje (na pr. u knjigovezačkom zanatu) jednostavno povjere isključivo specijaliziranim radnicima. Ne treba ni nedjelja dana iskustva da se u takvim slučajevima iznađe koliko je ruku potrebno razmjerno za svaku funkciju.⁷⁵

Raščlanjavajući zanatlijsku djelatnost, specificirajući oruđa za rad, stvarajući djelomične radnike, grupirajući i kombinirajući ih u jedan povezani mehanizam, manufakturna podjela rada stvara kvalitativnu razdjeljenost i kvantitativnu razmjernost društvenog procesa proizvodnje, dakle određenu *organizaciju društvenog rada*, a s tim ujedno razvija novu, društvenu proizvodnu snagu rada. Kao specifičan *kapitalistički* oblik društvenog procesa proizvodnje — a na temeljima koje je zatekla i na kojima se mogla razviti samo u *kapitalističkom* obliku — ona je samo naročita metoda da se na račun radnika pravi *relativan višak vrijednosti* ili da se povećava *samooplođivanje kapitala* — ono što nazivaju društvenim bogatstvom, „*Wealth of Nations*” i t. d. Ona ne samo da razvija proizvodnu snagu rada za kapitalista umjesto za radnika, nego ona to postiže pretvarajući individualnog radnika u bogalja. Ona stvara nove uslove za vladavinu kapitala nad radom. Pa dok se, uslijed toga, ona s jedne strane pokazuje kao historijski napredak ili nužan momenat razvitka u procesu ekonomskog izgrađivanja društva, s druge strane pokazuje se kao sredstvo za civiliziranu i rafiniranu eksploataciju.

⁷⁵ Dobročudna vjera u pronalazački genij, što ga pojedini kapitalist unosi u podjelu rada, nalazi se još jedino u njemačkih profesora, kao na pr. u gosp. Roschera, koji kapitalistu, iz čije jupiterovske glave izlazi gotova podjela rada, iz zahvalnosti posvećuje „razne najamnine”. Veća ili manja primjena podjele rada zavisi od dubine kese, a ne od veličine genija.

Politička ekonomija, koja se kao samostalna nauka pojavljuje tek u manufakturnom periodu, promatra društvenu podjelu rada uopće samo sa stanovišta *manufakturne* podjele rada,⁷⁶ kao sredstvo da se s istom količinom rada proizvede više robe, da se time pojeftini roba i ubrza proces akumulacije kapitala. U najoštrijoj suprotnosti prema ovom naglašavanju *kvantiteta* i *prometne vrijednosti*, pisci klasičnog starog vijeka drže se isključivo *kvaliteta* i *upotrebne vrijednosti*.⁷⁷ Zbog razdvajanja grana društvene proizvodnje, roba se izrađuje bolje, različiti nagoni i darovi ljudi biraju sebi odgovarajuće sfere djelatnosti,⁷⁸ a bez ograničenja se ni u čemu ne da uraditi ništa značajno.⁷⁹ Dakle podjela rada *poboljšava* proizvod i proizvođača. Ako

⁷⁶ Kapitalistički karakter manufakturne podjele rada prozreli su bolje od Smitha stariji pisci kao Petty, anonimni pisac *Advantages of the East India Trade* i drugi.

⁷⁷ Izuzetak među modernima čini nekoliko pisaca 18. vijeka, koji u pogledu podjele rada gotovo jedino ponavljaju stare pisce; takvi su Beccaria i James Harris. Prvi kaže: „Vlastito iskustvo pokazuje svakome da onaj koji svoju umješnost i svoj razum upravlja neprestano na istu vrstu radova i proizvoda, proizvodi lakše, obilnije i bolje nego kad bi svaki morao sam proizvoditi sve što mu treba... Na taj se način oni dijele na različite klase i pozive, kako na korist cjeline tako i na korist pojedinaca.” (Cesare Beccaria: *Elementi di Economia Pubblica*, izd. Custodi, Parte Moderna, sv. XI, str. 28.) James Harris, kasnije grof od Malmesbury-a (Mamsberija), čuven svojim *Diaries* [dnevnicima] o svome poslanikovanju u Petrogradu, sâm kaže u jednoj primjedbi uz svoj *Dialogue concerning Happiness*, London 1741., kasnije ponovo odštampan u *Three Treatises etc.*, 3. izd., London 1772.: „Svi dokazi (koji polaze od „podjele profesija”) za to da je društvo nešto prirodno, uzeti su iz drugog dijela Platonove *Države*.”

⁷⁸ Tako u Odiseji, pjevanje 14., stih 228.: „*Ἄλλος γὰρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρεται ἔργοις*” [Jer ovome se sviđa ovaj, onome onaj rad...], i *Archiloh* u Sextusa Empirika: „*Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καθεὶν λαμβάνεται*.” [svatko razgaljuje svoje srce na drugom poslu].

⁷⁹ „*Πολλ' ἐπίσταιτο ἔργα, κακῶς δ' ἐπίσταιτο πάντα*.” [Mnoge je poslove razumijevao, ali ih je sve razumijevao loše]. — Kao proizvođač roba Atenjanin se osjećao iznad Spartanca, jer je ovaj u ratu mogao raspolagati ljudima ali ne i novcem, kao što prema Tukididu Periklo govori Atenjanima podbadajući ih na Peloponeski rat: „*Ὀνὶ κοὶ τοὺς ποιεῖτε τὰς ἐπὶ τῇ πόλει χρῆσιν (οἱ αὐτοὶ οὐκ ἐπὶ τῇ πόλει ἀνδρώπων)*” [pripravni su voditi rat svojim tijelima negoli novcem.] (Tukidid: *Historija Peloponeskog rata*, knj. I., odjeljak 141.) Ipak je njihov ideal, čak i u materijalnoj proizvodnji, ostala *αὐταρkeia* [autarhija], suprotna podjeli rada, „jer ova osigurava blagostanje (*τὸ εὖ*), ali ona i nezavisnost (*τὸ αὐταρkeia*)”. Uz to treba imati na umu i to da ni u vrijeme sloma tridesetorice tirana nije bilo još ni 5.000 Atenjana bez zemljišnog posjeda.

klasični pisci kojom prilikom i spomenu rastenje mase proizvođa, čine to jedino s obzirom na veće obilje upotrebne vrijednosti. Nijednom se riječi ne pomišlja na *prometnu vrijednost*, na *pojeftinjavanje* robe. Ovo stanovište upotrebne vrijednosti gospodari kako u *Platona*,⁸⁰ koji podjelu rada smatra temeljem društvene podjele na staleže, tako i u *Ksenofona*,⁸¹ kojega njegov karakteristično buržoaski nagon već približuje podjeli rada u okviru radionice. Platonova *Republika*, ukoliko se u njoj podje-

⁸⁰ Podjelu rada u okviru zajednice Platon izvodi iz mnogostranosti potreba i jednostranosti dara u individuumu. Glavno mu je stanovište da se radnik mora upravljati prema poslu, a ne posao prema radniku, što je neizbježno ako se istovremeno zanima s više vještina, ako mu dakle ova ili ona bude *sporedna*. „Ono što valja izraditi nema običaj da čeka na dokolicu onoga koji treba da ga načini, naprotiv radnik je dužan prionuti na rad, ali ne lakomisljeno.” — „Sigurno”. — „Sve će se dakle proizvoditi obilnije, ljepše i s manje muke ako svaki radi samo jedno, shodno svome daru i u pravi čas, neometan drugim poslovima”. (*Respublica*, knj. II., gl. 12.) Slično u Tukidida: *Historija Peloponeskog rata*, knj. I., odjeljak 142.: „Pomorstvo je vještina kao i svaka druga, i ne može se njime zanimati *uzgredno*, već se naprotiv pored njega ne smije imati uzgredno zanimanje.” Ako posao, veli Platon, mora čekati na radnika, onda se često propušta kritični čas proizvodnje i izradevina propada, „*ἔργον καὶ ὅν δὲ ἄλλυται*” [propada pravo vrijeme za rad]. Istu Platonovu ideju nalazimo ponovo u protestu engleskih vlasnika bjeljara protiv one odredbe tvorničkog zakona koja je ustanovila određeni sat za jelo za sve radnike. Njihov se posao, vele gospoda, ne može upravljati prema radnicima, jer se „od raznih radova: prljenja, pranja, bijeljenja, valjanja, prešanja i bojenja ne može u jedan određen momenat nijedan prekinuti bez opasnosti po kakvoću... Prinudno uvođenje istog sata za jelo za sve radnike može skupocjene komade *eventualno* izložiti opasnosti da pretrpe kvar uslijed nepotpune obrade”. Kuda sve platonizam ne će dospjeti!

⁸¹ *Ksenofon* pripovijeda da nije samo velika čast jesti za stolom perzijskih kraljeva, nego su ta jela i mnogo ukusnija od drugih. „A to nije nikakvo čudo, jer kao što su u *velikim gradovima* ostale vještine osobito usavršene, tako se i kraljevska jela sasvim naročito pripremaju. U *malim gradovima* isti čovjek pravi krevet, vrata, plug i sto; često zida i kuće povrh toga, a zadovoljan je ako i tako nađe dovoljno mušterija da se može izdržavati. Upravo je nemoguće da čovjek s tolikim zanimanjima sve radi dobro. Ali u velikim gradovima, gdje *svaki pojedinač* nalazi mnogo kupaca, dovoljan je i jedan zanat da majstora prehrani. Da, često nije za to potreban ni čitav zanat, već jedan pravi mušku a drugi žensku obuće; ovdje ili ondje živi ponetko samo od šivanja, drugi od krojenja obuće; jedan samo kroji haljine, drugi samo sastavlja isječke. Zato izvršilac *najjednostavnijeg* posla bezuslovno mora ga i *najbolje* uraditi. Isto je tako i s vještinom kuhanja.” (Xenophon: *Cyropaedia*, knj. VIII., gl. 2.) Ovdje se uzima u obzir isključivo dobra kakvoća upotrebni vrijednosti kao svrha, iako Ksenofon već zna da razmjer podjele rada zavisi od *opsega tržišta*.

la rada razvija kao princip državnog ustrojstva, samo je *ate-njansko idealiziranje egipćanskog kastinstva*, kao što Egipat i drugim njegovim suvremenicima služi kao uzor industrijske zemlje, na pr. Izokratu,⁸² a to značenje zadržava čak i za Grke iz vremena Rimskog carstva.⁸³

Za vrijeme pravog manufakturnog perioda, t. j. perioda u kome je manufaktura vladajući oblik kapitalističkog načina proizvodnje, potpuno izvođenje vlastitih njenih težnja nailazi na mnogostruke prepreke. Ma da ona, kao što smo vidjeli, stvara pored hijerarhijske podjele radnika i jednostavnu diobu na kvalificirane i nekvalificirane, broj ovih posljednjih ostaje ograničen uslijed pretežnog utjecaja onih prvih. Makar da ona posebne radnje prilagođava različnim stupnjevima zrelosti, snage i razvijenosti svojih živih radnih organa, uslijed čega gura na proizvodno eksploatiranje žena i djece, navike i otpor muških radnika obično osujećuju ovu težnju. Ma da razlaganje zanatlijske djelatnosti snižava troškove oko obrazovanja, a otud i vrijednost radnika, ipak je za teži djelomičan rad potrebno duže izučavanje, a i tamo gdje je izlišno, radnici ga ljubomorno održavaju. Tako vidimo da su u Engleskoj laws of apprenticeship (zakoni o šegrtima) sa sedam godina učenja bili u punoj snazi sve do kraja manufakturnog perioda, i tek ih je krupna industrija uništila. Kako *zanatlijska vještina* ostaje temeljem manufakture i kako cjelokupni njen funkcionirajući mehanizam nema drugog *objektivnog* kostura izvan svojih radnika, to se kapital stalno nalazi u borbi s neposlušnošću radnika. „Slabost čovjekove prirode“, uzvikuje prijatelj *Ure*, „tako je velika, da je radnik to samovoljniji i nepristupačniji što je vještiji, i toga radi svojim jogunastim ćudima nanosi teške štete ukupnom mehanizmu.“⁸⁴ Zbog toga se kroz čitav manufakturni period čuju žalbe na oskudicu discipline kod radnika.⁸⁵ Čak i da nema-

⁸² „On (Busiris) podijeli sve na posebne kaste... Zapovjedi da uvijek isti ljudi rade iste poslove, jer znadijaše da oni koji mijenjaju svoja zanimanja ne postaju temeljiti ni u jednom poslu; oni pak koji neprestano ostanu kod istih zanimanja dovode svako do savršenstva. Pa doista ćemo i naći da su oni u pogledu umjetnosti i zanata nadmašili svoje takmace daleko više nego što obično majstor nadmašuje šegrtiju, a u pogledu poretka kojim održavaju kraljevsku vlast i ostalo državno uređenje tako su odlični, da su i najslavniji filozofi, koji su o tom govorili, uzdizali egipćansko državno uređenje iznad ostalih.“ (Izokrat: *Busiris*, gl. 8.)

⁸³ Upor. *Diodora Sicilijanaca*.

⁸⁴ *Philosophy of Manufacture*, str. 20.

⁸⁵ Što je rečeno u tekstu važi za Englesku više nego za Francusku, a za Francusku više nego za Holandiju.

mo svjedodžbe pisaca iz istog vremena, same jednostavne činjenice: da od 16. vijeka pa do epohe krupne industrije kapitalu ne polazi za rukom da se dočepa čitavog raspoloživog radnog vremena manufakturnih radnika i da su manufakture kratkovječne, te useljavanjem i iseljavanjem radnika napuštaju svoje sjedište pa se sele u neku drugu zemlju, govore bi za čitave biblioteke. „Ovako ili onako, *red* se mora zavesti!” — uzvikuje 1770. g. više puta navedeni pisac *Essay on Trade and Commerce*. *Reda!* — čuje se 66 godina poslije iz usta dr. Andrew-a Ure-a; u manufakturi koja počiva na „skolastičkoj dogmi podjele rada” nije bilo „reda”, i „*Arkwright* (Arkrajt) *stvari red*”.

Pored toga, manufaktura nije bila kadra niti da zahvati čitavu društvenu proizvodnju, niti da je iz temelja prevrne. Kao ekonomsko umjetničko djelo, ona je bila vrhunac na širokom temelju gradskog zanatstva i seljačke kućne industrije. Vlastita njena uska tehnička osnova dospjela je na izvjesnom stupnju razvitka u protivurječnost s potrebama proizvodnje koje je sama stvorila.

Jedna od najsavršenijih njenih tvorevina bila je radionica za proizvodnju *samih oruđa za rad*, a osobito kompliciranih *mehaničkih aparata*, koji su već bili u upotrebi. „Takva je radionica”, veli Ure, „pružala sliku podjele rada u raznim njenim stupnjevima. Svrđlo, dlijeto, tokarska klupa imali su svaki svog vlastitog radnika i ovi su bili hijerarhijski raspoređeni prema stepenu njihove umještosti.” Ovaj proizvod manufakturne podjele rada proizvodio je sa svoje strane — *strojeve*. Ovi ukidaju zanatlijsku djelatnost kao princip koji regulira društvenu proizvodnju. Tako je s jedne strane uklonjena s puta tehnička osnova doživotnog prikivanja radnika za jednu djelomičnu funkciju, a s druge strane ruše se granice koje je isti princip još nametao vladavini kapitala.

GLAVA TRINAESTA

MAŠINERIJA I KRUPNA INDUSTRIJA

1. Razvitak mašinerije

U svojim „Načelima političke ekonomije” veli John Steuart Mill: „Pitanje je, jesu li i svi dosad učinjeni mehanički pronalasci olakšali svakidašnji trud ijednog ljudskog stvora.”⁸⁶ Ali ovo nikako i nije svrha mašinerije kada se kapitalistički upotrebljava. Kao što i svakom drugom razvitku proizvodne snage rada, tako je i njoj zadatak da robu čini jeftinijom i da *skrćuje* dio radnog dana potreban samom radniku, da bi se *produžio* onaj drugi dio radnog dana koji on besplatno daje kapitalistu. Ona je sredstvo za *proizvođenje viška vrijednosti*.

Revolucioniranje načina proizvodnje polazi u manufakturi od *radne snage*, u krupnoj industriji od *sredstva za rad*. Prvo, dakle, treba da ispitamo kojim se putem sredstvo za rad pretvara iz alata u stroj, ili čime se stroj razlikuje od zanatlijin alata. Ovdje se radi samo o glavnim, općim karakteristikama; jer niti epohe društvene historije, niti epohe zemljine historije ne možemo odijeliti ostrim graničnim linijama kakve ne postoje.

Matematičari i mehaničari — a to ponavljaju ovdje-ondje i engleski ekonomisti — proglašuju alat za jednostavni stroj, a stroj za složen alat. Oni tu ne vide neku bitnu razliku, te čak i jednostavne mehaničke potencije, kao polugu, kosinu, zavrtnanj, klin i t. d. nazivaju strojevima.⁸⁷ Doista, svaki stroj sastoji se od tih jednostavnih potencija, ma kako bile prerusene ili kombinirane. Ali, s ekonomskog stanovišta ovo tumačenje ne vrijedi ništa, jer mu nedostaje *historijski* element. Drugi opet traže razliku između alata i stroja u tome što je kod alata pokretačka snaga čovjek, a kod stroja kakva prirodna snaga različna od ljudske, životinja, voda, vjetar i t. d.⁸⁸ Po ovome bi plug s vo-

⁸⁶ Trebalo je da Mill kaže: „ijednog ljudskog stvora koji ne živi od rada drugih”, jer je mašinerija neosporno povećala broj otmjenih besposlićara.

⁸⁷ Vidi na pr. Hutton: *Course of Mathematics*.

⁸⁸ „S ovog stanovišta ipak je moguće povući ostru granicu između alata i stroja: lopata, čekić, dlijeto i t. d., poluge i zavrtnjevi, koje, ma kako inače bili savršeni, čovjek pokreće svojom snagom... sve to spada pod pojam alata; dok se plug, pokretan životinjskom snagom, vjetrenjače i drugi mlinovi imaju pribrojiti strojevima.” (Wilhelm Schulz: *Die Bewegung der Produktion*. Zürich 1843., str. 38.) Ovaj spis je u više pogleda vrijedan hvale.

lovskom zapregom, koji pripada najrazličnijim epohama proizvodnje, bio stroj, dok bi Claussen-ov (Klausenov) „circular loom” [kružni razboj], koji pokretan rukom jednog jedinog radnika pravi 96.000 petlji na minutu, bio samo alatka. I ne samo to, nego bi isti razboj bio alat ako bi se pokretao rukom, a stroj ako bi se pokretao parom. Pošto je upotreba životinjske snage jedan od najstarijih pronalazaka čovječanstva, to bi ustvari značilo da je strojna proizvodnja starija od zanatske. Kad je John Wyatt (Džon Vajet) 1735. g. objavio svoj stroj predilicu, a s njim i industrijsku revoluciju 18. stoljeća, nije ni jednom riječi spomenuo da stroj ne će okretati čovjek nego magarac, pa ipak je ta uloga dopala magarcu. Njegov je program bio: stroj „da bi se prelo bez prstiju”.⁸⁹

Svaka razvijena mašinerija sastoji se iz tri bitno različita dijela: iz *pogonskog stroja*, *transmissionog mehanizma* i, naposljetku, *stroja alatličke* ili *radnog stroja*. Pogonski stroj djeluje kao pogonska snaga čitavog mehanizma. On sam proizvodi svoju pogonsku snagu, kao parni stroj, kalorični stroj, elektromagnetski stroj i t. d., ili dobija podstrek od koje već gotove prirodne sile izvan nje, kao vođeno kolo od vodopada, krilo vjetrenjače od vjetra i t. d. Transmissioni mehanizam, koji sačinjavaju zamajšnjaci, motorne osovine, zupčanci, turbine, poluge, konopci, remenje, svakovrsni komunikatori, regulira kretanje, a gdje je potrebno, mijenja oblik kretanja, recimo iz vertikalnog u kružan, dijeli ga i prenosi na radnu mašineriju. Oba ova dijela mehanizma služe jedino tome da prenose kretanje na stroj

⁸⁹ Još prije njega upotrebljavani su strojevi za grubo pređenje, istina vrlo nesavršeni i vjerojatno najprije u Italiji. *Kritička historija tehnologije* svakako bi dokazala kako pronalasci 18. vijeka slabo pripadaju pojedincima. Zasad takvog djela još nema. *Darwin* je privukao pažnju na historiju prirodne tehnologije i t. d., na stvaranje biljnih i životinjskih organa kao instrumenata za proizvodnju u životu bilja i životinja. Zar historija stvaranja proizvodnih organa društvenog čovjeka, koji čine materijalnu osnovu svake pojedine društvene organizacije, ne zaslužuju jednaku pažnju? I zar ne bi ovu bilo lakše napisati, jer, kako *Vico* kaže, historija ljudi razlikuje se od historije prirode po tome što smo onu pravili mi, a ovu nismo? Tehnologija otkriva aktivni stav čovjekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a s time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predodžbe koje iz njih izviru. Čak je i svaka historija religije nekritička ako ne uzima u obzir ovu materijalnu osnovu. Doista je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih maglovitosti, nego obrnuto iz datih određenih stvarnih životnih prilika *izvesti* njihove vjerske idealizirane oblike. A ova posljednja metoda je jedino materijalistička, dakle naučna. Mane apstraktnog prirodno-naučnog materijalizma, koji isključuje *historijski proces*, opažaju se već na apstraktnim i ideološkim predodžbama njegovih prvaka čim se usude izići izvan svoje stručnosti.

alatljiku, koji onda dohvaća predmet rada i svrsishodno ga mijenja. Industrijska revolucija 18. stoljeća polazi od ovog dijela mašinerije, od *stroja alatljike*. A on je i sad još uvijek polazna točka kad god zanatlijski ili manufakturni rad prelazi u strojni.

Pogledamo li sad izblize *stroj alatljiku*, ili pravi *radni stroj*, vidimo uglavnom, ma da često u izmijenjenom obliku, opet aparate i alate kojima radi zanatlijski ili manufakturni radnik, samo što to više nisu alati čovjekovi, već alati jednog mehanizma, ili mehanički alati. U nekim slučajevima čitav je stroj samo više ili manje izmijenjeno mehaničko izdanje starog zanatlijskog oruđa, kao što je slučaj s mehaničkim razbojem,⁹⁰ u drugim slučajevima, alati uglavljeni na kostur radnog stroja jesu naši stari poznanici, kao vreteno na stroju predilici, igle na pletaćem stroju, pile na tokarskom stroju, noževi na stroju za sjeckanje i t. d. Čak se i samim svojim postanjem ovi *alati* razlikuju od samog tijela radnog stroja. Naime, oni se još uvijek većinom proizvode u zanatskoj ili manufakturnoj radionici i tek se kasnije uglavljuju na tijelo stroja radilice proizvedeno pomoću strojeva.⁹¹ Stroj alatljika jest dakle mehanizam koji, primivši potrebno kretanje, izvršuje svojim alatima iste operacije koje je prije vršio radnik sličnim alatima. Da li sad pogonska snaga dolazi od čovjeka ili od nekog drugog stroja, ne mijenja ništa u suštini stvari. Čim pravi alat prijeđe od čovjeka na mehanizam, *stroj* dolazi na mjesto *alata*. Razlika je odmah očigledna, čak kad čovjek i ostane prvi motor. *Broj oruđa za rad* kojima on može istovremeno raditi ograničen je brojem njegovih prirodnih organa za proizvodnju, njegovih vlastitih tjelesnih organa. U Njemačkoj se isprva pokušalo da jedan prelac okreće dva kolovrata, htjelo se dakle da istovremeno radi s dvije noge i ruke. To je bilo previše naporno. Kasnije iznađoše kolovrat s dva vretena, ali su prelci-virtuozi, kadri istovremeno presti dvije žice, bili gotovo tako rijetki kao ljudi s dvije glave. Naprotiv „jenny” već odmah prede s 12 do 18 vretena, pletaći stroj plete s mnogo hiljada igala najedamput i t. d. *Broj alatki*

⁹⁰ Naročito se u prvobitnom obliku mehaničkog razboja na prvi pogled može prepoznati stari razboj. U svom modernom obliku on je već bitno izmijenjen.

⁹¹ Otprilike tek poslije 1850. g. počinje se u Engleskoj izrađivati sve veći dio alata strojeva alatljika strojnim putem, ma da ih ne izrađuju isti tvorničari koji prave same strojeve. Takvi strojevi za izradu mehaničkih alata jesu na pr.: automatski stroj za pravljenje kale-mova, stroj za pravljenje grebenova, stroj za kovanje mule-vretena i throstle-vretena i t. d.

kojima stroj radilica istovremeno radi, unaprijed je oslobođen organske granice koja skučava radnikov ručni alat.

Kod mnogih ručnih alata čovjek se sasvim očigledno razlikuje kao čisto pokretačka snaga i kao radnik koji izvodi sâm ručni rad. Na primjer, kod kolovrata noga radi samo kao pokretačka snaga, dok ruka koja radi na vretenu, izvlači i uvrće žicu, izvršuje stvarnu operaciju pređenja. Industrijska revolucija zahvaća najprije baš ovaj drugi dio zanatskog oruđa, ostavljajući čovjeku u prvi mah, pored novoga rada da pažljivo motri na stroj i da svojom rukom ispravlja njegove pogreške, jedino još samo mehaničku ulogu pogonske snage. A naprotiv, alati kod kojih čovjek od početka djeluje jedino kao pogonska snaga, kao na pr. okrećući ručicu kakvog mlina,⁹² crpeći pum-pom, dižući i spuštajući ručice kakvog mijeha, tucajući u mužaru i t. d., prvi su izazvali primjenu životinja, vode i vjetra⁹³ kao pogonskih snaga. Ovi se pretvaraju u strojeve dijelom u manufakturnom periodu, a pojedinačno već davno prije njega, ali ne revolucioniraju način proizvodnje. Da su oni strojevi već i u svom zanatskom obliku, pokazuje se u periodu krupne industrije. Tako su pumpe, kojima su Holandanci 1836./37. god. crpli Harlemsko jezero, bile konstruirane po principu običnih pumpi, samo što su njihove klipove tjerali divovski parni strojevi. Još se ponegdje u Engleskoj događa da se običan i veoma nesavršen kovačev mijeh pretvori u mehaničku zračnu sisaljku jednostavnim spajanjem njegove ručice s parnim strojem. Sam parni stroj, kakav je pronađen krajem 17. stoljeća, za vrijeme manufakturnog perioda i kakav je ostajao sve do osamdesetih godina 18. stoljeća,⁹⁴ nije izazvao nikakvu industrijsku revoluciju. A baš naprotiv, strojevi alatlijeke izazvaše potrebu da se parni stroj revolucionira. Čim čovjek umjesto da

⁹² Mojsije kaže: „Volu koji vrše ne stavljaj brnjicu.” Naprotiv, kršćansko-germanski čovjekoljupci stavljali su kmetu, kad su ga upotrebljavali kao pokretačku snagu pri mljevenju, veliki obruč oko vrata, da ne bi mogao uzimati brašno u usta.

⁹³ Na upotrebljavanje vjetra kao pogonske snage bili su Holandanci prinuđeni dijelom uslijed neimanja prirodnih vodopada, dijelom radi borbe protiv suvišne vode. Samu vjetrenjaču primili su iz Njemačke, gdje je taj izum izazvao ljutu borbu između plemstva, svećenstva i cara oko toga kome od njih „pripada” vjetar. Uzduh podjarmljuje, govorilo se u Njemačkoj, dok je u Holandiji vjetar bio oslobodilac, jer nije potčinio Holandanina, nego zemlju Holandaninu. Još 1836. g. bilo je u Holandiji u upotrebi 12.000 vjetrenjača od 6.000 konjskih snaga, koje su štitele dvije trećine zemlje da se ponovo ne pretvore u močvaru.

⁹⁴ Istina, on je bio usavršen prvim *Wattovim* parnim strojem s tako zvanim jednostavnim djelovanjem, ali je u tom obliku ostao uvijek samo kao puka sisaljka za vodu.

djeluje alatom na predmet rada, djeluje još samo kao pogonska snaga na neki stroj alatljiku, potreba da ljudski mišići budu ta pogonska snaga postaje *slučajna*, pa se ovi mogu zamijeniti vjetrom, vodom, parom i t. d. Razumije se da ovo ne znači da takva promjena često ne će zahtijevati velike tehničke promjene u mehanizmu koji je prvobitno bio izgrađen jedino za ljudsku pogonsku snagu. Danas se svi strojevi koji tek treba da prodru u upotrebu, kao šivaći strojevi, pekarski strojevi i t. d., konstruiraju i za ljudski i za čisto mehanički pogon, ako sama njihova namjena unaprijed ne isključuje primjenu stroja u malom.

Stroj, od kojega polazi industrijska revolucija, zamjenjuje radnika koji rukuje jedinim alatom, mehanizmom koji u isti mah radi s *masom* istovjetnih ili sličnih alata, a kretanje prima od jedne jedine makar kakve pogonske snage.⁹⁵ Sad imamo stroj, ali tek kao jednostavan element strojne proizvodnje.

Da bi se povećao opseg stroja radilice i broj njegovih alata koji istovremeno rade, zahtijeva se veći pokretački mehanizam, a ovaj mehanizam, da bi mogao savladivati svoj vlastiti otpor, zahtijeva jaču pogonsku snagu nego što je ljudska, da i ne govorimo o tome da je čovjek vrlo nesavršeno sredstvo za proizvodnju kad se traži jednoliko i neprekidno kretanje. Ako uzmemo da čovjek djeluje još jedino kao jednostavna pogonska snaga, da je dakle na mjesto njegova alata stupio stroj alatljika, onda ga sada prirodne snage mogu zamijeniti i kao pogonsku snagu. Od svih velikih pogonskih snaga koje su nam ostale od manu-fakturnog perioda najlošija je bila konjska, jedno što konj hoće da misli svojom glavom, a drugo što je skup i što se u tvornicama može upotrebljavati samo u veoma skućenoj mjeri.⁹⁶ Ipak je u rano doba krupne industrije konj često upotrebljavan,

⁹⁵ „Ujedinjenje svih tih jednostavnih instrumenata, koje pokreće jedan motor, sačinjava stroj.” (Babbage: *On the Economy of Machinery*. London 1832.)

⁹⁶ John C. Morton pročitao je januara 1861. u *Society of Arts* raspravu o „snagama koje se upotrebljavaju u zemljoradnji”. Tamo se između ostaloga kaže: „Svako poboljšanje koje povećava jednolikost zemljišta čini da parni stroj postaje upotrebljiviji za proizvođenje čisto mehaničke snage... Konjska snaga zahtijeva se tamo gdje krivudave ograde i druge smetnje sprečavaju jednoličnu akciju. Te smetnje svakim danom sve više iščezavaju. Pri operacijama koje traže više napor volje, a manje stvarnu snagu, može se primijeniti samo snaga kojom svaki čas upravlja ljudski duh, dakle ljudska snaga.” Zatim g. Morton svodi parnu snagu, konjsku snagu i ljudsku snagu na jedinicu mjere uobičajenu kod parnih strojeva, t. j. na snagu koja 33.000 funti digne za 1 minutu na visinu, od 1 stope, i računa troškove 1 parne konjske knage kod parnog stroja na 3 penca, a kod konja na 5½ penca za 1 sat. Osim

kao što to, osim jadikovanja tadašnjih pisaca o zemljoradnji, dokazuje i do danas održano izražavanje mehaničke snage konjskim snagama. Vjetar je bio odviše nestalan i izvan kontrole, a osim toga primjena vodene snage pretezala je u Engleskoj, kolijevci krupne industrije, već za vrijeme manufakturnog perioda. Već se u 17. vijeku bilo pokušalo da se pomoću *jednog* vodeničkog kola pokreću dva gornjaka, dakle i dva para vodeničkih kamenova. Ali, povećani opseg transmisionog mehanizma došao je tada u sukob s vodenom snagom, koja je postala nedovoljna za taj opseg, a ovo je jedna među okolnostima koje su uputile na točnije ispitivanje zakona trenja. Isto tako je nejednolično djelovanje pokretačke snage, kod mlinova koji su pokretani guranjem ili vučenjem ručica, dovelo do teorije i do primjene zamašnjaka,⁸⁷ koji kasnije igra tako značajnu ulogu u krupnoj industriji. Na taj način je manufakturni period razvio prve naučne i tehničke elemente krupne industrije. *Arkwright-ova* throstle-predionica bila je tjerana početka pomoću vode. Ali je i upotreba vodene snage kao glavne pogonske snage bila skopčana s velikim nezgodama. Ona se nije mogla po volji povećavati; kada je nije bilo dovoljno, nije bilo pomoći; ponekad je nije bilo nikako, a prije svega bila je čisto lokalne prirode.⁸⁸ Tek je s *Wattovim* drugim parnim strojem, t. zv. *strojem s dvostrukim djelovanjem*, bio pronađen prvi motor koji gutajući vodu i ugljen sam proizvodi svoju pogonsku snagu, kojega je snaga potpuno pod čovjekovom kontrolom, koji je pokretljiv i sredstvo za pokretanje, gradski a ne seoski kao vodeno kolo, koji omogućuje koncentriranje proizvodnje po gradovima dok je vodeno kolo rastura po selima,⁸⁹ koji je univerzalan u svojoj tehnološkoj primjeni, a razmjerno malo uslovljen lokalnim okolnostima. Veliki genij Wattov oči-

toga konj se može upotrebljavati samo 8 sati dnevno, hoćemo li da ostane zdrav. Upotrebljavajući parnu snagu mogu se preko cijele godine od 7 konja za obradivanje zemlje uštediti najmanje 3, i to po cijeni koštanja koja nije veća od cijene koštanja otpuštenih konja za vrijeme od 3 ili 4 mjeseca, kada se oni jedino ustvari i iskorištavaju. Naposljetku, parna snaga, upoređena s konjskom, poboljšava i kakvoću proizvoda u poljoprivrednim operacijama u kojima se daje upotrebljavati. Da bi se obavljao posao parnog stroja, moralo bi se upotrebljavati 66 radnika, koji zajedno primaju 15 šil. na 1 sat, a da bi se obavio posao konja, treba 32 čovjeka koji zajedno stoje 8 šil. po satu.

⁸⁷ Faulhaber 1625., De Caus 1688.

⁸⁸ Moderni pronalazak *turbina* oslobodio je eksploatiranje vodene snage mnogih prijašnjih prepreka.

⁸⁹ „U ranom periodu tekstilne manufakture zavisio je položaj poduzeća od blizine vode koje su padovi bili dovoljni da tjeraju vodeno kolo. Ali ma da je *uvođenje manufakture s vodenim pogonom značilo*

tuje se u objašnjenju patenta koji je uzeo 1784., a u kome on svoj parni stroj ne opisuje kao pronalazak učinjen u neku posebnu svrhu, nego kao snagu *svestranog djelovanja u krupnoj industriji*. Tu on nagovještava i takve primjene od kojih su neke, kao na pr. parni čekić, uvedene tek više od pola vijeka kasnije. Ipak je sumnjao hoće li se parni stroj moći upotrijebiti u pomorstvu. Njegovi sljedbenici, Boulton (Bolton) i Watt, izložiše 1851. g. na londonskoj industrijskoj izložbi ogromni parni stroj za oceanske parobrode.

Tek kad su se alati iz alata čovjekova organizma pretvorili u alate mehaničkog aparata, strojeve alatljike, dobio je i pogonski stroj samostalan oblik, potpuno oslobođen granica ljudske snage. Ovim je pojedinačni stroj alatljika, koji smo dosad razmatrali, bio sveden na puki *element* proizvodnje sa strojevima. Sada je jedan pogonski stroj istovremeno mogao tjerati *mnogo* strojeva radilica. S brojem istovremeno pokretanih strojeva radilica raste i pogonski stroj, a transmisioni mehanizam postaje aparat velike mogućnosti djelovanja.

Sad imamo razlikovati dvoje: *kooperaciju mnogih jednakih strojeva i sistem strojeva*.

U prvom slučaju isti stroj radilica izrađuje *cijeli proizvod*. On izvodi sve različite operacije koje je zanatlija izvodio svojim alatima, recimo tkalac na svome razboju, ili koje su zanatlije redom izvodili raznim alatima, bilo samostalno, bilo kao udovi jedne manufakture.¹⁰⁰ Tako je na pr. u modernoj manufakturi omota za pisma jedan radnik savijao papir nožem savijačem, drugi mazao ivice gumom, treći previjao jezik na koji je utiskivan monogram, četvrti je utiskivao monogram i t. d., a pri svakoj ovoj djelomičnoj operaciji morao je svaki pojedinačni omot prelaziti u druge ruke. Međutim, jedan stroj za omote vrši sve

početak raspadanja sistema kućne industrije, ipak su te manufakture, koje su se nužno morale podizati na tekućim vodama, i koje su česte bile dosta daleko jedne od drugih, prije bile dio nekog *scoskog* nego *gradskog sistema*. Tek je zamjenjivanje vodene snage parnom snagom izazvalo zbijanje tvornica u gradovima i u mjestima gdje ima u dovoljnoj količini ugljena i vode za proizvođenje pare. Parni stroj je mati industrijskih gradova." (A. Redgrave u RIF, za april 1866., str. 36.)

¹⁰⁰ Sa stanovišta manufakturne podjele, tkanje nije bilo jednostavan već naprotiv složen zanatski posao; tako je i mehanički razboj stroj koji obavlja veoma raznolike radnje. Uopće, pogrešno je zamišljati da je moderna mašinerija u početku zavládala operacijama koje je manufaktura bila uprostila. Pređenje i tkanje bili su za vrijeme manufakturnog perioda rastavljeni u nove vrste rada, alati su im bili poboljšani i izmijenjeni, ali sâm proces rada nije nikako bio podijeljen i ostao je zanatlijski. Stroj ne polazi od rada, nego od sredstva za rad.

ove operacije odjedamput i pravi 3.000 i više omota na sat. Jedan američki stroj za pravljenje papirnih kesa, koji je bio izložen na londonskoj industrijskoj izložbi od 1862., reže papir, lijepi, savija i svršava 300 kesa u minuti. Cjelokupni proces, koji je u manufakturi bio podijeljen i uzastopno vršen, ovdje izvršuje *jedan* stroj radilica koji djeluje kombinacijom raznih alata.

U tvornici, t. j. u radionici zasnovanoj na strojnom radu, vidimo kako se neprestano iznova javlja *jednostavna kooperacija*. I to, ako pri tome ne uzmemo u obzir radnika, kooperacija se pokazuje u prvom redu kao *prostorno nagomilavanje jednakih strojeva radilica koji rade zajedno i u isto vrijeme*. Ovo je isključiv oblik te kooperacije ondje gdje iz svakog stroja radilice izlazi gotov proizvod, bilo da je stroj samo mehanička obnova kakve komplicirane zanatske alatke, ili kombinacija razolikih jednostavnih oruđa od kojih svako ima posebnu funkciju. Tako se tkalačka tvornica sastoji od mnogih mehaničkih razboja, a šivaonica iz mnogih šivaćih strojeva koji su namješteni jedan pored drugog u istoj zgradi. Ali tu ipak postoji *tehničko jedinstvo*, jer mnogi jednaki strojevi radilice istovremeno i istomjerno primaju svoje kretanje od udara zajedničkog prvog motora, a ovo kretanje prenosi na njih transmisioni mehanizam koji im je djelomično i sâm zajednički, jer se od njega granaju posebni izdanci za svaku radilicu. I kao što mnoge alatke sačinjavaju organe *jednog* stroja radilice, tako sada strojevi radilice sačinjavaju još samo *jednolike* organe *istog* pogonskog mehanizma.

Međutim pravi *strojni sistem* stupa na mjesto *pojedinačnih samostalnih strojeva* tek kad predmet rada prolazi kroz neprekidan niz različitih uzastopnih procesa koje izvodi više strojeva radilica, a ovi se međusobno *razlikuju*, ali se i uzajamno dopunjuju. Ovdje susrećemo nanovo kooperaciju putem podjele rada, svojstvenu manufakturi, ali sad kao *kombinaciju djelomičnih strojeva radilica*. Specifični alati različitih djelomičnih radnika, na pr. alati drndara, grebenara, strižara, prelaca i t. d. u manufakturnoj vunari, pretvaraju se sada u alate *specificiranih strojeva radilica*, od kojih svaki čini poseban organ za posebnu funkciju u sistemu kombiniranog mehanizma alatlijska. Uglavnom, u onim granama gdje se strojni sistem tek uvodi, sama manufaktura pruža tome sistemu *prvi* nacrt podjele a time i organizacije procesa proizvodnje.¹⁰¹ Međutim

¹⁰¹ Prije epohe krupne industrije bila je manufaktura vune glavna manufaktura Engleske. Zato je u njoj u toku prve polovine 18. vijeka i napravljena većina pokusa. Iskustva stečena na ovčijoj vuni koristiše

odmah nastupa i jedna bitna razlika. U manufakturi moraju djelomični radnici, usamljeni ili u grupama, izvoditi svaki posebni djelomični proces pomoću svojih alata. Ako radnik i jest prilagođen procesu, i proces je prethodno prilagođen radniku. U mašinskoj proizvodnji nestaje ovog *subjektivnog* načela podjele. Ovdje se cjelokupan proces promatra *objektivno*, sam po sebi, i rastavlja se na faze koje ga sačinjavaju, a problem kako će se svaki djelomični proces izvoditi i kako će se različni djelomični procesi povezati, rješava se tehničkom primjenom mehanike, kemije i t. d.,¹⁰² pri čemu se, isto kao i prije, teorijsko rješenje mora usavršiti praktičnim iskustvom stečenim u velikom razmjeru. Svaki djelomični stroj pruža onom do sebe sirovinu, a budući da svi rade u isto vrijeme, to se i proizvod neprestano nalazi na raznim stupnjevima procesa njegova izrađivanja i u prijelazu iz jedne faze proizvodnje u drugu. Kao što u manufakturi neposredna kooperacija djelomičnih radnika stvara određene *brojne odnose* među posebnim radničkim grupama, tako i u složenom strojnom sistemu neprestano zapošljavanje jednog djelomičnog stroja od strane drugog stvara određeni *razmjer* među njihovim brojem, opsegom i brzinom. Kombinirani stroj radilica, postavši sada sistem kojega su udovi *raznovrsne* posebne radilice i *grupe* takvih radilica, utoliko je savršeniji ukoliko mu je cjelokupni proces povezaniji, t. j. ukoliko se prijelaz sirovine od prve do posljednje faze vrši s manje prekida, dakle, ukoliko sirovinu iz jedne faze proizvodnje u drugu više prenosi mehanizam, a ne ljudska ruka. Dok je u *manufakturi* izoliranje po-

i pamuku, za kojega mehaničku preradu nije potrebno toliko napornih priprema, kao što se kasnije obrnuto mehanička industrija vune razvija na osnovi mehaničkog pređenja i tkanja pamuka. Poneki elementi manufakture vune ušli su u tvornički sistem tek ovih posljednjih decenija, na pr. češljanje vune. „Upotreba mehaničke snage u procesu češljanja vune... a otkako je uveden stroj „češljari“ osobito Listerov, ovo se vrši u velikom razmjeru... nesumnjivo je imala kao posljedicu nezaposlenost velikog broja radnika. Prije je vuna češljana rukom, većinom u kolibi češljarevoj. Sada se ona svugdje češlja u tvornici i ručni rad postao je izlišan, izuzevši nekoliko naročitih vrsta postupaka kod kojih se još daje prednost vuni rukom češljanoj. Mnogi ručni češljari našli su rada u tvornici; ali je proizvod ručnog češljanja u poređenju s proizvodom stroja tako neznatan, da je vrlo veliki broj češljara ostao nezaposlen.” (*RIF*, za 31. oktobar 1856., str. 16.)

¹⁰² „Princip tvorničkog sistema sastoji se u tome što se podjela rada među pojedinim zanatlijama zamjenjuje raščlanjavanjem procesa rada na njegove bitne sastavne dijelove.” (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 20.)

sebnih procesa načelo koje postavlja sama podjela rada, u razvijenoj *tvornici* vlada naprotiv *kontinuitet* posebnih procesa.

Bilo da počiva na jednostavnoj kooperaciji *istovrsnih* strojeva radilica kao u tkaonici, ili na kombinaciji *raznovrsnih* radilica kao u predionici, sistem mašinerije sačinjava *jedan* veliki *automat* čim ga u pogon stavlja prvi motor koji se sâm pokreće. Međutim cjelokupni sistem može pokretati recimo parni stroj, ma da pojedini strojevi alatljike još mogu trebati radnike za izvjesne poslove, kao što je bilo za pokretanje „mule” (stroja predilice) prije nego što je uvedena automatska mule-predilica (selfacting mule), i kao što je još uvijek za finu pređu; ili pak radnici moraju rukovati kakvim dijelom stroja kao kakvom alatkom da bi taj dio mogao vršiti svoj rad, kao što je bio slučaj pri gradnji strojeva prije nego što je *slide rest* (naprava za struganje željeza) bio pretvoren u automat. Čim stroj radilica vrši sve pokrete potrebne za obrađivanje sirovine bez čovjekove suradnje i samo s neznatnim njegovim ispomaganjem, imamo *automatski* sistem mašinerije, koji se pak neprestano može dotjerivati u detaljima. Tako na pr. aparat koji zaustavlja predilicu čim se neka žica pređe prekinu, i selfacting stop (automatska kočnica), koja zaustavlja poboljšani parni razboj čim na srdački čunka nestane žice za potku, sasvim su moderni pronalasci. Kao primjer kontinuiteta proizvodnje i provođenja automatskog principa može važiti moderna tvornica papira. Uopće, na proizvodnji papira, na bazi različnih sredstava za proizvodnju, može se detaljno i uspješno proučavati razlika među različnim načinima proizvodnje, kao i veza između društvenih odnosa proizvodnje i tih načina proizvodnje; staro njemačko pravljenje papira daje nam uzorak zanatske proizvodnje, Holandija u 17., a Francuska u 18. vijeku uzorak prave manufakture, a moderna Engleska uzorak automatske fabrikacije u ovoj grani. Pored ovoga postoje u Kini i Indiji dva različna staroazijska oblika iste industrije.

U sistemu složenom od strojeva radilica kojima kretanje daje *centralni automat* isključivo preko transmisije mašinerije, imamo najrazvijeniji oblik strojnog načina rada. Na mjesto pojedinačnog stroja stupa ovdje mehanička grdosija koja svojim tijelom ispunjava čitave tvorničke zgrade i kojega demonska snaga, spočetka pritajena gotovo svečano odmjerenim kretanjem njenih divovskih udova, izbija u bijesnom i vrtočlavom poigravanju njenih bezbrojnih pravih radnih organa.

Bilo je mule, parnih strojeva i t. d. prije nego što je bilo radnika kojima je isključivi posao bio da prave parne strojeve, mule i t. d., baš kao što su ljudi nosili odijelo i prije nego što je bilo krojača. Ali su pronalasci Vaucansona, Arkwrighta, Watta i dr. mogli biti izvedeni samo zato, što je svaki pronalazak nalazio gotov i znatan broj vještih mehaničkih radnika koje je dao manufakturni period. Jedan dio ovih radnika sastojao se od samostalnih zanatlija raznih profesija, drugi je bio okupljen u manufakturama gdje je, kao što je prije rečeno, vladala osobito stroga podjela rada. Što su se pronalasci više množili i što je jača bivala potražnja strojeva novoga izuma, to se sve više i više razvijalo s jedne strane podvajanje fabrikacije strojeva u raznolike samostalne grane, a s druge strane podjela rada u unutrašnjosti manufaktura koje su gradile strojeve. Ovdje vidimo dakle da je *manufaktura* neposredna tehnička osnova *krupne industrije*. Ona prva proizvela je mašineriju kojom je ova druga, u oblastima proizvodnje koje je prvo zahvatila, ukinula zanatski i manufakturni sistem rada. Strojni sistem rada, dakle, *prirodno* je izrastao na *materijalnoj osnovi* koja *nije bila udešena* za njega. Dostigavši izvjestan stupanj razvitka on je morao revolucionirati samu tu osnovu, koju je isprva zatekao gotovu, a onda je u starom obliku dalje izrađivao, i stvoriti novu bazu koja odgovara njegovu vlastitom načinu proizvodnje. Kao što pojedinačni stroj ostaje sićušan dok mu pogonska snaga dolazi jedino od čovjeka, kao što se strojni sistem nije mogao slobodno razviti prije nego što je na mjesto zatečenih pogonskih snaga — životinja, vjetra, čak i vode — došao parni stroj, tako je isto i čitav razvitak *krupne industrije* bio paraliziran dokle god je njeno najkarakterističnije sredstvo za proizvodnju, sam stroj, morao za svoj opstanak zahvaljivati osobnoj snazi i osobnoj umješnosti djelomičnog radnika u manufakturi i zanatlije izvan nje, dokle god je dakle zavisila od razvijenosti mišića, oštine pogleda i virtuoznosti ruke kojom su oni vodili svoje sićušno oruđe. Pored toga što su strojevi bili skuplji zbog takvoga njihova porijekla — a to i jest okolnost koja rukovodi kapital kao *svijesna pobuda*, — širenje industrije koja je već radila strojevima i prodiranje mašinerije u nove grane proizvodnje bili su uslovljeni brojnim porastom takve kategorije radnika kakva se, uslijed polu-umjetničke prirode njena posla, mogla umnožiti samo postepeno, a ne na skokove. Ali je na izvjesnom stupnju razvitka *krupna industrija* dospjela i u *tehničkom pogledu* u sukob sa svojom zanatskom i manufakturnom podlogom. Proširen opseg

pogonskih strojeva, transmisijnog mehanizma i strojeva alat-ljika; veća kompliciranost njihovih sastavnih dijelova ukoliko se stroj alatljika više oslobađao zanatskog uzorka, po kome je isprva poglavito građen, i dobijao slobodan oblik određen jedino njegovim mehaničkim zadatkom;¹⁰³ izgrađivanje automatskog sistema i sve neizbježnija upotreba teško obradiva materijala, na pr. željeza umjesto drveta — to su zadaci koji su se prirodno postavili i koji su svugdje udarili na osobne prepreke, koje radno osoblje okupljeno u manufakturi samo donekle savladuje, ali ne otklanja potpuno. Tako manufaktura nije mogla davati strojeve kakvi su na pr. moderni štamparski stroj, moderni parni razboj ili moderna grebenara.

Prevrat u načinu proizvodnje jedne industrijske sfere izaziva prevrat i u drugoj. Ovo vrijedi u prvom redu za takve industrijske grane koje je *društvena* podjela rada doduše izdvojila, tako da svaka proizvodi samostalnu robu, ali koje se ipak prepliću kao faze jednog jedinstvenog procesa. Tako je strojno pređenje izazvalo potrebu strojnog tkanja, a oba zajedno potrebu mehaničko-kemijske revolucije u bijeljenju, štampanju i bojenju. Tako je revolucija u pređenju pamuka izazvala s druge strane i pronalazak „gin”-stroja za odvajanje pamučnih vlakana od sjemenja, i tek je time omogućena proizvodnja pamuka u zahtijevanom velikom razmjeru.¹⁰⁴ Ali je revolucija u načinu proizvodnje industrije i poljoprivrede naročito prisilila na revolucioniranje *općih* uslova društvenog procesa proizvodnje, t. j. *saobraćajnih i transportnih sredstava*. Saobraćajna i transportna sredstva jednoga društva kojega je pivot [stožer], kako bi to rekao *Fourier*, bila sitna zemljoradnja

¹⁰³ Mehanički razboj bio je u prvom svom obliku poglavito od drveta; usavršeni, moderni, od željeza. Koliko stari oblik sredstva za proizvodnju gospodari početka njegovim novim oblikom, vidi se između ostalog i iz najpovršnijeg poređenja modernog parnog razboja sa starijim, moderne duhaljke u ljevaonicama željeza s prvom neotesanom mehaničkom reprodukcijom običnog mijeha, a možda očitije nego iz svega drugog iz poređenja jedne lokomotive, ispitane prije pronalaska sadašnje lokomotive, koja je imala dvije noge i dizala ih naizmjenice kao konj. Tek kad se mehanika jače razvije i praktično se iskustvo nago-mila, oblik se određuje isključivo prema mehaničkom principu oslobo-đavajući se potpuno tradicionalnih tjelesnih oblika alata koji se pretva-raj u stroj.

¹⁰⁴ *Cottongin* [stroj za čišćenje pamuka od sjemenja], izum yankee-a Eli Whitney (jenki-a Eli Hvitni-a), u svojoj se suštini manje izmijenio nego ikoli drugi stroj 18. vijeka sve do današnjih dana. Tek pedesetih godina nadmašio je Whitney-ev stroj drugi jedan Amerikanac, g. Emery iz Albany-a, New-York, jednim koliko jednostavnim toliko i uspješnim poboljšanjem.

s njenom uzgrednom kućnom industrijom i gradsko zanatstvo, nisu više nikako mogla biti dovoljna za potrebe proizvodnje u manufakturnom periodu s njegovom proširenom podjelom društvenog rada, njegovim koncentriranjem sredstava za rad i radnikâ i s njegovim kolonijalnim tržištima, pa su doista bila revolucionirana. Tako su se saobraćajna i transportna sredstva, naslijeđena od manufakturnog perioda, ubrzo pretvorila u nesnošljive kočnice za krupnu industriju s njenom grozničavom brzinom u proizvodnji, s masom njenih proizvoda, s njenim stalnim prebacivanjem velikih masa kapitala i radnika iz jedne oblasti proizvodnje u drugu, i s njenim novim odnosima na svjetskom tržištu. Stoga je, pored potpunog prevrata u građenju jedrilica, saobraćaj i transport postepeno bio prilagođen načinu proizvodnje krupne industrije sistemom riječnih parobroda, željeznica, oceanskih parobroda i telegrafa. A strahovite mase željeza što ih je sad trebalo kovati, spajati, sjeći, bušiti i uobličavati, zahtijevale su opet sa svoje strane divovske strojeve, za građenje kojih manufakturna izrada strojeva nije bila dorusla.

Krupna industrija bila je dakle prinuđena postati gospodar nad svojim karakterističnim sredstvom za proizvodnju, nad samim strojem, *i da strojeve pravi pomoću strojeva*. Tek na ovaj način je ona sebi stvorila adekvatnu tehničku podlogu i stala na svoje noge. S rasprostriranjem strojnog načina rada prvih decenija 19. stoljeća, *domogla se mašinerija* pomalo *proizvodnje strojeva alatjika*. Ipak su tek posljednjih decenija [prije 1867.] ogromni željeznički radovi i pomorsko parobrodarstvo dali život *divovskim strojevima za građenje prvih motora*.

Najbitniji uslov za proizvođenje strojeva pomoću strojeva bio je takav pogonski stroj koji je kadar napeti ogromnu snagu, ali da se ujedno može i potpuno kontrolirati. Takav motor, parni stroj, već je postojao. Ali, u isto vrijeme bilo je potrebno strojnim putem proizvoditi i točne geometrijske oblike, kao liniju, ravninu, krug, valjak, stožac i kuglu, potrebne za pojedine strojne dijelove. Taj problem riješio je *Henry Maudsley* prvog decenija 19. vijeka pronalazeći *slide rest* [saonice struga], koji je brzo automatiziran i sa tokarske klupe, kojoj je isprva bio namijenjen, prenijet u izmijenjenom obliku na druge konstrukcione strojeve. Ova mehanička sprava ne zamjenjuje neku posebnu alatku, već samo *čovjekovu ruku* postizujući određen oblik držanjem, prilagođavanjem i upravljanjem sječiva instrumenata za sječenje i t. d. prema materijalu koji se obrađuje, na pr. željezu. Na taj način pošlo je za

rukou da se geometrijski oblici pojedinih strojnih dijelova „proizvode s takvim stupnjem lakoće, točnosti i brzine, kakav se nije dao postići rukom ni najiskusnijeg radnika.”¹⁰⁵

Promatramo li sad onaj dio *mašinerije za građenje strojeva* koji sačinjava sam *stroj alatljiku*, vidimo da je to opet zanatski instrument, ali divovskog opsega. Tako je na pr. radni organ *stroja za bušenje* ogromno svrdlo koje tjera parni stroj, a bez kojega se opet ne bi mogle proizvoditi stubline velikih parnih strojeva i hidrauličkih preša. Mehanička tokarska klupa je divovska reprodukcija obične tokarske klupe koja se nogom pokreće, stroj za blanjanje je željezni tesar koji obrađuje željezo istim alatima kojima drvodjelja obrađuje drvo; alatka koja u londonskim brodogradilištima siječe furnire je divovska britva; alatka stroja za rezanje željeza, koja ga reže kao krojačeve škare tkaninu, jesu divovske škare, a parni čekić operira s običnom glavom čekića, ali toliko teškom, da ni sam Thor ne bi njome mogao zamahnuti.¹⁰⁶ Takav jedan parni čekić, *Nasmith-ov* (Nesmitov) pronalazak, težak je preko 6 tona, i s visine od 7 stopa pada vertikalno na nakovanj težak 36 tona. Igrajući se on smrvu u prah granitnu stijenu, a isto tako je sposoban da u meko drvo ukuca čavao nizom lakih udaraca.¹⁰⁷

Dobivši oblik mašinerije, sredstvo za rad dobija takav oblik materijalne egzistencije koji zahtijeva da se ljudska snaga zamijeni prirodnim snagama, a stečena rutina svijesnom primjenom prirodnih nauka. Sklop društvenog procesa rada u manufakturi je *sasvim subjektivan*, to je *kombinacija* djelomičnih radnika; strojni sistem krupne industrije sasvim je *objektivan* organizam proizvodnje koji radnik *zatječe* kao gotov materijalni uslov za proizvodnju. U jednostavnoj kooperaciji, pa čak i u kooperaciji koja počiva na podjeli rada, još uvijek zavisi više manje od slučaja hoće li *kolektivni* radnik istisnuti izoliranog radnika. Mašinerija, međutim, osim izuzetaka koje

¹⁰⁵ *The Industry of Nations*, London 1855., dio II., str. 239. Tamo se kaže i ovo: „Ovaj dodatak tokarskoj klupi može izgledati jednostavan i naoko bez važnosti; ali držimo da ne ćemo pretjerati ako rečemo da je njegov utjecaj na usavršavanje i širenje upotrebe strojeva bio isto toliko velik, koliko i Wattovo usavršavanje parnog stroja. Njegovo je uvođenje odmah prouzročilo usavršavanje i pojeftinjavanje svih strojeva i dalo je podstreka za nove pronalaskе i poboljšanja.”

¹⁰⁶ U Londonu se jedan stroj za kovanje osovina koje okreću točkove parobroda zove „Thor”. Taj stroj kuje osovinu, tešku 16½ tona, s istom lakoćom s kojom kovač kuje potkovicu.

¹⁰⁷ Strojevi koji obrađuju drvo, a mogu se upotrijebiti i u malom gospodarstvu, većinom su *amerikanski* pronalazak.

ćemo kasnije navesti, funkcionira samo vođena neposredno podružtvljenim *zajedničkim* radom. Sada dakle *kooperativni* karakter procesa rada postaje *tehničkom* nužnošću koju nameće sama priroda sredstva za rad.

2. Vrijednost koju stroj ustupa proizvodu

Vidjeli smo da proizvodne snage koje potječu iz kooperacije i podjele rada ne stoje kapital ništa. One su *prirodne snage društvenog rada*. Tako isto ni prirodne snage, para, voda i t. d., koje se prilagođavaju proizvodnim procesima, ne stoje ništa... Ali kao što su čovjeku potrebna pluća radi disanja, tako mu je potrebno i „djelo ljudske ruke” radi proizvodne potrošnje prirodnih snaga. Potrebno je vođeno kolo da bi se iskoristila pogonska snaga vode, parni stroj da bi se iskoristila elastičnost pare. A kako je s prirodnim snagama, tako je i s naukom. Jednom otkriven, zakon o deklinaciji magnetne igle u oblasti djelovanja električne struje, ili o stvaranju magnetizma u željezu oko kojega kruži električna struja, ne stoji ni pare.¹⁰⁸ Ali, za iskorištavanje tih zakona u telegrafiji i t. d. potreban je veoma skup i razgranat aparat. Stroj, kao što smo vidjeli, ne istiskuje *alatku*. Povećavajući svoj opseg i broj, alatka se od majušnog oruđa čovjekova organizma pretvara u alatku mehanizma koji je čovjek stvorio. Kapital više ne ostavlja radnika da radi ručnom alatkom, već strojem koji sam upravlja svojim alatima. Pa dok je zbog toga na prvi pogled jasno da krupna industrija uvlačeći u proces proizvodnje ogromne prirodne snage i prirodne nauke, mora izvanredno povećavati proizvodnost rada, nikako nije isto tako jasno da li se ova povećana proizvodna snaga ne otkupljuje s druge strane povećanim utroškom rada. Kao i svaki drugi sastavni dio *postojanog kapitala*, ni stroj ne stvara vrijednost, ali ustupa vlastitu svoju vrijednost proizvodu kojega izradi služi. Ukoliko on ima vrijednosti, te je stoga prenosi na proizvod, on sačinjava sastavni dio njegove vrijednosti. Umjesto da ga učini *jeftinijim*, on ga čini *skupljim* razmjerno svojoj vlastitoj vrijednosti. I očigledno je da vrijednost stroja i sistematski

¹⁰⁸ Nauka ne stoji kapitalista uopće „ništa”, ali mu to nikako ne smeta da je iskorišćuje. Kapital pripaja sebi „tuđu” nauku kao i tuđi rad. „Kapitalističko” prisvajanje i „lično” prisvajanje dvije su sasvim različite stvari bez ikog zajedničkog. Čak se i dr. Ure žalio na to što njegovi ljubljani tvorničari, koji iskorištavaju strojeve, nemaju ni pojma o mehanici, a Liebig navodi mnoge primjere o strahovitom nepoznavanju kemije engleskih kemijskih tvorničara.

razvijene mašinerije, toga karakterističnog *sredstva za rad* krupne industrije, nerazmjerno raste ako ga uporedimo sa sredstvima za rad zanatskog i manufakturnog načina rada.

Sad treba na prvom mjestu primijetiti da *stroj u proces rada* uvijek ulazi cijeli, a u *proces oplodivanja vrijednosti* samo djelomično. On nikad ne dodaje više vrijednosti nego što prosječno gubi svojim trošenjem. Dolazi dakle do velike razlike između vrijednosti stroja i onog dijela vrijednosti koji se periodično s njega prenosi na proizvod. Pokazuje se velika razlika između stroja kao elementa *koji stvara vrijednost* i kao elementa *koji stvara proizvod*. Što je veći period u kome ista mašinerija služi u istom procesu rada, to je ta razlika veća. Istina, vidjeli smo da svako pravo *sredstvo za rad*, ili instrument za proizvodnju, ulazi u proces rada uvijek cijelo, a u proces oplodivanja vrijednosti samo djelomično, razmjerno svom dnevnom prosječnom trošenju. Ali ova *razlika* između upotrebe i trošenja mnogo je veća kod stroja nego kod alatke; stroj je sagrađen od trajnog materijala i zato duže živi, njegova primjena, podešena po strogo naučnim zakonima, omogućuje veću štedljivost u trošenju njegovih sastavnih dijelova i sredstava koja on troši, i naposljetku njegovo polje proizvodnje je *nerazmjerno* prostranije nego u alata. Kad od stroja i od alata odbijemo njihovo prosječno dnevno koštanje, ili sastavni dio vrijednosti koji dodaju proizvodu svojim prosječnim dnevnim trošenjem i potrošnjom pomoćnih materija, kao ulja, ugljena i t. d., onda oni rade *besplatno*, baš kao prirodne snage koje postoje bez učešća ljudskog rada. Što je veći djelokrug proizvodnosti mašinerije prema djelokrugu proizvodnosti alata, to je veći krug njene *besplatne* usluge u poređenju s alatom. Tek u krupnoj industriji čovjek uči da *besplatno* i u velikom razmjeru, kao kakvu prirodnu snagu, iskorišćuje proizvod svog minulog, već opredmećenog rada.¹⁰⁹

¹⁰⁹ *Ricardo* ima ovo djelovanje strojeva, koje on inače nije ni razvio kao što nije razvio ni opću razliku između procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti, ponekad tako isključivo u vidu, da u tim prilikama zaboravlja na onaj sastavni dio vrijednosti koji strojevi ustupaju proizvodu i potpuno trpa strojeve na jednu kamaru s prirodnim snagama. Tako on kaže na pr.: „Adam Smith nigdje ne potcjenjuje usluge koje nam čine prirodne snage i strojevi, ali vrlo točno razlikuje prirodu vrijednosti koju one dodaju dobrima... Budući da one svoj posao vrše *besplatno*, to pomoć koju nam ukazuju ne dodaje ništa prometnoj vrijednosti.” (*Ricardo: Principles etc.*, str. 336., 337.) Naravno da je Ricardova primjedba točna, kad se suprotstavi trabunjanju *J. B. Say-a*, po kome je „usluga” strojeva u tome što *stvaraju vrijednost* koja čini dio „profita”.

Promatrajući kooperaciju i manufakturu došli smo do rezultata da se u izvjesnim općim uslovima proizvodnje, kao zgradama i t. d., u poređenju s rascjepkanim uslovima proizvodnje izoliranih radnika, pravi veća ušteda, jer se zajednički troše, i da je zbog toga proizvod manje skup. A kod strojne industrije ne samo da *mnoge* alatke *jednog* stroja radiice zajednički troše njegovo tijelo, već i *mnogi* strojevi *radilice* zajednički iskorišćuju isti stroj pokretač i jedan dio transmissionog mehanizma.

Kad je data razlika između vrijednosti stroja i onog dijela vrijednosti koji on ustupa svom dnevnom proizvodu, onda stepen u kome će ovaj dio vrijednosti učiniti proizvod skuplijem zavisi u prvom redu od *opsega proizvoda*, tako reći od njegove površine. U predavanju koje je objavio 1858. g. *Baynes* (Bejnz) iz Blackburna (Blekbarna) cijeni da „svaka stvarna^{100a} mehanička konjska snaga tjera 450 vretena na automatskoj mule i komunikator, ili 200 vretena na throstle-predilici, ili 15 razboja za 40 inch cloth [tkaninu od 40 cola] pored njihovih naprava za zatezanje i glađenje osnove i t. d.” Dakle, dnevno koštanje jedne parne konjske snage i trošenje mašinerije koju ona pokreće, razdjeljuje se u prvom slučaju na dnevni proizvod 450 mule-vretena, u drugom 200 throstle-vretena, a u trećem 15 mehaničkih razboja, tako da se na unču pređe ili na aršin platna prenosi samo sićušan dio vrijednosti. Isto tako je i u gornjem primjeru s parnim čekićem. Kako se njegovo dnevno trošenje, potrošnja uglja i t. d., razdjeljuje na užasne mase željeza

^{100a} (Primjedba uz treće izdanje. — Jedna „konjska snaga” jednaka je snazi 33.000 stopa-funti u minuti, t. j. snazi koja diže 33.000 funti u minuti na visinu od 1 stope (engleske), ili 1 funtu na visinu od 33.000 stopa. U tekstu se misli na ovu konjsku snagu. Međutim, u običnom poslovnom jeziku, a ovdje-ondje i u citatima u ovoj knjizi, pravi se razlika između „nominalnih” i „trgovačkih” ili „indiciranih” konjskih snaga istog stroja. Stara ili nominalna konjska snaga izračunava se isključivo na osnovi udara klipa i promjera stubline, nikako ne uzimajući u obzir pritisak pare i brzinu klipa. T. j. ona faktično kaže: Ovaj parni stroj ima na pr. 50 konjskih snaga ako bi se tjerao s onako slabim pritiskom pare i onako neznatnom brzinom kao u vrijeme Boultona i Watta. Ali, odonda su oba posljednja činioca izvanredno porasla. Danas se mehanička snaga koju neki stroj stvarno daje, mjeri indikatorom koji bilježi pritisak pare. Brzina klipa da se lako utvrditi. Na ovaj način, mjera „zabilježenih” ili „trgovačkih” konjskih snaga nekog stroja jest matematička formula koja istovremeno uzima u obzir promjer stubline, visinu udara klipa, brzinu klipa i pritisak pare, i time pokazuje koliko puta u minuti stroj stvarno daje po 33.000 stopa-funti. Prema tome, nominalna konjska snaga može ustvari da dà 3, 4 pa i 5 zabilježenih ili stvarnih konjskih snaga. Ovo radi objašnjenja raznih kasnijih citata. F. E.)

koje on svaki dan tuče, to se na svaku centu željeza prenosi samo malen dio vrijednosti, koji bi bio veoma velik ako bi se divovski instrument upotrebljavao za ukucavanje sitnih čavala.

Ako je dat opseg djelovanja stroja radilice, dakle broj njegovih alatki, ili, kad se radi o snazi, opseg koji je dat, masa proizvoda zavisit će od *brzine* kojom on operira, dakle na pr. od brzine kojom se okreće vreteno ili od broja udaraca što ih čekić daje u minuti. Neki od onih kolosalnih čekića daju 70 udaraca, Ryderov (Rajderov) kovački patent-stroj, koji radi s parnim čekićem manjih dimenzija i kuje vretena, pravi 700 udaraca u minuti.

Kad je dat razmjer u kojem stroj ustupa vrijednost proizvodu, veličina toga dijela vrijednosti zavisi od *veličine vrijednosti samog stroja*.¹¹⁰ Što manje rada on sam sadrži, to manje vrijednosti dodaje proizvodu. Što manje vrijednosti ustupa, to je on proizvodniji i to se više njegova usluga približuje uslugama prirodnih sila. A *proizvođenje strojeva pomoću strojeva* smanjuje njihovu vrijednost razmjerno njihovu opsegu i djelovanju.

Uporednim ispitivanjem cijena zanatlijski ili manufakturno proizvođenih roba sa cijenama istih roba proizvođenih pomoću strojeva dolazimo do tog općeg rezultata, da kod strojnog proizvoda onaj sastavni dio vrijednosti koji potječe od *sredstava za rad, relativno raste*, ali se *apsolutno smanjuje*. To jest, smanjuje se njegova apsolutna veličina, ali se povećava njegova veličina u odnosu prema cjelokupnoj vrijednosti proizvoda, na pr. jedne funte pređe.¹¹¹

¹¹⁰ Razumije se, čitalac zbunjen kapitalističkim pojmovima pita se ovdje gdje su „*kamati*“ koje stroj dodaje proizvodu razmjerno svojoj kapital-vrijednosti. Lako je međutim uvidjeti da stroj, budući da kao i ma koji drugi sastavni dio postojanog kapitala ne stvara *novu vrijednost*, ne može ovu dodavati ni pod imenom „*kamata*“. Zatim je jasno da se ovdje, gdje se radi o *proizvodnji viška vrijednosti*, nijedan njegov dio ne može unaprijed pretpostaviti kao „*kamati*“. Kapitalistički *način računanja*, koji na prvi pogled *izgleda* besmislen i protivurječan zakonima stvaranja vrijednosti, objasniti ćemo u trećoj knjizi ovog spisa.

¹¹¹ Ovaj sastavni dio vrijednosti koji strojevi dodaju opada i apsolutno i relativno ako oni istiskuju konje ili uopće radne životinje koje služe samo kao pogonska snaga, a ne kao strojevi za mijenjanje materije. Uzgred ćemo napomenuti da *Descartes* definirajući životinje kao puke strojeve gleda očima manufakturnog perioda, dok je u Srednjem vijeku, a i kasnije opet g. von Halleru u njegovoj *Restauration der Staatswissenschaften* životinja važila kao čovjekov pomoćnik. Da su i *Descartes* i *Bacon* u promijenjenom liku proizvodnje i u čovjekovom praktičnom svladavanju prirode gledali rezultat promijenjene metode mišljenja, pokazuje *Descartes: Discours de la Méthode*, gdje između

Jasno je da se rad samo premješta, da se dakle ukupna suma rada koja se zahtijeva za proizvođenje izvjesne robe ne smanjuje, ili da se proizvodna snaga rada ne povećava ako proizvođenje nekog stroja stoji toliko rada koliko on svojim djelovanjem ušteduje. Međutim, razlika između rada koji on stoji i rada koji ušteduje, ili stepen njegove proizvodnosti, očividno ne zavisi od razlike između njegove vlastite vrijednosti i vrijednosti alatke koju je zamijenio. Razlika traje dotle, dok radni troškovi stroja, a otuda i dio vrijednosti koji on proizvodu dodaje, ostaju manji od vrijednosti koju bi radnik sa svojom alatkom dodao predmetu rada. Prema tome, proizvodnost stroja mjeri se *stepenom u kome zamjenjuje ljudsku radnu snagu*. Po g. Baynesu, na 450 mule-vretena s parnim komunkatorom, koje tjera jedna parna konjska snaga, dolazi $2\frac{1}{2}$ radnika,¹¹² a sa svakim automatskim mule-vretenom ispredu $2\frac{1}{2}$ radnika, računajući radni dan od 10 sati, 13 unča pređe (prosječni brojevi), dakle $365\frac{5}{8}$ funti pređe nedjeljno. Dakle, oko 366 funti pamuka (radi pojednostavljenja ne uzimamo u račun otpatke), pretvarajući se u pređu, usisavaju samo 150 radnih sati ili 15 desetosatnih radnih dana, dok bi proizvođena pomoću kolovrata, kojim ručni prelac izradi 13 unča pređe za 60 sati, ista količina pamuka zahtijevala rad od 2.700 desetosatnih radnih dana, ili 27.000 radnih sati.¹¹³ Gdje je stara metoda

ostalog stoji: „Moguće je” (pomoću metode koju je on uveo u filozofiju) „steći znanja koja su vrlo korisna za život i protivno spekulativnoj filozofiji koja se uči po školama naći praktičnu primjenu ovih znanja, pomoću kojih bismo — poznajući snagu i djelovanje vatre, vode, uzduha, zvijezda i svih drugih predmeta svoje okoline isto onako točno kao što poznajemo poslove naših zanatlija — mogli naše znanje primijeniti za svaku upotrebu za koju su oni pogodni; tako bismo mi mogli postati *gospodarima i posjednicima prirode*” i tako „pridonijeti *usavršavanju ljudskog života*.” U predgovoru knjizi Sir Dudley North: *Discourses upon Trade* (1691.) stoji da je Descartesova metoda, primijenjena u političkoj ekonomiji, počela ovu oslobađati starih gatki i sujevernih pojmova o novcu, trgovini i t. d. Ipak se engleski ekonomisti prijašnjeg perioda prosječno priključuju Baconu i Hobbesu kao svojim filozofima, dok je kasnije *Locke* bio isključivi filozof političke ekonomije za Englesku, Francusku i Italiju.

¹¹² Prema godišnjem izvještaju Trgovačke komore u Essenu (oktobar 1863.), Kruppova tvornica lijevanog čelika proizvela je 1862. g. pomoću 161 peći za taljenje, usijavanje i cementiranje, 32 parna stroja (1800. g. bilo je u *Manchesteru* svega toliko parnih strojeva u upotrebi) i 14 parnih čekića, što ukupno predstavlja 1.236 konjskih snaga; i pomoću 49 kovačkih tiganja, 203 stroja alatlijeke i oko 2.400 radnika — 13 miliona funti lijevana čelika. Ovdje ne dolaze ni 2 radnika na 1 konjsku snagu.

¹¹³ *Babbage* računa da se na Javi vrijednosti pamuka dodaje 117%, gotovo samo prelačkim radom. U isto vrijeme (1832. g.) iznosila je u

blockprinting-a, t. j. ručnog štampanja pamučnog platna, zamijenjena strojnom štampom, jedan jedini stroj, uz pomoć jednog čovjeka ili mladića, štampa toliko šarenog katuna za 1 sat, koliko prije 200 ljudi.¹¹⁴ Prije nego što je Eli Whitney pronašao 1793. g. cottongin, stajalo je odvajanje funte pamuka od sjemenja jedan prosječan radni dan. Njegov pronalazak omogućio je da jedna Crnkinja uredi na dan 100 funti pamuka, a odonda je djelovanje „gina” još znatno povećano. Funta pamučnih vlakana koja je prije proizvođena za 50 centa, prodavana je kasnije s većim profitom za 10 centa, t. j. sadržavala je još više neplaćena rada. U Indiji se za odvajanje vlakana od sjemenja upotrebljuje jedan polustrojni instrument, t. zv. čurka, pomoću koje jedan čovjek i jedna žena dnevno očiste 28 funti. Sa čurkom koju je prije nekoliko godina izumio dr. Forbes, 1 čovjek i 1 mladić proizvode dnevno 250 funti; a gdje se za pogon upotrebljavaju volovi, para ili voda, potreban je samo mali broj dječaka i djevojčica da hrane stroj materijalom (t. zv. feeders). Šesnaest ovakvih strojeva, tjeranih volovima, obavljaju na dan rad za koji je prije prosječno trebalo 750 ljudi.¹¹⁵

Kao što smo već naveli, parni stroj kod parnog pluga obavi za jedan sat, po cijeni od 3 penca ili $\frac{1}{4}$ šilinga, toliko posla koliko 66 ljudi po cijeni od 15 šilinga na sat. Vraćam se na ovaj primjer da bih suzbio jedno netočno shvaćanje. Naime, 15 šilinga nikako nisu izraz rada što ga 66 ljudi dodaju za 1 sat. Ako je odnos viška rada prema potrebnom radu bio 100-procentan, onda je tih 66 radnika na sat proizvodilo vrijednost od 30 šilinga, ma da se od ovih 66 radnih sati samo 33 predstavljaju u ekvivalentu za same radnike, t. j. u najamnini od 15 šilinga. Uzmimo, dakle, da neki stroj stoji isto onoliko koliko i godišnja najamnina 150 radnika koje je on potisnuo, recimo 3.000 f. st.; ove 3.000 f. st. nikako nisu novčani izraz rada koji su 150 radnika obavili i dodali predmetu rada, već samo *jednog dijela njihova godišnjeg rada* koji se za njih same predstavlja u najamnini. Protivno ovome *novčana vrijednost* stroja od 3.000 f. st. izražava *sav* rad utrošen u toku njegova proizvođenja, ma u kakvom odnosu u tom radu bila radnikova najamnina prema kapitalistovu višku vrijedno-

Engleskoj ukupna vrijednost koju su mašinerija i rad zajedno dodavali pamuku u predionicama za fino pređenje oko 33% od vrijednosti sirovine. (*On the Economy of Machinery*. London 1832., str. 214.)

¹¹⁴ Osim toga, kad se štampa strojem, boja se troši štedljivije.

¹¹⁵ Uporedi: *Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts*, 17. aprila 1860.

sti. Ako stroj, dakle, stoji *isto toliko* koliko i radna snaga koju je zamijenio, onda je i rad što je u njemu otjelovljen uvijek mnogo manji nego živi rad koji je zamijenio.¹¹⁶

Kad mašineriju promatramo isključivo kao *sredstvo za pojeftinjavanje proizvoda*, vidimo da je *granica* njenoj upotrebi data u tome što njena vlastita proizvodnja stoji manje rada nego što njena primjena rad zamjenjuje. Ali za *kapital* ova granica je još uža. Budući da on ne plaća *primijenjeni rad*, već vrijednost primijenjene radne snage, to se za njega upotreba strojeva ograničava *razlikom između vrijednosti stroja i vrijednosti radne snage koju je on zamijenio*. Budući da je podjela radnog dana na potrebni rad i višak rada različna u različnim zemljama, a tako isto i u istoj zemlji u raznim periodima ili u istom periodu, ali u raznim poslovnim granama; zatim budući da stvarna radnikova najamnina čas pada ispod vrijednosti njegove radne snage, a čas se diže iznad nje, to se *razlika između cijene strojeva i cijene radne snage koju su zamijenili može jako mijenjati*, pa makar *razlika između količine rada potrebne za proizvodnju stroja i ukupne količine rada koji je zamijenio ostala ista*.^{116a} Ali samo prva od ovih dviju razlika određuje troškove proizvodnje robe za samog kapitalista i utječe na njega putem prinudnih zakona konkurencije. Zbog toga se danas u Engleskoj iznalaze strojevi koji se upotrebljavaju samo u Sjevernoj Americi, kao što je Njemačka u 16. i 17. vijeku pronalazila strojeve koji su bili primjenjivani samo u Holandiji, i kao što je poneki francuski pronalazak iz 18. vijeka bio iskorištavan samo u Engleskoj. U zemljama sa starijim razvitkom, sam stroj upotrebljavan u nekim poslovnim granama proizvodi takvo preobilje rada (*redundancy of labour*, veli Ricardo) u drugim granama, da padanje najamnine ispod vrijednosti radne snage *sprečava* upotrebu mašinerije, te ova sa stanovišta kapitala, kojega dobitak i inače ne potječe iz smanjenja *primijenjenog* nego *plaćenog* rada, postaje izlišna, a često i nemoguća. U nekim granama engleske *manufakture vune* dječji rad se posljednjih godina jako smanjio, a mjestimično se i sasvim izgubio. Zašto? Tvornički zakon nametnuo je dvije dječje smjene, od kojih

¹¹⁶ „Ove nijeme radne snage (strojevi) uvijek su proizvod rada mnogo manjeg nego što je rad koji zamjenjuju, čak i onda kad su iste novčane vrijednosti.” (Ricardo: *Principles etc.*, str. 40.)

^{116a} Primjedba uz drugo izdanje. Stoga bi u nekom komunističkom društvu strojevi imali sasvim drukčije polje rada nego u buržoaskom društvu.

jedna radi 6, a druga 4 sata, ili svaka samo po 5 sati. Ali roditelji nisu htjeli da „half-timers“-e (poluvremenjake) prodaju jeftinije nego što su prije prodavali „full-timers“-e (cjelovremenjake). *Zbog toga* su poluvremenjaci zamijenjeni strojevima.¹¹⁷ Prije nego što je bio zabranjen rad žena i djece (ispod 10 godina) u rudnicima, nalazio je kapital metodu da gole žene i djevojke često zajedno s muškima upotrebljava u ugljenim i drugim rudnicima, što se toliko slagalo s njegovim moralnim zakonikom, a osobito s njegovom glavnom knjigom, da je tek poslije zabrane počeo primjenjivati strojeve. Yankee su izumjeli strojeve za tucanje kamena. Englezi ih ne upotrebljavaju, jer se „bijeđniku“ („wretch“ — bijednik, jest tehnički termin engleske političke ekonomije za poljoprivrednog radnika) koji taj posao radi, plaća tako mali dio njegova rada, da bi mašinerija kapitalistu *poskupila* proizvodnju.¹¹⁸ Mjestimično se u Engleskoj umjesto konjâ još uvijek upotrebljavaju žene za vuču i t. d. kod kanalskih čamaca,¹¹⁹ jer je rad potreban za proizvodnju konjâ i strojeva matematički data količina, dok se rad za održanje žena suvišnog stanovništva nalazi izvan svakog računa. I zbog toga se ljudska snaga nigdje sramnije ne rasipa na tričarije, nego baš u Engleskoj, zemlji strojeva.

3. Prva djelovanja strojnog načina rada na radnika

Kao što smo pokazali, polaznu točku krupne industrije čini revolucija sredstva za rad, a revolucionirano sredstvo za rad nalazi svoj najrazvijeniji oblik u organiziranom strojnom tvorničkom sistemu. Prije nego što pogledamo kako se ovom objektivnom organizmu pripaja ljudski materijal, razmotrimo nekoliko općih reakcija ove revolucije na samog radnika.

¹¹⁷ „Poduzetnici ne htjedoše bez potrebe zadržati dvije smjene djece ispod 13 godina, t. j. poluvremenjake. Jedna grupa tvorničara, prelci vunene prede, danas zaista rijetko zapošljavaju djecu ispod trinaest godina, t. j. poluvremenjake. Oni su na razne načine usavršili strojeve i unijeli nove, što je upotrebu djece“ (t. j. ispod 13 godina) „učinilo suvišnom. Kao ilustraciju za smanjenje broja djece navest ću proces rada kod koga je postojećim strojevima pridodat jedan aparat, nazvan stroj za nadovezivanje i pomoću kojega jedan mladić“ (iznad 13 godina), „već prema osobini dotičnog stroja, obavlja rad šestorice ili četvorice poluvremenjaka... Sistem poluvremenjaka“ bio je neposredan povod „izumu stroja za nadovezivanje.“ (*RIF*, za 31. oktobar 1858.)

¹¹⁸ „Često puta strojevi mogu biti primijenjeni tek kad se rad (misli se na *najamnina*) popne.“ (Ricardo: *Principles etc.*, str. 479.)

¹¹⁹ Vidi: *Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863.*

a) Kapital prisvaja dodajne radne snage. Rad žena i djece

Mašinerija, ukoliko čini snagu mišića suvišnom, postaje sredstvom da se upotrijebe radnici bez mišićne snage ili nezrele tjelesne razvijenosti, ali veće gipkosti udova. Zbog toga je rad žena i djece bio prva parola kapitalističke primjene strojeva. Ovo moćno sredstvo za zamjenjivanje rada i radnika pretvorilo se ovim odmah u sredstvo za povećanje broja najamnih radnika, neposredno potčinjavajući kapitalu sve članove radničke porodice, bez razlike spola i dobi. Prinudni rad za kapitalista ne samo da je iz radničke porodice istisnuo igru djece, nego i slobodni rad za samu porodicu, vršen u domaćem krugu, u okviru moralnih granica.¹²⁰

Vrijednost radne snage bila je određivana ne samo radnim vremenom potrebnim za održanje individualnog odraslog radnika, već i radničke porodice. Bacajući na tržište rada sve članove radničke porodice, stroj razdjeljuje vrijednost radne snage muža na čitavu porodicu. Stoga ona obara vrijednost njegove radne snage. Kupiti porodicu, razbijenu recimo na 4 radne snage, stoji možda više nego što je prije stajala radna snaga glave porodice, ali se zato dobiju 4 radna dana namjesto jednog, a cijena njihova pada razmjerno preteku viška rada njih četvoro nad viškom rada onog jednoga. Da bi jedna porodica mogla živjeti, njih četvoro moraju davati kapitalu ne samo rad, već i višak rada. I tako stroj, povećavajući ljudski materijal za eksploataciju, koji i jest pravi materijal kapitalističke eksploatacije,¹²¹ od samog početka povećava ujedno i stepen eksploatacije.

¹²⁰ Za vrijeme pamučne krize koja je izbila u toku američkog građanskog rata, engleska vlada uputila je u Lancashire (Lankašir), Cheshire (Češir) i t. d. dr. *Euarda Smitha* da prouči zdravstveno stanje radnika u pamučnoj industriji i da o tome podnese izvještaj. U izvještaju kaže on između ostalog: Pored toga što su radnici uslijed krize izagnati iz tvorničke atmosfere, kriza je donijela i mnoge druge koristi s higijenskog gledišta. Radničke žene imaju sada vremena da podoje svoju djecu mjesto da ih truju s *Godfrey's Cordial*-om (nekim opijatom). Dobile su vremena da nauče *kuhati*; nesreća je da je ta kuharska vještina pala u vrijeme kad nemaju što jesti. Ali se vidi kako je kapital za svoje samooplođivanje uzurpirao porodični rad potreban za potrošnju. Kriza je iskorištena i za to da u naročitim školama radničke kćeri nauče *šiti*. Trebala je jedna američka revolucija i jedna svjetska kriza da bi mlade radnice, koje pređu za cijeli svijet, naučile *šiti*!

¹²¹ „Broj radnika silno je porastao, jer je rad ženâ u sve jačoj mjeri potiskivao rad muškaraca, a osobito dječji rad, rad odraslih. Tri djevojčice od 13 godina, plaćene nedjeljno 6—8 šilinga, zamjenjuju zrelog čovjeka čija se nedjeljna najamnina kreće između 18 i 45 šilinga.” (Th.

Ona isto tako temeljno revolucionira i formalni put kojim se dolazi do kapitalističkog odnosa, t. j. *ugovor* između radnika i kapitalista. Na osnovi robnog prometa, prva je pretpostavka *bila* da su se kapitalist i radnik susretali *kao slobodne osobe*, kao nezavisni vlasnici robe, onaj kao posjednik novca i sredstava za proizvodnju, ovaj kao posjednik radne snage. Ali sad kapital kupuje maloljetnike i polumaloljetnike. Prije je radnik prodavao svoju radnu snagu, raspolažući njome kao osoba formalno slobodna. Sad prodaje ženu i djecu. On postaje *trgovac robljem*.¹²² Potražnja dječjeg rada često čak i u formi sliči na potražnju crnačkog roblja, kakvu su ljudi bili navikli sretati u oglasima američkih listova. Tako jedan engleski tvornički inspektor kaže: Jedan oglas u lokalnom listu jednog od najznatnijih manufakturnih gradova u mom kotaru privukao je moju pažnju. Oglas je glasio: „Traži se 12 do 20 dječaka koji po izgledu imaju najmanje 13 godina. Plaća 4 šilinga nedjeljno. Upitati i t. d.”¹²³ Fraza „koji po izgledu imaju najmanje 13 godina” odnosi se na to što su po tvorničkom zakonu *djeca ispod 13 godina* smjela raditi samo 6 sati. Koliko je dijete staro, mora potvrditi liječnik službeno određen za to (certi-

de Quincey: *The Logic of Political Economy*. London 1845., str. 147., prim.) Kako se izvjesne porodične funkcije, na pr. čuvanje i dojenje djece i t. d., ne mogu sasvim uništiti, to majke, koje je kapital konfiscirao, više ili manje moraju naizmamati zamjenu. Radovi koje zahtijeva porodična potrošnja, kao šivanje, krpanje i t. d., moraju se zamijeniti kupovanjem gotove robe. Smanjenom utrošku kućnog rada odgovara, dakle, veći izdatak u novcu. Stoga troškovi proizvodnje radničke porodice rastu i potiru višak prihoda. Povrh toga, *ekonomija* i *svrishodnost* u trošenju i pripravljanju životnih namirnica postaju nemoguće. O ovim činjenicama, koje službena politička ekonomija prikriva, naći će čitalac bogatog materijala u *Reports* tvorničkih inspektora, u izvještajima *Children's Employment Commission*, a naročito u *Reports on Public Health*.

¹²² Kao suprotnost značajnoj činjenici da su ograničenje rada žena i djece u engleskim tvornicama izvojevali u borbi s kapitalom odrasli muški radnici, možemo čak i u posljednjim izvještajima *Children's Employment Commission* naći da radnički roditelji, koji trguju svojom djecom, pokazuju doista odvratne crte trgovca robljem. A kapitalistički farizej, kao što se može vidjeti iz istih izvještaja, *žali se* na ovu bestijalnost koju je sâm stvorio, uvijekovječio i koju eksploatira, a koju inače krsti „slobodom rada”. „Uzet je u pomoć rad djece... i sad su ona morala sama zarađivati svagdašnji kruh. Nemajući snage da izdrže napor koji im tako malo odgovara, nepoučavana kako da ubuduće vode svoj život, ona su bila prepuštena fizičkom i moralnom propadanju. Židovski historičar koji je pisao o Titovom razorenju Jeruzalema kaže da nije bilo nikakvo čudo što je došlo do tog strahovitog uništenja, kad je jedna mati žrtvovala svoje dijete da bi utišala glad koja ju je morila.” *Public Economy Concentrated*. Carlisle 1833., str. 66.

¹²³ A. Redgrave u *RIF*, za 31. oktobar 1858., str. 40., 41.

fying surgeon). Tvorničar dakle traži djecu koja *izgledaju* kao da već imaju 13 godina. Za posljednjih 20 godina broj djece koja rade u tvornicama opadao je po engleskoj statistici na skokove i u iznenađujućoj mjeri; to je, po iskazima samih tvorničkih inspektora, u velikoj mjeri djelo certifying surgeon-a, koji su uzrast djece penjali prema eksploatatorskoj pohlepi kapitalistâ i potrebama prljave trgovine roditelja. U ozloglašenom londonskom predgrađu Bethnal Green-u (Bethnel Grinu) drži se svakog ponedjeljka i utorka tržište pod vedrim nebom na kojem se djeca oba spola od 9 godina naviše sama naimaju kod londonskih tvorničara svile. „Obični su uslovi: 1 šiling 8 penca nedjeljno (što pripada roditeljima) i 2 penca za mene lično pored čaja.” Ugovori važe samo za nedjelju dana. Prizori na toj tržnici i riječi koje se tamo čuju zbiljski revoltiraju.¹²⁴ U Engleskoj se još uvijek događa da žene „uzimaju djecu iz Workhouse [sirotinjskog doma], i da ih kome bilo kupcu izdadu pod najam za 2 šilinga 6 penca nedjeljno”.¹²⁵ Uprkos zakonodavstvu, roditelji u Engleskoj još uvijek prodaju bar 2.000 svojih dječaka kao žive strojeve za čišćenje dimnjaka (iako postoje naročiti strojevi za taj posao).¹²⁶ Prevrat u *pravnom odnosu* između kupca i prodavača radne snage, prevrat koji je stroj izazvao i koji je takav da čitava transakcija gubi čak i *prividnost ugovora* među slobodnim osobama, pružio je kasnije engleskom parlamentu pravni *razlog da opravda* mijenjanje države u odnose u tvornicama. Svaki put kad tvornički zakon ograniči na 6 sati rad djece u industrijskim granama u koje zakon dotle nije dirao, tvorničari udaraju u nov lelek: da jedan dio roditelja sada povlači djecu iz industrije koja je potpala pod zakon i prodaje je u drugim gdje još vlada „sloboda rada”, t. j. gdje se djeca *prisiljavaju* da rade kao odrasli, pa se dakle mogu skuplje prodati. A kako je kapital po svojoj prirodi *leveller*, t. j. kako u svima oblastima proizvodnje traži kao svoje prirodno pravo da uslovi eksploatacije budu *jednaki*, to zakonsko ograničavanje dječjeg rada u jednoj grani postaje uzrokom njegova ograničavanja i u drugima.

Već smo prije nagovijestili kako se djeca i mlade osobe, kao i radničke žene, koje mašinerija podvrgava kapitalističkoj eksploataciji, *fizički upropašćuju*, prvo neposredno u tvornicama koje se podižu na bazi mašinerije, a zatim posredno u

¹²⁴ CEC, V., 1866., str. 81., br. 31. (Uz četvrto izdanje. — Sada je svilarska industrija u Bethnal Green-u gotovo uništena. — F. E.)

¹²⁵ CEC, III., 1864., str. 53., br. 15.

¹²⁶ CEC, V., str. XXIII. br. 137.

svima ostalim industrijskim granama. Zbog toga ćemo se ovdje zadržati samo na jednom momentu: na ogromnoj smrtnosti radničke djece u prvim godinama njihova života. U Engleskoj ima 16 građanskih kotareva, gdje godišnje na 100.000 žive djece ispod 1 godine dolazi prosječno samo 9.000 smrtnih slučajeva (u 1 kotaru samo 7.047), 24 kotara sa preko 10.000 ili ispod 11.000 smrtnih slučajeva, 39 kotareva sa preko 11.000 a ispod 12.000, 48 kotareva sa preko 12.000 a ispod 13.000, 22 kotara sa preko 20.000, 25 kotara sa preko 21.000, 17 sa preko 22.000, 11 sa preko 23.000, kotarevi Hoo, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne i Preston sa preko 24.000, Nottingham, Stockport i Bradford sa preko 25.000, Wisbeach sa 26.000 i Manchester sa 26.125.¹²⁷ Kao što je jedna službena liječnička anketa od 1861. g. dokazala, glavni uzrok visokoj stopi smrtnosti, apstrahirajući od lokalnih okolnosti, jest *zanimanje matera izvan kuće* i zapuštanje i rđavo postupanje s djecom koje iz toga potječe, između ostalog neodgovarajuća hrana, oskudica hrane, kljukanje opijatima i t. d., a uz to i neprirodno otuđivanje matera od rođene djece, što dovodi do namjernog izgladnjivanja i trovanja.¹²⁸ U onim poljoprivrednim kotarevima, „gdje je zaposlenost žena minimalna, stepen smrtnosti naprotiv je najniži”.¹²⁹ Ali je bio neočekivan rezultat, kad je anketna komisija od 1861. g. iznijela da u nekim čisto zemljoradničkim kotarevima kraj Sjevernoga mora stopa smrtnosti djece ispod 1 godine gotovo dostiže stopu najozloglašnijih tvorničkih kotareva. Zbog toga je Dr. Julian Hunter (Hanter) dobio nalog da ovu pojavu istraži na samom mjestu. Njegov je izvještaj priključen uz *Sixth Report on Public Health*.¹³⁰ Dotle se držalo da djecu kosi malarija i druge bolesti svojstvene niskim i močvarnim krajevima. Anketa je utvrdila baš protivno; naime da je „isti uzrok koji je suzbio malariju, t. j. pretvaranje u plodnu oranicu zemljišta koje je zimi bilo barušina, a ljeti mršava ispaša, izazvao i izvanredno visoku smrtnost

¹²⁷ PHR, VI., 1864., str. 34.

¹²⁸ „Ona (anketa od 1861.)... pokazala je osim toga da pod opisanim okolnostima s jedne strane propadaju djeca uslijed zapuštenosti i nepodesnog postupanja koje sobom donosi tvornički rad njihovih matera, a s druge strane matere gube u strahovitoj mjeri prirodna osjećanja prema rođenoj djeći. Njihova ih smrt obično ne rastužuje mnogo, a ponekad... i same pribjegavaju direktnim mjerama da do nje dovedu.” (Isto.)

¹²⁹ Isto, str. 154.

¹³⁰ Isto, str. 454. do 463. *Report by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.*

djece".¹³¹ Sedamdeset praktičnih liječnika koje je dr. Hunter u tim kotarevima saslušao, pokazao u ovome „zadivljujuću jednodušnost". Stvar je u tome da je s revolucijom u zemljoradnju bio uveden *industrijski sistem*. „Čovjek, koji se zove *gangmaster* uzima u najam udate žene, koje rade u *grupama* s djevojkama i mladićima, i za izvjesnu sumu stavlja ih na raspolaganje zakupcima. Ove bande često putuju mnogo milja daleko od svojih sela; jutrom i večerom sretamo ih po putovima. Žene nose kratke donje i gornje suknje i čizme, katkad i hlače; naizgled su vrlo snažne i zdrave, ali iskvarene raspojasanošću na koju su se privikle i bezobzirne prema kobnim posljedicama koje zbog njihove sklonosti prema ovom aktivnom i slobodnom načinu života stižu njihovu dojenčad koja kod kuće skapavaju."¹³² Ovdje se ponavljaju sve pojave poznate iz tvorničkih kotareva, a još u većem stepenu prikriveno ubijanje djece i trovanje djece opijatima.¹³³ „Duboko gađenje kojim ja gledam na *svako* jače zapošljavanje odraslih žena u *industriji*", veli dr. Simon (Sajmon), liječnik namješten kod engleskog *Privy Council* i glavni urednik izvještaja o *Public Health* „objašnjivo je kad se uzme koliko ja poznajem zla koja ono donosi."¹³⁴ „Za manufakturne kotareve u Engleskoj bit će doista sreća", uzvikuje u jednom službenom izvještaju tvornički inspektor R. Baker, „ako se svima ženama, koje imaju djece, *zabrani* rad ma u kojoj tvornici."¹³⁵

Moralno propadanje prouzrokovano kapitalističkom eksploatacijom ženskog i dječjeg rada opisao je F. Engels u knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj*, a i drugi pisci, tako opširno da ja ovdje na to samo podsjećam. Ali *umna* pustoš, umjetno proizvođena pretvaranjem nezrelih ljudi u puke strojeve za pravljenje viška vrijednosti, pustoš koju treba dobro razlikovati od onog prirodnog neznanja koje um ostavlja neobrađenim ne kvareći njegove sposobnosti za *razvijanje*, samu njegovu

¹³¹ PHR, VI., 1864., str. 35., 455., 456.

¹³² Isto, str. 456.

¹³³ *Potrošnja opijuma* širi se iz dana u dan među odraslim engleskim radnicima i radnicama i u *poljoprivrednim kotarevima*, kao što se raširila u industrijskim. „Cilj nekih poduzetnih grosista... jest da povećaju prođu opijata. Drogeristi ih smatraju za *najviše traženi artikl*." (Isto, str. 459.) Dojenčad, koja dobiva opijate, „smežura se i uvene kao mali starci ili mali majmuni". (Isto, str. 460.) Eto kako se Indija i Kina osvećuju Engleskoj.

¹³⁴ Isto, str. 37.

¹³⁵ RIF, za 31. oktobar 1862., str. 59. Ovaj tvornički inspektor bio je prije liječnik.

prirodnu plodnost, nagnala je naposljetku čak i engleski parlament da u svima industrijama na koje se proteže tvornički zakon veže „produktivnu” upotrebu djece ispod 14 godina za *zakonski uslov* da djeca primaju osnovnu nastavu. Duh kapitalističke proizvodnje jasno bijaše iz aljkave redakcije tako zvanih *odgojnih odredaba* tvorničkih zakona, iz odsustva službenog nadzora, uslijed čega ova prinudna nastava postaje čisto prividna, iz otpora tvorničara čak i protiv *toga* zakona o nastavi i iz njihovih praktičnih smicalica i podvala koje su poduzimali da ga obiju. „Prije mora pasti samo na zakonodavstvo, jer je ono izdalo jedan iluzoran zakon (*delusive law*) koji, tobože brinući se za odgajanje djece, ne sadrži ni jednu jedinu odredbu koja bi osigurala ostvarenje postavljene svrhe. On propisuje jedino to da djeca trebaju provoditi određen broj sati (3 sata) dnevno zatvorena u četiri zida nazvana imenom škole, i da dječji poslodavci moraju o tome svake nedjelje uzimati potvrde od osobe koja se svojeručno potpiše kao učitelj ili učiteljica.”¹³⁶ Prije nego što su donijete izmjene i dopune zakona od 1844. g., nisu bile rijetke i takve potvrde o posjećivanju škole, na kojima je mjesto potpisa učitelja ili učiteljice stajao križ jer ni sami nisu znali pisati. „Posjetivši takvu jednu školu koja izdaje potvrde, toliko me je zapanjilo učiteljevo neznanje, da sam mu rekao: „Molim vas, gospodine, znate li vi čitati?” Odgovorio mi je: „Jes’, znam nešto malo.” Da bi se opravdao, dodao je: „U svakom slučaju ja pazim na svoje učenike.”” U vrijeme pripremanja zakona od 1844. tvornički inspektori žigosali su kao sramno stanje tih prostorija nazvanih imenom „škole”, kojih su svjedodžbe po zakonu morali priznavati kao ispravne. Sve što su postigli bilo je da je od 1844. g. „učitelj morao svojeručno ispisivati brojeve na školskoj svjedodžbi, kao i sam potpisivati svoje ime i prezime.”¹³⁷ *Sir John Kincaid* (Kinsed), tvornički inspektor za Škotsku, priča o sličnim službenim iskustvima. „Prvu školu koju smo posjetili držala je neka g-đa Ana Killin. Na moj zahtjev da odsriče svoje ime odmah je pogriješila počevši slovom S, ali se smjesta popravila i rekla da počinje sa K. Kad sam razgledao njen potpis u školskim dnevnicima, opazio sam da ga je različito pisala, a po rukopisu je nesumnjivo bila nesposobna da druge poučava. Ona je i sama priznala da ne umije voditi katalog... U jednoj drugoj školi učionica je bila 15 stopa dugačka a 10 široka, i u tome je prostoru bilo 75

¹³⁶ *Leonhard Horner* u *RIF*, za 30. juni 1857., str. 17.

¹³⁷ *Leonhard Horner* u *RIF*, za 31. oktobar 1855., str. 18., 19.

djece koja su kričala nešto nerazumljivo.”¹³⁸ „Ali nisu sve škole takve bijedne jazbine gdje djeca dobijaju svjedodžbe, ali ne i nastavu; jer u mnogim školama, gdje je učitelj dovoljno obrazovan, sva njegova nastojanja gotovo sasvim propadaju zbog zbunjujuće gomile djece svake dobi, počevši od trogodišnje. Njegova plaća, u najboljem slučaju vrlo bijedna, potpuno zavisi od broja djece koji se može strpati u jednu sobu i od broja penca koji mu svako dijete plaća. Uz to bijedan školski namještaj, pomanjkanje knjiga i drugih učila, i mučno djelovanje zagušljivog i pokvarenog uzduha na samu djecu. Bio sam u mnogim takvim školama, gdje sam vidio čitave redove djece koja apsolutno ništa nisu radila; ipak je ovo potvrđivano kao pohađanje škole i ovakva djeca važe u službenim statistikama kao odgojena (educated).”¹³⁹ U Škotskoj, tvorničari nastoje da po mogućnosti isključe s posla djecu koja moraju pohađati školu. „To je dovoljno da prikaže koliko su tvorničari naklonjeni odredbama o odgoju.”¹⁴⁰ Ovo se i smiješno i strašno pokazuje u *štamparijama katuna i t. d.* koje dolaze pod poseban zakon. Po propisima toga zakona „svako dijete, prije nego što se zaposli u takvoj štampariji, moralo je ići u školu najmanje 30 dana, a ne manje od 150 sati u toku šest mjeseci koji su protekli neposredno prije prvog dana njegova zaposlenja. Dokle god je zaposleno u štampariji, svako dijete mora svakog šestomjesečja pohađati školu opet 30 dana ili 150 sati. Školski sati moraju biti između 8 izjutra i 6 po podne. Ako škola traje manje od 2½ sata ili duže od 5 sati u isti dan, onda se to ne računa kao dio onih 150 sati. Obično idu djeca u školu 30 dana prije i poslije podne, 5 sati dnevno. Pa po isteku tih 30 dana, kad je namiren broj od 150 sati koliko zakon traži, ili, kako to sama djeca kažu, kad su svršili knjigu, vraćaju se ona u štampariju gdje ponovo ostaju 6 mjeseci dok ne dođe drugi školski rok, poslije čega opet ostaju u školi dok ne svrše knjigu... Mnogi dječaci koji idu u školu za vrijeme propisanih 150 sati znaju, kad se vrate iza šest mjeseci boravka u štampariji, koliko su znali kad su tek bili pošli u školu... Oni su, naravno, ponovo zaboravili sve što su prije bili naučili. U drugim štamparijama katuna pohađanje škole potpuno zavisi od poslovnih potreba tvornice. Traženi broj sati ne namiruje se time što bi djeca išla u školu 30 dana uzastopce već s vremena na vrijeme po 3 do 5 sati dnevno, i

¹³⁸ Sir John Kincaid u RIF, za 31. oktobar 1858., str. 31., 32.

¹³⁹ Leonhard Horner u RIF, za 31. oktobar 1857., str. 17., 18.

¹⁴⁰ Sir J. Kincaid u RIF, za 31. oktobar 1856., str. 66.

to se ponekad proteže kroz svih 6 mjeseci. Na primjer, jednog se dana ide u školu 8 do 11 sati, neki drugi dan od 1 do 4 po podne; dijete zatim izostaje čitav niz dana i pojavi se opet iznenada od 3 do 6 sati po podne; zatim dolazi 3 ili 4 dana jedno za drugim, ili cijelu nedjelju, iščezava ponovo na 3 nedjelje ili cijeli mjesec, vraća se, kad nema posla, za nekoliko dana na nekoliko sati kad slučajno nije potreban svom poslodavcu; i tako se dijete muva od škole do tvornice i od tvornice do škole, dok se broj od 150 sati ne skrpi".¹⁴¹ Dodajući kombiniranom radnom osoblju djecu i žene u sve pretežnijem broju, stroj je najzad skršio otpor koji su muški radnici u manu-fakturi još suprotstavljali despotstvu kapitala.¹⁴²

b) Produživanje radnog dana

Ako stroj i jest najsilnije sredstvo za povećavanje proizvodnosti rada, t. j. za *skraćivanje radnog vremena* potrebnog za proizvodnju neke robe, kao *nosilac kapitala* on postaje najsilnijim sredstvom da se *radni dan produži* preko svake prirodne granice i to prvo u onim industrijama kojima je neposredno zavladao. S jedne strane, on stvara *nove uslove* koji *osposobljavaju kapital* da daje punog maha toj svojoj stalnoj tendenciji, a s druge strane *nove pobude* koje još više podbadaju njegovu kurjačku glad za tuđim radom.

Prije svega, u stroju postaju kretanje i radna djelatnost *sredstva za rad* nezavisni prema *radniku*. Kao takav stroj postaje industrijski perpetuum mobile koji bi neprekidno pro-

¹⁴¹ A. Redgrave u RIF, za 31. oktobar 1857., str. 41., 42. U onim engleskim industrijskim granama, gdje pravi tvornički zakon (ne Print Work's Act koji smo u tekstu malo prije spomenuli) važi već duže vremena, *posljednjih* godina su unekoliko savladane prepreke na koje su nailazile odredbe o odgoju. U industrijama koje ne potpadaju pod tvornički zakon u velikoj mjeri vladaju još shvaćanja tvorničara stakla J. Geddes-a, koji je članu anketne komisije White-u (Hvajtu) dao ovakvu pouku: „Koliko ja vidim, ova veća mjera odgoja, koju je jedan dio radničke klase posljednjih godina uživao, štetna je. Ona je opasna, jer radnike čini odviše nezavisnima.“ (CEC, IV., 1865., str. 253.)

¹⁴² „Gospodin E., tvorničar, obavijestio me je da kod njega za mehaničkim razbojima rade isključivo žene; prvenstvo daje *udatim* ženama, naročito ako imaju obitelj koja od njih živi; one su mnogo pažljivije i radije uče nego neudate, a prinuđene su da do krajnosti naprežu snagu kako bi mogle nabaviti potrebne namirnice. Tako se vrlina, i to one najbitnije ženske vrline izvrću na uštrb ženskog karaktera, tako se sve što je moralno i nježno u njihovoj prirodi pretvara u sredstvo za njihovo ropstvo i njihove patnje.“ (Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March. London 1844., str. 20.)

izvodio, kad ne bi nailazio na izvjesne prirodne prepreke: na tjelesnu slabost i samovolju svog ljudskog pomoćnika. Kao *kapital*, automat ima u kapitalistovoj ličnosti svijest i volju; stoga je on nadahnut težnjom da buntovne ali elastične prirodne ljudske prepreke prisili na najmanju otpornost.¹⁴³ Ova je i bez toga smanjena prividnom lakoćom rada na stroju i pokornijim i savitljivijim ženskim i dječjim elementom.¹⁴⁴

Vidjeli smo da proizvodnost mašinerije stoji u obrnutom razmjeru prema veličini onog dijela vrijednosti koji prenosi na proizvod. Što je duži period u kome ona funkcionira, to je veća masa proizvoda na koje se razdjeljuje vrijednost koju je ona dodala i to je manji dio vrijednosti koji ona dodaje pojedinoj robi. Ali je period aktivnog života stroja očevidno određen *dužinom radnog dana*, ili dnevnim trajanjem procesa rada, puta broj dana koliko se proces ponavlja.

Trošenje stroja nikako ne odgovara matematički točno vremenu njegova iskorištavanja. Pa i s tom pretpostavkom, neki stroj koji radi 7¹/₂ godina po 16 sati dnevno obuhvaća, kad ga uporedimo s istim strojem koji bi za 15 godina radio samo po 8 sati dnevno, isto toliki period proizvodnje kao i ovaj, i ne dodaje proizvodu više vrijednosti od njega. Ali, u prvom slučaju vrijednost stroja dvaput bi se brže reproducirala nego u drugom, a kapitalist bi s njegovom pomoći za 7¹/₂ godina strpao u džep onoliko viška vrijednosti, koliko inače za 15.

¹⁴³ „Otkako su svugdje uvedeni skupi strojevi, traži se od ljudske snage da da mnogo više nego što prosječno može dati.” (Robert Owen: *Observations on the effects of the manufacturing system*. 2. izd., London 1817.)

¹⁴⁴ Englezi, koji prvi oblik u kome se neka stvar pojavljuje rado uzimaju kao njen *razlog*, navode kao *razlog* dugog radnog vremena u tvornicama onu veliku herodovsku pljačku djece iz sirotinjskih domova i domova za siročad, koju je kapital izveo u počecima tvorničkog sistema i kojom je sebi pripojio ljudski materijal koji je bio potpuno *bez svoje volje*. Tako na pr. kaže *Fielden*, koji je i sâm engleski tvorničar: „Nesumnjivo je da je produženje radnog vremena bilo prouzrokovano time što su nemoćna djeca iz najrazličitijih krajeva zemlje bila stavljena na raspolaganje poduzetnicima u tolikom broju, da su ovi postali nezavisni od radnika. A kako su pomoću bijednog materijala koji su na ovakav način dobavili uveli u običaj dugo radno vrijeme, to su ga lakše mogli nametnuti i svojim susjedima.” (J. Fielden: *The Curse of the Factory System*. London 1836., str. 11.) U pogledu ženskog rada kaže tvornički inspektor *Saunders* u izvještaju od 1844.: „Među radnicima ima žena koje su, izuzevši samo nekoliko dana, mnogo nedjelja uzastopce radile od 6 sati izjutra do 12 sati noću sa odbitkom od 2 sata za jelo, tako da im kroz 5 dana u nedjelji od 24 sata dnevno ostaje samo 6 sati za dolazak u radionicu, odlazak kući i odmor u postelji.”

Materijalno trošenje stroja dvojako je. On se troši prvo što se upotrebljava, kao što se zlatnici ližu u prometu, a drugo što se ne upotrebljava, kao što u koricama rđa nepotezani mač. To ga razoravaju elementi. Trošenje prve vrste stoji manje više u *upravnom* razmjeru, a drugo donekle u *obrnutom* razmjeru prema upotrebi stroja.¹⁴⁵

Ali pored materijalnog, stroj podleži i jednom tako reći *moralnom trošenju*. On gubi od svoje *prometne vrijednosti* ukoliko postoji mogućnost da se jeftinije reproduciraju strojevi iste konstrukcije ili mu se kao konkurenti jave bolji strojevi.¹⁴⁶ U oba slučaja, njegovu vrijednost više ne određuje radno vrijeme koje je u njemu samom stvarno opredmećeno, pa ma koliko on inače još bio mlad i pun životne snage, nego radno vrijeme potrebno da se on sam reproducira ili da se reproducira bolji stroj. Stoga je njegova *vrijednost* više ili manje *pala*. Što je kraći period u kome se reproducira cjelokupna njegova vrijednost, to je manja opasnost moralnog trošenja, a što je duži radni dan, to je kraći onaj period. Kad se u neku granu proizvodnje mašinerija uvede po prvi put, onda se jedna za drugom ređaju nove metode za njeno jeftinije reproduciranje,¹⁴⁷ i usavršavanja koja ne zahvaćaju samo pojedine dijelove i aparate, već čitavu njenu konstrukciju. Zbog toga *ova naročita pobuda* za produženje radnog dana najžešće djeluje u *prvom* periodu njena života.¹⁴⁸

Pod inače jednakim okolnostima, i kad je radni dan dat, eksploatiranje *dvaput većeg broja radnika* zahtijeva da se udvoji i dio postojanog kapitala koji je predujmljen u mašineriji i zgradama, kao i dio koji je predujmljen u sirovinama,

¹⁴⁵ „Ako se ne radi, kvari se osjetljivi dio mehanizma metalne mašinerije.” (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 281.)

¹⁴⁶ Već prije spomenuti manchesterski tvorničar pređe (*Times* od 26. novembra 1862.) nabraja među troškovima na mašineriju: „Ono (naime otpisivanje zbog trošenja mašinerije) treba da pokrije i gubitak koji neprekidno proistječe iz toga što nove i bolje konstrukcije istiskuju strojeve još prije nego što se oni stvarno istroše.”

¹⁴⁷ Cijeni se da građenje prvog primjerka kakvog novo izumljenog stroja stoji otprilike *pet puta* više od građenja drugoga. (Babbage: *On the Economy of Machinery etc.*, str. 211.)

¹⁴⁸ „U fabrikaciji tila izvedena su posljednjih godina tako značajna i tolika poboljšanja, da je dobro očuvani stroj koji je u početku stajao 1.200 f. st., nekoliko godina kasnije prodan za 60 f. st. ... Poboljšanja su se redala takvom brzinom, da su strojevi ostajali nedovršeni u rukama svojih graditelja, jer su uslijed sretnijih izuma već bili zastarjeli.” Zato su u ovom herojskom periodu tvorničari tila brzo produžili radno vrijeme, isprva osmosatno, pomoću dviju smjena na 24 sata. (Isto, str. 233.)

pomoćnim materijama i t. d. S *produženim radnim danom* povećava se razmjjer proizvodnje, dok dio kapitala predujmljen u strojevima i zgradama ostaje nepromijenjen.¹⁴⁹ Zbog toga ne samo da raste višak vrijednosti nego i opadaju *izdaci* potrebni da se on eksploatira. Doduše, ovo se manje-više događa i inače kad god se radni dan produžuje, ali ovdje je to mnogo odlučnije, jer je dio kapitala pretvoren u sredstvo za rad ovdje uopće odlučniji.¹⁵⁰ Naime, razvitak strojnog načina rada veže jedan sve veći dio kapitala za oblik u kome se on, s jedne strane, može neprekidno *oplođivati*, dok s druge strane *gubi* i upotrebnu i prometnu vrijednost, čim bude prekinut njegov doticaj sa živim radom. „Ako zemljoradnik ostavi svoju lopatu”, poučavao je g. Ashworth (Ešvort), engleski magnat pamuka, profesora N. W. Seniora (N. V. Sinijera), „njemu za taj period ostaje neiskorišten kapital od 18 penca. Kad neki od naših ljudi (t. j. tvorničkih radnika) napusti tvornicu, on čini *nekorisnim kapital koji je stajao 100.000 f. st.*”¹⁵¹ Pomislite samo! Učiniti „*nekorisnim*”, ma i za cigli trenutak, kapital koji je stajao 100.000 f. st.! Doista je vapajuća nepravda što se neki od naših ljudi usuđuju *ikad* napuštati tvornicu! Sve veći opseg mašinerije čini „*poželjnim*”, kao što uviđa g. Senior primivši pouku od Ashwortha, sve veće *produživanje radnog dana*.¹⁵²

Stroj proizvodi *relativan višak vrijednosti* ne samo time što neposredno obara *vrijednost* radne snage i što posredno obara njenu cijenu obarajući cijene robâ koje ulaze u njenu reprodukciju, nego i što rad, koji vlasnik strojeva upotrebljava

¹⁴⁹ „Po sebi se razumije da se s kolebanjem prilika na tržištu, i dok se potražnja povećava i smanjuje, tvorničaru neprekidno pružaju prilike kad on može upotrijebiti dodatak u optičajnom (floating) kapitalu, a da ne mora upotrijebiti dodatak u stalnom kapitalu... ako se dodana količina sirovina može preraditi bez dodataka u izdacima na zgrade i strojeve.” (R. Torrens: *On wages and Combination*. London 1834., str. 64.)

¹⁵⁰ Okolnost koja je spomenuta u tekstu, spomenuta je samo radi potpunosti, jer ću tek u *Trećoj knjizi* govoriti o *profitnoj stopi* t. j. o odnosu viška vrijednosti prema cjelokupnom predujmljenom kapitalu.

¹⁵¹ Senior: *Letters etc.*, str. 13., 14.

¹⁵² „Kad stalni kapital preteže nad optičajnim kapitalom... onda je *poželjno* dugo radno vrijeme.” Što više raste opseg mašinerije i t. d., „to više jačaju *pobude* za produženje radnog dana, koje je jedino sredstvo da se velike mase stalnog kapitala učine rentabilnim.” (Isto, str. 11. do 13.) „U tvornici ima raznih izdataka koji ostaju postojani, radila tvornica više ili manje vremena; na pr. zakupnina za zgrade, lokalni i opći porezi, osiguranja od požara, najamnine za razne stalne radnike, kvarenje mašinerije i razni tereti, koji prema profitu rastu u razmjeru u kojem proizvodnja opada.” (RIF, za 31. oktobar 1862., str. 19.)

u vrijeme kad se oni počinju tek mjestimično upotrebljavati, pretvara u *potenciran* rad, podižući tako društvenu vrijednost strojnog proizvoda iznad njegove individualne vrijednosti i osposobljavajući tako kapitalista da s manjim *dijelom* vrijednosti dnevnog proizvoda naknadi dnevnu vrijednost radne snage. Zato su za vrijeme tog *prelaznog perioda*, kada strojni način rada ima neku vrstu monopola, dobici izvanredni i kapitalist se trudi da ovo „prvo doba mlade ljubavi” što temeljitije iskoristi *produžujući radni dan* na sve moguće načine. Veliki dobitak potpiruje glad za još većim dobitkom.

Kad upotreba strojeva u istoj grani proizvodnje postane *opća*, društvena vrijednost strojnog proizvoda pada na njegovu individualnu vrijednost, i tako se potvrđuje zakon po kome *višak vrijednosti proistječe ne iz radnih snaga koje je kapitalist zamijenio strojem, već naprotiv iz radnih snaga koje on na njemu zapošljava*. Višak vrijednosti proistječe samo iz *promjenljivog dijela kapitala*, a vidjeli smo da *masu viška vrijednosti* određuju dva činioca: *stopa viška vrijednosti* i *broj istovremeno zaposlenih radnika*. Kad je dužina radnog dana data, stopu viška vrijednosti određuje odnos u kome se radni dan dijeli na potrebni rad i višak rada. Broj istovremeno zaposlenih radnika zavisi, opet, od odnosa promjenljivog dijela kapitala prema postojanom dijelu. Sad je jasno da strojni način rada, ma kako on povećavanjem proizvodne snage rada proširivao višak rada na račun potrebnog rada, postizava ovaj rezultat samo *smanjujući broj radnika* koje neki *dati kapital* zapošljava. Jedan dio kapitala, koji je prije bio *promjenljiv*, t. j. pretvarao se u živu radnu snagu, pretvara on u strojeve, dakle u postojani kapital koji ne proizvodi višak vrijednosti. Nemoguće je na pr. iz 2 radnika iscijediti viška vrijednosti koliko iz njih 24. Ako od 24 radnika svaki bude na 12 sati rada davao samo 1 sat viška rada, davat će oni zajedno 24 sata viška rada, dok *sveukupni rad* dvojice radnika iznosi samo 24 sata. Primjena strojeva za proizvodnju viška vrijednosti sadrži, dakle, *unutrašnju protivurječnost*, i to zato što se njima od dva činioca viška vrijednosti kojega daje *izvjesni kapital date veličine*, jedan činilac, stopa viška vrijednosti, samo tako *povećava* što se drugi činilac, broj radnika, *smanjuje*. Ova unutrašnja protivurječnost pojavljuje se čim stroj zavlada nekom industrijskom granom i čim uslijed toga vrijednost strojno proizvedene robe postane vrijednost po kojoj se upravlja društvena vrijednost svih roba iste vrste; a to je i

protivurječnost koja nagoni kapital, čega on i nije svijestan,¹⁵³ da nasilno *produžuje radni dan*, da bi opadanje *razmjernog broja* eksploatiranih radnika *nadoknadio povećanjem* ne samo relativnog nego i *apsolutnog viška rada*.

Ako, dakle, *kapitalistička primjena mašinerije* s jedne strane stvara nove snažne pobude za bezmjerno produživanje radnog dana i toliko revolucionira sam *način rada* i *karakter društvenog radnog tijela*, da je svaki otpor nemoguć, to ona s druge strane, jednim dijelom uvlačeći u proizvodnju slojeve radničke klase dotle nepristupačne kapitalu, a dijelom oslobađajući radnike koje je istisnuo stroj, proizvodi *suvišno radničko stanovništvo*¹⁵⁴ koje mora trpjeti da mu kapital kroji zakon. Otud ona značajna pojava u historiji moderne industrije da stroj ruši sve moralne i prirodne granice radnog dana. Otuda ekonomski paradoks da se najsilnije *sredstvo za skraćivanje radnog vremena* preobraća u najpouzdanije sredstvo za pretvaranje *čitavog radnikovog života* i života njegove porodice u *radno vrijeme raspoloživo* za oplođivanje kapitala. „Kad bi”, snivao je *Aristotel*, najveći mislilac Staroga vijeka, „kad bi svaki alat mogao vršiti svoj posao na zapovijest ili čak sluteći našu želju, kao što su se Dedalova umjetnička djela sama kretala ili kao što su Hefestovi tronošci iz vlastite pobude išli na sveti rad, kad bi tako *čunkovi sami od sebe tkali*, tada ne bi trebalo ni majstoru pomoćnika, ni gospodaru robova.”¹⁵⁵ A *Antipatros*, grčki pjesnik iz Ciceronova vremena, pozdravio je pronalazak *vodenice* za mljevenje žita, taj elementarni oblik svekolike proizvodne mašinerije, kao oslobođenje robinje i uspostavljanje Zlatnog vijeka!¹⁵⁶

¹⁵³ Zašto pojedinačni kapitalist, a stoga i politička ekonomija koja ne prelazi njegova shvaćanja, nije svijestan ove unutrašnje protivurječnosti, vidjet ćemo iz prvih odjeljaka Treće knjige.

¹⁵⁴ Jedna od velikih zasluga *Ricarda* i *Sismondija* jest što strojeve nisu shvatili samo kao sredstvo za proizvodnju robâ, nego i „redundant population” (suvišnog stanovništva).

¹⁵⁵ F. Biese: *Die Philosophie des Aristoteles*. Berlin 1842., sv. II., str. 408.

¹⁵⁶ Navodim prijevod te pjesme, jer je ona po suprotnosti između antičkog i modernog shvaćanja podjednako karakteristična kao i prijašnji navodi o podjeli rada:

„Odmorite ruke kojima okretaste žrvanj, o mlinarice,
i spavajte mirno. Nek vam pijevac uzalud objavljuje zoru!
Deo je nimfama odredila rad djevojaka,
i sad one skakuću lako po kolu,
te se obrću potresene osi sa svojim paocima
i okreću u krug težinu pokretna kamena.
Živimo životom naših otaca i u nerađu
uživajmo darove što nam ih boginja daje.”

„Da, da, ti pogani!” Oni se ništa ne razumijevahu u političku ekonomiju ni u kršćanstvo, kako je to otkrio mudri *Bastiat* (*Bastija*), a prije njega još pametniji *MacCulloch*. Između ostalog nisu razumijevali ni to da je stroj najuspješnije sredstvo za produživanje radnog dana. Oni su opravdavali ropstvo jednoga kao sredstvo da se drugi razvije kao potpun čovjek. Ali da bi mogli propovijedati ropstvo masa samo zato da nekoliko neotesanih ili poluobrazovanih skorojevića postanu „eminent spinners” (istaknuti tvorničari pređe), „extensive sausage makers” (tvorničari kobasica na veliko) i „influential shoe blac dealers (utjecajpi trgovci masti za obuću), za to im je nedostajao specifični organ, kršćanstvo.

c) Intenzifikacija rada

Bezmjerno produživanje radnog dana koje stvara stroj u rukama kapitala izaziva kasnije, kao što smo vidjeli, *reakciju* društva ugroženog u samom svom korijenu, a time i *zakonski ograničen normalan radni dan*. Kao posljedica ovoga, jedna pojava koju smo već prije bili susreli — *intenzifikacija rada*, dobija odlučno značenje. Pri analizi apsolutnog viška vrijednosti radilo se u prvom redu o *ekstenzivnoj veličini* rada, dok se stepen njegove intenzivnosti smatrao kao dat. Sad nam valja promatrati kako se ekstenzivna veličina *preobraća* u *intenzivnu* ili *stepensku veličinu*.

Samo se po sebi razumije da s napretkom mašinizma i nagomilavanjem iskustva posebne klase strojnih radnika *prirodno* raste brzina, a s njom i intenzivnost rada. Tako je u Engleskoj *produživanje radnog dana* išlo kroz pola vijeka ruku pod ruku sa sve većom *intenzivnošću tvorničkog rada*. Međutim, pojmljivo je da u radu kod kojega se ne radi o prolaznim nastupima grozničave djelatnosti, već o pravilnoj jednoličnosti koja se iz dana u dan ponavlja, mora nastupiti čas gdje se produživanje radnog dana i intenzivnosti rada međusobno isključuju, tako da se radni dan može produžiti samo ako se snizi stepen intenzivnosti rada i, obrnuto, stepen intenzivnosti rada može se pojačati samo ako se skрати radni dan. Čim je sve bujnije ogorčenje radničke klase prisililo državu da prinudnim mjerama skрати radno vrijeme i da najprije propiše normalni radni dan u pravim tvornicama, dakle od onoga časa kad je zauvijek bio učinjen kraj pojačanoj proizvodnji viška vrijednosti putem *produživanja radnog dana*, kapital se, ubrzavajući razvitak strojnog sistema, svom snagom i s punom sviješću bacio na *proizvođenje relativnog viška vrijednosti*.

U isto vrijeme izmijenio se i karakter relativnog viška vrijednosti. Uglavnom, metoda proizvodnje relativnog viška vrijednosti sastoji se u tome da se povećanjem proizvodne snage rada radnik osposobi da *s istim utroškom rada i za isto radno vrijeme* više proizvede. *Isto radno vrijeme* dodaje cjelokupnom proizvodu *istu vrijednost* koju i prije, ma da se ova nepromijenjena prometna vrijednost sada predstavlja u većoj količini upotrebnih vrijednosti, uslijed čega vrijednost pojedine robe pada. Ali je drukčije čim nasilno *skraćenje radnog dana*, sa ogromnim podstrekom koji daje razvijanju proizvodne snage i ekonomiziranju uslova za proizvodnju, ujedno prisili radnika da *za isto vrijeme troši više rada*, da jače *napinje radnu snagu*, da gušće ispunjuje pore radnog vremena, t. j. da *zgušnjava rad*, i to *u stepenu* koji se može postići samo *u skraćenom radnom danu*. To zbijanje veće mase rada u nekom datom periodu vremena računa se kao ono što jest, kao *veća količina rada*. Sad radno vrijeme ima dvije mjere: ono se mjeri i kao „ekstenzivna veličina”, i po *stepenu njegove gustoće*.¹⁵⁷ Intenzivniji sat desetosatnog radnog dana sadrži sada istu ili veću količinu rada, t. j. *utrošene radne snage*, nego porozniji sat dvanaestosatnog radnog dana. Stoga njegov proizvod ima isto toliko ili više vrijednosti nego $1\frac{1}{5}$ poroznijeg sata. Ne uzimajući u obzir povećanje relativnog viška vrijednosti putem povećanja proizvodne snage rada, sada na pr. $3\frac{1}{3}$ sata viška rada na $6\frac{2}{3}$ sata potrebnog rada pružaju kapitalistu istu *masu vrijednosti* kao prije 4 sata viška rada na 8 sati potrebnog rada.

Sada se postavlja pitanje kako se rad *intenzificira*?

Prvo djelovanje *skraćenog radnog dana* počiva na potpuno razumljivom zakonu da akciona sposobnost radne snage stoji u obrnutom razmjeru prema vremenu njena djelovanja. Uslijed toga se, u izvjesnim granicama, ono što se izgubi u trajanju ispoljavanja snage dobija u stepenu njenog ispoljavanja. A da radnik i stvarno *utroši* više radne snage, za to se kapital brine metodom plaćanja.¹⁵⁸ U *manufakturama*, na pr. u lončarama, gdje mašinerija ne igra nikakvu ili tek beznačajnu ulogu, uvođenje tvorničkog zakona očito je dokazalo da *samo*

¹⁵⁷ Razumije se da je u *različitim granama proizvodnje* intenzivnost radova različita. Kao što je to već A. Smith pokazao, ove se razlike djelomično potiru sporednim okolnostima svojstvenim svakoj vrsti rada. Ali se utjecaj na radno vrijeme kao *mjeru vrijednosti* i ovdje vrši samo ukoliko se *intenzivna i ekstenzivna veličina* ispoljavaju kao izrazi *iste količine rada*, suprotni jedan drugom i isključivi među sobom.

¹⁵⁸ Naročito pomoću najamnine od komada, o kojoj će biti govora u šestom odjeljku.

skraćenje radnog dana jedinstveno povećava pravilnost, jedno-
ličnost, red, stalnost i energičnost rada.¹⁵⁹ Međutim se sumnjalo
da će ovakvo djelovanje biti u *pravoj tvornici*, jer je ovdje
radnikova zavisnost od stalnog i jednoličnog kretanja stroja
odavno stvorila najstrožu disciplinu. Zato su 1844., kada se
raspravljalo o sniženju radnog dana ispod 12 sati, tvorničari
gotovo jednoglasno izjavili da „njihovi nadzornici u raznim
radionicama paze da ruke ne dangube”, „da se stepen budnoće
i pažnje radnika („the extent of vigilance and attention on
the part of the workmen”) teško može povećati”, i da bi stoga,
pod pretpostavkom da sve ostale okolnosti, kao kod mašinerije
i t. d., *ostanu jednake*, bila „besmislica očekivati u dobro
uređenim tvornicama ma kakav znatan rezultat od povećane
pažljivosti i t. d. radnika.”¹⁶⁰ *Eksperimenti* opovrgoše ovu
tvrdnju. G. R. Gardner uveo je od 20. aprila 1844. u svojim
dvjema velikim tvornicama u Prestonu 11-satni radni dan
namjesto 12-satnog. Otprilike poslije godinu dana rezultat je
bio da je „izrađena ista količina proizvoda s istim troškovima,
i da su svi radnici primali za 11 sati istu najamninu kao prije
za 12.”¹⁶¹ Prijeći ću preko eksperimenata u odjeljenjima za
predenje i češljanje, jer su vršeni u vezi s povećanjem brzine
mašinerije (za 2%). Ali u tkalačkom odjeljenju, gdje su osim
toga tkane *vrlo raznolike vrste* lakih „fantaisie” artikala s
figurama, nisu bile izvršene nikakve promjene u *objektivnim*
uslovima proizvodnje. Rezultat: „Od 6. januara do 20. aprila
1844., svaki radnik je radeći dnevno 12 sati prosječno zara-
đivao 10 šil. i 1½ penca nedjeljno; od 20. aprila do 29. juna
1844. radeći 11 sati dnevno svaki je primao prosječnu nedjeljnu
najamninu od 10 šil. i 3½ penca.”¹⁶² Ovdje je za 11 sati pro-
izvedeno više nego prije za 12, isključivo uslijed veće, ravno-
mjerne izdržljivosti radnika i štednje njihova vremena. Dok
su oni primali istu najamninu i dobivali 1 sat slobodna vre-
mena, kapitalist je dobijao istu masu proizvoda trošeći pri tom
za 1 sat manje uglja, plina i t. d. Slični eksperimenti bili su
izvedeni i u tvornicama gg. Horrocksa (Horoksa) i Jacsona
(Džeksona) s jednakim uspjehom.¹⁶³

¹⁵⁹ Vidi *RIF*, za 31. oktobar 1865.

¹⁶⁰ *RIF*, za 1844. i tromjesečje koje se svršava sa 30. IV. 1845., str. 20., 21.

¹⁶¹ Isto, str. 19. Budući da je najamnina od komada ostala ista, to je veličina nedjeljne najamnine zavisila od količine proizvoda.

¹⁶² Isto, str. 22.

¹⁶³ Isto, str. 21. Moralni elemenat igrao je u gore spomenutim eksperimentima važnu ulogu. „Mi radimo s više revnosti”, izjaviše radnici

Čim se radni dan zakonskim putem prinudno skрати, čime se prije svega stvara subjektivni uslov za kondenziranje rada, t. j. sposobnost da radnik u datom vremenu utroši više snage, stroj postaje u rukama kapitala objektivno i sistematski primjenjivano sredstvo da se iz radnika za isto vrijeme iscijedi više rada. Ovo se vrši na dva načina: povećavanjem brzine stroja i proširenjem opsega mašinerije koju radnik treba nadzirati, t. j. proširenjem njegova polja rada. Usavršavanje konstrukcije strojeva dijelom je nužno radi vršenja većeg pritiska na radnika, a dijelom samo sobom prati intenzifikaciju rada, jer granice radnog dana prisiljavaju kapitalista da s troškovima proizvodnje bude krajnje štedljiv domaćin. Usavršavanje parnog stroja povećava broj udaraca klipa u minuti, a u isto vrijeme omogućuje da se većom štednjom snage istim motorom pokreće veći mehanizam uz isti, pa čak i uz manji potrošak uglja. Usavršavanjem transmissionog mehanizma smanjuje se trenje, a promjer i težina velikih i malih osovina transmisije svode se na sve manji minimum, po čemu se moderni stroj vrlo očividno razlikuje od starijeg. Najzad usavršavanjem radnog stroja smanjuje se njegov opseg, a povećava mu se brzina i djelovanje, kao kod modernog parnog razboja, ili se povećava tijelo stroja, pa tako i broj i opseg alata kojim on rukuje, kao što je slučaj kod predilice, ili se neznatnim detaljnim izmjenama povećava pokretljivost tih alata, kao što je na ovaj način sredinom pedesetih godina brzina vretena na automatskoj predilici (selfacting mule) bila povećana za $\frac{1}{5}$.

Skraćenje radnoga dana na 12 sati u Engleskoj datira od 1833. g. Već 1836. g. izjavio je neki engleski tvorničar: „Kad se uporedi s predašnjim, rad koji se sad mora obavljati u tvornicama mnogo je veći, jer znatno povećana brzina strojeva iziskuje od radnika više pažnje i aktivnosti.”¹⁶⁴ Lord Ashley (Ešli), sada grof Shaftesbury (Šazberi), dao je 1844. g. u Donjem Domu slijedeće dokumentirane izjave:

„Rad tvorničkih radnika sada je tri puta veći nego u vrijeme uvođenja tvorničkog sistema. Strojevi su izvan sumnje izvršili posao koji zamjenjuje tetive i mišice miliona ljudi, ali su u ogromnoj (prodigiously) mjeri povećale rad ljudi kojima svojim strahovitim kretanjem gospodare... Pratiti

tvorničkom inspektoru. „i stalno imamo pred očima dobit da uveće možemo prije otići kući; u čitavoj tvornici svi su obuzeti duhom aktivnosti i radosti u radu, počevši od najmlađeg okretača do najstarijeg radnika; a i uzajamno se možemo bolje pomagati u radu.” (Isto.)

¹⁶⁴ John Fielden: *The Curse etc.*, str. 32.

dvije predilice za pređenje pređe br. 40 dvanaest sati, značilo je 1815. g. prijeći razmak od 8 milja. Godine 1832. ovaj je razmak iznosio kod predilica za istu pređu, predenu 12 sati, 20 milja, a često i više. Godine 1815. prelac je morao da pređu na svakoj predilici zategne za 12 sati 820 puta, što ukupno iznosi 1.640 puta za 12 sati. Godine 1832. morao je na svakoj predilici zatezati pređu 2.200, ukupno 4.400 puta, godine 1844. 2.400, ukupno 4.800 puta, a u nekim slučajevima iziskivana masa rada (amount of labour) još je veća... Ovdje mi je pri ruci jedan drugi dokumenat iz 1842. g. u kome se dokazuje da *rad sve više raste* ne samo što se mora prelaziti sve veća daljina, već i što se povećava količina proizvedene robe dok broj radnika razmjerno opada, a još i zato što se sad često radi s lošijim pamukom pa se mora više naprezati... Isto je tako znatno povećan rad i u češljaonici. Jedna osoba radi sada posao koji je nekad bio razdijeljen na dvije... U tkaonicama, gdje je zaposlen veliki broj osoba, naročito ženskinja, rad je zbog veće brzine strojeva posljednjih [nekoliko] godina porastao za 10%. Godine 1833. bio je broj povjesma ispredenih za nedjelju dana 18.000, godine 1843. iznosio je 21.000. Godine 1819. bio je broj udaraca čunka kod parnog razboja 60 u minuti, godine 1842. iznosio je 140, a sve ovo pokazuje znatno povećanje rada."¹⁸⁵

S obzirom na ovako znatnu intenzivnost, koju je rad bio postigao već 1844. g. pod vladavinom zakona o dvanaestosatnom radnom danu, izgledala je u ono vrijeme opravdana izjava engleskih tvorničara da je svaki dalji napredak u tom pravcu nemoguć i da zato svako dalje skraćivanje radnog vremena znači što i opadanje proizvodnje. Prividnu točnost njihove argumentacije najbolje dokazuje slijedeća istovremena izjava neumornog njihova cenzora, tvorničkog inspektora *Leonharda Hornera*:

„Budući da se proizvođena količina poglavito upravlja prema brzini mašinerije, interes tvorničarâ mora biti da ovu tjera što većom brzinom, ali pod ovim uslovima: da se mašinerija čuva od suviše brzog kvarenja, da kakvoća proizvedenog artikla ostane ista i da radnik bude kadar pratiti njeno kretanje bez većeg napora nego što je onaj koji *može* stalno činiti. Često se zbiva da tvorničar u svojoj žurbi odviše ubrza kretanje. Lomljenje mašinerije i loš kvalitet proizvoda jači su od brzine, i on je prisiljen da umjeri kretanje mašinerije. Budući da valjan i uviđavan tvorničar iznalazi koliki maksimum može

¹⁸⁵ Lord Ashley: *The Ten Hours' Factory Bill etc.*, str. 6.—9. i dalje..

postići, došao sam do zaključka da je za 11 sati nemoguće proizvesti koliko za 12. Osim toga pretpostavljao sam da se radnik kome se plaća od komada, do krajnosti napreže da bi stalno mogao izdržati isti stepen rada.”¹⁶⁶ Zbog toga je *Horner* zaključio da uprkos eksperimentima *Gardnera* i t. d. *dalje skraćivanje radnog dana ispod 12 sati mora smanjiti količinu proizvoda*.¹⁶⁷ Deset godina kasnije on sam navodi ovu svoju rezervu iz 1845. kao dokaz koliko je malo on onda razumijevao *elastičnost stroja i ljudske radne snage*, koje se *prinudnim skraćivanjem radnog dana* obje podjednako do krajnosti naprežu.

Prijeđimo sad na *period poslije 1847. g.* kad je u engleskim tvornicama pamuka, vune, svile i lana uveden zakon o *desetosatnom radnom danu*.

„Na *throstle*-predilicama brzina vretena porasla je za 500, a na *mule*-predilicama za 1.000 obrta u minuti, t. j. brzina *throstle*-vretena, koja je 1839. bila 4.500 obrta u minuti, iznosi sada (1862.) 5.000, a brzina *mule*-vretena, prije 5.000 iznosi sada 6.000 obrta u minuti; u prvom slučaju brzina se povećala za $\frac{1}{10}$, a u drugom za $\frac{1}{5}$.”¹⁶⁸ *James Nasmyth* (Džems Nesmit), čuveni privatni inženjer iz *Patricrofta* (*Petrikrofta*) kod *Manchestera*, objasnio je 1852. g. u jednom pismu *Leonhardu Horneru* usavršavanja parnog stroja izvedena od 1848. do 1852. g. Pošto prvo primjećuje da je parna konjska snaga, koja se u službenoj tvorničkoj statistici još uvijek cijeni po svom djelovanju koje je imala 1828. g.,¹⁶⁹ još samo *nominalna* i može poslužiti samo kao indeks stvarne snage, kaže on među ostalim ovo: „Nema sumnje da parni strojevi iste težine (a često isti strojevi s modernim popravcima) obavljaju prosječno za 50% posla više nego prije i da, u mnogim slučajevima, potpuno isti parni strojevi koji su dok im je brzina bila ograničena na 220 stopa u minuti davali 50 konjskih snaga, daju danas preko 100 uz manji utrošak uglja... Moderni parni stroj iste nominalne konjske snage radi s mnogo više sile nego

¹⁶⁶ *RIF*, za 30. septembar 1844. i od 1. oktobra 1844. do 30. aprila 1845., str. 20.

¹⁶⁷ Isto, str. 22.

¹⁶⁸ *RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 62.

¹⁶⁹ Sve se ovo izmijenilo s parlamentarnim izvještajem (*Return*) od 1862. Tu stvarna parna konjska snaga modernih parnih strojeva i vođenih kola stupa namjesto nominalne konjske snage (vidi primjedbu 109a, str. 312). Isto se tako više ne miješaju vretena za uvrtnje pređe s pravim vretenima za predenje (kao u *Returns* od 1839., 1850. i 1856.); zatim se za tvornice vune dodaje broj „džigova” [stroj za čupanje]. Tvornice jute i kudjelje uzimaju se odvojeno od tvornica lana; naposljetku, pletenje čarapa ulazi prvi put u izvještaj.

prije, uslijed savršenije konstrukcije, smanjenoga opsega i gradnje kotla i t. d. . . . Stoga, ma da je u odnosu prema nominalnoj konjskoj snazi broj zaposlenih radnika isti, on je manji u odnosu prema radnoj mašineriji.”¹⁷⁰ Godine 1850., tvornice Ujedinjene Kraljevine upotrebljavale su 134.217 nominalnih konjskih snaga za pokretanje 25,638.716 vretena i 301.495 razboja. Godine 1856. broj vretena bio je 33,503.580, a razboja 369.205. Da su potrebne konjske snage ostale kakve su bile 1850. g., onda bi 1856. g. bilo nužno 175.000 konjskih snaga. Ali je njih prema službenom izvještaju bilo samo 161.435, dakle preko 10.000 manje nego kad bismo računali na bazi iz 1850. g.¹⁷¹ „Posljednji izvještaj iz 1856. g. (službena statistika) utvrdio je ove činjenice: tvornički sistem širi se strahovitom brzinom, broj ruku opao je u odnosu prema mašineriji, parni stroj, uštedom snage i drugim metodama, tjera mašineriju veće težine, a zahvaljujući savršenijim strojevima radilicama, promijenjenim metodama izrade, povećanoj brzini mašinerije i mnogim drugim uzrocima, proizvodi se veća količina proizvoda.”¹⁷² „Strojevi svih vrsta uveliko su usavršeni, što je veoma povećalo njihovu proizvodnu snagu. Stoji izvan svake sumnje da je skraćivanje radnog dana dalo podstrek za ta usavršenja. Ova kao i intenzivnije naprezanje radnika uzrok su što se u skraćenom radnom danu (skraćenom za 2 sata ili za $\frac{1}{6}$), izrađuje bar isto onoliko proizvoda koliko prije u dužem radnom danu.”¹⁷³

Kako je sa intenzivnijom eksploatacijom radne snage raslo i bogaćenje tvorničara, potvrđuje već i ta okolnost što se broj engleskih pamučnih i drugih tvornica od 1838. g. do 1850. g. prosječno povećao za 32%, a od 1850. g. do 1856. g. naprotiv za 86%.

Ma kako da je velik bio napredak engleske industrije za 8 godina od 1848. do 1856. pod vladavinom desetosatnog radnog dana, opet je on daleko nadmašen u slijedećem šestgodišnjem periodu od 1856. do 1862. Na primjer, u tvornicama svile bilo je vretena: 1856. g. 1,093.799; 1862. g. 1,388.544; razboja 1856. g. 9.260; 1862. g. 10.709. Nasuprot tome, broj radnika: 1856. g. 56.131, a 1862. g. 52.429. To čini priraštaj broja vretena od 26,9% i razboja od 15,6%, dok je istovremeno broj radnika opao za 7%. Godine 1850. bilo je u tvornicama pređe i češljane

¹⁷⁰ RIF, za 31. oktobar 1856., str. 11.

¹⁷¹ Isto, str. 14., 15.

¹⁷² Isto, str. 20.

¹⁷³ RIF, za 31. oktobar 1858., str. 9., 10. Upor.: RIF, za 30. april 1860., str. 30. i dalje.

vune 875.830 vretena, 1856. g. 1,324.549 (51,2% više), a 1862. g. 1,289.172 (2,7% manje). Kad odbijemo vretena za uvrtanje, koja su ušla u popis od 1856. g., a nisu u popis od 1862. g., onda broj vretena ostaje otprilike isti kao 1856. g. Nasuprot tome, brzina vretena i razboja bila je od 1850. g. u mnogo slučajeva udvojena. Broj parnih razboja u tkaonicama vunениh tkanina bio je: 1850. g. 32.617; 1856. g. 38.956, a 1862. g. 43.048. Pri tome je broj uposlenih osoba bio: 1850. g. 79.737; 1856. g. 87.794, a 1862. g. 86.063; ali od ovoga broja, *djece ispod 14 godina*: 1850. g. 9.956; 1856. g. 11.228; a 1862. g. 13.178. Uprkos jako povećanom broju razboja, opao je 1862. g. u poređenju s 1856. g. *cjelokupni broj zaposlenih radnika*, a porastao broj eksploatirane *djece*.¹⁷⁴

27. aprila 1863. g. izjavio je poslanik *Ferrand* u Donjem Domu: „Radnički delegati iz 16 kotareva Lancashire-a i Cheshire-a, u ime kojih govorim, saopćili su mi da uslijed usavršavanja mašinerije rad u tvornicama neprekidno raste. Umjesto da jedna osoba kao nekada posluhuje s pomoćnicima 2 razboja, posluhuje sada 3 razboja bez pomoćnika, a nije baš ništa neobično da jedna osoba posluhuje i 4 razboja. Kao što iz saopćenih činjenica proizlazi, sada je *12 sati rada sabijeno u manje od 10 sati*. Pojmljivo je u kakvim su se strahovitim razmjerima posljednjih godina povećali naponi tvorničkih radnika.”¹⁷⁵

Zbog toga tvornički inspektori, ma da neumorno i s punim pravom hvale povoljne posljedice tvorničkih zakona od 1844. i 1850. g., ipak priznaju da je skraćenje radnog dana već izazvalo takvu intenzivnost rada koja razorava zdravlje radnika, dakle *samu radnu snagu*. „Čini se da je u većini tvornica pamuka, vunениh tkanina i svile jedan od uzroka prevelike smrtnosti od plućnih bolesti ona iscrpljujuća uzbuđljivost potrebna za rad oko strojeva, kojih je kretanje posljednjih godina tako izvanredno ubrzano, kao što je to dokazao dr. *Greenhow* (Grinhou) u svom skorašnjem divnom izvještaju.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ *RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 100., 130.

¹⁷⁵ Na modernom parnom razboju tkalac sada za 60 sati nedjeljno, a na 2 razboja izradi 26 komada izvjesne vrste tkanja određene dužine i širine, dok je istoga tkanja mogao na starom razboju izraditi samo 4 komada. Troškovi oko tkanja takvog jednog komada pali su još početkom pedesetih godina od 2 šil. i 9 penca na 5¹/₈ penca.

Dodatak uz drugo izdanje. „Prije 30 godina (1841.) zahtijevalo se od prela pamučne prede da sa tri pomoćnika nadzire samo jedan par „mules” s 300 do 324 vretena. Sada (krajem 1871.) on mora s pet pomoćnika nadzirati „mules” koje imaju 2.200 vretena, a proizvodi najmanje 7 puta više prede nego 1841.” (*Alexander Redgrave*, tvornički inspektor u *Journal of the Society of Arts* od 5. januara 1872.)

¹⁷⁶ *RIF*, za 31. oktobar 1861., str. 25., 26.

Jedno je izvan svake sumnje. Čim zakon jednom za svagda presiječe kapitalu mogućnost da *produžuje* radni dan, tendencija kapitala ide za tim da istjera štetu sistematskim pojačavanjem *stepena intenzivnosti rada* i da svako usavršavanje mašinerije preokrene u *sredstvo* za veće isisavanje radne snage, ali ona ubrzo mora dovesti do kritične točke gdje ponovo skraćanje radnog dana postaje neizbježno.¹⁷⁷ S druge strane, brzo napredovanje engleske industrije od 1848. g. do danas [1866. g.], t. j. u toku *perioda desetosatnog radnog dana*, daleko više nadmašuje period od 1833. do 1847. g., t. j. *period dvanaestosatnog radnog dana* nego što je ovaj nadmašio onu polovinu vijeka od uvođenja tvorničkog sistema, t. j. *period neograničenog radnog dana*.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Agitacija za osmosatni radni dan otpočela je sada (1867.) u Lancashire-u među tvorničkim radnicima.

¹⁷⁸ Ovo nekoliko brojki pokazuje napredak pravih tvornica u Ujedinjenoj Kraljevini od 1848. g.

	Količina izvoza			
	1848.	1851.	1860.	1865.
Tvornice pamuka				
Pamućna				
preda (funti)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
konac (funti)	3 728 909	4 392 176	6 297 554	4 648 611
Tkanine (jardi)	1 096 751 823	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Tvornice kudjelje ilana				
Preda (funti)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 377 334
Tkanine (jardi)	89 002 431	129 106 753	143 996 773	247 012 529
Tvornice svile				
Preda (funti)	194 815	462 513	897 402	812 589
Tkanine (jardi)	411 147	1 181 455	1 060 466	2 869 837
Tvornice vune				
Preda (funti)	8 429 152	14 670 880	27 533 968	31 669 267
Tkanine (jardi)	84 791 846	141 120 973	190 381 537	278 837 438
Vrijednost izvoza (u funtama sterlinga)				
Tvornice pamuka				
Preda	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Tkanine	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Tvornice kudjelje ilana				
Preda	493 449	951 425	1 801 272	2 505 497
Tkanine	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 318
Tvornice svile				
Preda	77 780	195 380	918 342	768 067
Tkanine	410 328	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Tvornice vune				
Preda i vunce	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 017
Tkanine	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Vidi Plave knjige: *Statistical Abstract for the United Kingdom*, br. 8 i br. 13, London 1861. i 1866.)

U Lancashire-u se broj tvornica povećao između 1839. i 1850. samo za 4%, između 1850. i 1856. za 19%, a između 1856. i 1862. za 33%, dok

4. Tvornica

U početku ove glave promatrali smo *tijelo* tvornice, sklop strojnog sistema. Zatim smo vidjeli kako stroj, prisvajajući ženski i dječji rad, povećava ljudski materijal koji kapital eksploatira, kako bezmjernim produživanjem radnog dana zapljenjuje čitav radnikov život i naposljetku kako napredak stroja koji omogućava da se za sve kraće vrijeme izrađuje ogromno veća masa proizvoda, služi kao sistematsko *sredstvo* da se u svakom trenutku vremena ostvari više rada, t. j. da se *radna snaga intenzivnije eksploatira*. Sad ćemo pogledati *cjelinu tvornice* u njenom najizrađenijem obliku.

Dr. Ure (Jur), Pindar automatske tvornice, opisuje nam je s jedne strane kao „*kooperaciju* različitih klasa radnika, odraslih i neodraslih, koji umješno i marljivo nadziru sistem proizvodne mašinerije, koju neprekidno tjera jedna centralna snaga (prvi motor)“, a s druge strane kao „*ogroman automat* sastavljen od bezbrojnih mehaničkih i samosvjesnih organa, koji suglasno i bez prekida djeluju da bi proizveli jedan te isti predmet, tako da su svi ti organi *potčinjeni jednoj* pokretnoj snazi koja se sama od sebe kreće“. Ova dva izraza nikako ne znače jedno isto. U jednom se kombinirani ukupni radnik, ili društveno radno tijelo, pokazuje kao nadmoćni subjekt, a mehanički automat kao objekt; u drugom je sâm automat subjekt, a radnici su *pridodati* samo kao svjesni organ njegovih nesvjesnih organa i s njim su *potčinjeni* centralnoj pogonskoj snazi. Prvi izraz važi za svaku moguću primjenu mašinerije u velikom razmjeru, drugi karakterizira *kapitalističku primjenu* mašinerije, a otud *moderni tvornički sistem*. Zato Ure i voli da centralni stroj, od kojeg polazi kretanje, predodčuje ne samo kao *automat* već i kao *autokrata* [samodršca]. „U tim velikim radionicama, dobrotvorna sila pare skuplja oko sebe hiljade svojih *podanika*.“¹⁷⁹

Kad alat prijeđe na stroj, prelazi s radnika na stroj i vještina rukovanja alatom. Radna sposobnost alata oslobodila se ličnih granica ljudske radne snage. Time biva *uništena*

je u oba jedanaestogodišnja perioda broj zaposlenih osoba apsolutno porastao, a relativno opao. Upor. *RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 63. U Lancashire-u prevladuje fabrikacija pamuka. Ali koliko mjesto ona zauzima u fabrikaciji prede i tkanina uopće, vidi se iz toga što od svih sličnih fabrikacija u Engleskoj, Walesu, Škotskoj i Irskoj samo na nju otpada 45,2%, od svih vretena 83,3%, od svih parnih razboja 81,4%, od svih parnih konjskih snaga 72,6%, i od cjelokupnog broja zaposlenih osoba 58,2%. (Isto, str. 62., 63.)

¹⁷⁹ Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 18.

tehnička osnova na kojoj počiva podjela rada u manufakturi. Stoga se na mjesto hijerarhije specijaliziranih radnika, karakteristične po manufakturu, u automatskoj tvornici javlja težnja za izjednačavanjem ili niveliranjem radova, koje pomoćnici mašinerije moraju izvoditi;¹⁸⁰ mjesto umjetno stvorenih razlika među djelomičnim radnicima dolaze, kao pretežne po važnosti, prirodne razlike u dobi i spolu.

Ukoliko se podjela rada ponovo javlja u automatskoj tvornici, ona je u prvi mah raspodjela radnika među specijalizirane strojeve i radničkih masa, koje više nisu organski povezane grupe, među razna odjeljenja tvornice, gdje one rade za jednakim strojevima alatlikama poredanim jedni pored drugih; među njima dakle postoji samo jednostavna kooperacija. Organski povezana grupa manufakture zamijenjena je vezom koja spaja glavnog radnika s nekoliko pomoćnika. Bitna podvojenost koja postoji jest podjela na radnike koji stvarno rade na strojevima radilicama (ovamo spada i nekoliko radnika koji paze, odnosno hrane pokretački stroj), i na pomoćne radnike (gotovo isključivo djeca) koji onima pomažu. U pomoćne radnike računaju se otprilike svi „feeders” (oni koji strojevima samo dodaju materijal za rad). Pored ovih glavnih klasa postoji brojem neznatno osoblje koje nadgleda i stalno popravljajući cjelokupnu mašineriju: inženjeri, mehaničari, stolari i t. d. To je viša, dijelom naučno obrazovana, dijelom zanatlijska radnička klasa; ona je izvan kruga tvorničkih radnika i samo im je pridodata.¹⁸¹ Ova je podjela rada čisto tehnička.

Svaki rad na stroju zahtijeva da mu se radnik priuči. Da vlastito kretanje prilagodi jednolikom i neprekidnom kretanju nekog automata, on najlakše nauči kao dijete. Ukoliko sama cjelokupna mašinerija sačinjava sistem raznolikih, kombiniranih strojeva koji istovremeno rade, utoliko i kooperacija koja na njoj počiva zahtijeva da se među različite strojeve raspodijele različite radničke grupe. Ali strojni sistem rada ukida nužnost da se ova raspodjela učvrsti, po načinu manufakture

¹⁸⁰ Isto, str. 20. Upor. Karl Marx: *Misère etc.*, str. 140., 141. [Naš prijevod, latinicom, str. 121.]

¹⁸¹ Karakteristično za namjerno obmanjivanje putem statistike, što se inače dade dokazati i u pojedinostima, jest da englesko tvorničko zakonodavstvo izričito isključuje iz svog djelokruga kao *netvorničke* one radnike koje sam u tekstu posljednje spomenuo, dok s druge strane izvještaji što ih je parlament objavio isto tako izričito računaju u kategoriju *tvorničkih radnika* ne samo inženjere, mehaničare i t. d. nego i direktore tvornica, trgovačke putnike, raznosaoce, skladištare, radnike na pakovanju i t. d., ukratko *sve ljude osim samog vlasnika tvornice*.

neprestanim prilagođivanjem istih radnika istim funkcijama.¹⁸² Budući da cjelokupno kretanje tvornice ne polazi od radnika već od stroja, to se osoblje može stalno mijenjati, a da se proces rada ne prekida. Najočitiji dokaz za to pruža nam „relejni sistem”, uveden za vrijeme pobune engleskih tvorničara od 1848. do 1850. g. Najzad, brzina kojom se izučava rad na stroju u mladim godinama, također otklanja nužnost da se naročita klasa radnika isključivo priprema za strojne radnike.¹⁸³ Usluge običnih pomoćnika radnika u tvornici dijelom su zamjenjive strojevima,¹⁸⁴ a dijelom, zbog savršene svoje jednostavnosti, omogućavaju brzo i stalno mijenjanje osoblja na koje pada teret toga dirinčenja.

Ali ma da stroj tehnički ruši stari sistem podjele rada, on se isprva po navici i dalje provlači u tvornici kao tradicija manufakture, da bi ga kapital zatim *sistematski* u još odvratnijem obliku reproducirao i učvrstio kao sredstvo za eksploataciju radne snage. Doživotni specijalitet da se rukuje jednim djelomičnim alatom pretvara se u doživotni specijalitet da se

¹⁸² Dr. Ure to priznaje. On kaže da radnik „u slučaju nužde” može po volji direktora biti premješten s jednog stroja na drugi i u trijumfu uzvikuje: „Ovakva promjena u otvorenoj je protivurječnosti sa starom rutinom koja dijeli rad i traži da glavu pribadače izrađuje jedan radnik, a da joj drugi oštri vrh.” Naprotiv, trebalo je da se zapita zašto se u automatskoj tvornici ta „stara rutina” napušta samo u „slučaju nužde”.

¹⁸³ Kad to nužda zahtijeva, kao na pr. za vrijeme američkog građanskog rata, buržuj izuzetno upotrebljava tvorničke radnike i za najgrublje poslove, kao građenje putova i t. d. Engleske „*nacionalne radionice*” iz 1862. g. i one kasnije, za besposlene radnike pamučne industrije, razlikuju se od francuskih iz 1848. g. po tome što je u ovima radnik vršio neproizvodan rad za račun države, a u onim proizvodne gradske radove u korist buržuja, i to *jeftinije* od radnika kojima je to posao i s kojima je tako stupio u konkurenciju. „Tjelesni izgled pamučnih radnika nesumnjivo se popravio. Ukoliko su u pitanju muškarci pripisujem to zanimanju javnim radovima na *slobodnom zraku*.” — Ovdje je riječ o radnicima iz Prestona koji su bili zaposleni na prestonskoj močvari. (*RIF*, za oktobar 1865., str. 59.)

¹⁸⁴ Primjer: Razni mehanički aparati, koji su poslije zakona od 1844. g. uvedeni u tvornicama vune radi zamjene dječjeg rada. Čim djeca same gospode tvorničara budu trebala „učiti školu” kao pomoćni tvornički radnici, ovo gotovo neobrađivano područje mehanike ubrzo će dobiti značajan polet. „Automatske mule možda su isto toliko opasni strojevi kao i ma koji drugi. Većina nesretnih slučajeva pogađa malu djecu i to uslijed toga što puze ispod stroja da pometu pod dok predilica radi. Mnogi „*minders*” (radnici na predilicama) sudski su progonjeni (od tvorničkih inspektora) i osuđivani na novčane kazne za ovakve prekršaje, ali bez ikakve opće koristi. Kad bi graditelji strojeva htjeli pronaći samo jednu metlu kojom bi bila otklonjena potreba da ova mala djeca puze ispod mašinerije, bio bi to sretan prilog našim zaštitnim mjerama.” (*RIF*, za 31. oktobar 1866., str. 63.)

posluhuje kakvi djelomični stroj. Stroj se *zloupotrebljava* da se radnik iz malena pretvori u dio djelomičnog stroja.¹⁸⁵ Na taj način ne samo da se znatno smanjuju troškovi potrebni za njegovu vlastitu reprodukciju, već se ujedno upotpunjuje i njegova bespomoćna zavisnost od tvorničke cjeline, dakle od kapitalista. I ovdje kao i svugdje mora se praviti razlika između veće proizvodnosti koja je plod razvitka društvenog procesa proizvodnje, i veće proizvodnosti koja je plod kapitalističke eksploatacije procesa proizvodnje.

U manufakturi i zanatu radnik se služi alatom, u tvornici on služi stroj. Tamo kretanje sredstva za rad polazi od njega, ovdje on mora ići za njegovim kretanjem. U manufakturi radnici sačinjavaju udove jednog živog mehanizma. U tvornici postoji mrtav mehanizam, nezavisan od njih, a oni su mu pripojeni kao živ dodatak. „Turobna dosada beskrajnog mučenja pri radu, u kome se jedan te isti proces neprestano ponavlja, slični na Sizifov posao; teret rada sve nanovo pada na iznurena radnika, kao stijena.”¹⁸⁶ Dok strojni rad do krajnosti zamara živčani sistem, dotle prigušuje mnogostranu igru mišića i plijeni svaku slobodnu tjelesnu i duhovnu djelatnost.¹⁸⁷ Čak i olakšanje rada postaje sredstvom za mučenje, jer stroj ne oslobađa radnika od rada, već njegov rad od sadržaja. Svima kapitalističkim procesima proizvodnje, ukoliko nisu samo *proces rada*, nego ujedno i *proces oplođivanja kapitala*, zajedničko je to da ne primjenjuje radnik sredstvo za rad, već obratno sredstvo za rad radnika, ali ovo izvrtanje dobija *tehnički opipljivu* stvarnost tek sa strojnim sistemom. Pretvorivši se u automat, sredstvo za rad istupa prema radniku za vrijeme samog procesa rada *kao kapital*, kao mrtvi rad koji gospodari živim radom i isisava ga.

¹⁸⁵ Po ovome se može ocijeniti basnoslovna ideja *Proudhona* koji mašineriju „konstruira” ne kao sintezu sredstava za rad već kao sintezu djelomičnih radova za same radnike. Osim toga načinio je koliko historijsko, toliko i čudno otkriće, da se „period mašinstva razlikuje od ostalih naročitim obilježjem, naime *najamnim radom*”.

¹⁸⁶ F. Engels: *Položaj radničke klase u Engleskoj*, str. 217. [Beograd 1911., str. 194.] Čak i *Molinari*, inače sasvim ordinaran, optimistički pristalica slobodne trgovine, kaže: „Čovjek se troši brže ako 15 sati na dan nadgleda jednolično kretanje kakvog stroja, nego kad bi za isto vrijeme naprezao svoju fizičku snagu. Ova nadglednička služba, koja možda može poslužiti kao korisna gimnastika duha ako ne traje predugo, upropašćuje svojom pretjeranošću i duh i tijelo.” (G. de Molinari: *Études Économiques*. Paris 1864. [Str. 49])

¹⁸⁷ F. Engels: *Položaj i t. d.*, str. 216. (Srpski prijevod, Beograd 1911., str. 193.)

Odvajanje *duhovnih snaga* procesa proizvodnje od ručnog rada i njihovo pretvaranje u *sile kapitala nad radom*, izgrađuje se, kao što smo već prije nagovijestili, potpuno u krupnoj industriji, podignutoj na temelju mašinerije. Djelomična umješnost individualnog, opustošenog strojnog radnika iščezava kao sporedna sitnica pred naukom, pred ogromnim prirodnim silama i masovnim društvenim radom, koji su oličeni u strojnom sistemu i koji s njime čine moć „gazde” (master). Zato, kad dođe do sukoba, ovaj „gazda” u čijem su mozgu nerazdvojno srasli stroj i *njegov monopol* na njega, prezrivo dovikuje „rukama”: „Za tvorničke bi radnike bilo korisno da ne smeću s uma da je njihov rad ustvari vrlo niska vrsta umješnog rada; da nema rada koji se može lakše naučiti i da s obzirom na njegov kvalitet nijedan nije bolje plaćen; da nema rada koji se kratkim poučavanjem najneiskusnijih može dobiti za tako kratko vrijeme i u takvom izobilju. *Tvorničarevi strojevi* igraju doista mnogo važniju ulogu u poslu proizvodnje nego rad i *radnikova umješnost* kojoj se za šest mjeseci poučavanja može naučiti svaki seljački sluga.”¹⁸⁸

Tehničko potčinjavanje radnika jednoličnome hodu sredstva za rad i karakteristični sastav radnog tijela iz osoba oba spola i najrazličitijih dobi stvaraju kasarnsku disciplinu koja se izgrađuje u savršen *tvornički režim* i potpuno razvija već prije spomenuti *rad vrhovnog nadzora*, ujedno dakle i *podjelu radnika* na ručne radnike i nadzornike, na industrijske redove i industrijske podoficire. „Glavna teškoća u automatskoj tvornici... bila je... disciplina potrebna da se ljudi oduče od nepravilnih navika u radu i budu dovedeni u *suglasnost s nepromjenljivom pravilnošću velikog automata*. Ali izmisliti disciplinarni zakonik koji bi odgovarao potrebama i brzini automatskog sistema, bio je pothvat dostojan Herkula; to plemenito djelo izvrši Arkwright! Čak i dan-danas, kad je sistem organiziran u punoj svojoj savršenosti, *gotovo je nemoguće* naći među radnicima zrelih godina... pomoćnike korisne za automatski sistem.”¹⁸⁹ Tvornički zakonik, u kome kapital kao privatni zakonodavac i samovlasno formulira svoju autokra-

¹⁸⁸ *The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee.* Manchester 1854., str. 17. Vidjet ćemo kasnije da „master” duše u sasvim druge duple čim mu zaprijeti opasnost da će izgubiti svoje „žive” automate.

¹⁸⁹ Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 15. Kome je poznata Arkwright-ova biografija nikad ne će prikvatiti riječ „plemenit” tom genijalnom brijaču. Od svih velikih pronalazača 18. vijeka on je neosporno bio najveći kradljivac tuđih pronalazaka i najprostiji nevaljalac.

ciju, bez podjele vlasti, koju buržoazija toliko voli, i bez predstavničkog sistema koji joj je još miliji, samo je *kapitalistička karikatura društvenog reguliranja procesa rada*, koje postaje nužno čim se kooperacija vrši u velikom razmjeru i čim se upotrebljavaju zajednička sredstva za rad, osobito mašinerija. Na mjesto biča goniča robova dolazi nadzornikova kaznena knjiga. Naravno, sve se kazne svode na novčane kazne i odbijanje od plaće, a zakonodavačko oštroumlje tvorničkih Likurga takvo je, da im se gaženje njihovih zakona gotovo više isplaćuje nego njihovo poštovanje.¹⁹⁰

¹⁹⁰ „Ropstvo u koje buržoazija sputava proletarijat, nigdje ne izbija očevidnije nego u tvorničkom sistemu. Ovdje prestaje svaka sloboda, i pravno i stvarno. U 5½ sati izjutra radnik mora biti u tvornici; zakasni li nekoliko minuta, biva kažnjen; zakasni li 10 minuta, ne puštaju ga unutra dokle god ne prođe doručak i on gubi četvrtinu najamnine. On mora na komandu jesti, piti i spavati... Despotsko zvono diže ga iz postelje, diže ga s doručka i ručka. A kako je tek u tvornici? Tu je tvorničar apsolutni zakonodavac. On izdaje tvorničke propise kako mu je volja; on mijenja i dopunjuje svoje zakonike kako mu se sviđi, a i kad dometne najluđu stvar, sudovi kažu radniku: budući da si dragovoljno pristao na taj ugovor, moraš ga se i pridržavati... Ovi su radnici osuđeni da od svoje devete godine do smrti žive pod duhovnom i tjelesnom šibom.” (F. Engels: *Položaj i t. d.*, str. 217. i dalje.) [Srpski prijevod, str. 194. i dalje.] Što „kažu sudovi”, želim objasniti s dva primjera. Jedan se slučaj dogodio u *Cheffield-u* (Šefildu) krajem 1866. g. Tu se jedan radnik najmio za dvije godine u jednoj metalskoj tvornici. Zbog neke svađe s tvorničarom napustio je tvornicu i izjavio da više ni pod kojim uslovom ne će za nj raditi. Optužen zbog prekršenja ugovora, osuđen je na dva mjeseca zatvora. (Kad tvorničar prekrši ugovor, radnik ga može tužiti samo po građanskom pravu; tvorničar rizikuje jedino novčanu kaznu.) Pošto je odležao 2 mjeseca, isti ga tvorničar pozva da se po ugovoru vrati u tvornicu. Radnik izjavi: ne. Prekršenje ugovora već je odsjedio. Tvorničar ga ponovo tuži, sud ga ponovo osudi, ma da je to jedan od sudaca, g. *Shee*, javno žigosao kao pravnu nakaradu, po kojoj netko može cijelog života biti periodično kažnjavan za jedan isti prestup, odnosno zločin. Ovu osudu nisu izrekli „Great Unpaid” [„veliki neplaćeni”, mirovni suci iz provincije], provincijalni *Dogberries* (*Dogberi*), već jedan od najviših sudova u Londonu. (Uz četvrto izdanje. — Sad je to ukinuto. Izuzevši nekoliko slučajeva — na pr. kod javnih plinara — radnici su u Engleskoj u stvari prekršenja ugovora sada izjednačeni s poslodavcima i mogu biti tuženi samo po građanskom postupku.) — Drugi se slučaj dogodio u *Wiltshire-u* (Viltširu), krajem novembra 1863. Oko 30 tkalja na parnim razbojima, zaposlenih kod nekog *Harruppa* (Haropa), tvorničara sukna u *Leower's Millu*, *Westbury Leigh*, stupi u štrajk, jer je taj isti *Harrupp* imao prijatnu naviku da zbog jutarnjih zakašnjava zakašnjava zakida od najamnine, i to: 6 penca za 2 minute zakašnjenja, 1 šil. za 3 minute, 1 šil. 6 penca za 10 minuta. To iznosi 9 šil. na sat, 4 f. st. 10 šil. na dan, dok njihova prosječna najamnina nikad u godini ne prelazi 10 do 12 šil. nedjeljno. *Harrupp* je bio najmio i nekog dečka da trubom objavljuje početak rada, što je ponekad i sam radio prije 6 sati ujutro, a ako ruke nisu tu čim prestane, kapija se zatvara, a

Mi samo napominjemo materijalne uslove pod kojima se obavlja tvornički rad. Svi čutilni organi podjednako pate od povišene temperature, od uzduha zasićenog otpacima sirovina, od zaglušujuće buke i t. d., da i ne govorimo o životnoj opasnosti među načičkanom mašinerijom, koja donosi svoje izvještaje o industrijskim bitkama s redovnošću godišnjih doba.^{180a} *Ekonomiziranje društvenih sredstava za proizvodnju*, koje je tek pod tvorničkim sistemom sazrelo kao u staklenoj bašči, postaje u rukama kapitala ujedno i *sistematskim pljačkanjem radničkih životnih uslova za vrijeme rada*: prostora, uzduha, svjetlo-

ruke koje su ostale napolju bivaju kažnjavane; kako u zgradi nema ure, nesretne su ruke u vlasti dječaka koji rade pod Harruppvom inspiracijom. Ruke koje se nalažahu u „štrajku“, majke i djevojke, izjaviše da će ponovo ići na posao ako se trubač vremena zamijeni urom i ako se bude uvela razumnija kaznena tarifa. Harrupp izvede pred mirovne suce 10 žena i djevojaka zbog prekršenja ugovora. Uz glasno ogorčenje publike one su bile osuđene svaka na po 6 penca globe i 2 šil. i 6 penca troškova. Harrupp je narodna masa otpratila iz suda zviždanjem. — Omiljena operacija tvorničara jest da radnike kažnjava zakidanjem najamnina za manjkavost materijala koji im oni sami predaju. Ova je metoda 1866. g. izazvala opći štrajk u engleskim *lončarskim kotarevima*. Izvještaji Children's Employment-komisije (1863.—1866.) navode slučajeve kad su radnici umjesto da prime najamninu, postajali svojim radom, a pomoću kaznene uredbe, dužnicima svog svijetlog gazde. Po učne primjere oštromlja tvorničkih aristokrata u zakidanju najamnina pružila je skorašnja pamučna kriza. Tvornički inspektor R. Baker (Bejker) kaže: „Prije kratkog vremena poveo sam lično progon protiv jednog tvorničara pamuka, zato što je u ovim mučnim i teškim vremenima uzeo nekom dječaku (starijem od 13 godina), koji je kod njega radio, 10 penca za liječničku svjedočbu koja ga je stajala samo 6 penca, a za koju po zakonu smije uzeti samo 3 penca, dok se po običaju ne uzima ništa... Drugi neki tvorničar, da bi postigao isti cilj, a da ne dode u sukob sa zakonom uzimao je od sirote djece, koja su za njega radila, po 1 šiling kao taksu za izučavanje vještine i tajne pređenja čim ih liječnička svjedočba oglasi sposobnim za to zanimanje. Postoje dakle podzemna strujanja koja moramo poznavati, ako hoćemo shvatiti ovako izvanredne pojave kao što je *štrajk* u vremenu kakvo je danas (radi se o štrajku strojnih tkalaca u tvornici u Darwenu (Darvenu) juna 1863.)” *RIF*, za 30. april 1863., str. 50., 51. — (Tvornički izvještaji uvijek idu dalje nego što im je službeni datum.)

^{180a} Zakoni za zaštitu od opasne mašinerije djelovali su blagotvorno. „Ali... sad postoje novi uzroci nesretnih slučajeva koji prije 20 godina nisu postojali, naročito veća brzina mašinerije. Točkovi, valjci, vrelena, razboji tjeraju se sad većom snagom koja i dalje neprestano raste; prsti moraju brže i sigurnije hvatati prekinutu žicu, jer će stradati ako ih prinesemo neoprezno i oklijevajući... Velik broj nesretnih slučajeva događa se zbog nastojanja radnika da brzo rade. Moramo se sjetiti da je za tvorničara od najveće važnosti da svoju mašineriju neprekidno održava u kretanju, t. j. da proizvodi pređu i tkanje. Svako stajanje od jedne minute gubitak je ne samo u pogonskoj snazi, nego i u proizvodnji. Zato nadzornici, zainteresirani u proizvedenoj količini, gone

sti i ličnih zaštitnih sredstava protiv okolnosti procesa rada, opasnih po život ili štetnih po zdravlje, da i ne spomenemo uređaje za radnikovu udobnost.¹⁹¹ Zar *Fourier* nije imao pravo kad je tvornice nazvao „ublaženim robijašnicama“?¹⁹²

5. Borba između radnika i stroja

Borba između kapitalista i radnika počinje sa samim kapitalističkim odnosom. Ona bjesni kroz cijeli manufakturni period.¹⁹³ Ali tek s uvođenjem mašinerije radnik počinje borbu

radnike da mašineriju održavaju u kretanju; a i za radnike kojima se plaća po težini ili od komada ovo nije manje važno. Ma da je u većini tvornica formalno zabranjeno da se mašinerija čisti dok je u kretanju, ipak se to svugdje radi. Samo je posljednjih 6 mjeseci ova praksa dovela do 906 nesretnih slučajeva... Iako se čišćenje obavlja svaki dan, ipak je većinom subota određena za temeljno čišćenje mašinerije, a to se većim dijelom vrši za vrijeme kretanja mašinerije... Taj se posao ne plaća i radnici nastoje da s tim svrše, što je moguće brže. Zato je broj nesretnih slučajeva mnogo veći u petak, a osobito u subotu, negoli u druge dane. Petkom iznosi ovaj višak, preko prosječnog broja u prva četiri dana, oko 12%, a subotom, preko prosječnog broja prvih pet dana, iznosi 25%. Ali, ako uzmemo u račun da tvornički dan ima subotom samo 7½ sati, a ostali dani po 10½ sati, onda višak u subotu iznosi preko 65%." (*RIF*, za 31. oktobar 1866., str. 9., 15., 16., 17.)

¹⁹¹ U prvom odjeljku Treće knjige iznijet ću podatke o jednoj skorašnjoj kampanji engleskih tvorničara protiv odredaba tvorničkog zakona o zaštiti udova „ruku“ od opasnih strojeva. Ovdje će biti dovoljan citat iz službenog izvještaja tvorničkog inspektora *Leonharda Hornera*: „Slušao sam tvorničare kako s neoprostivom frivolnošću govore o nekim nesretnim slučajevima; na pr. gubitak jednog prsta za njih je malenkost. Život i budućnost radnika toliko zavisi od njegovih prstiju, da je takav gubitak za njega krajnje ozbiljan događaj. Kad čujem takvo besmisleno nagvaždanje, obično pitam: „Recimo da vam treba jedan radnik, a jave se njih dvojica, obojica su u svakom pogledu podjednako valjani, samo što jednom nedostaje palac ili kažiprst; koga biste vi izabrali? Oni nisu nikad ni časak oklijevali da se odluče za onoga koji ima sve prste... Ova gospoda tvorničari imaju pogrešne predrasude protiv onoga što oni nazivaju *pseudo-filantropskim zakonodavstvom*." (*RIF*, za 31. oktobar 1855.) Ova gospoda tvorničari su bistre glave i nisu se uzalud oduševljavali pobunom vlasnika robova!

¹⁹² U tvornicama koje su već dugo vremena podvrgnute tvorničkom zakonu i njegovu prinudnom ograničenju radnog vremena i ostalim propisima, iščezle su mnoge prijašnje nevolje. Samo usavršavanje mašinerije zahtijeva da se „poboljša konstrukcija tvorničkih zgrada“, što je i radnicima od koristi. (Upor.: *RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 109.)

¹⁹³ Vidi između ostalog *John Houghton: Husbandry and Trade improved*. London 1727. *The Advantages of the East India Trade*, 1720. *John Bellers: Proposals for raising a College of Industry*. London 1696. „Tvorničari su na nesreću u neprekidnom ratu s radnicima. Nepromjenljivi je cilj onih prvih doći do što je moguće jeftinijeg rada, a u tu svrhu upotrebljavaju oni svako lukavstvo, dok oni drugi s jednakom revnošću

protiv samog sredstva za rad, protiv materijalne egzistencije kapitala. On se buni protiv tog određenog oblika sredstva za proizvodnju kao protiv materijalne osnove kapitalističkog načina proizvodnje.

U 17. vijeku bilo je gotovo u svojoj Evropi radničkih pobuna protiv stroja za tkanje vrpca i gajtana (t. zv. *Bandmühle* ili još i *Schnurmühle* ili *Mühlenstuhl*).¹⁹⁴ Krajem prve trećine 17. vijeka, svjetina je srušila jednu pilanu na vjetar, koju je u blizini Londona podigao neki Holanđanin. Još početkom 18. vijeka imali su vodom tjerani strojevi za rezanje drveta veliku muku dok su svladali otpor naroda koga je pomagao parlament. Kada je 1758. g. Everet sagradio prvi stroj za striženje vune, koji je tjerala voda, spalio je taj stroj nekoliko stotina ljudi koji ostadoše bez posla. Protiv Arkwrightovih grebenara (*scribling mills*) i strojeva za češljanje, 50.000 radnika, koji su dotle živjeli od češljanja vune, podnijese peticiju parlamentu. Razoravanje strojeva naveliko u engleskim manufakturnim kotarevima u toku prvih 15 godina 19. vijeka,

hvataju svaku zgodu da tvorničare natjeraju da im povise najamninu." (*An Inquiry into the causes of the Present High Price of Provisions*. 1767., str. 61., 62. — Pisac, svećenik *Nathaniel Forster*, potpuno je na strani radnika.)

¹⁹⁴ Taj je stroj izumljen u Njemačkoj. Talijanski opat *Lancellotti* (*Lančelotti*) pripovijeda u spisu, koji je štampan u Veneciji 1636. g., ovo: „Anton Müller iz Danziga vidio je otprilike prije 50 godina (L. je pisao 1579.) u tom gradu veoma vješto napravljeni stroj koji je izrađivao 4 do 6 tkanina odjedamput. Budući da se općinsko vijeće pobojalo da bi taj pronalazak mogao masu radnika otjerati u prosjake, ono je pronalazak uništilo i naredilo da se pronalazač potajno zadavi ili utopi." U Leydenu (*Lejdenu*) je isti stroj prvi put primijenjen g. 1629. Tek su pobune gajtanara prisilile općinu da ga zabrani; razne uredbe Državnih staleža od g. 1623., 1639. i t. d. ograničiše njegovu primjenu. Naposljetku, uredbom od 15. decembra 1661. g. bi dozvoljen pod izvjesnim uslovima. „U tome gradu", piše *Boxhorn* (*Institutiones Politicae*, Leyden 1663.) o uvođenju stroja za vrpce u Leydenu, „pronašlo je nekoliko ljudi prije dvadesetak godina spravu za tkanje kojom je jedan jedini radnik mogao izraditi više tkanja i s većom lakoćom nego inače više njih za isto vrijeme. Zato nastadoše nemiri i žalbe tkalaca, dok vlast naposljetku nije zabranila upotrebu te sprave." Isti stroj zabranjen je u Kölnu 1676. g., dok je njegovo uvođenje u Engleskoj u isto vrijeme izazvalo radničke nemire. Carskim ediktom od 19. februara 1685. g. bi zabranjena njegova upotreba u cijeloj Njemačkoj. U Hamburgu je, po naređenju općine, javno spaljen. Karlo VI. obnovio je 9. februara 1719. edikt od 1685., a izborna kneževina Saksonska dozvolila je njegovu javnu upotrebu tek 1765. Taj stroj, koji je izazvao toliku graju u svijetu, bio je preteča strojnim predilicima i razbojima, dakle industrijskoj revoluciji 18. stoljeća. On je mladića, sasvim nevična poslu, činio kadrin da gurajući tamo-amo jednu polugu pokreće cijeli razboj sa svim njegovim čuncima, i davao je u svom savršenijem obliku 40 do 50 komada najedamput.

naročito uslijed uvođenja parnog razboja, poznato pod imenom *ludditskog pokreta*, pružilo je antijakobinskoj vladi *Sidmoutha* (Sidmauta), *Castlereagha* (Kaslriga) i t. d. izgovor za najreakcionarnije nasilničke mjere. Trebalo je vremena i iskustva dok je radnik naučio da razlikuje *stroj* od njegove *kapitalističke primjene* i da svoje napade ne upravi protiv *materijalnog sredstva za proizvodnju* već protiv *društvenog oblika njegova iskorištavanja*.¹⁹⁵

Borbe za najamninu u manufakturi imale su manufakturu kao pretpostavku i nisu bile uperene protiv njena opstanka. Ukoliko je bilo borbe protiv stvaranja manufaktura, nju su vodili cehovski majstori i povlašteni gradovi, a ne najamni radnici. Zato pisci manufakturnog perioda shvaćaju *podjelu rada* pretežno kao sredstvo da se *zamijene nepostojeće* radne snage, a ne da se radnici stvarno *istisnu*. Ta razlika je razumljiva sama po sebi. Kad na pr. kažemo da bi u Engleskoj trebalo 100 miliona ljudi da na starinskom kolovratu ispredu pamuk koji sada isprede pola miliona ljudi na strojevima, to naravno ne znači da su ti strojevi zamijenili one milione koji nikada nisu postojali. To znači samo da bi trebalo mnogo miliona radnika, *da zamijene predioničke strojeve*. A naprotiv, kad kažemo da je parni razboj u Engleskoj bacio 800.000 tkalaca na ulicu, onda nije riječ o postojećoj mašineriji koja bi se morala zamijeniti određenim brojem radnika, nego o postojećem broju radnika koje je mašinerija stvarno zamijenila, t. j. istisnula. Za vrijeme manufakturnog perioda, zanatski rad ostao je osnova, ma da je bio rastavljen na dijelove. Nova kolonijalna tržišta nisu mogla biti zadovoljena s relativno malim brojem gradskih radnika koji su ostali od Srednjega vijeka, a prave manufakture stvorile su ujedno nova područja rada seoskom stanovništvu, koje je u vrijeme raspadanja feudalizma najureno sa svoje zemlje. U ono se vrijeme, dakle, više isticala pozitivna strana podjele rada i kooperacije u radionicama, a ona je bila u tome što su jedna i druga povećavale *proizvodnost zaposlenih radnika*.¹⁹⁶ Istina, kada se pri-

¹⁹⁵ U staromodnim manufakturama ponavlja se ponekad još i danas u grubom obliku radnički bunt protiv mašinerije, kao na pr. u brusionicama turpija u Sheffieldu 1865.

¹⁹⁶ *Sir James Stewart* shvaća čak i djelovanje mašinerije potpuno u tom smislu. „Ja, dakle, smatram strojeve za sredstvo koje (prema svojoj moći djelovanja) povećava broj radnih ljudi koje ne moramo hraniti... Zar se djelovanje stroja razlikuje od djelovanja novih stanovnika?“ (*Principles etc.*, francuski prijevod, sv. I., knj. I., gl. 19.) Mnogo je naivniji *Petty* kad kaže da on zamjenjuje „*poligamiju*“. Ovo gledište

mijene u poljoprivredi, kooperacija i okupljanje sredstava za rad u rukama malog broja ljudi izazivaju u mnogim zemljama mnogo prije krupne industrije iznenadne i silovite revolucije u načinu proizvodnje, a stoga i u načinu života i zanimanju seoskog stanovništva. Ali se ova borba prvobitno odigrava više između krupnih i sitnih zemljovlasnika negoli između kapitala i najamnog rada; s druge strane, ukoliko radnici bivaju istiskivani sredstvima za rad, ovcama, konjima i t. d., akti neposrednog nasilja ovdje su u prvom redu pretpostavka za industrijsku revoluciju. Najprije su radnici najureni sa zemlje, a onda su došle ovce. Tek je krađa zemlje u velikom stilu, kao u Engleskoj, stvorila polje rada za krupnu poljoprivredu.^{190a} Zato ovaj prevrat u poljoprivredi ima u svojim počecima više izgled političke revolucije.

U obliku stroja *sredstvo za rad* postaje odmah *konkurentom samog radnika*.¹⁹⁷ Samooplođivanje kapitala pomoću stroja stoji u upravnom razmjeru prema broju radnika kojima stroj uništava uslove za egzistenciju. Čitav sistem kapitalističke proizvodnje počiva na tome da radnik svoju radnu snagu prodaje kao robu. Podjela rada čini tu radnu snagu jednostranom, jer je svodi na sasvim posebnu vještinu da rukuje djelomičnom alatkom. Čim rukovanje alatkom pripadne stroju, radna snaga, izgubivši upotrebnu vrijednost, gubi i prometnu vrijednost. Radnik se više ne može prodati, kao papirni novac povučen iz opticaja. Ovaj dio radničke klase koji mašinerija na ovaj način pretvara u *suvišno stanovništvo*, t. j. u *stanovništvo koje više nije neposredno potrebno za samooplođenje kapitala*, propada s jedne strane u neravnoj borbi starog zanatskog i manufakturnog načina rada protiv strojnog, a s druge strane

može u najboljem slučaju važiti za neke dijelove Sjedinjenih Država. Naprotiv: „Strojevi se rijetko s uspjehom mogu upotrijebiti u svrhu da se smanji rad pojedinaca; za njihovu bi izradu trebalo više rada nego što bi se njihovom primjenom moglo uštediti. Sa stvarnom korišću oni su primjenjivi samo ondje gdje djeluju na velike mase, gdje jedan stroj potpomaže rad hiljada ljudi. Stoga njih u najvećem broju ima u gusto naseljenim zemljama u kojima ima najviše besposlenih ljudi... Oni se ne primjenjuju zbog toga što ima malo radnih snaga, već baš zbog lakeće kojom se ove u masama mogu privući na rad.“ (Piercy Ravenstone: *Thoughts on the Funding System and its Effects*. London 1824., str. 45.)

^{190a} (Uz četvrto izdanje. — Ovo vrijedi i za Njemačku. Krupna poljoprivreda, ukoliko kod nas postoji, dakle osobito u istočnoj Njemačkoj, postala je moguća tek pomoću čišćenja seljaka („Bauernlegen”), koje je uzelo maha od 16. vijeka, a osobito poslije 1648. — F. E.)

¹⁹⁷ „Strojevi i radnici u stalnoj su utakmici.“ (Ricardo: *Principles etc.*, str. 479.)

preplavljuje sve industrijske grane koje su lakše pristupačne, prepunjuje tržište rada i stoga obara cijenu radne snage ispod njene vrijednosti. Velika utjeha za pauperizirane radnike treba da bude što su njihova stradanja dijelom samo „privremena” („a temporary inconvenience”), a dijelom što mašinerija samo postepeno osvaja cijelo polje neke proizvodnje, čime se suzbija opseg i intenzivnost njenog razornog djelovanja. Jedna utjeha pobija drugu. Tamo gdje stroj postepeno zahvaća neko polje proizvodnje, on stvara kroničnu bijedu u onom sloju radnika koji njemu konkuriraju. Gdje je prijelaz nagao, djeluje on oštro i pogađa mase. Svjetska historija ne pruža užasniji primjer od propadanja engleskih ručnih tkalaca pamuka, propadanja koje je išlo postepeno, vuklo se decenijama, dok nije zapečaćeno 1838. g. Mnogi su umrli od gladi, mnogi su sa svojim porodicama dugo životarili sa 2½ penca dnevno.¹⁹⁸ Naprotiv, engleska mašinerija za pamuk imala je akutno djelovanje na Istočnu Indiju, koje je generalni guverner 1834. i 1835. konstatirao: „Ovoj bijedi nema slične u historiji trgovine. Od kostiju tkalaca pamuka bijele se ravnice Indije.” Naravno, pošto su ovi tkalci napustili zemaljski život, strojevi su im priredili samo „privremene neprijatnosti”. Uostalom „privremeno” djelovanje mašinerije trajno je, jer ona zahvaća sve nove i nove oblasti proizvodnje. Tako se samostalno i tuđinsko obličje, koje kapitalistički način proizvodnje uopće daje sredstvima za rad i proizvodu rada naprama radniku

¹⁹⁸ Prije uvođenja zakona o sirotinji od 1833. g. produživala se konkurencija između ručnog i strojnog tkanja na taj način, što su župskim (parohijskim) potporama dopunjavane najamnine koje su bile duboko pale ispod minimuma. „Prečasni Turner bio je 1827. g. župnik u Wilmslowu (Vilmslouw), u tvorničkom kotaru Cheshire. Pitanje odbora za anketu o iseljavanju i Turnerovi odgovori pokazuju na koji se način održava ručni rad u konkurenciji sa strojnim radom. Pitanje: „Zar primjena strojnog razboja nije istisnula ručni razboj?” Odgovor: „Nesumnjivo; on bi ga još i više bio istisnuo da ručni tkalci nisu bili kadri podnijeti obaranje najamnina.” Pitanje: „Ali zar nije ručni tkalac pokorivši se primio najamninu koja je nedovoljna za njegovo izdržavanje, i zar nije upućen na sirotinjsku potporu da bi dopunio što mu za izdržavanje treba?” Odgovor: „Jest, konkurentna sposobnost ručnog tkalca prema strojnom tkalcu ustvari se i omogućuje jedino putem sirotinjskih potpora.” Tako se korist, za koju radni ljudi trebaju zahvaliti uvođenju strojnog sistema, sastoji u ponižavajućem prosjačenju ili u gubitku zavičaja; ona se sastoji u tome da radnici, prije cijenjene i donekle nezavisne zanatlije, postaju bijednici koji puze na koljenima i jedu ponižavajući kruh milostinje. To se naziva prolaznom nevoljom.” (*A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation*. London 1834., str. 29.)

razvija zahvaljujući mašineriji u potpunu *suprotnost*.¹⁹⁹ Zato se s njome prvi put javljaju pobune radnika protiv sredstva za rad.

Sredstvo za rad ubija radnika. Ova se direktna suprotnost ispoljava svakako najočiglednije kad god novo uvedena mašinerija konkurira tradicionalnom zanatskom ili manufakturnom načinu rada. Ali u samoj krupnoj industriji, neprekidno usavršavanje strojeva i razvitak automatskog sistema imaju podjednako djelovanje. „Stalna svrha usavršene mašinerije jest da smanjuje ručni rad, ili da proces proizvodnje u tvornici usavrši time što na mjesto ljudskih aparata postavlja gvozdene.”²⁰⁰ „Primjenjivanje parne i vodene snage na strojeve koji su dotle bili pokretani rukom svakodnevn je događaj... Mala usavršavanja u strojevima, kojima je svrha ekonomija pogonske snage, poboljšanje proizvoda, povećanje proizvodnje za dato vrijeme ili istiskivanje kakvog djeteta, žene ili čovjeka, *neprestano* se vrše, pa iako se ne čine važni, ipak imaju važne rezultate.”²⁰¹ „Svuda gdje neka operacija zahtijeva mnogo umještosti i pouzdanu ruku, oduzima se ona što je moguće brže iz ruku *odviše umješnog* radnika, koji je inače sklon nepravilnostima svake vrste, i povjerava se naročitom mehanizmu, koji je tako dobro dotjeran da ga dijete može nadgledati.”²⁰² „U automat-

¹⁹⁹ „Isti uzrok koji može povećati čist dohodak zemlje (t. j., kao što Ricardo to na istom mjestu objašnjava, *dohodak zemlje posjednika i kapitalista* kojih je bogatstvo, s ekonomskog gledišta = bogatstvu nacije), može istovremeno stvoriti suvišno stanovništvo i pogoršati položaj radnika.” (Ricardo: *Principles etc.*, str. 469.) „Stalan cilj i tendencija svakog usavršavanja mehanizma ustvari je potpuno oslobođenje od ljudskog rada ili obaranje njegove cijene zamjenjivanjem odraslih muških radnika ženskim i dječjim radom ili kvalificiranih radnika nekvalificiranim.” (Ure: *Philosophy etc.*, str. 23.)

²⁰⁰ RIF, za 31. oktobar 1858., str. 43.

²⁰¹ RIF, za 31. oktobar 1856., str. 15.

²⁰² Ure: *Philosophy etc.*, str. 19. „Velika je korist od mašinerije u ciglanama što poslodavca čini sasvim nezavisnim od kvalificiranih radnika.” (CEC, V., 1866., str. 180., br. 46.)

Dodatak uz drugo izdanje: što se tiče građenja strojeva (lokomotiva i t. d.), g. A. Sturrock, generalni direktor strojnog odsjeka društva „Great Northern Railway”, kaže ovo: „Skupi engleski radnici svakim će se danom manje upotrebljavati. Proizvodnja će se povećati primjenjivanjem savršenijih instrumenata, a te će instrumente posluživati niska klasa radnika (a low class of labour)... Prije je kvalificiran rad bio neophodan za proizvodnju svih dijelova parnog stroja. Isti se dijelovi sada proizvode pomoću manje kvalificiranog rada, ali s dobrim instrumentima... Pod instrumentima razumijem strojeve koji se primjenjuju u građenju strojeva.” (*Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence*, br. 17.862 i 17.863. London 1867.)

skom sistemu, *radnikov talenat sve se više istiskuje.*²⁰³ „Usavršavanje mašinerije ne samo da dozvoljava da se smanji broj zaposlenih odraslih radnika potrebnih za postizanje određenog rezultata, nego i na mjesto jedne klase ljudskog rada postavlja drugu, na mjesto umješnijih manje umješne, na mjesto odraslih djecu, na mjesto muških žene. Sve te promjene izazivaju *neprestana kolebanja najamnine.*”²⁰⁴ „Stroj *neprestano izbacuje odrasle iz tvornice.*”²⁰⁵ Rapidni razvitak mašinerije pod pritiskom skraćenog radnog dana pokazao je izvanrednu *elastičnost mašinstva*, koja je posljedica nagomilanog praktičnog iskustva, već zatečenog opsega mehaničkih sredstava i neprekidnog napretka tehnike. Ali tko je 1860. g., u vrijeme kad je engleska pamučna industrija bila na vrhuncu, mogao i naslutiti ono rapidno usavršavanje mašinerije i odgovarajuće istiskivanje ručnog rada, što su ih izazvale *sljedeće tri godine, podbođene američkim građanskim ratom?* Dovoljno je ovdje o tom nekoliko primjera iz službenih izvještaja engleskih tvorničkih inspektora. Neki manchesterski tvorničar kaže: „Mjesto 75 strojeva za češljanje upotrebljavamo sad samo 12, koji daju istu količinu jednake, ako ne i bolje kakvoće... Ušteda na najamnini iznosi nedjeljno 10 f. st., na otpacima pamuka 10%.” U jednoj manchesterskoj predionici finog prediva „bila je, zahvaljujući ubrzanom kretanju i uvođenju raznih automatskih procesa, otpuštena u jednom odjeljenju četvrtina radnika, a u drugome preko polovine, dok je stroj češljalice došavši na mjesto drugog stroja grebenare jako smanjio broj ruku, zaposlenih dotle u odjeljenju za grebenanje.” Druga jedna tvornica prediva računa da je uštedjela 10% od svih svojih „ruku”. Gg. *Gilmore*, tvorničari pređe iz Manchestera, izjavljuju: „Računamo da nam je nova mašinerija u odjeljenju za čišćenje pamuka uštedjela punu trećinu ruku i najamnine... U odjeljenju za sukanje i namotavanje ušteda na rukama i troškovima iznosi oko trećine; u predionici uštedujemo oko trećine troškova. Ali to nije sve; kad sada naša pređa ide tkalcima, ona je toliko poboljšana primjenom nove mašinerije, da mogu proizvoditi bolje tkanje i u većoj količini nego dok su radili sa starom strojnom pređom.”²⁰⁶ Tvornički inspektor A. Redgrave primjećuje na to ovo: „Proizvodnja se povećava, a broj radnika sma-

²⁰³ Ure: *Philosophy etc.*, str. 20.

²⁰⁴ Isto, str. 321.

²⁰⁵ Isto, str. 23.

²⁰⁶ *RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 108. i dalje.

njuje se brzim koracima; prije kratkog vremena otpočelo je u vunarama novo smanjivanje ruku koje još traje; prije neki dan rekao mi je učitelj iz okoline Rochdale-a (Ročdela) da veliko opadanje broja učenica u ženskoj školi nije posljedica jedino pritiska krize, već i izmjena na mašineriji u vunarama, uslijed čega je otpušteno prosječno po 70 poluvremenjaka.²⁰⁷

Cjelokupan rezultat mehaničkih usavršavanja u engleskoj pamučnoj industriji, za koja je dao podstreka američki građanski rat, pokazuje slijedeća tabela:

Broj tvornica

	1858.	1861.	1868.
Engleska i Wales (Vels)	2.046	2.715	2.405
Škotska	152	163	131
Irska	12	9	13
Ujedinjena Kraljevina . .	2.210	2.887	2.549

Broj parnih razboja

	1858.	1861.	1868.
Engleska i Wales (Vels)	275.590	368.125	344.719
Škotska	21.624	30.110	31.864
Irska	1.633	1.757	2.746
Ujedinjena Kraljevina . .	298.847	399.992	379.329

Broj vretena

	1858.	1861.	1868.
Engleska i Wales (Vels)	25,818.576	28,352.152	30,478.228
Škotska	2,041.129	1,915.398	1,397.546
Irska	150.512	119.944	124.240
Ujedinjena Kraljevina . .	28,010.217	30,387.494	32,000.014

Broj zaposlenih osoba

	1858.	1861.	1868.
Engleska i Wales (Vels)	341.170	407.598	357.052
Škotska	34.698	41.237	39.809
Irska	3.345	2.734	4.203
Ujedinjena Kraljevina . .	379.213	451.569	401.064

²⁰⁷ Isto, str. 109. Naglo usavršavanje strojeva za vrijeme pamučne krize omogućilo je engleskim tvorničarima da odmah po svršetku američkog građanskog rata za tren oka prepune svjetsko tržište. Već druge polovine 1866. g. tkanine se gotovo nisu mogle prodavati. Time počinje slanje robe u Kinu i Indiju, što je naravno još pojačalo „glut“ [zakrčenost tržišta]. Početkom 1867. tvorničari pribjegaoše svom uobičajenom

Od 1861. do 1868. nestalo je, dakle, 388 pamučnih tvornica; t. j. proizvodnja i opsežnija mašinerija koncentrirala se u rukama manjeg broja kapitalista. Broj parnih razboja opao je za 20.663, ali se njihov proizvod u isto vrijeme povećao, tako da je savršeniji razboj proizvodio više od starog parnog razboja. Najzad, broj vretena porastao je za 1,612.541, dok je broj zaposlenih radnika opao za 50.505. „Privremena” bijeda, u koju je pamučna kriza gurnula radnike, bila je dakle pojačana i učinjena dugotrajnijom pomoću brzog i stalnog napretka mašinerije.

Ali stroj ne djeluje samo kao nadmoćni konkurent uvijek spreman da radnika učini „suvišnim”. Kapital ga glasno i s određenom namjerom proglašava kao silu koja je neprijatelj radniku, pa tako njime i rukuje. On postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova i t. d. protiv autokracije kapitala.²⁰⁸ Po Gaskellu (Geskelu), parni je stroj od svog početka bio protivnik „ljudske snage” i osposobio je kapitalista da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su prijetile da bace u krizu tek uvedeni tvornički sistem.²⁰⁹ Mogla bi se napisati čitava historija pronalazaka od 1830. g. naovamo, koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna. Podsjetit ćemo prije svega na automatsku predilicu (selfacting mule), jer se s njome otvara nova epoha automatskog sistema.²¹⁰

U svome iskazu pred komisijom koja je imala nalog da ispita *Trades' Unions* (tredjunione), Nasmyth (Nesmit), pronalazač parnog čekića, saopćio je slijedeće o usavršenjima koje je on izveo na mašineriji uslijed velikog i dugog štrajka strojnih radnika 1851.: „Karakteristična je crta naših modernih mehaničkih usavršavanja uvođenje automatskih strojeva radi-

sredstvu: sniženju najamnine za 50%. Radnici se usprotive i izjave, teorijski sasvim točno, da je jedini lijek da se radi na kratko vrijeme, 4 dana nedjeljno. Poslije dugog opiranja morala su gospoda, koja su se sama nazvala vojskovodama industrije, prihvatiti taj prijedlog, u nekim mjestima snizujući najamninu za 50%, a u nekim i bez toga sniženja.

²⁰⁸ „Odnos među tvorničarima i rukama u tvornicama biljura (kristalnog stakla) i boca jest kroničan štrajk.” Otuda polet u fabrikaciji prešanog stakla, u kojoj glavni rad vrši mašinerija. Jedna tvrtka u Newcastle-u (Njukaslu), koja je prije proizvodila 350.000 funti duhanog biljurnog stakla godišnje, proizvodi sada mjesto toga 3.000.500 funti prešanog stakla (*CEC*, IV., 1865., str. 262., 263.)

²⁰⁹ Gaskell: *The Manufacturing Population of England*. London 1833., str. 3., 4.

²¹⁰ G. Fairbairn, potaknut štrajkom u svojoj tvornici strojeva, pronašao je nekoliko veoma važnih primjena strojeva za pravljenje strojeva.

lica. Sve što strojni radnik sada treba raditi, i što može uraditi svaki mladić, nije da on sam radi, nego da nadgleda lijepi rad stroja. Čitava klasa onih radnika koji zavise isključivo od svoje umještosti, sada je odstranjena. Prije sam uzimao četiri mladića na jednog mehaničara. Zahvaljujući ovim novim mehaničkim sredstvima, smanjio sam broj odraslih muškaraca od 1.500 na 750. Posljedica je bila znatno uvećanje moga profita.”

O jednom stroju za štampanje u bojama u štamparijama katuna kaže Ure: „Najzad se kapitalisti pokušase osloboditi tog *nesnosnog ropstva* (naime za njih nepovoljnih uslova radničkih ugovora) prizivajući pomoćna vrela nauke i ubrzo *po-vratiše svoja zakonita prava*, prava glave prema ostalim dijelovima tijela.” O jednom pronalasku za glađenje osnove, kome je neposredni povod bio štrajk, Ure veli: „Horde nezadovoljnika, koje su uobražavale da su iza starih linija podjele rada nepobjedivo ušančene, bile su tako napadnute s boka, i *moderna mehanička tehnika* uništila je njihova obrambena sredstva. One se moradoše predati *na milost i nemilost*.” O pronalasku automatske predilice (selfacting mule) on kaže: „Ona je bila pozvana da uspostavi *red* u industrijskim klasama... Taj pronalazak potvrđuje *doktrinu*, koju smo mi već razvili, da kapital, prisiljavajući nauku da mu služi, uvijek natjeruje na pokornost buntovnu ruku rada.”²¹¹

Ma da je Ure-ov spis izašao 1835., dakle u vrijeme relativno još slabo razvijenog tvorničkog sistema, ipak on ostaje klasičan izraz tvorničkog duha, ne samo zbog njegova otvorena cinizma, nego i zbog prostodušnosti kojom izbrbljava besmislene protivurječnosti kapitalističkog mozga. Pošto je, na pr., razvio „doktrinu” da kapital, pomoću nauke koju je uzeo u najam, „uvijek natjeruje na pokornost buntovnu ruku rada”, on se buni protiv toga „što se sa izvjesnih strana optužuje mehaničko-fizička nauka da služi despotizmu bogatih kapitalista kao sredstvo za podjarmljivanje siromašnih klasa”. Pošto je nadugačko i naširoko pripovijedao o koristi od brzog razvitka strojeva po radnike, on ih upozorava da svojim pobunama, štrajkovima i t. d. sami ubrzavaju razvitak strojeva. „Takve nasilne pobune”, kaže on, „pokazuju ljudsku kratkovidnost u njenom najništavnijem obilježju, u obilježju čovjeka koji sam sebi siječe glavu”. Nekoliko stranica naprijed govorio je suprotno: „Bez tih žestokih sukoba i prekida, izazvanih pogrešnim shvaćanjima radnika, tvornički bi se sistem još mnogo brže

²¹¹ Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 367.—370.

razvijao i bio bi korisniji po sve zainteresirane strane." Zatim opet uzvikuje: „Na sreću stanovništva pamučnih kotareva Velike Britanije, mehanička usavršavanja vrše se postepeno." „Protiv njih (tih usavršavanja) diže se optužba da istiskujući izvjestan dio odraslih, uslijed čega njihov broj nadmašuje potrebu za radom, smanjuju njihovu najamninu. Ali ona povećavaju potražnju za dječjim radom i time povećavaju, stopu dječje najamnine."

Isti ovaj utješitelj brani s druge strane niski nivo dječjih najamnina time što „one uzdržavaju roditelje da svoju djecu prerano pošalju u tvornice". Cijela njegova knjiga je veličanje *neograničenog* radnog dana, a kad zakonodavstvo zabrani da djeca ispod 13 godina izdiru više od 12 sati, to njegovu liberalsku dušu podsjeća na najmračnije doba Srednjeg vijeka. Ali mu to ne smeta da od tvorničkih radnika zahtijeva da zahvale providnosti, koja im je pomoću mašinerije „pribavila slobodna vremena da mogu razmišljati o svojim besmrtnim interesima."²¹²

6. Teorija kompenzacije za radnike istisnute strojevima

Čitav niz buržoaskih ekonomista, kao James Mill (Džems Mil), MacCulloch (Mekelek), Torrens (Torenz), Senior (Sinijer), J. St. Mill (Dž. St. Mil) i t. d., tvrdi da svaki stroj koji istisne radnike, uvijek u isto vrijeme i nužno oslobađa odgovarajući kapital potreban za zapošljavanje baš tih istih radnika.²¹³

Uzmimo²¹⁴ da neki kapitalist, recimo u tvornici tapeta, upotrijebi kapital od 6.000 f. st., od čega se polovina utroši na sirovinu (zgrade, ugalj i t. d. nisu uzeti u obzir), a druga polovina upotrebljava se za plaćanje 100 radnika, po 30 f. st. godišnje na čovjeka. *Promjenljivi* kapital, koji on godišnje izdaje, iznosi dakle 3.000 f. st. Recimo da u datom momentu kapitalist otpusti 50 radnika i zamijeni ih strojem koji ga stoji 1.500 f. st. Da li je ovaj preobražaj „oslobodio" ikakav kapital? Pri starom načinu rada, ukupna uložena suma od 6.000 f. st. sastojala se pola od postojanog, pola od promjenljivog kapitala. Sada se ona sastoji od 4.500 f. st. (3.000 f. st. za sirovinu i 1.500

²¹² Ure, isto, str. 368., 7., 370., 280., 321., 281., 475. [370.].

²¹³ Ricardo je isprva bio istoga mišljenja, ali ga je kasnije izričito porekao s onom naučnom nepristranošću i ljubavlju prema istini kojima se odlikovao. Vidi Ricardo: *Principles etc.*, gl. 31., *O mašinskom sistemu*.

²¹⁴ Upozoravam da ovaj primjer dajem potpuno na način gore spomenutih ekonomista.

f. st. za mašineriju) postojanog i 1.500 f. st. promjenljivog kapitala. Promjenljivi kapital, ili dio kapitala preobraćen u živu radnu snagu, čini još samo četvrtinu umjesto polovinu cjelokupnog kapitala. Umjesto oslobođenja, ovdje se vrši *vezanje* kapitala u obliku u kome se on prestaje razmjenjivati za radnu snagu, t. j. *preobražavanje* kapitala iz promjenljivog u postojani. Sada kapital od 6.000 f. st. ne može, pod inače jednakim okolnostima, nikad zaposliti više od 50 radnika. Sa svakim poboljšanjem mašinerije zapošljavat će ih manje. Da bismo izišli u susret zastupnicima kompenzacione teorije, uzet ćemo da novo uvedena mašinerija stoji manje od zbroja radne snage i alata koje je ona istisla, recimo dakle samo 1.000 umjesto 1.500 f. st. Pod tim uslovom, jedan promjenljivi kapital od 1.000 f. st. pretvorio bi se, ili vezao se u postojani, dok bi se jedan kapital od 500 f. st. oslobodio. Za tvornicu tapeta on bi bio suvišan i mogao bi funkcionirati kao nov kapital. Ako pretpostavimo istu godišnju najamninu, ovaj novi kapital sačinjava fond iz koga se može zaposliti 16 radnika, dok je otpušteno njih 50; pa čak i mnogo manje, jer se 500 f. st., kad se pretvaraju u nov kapital, jednim dijelom opet moraju pretvoriti u postojani kapital, dakle se samo jednim dijelom mogu pretvoriti u radnu snagu.

Pri izradi nove mašinerije bit će svakako zaposlen veći broj mehaničara; hoće li to biti *naknada* tapetarima izbačenim na ulicu? U svakom slučaju, pri izradi mašinerije zaposleno je manje radnika nego što ih njena primjena istiskuje. Suma od 1.500 f. st., koja je predstavljala samo najamninu otpuštenih tapetara, predstavlja sad u obliku mašinerije: 1) vrijednost sredstava za proizvodnju potrebnih za njenu izradu; 2) najamninu mehaničara koji je izrađuju; 3) višak vrijednosti koji pripada njenom fabrikantu. Još nešto: kad se jednom napravi, stroj se više ne obnavlja do njegove smrti. Da bi, dakle, dodati broj mehaničara bio trajno zaposlen, moraju tvorničari tapeta jedan za drugim istiskivati radnike pomoću strojeva.

Ali, ustvari, oni branioci kapitala i ne misle na ovu vrstu oslobođenja kapitala! Oni misle na *životne namirnice oslobođenih radnika*. Neosporno je, na pr., da u gornjem slučaju mašinerija ne samo što oslobađava 50 radnika, čineći ih time „raspoloživima”, nego istovremeno *uništava* i njihovu *vezu* sa životnim namirnicama u vrijednosti od 1.500 f. st., i tako „oslobađava” te životne namirnice. Jednostavna i nimalo nova činjenica, da *stroj oslobađava radnika od životnih namirnica*, glasi dakle kod tih ekonomista, da *mašinerija oslobađava životne namirnice* za

radnika, ili pretvara ih u kapital pomoću koga će se radnik zaposliti. Vidi se, dakle, da sve zavisi od toga kako se kaže. *Nominibus mollire licet mala.* [Slobodno je riječima uljepšavati zlo.]

Prema toj teoriji, životne namirnice u vrijednosti od 1.500 f. st. bile su kapital koji je oplođivan radom 50 otpuštenih tapetarskih radnika. Iz toga izlazi da taj kapital ostaje bez upotrebe čim onih 50 radnika ostanu bez rada, i nema mira ni odmora dok se ponovo ne plasira, pri čemu će ga rečena pedesetorica opet moći proizvodno utrošiti. Prije ili poslije moraju se, dakle, kapital i rad opet naći i onda je kompenzacija gotova. Patnje radnika istisnutih mašinerijom prolazne su, dakle, kao i dobra ovog svijeta.

Životne namirnice u iznosu od 1.500 f. st. nisu nikad stajale prema radnicima *kao kapital*. Ono što je prema njima stajalo kao kapital jesu ovih 1.500 f. st. koje su se sad *pretvorile u strojeve*. Izbluže promatrano, ovih 1.500 f. st. predstavljalo je samo jedan dio tapeta koje su otpušteni radnici godišnje proizvodili i koje su od svog poslodavca primali kao najamninu u novcu umjesto u naturi. S tapetama pretvorenim u 1.500 f. st. oni su kupovali životne namirnice u istom iznosu. Stoga su ove za njih postojale *ne kao kapital*, nego *kao robe*, a oni su opet za te robe postojali *ne kao radnici*, nego kao kupci. Okolnost, da ih je stroj „oslobodio” kupovnih sredstava, pretvara ih od kupaca u nekupce. Toga radi smanjuje se potražnja onih robâ. Voilà tout. To je sve. Ako se ova smanjena potražnja ne izravna povećanom potražnjom s koje druge strane, past će tržišna cijena manje traženih roba. Hoće li to možda biti razlog da se kapital upotrebljavan za proizvodnju onih životnih namirnica navede na to da uposli nezaposlene tapetare? Naprotiv, ako padanje cijena potraje duže vremena i u većem opsegu, doći će do toga da će se smanjiti najamnine radnika zaposlenih u proizvodnji onih roba. Ako životne namirnice ne budu imale prođu duže vremena, onda će se jedan dio kapitala koji je posvećen njihovoj proizvodnji povući i gledati da se smjesti na nekoj drugoj strani. Dok tržišne cijene budu padale, i dok traje premještanje kapitala, bit će i radnici, zaposleni u proizvodnji potrebnih životnih namirnica, „oslobođavani” jednog dijela svoje najamnine. Dakle, umjesto da dokaže da mašinerija, oslobođavajući radnika od životnih namirnica, u isto vrijeme pretvara ove posljednje u kapital za zaposlenje onih prvih, gospodin apologet dokazuje pomoću zakona potražnje i ponude,

koji nikad ne će iznevjeriti, baš obrnuto: da mašinerija izbacuje na ulicu ne samo radnike iz onih grana proizvodnje u koje je uvedena, nego i iz onih gdje nije uvedena.

Evo kakve su stvarne činjenice, koje je ekonomski optimizam izvitoperio: Radnici koje je mašinerija istisnula izbacuju se iz radionice na tržište rada i tamo uvećavaju broj radnih snaga već spremjenih za kapitalističku eksploataciju. U sedmom odjeljku mi ćemo pokazati kako ovo djelovanje mašinerije, koje nam se ovdje prikazuje kao neka naknada za radničku klasu, naprotiv pogađa radnika kao najstrašniji bič. Ovdje samo ovoliko: Radnici, izbačeni iz jedne industrijske grane, svakako mogu potražiti posla u nekoj drugoj. Ako ga nađu, te se time bude ponovo uspostavila veza između njih i životnih namirnica koje su s njima bile oslobođene, bit će to djelovanjem novog, dodatog kapitala koji teži da se plasira, a nikako djelovanjem kapitala koji je već prije funkcionirao a sada se pretvorio u mašineriju. Pa čak i tada, kako su ništavni njihovi izgledi! Obogaljeni podjelom rada, ovi jadnici tako malo vrijede izvan kruga svog starog rada, da mogu dobiti posla samo u nižim granama rada koje su zbog svoje jednostavnosti stalno prepunjene i slabo plaćene.²¹⁵ Povrh toga, svaka industrijska grana privlači svake godine novu rijeku ljudi koja joj daje kontingent potreban za zamjenu jednog dijela radnika i proširenje proizvodnje. Čim mašinerija oslobodi jedan dio radnika zaposlenih dotle u nekoj određenoj industrijskoj grani, ne može ni rezerva radnika ući u granu za koju je bila određena i postepeno se prima u drugim granama rada, dok u prelaznom dobu prvobitne žrtve većinom stradaju i propadaju.

Svakako je nesumnjiva činjenica da *stroj sam po sebi* nije odgovoran za patnje koje sobom donosi. On nije kriv što pod današnjim odnosima „oslobođava” radnika i odvaja ga od

²¹⁵ Govoreći o tome, jedan ricardovac kaže protiv besmislica J. B. Say-a ovo: „Kad je podjela rada razvijena, umješnost radnika primjenljiva je samo u onoj posebnoj grani u kojoj je ta umješnost stečena; sami su radnici neka vrsta strojeva. Stoga apsolutno ništa ne vrijedi papagajski torokati kako stvari imaju tendenciju da se uravnoteže. Pogledajmo oko sebe, pa ćemo vidjeti da se one dugo ne mogu uravnotežiti; a ako i nađu ravnotežu, nivo stoji niže nego na početku procesa.” (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, London 1821., str. 72.)

njegovih životnih namirnica. On pojeftinjava i povećava proizvod u grani koju zahvati, a u prvi mah ne mijenja masu životnih namirnica koje se proizvode u drugim industrijskim granama. I poslije, kao i prije njegova uvođenja, društvo ima dakle isto toliko ili i više životnih namirnica za oslobođene radnike, da nikako i ne govorimo o ogromnom dijelu godišnjeg proizvoda koji neradnici rasipaju. Hvalopjevački duh ekonomista najjasnije se ističe kad izlažu tu činjenicu. *Protivurječnosti i suprotnosti, nerazdvojne od kapitalističke primjene stroja, ne postoje, jer ne potječu iz samog stroja, već iz njegove kapitalističke primjene!* Dakle, budući da stroj, uzet kao takav, skraćuje radno vrijeme, dok kapitalistički primijenjen produžuje radni dan; kao takav olakšava rad, dok kapitalistički primijenjen povećava njegovu intenzivnost; kao takav znači pobjedu čovjekovu nad prirodnim silama, dok kapitalistički primijenjen znači podjarmljivanje čovjeka pomoću prirodnih sila; kao takav povećava bogatstvo proizvođačevo, a kapitalistički primijenjen pretvara ga u paupera i t. d., buržoaski ekonomist jednostavno izjavljuje da *promatranje stroja kao takvog* pruža apsolutan dokaz, da su sve one opipljive protivurječnosti puka *prividnost* prostačke stvarnosti, ali da *kao takve*, pa dakle i u teoriji, nikako ne postoje. Ovako on sebi uštedi svako dalje lupanje glave, a povrh toga tovari svom protivniku na leđa glupost da se ne bori protiv *kapitalističke primjene stroja*, već protiv *samog stroja*.

Buržoaski ekonomist nikako ne poriče da se pri tom mogu dogoditi i privremene neugodnosti; ali gdje ima medalje bez naličja! A neko drugo iskorištavanje mašinerije osim kapitalističkog za njega je nemoguće. Eksploatiranje radnika pomoću stroja znači za njega isto što i eksploatiranje stroja pomoću radnika. Pa tko bude otkrivao kako stvarno stoji s kapitalističkom primjenom stroja, taj uopće ne će njegovu primjenu, taj je protivnik društvenog napretka!²¹⁶ Upravo kao što je rezonirao čuveni grlosijek Bill Sykes (Bil Sajks): „Gospodo porotnici, tom trgovačkom putniku zaista je presječen grkljan.

²¹⁶ Među ostalim, i *MacCulloch* je pravi virtuoz u ovom nadutom kretenizmu. „Ako je korisno“, kaže on s izvještačenom naivnošću osmogodišnjeg djeteta, „da se radnikova umješnost sve više i više razvija, tako da se osposobi da s istom ili manjom količinom rada proizvodi sve veće količine robe, onda mora biti korisno i to da se služi takvim strojem, koji ga najuspješnije pomaže da postigne takav rezultat.“ (*MacCulloch: The Principles of Political Economy*. London 1830., str. 182.)

Ali ta činjenica nije moja krivica, to je krivica noža. Treba li zbog ovakvih prolaznih neugodnosti ukinuti upotrebu noža? Pomislite samo! Gdje bi zemljoradnja i zanati bili bez noža? Zar on nije podjednako spasonosan u kirurgiji kao što je učen u anatomiji? Pa uslužan pomoćnik pri veseloj gozbi? Ukinite nož — pa ste nas bacili natrag u najdublje barbarstvo.^{216a}

Ma da mašinerija nužno istiskuje radnika iz grana rada u kojima je uvedena, ona ipak može povećati zaposlenost u drugim granama rada. Ali ovo djelovanje nema ničeg zajedničkog s tako zvanom teorijom kompenzacije. Budući da je svaki strojni proizvod, recimo aršin strojnog tkanja, jeftiniji od ručnog proizvoda iste vrste koji je on istisnuo, to očevidno važi kao apsolutan zakon: Ako cjelokupna količina strojno proizvedenog artikla ostane jednaka cjelokupnoj količini zanatski ili manufakturno proizvedenog artikla koji je zamijenjen strojnim, onda se smanjuje ukupna suma utrošenog rada. Uvećanje rada potrebno eventualno za proizvodnju samih sredstava za rad, strojeva, uglja i t. d., mora uvijek biti manje od smanjenja rada koje se postiže primjenom stroja. Inače bi strojni proizvod bio podjednako skup ili i skuplji od ručnog. Ali ustvari, cjelokupna masa strojnog artikla koju je proizveo manji broj radnika ne ostaje ista, već raste daleko iznad cjelokupne mase istisnutog ručnog proizvoda. Uzmimo da je za proizvodnje 400.000 aršina strojne tkanine potrebno manje radnika nego za proizvodnju 100.000 aršina ručne tkanine. U četiri puta većem proizvodu ima četiri puta više sirovine. Proizvodnja sirovine mora se, dakle, učetvorostručiti. A što se tiče potrošenih sredstava za rad, zgrada, uglja, strojeva i t. d., to se granica, u čijem okviru može rasti dodajni rad potreban za njihovu proizvodnju, mijenja prema razlici između mase strojnog proizvoda i mase ručnog proizvoda koju bi mogao izraditi isti broj radnika.

Sa širenjem strojnog načina rada u jednoj industrijskoj grani raste dakle proizvodnja i u drugim granama koje onu snabdijevaju sredstvima za proizvodnju. Dokle će time rasti masa zaposlenih radnika, zavisi, ako je data dužina radnog dana i intenzivnost rada, od sastava upotrijebljenih kapitala, t. j.

^{216a} „Pronalazač stroja predilice upropastio je Indiju, što se nas međutim malo tiče.” A. Thiers: *De la Propriété*. [Paris 1848.] G. Thiers (Tjer) pobrkao je ovdje predilicu s mehaničkim razbojem, „što se nas međutim malo tiče”.

od odnosa njihovih postojanih i promjenljivih sastavnih dijelova. A ovaj se odnos, opet, jako mijenja s opsegom u kome je stroj zahvatio ili zahvaća one druge grane. Broj ljudi osuđenih da rade u rudnicima uglja ili metala strahovito je porastao uslijed napretka engleskog strojarstva, ma da je posljednjih decenija ovo povećavanje usporeno upotrebom nove mašinerije u rudarstvu.²¹⁷ Sa strojem se rađa i nova vrsta radnika, njegov proizvođač. Znamo već da strojni način rada zavlada u samom ovom granom proizvodnje, i to u sve većem razmjeru.²¹⁸ Dalje, što se sirovine²¹⁹ tiče, nesumnjivo je na pr., da je veliki polet pamučnih predionica ogromno unaprijedio gajenje pamuka u Sjedinjenim Državama, a s time ne samo i afričku trgovinu robljem, nego je istovremeno učinio gajenje crnaca glavnim zanimanjem tako zvanih pograničnih robovskih država. Kad je 1790. g. izvršen prvi popis robova, njihov broj iznosio je 697.000, a 1861. g. oko 4 miliona. S druge strane, isto tako je sigurno da su procvat mehaničkih vunarskih tvornica i sve veće pretvaranje oranica u pašnjake izazvali protjerivanje u masama poljoprivrednih radnika, koji postadoše „prekobrojni”. U Irskoj se još produžuje proces koji njeno stanovništvo, smanjeno gotovo za polovinu od 1845. g., treba sniziti na mjeru koja točno odgovara potrebi njenih landlordova i engleske gospode vunarskih tvorničara.

Ako stroj zahvati prve ili srednje stupnjeve kroz koje predmet rada mora proći do svog posljednjeg oblika, onda se s materijalom za rad uvećava potražnja rada u granama u koje ulazi strojni proizvod, a u kojima se radi zanatski ili manu-fakturno. Na primjer strojno pređenje pružalo je pređu u

²¹⁷ Prema popisu od 1861. g. (London 1863., drugi svezak) iznosio je broj radnika zaposlenih u ugljenokopima Engleske i Walesa 246.613, od čega 73.545 *ispod*, a 173.067 *iznad* 20 godina. U prvu rubriku spada i 835 djece od 5 do 10 godina, 30.701 osoba od 10 do 15 godina i 42.010 osoba od 15 do 19 godina. Broj radnika zaposlenih u rudnicima željeza, olova, cinka i svih drugih metala iznosio je 319.222.

²¹⁸ U Engleskoj i Walesu bilo je 1861. g. u proizvodnji strojeva zaposleno 60.807 osoba, računajući tu i tvorničare, njihove pomoćnike i t. d., kao i sve agente i trgovce iz te struke. Naprotiv, proizvođači manjih strojeva, kao šivaćih i t. d., zatim proizvođači alata za strojeve radilice, kao vretena i t. d., nisu ubrojani. Ukupan broj civilnih inženjera iznosio je 3.329.

²¹⁹ Budući da je željezo jedna od najvažnijih sirovina, napominjemo da je g. 1861. u Engleskoj i Walesu bilo ljevača željeza 125.771, od toga 123.430 muških i 2.341 ženskih. Od prvih 30.810 *ispod*, a 92.620 *iznad* 20 godina.

takvom izobilju i tako jeftino, da su ručni tkalci u prvi mah, ne povećavajući troškove, mogli raditi puno vrijeme. Tako se njihov dohodak povećao.²²⁰ Otuda priliv ljudi u tkaonice pamuka, dok naposljetku parni razboj nije pomlatio onih 800.000 tkalaca koje su u Engleskoj stvorile jenny, throstle i mule-predilice. Tako i s obiljem strojno proizvođenih tkanina za odijelo raste broj krojača, krojačica, švelja i t. d., dok se ne pojavi stroj za šivanje.

Što se više povećava masa sirovina, poluizrađevina, oruđa za rad i t. d., koje strojni rad izbacuje s relativno neznatnim brojem radnika, to se i prerada tih sirovina i poluizrađevina *dijeli* na sve veći broj podvrsta, to više dakle raste raznolikost društvenih grana proizvodnje. Strojni način rada tjera *društvenu* podjelu rada nesravnjeno dalje nego manufaktura, jer u nesravnjeno većem stepenu povećava proizvodnost onih struka rada koje je zahvatio.

Prvi je rezultat stroja da povećava *višak vrijednosti*, a s njim ujedno i masu proizvoda koja ga predstavlja, dakle da povećavajući supstancu kojom se hrani kapitalistička klasa sa svojim prirepcima povećava i te društvene slojeve. Njeno sve veće bogatstvo i relativno neprestano manji broj radnika potrebnih za proizvodnju osnovnih životnih namirnica stvaraju i nove luksuzne potrebe i nova sredstva da se one zadovolje. Veći dio društvenog proizvoda pretvara se u višak proizvoda, a veći dio viška proizvoda reproducira se i troši u profinjijim i raznolikijim oblicima. Drugim riječima: raste *proizvodnja luksuznih predmeta*.²²¹ Proizvodi se profinjuju i postaju raznolikiji još i uslijed novih odnosa koje krupna industrija stvara na svjetskom tržištu. Sada se više ne vrši samo razmjena domaćih proizvoda za luksuzne predmete iz inozemstva, nego se i u domaću industriju unosi veća masa stranih sirovina, pomoćnih materija, poluizrađevina i t. d., kao sredstva za

²²⁰ „Porodica od 4 odrasle osobe (tkalca pamuka), s dvoje djece kao winders [namotača], dobijala je krajem posljednjeg i početkom ovog vijeka, radeći 10 sati dnevno, 4 f. st. nedjeljno; ako se moralo jako žuriti s poslom, mogli su zaraditi i više... Prije su uvijek trpjeli zbog nedovoljnog dovoza prede.” (Gaskell: *The Manufacturing Population etc.*, str. 25.—27.)

²²¹ F. Engels u *Položaj radničke klase u Engleskoj* dokazao je kako je bijedan položaj velikog dijela baš tih luksuznih radnika. Mnoštvo novih dokaza za ovo u izvještajima CEC.

proizvodnju. S ovakvim odnosima na svjetskom tržištu raste potražnja za radnicima u transportnoj industriji, i ova se dijeli na mnoge nove podvrste.²²²

Umnožavanje sredstava za proizvodnju i životnih namirnica, praćeno relativnim opadanjem broja radnika, daje podstreka proširivanju rada u industrijskim granama kojih će proizvesti, kao kanali, stovarišta, tuneli, mostovi i t. d., tek daljoj budućnosti donositi plod. Bilo neposredno na osnovi strojne proizvodnje, ili bar na osnovi općeg industrijskog prevrata koji joj odgovara, stvaraju se sasvim nove industrijske grane, a otud i nova polja rada. Ali mjesto, koje one zauzimaju u cjelokupnoj proizvodnji, nikako nije znatno čak ni u najrazvijenijim zemljama. Broj radnika koji je u njima zaposlen raste u upravnom razmjeru s potrebom reproduciranja najgrubljeg ručnog rada. Kao glavne industrije ove vrste mogu se danas smatrati: plinare, telegrafija, fotografija, parobrodarstvo i željeznice. Prema popisu od 1861. g. (za Englesku i Wales) izlazi da je u *industriji plina* (plinare, proizvodnja mehaničkih aparata, agenti plinskih društava i t. d.) bilo zaposleno 15.211 osoba, u *telegrafiji* 2.399, *fotografiji* 2.366, *parobrodarskoj službi* 3.570, a na *željeznicama* 70.599, među kojima oko 28.000 manje ili više trajno zaposlenih „neumješnih“ kopača, pored čitavog administrativnog i komercijalnog osoblja. Dakle ukupan broj osoba u ovih pet novih industrija 94.145.

Naposljetku, izvanredno povećanje proizvodne snage u područjima krupne industrije, praćeno onako intenzivno i ekstenzivno pojačanom eksploatacijom radne snage u *svima* ostalim područjima proizvodnje, dozvoljava da se sve veći dio radničke klase *neproizvodno* upotrebljava i da se tako, pod imenom „*posluge*“, t. j. slugu, služavki, lakeja i t. d., u sve većim masama reproduciraju *stari kućni robovi*. Prema popisu od 1861. brojalo je cjelokupno stanovništvo Engleske i Walesa 20.066.224 osobe, od toga 9.776.259 muških, a 10.289.965 ženskih. Kad od toga odbijemo što je za rad prestaro ili premlado, sve „neproizvodne“ žene, mlade osobe i djecu, zatim „ideološke“ staleže, predstavnike vlasti, popove, pravnike, vojnike i t. d., dalje sve kojima je jedino zanimanje da žive od tuđeg rada putem zemljišne rente, kamata i t. d., i naposljetku paupere, skitnice, zločince i t. d., onda ostaje okruglo 8 miliona oba spola i najrazličitijih godina, računajući tu i sve kapitaliste koji vrše ma kakvu funkciju u proizvodnji, trgovini i financijama. Od ovih 8 miliona ima:

²²² U Engleskoj i Walesu bilo je 1861. g. zaposleno u engleskoj trgovačkoj mornarici 94.665 mornara.

<i>Poljoprivrednih radnika</i> (uključivo s pastirima, slugama i služavkama koji stanuju kod zakupnika)	1,098.261	osoba
Svega u tvornicama vune, vunice, lana, konoplje, svile, jute i u mehaničkoj fabrikaciji čarapa i čipaka zaposlenih	642.607 ²²³	„
Svega u rudnicima uglja i metala zaposlenih	565.835	„
Svega u metalurgiji (visoke peći, valjaonice željeza i t. d.) i metalskim manufakturama svih vrsta zaposlenih	396.998 ²²⁴	„
Posluge	1,208.648 ²²⁵	„

Zbrojimo li broj radnika iz svih tekstilnih tvornica s brojem rudarskih radnika, dobit ćemo 1,208.442 osobe; zbrojimo li ga s brojem svih metalskih radnika, dobit ćemo 1,039.605 osoba, — oba puta broj manji od broja modernih kućnih robova. Kakav uzvišen rezultat kapitalističke primjene strojeva!

7. Odbijanje i privlačenje radnika uslijed razvitka strojnog načina rada. Krize pamučne industrije

Svi uračunljivi predstavnici političke ekonomije priznaju da uvođenje strojeva djeluje kao kuga na radnike u tradicionalnim zanatskim radionicama i manufakturama s kojima one stupaju u konkurenciju. Gotovo svi jecaju nad ropstvom tvorničkog radnika. A što je glavni adut koji svi oni ubacuju u igru? To da strojevi, poslije strahota perioda njihovog uvođenja i razvijanja, na kraju krajeva *povećavaju broj robova rada* umjesto da ga definitivno *smanje*! Da, politička ekonomija sve pliva u radosti zbog te grozne tvrdnje, grozne svakom „filantropu” koji je uvjeren u prirodnu nužnost kapitalističkog načina proizvodnje, tvrdnje po kojoj tvornica zasnovana na strojnom načinu rada, poslije kraćeg ili dužeg „*prelaznog perioda*”, cijedi veći broj radnika nego što ih je početka izbacila na ulicu.²²⁶

²²³ Od toga samo 177.596 muških iznad 13 godina.

²²⁴ Od toga ženskih 30.501.

²²⁵ Od toga muških 137.447. Od ovih 1,208.648 izuzete su sve osobe koje ne služe po privatnim kućama.

Dodatak uz drugo izdanje. Od 1861. do 1870. g. broj muških slugu gotovo se udvojio; narastao je na 267.671. 1847. g. bilo je 2.694 čuvara divljači (na aristokratskim lovištima), 1869. naprotiv 4.921. — Djevojčice koje služe kod londonske purgerije zovu se narodnim jezikom „little slaveys” („male robinje”).

²²⁶ *Ganilh* (Ganil) čini izuzetak. On smatra da je krajnji rezultat strojnog načina rada apsolutno smanjenje broja robova rada, na račun kojih živi uvećani broj „gens honnêtes” [poštenog svijeta] razvijajući

Doista se na nekoliko primjera, kao kod engleskih tvornica vunice i tvornica svile, pokazalo da na izvjesnom stupnju razvitka izvanredno širenje tvorničkih grana može biti spojeno ne samo s *relativnim* već i s *apsolutnim opadanjem broja upotrijebljenih radnika*. Godine 1860., kad je po naređenju parlamenta obavljen popis svih tvornica u Ujedinjenoj Kraljevini, bilo je u onom odsjeku tvorničkih kotareva Lancashire-a, Cheshire-a i Yorkshire-a, koji je doznačen inspektoru R. Bakeru (Bejkeru), 652 tvornice; od ovih je 570 tvornica imalo: 85.622 *parna razboja*, 6.819.146 *vretena* (bez vretena za uvrtanje), 27.439 *konjskih snaga* u parnim strojevima, 1.390 u hidrauličnim točkovima, i 94.119 zaposlenih osoba. Godine 1865. iste su tvornice naprotiv imale: 95.163 *parnih razboja*, 7.025.031 *vreteno*, 28.925 *konjskih snaga* u parnim strojevima, 1.445 u vodenim točkovima i 88.913 zaposlenih osoba. Dakle, od 1860. do 1865. u tim tvornicama *porastao* je broj *razboja* za 11%, *vretena* za 3%, *konjskih snaga* za 5%, dok je u isto vrijeme broj zaposlenih osoba *opao* za 5,5%.²²⁷ Između 1852. i 1862. u Engleskoj je znatno porasla *fabrikacija vune*, dok je broj upotrijebljenih radnika ostao gotovo jednak. „Ovo pokazuje u kolikoj su mjeri novi strojevi istisli rad prethodnih perioda.”²²⁸ Često

svoju „perfectibilité perfectible” [usavršivu usavršenost], koju je Fourier tako oštro ismijao. Ma kako da slabo razumije kretanje proizvodnje, Ganih bar osjeća da je stroj-kobna ustanova ako njegovo *uvođenje* pretvara zaposlene radnike u paupere i ako njegov *razvitak* stvara više robova rada nego što ih je on satro. Kretenstvo njegova shvaćanja moguće je izraziti jedino njegovim vlastitim riječima: „Klase koje su osuđene da *proizvode* i *troše* smanjuju se, a klase koje upravljaju radom, koje *pomažu*, *tješe* i *prosvjećuju* čitavo stanovništvo, umnožavaju se... i *prisvajaju sve blagodati* koje potječu iz *smanjivanja troškova rada*, iz obilja robnih zaliha iz jeftine cijene predmeta za potrošnju. Idući tim smjerom, ljudski se rod uzdiže do najvišeg vrhunca genijevog stvaranja, prodire u tajanstvene dubine religije, *pribavlja važnost spasonosnim načelima morala*” (koji se sastoji u tom da „*prisvajaju sve blagodati i t. d.*”) „zakonima za zaštitu slobode” (slobode za „klase koje su *osuđene* da *proizvode*”?) „i vlasti, *poslušnosti* i *pravičnosti*, *dužnosti* i *čovječnosti*.” Ovaj mutljag nalazi se u M. Ch. Ganih: *Des Systèmes etc.*, sv. II., str. 224. Upor. isto, str. 212.

²²⁷ RIF, za 31. oktobar 1865., str. 58. i dalje. Ali je u isto vrijeme 110 *novih* tvornica sa 11.625 *parnih razboja*, 628.756 *vretena* i 2.695 *parnih* i *vodenih konjskih snaga* činilo materijalnu osnovu za upošljavanje sve većeg broja radnika.

²²⁸ RIF, za 31. oktobar 1862., str. 79. Dodatak uz drugo izdanje. Krajem decembra 1871. rekao je tvornički inspektor A. Redgrave (Redgrev), u predavanju održanom u Bradfordu u *New Mechanics' Institution*: „Od nekog doba palo mi je u oči koliko se izgled vunarских tvornica izmijenio. Prije su bile ispunjene ženama i djecom, sad izgleda da stro-

je u ponekim slučajevima priraštaj radnika samo *prividan*, t. j. nije rezultat proširenja tvornice u kojoj se radi strojevima, nego postepenog pripojavanja sporednih grana. Na primjer, „uvećanje broja mehaničkih razboja i *pomoću njih zaposlenih tvorničkih radnika* u (britanskoj) pamučnoj proizvodnji, od 1838. do 1858., bilo je naprosto plod *širenja ove poslovne grane*; u drugim tvornicama, naprotiv, bilo je plod *nove primjene parne snage* na razboje za čilime, trake, platno i t. d. koje je dotle tjerala snaga ljudskih mišića.”²²⁹ Uvećanje broja tih tvorničkih radnika bilo je dakle samo izraz opadanja cjelokupnog broja zaposlenih radnika. Naposljetku, ovdje se sasvim apstrahira od toga da svuda, izuzevši metalske tvornice, mladi radnici (ispod 18 godina), žene i djeca sačinjavaju pretežni element tvorničkog osoblja.

Ipak je, unatoč radničkoj masi koju je strojni rad stvarno istisnuo i virtuelno zamijenio, pojmljivo kako *uz širenje ovog gazdinstva*, izraženo u uvećanju broja tvornica ili u povećanim dimenzijama postojećih tvornica, može na kraju krajeva biti više tvorničkih radnika nego što je bilo manufakturnih radnika ili zanatlija koje su oni istisli. Uzmimo na pr., da se pri starom načinu rada nedjeljno primjenjivani kapital od 500 f. st. sastoji sa $\frac{2}{5}$ iz postojanog, a sa $\frac{3}{5}$ iz promjenljivog sastavnog dijela, t. j. 200 f. st. izdaje se na sredstva za proizvodnju, a 300 f. st. na radnu snagu, recimo po 1 f. st. od radnika. Sa strojnim načinom rada mijenja se sastav cjelokupnog kapitala. Sada se on dijeli na pr. na $\frac{4}{5}$ postojanog i $\frac{1}{5}$ promjenljivog kapitala; ili, sada se za radnu snagu izdaje još samo 100 f. st. Dakle otpuštaju se $\frac{2}{3}$ prije zaposlenih radnika. Ako se ovaj tvornički sistem proširi, i ako, pod inače jednakim uslovima proizvodnje, primijenjeni cjelokupni kapital poraste od 500 f. st. na 1.500 f. st., onda će i sad biti zaposleno 300 radnika, upravo koliko i prije industrijske revolucije. Poraste li primijenjeni kapital još više, na 2.000 f. st., zaposlit će se 400 radnika, dakle za $\frac{1}{3}$ više nego pri starom načinu rada. *Apsolutno*, broj upotrijebljenih radnika porastao je za 100, *relativno*, t. j. razmjerno cjelokupnom predujmljenom kapitalu, opao je za 800, jer bi kapital od 2.000 f. st. pri sta-

jevi obavljaju sav rad. Na moje pitanje, jedan mi je tvorničar dao sljedeće obavještenje: Pod starim sistemom radile su kod mene 63 osobe; poslije usavršavanja strojeva sveo sam broj svojih radnika na 33, a tu skoro bio sam kadar da ih, uslijed novih velikih promjena, svedem od 33 na 13.”

²²⁹ RIF, za 31. oktobar 1856., str. 16.

rom načinu rada zaposlio 1.200, a ne 400 radnika. *Relativno opadanje* broja zaposlenih radnika može dakle da ide uporedo s njegovim *apsolutnim uvećavanjem*. Gore smo bili uzeli da s uvećavanjem cjelokupnog kapitala njegov sastav ostaje isti, jer se uslovi proizvodnje ne mijenjaju. Ali mi već znamo da sa svakim napretkom strojnog sistema raste postojani dio kapitala, koji se sastoji iz strojeva, sirovinâ i t. d., dok promjenljivi dio, predujmljen u radnoj snazi, opada; a znamo i to da se ni pri kojem drugom načinu rada ne vrše ovako neprestana usavršavanja, da dakle ni sastav cjelokupnog kapitala nije ovako promjenljiv. Ali se ovo neprestano mijenjanje isto tako neprestano presijeca točkama mirovanja i jednostavnim *kvantitativnim širenjem na datoj tehničkoj podlozi*. Tako je 1835. g. u tvornicama za preradu pamuka, vune, vunice, lana i svile u Ujedinjenoj Kraljevini broj *svih radnika* iznosio svega 354.684, dok je 1861. g. samo broj parnih tkalaca (oba spola i svakojake dobi, počevši od 8 godina) iznosio 230.654. Ovo uvećanje izgleda svakako neznatnije kad se uzme da je 1838. broj britanskih ručnih tkalaca pamuka i njihovih porodica koje su oni sami zapošljavali bio 800.000, ne uzimajući nikako u račun tkalce istisnute u Aziji i na evropskom kopnu.²³⁰

U nekoliko napomena koje još trebamo učiniti po ovoj točki dotaći ćemo se djelomično *čisto stvarnih* odnosa, do kojih u samom teorijskom razlaganju još nismo stigli.

Dok se strojni sistem u nekoj industrijskoj grani širi na račun tradicionalnog zanata ili manufakture, njegov uspjeh je tako siguran kako bi bio siguran uspjeh recimo vojske naoružane puškama ostragušama protiv vojske naoružane lukovima. Ovaj prvi period, kada stroj tek osvaja sebi polje rada, od odlučne je važnosti zbog izvanrednih profita kojih proizvodnju on pomaže. Ovi profiti ne samo da sami po sebi sačinjavaju izvor ubrzane akumulacije, nego privlače u povlaštenu oblast proizvodnje i velik dio dodajnog društvenog kapitala koji se neprestano stvara i teži da se plasira. Posebne prednosti prvog herojskog perioda neprestano se ponavljaju u onim granama proizvodnje u koje se strojevi tek uvode. Ali čim se tvornički sistem do izvjesne mjere proširi i dostigne neki

²³⁰ „Stradanja ručnih tkalaca (pamuka i materija miješanih s pamukom) bila su predmet istraživanja kraljevske komisije, ali iako je njihova bijeda bila priznata i ožaljena, popravljjanje (!) njihova položaja bi prepušteno vremenu i slučaju, i smijemo se nadati da su ta stradanja *sada* (20 godina kasnije!) *gotovo* (nearly) iščezla, čemu je svakako pridonijelo i sadašnje veliko širenje parnih razboja. (RIF, za 31. oktobar 1856., str. 15.)

određeni stepen zrelosti, naime čim se njegova tehnička podloga, strojevi, počnu proizvoditi pomoću strojeva, čim se revolucionira vađenje uglja i željeza, kao i prerada metala i transport; uopće, čim se uspostave opći uslovi proizvodnje koji odgovaraju krupnoj industriji, dobija ovaj način rada *elastičnost, sposobnost da se naglo u skokovima širi*, ograničenu jedino sirovinama i tržištem. Strojevi su, s jedne strane, neposredan uzrok umnožavanju sirovina, kao što je na pr. stroj za čišćenje pamuka povećao proizvodnju pamuka.²³¹ S druge strane, jeftinoća strojnih proizvoda i revolucionirani transport i saobraćaj jesu oružja za osvajanje stranih tržišta. Uprava šćujući zanatsku proizvodnju tih zemalja, strojni način rada pretvara ih prinudnim putem u polja za proizvodnju njegovih sirovina. Tako je Istočna Indija bila prisiljena da za Veliku Britaniju proizvodi pamuk, vunu, konoplju, jutu, indigo i t. d.²³² Trajna „prenaseljenost“ radnika u zemljama krupne industrije izvanredno ubrzava iseljavanje i kolonizaciju stranih zemalja, koje se pretvaraju u plantaže sirovina za maticu zemlju, kao što je Australija na pr. postala dobavljač vune za Englesku.²³³ Stvara se nova internacionalna podjela rada koja odgovara novim sjedištima strojnog rada i koja jedan dio zemljine kugle pretvara u prvenstveno poljoprivredno polje proizvodnje, a drugi u prvenstveno industrijsko polje. Ova revolucija je u vezi s prevratima u poljoprivredi, ali ovdje nije mjesto da se njima pozabavimo.²³⁴

Na poticaj g. Gladstone-a (Gledstona), Donji Dom je 17. februara 1867. naredio da se napravi statistika cjelokupnog

²³¹ Druge metode kojima strojevi utječu na proizvodnju sirovina bit će spomenute u Trećoj knjizi.

²³² *Izvoz pamuka iz Istočne Indije u Veliku Britaniju: 1846. g. 34,540.143 funti, 1860. g. 204,141.168 f., 1865. g. 445,947.600 f.*

Izvoz vune iz Istočne Indije u Veliku Britaniju: 1846. g. 4,570.581 f., 1860. g. 20,214.173 f., 1865. g. 20,679.111 f.

²³³ *Izvoz vune sa Rta Dobre Nađe u Veliku Britaniju: 1846. g. 2,958.457 f., 1860. g. 16,574.345 f., 1865. g. 29,920.623 f.*

Izvoz vune iz Australije u Veliku Britaniju: 1846. g. 21,789.346 f., 1860. g. 59,166.616 f., 1865. g. 109,734.261 f.

²³⁴ Ekonomski razvitak Sjedinjenih Država i sâm je proizvod evropske, osobito engleske krupne industrije. U njihovom sadašnjem sklopu (1866.) moraju se još uvijek smatrati za kolonijalnu zemlju Evrope. (Uz četvrto izdanje. — Otađa su se one razvile u drugu industrijsku zemlju svijeta, ne izgubivši ipak sasvim svoj kolonijalni karakter. — F. E.)

Izvoz pamuka iz Sjedinjenih Država u Veliku Britaniju (u funtama): 1846. g. 401,949.393, 1852. g. 765,630.543, 1859. g. 961,707.264, 1860. g. 1.115,890.608.

uvoza i izvoza žitarica, žita i brašna svih vrsta, za Ujedinjenu Kraljevinu od 1831. do 1866. Pregledni rezultat dajem u priloženoj tabeli (vidi str. 393.). Brašno je svedeno na *quartere* žita.

Ogromna sposobnost tvorničkog sistema da se na mahove širi i njegova zavisnost od svjetskog tržišta nužno stvaraju grozničavu proizvodnju koja povlači za sobom prepunjenost tržišta, sužavanjem kojega nastupa paraliza. Život industrije pretvara se u niz perioda srednje živahnosti, poleta, pretjerane proizvodnje, krize i zastoja. Neizvjesnost i nestalnost kojima strojni sistem izlaže radnikovo zaposlenje, a s tim i radnikov životni položaj, postaju normalna pojava uslijed naizmjeničnosti tih perioda industrijskog ciklusa. Odbivši period poleta, među kapitalistima bjesni najžešća borba oko individualnog mjesta na tržištu. To mjesto stoji u upravnom razmjeru prema jeftinoći proizvoda. Osim toga što to rađa suparništvom u primjeni usavršenijih strojeva koji zamjenjuju radnike i novih metoda proizvodnje, nastupa uvijek i jedan momenat kad se za pojeftinjenjem robâ teži nasilnim obaranjem najamnine ispod vrijednosti radne snage.²⁸⁵

Izvoz žita i t. d. iz Sjedinjenih Država u Veliku Britaniju (1850. i 1862.)

	(u engleskim centama)	
	1850. g.	1862. g.
Pšenica	16,202.312	41,033.503
Ječam	3,669.653	6,624.800
Zob	3,174.801	4,426.994
Raž	388.749	7.108
Pšenično brašno	3,819.440	7,207.113
Heljda	1.054	19.571
Kukuruz	5,473.161	11,694.818
Bere ili Big (posebna vrsta ječma)	2.039	7.675
Grašak	811.620	1,024.722
Grah	1,822.972	2,037.137
<i>Ukupan uvoz</i>	<i>34,365.801</i>	<i>74,083.351</i>

²⁸⁵ U *žulu* 1866. radnici koje su tvorničari cipela iz *Leicestera* (*Lestersa*) isključenjem izbacili na ulicu uputili su proglas na „*Trade Societies of England*” [engleske sindikate] u kome kažu: „Ima možda 20 godina kako je uvođenjem kovanja namjesto šivanja izvršen prevrat u proizvodnji obuće u *Leicesteru*. Onda su se mogle dobiti dobre nadnice. Uskoro se ovaj novi posao jako raširio. Nastupi velika konkurencija među tvrtkama, koja će dati ukusniju robu. Ali, ubrzo zatim nastalo je konkuriranje na loš način, naime tko će kome na tržištu pobiti cijenu (*undersell*). Uskoro se pokazale štetne posljedice, t. j. nastupi snižavanje najamnine i cijena rada tako je strahovito brzo padala, da mnoge tvrtke plaćaju sada još samo polovinu nekadašnje najamnine. Pa ipak,

Porast broja tvorničkih radnika *uslovljen* je, dakle, *razmjerno* mnogo bržim porastom cjelokupnog kapitala investirano u tvornicama. Ali se ovaj proces vrši samo u periodima osjeke i plime industrijskog ciklusa. Osim toga, njega stalno presijeca tehnički napredak, koji radnike čas virtuelno zamjenjuje, čas stvarno istiskuje. Ova *kvalitativna promjena* u strojnom načinu rada stalno udaljava radnike iz tvornice ili zatvara njena vrata novoj bujici regruta; dok puko *kvantitativno proširivanje* tvornica guta i nove kontingente radnika pored onih izbačenih. Tako se radnici neprestano odbijaju i privlače, bacaju tamo i ovamo, a pri tom se neprestano mijenja još i spol, dob i umješnost regruta rada.

Letimičan pregled *sudbine engleske pamučne industrije* pružit će nam najjasniju sliku sudbine tvorničkih radnika.

Od 1770. do 1815. samo pet godina stiske ili zastoja u pamučnoj industriji. U toku ovog prvog perioda od 45 godina engleski tvorničari imali su monopol strojnog rada i svjetskog tržišta. Od 1815. do 1821. zastoj. 1822. i 1823. polet. 1824. ukidanje zakona o koalicijama, opće veliko širenje tvornica, 1825. kriza. 1826. velika bijeda i pobune među radnicima pamučne industrije. 1827. lagano poboljšanje. 1828. veliki porast parnih razboja i izvoza. 1829. izvoz, naročito u Indiju, nadmašava sve prijašnje godine. 1830. tržišta zakrčena, velika kriza. Od 1831. do 1833. neprekidan zastoj. Istočnoindijskoj kompaniji oduzet monopol trgovine sa Istočnom Azijom (Indijom i Kinom). 1834. veliki porast tvornica i strojne proizvodnje, oskudica u radnicima; *novi zakon o sirotinji* olakšava seobu poljoprivrednih radnika u tvorničke kotareve; iz poljoprivrednih kotareva djeca se u masama gone u industriju;

iako najamnine padaju sve niže, profiti čini se da rastu pri svakoj promjeni radne tarife." — Tvorničari se koriste čak i nepovoljnim periodima industrije da bi pretjeranim obaranjem najamnina, t. j. direktnom krađom najnužnijih radnikovih životnih namirnica napravili izvanredne profite. Jedan primjer. Radi se o krizi u tkalnicama svile u Coventry-u (Koventriju): „Prema podacima koje sam dobio od tvorničara i od radnika nesumnjivo izlazi da su najamnine oborene više nego što je na to prisiljavala konkurencija stranih proizvođača ili druge okolnosti. Većina tkalaca radi za najmninu oborenu za 30 do 40%. Komad vrpce za koji je tkalac prije 5 godina dobivao 6 ili 7 šil. donosi mu sada samo 3 šil. i 3 penca, ili 3 šil. i 6 penca; drugi rad, prije plaćan 4 šil. i 4 šil. i 3 penca, sada se plaća samo 2 šil., ili 2 šil. i 3 penca. Obaranje najmnine veće je no što je potrebno za poticaj potražnje. Činjenica je da kod mnogih vrsta vrpca cijena njihova nije ni najmanje snižena, iako su nadnice bile oborene." (Izvjestaj komesara F. D. Long-e (Londža) u CEC, V., 1866., str. 114., br. 1.)

trgovina bijelim robljem. 1835. velik polet; istovremeno ručni tkalci pamuka umiru od gladi, 1836. veliki polet. 1837. i 1838. zastoј i kriza. 1839. oživljavanje. 1840. velika depresija, ustan-ci, intervencija vojske. 1841. i 1842. strahovita stradanja tvorničkih radnika. 1842. tvorničari izbacuju radnike iz tvornica da bi natjerali vladu da ukine zakone o žitu, mnoge hiljade radnika okupljaju se u Yorkshire-u, vojska ih suzbija; njihove vođe dolaze pred sud u Lancasteru. 1843. velika bijeda. 1844. oživljavanje, 1845. veliki polet. 1846. isprva trajan polet, zatim znaci reakcije; *opozivanje zakona o žitu*. 1847. kriza; opće snižavanje najamnina za 10 i više procenata u slavu „big-loaf”-a [„velikog hljeba”, koji su pristalice slobodne trgovine stavljali radnicima u izgled kao nužnu posljedicu ukidanja carina na žito]. 1848. stalan zastoј; Manchester pod zaštitom vojske. 1849. oživljavanje. 1850. polet. 1851. robne cijene padaju, najamnine niske, štrajkovi česti. 1852. počinje poboljšanje, štrajkovi traju i dalje; tvorničari prijete uvozom stranih radnika. 1853. izvoz raste; osmomjesečni štrajk i velika bijeda u Prestonu. 1854. polet, prepunjenost tržišta. 1855. izvještaji o bankrotstvima stižu iz Sjedinjenih Država, Kanade, sa istočnoazijskih tržišta. 1856. veliki polet. 1857. kriza. 1858. poboljšanje. 1859. veliki polet, uvećavanje broja tvornica. 1860. vrhunac engleske pamučne industrije; indijska, australijska i druga tržišta tako prepunjena da su tek 1863. uspjela apsorbirati sve to smeće; *francuski trgovinski ugovor*; ogromno umnožavanje tvornica i strojne proizvodnje. 1861. polet traje neko vrijeme, reakcija, američki građanski rat, nestašica pamuka. Od 1862. do 1863. potpuni slom.

Historija nestašice pamuka odviše je karakteristična da se za časak ne bismo na njoj zaustavili. Iz onih nekoliko karakteristika o stanju svjetskog tržišta u 1860. i 1861. vidi se da je nestašica pamuka tvorničarima dobro došla, da im je dijelom bila i korisna; tu je činjenicu priznala manchesterska trgovačka komora, a u parlamentu su je iznijeli na javnost Palmerston i Derby, a vlada potvrdila.²³⁶ Na svaki način, među 2.887 pamučnih tvornica Ujedinjene Kraljevine bilo je 1861. g. mnogo malih. Prema izvještaju tvorničkog inspektora *A. Redgrave-a*, čiji je djelokrug obuhvaćao 2.109 od onih 2.887 tvornica, samo su 392. tvornice, ili 19%, upotrebljavale *manje* od 10 parnih konjskih snaga; 345, ili 16%, 10 do 20; 1.372 naprotiv 20 i više konjskih snaga.²³⁷ Male tvornice bile su u većini tkaonice, koje

²³⁶ Upor. *RIF*, za 31. oktobar 1862., str. 30.

²³⁷ Isto, str. 19.

Petogodišnji periodi i godina 1866

	1831-1835	1836-1840	1841-1845	1846-1850	1851-1855	1856-1860	1861-1865	1866
<i>Prosječno godišnje</i>								
Uvoz . . (quartera)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 912 612	15 009 871	16 457 340
<i>Prosječno godišnje</i>								
Izvoz . . (quartera)	225 363	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 318
Višak uvoza nad izvozom za prosječnu godinu . .	871 010	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 022
<i>Stanovništvo</i>								
Prosječni godišnji broj u svakom pederodu	24 621 107	25 929 507	27 262 568	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 460	29 935 404
Prosječna količina žita i t. d., u quar-terima, koju godišnje potroši jedan individuum, pri jednakoj raspodjeli na stanovništvo, povrh domaće proizvodnje	0,036	0,082	0,098	0,316	0,291	0,372	0,543	0,543

su za vrijeme perioda poleta poslije 1858. osnovali mahom špekulanti, od kojih je ovaj davao pređu, onaj mašineriju, treći zgradu, a vodio ih je kakav bivši *poslovođa* ili kakav drugi neimućan čovjek. Većina je ovih malih tvorničara propala. Istu bi im sudbinu bila priredila i trgovinska kriza, koju je nestašica pamuka spriječila. Ma da su oni činili trećinu broja tvorničara, njihove tvornice predstavljale su neuporedivo manji dio kapitala plasiranog u pamučnoj industriji. Što se tiče opsega paralize, prema autentičnoj procjeni mirovalo je u oktobru 1862. g. 60,3% vretena i 58% razboja. Ovo se odnosi na čitavu ovu granu, a u pojedinim kotarevima procent je bio veoma različit. Samo je malo tvornica radilo puno vrijeme (60 sati nedjeljno), ostale s prekidima. Čak i radnicima koji su radili *puno vrijeme sa starom najamninom od komada, nedjeljna najamnina* smanjila se već zbog toga što je bolji pamuk zamijenjen lošim, „Sea Island” egipatskim (u predionicama fine pređe), američki i egipatski istočnoindijskim suratom, a čist pamuk mješavinom pamučnih otpadaka sa suratom. [Surat = lošiji pamuk iz bombajske oblasti.] Kraća vlakna surat-pamuka, njegova nečistoća, lakše kidanje njegovih vlakana, zamjenjivanje brašna za glađenje osnove svakojakim težim mješavinama i t. d., sve je to usporavalo brzinu mašinerije ili broj razboja koje je jedan radnik mogao nadgledati, povećalo rad umnožavajući pogreške strojeva, a smanjivalo najamninu od komada ograničavajući masu proizvoda. Upotrebljavajući surat, radnik je gubio 20, 30 pa i više procenata, ma da je radio *puno vrijeme*. Ali je većina tvorničara i *najamninu od komada* snizila za 5, 7½ i 10%. Po ovome se onda može shvatiti položaj onih koji rade samo 3,3½, 4 dana nedjeljno, ili samo 6 sati dnevno. Pošto je već 1863. nastupilo relativno poboljšanje za tkalce, prelce i t. d., još uvijek je bilo nedjeljnih najamnina od 3 šil. i 4 penca, 3 šil. i 10 penca, 4 šil. i 6 penca, 5 šil. i 1 peni i t. d.²³⁸ Čak i pod ovako tegobnim okolnostima, *pronalazački duh* tvorničara bio je neumoran u iznalaženju novih razloga za *kresanje najamnine*. Jednim dijelom, najamnina je zakidana u ime kazne zbog mana proizvoda, kojima je uzrok bio loš pamuk, nepogodna mašinerija i t. d. Gdje je tvorničar bio vlasnik radničkih kućica, on je sam sebi isplaćivao stanarinu odbijajući je od nominalne najamnine. Tvornički inspektor *Redgrave* (Redgrev) govori o *self-acting minders* (radnicima koji nadgledaju jedan par automatskih mules-a) koji su „na kraju rada od punih 14 dana

²³⁸ RIF, za 31. oktobar 1865., str. 41.—45.

primali 8 šil. i 11 penca, a od te sume odbijana im je stanarina; ali im je tvorničar ipak vraćao polovinu stanarine kao *poklon*, tako da su ovi radnici nosili kući punih 6 šil. i 11 penca. Nedjeljna najamnina tkalca iznosila je posljednjih mjeseci 1862. g. od 2 šil. i 6 penca pa naviše".²³⁹ Stanarina je često puta odbijana čak i onda kad su ruke radile samo kratko vrijeme.²⁴⁰ Nikakvo čudo što je u nekim krajevima Lancashire-a uslijed gladi izbila neka vrsta tifusa! Ali je od svega ovog bilo karakterističnije, na koji se način *revolucioniranje procesa proizvodnje* razvijalo na račun radnika. To su bili formalni eksperimenti in corpore vili [pokusi na bezvrijednom tijelu], kao pokusi anatomu na žabama. „Ma da sam naveo stvarne prihode radnika u mnogim tvornicama", veli inspektor Redgrave, „iz toga se ne smije zaključiti da oni svake nedjelje primaju istu svotu. Radnici su izloženi najvećim kolebanjima zbog *neprestanog eksperimentiranja tvorničara*... njihova zarada raste ili opada s kvalitetom pamučne mješavine; čas se približuje za 15% njihovom prijašnjem primanju, a čas, naredne ili druge nedjelje, opada za 50 do 60%".²⁴¹ Ovi eksperimenti ne vrše se samo na račun radničkih životnih namirnica. Svih pet njihovih ćutila plaćaju za te eksperimente. „Ljudi koji prerađuju surat-pamuk žale se u mnogom pogledu. Kad se otvaraju bale pamuka, širi se neizdržljiv smrad od kojega se smuči... Onima koji rade u odjeljenjima za miješanje, grebenanje i češljanje, prašina i prljavština koje pamuk ispušta nadražuju organe za disanje, izazivaju kašalj i otežavaju disanje... Zbog kratkoće vlakana dodaje se pređi pri glađenju mnogo ljepka; prije se za ovo upotrebljavalo brašno, a sada svakojaki surogati, kako životinjski, tako i biljni; otuda gađenje i loša probava kod tkalaca. Najviše se oboljeva od bronhitisa zbog prašine, isto tako katara grla, zatim od neke kožne bolesti uslijed draženja kože nečistoćom iz surata." S druge strane, surogati za brašno bili su izvor bogatstva za tvorničare, jer su povećali težinu pređe. „Zahvaljujući njima, 15 funti sirovine teži 26 funti kad se izatka".²⁴² U izvještaju tvorničkih inspektora od 30. aprila 1864. čitamo: „U ovaj mah industrija se koristi ovim pomoćnim vrelom doista u neprikladnoj mjeri. Znam s jedne mjerodavne strane da se tkanina teška 8 funti pravi od 5 1/4 funte pamuka i 2 3/4 funte ljepka.

²³⁹ RIF, za 31. oktobar 1863., str. 41.—42.

²⁴⁰ RIF, za 31. oktobar 1865., str. 51.

²⁴¹ Isto, str. 50. i 51.

²⁴² RIF, za 31. oktobar 1865., str. 62., 63.

Druga tkanina od 5 $\frac{1}{4}$ funte sadržavala je 2 funte ljepka. To su bili jednostavni „shirtings” [materije za košulje] za izvoz. U drugim vrstama dodavalo se ponekad 50% ljepka, tako da su se neki tvorničari mogli pohvaliti, a doista su se i hvalili, kako se bogate prodajući tkanine jeftinije nego što ih stoji pređa koju one *nominalno* sadrže.²⁴³ Ali radnici nisu morali patiti samo od eksperimenata tvorničara u tvornicama i općinskih vlasti izvan tvornica, ne samo od snižavanja najamnine i besposlice, od oskudice i milostinje, od pohvala lordova i članova Donjeg Doma. „Ostavši bez posla uslijed oskudice pamuka, nesretne žene postadoše izmetom društva. Poslovni život sada se ponovo probudio i rada ima u izobilju, ali one ostaju članovi te nesretne klase, a vjerojatno će to i nadalje ostati... Zato sada i u gradu ima više mladih prostitutki nego što ih je bilo za posljednjih 25 godina.”²⁴⁴

Rekli smo da je u prvih 45 godina britanske pamučne industrije, od 1770. do 1815. bilo samo 5 godina krize i zastoja, ali to je bio period njenog svjetskog monopola. U drugom, četrdesetomogodišnjem periodu od 1815. do 1863., bilo je svega 20 godina živahnosti i poleta, a 28 godina slabosti i zastoja. Od 1815. do 1830. počinje konkurencija s kontinentalnom Evropa i Sjedinjenim Državama. Poslije 1833. nasilno se proširuju azijska tržišta pomoću „uništenja ljudskog roda”. Poslije ukidanja zakona o žitu, od 1846. do 1863., dolazi na 8 godina srednje živahnosti i poleta 9 godina slabosti i zastoja. Čitalac će iz dodate primjedbe ocijeniti položaj odraslih muških pamučnih radnika, čak i u periodu poleta.²⁴⁵

²⁴³ *RIF*, za, 30. april 1864., str. 27.

²⁴⁴ Iz pisma šefa policije *Harris-a* u Boltonu, u *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 61., 62.

²⁴⁵ U jednom *proglasu pamučnih radnika, s proljeća 1863.*, za osnivanje društva za iseljavanje, stoji između ostaloga: „Ne će gotovo nitko osporavati da je *sada* apsolutno potrebno veliko iseljavanje tvorničkih radnika. Ali da je potrebno neprestano iseljavanje *u svako doba* i da nam je bez toga nemoguće održati položaj *pod običnim okolnostima*, pokazuju ove činjenice: 1814. g. iznosila je službena vrijednost (koja je samo indeks *količine*) izvezeno pamučne robe 17,665.378 f. st., njena stvarna tržišna vrijednost 20,070.824 f. st. 1858. g. službena vrijednost izvezeno pamučne robe 182,221.681 f. st., njena stvarna tržišna vrijednost samo 43,001.332 f. st., tako da je deset puta veća količina predstavljala malo više od dvostruke cijene. Razni uzroci koji su zajednički djelovali doveli su do rezultata ovako kobnog po zemlju uopće, a napose po tvorničke radnike. Jedan od najjačih jest trajan suvišak rada, *neophodan* ovoj poslovnoj grani, kojoj je potrebno trajno proširivanje tržišta ako ne će da propadne. Naše pamučne tvornice mogu obustavljati rad zbog periodičnih zastoja u trgovini, koji su pod današnjim uređenjem neiz-

8. Prevrat u manufakturi, zanatstvu i kućnom radu kao djelo krupne industrije

a) Uništenje kooperacije zasnovane na zanatu i podjeli rada

Vidjeli smo kako mašinerija ukida kooperaciju zasnovanu na zanatu i manufakturu zasnovanu na podjeli zanatskog rada. Primjer za prvu vrstu jest stroj kosačica; on zamjenjuje kooperaciju kosača. Očigledan primjer za drugu vrstu jest stroj za izradu šivaćih igala. Po Adamu Smithu, u njegovo vrijeme je 10 ljudi izrađivalo preko 48.000 šivaćih igala dnevno. Međutim, jedan jedini stroj izrađuje 145.000 igala za radni dan od 11 sati. Jedna žena ili djevojka nadzire obično 4 takva stroja, dakle proizvodi na dan pomoću mašinerije 600.000 komada, nedjeljno preko 3.000.000.²⁴⁶ Ukoliko na mjesto kooperacije ili manufakture stupa jedan pojedinačan stroj radilica, i on sam može ponovo postati osnovom za zanatski sistem rada. Ali ova reprodukcija zanatskog sistema, zasnovana na mašineriji, samo je prijelaz k tvorničkom sistemu, koji po pravilu nastupa čim mehanička pokretačka snaga, para ili voda, zamijeni u pokretanju stroja ljudske mišiće. Ovdje ondje, ali samo prolazno, može se i sitno poduzeće spojiti s mehaničkom pogonskom snagom, uzimajući paru u najam, kao u nekim tvornicama u Birminghamu, ili upotrebom malih parnih strojeva, kao u nekim granama tkanja i t. d.²⁴⁷ U proizvodnji svilenih tkanina u Coventry-u (Koventriju) samoniklo se razvio eksperiment s „cottage-tvornicama” [cottage, kotedž, znači kućicu siromašnog seljaka ili nadničara]. Redovi cottage-a čine jedan kvadrat, a u njegovoj sredini podignuta je t. zv. „engine house” [strojarska zgrada] za parni stroj koji je pomoću vretenaka spojen s razbojima u cottage-ima. U svim ovim slu-

bjezni kao i sama smrt. Ali baš zbog toga ne miruje čovjekov pronalazački duh. Iako je za posljednjih 25 godina ovu zemlju ostavilo, bez pretjerivanja, 6 miliona ljudi, ipak uslijed neprekidnog istiskivanja rada, a u svrhu pojeftinjavanja proizvoda, ima veliki procent odraslih ljudi koji čak ni u periodima najvećeg poleta nisu kadri naći u tvornicama ma kakvo zaposlenje, ma pod kakvim uslovima.” (RIF, za 30. april 1863., str. 51., 52.) Vidjet ćemo u jednoj kasnijoj glavi kako su gg. tvorničari za vrijeme pamučne katastrofe na sve načine pokušavali, čak i silom državnog autoriteta, da spriječe iseljavanje tvorničkih radnika.

²⁴⁶ CEC, IV., 1864., str. 108., br. 447.

²⁴⁷ U Sjedinjenim Državama ovakvo reproduciranje zanata na podlozi mašinerije česta je pojava. Tamo će, kad bude nastupio neizbježni prijelaz u tvornički sistem, koncentracija baš zbog toga ići gigantskim koracima, u poređenju s Evropom, pa čak i s Engleskom.

čajevima para je bila davana u zakup, na pr. po $2\frac{1}{2}$ šilinga od razboja. Ova zakupnina za paru plaćala se nedjeljno, radili razboji ili ne. U svakom cottage-u bilo je 2 do 6 razboja koji su pripadali radnicima, ili su kupljeni na kredit ili uzeti pod zakup. Borba između cottage-tvornice i prave tvornice trajala je 12 godina. Svršila se potpunom propašću 300 cottage-tvornica.²⁴⁸ Tamo gdje priroda procesa nije već unaprijed iziskivala proizvodnju u velikom razmjeru, sve su industrije koje su nikle posljednjih decenija, kao na pr. izrada kuverata, čeličnih pera i t. d., po pravilu prošle prvo kroz zanatski, zatim kroz manufakturni oblik, zadržavajući se u njima samo kratko vrijeme na putu ka tvorničkom sistemu. Ova je preobrazba najteža tamo gdje *manufakturnu izradu* proizvoda ne sačinjava niz uzastopnih procesa razvitka, nego mnoštvo disparatnih procesa. To je, na pr., bila velika zapreka stvaranju tvornice čeličnih pera. Pa ipak je već prije petnaestak godina pronađen automat koji je u jednom mahu vršio 6 disparatnih procesa. Prva čelična pera, izrađena *zanatski* 1820. god., prodavana su po 7 f. st. i 4 šil. 12 tuceta; *manufaktura* je 1830. g. isporučivala istu količinu po 8 šil., a danas je *tvornica* isporučuje krupnoj trgovini po 2 do 6 penca.²⁴⁹

b) Reakcija tvorničkog sistema na manufakturu i kućni rad

Razvitak tvorničkog sistema, i prevrat u poljoprivredi koji prati taj razvitak, ne samo da proširuju *razmjer proizvodnje u svima drugim industrijskim granama*, nego im *mijenjaju i karakter*. Svugdje postaje mjerodavan princip rada sa strojevima, koji se sastoji u tome da se proces proizvodnje rastavio na faze koje ga sačinjavaju i da se ovako postavljeni zadaci riješe primjenom mehanike, kemije i t. d., jednom riječi prirodnih nauka. Zato mašinerija prodire u *manufakture* sad za ovaj, sad za onaj djelomični proces. Time se raspada utvrđeni njihov sklop koji je potjecao iz stare podjele rada, i ustupa mjesto stalnim promjenama. Osim toga iz osnove se revolucionira sastav ukupnog radnika ili kombiniranog radnog oso-

²⁴⁸ Upor. *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 64.

²⁴⁹ G. Gillott (Džilot) podigao je u Birminghamu prvu veliku manufakturu čeličnih pera. U njoj se već 1851. izrađivalo preko 180 miliona pera, a trošilo 120 tona čeličnog lima godišnje. Sada Birmingham, koji je monopolizirao ovu industriju u Ujedinjenoj Kraljevini, proizvodi godišnje milijarde čeličnih pera. Prema popisu od 1861. broj zaposlenih osoba iznosio je 1.428, od kojega 1.263 radnica, počevši od petogodišnjih djevojčica.

blja. *Nasuprot manufakturnom periodu*, sada se *plan podjele rada* zasniva na primjeni ženskog rada, rada djece svih godina starosti, nekvalificiranih radnika, gdje god se samo može, ukratko na primjeni „*cheap labour*”-a „*jeftinog rada*”, kako ga Englezi karakteristično nazivaju. Ovo važi ne samo za *svu proizvodnju* koja se *komplificirano vrši u velikom razmjeru*, sa ili bez upotrebe mašinerije, nego i za t. zv. *kućnu industriju*, bilo da se vrši u privatnim stanovima radnika, bilo u sitnim radionicama. Ova t. zv. moderna kućna industrija nema, osim imena, ničeg zajedničkog sa starinskom, koja je imala za pretpostavku nezavisan gradski zanat, samostalnu seljačku privredu, a prije svega *kuću radničke porodice*. Ona je sada samo jedno *vanjsko odjeljenje tvornice, manufakture ili velike trgovačke kuće*. Pored tvorničkih i manufakturnih radnika i zanatlija, koje zbija na jednom prostoru u velikim masama i neposredno im zapovijeda, kapital pokreće pomoću nevidljivih konaca još jednu vojsku radnika: vojsku kućnih radnika rastrkanih u velikim gradovima i po selima. Jedan primjer: Tvornica košulja gg. Tillie iz Londonderry-a u Irskoj, zapošljava 1.000 tvorničkih radnika i 9.000 kućnih radnika rastrkanih po selima.²⁵⁰

Eksplotiranje jeftinih i nezrelih radnih snaga postaje u *modernoj manufakturi* besramnije nego u *pravoj tvornici*, jer u onoj najvećim dijelom otpada tehnička osnova tvornice: zamjena mišićne snage strojevima i lakoća rada, a osim toga se na najbesavjesniji način ženska ili još nezrela tijela izlažu utjecajima otrovnih materija i t. d. U t. zv. *kućnom radu* ono postaje bestidnije nego u *manufakturi*, zato što rascjepkanost radnika smanjuje njihovu otpornu snagu, što se između pravog poslodavca i radnika utiskuje čitav niz pljačkaških nametnika, što se kućni rad svugdje bori sa strojnim ili bar s manufakturnim u istoj grani proizvodnje, što siromaštvo otima radniku najnužnije uslove rada: prostor, svjetlost, provjetravanje i t. d., što raste neredovnost zaposlenja, i naposljetku što u ovim posljednjim pribježištima, za one koje su krupna industrija i poljoprivreda učinile „*prekobrojnima*”, konkurencija među radnicima nužno dostiže maksimum. *Ekonomiziranje sredstava za proizvodnju*, sistematski izgrađeno tek u strojnom sistemu, i koje od samog početka ujedno znači najbezobzirnije *traćenje radne snage i otimačinu normalnih pretpostavaka za funkciju*

²⁵⁰ CEC, II., Report 1864., str. LXVIII., br. 415.

rada, ispoljava sada ovu svoju razornu i po ljude ubitačnu stranu utoliko više ukoliko je u nekoj grani manje razvijena *društvena proizvodna snaga rada i tehnička osnova kombiniranih procesa rada*.

c) Moderna manufaktura

Sad želim na nekoliko primjera objasniti gore učinjene postavke. Ustvari čitaocu su već poznati mnogi dokazi iz odjeljka o *radnom danu*. Metalske manufakture u Birminghamu i okolini zapošljavaju pored 10.000 žena još i 30.000 djece i mladih osoba, i to većinom na vrlo teškom radu. Mi ih tamo nalazimo u štetnim po zdravlje ljevaonicama bakra, tvornicama dugmadi, kod radova na gleđeisanju, galvaniziranju i lakiranju.²⁵¹ Prekomjerni rad za odrasle i malodobnike osigurao je mnogim londonskim *stamparijama novina i knjiga* slavno ime „*klaonica*“.^{251a} Isto pretjerivanje nalazimo i u *knjigovžnicama*, gdje su žrtve poglavito žene, djevojke i djeca. Teški rad za neodrasle u užarama, noćni rad u solanama, u manufakturama svijeća i u drugim kemijskim granama; u tkaonicama svile, u kojima nema mehaničkog pogona, ubilačko upotrebljavanje mladića za okretanje razboja.²⁵² Jedan od najgadnijih, najprljavijih i najgore plaćenih poslova jest *sortiranje krpa*, za što se najradije upotrebljavaju mlade djevojke i žene. Zna se da je Velika Britanija, bez obzira na svoje vlastite nebrojene krpe, stovarište za trgovinu krpama čitava svijeta. Tu pritječu krpe iz Japana, iz najudaljenijih država Južne Amerike i s Kanarskih otoka. Ali, glavna vrela za njihov dovoz su Njemačka, Francuska, Rusija, Italija, Egipat, Turska, Belgija i Holandija. One služe za đubrenje, za fabrikaciju vune od krpa (za punjenje posteljine), umjetne vune (shoddy), i kao sirovina za papir. Žene, koje sortiraju krpe, posrednici su za raznošenje malih boginja i drugih zaraznih bolesti, kojima su one same prve žrtve.²⁵³ Klasičnim primjerom pretjeranog, teškog i nepriličnog rada, a otud i brutalnog postupanja prema radnicima koji se na ovaj posao uzimaju od ranog djetinjstva,

²⁵¹ A tek *djeca zaposlena brušenjem turpija u Sheffieldu!*

^{251a} *CEC*, V., Report 1866., str. 3., br. 24; str. 6., br. 55, 56; str. 7., br. 59, 60.

²⁵² Isto, str. 114., 115., br. 6, 7. Komesar točno primjećuje da dok inače stroj zamjenjuje čovjeka, ovdje dječak doslovno zamjenjuje stroj.

²⁵³ Vidi izvještaj o trgovini krpama i mnogobrojne dokaze u *Public Health*. VIII., Report, London 1866., dodatak str. 196.—208.

može se pored rudarske i ugljarske proizvodnje smatrati *pravljenje cigala i opeka*, za koji se posao u Engleskoj tek ovdje-ondje upotrebljavaju skoro pronađeni strojevi (1866.). Od maja do septembra rad traje od 5 sati izjutra do 8 sati uveče, a gdje se sušenje vrši na slobodnom uzduhu, radi se često od 4 izjutra do 9 uveče. Radni dan od 5 izjutra do 7 uveče važi kao „*reduciran*“, „*umjeren*“. Djeca oba spola upotrebljavaju se od svoje šeste, čak i od četvrte godine. Ona rade koliko i odrasli, često i više. Rad je težak, a ljetna žega još povećava iscrpenost. U jednoj ciglani kod Mosley-a (Moslija) neka djevojka od 24 godine pravila je uz pomoć dviju neodraslih djevojčica, koje su nosile ilovaču i slagale opeke, 2.000 opeka dnevno. Ove su djevojčice izvlačile dnevno 10 tona ilovače klizavim usponom jame duboke 30 metara, prelazeći razmak od 210 stopa. „Nemoguće je da dijete prođe kroz čistilište ciglane, a da se u moralnom pogledu jako ne sroza... Bestidni govor koji ona slušaju od najranije dobi, prostačke, nepristojne i bestidne navike u kojima bez pouke rastu podivljavajući, uzrok je što su u kasnijem životu nepokorna, pokvarena i poročna... Način stanovanja izvor je strahovite demoralizacije. Svaki *moulder* (kalupar — zapravo kvalificirani radnik i šef jedne radničke grupe) daje svojoj grupi od 7 osoba stan i hranu u svojoj kolibi ili cottage-u. Pripada li njegovoj porodici ili ne, u kolibi spavaju ljudi, mladići i djevojke. Cottage ima obično 2, izuzetno 3 sobe, sve u prizemlju, s lošom ventilacijom. Tijela su tako izmurena od teškog dnevnog rada, da se ne pazi ni na kakve zdravstvene propise, ni na čistoću, ni na pristojnost. Mnogi cottage-i pravi su uzorci nereda, prljavštine i prašine... Najveće zlo ovog sistema, koji za taj rad uzima mlade djevojke, u tome je što se one po pravilu od djetinjstva pa kroz cijeli svoj život prikivaju za najpokvareniji ološ. One se pretvaraju u grube derane pogana jezika („*rough, foul-mouthed boys*“) prije nego što ih priroda nauči da su žene. Obučene u nešto prijavih dronjaka, golih nogu poviše koljena, blatnjave kose i blatnjava lica, one se uče da preziru sva osjećanja smjernosti i stida. Za vrijeme podnevnog odmora one se izvale na leđini ili gledaju kako se mladići kupaju u obližnjem kanalu. Kad se njihov teški dnevni posao najzad završi, oblače bolje haljine i idu s muškarcima u krčmu.“ Sasvim je prirodno što čitava ova klasa pretjerano mnogo pije još iz djetinjstva. „Najgore je što sami ciglari očajavaju radi sebe. Jedan od boljih ciglara rekao je svećeniku u Southallfieldu (Southol-

fildu): Ako možete podići i popraviti vraga, onda ćete moći i ciglara." („You might as well try, to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")²⁵⁴

O kapitalističkom ekonomiziranju na uslovima rada u modernoj manufakturi (pod kojom ovdje razumijemo sve radionice gdje se radi naveliko, osim pravih tvornica) postoji veoma obilan, službeni materijal u četvrtom (1863.) i šestom (1864.) „Public Health Report“-u. Opisi radionica, osobito londonskih štampara i krojača, prelazi i najgnusnije što su naši romanopisci u svojoj fantaziji zamislili. Razumljivo je kako to djeluje na zdravlje radnika. Dr. Simon, po činu najviši liječnik u službi Privy Council-a i službeni izdavač *Public Health Reports-a*, kaže između ostalog: „U četvrtom svom izvještaju (1863.) pokazao sam kako je radnicima praktički nemoguće nastojati na onom što je osnovno *pravo njihova zdravlja*, pravo po kome je poslodavac, ma kakav bio posao za koji ih je skupio, dužan da oslobodi rad svih po zdravlje štetnih okolnosti koje se dadu otkloniti, ukoliko to od njega zavisi. Pružio sam dokaze da radnici, dokle god su praktički nesposobni da sami izvojuju to pravo, ne mogu dobiti neku uspješnu pomoć od službenih činovnika zdravstvene policije... Beskrajne fizičke patnje koje naprosto potječu iz njihova zanimanja zagorčavaju i skraćuju život desecima hiljada radnika i radnica.”²⁵⁵ Za ilustriranje utjecaja radionice na zdravstveno stanje, dr. Simon daje slijedeću listu smrtnosti:

Industrije upoređene u pogledu zdravlja	Broj osoblja svih godina zaposlenih u dotačnim pozivima	Stopa smrtnosti na 100.000 ljudi u dotičnim pozivima i prema godinama starosti		
		25—35 godina	35—45 godina	45—55 godina
Poljoprivreda u Engleskoj i Walesu	958 265	743	805	1145
Londonski krojači . . {	22 301 muški 12 379 žene	} 958	1262	2093
Londonski tipografi . .	13 803			
		894	1747	2367 ²⁵⁶

²⁵⁴ CEC, V., Report 1866., str. XVI., br. 96, 97; str. 130., br. 39, 61. Upor.: na istom mjestu III., 1864., str. 48., 56.

²⁵⁵ *Public Health*, VI. Report. London 1864., str. 31.

²⁵⁶ Isto, str. 30. Dr. Simon primjećuje da je smrtnost londonskih krojača i tipografa od 25—35 godina ustvari mnogo veća, jer njihovi londonski poslodavci primaju veliki broj mladih ljudi do 30 godina koji dolaze sa sela kao „šegrti” ili „improvers” (oni koji žele da se u zanatu usavrše). U statistici oni važe kao Londonci, te povećavaju broj osoba

d) *Moderni kućni rad*

Prijeđimo sad na t. zv. *kućni rad*. Tko hoće da sebi stvori predodžbu o ovom *području kapitalističke eksploatacije*, koja čini pozadinu krupne industrije, i o njenim strahotama, nek promatra na pr. jedno naoko sasvim idilično zanimanje, *pravljenje čavala* u nekim zabačenim engleskim selima.²⁵⁷ Ovdje će nam biti dovoljno nekoliko primjera iz *čipkarstva i pletenja slame*, dviju grana u kojima se ili još nikako ne radi sa strojevima ili moraju konkurirati sa strojnim ili manufakturnim načinom rada.

Od 150.000 osoba zaposlenih u engleskoj proizvodnji čipaka, pod tvornički zakon od 1861. potpada oko 10.000. Preostalih 140.000 jesu ogromnom većinom žene, mladež i djeca oba spola; muškaraca je veoma malo. Zdravstveno stanje ovog „jeftinog” materijala za eksploataciju vidi se iz slijedećeg prikaza dr. Truemana (Trumena), liječnika Općeg dispanzera u Nottinghamu. Od svakih 686 pacijenata, *čipkarki*, većinom između 17 i 24 godine, bilo je *tuberkulozno*:

1852. 1 na 45	1857. 1 na 13
1853. 1 na 28	1858. 1 na 15
1854. 1 na 17	1859. 1 na 9
1855. 1 na 18	1860. 1 na 8
1856. 1 na 15	1861. 1 na 8 ²⁵⁸

Ovo progresivno širenje tuberkuloze mora biti dovoljno i najoptimističijem naprednjaku kao i najlažljivijem bečaru među njemačkim torbarima slobodne trgovine.

Tvornički zakon od 1861. regulira pravu proizvodnju čipaka ukoliko se vrši pomoću strojeva, a to je u Engleskoj pravilo. Grane, na koje se mi ovdje ukratko osvrćemo, i to ne ukoliko su radnici koncentrirani u manufakturama, magazinima i t. d., već samo ukoliko su oni t. zv. *kućni radnici*, dijele se prvo na „*finishing*” (posljednje dotjerivanje strojno proizvedenih čipaka, a i u ovoj kategoriji opet ima mnogo pododjeljaka), drugo na *pletenje čipaka*.

prema kojemu se računa stopa smrtnosti Londonaca, dok međutim ne pridonose u istom razmjeru broju smrtnih slučajeva u Londonu. Naime, veliki dio njihov vraća se na selo, a osobito u slučaju teškog oboljenja. (Isto.)

²⁵⁷ Ovdje se radi o kovanim čavlima za razliku od rezanih koji se izrađuju pomoću strojeva. Vidi CEC, III. Report, str. XI, XIX., br. 125—130, str. 53., br. 11; str. 114., br. 487, str. 137., br. 674.

²⁵⁸ CEC, II., Report, str. XXII., br. 166.

Lace finishing [dotjerivanje čipaka] vrši se kao kućni rad, bilo u t. zv. „*mistresses houses*” (kućama majstorica), bilo u privatnim stanovima gdje ga vrše žene same ili sa svojom djecom. Žene koje drže „*mistresses houses*” i same su siromašne. Radionica je dio njihova privatnog stana. One primaju narudžbe od tvorničara, vlasnika velikih trgovačkih kuća i t. d. i uzimaju na posao žene, djevojke i malu djecu, već prema veličini stana i promjenljivoj potražnji posla. U nekim lokalima broj zaposlenih radnica kreće se između 20 i 40, u nekima između 10 i 20. Prosječna minimalna dob u kojoj mala djeca počinju raditi jest 6 godina, ali mnoga počinju i prije 5 godina. Radno vrijeme obično traje od 8 izjutra do 8 uveče, s odmorom od 1½ sata za jelo; uzimanje jela neredovno je, a često se jede u smrdljivim ćumezima u kojima se radi. Kad ima dosta posla, rad često traje od 8 (katkad i od 6) izjutra do 10, 11 i 12 sati u noć. U engleskim kasarnama prostor propisan za svakog vojnika iznosi 500 do 600 kubnih stopa, u vojnim bolnicama 1.200. U onim ćumezima dolazi na svaku osobu 67 do 100 kubnih stopa. Uz to i plinsko osvjetljenje troši kisik iz uzduha. Da bi čipke ostale čiste, djeca moraju izuti obuću, čak i zimi, ma da je pod od kamenih ploča ili od opeka. „U Nottinghamu je sasvim obična stvar naći 14 do 20 djece nabijeno u maloj sobi koja nema više od 12 stopa u kvadratu, gdje se 15 sati dnevno bave radom koji ih i sam iscrpljuje svom dosadnošću i jednoličnošću, i koji se uz to obavlja pod svakojakim okolnostima štetnim po zdravlje... Čak i najmlađa djeca rade s tako napetom pažnjom i brzinom, da se čovjek mora diviti, i ne daju odmora svojim prstima, niti usporavaju njihovo kretanje. Kad ih tko štogod zapita, ne dižu oči s rada, bojeći se da ne izgube ni trenutak.” „*Dugački stap*” služi „majstoricama” kao sredstvo za poticanje kad treba produžiti radno vrijeme. „Djeca se postepeno zamore i kao ptice se uznemire pred kraj dana, za vrijeme kojega su bila tako dugo privezana za jednolično zanimanje koje škodi vidu, a i tijelo iscrpljuje držeći ga stalno u jednom položaju. To je pravi robovski rad.” („*Their work is like slavery.*”)²⁵⁹ Gdje žene sa svojom rođenom djecom rade kod kuće, t. j. u modernom smislu, u iznajmljenoj sobi, često u mansardi, stanje je još i gore ukoliko je to moguće. Na ovaj način se čipke daju na rad 80 milja u okrug Nottinghama. Kad djeca zaposlena u tim radionicama polaze kući u 9 ili 10 sati uveče, često dobiju

²⁵⁹ CEC, II., 1864., str. XIX, XX, XXI.

još i zavežljaj da ga dovrše kod kuće. Kapitalistički farizej kojega zastupa neki njegov najamnik, čini to, razumije se, sa svečanom frazom: „To je za majku”, ali vrlo dobro zna da jedno dijete mora sjediti i pomagati.²⁶⁰

Ručno pletenje čipaka razvijeno je poglavito u dva engleska poljoprivredna kotara: u čipkarskom kotaru *Honitonu*, koji se prostire 20 do 30 milja duž južne morske obale Devonshire-a (Devonšira), uključivši tu i manja mjesta sjevernog Devona i u drugom kotaru, koji obuhvaća veliki dio grofovija *Buckingham* (Bekingem), *Bedford*, *Northampton* (Northempton), i susjedne dijelove *Oxfordshire-a* (Oksfordšira) i *Huntingdonshire-a* (Hantingdonšira). Kao radionice služe obično cottage-i poljoprivrednih nadničara. Neki vlasnici manufaktura zapošljavaju preko 3.000 ovakvih kućnih radnika, poglavito djecu i mlade osobe, isključivo ženskog spola. I ovdje nalazimo iste prilike koje smo opisali kod „lace finishing”. Samo što sad namjesto „mistresses houses” dolaze t. zv. „lace schools” (čipkarske škole), koje drže siromašne žene u svojim cottage-ima. Počevši od pete godine, ponekad i mlađa, djeca rade u tim školama do dvanaeste ili petnaeste godine; u toku prve godine, najmlađa djeca rade 4 do 6 sati; kasnije, od 6 sati izjutra do 8 i 10 sati uveče. „Sobe su uglavnom sobe za stanovanje u cottage-ima; kamin je začepljen da ne bi bilo propuha, i oni koji tu rade zagrijavaju se i zimi samo vlastitom animalnom toplotom. U drugim slučajevima te su t. zv. učionice prostorije slične malim smočnicama, bez ognjišta... Te su rupe izvanredno prenatrpene, a zato je i uzduh izvanredno kužan. Ovome treba dodati još i škodljivo djelovanje pomijara, zahoda, trulećih materija i drugog gada, obično kod ulaza u cottage.” U pogledu prostora: „U jednoj čipkarskoj školi ima 18 djevojčica i jedna učiteljica, na svaku osobu dolazi 35 kubnih stopa; u nekoj drugoj, gdje je smrad bio neizdržljiv, bilo je 18 osoba sa 24½ kubne stope na glavu. U ovoj se industriji nalaze uposlena i djeca od 2 do 2½ godine.”²⁶¹

Ondje gdje u grofovijama *Buckingham* i *Bedford* prestaje pletenje čipaka, počinje *pletenje slame*. Ono se prostire velikim dijelom *Hertfordshire-a* (Hertfordšira) i zapadnim i sjevernim dijelovima *Essexa* (Eseksa). 1861. g. bilo je pletenjem slame i pravljenjem slamnih šešira zaposleno 40.043 osobe, od

²⁶⁰ Isto, str. XXL., XXVI.

²⁶¹ Isto, str. XXIX., XXX.

čega 3.815 muškog spola svih dobi, ostalo ženskog spola i to 14.913 ispod 20 godina, a od toga opet 7.000 djece. Namjesto čipkarskih, ovdje se javljaju „*straw plait schools*” (škole za pletenje slame). Djecu počinju poučavati u pletenju slame obično od četvrte, katkad i između treće i četvrte godine. Razumije se da djecu nitko ne odgaja. Sama djeca nazivaju osnovne škole „*natural schools*” (prirodne škole), za razliku od onih krvopilačkih zavoda u kojima ih drže na radu dok ne izrade onoliko proizvoda, većinom 30 *jardi* na dan, koliko su im propisale njihove gladne matere. Zatim ih te majke često nagone da rade još i kod kuće do 10, 11 i 12 sati u noć. Slama im reže prste i usta kojima je stalno moraju vlažiti. Prema zajedničkom mišljenju londonskih sanitetskih činovnika, mišljenju koje je rezimirao *dr. Bellard* (Belerd), najmanji prostor potreban jednoj osobi u spavaonici ili radionici jest 300 kubnih stopa. U pletarskim školama prostor je još oskudniji nego u čipkarskim, 12²/₃, 17, 18¹/₂ i ispod 22 kubne stope na svaku osobu. „Manji među ovim brojevima”, kaže komesar *White* (Hvajt), „predstavljaju manje od polovine prostora što bi ga zauzelo dijete spakovano u kutiju koja sa svih strana ima po 3 stope.” Ovako djeca uživaju život do svoje dvanaeste ili četrnaeste godine. Bijedni, propali roditelji misle samo na to kako će iz djece što je moguće više istjerati. Kad odrastu, razumije se da djeca nimalo ne pitaju za roditelje i napuštaju ih. „Ne treba se nikako čuditi što neznanje i porok preplaviše ovako odgojeno stanovništvo... Njihov moral je na najnižem stupnju... Velik broj žena ima nezakonitu djecu, a mnoge u tako nezreloj dobi, da to zgranjava one kojima je poznata kriminalna statistika.”²⁶² Zavičaj ovih uzornih porodica jest ona zemlja, koju grof *Montalembert* (Montalamber), svakako kompetentan u ovoj stvari, naziva uzorom među kršćanskim zemljama Evrope!

Najamnina, uopće bijedna u industrijskim granama o kojima smo ovaj čas raspravljali (*izuzetna maksimalna najamnina* djece u pletarskim školama iznosi 3 šil. nedjeljno), obara se još niže ispod njena nominalnog iznosa putem *truksistema* koji uglavnom prevlađuje, a osobito u čipkarskim kotarevima.²⁶³

²⁶² *CEC*, II., 1864., str. XL., XLI.

²⁶³ *CEC*, I., 1863., str. 185.

e) *Prijelaz moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju.*

Ubrzavanje te revolucije

primjenom tvorničkih zakona na one načine rada

Pojeftinjavanje radne snage jednostavnom zloupotrebom ženske i nezrele radne snage, otvorenim pljačkanjem svih normalnih uslova rada i života i prostom brutalnošću pretjeranog i noćnog rada, udara naposljetku na izvjesne prirodne, neprekoračive granice, a s time nailazi na granice i pojeftinjavanje robâ koje počiva na toj podlozi, kao i kapitalistička eksploatacija uopće. Dugo traje dok se dotle dođe, ali kad se najzad dođe do te točke, onda je kucnuo čas za uvođenje *mašinerije* i rascjepkani kućni rad (ili i manufaktura) brzo se pretvara u *tvornički rad*.

Najgorostasniji primjer toga kretanja pruža proizvodnja „wearing apparel”-a (artikala za odijevanje). Prema klasifikaciji *Children's Employment*-komisije, ova industrija obuhvaća: radnike slavnih i ženskih šešira, kapare, krojače, modistice i krojačice,²⁸⁴ košuljare i švelje, korzetare, rukavičare, obučare, pored mnogih manjih grana kao što su: izrada kravata, okovratnika i t. d. *Žensko osoblje*, zaposleno u ovim industrijama u Engleskoj i Wallesu, iznosilo je 1861. g. 586.298, a od toga je bilo najmanje 115.242 ispod 20, a 16.650 ispod 15 godina. Broj ovih radnica u Ujedinjenoj Kraljevini iznosio je (1861. g.) 750.334. Broj *muških* radnika, koji su u to isto vrijeme bili zaposleni u proizvodnji šešira, obuće, rukavica i odijela u Engleskoj i Wallesu, bio je 437.969, od čega 14.964 ispod 15, 89.285 između 15 i 20, a 333.117 preko 20 godina. U ovim podacima izostale su mnoge manje grane koje spadaju ovamo. Ako uzmemo ove brojeve onakve kakvi su, onda, prema popisu od 1861., samo za Englesku i Walles dobijamo zbroj od 1.024.277 osoba, dakle približno onoliko koliko zemljoradnja i stočarstvo zajedno apsorbiraju. Počinje se razumijevati u kom cilju mašinerija pomaže da se kao pomoću čarobnog štapa proizvedu tako ogromne količine proizvoda i da se „oslobodavaju” tako ogromne mase radnika.

Proizvodnja „wearing apparel”-a vrši se u *manufaktura-ma*, koje su u svojoj unutrašnjosti samo reproducirale podjelu rada čije su rastrkane udove zatekle gotove; zatim dolaze *sitni majstori*, ali koji više ne rade kao prije za individualne potrošače, nego za manufakture i velike trgovačke kuće, tako

²⁸⁴ *Millinery* i *dressmakers*, prve rade poglavito ženske šešire ali i ogrtače za dame, druge izrađuju samo haljine,

da se često čitavi gradovi i krajevi bave ponekom takvom granom, na pr. obućarstvom, kao specijalitetom; naposljetku dolaze t. zv. *kućni radnici*, koji proizvode ove artikle u najvećem razmjeru i koji predstavljaju vanjsko odjeljenje manufakture, velikih radnji, pa čak i sitnih majstora.²⁶⁵ Masu materijala za rad, sirovine, polufabrikate i t. d. isporučuje krupna industrija, a masa jeftinog ljudskog materijala (*taillable à merci et miséricorde*) [ostavljenog na milost i nemilost] sastoji se iz onih osoba koje su krupna industrija i poljoprivreda „oslobodile”. *Manufakture* ove oblasti imaju da za svoj postanak zahvale poglavito potrebi kapitalista da uvijek imaju pri ruci armiju spremnu da odgovori svakom kretanju potražnje.²⁶⁶ Te su manufakture međutim ostavile da pored njih i dalje postoji rastrkana zanatska i kućna radinost kao široka osnova. Velika proizvodnja viška vrijednosti u ovim granama rada, a ujedno s time i stalno pojeftinjavanje njihovih proizvoda imali su i imaju kao glavni uzrok minimum najamnine potreban za bijedno životarenje, u vezi s maksimumom radnog vremena koji čovjek može podnijeti. Upravo je jeftinoća ljudskog znoja i krvi pretvaranih u robu stalno proširivala tržišta i svakodnevno ih proširuje; što se tiče Engleske, važi ovo naročito za kolonijalno tržište, gdje uostalom prevlađuju engleske navike i ukus. Naposljetku je došlo do prekretnice. Podloga stare metode, gola brutalna eksploatacija radničkog materijala više ili manje praćena sistematskom podjelom rada, nije više mogla biti dovoljna sve širem tržištu niti sve većoj konkurenciji među kapitalistima, koja je rasla još brže nego tržište. Kucnu čas mašinerije. *Stroj*, kojem pripada odlučna *revolucionarna uloga* i koji je ravnomjerno zahvatio sve bezbrojne grane ove oblasti proizvodnje, pomodarstvo, krojenje, obućarstvo, šivanje, pravljenje šešira i t. d. jest — *šivaći stroj*.

Neposredno njegovo djelovanje na radnike otprilike je kao i svake mašinerije koja u periodu krupne industrije osvaja nove poslovne grane. Potpuno nezrela djeca odstranjuju se. Najamnina strojnog radnika relativno raste prema najamnini *kućnih radnika*, od kojih mnogi spadaju u „najbjednije među

²⁶⁵ U Engleskoj millinery i dressmaking rade, većinom u zgradama poslodavaca, dijelom stalne radnice, koje tu i stanuju, dijelom nadničarke koje stanuju izvan radionice.

²⁶⁶ Komesar White posjetio je jednu manufakturu vojne odjeće, u kojoj je bilo zaposleno 1.000 do 1.200 osoba, gotovo samih ženskih, jednu manufakturu obuće s 1.300 osoba, od kojih su gotovo polovina bila djeca i mlade osobe, i t. d. (*C&C*, II., str. XVII., br. 319.)

siromasima" („the poorest of the poor"). Pada najamnina za-natlija, koji su inače u boljem položaju, a kojima stroj konku-rira. Novi strojni radnici isključivo su djevojke i mlade žene. Pomoću mehaničke snage one uništavaju monopol muškog rada u težim poslovima, a s lakših poslova izgone mase starih žena i nezrele djece. Nadmoćna konkurencija ubija najslabije ručne radnike. Užasan porast *smrti od gladi* (*death from star-vation*) u Londonu za posljednjih 10 godina ide uporedo sa širenjem strojnog šivanja.²⁶⁷ Nove radnice na šivaćim stroje-vima troše mnogo radne snage, jer ih pokreću rukom i nogom, ili samo rukom, stojeći ili sjedeći, već prema težini, veličini i osobitosti stroja. Njihovo zanimanje postaje štetno po zdravlje zbog dužine procesa, ma da je on većinom kraći nego pod starim sistemom. Svuda gdje se stroj uvuče u onako tijesne i prepunjene radionice, kao kod izrade obuće, korzeta, šešira i t. d. on umnožava utjecaje štetne po zdravlje. „Kad se uđe u niske radionice u kojima radi 30 do 40 strojnih radnika", veli inspektor Lord, „djelovanje je nepodnošljivo... Jara, koju jednim dijelom stvaraju plinske peći za grijanje glačala, strahovita je... Čak i onda kad se u ovakvim prostorijama pridržavaju t. zv. umjerenog radnog vremena, t. j. od 8 sati izjutra do 6 uveče, i onda svaki dan 3 ili 4 osobe redovno pa-daju u nesvijest."²⁶⁸

Revolucioniranje društvenog načina rada, taj nužni pro-izvod preobrazbe sredstva za proizvodnju, vrši se u šarenoj mješavini *prelaznih oblika*. Ovi se oblici mijenjaju prema tome u kome je opsegu i od kada je šivaći stroj već zahvatio ovu ili onu industrijsku granu; prema tome u kakvom su položaju radnici zatečeni, prema tome da li preteže manufakturna, za-natska ili kućna radinost, prema zakupnoj cijeni radionica i t. d.²⁶⁹ Kod izrade ženskih haljina, na pr., gdje je rad veći-nom već bio organiziran, poglavito na bazi jednostavne koope-racije, šivaći stroj isprva je samo jedan nov činilac manufak-

²⁶⁷ Evo jednog primjera: 25. februara 1864. zabilježio je nedjeljni izvještaj o smrtnosti, koji izdaje glavni matičar (*registrar general*), 5 slučajeva smrti od gladi. Istog dana „Times" je javio o još jednom ovakvom slučaju. Šest žrtava smrti od gladi za nedjelju dana!

²⁶⁸ CEC, II., 1864., str. LXVII., br. 406—9, str. 84., br. 124. str. LXXIII., br. 441, str. 66., br. 6, str. 84., br. 126, str. 78., br. 85. str. 76., br. 69, str. LXXII., br. 483.

²⁶⁹ „Zakupnina radionica čini se da je onaj elemenat koji u krajnjoj liniji određuje granicu. Zbog toga se baš u glavnom gradu najduže održao sistem da se izdaje rad malim poduzetnicima i porodicama, i tamo se najbrže opet vratilo na taj sistem." (Isto, str. 83., br. 123.) Završna re-čenica tiče se isključivo obućarstva.

turnog rada. U krojačkom, košuljarskom, obućarskom i drugim poslovima, ukrštaju se svi oblici. Ovdje pravo tvorničko poduzeće. Tamo posrednici-poslodavci primaju sirovinu od glavnog kapitalista i okupljaju u „sobama” ili „mansardama” po 10 do 50, pa i više najamnih radnika oko šivaćih strojeva. Naposljetku, kao i kod svake mašinerije koja ne predstavlja neki raščlanjen sistem i koja je primjenljiva i u majušnom formatu, upotrebljavaju i zanatlije i kućni radnici sa članovima svoje porodice, ili u društvu s nekoliko tuđih radnika, vlastite šivaće strojeve.²⁷⁰ U Engleskoj sada ustvari prevlađuje sistem da kapitalist koncentrira u svojim zgradama veći broj strojeva, a onda razdjeljuje strojni proizvod na dalju obradu čitavoj vojsci kućnih radnika.²⁷¹ Šarenilo prelaznih oblika ipak ne prikriva tendenciju za prijelaz u pravi *tvornički sistem*. Ovu tendenciju podržava sam karakter šivaćeg stroja, čija raznolika primjenljivost nagoni na to da se u istoj zgradi i pod komandom istog kapitala spoje prije odvojene grane rada; zatim okolnost da se neki pripremni šivački radovi i još neke operacije najbolje obavljaju tamo gdje je sjedište strojeva; najzad neizbježna *eksproprijacija zanatlija i kućnih radnika* koji proizvode s vlastitim strojevima. Jednim dijelom, ova ih je sudbina već stigla. Sve veća masa kapitala plasiranog u šivaće strojeve²⁷² daje poticaja proizvodnji i izaziva zastoje na tržištu, a ovi su zastoji za kućne radnike signal za prodaju svojih šivaćih strojeva. Pretjerana proizvodnja samih tih strojeva prisiljava njihove proizvođače, kojima je potrebna prođa, da ih izdaju pod nedjeljni zakup, a time stvara konkurenciju ubistvenu po male vlasnike strojeva.²⁷³ Stalno mijenjanje konstrukcije šivaćih strojeva, mijenjanje koje se još uvijek vrši, i njihovo neprestano pojeftinjavanje uzrok su isto tako neprestanom obaranju vrijednosti starih primjeraka, uslijed čega se oni mogu s profitom primjenjivati još samo u velikom broju, u rukama krupnih kapitalista koji ih kupuju u bescijenje. Naposljetku, presudno značenje pripada ovdje, kao i u svima sličnim procesima revolucioniranja, zamjenjivanju čovjeka *parnim strojem*. Primjena parne snage nailazi isprva na čisto tehničke smetnje, kao drmanje strojeva, teškoća da se zagospo-

²⁷⁰ Ovoga nema u rukavičarstvu, gdje je položaj radnika jedva moguće razlikovati od položaja paupera.

²⁷¹ *CEC*, II., 1864., str. 2., br. 122.

²⁷² Samo u industriji čizama i cipela u Leicesteru (Lesteru), koja je proizvodila za velikoprodaju, bilo je 1864. g. u upotrebi već 800 šivaćih strojeva.

²⁷³ *CEC*, II., 1864., str. 84., br. 124.

dari njihovom brzinom, brzo propadanje lakših strojeva i t. d., sve smetnje koje se iskustvom ubrzo dadu savladati.²⁷⁴ Ako s jedne strane koncentracija mnogih strojeva radilica u većim manufakturama i nagoni na primjenjivanje parne snage, s druge strane konkurencija pare s ljudskim mišićima ubrzava koncentriranje radnika i strojeva radilica u velikim tvornicama. Sada Engleska preživljava u ogromnom području „weaving apparel”-a (industrije odjeće), kao i u većini ostalih grana, prevrat manufakture, zanata i kućnog rada u *tvorničku proizvodnju*, pošto su svi ovi oblici, potpuno izmijenjeni, razloženi pod utjecajem krupne industrije, već odavno reproducirali, pa čak i prebacili sve grozote tvorničkog sistema, ne reproducirajući i njegove pozitivne razvojne elemente.²⁷⁵

Ova industrijska revolucija, koja se prirodno odigrava, umjetno se ubrzava proširivanjem *tvorničkih zakona* na sve industrijske grane u kojima rade žene, mlade osobe i djeca. Prinudno reguliranje radnog dana u pogledu dužine, pauza, početka i svršetka, sistem smjena za djecu, isključivanje djece ispod izvesne dobi i t. d., prisiljavaju s jedne strane na primjenu mašinerije u većem razmjeru²⁷⁶ i na zamjenjivanje mišića parom kao pogonskom snagom.²⁷⁷ S druge strane, da bi se dobilo u prostoru ono što se gubi u vremenu, proširuje se primjena zajednički upotrebljivanih sredstava za proizvodnju,

²⁷⁴ Takav slučaj je u slagalištu vojne odjeće u Pimlico-u (Pimlikou), London, u tvornici košulja Tillie (Tili) i Henderson u Londonderry-u, u tvornici odijela Tait (Tejt) u Limericku u kojoj radi oko 1.200 „ruku”.

²⁷⁵ „Tendencija k tvorničkoj proizvodnji.” (Isto, str. LXVII.) „Čitava ova grana danas je u *prelaznom stanju* i proživljuje iste promjene koje su se odigrale u industriji čipaka, u tkalačkoj industriji i t. d.” (Isto, br. 405.) „To je potpun prevrat.” Isto, str. XLVI., br. 318.) U vrijeme djelovanja Children's Employment-komisije od 1840. bilo je *pletenje čarapa* još ručni rad. Od 1846. uvedeni su svakojaki strojevi, koje danas tjera para. 1862. g. iznosio je ukupan broj osoba oba spola i svih dobi, počevši od 3 godine pa naviše, zaposlenih u *engleskim* tvornicama čarapa, oko 129.000. Ali je 1862. g., prema parlamentarnom izvješčaju od 11. februara, od toga broja samo 4.063 osobe potpadalo pod tvornički zakon.

²⁷⁶ Tako na pr. u lončarstvu izvještava firma Cochrane o „Britain Pottery, Glasgow”: „Da bismo održali našu proizvodnju na visini, upotrebljavamo sada u velikom opsegu strojeve koje poslužuju *neizučeni radnici*, i svaki nas dan uvjerava da možemo proizvoditi veće količine nego po starom postupku.” (*RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 13.) „Djelovanje tvorničkog zakona jest u tome da goni na dalje uvođenje strojeva.” (Isto, str. 13., 14.)

²⁷⁷ Tako su u lončarstvu, poslije uvođenja tvorničkog zakona u tu granu, kola okretana rukom uveliko zamijenjena kolima koja se tjeraju strojem.

peći, zgrada i t. d., dakle jednom riječi vrši se veće koncentriranje sredstava za proizvodnju i odgovarajuće veće zbijanje radnika. Osnovni prigovor, što ga čini i strasno ponavlja svaka manufaktura ugrožena tvorničkim zakonom, ustvari je u ovome: ako se hoće da se pod tvorničkim zakonom posao nastavi u svom starom obliku, onda su potrebni veći izdaci u kapitalu. A što se tiče prelaznih oblika između manufakture i kućnog rada, kao i samog kućnog rada, ograničavanje radnog dana dječjeg rada oduzima im tlo ispod nogu. *Bezgranična* eksploatacija jeftinih radnih snaga jedina je podloga njihove konkurentske sposobnosti.

Bitan uslov tvorničke proizvodnje, naročito čim potpada reguliranju radnog dana, jest normalna *sigurnost* rezultata, t. j. proizvođenje određenih količina robe ili postizanje namjeravanog korisnog učinka za dat period vremena. Nadalje, zakonski odmori reguliranog radnog dana imaju za pretpostavku takve iznenadne i periodične prekide rada da otud ne bude štete po izrađevinu koja se nalazi u procesu proizvodnje. Naravno da se ova sigurnost rezultata i ova sposobnost prekidanja rada lakše postižu u čisto mehaničkim radovima, negoli tamo gdje kemijski i fizikalni procesi igraju izvjesnu ulogu, kao na pr. u lončarstvu, bijeljenju, bojenju, pekarstvu i većini metalških manufaktura. Oguglavši na neograničen radni dan, na noćni rad i slobodno pustošenje ljudi, kapitalisti ubrzo gledaju u svakoj samonikloj preprieci *vječitu „prirodnu granicu“* proizvodnje. Nema otrova koji bi tako sigurno zatirao gamad kao tvornički zakon takve „prirodne granice“. Nitko nije vikao o „nemogućnostima“ glasnije od gg. *lončara*. 1864. g. bio im je nametnut tvornički zakon, a već 16 mjeseci kasnije bile su iščezle sve nemogućnosti. Usavršavanja koja je izazvao tvornički zakon, „savršenija metoda za pravljenje lončarske kaše („slip“) pomoću pritiska umjesto pomoću isparavanja, nova konstrukcija peći za sušenje nepečene robe i t. d., događaji su od velike važnosti u lončarskoj vještini i znače u njoj takav napredak, kakav prošli vijek ne može pokazati... Temperatura peći znatno je smanjena, potrošnja uglja znatno je spala, a djelovanje je na robu brže.”²⁷⁸ Uprkos svima proricanjima, cijena koštanja lončarske robe nije se uvećala, ali se uvećala masa proizvoda, tako da je izvoz za dvanaest mjeseci od decembra 1864. do decembra 1865. g. bio veći od prosječne sume prethodnih triju godina za 138.628 f. st. U fabrikaciji *žigica* važilo je kao prirodni zakon da dječaci, čak i za vrijeme

²⁷⁸ *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 96., 127.

dok gutaju svoj ručak, natapaju drvca u toplu fosfornu mješavinu čija im se otrovna para dizala u lice. Nagoneći na štednju vremena, tvornički zakon (od 1864.) izazvao je primjenu „*dipping machine*” (stroja za umakanje), čija para više ne može doći do radnika.²⁷⁹ Tako se sada u ovim granama *čipkarstva* na koje se još ne proteže tvornički zakon tvrdi da objedi ne mogu biti vezani za određene satove, jer različni materijali za čipke traže različne periode vremena za sušenje, koji variraju između 3 minute i 1 sata i više. Na ovo su odgovorili članovi *Children's Employment-komisije*: „Prilike su iste kao i u štamparijama tapeta. Neki od glavnih tvorničara u ovoj grani živo su dokazivali da priroda upotrebljavanog materijala i raznolikost procesa kroz koje on prolazi ne dopuštaju da se za vrijeme jela rad prekida bez velikog gubitka... Šestom odredbom šestog odjeljka *Factory Act's Extension Act-a* [zakon o proširenju tvorničkog zakona] (1864.) dat im je rok od 18 mjeseci od dana donošenja zakona, tako da se po isteku toga roka moraju pokoriti odredbama o odmorima za vrijeme rada koji su propisani tvorničkim zakonom.”²⁸⁰ Tek što je zakon bio dobio sankciju parlamenta, gg. tvorničari izjaviše: „Nezgode koje smo očekivali od uvođenja tvorničkog zakona nisu se javile. Proizvodnja, kako vidimo, ne trpi nikakav uštrb. Ustvari, proizvodimo više za isto vrijeme.”²⁸¹ Vidi se, dakle, kako je engleski parlament, kome sigurno nitko ne će predbaciti genijalnost, putem iskustva došao do uviđanja da jedan *prinudni zakon* može jednostavno svojim odredbama *zbrisati* sve t. zv. *prirodne granice* proizvodnje koje se protive ograničenju i reguliranju radnog dana. Zato se pri uvođenju tvorničkog zakona u neku granu industrije ustanovljava rok od 6 do 18 mjeseci, a stvar je tvorničara da za to vrijeme odstrane tehničke smetnje. Riječi Mirabeau-a (Miraboa): „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!” [Nemoguće? Nemojte mi nikad govoriti tu glupu riječ!] vrijede naročito za modernu tehnologiju. Ali dok tvornički zakon ovako brzo dovodi do sazrijevanja materijalne elemente potrebne za pretvaranje manufakturne proizvodnje u tvorničku, on ujedno ubrzava i propast sitnih majstora i koncentraciju kapitala, jer su sada potrebni veći kapitali.²⁸²

²⁷⁹ Uvođenjem ovoga i drugih strojeva u fabrikaciji žigica bilo je samo u jednom ogranku te industrije 230 mladih osoba zamijenjeno s 32 dječaka i djevojčice od 14 do 17 godina. S upotrebom pare ova ušteda na radnicima bila je 1865. g. još povećana.

²⁸⁰ *CEC*, II, 1864., str. IX., br. 50.

²⁸¹ *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 22.

²⁸² „Mora se imati na umu da ta usavršavanja, ma da su u nekim poduzećima potpuno provedena, još nikako nisu opća, i da se u mnogim

Apstrahirajući od čisto tehničkih, a tehnički otklonjivih smetnji, reguliranje radnog dana sudara se s neurednim navikama samih radnika, osobito gdje prevlađuje najamnina od komada i gdje se vrijeme skraćeno preko jednog dijela dana ili nedjelje može naknaditi prekovremenim ili noćnim radom, metoda koja odraslog radnika demoralizira, a njegova nezrelog ili ženskog druga upropašćuje.²⁸³ Iako je ta neurednost u trošenju radne snage prirodna, gruba reakcija protiv dosade jednoličnog izdiranja, ona ipak u nesravljivo većem stepenu proistječe iz anarhičnosti same proizvodnje, koja opet sa svoje strane ima za pretpostavku neobuzdanu eksploataciju radne snage od strane kapitala. Pored *općih* periodičnih mijena industrijskog ciklusa i *posebnih* kolebanja tržišta u svakoj grani proizvodnje, dolazi naročito u obzir t. zv. *sezona*, bilo da počiva na periodičnosti godišnjih doba povoljnih za brodarstvo ili na modi, kao i iznenadnost velikih naručaba koje se imaju izvršiti u najkraćem roku. Ova posljednja navika razvija se još više sa željeznicom i telegrafom. Tako na pr. jedan londonski tvorničar kaže: „Proširenje željezničke mreže po cijeloj zemlji veoma je utjecalo na razvijanje navike kratkoročnih naručaba; sad trgovci iz Glasgowa, Manchestera i Edinburgha dolaze otprilike svakih 14 dana u velika stovarišta City-a, kojima mi isporučujemo robu. Oni čine narudžbe koje se moraju odmah izvršiti, umjesto da kupuju sa stovarišta kao što je prije bilo u običaju. Prijašnjih godina bili smo uvijek kadri da za vrijeme slaboga posla unaprijed izradimo robu za potražnju slijedeće sezone, a sad nitko ne može prореći što će se tražiti.”²⁸⁴

starim poduzećima ne mogu uvesti bez takvih izdataka u kapitalu koji prelaze sredstva mnogih sadašnjih poduzetnika... Izvjesna prelazna dezorganizacija jest pojava koja nužno prati uvođenje tvorničkog zakona. Veličina ove dezorganizacije stoji u upravnom razmjeru prema veličini nezgoda koje treba uklanjati.” (Isto, str. 96., 97.)

²⁸³ Kod visokih peći na pr. „rad se krajem nedjelje jako produžuje zbog navike radnika da praznuju ponedjeljak, a ponekad i polovinu pa i cijeli utorak”. (CEC, III, str. VI.) „Kod sitnih majstora radno je vrijeme obično neuredno. Oni izgube po 2 i 3 dana, a onda rade po cijele noći da to naknade... Oni uvijek zapošljavaju svoju rođenu djecu, ako je imaju.” (Isto, str. VII.) „Vlada neurednost u otpočinjanju rada, čemu pomaže mogućnost i navika da se izgubljeno naknadi prekovremenim radom.” (Isto, str. XVIII.) „Ogromno gubljenje vremena u Birminghamu... jer jedan dio vremena provode u dokolici, dok drugi dio rintangju kao robovi na galijama.” (Isto, str. XI.)

²⁸⁴ CEC, IV., str. XXXII., XXXIII. „Tvrdi se da je širenje željeznica mnogo pridonijelo navici kratkoročnih naručaba, kao i užurbanosti, zanemarivanju jela i *prekovremenom radu*, koji su otuda potekli.” (Isto, str. XXXI.)

U tvornicama i mañufakturama koje još ne potpadaju pod tvornički zakon periodično vlada najstrašniji pretjerani rad za vrijeme t. zv. sezone, koji se vrši na mahove uslijed iznenadnih naručaba. U vanjskom području tvornice, manufakture i robnog skladišta, u oblasti *kućnog rada*, koji je i inače skroz neredovan, a u pogledu sirovine i naručaba potpuno zavisan od čudi kapitalista kojega ovdje ne vežu nikakvi računi s obzirom na zgrade, strojeve i t. d., i koji ovdje može staviti na kocku jedino kožu svojih radnika, u toj oblasti stvara se rezervna industrijska armija kojom se uvijek može raspolagati i koja se u toku jednog dijela godine prorjeđuje prisiljavanjem na nečovječno prekomjeran rad, a u toku drugog dijela propada od bijede zbog besposlice. „Poslodavci”, kaže Children’s Employment-komisija, „iskorištavaju neredovnost na koju su kućni radnici privikli, da bi ih, kad zatreba zapeti, natjerali da rade do 11, 12 i 2 sata noću a, ustvari, kako se to zgodno kaže, da rade „sve satove”, i to u lokalima „gdje je takav smrad da vas može srušiti” (the stench is enough to knock you down). Doći ćete možda do vrata i otvorit ćete ih, ali ćete ustuknuti nazad puni užasa.”²⁸⁵ „Smiješni su ljudi ovi naši poslodavci”, rekao je jedan od preslušanih svjedoka, neki obučar, „oni misle da jednom mladom čovjeku ništa ne škodi da pola godine crkava na pretjeranom radu, ako ono drugo pola godine ostane gotovo potpuno dokon.”²⁸⁶

Kako su to činili za tehničke-smetnje, tako su zainteresirani kapitalisti tvrdili i tvrde i za ove t. zv. „poslovne navike” („usages which have grown with the growth of trade”) da su „prirodne granice” proizvodnje; ta je fraza bila omiljeni krik lordova pamuka u vrijeme kad im je prvi put zagrozila opasnost tvorničkog zakona. Ma da se njihova industrija više no ma koja druga oslanja na svjetsko tržište, a stoga i na plovidbu, iskustvo ih je utjeralo u laž. Otada su engleski tvornički inspektori svaku tobožnju „poslovnu smetnju” smatrali kao šuplju frazu.²⁸⁷ Iz osnove savjesna istraživanja Children’s

²⁸⁵ Isto, str. XXXV., br. 235 i 237.

²⁸⁶ Isto, str. 127., br. 56.

²⁸⁷ „Kad se govori o tome kakav gubitak trpi trgovina od toga što se nalozi za utovar na brodove ne mogu pravovremeno izvršiti, sjećam se da je to bio omiljeni argumenat gg. tvorničara u 1832. i 1833. g. Ništa od onoga što se danas u ovom predmetu iznosi ne može imati važnost koju su oni razlozi imali onda, kada para još nije bila prepolovila sve daljine i kada još nije bila otvorila sasvim nove saobraćajne ustanove. Na praktičnoj probi taj se argumenat onda pokazao kao potpuno slab, pa će se sigurno i sad pokazati da je slab čim se bude stavio na probu.” (RIF, za 31. oktobar 1862., str. 54., 55.)

Employment-komisije doista pružaju dokaz da bi u nekim industrijama, reguliranjem radnog dana, već upotrijebljena masa rada samo bila ravnomjernije raspodijeljena na cijelu godinu;²⁸⁸ da je reguliranje radnog dana prvi racionalni korak za obuzdavanje ubilačkih, besmislenih, vjetropirskih čudi *mode*, koje su same sobom u neskladu sa sistemom krupne industrije;²⁸⁹ da je razvitak oceanske plovidbe i saobraćajnih sredstava uopće uništio pravi tehnički razlog sezonskog rada;²⁹⁰ i da se sve ostale okolnosti, koje se tobož ne mogu kontrolirati, uklanjaju dodavanjem novih zgrada i strojeva, povećanjem broja istovremeno zaposlenih radnika²⁹¹ i reakcijom, koja sama od sebe nastupa, na sistem trgovine naveliko.²⁹² Ali kapital pristaje na ovakav prevrat, kao što je to toliko puta izjavio na usta svojih predstavnika, „samo pod pritiskom općeg parlamentarnog zakona”,²⁹³ koji prinudnim putem regulira radni dan.

²⁸⁸ CEC, IV., str. XVIII., br. 118.

²⁸⁹ Već 1699. g. primijetio je *John Bellers*: „Neizvjesnost koja vlada u modi nužno povećava broj siromaha. Ona donosi sa sobom dvije velike nevolje: 1) zimi radnici žive u bijedi uslijed nezaposlenosti, jer se ni detaljisti ni tvorničari tkanina ne usuđuju predujmivati svoj kapital da bi zaposlili radnike dok ne nastane proljeće i dok ne vide kakva će biti moda; 2) na proljeće broj radnika nije dovoljan i tvorničari tkanina moraju uzeti veliki broj šegrta da bi za tri ili šest mjeseci podmirili potrebu kraljevine. Tako zemljoradnja ostaje bez ruku, polja bez radne snage, gradovi se pune prosjacima, a mnogi umiru od gladi jer se stide prositi.” (*Essays etc.*, str. 9.)

²⁹⁰ CEC, V., str. 171., br. 31.

²⁹¹ Tako se na pr. kaže u iskazima koje su kao svjedoci dali izvoznici iz Bradforda (Bredforda): „Pod tim okolnostima jasno je da nema potrebe držati dječake u stovarištima na radu duže nego od 8 izjutra do 7 ili 7½ sati uveče. To je samo pitanje izvanrednog izdatka i povećanja broja radnika. (Djeca ne bi morala produživati rad do kasno u noć, kad neki poslodavci ne bi bili tako gladni profita; dodati još jedan stroj stoji samo 16 ili 18 f. st.) Sve teškoće dolaze od nepogodnog uređaja i oskudice u prostorijama.” (Isto, str. 171., br. 31, 36, 38.)

²⁹² Isto. Neki londonski tvorničar, koji uostalom smatra prinudno reguliranje radnog dana kao sredstvo za zaštitu radnika od tvorničara, kao i *sami tvorničara od krupnih trgovaca*, izjavljuje: „Neprilike u našem poslu dolaze od izvoznika. Oni na pr. šalju robu jedrilicom, a hoće da im roba bude na mjestu za jednu određenu sezonu i da strpaju u džep razliku između vozarine jedrilicom i parnim brodom, ili pak od dva parobroda biraju onaj koji prije polazi, da bi se na stranom tržištu javili prije stranih konkurenata.”

²⁹³ „Ovome bi se moglo pomoći”, kaže neki tvorničar, „ako bi se pod pritiskom kakvog općeg parlamentarnog zakona proširile radionice.” (Isto, str. X., br. 38.)

9. Tvorničko zakonodavstvo. (Odredbe o zdravlju i odgoju.) Njegovo proširivanje na sve industrijske grane u Engleskoj

Kao što smo vidjeli, *tvorničko zakonodavstvo*, ta prva svijesna i *planska* reakcija društva na sirovi oblik njegova procesa proizvodnje, isto tako je nužan proizvod krupne industrije kaogod i pamučna pređa, automat i električni telegraf. Prije no što prijedemo na njegovo *generaliziranje* u Engleskoj, treba nam ukratko spomenuti još neke odredbe engleskog tvorničkog zakona, koje se ne odnose na broj sati radnog dana.

Da i ne govorimo o redakciji *zdravstvenih odredaba* koja kapitalistu olakšava da ih obilazi, te su odredbe krajnje mršave i ustvari se svode na propise o krećenju zidova i još neke mjere čistoće, provjetravanje i zaštitu od opasne mašinerije. U Trećoj knjizi vratit ćemo se na fantastičnu borbu tvorničara protiv one odredbe koja im naređuje jedan mali izdatak radi zaštite udova njihovih „ruku”. Ovdje se ponovo sjajno potvrđuje dogma slobodne trgovine, da u društvu suprotnih interesa svatko koristi zajedničkom dobru idući za svojim koristoljubljem. Jedan će primjer biti dovoljan. Poznato je da se u *Irskoj* od sredine četrdesetih godina znatno razvila *industrija lana*, a s njom i „*scutching mills*” (tvornice za nabijanje i trljanje lana). 1864. g. tih tvornica tamo bilo je oko 1.800. Svake jeseni i zime uzimaju se s poljskog rada poglavito mlade osobe i žene, sinovi, kćeri i žene malih zakupnika iz okoline, da lanom hrane valjke *scutching mills*-ova, sve osobe kojima je mašinerija posve nepoznata. U historiji mašinerije nema primjera za nesretne slučajeve takvog opsega i intenzivnosti. Samo u jednoj takvoj tvornici u Kildinanu (Kildinenu) (kod Corka) bilo je od 1852. do 1856. g. 6 smrtnih slučajeva i 60 teških osakaćenja, a sve je to moglo biti izbjegnuto, samo da su poduzete najjednostavnije mjere koje bi stajale nekoliko šilinga. Dr. W. White, tvornički „certifying surgeon” (liječnik određen za izdavanje potvrda u Downpatrick-u (Daunpatriku), izjavljuje u jednom službenom izvještaju od 15. decembra 1865.: „Nesretni slučajevi u *scutching mills*-ovima najstrašniji su vrste. Mnogo je slučajeva da je stroj otkinuo četvrtinu tijela od trupa. Smrt ili budućnost u bijednoj nemoći i patnji obične su posljedice povreda. Množenje tvornica u ovoj zemlji naravno da će umnožiti ove grozne rezultate. Uvjeran sam da bi se valjanim *državnim nadzorom* nad *scutching mills*-ovima izbjegle velike žrtve u osakaćenima i mrtvima.”²⁸⁴ Šta bi moglo

²⁸⁴ CEC, V., str. XV., br. 72 i dalje.

bolje okarakterizirati kapitalistički način proizvodnje nego činjenica, da mu država prinudnim zakonom mora nametnuti uvođenje najjednostavnijih mjera za čistoću i zdravlje? „Tvor- nički zakon od 1864. okrećio je i očistio u lončarama preko 200 radionica, gdje *‘se čitavih 20 godina ili oduvijek sustezalo od te operacije (to je „apstinencija” kapitala!)*, i to mjesta gdje je zaposleno 27.800 radnika, koji su dosad, za vrijeme pretje- ranog dnevnog i noćnog rada, udisali kužnu atmosferu, koja je od jednog razmjerno bezopasnog zanimanja učinila izvor bolesti i smrti. Zakon je veoma mnogo umnožio sredstva za provjetravanje.”²⁹⁵

Ova grana tvorničkog zakona pokazuje jasno i to, kako kapitalistički način proizvodnje, preko izvjesne točke, samim svojim bićem isključuje svako racionalno poboljšanje. Više puta smo napomenuli da engleski liječnici u jedan glas izjav- ljuju da je 500 kubnih stopa prostora na jednu osobu jedva dovoljno za neprekidan rad. Pa dobro! Kad tvornički zakon posrednim putem, svima svojim prinudnim mjerama, ubrzava pretvaranje manjih radionica u tvornice, a s time posredno zadire u pravo vlasništva sitnih kapitalista, dok krupnima osigurava monopol, onda bi zakon koji bi prinudno odredio prostor potreban za svakog radnika u radionici, jednim mahom direktno ekspropriirao hiljade sitnih kapitalista! Ova zakonska prinuda direktno bi u korijenu zasjekla kapitalistički način proizvodnje, t. j. samooplođivanje kapitala putem „slobodne” kupovine i potrošnje radne snage, bio taj kapital krupan ili sitan. Došavši pred ovih 500 kubnih stopa uzduha, tvorničkom zakonodavstvu nestao je dah. Sanitetske vlasti, industrijske anketne komisije i tvornički inspektori ponavljaju i ponavljaju nužnost 500 kubnih stopa i nemogućnost da ih nametnu ka- pitalu. Na taj način oni ustvari oglašuju sušicu i druge plućne bolesti za jedan od životnih uslova kapitala.”²⁹⁶

²⁹⁵ *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 127.

²⁹⁶ Iskustvom je utvrđeno da zdrav prosječan individuum potroši pri jednom udisaju srednje intenzivnosti 25 kubnih cola uzduha, a da na minutu dolazi 20 udisaja. Prema tome bi potrošnja uzduha jednog individuumu za 24 sata bila otprilike 720.000 kubnih coli ili 416 kubnih stopa. Ali je poznato, da jednom udahnuti uzduh više ne može poslužiti za isti proces ako se ne pročisti u velikoj radionici prirode. Prema po- kusima Valentina i Brunnera izgleda da zdrav čovjek izdahne za jedan sat oko 1.300 kubnih coli ugljičnog dioksida; to znači da pluća za 24 sata izbace oko 8 unča čvrstog ugljena. „Svaki bi čovjek trebao imati najmanje 800 kubnih stopa uzduha.” (*Huxley*.)

Odgovorne odredbe tvorničkog zakona, ma da su jadne kad se uzmu u cjelini, propisale su kao *neophodan uslov za rad osnovnu nastavu*.²⁹⁷ Njihov uspjeh pružio je prve dokaze za mogućnost spajanja nastave i gimnastike²⁹⁸ s ručnim radom, pa dakle i ručnog rada s nastavom i gimnastikom. Preslušavajući učitelje kao svjedoke, tvornički su inspektori ubrzo otkrili da tvornička djeca, iako u školi provode polovinu manje vremena od redovnih učenika, nauče jednako kao i ovi, a često i više. „Stvar je jednostavna. Oni koji u školi proborave samo pola dana, neprestano su svježiji i gotovo uvijek sposobni i voljni da prime nastavu. *Sistem pola rada a pola škole* znači da se dijete na jednom zanimanju odmara i krijepi za drugo, pa je zato mnogo zgodniji za dijete nego neprekidno trajanje jednog te istog, ovog ili onog posla. Dijete koje od izjutra sjedi u školi, a osobito kad je vrućina, ne može se takmičiti s djetetom koje veselo i bodro dolazi s rada.”²⁹⁹ Dalje dokaze nalazimo u *Seniorovom* govoru na sociološkom kongresu u Edinburghu od 1863. Između ostaloga on tu dokazuje i to da jednostrani, neproizvodni i produženi školski dan djece viših i srednjih klasa beskorisno povećava rad učitelju, „dok ovaj ne samo besplodno, već i potpuno štetno upropašćuje vrijeme, zdravlje i energiju djece.”³⁰⁰ Iz *tvorničkog sistema* nikla je,

²⁹⁷ Po engleskom tvorničkom zakonu, roditelji ne mogu slati djecu ispod 14 godina u „kontrolirane” tvornice, a da im u isto vrijeme ne pruže i osnovnu nastavu. Za ispunjavanje zakona odgovara tvorničar. „*Tvornička nastava obavezna je, i uslov je za rad.*” (*RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 111.)

²⁹⁸ O korisnim posljedicama spajanja gimnastike (a za dječake i vojničkih vježbanja) s prinudnom nastavom tvorničke djece i đaka iz sirotinjskih domova, vidi govor N. W. Seniora na VII. godišnjem kongresu „National Association for the Promotion of Social Science” u *Report of Proceedings etc.* London 1863., str. 63., 64., kao i izvještaj tvorničkih inspektora za 31. oktobar 1865., str. 118., 119., 120., 126. i dalje.

²⁹⁹ *RIF*, za 31. oktobar 1865., str. 118. Neki naivni tvorničar svilo izjavio je pred članovima Children's Employment-komisije: „Ja sam potpuno uvjeren da je prava tajna proizvodnja valjanih radnika nađena u spajanju rada s nastavom još od djetinjstva. Naravno da rad ne smije biti ni odviše naporan, niti odvratn ili nezdrav. Ja bih želio da i moja rođena djeca imaju, radi promjene, pored škole i rada i igre.” (*CEC*, V., str. 82., br. 36.)

³⁰⁰ Senior u *Report of Proceedings* sedmog godišnjeg kongresa „National Association for the Promotion of Social Science”, str. 66. Kako krupna industrija, dospjevši na izvjestan stupanj razvitka, revolucionira i glave revolucijom koju vrši u načinu materijalne i odnosima društvene proizvodnje, jasno se vidi kad uporedimo govor N. W. Seniora od 1863. s njegovom filipikom protiv tvorničkog zakona od 1833., ili ako uporedimo gledište spomenutog kongresa sa činjenicom da u nekim poljo-

kao što to možemo u pojedinostima popratiti kod *Roberta Owena*, klica *odgoja budućnosti*, koji će za *svu* djecu iznad izvjesne dobi spajati *proizvodni rad s nastavom i gimnastikom*, i to ne samo kao metodu za povećavanje društvene proizvodnje, nego i kao jedinu metodu za proizvođenje svestrano razvijenih ljudi.

Vidjeli smo da krupna industrija tehnički ukida manu-fakturnu podjelu rada i njeno doživotno vezivanje čitavog čovjeka za jednu djelomičnu operaciju, a da u isto vrijeme *kapitalistički oblik krupne industrije* još strahovitije reprodu-cira onu podjelu rada: u pravoj tvornici pretvarajući radnika u svijestan pribor kakvog djelomičnog stroja, a svugdje inače, bilo mjestimičnom upotrebom strojeva i strojnog rada,³⁰¹ bilo uvođenjem ženskog, dječjeg i nekvalificiranog rada kao nove osnove podjele rada. Protivurječnost između manufakturne podjele rada i bitnosti krupne industrije nameće se silom. Ona se između ostaloga ispoljava u strahovitoj činjenici da se veliki dio djece, zaposlene u modernim tvornicama i manu-fakturama, i koja su od svoje najnježnije dobi prikovana za najjednostavnija manevriranja, godinama eksploatira a da ne nauče nikakav rad koji bi ih osposobio da kasnije nađu posla bar u istoj manufakturi ili tvornici. Uzmimo za primjer štam-parski posao. Nekada je u engleskim štamparijama šegrt učio najprije lakše a zatim sve teže poslove, što je odgovaralo si-stemu stare manufakture i zanatstva. Da bi postali svršeni tipografi, oni su izučavali čitav zanat. Sam zanat zahtijevao je da svi znaju čitati i pisati. Štamarski stroj sve je to izmi-

privrednim oblastima Engleske siromašni roditelji ne smiju školovati svoju djecu, jer im inače prijeti *smrt od gladi*. Tako na pr. saopćava g. Snell da se u Somersetshire-u (Somersetširu) uobičajila praksa da se siromašak koji moli za župsku (parohijsku) pomoć natjera da svoju djecu izvadi iz škole. Tako i g. Wollaston (Voleston), svećenik u Feltham-u (Felthemu), navodi slučajeve kad je nekim porodicama bila uskraćena svaka pomoć „*jer im djeca idu u školu*”!

³⁰¹ Tamo gdje zanatlijski strojevi, tjerani ljudskom snagom, nepo-sredno ili posredno konkuriraju sa savršenijom mašinerijom, koja ima za pretpostavku mehaničku pogonsku snagu, zbiva se veliki preobražaj u pogledu radnika koji tjera stroj. Spočetka je parni stroj zamjenjivao toga radnika, sad on treba da zamijeni parni stroj. Stoga napon i utrošak njegove snage postaju ogromni, osobito za neodrasle koji su osuđeni na ovo mučenje! Tako je komesar Longé (Londž) našao u Coventry-u i okolini da se dječaci od 10—15 godina upotrebljavaju za okretanje razboja za vrpce, pored još mlađe djece koja su okretala razboje ma-njih dimenzija. „To je izvanredno tegoban posao. Dječak je puka zamjena parne snage.” (*CEC*, V., 1866., str. 114., br. 6.) O ubistvenim posljedi-cama „*ovog robovskog sistema*”, kako ga naziva službeni izvještaj, vidi na istom mjestu i na narednim stranama izvještaja.

jenio. On upotrebljava dvije vrste radnika; jednog odraslog, koji nadzire stroj, i pomoćne dječake, većinom od 11 do 17 godina, kojih se posao sastoji isključivo u tome da u stroj stave čisti arak papira i da ga naštampanog izvuku. Ovaj mučni posao oni obavljaju, osobito u Londonu, po 14, 15 i 16 sati dnevno bez prekida, nekoliko dana u nedjelji, a često rade 36 sati uzastopce, s odmorom od dva sata za jelo i spavanje!³⁰² Veliki dio tih dječaka ne zna čitati, i po pravilu su sasvim zadivljala, abnormalna stvorenja. „Da bi se osposobili za svoj posao, nije im potrebno nikakvo umno obrazovanje; oni imaju malo prilike da se nauče umješnosti, a još manje rasuđivanju; njihova najamnina, ma da donekle visoka za dječake, ne raste razmjerno njihovim godinama, a velika većina nema izgleda da dobije unosnije i odgovornije mjesto nadgledača stroja, jer na svaki stroj dolazi samo jedan nadgledač, a dječaka često po četiri.”³⁰³ Čim suviše odrastu za svoj djetinjski rad, dakle najkasnije kad im je 17 godina, otpuštaju ih iz štamparije. Oni postaju regruti zločina. Nekoliko pokušaja da im se nađe zanimanje na drugom mjestu propalo je zbog njihova neznanja, surovosti, i tjelesne i duhovne zakržljalosti.

Što važi za *manufakturnu podjelu rada* u okviru radionice, važi i za *podjelu rada u okviru društva*. Dokle god zanat i manufaktura sačinjavaju opću podlogu društvene proizvodnje, jedan nužan moment razvitka bit će podređivanje proizvođača jednoj jedinoj grani proizvodnje, čerupanje prvobitne raznolikosti njegovih radova.³⁰⁴ Na onoj podlozi svaka posebna grana proizvodnje nalazi empiričkim putem tehnički oblik koji njoj odgovara, lagano ga usavršava, a brzo kristalizira čim dostigne izvjestan stupanj zrelosti. Promjene, koje se ovdje ondje pojavljuju, bivaju izazivane, osim novim materijalom za rad koji se dobija iz trgovine, postepenim mijenjanjem oruđa za rad. Ali kad se jednom dođe do oblika koji je iskustvo potvrdilo, on se okameni, kao što nam dokazuje njegovo često puta hiljadugodišnje prelaženje iz ruku jednog pokoljenja u ruke drugog.

³⁰² Isto, str. 3., br. 24.

³⁰³ *CEC*, V., 1866., str. 7., br. 60.

³⁰⁴ „Prema statističkom izvještaju u nekim dijelovima Gornje škotske mnogo ovčara i „cotters”-a (poljoprivrednih nadničara) nosili su, sa svojim ženama i djecom, obuću koju su sami pravili od kože koju su sami stavili, odijelo koje nije dodirnula ničija ruka osim njihove, kojega su materijal sami ostrigli s ovaca ili za koji su sami gajili lan. Pri izradi odijela jedva da im je bio potreban kakav kupljen artikl, izuzevši šilo, iglu, naprstak i nešto malo gvozdjenih dijelova na razboju. Boje su pravile same žene od drveća, žbunja i korijenja, i t. d.” (*Dugald Stewart u Works*, izd. Hamilton, sv. VIII., str. 327.—28.)

Karakteristično je da su se do u 18. vijek naročiti zanati zvali *mysteries* (*mystères* [tajne]),³⁰⁵ u čiji je mrak mogao prodrijeti samo onaj koji je bio empirički i profesionalno upućen. Krupna industrija zderala je veo koji je od ljudi skrivao njihov vlastiti društveni proces proizvodnje, koji je različite, prirodno odijeljene grane proizvodnje činio zagonetnima jednu drugoj, pa čak i onome koji je bio posvećen u svoju granu. Njen princip da se svaki proces kao takav, i ne vodeći računa o ljudskoj ruci, rastavi na svoje sastavne elemente, stvorio je potpuno modernu nauku, tehnologiju. Šareni, prividno nepovezani i okamenjeni oblici društvenog procesa proizvodnje svode se na svijesno plansko primjenjivanje prirodnih nauka, sistematski specijalizirano već prema namjeravanom korisnom učinku. Tehnologija je također otkrila i ono *nekoliko velikih osnovnih oblika kretanja* u kojima se nužno vrši svekolika aktivnost ljudskog tijela, uprkos svoj raznolikosti upotrebljivanih oruđa, baš kao što se mehanika ni najvećom kompliciranošću mašinerije ne daje obmanjivati u pogledu neprestanog ponavljanja jednostavnih mehaničkih snaga. Moderna industrija nikad ne promatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnova revolucionarna, dok je kod svih prijašnjih procesa proizvodnje bila u suštini konzervativna.³⁰⁶ Mašinerijom, kemijskim procesima i drugim metodama ona neprestano revolucionira tehničku osnovu proizvodnje, a s njom i funkcije radnika i društvene kombinacije procesa rada. Time ona stalno revolucionira i podjelu rada u dru-

³⁰⁵ U čuvenoj knjizi *Etienne Boileau-a: Livre des métiers* propisuje se između ostaloga da pomoćnik, kad se prima među majstore, položi zakletvu „da će, svaki u svom zanatu, svoju braću bratski ljubiti, svakoga pomagati i da *dragovoljno ne će izdavati tajne zanata*“. Morao se zaklinjati čak i na to da, preporučujući svoju robu, ne će, u interesu cjeline, upozoravati kupca na nedostatke u izradevinama svojih cehovskih drugova.

³⁰⁶ „Buržoazija ne može postojati a da neprekidno ne revolucionira oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i cjelokupne društvene odnose. A svima prijašnjim industrijskim klasama bio je naprotiv prvi uslov opstanka nepromijenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje. Od svih prijašnjih odlikuje se buržoaska epoha neprekidnim prevratima u proizvodnji, neprekidnim rušenjem svih društvenih odnosa, vječnom nesigurnošću i kretanjem. Ona rastvara sve čvrste zardale odnose sa svima starinskim predodžbama i shvaćanjima koja ih prate, svi novi odnosi zastaraju prije no što mogu očvrnuti. Sve što je stalno i ustajalo isparava se, sve što je sveto oskvrnjuje se, i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.“ (F. Engels und Karl Marx: *Manifest der Kommunistischen Partei*, London 1848., str. 5.) [Prijevod Moše Pijade: *Komunistički Manifest*, Kultura, Beograd 1947., izd. latinicom, str. 7., izd. ćirilicom, str. 5.]

štvu i neprestano baca mase kapitala i radnika iz jedne grane proizvodnje u drugu. Prema tome, priroda krupne industrije povlači za sobom *miješanje rada*, nestalnost funkcija, svestranu pokretljivost radnika. S druge strane ona reproducira, u *kapitalističkom obliku*, staru podjelu rada s njenim okoštenim specijalnostima. Vidjeli smo kako *ova apsolutna protivurječnost* uništava svaki mir, stalnost, sigurnost radnikova života, kako mu pomoću sredstva za rad neprekidno otima iz ruku sredstvo za život,³⁰⁷ i prijeti mu da, učinivši suvišnom njegovu djelomičnu funkciju, učini suvišnim i njega samog; kako ta protivurječnost stvara ogromnu rezervnu armiju, koja se održava u bijedi da bi ostala na raspolaganju kapitalističkoj potražnji; kako se ona istutnjava u periodičnim ubijanjima masa radničke klase, u bezmjernom traćenju radne snage i u haranju društvene anarhije, koja od svakog ekonomskog napretka pravi jednu nevolju. To je negativna strana. Ali dok se mijenjanje rada sada provodi samo kao nadmoćni prirodni zakon i sa slijepim razornim djelovanjem jednog prirodnog zakona koji svuda udara na zapreke,³⁰⁸ sama krupna industrija svojim katastrofama čini da postaje pitanjem života ili smrti, da se mijenjanje rada, a otud i što je moguće veća mnogostranost radnika, prizna kao opći zakon društvene proizvodnje i da se odnosi prilagode njegovu normalnom ostvarivanju. Ona čini da postaje pitanjem života ili smrti, da se užas bijednog, upotrebljivog radnog stanovništva, koje se drži u rezervi za promjenljive eksploatacione potrebe kapitala, zamijeni apsolutnom upotrebljivošću čovjeka za promjenljive zahtjeve rada; da se djelomični individuum, koji je samo nosilac jedne djelomične društvene funkcije, zamijeni svestrano razvijenim individuumom, za kojeg su različne društvene funkcije načini djelatnosti koje on naizmjenično vrši. Jedan od momenata ovog procesa revolucioniranja, moment koji se prirodnim putem

³⁰⁷ „Uzimate mi život,
Uzimajući sredstva od kojih živim.”

(Shakespeare: *Mletački trgovac*)

³⁰⁸ Neki francuski radnik, vrativši se iz San Franciscu. piše: „Nikad ne bih vjerovao da sam sposoban raditi sve zanate kojima sam se bavio u Kaliforniji. Čvrsto sam bio uvjeren da nisam ni za što osim za štamparski posao... Ali kad sam se već našao u sredini tog svijeta pustolova, koji svoje zanate mijenjaju lakše nego košulju, ja sam bogme radio kao i ostali. Pošto se rad u rudnicima nije pokazao dovoljno unosan, napustio sam ga i vratio se u grad gdje sam redom bio: tipograf, pokrivač krovova, ljevač olova i t. d. Stekavši tako iskustvo da sam sposoban za sve radove, osjećam se manje mekušac, a više čovjek.” (A. Corbon: *De l'enseignement professionnel*. 2. izd., str. 50.)

razvija na podlozi krupne industrije, jesu politehničke i poljo-privredne škole; drugi su moment produžne zanatske škole, u kojima radnička djeca dobijaju nešto nastave iz tehnologije i praktičnog rukovanja različnim oruđem za proizvodnju. Dok je tvorničko zakonodavstvo, kao prvi ustupak koji je kapitalu s mukom otež, spojilo samo osnovnu nastavu s tvorničkim radom, nesumnjivo je da će neizbježno osvajanje političke vlasti od strane radničke klase, osvojiti i tehnološkoj nastavi, teorij-skoj i praktičnoj, mjesto koje joj pripada u radničkim školama. Isto je tako nesumnjivo da *kapitalistički* oblik proizvodnje, i ekonomski odnosi radnika koji mu odgovaraju, stoje u najpunijoj protivurječnosti s takvim revolucionarnim fermentima i njihovim ciljem: *ukidanjem stare podjele rada*. Ali, razvijanje protivurječnosti jednog historijskog oblika proizvodnje jedini je historijski put za njihovo rješavanje i preobličavanje. „Ne sutor ultra crepidam!” [„Obučaru, drži se svojih cipela!”] Ovaj vrhunac zanatlijske mudrosti postao je krajnja ludost otkako je urar Watt pronašao parni stroj, brijač Arkwright razboj za tkanje s neprekinutom osnovom, a draguljarski radnik Fulton parobrod.³⁰⁹

Ukoliko tvorničko zakonodavstvo regulira rad u tvornicama, manufakturama i t. d., to se isprva ispoljava samo kao miješanje u eksploatatorska prava kapitala. Naprotiv, svako reguliranje t. zv. *kućnog rada*³¹⁰ pokazuje se odmah kao neposredno zadiranje u *patria potestas* (očinsku vlast), t. j. moderno rečeno, u *roditeljski autoritet*, a to je korak od kojega se nježni engleski parlament dugo licemjerno ustručavao. Ali, snaga činjenica nagnala je da se najzad prizna da krupna industrija, razarajući ekonomsku osnovu stare porodice, i porodični rad koji njoj odgovara, razara i same stare porodične

³⁰⁹ John Bellers, pravo čudo u historiji političke ekonomije, shvatio je već krajem 17. vijeka sasvim jasno nužnost ukidanja sadašnjeg odgoja i podjele rada, koji na jednom ekstremu društva stvaraju hipertrofiju a na drugom atrofiju, ma da u suprotnom pravcu. Među ostalim on lijepo kaže: „Prazno učenje ne vrijedi više nego učiti se na besposličenje... *Tjelesni rad* primarna je božja ustanova... Za zdravije tijela rad je isto tako potreban kao jelo za njegovo održanje; patnje koje budemo uštedjeli neradom naplatit će nam se u vidu bolesti... Rad lije ulje u svjetiljku života, mišljenje pali njen plamen... Djetinjski *glupo zanimanje* (ovdje on naslućuje Basedowe i njihove moderne šepertljave imitatore) ostavlja dječji duh u gluposti.” (John Bellers: *Proposals etc.*, str. 12., 14., 18.)

³¹⁰ To se uostalom dešava većinom i u manjim radionicama, kao što smo vidjeli u manufakturi čipaka i pletenja slame, a detaljnije se može promatrati osobito u metalnim manufakturama u Sheffieldu, Birminghamu i t. d.

odnose. *Pravo djece* moralo je biti proglašeno. U završnom izvještaju Children's Employment-komisije od 1866. stoji: „Iz iskaza svih svjedoka izlazi, na žalost, da djeci oba spola ni od koga ne treba toliko zaštite koliko od njihovih roditelja.” Sistem bezmjerne eksploatacije dječjeg rada uopće, a kućnog rada posebno, održava se tako „što roditelji vrše nad svojim mladim i nježnim potomcima samovoljno i opako nasilje bez uzde i kontrole... Roditelji ne smiju imati apsolutnu vlast da od svoje djece prave puke strojeve, kako bi iz njih istjerivali svake nedjelje toliko i toliko najamnine... Djeca i omladina imaju prava na zaštitu zakonodavstva od zloupotrebe roditeljske vlasti, koja lomi njihovu tjelesnu snagu, a njih moralno i intelektualno sroza na niža bića”.³¹¹ Međutim nije zloupotreba roditeljske vlasti stvorila neposrednu i posrednu eksploataciju nezrele radne snage od strane kapitala, već je, obrnuto, kapitalistički način eksploatacije, ukidajući ekonomsku podlogu roditeljskoj vlasti, ovu pretvorio u zloupotrebu. No ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodjeljujući izvan područja kuće, u društveno organiziranim procesima proizvodnje, odlučnu ulogu ženama, omladini i djeci oba spola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba spola. Razumije se da je podjednako ludo smatrati kršćansko-germanski oblik porodice apsolutnim, kao što bi bilo ludo smatrati takvim i starorimski oblik, ili starogrčki, ili orijentalški, koji uostalom čine jedan niz u historijskom razvitku. Isto tako, jasno je i to da se sastavljanje kombiniranog radnog osoblja iz individuum oba spola i najrazličnije dobi, makar da se ono u svom samoniklom, brutalnom kapitalističkom obliku, gdje radnik postoji za proces proizvodnje, a ne proces proizvodnje za radnika, nužno predstavlja vrelom pokvarenosti i ropstva, mora pod odgovarajućim odnosima naprotiv preokrenuti u izvor humanog razvitka.³¹²

Kao što smo vidjeli, historijski razvitak krupne industrije stvara nužnost da se tvornički zakon, koji je bio izuzetan zakon za predionice i tkaonice, te prve tvorevine strojnog sistema, proširi na čitavu društvenu proizvodnju. Tradicionalni oblik manufakture, zanata i kućnog rada, kada u njihovoj pozadini stoji krupna industrija, potpuno se revolucionira; ma-

³¹¹ CEC, V., str. XXV., br. 162 i II., str. XXXVIII., br. 285, 289, str. XXXV., br. 191.

³¹² „Tvornički rad mogao bi biti isto tako čist i odličan kao i kućni rad, možda još u većem stepenu.” (RIF, za 31. oktobar 1865., str. 127.)

nufaktura se stalno pretvara u tvornicu, zanat neprestano u manufakturu, dok područja zanata i kućne industrije ne postanu najzad, u relativno neobično kratko vrijeme, jazbinama bijede, gdje slobodno bjesne najluđe grozote kapitalističke eksploatacije. Dvije su okolnosti bile od odlučnog značenja: prvo, iskustvo, neprestano iznova sticano, da se kapital, ako se stavi pod kontrolu države samo na nekim točkama društvenog opsega, utoliko neumjereno odštećuje na ostalim točkama;³¹³ drugo, dreka samih kapitalista da se *izjednače uslovi konkurencije, t. j. granice eksploatacije rada*.³¹⁴ Čujmo o ovoj stvari dva krika iz dna srca. Gospoda W. Cooksley (V. Kuksli) (tvorničari klinaca, lanaca i t. d. iz Bristola) dobrovoljno su proveli u svom poduzeću sve propise tvorničkog zakona. „Budujući da u susjednim poduzećima i dalje traje stari, neuređeni sistem, oni su izvrgnuti nepravdi da gledaju kako njihove mlade radnike, poslije 6 sati uveče, namamljuju (enticed) u druga poduzeća gdje produžuju rad. Prirodno je da oni kažu: „To je nepravda prema nama, a i gubitak, jer se *iscrpljuje snaga mladića, koja potpuno nama pripada*.“³¹⁵ G. J. Simpson (tvorničar kesa i kutija od papira u Londonu) izjavljuje članovima Children's Employment-komisije: „On bi potpisao svaku peticiju za uvođenje tvorničkog zakona. U stanju, koje sada vlada, on se uveče, kad zatvori radionice, *uvijek osjeća nespokojan* („he always felt restless at night“) pri pomisli da drugi rade duže i da će mu oteti narudžbe ispred nosa.“³¹⁶ Rezimirajući sve, kaže Children's Employment-komisija: „Bilo bi nepravdično prema krupnim poslodavcima da se njihove tvornice podvrgnu propisima zakona, dok sitna poduzeća u istoj poslovnoj grani ne potpadaju pod zakonsko ograničenje radnog dana. Osim nepravdičnosti što bi uslovi konkurencije bili nejednaki s obzirom na radno vrijeme kad bi male radionice ostale izvan domašaja zakona, imali bi krupni tvorničari i tu štetu što ne bi mogli naći dovoljno ženske i mlade radne snage, jer bi ova strujala u radionice koje je zakon poštedio. Naposljetku, ovo bi bilo i poticaj za množenje sitnih radionica, koje su gotovo bez izuzetka najnepovoljnije po zdravlje, udobnost, odgoj i opći napredak naroda.“³¹⁷

³¹³ Isto, str. 27., 32.

³¹⁴ Bezbroj dokaza za to u *RIF*.

³¹⁵ *CEC*, V., str. X., br. 35.

³¹⁶ Isto, str. IX., br. 28.

³¹⁷ Isto, str. XXV., br. 165—167. O prednosti krupnog poduzeća nad sitnim uporedi: *CEC*, III., str. 13., br. 144; str. 25., br. 121; str. 26., br. 125; str. 27., br. 140 i t. d.

U svom završnom izvještaju Children's Employment-komisijsija predlaže da se preko 1,400.000 djece, mladih osoba i žena, od kojih se otprilike polovina eksploatira u sitnim poduzećima i kućnom radu, podvedu pod tvornički zakon.³¹⁸ „Ako bi parlament“, kaže komisija, „u cjelini usvojio naš prijedlog, onda je nesumnjivo da bi ovakvo zakonodavstvo izvršilo najblagotvorniji utjecaj ne samo na mlade i nejake osobe, na koje se ono u prvom redu odnosi, nego i na još veću masu odraslih radnika koji neposredno (žene) ili posredno (muškarci) spadaju u njegov djelokrug. Zakon bi njima nametnuo redovne i umjerene sate rada; čuvao bi ih i gomilao rezervu fizičke snage, od koje mnogo zavisi blagostanje i njihovo, i čitavé zemlje; zaštitio bi mlado pokoljenje od prekomjernog naprezanja u ranoj mladosti, koje potkopava njihovu konstituciju i vodi preranoj propasti; naposljetku, pružio bi bar djeci do 13. godine priliku za osnovnu nastavu i time učinio kraj nevjerojatnom neznanju, vjerno prikazanom u našem izvještaju, neznanju koje ostavlja tako mučan utisak i koje se ne može gledati bez dubokog osjećanja nacionalnog poniženja.“³¹⁹ Toryjevska vlada objavila je u prijestolnom govoru od 5. februara 1867. da je ona prijedloge^{319a} industrijske istražne komisije formilirala u zakonskim prijedlozima. Za ovo je bio potreban nov dvadesetogodišnji experimentum in corpore vili. Još 1840. g. bila je osnovana jedna parlamentarna anketna komisija za dječji rad. Pre-

³¹⁸ Industrije koje treba podvrći pod zakon jesu: čipkarstvo, čarparstvo, pletenje slame, odjevna industrija s njenim mnogim vrstama, pravljenje umjetnog cvijeća, cipela, šešira i rukavica, izrada odijela; sve metalske tvornice od visokih peći do tvornica igala i t. d.: tvornice papira, stakla, duhana, predmeta od kaučuka, izrada niti (za tkanje), ručno tkanje čilimova, manufakture kišobrana i suncobrana, izrada vretena i kalemova, štamparije, knjigovežnice, trgovine pisaćeg pribora („stationary“, gdje spada izrada kutija od papira, karata, bojenje papira i t. d.), užarija, izrada nakita od crnog jantara, ciglane, ručne manufakture svile, coventry-tkanje, solare, voskare, cementna industrija, rafinerije šećera, pekarnice dvopeka, različne prerade drveta i razni drugi poslovi.

³¹⁹ CEC, V., str. XXV., br. 169.

^{319a} Factory Acts Extension Act [Zakon o proširenju tvorničkih zakona] prošao je u parlamentu 12. augusta 1867. On regulira sve ljevaonice, kovačnice i manufakture metala, uključivši i tvornice strojeva, zatim manufakture stakla, papira, gutaperke, kaučuka i duhana, štamparije, knjigovežnice i naposljetku sve radionice gdje je zaposleno više od 50 osoba. — Hours of Labour Regulation Act [Zakon o reguliranju radnog vremena], koji je u parlamentu prošao 17. augusta 1867., odnosi se na manje radionice i t. zv. kućni rad.

Na ove zakone, na novi Mining Act [Rudarski zakon] od 1872. i t. d. vratit ću se u Drugoj knjizi.

ma riječima N. W. Seniora njen izvještaj od 1842. g. otkrio je „najstrahovitiju sliku gramzljivosti, sebičnosti i svireposti kapitalista i roditelja i bijede, degradacije i uništavanja djece i omladine, kakve svijet još nije bio vidio... Čovjek bi pomislio da izvještaj opisuje užase kakvog prohujalog doba. Ali na žalost, izvještaj kaže da ti užasi i danas traju, i to tako intenzivno kao nikad prije. U jednoj brošuri koju je objavio prije dvije godine, Hardwicke (Hardvik) je izjavio da su zloupotrebe koje su žigosane 1842. g. i dandanas (1863.) u punom jeku... Punih 20 godina nije se obaziralo na taj izvještaj i za to se vrijeme dopustilo da ona djeca, koja su odrasla bez iole pojma o onome što mi zovemo moral, niti o školskom obrazovanju, religiji ili prirodnoj porodičnoj ljubavi, — da ta djeca postanu roditelji sadašnjeg pokoljenja.”³²⁰

Međutim, društveni položaj se bio izmijenio. Parlament se ne usuđivaše odbiti zahtjeve komisije od 1863. kao što je učinio 1842. Zato su već 1864., kada je komisija bila objavila tek jedan dio svojih izvještaja, stavljene pod zakone koji su vrijedili za tekstilnu industriju još i industrija zemljane robe (uključivo s lončarstvom), izrada tapeta, žigica, patrona i kapsli, i šišanje baršuna. U prijestolnom govoru od 5. februara 1867. navijestila je tadašnja toryjevska vlada nove zakonske prijedloge, spremljene na temelju zaključnih prijedloga komisije koja je do 1866. završila rad.

Factory Acts Extension Act [Zakon o proširenju tvorničkih zakona] dobio je kraljevu potvrdu 15. augusta 1867., a 21. augusta *Workshops' Regulation Act* [Zakon o radnom vremenu žena i djece u radionicama]; prvi se odnosi na krupna, drugi na sitna poduzeća.

Factory Acts Extension Act regulira visoke peći, tvornice željeza i bakra, ljevaonice, tvornice strojeva, radionice metala, tvornice gutaperke, papira, stakla, duhana; zatim štamparije i knjigovežnice i uopće *sve industrijske radionice* gdje istovremeno radi 50 ili više osoba kroz najmanje 100 dana u godini.

Da bi čitalac sebi stvorio predodžbu o širini područja koje taj zakon obuhvaća, evo nekoliko njegovih definicija:

„*Z a n a t* znači (u tom zakonu): makar koji ručni rad vršen profesionalno, ili radi zarade, pri izrađivanju, mijenjanju, ukrašavanju, popravku ili spremanju za prodaju makar kakvog artikla ili kakvog njegovog dijela.

³²⁰ Senior: *Social Science Congress*, str. 55., 56. [57. i d.].

„*Radionica* znači: ma kakva soba ili mjesto, natkriveno ili pod vedrim nebom, u kojoj radi „zanat” neko dijete, mlad radnik ili žena i gdje onaj koji *zapošljava* takvo dijete, mladog radnika ili ženu, ima pravo pristupa i nadzora.

„*Zaposlen* znači: raditi u nekom „zanatu”, bilo za nagradu ili ne, pod majstorom ili pod *jednim roditeljem* kako su dolje definirani.

„*Roditelji* znači: otac, ‘mati, staralac ili druga koja osoba koja vodi brigu i nadzor nad nekim djetetom ili mladim radnikom.”

Član 7., koji propisuje kazne za zapošljavanje djece, mladih radnika i žena protiv propisa ovog zakona, ustanovljava novčane kazne ne samo za vlasnika radionice, bio on roditelj ili ne, nego i za „*roditelje* ili druge osobe koje imaju pod svojim okriljem dijete, mladog radnika ili ženu, ili koji vuku neposrednu korist iz njihova rada.”

Factory Acts Extension Act, koji se tiče krupnih poduzeća, nazadak je u poređenju s tvorničkim zakonom, jer sadrži mnoštvo mizernih odredaba o izuzecima i podlih kompromisa s kapitalistima.

Workshops’ Regulation Act, kukavan u svojim pojednostima, ostao je mrtvo slovo u ruci općinskih i mjesnih vlasti koje su se imale starati o njegovu izvršenju. Kada im je parlament 1871. g. oduzeo tu vlast i prenio je na tvorničke inspektore, nadzorni djelokrug ovih povećao se jednim mahom za više od 100.000 radionica (samo ciglana 300); ipak je s puno brižljivosti imenovao samo 8 *inspektorskih pomoćnika*, ma da je broj inspektora i dotle bio sasvim nedovoljan.³²¹

Što pada u oči na engleskom zakonodavstvu od 1867. jest, dakle, s jedne strane nužnost, nametnuta parlamentu vladajuće klase, da u načelu usvoji ovakve izvanredne i široke mjere protiv zloupotreba kapitalističke eksploatacije, a s druge strane polovičnost, odvratnost i mala fides [zlomamjernost] s kojima je on te mjere poslije stvarno oživotvorio.

Anketna komisija od 1862. g. predloži da se ponovo regulira i *rudarska industrija*, industrija koja se od svih drugih razlikuje po tome što u njoj interesi zemljoposjednika i industrijskih kapitalista idu ruku pod ruku. Suprotnost ovih dvaju

³²¹ Osoblje tvorničke inspekcije sastojalo se od 2 inspektora, 2 pomoćnika inspektora i 41 podinspektora. 1871. god. imenovano je 8 novih podinspektora. Ukupni troškovi na provođenje tvorničkih zakona u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj iznosili su 1871./72. samo 25.347 f. st., računajući u ovu sumu i sudske troškove na parnice zbog prekršaja zakona.

interesa bila je povoljna po tvorničko zakonodavstvo; odsustvo suprotnosti dovoljno je da objasni odugovlačenje i šikane s rudarskim zakonodavstvom.

Anketna komisija od 1840. otkrila je tako jezovite i odvratne stvari i izazvala takav evropski skandal, da je parlament bio primoran spasavati svoju savjest pomoću „Mining Act” [Rudarskog zakona] od 1842., u kome se ograničio na to da za žene i djecu ispod 10 godina zabrani rad ispod zemlje.

Zatim je 1860. g. došao „Mines’ Inspection Act” [Zakon o rudarskoj inspekciji] po kome naročito imenovani činovnici vrše nadzor nad rudnicima; djeca između 10 i 12 godina ne smiju se zaposliti osim ako imaju školsku svjedodžbu ili pohađaju školu izvjestan broj sati. Ovaj je zakon ostao mrtvo slovo na papiru, jer je broj imenovanih inspektora bio smiješno malen, jer su njihova prava bila skućena, a i zbog drugih uzroka koji će se u daljem izlaganju izbliže pokazati.

Jedna od najnovijih Plavih knjiga o rudnicima jest *Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23. July 1866.* To je djelo jednog odbora članova Donjeg Doma, koji je bio ovlašten da poziva i sasluša svjedoke; debela knjiga u folio-formatu, u kojoj sâm „Report” obuhvaća samo 5 redaka koji glase: da odbor ne zna što da kaže i da se još mnogi svjedoci moraju saslušati! Sve ostalo su saslušanja svjedoka.

Način ovih saslušanja podsjeća na unakrsno saslušavanje pred engleskim sudovima, kad advokat bezobraznim i zbuñujućim unakrsnim pitanjima nastoji da smete svjedoka i da mu izvrne riječi u ustima. Tu ulogu advokata igraju ovdje sami parlamentarni istražnici, među njima i vlasnici i eksploataatori rudnika; svjedoci su rudarski radnici, većinom u ugljenokopima. Čitava ova komedija i odviše je karakteristična po duh kapitala, a da ovdje ne bismo dali nekoliko izvadaka. Radi bolje preglednosti dajem rezultate istrage i t. d. u rubrikama. Napominjem da su u engleskoj Plavoj knjizi pitanja i obavezni odgovori numerirani i da su svjedoci, kojih iskaze navodimo, radnici u ugljenokopima.

1. Zapošljavanje u rudnicima djece od 10 godina naviše. Rad zajedno sa dolaženjem i vraćanjem iz rudnika traje po pravilu 14—15 sati, izuzetno i duže, od 3, 4 i 5 sati izjutra do 4 i 5 uveče. (Br. 6, 452, 83.) Odrasli radnici rade u dvije smjene, po 8 sati, ali radi uštede troškova nema takvih smjena za djecu. (Br. 80, 203, 204.) Mlađi dječaci poglavito su zaposleni na otvaranju i zatvaranju promajnica u raznim odjeljenjima

rudnika, stariji na teškom radu, prenosu ugljena i t. d. (Br. 12, 739, 1747.) Dugo radno vrijeme pod zemljom traje za dječake do njihove 18. ili 22. godine, kad prelaze na pravi rudarski rad. (Br. 161.) *Djeca i mlade osobe izdiru danas gore nego ma u kom prijašnjem periodu.* (Br. 1663—1667.) Rudarski radnici gotovo jednodušno zahtijevaju da parlament zakonom zabrani rad u rudniku djeci ispod 14 godina. A na to pita *Hussey Vivian* (i sam eksploataator rudnika): „Ne zavisi li ovaj zahtjev od većeg ili manjeg siromaštva roditelja?” — A g. Bruce: „Zar ne bi bilo okrutno lišiti porodicu ovog vrela prihoda, ako je otac umro ili je osakaćen i t. d.? A ipak mora biti nekog općeg pravila. Hoćete li da se *podzemni* rad zabrani za djecu ispod 14 godina u svima slučajevima?” *Odgovor:* „U svima slučajevima.” (Br. 107—110.) *Vivian:* „Kad bi se rad prije 14 godina zabranio u rudnicima, ne bi li roditelji slali djecu u tvornice i t. d.? — Po pravilu ne.” (Br. 174.) *Radnik:* „Otvaranje i zatvaranje promajnica izgleda lako. Taj posao je vrlo mučan. Da i ne govorimo o stalnoj promaji, dječak je među promajnicama baš kao zatvorenik u mračnoj ćeliji.” *Buržuj Vivian:* „Ne bi li dečko mogao čitati, ako bi imao svijeću, dok čuva promajnice? — Prvo, morao bi sâm kupiti svijeće. Ali osim toga, ne bi mu to ni dozvolili. On je tu da pazi na svoj posao, on mora izvršavati svoju dužnost. Nikad nisam vidio da koji dječak čita u oknu.” (Br. 141—160.)

2. *Odgoj.* Rudarski radnici zahtijevaju zakon o *obaveznoj nastavi* za djecu, kao u tvornicama. Oni izjavljuju da propis zakona od 1860. g., po kome se za zapošljavanje dječaka od 10 do 12 godina traži školska svjedodžba, nema nikakva djelovanja. „Savjesno” saslušavanje kapitalističkog istražnog suca postaje ovdje doista smiješno. (Br. 115.) „Je li zakon više potreban protiv poslodavaca ili protiv roditelja? — I protiv jednih i protiv drugih.” (Br. 116.) „Da li više protiv jednih negoli protiv drugih? — Kako da odgovorim na to?” (Br. 137.) „Pokazuje li se u poslodavaca ikakva želja da satove rada prilagode školskoj nastavi? — Nikada.” (Br. 211.) „Da li rudarski radnici kasnije upotpunjuju svoj odgoj? — Oni se obično još više pokvare; stiču loše navike; odaju se piću, kocki i tome slično dok sasvim ne propadnu.” (Br. 109.) „Zašto se djeca ne bi slala u večernje škole? — Većina ugljarskih kotareva njih nema. Gdje ih ima, neka djeca idu, ali su ona od dugog pretjeranog rada toliko iscrpena, da im se oči sklapaju od umora.” „Dakle”, zaključuje buržuj, „vi ste protiv njihova odgajanja? — Nikako, ali i t. d.” (Br. 443.) „Zar zakon od 1860. g.

ne primorava vlasnike rudnika i t. d. da traže školske svjedodžbe kad uzimaju na rad djecu između 10 i 12 godina? — Zakon ih doista obavezuje, ali poslodavci to ne čine.” (Br. 444.) „Vi mislite da se ta zakonska odredba ne provodi *svugdje*? — Ona se *nikako* ne provodi.” (Br. 717.) „Da li se rudari mnogo interesiraju za ovo pitanje (odgajanje)? — Velika većina.” (Br. 718.) „Da li se oni usrdno brinu za provođenje zakona? — Velika većina.” (Br. 720.) „Zašto se onda ne bore za njegovo provođenje? — Mnogi bi se radnik odupro da da dijete na rad bez školske svjedodžbe, ali bi ga to učinilo *obilježenim čovjekom* (a marked man).” (Br. 721.) „Tko bi ga obilježio? — Njegov poslodavac.” (Br. 722.) „Valjda tek ne držite da bi poslodavci progonili nekoga zato što se pokoravao zakonu? — Držim da bi to radili.” (Br. 723.) „Zašto radnici ne odbiju upotrebu takve djece? — Nije njima ostavljeno da vrše izbor.” (Br. 1634.) „Vi tražite intervenciju parlamenta? — Ako se hoće za odgajanje djece rudarskih radnika uraditi išta pošteno, onda to mora uraditi parlament *prinudnim zakonom*.” (Br. 1636.) „Trebali li to da vrijedi za djecu svih radnika Velike Britanije ili samo za rudarsku? — Ja sam ovdje da govorim u ime rudarskih radnika.” (Br. 1638.) „Zašto da se rudarska djeca razlikuju od druge? — Zato što su ona izuzetak od pravila.” (Br. 1639.) „U kom pogledu? — U fizičkom.” (Br. 1640.) „Zašto bi odgajanje za njih imalo veće vrijednosti nego za dječake drugih klasa? — Ne kažem da bi ono za njih imalo veće vrijednosti, ali zbog njihova pretjeranog rada ona imaju manje izgleda da se obrazuju u dnevnim i nedjeljnim školama.” (Br. 1644.) „Je li te da je nemoguće da se o tim pitanjima raspravlja *apsolutno*?” (Br. 1646.) „Ima li dosta škola u ovim kotarevima? — Nema.” (Br. 1647.) „Ako bi država zahtijevala da se svako dijete šalje u školu, gdje bi se našle škole za svu djecu? — Držim da bi se škole već uredile čim bi okolnosti na to prisilile. Velika većina rudarskih radnika, ne samo djece već i odraslih, ne zna čitati ni pisati.” (Br. 705, 726.)

3. *Rad žena*. Od 1842. g. radnice se, istina, ne upotrebljavaju na radu *pod* zemljom, ali se mnogo upotrebljavaju na radu *nad* zemljom, za tovarenje ugljena i t. d., vučenje čabrova do kanala i vagona, sortiranje ugljena i t. d. Upotreba žena jako se uvećala posljednje 3 do 4 godine. (Br. 1727.) To su većinom žene, kćeri i udovice rudara, od 12. do 50. i 60. godine. (Br. 645, 1779.) (Br. 648.) „Šta misle rudari o zapošljavanju ženskinja u rudnicima? — Oni ga svi osuđuju.” (Br. 649.) „Zašto? — Jer smatraju da je to ponižavajuće za ženski spol... One nose

neku vrstu muškog odijela. U mnogo slučajeva to uništava svako osjećanje stida. Neke žene puše. Rad je prljav kaogod i u rudniku. Među njima je mnogo žena s djecom, koje ne mogu ispunjavati svoje materinske dužnosti." (Br. 651 i dalje.) (Br. 709.) „Mogu li udovice na kom drugom mjestu naći ovakvo unosno zanimanje (8—10 šil. nedjeljno)? — O tome ne umijem ništa reći." (Br. 710.) „Pa ipak ste (kamenno srce!) voljni da im uskratite ovo izdržavanje? — Svakako!" (Br. 1715.) „Odakle to raspoloženje? — Opće je mišljenje da taj rad ponižava žene, a mi rudari i odviše poštujemo lijepi spol da bismo ga mogli gledati osuđenog na rad u ugljenokopima... Rad je većinom vrlo težak. Mnoge od tih djevojaka dižu po 10 tona dnevno." (Br. 1732.) „Držite li da su radnice zaposlene u rudnicima nemoralnije od tvorničkih radnica? — Procent rdavih veći je nego među tvorničkim radnicama." (Br. 1733.) „Ali vi niste zadovoljni ni stanjem moralnosti u tvornicama? — Nisam." (Br. 1734.) „Hoćete li da se ženski rad zabrani i u tvornicama? — Ne, to ne ću." (Br. 1735.) „Zašto ne? — On je za ženski spol pristojniji i zgodniji." (Br. 1736.) „Pa ipak držite da on udi njihovu moralu? — Ne, ni izdaleka koliko rad u rudniku. Uostalom, govorim ne samo iz moralnih, nego i iz fizičkih i društvenih razloga. Djevojke su bijedno degradirane u društvenom pogledu. Kad ovih 400 do 500 djevojaka postanu rudarske žene, muškarci duboko pate zbog te degradacije i to ih od kuće tjera u krčmu." (Br. 1737.) „Ali zar to isto ne vrijedi i za žene koje rade u željezarama? — Ne mogu govoriti za druge poslovne grane." (Br. 1740.) „Ali kakva je razlika između žena koje rade u željezarama i onih što rade u rudnicima? — Nisam se bavio tim pitanjem." (Br. 1741.) „Možete li otkriti kakvu razliku između jedne i druge kategorije? — Nikad se nisam o tome raspitivao, ali idući od kuće do kuće vidio sam kako je žalosno stanje u našem kotaru." (Br. 1750.) „Biste li vrlo rado ukinuli ženski rad gdje je god ponižavajući? — Da!... najbolje osjećaje Englez dobija od svoje matere." (Br. 1751.) „Ali to vrijedi i za rad žena u poljoprivredi? — On traje samo dva godišnja doba; u rudniku one rade četiri. Pokatkad rade dan i noć mokre do kože, njihov tjelesni sastav slabi, njihovo se zdravlje ruši." (Br. 1753.) „Vi to pitanje (naime ženskog rada) uopće niste proučavali? — Ja sam gledao oko sebe i mogu reći toliko, da nisam našao ničega što bi se dalo uporediti s djelovanjem zaposlenja ženskinja u ugljenokopima. To je rad za muškarce, i to za snažne muškarce." „Bolja klasa rudara, koja nastoji da se podigne i oblagorodi,

ne nalazi potporu kod svojih žena, već propada zbog njih." Naposljetku, poslije još mnogih unakrsnih pitanja, pokazalo se otkuda buržujevo „sažaljenje” prema udovicama, siromašnim porodicama i t. d.: „Vlasnici ugljenokopa postavili su izvjesnu gospodu za nadzornike, da bi se dodvorili svojim gospodarima, oni vode politiku da na svemu uštede što je moguće više. Oni uzimaju na rad djevojke, jer djevojke primaju 1 šiling do šiling i po dnevno za rad na kome bi muškarac morao dobijati 2 i po šilinga.” (Br. 1816.)

4. *Porote za pregled mrtvaca.* (Br. 360.) „S obzirom na istrage pregledača mrtvaca u vašim kotarevima, da li su radnici zadovoljni sudskim postupkom u slučajevima nesreća? — Ne, nisu.” (Br. 861.) „Zašto nisu? — Nisu naročito zbog toga, što se za porotnike uzimaju ljudi koji o rudnicima ne znaju apsolutno ništa. Radnici se nikad ne uzimaju u porotu; oni bivaju samo svjedoci. Uglavnom se uzimaju okolni trgovčiči, koji su pod utjecajem vlasnika rudnika, svojih mušterija, i koji ne razumiju čak ni tehničke izraze svjedoka. Tražimo da jedan dio porotnika budu rudari. Prosječno, presuda je u protivurječnosti s iskazima svjedoka.” (Br. 378.) „Držite li da porotnici treba da budu nepristrani? — Da.” (Br. 379.) „Bi li radnici to bili? — Ne vidim zašto oni ne bi bili nepristrani. Oni stvar sigurno bolje poznaju.” (Br. 380.) „Ali zar oni ne bi bili nakloni donositi nepravedno teške osude u interesu radnika? — Ne, ne vjerujem.”

5. *Lažna mjera, lažna težina i t. d.* — Radnici traže isplatu na sedam dana umjesto na četrnaest, mjeru prema težini mjesto prema kubnoj zapremini čabrova, zaštitu protiv lažnih utega i t. d. (Br. 1071.) „Ako se čabrovi na prijevaru povećaju, radnik valjda može napustiti rudnik poslije četrnaestodnevnog otkaza? — Ali ako ode na drugo mjesto, nalazi isto.” (Br. 1072.) „Ali on može napustiti mjesto gdje se vrši nepravda? — Ona valja svugdje.” (Br. 1073.) „Ali radnik može svako svoje mjesto napustiti četrnaest dana po otkazu? — Da.” Prijeđimo preko ovoga.

6. *Rudarska inspekcija.* Nesreće uslijed eksplozivnih plinova nisu jedina nevolja od koje radnici pate. (Br. 234 i dalje.) „Isto toliko moramo se požaliti na rđavo provjetravanje ugljenokopa; tamo ljudi jedva mogu disati; to ih onesposobljava za bilo kakav posao. Tako je na pr. baš sada, u onom dijelu rudnika gdje ja radim, kužni uzduh svalio mnoge ljude u postelju na više nedjelja. Glavni hodnici većinom su dovoljno zračni,

ali baš ona mjesta, gdje mi radimo, nisu. Ako se netko zbog ventilacije požali inspektoru, biva *otpušten* i postaje „obilježan” čovjek, koji nigdje ne može naći posla. „Mines’ Inspection Act” [Zakon o rudarskoj inspekciji] od 1860. samo je komad papira. Inspektora ima malo. Za 7 godina inspektor obiđe rudnik možda svega jedamput i to formalno. Naš inspektor je sasvim nesposoban čovjek, kome je preko 70 godina, i on treba da nadzire više od 130 ugljenokopa. Pored većeg broja inspektora, potrebni su nam i podinspektori.” (Br. 280.) „Trebali bi sad da vlada *drži čitavu armiju inspektora* koji bi sami učinili sve što zahtijevate, ne obavještavajući se kod radnika? — To je nemoguće, ali trebalo bi da češće dolaze da se obavijeste u samim rudnicima.” (Br. 285.) „Zar ne mislite da bi to imalo za posljedicu da se *odgovornost* (!) za provjetravanje i t. d. svali sa vlasnika rudnika na vladine činovnike? — Nikako; njihov bi posao morao biti u tome da pribave poštovanje već postojećim zakonima.” (Br. 294.) „Kad govorite o podinspektorima, mislite li na ljude s manjom plaćom i nižeg ranga nego što su sadašnji inspektori? — Ne želim da budu *niži* ako možete dobiti bolje.” (Br. 295.) „Želite li više inspektora ili nižu klasu ljudi nego što su inspektori? — Nama su potrebni ljudi koji će se muvati po rudnicima ne strahujući za svoju rođenu kožu.” (Br. 296.) „Kad bi vam se ispunila *želja u pogledu inspektora niže vrste*, zar ne bi nedostatak umještosti bio opasnost i t. d.? — Ne, stvar je vlade da namjesti ljude kakvi su podesni.” Ovakav način ispitivanja najzad je i samom predsjedniku komisije dozlogrdio. „Vi želite”, upade on u riječ. „praktične ljude koji bi sami obilazili rudnike i izvještavali inspektora, koji bi onda mogao primijeniti svoju *višu nauku*.” (Br. 531.) „Ne bi li provjetravanje svih tih starih rudnika zahtijevalo mnogo troškova? — Da, troškovi bi morali porasti, ali ljudi bi bili zaštićeni.” (Br. 581.) Neki ugljenokopač protestira protiv člana 17. zakona od 1860. g. „Sada, kad neki inspektor pronađe da se u nekom dijelu rudnika ne može raditi, mora o tome obavijestiti vlasnika rudnika i ministra unutrašnjih poslova. Poslije toga vlasnik rudnika ima 20 dana za razmišljanje: poslije toga roka može odbiti svaki popravak. Ali ako pristane, mora pisati ministru unutrašnjih poslova i predložiti mu 5 rudarskih inženjera, između kojih ministar bira suce. Tvrdimo da u ovom slučaju stvarno vlasnik rudnika imenuje vlastite suce.” (Br. 586.) *Buržuj koji vrši saslušanje*, i sâm vlasnik rudnika: „To je čisto spekulativan prigovor.” (Br. 588.) „Vi dakle imate jako nepovoljno mišljenje o poštenju rudarskih inženjera? —

Ja velim samo to da takav postupak nije ni pravedan ni pravičan." (Br. 589.) „Zar rudarski inženjeri nemaju u neku ruku službeni karakter, koji njihove odluke diže iznad pristranosti koje se vi bojite? — Odbijam da odgovaram na pitanja o ličnom karakteru tih ljudi. Uvjeren sam da su oni u mnogim slučajevima pristrani i da im tu moć treba oduzeti, jer su u pitanju životi ljudi." Isti buržuj bio je drzak da pita: „Ne držite li da i vlasnici rudnika imaju štete kad se dogode eksplozije?" — Naposljetku (Br. 1042.): „Zar se vi radnici ne možete sami postarati za svoje interese, a da ne prizivate vladu u pomoć? — Ne možemo." — Godine 1865. bilo je u Velikoj Britaniji 3.217 ugljenokopa i — 12 inspektora. Neki vlasnik rudnika iz Yorkshire-a (u „Timesu" od 26. januara 1867.) sâm je izračunao da bi ti inspektori, ako ostavimo po strani njihove čisto birokratske poslove koji im odnose sve vrijeme, mogli pregledati svaki rudnik samo jedamput u 10 godina. Nije čudo što su posljednjih godina (osobito 1866. i 1867.) nesreće sve mnogobrojnije i sve veće (ponekad sa po 200 do 300 radničkih žrtava). To su krasote „slobodne" kapitalističke proizvodnje!

U svakom slučaju, zakon od 1872., ma koliko bio nedovoljan, prvi je koji regulira broj radnih sati djece zaposlene u rudnicima, a u izvjesnoj mjeri čini eksploatatore i vlasnike rudnika odgovornim za tako zvane nesretne slučajeve.

Jedna kraljevska komisija, osnovana 1867. radi ankete o zaposlenosti djece, omladine i žena u poljoprivredi, objavila je nekoliko vrlo važnih izvještaja. Učinjeno je više pokušaja da se načela tvorničkog zakonodavstva, ma i u izmijenjenom obliku, primijene i na poljoprivredu, ali su dosad ostali bez uspjeha. Ono na što ovdje moramo upozoriti jest postojanje nesavladljive težnje za općom primjenom tih principa.

Dok je opće primjenjivanje tvorničkog zakonodavstva postalo neizbježno kao sredstvo za fizičku i duhovnu zaštitu radničke klase, ono s druge strane, kao što smo već napomenuli, uopćava i ubrzava pretvaranje rastrkanih procesa rada sićušnog razmjera u kombinirane procese rada na višem društvenom stepenu, dakle koncentriranje kapitala u apsolutizam tvorničkog režima. Ono razara sve starinske i prelazne oblike iza kojih se vladavina kapitala još ponekad sakriva, i zamjenjuje ih neposrednom, neprikrivenom vladavinom. Time ono čini da neposredna borba protiv te vladavine postane opća. Dok u pojedinačnim radionicama to zakonodavstvo natjeruje na jednolikost, pravilnost, red i ekonomiju, ono uslijed ogrom-

nog poticaja koji tehnika dobija ograničavanjem i pravilnošću radnog dana, povećava anarhiju i katastrofe kapitalističke proizvodnje uopće, povećava intenzivnost rada i konkurenciju stroja s radnikom. Uništavajući oblast sitne proizvodnje i kućnog rada, ono uništava posljednja pribježišta „prekobrojnih“, a time i dosadašnji ventil sigurnosti čitava društvenog mehanizma. Ono dovodi do zrenja materijalne uslove i društvene kombinacije procesa proizvodnje, a s njima i protivurječnosti i suprotnosti kapitalističkog oblika toga procesa; ono dakle istovremeno priprema stvaranje novog i momente koji će pre-
vrnuti staro društvo.³²²

³²² Robert Owen, otac zadružnih tvornica i dućana, ali koji, kao što smo prije već napomenuli, nije dijelio iluzije svojih podražavalaca o zamašaju ovih usamljenih elemenata preobražaja, nije samo u svojim stvarnim pokušajima polazio od tvorničkog sistema, već ga je i teorijski objasnio kao polaznu točku socijalne revolucije. G. Vissering, profesor političke ekonomije na leydenskom univerzitetu, čini se da ima sličnu slutnju, kad u svojoj knjizi *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, 1860. — 1862., gdje se površnosti vulgarne ekonomije izlažu u odgovarajućim plitkoćama, vatreno zastupa zanatsku proizvodnju protiv krupne industrije. — (Uz četvrto izdanje: „Novi pravnički kaos“ (vidi str. 249.) koji je englesko zakonodavstvo stvorilo međusobno protivurječnim tvorničkim zakonima, zakonom o proširenju tvorničkog zakona i zakonom o radionicama (Factory Acts, Factory Acts Extension Act i Workshops' Act) postade najzad nepodnošljiv, te je u Factory and Workshop Act od 1878. došlo do kodifikacije čitavog tvorničkog zakonodavstva. Razumije se da mi ovdje ne možemo dati iscrpnu kritiku tog industrijskog zakonika Engleske, koji je sad na snazi. Stoga ćemo se ograničiti na siljedeće: Zakon obuhvaća 1) Tekstilne tvornice. Uglavnom ovdje ostaje sve po starom: dopušteno radno vrijeme za djecu preko 10 godina jest 5½ sati dnevno, ili 6 sati do subote, a u subotu ništa; za mlade osobe i žene 10 sati kroz pet dana, subotom najviše 6½ sati. — 2) Netekstilne tvornice. Ovdje su propisi mnogo bliži onima iz br. 1 nego prije, ali još ima izuzetaka povoljnih po kapitaliste, a koji se u nekim slučajevima mogu još i proširiti posebnom dozvolom ministra unutrašnjih poslova. — 3) Workshops (radionice) su u ovom zakoniku definirani otprilike kao i prije; ukoliko su u njima zaposlena djeca, mladi radnici i žene, radionice su otprilike izjednačene s netekstilnim tvornicama, ali opet s nekim olakšicama u pojedinostima. — 4) Workshops u kojima nisu zaposlena djeca ni mladi radnici, već osobe oba spola preko 18 godina; za ove kategorije važe još i druge olakšice. — 5) Domestic workshops (domaće radionice) gdje su zaposleni samo članovi porodice u porodičnom stanu; ovdje su propisi još elastičniji, a osim toga inspektor je u svojim pravima tako ograničen, da bez naročite dozvole ministra ili suda smije ulaziti samo u prostorije koje ne služe istovremeno i za stanovanje; naposljetku, pletenje slame, izrada čipaka i rukavica bezuslovno su oslobođeni nadzora. Kraj svih nedostataka ovaj je zakon, pored švicarskog saveznog tvorničkog zakona od 23. marta 1877., najbolji zakon o tom predmetu. Upoređivanje engleskog i švicarskog zakona je od naročitog interesa, jer se njime ispoljavaju kako prednosti tako i nedostaci obadviije zakonske metode — „historijske“ engleske metode, koja po-

10. Krupna industrija i poljoprivreda

Revoluciju, koju krupna industrija izaziva u zemljoradnji i u društvenim odnosima agenata njene proizvodnje, moći ćemo izložiti tek kasnije. Ovdje je dovoljno dotaći se ovlaš nekih anticipiranih rezultata. Dok upotreba strojeva u zemljoradnji većim dijelom ne nanosi one fizičke štete koje pričinjava tvorničkom radniku,²²³ dotle ona tu još intenzivnije i bez ikakve protuteže djeluje na „prekobrojnost” radnika, kao što ćemo poslije vidjeti i u pojedinostima. U grofovijama Cambridge (Kembridž) i Suffolk (Sofolk), na pr., površina obrađene zemlje veoma se povećala za posljednjih 20 godina, dok je seosko stanovništvo u istom periodu opalo ne samo *relativno* već i *apsolutno*. U Sjedinjenim Državama Sjeverne Amerike poljoprivredni strojevi zamjenjivali su radnike u prvi mah samo *virtuelno*, t. j. oni su omogućivali proizvođačima da obrađuju veće površine, ali nisu najurivali stvarno zaposlene radnike. U Engleskoj i Walesu iznosio je 1861. g. broj osoba zaposlenih u proizvodnji *zemljoradničkih strojeva* 1.034, dok je broj *poljoprivrednih radnika* zaposlenih na parnim strojevima i na strojevima radilicama iznosio 1.205.

Djelovanje krupne industrije u oblasti poljoprivrede utoliko je najrevolucionarnije što ona ruši stup starog društva, „*seljaka*”, stavljajući na njegovo mjesto *najamnog radnika*. Tako se potrebe za društvenim prevratom i suprotnosti na selu izjednačuju s onima u gradu. Namjesto najtradicionalnijeg, najneracionalnijeg, najnesvrsishodnijeg načina rada, dolazi svijesna tehnološka primjena nauke. Raskidanje prvobitne porodične veze između poljoprivrede i industrije, koja je spajala djetinjske, nerazvijene oblike obiju, dovršava se pod kapitalističkim načinom proizvodnje. Ali on ujedno stvara i materijalne pretpostavke za novu, višu sintezu, za ujedinjenje poljoprivrede i industrije na osnovi njihovih oblika koji su se

stupa od slučaja do slučaja, i kontinentalne metode koja više generalizira i koja je izgrađena na tradicijama francuske revolucije. Na žalost, ukoliko se tiče njegove primjene na workshops, engleski zakonik je većim dijelom ostao mrtvo slovo — zbog nedovoljnog broja nadzornog osoblja. — F. E.)

²²³ Iscrpan prikaz strojeva koji se primjenjuju u engleskoj zemljoradnji nalazi se u knjizi Dr. W. Hamma: *Die landwirtschaftliche Geräte und Maschinen Englands*. 2. izd. 1856. U svojoj skici o razvitku engleske poljoprivrede g. Hamm nekritički ide stopama g. Leonce-a de Lavergne-a (Leonsa de Lavernja). (Uz četvrto izdanje. — Sad je ovo naravno zastarjelo. — F. E.)

izradili u suprotnosti. Sa sve većom pretežnošću gradskog stanovništva, koje se gomila u velikim centrima, kapitalistička proizvodnja gomila s jedne strane historijsku pokretačku snagu društva, a s druge strane ometa razmjenu materije između čovjeka i zemlje, t. j. vraćanje zemljištu onih njegovih sastavnih dijelova koje je čovjek potrošio u obliku hrane i odijela, ometa dakle vječiti prirodni uslov trajne plodnosti zemljišta. Time ona ujedno razorava tjelesno zdravlje gradskih radnika i duhovni život seoskih radnika.³²⁴ Ali razoravajući one uslove razmjene materije, koji su nastali samoniklo, ona prisiljava da se ta razmjena sistematski uspostavi kao zakon koji regulira društvenu proizvodnju, u obliku koji odgovara punom razvitku čovjekovom. I u poljoprivredi, i u industriji, kapitalistički preobražaj procesa proizvodnje ispoljava se ujedno kao martirologija (historija mučeništva) proizvođača; sredstvo za rad kao sredstvo za podjarmljivanje i kao sredstvo za eksploatairanje i osiromašavanje radnika; *društveno* kombiniranje procesa rada kao organizirano potčinjavanje njegove lične živahnosti, slobode i samostalnosti. Rastrkanost seoskih radnika po velikim površinama slama njihovu otpornu snagu, dok koncentracija pojačava otpornu snagu gradskih radnika. Kao i u gradskoj industriji, tako se i u modernoj poljoprivredi povećanje proizvodne snage i jače realiziranje rada otkupljuje opustošivanjem i iscrpljivanjem same radne snage. A svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u vještini pljačkanja radnika, nego u isto vrijeme i u vještini *pljačkanja zemlje*; svaki napredak u povećavanju njene plodnosti za neko dato vrijeme ujedno je i napredak u upropašćivanju trajnog izvora te plodnosti. Što je više krupna industrija polazna točka razvitka neke zemlje, kao na pr. u Sjedinjenim Američkim Državama, to je ovaj proces razoravanja brži.³²⁵ Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombiniranost društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: *zemlje i radnika*.

³²⁴ „Vi dijelite narod na dva neprijateljska tabora, na glupe seljake i na iscijedene bogaljke. Blagi bože! Nacija, koju su pocijepali suprotni interesi poljoprivrede i trgovine, naziva samu sebe zdravom, što više ona se predstavlja kao prosvijećena i civilizirana ne samo uprkos toj strahovitoj neprirodnoj podjeli nego upravo zbog nje.” (David Urquhart: *Familiar Words*, str. 119.) Ovo mjesto pokazuje istovremeno i snagu i slabost one kritike koja o sadašnjici sudi i osuđuje je, ali je ne razumije.

³²⁵ Uporedi Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, 7. izd. 1862., osobito u prvom svesku *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus*. Jedna od neumrljih Liebigovih zasluga jest iz-

laganje negativne strane moderne poljoprivrede s prirodnonaučnog gledišta. I njegove historijske opaske o razvoju poljoprivrede sadrže dobrih misli, ma da nisu bez zabluda. Treba žaliti što ima smjelosti da nasumce daje ovakve izjave: „Češćim prekopavanjem i češćim oranjem ubrzava se miješanje uzduha u unutrašnjosti šupljikavih dijelova zemlje, a povećava se i obnavlja površina dijelova zemlje na koje uzduh treba da djeluje, ali je lako razumjeti da *veći prinos od oranice ne može biti razmjeran radu utrošenom na nju*, nego da prinos raste u mnogo manjem stepenu.“ „*Taj zakon je*“, dodaje Liebig, „*najprije izrekao J. St. Mill u Principles of Political Economy*, sv. I., str. 17. na ovaj način: »Opći zakon poljoprivrede je da mase zemljišnih proizvoda, pri inače jednakim okolnostima, rastu u manjoj mjeri od *broja upotrijebljenih radnika*.«“ (G. Mill ponavlja čak i Ricardov školski zakon, jer kako je „the decrease of the labourers employed“, opadanje broja upotrijebljenih radnika, išlo u Engleskoj neprestano u korak s napredovanjem poljoprivrede, to se taj zakon, pronađen u Engleskoj i za Englesku, ne bi mogao primijeniti bar na Englesku.) Dosta čudnovato, jer Millu nije bilo poznato na čemu se ovaj zakon zasniva. (Liebig u navedenom djelu, sv. I., str. 143. i primjedba.) Ne uzimajući u obzir pogrešno tumačenje riječi „rad“, pod kojom Liebig razumije nešto drugo nego politička ekonomija, svakako je „dosta čudnovato“ da on g. J. St. Milla naziva prvim tvorcem teorije koju je prvo iznio James Anderson (Džems Ender-son) u vrijeme A. Smitha, ponavljajući je u raznim spisima sve do početka 19. vijeka; koju je 1815. godine anektirao Malthus, i inače majstor u književnim kradama (čitava njegova teorija o stanovništvu je sraman plagijat), koju je u isto vrijeme i nezavisno od Andersona razvio i West, koju je 1817. godine Ricardo doveo u vezu sa općom teorijom vrijednosti, te je pod Ricardovim imenom obišla cio svijet, koju je 1820. godine vulgarizirao James Mill (otac J. St. Milla), i koju je naposljetku, pored drugih, kao već školsku dogmu koja je postala opće mjesto, ponovio i g. J. St. Mill. Neosporno je da J. St. Mill za svoj svakako „čudnovat“ autoritet treba zahvaliti gotovo jedino ovakvim qui pro quo [zamjenjivanjima].

PETI ODJELJAK

PROIZVODNJA APSOLUTNOG I RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

GLAVA ČETRNAESTA

APSOLUTNI I RELATIVNI VIŠAK VRIJEDNOSTI

Proces rada promatran je (vidi petu glavu) najprije apstraktno, nezavisno od njegovih historijskih oblika, kao proces između čovjeka i prirode. Tamo smo rekli: „Ako čitav proces promatramo sa stanovišta njegova rezultata, *proizvoda*, onda se oba, i sredstvo za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao *proizvodan rad*” [str. 130.]. A u primjedbi 7. dodali smo: „Ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako ne dostiže za kapitalistički način proizvodnje.” To ćemo sad ovdje dalje razviti.

Dok je proces rada čisto individualan, u istom su radniku sjedinjene sve funkcije koje se kasnije rastavljaju. U individualnom prisvajanju prirodnih predmeta radi svog održanja on kontrolira sam sebe. Kasnije njega kontroliraju drugi. Pojedinac ne može djelovati na prirodu bez aktivnosti vlastitih mišića pod kontrolom vlastitog mozga. Kao što u sistemu prirode glava i ruka idu zajedno, tako i proces rada sjedinjuje umni i ručni rad. Kasnije se oni rastavljaju do neprijateljske suprotnosti. Od neposrednog proizvoda individualnog proizvođača proizvod se uopće pretvara u društven, zajednički proizvod ukupnog radnika, t. j. kombiniranog radnog osoblja, čiji su udovi bliži ili dalji od rukovanja predmetom rada. Stoga se sa samim kooperativnim karakterom procesa rada nužno proširuje i pojam *proizvodnog rada* i njegova nosioca, *proizvodnog radnika*. Da bi proizvodno radio, radnik sad više ne mora sam stavljati ruku na predmet rada; dovoljno je da bude organ ukupnog radnika, da ispunjava koju bilo njegovu potfunkciju. Gornja prvobitna definicija proizvodnog rada, izve-

dena iz same prirode materijalne proizvodnje, ostaje uvijek točna za ukupnog radnika promatranog kao cjelina. Ali ne vrijedi više za svaki njegov ud uzet posebno.

S druge strane, međutim, pojam proizvodnog rada se sužava. Kapitalistička proizvodnja nije samo *proizvodnja robâ*, ona je u suštini *proizvodnja viška vrijednosti*. Radnik ne proizvodi za sebe već za kapital. Zato nije više dovoljno da on samo proizvodi. On mora proizvoditi višak vrijednosti. *Proizvođan je samo onaj radnik koji proizvodi višak vrijednosti za kapitalista, koji dakle služi samooplođivanju kapitala*. Ako nam je slobodno izabrati primjer izvan materijalne proizvodnje, onda je neki učitelj proizvođan radnik kad ne radi samo na obrađivanju djetinjih glava, nego kad i sam izdire radi bogaćenja poduzetnika. Ovaj se odnos ni u čem ne mijenja time što je kapital plasiran u tvornicu znanja mjesto u tvornicu kobasica. Prema tome se u pojmu proizvodnog radnika nikako ne sadrži samo odnos između djelatnosti i korisnog učinka, između rada i proizvoda rada, nego i specifičan društveni odnos proizvodnje, nastao u historiji, koji radniku daje obilježje neposrednog sredstva za oplođivanje kapitala. Zbog toga nije nikakva sreća, već je nesreća biti proizvođan radnik. U četvrtoj knjizi ovoga spisa, gdje je izložena historija teorije, vidjet će se izblize da je klasična politička ekonomija, sad instinktivno sad svijesno, proglašavala *proizvođnju viška vrijednosti* odlučnim obilježjem proizvodnog radnika. Stoga se s njenim shvaćanjem prirode viška vrijednosti mijenja i njena definicija proizvodnog radnika. Tako fiziokrati tumače da je samo poljoprivredni rad proizvođan, jer jedino on donosi višak vrijednosti. A višak vrijednosti postoji za fiziokrate jedino u obliku zemljišne rente.

Produživati radni dan preko vremena za koje bi radnik proizveo samo ekvivalent vrijednosti svoje radne snage, i priznati taj višak kapitalu — eto to je *proizvođnja apsolutnog viška vrijednosti*. Ona sačinjava opću osnovu kapitalističkog sistema i polaznu točku proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Kod ove je radni dan unaprijed podijeljen na dva dijela: na potreban rad i višak rada. Da bi se višak rada produžio, skraćuje se potrebni rad pomoću metoda kojima se ekvivalent najamnine proizvodi za kraće vrijeme. Proizvođnja apsolutnog viška vrijednosti vrti se jedino oko produženja radnog dana; proizvodnja relativnog viška vrijednosti potpuno revolucionira tehničke procese rada i društvene grupacije.

Proizvodnja relativnog viška vrijednosti ima dakle za pretpostavku jedan *specifično kapitalistički način proizvodnje*, koji sa svojim metodama, sredstvima i uslovima nastaje i izgrađuje se prirodnim putem tek na podlozi formalnog potčinjavanja rada kapitalu. Na mjesto formalne potčinjenosti stupa stvarna potčinjenost rada pod kapital.

Dovoljno je samo da ukažemo na *mješovite oblike*, kod kojih niti se višak rada isisava neposrednom prinudom nad proizvođačem, niti je pak već nastupila njegova formalna potčinjenost kapitalu. Tu kapital još nije neposredno zagospodario procesom rada. Pored *samostalnih* proizvođača koji na tradicionalni, pradjedovski način rada obavljaju zanate ili zemljoradnju, javlja se zelenoš ili trgovac, zelenoški ili trgovački kapital, koji ih sisa kao parazit. U društvu u kojem prevladuje takav oblik eksploatacije *isključen je kapitalistički način proizvodnje*, ali s druge strane on može kao u kasnijem Srednjem vijeku biti *prijelaz* k njemu. Naposljetku, kao što pokazuje primjer modernog kućnog rada, izvjesni mješoviti oblici reproduciraju se mjestimično, ma da s potpuno izmijenjenim izgledom, i na bazi krupne industrije.

Dok je s jedne strane za proizvodnju apsolutnog viška vrijednosti dovoljna samo formalna potčinjenost rada kapitalu, na pr. da zanatlije koji su prije radili za sebe ili kao kalfe kakvog cehovskog majstora stupe sad kao najamni radnici pod neposrednu kontrolu kapitalista, dotle se s druge strane pokazalo da su metode za proizvodnju relativnog viška vrijednosti ujedno i metode za proizvodnju apsolutnog viška vrijednosti. Štoviše, bezmjerno produživanje radnog dana pokazalo se kao pravi pravcati proizvod krupne industrije. *Specifično kapitalistički način proizvodnje* uopće prestaje biti puko sredstvo za proizvodnju *relativnog viška vrijednosti* čim zavlada kojom čitavom granom proizvodnje, a još više čim zavlada *svima* glavnim granama. On postaje sada općim oblikom procesa proizvodnje, oblikom koji vlada u društvu. *Kao posebna metoda za proizvodnju relativnog viška vrijednosti* djeluje on još samo u dva slučaja: prvo, ukoliko zahvaća industrije koje su dotle bile samo formalno podređene kapitalu, dakle kada proširuje svoj djelokrug, i drugo, ukoliko se industrije koje su već potpale pod nj *neprestano* revolucioniraju mijenjanjem metode proizvodnje.

Sa izvjesnog stanovišta izgleda da je razlika između apsolutnog i relativnog viška vrijednosti uopće iluzorna. Relativni višak vrijednosti *apsolutan* je, jer ima za uslov *apsolutno* pro-

duženje radnog dana preko radnog vremena potrebnog za opstanak samog radnika. Apsolutni višak vrijednosti *relativan* je, jer ima za uslov takvu razvijenost proizvodnosti rada koja dozvoljava da se potrebno radno vrijeme svede na *jedan dio radnog dana*. No uzmemo li u obzir *kretanje* viška vrijednosti, onda se ovaj privid istovjetnosti gubi. Čim se kapitalistički način proizvodnje već ustanovi i postane općim načinom proizvodnje, osjeća se razlika između apsolutnog i relativnog viška vrijednosti čim se radi o tom da se podigne opća stopa viška vrijednosti. Onda, pod pretpostavkom da se radna snaga plaća po vrijednosti, stojimo pred ovom alternativom: ako su dati proizvodna snaga rada i normalni stepen intenzivnosti, može se stopa viška vrijednosti podići samo *apsolutnim produženjem radnog dana*; s druge strane, ako je data granica radnog dana, može se stopa viška vrijednosti podići samo ako se *promijene relativne veličine njegovih sastavnih dijelova*, potrebnog rada i viška rada; sa svoje strane ovo ima za pretpostavku promjenu u proizvodnosti i intenzivnosti rada, inače će najamnina pasti ispod vrijednosti radne snage.

Bude li radniku potrebno sve njegovo vrijeme da bi proizvodio životne namirnice nužne za izdržavanje njegovo lično i njegove porodice, onda mu ne pretječe vremena da bez naknade radi za treće osobe. Bez izvjesnog stupnja proizvodnosti rada nema takvog raspoloživog vremena za radnika, bez takvog viška vremena nema viška rada pa stoga nema ni kapitalista, ali nema ni vlasnika robova, ni feudalnih barona, jednom riječi nema klase krupnih vlasnika.¹

Na taj je način moguće govoriti o izvjesnoj *prirodnoj osnovi* viška vrijednosti, ali u sasvim općem smislu da ne postoji neka apsolutna prirodna prepreka koja bi nekoga mogla zadržati da rad, potreban za njegovu vlastitu egzistenciju, svali sa sebe na drugoga, kao što recimo nema apsolutnih prirodnih smetnji koje bi nekoga zaustavile da ne upotrebljava tuđe meso za svoju hranu.^{2a} Za ovu *prirodnu proizvodnost* rada nikako ne treba, kako se ovdje ondje činilo, vezati neke mistične predodžbe. Tek kad su se ljudi iščupali iz svojih prvih

¹ „Već i samo postojanje kapitalističkih poduzetnika kao naročite klase zavisi od proizvodnosti rada.” (Ramsay: *An Essay on the Distribution etc.*, str. 206.) „Kad bi rad svakog čovjeka mogao proizvesti jedino njegovo izdržavanje, ne bi moglo biti vlasništva.” (Ravenstone: *Thoughts on the Funding System etc.*, str. 14., 15.)

^{2a} Prije nekog vremena izračunato je da samo u onim predjelima svijeta koji su dosad istraženi ima još najmanje 4 miliona ljudoždera.

životinjskih uslova, kad su svoj rad već udružili u izvjesnom stepenu, nastupaju okolnosti u kojima višak rada jednog čovjeka postaje uslovom za egzistenciju drugoga. U počecima kulture, stečene proizvodne snage rada malene su, ali su malene i potrebe koje se razvijaju sa sredstvima i pomoću sredstava za njihovo zadovoljenje. Zatim, u tim počecima razmjer društvenih članova koji žive od tuđeg rada ništavno je malen prema masi neposrednih proizvođača. S napretkom društvene proizvodne snage rada taj razmjer raste i apsolutno i relativno.² Uostalom, *kapitalizam* niče na takvom ekonomskom tlu koje je proizvod dugog procesa razvitka. *Zatečena proizvodnost rada*, od koje on polazi kao od svog temelja, nije dar prirode već historije, historijskog razvitka čiji periodi obuhvaćaju ne stoljeća već hiljade stoljeća.

Ako apstrahiramo od više ili manje razvijenog oblika društvene proizvodnje, proizvodnost rada ostaje vezana za *prirodne uslove*. Svi se oni dadu svesti na prirodu samog čovjeka, kao na rasu i t. d., i na prirodu oko njega. Vanjski prirodni uslovi dijele se u privrednom pogledu na dvije velike klase: na prirodno bogatstvo u *životnim namirnicama*, dakle plodnost zemlje, vode bogate ribom i t. d., i na prirodno bogatstvo u *sredstvima za rad* kao živi vodopadi, plovne rijeke, drvo, metali, ugljen i t. d. U počecima kulture odlučno značenje pripada prvoj, na višem stupnju razvitka onoj drugoj vrsti prirodnog bogatstva. Nek se samo uporedi Engleska s Indijom, ili u antičkom svijetu Atena i Korint s pribrežnim zemljama Crnog mora.

Što je manji broj prirodnih potreba koje se apsolutno moraju zadovoljavati, i što je tlo plodnije a klima povoljnija, to je manje *potrebno radno vrijeme* koje se traži za održanje i reprodukciju proizvođača. Ali to veći zato *može* da bude višak njegova rada za druge preko njegova rada za sebe sama. Tako je već Diodor naveo za stare Egipćane: „Sasvim je nevjerovatno koliko ih malo truda i troškova stoji podizanje njihove djece. Skuhaju im makar što; daju im jesti čak i donji dio papirusa ukoliko ga je moguće ispeći na vatri, i korijenje i stabljike barskog bilja, dijelom sirove, dijelom kuhane ili pečene. Većina djece ide bez obuće i bez odijela, jer je uzduh vrlo blag. Zbog toga dijete dok ne odraste ne stoji roditelje

² „Kod divljih američkih Indijanaca pripada radniku gotovo sve; 99%, proizvoda ima se pripisati radu. U Engleskoj radniku ne pripada možda ni dvije trećine.“ (*The Advantages of the East India Trade etc.*, str. 73.)

ukupno uzevši više od 20 drahmi. Ovim se uglavnom dade objasniti zašto je stanovništvo Egipta tako mnogobrojno, i *kako su mogli biti izvedeni toliki veliki radovi.*³ Međutim, za velike gradnje starog Egipta treba zahvaliti ne toliko mnoštvu njegova stanovništva, koliko velikoj proporciji njegova raspoloživog radnog vremena. Kao što individualni radnik može dati to više viška rada što manje bude njegovo potrebno radno vrijeme, tako je i kod radnog stanovništva: što je manji dio tog stanovništva potreban za proizvodnju zahtijevanih životnih namirnica, to je veći njegov dio raspoloživ za druge radove.

Kad već pretpostavimo kapitalističku proizvodnju, onda će se pod inače jednakim uslovima, a uz datu dužinu radnog dana, veličina viška rada mijenjati s mijenjanjem prirodnih uslova za rad, osobito plodnosti tla. Ali iz toga niukoliko ne izlazi i obrnuto, da je najplodnije tlo najpogodnije za uspijevanje kapitalističkog načina proizvodnje. On ima za pretpostavku vladavinu čovjeka nad prirodom. Odviše rasipnička priroda „drži ga za ruku kao mati dijete koje uči hodati”. Ona je uzrok što njegovo vlastito razvijanje ne postaje prirodnom nužnošću.⁴ Kapitalova postojbina nisu tropski krajevi sa svojom rasipničkom vegetacijom, već umjerena zona. Ne apsolutna plodnost zemljišta, već njegova diferenciranost, raznolikost njegovih prirodnih proizvoda, sačinjava osnovu društvene podjele rada, a mijenjajući prirodne okolnosti u čijem okviru čovjek obitava, potiče ovoga da poveća raznolikost svojih potreba, sposobnosti, sredstava za rad i načina rada. Nužnost da se nad kojom prirodnom snagom vrši društvena kontrola, da se njome gospodari, da se ona djelima ljudskih ruku tek potčini ili ukroti u velikom razmjeru, igra odlučnu ulogu u historiji

³ Diodorus Siculus: *Bibliotheca Historica*, knj. I., gl. 80.

⁴ „Ma koliko da je ono prvo (*prirodno bogatstvo*) odlično i korisno, ipak je ono uzrok da stanovništvo postane bezbrižno, oholo i sklono svakojakim razuzdanostima; naprotiv ovo ga drugo prisiljava na budnoću, proučavanje, vještine i mudru politiku.” (*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure.* Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun. London 1669., str. 181., 182.) „Ne mogu naći težega prokletstva za neki narod, nego da bude bačen na takvo tlo gdje se *proizvodnja životnih namirnica* najvećim dijelom sama od sebe vrši i gdje klima gotovo lišava čovjeka brige oko odijevanja i zaštite od nepogoda... Svakako, krajnosti može biti i na drugoj strani. Zemljište iz koga rad ne može da izvuče nikakve proizvode, rđavo je kaogod i zemljište koje bez rada donosi bogate plodove.” (*An Inquiry into the Present High Price etc.* London 1767., str. 10.)

industrije. Tako na pr. reguliranje rijeka u Egiptu,⁵ Lombardiji, Holandiji i t. d. Ili u Indiji, Perziji i t. d., gdje je navodnjavanje umjetnim kanalima dovodilo zemljištu ne samo neophodnu vodu, već s njenim talogom i mineralno gnojivo s planina. Tajna cvjetanja industrije u Španiji i Siciliji pod arapskom vlašću objašnjava se kanalizacijom.⁶

Povoljni prirodni uslovi uvijek pružaju samo *mogućnost* za višak rada; oni nikad ne *ostvaruju* višak rada, pa dakle ni višak vrijednosti ni višak proizvoda. Različiti prirodni uslovi za rad djeluju tako da *ista količina rada* u različnim zemljama zadovoljava različite mase potreba,⁷ te da prema tome, pod inače sličnim okolnostima, i *potrebno radno vrijeme* bude različito. Na višak rada oni utječu samo kao prirodna granica, t. j. oni određuju od koje točke *može počinjati rad za druge*. Za koliko industrija korakne naprijed, za toliko se ova prirodna granica povlači nazad. U sredini zapadnoevropskog društva, gdje radnik svoje pravo da radi za svoj vlastiti opstanak otkupljuje jedino viškom rada, lako se uobražava da čovječji rad ima od prirode svojstvo da stvara višak proizvoda.⁸ Ali pogledajmo na pr. sta-

⁵ Potreba da se izračunavaju periodi kretanja Nila stvorila je egiptasku astronomiju, a s njome i vladavinu svećenika kao kaste koja je upravljala zemljoradnjom. „Sunčeva prekretnica je onaj momenat u godini kad Nil počinje rasti, i Egipćani su ga zbog toga morali promatrati s najvećom pažnjom... Za njih je bilo važno da ustanove taj godišnji period, kako bi prema tome mogli udesiti svoje poljoprivredne radove. Zato su na nebu morali tražiti jasan znak njegovog povratka.” (Cuvier: *Discours sur les révolutions de la surface du globe*, izd. Hoefer. Paris 1863., str. 141.)

⁶ Reguliranje navodnjavanja bilo je u Indiji jedna od materijalnih osnova državne vlasti nad nevezanim sitnim organizmima proizvodnje. Muhamedanski vladaoци Indije razumijevali su to bolje negoli njihovi engleski nasljednici. Podsjetit ćemo na glad od 1866. g. koja je stajala života preko milion Hindusa u okrugu Orisa, u bengalskoj oblasti.

⁷ „Nema ni dvije zemlje koje proizvode isti broj životnih namirnica u istoj količini i s istim utroškom rada. Ljudi imaju veće ili manje potrebe, prema tome da li je klima pod kojom žive oštra ili blaga. Zato je *različita i mjera zanatske radinosti (proportion of trade)* koju su ljudi primorani vršiti u raznim zemljama, a kolika je ta razlika, može se izbluže odrediti jedino stepenima toplote ili hladnoće. Stoga se može izvući opći zaključak, da je količina rada potrebnog za izvjestan broj stanovništva najveća pod hladnom, a najmanja pod toplom klimom. Jer pod prvom je ljudima potrebno ne samo više odijela, nego se i tlo mora više obrađivati.” (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*. London 1750., str. 60.) Pisac ovog epohalnog anonimnog spisa jest J. Massie. Hume je iz ovog spisa uzeo svoju teoriju kamate.

⁸ „Svaki rad mora” (i izgleda da to spada u *droits* [prava] i *devoirs du citoyen* [dužnosti građanina]) „da da višak.” (*Proudhon*.)

novnika istočnih otoka azijskog arhipelaga, gdje sago raste u šumi kao divlje drvo. „Kad se stanovnici, probušivši rupu u drvetu, uvjere da je srčika zrela, obaraju stablo i isijeku ga na više komada, zgrelu srčiku, pomiješaju je s vodom i procijede; tako imaju potpuno upotrebljivo sagovo brašno. Jedno drvo daje obično 300 funti, a može dati i 500 do 600. Tamo dakle ljudi idu u šumu i sijeku sebi hljeb kao što se u nas siječe drvo za gorivo.”⁹ Uzmimo da takvom istočno-azijskom hljebosječi treba 12 radnih sati nedjeljno za zadovoljavanje svih njegovih potreba. Ono što mu blagonaklonost prirode neposredno pruža jest mnogo *dokolice*. Da bi ovu upotrijebio proizvodno za sama sebe, potreban je čitav niz historijskih okolnosti, a da bi je utrošio na višak rada za tuđince, potrebna je prinuda izvana. Kad bi se uvela kapitalistička proizvodnja, radnik bi morao raditi možda i 6 dana nedjeljno da bi sebi mogao prisvojiti proizvod *jednog* radnog dana. Blagonaklonost prirode ne objašnjava zašto on sada radi 6 dana nedjeljno, ili zašto daje 5 dana viška rada, dakle ogroman višak proizvoda. Ona objašnjava samo to zašto je njegovo potrebno radno vrijeme ograničeno na jedan dan nedjeljno. Ali ni u kom slučaju ne može višak njegova proizvoda potjecati iz nekakvog tajnog svojstva urođenog ljudskom radu.

Kaogod i historijski razvijene, *društvene* proizvodne snage rada, tako se i *one proizvodne snage rada koje su uslovljene prirodom* ispoljavaju kao *proizvodne snage kapitala* kome je rad pripojen.

Ricardo se nikad ne brine o porijeklu viška vrijednosti. On govori o njemu kao o nečemu što je svojstveno kapitalističkom načinu proizvodnje, a ovaj je u njegovim očima prirodni oblik društvene proizvodnje. Gdje govori o proizvodnosti rada, ne traži u njoj uzrok postojanja viška vrijednosti, već jedino uzrok koji određuje njegovu veličinu. Nasuprot tome, njegova škola je glasno proglasila proizvodnu snagu rada za uzrok postanka profita (čitaj: viška vrijednosti). Svakako da je ovo napredak prema merkantilistima, koji višak cijene proizvoda preko troškova njihove proizvodnje izvode iz razmjene, iz prodaje proizvoda iznad njihove vrijednosti. Uprkos tome, i Ricardova škola je problem samo zaobišla, a ne riješila. Ti su buržoaski ekonomisti ustvari imali točan instinkt da je

⁹ F. Shouw: *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*. 2. izd., Leipzig 1854., str. 148.

veoma opasno odviše duboko ulaziti u pitanje iz čega potječe višak vrijednosti. A šta da se kaže kad pola vijeka iza Ricarda John Steuart Mill dostojanstveno utvrđuje svoju nadmoćnost nad merkantilistima, rđavo ponavljajući loše izgovore prvih Ricardovih prežvakala?

Mill veli: „Uzrok profitu u tome je što rad proizvodi više no što mu je za njegovo izdržavanje potrebno.” Dotle je pjesma stara, ali Mill hoće da doda nešto i od svoje strane. „Ili drukčije izraženo: uzrok zbog kojega kapital donosi profit nalazi se u tome što hrana, odijelo, sirovine i sredstva za rad *traju duže vremena no što je potrebno za njihovu proizvodnju.*” Ovdje Mill brka trajanje radnog vremena s trajanjem njegovih proizvoda. Po ovakvom gledištu, neki hljebar čiji proizvodi traju samo 1 dan, ne bi iz svojih najamnih radnika nikad mogao izvući isti profit kao neki graditelj strojeva čiji proizvodi traju 20 i više godina. Na svaki način, ako se ptičja gnijezda ne bi mogla održati duže vremena no što je potrebno da se sagrade, ptice bi se morale potruditi da izlaze na kraj i bez gnijezda.

Pa pošto je već utvrdio tu osnovnu istinu, Mill utvrđuje i svoju nadmoćnost nad merkantilistima. „Prema tome vidimo da profit ne postaje *slučajnim činom razmjene*, već da potječe iz proizvodne snage rada; cjelokupni profit jedne zemlje uvijek je određen proizvodnom snagom rada, bez obzira ima li ili nema kakve bilo razmjene. Kad ne bi bilo podjele zanimanja, ne bi bilo ni kupovine, ni prodaje, ali bi još uvijek bilo *profita.*” Dakle razmjena, kupovanje i prodavanje, ti opći uslovi kapitalističke proizvodnje ovdje su puka *slučajnost*, a *profita* ima i bez kupovanja i prodavanja radne snage!

Dalje: „Ako cjelokupni broj radnika neke zemlje proizvodi 20% iznad sume svojih najamnina, profiti će iznositi 20%, pa ma kakva bila veličina robnih cijena.” — S jedne strane ovo je krajnje uspjela tautologija, jer kad radnici proizvedu za svoje kapitaliste višak vrijednosti od 20%, profiti će se odnositi prema ukupnoj najamnini radnika kao 20:100. S druge strane, apsolutno je netočno da će profiti „iznositi 20%”. Oni uvijek moraju biti manji, jer se računaju na ukupnu sumu predujmljenoga kapitala. Recimo da je kapitalist predujmio 500 f. st., od kojih 400 u sredstvima za proizvodnju, a 100 u najamnini radnika. Neka stopa viška vrijednosti bude 20%, kao što je Mill uzeo, i profitna će stopa biti 20 : 500, t. j. 4% a ne 20%.

Na ovo dolazi jedan sjajan primjer kako Mill tretira različne historijske oblike društvene proizvodnje: „Ja svugdje uzimam sadašnje stanje stvari, koje osim malo izuzetaka svugdje vlada, stanje u kome kapitalisti i radnici sačinjavaju dvije različite klase, t. j. kapitalist predujmljuje sve, računajući u to i plaću radnika.” Istina, g. Mill je dosta ljubazan da drži da „nije apsolutno nužno da tako bude”, čak ni tamo „gdje kapitalisti i radnici sačinjavaju različite klase.” Naprotiv. „Dok rad ne bude potpuno gotov, radnik bi mogao pričekati na isplatu onog dijela najamnine koji premaša sumu nužnu za pokriće najneophodnijih životnih namirnica; pa čak i na čitav iznos najamnine, kad bi imao sredstava da se u međuvremenu izdržava. Ali bi u ovom posljednjem slučaju i on u izvjesnom stepenu bio kapitalist koji je uložio kapital u posao, i koji je dao jedan dio fondova potrebnih za njegovo vođenje.” Isto tako Mill bi mogao reći da je radnik, koji sebi predujmljuje ne samo životne namirnice već i sredstva za rad, ustvari svoj vlastiti najamni radnik. Ili da je američki seljak svoj vlastiti rob, jer kuluči samom sebi, a ne tuđinu gospodaru.

Pošto nam je Mill ovako bistro objasnio da bi kapitalistička proizvodnja i kad ne bi postojala, ipak uvijek postojala, bio je i dovoljno dosljedan da dokaže da ona ne postoji ni onda kad postoji: „Čak se i u gornjem slučaju (kad kapitalist predujmljuje sve životne namirnice za radnika) radnik može promatrati sa istog stanovišta (t. j. kao kapitalist). Jer dajući svoj rad ispod tržišne cijene (!), može se smatrati da on razliku (?) predujmljuje svome poslodavcu i da je dobija natrag s interesom.”^a U istinskoj stvarnosti radnik predujmljuje svoj rad kapitalistu besplatno za nedjelju dana i t. d., da bi na kraju nedjelje i t. d., dobio njegovu tržišnu cijenu; i ovo ga, po Millu, čini kapitalistom! Na goloj ravnic i gomilica zemlje izgleda kao brežuljak; pa izmjerite duhovnu golotinju naše današnje buržoazije po kalibru njenih „velikih duhova”.

^a J. St. Mill: *Principles of Political Economy*. London 1868., str. 252.—253. i dalje [knj. II., gl. XV., § 5].

GLAVA PETNAESTA

MIJENJANJE VELIČINE CIJENE RADNE SNAGE
I VIŠKA VRIJEDNOSTI

Vidjeli smo da se vrijednost radne snage određuje vrijednošću uobičajenih potrebnih životnih namirnica prosječnog radnika. Ma da se oblik tih namirnica može mijenjati, njihova je masa u određenoj epohi određenog društva data, i stoga se s njom treba postupati kao s postojanom veličinom. Ono što se mijenja jest *vrijednost te mase*. Još dva činioca ulaze u određivanje vrijednosti radne snage. S jedne strane, *troškovi njenog razvijanja*, koji se mijenjaju s načinom proizvodnje; s druge strane, njene *prirodne razlike*: da li je muška ili ženska, zrela ili nezrela. Potrošnja ovih različitih radnih snaga, i sama uslovljena načinom proizvodnje, stvara veliku razliku u troškovima za reprodukciju radničke porodice i u vrijednosti odraslog muškog radnika. Ipak ćemo ova dva činioca isključiti pri slijedećem istraživanju.

Mi uzimamo 1) da se robe prodaju po vrijednosti, 2) da se cijena radne snage katkad popne iznad vrijednosti, ali da nikad ne pada ispod nje.

Kad to već pretpostavimo, nalazimo da tri okolnosti određuju relativne veličine cijene radne snage i viška vrijednosti: 1) *dužina radnog dana*, ili ekstenzivna veličina rada, 2) *normalna intenzivnost rada*, ili njegova intenzivna veličina, tako da se za određeno vrijeme utroši određena količina rada. 3) naposljetku, *proizvodna snaga rada*, tako da prema stupnju razvijenosti uslova za proizvodnju ista količina rada daje za isto vrijeme veću ili manju količinu proizvoda. Očevidno je da su moguće veoma različite kombinacije, ako od ta tri činioca jedan bude postojan a dva promjenljiva ili dva postojana a jedan promjenljiv, ili najzad sva tri promjenljiva. Ove kombinacije postaju još raznolikije time što pri istovremenom variranju različitih činilaca, veličina i smjer varijacije mogu biti različiti. U ovome što slijedi izložit ćemo samo glavne kombinacije.

I. Veličina radnog dana i intenzivnost rada postojana (data) —
proizvodna snaga rada promjenljiva

Pod ovom pretpostavkom, vrijednost radne snage i višak vrijednosti određeni su trima zakonima:

Prvo: Radni dan date veličine uvijek se predstavlja u istoj proizvedenoj vrijednosti ma kako se mijenjala proizvodnost rada, s njome masa proizvoda, a stoga i cijena pojedine robe.

Vrijednost proizvedena u dvanaestosatnom radnom danu iznosi na pr. 6 šilinga, iako se s produktivnom snagom rada mijenja masa proizvedenih upotrebnih vrijednosti, pa se prema tome vrijednost od 6 šilinga razdjeljuje na više ili manje robâ.

Drugo: Vrijednost radne snage i višak vrijednosti mijenjaju se u suprotnim smjerovima. Promjena proizvodne snage rada, njeno uvećavanje ili smanjivanje, djeluje na vrijednost radne snage u obrnutom smjeru, a na višak vrijednosti u upravnom smjeru.

Vrijednost proizvedena u dvanaestosatnom radnom danu je postojana veličina, na pr. 6 šilinga. Ova postojana veličina jednaka je *sumi viška vrijednosti, plus vrijednost radne snage*, koju vrijednost radnik naknađuje izvjesnim ekvivalentom. Po sebi se razumije da se od dva dijela neke postojane veličine jedan može uvećati jedino ako se drugi smanji. Vrijednost radne snage ne može se popeti od 3 na 4 šilinga, a da višak vrijednosti ne padne od 3 na 2 šilinga, niti se višak vrijednosti može popeti od 3 na 4 šilinga, a da vrijednost radne snage ne padne od 3 na 2 šilinga. Pod takvim okolnostima dakle nemoguće je da se promijeni *apsolutna veličina* bilo vrijednosti radne snage, bilo viška vrijednosti, a da se istodobno ne promijene njihove *relativne ili razmjerne veličine*. Nemoguće je da oni *istovremeno padaju ili da se istovremeno penju*.

Dalje, vrijednost radne snage ne može pasti, pa se dakle ni višak vrijednosti ne može popeti, ako se ne *poveća proizvodna snaga rada*; na pr. u gornjem slučaju, vrijednost radne snage ne može se spustiti od 3 na 2 šilinga, ako uvećanje proizvodne snage rada ne omogući da se za 4 sata proizvede ista masa životnih namirnica za čiju je proizvodnju prije bilo potrebno 6 sati. I obrnuto, vrijednost radne snage ne može se popeti od 3 na 4 šilinga, ako ne opadne proizvodna snaga rada, dakle ako za proizvodnju iste mase životnih namirnica, za koju je prije bilo dovoljno 6 sati, ne bude potrebno 8. sati. Iz ovoga izlazi da uvećanje proizvodnosti rada obara vrijednost radne snage povećavajući višak vrijednosti, dok obrnuto, opadanje proizvodnosti diže vrijednost radne snage, a obara višak vrijednosti.

Formulirajući ovaj zakon, *Ricardo* je previdio jednu okolnost: ma da svaka promjena veličine viška vrijednosti, ili viška rada, zahtijeva *obrnutu* promjenu u veličini vrijednosti radne snage, ili potrebnog rada, to nikako ne znači da se oni mije-

njaju u istom razmjeru. Oni padaju ili se penju za istu veličinu. Ali u kojem se razmjeru penje ili pada jedan ili drugi dio proizvedene vrijednosti, odnosno radnog dana, zavisi od prvobitne podjele izvršene prije no što je nastupila promjena u proizvodnoj snazi rada. Ako je vrijednost radne snage bila 4 šilinga, ili potrebno radno vrijeme 8 sati, a višak vrijednosti 2 šilinga, ili višak rada 4 sata, i ako sad, uslijed uvećane proizvodne snage rada, vrijednost radne snage padne na 3 šilinga, ili potrebno radno vrijeme na 6 sati, onda će se višak vrijednosti popeti na 3 šilinga, ili višak rada na 6 sati. Veličina od 2 sata ili 1 šilinga, koja se onamo dodaje, a ovamo oduzima, istovjetna je. Ali se veličina ne mijenja u istom razmjeru na objema stranama. Dok vrijednost radne snage pada od 4 na 3 šilinga, dakle za $\frac{1}{4}$, ili za 25%, višak vrijednosti se penje od 2 šilinga na 3, dakle za $\frac{1}{2}$ ili za 50%. Izlazi dakle da je razmjerno povećanje ili razmjerno opadanje viška vrijednosti, koje nastupa uslijed date promjene u proizvodnoj snazi rada, to veće što je manji bio onaj dio radnog dana koji se predstavlja u višku vrijednosti, a to manji što je on bio veći.

*Treće: Uvećanje ili opadanje viška vrijednosti uvijek je posljedica, a nikad uzrok odgovarajućeg opadanja ili uvećanja vrijednosti radne snage.*¹⁰

Pošto je veličina radnog dana postojana, pošto se predstavlja vrijednošću postojane veličine, pošto svakoj promjeni veličine viška vrijednosti odgovara suprotna promjena veličine vrijednosti radne snage, i pošto se vrijednost radne snage može promijeniti samo ako se promijeni proizvodna snaga rada, to iz tih uslova očividno proizlazi da svaka promjena veličine viška vrijednosti potječe iz suprotne promjene veličine vrijednosti radne snage. I pošto smo, dakle, vidjeli da nikakva apsolutna promjena veličine vrijednosti radne snage i viška vrijednosti nije moguća bez promjene njihovih relativnih ve-

¹⁰ Uz ovaj treći zakon stavio je MacCulloch između ostaloga i besmisleni dodatak, da se višak vrijednosti može popeti i bez padanja vrijednosti radne snage — ukidanjem poreza koje je kapitalist prije plaćao. Ukidanje tih poreza ne mijenja apsolutno ni u čemu količinu viška vrijednosti koju kapitalist isisava neposredno iz radnika. Njime se samo mijenja razmjer u kojem on višak vrijednosti trpa u vlastiti džep ili ga mora dijeliti s trećim licima. Time se dakle ni u čemu ne mijenja odnos između vrijednosti radne snage i viška vrijednosti. To znači da MacCullochov izuzetak dokazuje jedino to da nije shvatio pravilo; njemu se u vulgariziranju Ricarda događa ova nezgoda isto toliko često kao i J. B. Say-u pri vulgariziranju Adama Smitha.

ličina, to sada proizlazi da *nikakva promjena relativnih veličina njihove vrijednosti nije moguća bez promjene apsolutne veličine vrijednosti radne snage*.

Po trećem zakonu, *promjena količine viška vrijednosti* ima za pretpostavku takvo kretanje vrijednosti radne snage koje je izazvano promjenom u proizvodnoj snazi rada. *Granica* one promjene data je *novom granicom vrijednosti radne snage*. Ali se, čak i kad okolnosti dozvole zakonu da djeluje, mogu događati i međukretanja koja djeluju nasuprot prilagođavanju cijene radne snage njenoj vrijednosti. Na primjer, bude li *vrijednost* radne snage uslijed uvećanja proizvodne snage rada pala od 4 šilinga na 3, ili potrebno radno vrijeme od 8 sati na 6, ipak će biti moguće da *cijena* radne snage padne samo na 3 šilinga i 8 penca, 3 šilinga i 6 penca, 3 šilinga i 2 penca i t. d., zbog čega će se višak vrijednosti popeti samo na 3 šilinga i 4 penca, 3 šilinga i 6 penca, 3 šilinga i 10 penca i t. d. Stepenn padanja, kome je *minimalna granica* 3 šilinga, zavisi od relativne težine koju budu bacili na vagu s jedne strane pritisak kapitala, a s druge otpor radnika.

Vrijednost radne snage određena je vrijednošću određene količine životnih namirnica. Ono što se mijenja kad se mijenja proizvodna snaga rada, jest *vrijednost* tih životnih namirnica, a ne njihova *masa*. Što se tiče same te mase, ona može, kad raste proizvodna snaga rada, da *raste istovremeno i u istom razmjeru* i za radnika i za kapitalista, a da između veličine *cijene* radne snage i veličine viška vrijednosti ne bude nikakve promjene. Ako je prvobitna vrijednost radne snage 3 šilinga, ili potrebno radno vrijeme 6 sati, a višak vrijednosti također 3 šilinga, ili višak rada 6 sati, onda će udvajanje proizvodne snage rada, ne mijenjajući podjelu radnog dana, ostaviti *nepromijenjene* i cijenu radne snage i višak vrijednosti. Samo što bi se tada i cijena radne snage i višak vrijednosti predstavljali u dvaput više upotrebnih vrijednosti, ali koje bi bile razmjerno jeftinije. Ma da se *cijena* radne snage *ne bi promijenila*, ona bi se popela iznad njene *vrijednosti*. Ako bi *cijena* radne snage pala, ali ne od minimalne granice od $1\frac{1}{2}$ šilinga, koja nam je data njenom novom vrijednošću, nego na 2 šilinga i 10 penca, 2 šilinga i 6 penca i t. d., onda bi ova pala cijena još uvijek predstavljala porast mase životnih namirnica. Tako bi cijena radne snage mogla, kad raste proizvodna snaga rada, neprestano padati, a da u isto vrijeme neprekidno raste masa radnikovih životnih namirnica. Ali *relativno*, t. j. u pore-

đenju s viškom vrijednosti, vrijednost radne snage padala bi, a stoga bi se proširivao i jaz između položaja radnika i položaja kapitalista.¹¹

Strogo formuliranje gornja tri zakona prvi je dao *Ricardo*. Nedostaci njegova izlaganja u ovome su: prvo, što posebne uslove u okviru kojih ti zakoni vrijede on smatra kao po sebi razumljive opće i isključive uslove kapitalističke proizvodnje. On ne zna za promjenu ni dužinu radnog dana niti intenzivnost rada, tako da kod njega proizvodnost rada postaje jedinim promjenljivim činiocem; drugo, a to njegovu analizu čini netočnom u daleko većem stepenu, ni on, kaogod ni svi drugi ekonomisti, nije nikad istraživao *višak vrijednosti* kao takav, t. j. nezavisno od njegovih posebnih oblika, profita, zemljišne rente i t. d. Stoga on neposredno brka *zakone stope viška vrijednosti* sa *zakonima profitne stope*. Kako već rekosmo, profitna stopa je odnos viška vrijednosti prema cjelokupnom predujmljenom kapitalu, dok je stopa viška vrijednosti odnos viška vrijednosti samo prema promjenljivom dijelu tog kapitala. Uzmi da se kapital od 500 f. st. (K) dijeli na sirovine, sredstva za rad i t. d. u ukupnom iznosu od 400 f. st. (p), i na 100 f. st. najamnine (pr); zatim da je višak vrijednosti = 100 f. st. (v). Onda je stopa viška vrijednosti $\frac{v}{pr} = \frac{100 \text{ f. st.}}{100 \text{ f. st.}} = 100\%$. Ali je profitna stopa $\frac{v}{K} = \frac{100 \text{ f. st.}}{500 \text{ f. st.}} = 20\%$. Osim toga jasno je da profitna stopa može zavisi od okolnosti koje nemaju nikakvo djelovanje na stopu viška vrijednosti. Kasnije, u trećoj knjizi ovog spisa, dokazat ću da se *ista stopa viška vrijednosti* može izraziti u *najrazličnijim profitnim stopama*, a *različite stope viška vrijednosti*, pod određenim okolnostima, u *istoj profitnoj stopi*.

II. Postojani radni dan, postojana proizvodna snaga rada — intenzivnost rada promjenljiva

Da bi se povećala intenzivnost rada, traži se da se za isti period vremena utroši više rada. Stoga se intenzivniji radni dan otjelovljuje u više proizvoda, negoli manje intenzivni koji

¹¹ „Kad u proizvodnosti industrije nastupi kakva promjena, pa se sa određenom količinom rada i kapitala proizvodi više ili manje nego prije, može se udio najamnine očigledno promijeniti, a da masa proizvoda, koja taj udio predstavlja, ostane ista, ili se može i masa proizvoda promijeniti, a da udio ostane isti.” (*Outlines of Political Economy*. London 1832., str. 67.)

ima jednak broj sati. Doduše, i kad se poveća proizvodna snaga rada, isti radni dan će davati više proizvoda. Ali u ovom posljednjem slučaju pada vrijednost pojedinog proizvoda, jer stoji manje rada nego prije, dok u prvom slučaju ona ostaje neizmijenjena, jer proizvod i dalje stoji istu količinu rada. Tu raste broj proizvoda bez pada njihove cijene. S njihovim brojem raste i zbroj njihovih cijena, dok se tamo ista suma vrijednosti predstavlja samo u uvećanoj masi proizvoda. Dakle, bude li broj sati ostao jednak, to će se intenzivniji radni dan otjeloviti u većoj proizvedenoj vrijednosti, znači, ako se ne mijenja vrijednost novca, u više novca. Njegova proizvedena vrijednost mijenja se prema tome koliko njegova intenzivnost odstupa od normalnog društvenog stepena. Isti radni dan ne predstavlja se, dakle, kao prije u *postojanoj*, već u *promjenljivoj proizvedenoj vrijednosti*; intenzivniji, recimo 12-satni radni dan u 7, 8 šilinga i t. d. umjesto u 6 šilinga kao 12-satni radni dan obične intenzivnosti. Jasno je dakle: *promijeni li se vrijednost proizvedena u radnom danu*, recimo od 6 na 8 šilinga, onda *oba dijela te proizvedene vrijednosti*, cijena radne snage i višak vrijednosti, mogu *istodobno* porasti bilo u jednakom bilo u nejednakom stepenu. I cijena radne snage i višak vrijednosti mogu u isto vrijeme porasti od 3 na 4 šilinga, kad se proizvedena vrijednost popne od 6 na 8 šilinga. Ovdje uvećanje cijene radne snage ne uključuje nužno dizanje njene cijene iznad njene *vrijednosti*. Naprotiv, ono može biti praćeno *padom* njene vrijednosti. To se zbiva uvijek kad uvećanje cijene radne snage ne izravna njeno ubrzano trošenje.

Zna se da, osim prolaznih izuzetaka, promjena u proizvodnosti rada samo onda izaziva promjenu u veličini vrijednosti radne snage, a *stoga* i u veličini viška vrijednosti, kad proizvodi dotičnih industrijskih grana spadaju u uobičajenu radnikovu potrošnju. Ovdje to ograničenje otpada. Bilo da se veličina rada mijenja ekstenzivno, bilo da se mijenja intenzivno, promjeni njegove veličine odgovarat će promjena veličine vrijednosti koju on proizvodi, nezavisno od prirode artikla u kome se ta vrijednost predstavlja.

Uveća li se intenzivnost istodobno i ravnomjerno u svima industrijskim granama, onda novi, viši stepen intenzivnosti postaje običnim normalnim društvenim stepenom, i time prestaje važiti kao ekstenzivna veličina. Međutim, čak i tada bi prosječni stepeni intenzivnosti rada ostali različiti u različnih

naroda, a stoga bi modificirali primjenu zakona vrijednosti na razne nacionalne radne dane. Intenzivniji radni dan jedne nacije predstavlja se u većem novčanom izrazu nego manje intenzivni radni dan koje druge nacije.¹²

III. Proizvodna snaga i intenzivnost rada postojeane — radni dan promjenljiv

Radni dan može se mijenjati u dva smjera; može se *skratiti* i može se *produžiti*.*

1. *Skraćenje radnog dana* pod tim uslovima, t. j. kad se proizvodna snaga i intenzivnost rada ne mijenjaju, ne donosi promjenu u *vrijednosti radne snage*, pa dakle ni u potrebnom radnom vremenu. Ono skraćuje višak rada i višak vrijednosti. Sa apsolutnom veličinom viška vrijednosti pada i njegova relativna veličina, t. j. njegova veličina u odnosu prema nepromijenjenoj veličini vrijednosti radne snage. Kapitalist bi štetu mogao naknaditi jedino obarajući cijenu radne snage ispod njene vrijednosti.

Sve otrcane fraze koje se navode protiv skraćivanja radnog dana polaze od pretpostavke da se fenomen zbiva pod

¹² „Pod inače jednakim uslovima, engleski tvorničar može u jednom određenom roku izvući znatno veću količinu rada (work) nego neki strani tvorničar, i to toliko, da se izravna razlika između radnog dana koji u Engleskoj iznosi 60 sati nedjeljno, a u inozemstvu 72 ili 80 sati." (*RIF*, za 31. oktobar 1855., str. 65.) Veće zakonsko skraćenje radnog dana u kontinentalnim tvornicama bilo bi najsigurnije sredstvo da se smanji ova razlika između engleskog i kontinentalnog radnog sata.

* *Primjedba prevodioca.* — Na ovom mjestu napravio je Marx u francuskom izdanju slijedeći umetak:

1. *Radni dan otjelovljuje se u vrijednosti čija se veličina mijenja u istom smislu kao i radni dan, raste i opada s njime — ona je dakle promjenljiva, a ne postojana.*

2. *Svaka promjena u odnosu između veličine viška vrijednosti radne snage potječe iz promjene apsolutne veličine viška rada, a otud i višku vrijednosti.*

3. *Apsolutna vrijednost radne snage može se promijeniti samo reakcijom koju produženje viška rada vrši na trošenje te snage. Dakle, svaka promjena njene apsolutne vrijednosti je posljedica, a nikad uzrok kakve promjene u veličini viška vrijednosti.*

U ovoj glavi, kao i kasnije, polazimo uvijek od pretpostavke da radni dan prvobitno iznosi 12 sati, 6 sati potrebnog rada i 6 sati viška rada; proizvod iznosi 6 šilinga, od čega polovina pripada radniku, a polovina kapitalistu.

ovdje izloženim okolnostima, dok u stvarnosti, naprotiv, promjene u proizvodnosti i intenzivnosti rada ili prethode skraćanju radnog dana, ili neposredno slijede za njim.¹³

2. *Produženje radnog dana*: Neka je potrebno radno vrijeme 6 sati, ili vrijednost radne snage 3 šilinga, a isto tako višak rada 6 sati i višak vrijednosti 3 šilinga. Onda ukupni radni dan iznosi 12 sati i predstavlja se u proizvedenoj vrijednosti od 6 šilinga. Ako se radni dan produži za 2 sata, a vrijednost radne snage ostane nepromijenjena, onda s *apsolutnom* veličinom viška vrijednosti raste i njegova *relativna* veličina. Iako veličina vrijednosti radne snage ostaje apsolutno nepromijenjena, ona relativno pada. Pod uslovima iz I. relativna veličina vrijednosti radne snage nije se mogla mijenjati bez promjene u njenoj apsolutnoj veličini. Ovdje je naprotiv relativna promjena veličine u vrijednosti radne snage rezultat apsolutne promjene veličine viška vrijednosti.

Budući da proizvedena vrijednost, u kojoj se predstavlja radni dan, raste kad se radni dan produži, to *cijena radne snage i višak vrijednosti mogu istodobno porasti*, bilo za jednaki, bilo za nejednaki priraštaj. *Istodobno* rastanje moguće je dakle u dva slučaja, kad se radni dan produži apsolutno, i kad se poveća intenzivnost rada bez produživanja radnog dana.

Kod produženja radnog dana *cijena* radne snage može *pasti ispod njene vrijednosti* iako se ona nominalno *ne promijeni* ili se čak i *popne*. Naime, dnevna vrijednost radne snage cijeni se, kao što se sjećamo, prema njenom normalnom prosječnom trajanju, odnosno prema normalnom radnikovom vijeku, i prema odgovarajućem normalnom preobraćanju životne supstance u kretanje, preobraćanju prilagođenom čovjekovoj prirodi.¹⁴ Veći utrošak radne snage, nerazdvojan od produženja radnog dana, može se do izvjesne točke izravnati većom naknadom. Preko te točke utrošak raste u geometrijskoj progresiji, dok se ujedno razoravaju svi normalni uslovi za reproduciranje i djelanje radne snage. Cijena radne snage i stepen njene eksploatacije prestaju biti sumjerljive veličine.

¹³ „Ima okolnosti koje ovo izravnavaju... one su plod uspješnog djelovanja zakona o desetosatnom radu.” (*RIF*, za 1. decembar 1848., str. 7.)

¹⁴ „Količina rada, koju je netko dao u roku od 24 sata, može se približno dokučiti istraživanjem kemijskih promjena koje su se izvršile u njegovu tijelu, jer su promjene oblika materije mjerilo za djelovanje pokretačkih snaga prije ovih promjena.” (Grove: *On the Correlation of Physical Forces*. London 1864.)

IV. Istovremene promjene u trajanju, proizvodnoj snazi i intenzivnosti rada

Ovdje je očigledno moguć veliki broj kombinacija. Mogu se mijenjati po dva činioca, a jedan ostajati postojan, ili se sva tri mogu istovremeno mijenjati. Mogu se mijenjati u jednakom ili nejednakom stepenu, u istom ili suprotnom smjeru, pa se stoga njihove promjene mogu djelomično ili i sasvim potirati. Međutim, sve te moguće slučajeve lako je analizirati prema onom što je izloženo pod I, II i III. Rezultat svake moguće kombinacije naći će se kad se redom bude postupalo sa po jednim činiocem kao promjenljivim, a s ostala dva kao s postojanima. Stoga ćemo se ovdje osvrnuti samo na dva važna slučaja.

1. Opadanje proizvodne snage rada uz istovremeno produženje radnog dana:

Kad ovdje govorimo o opadanju proizvodne snage rada, onda mislimo na one grane rada čiji proizvodi određuju vrijednost radne snage, dakle na pr. na opadanje proizvodne snage rada uslijed uvećane neplodnosti zemljišta i odgovarajućeg poskupljenja poljoprivrednih proizvoda. Uzmimo da je radni dan dvanaestosatani i da u njemu proizvedena vrijednost iznosi 6 šilinga, od čega jedna polovina naknađuje vrijednost radne snage, a druga je višak vrijednosti. Dakle, radni dan se dijeli na 6 sati potrebnog i na 6 sati viška rada. Neka se, uslijed poskupljenja poljoprivrednih proizvoda, vrijednost radne snage popne od 3 na 4 šilinga, dakle i potrební rad od 6 na 8 sati. Ostane li radni dan nepromijenjen, onda će višak rada pasti od 6 na 4 sata, višak vrijednosti od 3 na 2 šilinga. Produži li se radni dan za dva sata, dakle od 12 na 14 sati, onda će višak rada i dalje ostati 6 sati i višak vrijednosti 3 šilinga, ali će njegova veličina pasti u poređenju s vrijednošću radne snage, mjerenom potrebnim radom. Produži li se radni dan za 4 sata, od 12 na 16 sati, onda će *razmjerne* veličine viška vrijednosti i vrijednosti radne snage, viška rada i potrebnog rada, ostati *nepromijenjene*, ali će *apsolutna veličina* viška vrijednosti porasti od 3 na 4 šilinga, apsolutna veličina viška rada od 6 na 8 sati, dakle za $\frac{1}{3}$ ili za 33 $\frac{1}{3}$ %. Dakle, kad opadne proizvodna snaga rada i kad se u isto vrijeme produži radni dan, apsolutna veličina viška vrijednosti može ostati nepromijenjena dok mu razmjerna veličina opada; njegova razmjerna veličina može ostati nepromijenjena dok mu apsolutna veličina raste, a mogu i obje rasti, prema tome u kolikom je stepenu produžen radni dan.

Ovaj rezultat može se postići još brže kad istovremeno s dužinom raste i intenzivnost rada.

U vremenu od 1799. do 1815. porast cijena životnih namirnica izazvao je u Engleskoj nominalno uvećanje najamnina, ma da su stvarne najamnine, izražene u životnim namirnicama, bile pale. Iz toga su West i Ricardo zaključili da je smanjenje proizvodne snage poljoprivrednog rada prouzrokovalo padanje stope viška vrijednosti, pa su tu pretpostavku, koja je vrijedila samo u njihovoj fantaziji, učinili polaznom točkom za mnoga istraživanja o relativnom odnosu između veličine najamnine, veličine profita i veličine zemljišne rente. U stvarnosti, pak, višak vrijednosti bio je tada porastao i apsolutno i relativno, zahvaljujući povećanoj intenzivnosti rada i nametnutom produženju radnog dana, uslijed čega je s osiromašanjem radnika išlo u korak ubrzano rastenje kapitala. To bijaše period u kome je bezmjerno produživanje radnog dana steklo pravo građanstva,¹⁵ period koji je naročito obilježen na jednoj strani ubrzanim uvećanjem kapitala, a na drugoj ubrzanim uvećanjem pauperizma.¹⁶

¹⁵ „Žito i rad rijetko se kreću potpuno jednako, ali je očigledno da postoji izvjesna granica, preko koje ih nije moguće rastaviti. U periodima skupoće, koji prouzrokuju opadanje najamnina istaknuto u iskazima (pred parlamentarnim anketnim komisijama 1814./15.), radnička klasa čini izvanredne napore, koji dotičnim individuima donose dobru zaradu i sigurno pogoduju rasteњу kapitala. Ali nijedan čovjekoljubac ne će poželjeti da se takvi napor i vrše neprestano i neograničeno. Oni zaslužuju divljenje kao privremeno ispomoćno sredstvo, ali ako bi se neprestano vršili, došlo bi do takvih posljedica, kao kad bi stanovništvo neke zemlje naraslo do krajnje granice mogućnosti svoje prehrane.” (Malthus: *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*. London 1815., str. 48., primjedba.) Čast Malthusu što naglašuje produženje radnog dana, o kome govori direktno i na drugom mjestu svoga spisa, dok Ricardo i drugi, uprkos drečecim činjenicama, uzimaju postojanu veličinu radnog dana za osnovu svima svojim istraživanjima. Ali, kao sluga konzervativnih interesa, Malthus nije mogao vidjeti da je bezmjerno produživanje radnog dana, uporedo s izvanrednim razvitkom mašinstva i eksploatacije ženskog i dječjeg rada, moralo učiniti „prekobrojni” veliki dio radničke klase, osobito čim prestade ratna potražnja i engleski monopol na svjetsko tržište. Naravno da je bilo mnogo udobnije, i da je mnogo više odgovaralo interesima vladajućih klasa, koje Malthus kuje u zvijezde, da se ta „prenaseljenost” objasni vječnim zakonima prirode, a ne historijskim prirodnim zakonima kapitalističke proizvodnje.

¹⁶ „Jedan od glavnih uzroka porastu kapitala za vrijeme rata došao je iz većih napora, a možda i iz većeg oskudijevanja radnih klasa, najmnogobrojnijih u svakom društvu. Silom prilika bio je veći broj žena i djece prinuđen da se lati najamnog rada; a oni koji su već prije bili radnici nadoše se iz istih uzroka prinuđeni da na povećanje proizvodnje utroše još veći dio svog vremena.” (*Essay on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*. London 1830., str. 248.)

2. *Rastuća intenzivnost i proizvodna snaga rada uz istovremeno skraćivanje radnog dana.*

Povećanje proizvodne snage rada i pojačanje njegove intenzivnosti djeluju u jednom smjeru jednoliko. I jedno i drugo povećava masu proizvoda postignutu ma u kom vremenskom periodu. I jedno i drugo skraćuje, dakle, onaj dio radnog dana koji je radniku potreban za proizvodnju njegovih životnih namirnica, odnosno njihova ekvivalenta. Uopće, ovaj njegov potrebn, ali *skrativ sastavni dio*, čini *apsolutnu minimalnu granicu* radnog dana. Kad bi se čitav radni dan srozao na nj, nestalo bi viška rada, a to je pod kapitalističkim režimom nemoguće. Uklanjanje kapitalističkog oblika proizvodnje dozvoljava da se *radni dan* ograniči na *potreban rad*. Ali tada bi se, pod inače jednakim okolnostima, proširio opseg potrebnog rada. S jedne strane zato što bi radnik imao više uslova za život i što bi više zahtijevao od života. S druge strane, jedan dio današnjeg viška rada uračunao bi se u potrebn rad, naime u rad potreban da se stvori rezervni i akumulacioni društveni fond.

Što više raste proizvodna snaga rada, to se više može skratiti radni dan, a što se više skraćuje radni dan, to više može porasti intenzivnost rada. Promatrano s društvenog gledišta, proizvodnost rada raste kad se vrši ekonomija rada. Ova ekonomija ne obuhvaća samo štednju sredstava za proizvodnju, nego i izbjegavanje svakog beskorisnog rada. Dok kapitalistički način proizvodnje silom nagoni na ekonomiju u svakom individualnom poduzeću, dotle njegov anarhični sistem konkurencije stvara najbezmjernije rasipanje društvenih sredstava za proizvodnju i radnih snaga, pored bezbroja sad neophodnih, ali u suštini inače suvišnih funkcija.

Kad su intenzivnost i proizvodna snaga rada date, onda je *dio društvenog radnog dana, potreban za materijalnu proizvodnju*, utoliko kraći, a otud i dio vremena osvojen za slobodnu duhovnu i društvenu djelatnost individuumu utoliko duži, ukoliko je rad *ravnomjernije* podijeljen među sve članove društva koji su sposobni za rad, ukoliko manje neki društveni sloj ima mogućnosti da prirodnu potrebu rada svali sa sebe na neki drugi sloj.

U tome slučaju, apsolutna granica za skraćivanje radnog dana jest *opća obaveza rada*. U kapitalističkom društvu slobodno vrijeme jedne klase postaje na taj način, što se čitav život širokih masa pretvara u radno vrijeme.

GLAVA ŠESNAESTA

RAZLIČNI OBRASCI ZA STOPU VIŠKA VRIJEDNOSTI

Vidjeli smo da se *stopa viška vrijednosti* predstavlja ovim obrascima:

$$I. \frac{\text{višak vrijednosti}}{\text{promjenljivi kapital}} \left(\frac{v}{pr} \right) = \frac{\text{višak vrijednosti}}{\text{vrijednost radne snage}} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potrebni rad}}$$

Prva dva obrasca predstavljaju kao odnos vrijednosti ono što treći predstavlja kao odnos vremena u kojima su te vrijednosti proizvedene. Ovi obrasci, koji jedan drugog zamjenjuju, nalaze se u klasičnoj političkoj ekonomiji samo prećutno i nesvjesno dok naprotiv veliku ulogu igraju ovi izvedeni obrasci:

$$II. \frac{\text{višak rada}^*}{\text{radni dan}} = \frac{\text{višak vrijednosti}}{\text{vrijednost proizvoda}} = \frac{\text{višak proizvoda}}{\text{cjelokupni proizvod}}$$

Jedan te isti razmjer izražen je ovdje naizmjenice u obliku radnih vremena, vrijednosti u kojima su ona otjelovljena i proizvoda u kojima te vrijednosti postoje. Razumije se da se pod *vrijednošću proizvoda* ima razumjeti samo *proizvedena vrijednost* koju daje radni dan, a da je postojani dio vrijednosti proizvoda isključen.

U svima ovim obrascima netočno je izražen *pravi stepen eksploatacije rada*, ili *stopa viška vrijednosti*. Nek radni dan ima 12 sati. Uz ostale pretpostavke našeg prijašnjeg primjera, pravi stepen eksploatacije predstavlja se u ovom slučaju ovim razmjerima:

$$\frac{6 \text{ sati viška rada}}{6 \text{ sati potrebnog rada}} = \frac{\text{višak vrijednosti od 3 šil.}}{\text{promjenljivi kapital od 3 šil.}} = 100\%$$

Naprotiv, po obrascima pod II dobit ćemo:

$$\frac{6 \text{ sati viška rada}}{\text{radni dan od 12 sati}} = \frac{\text{višak vrijednosti od 3 šil.}}{\text{proizvedena vrijednost od 6 šil.}} = 50\%$$

Ustvari ovi izvedeni obrasci izražavaju u kojem se *razmjeru radni dan*, odnosno njegova *proizvedena vrijednost* dijeli među kapitalistom i radnikom. Pa ako bi ti obrasci htjeli da važe kao neposredni izrazi stepena samooplođivanja kapitala, onda ćemo dobiti lažni zakon: *višak rada*, ili *višak vrijednosti*, *ne može nikad dostići 100%*.¹⁷ Budući da višak rada

* U francuskom izdanju stavio je Marx prvi obrazac u zagrade „jer se u buržoaskoj političkoj ekonomiji pojam viška rada ne nalazi jasno izrečen”. — *Red.*

¹⁷ Tako je na pr. u *Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begrün-*

može sačinjavati uvijek samo dio radnog dana, ili višak vrijednosti uvijek samo dio proizvedene vrijednosti, to je višak rada nužno uvijek manji od radnog dana, ili višak vrijednosti uvijek manji od proizvedene vrijednosti. A da bi se odnosili kao $\frac{100}{100}$ morali bi biti jednaki. Da bi višak rada obuhvatio čitav radni dan (riječ je o prosječnom danu radne nedjelje, godine i t. d.), morao bi se potrební rad svesti na nulu. Ali, bude li nestalo potrebnog rada, nestat će i viška rada, jer je ovaj samo funkcija onoga (veličina zavisna od one i spojena s njome). Razmjer $\frac{\text{višak rada}}{\text{radni dan}} = \frac{\text{višak vrijednosti}}{\text{proizvedena vrijednost}}$ ne može dakle nikad dostići granicu od $\frac{100}{100}$, a još se manje može popeti na $\frac{100+x}{100}$. Ali to može stopa viška vrijednosti, odnosno pravi stepen eksploatacije rada. Uzmi kao primjer procjenu L. de Lavergne-a, po kojoj engleski poljoprivredni radnik dobija samo $\frac{1}{4}$, a kapitalist (zakupnik) naprotiv $\frac{3}{4}$ proizvoda,¹⁸ ili njegove vrijednosti, pa ma kako se pljačka poslije dijelila među kapitalistom, velikoposjednikom i t. d. Dakle, višak rada engleskog poljoprivrednog radnika odnosi se prema njegovu potrebnom radu kao 3 : 1, što znači da je stepen eksploatacije = 300%.

Dogmatička metoda, koja s radnim danom postupa kao s *postojanom veličinom*, bila je poduprta primjenom obrazaca

dung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. Kasnije ću se vratiti na ovaj spis u kom je pisac, uprkos svojoj netočnoj teoriji o zemljišnoj renti, prozreo suštinu kapitalističke proizvodnje. — (Dodatak uz treće izdanje. — Po ovome se vidi kako je blagonaklono Marx sudio o svojim prethodnicima čim je u njih nalazio stvarni napredak, ispravnu novu misao. Ali se poslije objavljivanja Rodbertusovih pisama Rudolfu Meyeru gornje priznanje mora unekoliko suziti. Tamo se kaže: „Mi moramo kapital spasavati ne samo od rada već i od njega sama, a to će se ustvari najbolje učiniti kad se djelatnost kapitalista poduzetnika shvati kao narodna i državno-privredna funkcija koja je na nj prenesena putem vlasništva nad kapitalom, a njegova dobit kao oblik njegove plaće, jer mi još ne poznajemo drugu socijalnu organizaciju. Plaće se smiju regulirati pa i umjeravati ako uzimaju suviše od najamnine. Tako treba odbiti i Marxovu provalu u društvo — ja bih tako nazvao njegovu knjigu ... Uopće, Marxova knjiga nije u tolikoj mjeri istraživanje kapitala, koliko je polemika protiv današnjeg kapitalovog oblika koji on hrka sa samim pojmom kapitala, iz čega baš i proistječu njegove zablude.” (*Briefe usw. von Dr. Rodbertus-Jagetzow*, izdao Dr. Rudolf Meyer. Berlin 1881., sv. I., str. 111., 48. pismo Rodbertusova.) — Na ovakav plićak ideoloških općih mjesta nasukao se Rodbertus poslije stvarno smjelog početka u „socijalnim pismima”. F. E.)

¹⁸ Po sebi se razumije da je u ovom računu odbijen onaj dio proizvoda koji naknađuje samo predujmljeni postojani kapital. — G. L. de Lavergne, slijep obožavalac Engleske, bit će da je prije dao odviše nizak negoli odviše visok razmjer.

pod II., jer se tu višak rada stalno upoređuje s radnim danom date veličine. Isti je slučaj kad se u obzir uzima isključivo *podjela proizvodne vrijednosti*. Radni dan koji se već opredmetio u kakvoj proizvedenoj vrijednosti može biti samo određene dužine.

Prikazivati višak vrijednosti i vrijednost radne snage kao razlomke proizvedene vrijednosti — što je uostalom metoda koja proistječe iz samog kapitalističkog načina proizvodnje i na čiju ćemo se važnost kasnije vratiti — znači *prikrivati* specifični karakter kapitalističkog sistema, naime razmjenu promjenljivog kapitala za živu radnu snagu i odgovarajuće isključenje radnikovo iz prava na proizvod. Namjesto toga dobijamo lažnu prividnost asocijacije jednog odnosa udruživanja u kome radnik i kapitalist dijele proizvod prema odnosu raznih činilaca njegova stvaranja.¹⁹

Uostalom, obrasce pod II. uvijek je moguće svesti na obrasce pod I. Ako imamo na pr. $\frac{\text{višak rada od 6 sati}}{\text{radni dan od 12 sati}}$, onda je *potrebno radno vrijeme* = *radni dan od 12 sati* manje *višak rada od 6 sati*, i tako izlazi da je: $\frac{\text{višak rada od 6 sati}}{\text{potreban rad od 6 sati}} = \frac{100}{100}$.

Ima i treća formula, koju sam jednom prilikom već antipirao:

$$\text{III. } \frac{\text{višak vrijednosti}}{\text{vrijednost radne snage}} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}} = \frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$$

Nesporazum koji bi obrazac $\frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$ mogao izazvati time što izgleda da kapitalist plaća rad, a ne radnu snagu, otpada prema onome što smo prije izložili. Obrazac $\frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$ samo je *popularan* oblik izraza $\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$. Kapitalist plaća vrijednost radne snage, odnosno njenu cijenu koja od nje odstupa, a u razmjeni za to dobija raspolaganje nad samom živom radnom snagom. Njegovo iskorištavanje te radne snage dijeli se na dva perioda. U prvome radnik proizvodi samo vrijednost koja je = vrijednosti njegove radne snage, dakle samo

¹⁹ Budući da su svi razvijeni oblici kapitalističkog procesa proizvodnje oblici kooperacije, naravno da je najlakše okrenuti glavu od njihova posebnog antagonističkog karaktera i premotati ih u pripovijetku o oblicima slobodnog udruživanja, kao u spisu grofa A. de Laborde: *De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté*. Paris 1818. Yankee H. Carey (H. Kejri) izvodi ovaj hokus-pokus s istim uspjehom čak i za odnose *robovskog sistema*.

ekvivalent. Tako kapitalist za predujmljenu cijenu radne snage dobija proizvod od iste cijene. To je kao da je proizvod kupio gotov na tržištu. Naprotiv, u periodu viška rada, funkcioniranje radne snage stvara za kapitalista vrijednost koju ovaj ne mora naknaditi nikakvom vrijednošću.²⁰ Ovo funkcioniranje radne snage dobija on badava. U tome smislu može se višak rada nazvati *neplaćenim radom*.

Prema tome, kapital nije samo *komanda nad radom*, kao što kaže A. Smith. On je bitno *komanda nad neplaćenim radom*. Svaki višak vrijednosti, ma u kom se posebnoj obliku poslije skristalizirao, u profitu, kamatama, renti i t. d., u svojoj suštini je *otjelovljenje neplaćenog radnog vremena*. Tajna *samooplođenja kapitala* svodi se na njegovo *raspolaganje izvjesnom količinom neplaćenog tuđeg rada*.

²⁰ Ma da fizikokrati nisu prozreli tajnu viška vrijednosti, ipak su dovoljno jasno uviđali da je on „samostalno i raspoloživo bogatstvo koje (njegov vlasnik) nije kupio, a prodaje ga”. (Turgot: *Reflexions etc.*, str. 11.)

ŠESTI ODJELJAK

NAJAMNINA

GLAVA SEDAMNAESTA

PRETVARANJE VRIJEDNOSTI ILI CIJENE RADNE SNAGE U NAJAMNINU

Na površini buržoaskog društva radnikova najamnina se *ispoljava* kao *cijena rada*, kao određena količina novca, koja se plaća za određenu količinu rada. Tu se govori o *vrijednosti rada* i njen novčani izraz naziva se *nužnom* ili *prirodnom cijenom rada*. S druge strane, govori se o *tržišnim cijenama rada*, t. j. o cijenama koje se kreću iznad ili ispod njegove nužne cijene.

Ali šta je vrijednost neke robe? Objektivni oblik društvenog rada utrošenog na njenu proizvodnju. A čime mjerimo *veličinu* njene vrijednosti? *Veličinom rada* što se u njoj sadrži. Šta bi dakle određivalo vrijednost recimo dvanaestosatnog radnog dana? Određivalo bi je 12 radnih sati sadržanih u jednom radnom danu od 12 sati — a to je besmislena tautologija.²¹

Da bi se mogao prodavati na tržištu kao roba, rad bi svakako morao postojati prije no što se proda. Ali, da mu je radnik kadar dati samostalnu egzistenciju, prodavao bi robu a ne rad.²²

²¹ „Ricardo izbjegava doista vješto jednu teškoću koja, na prvi pogled, izgleda da stoji na putu njegovoj teoriji da vrijednost zavisi od količine rada upotrijebljene u proizvodnji. Ako ovaj princip doslovno primijenimo, onda izlazi da *vrijednost rada zavisi od količine rada upotrijebljene za njegovu izradu*, a to je očividno besmisleno. Stoga, čineći vješt obrt, Ricardo kaže da vrijednost rada zavisi od količine rada koja je potrebna za proizvodnju najamnine, ili da se izrazimo na njegov način, on tvrdi da vrijednost rada treba mjeriti onom količinom rada koja se zahtijeva za proizvodnju najamnine; time misli na onu količinu rada koja je potrebna za proizvodnju novca ili robe koje radnik dobiva. To je isto što i tvrditi da se vrijednost sukna ima ocijeniti ne po količini rada koja je utrošena na njegovu proizvodnju, već po količini rada utrošenoj na proizvodnju srebra za koje se sukno razmjenjuje.” *A. Critical Dissertation on the Nature etc. of Value*, str. 50., 51.)

²² „Ako se rad i naziva *robom*, ipak on nije kao druga roba, koja se prvo proizvede u cilju razmjene, a onda iznosi na tržište, gdje se

Ako apstrahiramo od ovih protivurječnosti, onda bi neposredna razmjena novca, t. j. opredmećenog rada, za živi rad ukinula ili *zakon vrijednosti*, koji se slobodno razvija upravo na podlozi kapitalističke proizvodnje, ili *samu kapitalističku proizvodnju*, koja počiva upravo na *najamnom radu*. Recimo da se radni dan od 12 sati predstavlja u novčanoj vrijednosti od 6 šilinga. Onda bismo imali dva slučaja. Prvo: razmjenjivat će se ekvivalenti i radnik će za dvanaestosatni rad dobiti 6 šilinga. Cijena njegova rada bit će jednaka cijeni njegova proizvoda. U ovom slučaju on ne bi proizveo *višak vrijednosti* za kupca njegova rada, onih 6 šilinga ne bi se pretvorilo u kapital, a osnova kapitalističke proizvodnje bila bi izgubljena; međutim on baš na toj osnovi i *prodaje* svoj rad, baš na njoj njegov rad i jest najamni rad. Ili će, u drugom slučaju, za 12 sati rada dobiti manje od 6 šilinga, t. j. manje od 12 sati rada, 12 sati rada razmjenjivat će se za 10, za 6 i t. d. sati. Ovo izjednačavanje nejednakih veličina ne samo da ukida svaku *odredbu vrijednosti*; nego je nemoguće ni izgovoriti ni formulirati kao *zakon* ovakvu protivurječnost koja samu sebe potire.²³

Ne vodi ničemu objašnjavati razmjenu veće količine rada za manju *formalnom razlikom* što je on jedamput *opredmećen*, a drugi put *živ*.²⁴ Ovo je utoliko besmislenije što *vrijednost neke robe* nije određena količinom rada koja je u njoj stvarno opredmećena, nego količinom živa rada potrebnog da se ona proizvede. Uzmimo da neka roba predstavlja 6 sati rada. Ako kakvi novi izumi omoguće da se ona proizvede za 3 sata, onda će i vrijednost već proizvedene robe pasti za polovinu. Sad će ona predstavljati 3 mjesto prijašnjih 6 sati potrebnog dru-

mora razmijeniti u određenim količinama za robe koje se upravo nalaze na tržištu. Rad se *stvara* u onom času kad se donosi na tržište, štoviše on se donosi na tržište i *prije* no što postoji." (*Observations on some verbal disputes etc.*, str. 75., 76.)

²³ „Ako bismo rad smatrali kao robu, a isto tako i kapital, koji je proizvod rada, i ako bi vrijednost obiju roba bila određena istim količinama rada, onda bi se ... određena količina morala razmjenjivati za izvjesnu količinu kapitala stvorenu istom količinom rada; *prošli rad* ... razmjenjivao bi se za istu količinu *sadašnjeg rada*. Ali, vrijednost rada u odnosu prema drugim robama ... *ne određuje se jednakim količinama rada*." (E. G. Wakefield u svom izdanju Smithova *Wealth of Nations*. London 1836., knj. I., str. 231., primjedba.)

²⁴ „Trebalo je ugovoriti" (evo opet jednog izdanja „contrat social" [„društvenog ugovora"]) „da svaki put kad razmjenjuje *prošli rad* s *budućim radom*, ovaj posljednji (kapitalist) treba dobiti veću vrijednost nego onaj prvi (radnik)." (Simonde de Sismondi: *De la Richesse Commerciale*. Genève 1803., sv. I., str. 37.)

štvenog rada. Veličinu njene vrijednosti određuje, dakle, količina rada zahtijevana za njenu proizvodnju, a ne objektivni oblik toga rada.

Ono sa čime se vlasnik novca neposredno sučeljava na robnom tržištu ustvari nije *rad* već *radnik*. A što ovaj prodaje jest *radna snaga*. Čim njegov rad stvarno otpočne, prestao mu je pripadati, pa ga dakle ne može više ni prodavati. Rad je suština i unutrašnja mjera vrijednosti, ali on sam *nema vrijednosti*.²⁵

U izrazu „*vrijednost rada*”, pojam vrijednosti ne samo što je potpuno iščezao, nego se izopačio u svoju suprotnost. To je imaginaran izraz, kao recimo izraz „*vrijednost zemlje*”. Ali ovi imaginarni izrazi proizlaze iz samih odnosa proizvodnje. Oni su kategorije za *oblike* u kojima se *ispoljavaju stvarni odnosi*. Da je *izgled* stvari često suprotan njihovoj stvarnosti, poznato je gotovo u svima naukama osim u političkoj ekonomiji.²⁶

Kategoriju „*cijena rada*” uzela je klasična politička ekonomija bez ikakvog kritičkog rasuđivanja iz svakidašnjeg života, pa se tek onda stala pitati kako se ta cijena određuje. Ona je ubrzo uvidjela da promjene u odnosu potražnje i ponude radne snage, kaogod i ma koje druge robe, ne objašnjavaju ništa osim samih tih *promjena*, t. j. kolebanje tržišnih cijena ispod ili iznad neke izvjesne veličine. Ako se potražnja ili

²⁵ „Rad, isključivo mjerilo vrijednosti... tvorac svekolikog bogatstva, nije roba.” (Th. Hodgskin: *Popular Political Economy*, str. 186.)

²⁶ Međutim, oglašavati takve izraze za jednostavnu *cientia poetica* [pjesničku slobodu] znači biti nemoćan u analizi. Zato sam na Proudhonovu frazu: „Veli se za rad da ima *vrijednost* ne kao prava roba, nego s obzirom na vrijednosti za koje držimo da ih u sebi potencijalno sadrži. *Vrijednost rada jest figurativan izraz i t. d.*”, primijetio: „U robu-radu, koji je strahovita stvarnost, on vidi samo gramatičku elipsu. Prema tome, cijelo današnje društvo koje počiva na robnom karakteru rada, počiva odsada na jednoj pjesničkoj slobodi, na jednom figurativnom izrazu. Ako društvo želi da „otkloni sve neprilike” od kojih pati, pa lijepo! neka otkloni izraze koji loše zvuče, neka izmijeni jezik, a za ovo je dovoljno da se obrati na Akademiju i da traži od nje novo izdanje rječnika.” (K. Marx: *Misère de la Philosophie*, str. 34., 35. — [Bijeda filozofije, izdanje Kultura, cir. str. 53., lat. str. 51. Prev.]) Naravno da je još ugodnije ne zamišljati pod vrijednošću ništa; u tom se slučaju pod tu kategoriju može svašta podvesti. Tako na pr. J. B. Say pita: šta je „*vrijednost*” (*valeur*)? Odgovor: „Ono što jedna stvar vrijedi.” A šta je „*cijena*”? Odgovor: „Vrijednost neke stvari izražena u novcu.” A zašto „*rad zemljin ima vrijednost*? Jer joj se daje *cijena*”. Dakle, vrijednost je ono što neka stvar vrijedi, a zemlja ima „*vrijednost*” *zato* što se njena vrijednost „*izražava novcem*”. Eto doista jednostavne metode da ljudi sebi objasne „*kako*” i „*zašto*” svih stvari.

ponuda podudare, a ostale okolnosti se ne izmijene, onda prestaje i kolebanje cijena. Ali nam tada potražnja i ponuda više ništa ne mogu ni objasniti. Kad se potražnja podudara s ponudom, onda je cijena rada njegova prirodna cijena, koja se određuje nezavisno od odnosa potražnje i ponude, i tako se našlo da je ta prirodna cijena rada pravi predmet istraživanja. Ili je uziman duži period kolebanja tržišne cijene, na pr. godina dana, pa se onda našlo da se njena odstupanja naniže i naviše potiru i da postoji jedna njena prosječna, *postojana veličina*. Ovu cijenu valjalo je naravno drukčije određivati negoli ona odstupanja od nje koja se međusobno potiru. Ova cijena, koja prelazi okvir slučajnih tržišnih cijena i služi im kao regulator, ova „*nužna cijena*” (kod fiziokrata) ili „*prirodna cijena*” rada (kod Adama Smitha) može, kao što je i kod drugih roba, biti samo njegova *vrijednost* izražena u novcu. Na ovaj način mislila je politička ekonomija da preko slučajnih cijena rada proдре do njegove *vrijednosti*. Zatim je tu vrijednost, kao i kod ostalih roba, određivala troškovima proizvodnje. Ali šta su troškovi proizvodnje — *radnika*, t. j. troškovi da se proizvede ili reproducira *sam radnik*? Ovo se pitanje i *nesvijesno* poturilo političkoj ekonomiji namjesto prvobitnoga, pošto se s pitanjem *troškova proizvodnje rada kao takvog vrtjela u krugu* i nije makla s mjesta. Prema tome, ono što ona naziva *vrijednošću rada* (value of labour) ustvari je *vrijednost radne snage* koju radnik ima u samom sebi i koja se od svoje funkcije, od rada, razlikuje upravo koliko se kakav stroj razlikuje od svojih operacija. Zabavljena razlikom između tržišnih cijena rada i njegove tako zvane vrijednosti, odnosom te vrijednosti prema profitnoj stopi, prema robnim vrijednostima koje se proizvode radom i t. d., ona nije nikad uočila da je tok analize doveo ne samo od tržišnih cijena rada do njegove tobožnje vrijednosti, nego i dotle da se i sama ova *vrijednost rada* rastvorila u *vrijednost radne snage*. Nesvjesna rezultata vlastite svoje analize, nekritički prihvaćajući kategorije „*vrijednost rada*”, „*prirodna cijena rada*” i t. d. kao najviše adekvatne izraze odnosa vrijednosti koji je bio u pitanju, politička ekonomija, kako ćemo kasnije vidjeti, zaplela se u nerazrešivu konfuziju i protivrječnosti, dok je vulgarnoj ekonomiji pružila sigurnu operacionu bazu za njenu plitkost, koja principijelno cijeni samo vanjski izgled.

Sad da vidimo prvo kako se vrijednost i cijene radne snage predstavljaju u svom *preobraženom obliku* kao *namammina*.

Znamo da se dnevna vrijednost radne snage računa prema izvjesnoj dužini trajanja radnikova života, kojoj odgovara izvjesna dužina radnog dana. Uzmimo da uobičajeni radni dan iznosi 12 sati, a dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga, novčani izraz koji predstavlja 6 sati rada. Dobiye li radnik 3 šilinga, onda dobija vrijednost svoje radne snage koja funkcionira 12 sati. Ako bismo sad tu *dnevnu vrijednost radne snage* izrazili kao *vrijednost dnevnog rada*, dobit ćemo obrazac: dva-naestosatni rad ima *vrijednost* od 3 šilinga. Tako vrijednost radne snage određuje vrijednost rada ili, izraženo u novcu, njegovu *nužnu cijenu*. A ako pak cijena radne snage odstupa od njene vrijednosti, onda će tako isto i *cijena rada* odstupiti od njegove tako zvane vrijednosti.

Kako je vrijednost rada samo iracionalan izraz za vrijednost radne snage, to prirodno izlazi da *vrijednost rada stalno mora biti manja od vrijednosti koju on proizvodi*, jer pod kapitalistovom komandom radna snaga uvijek funkcionira duže nego što je potrebno za reproduciranje njene vlastite vrijednosti. U gornjem primjeru, vrijednost radne snage koja funkcionira 12 sati iznosi 3 šilinga, a to je vrijednost za čiju reprodukciju joj je potrebno 6 sati. Međutim, vrijednost koju ona proizvodi iznosi 6 šilinga, jer ona ustvari funkcionira 12 sati, a proizvedena vrijednost ne zavisi od vrijednosti same radne snage, nego od dužine trajanja njene funkcije. Tako dolazimo do rezultata, na prvi pogled apsurdnog, da rad koji stvara vrijednost od 6 šilinga ima vrijednost od 3 šilinga.²⁷

Zatim i ovo: vrijednost od 3 šilinga, koja predstavlja *plaćeni dio radnog dana*, t. j. *šestsatni rad*, ispoljava se kao vrijednost ili *cijena ukupnog radnog dana od 12 sati*, koji sadrži 6 sati *neplaćena rada*. *Oblik najamnine utire dakle svaki trag podjeli radnog dana na potreban rad i višak rada, na plaćen i neplaćen rad*. Sav rad se ispoljava kao plaćen rad. Kod *kuluka*, rad što ga kulučar vrši za sebe, i prinudni rad koji vrši za gospodara zemlje, razlikuje se i prostorno i vremenski, opipljivo jasno. Kod *robovskog rada* čak se i onaj dio radnog dana, za vrijeme kojega radnik naknađuje samo vrijednost vlastitih životnih namirnica, kad dakle stvarno radi za sebe, ispoljava kao rad za gospodara. Sav se njegov rad ispoljava

²⁷ Upor.: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, str. 40., gdje sam napomenuo da ću kad dođem na ispitivanje kapitala riješiti problem: „Kako proizvodnja na bazi prometne vrijednosti, koja isključivo određuje radno vrijeme, dovodi do rezultata da prometna vrijednost rada bude manja od prometne vrijednosti njegova proizvoda.”

kao neplaćen rad.²⁸ Kod *najamnog rada* se naprotiv i sam višak rada ili neplaćen rad ispoljava kao plaćen. Dok tamo odnos vlasništva pokriva *rad roba za sebe sama*, dotle ovdje novčani odnos prikriva *besplatni rad najamnog radnika*.

Stoga je shvatljiva odlučna važnost koju ima *pretvaranje* vrijednosti i cijene radne snage u oblik *najamnine*, ili u vrijednost i cijenu samog rada. Na ovom obliku, koji od naših očiju prikriva stvarni odnos i štoviše pokazuje baš njegovu suprotnost, počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitalista, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sve apologetske brbljarije vulgarne ekonomije.

Ako historiji svijeta i treba mnogo vremena da odgonetne *tajnu najamnine*, naprotiv sasvim je lako razumjeti nužnost, *raison d'être* toga oblika.

Razmjena između kapitala i rada predstavlja se našim očima u prvi mah isto kao i kupovina i prodaja svih drugih roba. Kupac daje izvjesnu sumu novca, prodavač izvjesnu robu drukčiju od novca. Pravna svijest sazna je u ovome u najboljem slučaju samo materijalnu razliku, koja se izražava formulama koje su pravno jednake vrijednosti: Do ut des, do ut facias, facio ut des i facio ut facias [Dajem da daš; dajem da činiš; činim da daš; činim da činiš].

Dalje: budući da su prometna vrijednost i upotrebna vrijednost *same po sebi nesumjerljive veličine*, to ni izraz „vrijednost rada“, „cijena rada“ ne izgleda iracionalniji od izraza „vrijednost pamuka“, „cijena pamuka“. Uz to dolazi još i to da se radnik plaća pošto je već dao svoj rad. Ali, u svojoj funkciji *platežnog sredstva* novac naknadno *ostvaruje* vrijednost ili cijenu ustupljenog artikla, dakle u datom slučaju vrijednost ili cijenu ustupljenog rada. Naposljetku, „*upotrebna vrijednost*“, koju radnik ustupa kapitalistu stvarno nije njegova radna snaga, već njeno funkcioniranje, određen koristan rad, krojenje, pravljenje cipela, pređenje i t. d. Da je isti rad, s druge strane, opći *element koji stvara vrijednost*, da on ima to svojstvo kojim se razlikuje od svih ostalih roba, stoji izvan domaćaja obične svijesti.

²⁸ *Morning Star*, do gluposti naivan organ londonskih pristalica slobodne trgovine, tvrdio je za sve vrijeme američkog građanskog rata, zgražajući se moralno na sve moguće načine, kako crnci u „Confederate States“ [južnim državama sjeveroameričke unije] rade sasvim besplatno. Trebalo je da taj list izvoli uporediti dnevne troškove kakvog crnca s dnevnim troškovima slobodnog radnika londonskog East End-a [istočni radnički kraj Londona].

Stavimo li se na gledište radnika koji za dvanaestosatni rad dobija na pr. vrijednost proizvedenu za 6 sati rada, recimo 3 šilinga, onda je *njemu njegov dvanaestosatni rad doista kupovno sredstvo za 3 šilinga*. Može se vrijednost njegove radne snage mijenjati s vrijednošću njegovih običnih životnih namirnica, od 3 na 4 ili od 3 na 2 šilinga, ili, kad vrijednost radne snage ostane kakva je bila, može se njena cijena uslijed promjenljivog odnosa potražnje i ponude, popeti na 4 ili pasti na 2 šilinga, radnik će *stalno davati dvanaest sati rada*. Stoga mu se svaka promjena veličine ekvivalenta koji dobija, nužno čini kao promjena vrijednosti ili cijene njegovih 12 sati rada. Međutim ista ova okolnost zavela je *Adama Smitha*, koji radni dan tretira kao *postojanu veličinu*,²⁹ na upravo suprotnu tvrdnju: da je *vrijednost rada postojana*, makar da se vrijednost životnih namirnica mijenja, dakle makar da se isti radni dan predstavlja za radnika u više ili u manje novca.

Ako pak, s druge strane, uzmemo kapitalista, vidimo dođuše da on za što je moguće manje novca želi dobiti što je moguće više rada. Stoga ga praktično zanima samo *razlika između cijene radne snage i vrijednosti koju stvara njeno funkcioniranje*. Ali on gleda da što jeftinije kupi *sve robe i svoj profit on uopće objašnjava prijevarom, kupovinom ispod, a prodajom iznad vrijednosti*. Zato on i ne uviđa da kad bi doista postojalo tako nešto kao *vrijednost rada*, i kad bi on nju doista plaćao, ne bi postojao nikakav kapital, njegov se novac ne bi pretvorio u kapital.

Osim toga, ima u *stvarnom kretanju najamnine* pojava koje kao da dokazuju da se ne plaća *vrijednost radne snage*, već *vrijednost njene funkcije, samog rada*. Te pojave možemo svesti na dvije velike klase: *Prvo*: Mijenjanje najamnine s mijenjanjem dužine radnog dana. Isto bi se tako moglo zaključiti da se ne plaća *vrijednost stroja*, već njegovih operacija, jer je kirija na neki stroj veća za nedjelju dana nego za jedan dan. *Drugo*: Individualna razlika među najamninama raznih radnika koji vrše istu funkciju. Istu ovu razliku, samo bez povoda za iluzije, nalazimo i u robovskom sistemu, gdje se jednostavno i jasno, bez umotavanja, prodaje *sama radna snaga*. Samo što korist od toga da je radnikova radna snaga iznad prosječne, ili šteta da je ona ispod prosječne radne snage, ide u ro-

²⁹ A. Smith samo slučajno aludira na promjene radnog dana govoreći o najamnini od komada.

bovskom sistemu vlasniku robova, a u sistemu najamnog rada samom radniku, jer u jednom slučaju on lično prodaje svoju radnu snagu, a u drugome nju prodaje neka treća osoba.

Za *pojavni oblik*: „vrijednost i cijena rada” ili „*najamnina*”, a za razliku od *bitnog odnosa* koji se u tom obliku *pojavljuje*: vrijednost i cijena radne snage, važi uostalom ono isto što i za *sve pojavne oblike* i njihovu skrivenu pozadinu. Prvi se reproduciraju neposredno, spontano, kao uobičajeni *oblici mišljenja*, a drugo mora nauka tek *otkriti*. Klasična politička ekonomija približila se pravom stanju stvari, ali ga ipak nije *svijesno formulirala*. Ona to i ne može dokle god bude u buržoaskoj koži.

GLAVA OSAMNAESTA

NAJAMNINA OD VREMENA

Sa svoje strane sama *najamnina* uzima *veoma raznolike oblike*, a to je okolnost koja se ne vidi iz ekonomskih udžbenika; grubo zainteresirani za materiju, oni zanemaruju svaku razliku u obliku. Izlaganje svih tih oblika spada u specijalnu teoriju najamnine, dakle ne u ovo djelo. Ali dva vladajuća, osnovna oblika moramo ovdje ukratko izložiti.

Kao što se sjećamo, radna snaga prodaje se uvijek za *određene periode vremena*. Preobraženi oblik u kome se *neposredno* predstavlja dnevna, nedjeljna i t. d. vrijednost radne snage, jest dakle oblik „*najamnine od vremena*”, t. j. nadnica i t. d.

Imamo prije svega da primijetimo da se zakoni o mijenjanju veličine cijene radne snage i viška vrijednosti, izloženi u petnaestoj glavi, pretvaraju jednostavnom promjenom oblika u *zakone najamnine*. Isto se tako razlika između *prometne vrijednosti* radne snage i *mase životnih namirnica*, u koju se ta vrijednost preobraća, sada ispoljava kao razlika između *nominalne* i *realne* najamnine. Bilo bi beskorisno da kod pojavnog oblika ponavljamo ono što smo već izložili kod bitnog oblika. Zato ćemo se ograničiti na nekoliko točaka koje su karakteristične po *najamnini od vremena*.

Novčana suma³⁰ koju radnik prima za svoj dnevni, nedjeljni i t. d. rad, sačinjava iznos njegove *nominalne* ili po *vrijednosti procijenjene* najamnine. Ali je jasno da već prema du-

³⁰ Samu novčanu vrijednost uzimamo ovdje kao postojanu.

žini radnog dana, dakle prema *količini rada* koju on dnevno daje, ista nadnica, nedjeljna najamnina i t. d. može predstavljati vrlo različitu *cijenu rada*, t. j. veoma različite sume novca za istu *količinu rada*.³¹ Kod najamnine od vremena mora se, dakle, opet praviti razlika između *cjelokupnog iznosa najamnine*, nadnice, nedjeljne najamnine i t. d. i *cijene rada*. Kako sad naći tu cijenu, t. j. *novčanu vrijednost date količine rada*? Prosječnu vrijednost rada dobijamo ako *prosječnu dnevnu vrijednost radne snage podijelimo brojem sati prosječnog radnog dana*. Ako je na pr. dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga, vrijednost koja se proizvodi za 6 sati rada, i ako radni dan iznosi 12 sati, onda je cijena jednog sata rada $= \frac{3 \text{ šilinga}}{12} = 3$ penca. Ovako nađena *cijena jednog sata rada služi kao jedinica mjere za cijenu rada*.

Iz ovoga proizlazi da nadnica, nedjeljna najamnina i t. d. može ostati *ista*, ma da *cijena rada neprestano pada*. Na primjer, ako je uobičajeni radni dan imao 10 sati, a dnevna vrijednost radne snage iznosila 3 šilinga, onda je cijena jednog sata rada bila $3 \frac{3}{5}$ penca, čim se radni dan popne na 12 sati, ona pada na 3 penca, a na $2 \frac{2}{5}$ penca čim se radni dan popne na 15 sati. Uprkos tome, nadnica i nedjeljna najamnina ostaju nepromijenjene. Obrnuto, nadnica ili nedjeljna najamnina mogu se *popeti*, ma da cijena rada ostaje *postojana* ili čak *pada*. Na primjer, ako je radni dan iznosio 10 sati, a dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga, onda je cijena 1 sata rada bila $3 \frac{3}{5}$ penca. Ako radnik, uslijed povećanja posla, a uz istu cijenu rada, bude radio 12 sati, onda mu se nadnica penje na 3 šil. $7 \frac{1}{5}$ penca, dok u cijeni rada nema promjene. Do istog rezultata bi došlo i u slučaju da umjesto ekstenzivne veličine rada poraste njegova intenzivna veličina.³² Prema tome, povećanje nominalne nadnice ili nedjeljne najamnine može biti praćeno stalnošću ili padom cijene rada. Isto vrijedi za prihod radničke porodice čim se količina rada, koju daje glava porodice, po-

³¹ „Cijena rada jest ona suma koja se plaća za određenu količinu rada.” (Sir Edward West: *Price of Corn and Wages of Labour*. London 1826., str. 67.) West je pisac anonimnog spisa koji čini epohu u historiji političke ekonomije: *Essay on the Application of Capital to Land*. By a Fellow of University College Oxford. London 1815.

³² „Najamnina zavisi od cijene rada i od količine određenog rada... Povećanje najamnine još ne mora značiti i povećanje cijene rada. Ako se radi duže i ako je napor veći, najamnina se može znatno popeti, a da cijena rada ipak ostane ista.” (West: *Price of Corn etc.*, str. 67., 68., 112.) Na glavno pitanje: kako se određuje „cijena rada”, West odgovara banalnim frazama.

većava radom porodičnih članova. Za obaranje cijene rada postoje dakle i metode koje su *nezavisne* od snižavanja nominalne dnevne ili nedjeljne najamnine.³³

Međutim, opći zakon koji iz ovoga proizlazi jest: *Kad je data količina dnevnog, nedjeljnog i t. d. rada, onda nadnica ili nedjeljna najamnina zavisi od cijene rada*, koja se i sama mijenja bilo s vrijednošću radne snage bilo s odstupanjima njene cijene od njene vrijednosti. Kad je, naprotiv, *data cijena rada, onda nadnica ili nedjeljna najamnina zavisi od količine dnevnog ili nedjeljnog rada*.

Jedinicu mjere za najamninu od vremena, cijenu jednog sata rada, dobijamo ako dnevnu vrijednost radne snage podijelimo brojem sati uobičajenog radnog dana. Uzmimo da ovaj iznosi 12 sati, da je dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga, vrijednost koja se proizvodi za 6 sati rada. Pod tim okolnostima cijena jednog sata rada jest 3 penca, a vrijednost koju on proizvodi 6 penca. Ako sad radnik bude zaposlen manje od 12 sati dnevno (ili manje od 6 dana nedjeljno), na pr. samo 6 ili 8 sati, a cijena rada ostane *ista*, onda će on primiti nadnicu od ciglo 2 ili $1\frac{1}{2}$ šilinga.³⁴ Budući da on prema pretpostavci mora raditi prosječno 6 sati dnevno da bi proizveo samo nadnicu koja odgovara vrijednosti njegove radne snage, budući da on prema istoj pretpostavci od svakoga sata radi samo polovinu za sebe, a drugu polovinu za kapitalista, to je jasno da on ne može istjerati tu *vrijednost, koja se proizvodi za 6*

³³ Ovo je vrlo dobro razumio fanatični zastupnik industrijske buržoazije 18. vijeka, često od nas navođeni pisac djela *Essay on Trade and Commerce*, ma da stvar konfuzno iznosi: „*Cijena životnih namirnica i drugih predmeta potrošnje određuje količinu rada, a ne njegovu cijenu* (pod ovom on razumije nominalnu dnevnu ili nedjeljnu najamninu). Ako znatno oborimo cijenu predmeta potrošnje, mi ćemo time razmjerno oboriti i količinu rada... Tvorničari znaju da ima različitih metoda za dizanje i obaranje *cijene rada* osim mijenjanja *njenog nominalnog iznosa*.” (U spomenutom spisu, str. 48., 61.) U svome spisu *Three Lectures on the Rate of Wages*. London 1830., u kome N. W. Senior iskorišćuje Westovo djelo ne navodeći ga, kaže on između ostalog: „Radnika poglavito interesira visina najamnine” (str. 14. [15.]). Dakle radnika interesira poglavito ono što *prima*, nominalni iznos najamnine, a ne ono što *daje*, količina rada!

³⁴ Posljedica takve *anormalne*, nedovoljne zaposlenosti sasvim je različna od *općeg prinudnog zakonskog* skraćivanja radnog dana. Ona prva nema veze s *apsolutnom dužinom* radnog dana, i može se javiti i kod petnaestosatnog kao i kod šestsatnog radnog dana. U prvom slučaju normalna cijena rada sračunata je na to da radnik radi prosječno 15 sati dnevno, u drugom 6 sati. Zato posljedica ostaje ista, ako u prvom slučaju radnik bude zaposlen $7\frac{1}{2}$, a u drugom samo 3 sata.

sati rada, ako bude radio *manje od 12 sati*. Prije smo promatrali razorne posljedice pretjeranog rada, a ovdje otkrivamo izvor patnji koje za radnika proistječu iz njegove *nedovoljne zaposlenosti*.

Ako postoji pogodba da se rad *plaća od sata*, i to tako da kapitalist nije obavezan plaćati nadnicu ili nedjeljnu najamninu, nego samo sate rada za vrijeme kojih mu se sviđa da radnika zaposli, onda ga on može zaposliti *manje vremena* nego što je vrijeme na čijoj osnovi je isprva bila izvršena procjena najamnine od sata, ili jedinice mjere za cijenu rada. Budući da tu jedinicu mjere određuje razmjer:

$$\frac{\text{dnevna vrijednost radne snage}}{\text{radni dan datog broja sati}}$$

to je prirodno da ona gubi svaki smisao čim radni dan prestane imati određeni broj sati. Ruši se jedinstvo plaćenog i neplaćenog rada. Sada kapitalist može istjerati iz radnika određenu količinu viška rada, a da mu ne da radno vrijeme potrebno za njegovo samoodržanje. On može uništiti svaku redovnost u zapošljenju, i sasvim po tome kako mu je zgodno, po čudi i po trenutnom interesu smjenjivati strahovit pretjeran rad s relativnom ili potpunom nezaposlenošću. Pod izgovorom da plaća „normalnu cijenu rada”, on može anormalno produživati radni dan bez ikakve odgovarajuće naknade za radnika. Stoga je bio sasvim razuman ustanak londonskih građevinarskih radnika (1860.) protiv pokušaja kapitalista, da im nature takvu najamninu od sata. *Zakonsko ograničenje radnog dana* onemogućava takvu zloupotrebu, ma da, razumije se, ne omogućava nedovoljnu zaposlenost koja potječe iz konkurencije mašinerije, iz mijenjanja kvaliteta upotrebljavanih radnika i iz djelomičnih i općih kriza.

Dok nadnica ili nedjeljna najamnina rastu, *cijena rada* može nominalno ostati postojana, a da ipak padne ispod svog normalnog nivoa. To se događa kad god se radni dan produži preko njegova običnog trajanja dok cijena rada, odnosno cijena radnog sata ostaje postojana. Ako u razlomku $\frac{\text{dnevna vrijednost radne snage}}{\text{radni dan}}$ raste nazivnik, onda brojnik raste još brže. Vrijednost radne nage, koja i nije drugo nego njeno trošenje, raste kad radna snaga duže funkcionira, i to razmjerno brže nego što raste trajanje njene funkcije. U mnogim industrijskim granama u kojima prevlađuje *najamnina od vremena*, i gdje radno vrijeme nije zakonom ograničeno, došlo je zbog toga prirodnim putem do navike da se radni dan samo

do izvjesne točke, recimo dok se ne navrši 10 sati rada, smatra kao *normalan* („normal working day“, „the day's work“, „the regular hours of work“ [normalni radni dan, dnevni rad, regularno radno vrijeme]). Preko te granice radno vrijeme je *prekovremeno* („overtime“) i plaća se, uzimajući sat kao jedinicu mjere, bolje („extra pay“), ma da često u smiješno malom razmjeru.³⁵ Ovdje normalni radni dan postoji kao dio stvarnog radnog dana, a ovaj često preko cijele godine traje duže od normalnog.³⁶ U mnogim engleskim industrijskim granama povećanje cijene rada uslijed produženja radnog dana preko izvjesne normalne granice dobilo je takav oblik, da radnik mora raditi prekovremeno ako uopće želi da istjera dovoljnu najamninu, jer je cijena rada za vrijeme tako zvanog normalnog radnog vremena odviše niska.³⁷ Zakonsko ograničenje radnog dana onemogućava ovo zadovoljstvo.³⁸

³⁵ „Stopa plaćanja za prekovremeni rad (u manufakturama čipaka) tako je mala, $\frac{1}{2}$ penija i t. d. na sat, da stoji u bijednoj suprotnosti s ogromnom štetom koju prekovremeni rad nanosi zdravlju i životnoj snazi radnika... Osim toga, ovako dobiveni mali dodatak mora se često potrošiti na dopunu u sredstvima za okrepljenje.“ (CEC, II., str. XVI., br. 117.)

³⁶ Na primjer, u štamparijama tapeta prije škorašnjeg uvođenja tvorničkog zakona. „Mi radimo bez odmora za jelo, tako da se dnevni posao od $10\frac{1}{2}$ sati svršava u $4\frac{1}{2}$ sata po podne; sve ostalo jest prekovremeni rad, koji rijetko prestaje prije 8 sati uveče, tako da mi stvarno cijelu godinu radimo prekovremeno“ (Mr. Smith's Evidence, u CEC, I., str. 125.)

³⁷ Na primjer u škotskim bjeljarama. „U nekim dijelovima Škotske vladao je u toj industriji (prije uvođenja tvorničkog zakona od 1862. g.) sistem prekovremenog rada, t. j. 10 sati važno je kao normalan radni dan. Za taj rad primao je muškarac 1 šiling i 2 penca. Ali, uz to dolazi dnevni prekovremeni rad od 3 ili 4 sata pri čemu se plaćalo 3 penca po satu. Posljedica tog sistema jest, da čovjek koji radi jedino normalno radno vrijeme zasluži samo 8 šilinga nedjeljno. Bez prekovremenog rada najamnina nije bila dovoljna.“ (RIF, za 30. april 1863., str. 10.) „Posebno plaćanje prekovremenog rada iskušenje je kome radnik ne može odolijevati.“ (RIF, za 30. april 1848., str. 5.) U knjigovežnicama londonskog City-a radi vrlo mnogo djevojčica od 14 do 15 godina, i to po ugovoru o izučavanju zanata koji propisuje određene sate rada. Pa ipak one u posljednjoj nedjelji svakog mjeseca rade od 10, 11, 12 i 1 sat noću zajedno s odraslim radnicima, u vrlo mješovitom društvu. „Njih poslodavci namamljuju (tempt) posebnom nagradom i novcem za dobru večeru“, koju one jedu u obližnjoj krčmi. Veliki razvrat koji se tako stvara (CEC, V., str. 44., br. 191) među ovim „young immortals“ [vječito mladim svijetom] kompenzira se time što one uvezuju i mnogo biblija i poučnih knjiga.

³⁸ Vidi RIF, za 30. april 1863., isto. Ocjenjujući stanje stvari potpuno točno, izjavili su londonski građevinarski radnici, za vrijeme velikog štrajka i isključenja od 1860. g., da će pristati na najamninu od sata samo pod ovim uslovima: 1) da se cijenom radnog sata ustanovi

Opće je poznata činjenica da je najamnina u nekoj industrijskoj grani utoliko niža ukoliko je radni dan duži.³⁹ Tvor- nički inspektor A. Redgrave ilustrirao je to uporednim pre- gledom dvadesetogodišnjeg perioda od 1839. do 1859., iz koga se vidi da je u tvornicama, koje su bile podvrgnute zakonu o desetosatnom radu, najamnina rasla, dok je u tvornicama u kojima se radilo dnevno 14 do 15 sati padala.⁴⁰

Mi smo gore formulirali zakon: *Kad je data cijena rada, onda nadnica ili nedjeljna najamnina zavise od količine pru- ženog rada.* Iz toga zakona proizlazi prije svega ovo: Što je niža cijena rada, to veća mora biti količina rada, ili to duži mora biti radni dan da bi radnik sebi osigurao makar i bi- jednu prosječnu najamninu. Niska cijena rada djeluje ovdje kao poticaj za produživanje radnog dana.⁴¹

Ali, obrnuto, produživanje radnog vremena proizvodi sa svoje strane padanje cijene rada, a s time i nadnice ili ne- djeljne najamnine.

Iz određenja cijene rada razlomkom

$$\frac{\text{dnevna vrijednost radne snage}}{\text{radni dan datog broja sati}}$$

izlazi da puko produživanje radnog dana obara cijenu rada, ako ne bude kakve kompenzacije. Ali iste okolnosti, koje ka- pitalistu pružaju mogućnost da trajno produži radni dan, pru- žaju mu isprva mogućnost, a onda ga prisiljavaju da i nomi- nalno obara cijenu rada dok ne padne cjelokupna cijena pove- ćanog broja sati, t. j. nadnica i nedjeljna najamnina. Ovdje je dovoljno ukazati na dvije okolnosti. Ako jedan čovjek obav- lja posao jednog čovjeka i po ili dva čovjeka, onda raste po- nuda rada, ma da ponuda radnih snaga, koje se nalaze na tržištu ostaje ista. Konkurencija koja se na ovaj način stvara među radnicima osposobljava kapitalista da obori cijenu rada,

normalan radni dan od 9 odnosno 10 sati i da cijena za 1 sat deseto- satnog radnog dana bude veća od cijene za 1 sat devetosatnog radnog dana; 2) da se svaki sat preko normalnog radnog dana smatra kao prekovremeni i da se razmjerno više plaća.

³⁹ „Poznata je činjenica da je tamo, gdje je po pravilu dugo radno vrijeme, najamnina po pravilu niska.” (*RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 9.) „Rad koji radniku donosi najmanje hrane većinom je prekomjerno dug.” (*PHR*, VI., 1863., str. 15.)

⁴⁰ *RIF*, za 30. april 1860., str. 31., 32.

⁴¹ Ručni izrađivači čavala u Engleskoj moraju zbog niske cijene rada raditi dnevno 15 sati da bi istjerali sasvim bijednu nedjeljnu najamninu. „Mnogo, veoma mnogo sati u danu moraju oni dirinčiti da istjeraju 11 penca ili 1 šiling, a od toga idu 2½ do 3 penca na trošenje alata, lože- nje i otpatke željeza.” (*CEC*, III., str. 136., br. 671.) Žene zaslužuju radeći isto radno vrijeme samo 5 šilinga nedjeljno. (Isto, str. 137., br. 674.)

a padanje cijene rada osposobljava ga opet da radno vrijeme još više produži.⁴² Ubrzo pak, ovo raspolaganje anormalnim količinama neplaćenog rada, t. j. količinama koje prelaze prosječni društveni nivo, postaje sredstvom za konkurenciju među samim kapitalistima. Jedan dio robne cijene sastoji se od cijene rada. Neplaćeni dio cijene rada ne mora se uračunati u cijenu robe. On se može pokloniti njenom kupcu. To je prvi korak na koji konkurencija nagoni. Drugi korak na koji ona primorava jest isključivanje iz prodajne cijene robe bar jednog dijela anormalnog viška vrijednosti stvorenog produženjem radnog dana. Na ovaj način se stvara, u prvi mah tu i tamo, a onda se malo po malo utvrđuje anormalno niska prodajna cijena robe i ona otada služi kao postojana podloga kukavne najamnine uz prekomjerno dugo radno vrijeme, dok je početka bila proizvod tih okolnosti. Mi samo nagovješćujemo ovo kretanje, jer analiza konkurencije ne spada ovamo. Ali ipak, dajmo za časak riječ samom kapitalistu: „U Birminghamu je konkurencija među tvorničarima tolika, da je mnogi od nas prisiljen da kao poslodavac čini ono čega bi se inače stidio, pa ipak se ne pravi više novaca („and yet no more money is made”); jedino publika izvlači korist od toga.”⁴³ Čitalac se sjeća onih dviju vrsta londonskih hljebara, od kojih jedni prodaju hljeb po punoj cijeni (the „fullpriced” bakers), a drugi ispod njegove normalne cijene („the underpriced”, „the undersellers”). Oni što prodaju po punoj cijeni ovako su pred parlamentarnom anketnom komisijom optuživali svoje konkurente: „Oni mogu opstati samo zato što, prvo, varaju publiku (falsificirajući robu) i, drugo, što za najamninu, koja se plaća za dvanaestosatni rad, izgule sa svojih ljudi 18 sati rada... Sredstvo kojim se vodi konkurentska borba jest neplaćeni rad radnika (*the unpaid labour*)... Konkurencija među hljebarima uzrok je što je teško ukinuti noćni rad. Oni koji hljeb prodaju ispod cijene naknađuju to time što iz svojih ljudi istjeruju više rada. Ako ja iz mojih ljudi istjerujem samo 12 sati rada, a moj susjed naprotiv 18 ili 20, onda me on mora tući u prodajnoj cijeni. Kad bi radnici mogli ostati kod svog zahtjeva da im se plaća preko-vremeni rad, ovom bi manevru brzo došao kraj... Velik broj

⁴² Ako bi se neki tvornički radnik protivio da radi tradicionalno dugo radno vrijeme, „njega bi za najkraće vrijeme zamijenili drugim, koji je gotov da radi bez obzira na dužinu radnog vremena, i tako bi bio bačen na ulicu.” (*RIF*, za 31. oktobar 1848., Evidence, str. 39., br. 58.) „Ako jedan čovjek radi za dvojicu... profitna stopa uglavnom će se popeti... jer je ova dodata ponuda rada snizila njegovu cijenu.” (Senior: *Three Lectures on the Rates of Wages*, str. 15.)

⁴³ *CEC*, III., Evidence, str. 66., br. 22.

radnika zaposlenih kod hljebara koji prodaju ispod cijene jesu stranci, mladići i drugi koji su prinuđeni da se zadovolje svakom najamninom koju mogu dobiti.”⁴⁴

Ova jeremijada interesantna je i zbog toga što pokazuje kako se u mozgu kapitalista odražuje samo *vanjski izgled odnosa proizvodnje*. Kapitalist ne zna da i *normalna cijena rada* uključuje određenu količinu neplaćenog rada i da je upravo taj neplaćeni rad *normalno* vrelo njegova dobitka. Za njega uopće ne postoji kategorija viška radnog vremena, jer se taj višak sadrži u normalnom radnom danu koji on misli da plaća s nadnicom. Ali on vidi da postoji *prekovremeni* rad, produživanje radnog dana preko granice koja odgovara običnoj cijeni rada. Štoviše, on zahtijeva da njegov konkurent, koji *prodaje ispod cijene*, posebno plaća (extra pay) taj prekovremeni rad. Ali opet ne zna da ta posebna plaća isto tako sadrži *neplaćen rad* kao i cijena običnih sati rada. Recimo da je cijena jednog sata dvanaestosatnog radnog dana 3 penca, vrijednost koja se proizvodi za $\frac{1}{2}$ sata rada, dok je cijena prekovremenog sata 4 penca, vrijednost koja se proizvodi za $\frac{2}{3}$ sata rada. U prvom slučaju kapitalist prisvaja bez plaćanja jednu polovinu, a u drugom jednu trećinu od radnog sata.

GLAVA DEVETNAESTA

NAJAMNINA OD KOMADA

Najamnina od komada samo je *preinačen oblik najamnine od vremena*, kao što je *najamnina od vremena* preinačen oblik vrijednosti ili cijene radne snage.

Kod najamnine od komada izgleda na prvi pogled kao da *upotrebna vrijednost* koju radnik prodaje nije funkcioniranje njegove radne snage, *živi rad*, nego *rad koji se već opredmetio u proizvodu*, i kao da se cijena toga rada ne određuje, kao kod najamnine od vremena, razlomkom

$$\frac{\text{dnevna vrijednost radne snage}}{\text{radni dan datog broja sati}}$$

nego *proizvođačkom sposobnošću radnika*.⁴⁵

⁴⁴ *Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers*. London 1862., str. LII., a na istom mjestu, Evidence, br. 479, 359, 27. Međutim i kod onih koji prodaju po punoj cijeni „rad počinje”, kao što je prije spomenuto i kao što priznaje sam njihov vođa, Bennet, „u 11 sati noću ili i prije, i često traje do 7 sati sljedeće večeri.” (Isto, str. 22.)

⁴⁵ „Sistem rada na komad oznaka je jedne određene epohe u radnikovoj historiji; on je srednji član između položaja običnog nadničara,

Prije svega, već i činjenica da u isto vrijeme i u istim poslovnim granama naporedo postoje i jedan i drugi oblik najamnina, morala bi jako pokolebati uvjerenje onih koji vjeruju tom vanjskom izgledu. Na primjer: „Londonski slagari rade obično od komada, dok je najamnina od vremena izuzetak. Kod slagara u provinciji slučaj je obrnut: najamnina od vremena je pravilo, a najamnina od komada izuzetak. Brodarski tesari u londonskom pristaništu imaju najamninu od komada, u svima ostalim pristaništima najamninu od vremena.”⁴⁶ Često se u jednim te istim sedlarskim radionicama u Londonu za isti posao Francuzima plaća od komada, a Englezima od vremena. U pravim tvornicama gdje je najamnina od komada opće pravilo, čini se u tome iz tehničkih razloga izuzetak za pojedine poslove i ovi se plaćaju od vremena.⁴⁷ Međutim je po sebi jasno da *raznolikost oblika u isplaćivanju najamnine* niukoliko ne mijenja njenu suštinu, ma da jedan oblik može biti povoljniji po razvitak kapitalističke proizvodnje od drugog oblika.

Uzmimo da običan radni dan iznosi 12 sati, od kojih su 6 plaćeni, a 6 neplaćeni. Nek vrijednost koja se u tom radnom danu proizvodi bude 6 šilinga, dakle 6 penca za jedan sat. Neka iskustvo pokaže da radnik koji radi s prosječnim stupnjem intenzivnosti i vještine, koji dakle za proizvodnju nekog proizvoda stvarno upotrebljava samo *društveno potrebno radno*

koji zavisi od kapitalistove volje, i kooperativnog radnika (artizan) koji obećava da će u nedalekoj budućnosti u samom sebi ujediniti i radnika i kapitalista. Radnici na akord stvarno su svoji gospodari, čak i kad rade s kapitalom poduzetnika.” (John Watts: *Trade-Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies*. Manchester 1865., str. 52., 53.) Citiram ovu knjižicu zato što su u njoj skupljena sva davno otrcana, apologetska opća mjesta. Isti g. Watts bio je prije pristalica owerizma i objavio je 1842. god. drugu jednu knjižicu: *Facts and Fictions of Political Economy* u kojoj je pored ostaloga vlasništvo proglašavao za krađu. Ali to je bilo davno.

⁴⁶ T. J. Dunning: *Trades' Unions and Strikes*. London 1860., str. 22.

⁴⁷ Evo kako istovremeno naporedo postojanje ova dva oblika najamnina pogoduje tvorničarskim prevarama. „U jednoj tvornici radi 400 ljudi, od kojih polovina radi na najamninu od komada i stoga joj je u neposrednom interesu da radi prekovremeno. Ostali radnici rade na nadnicu, rade isto koliko i drugi, a za prekovremeni rad ne dobivaju ništa... Rad ovih 200 ljudi za vrijeme od 1/2 sata jednak je radu jedne osobe za vrijeme od 50 sati, odnosno 5/6 nedjeljnog rada jednog čovjeka; zato je on znatna dobit za poduzetnika.” (*RIF*, za 31. oktobar 1860., str. 9.) „Prekovremeni rad još je uvijek jako rasprostranjen; u većini slučajeva sve je udešeno, da se to ne otkrije i da se ne iskuši kazna koju sam zakon predviđa. Ja sam u mnogim prijašnjim izvještajima... ukazao na nepravdu koja se nanosi radnicima koji ne rade na *akord* nego na *nedjeljnu najamninu*.” (Leonhard Horner u *RIF*, za 30. april 1859., str. 8., 9.)

vrijeme, za 12 sati izrađuje 24 komada, bilo da su to odvojeni komadi ili da su mjerljivi dijelovi kakvog složenog proizvoda. U tom slučaju vrijednost ova 24 komada, po odbitku postojanog dijela kapitala koji u sebi sadrže, iznosi 6 šilinga, a vrijednost svakog komada 3 penca. Radnik prima $1\frac{1}{2}$ peni po komadu i tako za 12 sati zasluđuje 3 šilinga. Kao što je kod najamnine od vremena svejedno hoćemo li uzimati da radnik radi 6 sati za sebe, a 6 za kapitalista, ili da od svakog sata radi polovinu za sebe, a polovinu za kapitalista, tako je i ovdje svejedno da li ćemo kazati da je svaki pojedini komad pola plaćen, a pola neplaćen, ili da cijena od 12 komada nadoknađuje samo vrijednost radne snage, dok onih drugih 12 utjelovljavaju višak vrijednosti.

Oblik najamnine od komada isto je tako *iracionalan* kao i oblik najamnine od vremena. Dok, recimo, dva komada robe, po odbitku vrijednosti sredstava za proizvodnju što se u njima sadrži, kao proizvod 1 sata rada *vrijede* 6 penca, dotle radnik prima za njih *cijenu* od 3 penca. Stvarno, najamnina od komada ne izražava *neposredno nikakav odnos vrijednosti*. Ne radi se o tome da se izmjeri vrijednost komada pomoću radnog vremena koje je u njemu otjelovljeno, već naprotiv o tome da se rad koji radnik troši izmjeri pomoću broja komada koje je proizveo. Kod najamnine od vremena rad se mjeri njegovim neposrednim vremenskim trajanjem, kod najamnine od komada količinom proizvoda u kojoj se zgusnuo rad utrošen za jedno određeno vrijeme.⁴⁸ U krajnjoj analizi, cijena samog radnog vremena određena je *jednadžbom: vrijednost dnevnog rada = dnevna vrijednost radne snage*. Dakle, najamnina od komada samo je izmijenjen oblik najamnine od vremena.

Sad da malo izbliže razmotrimo karakteristične osobine najamnine od komada.

Ovdje *kakvoću rada* kontrolira sam posao, koji mora biti prosječne valjanosti, ako se hoće da cijena od komada bude potpuno isplaćena. U ovom pogledu najamnina od komada postaje izvanredno bogat izvor zakidanja najamnine i prijevara od strane kapitalista.

Ona pruža kapitalistima jednu potpuno određenu mjeru za *intenzivnost rada*. Samo ono radno vrijeme koje se otjelovi u unaprijed određenoj i iskustvom utvrđenoj količini robe važi

⁴⁸ „Najamnina se može mjeriti na dva načina: ili trajanjem rada, ili njegovim proizvodom.” (*Abregé élémentaire des principes de l'Economie Politique*, Paris 1796., str. 32.) Pisac ovog anonimnog spisa jest G. Garnier.

kao društveno potrebno radno vrijeme i kao takvo se plaća. Stoga se u većim krojačkim radionicama izvjestan komad rada, na pr. prsluk i t. d., zove sat, pola sata i t. d. računajući sat po 6 penca. Iz prakse se zna, koliko je prosječni proizvod jednog sata. Kad se moda promijeni, kad su u pitanju popravci i t. d., nastaje između poslodavaca i radnika spor da li je neki određen komad rada — jednom satu i t. d. dok i ovdje ne odluči iskustvo: Slično je i u londonskim radionicama namještaja i t. d. Ako radnik nema prosječnu proizvođačku sposobnost i uslijed toga nije kadar svršiti *minimum dnevnog posla*, otpuštaju ga.⁴⁹

Kako ovdje sâm oblik najamnine kontrolira kakvoću i intenzivnost rada, to veliki dio *nadzora nad radom* postaje suvišan. Zato najamnina od komada sačinjava i podlogu prije izloženog *modernog kućnog rada* i podlogu hijerarhijski raščlanjenog sistema eksploatacije i ugnjetavanja. Ovaj sistem ima dva osnovna oblika. S jedne strane, najamnina od komada olakšava da se između kapitalista i najamnog radnika uvuku *paraziti, da se rad daje u podzakup* („subletting of labour”). Dobit tih posrednika proistječe isključivo iz *razlike* između cijene rada koju plaća kapitalist i onog *dijela* te cijene koju posrednici stvarno daju radnicima.⁵⁰ Ovaj sistem nosi u Engleskoj karakteristično ime: „*Sweating-System*” (znojni sistem). S druge strane, najamnina od komada dozvoljava kapitalistu da s glavnim radnikom — u manufakturi s vođom grupe, u rudniku s kopačem i t. d., u tvornici s pravim strojnim radnikom — ugovori toliko i toliko od komada, a od te cijene onda sâm glavni radnik plaća svoje pomoćne radnike koje sâm pogđa. Eksploatacija radnika od strane kapitala ostvaruje se u ovom slučaju pomoću eksploatacije radnika od strane radnika.⁵¹

⁴⁹ „Prelcu se daje određena količina pamuka, a on ima da poslije izvjesnog vremena namjesto pamuka preda određenu težinu konca ili prede izvjesne finoće, i dobije toliko i toliko za funtu predate prede. Ako je proizvod manjkav u pogledu kakvoće, on biva kažnjen; ako je za jedno daće vrijeme izradio količinu ispod određenog minimuma, onda ga otpuštaju i dovode na njegovo mjesto vještijeg radnika.” (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. [316.] 317.)

⁵⁰ „Kad posao prolazi kroz ruke mnogo njih, koji svi hoće da sudjeluju u dobiti, a stvarno radi samo posjednji, onda je plaća koju radnik prima bijedna i nerazmjerna.” (*CEC*, II., str. LXX., br. 424.)

⁵¹ Čak i apologetičar Watts kaže: „Akordni sistem znatno bi se popravio kad bi svi radnici zaposleni na jednom poslu neposredno sudjelovali u ugovoru razmjerno svojim sposobnostima, umjesto što je jedan čovjek zainteresiran da pretjerano napreže svoje drugove, misleći samo na svoju korist.” (Isto, 53.) O gadostima ovog sistema vidi *CEC*, III., str. 66., br. 22, str. 11., br. 124, str. XI., br. 13, 53, 59 i t. d.

Kad najamnina od komada već postoji, onda je prirodno da je u radnikovu ličnom interesu da svoju radnu snagu što intenzivnije napregne, a ovo olakšava kapitalistu da podigne *normalni stepen intenzivnosti*.^{51a} Isto tako je radnikov lični interes da *produži radni dan*, jer to povećava njegovu nadnicu ili nedjeljnu najamninu.⁵² Tako nastupa reakcija koju smo već spomenuli kod najamnine od vremena, s tom razlikom što produženje radnog dana, čak i kad najamnina od komada ostaje postojana, samo sobom uključuje padanje *cijene rada*.

S najamninom od vremena vlada s malo izuzetaka *jednaka najamnina* za iste funkcije, dok se s najamninom od komada cijena rada doduše mjeri određenom količinom proizvoda, ali se nadnica i nedjeljna najamnina mijenjaju prema individualnim razlikama radnika, od kojih jedan izrađuje samo minimum proizvoda za dato vrijeme, drugi prosječnu količinu, a treći preko prosječne. Tu se u pogledu stvarnih prihoda javljaju velike razlike, već prema razlici u vještini, snazi, energiji, izdržljivosti i t. d. svakoga radnika.⁵³ Razumije se da ovo ne može izmijeniti ništa u općem odnosu između kapitala i najamnog rada. Prvo, individualne razlike potiru se za cjelo-

^{51a} Često se i umjetnim putem podupire ovaj prirodni rezultat. Tako se u londonskim tvornicama strojeva prakticira stara smicalica „da kapitalist izabere za vođu neke radničke grupe čovjeka izvanredne tjelesne snage i okretnosti. Svaka tri mjeseca ili u drugim rokovima on mu plaća posebnu nagradu pod pogodbom da čini sve što može da svoje suradnike, koji primaju samo *običnu najamninu*, potiče na krajnju revnost... Ovo će nam bez daljeg komentara objasniti zašto se kapitalisti žale na Trade Unione da koče djelatnost, veću umješnost i radnu snagu” („*stinting the action, superior skill and working power*”). (Dunning: „*Trades' Unions and Strikes*. London 1860., str. 22., 23.) Pošto je pisac i sam radnik i sekretar jednog Trade Uniona moglo bi se ovo uzeti kao pretjerano. Ali pogledajte na pr. u „*highly respectable*” [visoko poštovanoj] poljoprivrednoj enciklopediji *J. Ch. Mortona* članak: „*Labourer*”, gdje se ova metoda preporučuje zakupnicima kao odlična.

⁵² „Svi koji su plaćani od komada... imaju koristi od prekoračavanja zakonskih granica radnog dana. Ova gotovost na prekovremeni rad opaža se osobito kod žena koje rade kao tkalje i namotačice.” (*RIF* za 30. april 1858., str. 9.) „Ovaj sistem najamnine od komada, *tako koristan po kapitaliste*... ide direktno za tim da mlađog lončarskog radnika potakne na veći prekovremeni rad za ono 4 do 5 godina kad ga plaćaju od komada ili po niskoj cijeni. To je jedan od glavnih uzroka kome treba pripisati, što su lončari fizički degenerirali.” *CEC*, I., str. XIII.

⁵³ „U svakoj grani gdje se rad plaća od *komada*, dakle u akordu... *najamnine* mogu u iznosu vrlo jako odstupati jedna od druge... Ali gdje se radi na *nadnicu*, postoji uglavnom najamnina *jednake visine*... koju i poslodavci i radnici smatraju kao mjeru za prosječnu proizvodjačku sposobnost radnika u dotičnoj grani.” (Dunning: *Trades' Unions and Strikes*, str. 17.)

kupnu radionicu, te ona za određeno radno vrijeme daje prosječan proizvod; plaćena ukupna najamnina bit će prosječna najamnina u toj grani. Drugo, razmjer između najamnine i viška vrijednosti ostaje nepromijenjen, jer individualnoj najamnini svakog radnika odgovara masa viška vrijednosti koju on individualno stvara. Ali mogućnost većeg zamaha, koju najamnina od komada pruža individualnosti, ima s jedne strane tendenciju da razvije individualnost, a s tim i osjećanje slobode, samostalnost i samokontrolu radnika, dok s druge strane teži da razvije *konkurentsku borbu među samim radnicima*. Stoga najamnina od komada ima tendenciju da dižući individualne najamnine iznad prosječnog nivoa snizi sam taj nivo. Ali tamo gdje se određena najamnina od komada već odavno tradicijom učvrstila i gdje je zbog toga njeno *obaranje* nailazilo na naročite teškoće, tu tvorničari *izuzetno* pribjegose i nasilnom pretvaranju u najamninu od vremena. Protiv toga je na pr. bio 1860. g. veliki štrajk tkalaca vrpce u Coventry-u.⁵⁴ Naposljetku, najamnina od komada glavni je oslonac prije izloženog sistema najamnine od sata.⁵⁵

⁵⁴ „Rad zanatlijskih pomoćnika regulira se od dana ili od komada (à la journée ou à la pièce)... Majstori približno znaju koliko posla radnici na dan mogu obaviti u svakom zanatu, pa ih zato često plaćaju razmjerno poslu koji izrade; na taj način ovi pomoćnici rade u svom interesu što više mogu i bez ikakvog nadzora.” (Cantillon: *Essai sur la Nature du Commerce en général*, izd. Amsterdam 1756., str. 185., 202. Prvo izdanje izašlo je 1755.) Cantillon (Kantijon) iz koga su Quesnay (Kenej), sir James Steuart i A. Smith izobilno crpili, već ovdje prikazuje najamninu od komada kao izmijenjen oblik najamnine od vremena. Cantillonovo francusko izdanje obilježeno je u naslovu kao prijevod s engleskog, ali englesko izdanje: *The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philipp Cantillon, late of the City of London, Merchant*, ne samo što je kasnijeg datuma (od 1759. g.) nego i svojim sadržajem pokazuje da je kasnija prerada. Tako se na pr. u francuskom izdanju još ne spominje Hume, dok naprotiv u engleskom Petty tek ponegdje figurira. Englesko je izdanje manje značajno u teorijskom pogledu, ali sadrži svakojakih podataka koji se odnose na englesku trgovinu, na trgovinu plemenitim metalima i t. d., čega u francuskom tekstu nema. Prema tome, riječi u naslovu „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.” („uzeto poglavito iz rukopisa jednog vrlo duhovitog, sada pokojnog gospodina i preuđeseno i t. d.”) izgleda da su gola izmišljotina, što odgovara tadašnjem običaju.

⁵⁵ „Koliko puta smo vidjeli da je u ponekim radionicama bilo namješteno mnogo više radnika nego što je rad stvarno iziskivao! Radnici se često uzimaju u očekivanju kakve narudžbe koja je još sasvim neizvjesna i koja ponekad postoji samo u uobraženju; budući da ih plaćaju *po akordu*, tvorničari znaju da se ne izlažu nikakvoj opasnosti, budući da *sve izgubljeno vrijeme* pada na teret nezaposlenih.” (H. Gregoir: *Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles*. Bruxelles 1865., str. 9.)

Iz dosadašnjeg izlaganja izlazi da je *najamnina od komada* oblik najamnine koji najbolje odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje. Iako nikako nije nova — između ostaloga ona službeno figurira pored najamnine od vremena u francuskim i engleskim radničkim zakonima 14. vijeka — dobila je veći zamah tek za vrijeme pravog manufakturnog perioda. U herojskom periodu krupne industrije, naročito od 1797. do 1815., ona služi kao poluga za produživanje radnog vremena i obaranja najamnine. Veoma važan materijal o kretanju najamnine u tom periodu nalazi se u Plavim knjigama: *Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws* (parlamentarna sesija od 1813.—14.) i *Reports from the Lords Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto*. (Sesija od 1814.—1815.) Tu će čitalac naći dokumentiran dokaz za neprekidno padanje cijene rada od početka anti Jakobinskog rata. U tkaonicama, na pr., najamnina od komada bila je toliko pala, da je uprkos jako produženom radnom danu nadnica stajala niže nego prije. „Stvarni tkalčev prihod mnogo je manji nego prije; nekada je on daleko nadmašivao obične radnike, sad je gotovo jednak s njima. Doista, razlika između najamnine kvalificiranog i običnog radnika sada je mnogo nezatnija negoli ma u kom prijašnjem periodu.”⁵⁶ Kakvu je slabu korist imao seoski proletarijat od pojačane intenzivnosti i produženja rada, nastalih uslijed najamnine od komada, pokazat će slijedeće mjesto uzeto iz jednog spisa pisanog u obranu zemljoposjednika i zakupnika. „Najveći dio poljoprivrednih radova vrše ljudi koji su najmljeni *na dan* ili *od komada*. Njihova nedjeljna najamnina iznosi otprilike 12. šilinga; i ma da se može uzeti da čovjek koji radi *od komada*, imajući jači poticaj za rad, zasluži 1 ili možda 2 šilinga nedjeljno više no kad bi radio na nadnicu, ipak, kad se uzme u račun njegov cjelokupni dohodak, izlazi da se ovaj dobitak potire njegovom manjom zaposlenošću u toku godine... Osim toga naći će se da najamnine tih ljudi stoje u izvjesnom odnosu prema cijenama potrebnih životnih namirnica, tako da je čovjek s dvoje djece *kadar izdržavati svoju porodicu bez parohijske potpore*.”⁵⁷ Tko je dakle imao troje djece već je bio upućen na milosrđe. U pogledu činjenica koje je parlament bio objavio, izjavio je tada Malthus: „Priznajem da s nezadovoljstvom gledam kako se

⁵⁶ *Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*. London 1815., str. 48.

⁵⁷ *A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*. London 1814., str. 4., 5.

praksa najamnine od komada jako raširila. Raditi uistinu težak posao 12 ili 14 sati dnevno, u iole dužim periodima vremena, i suviše je za jedno ljudsko biće."⁵⁸

U radionicama na koje se proteže tvornički zakon, najamnina od komada postaje opće pravilo, jer u njima kapital može proširiti radni dan još samo pojačanjem intenzivnosti.⁵⁹

Kad se mijenja proizvodnost rada, ista količina proizvoda predstavlja veće ili manje radno vrijeme. Mijenja se, dakle, i najamnina od komada, jer je ona izraz cijene nekog određenog radnog vremena. U našem gornjem primjeru proizvodilo se 24 komada za 12 sati, dok je vrijednost proizvođena za 12 sati bila 6 šilinga, dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga, cijena jednog sata rada 3 penca, a najamnina od jednog komada $1\frac{1}{2}$ peni. Jedan komad bio je usisao $\frac{1}{2}$ sata rada. Ako se sada, možda uslijed udvostručene proizvodnosti rada, za isti radni dan izrađuje 48 komada umjesto 24, a sve ostale okolnosti ostanu neizmijenjene, onda najamnina od komada pada od $1\frac{1}{2}$ penija na $\frac{3}{4}$, jer sada svaki komad predstavlja samo $\frac{1}{4}$, a ne više $\frac{1}{2}$ radnog sata. $24 \times 1\frac{1}{2}$ peni = 3 šilinga, a isto je tako i $48 \times \frac{3}{4}$ penija = 3 šilinga. Drugim riječima: najamnina od komada pada u istom razmjeru u kojem raste broj komada proizvođenih za jedno isto vrijeme,⁶⁰ dakle u istom razmjeru u kojem opada radno vrijeme utrošeno na jedan isti komad. Ovo mijenjanje najamnine od komada, ukoliko je čisto nominalno, izaziva neprestane borbe između kapitalista i radnika, bilo što kapitalist iskorištava priliku da cijenu rada stvarno snizi, bilo što s povećanjem proizvodne snage rada ide i povećanje njegove intenzivnosti, bilo što radnik uzima ozbiljno

⁵⁸ Malthus: *Inquiry into the Nature and Progress of Rent* [str. 49., primjedba].

⁵⁹ „Radnici koji rade od komada sačinjavaju vjerojatno četiri petine svih tvorničkih radnika.” (*RIF*, za 30. april 1858., str. 9.)

⁶⁰ „Proizvodna snaga njegova stroja predilice točno se mjeri, i nagrada za rad, koji se pomoću nje vrši, opada s a rastenjem njene proizvodne snage, ma da ne u istom razmjeru.” (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 317.) Ovo što je na kraju uljepšao, Ure je sam porekao. On priznaje na pr. da zbog produženja „mule”-predilice radnik mora nešto više raditi. Rad dakle ne opada u onoj mjeri u kojoj raste njegova proizvodnost. Zatim: „Ovim povećavanjem podiže se proizvodna snaga stroja za $\frac{1}{5}$. Kad to nastupi prelcu se za izrađeni posao više ne plaća kao prije. Ali budući da se njegova najamnina ne snižava za $\frac{1}{5}$, to poboljšanje mašinerije povećava njegov prihod za svaki sat rada” — ali, ali — „ovo izlaganje treba unekoliko ispraviti. ... Sada prelac mora iz $\frac{1}{2}$ šilinga što ima više, platiti nešto više za mlade pomoćne snage, a u isto vrijeme istiskuju se odrasli radnici” (isto, str. [320.] 321.), što nikako ne ođaje tendencije za penjanjem najamnine.

prividnost kao da mu se najamninom od komada plaća proizvod, a ne radna snaga, te se stoga opire sniženju najamnine kojemu ne odgovara sniženje prodajne cijene robe. „Radnici brižljivo motre na cijenu sirovina i na cijenu fabriciranih dobara, te su stoga kadri točno procijeniti profite svojih poslodavaca.”⁶¹ Takvu pretenziju kapital s pravom odbija kao krupnu zabludu u pogledu prirode najamnog rada.⁶² On diže graju protiv te drske želje da se udari porez na napredak industrije, i izjavljuje bez okolišanja da se radnika proizvodnost uopće ne tiče.⁶³

GLAVA DVADESETA

NACIONALNA RAZLIČNOST NAJAMNINA

U petnaestoj glavi bavili smo se raznovrsnim kombinacijama koje mogu da izazovu promjenu u apsolutnoj ili u relativnoj (t. j. upoređenoj s viškom vrijednosti) veličini vrijednosti radne snage, dok je opet s druge strane količina životnih namirnica, u kojima se ostvaruje cijena radne snage, mogla imati drukčije kretanje, nezavisno⁶⁴ od promjena te cijene. Kako smo već napomenuli, svi se oni zakoni jednostavnim prelaskom *vrijednosti, odnosno cijene radne snage*, u egzote-

⁶¹ X. Fawcett: *The Economic Position of the British Labourer*. Cambridge and London 1865., str. 178.

⁶² U londonskom listu „Standard” od 26. oktobra 1861. g. nalazi se izvještaj o procesu koji je pred mirovnim sucima u Rochdale-u (Ročdelu) vodila firma *John Bright et Co.* (Džon Brajt i Komp.) „protiv predstavnika *sindikata tkalaca sagova* radi zastrašivanja. Ortaci Bright bili su uveli novu mašineriju koja je mogla proizvoditi 200 jardi sagova za isto vrijeme i s istim radom(!) koji je prije bio potreban za proizvodnju 160 jardi. Radnici nisu mogli imati nikakve pretenzije da sudjeluju u dobiti, koju su njihovi poslodavci postigli na taj način što su svoje kapitale upotrijebili na nabavku novih strojeva. Stoga gg. Bright predložio je da se najamnina snizi od 1½ na 1 peni od jarda pri čemu su dakle ostavljali radnicima potpuno isti prihod za učinjeni rad. Ali je ovo bilo nominalno sniženje najamnine, o čemu radnici, kako se tvrdi, nisu prethodno bili obaviješteni”.

⁶³ „U svojoj težnji da održe najamninu, Trade Unioni traže da *sudjeluju* u dobiti koju donosi usavršena mašinerija! (Quelle horreur! [Kakav užas!]) ... oni zahtijevaju veću najamninu zato što je rad skraććen ... drugim riječima, oni teže da udare porez na usavršavanja u industriji.” (*On Combination of Trades*. Novo izd. London 1834., str. 42.)

⁶⁴ „Netočno je reći da se najamnina popela” (riječ je ovdje o njemu novčanom izrazu) „zato što je njome kupljena veća količina jeftinijeg artikla.” *David Buchanan* (Bjukenen) u svom izdanju *Smithovog djela Wealth of Nations*, 1814., sv. I, str. 417., primjedba.)

rični oblik [vidljiv samo na površini] *najamnine*, pretvaraju u *zakone kretanja najamnine*. Ono što se u okviru ovoga kretanja ispoljava kao promjena kombinacije, može se za različite zemlje pokazivati kao *istovremena različenost među nacionalnim najamninama*. Pri upoređivanju nacionalnih najamnina moraju se dakle imati u vidu svi momenti koji određuju *promjenu* veličine vrijednosti radne snage: cijena i opseg prirodnih i historijski razvijenih najprećih životnih potreba, troškovi oko obrazovanja radnika, uloga ženskog i dječjeg rada, proizvodnost rada, njegova intenzivna i ekstenzivna veličina. Čak i površno poređenje zahtijeva da se prije svega prosječna nadnica za iste poslove u različnim zemljama svede na radne dane jednake dužine. Pošto se nadnice tako budu izjednačile, mora se opet najamnina od vremena prevesti na najamninu od komada, jer je samo ova mjerilo, kako za proizvodnost, tako i za intenzivnu veličinu rada.

U svakoj zemlji postoji izvjesna srednja intenzivnost rada. Ako je rad, utrošen na proizvodnju neke robe, manje intenzivan, znači da je utrošeno više radnog vremena nego što je društveno potrebno; zato se on ne računa kao rad normalne kakvoće. Jedino onaj stepen intenzivnosti, koji stoji iznad prosječnog nacionalnog stepena, mijenja u nekoj datoj zemlji mjeru vrijednosti koju imamo u pukom trajanju radnog vremena. Drukčije je na svjetskom tržištu, prema kome pojedinačne zemlje stoje kao sastavni dijelovi prema cjelini. Srednja intenzivnost rada u svakoj zemlji je drukčija; ovdje veća, tamo manja. Ove nacionalne prosječne veličine sačinjavaju dakle jednu skalu, čija je jedinica mjere prosječna jedinica svjetskog rada. Prema tome, *intenzivniji* nacionalni rad, upoređen s manje intenzivnim, proizvodi za jednako vrijeme više vrijednosti, koja se izražava u više novca.

Nešto što još više modificira zakon vrijednosti u njegovoj internacionalnoj primjeni, jest što na svjetskom tržištu i *proizvodniji* nacionalni rad važi kao intenzivniji, dokle god konkurencija ne prisili proizvodnju naciju da prodajnu cijenu svojih roba spusti na njihovu vrijednost.

Što je u nekoj zemlji razvijenija kapitalistička proizvodnja, to se više u njoj i prosječna intenzivnost i proizvodnost nacionalnog rada izdižu iznad međunarodnog nivoa.^{61a} Različite količine robe iste vrste, koje su u raznim zemljama proizvedene za jednako radno vrijeme, imaju dakle nejednake međuna-

^{61a} Na drugom mjestu ćemo ispitati koje okolnosti mogu, u pogledu proizvodnosti, izmijeniti ovaj zakon za pojedine grane proizvodnje.

rodne vrijednosti koje se izražavaju u različnim cijenama, t. j. u novčanim sumama različnim već prema tome kakva im je međunarodna vrijednost. Prema tome će relativna vrijednost novca biti manja u naciji gdje je kapitalistički način razvijeni, nego u naciji kod koje je manje razvijen. Iz toga slijedi da će kod prve nacije biti veća i nominalna najamnina, novčani ekvivalent radne snage, što nikako ne znači da to važi i za stvarnu najamninu, t. j. za životne namirnice koje se radniku stavljaju na raspolaganje.

Ali i kad ne uzmemo u obzir ovu relativnu različnost novčane vrijednosti u raznim zemljama, često ćemo naći da je nadnica, nedjeljna najamnina i t. d. veća kod nacije s razvijenim načinom proizvodnje, dok je relativna cijena rada, t. j. cijena rada u odnosu prema višku vrijednosti i prema vrijednosti proizvoda, veća kod kapitalistički manje razvijene nacije.⁶⁵

J. V. Kawel (Dž. V. Kael), član komisije za ankete u tvornicama od 1883. g., došao je poslije brižljive ankete u predionicama do zaključka „da su u Engleskoj najamnine zbilja niže za tvorničare nego na kontinentu, ma da za radnike mogu biti više”. (Ure: *Philosophy of Manufactures*, str. 314.) Engleski tvornički inspektor Alexander Redgrave dokazuje u tvorničkom izvještaju od 31. oktobra 1866. g. pomoću uporedne statistike s kontinentalnim državama, da je kontinentalni rad, uprkos nižoj najamnini i mnogo dužem radnom vremenu, mnogo skuplji u odnosu prema proizvodu nego engleski. Jedan engleski direktor (manager) tvornice pamuka u Oldenburgu izjavio je da radni dan tamo traje od 5¹/₂ izjutra do 8 uveče zajedno sa subotom, i da tamošnji radnici, pod engleskim

⁶⁵ Polemizirajući protiv A. Smitha kaže James Anderson (Džems Enderson): „Vrijedi spomenuti i to, da je u siromašnijim zemljama, gdje su zemljišni proizvodi, a naročito žito, jeftiniji, prividna cijena rada doduše obično niža, pa ipak je ona tamo stvarno viša nego u drugim zemljama. Jer najamnina koja se daje radniku za dan ne predstavlja istinsku cijenu rada, ma da je ona njegova prividna cijena; prava se cijena sastoji u onome što određena količina izrađenog proizvoda stvarno stoji poduzetniku. Kad stvar promatramo pod ovom svjetlošću, vidimo da je rad gotovo u svima slučajevima jeftiniji u bogatim zemljama nego u siromašnim, ma da je cijena žita i drugih životnih namirnica po pravilu mnogo niža u posljednjim nego u prvim... Rad, mjereno na dan, mnogo je jeftiniji u Škotskoj nego u Engleskoj... Rad od komada uglavnom je jeftiniji u Engleskoj.” (James Anderson: *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.* Edinburgh 1777., str. 350., 351.) — Obrnuto, nisko stanje najamnine povlači od svoje strane poskupljivanje rada. „Rad je skuplji u Irskoj nego u Engleskoj, uprkos tome, ili baš zbog toga što su najamnine tamo utoliko niže.” (Br. 2.074 u *Royal Commission on Railways. Minutes*, 1867.)

nadzornicima, ne izrađuju za to vrijeme koliko Englezi za 10 sati, a još mnogo manje kad rade pod nadzorom Nijemaca. Najamnina je, veli on, mnogo niža negoli u Engleskoj, u mnogim slučajevima i za 50%, ali je broj radnika u odnosu prema mašineriji mnogo veći; u mnogim odjeljenjima odnos je 5 : 3. G. Redgrave daje točne pojedinosti o ruskim tvornicama pamuka. Podatke mu je dobavio neki engleski direktor koji je tamo odskora zaposlen. Na tom ruskom tlu, tako plodnom svakojakim bestidnostima, u punom su cvjetanju stari užasi iz perioda djetinjstva engleskih tvornica. Upravitelji su, razumije se, Englezi, jer domaći ruski kapitalist nije sposoban za tvorničke poslove. Uprkos pretjeranom, besprekidnom danonoćnom radu i bijednim nadnicama, ruski tvorničar vegetira jedino zahvaljujući zaštitnim carinama. — Naposljetku pružit ću i jedan uporedni pregled g. Redgrave-a o prosječnom broju vretena na tvornicu i prelca u različitim evropskim zemljama. Sam g. Redgrave napominje da je ove brojeve prikupio prije nekoliko godina, a da je od tog vremena u Engleskoj porasla i veličina tvornica i broj vretena na radnika. Ali on pretpostavlja razmjerno jednak napredak u pobrojanim kontinentalnim zemljama, tako da su podaci zadržali svoju vrijednost za poređenje.

Prosječni broj vretena na tvornicu

U Engleskoj	12.600 vretena
U Švicarskoj	8.000 „
U Austriji	7.000 „
U Saskoj	4.500 „
U Belgiji	4.000 „
U Francuskoj	1.500 „
U Pruskoj	1.500 „

Prosječni broj vretena na jednu osobu

U Francuskoj	14 vretena
U Rusiji	28 „
U Pruskoj	37 „
U Bavarskoj	46 „
U Austriji	49 „
U Belgiji	50 „
U Saskoj	50 „
U manjim njemačkim državama	55 „
U švicarskoj	55 „
U Vel. Britaniji	74 „

„Ovo poređenje je”, kaže g. Redgrave, „pored drugih razloga, nepovoljno za Veliku Britaniju naročito i zbog toga, što u njoj postoji vrlo velik broj tvornica u kojima je s pre-

denjem spojeno i strojno tkanje (dok na tabeli tkalci nisu izuzeti). Inozemne tvornice naprotiv su većinom samo predionice. Kad bismo mogli upoređivati potpuno jednake stvari, ja bih mogao navesti mnoge predionice pamuka u mome kotaru, u kojima predilica sa 2.200 vretena, koju nadzire jedan jedini čovjek („minder”) s dvjema pomagačicama, izrađuje dnevno 220 funti pređe u dužini od 400 engleskih milja.” (RIF, za 31. oktobar 1866., str. 31.—37. i dalje.)

Poznato je da su engleska društva poduzela građenje željeznica kako u istočnoj Evropi, tako i u Aziji, i da pri tom zapošljavaju pored domaćih i izvjestan broj engleskih radnika. Prisiljeni praktičnim potrebama da ovako vode računa o nacionalnim razlikama u intenzivnosti rada, nisu od toga imali nikakve štete. Njihovo iskustvo nas uči da se relativna cijena rada (u odnosu prema proizvodu) uglavnom kreće obratno od visine najamnine, iako ta manje više odgovara srednjoj intenzivnosti rada.

U „Ogledu o stopi najamnine”,⁶⁶ jednom od svojih najranijih ekonomskih spisa, pokušava H. Carey dokazati da različite nacionalne najamnine stoje u upravnom razmjeru sa stepenom proizvodnosti nacionalnih radnih dana, te iz tog internacionalnog odnosa povlači zaključak, da se najamnina uopće diže i pada s proizvodnošću rada. Čitava naša analiza proizvodnje viška vrijednosti dokazuje besmislenost tog zaključka, čak da je Carey baš i dokazao svoje premise umjesto što je po svom običaju savršeno nekritički izmiješao prikupljeni statistički materijal. Najljepše je to što on i ne tvrdi da stvar zbilja tako stoji kako bi po teoriji morala stajati. On naime nalazi da je *miješanje države* falsificiralo *prirodni ekonomski odnos*. Zato se nacionalne najamnine moraju tako izračunavati kao da onaj njihov dio, koji država uzima u obliku poreza, pripada samim radnicima. Zar g. Carey nije mogao još malo produžiti misao i upitati se, nisu li ti „državni troškovi” također „prirodni plodovi” kapitalističkog razvitka? Takvo rasuđivanje bilo bi sasvim dostojno čovjeka koji je najprije objavio da su kapitalistički odnosi proizvodnje vječiti zakoni prirode i uma, čiju slobodnu harmoničnu igru ometa jedino *miješanje države*, a poslije otkrio kako demonski utjecaj Engleske na svjetskom

⁶⁶ *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World.* Philadelphia 1835.

tržištu, utjecaj koji kao da ne potječe iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje, čini nužnim *miješanje države*, t. j. *državnu zaštitu* onih zakona prirode i uma, drugim riječima protekcionistički sistem [sistem zaštitnih carina]. On je pored toga otkrio da teoreme Ricarda i drugih, u kojima su formuli-rane postojeće društvene suprotnosti i protivurječnosti, nisu misaoni proizvod stvarnog ekonomskog kretanja, nego da su, naprotiv, stvarne suprotnosti kapitalističke proizvodnje u Engleskoj i drugdje rezultat teorije Ricarda i drugih! Najzad, on je otkrio da je u krajnjoj analizi *trgovina* ona sila koja uništava urođene ljepote i harmonije kapitalističkog načina proizvodnje. Još jedan korak dalje, pa bi možda otkrio da je jedina nezgoda kapitalističke proizvodnje sam kapital. Samo je ovako strahovito nekritičan i tako lažno učen čovjek zaslužio da uprkos njegovoj protekcionističkoj herezi postane *tajno vrela* harmonične mudrosti jednog Bastiata i svih drugih su-vremenih optimističkih pristalica slobodne trgovine.

PROCES AKUMULACIJE KAPITALA

Prvo kretanje koje izvrši količina vrijednosti određena da funkcionira kao kapital jest pretvaranje izvjesne sume novca u sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Ono se odigrava na tržištu, u oblasti prometa. Druga faza kretanja, proces proizvodnje, završena je čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u robu čija vrijednost nadmašava vrijednost njenih sastavnih dijelova, koja dakle sadrži vrijednost prvobitnog predujmljenog kapitala povećanu viškom vrijednosti. Ove robe moraju se zatim opet baciti u oblast prometa. Valja ih prodati, unovčiti njihovu vrijednost, pretvoriti taj novac ponovo u kapital, i tako stalno iznova. Ovo kruženje, koje uvijek ide kroz iste uzastopne faze, sačinjava promet kapitala.

Prvi uslov akumulacije jest da kapitalistu pođe za rukom da proda svoju robu i da najveći dio novca koji je na taj način dobio, ponovo pretvori u kapital. U slijedećem izlaganju polazi se od pretpostavke da kapital prolazi kroz proces svoga prometa na normalan način. Podrobnija analiza toga procesa ostaje za Drugu knjigu.

Kapitalist koji *proizvodi* višak vrijednosti, t. j. koji neposredno isisava neplaćen rad iz radnika i fiksira ga u robama, jest doduše prvi prisvajač, ali nikako nije i posljednji vlasnik viška vrijednosti. On ga kasnije mora *dijeliti* s kapitalistima koji u cjelini društvene proizvodnje vrše druge funkcije, sa zemljoposjednikom i t. d. Stoga se višak vrijednosti *cijepa* na različne dijelove. Njegovi odlomci pripadaju osobama različitih kategorija i dobijaju različne *oblike*, koji su jedan prema drugom nezavisni, kao što su profit, kamata, trgovinska dobit, zemljišna renta i t. d. O ovim *preobraženim oblicima viška vrijednosti* moći ćemo raspravljati tek u Trećoj knjizi.

Prema tome mi ovdje uzimamo, s jedne strane, da kapitalist koji proizvodi robu *prodaje* nju po vrijednosti, te se ne ćemo dalje zadržavati na njegovom vraćanju na robno tržište, niti na novim oblicima koje kapital uzima u prometnoj oblasti, niti na konkretnim uslovima reprodukcije koji se iza tih

oblika kriju. S druge strane, smatramo kapitalističkog proizvođača kao vlasnika *čitavog* viška vrijednosti ili, ako se hoće, kao predstavnika svih njegovih saučesnika u pljački. To znači da akumulaciju promatramo najprije *apstraktno*, t. j. naprosto kao moment neposrednog procesa proizvodnje.

Uostalom, ukoliko ima akumulacije, kapitalistu polazi za rukom da proizvedenu robu proda i da novac koji je za nju dobio, ponovo pretvori u kapital. Zatim: razlamanje viška vrijednosti na različite komade niukoliko ne mijenja njegovu prirodu, niti uslove koji su potrebni da on postane element akumulacije. Ma koliki razmjer viška vrijednosti kapitalistički proizvođač zadržavao za samog sebe ili ustupao drugima, uvijek je on prvi koji ga prisvaja. Ono, dakle, što nam u izlaganju akumulacije služi kao pretpostavka, pretpostavlja se i u njenom stvarnom procesu. S druge strane, cijepanje viška vrijednosti i posredničko kretanje prometa zamračuju *jednostavni osnovni oblik* procesa akumulacije. Zbog toga njegova čista analiza zahtijeva da zasad apstrahiramo od svih pojava koje prikrivaju unutrašnju igru njegova mehanizma.

GLAVA DVADESET PRVA

JEDNOSTAVNA REPRODUKCIJA

Ma kakav bio društveni oblik procesa proizvodnje, on uvijek mora biti kontinuelan, t. j. mora periodično prolaziti neprestano nanovo kroz iste stadije. Kaogod što društvo ne može prestati da troši, tako ne može prestati ni da proizvodi. Promatran u svojoj neprestanoj povezanosti i u neprekidnom toku svog obnavljanja, svaki je proces društvene proizvodnje ujedno i *proces reprodukcije*.

Uslovi proizvodnje ujedno su i uslovi reprodukcije. Nijedno društvo ne može neprestano proizvoditi, t. j. reproducirati, a da jedan dio svojih proizvoda neprestano ne pretvara ponovo u sredstva za proizvodnju, ili u elemente nove proizvodnje. Ako inače sve okolnosti ostaju iste, društvo može reproducirati, ili održavati svoje bogatstvo na istom stepenu, samo ako sredstva za proizvodnju, t. j. sredstva za rad, sirovine i pomoćne materije, utrošene recimo za godinu dana, zamjenjuje u naturi jednakom količinom novih primjeraka iste vrste i tu količinu odvaja iz godišnje mase proizvoda i ponovo je pridružuje procesu proizvodnje. Izvjesna određena količina

godišnjeg proizvoda pripada dakle proizvodnji. Budući unaprijed određena za proizvodnu potrošnju, ona većinom postoji u takvim naturalnim oblicima koji isključuju individualnu potrošnju.

Ima li proizvodnja kapitalistički oblik, ima ga i reprodukcija. Kao što se proces rada u kapitalističkom načinu proizvodnje ispoljava samo kao sredstvo za proces oplođivanja vrijednosti, tako se i reprodukcija ispoljava samo kao sredstvo da se predujmljena vrijednost reproducira kao kapital, t. j. kao vrijednost koja se sama oplođuje. Neki čovjek nosi ekonomsku masku kapitalista samo zato što njegov novac neprestano funkcionira *kao kapital*. Ako se na pr. predujmljena suma novca od 100 f. st. pretvorila ove godine u kapital i proizvela višak vrijednosti od 20 f. st., onda ona mora i iduće godine ponoviti istu radnju. Kao *periodičan priraštaj kapital-vrijednosti*, ili periodičan plod kapitala u procesu, višak vrijednosti dobija oblik *dohotka koji proistječe iz kapitala*.¹

Bude li ovaj dohodak služio kapitalistu samo kao fond za potrošnju, ili ako se on periodično troši kako je i dobijen, onda se, pod inače neizmijenjenim okolnostima, vrši *jednostavna reprodukcija*. Ma da je ova samo *puko ponavljanje procesa proizvodnje u istom razmjeru*, ipak i to puko ponavljanje, ili kontinuitet, daje procesu izvjesna nova obilježja ili, bolje reći, uništava ona prividna obilježja koja on ima kad je samo jedan izoliran proces.

Razmotrimo najprije onaj dio kapitala koji je predujmljen u obliku najamnine, dakle promjenljivi kapital.

Uvod u proces proizvodnje jest kupovina radne snage za neko određeno vrijeme, i taj uvod neprestano se obnavlja kad god istekne rok za koji je rad prodat, kad god se dakle završi određen period proizvodnje: nedjelja, mjesec i t. d. Ali radnik se *plaća* tek pošto je njegova radna snaga djelovala i pošto je u robama ostvarila i svoju vlastitu vrijednost i višak vrijednosti. On je dakle višak vrijednosti, koji mi za ovaj mah smatramo samo kao kapitalistov fond potrošnje, a isto tako i fond iz koga se njemu samom plaća, *promjenljivi kapital*, proizveo

¹ „Bogataši, koji troše proizvode rada drugih ljudi, dobivaju ih samo putem akata razmjene (kupovinama robe)... Zato izgleda da bi oni brzo morali iscrpiti svoje rezervne fondove... Ali, u društvenom poretku bogatstvo je steklo moć *da se reproducira pomoću tuđeg rada*... Kaogod i rad, tako i bogatstvo daje *pomoću rada* godišnji plod koji se svake godine može potrošiti, a da bogataš ne postane siromašniji. Taj plod je *dohodak*, koji potječe iz kapitala.” (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, sv. I., str. 81., 82.)

prije nego što mu se taj fond vraća u obliku najamnine, i on je zaposlen samo dotle dokle ga neprestano reproducira. Iz ovoga je potekla ona formula ekonomista, koju smo pod II. spomenuli u šesnaestoj glavi, a u kojoj se najamnina predstavlja kao udio u samom proizvodu.² Ono što se radniku neprestano vraća u obliku najamnine jest jedan dio proizvoda koji radnik neprestano reproducira. Svakako, kapitalist mu vrijednost robe plaća u novcu. Taj novac je samo preobraženi oblik proizvoda rada, ili bolje reći jednog dijela proizvoda rada. Dok radnik pretvara jedan dio sredstava za proizvodnju u novi proizvod, proizvod njegova prijašnjeg rada promiseće se na tržištu, gdje se ponovo pretvara u novac. Ono čime se plaća njegov današnji rad ili rad idućeg polugodišta, jeste njegov rad od prošle nedjelje ili od prošlog polugodišta. Iluzija koju stvara novčani oblik smjesta iščezava čim se umjesto pojedinačnog kapitalista i pojedinačnog radnika promatraju kapitalistička klasa i radnička klasa. Kapitalistička klasa neprestano daje radničkoj klasi, u novčanom obliku, uputnice na jedan dio proizvoda koji je radnička klasa proizvela, a kapitalistička prisvojila. Te uputnice radnik isto tako neprestano vraća kapitalističkoj klasi i pomoću toga uzima od nje onaj dio svog vlastitog proizvoda koji njemu pripada. Robni oblik proizvoda i novčani oblik robe zamagljuju ovu transakciju.

Dakle, *promjenljivi kapital* je samo poseban historijski *pojavi oblik* fonda životnih namirnica ili *fonda rada* (labour fund), kako to kažu Englezi, koji pod njim naravno ne razumiju rezervu rada nego rezervu za rad; to je rezerva koja je radniku potrebna za njegovo samoodržanje i reprodukciju i koju u *svima* sistemima društvene proizvodnje mora on sam neprestano proizvoditi i reproducirati. Njemu fond rada pri-tječe neprestano u obliku *platežnih sredstava* za njegov rad samo zato što se njegov vlastiti proizvod neprestano udaljava od njega u obliku *kapitala*. Ali ovaj *pojavi oblik fonda rada* ni u čemu ne mijenja činjenicu da kapitalist *predumjljuje* radniku *njegov vlastiti opredmećeni rad*.³

² „Kaogod i profit, tako se i najamnina ima smatrati kao jedan dio gotovog proizvoda.” (G. Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 142.) „Udio u proizvodu, koji radnik dobiva u obliku najamnine.” (James Mill: *Elements of Political Economy*. Francuski prijevod od Parissot-a, Paris 1823., str. 34.)

³ „Kad se kapital utroši na to da se radniku *predumjljuje* najamnina, onda taj kapital *ne dodaje ništa* fondu za održanje radnika.” (Cazenove u jednoj primjedbi svog izdanja Malthusovih: *Definitions in Political Economy*, London 1853., str. 22.)

Uzmimo kmeta, obveznog na kuluk. Sa svojim vlastitim sredstvima za proizvodnju, na vlastitoj oranici, on radi, recimo, 3 dana nedjeljno. Druga tri dana on kuluči na gospodarevu dobru. On neprestano reproducira svoj vlastiti fond rada, a ovaj nikad ne dobija prema njemu oblik *platežnih sredstava koje netko treći predujmljuje za njegov rad*. U naknadu za to ne dobija ni njegov *neplaćeni prinudni rad* nikad oblik *dobrovoljnog i plaćenog rada*. Ako sutra vlastelin prisvoji sebi oranicu, tegleću marvu, sjeme, ukratko sva kmetova sredstva za proizvodnju, onda će ovaj odsad biti prinuđen da svoju radnu snagu vlastelinu prodaje. Pod inače neizmijenjenim okolnostima on će i sada raditi 6 dana nedjeljno, 3 za sebe, 3 za bivšeg vlastelina, koji se sada pretvorio u najamnog gospodara. I sad kao i prije on će sredstva za proizvodnju trošiti kao sredstva za proizvodnju i prenositi njihovu vrijednost na proizvod. I sad kao i prije ulazit će jedan određen dio proizvoda u reprodukciju. Ali kao što *kuluk* uzima oblik *najamnog rada*, tako i *fond rada*, koji kmet i sad kao i prije proizvodi i reproducira, uzima oblik *kapitala koji mu predujmljuje njegov bivši vlastelin*. Buržoaski ekonomist, čiji ograničeni mozak nije kadar da odvoji vanjski oblik neke stvari od same stvari, zatvara oči pred činjenicom da se na zemljinoj kugli, čak i u današnje vrijeme, fond rada samo izuzetno *javlja u obliku kapitala*.⁴

Na svaki način, *promjenljivi kapital* gubi obilježje vrijednosti koju je kapitalist predujmio iz *vlastitog fonda*^{4a} tek kada kapitalistički proces proizvodnje promatramo u neprekidnom toku njegova obnavljanja. Ali on mora negdje i nekad imati svoj početak. Zato je s našeg dosadašnjeg stanovišta *vjerojatno* da je kapitalist tamo nekad pomoću *prvobitne akumulacije* novca, nezavisne od neplaćenog tuđeg rada, možda uštedom svoje vlastite zarade, postao vlasnik novca i stoga mogao izići na tržište kao kupac radne snage. Međutim, puki kontinuitet kapitalističkog procesa proizvodnje, ili jednostavna reprodukcija, prouzrokuje i druge osobite promjene, koje ne zahvaćaju samo promjenljivi nego i *cjelokupni kapital*.

⁴ „Još ni na jednoj četvrtini zemljine kugle nisu kapitalisti oni koji radniku predujmljuju životne namirnice.” (Richard Jones: *Textbook etc.*, str. 36.)

^{4a} „Ma, da tvorničar *predujmljuje* industrijskom radniku njegovu najamninu, ipak to za njega stvarno *nisu neki troškovi*, jer mu se iznos te najamnine obično vraća s dobitkom u povećanoj vrijednosti izrađenog predmeta.” (A. Smith: *Wealth of Nations*, knj. I., gl. 3.)

Ako višak vrijednosti, koji periodično, recimo godišnje, stvara kapital od 1.000 f. st., iznosi 200 f. st., i ako se ovaj višak vrijednosti svake godine potroši, onda je jasno da je poslije petogodišnjeg ponavljanja istog procesa suma potrošenog viška vrijednosti $= 5 \times 200$, odnosno da je jednaka *prvobitno predujmljenoj kapital-vrijednosti od 1.000 f. st.* Kad bi se godišnji višak vrijednosti trošio samo djelomično, recimo samo po polovinu, dobio bi se isti rezultat poslije desetogodišnjeg ponavljanja procesa proizvodnje, jer je $10 \times 100 = 1.000$. Uopće: *predujmljena kapital-vrijednost, podijeljena viškom vrijednosti koji se potroši svake godine, daje broj godina ili broj perioda reprodukcije, poslije čijeg isteka je kapitalist potrošio prvobitno predujmljeni kapital, t. j. ovaj kapital je iščezao.*

Ova činjenica ne može se ni najmanje izmijeniti time što kapitalist zamišlja da troši proizvod tuđeg neplaćenog rada, višak vrijednosti, a da održava prvobitnu kapital-vrijednost. Kad protекne izvjestan broj godina, kapital-vrijednost koja mu je pripadala jednaka je sumi viška vrijednosti koji je on za taj isti broj godina prisvojio bez ekvivalenta, a suma vrijednosti koju je potrošio jednaka je prvobitnoj kapital-vrijednosti. Na svaki način, on drži u ruci kapital čija se vrijednost nije izmijenila i od koga je jedan dio, zgrade, strojevi i t. d., već postojao kad je pokrenuo svoj posao. Ali ovdje se radi o vrijednosti kapitala, a ne o njegovim materijalnim sastavnim dijelovima. Kad netko spiska sve svoje imanje praveći dugove koji iznose koliko i vrijednost toga imanja, onda cijelo imanje predstavlja samo ukupnu sumu njegovih dugova. Isto tako kad je kapitalist potrošio ekvivalent svog predujmljenog kapitala, vrijednost tog kapitala predstavlja još samo ukupnu sumu viška vrijednosti koji je on besplatno prisvojio. *Nijedan atom vrijednosti njegova starog kapitala više ne postoji.*

Bez ikakvog obzira na akumulaciju, sâm kontinuitet procesa proizvodnje, ili jednostavna reprodukcija, *pretvara dakle nužno poslije dužeg ili kraćeg perioda svaki kapital u akumulirani kapital ili kapitalizirani višak vrijednosti.* Ako je taj kapital pri svome ulasku u proizvodnju i bio lično stečeno vlasništvo svoga vlasnika, prije ili kasnije on postaje *vrijednost prisvojena bez ekvivalenta, ili oličenje neplaćenog tuđeg rada, bilo u novčanom ili kom drugom obliku.*

Vidjeli smo u četvrtoj glavi: da bi se novac pretvorio u kapital, nije bilo dovoljno samo da postoji robna proizvodnja i robni promet. Bilo je još potrebno da se kao kupac i prodava-

vač susretu, ovdje vlasnik vrijednosti ili novca, tamo vlasnik supstance koja stvara vrijednost; ovdje vlasnik sredstava za proizvodnju i životnih namirnica, tamo vlasnik jedino radne snage. Prema tome, *stvarno data osnova*, polazna točka kapitalističkog procesa proizvodnje, bilo je odvajanje proizvoda rada od samog rada; objektivnih uslova rada od subjektivne radne snage.

Ali ono što je ispočetka bilo samo polazna točka kasnije se, zahvaljujući samom kontinuitetu procesa, jednostavnoj reprodukciji, neprestano iznova *proizvodi i ovjekovječava* kao *svojestven rezultat* kapitalističke proizvodnje. S jedne strane, proces proizvodnje neprekidno pretvara materijalno bogatstvo u kapital, u sredstva za oplođivanje vrijednosti i sredstva užitka za kapitalista. S druge strane, radnik neprestano izlazi iz toga procesa onakav kakav je u nj ušao — kao lični izvor bogatstva, ali lišen svih sredstava da to bogatstvo ostvari za sebe. Budući da je, prije njegova ulaska u proces, njegov vlastiti rad *otuđen* od njega, prenijet na kapitalista i pripojen kapitalu, to se on za vrijeme procesa neprestano *opredmećuje u tuđem proizvodu*. Budući da je proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitalista, to se radnikov proizvod neprekidno *pretvara* ne samo u *robu* nego u *kapital*, u vrijednost koja isisava snagu koja stvara vrijednost, u životne namirnice koje kupuju ljude, u sredstva za proizvodnju koja upotrebljavaju proizvođača.⁵ Stoga sam radnik neprestano proizvodi *objektivno bogatstvo kao kapital*, kao silu koja mu je tuđa, koja njime vlada i eksploatira ga; a kapitalist isto tako neprestano proizvodi *radnu snagu kao subjektivno vrelo bogatstva*, vrelo rastavljeno od sredstava za svoje objektiviziranje i ostvarivanje, apstraktno, postojeće jedino u radnikovoj tjelesnosti, jednom riječi on proizvodi radnika kao *najamnog radnika*.⁶ Ovo *neprestano reproduciranje ili ovjekovječavanje radnika jest sine qua non* [neizostavni uslov] kapitalističke proizvodnje.

⁵ „To je jedna naročito čudna osobina proizvodne potrošnje. Ono što se proizvodno troši jest *kapital i postaje kapital putem potrošnje*.” (James Mill: *Elements d'Economie Politique*, francuski prijevod od Parissot-a, Paris 1823., str. 242.) Pa ipak James Mill nije ušao u trag toj „naročito značajnoj osobini”.

⁶ „Stvarno je istina da neka novo uvedena manufaktura daje posla mnogim siromasima, ali oni i dalje ostaju siromasi, a vremenom manufaktura stvara i mnogo novih.” (*Reasons for a limited Exportation of Wool*. London 1677., str. 19.) „Sasvim je besmisleno kad zakupnik sada tvrdi da on izdržava sirotinju. Ustvari on nju samo održava u bijedi.” (*Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions*. London 1777., str. 31.)

Radnikova potrošnja je dvostruka. U samoj proizvodnji *on svojim radom troši sredstva za proizvodnju i pretvara ih u proizvode čija je vrijednost veća od vrijednosti predujmljenog kapitala. To je njegova proizvodna potrošnja.* U isti mah to je *potrošnja njegove radne snage* od strane kapitalista koji je tu snagu kupio. S druge strane, novac kojim je plaćena kupovina njegove radne snage radnik troši na *životne namirnice*: to je njegova *individualna potrošnja*. Prema tome, radnikova proizvodna i individualna potrošnja potpuno su različne. U prvoj on djeluje kao pokretna snaga kapitala i pripada kapitalistu; u drugoj on pripada sam sebi i vodi individualan život izvan procesa proizvodnje. Rezultat jedne je život kapitalista, rezultat druge je život samog radnika.

Pri proučavanju „radnog dana” i t. d. vidjelo se uzgred kako je radnik često primoran da svoju individualnu potrošnju pretvori u slučajni događaj procesa proizvodnje. U tome slučaju on dodaje sebi životne namirnice da bi svoju radnu snagu održao u toku, kao što se parnom stroju dodaje ugalj i voda, a točku ulje. Njegova sredstva za potrošnju tada su samo sredstva za potrošnju jednog sredstva za proizvodnju, a njegova individualna potrošnja neposredno je proizvodna potrošnja. Ali se ovo pokazuje kao *zloupotreba*⁷ koja nije bitna po kapitalističku proizvodnju.

Stvar izgleda drukčije čim ne promatramo pojedinog kapitalista i pojedinog radnika, već kapitalističku klasu i radničku klasu, ne izolirane procese proizvodnje, već kapitalistički proces proizvodnje u njegovom toku i njegovom društvenom opsegu.

Kad kapitalist preobraća jedan dio svog kapitala u radnu snagu, on time oplođuje svoj cjelokupni kapital. Ali se on ne zadržava na tome; on ubija dvije muhe jednim udarcem. On ne profitira samo na onome što od radnika prima, nego i na onome što mu daje.

Kapital, koji je u razmjenu otuđen za radnu snagu, radnička klasa razmjenjuje za životne namirnice čija potrošnja služi reproduciranju radnikovih mišića, živaca, kostiju, mozga i t. d. i za stvaranje novih radnika. Stoga, ako se drži u granicama onoga što je apsolutno potrebno, individualna potrošnja radničke klase jest ponovno pretvaranje životnih namirnica, koje je kapital otuđio za radnu snagu, u radnu snagu koju kapital

⁷ Rossi ne bi s tolikim naglaskom deklamirao o toj točki, da je stvarno proniknuo tajnu „proizvodne potrošnje”.

može iznova eksploatirati. Ona je proizvodnja i reprodukcija onog sredstva za proizvodnju koje je kapitalistu najneophodnije: samog radnika. *Individualna radnikova potrošnja* ostaje dakle moment proizvodnje i reprodukcije kapitala, bilo da se ona vrši u radionici ili izvan nje, u procesu rada ili izvan njega, upravo kao i čišćenje strojeva, bilo da se vrši za vrijeme procesa rada ili za vrijeme određenih odmora. Stvar se niukoliko ne mijenja time što radnik svoju individualnu potrošnju vrši sebi za ljubav, a ne za ljubav kapitalistu. Tako i potrošnja tegleće marve ne prestaje biti potreban moment procesa proizvodnje zbog toga što se sama marva koristi onim što ždere. Stalno održavanje i reproduciranje radničke klase ostaje stalan uslov za reproduciranje kapitala. Kapitalist može mirne duše ostaviti ispunjavanje toga uslova nagonu radnikâ za održanjem i produženjem vrste. Sve za što se on stara jest da njihovu individualnu potrošnju ograniči što bolje može na najnužnije, i on je beskrajno daleko od one južno-američke surovosti po kojoj je radnik prisiljen da uzima snažniju mjesto slabije hrane.⁸

Zbog toga i kapitalist i njegov ideolog, politički ekonomist, smatraju kao *proizvodan* samo onaj dio radnikove individualne potrošnje koji je potreban da bi se radnička klasa ovjekovječila, koji se dakle stvarno mora utrošiti da bi kapital mogao trošiti radnu snagu; ono što radnik može preko toga potrošiti za svoje zadovoljstvo jest *neproizvodna potrošnja*.⁹ Ako bi akumulacija kapitala prouzrokovala povećanje najamnine, pa dakle i umnožavanje radnikovih sredstava za potrošnju, a da ne izazove potrošnju veće količine radne snage od strane kapitala, onda bi dodajni kapital bio *neproizvodno utrošen*.¹⁰ I doista, radnikova individualna potrošnja *neproizvodna*

⁸ „U rudnicima Južne Amerike, radnici, koji svakodnevno iznose na svojim leđima rudu tešku 180 do 200 funti iz dubine od 450 stopa (to je možda najteži posao na svijetu) žive isključivo od hljeba i pasulja; oni bi radije jeli samo hljeba, ali njihovi gospodari, koji su iznašli da oni ne bi mogli raditi tako naporan posao ako bi se hranili hljebom, postupaju s njima kao s konjima i silom ih tjeraju da jedu pasulj. Pasulj je razmjerno mnogo bogatiji kalcijevim fosfatom nego hljeb.” (Liebig: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, I. dio, str. 194., primjedba.)

⁹ James Mill: *Elements of Political Economy*, str. 238. i dalje.

¹⁰ „Ako se cijena rada popne toliko da se uprkos prinovi kapitala ne može upotrijebiti veća količina rada, onda bih rekao da se takva pri-nova kapitala neproizvodno troši.” (Ricardo: *Principles of Political Economy*, str. 163.)

je za samog radnika, jer ona reproducira samo potrebnu ličnost; ona je proizvodna za kapitalista i za državu, jer je ona proizvodnja snage koja proizvodi tuđe bogatstvo.¹¹

Prema tome, s društvenog gledišta, radnička klasa je i izvan neposrednog procesa rada isto tako *pribor* kapitala kao i mrtvi alat. Čak je i njena lična potrošnja u izvjesnim granicama samo moment reprodukcije kapitala. A proces se međutim brine za to da ta samosvjesna oruđa za proizvodnju ne pobjegnu, neprestano premještajući njihov proizvod s njihova pola na suprotni pol kapitala. Individualna potrošnja brine se s jedne strane za njihovo vlastito održanje i reprodukciju, a s druge strane, uništavajući životne namirnice, za to da se oni neprestano nanovo pojavljuju na tržištu rada. Za svoga vlasnika rimski rob je bio vezan lancima, najamni radnik vezan je nevidljivim koncima. Samo što ovaj vlasnik nije pojedinac kapitalist već kapitalistička klasa.

Kad mu je to bilo potrebno, kapital je prije i prinudnim zakonom dolazio do svog *prava vlasništva na slobodnog radnika*. Tako je na pr. 1815. iseljavanje strojnih radnika bilo u Engleskoj zabranjeno pod prijetnjom teške kazne.

Reprodukcija radničke klase uključuje u sebi i nagomilavanje i prenošenje vještine s jednog pokoljenja na drugo.¹² Postojanje takve vješte radničke klase kapitalist *ubraja u uslove proizvodnje koji njemu pripadaju*, on u takvoj radničkoj klasi doista gleda realnu egzistenciju svog promjenljivog kapitala, i to se naročito pokazuje čim neka kriza donese opasnost da će je nestati. Kao što se zna, u Lancashire-u je, uslijed američkog građanskog rata i pamučne krize koja je za njim došla, većina pamučnih radnika bila bačena na ulicu. Iz same radničke klase, a i iz drugih društvenih slojeva digao se glas za državnu pomoć i dobrovoljne narodne priloge da bi se „suvišnima” omogućilo da se iseles u engleske kolonije ili u Sjedinjene Države. Tada „*Times*” (od 24. marta 1863.) objavi pismo *Edmunda Pottera*, bivšeg predsjednika trgovačke

¹¹ „Jedina u pravom smislu proizvodna potrošnja jest potrošnja ili razoravanje bogatstva (on misli trošenje sredstava za proizvodnju) od strane kapitalista u cilju reprodukcije... Radnik... je proizvođač potrošač za osobu koja ga zapošljava i za državu, ali točno govoreći nije to za sebe.” (Malthus: *Definitions etc.*, str. 30.)

¹² „Jedina stvar, o kojoj se može kazati da je nagomilana i unaprijed proizvedena, jest radnikova vještina... Ako uzmemo u obzir veliku masu radnika, nagomilavanje i nagrtanje vještog rada, ta najvažnija operacija, vrši se bez ikakvog kapitala.” (Hodgskin: *Labour Defended against the Claims of Capital*, str. 13.)

komore u Manchesteru. Njegovo pismo u Donjem domu s pravom je obilježeno kao „manifest tvorničara”.¹³ Navest ćemo ovdje nekoliko karakterističnih mjesta u kojima se kapitalovo pravo vlasništva na radnu snagu neuvijeno pokazuje.

„Nezaposlenima se može kazati da je ponuda pamučnih radnika prevelika... da bi se ona možda morala smanjiti za jednu trećinu, pa da onda nastupi zdrava potražnja za ostale dvije trećine... Javno mišljenje navaljuje na iseljavanje... Majstor (t. j. tvorničar pamuka) ne može mirno gledati da mu se smanji ponuda radnika, on može misliti da je to i nepravedno i pogrešno... Ako se iseljavanje pomaže iz javnih fondova, on ima prava tražiti da bude saslušan, možda i da protestira.” Isti Potter zatim izlaže kako je pamučna industrija korisna, kako je „nesumnjivo usisala stanovništvo Irske i engleskih poljoprivrednih kotareva”, kako je njen opseg ogroman, kako je 1860. dala $\frac{5}{13}$ cjelokupnog engleskog izvoza, kako će se kroz nekoliko godina ponovo proširiti uslijed proširenja tržišta, naročito indijskog, i uslijed toga što će izvojevati uvoz dovoljne količine „pamuka po 6 penca funtu”. Zatim nastavlja: „Vrijeme — jedna, dvije, možda tri godine — proizvest će potrebnu količinu... I ja bih onda postavio pitanje: zaslužuje li ova industrija da se održi, vrijedi li truda održati njenu mašineriju (t. j. žive radne strojeve) u redu, i zar nije najveća ludost misliti na njeno napuštanje! Držim da jest. Priznajem da radnici nisu vlasništvo („I allow that the workers are not a property”), nisu vlasništvo ni Lancashire-a ni tvorničara; ali oni su njihova snaga; oni su duševna i školovana snaga koja se ne može naknaditi za jedno pokoljenje; onu drugu mašineriju na kojoj oni rade („the mere machinery which they work”) možemo naprotiv većim dijelom korisno zamijeniti ili usavršiti za 12 mjeseci.¹⁴ Preporučite ili dozvolite (!) iselja-

¹³ „To pismo može se obilježiti kao manifest tvorničara.” (Ferrand: *Prijedlog o oskudici pamuka, sjednica Donjeg doma od 27. aprila 1863.*)

¹⁴ Čitalac se sjeća da taj isti kapital obično duva u druge diple kad treba oboriti najamninu. Tada tvorničari u glas izjavljuju (vidi četvrti ođjeljak, primjedba 188., str. 342.): „Za tvorničke radnike bilo bi korisno da ne smeću s uma da je njihov rad ustvari vrlo niska vrsta vještog rada; da nema rada koji se može lakše naučiti, a da s obzirom na njegov kvalitet nijedan nije bolje plaćen; da nema rada koji se, kratkim obučavanjem najneiskusnijih, može dobiti za tako kratko vrijeme i u takvom izobilju. Tvorničarova mašinerija (koja se, kako sad doznajemo, može u 12 mjeseci zamijeniti s korišću i da se poboljša) igra doista mnogo važniju ulogu u poslu proizvodnje nego rad i radnikova vještina (koji se sad ne mogu zamijeniti za trideset godina), a kojoj se za šest mjeseci poučavanja može naučiti svaki seoski nadničar.”

vanje radne snage, pa šta će biti s kapitalistom?" („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?" Ovaj iskreni krik podsjeća na dvorskog maršala Kalba.) „... Uklonite najbolje radnike pa će stalnom kapitalu uveliko pasti vrijednost, a opticajni kapital ne će se izlagati borbi sa slabom ponudom niže vrste rada... Kazat će nam se da se *sami radnici žele iseliti*. Sasvim je prirodno da oni to žele... Smanjite, skućite pamučnu industriju *oduzimajući joj njene radne snage* („by taking away its working power"), smanjujući njene izdatke na najamninu recimo za jednu trećinu ili 5 miliona f. st., pa šta će biti od prve klase koja stoji nad njima, od dućandžija? Šta od zemljišne rente, šta od zakupnina za stanove? ... Šta od sitnog zakupnika, od boljeg vlasnika kuće i zemljoposjednika? Pa recite sad može li biti ubitačnijeg plana za sve klase jedne zemlje od ovoga koji slabi naciju *izvozom njenih najboljih tvorničkih radnika* i obaranjem vrijednosti jednog dijela njenog najproizvodnijeg kapitala i bogatstva?" „Predlažem da se napravi zajam od 5 do 6 miliona, da se raspodijeli na 2 ili 3 godine, da njime po specijalnim zakonskim propisima rukuju naročiti komesari koji će biti pridodati sirotinjskim upravama u pamučnim kotarevima, sa izvjesnim *prinudnim radom*, kako bi se održala moralna snaga primalaca milostinje... Može li za *zemljovlasnika ili tvorničara biti nešto gore* („can anything be worse for land-owners or masters") nego da napuste svoje najbolje radnike, a ostale da *demoraliziraju i oneraspolože* velikim pustošnim iseljavanjem koje bi čitavu jednu pokrajinu lišilo vrijednosti i kapitala?"^{14a}

Potter, izabran da zastupa tvorničare pamuka, razlikuje dvije vrste „*mašinerije*", a obje pripadaju kapitalistu; jedna stoji u njegovoj tvornici, a druga preko noći i u nedjelju stane izvan tvornice u cottage-ima. Jedna je mrtva, druga živa. Mrtva mašinerija ne samo što se svakim danom pogoršava i gubi vrijednost, nego jedan veliki dio njene mase neprestano zastarjeva uslijed neprekidnog tehničkog napretka, i to u tolikoj mjeri da se s korišću može zamijeniti novom mašinerijom za nekoliko mjeseci. Naprotiv, živa mašinerija biva sve bolja što duže traje, što više nagomilava u sebi vještine čitavih pokoljenja. „*Times*" je ovom tvorničkom velikanu odgovorio između ostaloga i ovo:

^{14a} U obična vremena kapitalist naprotiv tvrdi da radnici ne bi morali biti demoralizirane i nezadovoljne gladnice, kad bi bili toliko razumni da smanje svoj broj i da tako podignu cijenu rada.

„G. E. Potter toliko je prožet izvanrednom i apsolutnom važnošću *tvorničara pamuka*, da radi održanja te klase i ovjekovječenja njenog poziva hoće da zatvori pola miliona radnika, protiv njihove volje, u veliki moralni *sirotinjski dom*. Zasluguje li ova industrija da se održi? pita g. Potter. Svakako, svim časnim sredstvima, odgovaramo mi. Vrijedi li truda da se njena mašinerija održi u redu? pita opet g. Potter. Ovdje mi zapinjemo. Pod *mašinerijom* g. Potter razumije *ljudsku mašineriju*, i uvjerava nas da *nema namjeru da je tretira kao apsolutno vlasništvo*. Moramo priznati, mi ne držimo da je „vrijedno truda“, čak ni da je moguće održavati u redu ljudsku mašineriju, t. j. zatvoriti je i mazati uljem dok ne zatreba. Ljudska mašinerija ima tu osobinu da rđa kad ne radi, ma kako je vi mazali ili ribali. Osim toga očiglednost nas uči da je ljudska mašinerija kadra da se sama od sebe ispuni parom i eksplođira, ili da u našim gradovima bijesno zaigra vrtoglavo kolo. Neka i bude, kako kaže g. Potter, *da je za reprodukciju radnika potrebno duže vrijeme*, ali sa strojevima i novcem u ruci mi ćemo uvijek naći poduzimljive, izdržljive ljude da od njih napravimo više *tvorničara* no što ih ikad možemo potrošiti... G. Potter ćereta o novom oživljavanju industrije kroz 1, 2, 3 godine i zahtijeva od nas da ne pomažemo ili ne dozvolimo *iseljavanje radne snage*! On veli da je prirodno što se radnici žele iseliti, ali misli da nacija mora *uprkos njihovim zahtjevima* zatvoriti u pamučne kotareve to pola miliona radnika sa 700.000 članova njihovih porodica i da — što je nužna posljedica — silom suzbije njihovo neraspoloženje, a oni sami da moraju životariti pomoću milostinje! I sve to samo radi toga što bi oni tamo nekog dana mogli zatrebati *tvorničarima pamuka*... Došlo je vrijeme kad veliko javno mišljenje ovog otoka mora nešto učiniti da se ova „*radna snaga*“ spasi od onih koji s njom hoće da postupaju kao što postupaju s ugljenom, željezom i pamukom (to save this „*working power*“ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton).¹⁵

Članak „*Timesa*“ samo je jedan jeu d'esprit (duhovito igranje riječima). „Veliko javno mišljenje“ bilo je ustvari mišljenja g. Pottera da su tvornički radnici *pokretan pribor tvornica*. Njihovo iseljavanje bi spriječeno.¹⁶ Zatvoriše ih u

¹⁵ „*Times*“ od 24. marta 1863.

¹⁶ Parlament nije odobrio ni paru za iseljavanje, već je samo donio zakone koji su općinama pružili mogućnost da radnike održavaju između života i smrti, ili da ih eksploatiraju ne plaćajući im normalne

„moralni sirotinjski dom” pamučnih kotareva, i oni su i sad kao i prije „snaga (the strength) tvorničara pamuka iz Lancashire-a”.

Kao što vidimo, kapitalistički proces proizvodnje reproducira samim svojim zbivanjem *razdvojenost* radne snage od uslova za rad. Time on reproducira i ovjekovječava uslove za eksploataciju radnika. On neprestano primorava radnika da prodaje svoju radnu snagu da bi živio, a kapitalista neprestano osposobljava da je može kupiti da bi se bogatio.¹⁷ Sad više nije slučaj da se kapitalist i radnik susreću na robnom tržištu kao kupac i prodavač. Sam mehanizam procesa neprestano baca radnika natrag na robno tržište kao prodavača svoje radne snage i neprestano pretvara njegov vlastiti proizvod u kupovno sredstvo u ruci drugoga. U stvarnosti radnik pripada kapitalu i prije nego što se proda kapitalistu. Njegovo ekonomsko podložništvo¹⁸ ostvaruje se i ujedno prikriva periodičnim obnavljanjem njegove vlastite prodaje, mijenjanjem njegovih individualnih poslodavaca i kolebanjem tržišnih cijena rada.¹⁹

najamnine. A naprotiv, kad je tri godine kasnije izbila goveđa kuga, parlament je divljački pogazio čak i parlamentarnu etikeciju i za tren oka odobrio milione za odštetu milionerima, veleposjednicima, čiji su se zakupnici i bez toga naplatili dizanjem cijena mesu. Životinjska rika zemljoposjednika prilikom otvaranja parlamenta od 1866. pokazala je da čovjek ne mora biti Hindus da bi obožavao kravu Sabalu, ni Jupiter da bi se pretvorio u vola.

¹⁷ „Radnik je tražio životne namirnice da bi mogao živjeti, poduzetnik je tražio rad da bi mogao praviti profit (pour gagner).” (Simond: *Nouveaux Principes d'Economie Politique*, sv. I., str. 91.)

¹⁸ U grofoviji *Durham* (Durhem) postoji seljački grub oblik ovog podložništva. To je jedna od nekoliko grofovija u kojima *prilike* ne osiguravaju zakupniku neosporno pravo vlasništva na poljoprivredne nadničare. Rudarska industrija pruža nadničarima mogućnost da biraju. Protivno pravilu, zakupnik uzima ovdje u zakup samo zemljišta na kojima se nalaze cottage-i za radnike. Kirija za cottage sastavni je dio najamnine. Ti se cottage-i zovu „hind's houses” [kuće za poljoprivredne slugu]. One se radnicima iznajmljuju pod izvjesnim feudalnim obavezama, na ugovor koji se zove „bondage” (podložništvo), i koji radnika obavezuje da ga za vrijeme kad radi na kom drugom mjestu zamjenjuje njegova kći i t. d. Sam radnik se zove „bondsmen”, podložnik. Ovaj odnos baca sasvim novu svjetlost na radnikovu *individualnu potrošnju* kao *potrošnju za kapital* ili *proizvodnu potrošnju*: „Zanimljivo je kad vidimo da gospodar računa čak i pogan svoga bondsmena kao svoj sporedan dohodak... zakupnik ne trpi u čitavoj okolini drugih nužnika osim svojih i ne podnosi da se u tome pogledu zakida od njegovih sizerenskih prava.” (*PHR*, VII., 1864., str. 188.)

¹⁹ Čitalac se sjeća da kod rada djece i t. d. iščezava čak i formalnost prodaje samog sebe.

Prema tome, kapitalistički proces proizvodnje, promatran u svom neprekidnom toku, ili kao proces reprodukcije, ne proizvodi samo robe, samo višak vrijednosti, on proizvodi i reproducira sam kapitalistički odnos: na jednoj strani kapitalista, na drugoj najamnog radnika.²⁰

GLAVA DVADESET DRUGA

PRETVARANJE VIŠKA VRIJEDNOSTI U KAPITAL

1. Kapitalistički proces proizvodnje u uvećanom razmjeru. Preobraćanje zakonâ vlasništva robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja

Prije smo promatrali kako višak vrijednosti proistječe iz kapitala, sad ćemo promatrati kako kapital proistječe iz viška vrijednosti. Ako vlasnik viška vrijednosti ne utroši višak na svoje lične potrebe, već ga upotrijebi kao kapital, onda se stvara nov kapital i dodaje starome, onda se akumulira. *Upotrebljavanje viška vrijednosti kao kapitala, ili ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital, zove se akumulacija kapitala.*²¹

Pogledajmo ovaj proces najprije sa stanovišta pojedinanog kapitalista. Recimo da je neki tvorničar pređe predujmio kapital od 10.000 f. st., od kojih četiri petine u pamuku, strojevima i t. d., a jednu petinu u najamnini. Nek godišnje proizvodi 240.000 funti pređe u vrijednosti od 12.000 f. st. Ako je stopa viška vrijednosti 100%, onda se višak vrijednosti predstavlja u višku proizvoda ili u čistom (netto) proizvodu od

²⁰ „Kapital ima za pretpostavku najamni rad, najamni rad ima za pretpostavku kapital. Oni su uslov jedan za drugog, oni jedan drugog proizvode. Da li radnik u pamučnoj tvornici proizvodi samo pamučne materije? Ne, on proizvodi kapital. On proizvodi vrijednosti koje ponovo služe komandiranju nad njegovim radom i stvaranju novih vrijednosti pomoću tog istog rada.” (Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital* u *Neue Rheinische Zeitung*, br. 266, 7. aprila 1849.) [Srpski prijevod od D. Tucovića: *Najamni rad i kapital*, izd. Srpske socijaldemokratske stranke, Socijalistička biblioteka, 2, Beograd 1907., str. 35., 36. Ponovno izdanje tog prijevoda na latinici, izd. Radničke štamparije, Osijek 1924., str. 15.] Članci koje sam pod gornjim naslovom objavio u „Novim rajnskim novinama” jesu odlomci predavanja koja sam o toj temi držao 1847. g. u udruženju njemačkih radnika u Bruxellesu, i čije je štampanje bilo prekinuto Februarskom revolucijom.

²¹ „Akumulacija kapitala: upotrebljavanje jednog dijela dohotka kao kapitala.” (Malthus: *Definitions in Political Economy*, izd. Caze-nove, str. 11.) „Pretvaranje dohotka u kapital.” (Malthus: *Principles of Political Economy*, 2. izd., London 1836., str. 320.)

40.000 funti pređe, što čini jednu šestinu cjelokupnog (brutto) proizvoda. Ovaj višak proizvoda vrijedi 2.000 f. st., koje će se ostvariti u prodaji. Ako se ove 2.000 f. st. ponovo predujme kao kapital, onda se prvobitni kapital penje od 10.000 f. st. na 12.000 f. st., ili on se akumulirao.

Suma vrijednosti od 2.000 f. st. jest suma vrijednosti od 2.000 f. st. Na tom se novcu ne da ni omirisati ni vidjeti da je *višak vrijednosti*. Karakter viška vrijednosti, što ga neka vrijednost ima, pokazuje *kako* je ona došla u ruke svome vlasniku, ali ni u čemu ne mijenja prirodu vrijednosti ili novca.

Da bi ovu pridošlu sumu od 2.000 f. st. pretvorio u predionici u kapital, tvorničar mora — ako sve druge okolnosti ostanu iste — od toga predujmiti četiri petine u kupovinu pamuka i t. d., a jednu petinu u kupovinu novih prelaca, koji će na tržištu naći životne namirnice, čiju vrijednost im je on predujmio. Tada novi kapital od 2.000 f. st. djeluje u predionici i sa svoje strane proizvodi višak vrijednosti od 400 f. st.

Kapital-vrijednost bila je prvobitno predujmljena u obliku novca; naprotiv, višak vrijednosti postoji od prvog časa kao vrijednost određenog dijela brutto-proizvoda. Ako se ovaj proda, pretvori u novac, onda kapital-vrijednost ponovo dobija svoj prvobitni oblik, ali ga zato mijenja višak vrijednosti. No od toga časa i kapital-vrijednost i višak vrijednosti jesu novčane sume i njihovo ponovno pretvaranje u kapital vrši se na potpuno isti način. I jednu i drugu sumu kapitalist predujmljuje u kupovini robâ koje mu omogućavaju da iznova započne s proizvodnjom svoga artikla, i to sad u uvećanom razmjeru. Ali da bi ove robe mogao kupiti, on ih mora naći na tržištu.

Vlastite njegove pređe promiseću se samo zato što on svoj godišnji proizvod donosi na tržište kao što to čine i svi ostali kapitalisti sa svojim robama. Ali prije no što su dospjele na tržište, morale su se one već nalaziti u godišnjem fondu proizvodnje, t. j. u cjelokupnoj masi predmeta svih vrsta, u koju se cjelokupna suma pojedinačnih kapitala, ili cjelokupni društveni kapital, pretvara u toku godine, a od koje pojedinačni kapitalist ima u rukama samo alikvotni dio. Događaji na tržištu izvršuju samo razmjenu pojedinih sastavnih dijelova godišnje proizvodnje, šalju je iz jedne ruke u drugu, ali ne mogu ni povećati cjelokupnu godišnju proizvodnju, niti promijeniti prirodu proizvedenih predmeta. Kakva će se upotreba dakle moći učiniti od cjelokupnog godišnjeg proizvoda, zavisi od samog njegova sastava, a nikako od prometa.

Prije svega, godišnja proizvodnja mora pružiti sve one predmete (upotrebne vrijednosti) iz kojih se imaju naknaditi oni materijalni sastavni dijelovi kapitala koji su u toku godine utrošeni. Kad se to odbije, ostaje netto-proizvod, ili višak proizvoda u kome je sadržan višak vrijednosti. A iz čega se taj višak proizvoda sastoji? Možda u stvarima određenim da zadovoljavaju potrebe i čefove kapitalističke klase, koje dakle ulaze u njen fond potrošnje? Ali ako bi to bilo sve, onda bi sav višak vrijednosti bio profućkan i vršila bi se samo jednostavna reprodukcija.

Da bi se akumuliralo, mora se jedan dio viška vrijednosti pretvarati u kapital. Ali, osim da se prave čudesa, u kapital se mogu pretvarati samo takve stvari koje su upotrebljive u procesu rada, t. j. sredstva za proizvodnju, a zatim stvari koje služe radnikovu održavanju, t. j. životne namirnice. Prema tome, jedan dio godišnjeg viška rada mora se upotrebljavati za izradu dodajnih sredstava za proizvodnju i životnih namirnica, kao višak preko količine koja je potrebna za naknadu predujmljenog kapitala. Jednom riječi: višak vrijednosti može se pretvoriti u kapital samo zato, što višak proizvoda, čija je on vrijednost, već sadrži materijalne sastavne dijelove novoga kapitala.^{21a}

A sad, da bi ovi sastavni dijelovi stvarno funkcionirali kao kapital, kapitalističkoj klasi potreban je dodatak rada. Ako se ne može povećati eksploatacija već zaposlenih radnika, bilo ekstenzivno ili intenzivno, moraju se zaposliti nove radne snage. I za ovo se već pobrinuo mehanizam kapitalističke proizvodnje reproducirajući radničku klasu kao klasu koja zavisi od najamnine, a čija obična najamnina dostiže ne samo za njeno održanje, već i za njeno množenje. Ove dodajne radne snage različite dobi, kojima radnička klasa svake godine snabdijeva kapital, ima ovaj još samo da pripoji dodajnim sredstvima za proizvodnju koja se već nalaze u godišnjoj proizvodnji, pa je pretvaranje viška vrijednosti u kapital gotova stvar. S konkretnog gledišta, akumulacija se svodi na reproduciranje

^{21a} Ovdje se apstrahira od međunarodne trgovine koja domaće vrste robâ zamjenjuje inozemnim i pomoću koje neka nacija može preobraćati luksuzne predmete u sredstva za proizvodnju i životne namirnice, i obratno. Da bismo predmet proučavanja shvatili u njegovoj čistoći, oslobođenog sporednih okolnosti koje bi mogle smetati, moramo ovdje cijeli trgovinski svijet promatrati kao jednu naciju i pretpostaviti da se kapitalistička proizvodnja svugdje ustanovila i da je zavládala svima granama proizvodnje.

kapitala u razmjeru koji se progresivno uvećava. Krug jednostavne reprodukcije proširuje se i pretvara se, po riječima Sismondija, u spiralu.^{21b}

Vratimo se sad našem primjeru. To je stara priča: Abraham rodi Isaka, Isak rodi Jakoba i t. d. Prvobitni kapital od 10.000 f. st. donosi višak vrijednosti od 2.000 f. st. i ovaj se kapitalizira. Novi kapital, od 2.000 f. st., koji ćemo mi nazvati dodajni kapital I, donosi višak vrijednosti od 400 f. st., ako njegova podjela na postojani i promjenljivi kapital i stopa viška vrijednosti ostanu isti kao kod prvobitnog kapitala; kad se ovaj višak vrijednosti opet kapitalizira, dakle preobrazu u drugi dodajni kapital, dodajni kapital II, on donosi višak vrijednosti od 80 f. st. i t. d.

Ovdje mi ne uzimamo u obzir onaj dio viška vrijednosti što ga kapitalist troši. Također nas za ovaj mah slabo zanima da li se dodajni kapitali dodaju prvobitnom kapitalu ili se od njega odvajaju i samostalno upotrebljavaju; da li ih iskorištava isti kapitalist koji ih je akumulirao ili ih prenosi na druge. Ne smijemo zaboraviti samo to da pored novo načinjenih kapitala prvobitni kapital produžuje da se reproducira i proizvodi višak vrijednosti, i da to isto važi za svaki akumulirani kapital u odnosu prema dodajnom kapitalu koji je on stvorio.

Prvobitni kapital stvorio se predujmom od 10.000 f. st. Odakle su one njihovu vlasniku? Stekao ih je radom on sâm i njegovi preci — odgovaraju nam u jedan glas predstavnici političke ekonomije.^{21c} Ova njihova pretpostavka doista izgleda da je jedina koja se slaže sa zakonima robne proizvodnje po kojima se, prosječno uzevši, razmjenjuju ekvivalenti i svatko kupuje robu samo pomoću robe.

Sasvim je drukčije s dodajnim kapitalom od 2.000 f. st. Proces njegova postanja sasvim nam je točno poznat. On je kapitalizirani višak vrijednosti. Od svog prapočetka on ne sadrži ni jedan jedini djelić vrijednosti koji ne potječe od tuđeg neplaćenog rada. Sredstva za proizvodnju kojima se pripaja dodajna radna snaga, kao i životne namirnice pomoću kojih se ona održava, samo su sastavni dijelovi viška proizvoda, toga danka koji kapitalistička klasa godišnje otkida od radničke klase. Kad jednim dijelom toga danka kapitalistička

^{21b} Sismondijeva analiza akumulacije ima tu veliku manu što se on suviše zadovoljava frazom: „pretvaranje dohotka u kapital” i ne ulazi dublje u istraživanje materijalnih uslova te operacije.

^{21c} „Prvobitni rad kome njegov kapital ima da zahvali za svoj postanak.” (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.* Izd. Paris, sv. I., str. 109.)

klasa kupuje od radničke dodajnu radnu snagu, makar i po punoj cijeni, tako da se razmjenjuje ekvivalent za ekvivalent — i onda još uvijek imamo stari postupak osvajača koji od pobijeđenih kupuje robu novcem koji je od njih oteo.

Ako dodajni kapital zapošljava istog radnika koji ga je proizveo, onda ovaj ne samo da mora produžiti da oploduje prvobitni kapital, nego mora i rezultate svog prijašnjeg neplaćenog rada ponovo kupovati s više dodajnog rada no što su oni stajali. Promatramo li ovo kao transakciju, kao posao između cijele kapitalističke i cijele radničke klase, onda je sasvim svejedno što se s neplaćenim radom dotle zaposlenih radnika zapošljavaju dodajni radnici. Kapitalist može i dodajni kapital upotrijebiti na to da kupi kakav stroj koji proizvođača dodajnog kapitala izbacuje na ulicu i zamjenjuje ga s nekoliko djece. U svakom slučaju radnička klasa je svojim ovogodišnjim viškom rada stvorila kapital koji će iduće godine zaposliti dodajni rad.²² To je ono što se zove: stvarati kapital pomoću kapitala.

Pretpostavka za akumulaciju prvog dodajnog kapitala od 2.000 f. st. bila je suma vrijednosti od 10.000 f. st. koju je kapitalist predujmio i koja mu pripada na osnovi njegova „prvobitnog rada”. Za drugi dodajni kapital od 400 f. st. pretpostavka je, naprotiv, samo prethodna akumulacija prvoga, onih 2.000 f. st., čiji je on kapitalizirani višak vrijednosti. Posjedovanje minulog neplaćenog rada ispoljava se sada kao jedini uslov za sadanje prisvajanje živog neplaćenog rada u sve većoj mjeri. Što je kapitalist više akumulirao, to više može da akumulira.

Ukoliko je višak vrijednosti, iz kojega se sastoji dodajni kapital br. I, bio rezultat kupovine radne snage pomoću jednog dijela početnog kapitala, kupovine koja je odgovarala zakonima robne razmjene i koja, s pravnog gledišta, ima kao jedini uslov da radnik slobodno raspolaže vlastitim sposobnostima, a vlasnik novca i robâ vrijednostima koje njemu pripadaju; ukoliko je dodajni kapital br. II i t. d. samo rezultat dodajnog kapitala br. I, dakle posljedica onog prvog odnosa; ukoliko svaka pojedina transakcija neprestano odgovara zakonu robne razmjene, t. j. kapitalist stalno kupuje, a radnik stalno prodaje radnu snagu, uzet ćemo čak i po stvarnoj njenoj vrijednosti — jasno je da se zakon prisvajanja ili zakon privatnog vlasništva, koje počiva na robnoj proizvodnji i robnom prometu, preobraća

²² „Rad stvara kapital prije nego što kapital upotrebljava rad.” („Labour creates capital, before capital employs labour.”) E. G. Wakefield: *England and America*. London 1833., sv. II., str. 110.

samom, svojom unutrašnjom neizbježnom dijalektikom u neposrednu svoju suprotnost. Razmjena ekvivalenata, operacija kojom se otpočelo, tako se izvitoperila da je razmjena sada samo prividna, budući da je, prvo, onaj dio kapitala koji se razmjenjuje za radnu snagu i sam samo dio tuđeg proizvoda rada prisvojenog bez ekvivalenta; drugo, da proizvođač, radnik, ne samo da mora nadoknaditi taj dio, već ga mora nadoknaditi novim viškom proizvoda. Tako odnos razmjene između kapitalista i radnika postaje samo privid koji spada u prometni proces, gola forma, tuđa samom sadržaju, i koja njega samo mistificira. Taj oblik je stalno kupovanje i prodavanje radne snage. Sadržaj je da kapitalist jedan dio već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno prisvaja bez ekvivalenta, stalno iznova razmjenjuje za veću količinu živoga tuđeg rada. Spočetka nam se činilo da je pravo vlasništva zasnovano na ličnom radu. Bar se tako moralo pretpostavljati, jer se samo ravno-pravni vlasnici robâ sučeljavaju, a tuđa roba može se prisvajati samo otuđivanjem vlastite robe, koja se, opet, može jedino radom izraditi. Sada se vlasništvo, na kapitalistovoj strani, ispoljava kao pravo na prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, odnosno njegova proizvoda, a na radnikovoj strani kao nemogućnost prisvajanja svog vlastitog proizvoda. Rastavljanje vlasništva i rada postaje nužnom posljedicom zakona koji je izgledao da proizlazi iz njihove istovjetnosti.²³

Kapitalistička metoda obogaćivanja izgleda, dakle, da se direktno ruga prvobitnim zakonima robne proizvodnje, ali uprkos tome ona nikako ne potječe iz kršenja, već naprotiv iz primjenjivanja tih zakona. Da bi s tim bili načisto, dovoljno je da bacimo pogled unazad na niz faza kretanja koje se završavaju akumulacijom kapitala.

Najprije smo vidjeli da se prvobitno pretvaranje jedne sume vrijednosti u kapital vršilo sasvim prema zakonima razmjene. Jedan od razmjenjivača prodaje svoju radnu snagu, drugi nju kupuje. Prvi prima vrijednost svoje robe, čija je upotrebna vrijednost — rad — na taj način otuđena drugome. Sada ovaj pretvara sredstva za proizvodnju, koja mu već pripadaju, pomoću rada, koji mu isto tako pripada, u nov proizvod koji mu također po pravu pripada.

²³ Kapitalistovo vlasništvo proizvoda tuđeg rada jest „stroga posljedica zakona prisvajanja, čiji je osnovni princip naprotiv bio u tome da svaki radnik ima isključivo pravo na proizvod svog vlastitog rada”. (Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*, Paris 1841., str. 53.; ipak pisac ne razvija ispravno ovaj dijalektički preokret.)

Vrijednost ovog proizvoda sadrži: prvo, vrijednost utrošenih sredstava za proizvodnju. Korisni rad ne može utrošiti ova sredstva, a da njihovu vrijednost ne prenese na novi proizvod; ali da bi ovaj bio sposoban za prodaju, radna snaga mora biti kadra da obavlja koristan rad u industrijskoj grani u kojoj treba da se upotrebljava.

Zatim vrijednost novog proizvoda sadrži: ekvivalent vrijednosti radne snage i jedan višak vrijednosti. A to zbog toga, što radna snaga, prodana za neko određeno vrijeme, za dan, nedjelju i t. d., ima manje vrijednosti nego što njena upotreba za to vrijeme stvara. Ali radniku je plaćena prometna vrijednost njegove radne snage i time je on otuđio njenu upotrebnu vrijednost — kao što se zbiva pri svakoj kupovini i prodaji.

Što ova naročita roba, radna snaga, ima svojstvenu upotrebnu vrijednost da daje rad, dakle da stvara vrijednost, nema ni najmanjeg utjecaja na opći zakon robne proizvodnje. Što se dakle suma vrijednosti, predujmljena u najamninu, nanovo pojavljuje u proizvodu ne samo kakva je bila, nego povećana za jedan višak vrijednosti, ne potječe iz neke prijevare izvršene nad prodavačem, jer je on dobio vrijednost svoje robe, nego samo iz potrošnje te robe od strane kupca.

Zakon razmjene zahtijeva jednakost samo za prometne vrijednosti robâ koje su date jedna za drugu. Što se tiče njihovih upotrebničkih vrijednosti, on čak unaprijed postavlja uslov da budu različite i nema baš nikakva posla s njihovim trošenjem, koje počinje tek poslije zaključene i izvršene trgovine.

Početno pretvaranje novca u kapital vrši se dakle u najpotpunijem skladu s ekonomskim zakonima robne proizvodnje i s pravom vlasništva koje se iz njih izvodi. Pa ipak ono donosi sa sobom:

- 1) da proizvod pripada kapitalistu, a ne radniku;
- 2) da vrijednost toga proizvoda sadrži pored vrijednosti predujmljenog kapitala i jedan višak vrijednosti, koji je radnika stajao rada, a kapitalista ništa, a koji ipak postaje zakonitim vlasništvom kapitalista;
- 3) da je radnik održao svoju radnu snagu i da je ponovo može prodati, ako nađe kupca.

Jednostavna reprodukcija samo je periodično ponavljanje te prve operacije; svaki put se uvijek iznova novac pretvara u kapital. Zakon se dakle ne krši, naprotiv on samo dolazi do prilike da se trajno izvršuje. „Kad više činova razmjene sli-

jede jedan za drugim, onda posljednji postaje samo predstavnikom prvoga." (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, str. 70.)

Pa ipak smo vidjeli da je jednostavna reprodukcija dovoljna da se iz osnove izmijeni karakter koji je ona prva operacija — pretvaranje novca u kapital — imala dok smo je promatrali kao usamljeno zbivanje. „Od onih koji među sobom dijele nacionalni dohodak, jedni (radnici) stječu *svake godine novim radom novo pravo na to*; drugi (kapitalisti) *već su prije stekli na to trajno pravo prvobitnim radom.*” (Sismondi, isto, str. [110.] 111.) Ali nije područje rada jedino gdje prvorodstvo čuda stvara.

Svejedno je i kad se jednostavna reprodukcija zamijeni reprodukcijom u proširenom razmjeru, akumulacijom. U prvom slučaju kapitalist rasipa sav višak vrijednosti, u drugome potvrđuje svoju građansku vrlinu trošeći na sebe samo jedan dio, pretvarajući ostatak u kapital.

Višak vrijednosti je njegovo vlasništvo, on nikad nije drugom pripadao. Ako ga predujmi u proizvodnju, on čini ono što je činio i kad je prvi put došao na tržište: on predujmljuje svoje vlasništvo. Što sada ovo vlasništvo potječe iz neplaćena rada njegovih radnika, ne mijenja apsolutno ništa na stvari. Ako se radnik B zaposli viškom vrijednosti koji je proizveo radnik A, onda je, prvo, A stvorio taj višak vrijednosti, a da mu od prave cijene njegove robe nije bila zakinuta nijedna para, a drugo, to se radnika B ništa ne tiče. Jedino što B zahtijeva, i što ima pravo zahtijevati, jest da mu kapitalist plati vrijednost njegove radne snage. „Još su pri tome obojica dobili: radnik, jer su mu plodove njegova rada platili (treba da stoji: neplaćenim radom drugih radnika) prije nego što je rad bio dovršen (treba da stoji: prije no što je njegov rad donio ploda); tvorničar (le maître), jer je rad ovog radnika vrijedio više od njegove najamnine (treba da stoji: proizveo je vrijednost veću od vrijednosti svoje najamnine).” (Sismondi, isto, str. 135.)

Svakako, stvar izgleda sasvim drukčije kad kapitalističku proizvodnju promatramo u neprekidnom toku njenog obnavljanja i kad našim pogledom namjesto pojedinačnog kapitalista i pojedinačnog radnika obuhvatimo cjelinu: kapitalističku klasu i nasuprot njoj radničku klasu. Ali, to bi značilo primijeniti mjerilo koje je robnoj proizvodnji potpuno strano.

U robnoj proizvodnji stoje jedan prema drugom, i nezavisno jedan od drugog, samo prodavač i kupac. Njihovi međusobni odnosi svršavaju se s istekom ugovora koji su među

sobom sklopili. Ako se posao ponovi, ponavlja se na osnovi novog ugovora koji nema nikakve veze s prethodnim, a samo slučaj može tada ponovo dovesti u vezu istog kupca s istim prodavačem.

Zato ako hoćemo da o robnoj proizvodnji ili kakvom njenom činu donesemo sud prema vlastitim njenim ekonomskim zakonima, onda moramo svaki čin razmjene promatrati odvojeno, izvan svake povezanosti sa činom razmjene koji mu je prethodio kao i s onim koji za njim slijedi. I jer se kupovine i prodaje zaključuju samo između pojedinačnih individuumu, to je nedopušteno u njima tražiti odnose između čitavih društvenih klasa.

Ma koliko dugačak bio niz periodičnih reprodukcija i proteklih akumulacija kroz koje je prošao kapital koji danas funkcionira, on uvijek ostaje u svom prvom djevičanstvu. Dokle god se pri svakom činu razmjene — pojedinačno uzevši — budu održavali zakoni razmjene, može se u načinu prisvajanja izvršiti potpun prevrat, a da se nikako ne dira u pravo vlasništva koje odgovara robnoj proizvodnji. Isto ovo pravo u snazi je, kako na početku kad proizvod pripada proizvođaču i kad se ovaj, razmjenjujući ekvivalent za ekvivalent, može bogatiti samo vlastitim radom, tako i u kapitalističkom periodu, kad društveno bogatstvo u sve većoj mjeri postaje vlasništvom onih koji su u položaju da stalno iznova prisvajaju neplaćen rad drugih.

Ovaj rezultat postaje neizbježan čim sâm radnik slobodno prodaje radnu snagu kao robu. Ali i robna proizvodnja tek od tada postaje opći i tipični oblik proizvodnje; tek od tada se svaki proizvod već unaprijed proizvodi za prodaju i sve proizvedeno bogatstvo prolazi kroz promet. Tek kad joj najamni rad postane osnovom, robna se proizvodnja nameće cjelokupnom društvu; ali tek tu ona i razvija sve svoje prikrivene snage. Reći da je pojava najamnog rada falsificirala robnu proizvodnju znači reći da se robna proizvodnja ne smije razvijati da bi ostala nefalsificirana. U istoj onoj mjeri u kojoj se ona, prema vlastitim svojim zakonima, sve više izgrađuje u kapitalističku proizvodnju, preobraćaju se zakoni vlasništva robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja.²⁴

Čitalac je vidio da se čak i kod jednostavne reprodukcije sav predujmljeni kapital, ma kako prvobitno bio stečen, pre-

²⁴ Kako se onda moramo diviti bistrome Proudhonu, koji hoće da ukine kapitalističko vlasništvo pozivajući se protiv njega na — vječite zakone vlasništva robne proizvodnje!

tvara u akumulirani kapital, ili kapitaliziran višak vrijednosti. Ali u bujici proizvodnje sav prvobitno predujmljeni kapital postaje iščezavajuća veličina (magnitudo evanescens u matematičkom smislu) u poređenju s neposredno akumuliranim kapitalom, t. j. s viškom vrijednosti ili viškom proizvoda ponovo pretvorenim u kapital, pa bilo da sad funkcionira u rukama koje su ga akumulirale ili u tuđim. Stoga politička ekonomija uopće prikazuje kapital kao „*akumulirano bogatstvo*” (preobraženi višak vrijednosti ili dohodak) „koje se ponovo upotrebljava za proizvodnju viška vrijednosti”,²⁵ a kapitalista kao „vlasnika viška proizvoda”.²⁶ Isti ovaj način mišljenja izražava se, samo u drukčijem obliku, riječima da je postojeći kapital akumulirana ili kapitalistička *kamata*, jer je kamata samo jedan razlomak viška vrijednosti.²⁷

2. Pogrešno shvaćanje reprodukcije u proširenom razmjeru od strane političke ekonomije

Prije no što zađemo u neka pobliža određenja *akumulacije*, ili ponovnog pretvaranja viška vrijednosti u kapital, valja nam ukloniti jednu dvosmislenost koju je izmudrovala klasična ekonomija.

Kao god što robe koje kapitalist kupuje jednim dijelom viška vrijednosti za svoju vlastitu potrošnju ne služe njemu kao sredstva za proizvodnju i oplodivanje vrijednosti, tako isto ni rad koji on kupuje radi zadovoljavanja svojih prirodnih i društvenih potreba nije *proizvodan rad*. Mjesto da kupovinom onih robâ i rada pretvara višak vrijednosti u kapital, on ga naprotiv troši ili *izdaje* kao dohodak. Dok se staro plemstvo, kako Hegel veli, držalo načela „da troši ono što ima”, a

²⁵ „*Kapital* je akumulirano bogatstvo koje se upotrebljava radi pravljenja profita.” (Malthus: *Principles etc.*) „Kapital se... sastoji iz bogatstva, koje se zašteduje od dohotka, a upotrebljava radi pravljenja profita.” (R. Jones: *An Introductory Lecture on Political Economy*. London 1833., str. 16.)

²⁶ „Vlasnici suviška proizvoda (surplus produce) ili kapitala.” (*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel*. London 1821.)

²⁷ Kapital s kamatama na kamate za svaki dio uštedenog kapitala raste tako strahovito, da cjelokupno svjetsko bogatstvo, koje donosi dohodak, već odavno nije ništa drugo do nekadašnje kamate na kapital. (London *Economist*, 19. juli 1859.) „*Economist*” je doista odveć skroman. Idući stopama dr. Price-a, mogao bi on pomoću točnih računa dokazati da se još nekoliko drugih planeta mora dodati našoj zemlji, ako bi se kapitalu htjelo dati sve što mu pripada.

naročito se baškarilo u luksuzu ličnih činidaba, dotle je za buržoasku ekonomiju bilo od odlučnog značenja da akumuliranje kapitala proglasi prvom građanskom dužnosti i da neumorno propovijeda: ne može se akumulirati ako se sav dohodak pojede umjesto da se jedan njegov dio izda za dobavljanje dodatnih *proizvodnih radnika* koji više unose nego što stoje. S druge strane ona se trebala boriti protiv narodne predrasude, koja brka kapitalističku proizvodnju sa zgrtanjem blaga²⁸ i zbog toga uobražava da je akumulirano bogatstvo — bogatstvo koje se u svom prirodnom obliku spasava od uništenja, dakle od trošenja ili od prometa. Ne puštati novac u promet značilo bi upravo suprotnost njegovom oplodivanju kao kapitala, a akumuliranje robâ u smislu zgrtanja blaga prava je ludost.^{28a} Akumulacija robâ u velikim masama rezultat je zastoja u prometu ili hiperprodukcije.²⁹ Svakako da je podloga ovom popularnom shvaćanju s jedne strane slika dobara nagomilanih u *fondu potrošnje bogataša*, koji ih polako troše, a s druge strane *stvaranje rezerve*, pojava koja pripada svima načinima proizvodnje i na kojoj ćemo se malo zadržati kad budemo analizirali prometni proces.

Klasična ekonomija je dakle utoliko u pravu kad naglašava da je karakterističan *moment procesa akumulacije* to što višak proizvoda troše *proizvodni radnici*, a ne *neproizvodni*. Ali tu počinje i njena zabluda. A. Smith je uveo modu da se *akumulacija* prikazuje naprosto kao *trošenje viška proizvoda pomoću proizvodnih radnika*, ili da se *kapitaliziranje viška vrijednosti* prikazuje kao *jednostavno njegovo preobrtnje u radnu snagu*.

Čujmo na pr. Ricarda: „Moramo razumjeti da se svi proizvodi neke zemlje potroše; ali je najveća razlika koju možemo zamisliti, da li njih potroše oni koji reproduciraju kakvu drugu vrijednost ili oni koji to ne čine. Kad kažemo da se dohodak

²⁸ „Nijedan politički ekonomist naših dana ne može pod štednjom razumjeti jednostavno zgrtnje blaga. A kad ne uzmemo u obzir ovaj ograničeni i nedovoljni postupak, onda se izraz štednja može na nacionalno bogatstvo primijeniti samo u jednom smislu, a taj je da se uštedovina različito upotrijebi, praveći razliku između različnih vrsta rada koje se od nje održavaju.” (Malthus: *Principles etc.*, str. 38., 39.)

^{28a} Tako je kod Balzaca, koji je tako temeljno proučio sve nijanse tvrdjenja, stari lihvar Gobseck već podjetinjio kad počinje stvarati blago iz nagomilanih roba.

²⁹ „Akumulacija kapitala... zastoj u razmjeni... hiperprodukcija.” (Th. Corbet: *An Inquiry etc.*, str. 14.)

zašteduje i dodaje kapitalu, onda mislimo da onaj *dio dohotka, za koji se kaže da je dodat kapitalu troše proizvodni, a ne neproizvodni radnici*. Nema veće zablude nego zamišljati da se kapital uvećava nepotrošnjom.”³⁰

Nema veće zablude od ove koju su za A. Smithom ponavljali Ricardo i svi njegovi sljedbenici, da „*onaj dio dohotka, za koji se kaže da je dodat kapitalu, troše proizvodni radnici*”. Po ovakvom shvaćanju, *sav višak vrijednosti*, koji se pretvara u kapital, postao bi *promjenljiv kapital*. A on se, naprotiv, kao i prvobitno predumljena vrijednost dijeli na *postojani i promjenljivi kapital*, na sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Radna snaga je oblik pod kojim promjenljivi kapital postoji u procesu proizvodnje. U tome procesu kapitalist troši samu radnu snagu, a ona, svojim funkcioniranjem — *radom* — troši sredstva za proizvodnju. Ujedno se novac izdat na *kupovinu radne snage* pretvara u životne namirnice koje ne troši „*proizvodni rad*” već „*proizvodni radnici*”. Svojom iz osnove pogrešnom analizom dolazi A. Smith do ovog besmislenog rezultata: ma da se *svaki individualni kapital* dijeli na postojani i promjenljivi sastavni dio, ipak se *društveni kapital* svodi samo na promjenljivi kapital, odnosno izdaje se samo za plaćanje najamnine. Recimo da neki tvorničar sukna pretvori 2.000 f. st. u kapital. On ulaže jedan dio novca u kupovinu tkalaca, drugi dio u vunenu pređu, mašineriju i t. d. Ali ljudi od kojih on kupuje pređu i mašineriju plaćaju od toga jedan dio za rad i t. d. sve dok se cijela svota od 2.000 f. st. ne izda kao najamnina ili dok sav proizvod, koji one 2.000 f. st. predstavljaju, ne potroše proizvodni radnici. Jasno je da sva težina ovog argumenta leži u riječi „i tako dalje” koja nas šalje od Poncija do Pilata. I doista, A. Smith prekida istraživanje baš ondje gdje počinje bivati teško.³¹

Dok imamo u vidu samo sumu godišnje proizvodnje, proces godišnje reprodukcije lako je razumljiv. Ali se svi sastavni dijelovi godišnje proizvodnje moraju donijeti na tržište, i tu počinje teškoća. Kretanja pojedinačnih kapitala i ličnih dohoda ukrštaju se i miješaju se i gube u jednom općem premje-

³⁰ Ricardo: *Principles etc.*, str. 163., primjedba.

³¹ Uprkos svojoj *Logici* J. St. Mill nije otkrio čak ni one griješke u analizi svojih prethodnika koje i na domaku buržoaskog vidokruga, sa čisto stručnjačkog stanovišta, vapiju za ispravkom. On svugdje sa učeničkim dogmatizmom registrira zablude svojih učitelja. Tako i ovdje: „Naposljetku, *sav kapital* svodi se *konačno potpuno* na najamnine, a kad bude nadoknađen prodajom proizvoda, on se *ponovo* pretvara u najamnine.”

štanju — u prometu društvenog bogatstva — koje zbunjuje pogled i postavlja istraživaču veoma zamršene zadatke. U trećem odjeljku druge knjige dat ću analizu čitavog tog procesa. Tamo će se pokazati da je A. Smithova dogma, koju su naslijedili svi njegovi sljedbenici, spriječila političku ekonomiju da shvati makar i osnovni mehanizam društvenog procesa reprodukcije. Velika je zasluga fiziokrata što su u svom „Tableau économique” učinili prvi pokušaj da dadu sliku godišnje proizvodnje onakvu kakva proizlazi iz prometa.³²

Inače se samo po sebi razumije da politička ekonomija nije propustila da u interesu kapitalističke klase iskorišćuje tvrdnju A. Smitha: da je radnička klasa ona koja troši sav dio čistog proizvoda koji se pretvara u kapital.

3. Podjela viška vrijednosti na kapital i dohodak. Teorija uzdržavanja

U prošloj glavi promatrali smo višak vrijednosti, odnosno višak proizvoda, samo kao *fond kapitalistove individualne potrošnje*, a u ovoj dosad samo kao *fond akumulacije*. Ali on nije ni samo jedno, ni samo drugo, već oboje u isti mah. Jedan dio viška vrijednosti kapitalist troši na sebe kao *dohodak*,³³ drugi dio *upotrebljava kao kapital, akumulira ga*.

Kad je *data masa viška vrijednosti*, bit će jedan od tih dijelova utoliko veći, ukoliko drugi bude manji. Uzevši da su sve druge okolnosti ostale neizmijenjene, veličinu akumulacije

³² Kad uporedimo izlaganje procesa reprodukcije, pa dakle i akumulacije, u A. Smitha i njegovih prethodnika, vidjet ćemo da Smith u mnogom pogledu ne samo da nije napredovao, već je jako nazadovao, osobito prema fiziokratima. S onom njegovom iluzijom, o kojoj je riječ u tekstu, u vezi je ona istinski basnoslovna teorija — koju je politička ekonomija također od njega naslijedila — da se *robna cijena* sastoji iz *najamnine*, *profita* (kamate) i *zemljišne rente*, dakle samo iz *najamnine i viška vrijednosti*. Polazeći s te osnove, Storch bar priznaje naivno: „Nužnu cijenu nije moguće rastvoriti na njene najjednostavnije elemente.” (Storch: *Cours etc.*, sv. II., str. 140., prim.) Lijepe li ekonomske nauke koja izjavljuju da je robnu cijenu *nemoguće* rastvoriti na njene najjednostavnije elemente! O ovom će biti više govora u trećem odjeljku Druge i u sedmom odjeljku Treće knjige. (Upor. i *Theorien über den Mehrwert*, sv. I., str. 164. i dalje.)

³³ Čitalac će zapaziti da riječ *dohodak* upotrebljavam u dvostrukom smislu, t. j. prvo, da označim višak vrijednosti kao plod koji kapital periodično donosi, i drugo, da označim dio toga ploda koji kapitalist periodično troši ili koji se pretvara u njegov fond potrošnje. Zadržavam ovaj dvostruki smisao, jer je u skladu s uobičajenim rječnikom engleskih i francuskih ekonomista.

određuje razmjer u kojem se ova podjela vrši. A tu podjelu vrši vlasnik viška vrijednosti, kapitalist. Ona je dakle akt njegove volje. O onome dijelu od njega ubranoga danku, koji on akumulira, kaže se da ga je uštedio, jer ga nije pojeo, t. j. jer vrši svoju funkciju kao kapitalist, naime funkciju da se bogati.

Historijske vrijednosti i onog historijskog prava na opstanak, koje po riječima duhovitog Lichnowskog nema datuma, kapitalist ima samo ukoliko je *otjelovljeni kapital*. Samo se utoliko u *prolaznoj nužnosti kapitalističkog načina proizvodnje* nalazi i prolazna nužnost same njegove ličnosti. Ali mu utoliko i pobuda, koja ga pokreće, nije upotrebnost vrijednosti i uživanje, već prometna vrijednost i njeno uvećavanje. Kao fanatik oplođivanja vrijednosti on bezobzirno *prisiljava* čovječanstvo na *proizvodnju radi proizvodnje*, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih *materijalnih uslova proizvodnje* koji jedini mogu biti *stvarna osnova* nekog višeg društvenog oblika, kome je temeljni princip puno i slobodno razvijanje svakog individuumu. Kapitalist se može respektirati samo kao otjelovljenje kapitala. U toj ulozi ima kapitalist isti apsolutni nagon za bogaćenjem kao i zgričak blaga. Ali što se kod ovoga ispoljava kao individualno ludilo, kod kapitalista je posljedica društvenog mehanizma, u kome je on samo jedan točak (pokretač). Razvitak kapitalističke proizvodnje čini nužnim neprekidno povećavanje kapitala plasiranog u neko industrijsko poduzeće, a svakom individualnom kapitalistu konkurencija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao vanjske *prinudne zakone*. Ona mu ne dozvoljava da svoj kapital održi osim neprekidnim povećavanjem, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.

Zbog toga, ukoliko su njegovi postupci samo funkcija kapitala koji je u njemu došao do volje i svijesti, utoliko mu njegova vlastita privatna potrošnja važi kao pljačkanje akumulacije njegova kapitala, kao što u talijanskom knjigovodstvu privatni izdaci figuriraju na strani kapitalistova dugovanja kapitalu. Akumulacija je osvojenje svijeta društvenoga bogatstva. Povećavajući masu eksploatiranog ljudskog materijala, ona ujedno širi neposrednu i posrednu *vladavinu kapitalista*.³⁴

³⁴ Zelenoš, taj staromodni ali stalno obnavljani oblik kapitalista, poslužio je *Lutheru* vrlo dobro kao primjer da vlastoljubije prikaže kao elemenat nagona za bogaćenjem. „Poganima je sam njihov um govorio da je zelenoš četvorostruki lopov i ubojica. A mi kršćani držimo ih u tolikoj časti da ih naprosto obožavamo zbog njihova novca... Tko dru-

Ali prvi grijeh svuda djeluje. S razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje, akumulacije i bogatstva, kapitalist prestaje bivati golo otjelovljenje kapitala. On osjeća „ljudsko ganuće” prema svom tjelesnom biću i postaje toliko obrazovan da odricanje od puti ismijava kao predrasudu starinskog zgrtača blaga. Dok klasični kapitalist žigoše ličnu potrošnju kao grijeh protiv svoje funkcije i kao „uzdržavanje” od akumulacije, dotle je modernizirani kapitalist kadar shvaćati akumulaciju kao „odricanje” svoga nagona za uživanjem. „Dvije duše obitavaju, avaj, u njegovim grudima, i svaka vuče na svoju stranu!”

U historijskim počecima kapitalističkog načina proizvodnje — a svaki kapitalistički skorojević proživljava individualno ovaj historijski stadij — nagon za bogaćenjem i tvrdičenje prevlađuju kao apsolutne strasti. Ali napredovanje kapitalističke proizvodnje ne stvara samo jedan svijet uživanja. Sa špekulacijom i kreditom ono otvara tisuće vrela iznenadnog bogaćenja. Štoviše, na izvjesnoj visini razvitka izvjestan kon-

gome isisava, pljačka i krađe hranu, gnusan je ubojica (ukoliko od njega zavisi) kao i onaj koji drugoga pušta da umre od gladi ili ga potpuno upropašćuje. A to baš čini zelenoš, pa ipak mirno sjedi u svom naslonjaču, dok bi pravednije bilo da visi na vješalima i da ga kljuje onoliko gavranova koliko je talira ukrao, samo kad bi na njemu bilo toliko mesa da svakoga gavrana dopadne bar komadić. Ali male lopove vješaju... Male lopove stežu u kvrge, veliki lopovi šepire se u zlatu i svili... Zato i nema na zemlji (poslije davoia) većeg neprijatelja čovjeku nego što je škrtac i zelenoš, jer *on hoće da bude bog nad svima ljudima*. Turci, ratnici, tirani također su zli ljudi, ali ipak moraju ostavljati ljude da žive i priznati da su zločinci i neprijatelji. Ponekad oni se mogu, pa se čak i moraju smilovati na poneke. Ali zelenoš i cicija želi da sav svijet propadne od gladi i žeđi, od žalosti i bijede, samo ako to može postići, da bi tako mogao sve imati sâm, a da svi drugi *primaju od njega kao od boga* i da vječito budu *njegovi kmetovi*... Hoće da nose kaftane, zlatne lance i prstenje, da brišu usta, da se drugima izdaju kao valjani i pobožni ljudi, vrijedni hvale... Zelenoš je — veliko i strahovito čudovište kao kurjak koji sve pustoši gore nego ikoji Cacus, Gerion ili Antej. Pa ipak se kiti i želi da važi kao pobožan, da se ne bi vidjelo kud idu *volovi koje on natraške uvlači u svoju jazbinu*. Ali Herkul treba da čuje riku volova i zarobljenika i da potraži Cacusa makar i na liticama i u stijenju i da volove oslobodi od zločinca. Jer Cacus je ime zločincu, pobožnom zelenošu, koji sve krađe, pljačka i proždire. A tvrdi da nije to učinio, jer ih nitko ne će naći, budući da su *svi volovi natraške uvučeni u jazbinu i po tragu se čini kao da su izišli*. Tako zelenoš želi da namagarči svijet kao, da je on koristan i da *daje svijetu volove iako ih samo sebi vuče i sam ždere*... Pa kao što se drumski razbojnici, ubojice i napasnici meću na točak i glave im se sijeku, tako bi i još više trebalo sve zelenoše metnuti na točak... razjuri ih, prokleti ih i odrubiti im glave.” (Martin Luther: *An die Pfarrherrn etc.*)

vencionalan stepen rasipništva, koje je u isto vrijeme i pokazivanje bogatstva, a otud i sredstvo za kredit, postaje poslovnom nužnošću za „nesretnog” kapitalista. Luksuz ulazi u reprezentacione troškove kapitala. I onako se kapitalist ne bogati kao zgrtač blaga razmjerno svom ličnom radu i ličnom uzdržavanju od potrošnje, nego prema tome koliko isisava tuđu radnu snagu i koliko natjeruje radnika da se odreče svih uživanja života. I ma da stoga kapitalistovo rasipništvo nikada nema onaj *bona fide* [dobronamjerni] karakter kao rasipništvo galantnog feudalnog gospodara, već se za njim naprotiv uvijek krije najpoganije tvrdičenje i najsitničaviji račun, ipak njegovo rasipništvo raste s njegovom akumulacijom, a da jedno drugom ne mora biti na uštrb. Time se u grudima kapitalističkog individuuma razvija istovremeno faustovski sukob između nagona za akumulacijom i nagona za uživanjem.

„Manchesterska industrija”, kaže se u jednom spisu koji je dr. Aikin objavio 1795., „može se podijeliti na četiri perioda. U prvom, tvorničari su morali naporno raditi za svoje izdržavanje.” Oni su se bogatili poglavito potkradanjem onih roditelja koji su im davali djecu za apprentices [učenike] i koji su morali debelo plaćati dok su šegrti bili mučeni glađu. S druge strane, prosječni profiti bili su niski i akumulacija je zahtijevala veliku štedljivost. Oni su živjeli kao zgrtači blaga i nisu trošili čak ni kamate od svog kapitala. „U drugom periodu počeli su sticati male imetke, ali su radili naporno, kao i prije”, jer neposredna eksploatacija rada stoji rada, kao što zna svaki gonič robova, „i živjeli su skromno kao i dotad... U trećem periodu otpoče luksuz, a poslovi se razgranaše slanjem konjanika (trgovačkih putnika-konjanika) po narudžbe u sve trgovačke gradove kraljevine. Vjerojatno da je prije 1690. g. bilo malo ili nimalo kapitala od 3.000 do 4.000 f. st. stečenih u industriji. A u to vrijeme, ili nešto kasnije, industrijalci su već bili nagomilali novaca i počеше graditi kuće od kamena umjesto od drveta i žbuke... Još prvih decenija 18. vijeka izlagao se svaki manchesterski tvorničar, koji bi svoje goste poslužio vrčem stranog vina, ogovaranju i negodoivanju svih svojih susjeda.” Prije pojave mašinerije, večernji trošak tvorničara u krčmama u kojima su se sastajali nikad nije prelazio 6 penca za čašu punča i 1 peni za svitak duhana. Tek 1758., i to je epohalan događaj, provezla se „u vlastitim kočijama prvi put jedna osoba koja stvarno pripada poslovnom

svijetu"! „Četvrti period", posljednja trećina 18. vijeka, „jest period velikog luksuza i rasipanja podržavanih uvećanjem poslova."³⁵ Šta bi rekao dobri dr. Aikin kad bi danas uskrasao u Manchesteru?

Akumulirajte! Akumulirajte! U tome je sav Mojsije i proroci! „Radinost pruža materijal koji štedljivost akumulira."³⁶ Dakle štedite, štedite, t. j. pretvarajte što je moguće veći dio viška vrijednosti ili viška proizvoda ponovo u kapital! Akumulacija radi akumulacije, proizvodnja radi proizvodnje, to je formula kojom je klasična ekonomija izrazila historijski poziv buržoaskog perioda. Ona se nijednog časa nije obmanjivala u pogledu porođajnih muka bogatstva,³⁷ ali šta vrijedi jadicovati nad historijskom nužnosti?

Ako klasična ekonomija gleda u proleteru samo stroj za proizvođenje viška vrijednosti, ona i u kapitalistu gleda samo stroj za pretvaranje tog viška vrijednosti u višak kapitala. Ona uzima njegovu historijsku funkciju strašno ozbiljno. Da bi s njegove duše skinuo čini kobnog sukoba između nagona za uživanjem i nagona za bogaćenjem, Malthus je, početkom dvadesetih godina ovog vijeka, branio takvu podjelu rada koja kapitalistu stvarno zaposlenom u proizvodnji dodjeljuje posao akumulacije, a ostalim učesnicima u višku vrijednosti, zemljoposjedničkoj aristokraciji, državnim i crkvenim prebendarima i t. d. posao rasipanja. On kaže da je od najveće važnosti „držati razdvojene strast za trošenjem i strast za akumuliranjem" („the passion for expenditure and the passion for accumulation").³⁸ Gospoda kapitalisti, koji su već odavno bili postali ljubitelji života i društva, podigoše graju. Šta, uzviknuo je jedan njihov zastupnik, neki ricardovac, g. Malthus propovijeda visoke zemljišne rente, visoke poreze i t. d. da bi neproizvodni potrošači bili stalni podbadači industrijalizma! Razumije se da je lozinka proizvodnja, proizvodnja u sve većem razmjeru, ali „ovakav proces više koči proizvodnju nego što je pomaže. A nije ni sasvim pravo („nor is it quite fair") da izvjestan broj osoba ljenčari samo zato da se pritegnu drugi,

³⁵ Dr. Aikin: *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*. London 1795., str. 182. i dalje.

³⁶ A. Smith: *Wealth of Nations*, knj. II, gl. III.

³⁷ Čak i J. B. Say veli: „Uštede bogataša vrše se na račun sirotnje." „Rimski proleter živio je gotovo isključivo na račun društva... Gotovo bi se moglo reći da moderno društvo živi na račun proletera, od onoga dijela koji im oduzima od prinosa rada." (Sismondi: *Etudes etc.*, sv. I., str. 24.)

³⁸ Malthus: *Principles etc.*, str. 319., 320.

iz čijih se karaktera može zaključiti („who are likely, from their characters”) da bi s uspjehom funkcionirali kad biste ih mogli nagnati da funkcioniraju”.³⁹ Koliko god on smatra da je nepravedno da industrijski kapitalist bude podbadan na akumulaciju time što će drugi skidati skorup s njegova mlijeka, toliko mu se čini nužnim da se radnik ograniči na što je moguće nižu najamninu „da bi ostao radiša”. Osim toga on nikako i ne krije da je prisvajanje neplaćenog rada tajna profitiranja. „Uvećana potražnja za radom od strane radnika ne znači apsolutno ništa drugo do njihovu gotovost da za sebe *same* *uзму* *manje* *od* *svog* *vlastitog* *proizvoda*, *a* *da* *svome* *poslodavcu* *prepuste* *veći* *dio*; i kad se kaže da ovo, smanjivanjem potrošnje (na strani radnikâ), stvara *glut* (pretrpanost tržišta, pretjeranu proizvodnju), onda mogu odgovoriti da je *glut* sinonim za visoki profit.”⁴⁰

Učena prepirka o tome kako bi pljačku isisanu iz radnika valjalo podijeliti među industrijskim kapitalistom i besposlenim zemljoposjednikom i t. d., a da bude na korist akumulacije, zamukla je pred Julsku revoluciju [1830.]. Uskoro zatim gradski proletarijat u Lyonu zazvoni na uzbunu, a seoski proletarijat pusti crvenog pijetla po Engleskoj. S ove strane kanala harao je owenizam, s one saintsimonizam i fourierizam. Bio je kucnuo čas za *vulgarnu ekonomiju*. Upravo godinu dana prije no što je u Manchesteru otkrio da je profit kapitala (zajedno s kamatama) proizvod *neplaćenog* „posljednjeg, dvanaestog radnog sata”, objavio je N. W. Senior još jedno otkriće. „*Riječ kapital*”, govorao je on svečano, „ako kapital promatramo kao oruđe za proizvodnju, ja zamjenjujem riječju *apstinencija* (uzdržavanje).”⁴¹ To je jedan nenadmašiv uzorak „otkrića”

³⁹ *An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 67.

⁴⁰ Isto, str. 50.

⁴¹ Senior: *Principes fondamentaux de l'Economie Politique*. Preveo Arrivabene. Paris 1836., str. 308. Ovo je pristalicama stare klasične škole bilo ipak nešto previše ludo. „Mjesto izraza rad i kapital g. Senior podmeće izraz rad i apstinencija... Apstinencija je gola negacija. Nije apstinencija, već *upotreba* proizvodno primijenjenoga kapitala izvor profita.” (*John Cazenove* u svom izdanju *Malthusovih Definitions in Political Economy*, London 1853., str. 130., prim.) *J. St. Mill*, naprotiv, na jednoj strani penavlja Ricardovu teoriju profita, a na drugoj usvaja za sebe Seniorovu „nagradu za apstinenciju”. Koliko mu je tuda Hegelova „protivurječnost”, vrelo svekolike dijalektike, toliko su mu bliske površne protivurječnosti.

Dodatak drugom izdanju. Vulgarni ekonomist nikad nije došao na jednostavnu misao da se svaka ljudska radnja može shvatiti kao „apsti-

vulgarne ekonomije! Ekonomsku kategoriju ona zamjenjuje sikofantskom frazom. Voilà tout [To je sve.] „Kad divljak”, uči nas Senior, „izrađuje luk, on se bavi industrijom, ali ne *practicira apstinenciju*.” To nam objašnjava kako su i zašto *sredstva za rad* bila u prijašnjim društvenim stanjima proizvođena „bez kapitalistove apstinencije”. „Što društvo više napreduje, to više apstinencije zahtijeva”,⁴² naime od onih koji se bave industrijom prisvajanja tuđe radinosti i njena proizvoda. *Svi uslovi procesa rada pretvaraju se odsad u isto toliko načina practiciranja kapitalistove apstinencije*. To što se žito ne samo jede nego i *sije*, kapitalistovo je uzdržavanje! Što vino dobija vremena da prevri, i to je kapitalistovo uzdržavanje!⁴³ Kapitalist se sam osuđuje na odricanje „*pozajmljujući radniku oruđa za proizvodnju*”(!), drugim riječima, kad ih dodavanjem radne snage oploduje kao kapital, mjesto da *pojede* parne strojeve, pamuk, željeznice, gnojiva, tegleće konje i t. d., ili da, kako to vulgarni ekonomist djetinjasto zamišlja, *profućka „njihovu vrijednost”* na luksuz i druge predmete potrošnje.⁴⁴ *Kako bi kapitalistička klasa to izvela*, tajna je koju je vulgarna ekonomija dosad uporno čuvala. Glavno je da svijet živi još samo od samoodricanja kapitalista, tog modernog pokajnika Višne. I ne samo akumulacija, nego i jednostavno „*održavanje kapitala iziskuje stalan napor protiv iskušenja da se pojede*”.⁴⁵ Jasno je dakle da sama čovječnost nalaže da se kapitalist oslobodi mučeništva i iskušenja, na isti onaj način na koji je prije kratkog vremena ukidanjem ropstva georgijski

nencija” od njene suprotnosti. Jesti znači uzdržavati se od posta, ići uzdržavati se od stajanja, raditi uzdržavati se od ljenčarenja, ljenčariti uzdržavati se od rada i t. d. Valjalo bi da ta gospoda jednom razmisle o Spinozinom: *Determinatio est negatio* [odrediti znači poreći].

⁴² Senior, isto, str. 242.

⁴³ „Nitko... ne bi na pr. posijao svoje žito i držao ga u zemlji godinu dana, niti bi svoje vino čuvao godinama u podrumu, mjesto da *odmah* potroši, bilo same ove stvari, bilo njihov ekvivalent... kad ne bi očekivao da na ovaj način stekne *dodajnu vrijednost* i t. d.” (Serope: *Political Economy*. Izd. A. Potter, New-York 1841., str. 133., 134.)

⁴⁴ „*Oskudijevanje koje kapitalist sebi nameće pozajmljujući radniku sredstva za proizvodnju*” (ovaj eufemizam upotrijebljen je zato da se, po prokušanom maniru vulgarnih ekonomista, *najamni radnik*, eksploatiran od strane industrijskog kapitalista, *identificira sa samim industrijskim kapitalistom*, koji isisava financijskog kapitalista!) „umjesto da sam potroši *njihovu vrijednost pretvarajući ih u predmete upotrebe i luksuza*.” (G. de Molinari: *Etudes Economiques etc.*, str. 36.)

⁴⁵ Courcelle Seneuil: *Traité théorique etc.*, str. 57.

vlasnik robova bio oslobođen teških muka pri izboru da li da višak proizvoda, što ga je izbičevao iz crnačkog roba, spiska na šampanjac, ili da jedan njegov dio ponovo pretvori u više crnaca i više zemlje.

U najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama vrši se ne samo jednostavna reprodukcija, nego, ma da u različitom stepenu, i *reprodukcija u proširenom razmjeru*. Proizvodi se i troši progresivno više, dakle se i pretvara više proizvoda u sredstva za proizvodnju. Ali, ovaj proces se sve dotle ne ispoljava kao *akumulacija kapitala*, a otud ni kao *funkcija kapitalista*, dokle god sredstva za proizvodnju, a stoga i proizvod i životne namirnice radnikove, *ne stoje prema radniku u obliku kapitala*.⁴⁶ *Richard Jones* (Ričard Džons), Malthusov nasljednik na katedri političke ekonomije na istočnoindijskom koledžu u Haileybury-u (Hejliberiju), koji je umro prije nekoliko godina, lijepo to objašnjava primjerom dviju krupnih činjenica. Budući da veliku većinu indijskog naroda sačinjavaju seljaci samostalni privrednici, to njihov proizvod, njihova sredstva za rad i namirnice nikad ne postoje „u obliku („in the shape“) fonda koji je ušteđen iz tuđeg dohotka („saved from Revenue“), te prema tome nisu nikad prošli kroz neki *pret-hodni proces akumulacije* („a previous process of accumulation“).⁴⁷ S druge strane, u provincijama gdje je engleska vladavina najmanje razorila stari sistem, bivaju nepoljoprivredni radnici direktno zapošljavani od strane velikaša, kojima jedan dio seljačkog viška proizvoda pritječe kao danak ili zemljišna renta. Jedan dio ovog proizvoda velikaši potroše u prirodnom obliku, drugi dio radnici im pretvaraju u luksuzne i druge predmete potrošnje, a ostatak služi kao plaća radnicima koji su vlasnici svojih oruđa za rad. Ovdje proizvodnja i reprodukcija u proširenom razmjeru idu svojim tokom bez posredništva onog čudnog sveca, onog viteza žalosnog lica, *kapitalista* „*pu-nog samoodricanja*“.

⁴⁶ „Posebne vrste dohotka, koje ponajviše pridonose napredovanju nacionalnog kapitala, mijenjaju se u različnim stadijima toga napretka, i stoga su potpuno različite kod naroda koji se nalaze na različnim stupnjevima toga napredovanja... Profit... u prijašnjim društvenim stupnjevima neznatno vrelo akumulacije u odnosu prema najamnini i renti... Čim snage nacionalnog rada donekle narastu, povećava se razmjerna važnost profita kao vrelo akumulacije.“ (Richard Jones: *Text-book etc.*, str. 16., 21.)

⁴⁷ Isto, str. 36. i dalje. (Primjedba uz četvrto izdanje. — Mora biti omaška, ovo mjesto nije se moglo naći. — F. E.)

4. Okolnosti koje nezavisno od razmjerne podjele viška vrijednosti na kapital i dohodak određuju opseg akumulacije: Stepenn eksploatacije radne snage — Proizvodna snaga rada — Povećavanje razlike između primijenjenog i utrošenog kapitala — Veličina predujmljenog kapitala

Ako pretpostavimo da je razmjer u kojem se višak vrijednosti cijepa na kapital i dohodak dat, onda se veličina akumuliranog kapitala očigledno upravlja prema apsolutnoj veličini viška vrijednosti. Uzmimo da se od viška vrijednosti kapitalizira 80%, a poždere 20%; u tom slučaju akumulirani kapital iznositi će 2.400 f. st. ili 1.200 f. st., prema tome da li je cjelokupni višak vrijednosti iznosio 3.000 ili 1.500 f. st. Prema tome, pri određivanju veličine akumulacije sudjeluju sve one okolnosti koje određuju i masu viška vrijednosti. Vratiti ćemo se ovdje na njih samo ukoliko nam pružaju nova gledišta u pogledu akumulacije.

Čitalac se sjeća da stopa viška vrijednosti zavisi u prvom redu od *stepena eksploatacije radne snage*. Politička ekonomija toliko cijeni tu ulogu, da ponekad izjednačuje ubrzanje akumulacije putem *povećanja proizvodne snage rada* sa njenim ubrzanjem putem *povećanja eksploatacije radnika*.⁴⁸ U odjeljcima o proizvodnji viška vrijednosti stalno smo se držali pretpostavke da je najamnina bar jednaka *vrijednosti radne snage*. Ali u praktičnom kretanju najamnine igra njeno *nasilno obaranje ispod te vrijednosti* i odveć važnu ulogu, a da se za časak kod toga ne zabavimo. U okviru izvjesnih granica, ono faktično pretvara *potrebni radnikov fond potrošnje u jedan fond za akumulaciju kapitala*.

„Najamnine”, veli J. St. Mill, „nemaju proizvodne snage; one su cijena neke proizvodne snage; one, pored sama rada, ne pridonose ništa proizvodnji robâ, baš kao ni cijena same mašinerije. Kad bi se rad mogao dobiti bez kupovanja, najamnine

⁴⁸ „Ricardo kaže: „U različnim stadijima društva, akumulacija kapitala ili sredstva za upotrebljavanje (čitaj: eksploatiranje) rada ide većom ili manjom brzinom, a u svim slučajevima mora zavisiti od proizvodnih snaga rada. Proizvodne snage rada obično su najveće tamo gdje ima u izobilju plodnoga zemljišta.” Ako u ovoj rečenici *proizvodne snage rada znače malenkost onog dijela svakog proizvoda koji pripada onima čiji ga je ručni rad proizveo*, onda je rečenica tautologična, jer je *dio koji preostaje fond iz kojega vlasnik njegov, ako ima volje za to („if the owner pleases”)*, može akumulirati kapital. Ali većinom to nije slučaj tamo gdje je zemlja najplodnija.” (*Observations on certain verbal disputes etc.*, str. 74., 75.)

bi bile suviše."⁴⁹ Ali kad bi radnici mogli živjeti od uzduha, onda ih nitko *ni po koju cijenu* ne bi mogao kupiti. Njihovo *nekoštanje* je dakle *granica* u matematičkom smislu, granica uvijek nedostiživa, ali kojoj se uvijek može prići blizu. Stalna težnja kapitala je da je spusti na tu *nihilističku* točku. Jedan pisac iz 18. vijeka, kojega sam često navodio, autor knjige *Essay on Trade and Commerce*, odaje samo najintimniju tajnu engleskog kapitala kad obaranje engleske najamnine na francuski i holandski nivo proglašava *životnim historijskim zadatkom Engleske*.⁵⁰ Između ostalog kaže on naivno: „Ali ako naši siromasi (umjetni izraz za radnike) hoće da žive luksuzno... njihov rad, *prirodno*, mora biti skuplji... Pogledajte samo *strahovitu masu suvišnih stvari* („heap of superfluities“) koje naši manufakturni radnici troše: rakiju, smrekovaču, čaj, šećer, strano voće, jako pivo, impregnirano platno, burmut, duhan i t. d.”⁵¹ On navodi spis nekog tvorničara iz Northamptonshire-a (Northamptonšira) koji škiljeći u nebo ovako jadikuje: „*Rad je za čitavu trećinu jeftiniji* u Francuskoj nego u Engleskoj: jer francuska sirotinja radi naporno, a hrani se i odijeva skromno; uglavnom ona se hrani hljbom, voćem, zeljem, korigenjem i sušenom ribom; meso jede vrlo rijetko, a kad je pšenica skupa, jede i hljeba vrlo malo.”⁵² „A pored toga“, dodaje *pisac eseja*, „oni piju samo vodu ili *slična slaba pića*, tako da stvarno troše začudo malo novaca... Svakako je teško i kod nas dovesti do takvog stanja stvari, ali da se ono dađe postići, jasan je dokaz što postoji u Francuskoj i u Holandiji.”⁵³

⁴⁹ J. St. Mill: *Essays on some unsettled Questions etc.*, str. 90.

⁵⁰ *An Essay on Trade and Commerce*. London 1770., str. 44. Slično je i „Times“ u decembru 1866. i januaru 1867. donio izljeve srdaca engleskih vlasnika rudnika o sretnom stanju *belgijskih* rudara, koji niti traže niti primaju više nego koliko je upravo potrebno da žive za svoje „masters“ [poslodavce]. Belgijski radnici mnogo podnose, ali da služe kao primjer u „Timesu“! Početkom 1867., odgovor je na ovo bio štrajk belgijskih rudara (kod Marchienne-a) koji je bio ugušen prahom i olovom.

⁵¹ Isto, str. 44., 46.

⁵² Pobožna prijevara koju čini tvorničar iz Northamptonshire-a opravdava se njegovim zanosom za stvar. On tobože upoređuje život engleskih i francuskih *manufakturnih radnika*, ali u gore navedenim riječima opisuje, kao što kasnije u pometnji i sam priznaje, francuske *poljoprivredne radnike*!

⁵³ Isto, str. 70., 71. Primjedba uz treće izdanje. — Danas smo [1873.] znatno odmakli zahvaljujući internacionalnoj konkurenciji, kojoj je razvika kapitalističkog načina proizvodnje potčinio radnike čitave zemljine kugle. Danas se više ne radi o tome da se engleske najamnine spuste na nivo najamnina evropskog kontinenta, već o tome da se u bližoj ili daljoj budućnosti evropski nivo snizi na kineski. To je perspektiva koju je u

Dva decenija poslije gore navedenog eseja od 1770., jedan američki varalica, *Benjamin Thompson* (Bendžamin Tompson), koji je od običnog yankee-a postao grof Rumford, udario je istim čovjekoljubivim pravcem, na veliko dopadanje i boga i ljudi. Njegovi *Ogledi* su jedna kuharica puna svakojakih recepata da bi se obična skupa radnikova jela zamijenila surogatima. Osobito je uspio slijedeći recept tog čudnovatog „filozofa”: „Pet funti ječma, pet funti kukuruza, za 3 penca haringa, za 1 peni soli, 1 peni sirćeta, 2 penca bibera i mirodije — sve zajedno $20\frac{3}{4}$ penca, daje čorbu za 64 čovjeka; što više, ako su cijene žita prosječne, troškovi se mogu sniziti i na $\frac{1}{4}$ penija na glavu (manje od tri pare).”⁵⁴ *Falsificiranje robâ* koje je došlo s napretkom kapitalističke proizvodnje, učinilo je Thompsonove ideale suvišnim.⁵⁵

Krajem 18. i prvih decenija 19. vijeka dotjeraše engleski zakupnici i velikoposjednici poljoprivredne nadničare na apsolutnu minimalnu najamninu, isplaćujući im u obliku najamnine manje od minimuma, a ostatak u obliku parohijalne sirotinjske pomoći. U to krasno doba imali su engleski seljački plemići

jednom govoru o cijeni rada iznio pred svoje birače g. Stapleton (Stapleton), član engleskog parlamenta. „Ako Kina”, reče on, „postane velika industrijska zemlja, ne vidim kako bi industrijsko stanovništvo Evrope moglo izdržati borbu, a da se ne spusti na nivo svojih konkurenata”. („*Times*” od 3. septembra 1873.) Sada više nisu kontinentalne, već kineske nadnice cilj kome teži engleski kapital.

⁵⁴ Benjamin Thompson: *Essays, political, economical and philosophical etc.*, 3 sveska, London 1796.—1802. Sv. I., str. 288. U svojoj knjizi *The state of the Poor or an History of the Labouring Classes in England etc.* sir F. M. Eden najtoplije preporučuje upravnicima sirotinjskih domova Rumfordovu prosjačku čorbu, i s prekoravanjem podsjeća engleske radnike kako „u Škotskoj ima mnogo porodica koje mjesecima mjesto od pšenice, raži i mesa, žive od zobne kaše i ječmena brašna, za koje su im jedini začini so i voda, i pri svemu tome žive vrlo udobno” („and that very comfortably too”). (Isto, sv. I., knj. II., gl. 2., str. 503.) Sličnih „preporuka” ima i u 19. vijeku. Na primjer, „Engleski poljoprivredni radnici ne će da jedu mješavinu lošijih žitarica. U Škotskoj, gdje su ljudi bolje odgojeni, ova predrasuda je vjerojatno nepoznata”. (Charles H. Parry: *The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered*. London 1816., str. 69.) Ipak se isti Parry žali da je engleski radnik sada (1815.) mnogo propao u poređenju s Edenovim (Idnovim) vremenom (1797.).

⁵⁵ Iz izvještaja posljednje parlamentarne anketne komisije o falsificiranju životnih namirnica vidi se da je u Engleskoj čak i falsificiranje lijekova pravilo, a ne izuzetak. Tako je na pr. ispitan opijum uzet iz 34 različite londonske apoteke i dobijen je ovaj rezultat: u 31 apoteci opijum je bio falsificiran makovim čahurama, pšeničnim brašnom, gumenom pjenom, ilovačom, pijeskom i t. d. Mnogo puta se pokazalo da u njemu nije bilo ni atoma morfina.

i pravo da utvrđuju „zakonitu” tarifu nadnica za poljoprivredni rad. Kako su lakrdijaški pri tome postupali, pokazuje ovaj primjer: „Kad su squires (seoski plemići) utvrđivali najamninu za Speenhamland (Spinhemland) 1795., oni su pojeli svoj ručak, ali su očevidno držali da radnicima to nije potrebno... Oni odlučiše da nedjeljna najamnina bude 3 šilinga na glavu ako bi hljebac od 8 funti i 11 unča stajao 1 šiling, i da se pravilno penje sve dok hljebac ne dođe na 1 šiling 5 penca. Čim hljeb prijeđe ovu cijenu, najamnina treba razmjerno da opada, tako da kad cijena hljebu bude 2 šilinga, hrana na glavu bude za $\frac{1}{5}$ manja nego prije.”⁵⁶ Pred anketnim odborom *Gornjeg doma*, 1814., postavljeno je nekom A. Benettu, krupnom zakupniku, mirovnom sucu, upravitelju sirotinjskog doma i regulatoru najamnine, ovo pitanje: „Održava li se kakav razmjer između vrijednosti dnevnog rada i parohijalne sirotinjske pomoći radnicima?” *Odgovor*: „Da. Nedjeljni dohodak svake porodice dopunjuje se preko njene nominalne najamnine do jednog hljeba (8 funti i 11 unča) i 3 penca na glavu... Držimo da je toliko hljeba dovoljno da nedjelju dana održi svakog člana porodice, a 3 penca su za odijelo; kad se parohiji svidi da sama dâ odijelo, onda se ta 3 penca odbijaju. Ovako se postupa ne samo u čitavom zapadnom kraju Wiltshire-a (Viltšira) nego držim i u čitavoj zemlji.”⁵⁷ „Tako su”, uzvikuje jedan buržoaski pisac onoga vremena, „zakupnici godinama ponižavali jednu poštovanja dostojnu klasu svojih zemljaka, sileći ih da traže pribježište u sirotinjskom domu (Workhouse)... Zakupnik je povećao svoj vlastiti dobitak spriječivši na strani radnika akumulaciju čak i najneophodnijeg fonda potrošnje.”⁵⁸ Kakvu ulogu u stvaranju viška vrijednosti, a stoga i akumulacionog fonda kapitala, danas igra neposredna pljačka radnikova fonda potrebne potrošnje, pokazao je na pr. tako zvani kućni rad (vidi trinaestu glavu, 8., d.). Dalje činjenice iznijet ću u toku ovog odjeljka.

⁵⁶ G. B. Newnham (barrister at law): *A. Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*. London 1815., str. 28., prim.

⁵⁷ G. B. Newnham: *A Review of the Evidence etc.*, str. 19., 20.

⁵⁸ Ch. H. Parry: *The Question etc.*, str. 77., 69. Sa svoje strane gospoda landlordovi ne samo da su se „odštetili” za gubitke u antijakobinskom ratu, koji su oni vodili u ime Engleske, nego su se strahovito obogatili. „U toku od 18 godina njihove rente su se podvostručile, potrostručile, početvorostručile, a u izuzetnim slučajevima i pošestorostručile.” (Isto, str. 100., 101.)

Ma da u svima industrijskim granama onaj dio postojanog kapitala koji se sastoji iz sredstava za rad (strojeva, alata, aparata, transportnih sredstava, zgrada i t. d.) mora dostizati za izvjestan, veličinom poduzeća određen broj radnika, ipak nikako ne znači da on uvijek mora rasti u istom razmjeru kao količina upotrijebljenog rada. Recimo da u nekoj tvornici 100 radnika, radeći po 8 sati, daju 800 sati rada. Ako kapitalist hoće da ovu sumu povisi za polovinu, mora uzeti na rad još 50 radnika; ali u tom slučaju mora predujmiti i nov kapital, ne samo za najamnine nego i za sredstva za rad. Ali on može udesiti i tako da starih 100 radnika radi 12 sati dnevno umjesto 8, a u tom slučaju dovoljna su već postojeća sredstva za rad, samo što se ova sad brže troše. Na ovaj način, dodajni rad, proizveden većim naprezanjem radne snage, može povećati višak proizvoda i višak vrijednosti, supstancu akumulacije, bez prethodnog i razmjernog povećanja postojanog dijela kapitala.

U ekstraktivnoj industriji, na pr. u rudnicima, sirovine ne sačinjavaju sastavni dio predujmljenog kapitala. Tu predmet rada nije proizvod prije izvršenog rada, već je besplatan poklon *prirode* — metalna rudača, minerali, kameni ugljen, kamen i t. d. Postojani kapital sastoji se ovdje gotovo isključivo iz sredstava za rad, koja vrlo dobro mogu da podnose povećanu količinu rada (na pr. dnevnu i noćnu smjenu radnika). Neka su sve druge okolnosti jednake, masa i vrijednost proizvoda povećavat će se u upravnom razmjeru prema primijenjenom radu. Kao prvoga dana proizvodnje, ovdje prvobitni tvorci vrijednosti, pa dakle i tvorci materijalnih elemenata kapitala: čovjek i priroda, idu zajedno. Zahvaljujući elastičnosti radne snage, područje akumulacije proširilo se, a da postojani kapital nije prethodno povećan.

U poljoprivredi, sjeme i gnojivo igraju doduše istu ulogu koju i sirovine u industriji, i bez više sjemena ne možemo zasijati više zemlje, ali kad su sirovine i sredstva za rad već dati, poznato je kakvo čudotvorno djelovanje na količinu proizvoda vrši čak i čisto mehaničko obrađivanje tla. Tako veća količina rada, koju daje dosadašnji broj radnika, povećava plodnost, ne tražeći predujmljivanje novih sredstava za rad. I u ovom slučaju imamo opet neposredno djelovanje čovjekovo na prirodu, koje postaje neposrednim izvorom pojačane akumulacije bez intervencije kakvog novog kapitala.

Naposlijetku, u pravoj industriji svaki dodajni utrošak rada pretpostavlja i odgovarajući veći utrošak sirovina, ali ne nužno i sredstava za rad. A budući da ekstraktivna industrija

i poljoprivreda snabdijevaju prerađivačku industriju i sirovinama koje ona obrađuje, i sirovinama za njena sredstva za rad, to se ova koristi i onim viškom u proizvodima koji su one proizvele bez predujmljivanja dodatnog kapitala.

Iz ovoga izlazi ovaj opći rezultat: Pripajajući sebi oba pratorca bogatstva, radnu snagu i zemlju, kapital stječe takvu naponsku snagu koja mu dopušta da elemente svoje akumulacije protegne i preko granica koje mu prividno postavlja njegova vlastita veličina, granica koje mu postavlja vrijednost i masa već proizvedenih sredstava za proizvodnju u kojima on egzistira.

Drugi jedan važan činilac u akumulaciji kapitala jest stepen proizvodnosti društvenog rada.

S proizvodnom snagom rada raste i *masa proizvoda* u kojoj je predstavljena neka određena vrijednost, dakle i višak vrijednosti date veličine. Što veća biva proizvodna snaga rada, to više sredstava za užitak i akumulaciju obuhvaća višak vrijednosti. Kad se stopa viška vrijednosti ne mijenja, pa čak i kad pada, samo ako pada sporije no što se povećava proizvodna snaga rada, masa viška proizvoda raste. Stoga, kad podjela istoga na dohodak i dodatni kapital ostane ista, kapitalistova potrošnja može se povećati, a da se akumulacioni fond ne smanjuje. Ali se čak može i razmjerna veličina akumulacionog fonda uvećati na račun fonda potrošnje, ako za to vrijeme pad robnih cijena stavlja kapitalistu na raspolaganje isto onoliko ili i više sredstava za užitak nego prije. Ali kao što smo vidjeli, s povećanjem proizvodnosti rada ide ruku pod ruku pojeftinjavanje radnika, dakle povećanje stope viška vrijednosti, čak i kad se penje realna najamnina. Ova pak ne raste nikad u razmjeru s proizvodnošću rada. Dakle ista *promjenljiva kapital-vrijednost* pokreće više radne snage i otud više rada. Ista *postojana kapital-vrijednost* predstavlja se u većoj masi sredstava za proizvodnju, t. j. sredstava za rad, materijala za rad i pomoćnih materija, pruža dakle veću masu sredstava za stvaranje proizvoda kao sredstva za stvaranje vrijednosti ili kao sredstva za isisavanje rada. Stoga se akumulacija ubrzava i pri nepromijenjenoj, pa čak i pri opaloj *vrijednosti* dodatnog kapitala. Ne samo da se razmjer reprodukcije materijalno povećava, nego se i proizvodnja viška vrijednosti povećava brže od vrijednosti dodatnog kapitala.

Razvijanje proizvodne snage rada *reagira i na originalni kapital*, na kapital koji se već nalazi u procesu proizvodnje. Jedan dio postojanog kapitala, kapitala koji se nalazi u funk-

cioniranju, sastoji se od sredstava za rad, kao mašinerija i t. d., koja se troše i zbog toga reproduciraju odnosno zamjenjuju novim primjercima iste vrste tek u dužim periodima. Ali svake godine izumire jedan dio tih sredstava za rad, odnosno dolazi do krajnje mete svoje proizvodne funkcije. On se stoga svake godine nalazi u stadiju svog periodičnog reproduciranja ili svog zamjenjivanja novim primjercima iste vrste. Ako se u *radio-nicama*, gdje se ta sredstva za rad izrađuju, proizvodna snaga povećala, a ona se neprestano razvija uslijed neprekidnog napredovanja nauke i tehnike, onda namjesto starih dolaze novi strojevi, novi alati, aparati i t. d. kojima je učinak veći, i koji su relativno jeftiniji. *Stari kapital reproducira se u proizvod-nijem obliku*, a da i ne govorimo o neprestanim pojedinačnim izmjenama u postojećim sredstvima za rad.

Drugi dio postojanog kapitala, sirovina i pomoćne materije, reproducira se neprestano u toku godine; ako potječe iz poljoprivrede, većinom od godine do godine. Ovdje dakle svako uvođenje boljih metoda i t. d. djeluje gotovo *istovremeno* i na dodajni kapital i na kapital koji se već nalazi u funkcioniranju. Svaki napredak u kemiji ne samo što umnožava broj korisnih tijela i primjene već poznatih, te stoga s povećavanjem kapitala povećava i područja njegova plasiranja; nego nas uči u isto vrijeme da *ekskremente* [otpatke] procesa proizvodnje i procesa potrošnje bacamo natrag u kružni tok procesa reprodukcije; on dakle bez prethodnog predujma kapitala stvara nov materijal za kapital. Kao god i povećano eksploatiranje *prirodnog bogatstva* jednostavnim povećanjem napona radne snage, tako su i *nauka* i tehnika jedna *potencija za širenje* aktivnog kapitala, *nezavisna* od njegove *date veličine*. Ona u isto vrijeme reagira i na onaj dio originalnog kapitala koji je ušao u stadij svoga obnavljanja. Svome novom obliku kapital pripaja besplatno društveni napredak koji je bio izvršen za leđima njegova starog oblika. Istina, ovaj razvitak proizvodne snage u isti mah praćen je djelomičnim *opadanjem vrijednosti* kapitala koji se nalaze u funkcioniranju. Kapital koji je uložen recimo u neki stroj gubi od svoje vrijednosti kad se pojave bolji strojevi iste vrste. Ukoliko konkurencija dovede do toga da se ovo opadanje vrijednosti jako osjeti, glavni teret pada na radnika, jer kapitalist gleda da štetu naknadi povećanom eksploatacijom radnika.

Rad prenosi na proizvod vrijednost sredstava za proizvodnju koja je utrošio. S druge strane, što rad biva proizvod-niji, to je razmjerno veća i vrijednost i masa sredstava za

proizvodnju koje jedna data količina rada pokreće. Pa iako, dakle, ista količina rada dodaje svojim proizvodima uvijek samo jednu te istu sumu nove vrijednosti, ipak se stara kapital-vrijednost, koju istovremeno na njih prenosi, povećava s pojačavanjem proizvodnosti rada.

Ako uzmemo da neki engleski i neki kineski prelac rade isti broj sati s istom intenzivnošću, onda će njih dvojica za jednu nedjelju stvarati jednaku vrijednost. Uprkos toj jednakosti postoji ogromna razlika između vrijednosti nedjeljnog proizvoda Engleza, koji radi s jednim silnim automatom, i Kineza, koji ima samo kolovrat. Za isto vrijeme za koje Kinez isprede jednu funtu pamuka, Englez isprede više stotina funti. Nekoliko stotina puta veća suma starih vrijednosti uvećava vrijednost njegova proizvoda, u kome se one održavaju u novom korisnom obliku, tako da mogu ponovo funkcionirati kao kapital.

„1782. g.”, saznajemo od *F. Engelsa*, „ležao je (u Engleskoj) čitav prinos vune prošlih triju godina još neprerađen zbog oskudice u radnicima, i morao bi i dalje ležati da nije novo pronađena mašinerija priskočila u pomoć i isprela ga.”⁵⁹ Naravno, rad opredmećen u mašineriji nije neposredno donio na svijet nijednog radnika, ali je učinio da je manji broj radnika, dodajući relativno malo živog rada, ne samo mogao vunu proizvodno utrošiti i dodati joj novu vrijednost, nego i u obliku pređe i t. d. održati i njenu staru vrijednost. Time je on ujedno pružio sredstva i poticaj za povećanu reprodukciju vune. Živi rad ima taj dar od prirode da stvarajući novu vrijednost održava staru. Stoga rad održava i ovjekovječava uvijek u novom obliku sve veće kapital-vrijednosti, što više raste djelotvornost, opseg i vrijednost njegovih sredstava za proizvodnju, dakle što više napreduje akumulacija koja prati razvitak njegove proizvodne snage.⁶⁰ Međutim, pod sistemom

⁵⁹ *F. Engels: Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig 1845., str. 20. (Srpski prijevod, Beograd 1911., str. 31.)*

⁶⁰ Uslijed manjkave analize procesa rada i procesa oplodavanja vrijednosti, klasična ekonomija nije nikad pošteno razumjela ovaj važni moment reprodukcije, kao što se može vidjeti u Ricardo. On kaže na pr. ovo: Ma kako se mijenjala proizvodna snaga „jedan milion ljudi proizvodi u tvornicama stalno istu vrijednost.” To je točno, ako su dati radno vrijeme i stepen intenzivnosti njihova rada. Ali u izvjesnim svojim zaključcima Ricardo je previdio da to ništa ne smeta što milion ljudi pretvara u proizvod veoma različite mase sredstava za proizvodnju — prema različenosti proizvodne snage njihova rada — da otuda u svome proizvodu održavaju veoma različite mase vrijednosti, i da su prema

najamnog rada, ova prirodna moć rada ispoljava se kao *moć samoodržanja kapitala* kome je rad pripojen, upravo kao što se *društvene* proizvodne snage *rada* ispoljavaju kao osobine *kapitala*, a stalno prisvajanje viška vrijednosti od strane kapitalista kao stalno *samooplođivanje kapitala*. Sve snage rada predstavljaju se kao snage kapitala, kao što se i svi oblici robne vrijednosti predstavljaju kao novčani oblici.

Onaj dio postojanog kapitala koji A. Smith naziva stalnim („fixed”), sredstva za rad, kao zgrade, strojevi i slično, funkcionira u procesu proizvodnje uvijek u potpunosti, ali se samo postepeno troši i samo malo po malo prenosi svoju vrijednost na robe u čijoj izradi on malo po malo pomaže. On je pravo mjerilo za stepen napretka proizvodnih snaga. Kad se on povećava, *povećava se i razlika u veličini između cjeline primijenjenoga kapitala i onog njegovog razlomka koji se troši svakog trenutka*. Drugim riječima: sredstva za rad, kao zgrade, mašinerija, cijevi za odvodnjavanje, tegleća marva, aparati svih vrsta, koja kroz duži ili kraći period, u punom svom opsegu u stalno ponavljanim procesima proizvodnje, funkcioniraju ili služe za postizanje određenih korisnih učinaka, povećavaju se i u vrijednosti i u svojoj masi, dok se tek postepeno troše, te stoga samo malo po malo gube svoju vrijednost, dakle je i

tome veoma različite i *vrijednosti proizvoda* koji su plod njihova rada. Uzgred budi rečeno, Ricardo je na onom primjeru uzalud pokušavao da J. B. Say-u objasni razliku između upotrebne vrijednosti (koju ovdje naziva *wealth*, materijalnim bogatstvom) i prometne vrijednosti. Say mu je odgovorio: „Što se tiče teškoće na koju ukazuje Ricardo, govoreći da primjenjivanjem savršenijih metoda milion ljudi može proizvesti dva ili tri puta više bogatstva, a da ne proizvedu više vrijednosti, to se ova *teškoća* gubi čim u *proizvodnji*, kao što i treba, *vidimo razmjenu* u kojoj dajemo proizvodne usluge svog rada, svog zemljišta i svojih kapitala, da bismo dobili *proizvode*. Ove proizvodne usluge jesu ono pomoću čega mi dobijamo sve proizvode koji postoje na svijetu... Dakle... što je veća *količina* korisnih stvari koje u *proizvodnji* nazvanoj *razmjena* postizemo našim proizvodnim uslugama, to je veća vrijednost tih naših usluga, to većim bogatstvom raspolazemo.” (J. B. Say: *Lettres à M. Malthus*. Paris 1820., str. 168., 169.) Ona „teškoća” koja postoji za njega, a ne za Ricarda, i koju Say tobože objašnjava, jest u ovome: Zašto se vrijednost upotrebnih vrijednosti ne povećava kad se uslijed povećanja proizvodne snage rada povećaju njihova količina? *Odgovor*: Teškoća se rješava na taj način što se *upotrebna vrijednost* izvoljeva nazvati *prometnom vrijednošću*. Prometna vrijednost je stvar koja ima nekakve veze s *razmjenom*. Pa nazovimo sada *proizvodnju* „*razmjenom*” rada i sredstava za proizvodnju za proizvod, i bit će nam jasno kao planinski izvor da ćemo dobiti to više prometne vrijednosti što nam više upotrebne vrijednosti bude pružala proizvodnja. Drugim riječima: što više upotrebnih vrijednosti, recimo čarapa, bude radni dan davao tvorničaru čarapa, tim *ogatiji* će on biti u *čarapama*. Ali se Say iznenada prisjeća da „s povećanja

samo malo po malo prenose na proizvod. Ukoliko ta sredstva za rad služe za stvaranje proizvoda ne dodajući proizvodu nikakvu vrijednost, t. j. ukoliko se primjenjuju u potpunosti, a troše samo djelomično, čine ona, kao što je prije izloženo, istu *besplatnu uslugu* kao i prirodne sile, voda, para, uzduh, elektricitet i t. d. Ova *besplatna služba* minulog rada, kada je prihvati i nadahne živi rad, *akumulira* uporedo sa stepenom akumulacije.

Pošto se minuli rad uvijek preodijeva u *kapital*, t. j. pošto pasiva rada proizvođača A, B, C i t. d. dobija oblik aktive neradnika X, to su buržuji i politički ekonomisti puni hvale za *zasluge minuloga rada*. Škotski genij MacCulloch odredio je minulom radu čak i naročitu plaću (nazvanu kamata, profit i t. d.).⁶¹ Sve veća važnost minulog rada, koji u obliku sredstava za proizvodnju surađuje u živom procesu rada, pripisuje se dakle njegovu *kapitalskom obličju*, onom obličju koje je *postalo tuđe* samome radniku, čiji je on minuli i neplaćeni rad. Praktični agenti kapitalističke proizvodnje i njihovi ideološki brbljavci isto tako su nesposobni da *sredstvo za proizvodnju* zamisle odvojeno od antagonističke društvene karakterne maske koja mu je danas prilijepljena, kao i vlasnik robova da zamisli *samog radnika* bez robovskog karaktera.

njem *količine*" čarapa *pada* njihova „cijena“ (koja naravno nema nikakva posla s prometnom vrijednošću), „jer konkurencija *primorava proizvođače da svoje proizvode prodaju po toliko koliko ih stoje*“. Ali, odakle onda profit, ako kapitalist robu *prodaje po cijeni koštanja*? Ali, never mind [ne mari]. Say izjavljuje da sada svaki, uslijed pojačane proizvodnosti, u zamjenu za *isti* ekvivalent dobija dva para čarapa umjesto prijašnjeg jednog i t. d. Rezultat do kojega on dolazi upravo je onaj Ricardov princip koji je on htio pobiti. Poslije ovog ogromnog umnog naprezanja Say se ovako pobjedonosno obraća Malthusu: „Ovo je, gospodine, *dobro povezana teorija* bez koje je, *izjavljujem*, nemoguće objasniti najveće teškoće političke ekonomije, a *naročito* pitanje kako jedna nacija može bivati sve bogatija dok njenim proizvodima opada vrijednost, a ovamo se bogatstvo ipak sastoji iz vrijednosti.“ (Isto, str. 170.) O ovakvim i sličnim majstorijama u Sayovoj „Lettre“ piše jedan engleski ekonomist: „Ovi izvještačeni maniri brbljanja („those affected ways of talking“) sačinjavaju ono što se g. Say-u dopada da naziva *svojom doktrinom*, i što on od srca preporučuje Malthusu da preda je u Hertfordu kao što je to već slučaj „u raznim dijelovima Evrope“. On kaže: „Ako u svima ovim načelima nadete *nečeg paradoksnog*, onda pogledajte stvari koje ona izražavaju, i smijem se nadati da će vam se učiniti veoma jednostavna i veoma razumna.“ Nema sumnje, a ujedno će, uslijed istog procesa, ispasti sve drugo samo ništa originalno i važno.“ (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 116., 110.)

⁶¹ MacCulloch je uzeo patent na „*wages of past labour*“ [nagradu za minuli rad] davno prije Seniorovog patenta na „*wages of abstinence*“ [nagradu za uzdržavanje].

Među okolnostima koje nezavisno od podjele viška vrijednosti na dohodak i kapital u velikoj mjeri utječu na povećanje opsega akumulacije, spomenut ćemo naposljetku još i veličinu predujmljenoga kapitala.

Kad je dat stepen eksploatacije radne snage, masu viška vrijednosti određuje broj istovremeno eksploatiranih radnika, a ovaj odgovara, ma da u promjenljivom razmjeru, veličini kapitala. Zbog toga, što kapital više raste uslijed uzastopne akumulacije, to više raste i suma vrijednosti koja se cijepa na fond potrošnje i fond akumulacije. Kapitalist može i da živi veselije i da se ujedno više „odriče”. I naposljetku, sve opruge proizvodnje odskaku utoliko energičnije što se više povećava njen razmjer s povećanjem mase predujmljenog kapitala.

5. Tako zvani fond rada

U toku ovog istraživanja pokazalo se da kapital nije neka stalna veličina, već da je elastičan dio društvenog bogatstva, koji se s podjelom viška vrijednosti na dohodak i dodajni kapital neprestano koleba i mijenja. Zatim smo vidjeli da, čak i kad je data veličina kapitala koji funkcionira, njemu pripojena radna snaga, nauka i zemlja (pod kojom se u ekonomiji imaju razumjeti i svi *predmeti rada* koji postoje od prirode, bez čovjekove suradnje) sačinjavaju elastične potencije ovoga i da mu one u izvjesnim granicama dopuštaju *slobodniji zamah, nezavisan od same njegove veličine*. Pri tome smo bili apstrahirali od svih okolnosti u *prometnom procesu* koje dovode do toga da iste mase kapitala imaju učinke veoma različitog stepena. Bili smo apstrahirali od svake racionalnije kombinacije koja se neposredno i planski daje postići postojećim sredstvima za proizvodnju i postojećim radnim snagama, jer smo kao pretpostavku uzeli okvir kapitalističke proizvodnje, dakle čisto samonikao oblik društvenog procesa proizvodnje. Klasična ekonomija oduvijek je voljela da društveni kapital shvaća kao *stalnu veličinu* sa stalnim stepenom djelovanja. Ali, predrasuda je postala pravom dogmom tek pod rukom *Jeremiasa Benthama* (Džeremaja Benthema), toga ultrafilistra, toga trezvenog i pedantnog, brbljavog i gnjavatorskog vrhunca proste buržoaske pameti 19. vijeka.⁶² Bentham je među filozofima što je Martin Tupper (Taper) među pjesnicima; i

⁶² Uporedi između ostalog J. Bentham: *Théorie des Peines et des Récompenses*; preveo Et. Dumont. 3 izd., Paris 1826., sv. II., knj. IV., gl. II.

jednog i drugog mogla je da izbaci samo Engleska.⁶³ Kad se postavi dogma da je društveni kapital u svakom datom vremenu jedna stalna veličina, onda su potpuno nepojmljive i najobičnije pojave procesa proizvodnje, kao na pr. njegova iznenadna skupljanja i širenja, pa čak i akumulacija.⁶⁴ Tu dogmu iskoristavali su u apologetske svrhe, pored samog Benthama, i Malthus, James Mill, MacCulloch i t. d., naročito da bi kao *stalnu veličinu* prikazali *jedan dio kapitala, promjenljivi kapital, kapital koji se može preobraćati u radnu snagu*. Oni su materijalnu egzistenciju promjenljivog kapitala, t. j. masu životnih namirnica koju on za radnika predstavlja, ili tako zvani *fond rada*, prebajali u *odvojen dio* društvenog bogatstva, dio koji je omeđen lancima prirode i koji se ne može prekoračiti. Da bi se stavio u kretanje onaj dio društvenog bogatstva koji treba da funkcioniра kao *postojani kapital*, ili, da se izrazimo materijalno, kao sredstva za proizvodnju, iziskuje se *određena masa živog rada*. Ova je data tehnološki. Ali, niti je dat broj

⁶³ Jeremias Bentham čisto je engleski fenomen. Čak i da ne izuzmemo našeg filozofa *Christiana Wolffa*, nikada se ni u jednoj zemlji najprozaičnija banalnost nije ovako samodopadljivo razbaškarila. *Princip korisnosti* nije bio Benthamovo otkriće. On je, samo bez duha, reproducirao ono što su Helvetius i ostali Francuzi 18. vijeka bili duhovito kazali. Ako na pr. želimo znati šta je psu korisno, onda moramo temeljno proučiti pseću prirodu. Sama ova priroda ne da se iskonstruirati iz „principa korisnosti”. Kad taj princip primijenimo na čovjeka, t. j. kad njime hoćemo da ocjenjujemo sve ljudske radnje, pokrete, odnose i t. d., onda je tu u pitanju prvo ljudska priroda uopće, a potom ona koja se mijenja u svakoj historijskoj epohi. Sve se to Benthama mnogo ne tiče. Naivno i hladno on modernog filistra, osobito *engleskog*, uzima kao *tip normalnog čovjeka*. Sve što je tom uzor-tipu normalnog čovjeka i njegovom svijetu korisno, to je i samo po sebi korisno. Tim mjerilom on onda mjeri prošlost, sadašnjost i budućnost. Na primjer, kršćanska religija je „korisna”, jer sa vjerskog gledišta osuđuje iste zločine koje s pravnog gledišta osuđuje i kazneni zakonik. Umjetnička kritika „štetna je”, jer smeta poštenom svijetu da uživa u Martinu Tupperu, i t. d. S takvim izmetom ispunio je taj poštenjaković, čija je deviza „nulla dies sine linea” [nijedan dan bez nekog retka], čitava brda knjiga. Kad bih imao smjelost svoga prijatelja H. Heinea, nazvao bih g. Jeremiasa genijem u buržoaskoj gluposti.

⁶⁴ „Politički ekonomisti i odviše su skloni da određenu količinu kapitala i određen broj radnika tretiraju kao oruđa za proizvodnju koja imaju jednoličnu snagu i koja djeluju s izvjesnom jednoličnom intenzivnošću... Oni koji tvrde da su *roba* jedini agenti proizvodnje dokazuju da se proizvodnja uopće ne može proširiti, jer bi se za takvo proširenje prethodno morale umnožiti životne namirnice, sirovine i alati, a to stvarno izlazi na to da nema povećanja proizvodnje, ili drugim riječima da je svako povećanje nemoguće.” (S. Bailey: *Money and its Vicissitudes*, str. 58. i 70.) Bailey kritizira dogmu poglavito sa stanovišta *prometnog procesa*.

radnika koji se traži da tu masu rada ostvari, jer se to mijenja sa stepenom eksploatacije individualne radne snage, niti je data cijena te radne snage, nego samo njena minimalna, i to još vrlo elastična granica. Činjenice na kojima ova dogma počiva jesu ove: S jedne strane, radnik *nema prava sudjelovati u rješavanju* o podjeli društvenog bogatstva na sredstva uživanja za neradnike i na sredstva za proizvodnju. S druge strane, on može samo u izuzetno povoljnim slučajevima uvećati t. zv. „fond rada” na račun „dohotka” bogataša.⁶⁵

Do kakve se besmislene tautologije dolazi kad se *kapitalistička međa fonda rada* hoće prikazati kao njegova *društvena prirodna međa*, pokazat će nam između ostalog profesor Fawcett (Foset). „*Optičajni kapital*”⁶⁶ neke zemlje”, kaže on, „jest njen fond rada. Pa da bismo izračunali prosječnu novčanu najamninu koju svaki radnik dobija, imamo jednostavno podijeliti taj kapital brojem radnika.”⁶⁷ To će, dakle, reći: prvo zbrojimo u jednu sumu sve stvarno isplaćene individualne najamnine, a onda postavljamo tvrdnju kako ta suma sačinjava zbroj vrijednosti od boga i prirode utvrđenog „fonda rada”. Tako dobijenu sumu dijelimo naposljetku brojem radnika, da bismo opet otkrili koliko svakom radniku individualno može prosječno pripadati. Mora se priznati da je ovaj postupak osobito oštro-uman! On ne smeta g. Fawcettu da u istom dahu kaže: „Cjelokupno bogatstvo koje se u Engleskoj akumulira za godinu dana dijeli se na dva dijela. Jedan dio upotrebljava se u Engleskoj radi održanja naše vlastite industrije. Drugi dio izvozi se u druge zemlje... Dio koji se upotrebljava na našu industriju

⁶⁵ J. St. Mill kaže u *Principles of Political Economy* [knj. II., gl. 1., § 3.): „Proizvod rada dijeli se u današnje vrijeme gotovo u *obrnutom razmjeru prema radu* — najveći dio pripada onima koji nikad ne rade, slijedeći po veličini onima čiji je rad gotovo samo nominalan, i tako se nagrada sve više srozava što je rad teži i neugodniji, tako da najzamorniji tjelesni rad, koji najviše iscrpljuje, ne može pouzdano računati ni na ono što mu je za život najpotrebnije.” Da bi se izbjegli nesporazumi, napomenut ću da bi, iako se ljudi kao J. St. Mill i t. d. moraju prekoraćivati zbog protivurječnosti između njihovih starih ekonomskih dogmi i njihovih modernih tendencija, bilo potpuno nepravedno trpati ih na jednu gomilu s apologetima iz vulgarne ekonomije.

⁶⁶ H. Fawcett, profesor političke ekonomije u Cambridge-u: *The Economic Position of the British Labourer*. London 1865., str. 120.

⁶⁷ Na ovom mjestu podsjećam čitaoca da sam ja prvi upotrijebio kategorije: *promjenljivi i postojani kapital*. Politička ekonomija poslije A. Smitha načinila je od odredaba koje su u njima, sadržane i od razlike između *stalnog i optičajnog kapitala*, koja potječe iz *prometnoga procesa*, jednu šarenu mješavinu. Bliže o tome u drugom odjeljku Druge knjige.

ne čini neki znatan dio bogatstva koje se u ovoj zemlji godišnje akumulira.”⁶⁸ Dakle, veći dio viška vrijednosti koji se dobija svake godine, i koji je engleskom radniku ukraden bez ekvivalenta, ne pretvara se u kapital u Engleskoj, već u stranim zemljama. Ali, s ovako izvezenim dodajnim kapitalom izvozi se i jedan dio „fonda rada”, toga fonda koji su izmislili bog i Bentham.⁶⁹

GLAVA DVADESET TREĆA

OPĆI ZAKON KAPITALISTIČKE AKUMULACIJE

1. Pri nepromijenjenom sastavu kapitala, potražnja za radnom snagom raste s akumulacijom

U ovoj glavi raspravljat ćemo o utjecaju što ga uvećanje kapitala vrši na sudbinu radničke klase. Najvažniji činioци u ovom istraživanju jesu: *sastav kapitala* i promjene kroz koje taj sastav prolazi u toku procesa akumulacije.

Sastav kapitala treba promatrati s dvostrukog gledišta. Kad se radi o vrijednosti, on se određuje razmjerom u kojem se kapital dijeli na postojani kapital, odnosno vrijednost sredstava za proizvodnju, i na promjenljivi kapital, odnosno vrijednost radne snage, cjelokupnu vrijednost najamnina. Kad je riječ o materiji, t. j. o tome kako ona funkcionira u procesu proizvodnje, svaki kapital dijeli se na sredstva za proizvodnju i živu radnu snagu; ovaj sastav određuje se razmjerom koji vlada između mase upotrebljivanih sredstava za proizvodnju i količine rada koja se za njihovo upotrebljavanje zahtijeva. Prvi sastav nazivam *sastavom vrijednosti*, a drugi *tehničkim sastavom* kapitala. Između jednog i drugog postoji tijesan međusobni odnos. Da bih taj odnos izrazio, ja sastav vrijednosti, ukoliko on biva određivan tehničkim sastavom čije se promjene u njemu ogledaju, nazivam *organskim sastavom* kapitala. Gdje bude bilo riječi jednostavno o sastavu kapitala, čitaocu valja razumjeti njegov organski sastav.

⁶⁸ Fawcett: *The Economic Position etc.*, str. 123., 122.

⁶⁹ Može se reći da se iz Engleske svake godine izvozi ne samo kapital, nego da se izvoze i radnici pod formom iseljavanja. Ali se u tekstu nikako ne govori o imetku što ga sobom ponesu iseljenici, koji većinom nisu radnici. Oni su najvećim dijelom zakupnički sinovi. Engleski dodajni kapital, koji se godišnje šalje u inozemstvo na ukamaćenje, neuporedivo je veći u razmjeru prema godišnjoj akumulaciji nego godišnje iseljavanje prema godišnjem priraštaju stanovništva.

Mnogobrojni pojedinačni kapitali koji su plasirani u nekoj određenoj grani proizvodnje i funkcioniraju u rukama mnogobrojnih međusobno nezavisnih kapitalista imaju više ili manje različit sastav. Prosjek njihovih pojedinačnih sastava daje nam sastav cjelokupnog kapitala te grane proizvodnje. Naposljetku ukupni prosjek prosječnih sastava svih grana proizvodnje prikazuje nam sastav društvenog kapitala neke zemlje, a u krajnjoj analizi u slijedećim izlaganjima samo je o njemu riječ.

Poslije ovih uvodnih napomena vratimo se opet akumulaciji kapitala.

Uvećanje kapitala uključuje i uvećanje njegova promjenljivog sastavnog dijela, odnosno dijela preobraćenog u radnu snagu. Jedan dio kapitaliziranog viška vrijednosti mora se uvijek ponovo pretvoriti u promjenljivi kapital ili dodajni fond rada. Ako pretpostavimo da uz inače jednake okolnosti sastav kapitala ostaje neizmijenjen, t. j. da određena masa sredstava za proizvodnju, ili postojani kapital, stalno iziskuje istu masu radne snage da bi bila stavljena u pokret, onda je očividno da će se potražnja za radom i fond radničkih životnih namirnica povećavati razmjerno povećanju kapitala, i to tim brže što se brže uvećava kapital. Budući da kapital svake godine proizvodi izvjestan višak vrijednosti, od kojega se svake godine jedan dio pripaja originalnom kapitalu; budući da i sam ovaj priraštaj svake godine biva veći, jer raste opseg kapitala koji se već nalazi u funkciji; naposljetku, budući da se pod novim poticajima nagona za bogaćenjem, na pr. otvaranjem novih tržišta i novih oblasti za plasiranje kapitala uslijed novog razvoja društvenih potreba i t. d., *razmjer akumulacije* može iznenadno uvećati *jednostavnom promjenom podjele viška vrijednosti ili viška proizvoda na kapital i dohodak*, to akumulacione potrebe kapitala mogu premašiti uvećanje radne snage, t. j. broja radnika, potražnja za radnicima premašiti njihovu ponudu i uslijed toga se mogu najamnine popeti. Štoviše, ovo se naposljetku i mora dogoditi, ako gornja pretpostavka potraje bez promjene. Budući da se svake godine uzima na posao više radnika nego prethodne godine, to prije ili poslije mora nastupiti moment od kojega potrebe akumulacije počinju premašivati običnu ponudu rada, od kojega dakle nastaje dizanje najamnina. Kroz čitav 15. vijek, kao i kroz prvu polovinu 18. vijeka, čuju se u Engleskoj žalbe na tu pojavu. Ipak, više ili manje povoljne okolnosti u kojima se radnici održavaju i množe ni u čemu ne mijenjaju osnovni karakter kapitalističke proizvodnje. Kao što *jednostavna reprodukcija* neprekidno

reproducira kapitalistički odnos, kapitaliste na jednoj, najamne radnike na drugoj strani, tako i *reprodukcija u uvećanom razmjeru*, ili *akumulacija*, reproducira kapitalistički odnos u *uvećanom razmjeru*, više kapitalista ili krupniji kapitalisti na jednom polu, više najamnih radnika na drugome. Reprodiciranje radne snage, koja se neprekidno mora pripojavati kapitalu kao sredstvo za oplođivanje vrijednosti, koja se njega ne može osloboditi i čiji se ropski položaj prema kapitalu prikriva jedino mijenjanjem individualnih kapitalista kojim se prodaje, ustvari je jedan moment reprodukcije samog kapitala. *Akumulacija kapitala znači, dakle, umnožavanje proletarijata.*⁷⁰

Ovo načelo je klasična ekonomija tako dobro razumjela, da su A. Smith, Ricardo i dr., kao što sam već spomenuo, akumulaciju čak pogrešno izjednačili s potrošnjom čitavog kapitaliziranog dijela viška proizvoda od strane proizvodnih radnika, ili s njegovim pretvaranjem u dodajne najamne radnike.

John Bellers (Džon Belerz) rekao je još 1696. g.: „Mogao bi tko god imati 100.000 jutara zemlje, i isto toliko funti novca, i isto toliko stoke, šta bi taj bogati čovjek bez radnika bio drugo do i sam jedan radnik? I budući da su radnici ti koji ljude bogate, onda što više radnika, to više bogataša... Rad siromahov rudnik je bogatašev.”⁷¹

Početkom 18. vijeka kaže to isto Bernard de Mandeville (Bernar de Mandevil): „Tamo gdje je vlasništvo dovoljno zaštićeno bilo bi lakše živjeti bez novaca nego bez sirotinje, jer tko bi obavljao rad? ... Kao god što radnike treba zaštititi od

⁷⁰ Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital*. [Najamni rad i kapital, Beograd 1907., str. 36.; Osijek 1924., str. 15.] — „Kad je ugnjetavanje masa jednako, neka je zemlja tim bogatija što više ima proletara.” (Colins: *L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes*. Paris 1857., sv. III., str. 331.) Pod „proleterom” se ekonomski ima razumjeti isključivo najamni radnik koji proizvodi „kapital” i oplođuje ga, i koji se baca na pločnik čim postane suvišan za oplođivanje „Gospodina Kapitala”, kako je Pecqueur (Peker) nazvao tu osobu. „Bolesljivi proleter prašume” rodio se tek u Roscherovoj (Rošerovoj) mašti. Prašumski čovjek je vlasnik prašume i postupa s prašumom kao sa svojim vlasništvom isto onako bez ženiranja kao i orangutan. On dakle nije proleter, i bio bi to samo kad bi prašuma njega eksploatirala umjesto on nju. Što se tiče njegovog zdravstvenog stanja, ovo bi izdržalo poređenje ne samo s modernim proleterom nego i sa sifilističnom i škrofuloznom „poštovanom gospodom”. Međutim, vjerojatno je da g. Wilhelm Roscher pod prašumom razumije svoju zavičajnu Lüneburšku Pustaru.

⁷¹ „As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.” (John Bellers: *Proposals for raising etc.*, str. 2.)

gladovanja, tako im ne treba dati ništa što je vrijedno da se uštedi. Ako se tu ili tamo netko iz najniže klase neobičnim trudom i oskudijevanjem izdigne iznad položaja u kome je odrastao, nitko ga u tome ne mora sprečavati; štoviše, za svaku privatnu osobu, za svaku privatnu porodicu u društvu neosporno je najpametniji plan da budu čuvarni; ali je u *interesu svih bogatih nacija* da najveći dio siromaha nikad ne stoji besposlen, a da ipak uvijek potroše sve što prime... Oni koji se izdržavaju svakodnevnim radom nemaju drugog poticaja za svoju uslužnost do svojih potreba, koje je mudro ublažavati, a bilo bi ludo htjeti ih izliječiti. Jedina stvar koja radnog čovjeka goni na vrednoću jest umjerena najamnina. Premala najamnina učinit će ga, već prema ličnom temperamentu, malodušnim ili očajnim, prevelika drskim i lijenim... Iz dosadašnjeg izlaganja izlazi da se u jednoj *slobodnoj naciji, kod koje robovi nisu dopušteni, najpouzdanije bogatstvo sastoji iz mnoštva marljivih siromaha*. Pored toga što su oni i nepresušni izvor za flotu i vojsku, bez njih ne bi bilo nikakva uživanja niti bi se mogla iskoristiti vrijednost proizvoda ma koje zemlje. Da bi se *društvo* (a ovo se, naravno, sastoji iz neradnika) učinilo *sretnim*, a narod čak i u bijednim prilikama zadovoljnim, potrebno je da *velika većina ostane u neznanju i u siromaštvu*. Znanje uvećava i umnožava naše želje, a što manje neki čovjek ima želja, to je lakše zadovoljiti njegove potrebe."⁷² Ono što Mandeville, čovjek pošten i bistra glava, još nije shvatio jest da sâm mehanizam procesa akumulacije, povećavajući kapital, povećava i masu „*marljivih siromaha*“, t. j. najamnih radnika, koji svoju radnu snagu pretvaraju u sve veću oplodnu snagu rastućeg kapitala, i koji upravo time moraju ovjekovječivati svoj *odnos zavisnosti* prema svom vlastitom *proizvodu*, oličenom u kapitalistu. U pogledu ovog odnosa zavisnosti napominje sir F. M. Eden u knjizi „*Položaj sirotinje, ili historija radničke klase u Engleskoj*“: „Naša zona zahtijeva rad za zadovoljavanje potreba i *zbog toga bar jedan dio društva mora neumorno raditi*... Ima i takvih koji ne rade, pa ipak im proizvodi radinosti stoje na raspoloženju. Ali ovo ti vlasnici duguju samo *civilizaciji i redu*; — oni su *čista*

⁷² B. de Mandeville: *The Fable of the Bees*. 5 izd., London 1728., Remarks, str. 212., 213., 328. — „Umjeren život i stalan rad jesu za *siromaha* put ka materijalnoj sreći (pod tim on razumije što je moguće duži radni dan, a što je moguće manje životnih namirnica), a za *državu* ka *bogatstvu* (naime za zemljoposjednike, kapitaliste i njihove političke dostojanstvenike i agente).“ (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770., str. 54.)

tvorevina građanskih ustanova.⁷³ Jer ove su ustanove priznale da se plodovi rada mogu prisvajati i drukčije, a ne samo radom. Ljudi s nezavisnim imetkom imaju biti zahvalni za svoj imetak gotovo potpuno radu drugih, a ne svojim vlastitim sposobnostima, koje nikako nisu bolje nego u drugih ljudi; bogataši se od sirotinje ne odvajaju po tome što posjeduju zemlju i novac, već po tome što imaju komandu nad radom („the command of labour”)... Ono što odgovara sirotinji nije bijedan i ropski položaj, već položaj ugodne i labave zavisnosti („a state of easy and liberal dependence”), a za vlasnike dovoljan utjecaj i vlast nad onima koji rade za njih... Takav odnos zavisnosti, kao što zna svaki poznavalac ljudske prirode i njene historije, potreban je za dobrobit samih radnika.”⁷⁴ Uzgred budi rečeno, sir F. M. Eden jedini je učenik Adama Smitha koji je u 18. vijeku dao nešto od značenja.⁷⁵

⁷³ Eden je morao pitati čija su tvorevina „građanske ustanove”? Sa stanovišta pravne iluzije on zakon ne smatra proizvodom materijalnih odnosa proizvodnje, nego naprotiv smatra odnose proizvodnje kao proizvod zakona. Samo s ovo nekoliko riječi: „L'Esprit des lois, c'est la propriété” (Duh zakona — to je vlasništvo) Linguet (Lenge) je srušio Montesquieu-ov (Monteskejev) iluzorni „Esprit des Lois” [Duh zakona].

⁷⁴ Eden: *The State of the Poor etc.*, sv. I., knj. 1., gl. 1., str. 1., 2., i predgovor, str. XX.

⁷⁵ Ako bi čitalac htio da podsjeti na Malihusa, čiji je *Essay on Population* izišao 1798. g., ja ću njega uputiti na to da je taj spis u svom prvom obliku samo jedan dački površan i popovski izdeklamiran plagijat iz De Foe-a (De Foa), sir Jamesa Steuarta, Townsenda (Taunzenda), Franklina, Wallace-a (Volesa) i dr. i da u njemu nema ni jedne jedine originalne misli.

Velika senzacija koju je taj spis načinio izvirala je isključivo i partijskih interesa. Francuska revolucija našla je u Engleskoj strasne bratice; „načelo stanovništva”, koje se lagano izradilo u 18. vijeku, a onda bilo usred jedne velike socijalne krize uz velike talambase proglašeno kao nepogrešiv ustuk protiv teorija Condorceta (Kondorsea) i drugih, engleska oligarhija je oduševljeno pozdravila kao ugušitelja svih požuda za ljudskim razvitkom. Malthus, kojega je njegov uspjeh neobično iznenadio, dao se onda na to da površno skupljen materijal sabije u stari okvir i da dade nov materijal, ali ne svoj nego od drugih uzet. — Uzgred čema napomenuti da je Malthus, iako je bio pop anglikanske crkve, ipak položio monaški zavjet neženstva. To je naime jedan od uslova za „fellowship” (članstvo) na protestantskom univerzitetu u Cambridge-u. „Mi ne dozvoljavamo da oženjeni ljudi budu članovi kolegija. Naprotiv, čim se netko oženi, samim tim prestaje biti član.” (Reports of Cambridge University Commission, str. 172.) Ova okolnost odvađa Malhusa od ostalih protestantskih popova, koji su odbacili katoličku obavezu neženstva i u tolikoj mjeri usvojili zakon „Budite plodni i množite se” kao svoju specifičnu biblijsku misiju, da svugdje u doista nepristojnom stepenu pridonose umnožavanju stanovništva, dok u isto vrijeme radnicima propovijedaju „načelo stanovništva”. Karakteristično je da su gospoda iz protestantske

Pod uslovima akumulacije najpovoljnijim za radnike, kakve smo dosad pretpostavljali, *odnos zavisnosti* radnika prema kapitalu dobija snošljive ili, kako Eden kaže, „ugodne i labave” oblike. Umjesto da s uvećavanjem kapitala postane intenzivniji, on postaje samo ekstenzivniji, t. j. oblast eksploatacije i vladavine kapitala širi se samo s njegovom vlastitom veličinom i brojem *njegovih podanika*. Od njihova vlastitog viška proizvoda, koji se neprekidno povećava i koji se u sve većoj mjeri pretvara u dodajni kapital, vraća im se tada veći dio u obliku platežnih sredstava, tako da mogu proširiti krug svojih uživanja, bolje se snabdjeti odijelom, namještajem i t. d. i stvoriti male novčane rezervne fondove. Ali, kao god što bolje odijevanje, bolja prehrana i postupanje i veći peculium ne ukidaju odnos zavisnosti i eksploatiranje za roba, tako ih ne ukidaju ni za najamnog radnika. Dizanje cijene rada uslijed

teologije, ili bolje reći crkve, monopolizirali i sad monopoliziraju za sebe tu škakljivu točku, ekonomski prurušeni *prvi grijeh*, Adamovu jabuku, tu „silnu pohotu”, te „prepreke koje teže da otupe Kupidonove strijele”. kako se veselo izražava pop Townsend. Izuzevši venecijanskog fratra *Ortesa*, književnika originalnog i duhovitog, većina propovjednika teorije stanovništva jesu *protestantski popovi*. Takav je slučaj sa *Brucknerom* — vidi: *Théorie du Système animal*, Leyden 1767., gdje je čitava moderna teorija stanovništva iscrpna i za koju je sve ideje dala prolazna prepirka između *Quesnay-a* (Keneja) i njegova učenika *Mirabeau-a* (Miraboa) starijeg (oca Mirabeau-a iz revolucije) o istom predmetu; zatim s popom *Wallace-om* (Volesom), s popom *Townsend-om*, s popom *Malthus-om* i njegovim učenicom arhipopom *Th. Chalmers-om* (T. Čalmerzom), a da i ne spominjemo manja popovska piskarala in this line [ove vrste].

Političkom ekonomijom bavili su se početka filozofi, kao Hobbes, Locke, Hume; poslovni ljudi ili državnici kao Toma Morus, Temple (Templ), Sully (Sili), de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, a teorijski i s velikim uspjehom osobito *liječnici*, kao Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Još polovinom 18. vijeka izvinjavao se prečasni g. *Tucker* (Teker), za svoje vrijeme znatan ekonomist, što se zanima Mammonom. Kasnije kucnu čas i za protestantske popove, i to s „principom stanovništva”. Upravo kao da je naslućivao dolazak tih loših majstora, *Petty*, koji je u stanovništvu gledao temelj bogatstva i kao *Adam Smith* bio zaklet neprijatelj popova, pisao je: „Religija cvjeta najbolje tamo gdje se popovi najviše odriču zemaljskih uživanja, a pravo tamo gdje advokati umiru od gladi.” Zato on savjetuje protestantskim popovima da, kad već ne slušaju apostola Pavla i ne će da se „umrtvljuju” neženstvom, „bar ne prave više popova („not to breed more Churchmen”) nego što ih postojeće prebende („benefices”) mogu apsorbirati; t. j. kad u Engleskoj i Walesu ima samo 12.000 prebenda, nerazumno je napraviti 24.000 popova („it will not be safe to breed 24.000 ministers”), jer će onih 12.000 nezbrinutih stalno morati da gledaju kako će se izdržavati, a kako će to lakše moći nego da odu u narod i uvjere ga da 12.000 prebendara truju duše, da im otimaju hljeb i da ih odvođe s puta spasenja?” (*Petty: A Treatise of Taxes and Contributions*. London 1667., str. 57.)

akumulacije kapitala kaže ustvari samo to da opsežnost i težina zlatnog lanca što ga je najamni radnik sam sebi već iskovao, dopuštaju da se on malo manje zategne. U kontroverzama o ovom pitanju većinom se previđala glavna stvar, naime *differentia specifica* [specifično obilježje] kapitalističke proizvodnje. U njoj se radna snaga ne kupuje zato da bi se njenom uslugom ili njenim proizvodom zadovoljile *lične potrebe kupčeve*. Kupčev cilj je da oploduje svoj kapital, da proizvodi robe, koje sadrže više rada nego što on plaća, čija *vrijednost* dakle sadrži *jedan dio koji ga ništa ne stoji*, a ipak se *prodajom robâ ostvaruje*. Proizvođenje viška vrijednosti ili pravljenje profita jest apsolutni zakon ovog načina proizvodnje. Radna snaga može se prodavati samo ukoliko sredstva za proizvodnju održava kao kapital, ukoliko svoju vlastitu vrijednost reproducira kao kapital i ukoliko u neplaćenom radu pruža jedan izvor dodajnog

Za stav *Adama Smitha* prema protestantskoj popovštini njegova vremena karakteristično je sljedeće. U „*A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians*”. 4. izd., Oxford 1784., drži dr. *Horne* (Horn), anglikanski biskup iz Norwicha, prodiku A. Smithu zato što ovaj u otvorenom pismu g-nu Strahanu (Strehenu) „balzamira svoga prijatelja Davida” (t. j. Hume-a), zatim što iznosi pred publiku kako se „Hume na samrtničkoj postelji zabavljao Lukljanom i whistom”, i što je čak imao drskost da napiše: „I za njegova života, i poslije njegove smrti, ja sam Hume-a uvijek smatrao čovjekom koji se toliko približio idealu potpuno mudrog i kreposnog čovjeka koliko to ljudska slabost uopće dopušta.” Biskup uzvikuje ogorčeno: „Zar je lijepo od vas, gospodine, da nam kao potpuno mudre i kreposne prikazujete karakter i ponašanje čovjeka koji je potpuno bio pod vlašću neizlječivog gadenja prema svemu što se zove *religijom*, i koji je naprezao svaki živac ne bi li, ukoliko je to u njegovoj moći, iz sjećanja ljudskog izbrisao čak i njeno *ime*.” (Isto, str. 8.) „Ali, ne gubite hrabrost, ljubitelji istine, ateizam je kratka vijeka.” (Isto, str. 17.) Adam Smith je tako „strašno pokvaren („the atrocious wickedness”), da po zemlji propovijeda ateizam (naročito svojom „Theory of moral sentiments”)... Poznajemo mi vaše zamke, g. doktore! Vi dobro mislite, ali ovaj put pravite račun bez krčmara. Na primjeru blagorodnog g. *Davida Hume-a* vi hoćete da nas obmanete kako je ateizam jedina okrepa („cordial”) za neki utučen duh i jedini ustuk protiv straha od smrti... Samo se smijte nad ruševinama Babilona i čestitajte okorjelom zlikovcu faraonu!” (Isto, str. 21., 22.) Jedan od pravovjernih pametnjakovića, koji je posjećivao predavanja A. Smitha, pisao je poslije Smithove smrti: „Ljubav prema Hume-u sprečavala je Smitha da bude kršćanin... On je Hume-u sve vjerovao na riječ. Da mu je Hume rekao da je mjesec zelen sir, on bi mu povjerovao. Zato mu je vjerovao i to da nema boga ni čuda... U svojim političkim principima bio je blizak republikanstvu.” (*The Bee*. By James Anderson. 18 svezaka. Edinburgh 1791.—93., sv. III., str. 164., 165.) Pop *Th. Chalmers* osumnjičio je A. Smitha da je kategoriju „neproduktivnih radnika” izmislio iz čiste pakosti baš za protestantske popove, uprkos njihovome blagoslovenom radu u vinogradu gospodnjem.

kapitala.⁷⁶ Uslovi pod kojima se radna snaga prodaje, bili oni za radnika povoljni ili ne, uključuju dakle nužnost da se ona stalno nanovo prodaje i da se *reprodukcija bogatstva kao kapitala* stalno uvećava. Kao što smo vidjeli, priroda najamnine zahtijeva da radnik stalno daje određene količine neplaćena rada. Čak da nikako i ne govorimo o *dizanju najamnine* s uporednim *padanjem cijene rada* i t. d., *povećanje najamnine* znači u najboljem slučaju *samo smanjivanje količine neplaćenog rada* koji radnik mora dati. To se smanjivanje nikad ne može produžiti do točke na kojoj bi ugrozilo sam kapitalistički sistem. I ne uzevši u obzir oštre sukobe o stopi najamnine — a već je *Adam Smith* pokazao da u takvom sukobu gazda uglavnom uvijek ostaje gazda — dizanje cijene rada koje proistječe iz akumulacije kapitala donosi slijedeću alternativu:

Ili cijena rada produžuje da se diže zato što njeno dizanje ne ometa napredovanje akumulacije; a u tome nema ničeg čudnovatog, jer, kaže *A. Smith*, „čak i sa smanjenim profitom može kapital ne samo produžiti da se uvećava, nego što više da se mnogo brže uvećava... Obično krupni kapital raste uz manji profit brže nego mali kapital uz veliki profit.” (*Wealth of Nations*, II., str. 189.) U ovom slučaju je očigledno da smanjivanje neplaćenog rada niukoliko ne ometa širenje kapitalove vladavine. Naprotiv, ovo kretanje privikava radnika da u bogaćenju svoga gazde gleda sav svoj spas.

Ili, a ovo je druga strana alternative, akumulacija popušta uslijed dizanja cijene rada, jer žaoka zarade otupljuje. Akumulacija opada. Ali s njenim opadanjem iščezava i uzrok njena opadanja, naime nerazmjer između kapitala i izrabljive radne snage, preobilje kapitala prema, ponudi radne snage. Mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje, dakle, sâm otklanja prepreke koje sebi prolazno stvara. Cijena rada pada ponovo na nivo koji odgovara *potrebama oplodjivanja kapitala*, bilo da je taj nivo ispod, iznad ili jednak nivou koji je važio kao normalan prije no što je nastupilo dizanje najamnine.

Jasno je: ne čini, u prvom slučaju, opadanje apsolutnog ili proporcionalnog porasta radne snage, ili radnog stanovništva, kapital preobilnim, već naprotiv, uvećanje kapitala čini da je

⁷⁶ Uz drugo izdanje. — „Međutim, granica zapošljavanja industrijskih kao i poljoprivrednih radnika jedna je ista: naime, mogućnost za poduzetnika da istjera neki profit iz njihova proizvoda... Poraste li stopa najamnine toliko, da majstorova dobit padne ispod prosječnog profita, onda on prestaje da ih zapošljava ili ih zapošljava samo pod uslovom da dopuste sniženje najamnine.” (*John Wade: History of the Middle and Working Classes*, str. 241.)

izrabljiva radna snaga nedovoljna. I ne čini, u drugom slučaju, povećanje apsolutnog ili proporcionalnog porasta radne snage, ili radnog stanovništva, kapital nedovoljnim, već naprotiv, opadanje kapitala čini izrabljivu radnu snagu suvišnom i snižava joj cijenu. To su *ova apsolutna kretanja u akumulaciji kapitala* koja se u *masi izrabljive radne snage* odrazuju kao *relativna kretanja*, zbog čega se čini kao da *potječu iz kretanja same te mase*. Da upotrijebimo jedan matematički izraz: veličina akumulacije je nezavisna promjenljivica, veličina najamnine je zavisna; a ne obrnuto. Tako se u kritičnoj fazi industrijskog ciklusa opći pad robnih cijena izražava kao *dizanje relativne vrijednosti novca*, a u fazi prosperiteta opće dizanje robnih cijena kao *pad relativne vrijednosti novca*. Iz ovoga t. zv. *currency-škola* izvodi zaključak da visoke cijene znače da je u prometu premalo novca, a niske cijene da ga ima previše. Njeno neznanje i potpuno krivo razumijevanje činjenica⁷⁷ imaju dostojan pandan u ekonomistima koji one pojave akumulacije tako tumače da jedamput ima premalo, a drugi put odviše najamnih radnika.

Zakon kapitalističke proizvodnje, na kojemu se temelji tobožnji „prirodni zakon stanovništva“, svodi se naprosto na ovo: odnos između kapitala, akumulacije i stope najamnine samo je odnos između neplaćenog rada pretvorenog u kapital i dodatnog rada potrebnog za kretanje dodatnog kapitala. To dakle nikako nije odnos među dvjema međusobno nezavisnim veličinama, s jedne strane veličinom kapitala, s druge brojem radnog stanovništva, već je naprotiv u krajnjoj instanci samo *odnos između neplaćenog i plaćenog rada istog radnog stanovništva*. Ako količina neplaćenog rada, koji radnička klasa daje, a kapitalistička klasa akumulira, raste dovoljno brzo da bi se samo izvanrednim dodatkom plaćenog rada mogla pretvarati u kapital, onda se najamnina diže i, ako je sve drugo jednako, smanjuje se razmjer neplaćenog rada. Ali čim to opadanje dospije do točke na kojoj se višak rada, kojim se kapital hrani, ne nudi više u normalnoj količini, nastupa reakcija: od dohotka se kapitalizira manji dio, akumulacija se koči, a kretanje najamnine naviše dobija protivudar. Povišenje cijene rada ostaje dakle ukliješteno u granicama koje ne samo da ostavljaju netaknutim temelje kapitalističkog sistema, nego još osiguravaju njegovu reprodukciju u sve većem razmjeru. Prema tome, zakon kapitalističke akumulacije, izmistificiran

⁷⁷ Upor. Karl Marx: *Zur Kritik etc.*, str. 166. i dalje. [Vidi i 34. glavu, drugi dio, treći svezak *Kapitala*. — *Prev.*]

u jedan prirodni zakon, izražava ustvari samo to da *njena priroda* isključuje svako takvo opadanje stepena eksploatacije rada, ili svako takvo dizanje cijene rada, koje bi ozbiljno moglo ugroziti stalnu reprodukciju kapitalističkog odnosa i njegovu reprodukciju u sve većem razmjeru. Drukčije ne može ni biti u jednom načinu proizvodnje u kome radnik postoji za potrebe oplođivanja postojećih vrijednosti, namjesto da naprotiv materijalno bogatstvo bude tu za potrebe radnikova razvitka. Kao što u religiji čovjekom gospodari proizvod njegove rođene glave, tako i u kapitalističkoj proizvodnji njime gospodari proizvod rođenih mu ruku.^{77a}

2. Relativno opadanje promjenljivog dijela kapitala u toku akumulacije i koncentracije koja je prati

Sami ekonomisti tvrde da do povišenja najamnine ne dovedi ni postojeći opseg društvenog bogatstva, ni veličina već stečenog kapitala, nego jedino neprestano uvećavanje akumulacije i stepen brzine njenog uvećavanja. (A. Smith: *Wealth of Nations*, sv. 1., gl. 8.) Mi smo dosad promatrali samo jednu posebnu fazu toga procesa, onu u kojoj se uvećanje kapitala odigrava bez mijenjanja *njegova tehničkog sastava*. Ali proces ide i dalje od te faze.

Kad su opće osnove kapitalističkog sistema već jednom date, u toku akumulacije svagda nastupa momenat kad razvitak proizvodnosti društvenog rada postaje najmoćnijom polugom akumulacije. „Isti uzrok”, kaže A. Smith, „koji podiže najamnine, naime uvećanje kapitala, nagoni na pojačavanje proizvodnih sposobnosti rada i postizava da manja količina rada bude kađra izrađivati veću količinu proizvoda.”

Ako apstrahiramo od prirodnih uslova, kao plodnosti tla i t. d., i od vještine nezavisnih proizvođača koji rade izdvojeni, vještine koja se ipak više očituje kvalitativno u valjanosti negoli kvantitativno u masi izrađevine, *društveni stepen pro-*

^{77a} „Ali ako se sad vratimo na prvo naše istraživanje, gdje smo dokazali... da je i kapital samo proizvod ljudskog rada... onda se čini potpuno neshvatljivo da je čovjek mogao dospjeti pod vlast svog vlastitog proizvoda — kapitala — i njemu se potčiniti; međutim, budući da je neosporno da je to u stvarnosti doista tako, onda se i nehotice nameće pitanje: kako je radnik od gospodara nad kapitalom — budući da je njegov tvorac — mogao postati robom kapitala?” (Von Thünen: *Der isolierte Staat*. Zweiter Teil. Zweite Abteilung. Rostock 1863., str. 5., 6.) Thünenova je zasluga što je postavio pitanje. Odgovor koji je on dao naprosto je djetinjast.

izvodnosti rada izražava se u *relativnom opsegu sredstava za proizvodnju* koja jedan radnik s istim naprezanjem radne snage pretvara u proizvod za dato radno vrijeme. Masa sredstava za proizvodnju, s kojima on funkcionira, uvećava se s proizvodnošću njegova rada. Tu ova sredstva za proizvodnju igraju dvostruku ulogu. Uvećanje jednih jest *posljedica*, uvećanje drugih jest *uslov* za uvećanje proizvodnosti rada. Na pr.: uz manufakturnu podjelu rada i primjenu mašinerije prerađuje se za isto vrijeme više sirovina, u proces rada ulazi dakle veća masa sirovina i pomoćnih materija. To je *posljedica* povećanja proizvodnosti rada. S druge strane, masa primijenjenih strojeva, tegleće marve, mineralnog gnojiva, cijevi za odvodnjavanje i t. d., jest *uslov* za uvećavanje proizvodnosti rada. Isto tako i masa onih sredstava za proizvodnju koja je koncentrirana u zgradama, gorostasnim pećima, transportnim sredstvima i t. d. Ali, bilo *uslov* ili *posljedica*, uvećanje opsega sredstava za proizvodnju, naspram radne snage koja im je pripojena, izražava *porast proizvodnosti rada*.*

Uvećanje ove posljednje ispoljava se dakle u opadanju mase rada u odnosu prema masi sredstava za proizvodnju koja sredstva ta masa rada pokreće, ili u opadanju veličine subjektivnog faktora procesa rada u poređenju s njegovim objektivnim činionicima.

* U francuskom izdanju (1873.) nalazi se na ovom mjestu (str. 273. i dalje) slijedeći umetak:

„U vrijeme nastajanja krupne industrije otkrivena je u Engleskoj naročita metoda za pretvaranje sirovog željeza u kovno željezo pomoću koksa. Taj postupak, koji se zove *pudlovanje*, i koji se sastoji u oduzimanju ugljika lijevanom željezu u pećima određene konstrukcije, izazvao je ogromno uvećanje visokih peći, uvođenje postrojenja za proizvodnju toplog uzduha i t. d., ukratko takvo umnožavanje sredstava za rad i materijala za obradu prema jednakoj količini rada utrošenog na njih, da se željezo uskoro moglo dobiti u dovoljno velikim količinama i dovoljno jeftino da kamen i drvo budu istisnuti iz čitavog niza upotreba. Budući da su željezo i ugalj velike poluge moderne industrije, nije moguće precijeniti važnost ove novine.

Ali pudler, radnik koji oduzima ugljik lijevanom željezu, ima da vrši takav ručni rad, da njegove osobne sposobnosti ograničavaju veličinu peći koju je on kadar posluživati; zbog ove prepreke je sada zastavljen onaj neobični polet u koji je metalna industrija ušla od 1780. g. s pronalaskom pudlovanja.

„Činjenica je“, žali se *The Engineering*, organ engleskih inženjera, „da stara metoda ručnog pudlovanja nije daleko od barbarstva... Težnja naše industrije ide za tim da se na različnim stupnjevima fabrikacije prerađuju sve veće mase materijala. Zato vidimo kako se svake godine dižu sve gorostasnije visoke peći, sve teži parni čekići, sve ogromnije valjaonice, sve gigantskiji alati u različnim granama prerađe metala. Usred tog općeg bujanja — uvećavanja sredstava za proizvodnju u

Ova promjena u tehničkom sastavu kapitala, *uvećavanje mase sredstava za proizvodnju prema masi radne snage koja im daje života*, odražava se u njegovu sastavu vrijednosti, u *uvećanju postojećeg sastavnog dijela kapital-vrijednosti na račun njenog promjenljivog sastavnog dijela*. Na primjer, od izvjesnog kapitala predujmljuje se isprva, računato u procentima, 50% u sredstvima za proizvodnju i 50% u radnoj snazi; kasnije, kad se podigne stupanj proizvodnosti rada, predujmljuje se 80% u sredstvima za proizvodnju, a 20% u radnoj snazi i t. d.

Ovaj zakon rastućeg uvećavanja postojanog dijela kapitala, u odnosu prema promjenljivome, potvrđuje se na svakom koraku (kao što smo gore izložili) uporednim proučavanjem robnih cijena, bez razlike da li upoređujemo razne ekonomske epohe jedne jedine nacije ili razne nacije u istoj epohi. Relativna veličina onog elementa cijene koji zastupa samo vrijednost utrošenih sredstava za proizvodnju, ili postojani dio kapitala, stajat će u upravnom razmjeru prema napretku akumulacije; relativna veličina drugog elementa cijene, kojim se rad plaća, ili koji predstavlja promjenljivi dio kapitala, bit će opće uzevši u obrnutom razmjeru prema tom napretku.

Ali opadanje promjenljivog dijela kapitala prema postojanome, ili *izmijenjeni sastav kapital-vrijednosti*, pokazuje

odnosu prema upotrijebljenom radu — postupak pudlovanja ostao je gotovo neizmijenjen i danas nesnosno skućava kretanje industrije... Zato se sad namjerava da se u svima velikim poduzećima pudlovanje zameni rotacionim pećima koje mogu savladivati ogromne količine materijala, kakvima nikakav ručni rad nije dorastao." (*The Engineering*, 13. juni 1874.)

Metoda pudlovanja bila je dakle revolucionirala željeznu industriju i izazvala silno uvećanje sredstava za rad i mase sirovog materijala koje prerađuje određena količina rada, a onda je u daljem toku akumulacije postala ekonomskom smetnjom koje sad gledaju da se oslobode pomoću novih metoda, kadrih da otklone prepreke koje je pudlovanje istavilo daljem uvećavanju materijalnih sredstava za proizvodnju u odnosu prema upotrijebljenom radu. To je historija svih otkrića i pronalazaka koji se javljaju uslijed akumulacije kao što smo već pokazali kad smo popratili razvoj moderne proizvodnje od njena postanka do našeg vremena.

Mi, dakle, u daljem toku akumulacije ne nalazimo samo kvantitativno i istovremeno uvećanje različnih materijalnih elemenata kapitala: razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, koji onaj napredak sobom donosi, očituje se i u kvalitativnim promjenama, u postupnim izmjenama tehničkog sastava kapitala, čiji objektivni činilac progresivno raste u odnosu prema subjektivnom činiocu, t. j. masa sredstava za rad i sirovina uvećava se u odnosu prema zbroju radnih snaga koje imaju da ih upotrijebe. Što više kapital čini rad proizvodnijim, to manja biva, u odnosu prema njegovoj veličini, njegova potražnja za radom." — *Red.*

samo približno *promjenu izvršenu u sastavu njegovih materijalnih sastavnih dijelova*. Ako je danas sastav vrijednosti kapitala, predujmljenog na pr. u predanju, sa $\frac{7}{8}$ postojan, a jednom osminom promjenljiv, dok je početkom 18. vijeka bio $\frac{1}{2}$ postojan i $\frac{1}{2}$ promjenljiv, onda je naprotiv masa sirovine, sredstava za rad i t. d., koju određena količina prelačkog rada danas proizvodno utroši, nekoliko stotina puta veća nego u početku 18. vijeka. Razlog je naprosto u tome što rastuća proizvodnost rada ne samo da uvećava opseg sredstava za rad koja rad troši, nego im i snižava *vrijednost* u odnosu prema opsegu. Njihova vrijednost, dakle, raste u apsolutnom smislu, ali ne razmjerno njihovu opsegu. Stoga se *razlika između postojanog i promjenljivog dijela kapitala* mnogo manje uvećava nego razlika između mase sredstava za proizvodnju u koju se preobraća postojani i mase radne snage u koju se preobraća promjenljivi kapital. Prva razlika uvećava se zajedno s drugom, ali u manjem stepenu.

Uostalom, da bi se izbjegli nesporazumi, napomenut ćemo da napredak akumulacije, ako i smanjuje relativnu veličinu promjenljivog dijela kapitala, nikako time ne isključuje rastenje njegove apsolutne veličine. Uzmimo da se neka kapital-vrijednost početka dijeli na 50% postojanog i 50% promjenljivog kapitala, a kasnije na 80% postojanog i 20% promjenljivog. Ako se za to vrijeme prvobitni kapital, recimo 6.000 f. st., popeo na 18.000 f. st., onda je i njegov promjenljivi sastavni dio porastao za $\frac{1}{3}$. Iznosio je 3.000 f. st., sada je 3.600 f. st. Ali dok je prije bio dovoljan priraštaj kapitala od 20% da bi se potražnja za radom popela za 20%, sada je za ovo potrebno da se prvobitni kapital utrostruči.

U četvrtom odjeljku pokazali smo kako razvitak društvene proizvodne snage rada ima za pretpostavku kooperaciju u velikom razmjeru, kako se samo pod tom pretpostavkom može organizirati podjela i kombiniranje rada, provesti ušteda sredstava za proizvodnju njihovim koncentriranjem u masama, stvoriti sredstva za rad koja su već materijalno samo u zajednici upotrebljiva, na pr. sistem strojnog rada i t. d., podvrgnuti ogromne prirodne snage da služe proizvodnji, i izvesti pretvaranje procesa proizvodnje u tehnološko primjenjivanje nauke. *Na osnovi robne proizvodnje*, gdje su sredstva za proizvodnju vlasništvo privatnih osoba, gdje ručni radnik zbog toga ili izolirano i samostalno proizvodi robe ili kao robu prodaje svoju radnu snagu, jer nema sredstava za samostalno vođenje posla, ostvarenje ove pretpostavke zavisi potpuno od

uvećavanja individualnih kapitala, ili od stepena u kojem se društvena sredstva za proizvodnju i životne namirnice pretvaraju u privatno vlasništvo kapitalistâ. Tlo robne proizvodnje može nositi proizvodnju velikog razmjera samo u kapitalističkom obliku. Zbog toga izvjesna akumulacija kapitala u rukama individualnih proizvođača robâ jest pretpostavka moderne industrije, one cjeline društvenih kombinacija i tehničkih metoda koju mi nazivamo specifičnim načinom kapitalističke proizvodnje ili kapitalističkim načinom proizvodnje u pravom smislu. Zbog toga smo takvu akumulaciju morali pretpostaviti pri prijelazu od zanata ka kapitalističkom načinu rada. Nju možemo nazvati prvobitna akumulacija, jer mjesto da bude historijski rezultat ona je historijski temelj specifično kapitalističke proizvodnje. Na ovom mjestu još ne moramo ući u pitanje kako je ona sama nastala. Dosta da znamo da sačinjava polaznu točku. Ali, sve metode za uvećavanje društvene proizvodne snage rada, koje se zasnjuju na tom temelju, ujedno su i metode za uvećanje proizvodnje viška vrijednosti, ili viška proizvoda, koji je sa svoje strane tvorni element akumulacije. One su dakle ujedno i metode za proizvođenje kapitala pomoću kapitala, ili metode njegove ubrzane akumulacije. Neprekidno ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital predstavlja se kao rastuća veličina kapitala koji ulazi u proces proizvodnje. Ova rastuća veličina postaje sa svoje strane osnovom uvećanog razmjera proizvodnje, metode za uvećanje proizvodne snage rada koje ovo uvećanje prate, ubrzane proizvodnje viška vrijednosti. Ako se dakle izvjestan stepen akumulacije kapitala ispoljava kao uslov za specifično kapitalistički način proizvodnje, ovaj reakcijom prouzrokuje ubranu akumulaciju kapitala. Dakle se s akumulacijom kapitala razvija specifično kapitalistički način proizvodnje, a sa specifično kapitalističkim načinom proizvodnje akumulacija kapitala. Ova dva ekonomska činioca stvaraju, prema složenom odnosu poticaja koje jedan drugom daju, promjenu u tehničkom sastavu kapitala, uslijed čega promjenljivi sastavni dio biva sve manji i manji u poređenju s postojećim.

Svaki individualni kapital veća je ili manja koncentracija sredstava za proizvodnju s odgovarajućom komandom nad nekom većom ili manjom armijom radnika. Svaka akumulacija postaje sredstvom za novu akumulaciju. Uvećavajući masu bogatstva koje funkcioniра kao kapital, ona uvećava i njegovo koncentriranje u rukama individualnih kapitalista, a stoga i osnovu proizvodnje velikog razmjera i specifično kapitalističkih

metoda proizvodnje. Uvećavanje društvenog kapitala vrši se uvećavanjem mnogih individualnih kapitala. Kad pretpostavimo da su sve druge okolnosti ostale jednake, onda se individualni kapitali, a s njima i koncentracija sredstava za proizvodnju, uvećavaju u razmjeru u kojem oni čine alikvotne dijelove cjelokupnog društvenog kapitala. Ujedno se od prvobitnih kapitala odvajaju izdanci i funkcioniraju kao novi samostalni kapitali. Pri tome, između ostalog, igra veliku ulogu i dioba imanja u kapitalističkim porodicama. Zato s akumulacijom kapitala raste više ili manje i broj kapitalista. Po ovu vrstu *koncentracije*, koja počiva neposredno na *akumulaciji*, ili koja je, bolje reći, *istovjetna* s njome, karakteristična su dva momenta. *Prvo*: Rastuća koncentracija društvenih sredstava za proizvodnju u rukama individualnih kapitalista, ako su ostale okolnosti inače jednake, *ograničena je stepenom uvećanja društvenog bogatstva*. *Drugo*: *Svaki dio društvenog kapitala, koji obitava u nekom posebnom području proizvodnje, razdijeljen je među mnoge kapitaliste*, koji jedni prema drugima stoje kao nezavisni proizvođači robâ i konkurenti. Prema tome, ne samo da su akumulacija i koncentracija, koja nju prati, razbijene na mnogo točaka, nego se i stvaranje novih i cijepanje starih kapitala istavlja kao prepreka uvećavanju aktivnih kapitala. Stoga, ako se s jedne strane akumulacija predstavlja kao rastuća koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom, s druge strane ispoljava se kao *uzajamno odbijanje mnogih individualnih kapitala*.

Protiv ovog komadanja cjelokupnog društvenog kapitala na mnogo individualnih kapitala, ili protiv tog uzajamnog odbijanja njegovih dijelova, djeluje njihovo *privlačenje*. To više nije jednostavna, s akumulacijom istovjetna koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom. To je *koncentracija već stvorenih kapitala*, ukidanje njihove individualne samostalnosti, eksproprijacija jednog kapitalista od strane drugog, pretvaranje mnogih manjih kapitala u mali broj krupnih. Ovaj proces razlikuje se od prvoga time što ima za pretpostavku samo drukčiju raspodjelu već postojećih i aktivnih kapitala, što dakle njegov zamah nije sputavan apsolutnim uvećavanjem društvenog bogatstva ili apsolutnim granicama akumulacije. Kapital se ovdje nadima u ogromne mase u jednoj ruci, jer se ondje gubi iz mnogih ruku. To je *centralizacija u pravom smislu*, za razliku od *akumulacije* i *koncentracije*.

Zakone ove centralizacije kapitala, ili privlačenja jednog kapitala od strane drugog, ne možemo izlagati na ovom mjestu.

Dovoljno je kratko ukazati na činjenice. Konkurentska borba vodi se pojeftinjavanjem robâ. Ako su uslovi inače jednaki, jeftinoća robâ zavisi od proizvodnosti rada, no ova zavisi od razmjera proizvodnje. Zato krupni kapitali tuku sitne. Osim toga, čitalac se sjeća da se razvijanjem kapitalističkog načina proizvodnje *uvećava minimalni opseg individualnog kapitala*, kakav se iziskuje da bi se neki posao vodio pod njegovim normalnim uslovima. Stoga se manji kapitali tiskaju u oblasti proizvodnje u koje je krupna industrija tek izolirano ili nepotpuno prodrila. Tu konkurencija bjesni u upravnom razmjeru prema broju, a u obrnutom razmjeru prema veličini kapitala koji se takmiče. Ona se uvijek završava propašću mnogih sitnih kapitalista, čiji kapitali dijelom prelaze u ruke pobjedioća, a dijelom propadaju. Bez obzira na ovo, s kapitalističkom proizvodnjom stvara se jedna sasvim nova sila, *kredit*. On se u svome početku uvlači krišom kao skroman pomagač akumulacije, pomoću nevidljivih konaca privlači u ruke individualnih ili udruženih kapitalista novčana sredstva razasuta po površini društva u većim ili manjim masama, ali ubrzo postaje novim i strahovitim oružjem u konkurentskoj borbi, a najzad se pretvara u ogroman društveni mehanizam za centraliziranje kapitala.

U jednakoj mjeri s razvijanjem kapitalističke proizvodnje i akumulacije razvijaju se i konkurencija i kredit, te dvije najmoćnije poluge centralizacije. Uz to napredovanje akumulacije umhožava materijal koji se može centralizirati, t. j. pojedinačne kapitale, dok proširivanje kapitalističke proizvodnje stvara ovdje društvenu potrebu, a ondje tehnička sredstva za ona krupna industrijska poduzeća koja se ne mogu izvesti bez prethodne centralizacije kapitala. Tako su danas uzajamna privlačna snaga pojedinačnih kapitala i težnja za centralizacijom jači nego ikada prije. Ali, iako već dostignuta veličina kapitalističkog bogatstva i nadmoćnost ekonomskog mehanizma u izvjesnom stepenu određuju relativno jačanje i relativnu energiju centralizatorskog kretanja, ipak napredak centralizacije nikako ne zavisi od pozitivnog uvećavanja društvenog kapitala. To je ono po čemu se centralizacija specijalno razlikuje od koncentracije, koja je samo drugi izraz za reprodukciju u uvećanom razmjeru. Centralizacija može nastupiti jednostavnom promjenom u raspodjeli već postojećih kapitala, jednostavnom promjenom kvantitativnog grupiranja sastavnih dijelova društvenog kapitala. Kapital može ovdje da naraste u jednoj ruci u silne mase zato što je ondje istrgnut iz mnogo

ruku. U kakvoj datoj poslovnoj grani, centralizacija bi došla do svoje krajnje granice, kad bi se svi u njoj plasirani kapitali slili u jedan pojedinačni kapital.^{77b} U nekom datom društvu, ova bi granica bila dostignuta tek kad bi se sav društveni kapital ujedinio bilo u ruci jednog odvojenog kapitalista, bilo u ruci jednog jedinog kapitalističkog društva.

Centralizacija dopunjuje djelo akumulacije stavljajući industrijske kapitaliste u položaj da mogu povećati razmjer svojih operacija. Bilo sad da je ovaj posljednji rezultat posljedica akumulacije ili centralizacije; bilo da se centralizacija izvodi putem nasilnih aneksija — tamo gdje neki kapitali postanu tako nadmoćna privlačna središta za druge, da lome njihovo individualno jedinstvo i onda privlače sebi odvojene odlomke — ili da se stapanje mnogih već stvorenih kapitala, ili takvih koji su u stvaranju, vrši pomoću uglađenije metode: osnivanjem akcionarskih društava — ekonomski učinak uvijek je isti. Uvećane dimenzije industrijskih postrojenja svugdje su polazna točka za opsežniju organizaciju cjelokupnog rada mnogo ljudi, za jači razvitak njegovih materijalnih pokretnih sila, t. j. za progresivno pretvaranje izoliranih i na tradicionalan način izvođenih procesa proizvodnje u društveno kombinirane i naučno uređene procese proizvodnje.

Međutim, jasno je da je akumulacija, postepeno uvećanje kapitala pomoću reprodukcije koja iz kružnog oblika prelazi u spiralu, prilično spora metoda u poređenju sa centralizacijom, kojoj je dovoljno da samo izmijeni kvantitativno grupiranje onih odvojenih dijelova društvenog kapitala koji čine jednu cjelinu. Svijet bi još bio bez željeznica, da je morao čekati dok akumulacija ne osposobi nekoliko odvojenih kapitala za građenje neke željeznice. A naprotiv, centralizacija je to postigla za tren oka putem akcionarskih društava. I dok tako pojačava i ubrzava učinke akumulacije, centralizacija u isto vrijeme množi i ubrzava prevrate u tehničkom sastavu kapitala, prevrate koji uvećavaju njegov postojani dio na račun promjenljivoga i time umanjuju relativnu potražnju za radom.

Mase kapitala koje je centralizacija prekonoc slila ujedno, reproduciraju se i uvećavaju kao i druge, samo brže, i postaju tako novim silnim polugama društvene akumulacije. Kad se da-

^{77b} (Uz četvrto izdanje. — Najnoviji engleski i američki „trustovi“ već teže tome cilju, pokušavajući da bar sva krupna poduzeća jedne poslovne grane ujedine u jedno veliko akcionarsko društvo, koje će praktično biti monopol. — F. E.)

kle, govori o napretku društvene akumulacije, onda se — u današnje vrijeme — tu šutke razumijevaju i učinci centralizacije.

Dodajni kapitali stvoreni u toku normalne akumulacije (vidi gl. XXII., 1.) služe pretežno kao nosioci iskorištavanja novih pronalazaka i otkrića, jednom riječi industrijskih usavršavanja. Ali i stari kapital dolazi vremenom do časa kad treba da se obnovi od glave do pete, kada mijenja košuljicu i iznova se rađa u savršenijem tehničkom obliku, u kome je manja masa rada dovoljna da pokrene veću masu strojeva i sirovina. Po sebi se razumije da apsolutno opadanje potražnje rada koje odatle proistječe, postaje utoliko veće, što su se kapitali, koji proživljuju ovaj proces obnove, već nagomilali u velike mase pomoću centralizatorskog kretanja.

S jedne strane, prema tome, dodajni kapital koji se stvorio u razvoju akumulacije, privlači razmjerno svojoj veličini sve manje i manje radnika. S druge strane, stari kapital koji se periodično reproducira u novom sastavu, odbija sve više i više radnika koje je prije zapošljavao.

3. Progresivna proizvodnja relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije

Akumulacija kapitala, koja se u prvi mah pokazivala samo kao njegovo *kvantitativno* uvećavanje, vrši se, kao što smo vidjeli, uz neprekidno *kvalitativno* mijenjanje njegova sastava, uz stalno povećavanje njegova postojanog sastavnog dijela na račun promjenljivog.^{77c}

Specifično kapitalistički način proizvodnje, razvitak proizvodne snage rada koji njemu odgovara, i time prouzrokovana promjena u organskom sastavu kapitala, ne samo da idu u korak s napretkom akumulacije, ili s uvećavanjem društvenog bogatstva, nego *koračaju neuporedivo brže*, jer jednostavnu akumulaciju, odnosno apsolutno uvećavanje cjelokupnog kapitala, prati centralizacija njegovih individualnih elemenata, a tehničku revoluciju dodajnog kapitala tehnička revolucija originalnog kapitala. Tako se, dakle, s nastavljanjem akumulacije, omjer postojanog prema promjenljivom kapitalu, ako je isprva bio 1:1, mijenja u 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 i t. d., tako da se,

^{77c} Primjedba uz treće izdanje. — U Marxovom ručnom primjerku ima na ovom mjestu ova primjedba: „Ovdje valja radi kasnijeg izlaganja napomenuti: Ako je uvećanje samo kvantitativno, onda se mase profita većeg i manjeg kapitala u istoj poslovnoj grani odnose kao veličine predujmljenih kapitala. Ako kvantitativno uvećanje djeluje kvalitativno, onda se ujedno uvećava i profitna stopa za veći kapital.” (F. E.)

prema uvećavanju kapitala, sada preobraća u radnu snagu progresivno samo $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ i t. d. njegove cjelokupne vrijednosti umjesto prije $\frac{1}{2}$, a naprotiv u sredstva za proizvodnju $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ i t. d. Budući da *potražnju za radom* ne određuje opseg cjelokupnog kapitala, već opseg njegova promjenljivog sastavnog dijela, to *dakle ona biva sve manja što veći biva cjelokupni kapital*, umjesto da se razmjerno s njime uvećava kao što smo prije pretpostavljali. Ona se smanjuje u odnosu prema veličini cjelokupnog kapitala i u ubrzanjoj progresiji s rastenjem ove veličine. Istina, s rastenjem cjelokupnog kapitala raste i njegov promjenljivi sastavni dio, ili njemu pripojena radna snaga, ali u *razmjeru koji stalno biva manji*. Intervali, u kojima se akumulacija vrši kao jednostavno *uvećavanje* proizvodnje na datoj tehničkoj osnovi bivaju sve kraći. Ne samo da biva potrebno da se *akumulacija cjelokupnog kapitala ubrzava* u rastućoj progresiji da bi se mogao usisati neki dodajni broj radnika date veličine ili čak da bi se, uslijed stalnog preobražavanja starog kapitala, uposlili bar oni koji su već na radu. *Sama ova rastuća akumulacija i centralizacija* pretvara se sa svoje strane opet u izvor novih promjena u sastavu kapitala, ili ponovnog ubrzanog opadanja njegova promjenljivog dijela u poređenju s postojećim. Ovo relativno opadanje promjenljivog sastavnog dijela kapitala, koje se ubrzava s rastenjem cjelokupnog kapitala i ubrzava brže od toga raste, predstavlja se na drugoj strani tako kao da se, obratno, *apsolutni porast radničkog stanovništva vrši stalno brže nego porast promjenljivog kapitala, ili sredstava za zapošljavanje toga stanovništva*. Kapitalistička akumulacija, naprotiv, stalno proizvodi, i to razmjerno svojoj energiji i svome opsegu, *relativnu prenaseljenost radnika*, t. j. za *srednje potrebe oplođivanja kapitala* prekobrojno i zbog toga *suvišno radničko stanovništvo*.

Uzevši cjelokupni društveni kapital, vidjet ćemo čas da *kretanje njegove akumulacije izaziva periodičnu promjenu*, a čas da se momenti tog kretanja *istovremeno razdjeljuju na različne oblasti proizvodnje*. U nekim oblastima sama centralizacija dovodi do promjene u sastavu kapitala i bez porasta njegove apsolutne veličine; u drugima je apsolutno uvećanje kapitala spojeno s *apsolutnim* smanjivanjem njegova promjenljivog dijela, odnosno s opadanjem radne snage koju usisava; opet u drugima, čas kapital produžuje da se uvećava na svojoj datoj tehničkoj osnovi te privlači dodajnu radnu snagu razmjerno svome uvećanju, a čas nastupa organska promjena, te se njegov promjenljivi dio smanjuje; u svima oblastima uveća-

vanje promjenljivog dijela kapitala, a otud i broja zaposlenih radnika, uvijek je skopčano s jakim kolebanjima i prolaznom proizvodnjom prenaseljenosti, pa bilo da ova uzme upadljivi oblik odbacivanja već zaposlenih radnika ili manje uočljiv, ali ne i manje uspješan oblik otežanog primanja dodajnog radničkog stanovništva u njegove obične odvodne kanale.⁷⁸ S veličinom društvenog kapitala koji već funkcionira, i sa stepenom njegova uvećanja; sa uvećavanjem razmjera proizvodnje i mase pokrenutih radnika; s razvijanjem proizvodne snage njihova rada; sa širim i punijim izbijanjem svih živih izvora bogatstva *povećava se i razmjer* u kojem je jače privlačenje radnika od strane kapitala u sve većoj mjeri skopčano s njihovim odbijanjem, mijenjanje organskog sastava kapitala i njegova tehničkog oblika biva sve brže, i sve se brže uvećava opseg onih oblasti proizvodnje koje ovaj proces čas istovremeno čas izmjenično zahvaća. Proizvođači akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem opsegu. *i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnim.*⁷⁹ To

⁷⁸ Popis stanovništva Engleske i Walesa za 1861. pokazuje između ostaloga: *Sve osobe zaposlene u poljoprivredi* (zajedno s vlasnicima, zakupnicima, vrtlarima, pastirima i t. d.): 1851.: 2,011.447, 1861.: 1,924.110, manjak 87.337; *Worsted manufacture* [tkaoalice češljane vune]: 1851.: 102.714 osoba, 1861.: 79.242; *svilare*: 1851.: 111.940, 1861.: 101.678; *štampani katuna*: 1851.: 12.098, 1861.: 12.556, koji neznatni porast uprkos ogromnom proširenju posla znači veliko *razmjerno smanjenje* zaposlenih radnika; *klobučari*: 1851.: 15.957, 1861.: 13.814; *radnici slanih i ženskih šešira*: 1851.: 20.393, 1861.: 18.176; *izrađivači slada*: 1851.: 10.566, 1861.: 10.677; *ljevači svijetla*: 1851.: 4.949, 1861.: 4.686. Ovo smanjenje izazvano je među ostalim i rasprostriranjem plinskog osvjetljenja. *Češljari*: 1851.: 2.038, 1861.: 1.478; *pilari*: 1851.: 30.552, 1861.: 31.647, mali porast uslijed poleta strojeva za pilenje; *izrađivači čavala*: 1851.: 26.940, 1861.: 26.130, opadanje uslijed konkurencije strojeva; *radnici u rudnicima kalaja i bakra*: 1851.: 31.360, 1861.: 32.041. Naprotiv *predionice i tkaoalice pamuka*: 1851.: 371.777, 1861.: 456.646; *ugljenokopi*: 1851.: 183.389, 1861.: 246.613. „Broj radnika povećao se od 1851. g. uglavnom u onim granama gdje dosad mašinerija još nije s uspjehom primijenjena.” (*Census of England and Wales for 1861.*, sv. III., London 1863., str. [35.] 36. [37. i d.].)

⁷⁹ Zakon progresivnog opadanja relativne veličine promjenljivog kapitala bio je, s njegovim djelovanjima na položaj klase najamnih radnika, više naslućivan negoli shvaćen od nekoliko odličnih ekonomista klasične škole. U tome pitanju najveća zasluga pripada *Johnu Bartonu*, ma da i on kao i svi drugi miješa postojani kapital sa stalnim, a promjenljivi sa opticajnim. On veli: „Potražnja za radom zavisi od uvećavanja opticajnog, a ne stalnog kapitala. Kad bi bilo točno da je *razmjer* između ove dvije vrste kapitala jednak u svima vremenima i u svima zemljama, onda bi to ustvari značilo da broj zaposlenih radnika stoji u odnosu prema bogatstvu države. Ali ovakav položaj ne izgleda mnogo vjerovatan. Što se više razvijaju tehničke vještine i širi civilizacija, to više

je zakon stanovništva koji je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što doista svaki posebni historijski način proizvodnje ima svoje posebne zakone stanovništva čija je vrijednost historijska. Neki apstraktni zakon stanovništva postoji samo za biljke i životinje ukoliko čovjek ne intervenira u historijskom smislu.

Ali ako suvišno radničko stanovništvo i jest nužan proizvod akumulacije, ili razvitka bogatstva na kapitalističkoj osnovi, sa svoje strane to suvišno stanovništvo postaje polugom kapitalističke akumulacije, pa čak i *jednim uslovom za opstanak kapitalističkog načina proizvodnje*. Ono sačinjava *raspoloživu industrijsku rezervnu armiju*, koja u tako apsolutnoj mjeri pripada kapitalu kao da je baš o njegovu trošku bila odgojena. Za promjenljive potrebe oplodivanja njegove vrlosti ono stvara ljudski materijal uvijek spreman za eksploataciju, nezavisno od granica stvarnog priraštaja stanovništva.

Sa akumulacijom i uporednim razvitkom proizvodne snage rada uvećava se i sposobnost kapitala za iznenadnu *ekspanziju*

stalni kapital preteže nad opticajnim. Onaj iznos stalnog kapitala koji se upotrebljava za proizvodnju jednog komada britanskog muselina najmanje je sto, a vjerojatno i hiljadu puta veći od stalnog kapitala koji se upotrebljava za izradu sličnog komada indijskog muselina. A opticajni kapital razmjerno je sto ili hiljadu puta manji... Kad bi se sav iznos godišnjih ušteda dodao stalnom kapitalu, onda one ne bi imale nikakav utjecaj na potražnju za radom." (John Barton: *Observations on the Circumstances which influence the Conditions of the Labouring Classes of Society*. London 1817., str. 16., 17.) Ricardo, koji se uglavnom slaže sa Bartonovim općim pogledima, ipak primjećuje na navedeno mjesto: „Nije lako zamisliti da mogu nastupiti prilike gdje uvećanje kapitala nije praćeno i pojačanom potražnjom za radom; najviše što bi se moglo reći jest da će ta potražnja *relativno opasti*." (Ricardo: *Principles etc.*, gl. 31., o strojevima, str. 480., primjedba.) Na drugom mjestu on piše: „Fond iz kojega zemljoposjednici i kapitalisti crpu svoj dohodak može se uvećavati, a da se u isto vrijeme smanjuje onaj drugi od kojega radnička klasa poglavito zavisi; iz toga izlazi da isti uzrok (t. j. zamjena ljudskog rada strojevima) koji uvećava čist dohodak neke zemlje može u isti mah učiniti stanovništvo *odviše mnogobrojnim i pogoršati položaj radnika*." (Isto, str. 469.) S uvećavanjem kapitala „*potražnja (za radom) kreće se u opadajućem razmjeru*." (Isto, str. 480., pr.) „Iznos onog kapitala koji je namijenjen održavanju rada može se mijenjati nezavisno od svakog kolebanja cjelokupnog iznosa kapitala... *Dok sam kapital biva obilniji, velika kolebanja u stepenu zaposlenosti i velika bijeda mogu postati češći*." (Richard Jones: *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833., str. 13.) „Potražnja (za radom) *ne će rasti... razmjerno akumulaciji općeg kapitala... Stoga će svako uvećanje nacionalnog kapitala koji je određen za reprodukciju imati u toku društvenog napretka sve manji utjecaj na položaj radnika*." (G. Ramsay: *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 90., 91.)

ne samo zato što raste elastičnost kapitala koji je u funkcioniranju i *apsolutno bogatstvo* od kojega je *kapital* samo jedan elastičan dio, ne samo zato što kredit, na svaki posebni nadražaj, za tren oka stavlja proizvodnji na raspolaganje znatan dio toga bogatstva kao dodajni kapital, nego još i zato što sami tehnički uslovi procesa proizvodnje, strojevi, transportna sredstva i t. d., omogućavaju, u najvećem razmjeru, najbrže pretvaranje viška proizvoda u dodajna sredstva za proizvodnju. Masa društvenog bogatstva, koja je s napretkom akumulacije postala preobilna, a sposobna je da se pretvori u dodajni kapital, bijesno nadire u stare grane proizvodnje čije se tržište najednom širi, ili u nove grane, kao željeznice i t. d., čija je potreba nastala iz razvitka starih. U svima ovakvim slučajevima neophodno je da postoji mogućnost da se velike mase ljudi, iznenada i bez uštrba po razmjer proizvodnje u drugim oblastima, bace na odlučne točke. Te mase pruža suvišno stanovništvo. Karakteristični tok kojim ide život moderne industrije, oblik desetogodišnjeg ciklusa perioda srednje živosti, velikog poleta, krize i zastoja, ciklusa prekidanog manjim kolebanjima, počiva na stalnom formiranju, na većem ili manjem usisavanju, i na ponovnom formiranju industrijske rezervne armije, ili suvišnog stanovništva. Sa svoje strane, promjene industrijskog ciklusa regrutuju suvišno stanovništvo i postaju jednim od najenergičnijih uzroka njegove reprodukcije.

Ovaj osobiti životni tok moderne industrije, kakav ne nalazimo ni u kojoj prijašnjoj epohi čovječanstva, bio je nemoguć i u periodu djetinjstva kapitalističke proizvodnje. Kako je tehnika napredovala sporo, a još sporije se taj napredak širio, sastav kapitala mijenjao se samo veoma postepeno. Njegovoj akumulaciji je uglavnom odgovaralo razmjerno uvećavanje potražnje za radom. Ma kako spor bio napredak njegove akumulacije, kad ga uporedimo s modernom epohom, udarao je on na prirodne granice raspoloživog radničkog stanovništva, a ove se mogahu ukloniti samo nasilnim sredstvima koja će kasnije biti spomenuta. Naglo i odsječno proširenje razmjera proizvodnje pretpostavka je za naglo skupljanje toga stanovništva; ovo skupljanje opet izaziva ono širenje, ali je to širenje nemoguće bez raspoloživog ljudskog materijala, bez takvog *namnožavanja radnika* koje je nezavisno od apsolutnog namnožavanja stanovništva. Ovo namnožavanje radnika postiže se jednostavnim procesom koji stalno „oslobođava” jedan dio radnika, metodama koje smanjuju broj zaposlenih radnika u odnosu prema uvećanju proizvodnje. Dakle čitav oblik kre-

tanja moderne industrije proizlazi iz neprestanog pretvaranja jednog dijela radničkog stanovništva u nezaposlene ili poluzaposlene ruke. Površnost političke ekonomije očituje se između ostalog i u tome što od širenja i ograničavanja kredita, koji su samo simptom izmjeničnih perioda industrijskog ciklusa, pravi njihove uzroke. Upravo kao što nebeska tijela stalno ponavljaju jedno određeno kretanje, kad su jednom već upala u nj, tako i društvena proizvodnja ponavlja ono kretanje izmjeničnog širenja i skupljanja čim bude u nj ubačena. Sa svoje strane, posljedice se pretvaraju u uzroke, a izmjenične promjene čitavog procesa, koji stalno reproducira svoje vlastite uslove, dobijaju oblik *periodičnosti*.*

Kad se periodičnost ciklusa kriza jednom već čvrsto ustanovi, onda čak i politička ekonomija razumije da je proizvodnja relativno suvišnog stanovništva, t. j. suvišnog s obzirom na prosječnu potrebu oplođivanja kapitala, *životni uslov moderne industrije*.

„Uzmimo”, kaže H. Merivale (H. Merivel), isprva profesor političke ekonomije u Oxfordu, a kasnije činovnik engleskog ministarstva kolonija, „uzmimo da prilikom neke krize nacija napne svu snagu da se pomoću iseljavanja oslobodi nekoliko 100.000 suvišnih siromaha, pa šta bi nastupilo? Nastupilo bi to da bi zavladala oskudica prvi put čim bi potražnja za radom ponovo nastala. Ma kako brza bila reprodukcija ljudi, u svakom slučaju treba joj razmak od jedne generacije da bi zamijenila odrasle radnike. Međutim, profiti naših tvorničara zavise poglavito od moći da iskoriste povoljan moment žive potražnje i da se tako odštete za period zastoja. *Tu moć im osigurava jedino komanda nad mašinerijom i ručnim radom.* Oni moraju zateći *raspoložive ruke*; oni moraju biti sposobni da, već prema stanju tržišta, po potrebi pojačaju ili oslabe aktivnost svojih poslova, inače ne će u hajci konkurencije apsolutno moći

* U francusko izdanje dodao je Marx na ovom mjestu slijedeći stav:

Tek u vrijeme kad je mehanička industrija bila uhvatila tako dubok korijen, da je mogla vršiti presudan utjecaj na nacionalnu proizvodnju; kad je njenom pomoći vanjska trgovina počela prebacivati unutrašnju; kad je svjetsko tržište sebi otvorilo ogromna područja Amerike, Azije i Australije; naposljetku, kad su se industrijske nacije, koje su stupile u konkurentsku borbu, dovoljno namnožile — tek odonda nastadoše ti stalno ponavljani ciklusi, čije uzastopne faze obuhvaćaju godine i uvijek dovode do opće krize kojom se završuje jedan, a otpočinje novi ciklus. Dosad je ovakav ciklus hvatao po pravilu desetak jedanaest godina. Ali nemamo razloga držati da je ovaj broj neizmjenljiv. Naprotiv, gore izloženi zakoni kapitalizma daju nam osnove da pretpostavimo da je ovaj broj promjenljiv i da će se postepeno smanjivati. — *Prev.*

održati premoć na kojoj se zasniva bogatstvo ove zemlje.”⁸⁰ Čak i *Malthus* uviđa da je prenaseljenost, koju on na svoj ograničeni način objašnjava apsolutnim pretjeranim porastom radničkog stanovništva, a ne time da je ovo učinjeno relativno prekobrojnim, nužnost za modernu industriju. On kaže: „Ako bi se u nekoj zemlji, koja poglavito zavisi od manufakture i trgovine, među radničkom klasom do izvjesnog stepena održavali pametni običaji u pogledu braka, bilo bi to za zemlju od štete... Shodno prirodi stanovništva, može se, povodom neke naročite potražnje, izvesti na tržište suvišak radnika tek poslije 16 ili 18 godina, a pretvaranje dohotka u kapital pomoću štednje može napredovati mnogo brže; svaka zemlja je uvijek izložena tome da joj se fond rada brže uvećava nego stanovništvo.”⁸¹

Pošto je politička ekonomija na ovaj način stalno proizvodnje relativno suvišnog radničkog stanovništva proglasila kao nužnost za kapitalističku akumulaciju, stavila je ona, i to veoma zgodno u osobi jedne usidjelice, svome „divnom idealu”, kapitalistu, u usta slijedeće riječi upućene „prekobrojnima” koje je na ulicu izbacilo njihovo vlastito djelo, dodajni kapital: „Mi tvorničari činimo za vas sve što možemo kad uvećavamo kapital od koga vi morate živjeti; a ostalo morate činiti vi, prilagođavajući svoj broj životnim namirnicama.”⁸²

Kapitalističkoj proizvodnji nikako nije dovoljna ona količina raspoložive radne snage koju pruža prirodno množenje stanovništva. Za slobodan zamah njoj je potrebna industrijska rezervna armija, nezavisna od te prirodne granice.

Dosad smo uzimali da uvećavanju ili smanjivanju promjenljivog kapitala točno odgovara uvećavanje ili smanjivanje broja zaposlenih radnika.

Ali kada broj radnika kojim on komandira ostaje isti ili se čak i smanjuje, promjenljivi kapital se uvećava, ako pojedinačni radnik daje više rada, uslijed čega mu se najamnina diže, ma da cijena rada ostaje ista ili čak i pada, samo sporije no što se uvećava masa rada. Uvećavanje promjenljivog kapitala pokazuje u tom slučaju da se troši više rada, a ne da

⁸⁰ H. Merivale: *Lectures on Colonization and Colonies*. London 1841. i 1842., sv. I., str. 146.

⁸¹ Malthus: *Principles etc.*, str. 254., 319., 320. U ovom djelu Malthus najzad otkriva, pomoću *Sismondija*, lijepo trojstvo kapitalističke proizvodnje: pretjeranu proizvodnju — prenaseljenost — pretjeranu potrošnju, three very delicate monsters, indeed [tri mila čudovišta, doista!] Uporedi F. Engels: *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie*, str. 107. i dalje.

⁸² Harriet Martineau: *The Manchester Strike*, 1842., str. 101.

je zaposleno više radnika. Svakome kapitalistu je apsolutno u interesu da određenu količinu rada iscijedi iz manjeg broja radnika umjesto po istoj, pa i po *manjoj cijeni*, iz većeg broja. U posljednjem slučaju uvećava se predujam postojanog kapitala razmjerno masi ostvarenog rada, a u prvom mnogo sporije. Što je razmjer proizvodnje veći, to je ova pobuda odsudnija. Njena težina raste s akumulacijom kapitala.

Vidjeli smo da razvitak kapitalističkog načina proizvodnje i proizvodne snage rada — ujedno i uzrok i posljedica akumulacije — osposobljava kapitalista da pomoću ekstenzivnije ili intenzivnije eksploatacije individualnih radnih snaga ostvari *veću količinu rada s istim predujmom* promjenljivog kapitala. Zatim smo vidjeli da s *istom kapital-vrijednošću* kupuje *više radnih snaga*, budući da kvalificiranije radnike potiskuje manje kvalificiranima, zrele nezrelima, muške ženskima, odraslu radnu snagu omladinskom ili dječjom.

Prema tome, *veći* promjenljivi kapital ostvaruje u produženju akumulacije s jedne strane više rada ne regrutirajući više radnika, a s druge strane, promjenljivi kapital *iste veličine* ostvaruje više rada s istom masom radne snage, i najzad, potiskujući radne snage više vrste, zapošljava veći broj radnih snaga niže vrste.

Stoga *proizvodnja relativno suvišnog stanovništva*, ili *oslobađivanje radnika*, napreduje još brže od tehničkog revolucioniranja procesa proizvodnje, koje je i bez toga *ubrzavano napretkom akumulacije*, i brže od odgovarajućeg razmjernog smanjivanja promjenljivog dijela kapitala prema postojanome. Dok s uvećavanjem svoga opsega i svoje djelotvornosti *sredstva za proizvodnju* postaju u manjem stepenu *sredstva za zapošljavanje radnika*, sam ovaj odnos se opet modificira time što kapital, prema uvećavanju proizvodne snage rada, brže uvećava *ponudu rada* nego *svoju potražnju za radnicima*. Pretjeran rad zaposlenog dijela radničke klase čini da nabujavaju redovi njene rezerve, a pojačani pritisak, koji ova rezerva svojom konkurencijom vrši na zaposlene, prisiljava opet ove na pretjeran rad i na potčinjenost zapovijestima kapitala. Osuda jednog dijela radničke klase na prinudno besposličenje, pretjeranim radom drugoga, i obratno, postaje sredstvom za bogaćenje pojedinačnog kapitalista,⁸⁸ *ubrzavajući ujedno proizvodnju*

⁸⁸ Čak se i za vrijeme pamučne krize, 1863. g., čuju žestoke optužbe protiv pretjeranog rada, koji je uslijed tvorničkog zakona pogodio naravno samo odrasle muške radnike. Tako kažu prelci pamuka iz Blackburna (Blekburna) u jednom svom spisu: „Od odraslih radnika u ovoj

industrijske rezervne armije u razmjeru kakav odgovara napretku društvene akumulacije. Koliko je ovaj moment važan u stvaranju relativno suvišnog stanovništva, dokaz je na pr. Engleska. Njena su tehnička sredstva za „uštedu” rada kolosalna. Pa ipak, kad bi se sutra u cijeloj zemlji rad sveo na razumnu mjeru, i kad bi se zatim za razne slojeve radničke klase pravilno raspodijelio prema dobi i spolu, bilo bi današnje radničko stanovništvo apsolutno nedovoljno da nacionalnu proizvodnju nastavi u njenom sadašnjem razmjeru. Velika većina sada „neproizvodnih” radnika morala bi se pretvoriti u „proizvodne”.

Uzevši u cjelini, opća kretanja najamnine upravljaju se isključivo prema širenju i skupljanju industrijske rezervne armije koja odgovaraju periodičnim mijenama industrijskog ciklusa. Njih dakle ne određuje kretanje apsolutnog broja radničkog stanovništva, nego promjenljivi odnos između aktivne i rezervne vojske na koje se radnička klasa dijeli, uvećavanje ili smanjivanje relativnog opsega suvišnog stanovništva, stepen u kome se ono čas usisava, čas opet oslobađava. Za modernu industriju s njenim desetogodišnjim ciklusom i njegovim periodičnim fazama, koje su osim toga s daljim tokom akumulacije presijecane nepravilnim kolebanjima koja se sve brže nižu jedna za drugim, bio bi to doista krasan zakon koji bi potražnju i ponudu rada regulirao ne širenjem i skupljanjem

tvornici traženo je da rade dvanaest i trinaest sati dnevno, dok su stotine radnika prinuđene da besposliče, iako su spremni raditi pola vremena samo da bi održali svoje porodice i spasili svoje drugove od prerane smrti uslijed pretjerana rada.” „Mi bismo”, kažu oni dalje, „željeli upitati da li ova praksa prekovremenog rada omogućava kako tako snošljive odnose između tvorničara i „slugu”? Žrtve pretjeranog rada osjećaju zlo jednako kao i oni što su osuđeni na prinudno ljenčarenje („condemned to forced idleness”). Kad bi se rad pravedno rasporedio, bilo bi u našem kotaru dovoljno posla da svi budu djelomično zaposleni. Mi zahtijevamo samo svoje pravo kad tražimo od tvorničara da se svuda radi samo kratko vrijeme, bar dok traje sadašnje stanje, mjesto da jedan dio natjeruju na pretjeran rad, dok je drugi prinuđen da zbog besposlice životari od milostinje.” (*RIF*, za 31. oktobar 1863., str. 8.) — Svojim obično nepogrešnim buržoaskim instinktom shvatio je pisac knjige *Essay on Trade and Commerce* posljedice relativne prenaseljenosti na zaposlene radnike. „Još je jedan razlog ljenčarenju („idleness”) u ovoj kraljevini što nema radnih ruku u dovoljnom broju. Kad god masa rada postane nedovoljna uslijed kakve neobične potražnje tvorničkih izrađevina, radnici osjećaju svoju važnost i hoće da nju osjete i njihovi poslodavci; to je čudna stvar; ali ti tipovi tako su pokvareni, da se u takvim slučajevima udružuju u grupe i jedan cio dan ništa ne rade da bi time doveli u nepriliku svoje poslodavce.” (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770., str. 27., 28.) Naime, tipovi su tražili povišenje najamnine.

kapitala, dakle nè prema tome kakve su mu kad potrebe oplođivanja vrijednosti, tako da tržište rada izgleda čas nedovoljno puno, jer se kapital širi, čas opet prepuno, jer se kapital skuplja, već koji bi naprotiv kretanje kapitala učinio zavisnim od apsolutnog kretanja mase stanovništva. A ipak je to dogma ekonomista. Po njoj uslijed akumulacije kapitala raste najamnina. Uvećana najamnina potiče radničko stanovništvo na brže množenje, i to traje dok se tržište rada ne prepuni, t. j. dok kapital ne postane nedovoljan prema ponudi radnika. Najamnina pada, i sad dolazi naličje medalje. Padanje najamnine postepeno prorjeđuje radničko stanovništvo, tako da kapital prema njemu opet pokazuje višak; ili, pak, kako drugi to objašnjavaju, padanje najamnine i odgovarajuće povećanje eksploatacije radnika ponovo ubrzavaju akumulaciju, dok u isto vrijeme niska najamnina koči umnožavanje radničke klase. Tako ponovo nastupa odnos u kome je ponuda rada opet niža od potražnje za radom, najamnina se diže i t. d. Da krasne li metode kretanja za razvijenu kapitalističku proizvodnju! Rok u kome valja započeti, tući i odlučiti industrijsku bitku, po nekolicu bi puta istekao prije no što bi se stanovništvo, stvarno sposobno za rad, moglo pozitivno uvećati uslijed podizanja najamnine.

Između 1849. i 1859. g. nastupilo je u engleskim poljoprivrednim kotarevima, uporedo s padanjem žitnih cijena, dizanje najamnine, praktično uzevši samo nominalno. Tako se na pr. u Wiltshire-u (Viltširu) nedjeljna najamnina popela od 7 na 8 šilinga, u Dorsetshire-u (Dorsetširu) od 7 ili 8 na 9 šilinga i t. d. To je bila posljedica neobično velikog otjecanja poljoprivrednog suvišnog stanovništva, koje je bilo prouzrokovano ratnom potražnjom, ogromnim proširenjem željezničkih radova, tvornica, rudnika i t. d. Što je najamnina niža, u to višim procentnim brojevima izražava se svako, ma kako neznatno njeno uvećanje. Ako je nedjeljna najamnina na pr. 20 šilinga, i popne se na 22, porast iznosi 10%; ako je naprotiv samo 7 šilinga, i popne se na 9, onda porast iznosi $28\frac{1}{7}\%$, a to zvuči veoma krupno. U svakom slučaju, zakupnici zaurlaše, pa je čak i *London Economist* sasvim ozbiljno pričao o „općem i znatnom dizanju najamnine”,⁸⁴ govoreći o ovim gladnim najamninama. Šta uradiše zakupnici? Jesu li pričekali da se poljoprivredni radnici uslijed ovako sjajne plaće toliko namnože, da im najamnina opet mora pasti, kao što to sebi predstavljaju glave dogmatičarskih ekonomista? Oni uvedoše više mašinerije,

⁸⁴ *Economist*, 21. januar 1860.

te radnici za tren oka postadoše „prekobrojni” u takvom razmjeru da su i sami zakupnici bili zadovoljni. Sad je u poljoprivredi bilo plasirano „više kapitala” nego prije, i to u proizvodnijem obliku. Time potražnja za radom pade ne samo relativno nego i apsolutno.

Ona ekonomska fikcija brka zakone koji reguliraju *opće kretanje najamnine*, t. j. razmjer između radničke klase, odnosno cjelokupne radne snage, i cjelokupnog društvenog kapitala, sa zakonima po kojima se *radničko stanovništvo raspodjeljuje među posebne oblasti proizvodnje*. Kad je u nekoj određenoj oblasti proizvodnje akumulacija osobito živahna, recimo uslijed povoljne konjunktуре, a profiti u njoj veći od prosječnih profita, te u nju nagrne dodajni kapital, onda naravno raste potražnja za radom i najamnina. Povišena najamnina privlači veći dio radničkog stanovništva u povlaštenu sferu dok ova ne bude zasićena radnom snagom, i dok najamnina najzad opet ne padne na svoj prijašnji prosječni nivo, ili i ispod njega, ako je navala bila odviše jaka. Tada ne samo da radnici prestaju pritjecati u dotičnu poslovnu granu, nego se sele iz nje. Ovdje politički ekonomist umišlja da vidi „gdje i kako” s povećanjem najamnine nastupa apsolutno uvećanje broja radnika, a s apsolutnim uvećanjem broja radnika smanjivanje najamnine, dok ustvari vidi samo *lokalno kolebanje tržišta rada* neke odvojene sfere proizvodnje, samo *pojave raspodjeljivanja radničkog stanovništva* na razne grane, prema promjenljivim potrebama kapitala.

U periodima zastoja i srednjeg poleta vrši industrijska rezervna armija pritisak na aktivnu radničku armiju, a u periodima pretjerane proizvodnje i paroksizma [vrhunca djelatnosti] obuzdava je u njenim zahtjevima. Tako dakle *relativno suvišno stanovništvo sačinjava pozadinu za kretanje zakona potražnje i ponude rada*. Ono nagoni taj zakon da se *kreće u granicama koje apsolutno odgovaraju eksploatatorskoj požudi i vlastoljublju kapitala*.

Ovdje je mjesto da se vratimo na jedno od slavnih djela ekonomske apologetike. Čitalac se sjeća da ekonomist apologet, kad se uvođenjem nove ili uvećanjem stare mašinerije jedan dio promjenljivog kapitala pretvori u postojan, tumači ovu operaciju, kojom se kapital „veže” i baš time radnik „oslobođava”, tako kao da mašinerija oslobođava kapital *za radnika*. Tek sad se može potpuno dostojno ocijeniti bestidnost apologeta. Jer ne samo da se oslobođavaju radnici koje je stroj neposredno istisnuo, već također i njihova zamjena, kao i onaj dodajni kontingent koji se redovno uzima na rad kad se posao uvećava

na svojoj staroj osnovi. Svi su oni sad „oslobođeni”, i svaki novi kapital koji ima želju da funkcionira može njima raspolagati. Bilo da on privuče njih ili koje druge, učinak na opću potražnju za radom bit će jednak nuli, sve dok taj kapital bude upravo dostizao da tržište rada oslobodi od onoliko radnika koliko je stroj bacio na tržište. Bude li zaposlio manji broj, porast će masa prekobrojnih; bude li zaposlio veći broj, uvećat će se opća potražnja za radom samo za onoliko za koliko broj zaposlenih prelazi broj „oslobođenih”. Polet koji bi dodajni kapitali, tražeći da se plasiraju, inače mogli dati općoj potražnji za radom, potire se dakle u svakom slučaju utoliko ukoliko budu dovoljni radnici koje je stroj izbacio na ulicu.

Tako se, dakle, mehanizam kapitalističke proizvodnje brine za to da *apsolutno uvećanje kapitala ne bude praćeno odgovarajućim pojačanjem opće potražnje za radom*. I to apologet naziva izravanjem za bijedu, stradanja i moguću propast radnika u prelaznom periodu, kada su izbačeni iz posla i gurnuti u industrijsku rezervnu armiju!

Potražnja za radom ne znači isto što i uvećanje kapitala, ponuda rada ne znači isto što i uvećanje radničke klase, tako da tu uzajamno ne djeluju dvije sile međusobno nezavisne. *Les dés sont pipés* [kocke su falsificirane]. Kapital djeluje istovremeno na obje strane. Ako njegova akumulacija s jedne strane uvećava potražnju za radom, s druge strane ona uvećava ponudu radnika „oslobođavajući” ih, dok pritisak nezaposlenih nagoni zaposlene da daju više rada, dakle u izvjesnom stepenu čini da *ponuda rada bude nezavisna od ponude radnika*. *Kretanje zakona potražnje i ponude rada dovodi na toj osnovi do punog izražaja despotizam kapitala*.

Zbog toga, čim radnici prozru kako uopće dolazi do toga da u istoj mjeri što više rade, što više tuđeg bogatstva proizvode i što više raste proizvodna snaga njihova rada, to više postaje za njih nesigurnija čak i njihova funkcija kao sredstva za oplođivanje kapitala; čim oni otkriju da stepen intenzivnosti njihove međusobne konkurencije potpuno zavisi od pritiska relativno suvišnog stanovništva; čim oni zbog toga pokušaja da pomoću Trade Uniona i t. d. organiziraju plansku suradnju zaposlenih i nezaposlenih da bi slomili ili oslabili po njihovu klasu ubitačne posljedice onog *prirodnog zakona kapitalističke proizvodnje* — odmah kapital, a s njim i njegov advokat, politički ekonomist, zadreči u pomoć zbog povrede „vječitog” i tako reći „svetog” zakona potražnje i ponude. Naime, svaka zajednička veza među zaposlenima i nezaposlenima narušava

„čisto” kretanje onoga zakona. A s druge strane, čim nepovoljne okolnosti, na pr. u kolonijama, *onemogućće stvaranje industrijske rezervne armije*, a s njom i *apsolutnu zavisnost radničke klase od kapitalističke*, kapital i njegov trivijalni Sancho Pansa dižu bunu protiv „svetog” zakona potražnje i ponude i pokušavaju da se protiv njega pomognu *prinudnim sredstvima*.

4. Različni oblici egzistencije relativno suvišnog stanovništva.

Opći zakon kapitalističke akumulacije

Relativno suvišno stanovništvo postoji u svima mogućim nijansama. Svaki radnik spada u nj za ono vrijeme dok je zaposlen upola ili nikako. Osim velikih *periodičnih* oblika, koje relativna prenaseljenost dobija s *mijenama faza industrijskog ciklusa*, tako da je čas akutna — u vrijeme kriza — a čas kronična — u vrijeme slabog posla, ova prenaseljenost ima tri stalna oblika: *tekući, latentni i stagnantni*.

U središtima moderne industrije — u tvornicama, manufakturama, talionicama, rudnicima i t. d. — radnici se čas privlače, a čas odbijaju u većem broju, tako da uglavnom broj zaposlenih raste, ma da u stalno opadajućem razmjeru prema stepenu proizvodnje. Ovdje imamo *tekući* oblik prenaseljenosti.

Kako u pravim tvornicama, tako i u svima velikim radionicama gdje mašinerija igra izvjesnu ulogu ili gdje je provedena moderna podjela rada, potrebne su mase muških radnika, sve dok ti ne prijeđu mladičke godine. Poslije tog roka, samo mali broj ostaje upotrebljiv u istim poslovnim granama, dok se većina redovno izbacuje. Oni su jedan element tekuće prenaseljenosti koji raste s opsegom industrije. Jedan dio njih iseljava se; ustvari samo ide za kapitalom koji se iseljava. Ovo povlači za sobom i to da broj ženskog stanovništva brže raste od muškoga, kao što pokazuje Engleska. Protivurječnost, da prirodni porast radničkog stanovništva ne zasićuje potrebe akumulacije kapitala, a da ih u isto vrijeme ipak prekoračava, jest protivurječnost samog kretanja kapitala. Njemu su potrebne veće mase radnika mlađe dobi, a manje već zrele. Ova protivurječnost je uočljiva, ali ne više od one druge gdje se kuka na *nestašicu ruku* u isto vrijeme kad mnoge hiljade leže na pločniku, jer ih je podjela rada prikovala za neku određenu granu rada.⁸⁵ Uz to kapital tako brzo troši radnu snagu, da je

⁸⁵ Dok je u drugom polugodištu 1866. bilo u Londonu izbačeno s posla 80.000 do 90.000 radnika, dotle u tvorničkom izvještaju o istom polugodištu stoji ovo: „Ne izgleda da je sasvim točno da potražnja stvara

radnik srednjih godina većinom više ili manje preživio. On ulazi u redove prekobrojnih ili silazi s višeg stupnja na niži, dok njegovo mjesto zauzima mlađa radna snaga. Baš kod radnika krupne industrije nailazimo na najkraći vijek. „Dr. Lee (Li), sanitetski činovnik iz Manchestera, utvrdio je da u tom gradu život ljudi imućne klase prosječno traje 38 godina, a radničke klase samo 17. U Liverpoolu ove brojke su za prvu klasu 35, a za drugu 15. Vidi se, dakle, da je povlaštena klasa uzela pod zakup dvaput duži život (have a lease of life) negoli njeni manje pogodovani sugrađani.”^{85a} Pod tim okolnostima, *apsolutno uvećavanje ovog dijela proletarijata zahtijeva takav oblik koji uvećava njegov broj, makar da se njegovi elementi brzo troše. Dakle brzo smjenjivanje radničkih generacija.* (Za ostale klase stanovništva ovaj zakon nema vrijednosti.) Ova društvena potreba zadovoljava se ranim brakovima, koji su nužna posljedica prilika u kojima žive radnici krupne industrije, i premijom koja se eksploatacijom radničke djece daje za njihovu proizvodnju.

Čim kapitalistička proizvodnja zavlada *poljoprivredom*, ili u stepenu u kome je ovom zavladala, *akumulacija ovdje djelujućeg kapitala* povlači za sobom *apsolutno smanjenje potražnje za seoskim radničkim stanovništvom*, a da njegovo odbijanje ne biva kao kod nepoljoprivredne industrije dopunjeno većim privlačenjem. Zato se jedan dio seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da *uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat*, i samo vreba povoljnu priliku za taj preobražaj. (Riječ manufakturu uzimamo ovdje u smislu svih nepoljoprivrednih industrija.)⁸⁶ Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva *teče, dakle, neprekidno*. Ali njegovo stalno otjecanje u gradove pretpostavlja stalno *latentnu prenaseljenost na samom selu*,

ponudu baš u onom času kad je potrebna. Kod rada to nije bio slučaj; jer su prošle godine mnogi strojevi morali mirovati zbog oskudice ruku.” (RIF, za 31. oktobar 1866., str. 81.)

^{85a} Govor koji je pri otvaranju konferencije za zdravstvenu reformu u Birminghamu, 15. januara 1875. g., održao J. Chamberlain (Dž. Čemberlen), tada predsjednik općine, a kasnije ministar.

⁸⁶ U popisu stanovništva Engleske i Walesa od 1861. g. nabrojen je „781 grad sa 10,960.998 stanovnika, dok je u selima i gradićima nabrojeno samo 9,105.226 ... 1851. g. figuriralo je u popisu 580 gradova, čije je stanovništvo bilo otprilike jednako stanovništvu poljoprivrednih kotareva oko njih. Ali dok je u ovim posljednjim stanovništvo u toku slijedećih 10 godina poraslo za 1/2 miliona, poraslo je ono u onih 580 gradova za 1.554.067. Porast stanovništva bio je na selu 6,5%, u gradovima 17,3%. Razlika u stopi porasta posljedica je *prelaženja sa sela u gradove*. Tri četvrtine cjelokupnog porasta stanovništva dolazi na gradove”. (Census etc., sv. III., str. 11., 12.)

čiji opseg vidi se tek onda kad se odvodni kanali izuzetno široko otvore. Stoga je poljoprivredni radnik osuđen na minimalnu najamninu, i on neprestano stoji jednom nogom u glibu pauperizma.

Treća kategorija relativno suvišnog stanovništva, *stagnantna*, čini dio *aktivne* radničke armije, ali sa sasvim neredovnom zaposlenošću, tako da ona za kapital predstavlja neiscrpan rezervoar raspoložive radne snage. Njen položaj pada ispod prosječnog normalnog nivoa radničke klase, i baš je to čini širokom osnovom za posebne grane kapitalističke eksploatacije. Za nju je karakteristično maksimalno radno vrijeme i minimalna najamnina. S njenim glavnim oblikom mi smo se već upoznali kad smo govorili o kućnom radu. Ova kategorija regrutira se neprekidno iz prekobrojnih radnika krupne industrije i poljoprivrede, a naročito iz onih grana radinosti koje propadaju, u kojima manufaktura suzbija zanat, a strojna industrija manufakturu. Njen opseg biva sve veći što brže napreduje „prekobrojnost“ kao posljedica uvećanog opsega i energije akumulacije. Ali u isto vrijeme ona je i jedan element radničke klase koji se sam reproducira i ovjekovječava, koji u cjelokupnom porastu te klase uzima razmjerno veći udio nego ostali elementi. *I doista, ne samo masa rođenja i smrtnih slučajeva, nego i apsolutna veličina porodica stoji u obrnutom razmjeru prema veličini najamnine, dakle prema masi životnih namirnica kojima raspolažu različite kategorije radnika. Ovaj zakon kapitalističkog društva zvučao bi besmisleno među divljacima, pa čak i među civiliziranim kolonistima. On podsjeća na mnogobrojno reproduciranje velikih masa individualno slabih i teško gonjenih životinjskih vrsta.*⁸⁷

Naposljetku, najdonji talog relativno suvišnog stanovništva živi u sferi *pauperizma*. Ostavljajući po strani skitnice, zločince, prostitutke, ukratko pravi *lumpenproletarijat*, ovaj društveni sloj sastoji se iz triju kategorija: *Prvo: sposobni za rad*. Pogledamo li samo površno statistiku engleskog pauperstva,

⁸⁷ „Izgleda da siromaštvo pogoduje rasplodivanju.“ (A. Smith) [*Wealth of Nations*, knj. I., gl. 8. Izd. Wakefield, sv. I., str. 195.] Po duhovitom i galantnom opatu *Gallaniju* to je štoviše bog osobito mudro uredio: „Bog je tako udesio da se ljudi, čiji su pozivi od najveće koristi, rađaju u velikom broju.“ (Gallani: *Della Moneta*, str. 78.) „*Bijeda*, makar išla do svojih krajnjih granica, do gladi i epidemija, ne sprečava porast stanovništva, već prije ima tendenciju da ga umnoži.“ (S. Laing: *National Distress etc.*, 1844., str. 69.) Pošto je za ovo pružio statističke ilustracije, Laing (Leng) nastavlja: „Kad bi sav svijet bio u blagostanju, na zemlji bi brzo nestalo ljudi.“ („If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.”)

vidjet ćemo kako njegova masa raste sa svakom krizom, a opada sa svakim oživljenjem poslova. *Drugo: siročad i pauper-ska djeca.* Ovo su kandidati industrijske rezervne armije, i bivaju u vremena velikog poleta, kao na pr. 1860. g., brzo i u masama uvrstani u aktivnu radničku armiju. *Treće: propali, goli siromasi, za rad nesposobni.* To su osobito osobe koje propadaju zato što ih je podjela rada učinila nepokretnima, zatim osobe koje žive preko normalnog radničkog vijeka, naj-zad žrtve industrije, čiji broj raste sa širenjem opasne mašinerije, rudarstva, kemijskih tvornica i t. d., invalidi, bolesnici, udovice i t. d. Pauperstvo je invalidski dom aktivne radničke armije i mrtvi balast industrijske rezervne armije. Njegova proizvodnja je uključena u proizvodnju relativno suvišnog stanovništva, njegova nužnost u njegovoj nužnosti, i s njime pauperstvo predstavlja jedan uslov za opstanak kapitalističke proizvodnje i razvitak bogatstva. Pauperi spadaju u faux frais [lažni, neproizvodni troškovi] kapitalističke proizvodnje, ali koje kapital većim dijelom umije sa sebe svaliti na leđa radničke klase i sitne srednje klase.

Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniра, i opseg i energija njegova rastenja, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegova rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidiranog suvišnog stanovništva, čija bijeda stoji u obrnutom razmjeru prema mukama njegova rada. Na-posljétku, što je veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, to je veći službeno priznati pauzerizam. Ovo je apsolutni, opći zakon kapitalističke akumulacije. U svome ostvarivanju, ovaj zakon se kao i svi drugi zakoni modificira raznolikim okolnostima čija analiza ne spada ovamo.

Sad je lako razumjeti kako su budalasti ekonomisti mudraci kad radnicima propovijedaju da svoj broj prilagode potrebama oplođivanja vrijednosti kapitala. Kao da mehanizam kapitalističke proizvodnje i akumulacije ne izvodi stalno ovaj željeni proces prilagođivanja, čija je prva riječ: stvaranje relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije, a posljednja: bijeda stalno većih slojeva aktivne, radničke armije i mrtvi balast pauperizma.

Zakon po kome se, zahvaljujući napredovanju proizvodnosti društvenog rada, može uz sve manji utrošak ljudske radne snage stavljati u pokret sve veća masa sredstava za proizvodnju — taj zakon se na *kapitalističkoj* osnovi, gdje ne upotrebljava radnik sredstva za rad već sredstva za rad radnika, izražava u tom obliku da *ukoliko je veća proizvodna snaga rada, utoliko je veći i pritisak radnika na sredstva za njihovo zapošljavanje*, i utoliko je, dakle, nesigurniji uslov njihova opstanka: *prodaja svoje radne snage* radi uvećavanja tuđeg bogatstva, ili radi samooplođivanja kapitala. *To što sredstva za proizvodnju i proizvodnost rada rastu brže nego proizvodno stanovništvo izražava se u kapitalizmu*, dakle, obrnuto: *da radničko stanovništvo raste stalno brže nego kapitalova potreba za oplođivanjem svoje vrijednosti*.

U četvrtom odjeljku, gdje smo proučavali proizvodnju relativnog viška vrijednosti, pokazalo se: da se u okviru *kapitalističkog sistema* sve metode za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvede na račun individualnog radnika; da se sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju u sredstva za eksploatiranje proizvođača i gospodarenje nad njima, da ona od radnika čine bogalja, djelomičnog čovjeka, da ga ponizuju na običan pribor stroja, da uništavaju sadržaj njegova rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, da radniku duhovne snage procesa rada čine tuđim u istoj mjeri u kojoj se nauka pripaja tome procesu kao samostalna snaga; da unakažavaju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavaju ga za vrijeme procesa rada odvratnom i sitničavom despotizmu, pretvaraju sav njegov život u radno vrijeme i bacaju mu ženu i dijete pod Džagernatov točak kapitala. Ali su sve metode za proizvodnju viška vrijednosti ujedno i metode za akumulaciju, a svako uvećanje akumulacije postaje opet sredstvom za razvijanje tih metoda. Iz ovoga izlazi da radnikov položaj mora bivati sve gori što se kapital više akumulira, *pa ma kako radnik bio plaćen*, visoko ili nisko. Naposljetku, zakon koji *relativno suvišno stanovništvo*, ili *industrijsku rezervnu armiju*, *nepreravno održava u ravnoteži s opsegom i energijom akumulacije* prikliva radnika uz kapital čvršće nego Hefestovi klinci Prometeja za stijenu. Taj zakon zahtijeva da *akumulaciji kapitala* odgovara *akumulacija bijede*. I tako je nagomilavanje bogatstva na jednom polu u isti mah nagomilavanje bijede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralnog pada na suprotnom polu, t. j. na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala.

Politički ekonomisti izrazili su ovaj *antagonistički karakter kapitalističke akumulacije*⁸⁸ u raznim oblicima, ma da oni s njome brkaju i pojave *dokapitalističke* proizvodnje, pojave djelomično slične, ali ipak u suštini različne.

Mletački fratar *Ortes*, jedan od najvećih ekonomskih pisaca 18. vijeka, shvaća *antagonizam kapitalističke proizvodnje* kao *opći prirodni zakon društvenog bogatstva*. „Ekonomsko dobro i ekonomsko zlo trajno su u ravnoteži u jednoj naciji („il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura”), obilje dobara za poneke uvijek je jednako oskudici tih dobara za druge („la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri”). Veliko bogatstvo nekolicine uvijek je praćeno apsolutnim otimanjem najnužnijega kod mnogo većeg broja drugih. Bogatstvo neke nacije odgovara njenom stanovništvu, a njena bijeda njenom bogatstvu. Vrednoća jednih prisiljava druge na lijenost. Siromasi i besposličari nužan su plod bogatuna i poslenika” i t. d.⁸⁹

Otprilike 10 godina iza *Ortesa* veličao je *Townsend*, protestantski pop, siromaštvo na sasvim grub način kao nužan uslov bogatstva. „*Zakonsko prisiljavanje na rad* skopčano je s odviše truda, nasilja i rogoborenja, dok naprotiv *glad* ne samo da izaziva miran, šutljiv i neprekidan pritisak, nego izaziva i najsilnije napore kao najprirodniji poticaj za industriju i rad.” Sve se dakle svodi na to da se glad učini trajnom u radničkoj klasi, a za ovo se, po *Townsendu*, brine načelo naseljenosti koje je kod sirotinje osobito aktivno. „Izgleda da je to *prirodni zakon* što su siromasi u izvjesnom stepenu lakomisleni (naime tako lakomisleni, da dolaze na svijet bez zlatnih žlica u ustima), tako da *ih uvijek ima* („that there always may be some”) za vršenje najnižih, najprljavijih i najprostijih funkcija u zajednici. Količina ljudske sreće se time mnogo uvećava („the fund of human happiness”), delikatniji ljudi

⁸⁸ „Tako iz dana u dan biva sve jasnije da odnosi proizvodnje, u kojima se buržoazija kreće, nemaju jedinstven i jednostavan, već dvojak karakter; da se u istim odnosima, u kojima se proizvodi bogatstvo, proizvodi i bijeda; da se u istim odnosima, u kojima se razvijaju proizvodne snage, razvija i jedna ugnjetačka sila; da ti odnosi stvaraju *buržoasko bogatstvo*, t. j. bogatstvo buržoaske klase, jedino neprekidno uništavajući bogatstvo pojedinih članova te klase i stvarajući stalno veći proletarijat.” (Karl Marx: *Misère de la Philosophie*, str. 116.) [Bijeda filozofije, izd. „Kultura”, str. 111. (ćir.), str. 105.]

⁸⁹ *G. Ortes: Della Economia Nazionale libri sei 1777.*, u Custodia, Parte Moderna, sv. XXI, str. 6., 9., 22., 25. i t. d. Na istom mjestu, str. 32., *Ortes* kaže: „Umjesto da nabacujem nekorisne planove za usrećivanje naroda, ograničit ću se na to da istražim uzroke njihove nesreće.”

(„the more delicate”) oslobođeni su dirinčenja te se nesmetano mogu posvetiti višim pozivima i t. d. ... Zakon o sirotinji ima tendenciju da razori harmoniju i ljepotu, simetričnost i red ovog sistema, koji je na ovome svijetu djelo *Boga i prirode*.⁹⁰

Dok je mletačkog fratra propis sudbine, kojim bijeda ostaje vječna, doveo na to da njime opravda postojanje kršćanskog milosrđa, neženstva, samostana i bogougodnih zadužbina, dotle je on za protestantskog prebendara naprotiv izgovor da prokune zakone o sirotinji, na osnovi kojih je sirotinja imala pravo na mršavu javnu pomoć.

„Napredak društvenog bogatstva”, kaže Storch, „stvara tu korisnu društvenu klasu... koja izvodi najdosadnije, najprostije i najgadnije poslove, koja, jednom riječi, uzima na svoja pleća sve što je u životu neprijatno i ropsko i upravo time pribavlja drugim klasama vremena, vedrinu duha i uobičajeno (ova valja!) dostojanstvo (dignité conventionelle) i t. d.”⁹¹ Storch se pita kakva je zapravo prednost ove kapitalističke civilizacije, s njenom bijedom i poniženjem masa, nad barbarstvom? Jedini odgovor koji on nalazi jest — sigurnost!

„Uslijed napretka industrije i nauke”, kaže Sismondi, „svaki je radnik kadar svaki dan proizvoditi mnogo više nego što treba za svoju potrošnju. Ali u isto vrijeme, dok njegov rad proizvodi bogatstvo, bogatstvo bi njega, kad bi on bio pozvan da ga sâm potroši, učinilo mnogo manje pogodnim za rad.” On drži da bi se „ljudi (t. j. ljudi koji ne rade) vjerojatno odrekli svih usavršavanja vještina, kao i svih uživanja koja nam pribavlja industrija, kad bi ih morali iskupljivati neprestanim radom kao što je rad radnikâ... Danas su naponi bez veze sa svojom nagradom; onaj čovjek koji se odmara nije onaj koji je prije toga radio; naprotiv, jedan se može odmarati baš zato što drugi radi... Beskonačno množenje proizvodnih

⁹⁰ *A Dissertation on the Poor Laws*. By a Wellwisher of Mankind (The Reverend Mr. J. Townsend), 1786., republished London 1817., str. 15., 39., 41. Ovaj „delikatni” pop, čiji upravo navedeni spis kao i putopis po Španiji Malthus često po više strana prepisuje, uzeo je najveći dio svoje teorije od *sir J. Steuarta*, ali iskripljujući ga. Na pr., kad Steuart kaže: „Tu, u ropstvu, postojala je jedna *nasilna metoda* da se ljudi nagonu na rad (za neradnike)... Neki ljudi su tada bili prisiljavani da rade (t. j. da besplatno rade za druge), jer su bili *robovi drugima*; sad su ti ljudi prisiljeni da rade (t. j. da besplatno rade za neradnike), jer su *robovi svojih vlastitih potreba*”, — onda on iz toga ne izvlači zaključak kao ugojeni pop, da najamne radnike treba uvijek držati na uzici gladi, već naprotiv želi da uveća njihove potrebe, te da ih stalno uvećavanje njihovih potreba potiče na rad za „delikatnije”.

⁹¹ Storch: *Cours d'Economie etc.*, sv. III., str. 223.

snaga rada može, dakle, imati samo jedan rezultat, a to je da se uveća luksuz i uživanja dokonih bogataša.”⁹² Cherbuliez (Šerbilje), koji je bio Sismondijev učenik, dopunjuje ga dodajući: „Surađujući na akumuliranju proizvodnih kapitala... sami radnici pridonose da se stvori ono stanje koje im prije ili poslije otima jedan dio njihove najamnine.”^{92a} Naposljetku, *Destutt de Tracy* (Destit de Trasi), hladni buržoaski doktrinar, kaže brutalno: „Siromašne nacije jesu one u kojima je narodu dobro, a bogate nacije su one gdje je narod obično siromašan.”⁹³

5. Ilustracija općeg zakona kapitalističke akumulacije

a) Engleska od 1846. do 1866.

Nijedan period modernog društva nije tako povoljan za proučavanje kapitalističke akumulacije kao period ovih posljednjih 20 godina. Gotovo kao da je pronašao rog sreće. A među svima zemljama najklasičniji primjer je Engleska, zato što zauzima prvo mjesto na svjetskom tržištu, što je jedino u njoj kapitalistički način proizvodnje potpuno razvijen, i najzad što je hiljadugodišnje carstvo slobodne trgovine, uvedeno tamo od 1846. g., istjeralo vulgarnu ekonomiju iz posljednjeg skrovišta. Napredak proizvodnje, tako divovski da je druga polovina ovog dvadesetogodišnjeg perioda daleko nadmašila prvu, nagovijestili smo već dovoljno u četvrtom odjeljku.

Iako je apsolutni porast engleskog stanovništva bio veoma velik za posljednjih 50 godina, ipak je *relativni porast, ili stopa priraštaja, stalno opadao*, kao što pokazuje slijedeća tabela uzeta iz službenog popisa.

Godišnji procentualni priraštaj stanovništva u Engleskoj i Walesu u decimalnim brojkama:

1811. do 1821. g. . . .	1,533%
1821. „ 1831. „ . . .	1,446%
1831. „ 1841. „ . . .	1,326%
1841. „ 1851. „ . . .	1,216%
1851. „ 1861. „ . . .	1,141%

Da vidimo sad kako je na drugoj strani *raslo bogatstvo*. Ovdje nam najpouzdaniji oslonac pruža kretanje profita, zemljišne rente i t. d., podvrgnutih porezu na dohodak. Porast

⁹² Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, sv. I., str. [78.], 79., 80., [81.], 85.

^{92a} Cherbuliez: *Riche ou Pauvre*, str. 146.

⁹³ Destutt de Tracy: *Traité de la Volonté etc.*, str. 231.

profita, obaveznih na porez (zakupnici i još neke rubrike nisu uračunati), iznosio je za Veliku Britaniju od 1853. do 1864. g. 50,47% (ili na godinu prosječno 4,58%),⁹⁴ a porast stanovništva u istom tom periodu bio je otprilike 12%. Uvećanje oporezivih renti od zemlje (računajući i kuće, željeznice, rudnike, ribnjake i t. d.) iznosilo je od 1853.—1864. g. 38%, ili $3\frac{5}{12}\%$ godišnje. U tom uvećanju najvažnije su ove rubrike:

	Višak godišnjeg dohotka od 1853.—1864.	Godišnje uvećanje
Od kuća	38,60%	3,50%
Od kamenoloma	84,76%	7,70%
Od rudnika	68,85%	6,26%
Od željezara	39,92%	3,63%
Od ribnjaka	57,37%	5,21%
Od plinara	126,02%	11,45%
Od željeznica	83,29%	7,57% ⁹⁵

Ako uporedimo po četiri godine iz perioda od 1853. do 1864., vidjet ćemo da *stepen uvećanja* prihoda neprestano raste. Na pr. za prihode od *profita* iznosio je od 1853. do 1857. g. 1,73% godišnje, od 1857. do 1861. 2,74% godišnje, a od 1861. do 1864. g. 9,30% godišnje. Ukupna suma prihoda koji podliježe dohodarini iznosila je u Ujedinjenoj Kraljevini: 1856. g. 307,068.898 f. st., 1859. g. 328,127.416 f. st., 1862. g. 351,745.241 f. st., 1863. g. 359,142.897 f. st., 1864. g. 362,462.279 f. st., 1865. g. 385,530.020 f. st.⁹⁶

Akumulaciju kapitala pratila je ujedno i njegova *koncentracija* i *centralizacija*. Ma da za Englesku nije bilo službene poljoprivredne statistike (za Irsku je bilo), ipak je nju deset grofovija dalo dobrovoljno. Ona pokazuje da su od 1851. do 1861. zakupštine ispod 100 jutara pale od 31.583 na 26.597,

⁹⁴ *Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue*. London 1866., str. 38.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Ovi brojevi dovoljni su za poređenje, ali, promatrani u apsolutnom smislu, nisu točni, jer se svake godine „prešuti” možda 100 miliona f. st. dohotka. Žalba članova komisije „of Inland Revenue” [poreske uprave] na sistematske prijevare, osobito sa strane trgovaca i industrijalaca, produžuje se kroz sve njihove izvještaje. Tako na pr. u jednom stoji: „Jedno akcionarsko društvo prijavilo je kao svoju oporezivu dobit sumu od 6.000 f. st., procjenitelj je tu sumu ocijenio na 88.000 f. st., i najzad je porez bio plaćen na ovu sumu. Drugo neko društvo prijavilo je sumu od 190.000 f. st., ali je bilo primorano da prizna da je stvarna suma 250.000 f. st.” (Isto, str. 42.)

dakle da je 5.016 zakupština pripojeno velikima.⁹⁷ Od 1815. do 1825. nije pod porez na naslijeđa pala nijedna pokretna imovina *veća od 1 miliona f. st.*; od 1825. do 1855. bilo ih je 8, od 1856. do juna 1859., t. j. za 4^{1/2} godine, 4.⁹⁸ Ali se centralizacija najbolje vidi iz kratke analize dohodarine za rubriku D (*profiti*, izuzevši zakupnike i t. d.) u godinama 1864. i 1865. Prethodno napominjem da se income taxe [porez na dohodak] iz ovog izvora plaća počevši od 60 f. st. dohotka. Ovi na porez obavezni dohoci iznosili su u Engleskoj, Walesu i Škotskoj 1864. g. 95,844.222 f. st., a 1865. g. 105,435.787 f. st.;⁹⁹ broj oporezovanih 1864.: 308.416 osoba na ukupno 23,891.009 stanovnika, 1865.: 332.431 osoba na ukupno 24,127.003 stanovnika. O raspodjeli ovih dohodaka za te dvije godine govori slijedeća tabela:

Godina koja završava s 5. IV. 1864.		Godina koja završava s 5. IV. 1865.	
dohodak od profita f. st.	osoba	dohodak od profita f. st.	osoba
Ukupni dohodak: 95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
od toga: { 57 028 289	23 334	64 554 297	24 265
36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
22 809 781	832	27 555 313	973
8 744 762	91	11 077 238	107

Godine 1855. proizvedeno je u Ujedinjenoj Kraljevini 61,453.079 tona *ugljena* u vrijednosti od 16,113.167 f. st.; 1864.: 92,787.873 tone u vrijednosti od 23,197.968 f. st.; 1855.: 3,218.154 tone sirova željeza u vrijednosti od 8,045.385 f. st., 1864.: 4,767.951 tona u vrijednosti od 11,919.877 f. st. Dužina željeznica iznosila je u Ujedinjenoj Kraljevini 1854.: 8.054 milje, s uplaćenim kapitalom od 286,068.794 f. st., 1864. dužina je bila 12.789 milja, a uplaćeni kapital 425,719.613 f. st. Ukupni izvoz i uvoz Ujedinjene Kraljevine bio je 1854.: 268,210.145 f. st., 1865.: 489,923.285 f. st. Slijedeća tabela pokazuje kretanje izvoza:

1846. g. . . .	58,842.377 f. st.
1849. g. . . .	63,596.052 f. st.
1856. g. . . .	115,826.948 f. st.
1860. g. . . .	135,842.817 f. st.
1865. g. . . .	165,862.402 f. st.
1866. g. . . .	188,917.563 f. st. ¹⁰⁰

⁹⁷ *Census etc.*, sv. III., str. 29. Tvrdnju Johna Brighta (Džona Brajta), da 150 zemljoposjednika imaju polovinu engleskog, a njih 12 polovinu škotskog zemljišnog posjeda, nitko nije opovrgao.

⁹⁸ *Fourth Report etc. of Inland Revenue*. London 1860., str. 17.

⁹⁹ Ovo su čisti prihodi, dakle poslije izvjesnih odbitaka po zakonu.

¹⁰⁰ U ovaj čas, marta 1867., indijsko-kinesko tržište već je ponovo sasvim preplavljeno pošiljkama robe britanske pamučne industrije. 1866.

Ovo nekoliko podataka dovoljno je da se razumije osjećanje trijumfa s kojim je *generalni registrar* [šef svih matičnih ureda] engleskog naroda uzviknuo: „Ma kako da je brzo raslo, stanovništvo ipak nije držalo korak s napretkom industrije i bogatstva.”¹⁰¹

Okrenimo se sad neposredno aktivnim snagama te industrije, proizvođačima toga bogatstva, *radničkoj klasi*. „Jedno od najtužnijih obilježja socijalnog stanja u ovom trenutku”, rekao je Gladstone (Gledston), „jest da se potrošačka sposobnost naroda nalazi u opadanju, a neimaština i bijeda radničke klase sve više rastu, dok se u isto vrijeme vrši stalno akumuliranje bogatstva u višim klasama i njihov život je sve raskošniji i uživanja sve veća.”¹⁰²

Tako govoraše ovaj dostojanstveni ministar u Donjem domu, 13. februara 1843. Dvadeset godina kasnije, 16. aprila 1863., rekao je u govoru prilikom podnošenja svog budžeta ovo: „Od 1842. do 1852. uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6% ... Za 8 godina od 1853. do 1861. uvećao se za 20%, ako uzmemo za bazu 1853. Fakat je toliko čudan, da se čini skoro nevjerovatan ... Ovo upravo *omamno povećanje bogatstva i moći* ... potpuno je ograničeno na *vlasničke klase*, ali ... ali posredno ono mora biti od koristi i po radničko stanovništvo, jer smanjuje cijenu artiklima opće potrošnje — i dok su bogataši postali bogatiji, siromasi su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u *krajnostima siromaštva nastala kakva promjena*.”¹⁰³ Da, sakatog antiklimaksa! Ako je radnička

g. počelo je obaranje najamnine pamučnim radnicima za 5%, slijedeće godine izbio je zbog slične operacije u Prestonu štrajk u kome je učestvovalo 20.000 radnika. (Ovo je bila predigra krize koja je odmah zatim izbila. — F. E.)

¹⁰¹ *Census etc.*, sv. III., str. 11.

¹⁰² Gladstone u Donjem domu, 13. februara 1843. „It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment.” („Times” od 14. februara 1843. — Hansard, od 13. februara).

¹⁰³ „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent ... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor

klasa ostala „siromašna”, samo „manje siromašna” u odnosu prema „upravo omamnom povećanju bogatstva i moći” koje je ona proizvela za vlasničku klasu, onda je ona ostala relativno jednako siromašna. Ako se *krajnosti siromaštva* nisu umanjile, one su se uvećale, jer se uvećalo krajnje bogatstvo. Što se tiče *pojeftinjenja* životnih namirnica, to službena statistika, na pr. podaci *londonskog Doma siročadi* (London Orphan Asylum), pokazuje *poskupljenje od 20%* prosječno za tri godine od 1860. do 1862. u poređenju sa 1851. do 1853. A naredne 3 godine, 1863. do 1865., imali smo stalno poskupljivanje mesa, masla, mlijeka, šećera, soli, ugljena i mase drugih potrebnih životnih namirnica.¹⁰⁴ Naredni Gladstone-ov budžetski govor, od 7. aprila 1864., bio je pindarovska slavopojka na pretku pravljenja viška vrijednosti i narodnoj sreći koju „siromaštvo” umjerava. On govori o masama „na rubu pauperstva”, o poslovnim granama „u kojima se najamnina *nije popela*”, i naposljetku rezimira sreću radničke klase u riječima: „Ljudski život u devet slučajeva od deset samo je borba za opstanak.”¹⁰⁵

Profesor *Fawcett* (Foset), koji nije kao Gladstone sputavan službenim obzirima, izjavljuje bez okolišanja: „Naravno,

have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.” *Gladstone* u Donjem domu, 16. aprila 1863. „*Morning Star*”, 17. april.

¹⁰⁴ Vidi službene podatke u Plavoj knjizi *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*. Dio VI. London 1866., str. 260.—273. i dalje. Umjesto statistike domova siročadi i t. d. mogle bi kao dokaz poslužiti i deklamacije vladinih novina kad zastupaju dizanje mira za djecu iz kraljevskog doma. Tu se nikad ne zaboravlja skupoća životnih namirnica.

¹⁰⁵ „Think of those who are on the border of that region (pauperism)”, „wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence”. (*Gladstone*, House of Commons, 7. april 1864.) Verzija *Hansard*-a glasi: „Again; and yet more and large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence.” [Drugim riječima: šta je ljudski život u većini slučajeva drugo do borba za opstanak.] — Stalne, oštre protivurječnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima od 1863. i 1864. okarakterizirao je jedan engleski književnik ovim citatom iz *Molière*-a:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode.

[Takav je taj čovjek. I crno i bijelo.
Jutrom osuđuje svoje juče cijelo.
Svakom smeta, sebi dosadan zacijelo
I čud svakog časa mijenja kô odijelo.]

(*The Theory of Exchanges etc.*, London 1864., str. 135.)

ja ne sporim da je uz ovo povećanje kapitala (posljednjih decenija) išlo i penjanje novčane najamnine, ali se ova prividna dobit ukupno uzevši gubi, jer mnoge životne namirnice stalno poskupljuju (on drži zbog padanja vrijednosti plemenitih metala) ... Bogataši brzo bivaju bogatiji („the rich grow rapidly richer”), dok se u blagostanju radničke klase ne zapaža nikakvo povećanje ... Radnici su gotovo postali robljem trgovčica čiji su dužnici.”¹⁰⁶

U odjeljcima o radnom danu i o mašineriji otkrili smo okolnosti pod kojima je britanska radnička klasa za posljednja dva-tri decenija stvorila gore navedeno „omamno povećanje bogatstva i moći” za vlasničke klase. Ali tada nas je prvenstveno zanimao radnik za vrijeme njegove društvene funkcije. Da bi se zakoni kapitalističke akumulacije potpuno razjasnili, nužno je da za časak razgledamo i radnikov položaj izvan radionice, kako se hrani i kako stanuje. Granica ove knjige nalaže nam da ovdje uzmemo u prvom redu u obzir najgore plaćeni dio industrijskog proletarijata i poljoprivredne radnike, t. j. većinu radničke klase.

Ali prije toga još koju riječ o službenom pauperstvu, t. j. o onom dijelu radničke klase koji je ostao bez uslova za opstanak, t. j. koji ne može prodavati svoju radnu snagu, te životari od javne milostinje. Na službenoj listi paupera u Engleskoj¹⁰⁷ bilo je 1855.: 851.369, 1856.: 877.767, 1865.: 971.433 osobe. Uslijed pamučne krize porastao je ovaj broj 1863. i 1864. na 1,079.382 i 1,014.978. Kriza od 1866., koja je najteže pogodila London, izazvala je u tom sjedištu svjetskog tržišta, koji ima više stanovnika nego kraljevina Škotska, za 1866. porast broja paupera od 19,5% u poređenju sa 1865., a od 24,4% u poređenju sa 1864., a za prve mjesece 1867. još veći porast u poređenju sa 1866. Pri analizi statistike o pauperstvu valja istaći dva momenta. S jedne strane smanjivanje i uvećavanje pauperske mase odražavaju periodične promjene industrijskog ciklusa. S druge strane, što se više s akumulacijom kapitala razvija klasna borba, a stoga i samosvijest radnika, to nas službena statistika više obmanjuje o stvarnom opsegu pauperstva. Na pr., barbarski način u postupanju prema pauperima, o

¹⁰⁶ H. Fawcett: *The Economic Position etc.*, str. 67., 82. Što se tiče sve veće zavisnosti radnika od trgovčica, ona je posljedica sve jačih koledanja i prekida u zaposlenosti radnika.

¹⁰⁷ U Englesku je uvijek uračunat i Wales, u Veliku Britaniju računaju se Engleska, Wales i Škotska, u Ujedinjenu Kraljevinu te tri zemlje i Irska.

kome je engleska štampa toliko galamila kroz posljednje dvije godine (*Times*, *Pall Mall Gazette* i t. d.) starog je datuma. Još 1844. konstatirao je *F. Engels* sasvim iste užase i sasvim istu prolaznu, licemjernu galamu, kakva spada samo u „senzacionalnu književnost”. Ali strahovito umnožavanje smrtnih slučajeva od gladi („deaths by starvation”) u Londonu za posljednjeg decenija nesumnjivo pokazuje koliko je ojačalo gađenje radnika prema ropstvu *workhouse-a*,¹⁰⁸ toj robijašnici bijede.

b) *Rđavo plaćeni slojevi britanske industrijske radničke klase*

Prijedimo sad na loše plaćene slojeve *industrijske radničke klase*. Za vrijeme pamučne krize, 1862. g., dobio je *dr. Smith* nalog od *Privy Council-a* [tajnog državnog savjeta, koji obavlja državne poslove koji ne spadaju pred parlament] da prouči prehrambene prilike izmučenih pamučnih radnika u *Lancashire-u* i *Cheshire-u*. Dugogodišnje prijašnje promatranje dovelo ga je do zaključka da dnevna hrana prosječne žene, „da bi se izbjegle bolesti od gladi” („starvation diseases”), mora sadržati najmanje 3.900 granova (1 gran = 59 miligrama) ugljika sa 180 granova dušika, dnevna hrana prosječnog čovjeka najmanje 4.300 granova ugljika sa 200 granova dušika; za ženu otprilike toliko hranljive materije koliko je ima u dvjema funtama dobra pšenična hljeba, za muškarca $\frac{1}{9}$ više; za odrasla muškarca ili ženu nedjeljno prosječno najmanje 28.600 granova ugljika i 1.330 granova dušika. Ovaj njegov račun dobio je u praksi neočekivanu potvrdu: on se podudara s bijednom količinom hrane na koju je nevolja svela potrošnju pamučnih radnika. Decembra 1862. g. oni su nedjeljno dobijali 29.211 granova ugljika i 1.295 granova dušika.

Godine 1863. *Privy Council* naredi anketu o nevolji najgore hranjenog dijela engleske radničke klase. *Dr. Simon* (*Sajmon*), liječnik u službi *Privy Council-a*, izabrao je za taj posao spomenutog *dr. Smitha*. Njegovo istraživanje obuhvaćalo je s jedne strane poljoprivredne radnike, a s druge strane tkalce svile, švelje, rukavičare (kožnih rukavica), čarapare, rukavičare (pletenih rukavica) i obućare. Posljednje kategorije, izuzevši

¹⁰⁸ Na napredak, koji je učinjen od *A. Smitha* naovamo, baca karakterističnu svjetlost to što je on kadikad riječ *workhouse* [doslovno: kuća rada, ustvari oznaka za sirotinjski dom], uzimao u smislu riječi *manufactory* [tvornica]. Na pr. na početku glave o podjeli rada: „Oni radnici koji su zaposleni u raznim granama istog posla često mogu biti okupljeni u istoj kući rada (*workhouse*)”.

čarapare, isključivo su gradske. U istraživanju je uzeto za pravilo da se iz svake kategorije izaberu najzdravije i relativno najbolje situirane porodice.

Opći rezultat bio je da je „samo u jednoj od ispitivanih kategorija gradskih radnika količina dobijenog dušika neznatno prelazila apsolutnu *minimalnu mjeru* ispod koje nastupaju bolesti od gladi; da je u *dvjema* kategorijama, a u jednoj od njih čak *vrlo velika*, vladala oskudica u hrani koja sadrži ugljika i dušika; da je od ispitivanih zemljoradničkih porodica preko jedne petine dobijalo manje od neophodne količine hrane koja sadrži ugljika, više od jedne trećine manje od neophodne količine hrane koja sadrži dušika, i da u tri grofovije (Berkshire, Oxfordshire, Somersetshire) prosječno vlada oskudica u minimumu hrane koja sadrži dušika.”¹⁰⁹ Među poljoprivrednim radnicima najgore su bili hranjeni radnici iz Engleske, najbogatijeg dijela Ujedinjene Kraljevine.¹¹⁰ Nedovoljna ishrana pogađala je kod poljoprivrednih radnika poglavito žene i djecu, jer „muž mora jesti da bi mogao obaviti posao”. Još veća oskudica bjesni među istraženim kategorijama gradskih radnika. „Oni se hrane tako loše, da mora dolaziti do mnogih slučajeva grozne i po zdravlje štetne oskudice (sve je ovo kapitalistovo „odricanje”, t. j. *odricanje plaćanja* životnih namirnica neophodno nužnih za golo životarenje njegovih ruku!).”¹¹¹

Slijedeća tabela pokazuje odnos u kome stoji ishrana gore navedenih kategorija čisto gradskih radnika prema minimalnoj mjeri koju je uzeo dr. Smith, i prema količini hrane pamučnih radnika za vrijeme njihove najveće bijede.¹¹²

O B A S P O L A	Nedjeljno prosječno ugljika granova	Nedjeljno prosječno dušika granova
5 gradskih poslovnih grana	28 876	1 192
Nezaposleni tvornički radnici u Lancashire-u	28 211	1 295
Minimalna količina, predložena za radnike u Lancashire-u na jednak broj muških i ženskih	28 600	1 330

Jedna polovina, ^{60/125} proučavanih kategorija industrijskih radnika ne pije nikako piva, 28% ne pije mlijeka. Uzimanje tekuće hrane u porodicama kretalo se *prosječno za nedjelju*

¹⁰⁹ *PHR*, VI., 1863., str. 13.

¹¹⁰ Isto, str. 17.

¹¹¹ Isto, str. 13.

¹¹² Isto, Appendix, str. 232.

dana od 7 unča kod švelja do $24\frac{3}{4}$ unče kod čarapara. Većinu ovih koji nisu imali mlijeka sačinjavaju londonske švelje. Količina nedjeljno trošenih hljebnih materija išla je od $7\frac{3}{4}$ funte kod švelja do $11\frac{1}{4}$ funte kod obućara, a ukupni prosjek za odraslu osobu za nedjelju dana iznosio je 9,9 funti. Šećer, (sirup i t. d.) kretao se od 4 unče nedjeljno za izrađivače kožnih rukavica do 11 unča za čarapare; ukupna prosječna količina na sedmicu za sve kategorije 8 unča na odraslu osobu. Ukupna nedjeljna količina masla (masti i t. d.) 5 unča na odraslu osobu. Prosječna nedjeljna količina mesa (slanine i t. d.) varirala je za odrasle između $7\frac{1}{4}$ unče kod tkalaca svile i $18\frac{1}{4}$ unče kod izrađivača kožnih rukavica; ukupna prosječna količina za različite kategorije 13,6 unče. *Nedjeljni trošak za hranu odrasle osobe* izgleda u prosječnim brojkama ovako: *tkalac svile* 2 šil. i $2\frac{1}{2}$ penca, *švelje* 2 šil. i 7 p., *izrađivači kožnih rukavica* 2 šil. i $9\frac{1}{4}$ p., *obućari* 2 šil. i $7\frac{3}{4}$ p., *čarapari* 2 šil. i $6\frac{1}{4}$ p. Za tkalce svile iz Macclesfielda ovaj trošak je iznosio samo 1 šil. i $8\frac{1}{2}$ p. Najgore hranjene kategorije bile su: švelje, tkalci svile i izrađivači kožnih rukavica.¹¹³

O ovom stanju prehrane kaže *dr. Simon* u općem zdravstvenom izvješčaju: „Svatko tko je upućen u liječničku praksu kod sirotinje ili bolničkih pacijenata, bilo da leže u bolnici ili izvan nje, potvrdit će da su bezbrojni slučajevi da oskudica hrane prouzrokuje ili pogorša bolesti... Ali sa zdravstvenog gledišta valja ovdje uzeti u račun još jednu veoma značajnu okolnost... Moramo se sjetiti da se oskudica u hrani veoma nerado podnosi i da, po pravilu, jako manjkava ishrana dolazi tek poslije drugih lišavanja s kojima se ljudi lakše mire. Mnogo prije nego što oskudica u hrani pokaže svoje značenje u higijeni, mnogo prije no što fiziolog dođe na misao da broji one granove dušika i ugljika između kojih lebdi život ili smrt od gladi, bit će kućanstvo potpuno lišeno svakog materijalnog blagostanja. Odijevanje i loženje bit će još oskudniji nego jelo. Nema dovoljne zaštite od surovosti vremena; stambeni prostor skućava se u takvom stepenu, da se izazivaju ili pogoršavaju bolesti; od pokušstva i namještaja jedva da ima kakva traga; i sama će čistoća postati skupa ili teška. Bude li se iz samopoštovanja pokušavalo da se ona ipak održi, svaki takav pokušaj će povećati muke gladi. Stanovi će biti tamo gdje se krov nad glavom može najjeftinije kupiti: u kvartovima gdje sanitetska policija postiže najmanje uspjeha, gdje su odvodni kanali najmizerniji, gdje je najmnaji saobraćaj, gdje je najviše

¹¹³ *PHR*, VI., 1863., str. 232., 233.

ulične nečistoće, gdje ima malo vode ili gdje je ona najgora, i gdje vlada, kad je riječ o gradovima, najveća oskudica u svjetlosti i uzduhu. To su one opasnosti po zdravlje kojima je sirotinja neizbježno izvrgnuta čim je s njenom bijedom spojena i oskudica u hrani. Ako je suma tih nevolja tako strahovito velika za život, oskudijevanje u hrani užasno je samo po sebi... Bolno je misliti na to; osobito ako se sjetimo da bijeda o kojoj je riječ nije bijeda koju ljudi sami skrivaju ljenčarenjem. Ovo je bijeda radnika. Štoviše, svaki mršavi zaloga hrane gradski radnici otkupljuju radom produženim preko svake mjere. Pa ipak se samo uslovno može kazati da je ovaj rad dovoljan da radnika učini nezavisnim od potpora... Ovo tobožnje samoodržavanje je u vrlo velikoj mjeri samo kraći ili duži zaobilazni put u pauperstvo."¹¹⁴

Unutrašnja povezanost između gladi koja muči najmarljivije radničke slojeve i između grube ili rafinirane rasipničke potrošnje bogataša koja počiva na kapitalističkoj akumulaciji može se otkriti jedino spoznajom ekonomskih zakona. Drukčije je sa *stambenim prilikama*. Svaki nepristrani promatrač vidi da sve većoj centralizaciji sredstava za proizvodnju odgovara sve veće zbijanje radnika *na isti prostor*, dakle da su stambene prilike radnika to bjednije, što je kapitalistička akumulacija brža. Očigledno je da poboljšanja i „*uljepšavanja*“ (improvements) gradova, — pojava koja prati uvećanje bogatstva — kao što su rušenje loše izgrađenih kvartova, podizanje palača za banke, bazara i t. d., proširivanje ulica za poslovni promet i luksuzne kočije, uvođenje gradskih željeznica i t. d., tjera sirotinju u sve gore i sve nabijenije jazbine. S druge strane, svatko zna da skupoća stanova stoji u obrnutom razmjeru prema njihovoj kakvoći i da oni koji špekuliraju s kućama eksploatiraju ove rudnike bijede s više dobiti, a s manje troškova no što su ikad eksploatirani rudnici u Potosi.

Tu antagonistički karakter kapitalističke akumulacije, a stoga i uopće *kapitalističkih odnosa vlasništva*,¹¹⁵ postaje toliko očevidan, da čak i službeni engleski izvještaji o ovom predmetu vrve heretičkim ispadima protiv „vlasništva i njegovih prava“. Ovo zlo je tako išlo ukorak s razvitkom industrije i akumulacije kapitala, s uveličavanjem i „uljepšavanjem“ gradova, da je

¹¹⁴ *PHR*, VI., 1863., str. 14., 15.

¹¹⁵ „Prava ličnosti nisu nigdje tako otvoreno i tako besramno žrtvovana pravu vlasništva kao u stambenim prilikama radničke klase. Svaki veliki grad mjesto je za podnošenje ljudskih žrtava, oltar na kome se svake godine kolju hiljade u slavu Moloha gramzivosti.“ (S. Laing: *National Distress*, 1844., str. 150.)

samo iz straha od zaraznih bolesti, koje ne štede ni „poštovanu gospodu”, parlament donio od 1847. do 1864. g. ne manje od deset sanitetsko-policijskih zakona, i da je u nekim gradovima, kao u Liverpoolu, Glasgowu i dr., uplašeno građanstvo interveniralo i preko općinskih vlasti. Pa ipak *dr. Simon* izjavljuje u svom izvještaju od 1865. g.: „Govoreći uopće, ova zla ne potpadaju u Engleskoj pod nikakvi nadzor.”

Po naređenju Privy Council-a vođena je 1864. anketa o stambenim prilikama poljoprivrednih radnika, a 1865. siromašnijih klasa u gradovima. Majstorski radovi *dr. Juliana Huntera* (Džulijana Hantera) nalaze se u 7. i 8. izvještaju o „*Public Health*”. Na poljoprivredne radnike vratit će se kasnije. Za gradske stambene prilike navest će najprije jednu opću napomenu *dr. Simona*: „Ma da službeno mogu govoriti samo s liječničkog stanovišta”, kaže on, „najobičnija čovječnost ne dopušta da se zaboravi druga strana ovoga zla. Kad se stanovni prepune preko izvjesnog stepena, onda to nužno dovodi do takvog uništenja svake nježnosti, do takvog prljavog miješanja tjelesa i tjelesnih funkcija, do takvog otkrivanja spolne golotinje, da je to životinjski, a ne ljudski. Biti potčinjen takvim utjecajima jest poniženje koje biva sve dublje što duže traje. Za djecu koja se rađaju pod ovim *prokletstvom* mora ono često biti *krštenje u bestidnosti* („*baptism into infamy*”). A želja da osobe koje su dovedene u ovakav položaj pokažu da u kom drugom pogledu teže za onom atmosferom civilizacije, čija je suština u fizičkoj i moralnoj čistoći, beznadna je preko svake mjere.”¹¹⁶

Što se tiče prepunjenih stambenih prostorija, pa čak i takvih koje su apsolutno nemoguće za stanovanje ljudi, na prvom mjestu stoji *London*. „Dvije stvari su izvjesne”, kaže *dr. Hunter*, „prvo, da u Londonu ima oko 20 velikih naseobina, svaka otprilike po 10.000 osoba, čiji bijedni položaj nadmašuje sve što je ikad bilo viđeno u Engleskoj i koji je gotovo u potpunosti rezultat lošeg stanja njihovih kuća; drugo, da je prenatrpanost i pohabanost ovih kuća sada *daleko gora nego prije 20 godina*.”¹¹⁷ „Ne ćemo pretjerati kad kažemo da je život u mnogim dijelovima Londona i Newcastle-a *paklen*.”¹¹⁸

¹¹⁶ *PHR*, VIII, 1866., str. 14., primjedba.

¹¹⁷ Isto, str. 89. O djeci u ovim naseljima kaže *dr. Hunter*: „Mi ne znamo kako su odgajana djeca prije ovog vijeka gustog zbijanja sirotinje, i bio bi smion prorok tko bi htio proricati kakvo se ponašanje može očekivati od djece koja se, pod okolnostima kojima nema ravnih u ovoj zemlji, odgajaju za članove opasnih klasa, sjedeći po pola noći s osobama svih godina, pijanim, poganim i svadljivim.” (Isto, str. 56.)

¹¹⁸ Isto, str. 62.

Čak i onaj *dio radničke klase koji je u boljem položaju*, zajedno sa sitnim trgovčicima i drugim elementima *sitne srednje klase*, pada u Londonu sve više i više pod prokletstvo ovih nedostojnih stambenih prilika, i to sve dublje što više napreduje „poboljšanje”, a s njime i rušenje starih ulica i kuća, što se više množe tvornice i mase došljaka u prijestolnici, i najzad što se više penju zakupnine za stanove i gradska zemljišna renta. „Stanarine postale su toliko pretjerane, da rijetko koji radnik može platiti više od jedne sobe.”¹¹⁹ Nema u Londonu gotovo nijedne kuće na koju nije palo bezbroj „middlemen”-a [posrednika]. Naime, u Londonu je cijena zemljišta uvijek veoma visoka u odnosu prema godišnjem prihodu od njega, jer svaki kupac špekulira s tim da ga se prije ili poslije otrese po „jury price” (taksa koju porotnici utvrđuju prilikom eksproprijacije), ili da mu prijevarom znatno podigne vrijednost uslijed blizine ma kakvog velikog poduzeća. Posljedica ovoga jest stalno trgovanje sa zakupnim ugovorima koji se bliže isteku roka. „Od gentlemena koji se bave ovim poslom može se očekivati samo to da rade onako kako rade, da iz stanara istjeraju što je moguće više, a da onima koji ih u tom poslu naslijede samu kuću ostave u što je moguće bjednijem stanje.”¹²⁰

Zakup za stanove plaća se nedjeljno, i ova gospoda ne rizikuju ništa. Zbog građenja unutrašnje gradske željeznice „moglo se prije nekog vremena, jedne subotnje večeri, vidjeti na istoku Londona nekoliko porodica najurenih iz svojih starih stanova, kako lutaju ulicama s ono malo zemaljska blaga na leđima, nemajući drugog skloništa osim workhouse-a.”¹²¹ Workhouse-i su već prepunjeni, a „moderniziranja” koja je parlament usvojio tek su uzeta u rad. Kad ih rušenje njihovih starih kuća otjera, radnici nikad ne ostavljaju svoju župu ili se u krajnjem slučaju nastane u susjednoj, odmah uz staru. „Prirodno je da oni nastoje ostati što je moguće bliže svojim radionicama. Posljedica toga je da se porodica sad mora smjestiti u jednu, mjesto u dvije sobe. Čak i s većom stanarinom stan je gori od lošega iz kojeg su najureni. Polovina radnika sa Stranda mora putovati već 2 milje do svoje radionice.”

Ovaj Strand, čija glavna ulica ostavlja na stranca impozantan utisak londonskog bogatstva, može poslužiti kao primjer

¹¹⁹ *Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields*. 1865.

¹²⁰ *PHR*, VIII., 1866., str. 91.

¹²¹ Isto, str. 88.

nabijenosti ljudi u Londonu: U jednoj župi Stranda nabrojio je sanitetski činovnik 581 osobu na acre, ma da je tu bila uračunata i polovina širine Thames-e.

Po sebi se razumije da svaka zdravstveno-policijska mjera, koja, kao što je dosad bio slučaj u Londonu, rušeći nepodesne kuće tjera radnike iz jednoga kvarta, može služiti samo tome da ih u nekom drugom utoliko tješnje zbije. „Ili se sav ovaj postupak”, veli *dr. Hunter*, „nužno mora obustaviti zbog njegove besmislenosti, ili se javna simpatija (!) mora probuditi za ono što se danas bez pretjerivanja može nazvati *nacionalnom dužnošću*, naime da se pribavi krov ljudima koji ga sami ne mogu pribaviti, jer *nemaju kapitala*, ali koji periodičnim otplatama mogu odštetiti stanodavce.”¹²² Divimo se kapitalističkoj pravdi! Kad se zbog takvih „improvements” [poboljšanja], kao željeznica, građenja novih ulica i t. d. ekspropirira zemljoposjednik, kućevlasnik i trgovac, on ne dobija samo *punu odštetu*. Za ovo iznuđeno „odricanje” on mora u ime boga i pravde biti utješeni i velikim *profitom*. Radnike sa ženom, djecom i imovinom izbacuju na ulicu, a ako oni u suviše velikim gomilama navaljuju u kvartove gdje općina vodi računa o pristojnosti — onda ih *progoni sanitetska policija!*

Početak 19. vijeka nije osim Londona bilo u Engleskoj nijednog grada od 100.000 stanovnika. Samo je pet gradova imalo preko 50.000 stanovnika. Sad ih ima 28 s preko 50.000. „Rezultat ove promjene nije bio samo ogroman priraštaj gradskog stanovništva, nego i to da su stari, ljudima nabijeni mali gradovi postali središta koja su sa svih strana opkoljena zgradama i niotkuda nemaju čista uzduha. Pošto su oni prestali biti prijatni za bogataše, ovi se sele u veselija predgrađa. U napuštene velike kuće useljavaju se radnici, po jedna porodica u *svaku sobu*, često još i s podstanarima. Tako je jedan dio stanovništva bio strpan u kuće koje nisu njemu bile namijenjene i koje su za nj sasvim nezgodne, s takvom okolinom koja odrasle istinski ponižava, a djecu upropašćuje.”¹²³ Što se kapital brže akumulira u nekom industrijskom ili trgovačkom gradu, to je brže pritjecanje izrabljivog ljudskog materijala, a utoliko su bjedniji stanovi, udešeni na brzu ruku i nepodesni za radnike. *Newcastle na Tyne-i* (Tajni), centar sve bogatijeg rudarskog kotara, zauzima u pogledu *paklenih* stambenih prilika

¹²² *PHR*, VIII., 1866., str. 89.

¹²³ Isto, str. 55., 56.

drugo mjesto, odmah iza *Londona*. Ništa manje od 34.000 ljudi stanuje u gomilama u po jednoj sobi. Nedavno je po naređenju policije u *Newcastle-u* i *Gatesheadu* (*Getsheadu*) porušen znatan broj kuća koje su bile apsolutno škodljive po zdravlje građana. Gradnja novih kuća ide veoma sporo, a poslovi se razvijaju veoma brzo. Stoga je 1865. g. grad bio pretrpaniji no ikad prije. Jedva se mogla iznajmiti makar jedna soba. Dr. *Embleton* (*Emblton*), liječnik *Newcastleovske* bolnice za groznicu, kaže: „Izvan svake je sumnje da uzrok trajanju i širenju tifusa leži u nagomilavanju ljudi i u nečistoći njihovih stanova. Kuće u kojima radnici obično žive nalaze se u zatvorenim uličicama i dvorištima. U pogledu svjetlosti, uzduha, prostora i čistoće, one su pravi uzori manjkavosti i nezdravosti, sramota za svaku civiliziranu zemlju. Tu noću leže ljudi, žene i djeca na jednoj gomili. Što se ljudi tiče, oni se neprekidno smjenjuju, noćna smjena za dnevnom, dnevna za noćnom, tako da postelje jedva stignu da se ohlade. Snabdijevanje vodom loše je, a s nužnicima je još gore, jer su zagađeni, nezračni, kužni.”¹²⁴ Nedjeljna cijena za ovakve rupe kreće se od 8 penca do 3 šil. „*Newcastle* na *Tyne-i*”, veli dr. *Hunter*, „pruža nam primjer kako je jedno od najljepših plemena naših zemljaka palo u gotovo barbarsku degeneraciju uslijed utjecaja vanjskih okolnosti stana i ulice.”¹²⁵

Uslijed plime i osjeke u kretanju kapitala i rada mogu stambene prilike jednog industrijskog grada danas biti i podnošljive, ali sutra će biti užasne. Može se dogoditi i to da općinska vlast naposljetku smogne volje i snage da ukloni najgora zla. Ali se sutradan usele, kao roj skakavaca, mase ubogih *Iraca* ili propalih engleskih poljoprivrednih radnika. Njih guraju ustranu, u podrumne i na tavane, ili se prije pristojna radnička kuća pretvara u stan čiji se obitavaoci mijenjaju tako brzo kao vojnički kvartiri u vrijeme *Tridesetogodišnjeg rata*. Primjer: *Bradford*. Tamo su općinski filistri upravo bili zauzeti oko gradske reforme. Pored toga, bila je u tom mjestu 1861. g. još 1.751 nenastanjena kuća. Ali je sad došao dobar posao, o kome je krotki liberal g. *Forster*, prijatelj crnaca, nedavno tako lijepo kreštao. Naravno, s dobrim poslovima ide i poplava uvijek ustalasane „rezervne armije” ili „relativno suvišnog stanovništva”. U groznim podrumima i sobama, naznačenim u jednom spisku koji je dr. *Hunter* dobio

¹²⁴ *PHR*, VIII., 1866., str. 149.

¹²⁵ Isto, str. 50.

od agenta nekog osiguravajućeg društva,¹²⁶ većinom su stanovali dobro plaćeni radnici. Oni izjaviše da bi rado *platili* bolje stanove, samo kad bi ih bilo. Međutim su svi od reda propadali i porazboljevali se, dok je krotki liberal Forster, član parlamenta, u suzama govorio o blagodatima slobodne trgovine i o profitima bradfordske gospode koja su radila s vunicom.

U izvještaju od 5. septembra 1865., dr. Bell, jedan od sirotinjskih liječnika u Bradfordu, objašnjava strahovitu smrtnost od groznice u svom kotaru stambenim prilikama bolesnika: „U jednom podrumu od 1.500 kubnih stopa stanuje 10 osoba... U Vincentstreet-u, na Green-Air trgu i na Leysu 223 kuće sa 1.450 stanovnika imaju samo 435 postelja i 36 nužnika... Na svaku postelju, a pod tim razumijem svaki zamotuljak nečistih prnja ili pregršt strugotina, dolazi prosječno 3,3 osobe, ponegdje i 5 i 6. Mnogi spavaju bez postelje na golom podu, u svom odijelu, mladi ljudi i žene, oženjeni i neoženjeni, svi na gomili. Zar je potrebno dodati da su ti stanovi većinom mračne, vlažne, prljave i smradne jazbine, sasvim nepodesne kao *ljudski* stan? To su središta iz kojih se šire bolesti i smrt, a grabe

¹²⁶ Spisak spomenutog agenta jednog društva za osiguranje radnika u Bradfordu (PHR, VIII., 1866., str. 111.):

Vulcanstreet br. 122	. . . 1	soba	16 osoba
Lumleystreet br. 13	. . . 1	„	11 „
Bowerstreet br. 41	. . . 1	„	11 „
Portlandstreet br. 112	. . . 1	„	10 „
Hardystreet br. 17	. . . 1	„	10 „
Northstreet br. 18	. . . 1	„	16 „
Northstreet br. 17	. . . 1	„	13 „
Wymerstreet br. 19	. . . 1	„	8 odraslih
Jowettstreet br. 56	. . . 1	„	12 osoba
Georgestreet br. 150	. . . 1	„	3 porodice
Rifle-Court Marygate br. 11	1	„	11 osoba
Marshallstreet br. 28	. . . 1	„	10 „
Marshallstreet br. 49	. . . 3	„	3 porodice
Georgestreet br. 128	. . . 1	„	18 osoba
Georgestreet br. 130	. . . 1	„	16 „
Edwardstreet br. 4	. . . 1	„	17 „
Georgestreet br. 49	. . . 1	„	2 porodice
Yorkstreet br. 34	. . . 1	„	2 „
Salt Piestreet	. . . 2	„	26 osoba

Podrumi

Regent Square 1	podrum	8 osoba
Acrestreet 1	„	7 „
Robert's Court br. 33	. . . 1	„	7 „
Back Prattstreet, služi i kao			
kotlarska radionica	. . . 1	„	7 „
Ebenezerstreet br. 27	. . . 1	„	6 „

žrtve i među imućnima („of good circumstances“) koji su dopustili da se u našoj sredini zagnoje ove „kužne guke.“¹²⁷

Treće mjesto iza Londona u stambenoj bijedi zauzima Bristol. „Ovdje, u jednom od najbogatijih gradova Evrope, vlada izobilje u najcrnjem siromaštvu („blank poverty“) i u stambenoj bijedi.“¹²⁸

c) Nomadsko stanovništvo. — Rudari

Sad dolazimo na jedan narodni sloj, porijeklom seljački, ali čije zanimanje je većinom industrijsko. On je *laka pješadija* koju *kapital* prema potrebi baca čas na ovu čas na onu točku. Kad nije u pokretu, ona „logoruje“. Ovi leteći radnici uzimaju se za razna građenja i kanalizaciju, u ciglanama, krečanama, pri građenju željeznica i t. d. U mjesta, u čijoj se blizini ulogore, oni donose, kao pokretna legla zaraze, boginje, tifus, koleru, šarlah i t. d.¹²⁹ Kod poduzeća s većim kapitalom, kao što je građenje željeznica i t. d., većinom sâm poduzetnik podiže za svoju armiju drvene kolibe ili nešto slično, brzo napravljena sela bez ikakvih zdravstvenih instalacija, izvan domašaja nadzora mjesnih vlasti, što je za gospodina poduzetnika veoma ugodno, jer radnika dvostruko eksploatira: kao industrijskog vojnika i kao stanara. Ako koliba ima 1, odnosno 2 ili 3 rupe, plaća njen stanovnik, kubikaš (težak) i t. d., 1 odnosno 3 ili 4 šil. nedjeljno.¹³⁰

Jedan primjer će biti dovoljan. *Septembra 1864. g.*, izvještava dr. Simon, uputio je ministru unutrašnjih poslova, sir George-u Grey-u (Džordžu Greju), predsjednik „Nuisance Removal“-odbora (odbor za uklanjanje po zdravlje opasnih prilika) župe Sevenoaks (Sevenoks) ovu tužbu: „Do prije 12 mjeseci ova župa nije znala za boginje. Kratko vrijeme prije toga započele radovi na pruzi od Lewishama (Ljushema) za Tunbridge (Tenbridž). Osim toga što su glavni radovi izvođeni u neposrednoj blizini ovoga grada, bilo je tu podignuto i glavno skladište čitavog poduzeća. Zato je broj ovdje zaposlenih velik. Kako ih je bilo nemoguće smjestiti sve u cottages-e, to je g. Jay (Džej), poduzetnik, podigao na raznim mjestima duž pruge kolibe za smještaj radnika. U tim kolibama nije bilo ni ventilacije ni nužnika, a osim toga su morale biti prepunjene, jer

¹²⁷ *PHR*, VIII., 1866., str. 114.

¹²⁸ Isto, str. 50.

¹²⁹ *PHR*, VII., 1865., str. 18.

¹³⁰ Isto, str. 165.

je svaki zakupac morao uzimati i druge stanare, ma kolika da mu je bila vlastita porodica i ma da je svaka koliba imala samo dvije sobe. Po liječničkom izvještaju koji smo dobili imalo je to za posljedicu da su ti jadni ljudi preko noći morali podnositi sve muke zagušivanja, da bi se spasili od kužnih isparenja iz prijavih bara i nužnika, koji su bili pod samim prozorima. Najzad je jedan liječnik, koji je imao prilike da obiđe te kolibe, podnio tužbu našem odboru. On je o stanju ovih tako zvanih stanova govorio s velikim ogorčenjem, i bojao se da će nastupiti opasne posljedice, ako se ne poduzmu kakve zdravstvene mjere. Otprilike prije godinu dana obvezao se g. Jay da će podići jednu kuću, gdje bi se, u slučaju da izbije zaraza, mogle odmah izdvojiti osobe, koje su kod njega zaposlene. Krajem jula pr. g. on je to obećanje ponovio, ali nije poduzeo ni najmanji korak za njegovo ostvarenje, premda je od toga datuma bilo više slučajeva oboljenja od boginja, od kojih dva smrtna. 9. septembra izvijestio me je liječnik Kelson (Kelsn) o novim slučajevima boginja, opisujući stanje tih koliba kao užasno. Radi Vašeg (ministrovog) obavještenja, moram dodati da naša župa ima jednu izdvojenu kuću, t. zv. zaraznu kuću, gdje se njeguju oni članovi župe koji boluju od zaraznih bolesti. Sada je ova kuća već mjesecima neprekidno prepuna bolesnicima. U jednoj porodici umrlo je petoro djece od boginja i groznice. Od 1. aprila do 1. septembra o. g. bilo je ne manje od 10 smrtnih slučajeva od boginja, četiri u rečenim kolibama, tim izvorima zaraze. Nemoguće je navesti broj slučajeva oboljenja, budući da zaražene porodice to drže u tajnosti što više mogu.”¹³¹

Radnici u ugljenokopima i drugim rudnicima spadaju u najbolje plaćene kategorije britanskog proletarijata. Po kakvu cijenu oni otkupljuju svoju najamninu, pokazali smo prije.¹³² Ovdje jedan brz pogled na njihove stambene prilike. Po pravilu,

¹³¹ *PHR*, VII., 1865., str. 18., primjedba. Sirotinjski staratelj Shapelen-le-Frith-unije šalje ovaj izvještaj „generalnom registratoru” [šefu matičnog ureda]: „U Doveholesu (Devholsu) napravili su izvjestan broj malih udubljenja u jednom velikom brijegu od krečnjaka. Ove pećine služe za stanovanje kopačima i drugim radnicima zaposlenim na gradnji željeznice. Pećine su tijesne, vlažne, bez kanala za nečistoću, bez nužnika. U njima nema nikakvih sredstava za provjetravanje, osim jedne rupe na tavanici koja ujedno služi i kao dimnjak. Boginje bjesne i već su (među stanovnicima ovih jama) prouzročile više smrtnih slučajeva.” (Isto, primjedba 2.)

¹³² Pojednostosti koje smo iznijeli na str. 430. i dalje odnose se osobito na radnike u ugljenim rudnicima. O još gore stanju u metalnim rudnicima vidi savjesni izvještaj kraljevske komisije od 1864.

eksploatator rudnika, bio on njegov vlasnik ili zakupac, podiže izvjestan broj cottage-a za svoje radnike. Ovi dobiju „besplatno” cottage-e i ugalj za loženje, t. j. kao *dio najamnine* koji im se daje u *naturi*. Radnici koje nije moguće smjestiti na ovaj način dobijaju 4 f. st. godišnje kao stanarinu. Rudarski kotarevi brzo privlače brojno stanovništvo, koje sačinjavaju rudari sami, a onda zanatlije, trgovci i t. d., koji se oko njih grupiraju. Kao i svugdje gdje je stanovništvo gusto, tako je i ovdje zemljišna renta visoka. Zato rudarski poduzetnik nastoji da na što je moguće manjem prostoru, na rubu okna, podigne toliko cottage-a koliko je upravo nužno da se u njih strpaju njegovi radnici sa svojim porodicama. Ako se u blizini otvore nova okna, ili se stara počnu iznova eksploatirati, stiskanje biva još veće. Kod građenja cottage-a ima samo jedno načelo: „odricanje” kapitalista od svih *troškova u gotovom* koji nisu apsolutno neizbježni.

„Stanovi rudarskih i drugih radnika, koji su vezani s rudnicima Northumberlanda (Northamberlenda) i Durhama (Darema)”, kaže *dr. Julian Hunter*, „možda su prosječno nešto najgore i najskuplje što od ove vrste postoji u Engleskoj u velikom razmjeru, izuzevši jedino slične kotareve u Monmouthshire-u (Monmautširu). Veličina zla sastoji se u tome što se veliki broj ljudi trpa u jednu sobu, što je uzak građevni prostor na kome se sabija velika masa kuća, što vlada oskudica u vodi i nema nužnika, što se često jedna kuća podiže iznad neke druge ili što se diže na spratove („flats”) . . . Poduzetnik postupa prema koloniji kao da ona samo logoruje, a ne kao da stalno stanuje.”¹³³

„Po nalogima koje sam dobio”, kaže *dr. Stevens* (Stivens), „obišao sam najveći dio velikih rudarskih naselja Durham-unije . . . S veoma rijetkim izuzecima može se za *sve* kazati da se zanemaruje *svako sredstvo* za osiguranje zdravlja stanovnika . . . Svi rudarski radnici vezani su za zakupca („lessee”) ili vlasnika rudnika za 12 mjeseci („bound”, vezati, izraz koji kao i „bondage” potječe iz *doba kmetstva*). Ako dadu oduška svom nezadovoljstvu ili ma na koji način smetaju svome nadzorniku („viewer”), ovaj stavlja u nadzornoj knjizi iza njihova imena kakav znak ili primjedbu, i otpušta ih pri prvom novom godišnjem pogađanju . . . Čini mi se da nijedan dio *truck-sistema* ne može biti gori od ovoga koji vlada u ovim gusto naseljenim kotarevima. Radnik je prinuđen da kao dio svoje najamnine prima kuću koja je sva opkoljena kužnim utjecajima. On sam

¹³³ *PHR*, VII., 1865., str. 180., 182.

sebi ne može pomoći. *On je u svakom pogledu kmet („he is to all intents and purposes a serf“)*. Uopće je pitanje može li mu itko drugi pomoći osim njegova vlasnika, a ovaj vlasnik prvo pita *svoju bilancu* za savjet, i rezultat je prilično siguran. Radnik prima od vlasnika i vodu koju troši. Bila ona dobra ili loša, dobio je ili ne dobio, platiti je mora, ili bolje reći, mora pristati da mu je *odbiju od najamnine*.¹³⁴

Kad se sukobi s „javnim mišljenjem“, pa čak i sa sanitetom, kapital se nimalo ne ustručava da dijelom opasne, dijelom ponižavajuće uslove pod koje stavlja i radnikovo funkcioniranje i radnikovo stanovanje „opravdava“ time, da je to *potrebno radi njegove unosnije eksploatacije*. Tako je kada se odriče mjera za zaštitu od opasne mašinerije u tvornici, ventilatora i sredstava za sigurnost u rudnicima i t. d. Tako je i ovdje sa stanovima rudarskih radnika.

„Kao izvinjenje“, kaže dr. Simon, liječnik u službi Privy Council-a, u svom službenom izvještaju, „kao izvinjenje za nedostojno uređenje kuća navodi se da se rudnici obično eksploatiraju pod zakupom, da je trajanje zakupnog ugovora (u ugljenim rudnicima većinom 21 godinu) suviše kratko da bi zakupac smatrao za vrijedno truda da radnicima, zanatlijama i drugima koje poduzeće privuče, podigne dobre kuće; ali baš da sam i htjedne biti izdašniji u ovom pogledu, spriječio bi ga zemljovlasnik. Naime, ovaj ima tendenciju da odmah traži izvanredno visok dodatak na rentu, za povlasticu da se na površini zemlje podigne pristojno i udobno naselje za obrađivače njegova podzemnog imanja. Ova cijena, koja zabranjuje svako poboljšanje, ako se ne radi čak i o direktnoj zabrani, plaši i sve ostale koji bi inače htjeli graditi... Ne ću se upuštati u ispitivanje vrijednosti ovog opravdavanja, niti u to na koga bi na kraju krajeva pao dodatak u troškovima za pristojnije stanove, na zemljovlasnika, zakupnika rudnika, na radnike ili na publiku... Ali, stojeći pred ovako sramnim činjenicama kakve nam otkrivaju priloženi izvještaji (dr. Huntera, Steven-
sa i dr.), neki lijek se mora potražiti... *Prava zemljišnog vlasništva* iskorištavaju se, dakle, da se učini velika javna nepravda. U svojstvu *vlasnika rudnika*, zemljovlasnik poziva industrijsku koloniju da radi na njegovu terenu, a onda u svojstvu *vlasnika zemljišne površine onemogućuje* radnicima, koje je okupio, da nađu dobre stanove, neophodne za njihov život. Zakupcu rudnika“ (kapitalističkom eksploatatoru) „*nije u novčanom interesu* da se protivi ovakvom dijeljenju pogodbe“.

¹³⁴ Isto, str. 515., 517.

jer dobro zna da posljedice *ne će pasti na njega*, ako su oni drugi zahtjevi zemljovlasnika neumjereni, da su radnici, na koje one padaju, i odviše neuki da bi poznavali *svoja zdravstvena prava*, i da ni najužasniji stanovi ni najpokvarenija voda nikad nisu bili povod kakvom štrajku.”¹³⁵

d) *Djelovanje kriza na najbolje plaćeni dio radničke klase*

Prije nego što prijedem na prave *poljoprivredne radnike*, treba da na jednom primjeru pokažem kako djeluje kriza i na najbolje plaćeni dio radničke klase, na njenu aristokraciju. Čitalac se sjeća: godina 1857. donijela je jednu od onih velikih kriza kojima se završava svaki industrijski ciklus. Naredni rok padao je 1866. Uslijed nestašice pamuka ona je u pravim tvorničkim kotarevima već prije roka izbila i otjerala velike mase kapitala iz njegovih običnih grana u velika centralna sjedišta novčanog tržišta; zato je sad imala pretežno financijski karakter. Ona bi oglašena maja 1866. padom jedne ogromne londonske banke, za kojom je u stopu došao slom bezbrojnih financijskih prevarnih kompanija. Jedna od velikih londonskih industrijskih grana koje je katastrofa pogodila, bila je gradnja željeznih brodova. Najveća poduzeća ove grane ne samo da su za vrijeme perioda svojih varanja preko svake mjere pretjerala u proizvodnju, nego su još primila na sebe i ogromne narudžbe, špekulirajući na to da će izvor kredita i nadalje biti obilan. Sad nastupi užasna reakcija, koja još do ovog časa, krajem marta 1867., traje i u drugim londonskim industrijama.¹³⁶

Za karakteriziranje položaja radnika navodimo slijedeće mjesto iz opširnog izvještaja jednog dopisnika *Morning Star*-a,

¹³⁵ *PHR*, VII, 1865., str. 16.

¹³⁶ „Londonska sirotinja u masama umire od gladi! („Wholesale starvation of the London Poor!”) ... Ovih dana bili su zidovi u Londonu izlijepljeni velikim plakatima s ovim čudnim sadržajem: „Ugojeni volovi, izgladnjeli ljudi! Ugojeni volovi napustili su svoje staklene palače da bi točili bogataše u njihovim luksuznim odajama, dok izgladnjeli ljudi propadaju i umiru u svojim bijednim jazbinama!” Ovi plakati s ovako zloslutnim tekstom neprestano se lijepe. Tek što se jedna partija uništi i pokrije drugim plakatima, već se pojavi nova partija na istom mjestu ili na kom drugom javnom mjestu ... Ovo podsjeća na zle predznake koji su pripremali francuski narod na događaje od 1789. g. ... U ovom času, dok engleski radnici sa ženama i djecom umiru od gladi i studeni, plasičaju se milioni engleskog novca, proizvod engleskih radnika, u ruske, španske, talijanske i druge strane zajmove.” (*Reynolds' Newspaper*, od 20. januara 1867.)

koji je početkom 1867. posjetio glavna sjedišta radničkih stradanja. „Na istoku Londona, u kotarevima Poplar, Millwall; Greenwich, Deptford, Limehouse i Canning Town, nalazi se najmanje 15.000 radnika zajedno s porodicama u krajnje bijednom položaju; među njima je preko 3.000 kvalificiranih zanatlija. Njihovi rezervni fondovi su iscrpeni uslijed nezaposlenosti od šest i osam mjeseci... Stajalo me je mnogo muke da se probijem do vrata workhouse-a (u Poplaru), jer su bila opsjednuta od jedne izglednije gomile. Ona je čekala na hljebane kupone, ali još ne bijaše vrijeme za njihovo izdavanje. Dvorište je četverouglasto, a unaokolo duž zidova ima nadstrešnica. U sredini dvorišta pokrivahu pločnik guste gomile snijega. Ovdje su pojedina mjestašca odijeljena pleterom od vrbe, nalik na torove, i tu ljudi rade kad je lijepo vrijeme. Na dan moje posjete torovi su bili tako zameteni snijegom, da u njima nitko nije mogao sjediti. Ali su ljudi pod zaštitom streha bili zaposleni tucanjem kamena za pločnik. Svaki je sjedio na ovoj kamenoj kocki i udarao teškim čekićem po zamrzlom granitu dok ne bi natučao 5 bushela. Time bi završio svoj dnevni posao za koji prima 3 penca (30 para) i hljebnii kupon. U drugom dijelu dvorišta bila je jedna rasklimatana drvena stražara. Otvorivši vrata, zatekosmo tu puno muškaraca, oslonjenih leđima jedni na druge da bi se zagrijali. Oni su češljali lađarska užeta i prepirali se tko od njih može najduže raditi s najmanje hrane; izdržljivost je bila point d'honneur [pitanje časti]. Samo u ovom workhouse-u primalo je potporu 7.000 ljudi, među kojima i nekoliko stotina koji su prije 6 ili 8 mjeseci zasluživali najveće najamnine kvalificiranog rada u ovoj zemlji. Njihov broj bio bi dvaput veći, kad ne bi bilo toliko mnogo njih koji, kad sasvim istroše svoju novčanu rezervu, ipak bježe od župne pomoći sve dok imaju makar čega za zalaganje... Izišavši iz workhouse-a, prošao sam ulicama Poplara u kojima su kuće većinom jednokatne. Vodio me je jedan član odbora za nezaposlene. U kući u koju smo ušli našli smo nekog željezarskog radnika, koji je 27 nedjelja bez posla. Tog čovjeka sam zatekao kako sa cijelom porodicom sjedi u zadnjoj sobi. U njoj je još bilo ostalo nešto namještaja, a bilo je i naloženo. To je bilo nužno da bi se zaštitile od hladnoće bosc noge dječice, jer je dan bio opako hladan. Na jednom tanjuru nasuprot vatri stajala je izvjesna količina kućine, koju su žena i djeca češljali da bi dobili hljeb iz workhouse-a. Muž je radio u jednom od gore opisanih dvorišta za hljebnii kupon i 3 penca na dan. Sad je došao kući na ručak, jako gladan kao što nam reče s gorkim

osmijehom, a ručak mu se sastojao od nekoliko krišaka hljeba namazanih mašću i šalice čaja bez mlijeka... Slijedeća vrata na koja smo zakucali otvorila nam je žena srednjih godina, koja nas, ne govoreći ni riječi, uvede u malu stražnju sobu gdje je cijela njena porodica sjedila šuteći, s pogledima uprtim u vatru koja se brzo gasila. Ovi ljudi i njihova mala soba bili su utonuli u takvu prazninu i beznadnost, da ne želim više vidjeti nešto slično. „Ništa nisu zaradili, gospodine”, rekla je žena pokazujući svoje sinove, „ništa za 26 nedjelja, a sav naš novac smo potrošili, sav novac koji smo ja i otac u bolja vremena ostavili na stranu uobražavajući da će nam pomoći da preguramo zla vremena. Eto, vidite”, uzviknu ona gotovo bijesno, pokazujući uložnu knjižicu sa svima njenim pravilnim potvrđama o uplati i isplati, tako da smo mogli vidjeti kako je mali imetak počeo s prvim ulogom od 5 šil., kako je postupno narastao na 20 f. st., a onda se opet rastopio, od funti na šilinge, dok posljednja zabilješka nije knjižicu učinila bezvrijednom kao komad čistog papira. Ova porodica je dobijala iz workhouse-a svaki dan samo jedan mršav objed... Zatim posjetismo ženu nekog Irca, koji je prije radio na brodogradilištima. Zatekosmo je bolesnu zbog oskudice u hrani; ležala je na slamnjači u svojim haljinama, pokrivena komadom čilima, jer je sva posteljina bila založena. Jadna djeca su je negovala, a izgledala su tako kao da je, naprotiv, njima nužna materina njega. Devetnaest nedjelja prinudne besposlice srozaše je do tog stepena, i dok nam je pričala historiju gorke prošlosti, jecala je kao da je izgubila svaku nadu u bolju budućnost... Kad iziđosmo iz te kuće, pritrča nam jedan mlad čovjek moleći nas da svratimo u njegovu kuću i vidimo može li se za njega što učiniti. Sve što nam je on mogao pokazati bila je mlada žena, dva lijepa djeteta, gomila založnica i potpuno gola soba.”

O strašnim posljedicama krize od 1866. posvjedočit će slijedeći izvod iz jednog torijevskog lista. Čitalac mora imati u vidu da Eastend (Istend), istočni dio Londona, o kome se ovdje radi, nije samo kraj radnika zaposlenih u gradilištima željeznih brodova spomenutih u tekstu glave, nego i t. zv. „kućnih radnika”, koji su uvijek plaćeni ispod minimuma. „U jednom dijelu grada odigrao se jučer jezovit prizor. Ma da hiljade nezaposlenih ljudi Eastenda nisu paradirale u masi sa svojim crnim zastavama žalosti, ipak je ljudska bujica činila dovoljno dubok utisak. Sjetimo se kakve su patnje toga stanovništva. Ono umire od gladi. To je jednostavna i užasna činjenica. Ima ih 40.000... U našem prisustvu, u jednom kraju ove divne

prijestolnice, uz samu najogromniju akumulaciju bogatstva koju je svijet ikad vidio, tu u neposrednoj blizini, 40.000 ljudi umire od gladi bez pomoći! Te hiljade upadaju sada i u druge četvrti; te hiljade, koje su uvijek bile polugladne, dovikuju nam svoj bol da ga čujemo mi, da ga čuje nebo, pričaju nam o svojim stanovima koje je bijeda pogodila, i o tome da im je nemoguće naći rada, a da je beskorisno da prose. Oni članovi općine koji su obavezni plaćati sirotinjski porez, i sami su uslijed prevelikih zahtjeva župe dovedeni na rub pauperizma.” („*Standard*” od 5. aprila 1866.)

Budući da je kod engleskih kapitalista u modi da Belgiju prikazuju kao radnički raj, jer tamo „sloboda rada”, ili drugim riječima sloboda kapitala, nije skućavana ni despotizmom trade-uniona ni tvorničkim zakonima, kazat ćemo neku riječ o „sreći” belgijskog radnika. Sigurno da nitko nije bio dublje posvećen u misterije te sreće od pokojnog g. *Ducpétiauxa* (Dikpetioa), generalnog inspektora belgijskih tamnica i dobro-tvornih ustanova i člana centralne komisije za belgijsku statistiku. Uzet ćemo njegovo djelo: *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique*, Bruxelles 1855. Između ostaloga nalazimo tu i jednu normalnu belgijsku radničku porodicu čije je godišnje primanje i izdavanje izračunato prema veoma točnim podacima i čija se prehrana onda upoređuje s prehranom vojnika, mornara i osuđenika. Porodica se „sastoji od oca, matere i četiri djeteta”. Od ovih 6 osoba „mogu 4 biti korisno zaposlene preko cijele godine”; pretpostavlja se „da među njima nema ni bolesnih ni za rad nesposobnih”, da ne postoje „ni izdaci u religiozne, moralne i intelektualne svrhe, izuzevši neznatni izdatak za klecala u crkvi”, niti „uplate u štedionice ili blagajne za potporu u starosti”, niti „luksuznih ili drugih kakvih suvišnih troškova”. Ipak otac i najstariji sin treba da puše duhan i da mogu nedjeljom ići u krčmu, za što im se daje čitavih 86 centima nedjeljno. „Iz cjelokupne klasifikacije najamnina, što ih primaju radnici raznih poslovnih grana, izlazi... da je najviša prosječna dnevna najamnina 1,56 fr. za odrasle muškarce, 89 centima za žene, 56 centima za dječake i 55 centima za djevojke. Po ovakvom računu iznio bi godišnji prihod porodice najviše 1.068 franaka... Za kuću koju smo uzeli kao tipičnu uračunali smo sve prihode koji su mogući. Ali ako materi također uračunamo najamninu, onda se kućanstvo lišava njenog vodstva; tko će se brinuti o kući, tko o maloj djeci? Tko da kuha, pere, krpa? Ovo pitanje stoji svaki dan pred radnicima.”

Prema tome porodični budžet izgleda ovako:

Otac	300 radnih dana po fr. 1,56 fr.	468
Mati	300 " " " "	0,89 " 267
Najstariji sin	300 " " " "	0,56 " 168
Najstarija kći	300 " " " "	0,55 " 165

Svega fr. 1.068

Godišnji izdaci porodice i njen *deficit* iznosili bi, ako bi se radnik hranio kao:

Mornar . . .	fr. 1.828 deficit fr. 760
Vojnik . . .	" 1.473 " " 405
Osuđenik . .	" 1.112 " " 44

„Vidi se da malo koja radnička porodica može sebi pribaviti hranu osuđenika, a kamoli hranu mornara ili vojnika. Od 1847. do 1849. stajao je u Belgiji svaki osuđenik 63 centima dnevno, 13 centima više no što iznosi radnikovo izdržavanje. Administrativni i nadzorni troškovi izravnavaju se time što osuđenik ne plaća stanarinu... Ali kako veliki broj, možemo reći velika većina radnika, uspijeva živjeti u još bjednijim prilikama? Tako što se postiže sredstvima koja su samo radniku poznata: otkidajući od svakodnevnog obroka, jedući ražen hljeb mjesto pšeničnog, jedući manje ili nimalo mesa, a isto je i s maslacem i začinima; zatim trpajući porodicu u 1 ili 2 sobe, gdje mladići i djevojke zajedno spavaju, često na istoj slamarici; štedeći na odijelu, na rublju, na sredstvima za održavanje čistoće; zatim odričući se svakog zadovoljstva koje pruža nedjelja, jednom riječi odlučujući se na najbolnije oskudijevanje. Kad se već jednom dospije do ove krajnje granice, onda i najmanje poskupljenje životnih namirnica, najmanji zastoj u radu ili bolest uvećavaju radnikovu bijedu i potpuno ga upropašćuju. Dugovi se gomilaju, kredit mu se otkazuje, najnužniji namještaj i odjeća putuje u založnu banku, i naposljetku porodica moli za upis u sirotinjski spisak.”¹³⁷ I doista u ovom „raju kapitalista” posljedica i najmanje promjene u cijeni najpotrebnijih životnih namirnica jest i promjena u broju smrtnih slučajeva i zločina! (Vidi manifest Maatschappij [društva]: *De Vlamingen Vooruit!*, Bruxelles 1860., str. 15., 16.). Cijela Belgija ima 930.000 porodica; od toga je, po službenoj statistici, 90.000 bogatih (birača) = 450.000 osoba; 390.000 porodica spadaju u sitnu srednju klasu, u gradu i na selu, i veliki njen dio stalno pada u proletarijat = 1,950.000

¹³⁷ Ducpétiaux: *Budgets économiques etc.*, str. 151., 154., 155. [156.].

osoba. Naposljetku 450.000 radničkih porodica = 2,250.000 osoba, od kojih *porodice koje služe za primjer* uživaju onu sreću koju je Ducpétiaux opisao. Od 450.000 radničkih porodica nalazi se preko 200.000 na sirotinjskom spisku.

e) Britanski poljoprivredni proletarijat

Antagonistički karakter kapitalističke proizvodnje i akumulacije nigdje se ne potvrđuje *brutalnije* nego u *napretku engleske zemljoradnje* (uključujući i stočarstvo) i u *nazadovanju engleskog poljoprivrednog radnika*. Prije no što prijedem na njegov *sadašnji* položaj, da bacimo jedan pogled unazad. Moderna poljoprivreda Engleske datira od sredine 18. vijeka, ma da je prevrat u odnosima zemljišnog vlasništva koji je bio polazna osnova za promjenljivi način proizvodnje, mnogo ranijeg datuma.

Ako uzmemo podatke Artura Young-a (Janga), točnog promatrača, a inače površnog mislioca, o poljoprivrednom radniku iz 1771. g., vidjet ćemo da je njegova uloga bijedna kad je uporedimo s ulogom njegova prethodnika iz kraja 14. vijeka, „kad je mogao da živi u izobilju i da *akumulira bogatstvo*”,¹³⁸ a da i ne spominjemo 15. vijek, „zlatni vijek engleskih radnika u gradu i na selu”. Ali nije nužno da idemo tako daleko u prošlost. U jednom veoma sadržajnom spisu od 1777. g. čitamo ovo: „Krupni zakupnik gotovo se podigao na stepen plemića, dok je jadni poljoprivredni radnik gotovo zgažen... Nesretni njegov položaj vidi se jasno kad njegove današnje prilike uporedimo s prilikama od prije 40 godina... Zemljovlasnici i zakupnici rade složno na podjarmljivanju radnika”.¹³⁹ Zatim se potanko dokazuje da je od 1737. do 1777. realna najamnina na selu pala gotovo za četvrtinu ili 25%. „Moderna politika”, piše u isto vrijeme dr. Richard Price (Ričard Prajs), „favorizira više narodne klase; posljedica toga bit će da će se prije ili kasnije cijela kraljevina sastojati samo od gentlemena i prosjaka, od velikaša i robova.”¹⁴⁰

¹³⁸ James E. Th. Rogers (prof. političke ekonomije, oxfordskog univerziteta): *A History of Agriculture and Prices in England*. Oxford 1866., sv. I., str. 690. Ovo marljivo izrađeno djelo obuhvaća u dva dosad izašla sveska samo period od 1259. do 1400. g. U drugom svesku isključivo je statistički materijal. Ovo je prva autentična „History of prices” [historija cijena] koju imamo za ono doba.

¹³⁹ *Reasons for the late Increase of the Poor Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions*. London 1777., str. 5., 11.

¹⁴⁰ Dr. Richard Price: *Observations on Reversionary Payments*, 6th ed. By M. Morgan. London 1803., sv. II., str. 158., 159. Na strani 159. kaže

Pa ipak je položaj engleskog poljoprivrednog radnika od 1770. do 1780., kako u pogledu njegovih stambenih prilika i prehrane, tako i njegove samosvijesti, njegovih razonodjenja i t. d., pravi *ideal* koji kasnije nikad nije dostignut. Njegova prosječna najamnina, izražena u pintama pšenice, iznosila je od 1770. do 1771. g. 90 pinta, u *Edenovo* vrijeme (1797.) samo 65, a 1808. g. 60.¹⁴¹

Kakvo je bilo stanje poljoprivrednih radnika krajem *antijakobinskog rata*, za čije vrijeme su se zemljovlasnici, zakupnici, tvorničari, trgovci, bankari, burzanski kurjaci, vojni liferanti i t. d. tako izvanredno obogatili, već smo prije naznačili. *Nominalna* nadnica bila se popela dijelom uslijed pada vrijednosti novčanica, dijelom uslijed poskupljivanja najnužnijih životnih namirnica, nastalog nezavisno od devalvacije novčanica. Ali se stvarno kretanje najamnine može sasvim jednostavno utvrditi, ne pribjegavajući pojedinostima koje ovdje nisu na mjestu. Sirotinjski zakon i sirotinjska uprava bili su isti 1795. i 1814. g. Sjećamo se kako je taj zakon proveden na selu: župe su u obliku milostinje dopunjavale nominalnu najamninu do sume koja je bila nužna za golo radnikovo životarenje. Odnos između *najamnine* koju je *plaćao* zakupnik i *deficita u najamnini* koji je pokrivala župa pokazuje nam, prvo, da je najamnina oborena *ispod* njena minimuma, a drugo, u kome je stepenu poljoprivredni radnik bio sastavljen od najamnog radnika i paupera, odnosno u kome je stepenu bio pretvoren u kmeta svoje župe.

Izabrat ćemo jednu grofoviju koja predstavlja prosječni odnos svih drugih grofovija. Godine 1795. iznosila je prosječna nedjeljna najamnina u Northamptonshire-u 7 šil. i 6 penca, *ukupni* godišnji *izdaci* jedne porodice od 6 članova 36 f. st., 12 šil. i 5 penca, njen *cjelokupni primitak* 29 f. st. i 18 šil., a *deficit* koji je župa pokrivala 6 f. st., 14 šil. i 5 penca. U istoj grofoviji iznosila je 1814. g. nedjeljna najamnina 12 šil. i 2 penca, *sav* godišnji *rashod* jedne porodice od 5 osoba 54 f. st., 18 šil. i 4 penca, *sav* njen *primitak* 36 f. st. i 2 šil., a *deficit* koji je pokrivala župa 18 f. st., 16 šil. i 4 penca,¹⁴² 1795. g. deficit

Price: „*Nominalna* cijena radnog dana danas je samo oko 4 ili u najboljem slučaju 5 puta veća nego 1514. god. Ali je cijena žita veća za 7 puta, a mesa i odijela oko 15 puta. Znači da je cijena rada tako mnogo zaostala za povećanjem troškova održavanja, da ona danas ne iznosi ni *polovinu* nekadanje cijene, ako je uporedimo s tim izdacima.

¹⁴¹ Barton: *Observations etc.*, str. 26. Za kraj osamnaestog vijeka uporedi Eden: *The State of the Poor*.

¹⁴² Parry: *The Question etc.*, str. 86.

je iznosio manje od četvrtine najamnine, 1814. g. preko polovine. Po sebi se razumije da je pod takvim okolnostima 1814. g. bilo nestalo i ono malo udobnosti na koje je još Eden nailazio u cottage-ima poljoprivrednih radnika.¹⁴³ Od toga vremena je, među svima životinjama koje zakupnik drži, radnik, taj „instrumentum vocale“ [oruđe koje govori], najviše isisavan, najgore hranjen i s njim se najgore postupa.

Ovakvo stanje stvari mirno je trajalo dalje, dok „swing-ustanci“ od 1830. nisu nama (t. j. vladajućim klasama) na svjetlosti zapaljenih hambara otkrili da bijeda i mračno buntovničko nezadovoljstvo plamti pod površinom poljoprivredne Engleske istom divljinom kao ispod industrijske.¹⁴⁴ *Sadler* (Sedler) je tada u Donjem domu krstio poljoprivredne radnike „bijelim robovima“ („white slaves“), a neki biskup ponovio je te riječi u Gornjem domu. Najznačajniji engleski ekonomist onoga perioda *E. G. Wakefield* (E. Dž. Vekfild), kaže: „Poljoprivredni radnik južne Engleske nije ni rob ni slobodan čovjek, on je pauper.“¹⁴⁵

Vrijeme neposredno pred ukidanje žitnih zakona bacilo je novu svjetlost na položaj poljoprivrednih radnika. S jedne strane, u interesu buržoaskih agitatora bilo je da dokažu kako ti zaštitni zakoni slabo zaštićuju pravog proizvođača žita. S druge strane, industrijska buržoazija pjenila se od bijesa zbog osude kojom su aristokrati zemljoposjednici osuđivali stanje u industriji, zbog izvještačene simpatije ovih od srži pokvarenih, bezdušnih i otmjenih besposličara prema stradanjima tvorničkog radnika i zbog njihove „diplomatske revnosti“ za tvorničko zakonodavstvo. Stara engleska poslovice kaže: kad se dva lopova počupaju za perčin, mora ispasti nešto korisno. I doista, bučna i strasna prepirka dviju frakcija vladajuće klase o tome koja radnika bestidnije eksploatira, pomogla je da se istina otkrije i lijevo i desno. *Grof Shaftesbury* (Šazberi), prije *lord Ashley* (Ešli), bio je vođa aristokrata u njihovoj filantropskoj vojni protiv tvorničara. Zbog toga je on 1844. do 1845. bio liberalskom *Morning Chronicle-u* omiljena tema za otkrića o položaju poljoprivrednih radnika. Taj list, u ono vrijeme najznačajniji organ liberala, posla u poljoprivredne kotareve

¹⁴³ Isto, str. 213.

* Ovi ustanci nazvani su tako, jer su prijeteća pisma, koja su dobivali nabavljači vršaćih strojeva, obično nosila potpis „Kapetan Swing“.

— *Prev.*

¹⁴⁴ S. Laing: *National Distress*, 1844., str. 62.

¹⁴⁵ *England and America*. London 1833., sv. I., str. 47.

vlastite komesare, koji se nikako nisu zadovoljavali općim opisima i statistikom, nego su objavljivali kako *imena* ispitivanih radničkih porodica, tako i njihovih gospodara. Slijedeća tabela¹⁴⁶ pokazuje najamnine plaćane u tri sela u susjedstvu Blanforda (Blenforda), Wimbourne-a (Vimborna) i Poole-a (Pula). Ta sela su vlasništvo g. Bankesa (Benkesa) i *grofa Shaftesbury-a*. Čitalac će zapaziti da ovaj papa „low church”-a [punitanaca], ova glava engleskih pijetista, kao i njegov subrat Bankes, i od onih psećih najamnina svojih radnika trpa jedan znatan dio ponovo u džep pod izgovorom stanarine.

Djeca	Broj članova porodice	Nedjeljna najamnina muževa	Nedjeljna najamnina djece	Nedjeljni dohodak cijele porodice	Nedjeljna stanarina za kuću	Cjelokupna nedjeljna najamnina po odbitku stanarine	Nedjeljna najamnina na 1 glavu
a	b	c	d	e	f	g	h
Prvo selo							
2	4	8 šil.	—	8 šil.	2 šil.	6 šil.	1 šil. i 6 p.
3	5	8 „	—	8 „	1 „ i 6 p.	6 „ i 6 p.	1 „ i 3 1/2 „
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ i 9 „
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ i 9 „
6	8	7 „	1 šil. do 1 šil. i 6 p.	10 „ i 6 p.	2 „	8 „ i 6 p.	1 „ i 1 1/4 „
3	5	7 „	1—2 šil.	7 „	1 „ i 4 p.	5 „ i 8 p.	1 „ i 1 1/2 „
Drugo selo							
6	8	7 šil.	1 šil. do 1 šil. i 6 p.	10 šil.	1 šil. i 6 p.	8 šil. i 6 p.	1 šil. i 3/4 p.
6	8	7 „	1 „ do 1 „ i 6 „	7 „	1 „ i 3 1/2 „	5 „ i 8 1/2 „	— „ i 8 1/2 „
8	10	7 „	—	7 „	1 „ i 3 1/2 „	5 „ i 8 1/2 „	— „ i 7 „
4	6	7 „	—	7 „	1 „ i 6 1/2 „	5 „ i 5 1/2 „	— „ i 11 „
3	5	7 „	—	7 „	1 „ i 6 1/2 „	5 „ i 5 1/2 „	1 „ i 11 „
Treće selo							
4	6	7 šil.	—	7 šil.	1 šil.	6 šil.	1 šil.
3	5	7 „	1 šil. do 2 šil.	11 „ i 6 p.	— „ 10 p.	10 „ i 8 p.	2 „ i 1 1/2 p.
0	2	5 „	1 „ do 2 „ i 6 p.	5 „	1 „	4 „	2 „ —

Ukidanje žitnih zakona silno je pokrenulo englesku zemljoradnju. Ova epoha obilježena je isušivanjima u najvećem razmjeru,¹⁴⁷ novim sistemom stajskoga hranjenja i umjetnog

¹⁴⁶ *London Economist* od 29. marta 1845., str. 290.

¹⁴⁷ Veleposjednička aristokracija uzimala je čak i u te svrhe *kapitale iz državne kase*, naravno putem parlamenta, s veoma niskim kamata; zakupnici imaju da joj plate dvaput veće.

gajenja krme, uvođenjem mehaničkih aparata za đubrenje, novim načinom obrađivanja ilovače, povećanom upotrebom mineralnih gnojiva, primjenom parnog stroja i svakojakih novih radnih strojeva i t. d., i uopće intenzivnijom kulturom. Predsjednik Kraljevskog poljoprivrednog društva, g. Pusey (Pjuzi), tvrdi da su se (relativni) troškovi obrađivanja gotovo prepолоvili uslijed uvođenja nove mašinerije. S druge strane, pozitivni prinos zemljišta brzo se popeo. Osnovni uslov nove metode bio je veći predujam kapitala po acre-u, pa dakle i ubrzano koncentriranje zakupština.¹⁴⁸ Ujedno se površina obrađenog zemljišta povećala: od 1846. do 1856. za 464.119 acre-a, a da i ne govorimo o velikim površinama istočnih grofovija, koje su od zabrana za kuniće i mršavih pašnjaka kao čarolijom pretvorene u bogate njive. Čitalac već zna da je u isto vrijeme opao cjelokupni broj osoba zaposlenih u poljoprivredi. Što se tiče *pravih poljskih radnika*, oba spola i svih godina, njihov broj od 1,241.269 u g. 1851. spao je na 1,163.227 u 1861. g.¹⁴⁹ I kad zbog toga šef engleske državne statistike s pravom izjavljuje da: „Uvećanje broja zakupnika i poljoprivrednih radnika od 1801. g. naovamo ne stoji ni u kakvom razmjeru prema uvećanju poljoprivrednog proizvoda”,¹⁵⁰ onda ova nerazmjernost još više važi za posljednji period, u kome je *pozitivno opadanje poljoprivrednog stanovništva* išlo ruku pod ruku s uvećanjem obrađene površine, s intenzivnijom kulturom, nečuvenom akumulacijom kapitala pripojenog zemljištu i posvećenog njegovu obrađivanju, s povećanjem zemljišnog prinosa kome nema ravnog u historiji engleske poljoprivrede, s ogromnim rentama zemljoposjednika i s bujanjem bogatstva kapitalističkog zakupnika. Uzmemo li ovo zajedno s neprekidno brzim uvećanjem gradskog tržišta i širenjem vladavine slobodne trgovine, onda je poljoprivredni radnik post tot disci-

¹⁴⁸ Opadanje broja srednjih zakupnika naročito se vidi iz rubrika popisa, u kojima se spominje: „Zakupnikov sin, unuk, brat, nećak, kći, unuka, sestra, nećaka”, ukoliko sve članovi porodice samog zakupnika, koji ih zapošljava kod sebe. U tim rubrikama je 1851. g. bilo 216.851 osoba, a 1861. samo 176.151. Od 1851. do 1871. smanjio se u Engleskoj broj zakupnika ispod 20 acre-a za više od 900; zakupštine od 50 do 75 acre-a pale su od 8.253 na 6.370; slično je kod svih zakupština ispod 100 acre-a. Nasuprot tome, u toku tih istih 20 godina broj velikih zakupština uvećao se; zakupštine od 300 do 500 acre-a popele su se od 7.771 na 8.410, zakupštine od preko 500 acre-a od 2.755 na 3.914, zakupštine od preko 1.000 acre-a od 492 na 582.

¹⁴⁹ Broj ovčara porastao je od 12.517 na 25.559.

¹⁵⁰ *Census etc.*, sv. III., str. 36.

mina rerum [poslije tolikih lutanja] najzad bio doveden u položaj koji ga je *secundum artem* [po teoriji] morao učiniti ludim od sreće.

Protivno tome došao je profesor Rogers do rezultata da se položaj današnjeg engleskog poljoprivrednog radnika, ako ga uporedimo samo s položajem njegova prethodnika iz perioda od 1770. do 1780., a da i ne spominjemo njegova prethodnika iz druge polovine 14. vijeka i iz 15. vijeka, izvanredno pogoršao i da je „ponovo postao kmet”, i to loše hranjen i loše nastanjen kmet.¹⁵¹ U svom epohalnom izvještaju o stanovanju poljoprivrednih radnika kaže dr. Julian Hunter: „Troškovi održavanja hinda (hajnda) („hind” je ime davano poljoprivrednim radnicima u doba kmetstva) procijenjeni su prema najnižoj mogućoj sumi od koje može živjeti... njegova najamnina i stan nisu izračunati prema profitu koji se iz njega istjeruje. U zakupnikovim proračunima on je nula...¹⁵² Njegove životne namirnice tretiraju se uvijek kao neka stalna količina.”¹⁵³ „Što se tiče ma kakvog daljeg snižavanja njegova dohotka, on može kazati: nihil habeo, nihil curo (nemam ništa i ne brinem se ni za šta). On se ne plaši za budućnost, jer raspolaže isključivo onim što je neophodno za njegovu egzistenciju. On je dospio do nulte točke, od koje zakupnik počinje računati. Ma što da dođe, on nema udjela ni u sreći, a ni u nesreći.”¹⁵⁴

Godine 1863. izvršena je anketa o prehrani i zaposlenju zločinaca osuđenih na progonstvo u kakvu kaznenu koloniju ili na prinudni rad. Rezultati su iznijeti u dvjema debelim Plavim knjigama. Tamo se između ostalog kaže: „Brižljivo poređenje prehrane zločinaca u engleskim kaznenim zavodima s prehranom paupera u workhouse-ima i slobodnih poljoprivrednih radnika iste zemlje neosporno pokazuje da se prvi hrane daleko bolje nego posljednje dvije kategorije”,¹⁵⁵ dok je „količina rada, koja se traži od osuđenoga na prinudni rad,

¹⁵¹ Rogers: *A history of Agriculture etc.*, sv. I., str. 693. „The peasant has again become a serf.” Isto, str. 10. Gosp. Rogers pripada liberalnoj školi, lični prijatelj je Cobdena i Brighta, dakle nije neki „laudator temporis acti” [netko tko hvali staro dobro vrijeme].

¹⁵² *PHR*, VII., 1865., str. 242. Zato nije ništa neobično da izdavač stana podigne radniku najamninu čim čuje da ovaj nešto više zaraduje ili da zakupnik obori radniku nadnicu „zato što je njegova žena našla zaposlenje”. (Isto.)

¹⁵³ Isto, str. 135.

¹⁵⁴ Isto, str. 134.

¹⁵⁵ *Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude*. London 1863., str. 42., 50.

otprilike upola manja od one koju obavlja običan poljoprivredni radnik".¹⁵⁶ Da navedemo i nekoliko karakterističnih iskaza svjedoka. John Smith, upravnik kaznionice u Edinburghu, saslušanje br. 5.056: „Hrana u engleskim kaznenim zavodima mnogo je bolja od hrane običnih poljoprivrednih radnika.” Br. 5.057: „Činjenica je da obični poljoprivredni radnici Škotske veoma rijetko dobiju bilo kakvog mesa.” Br. 3.047: „Da li vam je poznat bilo kakav razlog radi kojega je potrebno hraniti zločince mnogo bolje („much better”) nego obične poljoprivredne radnike? — Nije nikakav.” Br. 3.048: „Smatrate li za umjesno da se učine novi eksperimenti u cilju da se hrana osuđenih na prinudni rad približi hrani slobodnih poljoprivrednih radnika?”¹⁵⁷ Na drugom mjestu kaže se tamo: „Poljoprivredni radnik mogao bi reći: Moj rad je težak, a nemam dosta da jedem. Kad sam bio u kaznionici, nisam radio tako teško, a imao sam obilno hrane, i zato je za mene bolje ležati na robiji nego biti na slobodi.”¹⁵⁸ Iz tabela koje su priložene uz prvi svezak toga izvještaja sastavljen je slijedeći uporedni pregled:

Nedjeljni iznos hrane^{158a}

	Sastojci koji sadrže dušika	Sastojci bez dušika	Mineralni sastojci	Ukupan zbroj
	u n č a			
Zločinac u kaznenom zatvoru u Portlandu . . .	28,95	150,06	4,68	183,69
Mornar kraljevske mornarice	29,63	152,91	4,52	187,06
Vojnik	25,55	114,49	3,94	143,98
Kolar (radnik)	24,53	162,06	4,23	190,82
Slagar	21,24	100,83	3,12	125,19
Poljoprivredni radnik . .	17,73	118,06	3,29	139,08

Opći rezultat rada liječničke anketne komisije od 1863. o stanju prehrane lošije hranjenih narodnih klasa čitaocu je već poznat. On se sjeća da hrana jednog velikog dijela porodica poljoprivrednih radnika stoji ispod *minimuma* „za obranu od bolesti koje dolaze od gladi”. Ovo je osobito slučaj u čisto poljoprivrednim kotarevima Cornwalla, Devona, Somerseta, Wiltsa, Stafforda, Oxforda, Berkisa i Hertsa.

¹⁵⁶ Isto, str. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁵⁷ *Report of the Commissioners etc.*, sv. II., Evidence.

¹⁵⁸ Isto, sv. I., Appendix, str. 280.

^{158a} Isto, str. 274., 275.

„Hrana koju dobija sâm poljoprivredni radnik”, veli *dr. Simon*, „veća je no što pokazuje prosječna količina, jer on dobija mnogo veći, za njegov rad neophodno potreban dio životnih namirnica, nego ostali članovi njegove porodice; u siromašnijim kotarevima gotovo samo meso ili slaninu. Količina hrane koja dolazi na ženu, a također i na djecu u doba njihova brzog rastenja, u mnogim je slučajevima, i to gotovo u *svima grofovijama*, oskudna, osobito u dušiku.”¹⁵⁹

Sluge i sluškinje, koji stanuju kod samog zakupnika, hranjeni su dobro. Njihov broj spao je od 288.277 u 1851. g. na 204.962 u 1861. g. „Rad ženâ u polju”, kaže *dr. Smith*, „ma kako inače bio štetan, pod sadašnjim okolnostima je od velike koristi po porodicu, jer joj donosi sredstva za obuvanje, odijevanje, plaćanje stanarine i time joj omogućava da se bolje hrani.”¹⁶⁰ Jedan od najčudnijih rezultata ove ankete bio je da se poljoprivredni radnik u Engleskoj mnogo gore hrani nego u drugim dijelovima Ujedinjene Kraljevine („is considerably the worst fed”), kao što pokazuje slijedeća tabela.

**Nedjeljna potrošnja ugljika i dušika
prosječnog poljoprivrednog radnika¹⁶¹**

	Ugljik granova	Dušik granova
Engleska	40 673	1 594
Wales	48 354	2 031
Škotska	48 980	2 348
Irska	43 366	2 434

¹⁵⁹ *PHR*, VI., 1863., str. 238., 249., 261., 262.

¹⁶⁰ Isto, str. 262.

¹⁶¹ Isto, str. 17. Engleski poljoprivredni radnik dobija mlijeka samo četvrtinu, a hljeba samo polovinu količine koju dobija irski. Da je stanje prehrane ovog posljednjega bolje, zapazio je još *A. Young* početkom 19. vijeka u svojem: *Tour in Ireland*. Razlog je naprosto u tome što je siromašni irski zakupnik nesravnjivo čovječniji od bogatog engleskog zakupnika. Što se tiče *Walesa*, navod u tekstu *ne* važi za njegov jugozapadni kraj. „Svi tamošnji liječnici slažu se u tome da povećanje smrtnosti od tuberkuloze, škrofula i t. d. biva intenzivnije s pogoršavanjem fizičkog stanja stanovništva, a ovo pogoršavanje svi pripisuju siromaštvu. Dnevno izdržavanje poljoprivrednog radnika tamo se cijeni na 5 penca; u mnogim kotarevima plaća zakupnik (i sam siromašan) još manje. Zalogaj usoljena mesa, isušenog toliko da je tvrdo kao mahagoni i da jedva zaslužuje mučni proces varenja, ili slanine, služi da se začini velika količina juhe od brašna i bijela luka, ili ječmene kaše, i iz dana u dan je to ručak poljoprivrednom radniku... Napredak industrije imao je za njega tu posljedicu da je u ovoj surovoj i vlažnoj klimi jeftini pamuk istisnuo

„Svaka strana izvještaja dr. Huntera”, kaže dr. Simon u svom službenom zdravstvenom izvještaju, „svjedoči o nedovoljnoj količini i bijednoj kakvoći stana našeg poljoprivrednog radnika. A već je mnogo godina kako njegov položaj u tome pogledu biva *sve gori*. Sada je njemu mnogo teže naći krov nad glavom, a ako ga nađe, on njegovim potrebama odgovara mnogo manje nego što je to možda *vjekovima* bilo. *Osobito je posljednjih 30 ili 20 godina* zlo brzo raslo, i *danas su* zemljoradnikove stambene prilike *žalosne u najvećem stepenu*. On je u ovoj stvari potpuno bespomoćan, osim ako oni *koje on svojim radom obogaćuje* ne smatraju vrijednim da prema njemu postupaju s izvjesnim obzirom iz sažaljenja. Da li će on naći stana na zemlji koju obrađuje, da li će taj stan biti

čvrsto sukno od domaće pređe, a „normalan” čaj jača pića... Pošto je duge čase bio izložen vjetru i kiši, vraća se zemljoradnik u svoju kolibu da sjedne kraj vatre od treseta ili od grudava napravljenih od ilovače i ugljenih otpadaka, s kojih se dižu oblaci ugljične i sumporne kiseline. Zidovi kolibe su od blata i kamenja, pod je ona gola zemlja koja je tu bila prije no što je koliba sagrađena, krov je gomila nevezane i raskiseljene slame. Svaka pukotina je začepljena da bi se sačuvala toplina, i u toj atmosferi davoljskog smrada, s blatnjavim podom pod nogama, često u mokrom odijelu, jedinom koje ima i koje se na njemu suši, večera on sa ženom i djetom. Akušeri, koji su morali u tim kolibama provesti jedan dio noći zbog porođaja, opisivali su kako su im noge tonule u blato poda, i kako su morali da u zidu, laki posao!, provrte rupu da bi sebi stvorili mali privatni izvor uzduha. Mnogobrojni svjedoci različitog položaja svjedoče da je *nedovoljno hranjeni* („underfed”) seljak svake noći izvržen ovim i drugim utjecajima škodljivim po zdravlje, i doista se ne oskudijeva u dokazima za rezultat: to je narod oslabljen i škrofulozan... Saopćenja župnih činovnika iz Caermarthenshire-a (Kermartenšira) i Cardiganshire-a (Kardigenšira) upadljivo pokazuju isto stanje. Uz ovo dolazi još jedna veća strahota, rasprostiranje idiotizma. A onda još i klimatske prilike. Osam do devet mjeseci godišnje duvaju žestoki jugozapadni vjetrovi u cijelom kraju, donoseći bujice koje se slijevaju osobito na zapadne obronke bregova. Drveće je rijetko osim na zaklonjenim mjestima; gdje su drveta nezaštićena, vjetar ih pretvara u nakaze, kolibe se podvlače pod kakvi zaravanak, često su i u kakvom klancu ili kamenolomu, na pašnjacima pak mogu živjeti samo najsitnije ovce i domaća rogata marva... Mladi ljudi iseljavaju se u istočne rudarske kotareve Glamorgan (Glamorgen) i Monmouth (Monmaut)... Caermarthenshire je rasadnik i invalidski dom rudarskog stanovništva... Stanovništvo mučno održava svoj broj. Tako u *Cardiganshire-u*:

	1851. g.	1861. g.
Muških	45.155	44.446
Ženskih	52.459	52.955
	97.614	97.401.”

(Izvještaj dr. Huntera u *PHR*, VII., 1864., London 1865., str. 498.—502. i dalje.)

ljudski ili svinjski, da li uz njega ima mali vrt, koji toliko olakšava pritisak bijede, ništa to ne zavisi od njegove gotovosti ili sposobnosti da plati odgovarajuću stanarinu, već od toga kako drugi budu izvoljeli činiti upotrebu od „prava da sa svojim vlasništvom čine što hoće”. Može neka zakupština biti ne znam kako velika, nema zakona koji bi propisivao da na njoj mora biti podignut određen broj radničkih stanova, a pogotovu ne pristojnih stanova; niti zakon osigurava radniku ikakvo pravo na tlo kojemu je njegov rad potreban koliko i kiša i sunce... Jedna spoljašnja okolnost baca protiv njega na tezulu još jedan veliki uteg... utjecaj sirotinjskog zakona s njegovim odredbama o naseljima i opterećenjem za sirotinjski porez.¹⁶² Pod njegovim utjecajem, svakoj župi je u novčanom interesu da broj u njoj *nastanjenih poljoprivrednih radnika svede na minimum*; jer, na nesreću, umjesto da radniku koji teško izdire i njegovoj porodici zajamči sigurnu i trajnu nezavisnost, *poljoprivredni rad vodi većinom, poslije dužeg ili kraćeg zaobilaženja, u pauperstvo*, u pauperstvo kome je radnik na cijelom tom putu tako blizu da ga svaka bolest i prolazna nezaposlenost smjesta nagoni da traži pomoć od župe; *i zato svako nastanjivanje poljoprivrednih radnika u nekoj župi očividno znači povećanje njenog sirotinjskog poreza*... Krupni zemljovlasnici¹⁶³ treba samo da odluče da na svojim dobrima ne će trpjeti radničke stanove i samim tim odmah se oslobodavaju od polovine odgovornosti za sirotinju. Da li su engleski ustav i zakon imali namjeru da tako daleko tjeraju s ovom vrstom bezuslovnog zemljišnog vlasništva, koje landlorda, koji „sa svojim vlasništvom čini što hoće”, osposobljava da s obrađivačima zemlje postupa kao sa strancima i da ih najuri sa svoga teritorija, pitanje je o kojem ja nisam nadležan diskutirati... Ova vlast najurivanja nije neka gola teorija. Ona se u praksi provodi u najvećem razmjeru. Ona je jedna od okolnosti od kojih zavise stambene prilike poljoprivrednog radnika... Koliko je zlo veliko, može se ocijeniti iz posljednjeg popisa, po kome je u toku posljednjih 10 godina u 821 kotaru Engleske *rušenje kuća uprkos pojačanju mjesne potražnje za njima* napredovalo tako da se stanovništvo, koje se 1861. g.

¹⁶² 1865. g. ovaj zakon je nešto ispravljen. Iskustvo će ubrzo pokazati da takav krpež ne pomaže.

¹⁶³ Radi boljeg razumijevanja daljeg teksta: *close villages* (zatvorena sela) zovu se ona čija je zemlja vlasništvo jednog ili nekolicine velikih landlordova; *open villages* (otvorena sela) jesu ona čija zemlja pripada mnogim sitnijim vlasnicima. U ovim posljednjim mjestima mogu građevni špekulanti podizati cottage-e i kuće za izdavanje.

spram 1851. g. uvećalo za $5\frac{1}{3}\%$, moralo da zgura u stambene prostorije smanjene za $4\frac{1}{2}\%$, pri čemu tu ne ubrajamo osobe koje su bile primorane da izgube mjesnu pripadnost (naime u župama u kojima su radile) ... Čim proces raseljavanja postigne svoj cilj, imamo kao rezultat, kaže dr. Hunter, *potemkinovo selo* (*show-village*) gdje su cottage-i svedeni na malen broj i gdje nitko ne smije živjeti osim ovčara, vrtlara i čuvara divljači, redovne posluge s kojom milostiva gospoštija postupa dobro, kao što je uobičajeno s poslugom.¹⁶⁴ Ali zemlju treba obrađivati, i mi vidimo da radnici koji na njoj rade ne sjede u kućama zemljovlasnika, već dolaze iz kakvog *otvorenog sela*, udaljenog možda tri milje, gdje su ih, poslije rušenja njihovih cottage-a u zatvorenim selima, primili mnogobrojni sitni kućevlasnici. Tamo gdje se stvari razvijaju u smjeru ovog rezultata, cottage-i pokazuju svojim bijednim izgledom na kakvu su sudbinu osuđeni. Ima ih na različnim stupnjevima prirodnog propadanja. Dokle god se sklonište ne raspadne, radniku se dopušta da plaća stanarinu i on je često vrlo sretan što mu je to moguće, čak i onda kad plaća *cijenu* kao za dobar stan. Ali nikakvog popravka, nikakvog dotjerivanja osim onog što može učiniti sam stanar, ubogi siromah. Pa kad se najzad u njemu više ne može stanovati, onda ima samo jedan srušen cottage više, a toliko i toliko sirotinjskog poreza manje. Dok tako krupni zemljoposjednici svaljuju sa sebe sirotinjski porez tjerajući stanovništvo sa svojih imanja, najbliži gradić ili otvoreno selo prihvaćaju izbačene radnike; kažem najbliži, ali to „najbliži” može biti tri ili četiri milje daleko od imanja na kome radnik ima svaki dan da izdire. *Tako se, kao da to nije ništa, njegovom radu dodaje i šest ili osam milja marširanja* radi zarade nasušnog hljeba. Svi poljski radovi što ih obavlja njegova žena i njegova djeca izvode se sada pod istim teškim okolnostima. I nije to sve zlo koje mu udaljenost donosi. Špekulanti kupuju u otvorenim selima sićušne komadiće zemlje i načičkavaju ih što gušće mogu s najjeftinijim mogućim *štračarama*. U tim bijednim stanovima, koji, čak i onda kad

¹⁶⁴ Takvo selo izgleda vrlo zgodno za pokazivanje, ali je isto tako nestvarno kao i sela što ih je Katarina II. vidjela prilikom puta na Krim. U posljednje vrijeme često se i ovčar istjeruje iz tih *show-villages*. Na pr. kod Market Harborougha (Harborua) nalazi se ovčarnica od oko 500 acre-a na kojoj je dovoljan rad samo *jednog* čovjeka. Da bi mu se skratili dugi marševi preko tih velikih polja, lijepih pašnjaka Leicestera i Northamptona, davan je ovčaru obično jedan cottage na majuru. Sada mu daju trinaesti šiling za stan, i on ga mora tražiti daleko, u otvorenom selu.

gledaju na otvoreno polje, imaju sva ona najužasnija obilježja najgorih gradskih stanova, guše se poljoprivredni radnici Engleske...¹⁶⁵ Samo ne smijemo s druge strane uobražavati da bar radnik, koji stanuje na zemljištu koje obrađuje, nalazi stan kakav po svom radu kao marljiv proizvođač radnik zaslužuje. Čak je i na kneževskim dobrima njegov cottage često do krajnosti mizeran. Ima landlordova koji misle da je za njihove radnike i porodice ovih dobra i staja, pa se ne libe ni toga da im na stanarini istjeraju što više gotova novca.¹⁶⁶ Prema tome zlu radnik stoji bespomoćan, čak i kad mu je stan kakva istrošena koliba s jednim odjeljenjem, bez ognjišta, bez nužnika, bez prozora koji se mogu otvoriti, bez vode osim iz jaraka,

¹⁶⁵ „Radničke kuće (u otvorenim selima, koja su naravno uvijek prepunjena) obično su poredane u redove, tako da zadnja strana stoji na krajnjoj ivici onog sićušnog komadića zemlje koji građevni špekulant naziva svojim. Zato svjetlost i uzduh ulaze samo s prednje strane.” (Izvjestaj dr. Huntera u *PHR*, VII., 1864., str. 135.) Vrlo često je seoski krčmar ili trgovac ujedno i izdavač stanova. U tom slučaju on postaje, pored zakupnika, drugi gospodar poljoprivrednog radnika. Radnik mu mora biti mušterija. Sa 10 šil. što ih dobija nedjeljno, i od kojih godišnje treba oduzeti 4 f. st. za stanarinu, on je obavezan kupiti određenu količinu čaja, šećera, brašna, sapuna, svijeća i piva, po cijeni koja se trgovcu sviđa.” (Isto, str. 134.) Ova otvorena sela ustvari su „kaznene kolonije” engleskog poljoprivrednog proletarijata. Mnogi cottage-i su prenoćišta kroz koja prolazi sav skitnički ološ okolice. Seoski radnik i njegova porodica, koji su često na doista čudan način i u najprijevratnijim okolnostima očuvali valjanost i čistoću karaktera, ovdje naprosto odlaze k vragu. Naravno, među otmjenim Shylock-ima (šajlocima) vlada moda da farizejski sležu ramenima nad građevnim špekulantima, nad sitnim vlasnicima i nad otvorenim mjestima. Oni vrlo dobro znaju da su se „otvorena mjesta” rodila u njihovim „zatvorenim i potemkinskim selima” i da bez njih ne bi mogla postojati. „Da nema sitnih imanja otvorenih mjesta, najveći dio poljoprivrednih radnika morao bi spavati pod drvećem imanja na kojima radi.” (Isto, str. 135.) Sistem „otvorenih” i „zatvorenih” sela postoji u svim grofovijama srednje Engleske i u čitavoj istočnoj Engleskoj.

¹⁶⁶ „Stanodavac (zakupnik ili landlord) obogaćuje se neposredno ili posredno radom čovjeka kome plaća 10 šilinga nedjeljno, a onda tome ubogom đavolu otkida opet 4 ili 5 f. st. godišnje stanarine, za kuću koja na otvorenom tržištu ne vrijedi više od 20 f. st. Ali se one održavaju na umjetnoj cijeni time što vlasnik ima silu da kaže: „Uzmi moju kuću ili se gubi pa traži gdje ćeš se smjestiti, a ja ti neću dati svjedodžbu o radu”... Ako neki čovjek želi da se popravi i da ide na kakvu prugu kao postavljač tračnica ili u kakvi kamenolom, opet će mu ta ista sila reći: „Radi za mene po ovu nisku najamninu, ili se seli za nedjelju dana; svoje svinjče, ako ga imaš, nosi sa sobom i gledaj šta ćeš istjerati od krumpira što raste u tvome vrtu.” Ali ako mu interes drukčije nalaže, onda će vlasnik (ili zakupnik) u takvim slučajevima ponekad radije podići stanarinu i time kazniti radnika što je dezertirao iz njegove službe.” (Dr. Hunter, isto, str. 132.)

bez vrta. A naši sanitarno-policijski zakoni (The Nuisances Removal Acts) mrtvo su slovo. Njihovo provođenje povjereno je upravo vlasnicima koji takve jazbine iznajmljuju... Ne smijemo se dati zavesti izuzetnim svjetlijim prizorima, niti zaboravljati koliko ogromno pretežu činjenice koje su ljaga engleske civilizacije. Stanje stvari mora biti doista užasno, kad su stručni promatrači, uprkos očevidnoj grozoti sadašnjih stanova, jednodušno došli do zaključka da je čak i ta opća mizernost stanova ipak mnogo manje zlo nego njihova čisto brojčana nedovoljnost. Već godinama je prenatrpanost u stanicama poljoprivrednih radnika predmet duboka žaljenja ne samo za osobe kojima je stalo do zdravlja, nego i za sve koji drže do uljudna i moralna života. Jer eto, uvijek nanovo i s tako jednolikim izrazima, da se to čini već stereotipno, podnosioci izvještaja o širenju zaraznih bolesti u poljoprivrednim kotarevima žale se na prenatrpanost po kućama kao na jedan uzrok zbog kojega potpuno propada svaki pokušaj da se zaustavi napredovanje epidemije kad ona već izbije. I uvijek nanovo dokazuju da ta zbijenost ukućana, koja tako silno ubrzava rasprostiranje zaraznih bolesti, dovodi uprkos zdravim utjecajima seoskog života i do izbijanja nezaraznih bolesti. A ljudi koji su to stanje otkrili ne šute ni o drugim zlima. Čak i tamo gdje su imali da govore samo o njegovanju zdravlja, bili su gotovo prisiljeni ući i u druge strane predmeta. Iznoseći dokaze koliko se često događa da odrasle osobe oba spola, u bračnim odnosima ili ne, čine jednu izmiješanu gomilu („huddled”) u tijesnim spavaonicama, njihovi izvještaji morali su izazvati uvjerenje da se pod opisanim okolnostima najgrublje vrijeđa osjećanje stida i pristojnosti, i da se *gotovo nužno uništava svaka moralnost*.¹⁶⁷ ... Na pr., u prilogu mom posljednjem izvještaju, a u svom izvještaju o izbijanju groznice u selu Wingu u Buckinghamshire-u, spominje dr. Ord kako je tamo došao jedan mlad čovjek iz Wingrave-a (Vingreva) s

¹⁶⁷ „Parovi mladih supružnika nisu zgodna škola za odraslu braću i sestre u istoj spavaćoj sobi; i ma da se primjeri ne smiju bilježiti, ipak imamo pred sobom dovoljno dostava koje opravdavaju što ćemo kazati da ženskog učesnika u zločinu rodoskrvrnjenja stiže teška paćenička sudbina, a često i smrt.” (Dr. Hunter, isto, str. 137.) Jedan seoski policijski činovnik, koji je mnoge godine proveo kao detektiv u najgorim londonskim četvrtima, kaže o djevojkama svoga sela: „Za vrijeme moga policijskog službovanja u Londonu nisam nikad ni u najgorim kvartovima vidio takvu grubu nemoralnost u mladim godinama, takvu drskost i bestidnost kao što je one imaju... Žive kao svinje, momci i djevojke, očevi i matere, sve to spava zajedno u istoj sobi.” (CEC, VI, 1867., Appendix, str. 77., br. 155.)

groznicom. Prvih dana spavao je s još 9 osoba u jednom odjeljenju. Za dvije nedjelje dobilo je groznicu više osoba, u toku od nekoliko nedjelja dobilo je groznicu 5 osoba od tih 9, a jedna je umrla! U isto vrijeme dobio sam sličan izvještaj i od dr. Harvey-a, liječnika Bolnice Sv. Đorđa, koji je po privatnoj praksi posjetio Wing u vrijeme zaraze: „Jedna mlada žena, bolesna od groznice, spavala je noću u istoj sobi s ocem, materom, svojim vanbračnim djetetom, s dva mlada čovjeka, svojom braćom, i sa dvije sestre, od kojih je svaka imala vanbračno dijete, u svemu 10 osoba. Nekoliko nedjelja prije ovoga spavalo je u toj sobi 13 djece.”¹⁶⁸

Dr. Hunter ispitivao je 5.375 cottage-a poljoprivrednih radnika, ne samo u čisto poljoprivrednim kotarevima, nego u svima grofovijama Engleske. Od tih 5.375 cottage-a imalo je 2.195 samo jednu spavaću sobu (koja je često i soba za stanovanje), 2.930 samo dvije, a 250 preko 2. Želim da čitaocu pružim kratku zbirku uzoraka iz dvanaest grofovija.

1. Bedfordshire.

Wrestlingworth: Spavaća soba otprilike 12 stopa dugačka, a 10 široka, ma da su mnoge i manje. Mala jednospratna koliba često je pomoću dasaka podijeljena na dvije spavaće sobe, često ima krevet i u kuhinji visokoj 5 stopa i 6 coli. Stanarina 3 funte sterlinga. Nužnike moraju graditi sami stanari, kućevlasnik daje samo rupu. Kad netko napravi nužnik, koristi se njime čitavo susjedstvo. Kuća u kojoj stanuje neka porodica Richardson nedostižne je ljepote. Njeni ožbukani zidovi naduveni su kao ženska suknja pri kniksu. Jedan kraj zabata iskrivio se napolje, drugi unutra, a na ovom je na nesreću stajao dimnjak, kriva cijev od ilovače i drveta, slična slonovoj surli. Dimnjak je bio poduprt dugačkom motkom da ne bi pao, prozori i vrata imaju oblik romba. Od 17 posjećenih kuća samo 4 imaju više od 1 spavaće sobe, i te 4 su prenatrpane. U jednoj od koliba (cots) sa samo jednom spavaćom sobom bilo je 3 odraslih i 3 djeteta, u drugoj bračni par sa šestoro djece i t. d.

Dunton: Visoke stanarine, od 4 do 5 f. st.; nedjeljna namjennina muškaraca 10 šil. Oni se nadaju da stanarinu istjeraju na taj način što cijela porodica plete slamu. Što je stanarina veća, to se više ljudi mora zbiti ujedno da bi je platili. 6 odraslih, koji sa 4 djece spavaju u 1 spavaćoj sobi, plaćaju za to 3 f. st. i 10 šil. Najjeftinija kuća u Duntonu (Dantonu),

¹⁶⁸ *PHR*, VII., 1864., str. 9.—14. i dalje.

s vanjske strane duga 15 stopa, a široka 10, izdata je za 3 f. st. Samo 1 od 14 posjećenih kuća ima 2 spavaće sobe. Nešto ispred sela jedna kuća, pred čijim vanjskim zidovima ukućani vrše nuždu, pet coli donjeg dijela vratâ iščezlo naprosto uslijed raspadanja, i tu rupu preko noći dovitljivo začepljuju ciglama i komadom hasure. Polovina prozora, zajedno sa staklom i okvirom, izgubila se netragom. Ovdje su, bez namještaja, ležale na gomili 3 odrasle osobe i 5 djece. Dunton nije gori od ostalog dijela Biggleswade Uniona (Biglsved-Juniona).

2. Berkshire.

Beenham: Juna 1864. živjeli su u 1 cotu (jednospratnom cottage-u) 1 čovjek, žena i 4 djece. Jedna kći dođe kući s posla sa šarlahom. Ona umre. Jedno dijete se razboli i umre. Kad je dr. Hunter bio pozvan, mati i jedno dijete ležahu od tifusa. Otac i jedno dijete spavahu izvan kuće, ali je izolaciju bilo teško osigurati, jer je rublje zaražene porodice ležalo na natrpanom trgu bijednoga sela čekajući da bude oprano. — Stanarina koju plaća H. 1 šiling nedjeljno; jedna jedina spavaća soba za roditelje i 6 djece. Jedna kuća, izdata za 8 penca (nedjeljno), dugačka 14 stopa i 6 coli, široka 7 stopa, kuhinja visoka 6 stopa; spavaća soba bez prozora, bez ognjišta, bez vrata, bez ikakvog otvora osim prema hodniku, bez vrta. Tu je prije kratkog vremena živio jedan čovjek s dvije odrasle kćeri i sinom koji je rastao; otac i sin spavahu u krevetu, djevojke na podu hodnika. Svaka je imala po jedno dijete dok je porodica ovdje živjela, ali je jedna otišla u workhouse da rodi i onda se vratila ovamo.

3. Buckinghamshire.

U 30 cottage-a — na 1.000 acre-a zemlje — živi oko 130 do 140 osoba. Župa Bradenham (Bredenhem) obuhvaća 1.000 acre-a zemlje; ona je 1851. g. imala 36 kuća sa 84 muških i 54 ženskih stanovnika. Ova spolna nejednakost iščezla je 1861., kad je bilo 98 muških i 87 ženskih; za 10 godina, broj muških popeo se za 14, broj ženskih za 33. Međutim se broj kuća smanjio za 1.

Winslow: Veći dio kuća novogradnje u dobrom stilu; po-tražnja za kućama izgleda znatna, jer su veoma mizerni cotovi izdati po 1 šil. i 1 šil. i 3 penca nedjeljno.

Water Eaton: Ovdje su vlasnici, vidjevši da se stanovništvo uvećava, srušili oko 20% postojećih kuća. Jedan siromašni

radnik koji je na posao išao 4 milje daleko, odgovorio je na pitanje, ne može li stan naći bliže: „Ne, vraški se čuvaju da dadu stan čovjeku koji ima toliku porodicu.”

Tinker's End kod Winslow-a: Jedna spavaća soba, u kojoj spava 4 odraslih i 4 djece, duga 11 stopa, široka 9, na najvišoj točki visoka 6 stopa i 5 coli; u drugoj, dugačkoj 11 stopa i 3 cola, širokoj 9, visokoj 5 stopa i 10 coli, stanuje 6 osoba. Svaka od ovih porodica imala je manje prostora nego što je potrebno za osuđenika na galiji. Nijedna kuća nije imala više od 1 spavaće sobe, nijedna nije imala stražnjih vrata, vode veoma rijetko. Nedjeljna stanarina 1 šiling i 4 penca do 2 šilinga. U 16 pregledanih kuća samo jedan jedini čovjek koji zarađuje 10 šilinga nedjeljno. Količina uzduha koja u spomenutom slučaju dolazi na svaku osobu odgovara količini koju bi svaka od njih imala, ako bi noću bila zatvorena u kutiji koja u svim dimenzijama ima 4 stope. Naravno da stare kolibe imaju u izobilju prirodne ventilacije.

4. *Cambridgeshire*.

Gamblingay (Gemblingej) pripada raznim vlasnicima. Tu su najzapušteniji cotovi što se igdje mogu naći. Mnogo se plete slama. *Gamblingay*-em je zavladała samrtnička malaksalost, beznadno podavanje prljavštini. Zapuštenost u njegovom centru pretvara se u propadanje na južnoj i sjevernoj periferiji, gdje kuće trunu komad po komad. Odsutni landlordovi i suviše sišu krv ovom siromašnom gnijezdu. Stanarine su veoma visoke; po 8 i 9 osoba natrpano u jednoj spavaćoj sobi, u dva slučaja po 6 odraslih s jednim ili dva djeteta u maloj spavaćoj sobi.

5. *Essex*.

U mnogim župama ove grofovije broj osoba i broj cottage-a opadaju uporedo. Pa ipak, u 22 župe rušenje kuća nije zaustavilo porast stanovništva, odnosno nije izazvalo istjerivanje radnika koje se svugdje zbiva pod imenom „*odilaženja u gradove*”. U *Fingringhoe*, jednoj župi od 3.443 acre-a, bilo je 1851. g. 145 kuća, 1861. g. samo 110, ali narod se nije htio seliti, pa se još i namnožio čak i pod takvim okolnostima. U *Ramsden Crags*-u stanovale su 1851. g. 252 osobe u 61 kući, a 1861. g. nagruvale se 262 osobe u 49 kuća. U *Basilden*-u živjelo je 1851. g. na 1.827 acre-a u 35 kuća 157 osoba, a krajem istog decenija 180 osoba u 27 kuća. U župama *Fingringhoe*, *South Farnbridge*, *Widford*, *Basilden* i *Ramsden Crags* živjele su 1851. g. na 8.449 acre-a u 316 kuća 1.392 osobe, a 1861. g. na istoj površini u 249 kuća 1.473 osobe.

6. *Herefordshire.*

Ova mala grofovija propatila je od „duha istjerivanja” više no ikoja druga u Engleskoj. U *Nadby*-u pripadaju dupkom prepunjeni cottage-i, većinom sa po 2 spavaće sobe, zakupnicima zemlje. Oni ih lako izdaju za 3 ili 4 f. st. godišnje stanarine, a plaćaju najamninu od 9 šilinga nedjeljno!

7. *Huntingdonshire.*

U *Hartford*-u je 1851. g. bilo 87 kuća, malo zatim srušeno je u toj maloj župi od 1.720 acre-a 19 cottage-a; *stanovništvo*: 1831. g. 452 osobe, 1852. g. 832, a 1861. g. 341. Pregledano 14 cota sa po 1 spavaćom sobom. U jednome: 1 bračni par, 3 odrasla sina, 1 odrasla djevojka, 4 djeteta, svega njih 10; u drugom 3 odraslih, 6 djece. Jedna od tih soba, gdje je spavalo 8 osoba, bila je duga 12 stopa i 10 coli, široka 12 stopa i 2 cola, visoka 6 stopa i 9 coli; prosječno, bez odbitka izbočina, dolazilo je 130 kubnih stopa na glavu. U svih 14 spavaćih soba 34 odraslih i 33 djece. Ovi cottage-i su rijetko kad s malim vrtom, ali su mnogi od stanovnika mogli uzeti pod zakup male komadiće zemlje, 10 ili 12 šilinga po rood-u (rudu) (1 rood = $\frac{1}{4}$ acre-a, ili nešto preko 10 ari). Ove parcele su daleko od kuća, koje su bez nužnika. Da stovari svoje ekskremente, porodica mora ići ili na parcelu, ili pak, s oproštenjem govoreći (no to se ovdje radi), puni s njima fijoku ormara. Čim se ta napuni, izvlače je i prazne tamo gdje je njen sadržaj potreban. U Japanu se ovo kruženje životnih uslova vrši čistije.

8. *Lincolnshire.*

Langtoft. Jedan čovjek živi ovdje u *Wrightovoj* kući sa svojom ženom, njenom materom i 5 djece; kuća ima kuhinju i praonicu, nad kuhinjom spavaću sobu; kuhinja i spavaća soba: dužina 12 stopa i 2 cola, širina 9 stopa i 5 coli, cijela temeljna površina: dužina 21 stopa i 2 cola, širina 9 stopa i 5 coli. Spavaća je soba u potkrovlju, zidovi se gore sastoje od glave šećera, sprijeđa jedan tavanski prozorčić. Zašto stanuje ovdje? Radi vrta? Ne, vrt je izvanredno sićušan. Radi stanarine? Ona iznosi 1 šiling i 3 penca nedjeljno. Zato što ide blizu na rad? Ne, on radi 6 milja odavde, tako da radi posla mora prelaziti 12 milja dnevno. On stanuje tu zato što je ovaj cot bio za izdavanje. i što je htio da ima cot za sebe sama, ma gdje i ma po koju cijenu, ma u kakvom stanju. Evo statistike o 12 kuća u *Langtoft*-u sa 12 spavaćih soba, 38 odraslih i 36 djece:

12 kuća u Langtoft-u

Kuća	Spava- ćih soba	Odra- slih	Djece	Broj osoba	Kuća	Spava- ćih soba	Odra- slih	Djece	Broj osoba
Br. 1	1	3	5	8	Br. 7	1	3	3	6
„ 2	1	4	3	7	„ 8	1	3	2	5
„ 3	1	4	4	8	„ 9	1	2	—	2
„ 4	1	5	4	9	„ 10	1	2	3	5
„ 5	1	2	4	4	„ 11	1	3	3	6
„ 6	1	5	3	8	„ 12	1	2	4	6

9. Kent.

Kennington, 1859. g. krajnje žalosno pretrpan, kad izbi difterija i liječnik župe priredi službenu istragu o položaju siromašnije klase. Našao je da je u ovom mjestu, gdje je potrebno mnogo radnika, više cotova srušeno, a da novi nisu građeni. U jednom kotaru bile su 4 kuće, nazvane „birdcages” (*ptičije krletke*); svaka je imala 4 odjeljenja s ovim dimenzijama u stopama i colima:

Kuhinja $9,5 \times 8,11 \times 6,6$

Praonica $8,6 \times 4,6 \times 6,6$

Spavaća soba $8,5 \times 5,10 \times 6,3$

Spavaća soba $8,3 \times 8,4 \times 6,3$

10. Northamptonshire.

Brinworth, Pickford i Floore: U ovim selima lunja zimi 20 do 30 ljudi ulicama uslijed nezaposlenosti. Zakupnici ne obrađuju uvijek dovoljno žitna i repna polja, a landlord je našao za umjesno da sve svoje zakupštine skupi u dvije ili tri. Otuda besposlica. Dok s jedne strane jarka polje vapi za radom, dotle s druge strane obmanuti radnici bacaju na nj čežnjive poglede. Ljeti su strašno pretovareni radom, zimi su polumrtvi od gladi, pa nije čudo što u svome narječju kažu da „the parson and gentlefolks seem frit to death at them”.^{188a}

U Floore-u ima na pr. parova sa 4, 5 i 6 djece u jednoj spavaćoj sobi najmanjeg opsega; također i 3 odraslih s 5 djece, također 1 par s djedom i 6 djece bolesnih od šarlaha i t. d.; u 2 kućama s po 2 spavaće sobe dvije porodice sa po 8 i 9 odraslih.

^{188a} „Pop i plemić kao da su se zakleli da ih potamane.”

11. *Wiltshire.*

Stratton: Posjećena 31 kuća, 8 sa samo 1 spavaćom sobom. *Pentill*, u istoj župi: Jedan cot izdat za 1 šiling i 3 penca nedjeljno, stanuju u njemu 4 odraslih i 4 djece; osim dobrih zidova nije imao ničeg valjanog, počevši od grubog kamenog poda do trulog slamnog krova.

12. *Worcestershire.*

Rušenje kuća nije ovdje tako strašno; ipak se broj osoba na 1 kuću povećao od 1851. do 1861. g. od 4,2 na 4,6 individuuma.

Badsey: Mnogo cotova i malih vrtova. Nekoliko ovdašnjih zakupnika vele da su cotovi „a great nuisance here, because they bring the poor” (veliko zlo, jer dovode sirotinju). Jedan gentleman izjavio je: „Sirotinji ti cotovi ne pomažu ništa; i kad se 500 cotova izgradi, razgrabe se kao hljeb; doista, što se više cotova sagrađi, to ih više treba.” On drži da kuće stvaraju ukućane, koji po prirodnim zakonima vrše pritisak na „sredstva za stanovanje”. Njemu odgovara dr. Hunter: „Ali ova sirotinja mora odnekuda dolaziti, pa kako u *Badsey-u* (*Bedsiju*) nema neke osobito privlačne sile, recimo kakvih poklona, to mora postojati nešto u drugim mjestima što sirotinju odande tjera ovamo. Kad bi svatko mogao naći jedan cot i komadić zemlje u blizini mjesta gdje radi, on bi to svakako više volio nego *Badsey*, gdje za šaćicu svoje zemlje plaća dvaput više nego zakupnik za svoju.”

Stalno iseljavanje u gradove, neprekidno stvaranje „prekobrojnog” stanovništva na selu putem centraliziranja zakupština, pretvaranjem oranica u pašnjake, mašinerijom i t. d., ide ruku pod ruku s neprekidnim rastjerivanjem seoskog stanovništva uslijed razoravanja cottage-a. Što je neki kotar siromašniji stanovništvom, to je veće njegovo „relativno suvišno stanovništvo”, to je veći pritisak toga stanovništva na sredstva za njegovo zapošljavanje, to je veći apsolutni pretek seoskog stanovništva preko sredstava za njegovo stanovanje, pa je dakle to veća njegova lokalna prenaseljenost i najnezdavija zbijenost ljudi u selima. Stezanje ljudskog klupčeta u rastrkanim malim selima i gradićima odgovara nasilnom evakuiranju ljudi s velikih površina na selu. Pauperstvo poljoprivrednih radnika potječe iz toga što oni stalno postaju „prekobrojni”, ma da im se broj smanjuje, a uvećava masa njihova proizvoda. Eventualno njihovo pauperstvo povod je njihovu najurivanju i glavni izvor njihove stambene bijede, koja im lomi posljednji

ostatak otporne snage i čini ih pravim robovima zemljovlasnika¹⁶⁹ i zakupnika, tako da za njih minimalna najamnina dobija silu prirodnog zakona.

S druge strane, selo je uprkos svojoj stalnoj „relativnoj prenaseljenosti” u isto vrijeme *nedovoljno naseljeno*. Ovo se ne pokazuje samo lokalno na onim točkama s kojih se odviše brzo vrši otjecanje ljudi u gradove, rudnike, na građenje željeznica i t. d., to se pokazuje svuda, kako za vrijeme žetve, tako s proljeća i u ljeto, u mnogobrojnim momentima kad veoma brižljiva i intenzivna engleska poljoprivreda zatreba više radnika. Za srednje potrebe zemljoradnje uvijek ima suviše poljoprivrednih radnika, a za izuzetne ili povremene potrebe uvijek ih je odviše malo.¹⁷⁰ Zato se u službenim spisima i nalazi protivurječna žalba jednih istih mjesta o istovremenom manjku i obilju radnika. Povremeni ili lokalni

¹⁶⁹ „Bogom dan! (heaven-born) rad „hind”-a (seoskog nadničara) daje dostojanstvenost čak i njegovu položaju. *On nije rob, već je vojnik mira* i zaslužuje jedno mjesto u kakvom stanu za oženjene ljude, a njega treba da mu dade zemljoposjednik, koji od njega isto tako zahtijeva pritudan rad kao država od vojnika. Za svoj rad ne dobija ni on tržnu cijenu kao ni vojnik za svoj. Kao i vojnika, tako i njega hvataju u mladim godinama, dok on u svome neznanju poznaje jedino svoj poziv i svoj najuži zavičaj. Rana ženidba i posljedice raznih zakona o naseljima znače za jednoga isto što je za drugoga regrutacija i vojni kazneni zakonik.” (*Dr. Hunter* u *PHR*, VII., 1864., str. 132.) Ponekad se koji landlord, izuzetno osjetljiva srca, rastuži zbog pustoši koju je stvorio. „Tužno je to biti sam u svome zavičaju”, rekao je grof od Leicester-a (Lestera) kad su mu čestitali dovršetak građenja zamka Holkham-a (Holkhema), „gledam oko sebe i ne vidim druge kuće osim svoje vlastite. Ja sam zmaj iz zmajeve kule i pojeo sam sve svoje susjede.”

¹⁷⁰ Slično kretanje zapaža se posljednjih decenija u *Francuskoj* ukoliko i tamo kapitalistička proizvodnja osvaja poljoprivredu i tjera „prekobrojno” seosko stanovništvo u gradove. Isto su i tu na vrelu „prekobrojnih” loše prilike stanovanja i ostale okolnosti. O specifičnom „prolétariat foncier” [zemljišnom proletarijatu], kojega je rodio sistem sitnih parcela, vidi između ostalog i prije navedeni spis Colins-ov (Kolenov): *L'Economie Politique* i Karl Marx: *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. New York 1852., str. 56. i dalje: 1846. g. brojalo je gradsko stanovništvo Francuske 24,42, seosko 75,58%, 1861. g. gradsko 28,26, a seosko 71,14%. Posljednjih 5 godina je opadanje procentualnog dijela seoskog stanovništva još veće. Već 1846. pjeva *Pierre Dupont* u pjesmi *Ouvriers* [Radnici]:

„Mal vétus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres.”

[„Loše odjeveni, stanujući u rupama, u krovovima i ruševinama, mi živimo sa sovama i lupežima i volimo pomrčinu.”]

manjak ne povlači dizanje najamnine, nego gura žene i djecu na poljske radove, i to neprestano sve mlađu djecu. A čim eksploatacija žena i djece uzme veći zamah, onda i ona postaje novim sredstvom za stvaranje prekobrojnih muških poljoprivrednih radnika i za održavanje njihove najamnine na niskom nivou. Na istoku Engleske uspijeva jedan krasan plod ovog vrtenja u krugu iz kojega nema spasa — tako zvani *gangsystem* (sistem gangova ili bandi), na koji ću se ovdje kratko osvrnuti.¹⁷¹

Sistem bandi odomaćen je gotovo isključivo u Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk i Nottinghamshire, a mjestimice i u susjednim grofovijama Northampton, Bedford i Rutland. Nek nam ovdje kao primjer posluži *Lincolnshire*. Velik dio ove grofovije jest nova zemlja, ranija močvara ili, kao što je slučaj u drugim spomenutim istočnim grofovijama, zemlja koja je tek odskora oteta od mora. Parni stroj učinio je čuda kod isušivanja. Na nekadanoj močvari ili pješčari talasa se sad bujno more žita i vlasnici vuku najveće rente. Isto važi i za umjetno dobijeno podvodno zemljište na ostrvu Axholmu i u drugim župama na ušću Trenta. Što se više stvaralo novih zakupština, ne samo da nisu građeni novi cottage-i, već su to više rušeni stari, a radnici su dovođeni iz otvorenih sela, miljama udaljenih, koja leže duž cesta što vijugaju pored obronaka brda. Nekada je stanovništvo samo tamo nalazilo zaštite od dugotrajnih zimskih poplava. Radnici koji stanuju na zakupštinama od 400 do 1.000 acre-a (oni se ovdje zovu „confined labourers” [najmljeniji radnici]) služe isključivo za stalno teški poljski rad koji se obavlja s konjima. Na svakih 100 acre-a (acre [eker] = 40,49 ari ili 1,584 pruskog jutra) prosječno jedva dolazi jedan cottage. Jedan zakupnik s podvodnog zemljišta izjavio je pred anketnom komisijom: „Moja zakupština hvata preko 320 acre-a, sve žitnih polja. Na njoj nema cottage-a. Sad jedan radnik stanuje kod mene. Imam četiri konjušara koji stanuju u okolini. Lakše poslove, za koje trebaju mnoge ruke, vrše *bande*.”¹⁷² Zemljište iziskuje mnogo lakog poljskog rada, kao pljevljenje

¹⁷¹ Šesti i završni izvještaj Children's Employment-komisije, objavljen marta 1867., govori samo o poljoprivrednom gang-sistemu. (Engleska riječ „gang” znači ovdje grupu poljoprivrednih radnika pod nekim vođom.) [U Vojvodini se takve grupe poljoprivrednih radnika koje rade pod jednim vođom zovu „bande”, a njihov vođa „bandigazda”. U raznim našim krajevima postoje za to i razni drugi izrazi, no mi se služimo ovim, jer ovdje najbolje odgovara. — *Prev.*]

¹⁷² CEC, VI, 1867., Evidence, str. 37., br. 173.

korova, oprašivanje, izvjesne poslove oko gnojenja, uklanjanje kamenja i t. d. To rade gangovi, organizirane bande, koje staju u otvorenim mjestima.

Bandu sačinjava 10 do 40 ili 50 osoba, osobito žene, mlade osobe oba spola (13 do 18 godina), ma da mladići većinom napuštaju bandu kad navršše 13 godina, najzad djeca oba spola (od 6 do 13 godina). Na čelu stoji *gangmaster* [bandigazda], uvijek kakav običan poljoprivredni radnik, većinom od onih koje nazivaju nevaljalcem, pokvarenjakom, prevrtljivcem, pijancem, ali s izvjesnim poduzimljivim duhom i okretnošću u poslovima. On vrbuje bandu, koja radi pod njim, a ne pod zakupnikom. S ovim se on većinom pogađa od komada, i njegov prihod, koji prosječno nije mnogo veći od prihoda običnog poljoprivrednog radnika,¹⁷³ zavisi gotovo sasvim od umješnosti kojom će iz svoje bande za najkraće vrijeme istjerati što više rada. Zakupnici su pronašli da ženskinje valjano rade samo pod diktaturom muškaraca, ali da žene i djeca, kad se jednom zagriju, neobičnom silinom troše svoju životnu snagu, što je već i Fourieru bilo poznato, dok je odrasli muškarac radnik tako podmukao da je štedi koliko god može. Bandigazda prelazi s jednog dobra na drugo i tako zapošljava svoju bandu 6 do 8 mjeseci u godini. Zato je za radničke porodice mnogo unosnije i sigurnije da se najme kod njega, nego kod pojedinačnog zakupnika, koji djecu samo ponekad zapošljava. Ova okolnost toliko učvršćuje njegov položaj u otvorenim mjestima, da se u mnogima djeca mogu unajmiti samo njegovim posredništvom. Individualno cijeđenje djece, odvojeno od bande, spada u njegove sporedne poslove.

„Tamne strane” ovog sistema jesu pretjeran rad djece i mladih osoba, ogromni marševi koje moraju svakog dana praviti idući na dobro i vraćajući se s njega, a ono leži 5, 6, pa i 7 milja daleko, i najzad demoraliziranje „bande”. Ma da je bandigazda, kojega u nekim krajevima nazivaju i „the driver” (gonič), naoružan dugačkim štapom, on ga ipak rijetko upotrebljava i žalbe na njegovo brutalno postupanje čine izuzetak. On je neka vrsta *demokratskog cara* ili hamelnškog lovca parcova.* Njemu je dakle potrebna popularnost među njegovim

¹⁷³ Pojedine bandigazde ipak su dogurali do zakupnika od 500 acre-a ili do vlasnika čitavih redova kuća.

* *Hammeln* je mjesto kraj Hanovera u Njemačkoj. Priča se da je 1284. g. jednome sviraču uspjelo da pomoću svoje svirale rastjera iz tog grada sve parcove. Druge verzije još kažu da je djecu tog grada poveo u križarski rat. Julius Wolf je to obradio kao ep, Viktor Rössler kao operu. — *Prev.*

podanicima, i on ih vezuje za sebe ciganskim životom koji cvjeta pod njegovom zaštitom. Sirova neobuzdanost, vesela raspuštenost i najbestidnija drskost jesu krila na kojima banda leti. Bandigazda vrši isplatu većinom u kojoj krčmi, poslije čega se vraća kući na čelu povorke, dobro se klateći i poduprt s lijeva i desna snažnim muškobanjama, a za njim djeca i mladež pocikujući i pjevajući podrugljive i nepristojne pjesme. Pri vraćanju kući, na dnevnom redu je ono što Fourier naziva „fanerogamijom” (javnom obljubom). Da trinaestogodišnje i četrnaestogodišnje djevojčice zatrudne od svojih muških vršnjaka, čest je slučaj. Otvorena sela, koja daju kontingent bandi, postaju Sodoma i Gomora,¹⁷⁴ u kojima ima dvaput više vanbračnih porođaja nego u ostaloj kraljevini. Već smo prije zabilježili kakva mora biti moralnost djevojaka koje su prošle kroz ovu školu, kad postanu udate žene. Njihova djeca, ukoliko ih ne satre opijum, rođeni su regruti bande.

Banda, u svom klasičnom obliku koji smo upravo opisali, zove se javna, jednostavna ili putujuća banda (public, common or tramping gang). Naime, postoje i *privatne bande* (private gangs). One su sastavljene kao i jednostavna banda, ali je u njima manje osoba i rade, mjesto pod bandigazdom, pod kakvim starim seoskim slugom kojega zakupnik ne zna bolje upotrijebiti. Ovdje nestaje ciganskog raspoloženja, ali se svi iskazi svjedoka slažu da se plaća djece smanjuje, a postupak pogoršava. Sistem bandi, koji se posljednjih godina stalno širi,¹⁷⁵ očigledno ne postoji bandigazdama za ljubav. On postoji radi bogaćenja krupnih zakupnika,¹⁷⁶ odnosno zemljoposjednika.¹⁷⁷ Za zakupnika nema smišljenije metode da svoje radnike drži duboko ispod normalnog nivoa, a da ipak za svaki izvanredni posao uvijek ima spremne izvanredne radnike, da sa što manje novca istjera što više rada¹⁷⁸ i da odraslog muškog radnika

¹⁷⁴ „Sistem bandi upropastio je polovinu djevojčica iz Ludforda.” (CEC, VI., 1867., Appendix, str. 6., br. 32.)

¹⁷⁵ „Sistem se jako razgranao posljednjih godina. U nekim mjestima uveden je tek odskora, u drugima, gdje je stariji, radi u bandama i više mlade djece.” (Isto, str. 79., br. 174.)

¹⁷⁶ „Sitni zakupnici ne uzimaju bande na rad.” „Bande se ne upotrebljavaju na siromašnom zemljištu, već na takvom koje po acre-u donosi 2 f. st. do 2 f. st. i 10 šil. rente.” (CEC, VI., 1867., str. 17. i 14.)

¹⁷⁷ Jednom od te gospode toliko pričaju njegove rente, da je anketnoj komisiji uzrujan izjavio kako je sva ta vika dignuta samo zbog imena ovog sistema. Kad bi se umjesto „banda” kazalo „omladinsko-industrijsko-poljoprivredno-kooperativno udruženje za samoodržanje”, sve bi bilo all right [u redu].

¹⁷⁸ „Rad bandi jeftiniji je od drugog rada, to i jest razlog njegove upotrebe”, kaže jedan bivši bandigazda. (Isto, str. 17. i 14.) „Sistem

učini „prekobrojnim”. Poslije našeg prijašnjeg izlaganja, čitalac razumije što se, s jedne strane, priznaje veća ili manja nezaposlenost seoskog radnika, a ujedno s druge strane sistem bandi oglašava kao „nužan” uslijed oskudice u muškim radnicima i njihova iseljavanja u gradove.¹⁷⁹ Polja bez korova i ljudski korov Lincolnshire-a i t. d. jesu dva suprotna pola kapitalističke proizvodnje.¹⁸⁰

bandi nesumnjivo je najjeftiniji za zakupnika, a isto tako nesumnjivo najrazorniji po djecu”, kaže jedan zakupnik. (Isto, str. 16., br. 3.)

¹⁷⁹ „Nema sumnje da su mnoge poslove, koje sada izvršuju djeca u bandama, prije vršili ljudi i žene. Gdje se uzimaju žene i djeca, tamo je sada veći broj nezaposlenih ljudi nego prije.” (Isto, str. 43., pr. 202.) Između ostaloga, nasuprot ovome: „*Pitanje rada* (labour question) postaje u mnogim poljoprivrednim kotarevima, osobito u žitarskim, toliko ozbiljno uslijed iseljavanja i lakoće koju željeznice pružaju za udaljšavanje u velike gradove, da ja (ovaj „ja” je poljoprivredni agent jednog velikog gospodina) smatram da su dječje usluge apsolutno neophodne.” (Isto, str. 80., pr. 180.) U engleskim poljoprivrednim kotarevima *pitanje rada* (labour question) ne znači naime ono što znači u ostalom civiliziranom svijetu, već *pitanje gospodara zemlje i zakupnika* (the landlords' and farmers' question): kako da se, uprkos sve većem odlasku seljaka, na selu uvijekovjeći dovoljno „relativno suvišnog stanovništva”, a time i minimalna najamnina za poljoprivrednog radnika?

¹⁸⁰ *Public Health Report* koji sam prije navodio, i gdje se povodom smrtnosti djece mimogred govori o sistemu bandi, ostao je nepoznat štampi, a toga radi i engleskoj publici. Naprotiv je posljednji izvještaj Children's Employment-komisije pružio dobrodošli materijal za „senzacije”. Dok je liberalna štampa pitala kako to da su fini gentlemen-i, ladies i prebendari državne crkve, kojima Lincolnshire obiluje, sve te krupne ličnosti koje šalju k antipodima naročite „misijske za popravljivanje naravi divljaka Južnog Mora”, mogli dopustiti da na njihovim imanjima na njihove oči izraste ovakav sistem, dotle se finija štampa isključivo bavila razmatranjima o surovosti *pokvarenosti zemljoradnika*, koji su kadri prodavati svoju djecu u takvo ropstvo! U prokletim prilikama u koje su „delikatna” gošpoda natjerala zemljoradnika, bilo bi objašnjivo kad bi on svoju djecu i jeo. Ono što je doista čudno jest čvrstina karaktera koju je on većim dijelom sačuvao. Službeni izjavitelji potvrđuju da se roditelji, čak i u kotarevima gdje postoje bande, gnušaju takvog sistema. „U prikupljenim iskazima svjedoka nalazi se dovoljno dokaza da bi roditelji u mnogim slučajevima bili zahvalni za kakav *primudan zakon* koji bi ih osposobio da se odupru iskušenjima i pritisku kojima su često podvrgnuti. Pod prijetnjom da će i njih otpustiti tjera ih čas župni činovnik čas poslodavac, da djecu šalju na zaradu umjesto u školu... Sve upropašteno vrijeme i snaga, sve patnje koje poljoprivrednom radniku i njegovoj porodici stvara prekomjerno i nekorisno zamaranje, svaki slučaj u kome roditelji svode moralni pad svoje djece na prepunjenost cotta-ge-a ili prijave utjecaje sistema bandi, rada u grudima radne sirotinje osjećanja koja je lako razumjeti i u koja nije potrebno bliže ulaziti. Oni su svjesni toga da tjelesno i duhovno teško pate zbog okolnosti za koje oni ni u kom slučaju nisu odgovorni, za koje oni ne bi nikad dali svoj pristanak, kad bi to bilo u njihovoj vlasti, i protiv kojih su nemoćni boriti se.” (Isto, str. XX., br. 82., XXIII., br. 96.)

f) Irska

Na završetku ovog odjeljka moramo se za časak osvrnuti na *Irsku*. Prije svega *činjenice*, do kojih nam je ovdje i stalo.

Stanovništvo Irske bilo je 1841. g. naraslo na 8,222.664 osobe, 1851. g. spalo je na 6,623.985, 1861. g. na 5,850.309, a 1866. g. na 5 $\frac{1}{2}$ miliona, otprilike na nivo od 1801. g. Opadanje je otpočelo s gladnom godinom 1846., tako da je Irska za manje od 20 godina izgubila preko $\frac{5}{16}$ svoga stanovništva.¹⁸¹ Ukupan broj njenih iseljenika iznosio je od maja 1851. do jula 1865. g. 1,591.487 osoba, emigracija za posljednjih 5 godina, od 1861. do 1865., više od $\frac{1}{2}$ miliona. Broj nastanjenih kuća smanjio se od 1851. do 1861. za 52.990. Od 1851. do 1861. porastao je broj zakupnih dobara od 15 do 30 acre-a za 61.000, broj zakupnih dobara preko 30 acre-a za 109.000, dok je *ukupan broj svih zakupa* opao za 120.000; ovo opadanje je dakle prouzrokovano isključivo uništavanjem *zakupa ispod 15 acre-a*, drugim riječima *njihovom centralizacijom*.

Razumije se da je opadanje stanovništva bilo praćeno ukupno uzevši i opadanjem mase proizvoda. Za našu svrhu je dovoljno da promatramo period od 5 godina, od 1861. do 1865., kada se iselilo preko $\frac{1}{2}$ miliona duša, a *apsolutni broj stanovnika* opao za više od $\frac{1}{3}$ miliona. (Vidi tabelu A.)

Tabela A
Stanje stoke

Godina	Konji			Rogata marva		
	ukupan broj	manje	više	ukupan broj	manje	više
1860.	619 811	—	—	3 606 374	—	—
1861.	614 232	5 993	—	3 471 688	138 316	—
1862.	602 894	11 338	—	3 254 890	216 798	—
1863.	579 978	22 916	—	3 144 231	110 695	—
1864.	562 158	17 820	—	3 262 294	—	118 063
1865.	547 867	14 291	—	3 493 414	—	231 120
Godina	Ovce			Svinje		
	ukupan broj	manje	više	ukupan broj	manje	više
1860.	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861.	3 556 050.	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862.	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863.	3 308 204	147 982	—	1 067 458	86 866	—
1864.	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865.	3 688 742	—	321 801	1 299 892	—	241 413

¹⁸¹ *Stanovništvo Irske: 1801. g. 5,319.867 osoba, 1811. g. 6,084.996, 1821. g. 6,869.544, 1831. g. 7,828.347, 1841. g. 8,222.664.*

Pogledajmo sad zemljoradnju, koja daje životne namirnice za stoku i ljude. U slijedećoj tabeli izračunato je smanjivanje ili uvećavanje za svaku pojedinu godinu prema godini koja neposredno prethodi. *Zrnati plodovi* obuhvaćaju pšenicu, zob, ječam, raž, grah i grašak, *zelenje* obuhvaća krumpir, stočnu repu, blitvu i bijelu repu, kupus, mrkvu, pastirjak, grahoricu i t. d.

Iz gornje tabele izlazi:

Korja apsolutno manje	Rogate marve apsolutno manje	Ovaca apsolutno više	Svinja apsolutno više
72 358	116 626	146 608	28 819 ¹⁸²

Tabela B

**Povećanje ili smanjenje površine zemljišta pod žitom ili travom
(odn. pašnjaci) u acre-ima**

Godina	Zrnati plo- dovi	Zelen		Travnici i djetelina		Konoplja		Sva zemlja koja služi za zemljoradnju i stočarstvo	
	Manje acre-a	Manje acre-a	Više acre-a	Manje acre-a	Više acre-a	Manje acre-a	Više acre-a	Manje acre-a	Više acre-a
1861.	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862.	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863.	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864.	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865.	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861.—1865.	428 041	107 984	—	—	82 834	—	122 850	330 860	—

Godine 1865. ušlo je u rubriku „travnici” još 127.470 acre-a, poglavito stoga što je površina pod rubrikom „neiskorištavana pusta zemlja i tresetišta” opala za 101.543 acre-a. Kad uporedimo iznos proizvoda od 1865. sa 1864., vidimo da je *zrnatih plodova manje* 246.667 quartera, od čega 48.999 pšenice, 166.605 zobi, 29.892 ječma i t. d.; *manjak u krumpiru*, ma da je 1865. *porasla površina zasađena njime*, 446.398 tona i t. d. (Vidi tabelu C, str. 627.)

Sa kretanja irskog stanovništva i zemljišne proizvodnje prijeći ćemo na *kretanje u kesi* irskih landlordova, većih zakupnika i industrijskih kapitalista. Ono se odrazuje u smanjivanju i uvećavanju *dohodarine*. Radi razumijevanja slijedeće

¹⁸² Rezultat bi se pokazao još više nepovoljnim, ako bismo pošli još dalje unatrag. Tako je *ovaca* bilo 1865. g. 3.688.742, a 1856. g. 3.694.294, *svinja* 1865. g. 1.299.893, a 1858. g. 1.409.883.

Tabela C

Uvećavanje ili smanjivanje površine obrađenog zemljišta, proizvoda po acre-u i cjelokupnog proizvoda 1865. u poređenju sa 1864.¹⁸³

Proizvod	Acre-a obrađenog zemljišta			Proizvod po acre-u				Cjelokupni proizvod			
	1864.	1865.		1864.	1865.		1865.	1864.	1865.		1865.
		više	manje		više	manje			više	manje	
Pšenica	276 483	266 989	—	13,0	—	0,3	—	875 782	826 783	—	48 989
Zob	1 814 886	1 745 228	69 658	12,1	0,2	—	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
Ječam	172 700	177 102	4 402	15,9	14,9	1,0	—	761 909	732 017	—	29 892
Fulham-ječam	8 894	10 091	1 197	16,4	14,8	1,6	—	15 160	13 989	—	1 171
Raž	—	—	—	8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 364	5 684	—
Krumpir	1 039 724	1 066 260	26 536	4,1	3,6	0,5	—	4 312 388	3 865 990	—	446 398
Stočna repa	337 355	334 212	—	10,3	9,9	0,4	—	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Blitva	14 073	14 839	316	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
Kupus	31 821	33 622	1 801	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Konoplja	301 693	251 433	50 260	34,2*	25,2*	9,0*	—	64 506	39 561	—	24 945
Sijeno	1 609 569	1 678 493	68 924	1,6	1,3	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

¹⁸³ Podaci u tekstu uzeti su iz materijala objavljenog u *Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin*, za godinu 1866. i dalje, i iz *Agricultural Statistics, Ireland I. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866*. Zna se da je ova statistika službena i da se svake godine podnosi parlamentu.

Dodatak uz drugo izdanje. Službena statistika za 1872. g. pokazuje smanjenje površine obrađenog zemljišta — u poređenju s 1871. g. — za 134.915 acre-a. „Više” ima u kulturi zelenja (stočne repe, blitve i sličnog), a „manje” u površini obrađenog tla za pšenicu 16.000 acre-a, za zob 14.000, za ječam i raž 4.000, za krumpir 66.632, za lan 34.667 acre-a, i za 30.000 acre-a manje livada, posijane djeteline, grahorice i repe. Tlo pod kulturom pšenice ovako je opadalo za posljednjih 5 godina: 1868. bilo je zasijano 285.000 acre-a, 1869. g. 280.000, 1870. g. 259.000, 1871. g. 244.000, 1872. g. 228.000. U 1872. g. nalazimo da je broj konja, u okruglim brojevima, opao za 2.600, rogatke marve za 80.000, ovaca za 68.609, a broj svinja opao je za 236.000.

* stone od 14 f.

tabele D napominjem da *rubrika D* (*profiti* izuzevši zakupničke) obuhvaća i t. zv. „profesionalne” profite, t. j. dohotke advokata, liječnika i t. d., a rubrike C i E, koje nismo posebno naveli, dohotke činovnika, oficira, državnih sinekurista, državnih povjerilaca i t. d.

Tabela D

Dohoci koji potpadaju pod dohodarinu u f. st.¹⁸⁴

	1860. f. st.	1861. f. st.	1862. f. st.	1863. f. st.	1864. f. st.	1865. f. st.
Rubrika A Zemljišna renta . . .	13 893 829	13 003 534	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Rubrika B Zakupnička zarada .	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 823	2 930 874	2 946 072
Rubrika D Industrijski i drugi profiti	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 830 199
Sve rubrike od A do E	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 638 631	23 236 298	23 930 340

Pod rubrikom D iznosilo je uvećanje dohotka od 1853. do 1864. godišnje prosječno samo 0,93, dok je u istom periodu u Velikoj Britaniji iznosilo 4,58. Slijedeća tabela pokazuje raspodjelu profita (s isključenjem zakupničkih profita) za 1864. i 1865.

Tabela E

Rubrika D. Dohoci iz industrijskih i dr. profita (iznad 60 f. st.) u Irskoj¹⁸⁵

	1864.		1865.	
	f. st.	Raspodije- ljeno na osobe	f. st.	Raspodije- ljeno na osobe
Ukupni godišnji prihod	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Godišnji dohodak iznad 60, a ispod 100 f. st.	238 626	5 015	222 575	4 703
Od ukupnog godišnjeg prihoda . .	1 979 066	11 321	2 028 471	12 184
Ostatak ukupnog godišnjeg prihoda	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194
Od toga {	1 083 906	910	1 097 937	1 044
	1 066 912	121	1 320 996	186
	430 535	105	584 458	122
	646 377	26	736 448	28
	262 610	3	264 528	3

¹⁸⁴ Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue, London 1866.

¹⁸⁵ Godišnji ukupni dohodak pod rubrikom D odstupa ovdje od prethodne tabele uslijed zakonom dopuštenih odbitaka.

Engleska, zemlja razvijene kapitalističke proizvodnje i pretežno industrijska, uginula bi, kad bi joj se krv pustila kao Irskoj. Ali je Irska sada samo jedan poljoprivredni kotar Engleske, ograđen širokim jarkom, i uvozi ovoj žito, vunu, stoku i industrijske i vojne regrute.

Zbog opadanja stanovništva mnogo se zemljišta prestalo obrađivati, količina zemljišnog proizvoda znatno se smanjila¹⁸⁸ i, uprkos proširenju stočarskog područja, došlo je u nekim stočarskim granama do apsolutnog opadanja, a u nekim do napretka jedva vrijednog spomena i prekidanog stalnim nazacima. Pa ipak su, uz opadanje narodne mase, zemljišne rente i zakupnički profiti neprestano rasli, ma da ovi posljednji ne onako postojano kao rente. Razlog se lako daje razumjeti. S jedne strane, radi stvaranja velikih zakupnih dobara i pretvaranja oranica u pašnjake, veći dio *cjelokupnog proizvoda* pretvarao se u *višak proizvoda*. Višak proizvoda rastao je, iako je opadao cjelokupni proizvod od kojega je on samo jedan dio. S druge strane, novčana vrijednost tog viška proizvoda rasla je još brže nego njegova masa, kao posljedica dizanja cijena mesu, vuni i t. d. na engleskim tržištima za posljednjih 20, a naročito za posljednjih 10 godina.

Rascjepkana sredstva za proizvodnju, koja služe samim proizvođačima kao sredstvo za zaposlenje i kao životne namirnice, ne oplođivajući se pripajanjem tuđeg rada, nisu *kapital*, upravo kao što proizvod koji potroši sâm njegov proizvođač nije *roba*. Ako je s masom naroda opala i masa *sredstava za proizvodnju* upotrijebljenih u poljoprivredi, porasla je zato masa u njoj upotrijebljenog *kapitala*, jer se jedan dio prije rascjepkanih sredstava za proizvodnju pretvorio u kapital.

Cjelokupni kapital Irske plasiran izvan poljoprivrede, u industriji i trgovini, akumulirao se za posljednjih 20 godina lagano i uz stalna velika kolebanja. Ali se zato utoliko brže razvijala centralizacija njegovih individualnih sastavnih dijelova. Naposljetku, ma koliko neznatan bio njegov *apsolutni* porast, on je *relativno*, u odnosu prema srozanom broju stanovništva, nabujao.

Ovdje se, dakle, pred našim očima razvija u velikom razmjeru jedan proces da ga ortodoksna ekonomija ne bi mogla poželjeti ljepšeg kao dokaz za svoju dogmu, po kojoj poistijeće

¹⁸⁸ Ako proizvod opada i *razmjerno po acre-u*, ne smijemo zaboraviti da je Engleska već jedan vijek i po indirektno *izvozila irsko zemljište*, ne dajući njegovim obrađivačima čak ni sredstva za naknadu sastavnih dijelova zemljišta.

iz apsolutne prenaseljenosti, a ravnoteža se ponovo uspostavlja opadanjem stanovništva. Ovo je važan eksperiment, sasvim drukčiji nego kuga iz polovine 14. vijeka koju su maltuzijanci toliko uzdizali. Uzgred da napomenemo: Ako je po sebi pedantski naivno primjenjivati na odnose proizvodnje i odgovarajuće odnose stanovništva u 19. vijeku mjerilo 14. vijeka, ta je naivnost povrh toga previdjela i to da, ako je za onom kugom i opadanjem stanovništva, koje je nju pratilo, došlo s ove strane kanala, u Engleskoj, oslobođenje i obogaćenje seoskog stanovništva, da je s one strane, u Francuskoj, u stopu slijedilo još veće ropstvo i još veća bijeda.^{186a}

1846. g. pomorila je glad u Irskoj preko milion ljudi, ali samo uboge raje. Bogatstvu zemlje ona nije nanijela ni najmanju povredu. Dvadesetogodišnje iseljavanje koje je zatim nastalo, i koje stalno još raste, nije s brojem ljudi ujedno smanjilo i njihova sredstva za proizvodnju, kao što je učinio na pr. tridesetogodišnji rat. Irski genij pronašao je sasvim novu metodu da se jedan siromašan narod otpiri na hiljade milja daleko od pozornice svoje bijede. Iseljenici koji su se nastanili u Sjedinjenim Državama šalju svake godine kući novčana sredstva, putni trošak za preostale. Svaka gomila koja se ove godine iseli povlači iduće godine drugu gomilu za sobom. Umjesto da iseljavanje Irsku štogod stoji, ono je na ovaj način jedan od njenih najunosnijih izvoznih poslova. Naposljetku, iseljavanje je jedan sistematski proces koji u narodnoj masi ne pravi tek prolaznu prazninu, već iz nje svake godine isisava više ljudi nego što mlađi naraštaj naknađuje, tako da se apsolutni nivo naseljenosti iz godine u godinu snižava.^{186b}

Kakve posljedice su bile po preostale radnike Irske, oslobođene suvišnog stanovništva? Da je *relativno* suvišno stanovništvo danas veliko kao prije 1846., da je najamnina isto toliko niska i da radnici još više dirinče, da bijeda na selu opet tjera u novu krizu. Uzroci su jednostavni. Prevrat u poljoprivredi išao je ukorak sa iseljavanjem. Proizvodnja *relativno suvišnog stanovništva* išla je i brže nego *apsolutno opadanje stanovništva*.

^{186a} Budući da se Irska smatra kao obećana zemlja „načela naseljenosti”, napisao je *Th. Sadler*, prije no što je objavio svoje djelo o stanovništvu, čuvenu knjigu: *Ireland, its Evils and their Remedies*, 2. izd., London 1829., gdje upoređujući statistiku pojedinih provincija, a u svakoj provinciji pojedinih grofovija, dokazuje da tamo bijeda ne vlada, kako to Malthus hoće, razmjerno broju stanovništva, nego u obrnutom razmjeru prema njemu.

^{186b} Za vrijeme od 1851. do 1874. iznosi ukupan broj iseljenika 2,325.922.

Samo jedan pogled na tabelu C pokazuje kako pretvaranje oranica u pašnjake mora u Irskoj djelovati brže no u Engleskoj. U ovoj se sa stočarstvom uvećava gajenje povrća, tamo opada. Dok velike površine prije obrađivanih oranica leže na ugaru ili se pretvaraju u travnike, veliki dio prije neiskorištavanog pustog zemljišta i tresetišta služi za proširenje stočarstva. Sitni i srednji zakupnici — računam u njih sve koji ne obrađuju preko 100 acre-a — još uvijek sačinjavaju $\frac{8}{10}$ od cjelokupnog broja.^{186c}

Njih sve više, i u sasvim drukčijem stepenu nego prije, pritješnjava konkurencija kapitalistički vođene zemljoradnje i zato oni daju stalno nove regrute klasi najamnih radnika.

Jedina krupna industrija Irske, platnarska, treba razmjerno malo odraslih muškaraca i daje posla razmjerno neznatnom dijelu stanovništva, uprkos svome proširenju poslije poskupljenja pamuka u 1861. do 1866. Kao i svaka krupna industrija, tako i ona neprestanim kolebanjima u svojoj vlastitoj sferi stalno proizvodi relativno suvišno stanovništvo, čak i onda kad masa ljudska, koju ona usisava, raste u apsolutnom smislu. Bijeda seoskog stanovništva osnova je divovskih tvornica košulja i t. d., čija je radnička vojska većinom razasuta po selima. Ovdje se ponovo susrećemo s naprijed izloženim sistemom kućnog rada, koji zbog niskih najamnina i pretjerana rada predstavlja metodično sredstvo za stvaranje „prekobrojnih”. Najzad, ma da opadanje stanovništva nema onako razorne posljedice kao u kakvoj zemlji s razvijenom kapitalističkom proizvodnjom, ono ipak ne ostaje bez stalnog reagiranja na unutrašnje tržište. Praznina koju ovdje stvara iseljavanje ne sužava samo lokalnu potražnju za radom, nego i prihode trgovčica, zanatlija, malih obrtnika uopće. Otud nazadovanje dohotka između 60 i 100 f. st. u tabeli E.

Položaj poljoprivrednih radnika u Irskoj jasno je prikazan u izvještajima irskih inspektora sirotinjske uprave (od 1870.).^{186d} Činovnici jedne vladavine koja se održava samo pomoću bajoneta, i čas otvorenim čas prikrivenim opsadnim stanjem, morali su govoriti obazrivim izrazima za koje njihove kolege u Engleskoj inače ne mare; uprkos tome oni ne dopuštaju svojoj vladi da se uljuljkuje iluzijama.

^{186c} Primjedba uz drugo izdanje. — Prema jednoj tabeli u Murphy: *Ireland, Industrial, Political and Social, 1870.* [str. 103.] 94,6% zemljišta sačinjavaju zakupštine do 100 acre-a, a 5,4% zakupštine preko 100 acre-a.

^{186d} *Reports from the poor Law Inspector on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin, 1870.* — Upor.: *Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.* dated 8th March 1862., London 1862.

Po njima se još uvijek niska stopa najamnine na selu za posljednjih 20 godina ipak popela za 50 do 60%, i iznosi sada prosječno 6 do 9 šilinga nedjeljno. Ali se iza ovog prividnog dizanja prikriva stvarno sniženje najamnine, jer povišenje ne pokriva čak ni povišicu cijene nužnih životnih namirnica do koje je u međuvremenu došlo; to potvrđuje slijedeći izvod iz službenih računa jednog irskog workhouse-a:

Prosječni nedjeljni troškovi izdržavanja na 1 glavu

G O D I N A	Hrana	Odiјelo	Ukupno
Od 29. septembra 1848. do 29. septembra 1849. . .	1 š. 3¼ p.	0 š. 3 p.	1 š. 6¼ p.
Od 29. septembra 1868. do 29. septembra 1869. . .	2 š. 7¼ p.	0 š. 6 p.	3 š. 1¼ p.

Dakle je cijena potrebnih životnih namirnica gotovo dvaput, a cijena odiјela upravo dvaput veća nego prije 20 godina.

Čak i da apstrahiramo od ovog nerazmjera, puko upoređivanje u novcu istražene stope najamnine ni izdaleka ne bi dalo ispravan rezultat. Prije gladi je velika masa poljoprivrednih najamnina plaćana u naturi, a samo sićušan dio u novcu; danas je plaćanje u novcu pravilo. Već iz toga izlazi da se novčana stopa najamnine morala popeti, ma kako se kretala stvarna najamnina. „Prije gladi, poljoprivredni nadničar imao je komadić zemlje gdje je sadio krumpir i uzgajao svinje i živad. Danas on ne samo da mora kupovati sve svoje životne namirnice, nego je ostao i bez prihoda od prodaje svinja, živadi i jaja.“¹⁸⁷

Poljoprivredni radnici prije se ustvari nisu razlikovali od sitnih zakupnika i većinom su bili pazakupnici na srednjim i krupnim zakupštinama gdje su nalazili zaposlenja. Tek poslije katastrofe od 1846. g. počeo se oni sačinjavati dio klase čistih najamnih radnika, poseban stalež koji je za svog poslodavca vezan još samo novčanim odnosima.

Znamo kakve su bile njihove stambene prilike prije 1846. Odonda su se još pogoršale. Jedan dio seoskih nadničara, koji međutim iz dana u dan biva manji, stanuje još na zemljištima zakupnikâ, u prepunjenim kolibama, čije gadosti daleko nadmašuju i ono najgore što nam u tom pogledu pružaju engleski poljoprivredni kotarevi. I to je opća pojava, izuzevši neke krajeve Ulstera; na jugu u grofovijama Cork, Limerick, Kilkenny i t. d.; na istoku u Wicklow, Wexford i t. d.; u središtu Irske

¹⁸⁷ *Reports from the Poor Law Inspector etc.*, str. 29., 1.

u King's i Queen's County, Dublinu i t. d.; na sjeveru u grofovijama Down, Antrim, Tyrone i t. d.; najzad na zapadu u Sligo, Roscommon, Mayo, Galway i t. d. „Kolibe poljoprivrednih radnika”, uzvikuje jedan od inspektora, „sramota su za religiju i civilizaciju ove zemlje.”^{187a} Da bi nadničarima njihove jazbine za stanovanje postale privlačnije, sistematski im se oduzima komadić zemlje koji im pripada od pamtivijeka. „Svijest o ovakvoj pažnji koju im ukazuju zemljoposjednici i njihovi upravnici izazvala je u poljoprivrednim nadničarima odgovarajuće osjećanje suprotnosti i mržnje protiv onih koji s njima postupaju kao s kakvom bespravnom rasom.”^{187b}

Prvi čin prevrata u zemljoradnji bio je da u ogromnom razmjeru, i kao po nekoj paroli datoj odozgo, zbriše kolibe koje su ležale na radnim poljima. Tako su mnogi radnici bili prisiljeni potražiti zaštitu u selima i gradovima. Tamo ih bacahu kao kakav smet na mansarde, u rupe, podrume i budžake najgorih četvrti. Hiljade irskih porodica koje se, čak i po tvrđenju Engleza ogrezlih u nacionalne predrasude, odlikovahu rijetkom privrženosti za svoje domaće ognjište, bezbrižnom veselošću i čistoćom porodičnog morala, nađoše se ovako iznenada presađene u rasadnike poroka. Muškarci sada moraju tražiti posla kod obližnjih zakupnika koji ih najmljuju samo za jedan dan, što znači najnesigurniji oblik najamnog rada; uz to „oni sada moraju prevaljivati dugi put ka zakupštini i nazad, često mokri kao miševi, izloženi i drugim nedaćama koje mnogo puta povlače za sobom slabljenje, bolest, a s ovom i bijedu.”^{187c}

„Gradovi su iz godine u godinu morali primati sve radnike koji su u poljoprivrednim kotarevima važili kao suvišni”,^{187d} i onda se još čude „što u gradovima i selima ima radnika i odviše, dok ih je na poljima malo”^{187e} Istina je u tome da se ova oskudica osjeća samo „u vrijeme hitnih poljskih radova u proljeće i u jesen; u ostala doba godine mnoge ruke su bez posla”,^{187f} da „poslije žetve, od oktobra do proljeća, za njih gotovo nema rada”^{187g} i da oni čak i u doba zaposlenosti „često gube čitave dane i izloženi su svakojakim prekidima rada”.^{187h}

^{187a} *Reports from the Poor Law Inspector etc.*, str. 12.

^{187b} Isto, str. 25.

^{187c} Isto, str. 25.

^{187d} Isto, str. 27.

^{187e} Isto, str. 25.

^{187f} Isto, str. 1.

^{187g} Isto, str. 32.

^{187h} Isto, str. 25.

Ove posljedice prevrata u poljoprivredi, t. j. pretvaranja oranica u pašnjake, primjene mašinerije, najstrože štednje rada i t. d. — još više pogoršavaju uzorni zemljoposjednici, ljudi koji svoje rente ne će da troše u inozemstvu, već su toliko milostivi da stanuju na svojim dobrima u Irskoj. Da zakon o ponudi i potražnji ne bi ni na koji način bio povrijeđen, ova gospoda podmiruju „gotovo svu svoju potrebu za radnom snagom kod sitnih zakupnika, te su ovi tako prisiljeni da tegle za svoje zemljoposjednike za mnogo manju najamninu nego što je najamnina običnog nadničara i bez ikakva obzira na sve neugodnosti i gubitke koji zakupniku nastaju iz toga što u kritično doba sjetve ili žetve mora zanemarivati svoja vlastita polja”.¹⁸⁷¹

Nesigurnost i neredovnost zaposlenja, često ponavljanje i dugo trajanje zastoja u radu, svi ovi znaci relativne prenaseljenosti iznijeti su dakle u izvještajima inspektora sirotinjske uprave i svaka od tih stvari jest po jedna žalba irskog poljoprivrednog proletarijata. Čitalac se sjeća da smo i kod engleskog poljoprivrednog proletarijata naišli na slične pojave. Ali je razlika u tome što se u Engleskoj, toj industrijskoj zemlji, industrijska rezerva regrutira na selu, dok se u Irskoj, zemlji poljoprivrednoj, zemljoradnička rezerva regrutira u gradovima, pribježištima najurenih poljoprivrednih radnika. U Engleskoj se prekobrojni poljoprivredni radnici pretvaraju u tvorničke radnike; u Irskoj oni ostaju poljoprivrednim radnicima, iako su se sabili u gradove, jer, vršeći u ovima istovremeno pritisak na gradske nadnice, moraju zbog potražnje rada stalno opet natrag na selo.

Službeni izvjestitelji ovako rezimiraju materijalni položaj poljoprivrednog nadničara: „Ma da on živi do krajnosti štedljivo, ipak mu najamnina jedva stiže da nabavi hranu sebi i svojoj porodici i da plati stanarinu; da bi sebe, ženu i djecu odijevao, potrebni su mu drugi prihodi... Atmosfera stanova u kojima ova klasa živi, kao i druga oskudijevanja, čine je osobito prijemljivom za tifus i sušicu.”¹⁸⁷² Onda nije čudo što, po jednoglasnom svjedočanstvu izvjestitelja, ovu klasu prožima mračno nezadovoljstvo; što ona priželjkuje vraćanje prošlosti, gnuša se sadašnjice, ne vjeruje u budućnost, „podaje se zavodljivom utjecaju agitatora”, i pati od jedine fiksne ideje: da se iseli u Ameriku. To je dakle ona obećana zemlja gdje teče med i mlijeko, a u koju je depopulacija, taj veliki Malthusov lijek za sve, pretvorila zeleni Erin!

¹⁸⁷¹ *Reports from the Poor Law Inspector etc.*, str. 30.

¹⁸⁷² Isto, str. 21., 13.

Kakav ugodan život vode čak i kvalificirani industrijski radnici Irske, pokazat će dovoljno ovaj primjer:

„Prilikom moje skorašnje inspekcije sjeverne Irske”, kaže engleski tvornički inspektor *Robert Baker* (Beker), „padoše mi u oči naponi jednog kvalificiranog irskog radnika da iz svojih tako oskudnih sredstava pribavi odgoj svojoj djeci. Navodim doslovno izjavu kakvu sam čuo iz njegovih usta. Da je on *valjan* tvornički radnik, dokaz je to što mu daju da izrađuje artikle za manchestersko tržište. *Johnson*: Ja sam beetler [radnik koji lupa rublje pri pranju] i radim od 6 sati izjutra do 11 sati uveče, od ponedjeljka do petka, subotom završavamo u 6 sati uveče i imamo 3 sata za večeru i odmor. Imam petoro djece. Za ovaj rad dobijam nedjeljno 10 šil. i 6 penca; moja žena također radi i zasluhuje 5 šil. nedjeljno. Najstarija kći, kojoj je 12 godina, vodi kućanstvo. Ona nam je kuharica i jedina ispomoć. Ona sprema mlađu djecu za školu. Žena ustaje kad i ja i odlazi sa mnom na rad. Jedna djevojka koja ide pokraj naše kuće budi me u 5^{1/2} sati izjutra. Prije polaska na rad ne jedemo ništa. Dvanaestogodišnja kći brine se za male preko dana. Doručkujemo u 8 i za to idemo kući. Jedamput nedjeljno pijemo čaj; inače imamo neku kašu (stirabout), katkad od zobna, katkad od kukuruznog brašna, već prema tome šta smo kadri nabaviti. Zimi mećemo i malo šećera i vode u naše kukuruzno brašno. Ljeti iskopamo nešto malo krumpira koji sami gajimo na komadiću zemlje, a kad ga potrošimo, vraćamo se opet kaši. Tako to ide iz dana u dan, u radne dane i nedjeljom, kroz čitavu godinu. Uveče sam uvijek jako umoran od dnevnog rada. Zaloga mesu vidimo izuzetno, i to veoma rijetko. Troje naše djece idu u školu, a za to na svako plaćamo po 1 peni nedjeljno. Stanarina nam je 9 penca nedjeljno, a za treset i loženje izdajemo najmanje 1 šil. i 6 penca za 14 dana.”¹⁸⁸ Takve su irske najamnine, takav je život u Irskoj!

Doista, irska bijeda ponovo je dnevna tema u Engleskoj. Krajem 1866. i početkom 1867. latio se jedan irski velikoposjednik, *lord Dufferin* (Daferin), da u „*Timesu*” riješi problem. „Kakva čovječnost od tako velikog gospodina!”

Iz tabele E vidjeli smo da su godine 1864. od 4,368.610 f. st. ukupnog profita trojica profitaša strpali u džep samo 262.610 f. st., da su 1865. g. ista ova tri virtuozna „odricanja” od 4,669.979

¹⁸⁸ RIF, za 31. oktobar 1866., str. 96.

f. st. ukupnog profita odnijeli naprotiv 274.448 f. st., 1864. g. 26 profitaša 646.377 f. st., 1865. g. 28 profitaša 736.448 f. st., 1864. g. 121 profitaš 1,066.912 f. st., 1865. g. 186 profitaša 1,320.996 f. st., 1864. g. 1.131 profitaš 2,150.818 f. st., gotovo polovinu ukupnog godišnjeg profita, 1865. g. 1.194 profitaša 2,418.933 f. st., više od polovine ukupnog godišnjeg profita. Ali je lavovski dio koji od godišnje sume zemljišnih renta proguta sićušni broj zemljišnih velikaša u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj tako ogroman, da engleska državnička mudrost nalazi umjesnim da za podjelu *zemljišne rente* ne pruži isti statistički materijal kao za podjelu *profita*. Jedan od tih velikoposjednika jest i *lord Dufferin*. Da zakupnina i profiti ikad mogu biti „*prekobrojni*”, ili da njihovo obilje može stajati ma u kakvoj vezi s obiljem narodne bijede, naravno da je i „*nepristojna*” i „*nezdrava*” (unsound) zamisao. On se drži činjenica. A činjenica jest da što više opada broj irskog naroda, to više rastu irske zakupnine, da opadanje stanovništva „*čini dobro*” zemljovlasnicima, dakle i samom zemljištu, pa dakle i narodu koji je samo pripadak uz zemlju. Tako on dakle izjavljuje da je Irska još uvijek *prenaseljena* i da iseljavanje teče još uvijek odviše sporo. Da bi Irska bila potpuno sretna, treba da iz nje ode bar još $\frac{1}{3}$ miliona radnika. Neka čitalac ne misli da je ovaj lord, koji je povrh toga i poetičan, neki liječnik iz škole Sangradove, koji je za bolesnike, čim se ti nisu osjećali bolje, propisivao puštanje krvi, pa opet puštanje krvi, sve dok pacijent ne bi s krvlju izgubio i bolest. Lord Dufferin traži novo puštanje samo od $\frac{1}{3}$ miliona umjesto od oko 2 miliona, bez čijeg otjecanja je doista nemoguće uvesti u Irskoj hiljadugodišnje carstvo. Dokaz je lako dati.

Broj i veličina zakupština u Irskoj 1864.

1		2		3		4	
Zakupštine iznad 1 do 5 acre-a		Zakupštine preko 5 do 15 acre-a		Zakupštine do 1 acre-a		Zakupštine preko 15 do 30 acre-a	
broj	acre-a	broj	acre-a	broj	acre-a	broj	acre-a
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343
5		6		7		8	
Zakupštine iznad 30 do 50 acre-a		Zakupštine iznad 50 do 100 acre-a		Zakupštine preko 100 acre-a		Ukupna površina acre-a	
broj	acre-a	broj	acre-a	broj	acre-a		
71 861	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 ^{188a}	

^{188a} Ukupna površina obuhvaća i „tresetišta i pusta zemljišta”.

Centralizacija je od 1851. do 1861. uništila poglavito zakupštine prvih triju kategorija, ispod 1 pa do 15 acre-a. One moraju prije svega iščeznuti. To je dalo 307.058 „prekobrajnih” zakupnika, a ako porodicu računamo po najnižem prosječnom broju od 4 glave, 1,228.232 osobe. Pod pretjeranom pretpostavkom da će $\frac{1}{4}$ od toga broja ponovo naći zaposlenje poslije izvršenog prevrata u poljoprivredi, ostaje za iseljavanje 921.174 osobe. Kategorije 4, 5 i 6, preko 15, a ispod 100 acre-a, jesu, kao što je u Engleskoj već odavno poznato, odviše male za kapitalističku kulturu žita, a za gajenje ovaca beznačajno sićušne. Pod istim pretpostavkama kao i prije ima dakle za iseljavanje još 788.761 osoba, ukupno 1,709.935. A kako apetit dolazi jedući, oči velikoposjednika ubrzo će otkriti da je Irska sa $3\frac{1}{2}$ miliona još uvijek u bijedi, a da je u bijedi zato što je prenaseljena, dakle da njena depopulacija mora ići još mnogo dalje da bi ta zemlja ispunila svoj pravi poziv: da Englezima bude ispaša za ovce i marvu.^{188b}

Kao svako dobro na ovome svijetu, ima i ova unosna metoda svoje zlo. S akumulacijom zemljišne rente u Irskoj ide ukorak i akumulacija Iraca u Americi. Irac kojega su prognale

^{188b} O tome kako su pojedini landlordovi pa i englesko zakonodavstvo iskoristili nevolju gladi i prilike koje su njome nastale, u cilju da nasilno provedu revoluciju u poljoprivredi i da stanovništvo Irske smanje na broj koji odgovara interesima landlordova, iznijet ću podrobnije dokaze u Trećoj knjizi ovog spisa, u odjeljku o zemljišnom vlasništvu. Na istom mjestu vratit ću se i na odnose između sitnih zakupnika i poljoprivrednih radnika. Ovdje samo jedan citat. U svom posmrtnom spisu: *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*. Dva sveska, London 1868., sv. II., str. 282., kaže Nassau W. Senior: „Točno je primijetio dr. G. da imamo naš zakon o sirotinji i da je on veliko oruđe za omogućenje pobjede landlordova; drugo oruđe jest iseljavanje. Ni jedan prijatelj Irske ne može željeti da se ovaj rat (između landlordova i sitnih keltskih zakupnika) produži, — još manje da se on završi pobjedom zakupnika... Što on (taj rat) brže prođe, što brže Irska postane pašnjak („grazing country”) sa razmjerno neznatnim brojem stanovnika, kako to pašnjaci iziskuju, to bolje za sve klase.” — Engleski zakoni o žitu od 1815. g. osigurali su Irskoj monopol slobodnog uvoza žita u Veliku Britaniju. Oni su dakle umjetno pomagali kulturu žita. Kad su 1846. g. ukinuti zakoni o žitu, ukinut je iznenada i taj monopol. Bez obzira na sve druge okolnosti, bio je sâm ovaj događaj dovoljan da dade snažnog poleta pretvaranju irskih oranica u pašnjake, centralizaciji zakupština i najurivanju sitnih seljaka. Pošto su od 1815. do 1846. hvalili plodnost irskog zemljišta i glasno izjavljivali da ga je sama priroda odredila za kulturu pšenice, engleski agronomi, ekonomisti i političari iznenada otkriše da ono nije ni za što do za proizvodnju stočne hrane! G. Léonce de Lavergne (Leons de Lavernj) požurio se da to ponovi s one strane kanala. Treba biti čovjek „ozbiljan” kao g. de Lavergne, pa povjerovati takvim djetinjarijama.

ovce i volovi uskrsava s one strane oceana kao fenijer [član političkog udruženja osnovanog u New-Yorku 1857. s ciljem oslobođenja Irske]. I nasuprot staroj kraljici mora diže se sve opasnije mlada divovska republika.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.*

GLAVA DVADESET ČETVRTA

TAKO ZVANA PRVOBITNA AKUMULACIJA

1. Tajna prvobitne akumulacije

Vidjeli smo kako se novac pretvara u kapital, kako se pomoću kapitala pravi višak vrijednosti, a iz viška vrijednosti više kapitala. Međutim, akumulacija kapitala ima za pretpostavku višak vrijednosti, višak vrijednosti kapitalističku proizvodnju, a ova pak postojanje većih masa kapitala i radne snage u rukama proizvođača robâ. Čitavo ovo kretanje izgleda dakle kao da se vrti u pogrešnom krugu, iz kojega možemo izići samo ako pretpostavimo jednu „prvobitnu” akumulaciju („*previous accumulation*” u A. Smitha) koja prethodi kapitalističkoj, akumulaciju koja nije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, već njegova polazna točka.

Ova prvobitna akumulacija igra u političkoj ekonomiji otprilike istu ulogu koju prvi grijeh igra u teologiji. Adam za-grize u jabuku i time se grijeh svali na ljudski rod. Porijeklo grijeha objašnjava se jednim podvigom koji se kao dogodio nekoliko dana poslije postanka svijeta. Isto je tako u davno minulo doba bila na jednoj strani elita vrijednih, razboritih i prije svega štedljivih ljudi, a na drugoj lijeni nevaljalci koji su proćerdali sve što su imali, pa i više od toga. Svakako, legenda o teološkom prvom grijehu priča nam kako je čovjek bio proklet da u znoju lica svoga jede nasušni hljeb; no priča o ekonomskom prvom grijehu otkriva nam kako to da ima ljudi za koje ova božja zapovijest ne vrijedi. Svejedno. Tek tako se dogodilo da su prvi *nagomilali bogatstvo*, a oni drugi nisu više ništa imali da prodadu osim rođene kože. I od tog prvog grijeha postoji *siromaštvo velike mase*, koja još i danas, uprkos

[Gorki udes i bratoubistvo
Goni Rimljane po svijetu.

Horacije: *Epode*, 7.]

svemu radu, nema što da proda do sebe samu, i *bogatstvo jedne šake ljudi*, koje neprekidno raste, iako su oni odavno prestali raditi. Ovakve bljutave djetinjarije stalno se nanovo preživavaju. G. Thiers (Tjer) je na pr. imao smjelosti da čak i sa svečanom državničkom ozbiljnošću servira takve priče nekad tako duhovitim Francuzima, napisavši o tom knjigu s kojom je mislio da je u prah satro bezbožne napadaje socijalizma protiv *propriété* [vlasništva]. A čim se radi o vlasništvu, odmah se nameće sveta dužnost da se stanovište dječjeg bukvara utvrdi kao jedino ispravno za staro i mlado i za sve stupnjeve razvitka.^{188c} Poznato je da u stvarnoj historiji osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom riječi nasilje igra glavnu ulogu. U krotkoj političkoj ekonomiji oduvijek je vladala idila. Pravo i „rad” bili su oduvijek jedina sredstva za stjecanje bogatstva, razumije se uvijek s izuzetkom „ove godine”. Stvarno, pak, metode prvobitne akumulacije sve su drugo samo ne idilične.

Novac i roba nisu unaprijed kapital, kao što to nisu ni sredstva za proizvodnju ni životne namirnice. Oni se moraju *pretvarati u kapital*. Ali se samo ovo pretvaranje može izvršiti jedino pod određenim okolnostima, koje se sve zajedno stižu u ovom: Dvije veoma različite vrste vlasnika robâ moraju se sučeliti i stupiti u dodir jedni s drugima; s jedne strane *vlasnici novca, sredstava za proizvodnju i životnih namirnica*, koji hoće da vrijednost kojom gospodare oplode kupovinom tuđe radne snage; s druge strane *slobodni radnici*, prodavači vlastite radne snage, dakle prodavači rada. *Radnici slobodni* u dvostrukom pogledu: da oni sami ne spadaju neposredno u sredstva za proizvodnju, kao robovi, kmetovi i t. d., niti da sredstva za proizvodnju njima pripadaju, kao što je slučaj kod samostalnog seljaka i t. d., nego da su oni, naprotiv, svega toga oslobođeni, lišeni. Ovom *polarizacijom robnog tržišta* dati su osnovni uslovi kapitalističke proizvodnje. Kapitalistički odnos ima za pretpostavku da su *radnici odvojeni od vlasništva na uslovima za ostvarenje rada*. A čim kapitalistička proizvodnja stane jednom

^{188c} Goethe, rasrđen ovim gluparijama, ismijao ih je u slijedećoj „katehizaciji”:

Učitelj: Promisli, dijete, otkud ovi dari?

Sam ti nisi mog'o doći do tih stvari!

Dijete: Pa sve mi je od tatice.

Učitelj: A otkud one njemu?

Dijete: Od djeđice.

Učitelj: Valjda ne! Od koga ih je djeda dobio?

Dijete: On je nekog orobio.

na noge, ona ne samo što *održava* ovu podvojenost, već je i *reproducira u sve većem razmjeru*. Proces koji *stvara* kapitalistički odnos ne može, dakle, biti drugo do *proces odvajanja radnika od vlasništva na uslovima svoga rada*, proces koji s jedne strane *pretvara* društvene životne namirnice i sredstva za proizvodnju u *kapital*, a s druge strane neposredne proizvođače u *najamne radnike*. Tako zvana *prvobitna akumulacija* nije, dakle, ništa drugo do *historijski proces rastavljanja proizvođača od sredstava za proizvodnju*. On se ispoljava kao „*prvobitan*” zato što sačinjava *prethistoriju kapitala* i načina proizvodnje koji mu odgovara.

Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizišla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje ovoga oslobodilo je elemente onoga.

Neposredni proizvođač, radnik, mogao je raspolagati svojom ličnošću tek onda kad je prestao biti vezan za zemlju i kad više nije nekom drugom bio kmet ili podložnik. Zatim, da bi mogao postati slobodan prodavač svoje radne snage koji svoju robu nosi svugdje gdje ima prođe za nju, morao se osloboditi vlasti ceha, njegovih pravila o šegrtima i kalfama i ograničenja njegovih propisa o radu. Tako se historijsko kretanje, koje pretvara proizvođače u najamne radnike, ispoljava, s jedne strane, kao njihovo oslobođenje od činidaba i cehovske stege; za naše buržoaske historičare samo ta strana i postoji. Ali, s druge strane, ovi novooslobođeni postaju prodavači sebe samih tek pošto im se otmu sva njihova sredstva za proizvodnju i sva jamstva za opstanak koja su im pružale stare feudalne ustanove. Historija ove njihove eksproprijacije zapisana je u analima čovječanstva neizbrisivim potezima krvi i ognja.

Sa svoje strane, industrijski kapitalisti, te nove velmože, morali su potisnuti ne samo cehovske zanatlije, nego i feudalne gospodare, koji su u svojim rukama držali izvore bogatstva. S te strane njihovo uzdizanje predstavlja se kao plod pobjedonosne borbe protiv feudalne vlasti i njenih mrskih povlastica, kao i protiv cehova i okova koje su ovi udarali slobodnom razvitku proizvodnje i slobodnom eksploatiranju čovjeka od čovjeka. Ali su vitezovi industrije samo na taj način uspjeli suzbiti vitezove mača što su iskoristili događaje za koje oni baš ništa nisu pridonijeli. Oni su se pōdigli isto onako niskim sredstvima kakva su bila sredstva pomoću kojih je nekad rimski oslobođenik postao gospodarem svoga patrona [zaštitnika].

Polazna točka razvitka koji je stvorio i najamnog radnika i kapitalista bilo je *ropstvo radnika*. Napredak koji je u tom

razvitku postignut sastojao se u *promjeni oblika ovog ropstva, u pretvaranju feudalne eksploatacije u kapitalističku*. Da bismo razumjeli kako je on tekao, nije potrebno da zahvatimo daleko u prošlost. Ma da prve početke kapitalističke proizvodnje zatječemo sporadično još u 14. i 15. stoljeću u nekim gradovima oko Sredozemnog Mora, *kapitalistička epoha* otpočinje tek u 16. vijeku. Tamo gdje se ona pojavljuje već je odavno bilo izvršeno ukidanje kmetstva, a suvereni gradovi, slava Srednjeg vijeka, već su duže vremena bili u opadanju.

U historiji prvobitne akumulacije epohalni su svi oni prevrati koji su služili kao poluga kapitalističkoj klasi u njenom stvaranju; ali prije svega su to bili oni momenti kada su velike mase ljudi bile iznebuha i nasilno otkidane od svojih sredstava za život i bile bacane na tržište rada kao goli proleter. Osnovu čitavog ovog procesa čini *ekspropriacija poljoprivrednog proizvođača, seljaka, od zemlje*. Njena historija je u svakoj zemlji drukčija i razne njene faze teku drukčijim redom i u različnim historijskim epohama. Klasičan oblik ima ona samo u Engleskoj, i stoga ovu zemlju uzimamo kao primjer.¹⁸⁹

2. Ekspropriacija seljačkog naroda od zemlje

Kmetstvo je u Engleskoj bilo stvarno iščezlo krajem 14. vijeka. Tada, a još više u 15. vijeku, ogromnu većinu stanovništva¹⁹⁰ sačinjavahu slobodni seljaci sa samostalnom privredom,

¹⁸⁹ U Italiji, gdje se najprije razvila kapitalistička proizvodnja, najprije su razriješeni i kmetovski odnosi. Kmet je ovdje oslobođen prije no što je mogao osigurati ma kakvo pravo zastarjevanja na zemljište. Njegovo oslobođenje ga je dakle odmah pretvorilo u gola ničim zaštićena proletera, koji je uz to našao i gotove nove gospodare u gradovima preostalim u većini još od rimskog doba. Kad je revolucija svjetskog tržišta, počevši od kraja 15. vijeka, uništila premoć trgovine sjeverne Italije, nastalo je kretanje u suprotnom pravcu. Gradski radnici u masama su tjerani na selo, gdje su sitnoj kulturi, vršenoj na baštovanski način, dali silan polet.

¹⁹⁰ „Sitni zemljovlasnici koji su svojim rukama obrađivali svoja polja i koji su živjeli u skromnom blagostanju... sačinjavahu tada daleko značajniji dio nacije nego danas... Od obrađivanja svojih vlastitih malih freehold-selišta (freehold je potpuno slobodno vlasništvo) živjelo je ne manje od 160.000 zemljovlasnika, koji su sa svojim porodicama morali iznositi više od $\frac{1}{7}$ ukupnog stanovništva. Prosječni dohodak tih sitnih zemljoposjednika... cijeni se na 60 do 70 f. st. Izračunato je da je broj onih koji obrađivahu vlastitu zemlju bio veći od broja zakupnika tuđeg zemljišta.” Macaulay: *History of England etc.* 10. izd., London 1854., sv. I., str. 333., 334. — Još u posljednjoj trećini 17. vijeka bavilo se $\frac{1}{5}$ engleske narodne mase zemljoradnjom. (Isto, str. 413.) — Navodim Macaulay-a zbog toga što on, kao sistematski falsifikator historije, što je moguće više „obrezuje” ovakve činjenice.

ma kakva da je bila feudalna firma pod kojom se prikrivalo njihovo vlasništvo. Na većim vlastelinskim dobrima istisnuo je slobodni zakupnik bailiff-a (upravitelja), koji je prije i sâm bio u kmetском odnosu. Poljoprivredni najamni radnici sastojahu se dijelom iz seljaka koji su svoju dokolicu iskorištavali radeći kod velikoposjednika, a dijelom iz samostalne, relativno i apsolutno malobrojne klase pravih najamnih radnika. Čak su i ovi ustvari bili u isto vrijeme seljaci sa samostalnom privredom, jer im je osim najamnine davano i 4 ili više acre-a oranice zajedno s cottage-om. Uz to su oni s pravim seljacima uživali *općinsko zemljište*, na kome su pasli svoju stoku i odakle su ujedno dobijali sredstva za loženje, drvo, treset i t. d.¹⁹¹ Po feudalnu proizvodnju u svima evropskim zemljama karakteristična je podjela zemlje na što je moguće više zavisnih seljaka. Moć feudalnog gospodara, kao i svakog suverena, nije počivala na iznosu njegovih renta, već na broju podanika, a ovaj je zavisan od broja seljaka koji su samostalno privređivali.¹⁹² Stoga, ma da je poslije normanskog osvajanja englesko zemljište bilo podijeljeno na ogromne baronije, od kojih je često jedna jedina obuhvaćala 900 starih anglosaskih lordovstava, ono je ipak bilo posuto sitnim seljačkim gazdinstvima koja su tek tu i tamo prekidana većim vlastelinskim dobrima. Takvi odnosi uz istovremeno cvjetanje gradova, kojim se 15. vijek odlikovao, omogućile su ono *narodno bogatstvo* koje je kancelar Fortescue (Forteskju) onako rječito opisao u svom djelu „Laudibus Legum Angliae”, ali su oni isključivali *bogatstvo u kapitalu*.

Predigra prevrata koji je stvorio osnovu kapitalističkog načina proizvodnje odigrala se u posljednjoj trećini 15. i prvih decenija 16. vijeka. *Rasturanjem feudalnih pratnji* bačena je na tržište *rada masa golih proleterata*, koji su po točnim riječima sir Jamesa Steuarta „svugdje beskorisno ispunjavali kuće i imanja”. Ma da je kraljevska vlast, budući i sama proizvod

¹⁹¹ Ne smije se nikad zaboraviti da je čak i kmet bio ne samo *vlasnik* zemljišnih parcela koje su pripadale uz njegovu kuću — ma da je bio vlasnik s obavezom danka — nego da je bio i *svlasnik općinske zemlje*. „Seljak je tamo (u Šleskoj) kmet.” Pa ipak ti serfs [kmetovi] posjeduju *općinska dobra*. „Seljake u Šleskoj još nitko nije uspio navesti na diobu općinskih dobara, dok u Neumarku jedva da postoji kakvo selo gdje ta dioba nije s najvećim uspjehom izvršena.” (Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*. Londres 1788., sv. II., str. 125., 126.)

¹⁹² *Japan*, sa svojom čisto feudalnom organizacijom zemljišnog vlasništva i razvijenom sitnom seljačkom privredom, pruža nam mnogo vjerniju sliku evropskog Srednjeg vijeka nego sva naša historijska djela, koja su većinom diktirale buržoaske predrasude. Dabome da je i odviše lako biti „liberalan” na račun Srednjeg vijeka.

buržoaskog razvitka, u svom nastojanju za apsolutnom vlašću nasilno ubrzala raspad tih pratnji, ipak ona nije bila jedini uzrok tome. Naprotiv, nalazeći se u najprkosnijoj suprotnosti prema kralju i parlamentu, stvorio je krupni feudalni gospodar *neuporedivo veći proletarijat* nasilnim najurivanjem seljaka sa zemlje, na koju su imali isto feudalno pravo koje i on, kao i uzurpiranjem njihove općinske zemlje.

Neposredni poticaj za ovo dalo je u Engleskoj u osobitoj mjeri cvjetanje flamanske vunarske manufakture i odgovarajuće skakanje cijena vune. Veliki feudalni ratovi progutali su staro feudalno plemstvo, a novo je bilo čedo svoga vremena, za koje je novac bio sve i sva. Zato njegovom lozinkom postade pretvaranje oranica u pašnjake. U svojoj knjizi *Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles*, opisuje Harrison kako eksproprijacija sitnih seljaka upropašćuje zemlju. „What care our great incroachers!” („Što mare za to naši veliki uzurpatori!”) Stanovi seljaka i cottage-i radnika bili su nasilno porušeni ili su pušteni da propadnu. „Uporedi li tko starije inventare ma kog viteškog dobra”, veli Harrison, „naći će da su išezle nebrojene kuće i sitna seljačka gazdinstva, da zemlja hrani mnogo manje ljudi, da je mnogo gradova propalo, ma da su neki novi procvjetali... Mogao bih vam štošta ispričati o gradovima i selima koji su razoreni radi ispaše ovaca i gdje su ostale još jedino vlastelinske kuće.” Žalbe onih starih ljetopisa uvijek su pretjerane, ali one točno odražavaju utisak revolucije u odnosima proizvodnje na same suvremenike. Upoređujući spise kancelara *Fortescue-a* i *Tome Morusa* vidimo pred očima provaliju između 15. i 16. vijeka. Iz svog zlatnog vijeka survala se, kao što *Thornton* točno kaže, engleska radnička klasa u svoj gvozdeni vijek bez ikakve postupnosti.

Zakonodavstvo se uplašilo od tog prevrata. Ono još nije bilo došlo na onu visinu civilizacije na kojoj „*Wealth of the Nation*” [nacionalno bogatstvo], t. j. stvaranje kapitala i bezobzirna eksploatacija i osiromašivanje narodne mase, važi kao vrhunac svekolike državničke mudrosti. U svojoj historiji Henrika VII. kaže *Bacon*: „U ono vrijeme (1489.) namnožiše se žalbe na pretvaranje oranica u pašnjake (za ispašu ovaca i t. d.) gdje je i malen broj pastira dovoljan, a zakupštine na više godina, doživotne i na godišnji otkaz (od čega je živio veliki dio *yeomena*), bile su pretvorene u plemićka dobra. To izazva propadanje naroda, a stoga i propadanje gradova, crkava, desetina... Mudrost koju su kralj i parlament pokazali u suzbijanju toga zla bila je u ono doba dostojna divljenja... Oni

poduzeše mjere protiv te uzurpacije općinskih imanja koja je smanjivala stanovništvo (depopulating inclosures) i protiv širenja pašnjaka, koje joj je u stopu slijedilo s istim posljedicama (depopulating pasture).” Jedan zakon Henrika VII., 1489., čl. 19., zabranjivao je rušenje svih seljačkih kuća uz koje je pripadalo bar 20 acre-a zemlje. Jednim zakonom 25, Henrika VIII., gornji zakon je obnovljen. Tu između ostaloga stoji „da se mnoge zakupštine i krda stoke, osobito ovaca, gomilaju u malo ruku, što je veoma podiglo zemljišne rente, da je zemljoradnja (tillage) jako unazađena, da su crkve i kuće porušene i da su strahovito velike mase naroda izgubile mogućnost da održavaju sebe i svoje porodice.” Stoga zakon naređuje da se propale seljačke kuće ponovo podignu i određuje odnos između oranica i pašnjaka, i t. d. Zakon od 1533. g. tuži se da mnogi vlasnici imaju po 24.000 ovaca i ograničava broj ovaca na 2.000.¹⁹³

I narodne žalbe i zakonodavstvo protiv eksproprijacije sitnih zakupnika i seljaka, koje je trajalo 150 godina počevši od Henrika VII., ostadoše bez uspjeha. Bacon nam je, i ne znajući, odao tajnu toga neuspjeha. „Zakon Henrika VII.”, kaže on u *Essays, civil and moral*, sect. 20., „bio je dubok i dostojan divljenja, jer je on stvorio seljačka gazdinstva i zemljoradničke kuće određene normalne mjere, t. j. osiguravao je seljacima toliko zemlje, da su bili kadri radati podanike dovoljno bogate i nezavisne, i stavljao je *plug u ruke vlasnika, a ne najamnika*” („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings”).^{193a}

¹⁹³ U svojoj *Utopiji* Toma Morus govori o neobičnoj zemlji gdje „ovce žderu ljude”. (*Utopia*, preveo Robinson, izd. Arbor. London 1869., str. 41.)

^{193a} Bacon objašnjava vezu između slobodnog imućnog seljaštva i dobre pješadije. „Za moć i civilizaciju kraljevine bilo je od izvanrednog značenja da postoje zakupštine dovoljno velike, da valjani ljudi budu izvan nevolje, i da velik dio zemljišta kraljevine bude siguran posjed yeomena ili ljudi koji se nalaze na sredini između plemića i kućara (cottagers) [hižar, stanar, kućar, željir, malokućanin i t. d. označava podložnog ili i slobodnog seljaka bez zemlje, a sam s kućicom i vrtom, te koji je obično nadničar. — *Prev.*] i seljačkih slugu... Jer je opće mišljenje najistaknutijih vojskovođa... da je glavna snaga svake vojske u pješadiji. Ali da bi se stvorila dobra pješadija, potrebni su ljudi koji nisu odrasli u ropstvu i neimaštini, već u slobodi i izvjesnom blagostanju. I stoga, ako se država i odviše okrene u plemiće i finu gospodu, dok su seljaci i orači samo njihovi radnici i sluga, ili i kućari, t. j. nastanjeni prosjaci, možete imati dobru konjicu, ali nikad dobru, izdržljivu pješadiju... To vidimo u Francuskoj i Italiji i u još nekim stranim zemljama gdje je doista sve plemić ili bijedan seljak... u tolikoj mjeri, da su prinuđeni da za svoje pješadijske bataljone upotrebljavaju na-

Ono što je *kapitalistički sistem* iziskivao bio je, naprotiv, ropski položaj narodne mase, pretvaranje same nje u najamnike, a njenih sredstava za rad u kapital. Za vrijeme ovog prelaznog perioda zakonodavstvo je nastojalo da očuva i ona 4 acre-a zemlje uz cottage *poljoprivrednog najamnog radnika* i branilo mu je da u svom cottage-u drži stanare. Još 1627. g., pod Jakobom I., osuđen je Roger Crocker'sa Frontmilla što je na vlastelinskom imanju Frontmillu sagradio jedan cottage bez 4 acre-a zemlje koji bi uza nj morali pripadati; još 1638. g., pod Karlom I., bila je imenovana jedna kraljevska komisija koja je silom imala da sprovede stare zakone, osobito one koji se tiču 4 acre-a okućja; još je i Cromwell (Kromvel) zabranjivao građenje kuće u daljini od 4 milje od Londona, ako uz nju nije bilo 4 acre-a zemlje. Još se u prvoj polovini 18. vijeka čuju žalbe, ako cottage poljoprivrednog radnika nema okućja bar od 1 ili 2 acre-a. Danas je on sretan, ako ima mali vrt ili ako može i daleko od svog cottage-a iznajmiti nekoliko hvati zemlje. „Vlastela i zakupnici”, kaže Dr. Hunter, „rade ovdje složno. Nekoliko acre-a okućja uz cottage učinilo bi radnike odviše nezavisnim”.¹⁹⁴

Proces nasilne eksproprijacije narodne mase u 16. vijeku dobio je strahovit nov poticaj *reformacijom* i ogromnom *krađom crkvenih dobara* koja je za njom slijedila. U vrijeme reformacije katolička crkva bila je feudalni vlasnik velikog dijela engleskog zemljišta. Ukidanje manastira i t. d. gurnulo je njihove stanovnike u proletarijat. Sama crkvena dobra bila su većim dijelom poklonjena gramzljivim kraljevim ljubimcima ili prodana u bescejenje špekulantima, zakupnicima ili građanima, koji u masama odagnaše stare nasljedne kmetove i razoriše njihova gazdinstva. Vlasništvo osirotjelih seljaka na jednom dijelu crkvene desetine, garantirano zakonom, bi prečutno konfiscirano.¹⁹⁵ „Pauper ubique jacet” [„na sve strane je siroti-

jamničke bande švicaraca i sl.; od čega dolazi i to da te nacije imaju mnogo naroda, a malo vojnika.” (*The Reign of Henry VII. etc. Verbatim Reprint from Kennet's „England”*, izd. 1719. London 1870., str. 308.)

¹⁹⁴ Dr. Hunter u *PHR*, VII., 1864., London 1865., str. 134. — „Količina zemlje koja se dodjeljivala (po starim zakonima) danas bi se smatrala za radnika prevelikom, i prije bi bila razlog da se ti ljudi pretvore u sitne zakupnike (farmers).” (George Roberts: *The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries*. London 1856., str. 184., 185.)

¹⁹⁵ „Pravo sirotinje na jedan udio crkvene desetine utvrđeno je tekstom starih propisa.” (J. D. Tuckett: *A History etc.*, sv. II., str. 804., 805.)

nja''], uzviknula je kraljica Elizabeta poslije jednog puta po Engleskoj. Najzad se, u 43. godini njenog vladanja, uvođenjem *sirotinjskog poreza, pauperizam* morao službeno priznati. „Tvorcici toga zakona stidjeli su se iznijeti *razloge* njegova donošenja te ga pustiše u svijet, protivno svima tradicijama, *bez ikakva „preamble“* (uvodnog obrazloženja).”¹⁹⁶ Zakonom 16, Karla I., 4, proglašen je trajnim i doista je tek 1834. g. dobio nov, stroži oblik.¹⁹⁷ Ove neposredne posljedice reformacije nisu bile i naj-

¹⁹⁶ William Cobbett: *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

¹⁹⁷ Protestantški „duh” vidi se među ostalim i iz ovog. U južnoj Engleskoj više veleposjednika i bogatih zakupnika združuje mozgove i postaviše o točnom tumačenju Elizabetinog zakona o sirotinji deset pitanja, koja su podnijeli na mišljenje jednom čuvenom pravniku onog vremena, Sergeantu Sniggu (kasnije sudac pod Jakobom I.). „*Deveo pitanje*: Nekoliko bogatih zakupnika župe izmudrovali su lukav plan kako da se otkloni svaka zabuna u provođenju zakona. Oni predlažu da se u župi podigne *zatvor*. Svakom siromahu, koji se ne bude htio dati zatvoriti u rečeni zatvor, potpora bi bila uskraćena. Zatim bi se u susjedstvu objavilo da svaki koji je voljan *uposli* siromahe ove župe mora u određen dan podnijeti zapečaćen prijedlog s naznačenjem najniže cijene po koju hoće da ih uzme od nas. Tvorcici ovog plana pretpostavljaju da u susjednim grofovijama ima ljudi koji ne će da rade, a nemaju ni imetka ni kredita da uzmu kakvu zakupštinu ili brod, pa da bi mogli živjeti bez rada („so as to live without labour”). Takvi bi bili skloni učiniti župi vrlo korisne prijedloge. *Bude li se dogodilo da siromasi ovdje ili ondje propadnu pod okriljem tih unažmitelja, grijech će pasti na dušu posljednjih*, pošto je župa ispunila svoju dužnost prema dotičnim siromasima. Ali mi se ipak bojimo da sadašnji zakon ne dozvoljava ovakvu razumnu mjeru („prudential measure”); no morate znati da će nam se ostatak „freeholders” [nezavisnih zemljovlasnika] ove i susjednih grofovija priključiti, da bismo prisilili poslanike tih grofovija u Donjem domu da podnesu zakonski prijedlog koji dozvoljava zatvaranje i prinudan rad za siromahe, tako da nijedna osoba koja se bude protivila zatvaranju ne će imati prava na potporu. Mi se nadamo da će ovakva mjera učiniti da se ljudi koji se nalaze u bijedi uzdrže od *traženja* potpore („will prevent persons in distress from wanting relief”).” — (R. Blakey: *The History of Political Literature from the earliest times*. London 1855., sv. II., str. 84., 85.) — U Škotskoj je ukidanje *kmetstva* izvršeno vjekovima kasnije nego u Engleskoj. Još 1698. izjavio je Fletcher od Saltouna (Flecher od Saltouna) u škotskom parlamentu: „Broj prosjaka u škotskoj procjenjuje se na ne manje od 200.000. Jedini izlaz koji ja mogu predložiti kao načelni republikanac jest da se *ustpostavi staro stanje kmetstva* i da se svi oni koji su nesposobni da se brinu za svoje izdržavanje *pretvore u robove*.” Tako i Eden u *The State of the Poor*, knj. I., gl. 1., str. 60., 61.: „*Ukidanje kmetstva* izgleda da je nužno dovelo do pauperizma... Manufakture i trgovina jesu dva tvorca sirotinje u našoj naciji.” Eden, kao i onaj škotski republikanac od načela, griješi samo u tome što nije ukidanje kmetstva, nego ukidanje seljakova vlasništva nad zemljom učinilo seljaka proleterom, odnosno pauperom. — Engleskim zakonima o sirotinji odgovaraju u Francuskoj, gdje je eksproprijacija izvedena na drugi način, ordonanca izdata u Moulinsu (Mulenu) 1571. g. i edikt od 1656. g.

trajnije. *Crkveno vlasništvo bilo je religiozna tvrđava starinskih odnosa zemljišnog vlasništva*. Kad je ono palo, nisu se ni ovi više mogli držati.¹⁹⁸

Još je posljednjih decenija 17. vijeka yeomanry (jomenrija), klasa samostalnih seljaka, bila brojnija od klase zakupnika. Ona je sačinjavala glavnu snagu Cromwellovu i bila je, čak i po Macaulay-evu priznanju, u prednosti nad pijanim junckerima i njihovim slugama, seoskim popovima, koji su se morali ženiti „ljubimicom” sluškinjom svojih gospodara. Čak su i poljoprivredni najamni radnici još bili suvlasnici općinske zemlje. Otprilike 1750. g. yeomanry je iščezla,¹⁹⁹ a u posljednjim decenijama 18. vijeka iščezlo i posljednji tragovi općinskog vlasništva zemljoradnika. Mi ovdje ne uzimamo u obzir čisto ekonomske povode poljoprivredne revolucije, nego samo njena nasilna sredstva.

Pod restauracijom *Stuartovaca veleposjednici* provedoše zakonskim putem uzurpaciju, koja je svuda na kontinentu izvršena i bez zakonskog uvijanja. Oni ukinuše feudalne zemljišne odnose, t. j. otresoše sa svojih zemalja činidbe dužne državi, „odštetiše” državu oporezivanjem seljaka i ostale narodne mase, zahtješe da dobra na koja su imali samo feudalna prava prijeđu u njihovo moderno privatno vlasništvo i najzad natu-riše engleskim poljoprivrednim radnicima one zakone o naseljavanju („laws of settlement”) koji su ih vezali za župu, kao što je ukaz Tatarina Borisa Godunova vezao ruske seljake za zemlju.

„*Glorious Revolution*” (slavna revolucija) dovela je s Vilimom III. Oranskim na vlast veleposjedničke i kapitalističke šćardžije.²⁰⁰ Novo doba posvetili su oni tako što su dotadanju

¹⁹⁸ G. Rogers, ma da je u ono vrijeme bio profesor političke ekonomije na oxfordskom univerzitetu, tome uporištu protestantskog pravovjerja, naglašava u predgovoru svoje *History of Agriculture* pauperiziranje narodne mase uslijed reformacije.

¹⁹⁹ *A letter to Sir T. C. Bunbury, Bart: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman*. Ipswich 1795., str. 4. Čak i fanatični branilac krupnih zakupština, pisac knjige *Inquiry into the Connection of large farms etc.* London 1773., str. 139., kaže: „Neobično žalim pro-past naše yeomanry-e, tog reda ljudi koji su doista održavali nezavisnost našeg naroda, i teško mi je gledati sada njihovu zemlju u rukama lordova monopolista, iznajmljenu sitnim zakupnicima, čije je pravo zakupa spojeno s takvim uslovima, da su jedva što bolji od slugu koji kod svake nezgode moraju biti spremni na otpuštanje.”

²⁰⁰ O privatnom moralu ovog buržoaskog junaka navest. ću između ostalog: „Znatna dodjeljivanja zemlje lady Orkney u Irskoj godine 1695. jesu javan primjer kraljeve naklonosti i utjecaja ove dame... Drži se

skromnu *krađu državnih dobara* počeli vršiti u ogromnom razmjeru. Ta zemljišta bila su poklanjana, prodavana u bescjenje, ili su neposrednom uzurpacijom priključivana privatnim dobrima.²⁰¹ Sve se ovo zbivalo bez ikakvog obaziranja na zakonske forme. Ovako lopovski prisvojena državna imovina, zajedno s plijenom iz opljačkane crkve, ukoliko taj nije nestao za vrijeme republikanske revolucije, čini osnovu današnjih kneževskih posjeda engleske oligarhije.²⁰² Buržoaski kapitalisti podupirali su ovu operaciju, između ostalog i zato da se zemlja pretvori u čisto trgovinski artikl, da se proširi područje krupne poljoprivredne proizvodnje, da se poveća priliv golih, ničim zaštićenih proletera sa sela i t. d. Osim toga je nova veleposjednička aristokracija bila prirodan saveznik nove bankokracije, krupnih financijera, koji tek što su se bili ispilili iz jajeta, i krupnih manufakturista koji su se u ono vrijeme oslanjali na zaštitne carine. Engleska buržoazija radila je za svoje interese isto onako pravilno kao i švedski građani, koji su baš obratno, zajedno sa svojim ekonomskim bedemom, sa seljaštvom (od 1604., kasnije pod Karlom X. i Karlom XI.), pomagali kraljeve u nasilnom povraćaju krunskih imanja koje je aristokracija bila pokrala.

Općinsko vlasništvo — sasvim različito od državnog vlasništva koje smo ovaj čas razmatrali — bilo je stara germanska ustanova koja je produžila postojati pod plaštom feudalizma. Čitalac je već vidio kako je nasilna uzurpacija tog vlasništva, praćena u većini pretvaranjem oranica u pašnjake, otpočela krajem 15. i produžila se u 16. vijeku. Ali se u ono vrijeme taj proces vršio kao *individualan čin nasilja*, protiv kojega se zakonodavstvo uzaludno borilo 150 godina. Napredak 18. vijeka pokazuje se i u tome što sada i *sâm zakon* postaje *sredstvom*

da su dragocjene usluge lady Orkney bile — foeda laborum ministeria [prijava ljubavne usluge].” (U *Sloane Manuscript Collection*, u Britanskom muzeju br. 4.224. Rukopis nosi naslov: *The karakter and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.* On je pun kurioziteta.)

²⁰¹ „Nezakonito otuđivanje krunskih dobara, dijelom putem prodaje, dijelom putem poklona, jedno je skandalozno poglavlje engleske historije... jedna ogromna prijevara nad nacijom („gigantic fraud on the nation”).” (F. W. Newman: *Lectures on Political Economy*. London 1851., str. 129., 130.) — (Kako su današnji engleski velikoposjednici došli do svoga posjeda, vidjeti u pojedinostima u *Our old Nobility. By Noblesse Oblige*. London 1879. — F. E.)

²⁰² Pročitajte na pr. spis *E. Burke-a* (Berka) o domu vojvode od Bedforda, čiji je potomak *lord John Russell* (Džon Rasel), „the tomtit of liberalism” [„kćićanka liberalizma”].

za ubrzavanje te pljačke narodne zemlje, ma da krupni zakupnici uzgred primjenjuju i svoje male, nezavisne, privatne metode.²⁰³ Svoj parlamentarni oblik dobila je pljačka u „Bills for Inclosures of Commons” (zakoni o ograđivanju općinske zemlje), drugim riječima u dekretima kojima su landlordovi sami sebi poklanjali narodnu zemlju u privatno vlasništvo, dekretima narodne eksproprijacije. Sir F. M. Eden protivu-riječi svojoj lukavoj advokatskoj obrani, u kojoj nastoji predstaviti općinsku zemlju kao privatno vlasništvo krupnih zemljoposjednika koji su došli na mjesto feudalaca time što sâm zahtijeva da „parlament donese opći zakon za ograđivanje općinskih zemalja”, dakle priznaje da je za njihovo pretvaranje u privatno vlasništvo nužan parlamentaran državni udar, a s druge strane traži od zakonodavstva „naknadu štete” za eksproprijiranu sirotinju.²⁰⁴

Dok su namjesto nezavisnih yeomena došli *tenants-at-will*, sitni zakupnici uz jednogodišnji otkaz, poslušna gomila zavisna od čudi landlordova, dotle je sistematski vršena krađa općinskog vlasništva, pored pljačke državnih dobara, naročito pridoni- jela da se stvore one velike zakupštine koje su u 18. vijeku nazvane *kapitalističkim*²⁰⁵ ili *trgovačkim*²⁰⁶ *zakupštinama* i koje su narod na selu „oslobodile” kao proletarijat za industriju.

Ipak 18. vijek još nije bio shvatio kao 19. da *nacionalno bogatstvo i narodna bijeda znače jedno isto*. Otuda ona krajnje žestoka polemika u ekonomskoj književnosti onoga vremena o ograđivanju općinskih zemalja. Iz mase materijala koji imam pred sobom navest ću samo nekoliko mjesta, jer ona živo pre- dočavaju tadašnje prilike.

„U mnogim župama Hertfordshire-a (Hertfordšira),” piše jedan revoltirani pisac, „24 zakupštine, koje prosječno imaju po 50 do 150 acre-a, slile su se u 3.”²⁰⁷ „U Northamptonshire-u

²⁰³ „Zakupnici zabranjuju cottage-erima (kućarima) da hrane ma ijednog živog stvora osim samih sebe, pod izgovorom da će krasti hranu iz žitnica, ako budu držali mnogo stoke i živadi. Oni još kažu: držite cottage-ere u siromaštvu pa ćete ih držati u vrednoći. Ali je stvarna činjenica u tome da su zakupnici na ovaj način uzurpirali sva prava na općinska zemljišta.” (*A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands*. London 1785., str. 75.)

²⁰⁴ Eden: *The State of the Poor*, predgovor. [Str. XVII., XIX.]

²⁰⁵ „*Capital-farms.*” (*Two Letters on the Flour Trade and the De- arness of Corn. By a Person in Business*. London 1767., str. 19., 20.)

²⁰⁶ „*Merchant-farms.*” (*An Enquiry into the Present High Price of Provisions*. London 1767., str. 11., pr.) Ovaj dobar spis, koji je anonimno objavljen, djelo je svećenika Nathaniela (Natanajela) Forstera.

²⁰⁷ Thomas Wright: *A short address to the Public on the Mono- poly of large farms*, 1779., str. 2., 3.

i Lincolnshire-u jako je prevladalo ograđivanje općinskih zemalja, a većina novih lordovskih dobara, koja su postala ograđivanjem, pretvorena je u pašnjake; zbog toga se na mnogim lordovskim dobrima ne ore više ni 50 acre-a ondje gdje je prije orano 1.500 ... Ruševine nekadanjih kuća, žitnica, staja i t. d." jedini su tragovi prijašnjih stanovnika. „100 kuća i porodica srozalo se na mnogim mjestima ... na 8 ili 10 ... U većini župa, gdje je ograđivanje vršeno tek posljednjih 15 ili 20 godina, broj zemljovlasnika veoma je malen u poređenju s brojem onih koji su tu zemlju obrađivali dok je bila neograđena. Nije ništa neobično vidjeti kako su 4 ili 5 bogatih odgajivača stoke uzurpirali velika, prije kratkog vremena ograđena lordovstva, koja su prije bila u rukama 20 do 30 zakupnika i isto toliko malih vlasnika i kućara. *Svi ovi otjerani su sa svoga posjeda zajedno s porodicama*, pored mnogih drugih porodica koje su od njih dobijale rada i tako se izdržavale.”²⁰⁸

Zemlja koju su susjedni lordovi sebi prisvajali pod izgovorom ograđivanja nije bila samo *neobrađivana* zemlja, već često i zemlja koja je *obrađivana* zajednički ili uz određenu taksu općini. „Ja govorim ovdje o ograđivanju otvorenih polja i zemalja koje su već obrađene. Čak i pisci koji brane ograđivanja priznaju da ona pojačavaju monopolski položaj zakupština, da podižu cijene životnim namirnicama i da smanjuju stanovništvo ... pa čak i ograđivanje pustih zemljišta, koje se sada provodi, *otima sirotinji dio njenih životnih namirnica* i povećava zakupštine koje su već i onako prevelike.”²⁰⁹

„Kad zemlja dopadne u ruke nekolicine krupnih zakupnika”, kaže dr. Price, „pretvorit će se sitni zakupnici (njih je on prije obilježio kao „masu sitnih vlasnika i zakupnika koji sebe i svoje porodice izdržavaju proizvodom zemlje koju obrađuju, ovcama, živadi, svinjama i t. d. koje šalju na općinska polja, tako da gotovo nikakve namirnice ne moraju kupovati”) u ljude koji svoj hljeb moraju zarađivati *radeći za druge* i koji su prinuđeni *da idu na tržište* po svaku stvar koja im treba ... Možda će se uraditi *više rada*, jer je *moranje* sada *veće* ... Gradovi i manufakture uvećat će se, pošto se *u njihovim nagonima* više

²⁰⁸ Svećenik Addington: *Inquiry into the Reasons for and against enclosing open-fields*. London 1772., str. 37.—43. i dalje.

²⁰⁹ Dr. R. Price: *Observations etc.*, sv. II., str. 155. Treba čitati Forstera Addingtona (Edingtona), Kenta, Price-a (Prajša) i Jamesa Andersona (Džemsa Endersona), pa to uporediti s bijednim siromaškim brbljanjem MacCullocha u njegovu katalogu: *The Literature of Political Economy*. London 1845.

ljudi koji traže zaposlenja. To je smjer u kome prirodno djeluje koncentriranje zakupština i u kome je već mnogo godina dosada u ovoj kraljevini stvarno i djelovalo.”²¹⁰

Price ovako rezimira cjelokupno djelovanje ograđivanja: „Uglavnom se položaj nižih narodnih klasa pogoršao gotovo u svakom pogledu; sitniji zemljovlasnici i zakupnici srozani su na stepen nadničara i najamnika; a u isto vrijeme je u ovom stanju postalo mnogo teže zarađivati za život”.²¹¹

Uzurpacija općinske zemlje, i prevrat u poljoprivredi koji je nju pratio, doista su na poljoprivredne radnike djelovali tako oštro, da je po samom Edenu između 1765. i 1780. g. njihova najamnina počela padati ispod *minimuma* i dopunjavati se sirotinjskom potporom od strane vlasti. Njihova najamnina, veli on, „dostizala je upravo samo za apsolutne životne potrebe”.

Čujmo za časak i jednog branioca ograđivanja i protivnika dr. Price-a. „Nije točan zaključak da *stanovništvo opada*, zaključak koji se izvlači otuda što se više ne viđaju ljudi kako na otvorenim poljima *trate svoj rad*... Ako se, poslije pretvaranja sitnih seljaka u ljude koji *moraju raditi za druge, dobija više rada*, onda je to prednost koju *nacija* (u koju, razumije se, ne spadaju oni pretvoreni) mora željeti... Proizvod će biti veći kad se njihov *ujedinjeni* rad upotrijebi na jednoj zakupštini: tako se stvara višak proizvoda za manufakture, i time će se manufakture, jedan od zlatnih majdana ove nacije, proširiti razmjerno proizvedenoj količini žita.”²¹²

²¹⁰ Isto, str. 147. [148.].

²¹¹ Isto, str. 159. To podsjeća na stari Rim: „Bogataši su bili prigrabili najveći dio nepodijeljenog zemljišta. Oni vjerovali su da su prilike takve, da im zemlja više ne će biti oduzeta, te su stoga pokupovali susjedne parcele siromaha, dijelom s njihovim pristankom, a dijelom otmajući im ih silom, tako da su sad mjesto pojedinačnih polja obrađivali samo imanja velikog prostranstva. Uz to su oni za zemljoradnju i stočarstvo uzimali robove, jer bi im slobodni ljudi bili s rada uzimani na vojnu službu. Držanje robova bilo je za njih utoliko probitačnije što su se ovi, budući oslobođeni vojne službe, mogli nesmetano množiti te su imali masu djece. Tako su silnici prigrabili sve bogatstvo, i cijela zemlja je vrvjela robovima. A Italaca je naprotiv bivalo sve manje, budući da su bili uništavani siromaštvom, dacijama i vojnom službom. A i kad je nastupalo mirno doba, bivali su oni osuđeni na potpuni nerad, jer su bogataši bili gospodari zemlje i nisu im u zemljoradnji trebali slobodni ljudi već robovi.” (Apijan: *Rimski građanski ratovi*, knj. I, 7.) Ovo mjesto odnosi se na doba prije Licinijeva zakona. Ratna služba, koja je tako jako ubrzala propast rimskih plebejaca, bila je Karlu Velikom glavno sredstvo pomoću koga je slobodne njemačke seljake vrlo brzo pretvorio u podložnike i kmetove.

²¹² *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions etc.*, str. 124., 129. Slično, ali s protivnom tendencijom: „radnici

Tu stoičku duševnu mirnoću, kojom politički ekonomist promatra najbezočnije oskvrnjivanje „svetog prava vlasništva” i najgrublje nasilje prema ljudima, čim su oni potrebni za *udaranje temelja kapitalističkom načinu proizvodnje*, pokazuje između ostalih i *sir F. M. Eden*, koji je povrh toga još i torryevski obojen i „filantropski” raspoložen. Cijeli niz pljački, grozota i narodnih muka, koje prate nasilnu eksproprijaciju naroda od posljednje trećine 15. do kraja 18. vijeka, naveo ga je samo na ovu „utješnu” završnu primjedbu: „*Pravi („due”) omjer između oranica i pašnjaka morao se uspostaviti*. Još u čitavom 14. i u većem dijelu 15. stoljeća dolazio je 1 acre pašnjaka na 2, 3, pa i 4 acre-a oranice. Sredinom 16. vijeka odnos se izmijenio u 2 acre-a pašnjaka prema 2 acre-a oranice; kasnije u 2 acre-a pašnjaka na 1 acre oranice, dok se najzad nije došlo do *pravog omjera od 3 acre-a pašnjaka prema 1 acre-u oranice*”.

U 19. vijeku izgubila se naravno i sama uspomena na vezu između zemljoradnika i općinskog vlasništva. Da o kasnijem vremenu i ne govorimo, jesu li seljaci ikad dobili ijedne pare odštete za 3,511.770 *acre-a općinske zemlje* koja im je bila oteta od 1801. do 1831., a koju su landlordovi parlamentarnim putem poklonili landlordovima?

Naposljetku, posljednji veliki proces eksproprijacije zemljoradnika od zemlje jest t. zv. *Clearing of Estates* (čišćenje dobara, ustvari čišćenje ljudi sa njih). Sve dosad promatrane engleske metode dostigoše vrhunac u „čišćenju”. Kao što je čitalac iz našeg prikazivanja modernog stanja u prošlom odjeljku vidio, sada se, pošto više nema nezavisnih seljaka za metenje, produžuje sa „čišćenjem” cottage-a, tako da poljoprivredni radnik ne može više na zemljištu koje obrađuje naći potrebno mjesto čak ni za svoje kućište. Ali šta „*clearing of estates*” znači u pravom smislu riječi, to možemo naučiti u obećanoj zemlji, modernih romana, u škotskim brdima. Tamo se proces odlikuje svojim sistematskim karakterom, veličinom razmjera u kome je izvršen jednim udarcem (u Irskoj je velikim zemljoposjednicima polazilo za rukom da istovremeno očiste više sela; u škotskim brdima radi se o površinama velikim kao njemačke vojvodine) — i najzad osobitim oblikom ukradenog zemljišnog vlasništva.

se izgone iz cottage-a i tjeraju u gradove da tamo potraže posla; — ali se na taj način dobija *veći suvišak* i tako se povećava kapital.” (The *Perils of the Nation*. 2. izd. London 1843., str. XIV.)

Kelti su u škotskim brdima bili podijeljeni na klanove i svaki klan bio je vlasnik zemlje na kojoj je bio naseljen. Predstavnik klana, poglavica ili „veliki čovjek“, bio je samo *titularni vlasnik* toga zemljišta, kaogod što je engleska kraljica titularna vlasnica cjelokupnog nacionalnog zemljišta. Kad je engleskoj vladi pošlo za rukom da uguši unutrašnje ratove tih „velikih ljudi“ i neprestane njihove upade u ravnice Donje Škotske, poglavice klanova nikako ne napustiše svoj stari razbojnički zanat; oni mu samo oblik promijeniše. Vlastitim autoritetom pretvoriše oni svoje titularno pravo vlasništva u privatno pravo vlasništva, a kad opaziše da se članovi klana, čiju krv više nisu imali nužde prolijevati, odupiru njihovoj težnji za bogaćenjem, odlučiše članove klana razjurići protivom silom. Profesor Newman (Njumen) kaže: „S istim pravom mogao bi se kakav engleski kralj drznuti da svoje podanike najuri u more.“²¹³ Prve faze ove revolucije, koja je u Škotskoj otpočela iza posljednjeg pretendentovog pokušaja, možemo pratiti u sir Jamesa Steuarta²¹⁴ i Jamesa Andersona (Džemsa Endersona).²¹⁵ Od Steuarta saznajemo da su u njegovo vrijeme, u posljednjoj trećini 18. vijeka, škotska brda bila u malome slika onog stanja u kakvom se Evropa nalazila 400 godina prije. Kad je u posljednjoj trećini 18. vijeka započelo tjeranje Gela sa sela, bilo im je u isti mah zabranjeno iseljavanje, da bi silom bili nagnati u Glasgow i druge tvorničke gradove.²¹⁶

Kao primjer metode koja je vladala u 19. vijeku²¹⁷ bit će dovoljno da ovdje navedemo „čišćenja“ *vojvotkinje od Suther-*

²¹³ F.W. Newman: *Lectures on Political Economy*. London 1851., str. 132.

²¹⁴ *Steuart* kaže: „Renta ovih zemalja“ (on pogrešno prenosi ekonomsku kategoriju zemljišne rente na tribut koji su taskmen [podložnici] plaćali klanskom poglavici) „sasvim je neznatna prema njihovom opsegu, ali u pogledu broja osoba koje jedna zakupština prehranjuje naći će se možda da komad zemlje u škotskim brdima hrani deset puta više ljudi nego zemlja iste vrijednosti u najbogatijim pokrajinama.“ (*Works etc.*, ed. by General Sir James Steuart, his son., London 1801., sv. I., gl. 16., str. 104.)

²¹⁵ James Anderson: *Observations etc.* Edinburgh 1777.

²¹⁶ 1860. g. bili su nasilno ekspropirani seljaci izvezeni u Kanadu pod lažnim obećanjima. Neki pobjegoše u planine ili na obližnje otoke. Policajci ih potjeraše, dođe do tučnjave, i oni umakoše.

²¹⁷ „U škotskim brdima“, kaže 1814. g. *Buchanan* (Bjukenen), komentator A. Smitha, „danomice se nasilno vrši prevrat starog poretka vlasništva... Landlord, bez obzira na nasljedne zakupnike“ (i ovo je pogrešno upotrijebljena kategorija), „daje zemlju onom koji najviše ponudi, a ako je ovaj kakav modernizator (improver), on smjesta uvodi kakav nov sistem kulture. Zemlja, prije načičkana sitnim seljacima, bila je naseljena razmjerno prema svome proizvodu; pod novim sistemom poljšanog obdjelavanja i uvećanih renta dobiva se maksimum proizvoda

landa. Ova ekonomski školovana ličnost odlučila je stupila na vlast, da poduzme radikalno ekonomsko liječenje i da cijelu grofoviju, čije se stanovništvo prijašnjim sličnim procesima već bilo srozalo na 15.000, pretvori u pašnjake za ovce. Od 1814. do 1820. ovih 15.000 stanovnika, oko 3.000 porodica, sistematski je prognato i istrijebljeno. Sva njihova sela bila su porušena i spaljena, sva njihova polja pretvorena u pašnjake. Za izvršenje ovoga bili su poslani engleski vojnici i došlo je do boja sa stanovnicima. Jedna starica je izgorjela u plamenu kolibe koju nije htjela napustiti. Tako je ova madame prisvojila 794.000 acre-a zemlje koja je od pamćivijeka pripadala klanu. Otjeranim stanovnicima dala je oko 6.000 acre-a na morskoj obali, po 2 acre-a na porodicu. Ovih 6.000 acre-a ležali su dosad pusti i nisu vlasnicima donosili nikakav dohodak. Vojvotkinja je tako daleko otišla u svom plemenitom osjećanju, da je članovima klana, koji su vjekovima lili krv za njenu porodicu, dala tu zemlju u zakup po 2½ šilinga od acre-a. Svu otetu zemlju klana podijeli ona na 29 velikih zakupština za gajenje ovaca i na svakoj nastani po jednu jedinu porodicu, većinom sluge s engleskih zakupština. Već 1825. bilo je onih 15.000 Gela zamijenjeno sa 131.000 ovaca. Dio domorodaca bačenih na morsku obalu pokušao živjeti od ribolova. Oni postadoše vodozemci i življahu, kao što veli jedan engleski pisac, pola na suhu pola na vodi, a kraj svega toga samo su upola živjeli od obojega.²¹⁸

s najmanje troškova, i zato se u tu svrhu udaljuju ruke koje su sad postale izlišne... Oni koje je zavičaj odbacio traže hljeba i zarade u tvorničkim gradovima i t. d." (David Buchanan: *Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations*. Edinburgh 1814., sv. IV., str. 144.) „škotski velikaši ekspropirali su porodice kao što se trijebi korov, oni su sa selima i njihovim stanovništvom postupali kao Indijci kad se svete jazbinama divljih zvijeri... Čovjek se prodaje za jedno ovčje runo, za jedan ovčji but, čak i za manje... Kad su Mongoli upali u sjevernu Kinu, pao je prijedlog u savjetu Mongola da se stanovnici istrijebe, a njihova zemlja pretvori u pašnjak. Ovaj prijedlog su mnogi landlordovi iz škotskih brda izveli u rođenoj zemlji prema rođenim zemljacima." (George Ensor: *An Inquiry concerning the Population of Nations*. London 1818., str. 215., 216.)

²¹⁸ Kad je sadašnja vojvotkinja od Sutherlanda s velikim sjajem primila u Londonu gđu Beecher Stowe (Blčer-Stou), pisca *Čiča Tomine kolibe*, da bi svijetu pokazala svoje simpatije prema crnačkim robovima američke republike — što je ona, zajedno sa svojim drugaricama iz aristokracije, mudro propustila za vrijeme građanskog rata kad je svako „nobl" englesko srce kucalo za držaoce robova — iznio sam u *New-York Tribune* prilike sutherlandskih robova. (Ovaj članak je mjestimice citirao Carey u *The Slave Trade*. London 1853., str. 202., 203.) Moj članak preštampano je jedan škotski list i izazvao je oštru polemiku između redakcije i članoliza vojvodske kuće Sutherland.

Ali su valjani Geli morali još skuplje platiti svoje brđansko romantično poštovanje prema „velikim ljudima” klana. Riblji miris udario je velikim ljudima u nos. Oni nanjušišu da se iza toga krije nešto rentabilno i dadoše obalu pod zakup krupnim ribarskim trgovcima iz Londona. Geli biše najureni po drugi put.²¹⁹

Naposljetku, jedan dio pašnjaka za ovce pretvoren je naknadno u *lovišta*. Poznato je da u Engleskoj nema pravih šuma. Divljač u velikaškim parkovima propisna je domaća stoka, ugojena kao londonski „aldermen” [općinski vijećnici]. Zato je Škotska posljednje utočište „plemenite strasti”.

„U brdima”, kaže *Somers 1848. g.*, „šume su se jako proširile. S ove strane Gaicka (Geka) imate novu šumu Glenfeshie (Glenfeši), s one strane je nova šuma Ardverikie. U istom pravcu imate nanovo pošumljen Black Mount, nedavno još ogromnu pustinju. Od istoka na zapad, od okoline Aberdeena (Aberdina) do grebena Obana, imate sada šumu u neprekidnoj liniji, dok se u drugim dijelovima brdâ nalaze nove šume Loch Archaig (Loč Arčeg), Glengarry (Glengari), Glenmoriston i t. d. ... Pretvaranje njihove zemlje u pašnjake ... otjerovalo je Gele na neplodnije zemljište. Sad crvena divljač počinje zamjenjivati ovce, i Gele to baca u još očajniju bijedu ... Lovišta divljači^{219a} i narod ne mogu postojati jedno pored drugoga. Jedno ili drugo svakako mora odstupiti. Nek lovišta u slijedećoj četvrti stoljeća porastu brojem i opsegom kao u prošloj, pa ne ćete naći više ni jednog jedinog Gela na rodnoj mu grudi. Ovaj pokret među vlasnicima u brdima djelomično je izazvan modom, aristokratskom taštinom, strašću za lovom i t. d., ali se oni djelomično bave i trgovinom divljači *isključivo radi profita*. Jer činjenica je da komad planinske zemlje udešen za lov donosi u mnogo slučajeva neuporedivo više koristi nego kao pašnjak za ovce ... Ljubitelj lova koji traži lovište ograničava svoju ponudu samo opsegom svoje kese ... Na škotska brda sručile su se patnje ne manje grozne od onih koje je politika normanskih kraljeva bila sručila na Englesku. Crvena divljač dobila

²¹⁹ Zanimljivi podaci o ovoj ribarskoj trgovini u David Urquhart: *Portfolio. New Series.* — Nassau W. Senior, u svom gore spomenutom posmrtnom spisu: *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland.* London 1868., okarakterizirao je „proceduru u Sutherlandshire-u kao jedno od najblagotvornijih čišćenja (clearings) otkako je svijeta i vijeka.”

^{219a} U „deer forests” (šumama za divljač) Škotske nema ni jednog jedinog drveta. Otjeraju se ovce, a dotjeraju se jeleni na gola brda, i to se onda zove „deer forest”. Nema dakle čak ni kulture šume!

je šire polje za slobodno kretanje, dok su ljudi gonjeni u sve uži i užu krug... Narodu je otimana jedna sloboda za drugom... I iz dana u dan, podjarmljivanje se još uvećava. Čišćenje i rastjerivanje naroda vlasnici provode kao utvrđeno načelo, kao poljoprivrednu nužnost, upravo kao što se u divljim predjelima Amerike i Australije trijebi drveće i žbunje, i operacija teče mirno i poslovno.²²⁰

Pljačka crkvenih dobara, lopovsko otuđivanje državnih dobara, krađa općinskog vlasništva, uzurpatorsko i s bezobzirnim

²²⁰ Robert Somers: *Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847*. London 1848., str. 12.—28. i dalje. Ova pisma su najprije objavljena u „*Timesu*”. Razumije se da su engleski ekonomisti glad Gela od 1847. g. objašnjavali njihovom — *prenaseljenošću*. U svakom slučaju oni su vršili „*pritisak*” na svoja sredstva za prehranu. — U Njemačkoj je „*clearing of estates*”, ili kako se to tamo zvalo „*Bauernlegen*”, bilo osobito živo poslije tridesetogodišnjeg rata i još je 1790. g. izazvalo seljačke ustanke u izbornoj kneževini Saskoj. Čišćenje je prevladavalo naročito u istočnoj Njemačkoj. U većini pruskih pokrajina tek je Friedrich II. osigurao seljacima pravo vlasništva. Poslije osvajanja Šleske prisilio je on velikoposjednike da obnove kolibe, koševе i t. d. i da seljačka dobra snabdiju stokom i oruđima. Njemu su trebali vojnici za vojsku i poreski obveznici za državnu kasu. Kako su inače seljaci krasno živjeli pod Friedrichovim financijama i njegovom vladavinom, koja je bila mješavina despotizma, birokratizma i feudalizma, može se vidjeti iz slijedećeg mjesta njegova obožavaoca *Mirabeau-a*: „Lan je jedno od najvećih bogatstava zemljoradnikovih u sjevernoj Njemačkoj. Ali, na nesreću ljudskog roda, on je samo sredstvo za obranu od krajnje bijede, a ne vrelo blagostanja. Neposredni porezi, kulučenje i svakovrsne druge službe dave njemačkog seljaka, koji osim toga plaća i posredni porez na sve što kupuje... a da bi mu propast bila potpuna, on ne smije svoje proizvode prodavati tamo gdje hoće i tako kako hoće. Uz to on ne smije ni kupovati kod trgovca koji bi mu robu davao jeftinije. Svi ovi uzroci neprimjetno ga upropašćuju, i kad se ne bi bavio predjenjem, ne bi mogao na vrijeme plaćati neposredne poreze; predenje ga ispomaže, jer korisno zapošljava njegovu ženu, djecu, njegovu družinu, sluge i njega sama. Ali kako bijedno živi čak i s tom ispomoći! Ljeti on radi kao robijaš na galiji, za vrijeme oranja i žetve. Liježe u 9 sati uveče, a ustaje u 2 izjutra, samo da bi sve uradio. Zimi bi se zapravo morao više odmarati da bi se okrijepio, ali njemu ne bi ostalo žita ni za hljeb ni za sjetvu, ako bi morao prodati žetvu da bi došao do novca za porez. Zato on mora presti da bi tu rupu začepio... i mora zapinjati iz sve snage. I tako seljak zimi liježe oko ponoći ili u 1 sat, a ustaje u 5 ili 6; ili liježe u 9, a ustaje u 2; i to tako ide iz dana u dan, izuzevši nedjelje, kroz cijeli njegov život. Ovo prekomjerno bdijenje i rad istroši ljude, i zbog toga muškarci i žene brže ostare na selu negoli u gradu.” (*Mirabeau: De la Monarchie Prussienne*. Londres 1788., sv. III., str. 212. i dalje.)

Dodatak drugom izdanju. Aprila 1866., 18 godina poslije pojave gore navedenog spisa Roberta Somersa, držao je profesor Leon Levi u Society of Arts predavanje o pretvaranju pašnjaka u šume za divljač, u kome je prikazao napredak u pustošenju škotskih brda. Između osta-

nasiljem provođeno pretvaranje feudalnog i plemenskog vlasništva u moderno privatno vlasništvo — to su bile idilične metode prvobitne akumulacije. Oni osvojiše polje za kapitalističku poljoprivredu, pripojiše zemlju kapitalu i stvoriše gradskoj industriji potrebnu masu golog i nezaštićenog proletarijata.

3. Krvavo zakonodavstvo protiv ekspropiriranih od kraja 15. vijeka. Zakoni za obaranje najamnine

U početku svog razvijanja manufaktura nije nikako bila kadra da te ljude razjurene raspuštanjem feudalnih pratinji i žestokom, nasilnom eksproprijacijom njihove zemlje, taj ogoljeni proletarijat, usisa onom brzinom kojom je on bio bačen u svijet. S druge strane nisu se ni ti ljudi, iznenadno izbačeni iz starog kolosijeka svoga života, mogli tako naprečac snaći u disciplini novog stanja. Oni se u masama pretvoriše u prosjake,

loga on kaže: „Depopulacija i pretvaranje zemlje u same pašnjake pružiše najzgodnije sredstvo da se dođe do prihoda bez troškova... Sad je u brdima postalo obično pretvoriti pašnjake u „deer forest“ [šumu za divljač]. Na mjesto ovaca dolaze sada divlje životinje, kao što su prije razgonjeni ljudi da bi se načinilo mjesto ovcama... Od imanja grofa od Dalhousie (Dalhausi) u Forfarshire-u (Forfarširu) pa sve do Johna o' Groatsa (Džona o'Grotsa) protežu se same šume. — U mnogim od tih šuma udomaćila se lisica, divlja mačka, kuna, tvor, lasica i zec, a odskora su se uvukli i kunić, vjeverica i parcov. Ogromni kompleksi zemlje, koji su u statistici Škotske figurirali kao livade izvanredne plodnosti i veličine, sada su isključeni od svakog obrađivanja i poboljšanja i posvećeni su isključivo lovačkom zadovoljstvu malog broja osoba — pa i to samo za kratko vrijeme preko godine.”

Londonski „Economist” od 2. juna 1866. kaže: „Jedan škotski list donio je prošle nedjelje među ostalim novostima slijedeće: „Jedna od najboljih farmi za ovce u Sutherlandshire-u (Saderlendširu), za koju je tu skoro, pri isteku tekućeg zakupa, nuđena godišnja renta od 1.200 f. st., pretvorena je u šumu za divljač!” Izbijaju feudalni nagoni... kao u doba kad su normanski osvajači... razorili 36 sela da bi napravili New Forest (Nju Forist)... Dva miliona acre-a, koji obuhvaćaju i neka najplodnija škotska imanja, pretvoreni su potpuno u divljinu. Prirodna trava iz Glen Tilta računata je kao najhranljivija u grofoviji Perth; deer forest u Ben-Aulderu bila je najbolji travnik velikog kotara Badenoch (Bejdenoča); jedan dio Black Mount-šume (Blek Maunt) bio je najbolja ispaša za crnoglave ovce. O prostranstvu zemljišta, opustošenog radi lovačkog zadovoljstva, možemo dobiti pojam iz činjenice da ono obuhvaća veći prostor no čitava grofovija Perth. Kolike je izvore proizvodnje izgubila čitava zemlja ovim nasilnim pustošenjem, može se ocijeniti po ovome: zemljište pod Ben-aulderskom šumom moglo bi hraniti 15.000 ovaca, a ono iznosi samo trideseti dio škotskih lovišta... Sva ta lovišta su sasvim neproizvodna... i mogla bi se mirne duše spustiti u valove Sjevernog Mora. Jaka ruka zakonodavstva morala bi učiniti kraj ovakvom pustošenju koje stvara hir pojedinaca.”

razbojнике i skitnice, dijelom iz sklonosti, a većinom pod silom prilika. Otuda krajem 15. i kroz čitav 16. vijek *krvavo zakonodavstvo* protiv skitničenja u cijeloj zapadnoj Evropi. Očevi današnje radničke klase bili su najprije kažnjeni zato što su silom bili pretvoreni u skitnice i paupere. Zakonodavstvo ih je smatralo kao „dobrovoljne” zločince i polazilo je od pretpostavke da od njihove dobre volje zavisi da i dalje rade pod starim okolnostima koje više nisu postojale.

U Engleskoj, ovo zakonodavstvo počelo je pod Henrikom VII.

Henrik VIII., 1530. g.: Stari i za rad nesposobni prosjaci dobijaju dozvolu za prošnju. Snažne skitnice, naprotiv, bičuju se i zatvaraju. Oni se imaju vezati straga za kola i šibati dok im iz tijela ne stane krv liti; zatim će se zakleti da će se vratiti u svoje rodno mjesto ili u mjesto gdje su boravili posljednje tri godine „i prihvatiti se rada” („to put himself to labour”). Da, svirepe li ironije! Zakonom 27, *Henrika VIII.*, prednji zakon se ponavlja, ali pooštren novim dodacima. Tko se po drugi put uhvati u skitnji, opet se išiba i odsiječe mu se pola uha, a kod trećeg povrata kažnjava se smrću kao težak zločinac i neprijatelj države.

Edward VI.: Jedan zakon iz prve godine njegove vlade, 1547., određuje da se svatko tko ne će da radi preda kao rob onoj osobi koja ga je potkazala kao besposličara. Gospodar ima da hrani svoga roba hljebom i vodom, slabim pićem i takvim otpacima mesa kakve nađe za shodno. On ima pravo da ga šibanjem i prikivanjem nagoni ma i na najodvratniji rad. Ako se rob udalji za 14 dana, osuđen je na doživotno ropstvo i na čelu ili licu udara mu se žig, slovo S [slave = rob], a ako i treći put pobjegne, osuđuje se na smrt kao veleizdajnik. Gospodar ga može prodati, ostaviti u naslijeđe, dati u najam kao roba, baš kao i svako drugo pokretno dobro ili stoku. Poduzmu li robovi što protiv gospodara, imaju se također pogubiti. Mirovni suci dužni su na dostavu tragati za tim mangupima. Ako se ustanovi da je koja skitnica tri dana prodavala zjala, protjeruje se u rodno mjesto, na prsa joj se usijanim željezom udara žig V [vagabund], okiva se i tamo upotrebljava na cesti ili na kom drugom radu. Ako skitnica navede lažno rodno mjesto, postaje za kaznu doživotni rob toga mjesta, stanovnika ili koje korporacije, i žigoše se slovom S. Svatko ima pravo oduzeti skitnici njegovu djecu i držati ih kod sebe kao šegrte, mladiće do 24. godine, djevojke do 20. godine. Ako pobjegnu, moraju do te dobi biti majstorovi robovi, i on ih može okivati, šibati i t. d.,

kako mu je volja. Svaki gospodar smije svome robu namaći kakav gvozden prsten oko vrata, ruke ili noge, da bi ga bolje poznavao i bio sigurniji.²²¹ Posljednji dio ovog zakona predviđa da mjesta ili individuumi, koji izvjesnim siromasima daju jesti i piti i voljni su da im nađu posla, mogu iste zaposliti. Ova vrsta župskih robova održala se u Engleskoj do duboko u 19. vijek pod imenom „roundsmen” (ljudi koji idu unaokolo).

Elizabeta, 1572.: Prosjaci bez dozvole i stariji od 14 godina imaju se teško išibati i žigosati na resici lijevog uha, *ako ih nitko ne će da uzme u službu za 2 godine; u slučaju povrata, ako su stariji od 18 godina, imaju se pogubiti — ako ih nitko za 2 godine ne će da uzme u službu; ali kod trećeg povrata imaju se bez milosti pogubiti kao veleizdajnici. Slični su zakoni: 18, Elizabetin, čl. 13. i 1597.*^{221a}

²²¹ Pisac spisa *Essay on Trade etc.* napominje 1770.: „Izgleda da su Englezi pod vladavinom Edwarda VI. bili dosta ozbiljno prionuli da podignu manufakturu i zaposle sirotinju. To vidimo iz jednog karakterističnog zakona u kome stoji da se sve skitnice imaju žigosati” i t. d. (*An Essay on Trade and Commerce*. London 1770., str. 8.)

^{221a} *Thomas Morus* kaže u svojoj „Utopiji”: „I tako se događa da kakav halapljivi i nenasiti žderonja, prava kuga za svoj rodni kraj, pri-grabi hiljade acre-a zemlje i ogradí ih prošćem ili živicom, ili da nasiljem i nepravdom toliko muči njihove vlasnike dok ih ne prisili da sve prodadu. Ovako ili onako, milom ili silom, oni bivaju primorani da se čiste — jadne, bezazlene, bijedne duše! Muško i žensko, muževi i žene, siročad i udovice, ucviljene matere sa svojom dojenčadi i čitavo gazdinstvo, oskudno u sredstvima, a mnogobrojno po glavama, jer je zemljoradnja tražila mnogo ruku. I oni odlaze, kažem, s poznatog ognjišta na koje su se privikli, ne nalazeći nigdje odmorišta; prodaju njihova pokućstva, ma da je ono male vrijednosti, donijela bi im pod drugim okolnostima ipak neku sumicu; ali iznenadno izbačeni napolje, moraju ga dati u besćenje. I kad poslije lutanja ostanu bez jedne pare, šta drugo mogu činiti nego krasti i onda, doboga, biti obješeni po svima pravnim formama, ili otići u prosjake? Pa i onda ih bacaju u tamnice kao skitnice koje se potucaju i ne rade; njih, koje nijedan čovjek ne će da uzme na posao, pa ma kako se oni revno nudili.” Od ovih jadnih bjegunaca, za koje *Thomas Morus* kaže da su bili prisiljeni na krađu, „pogubljeno je pod Henrikom VIII. 72.000 što velikih što malih lopova.” (*Holinshead: Description of England*, sv. I., str. 186.) U Elizabetino doba „skitnice su vješane u redovima; nije bilo godine da na ovom ili onom mjestu nije obješeno 300 do 400”. (*Strype: Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign*. 2. izd., 1725., sv. II.) Prema istom *Strype-u* (Strajpu) bilo je u Somersetshire-u, za jednu jedinu godinu, pogubljeno 40 osoba, žigosano 35, išibano 37, a 183 „okorjela zločinca” puštena su na slobodu. Pa ipak, kaže ovaj filantrop, „taj veliki broj optuženih ne uključuje ni petinu kažnjivih zločina, zahvaljujući nemaru mirovnih sudaca i glupom sažaljenju naroda”. On dodaje: „Druge engleske grofovije nisu bile u boljem položaju od Somersetshire-a, a mnoge čak i u gorem.”

Jakov I.: Osoba koja se skita i prosi oglašuje se skitnicom i vucibatinom. Mirovni suci (naravno sve zemljoposjednici, industrijalci i duhovnici kojima je povjereno izricanje pravde), sudeći u „petty sessions” [sjednice suda od dvojice ili više mirovnih sudaca] opunomoćeni su osuditi takve osobe na javno šibanje i 6 mjeseci tamnice kod prvog hvatanja, a 2 godine kod drugoga. Za vrijeme tamnovanja oni mogu biti šibani toliko puta i tako dugo kako to mirovni suci nađu za shodno... Ne-popravljive i opasne skitnice imaju se žigosati na lijevom ramenu slovom R [rioter = buntovnik] i dati na prisilan rad, a ako se ponovo uhvate u prosjačenju, smaknuti ih bez milosti. Ovi propisi, koji su imali zakonsku važnost sve do početka 18. vijeka, bili su ukinuti tek zakonom 12. Ane, čl. 23.

Slični zakoni donošeni su i u Francuskoj, gdje je sredinom 17. vijeka u Parizu osnovana kraljevina skitnica („royaume des truands”). Još u početku vladavine Louisa XVI. (ordonanca od 13. jula 1777.) svaki zdrav razvijen čovjek od 16 do 60 godina slat je na galijske, ako nije imao sredstava za opstanak ni zanimanja. Sličan je zakon Karla V. od oktobra 1537. za Holandiju, prvi edikt država i gradova Holandije od 19. marta 1614., „Plaakaat” Sjedinjenih Provincija od 25. juna 1649. i t. d.

Nasilno ekspropiriran od zemlje, najuren i pretvoren u vagabunde, narod sa sela bio je tako pomoću tih *groteskni*h terorističkih zakona, šibanjem, žigosanjem i mučenjem, dotjeran u disciplinu koju zahtijeva sistem najamnog rada.

Nije dovoljno da na jednom polu uslovi rada istupe kao kapital, a na drugome ljudi koji nemaju za prodaju ništa osim svoje radne snage. Nije dovoljno ni prisiliti ih da se drago-voljno prodaju. U daljem razvijanju kapitalističke proizvodnje razvija se takva radnička klasa koja po svom odgoju, po tradiciji i navici, priznaje zahtjeve tog načina proizvodnje kao neizbježne prirodne zakone. Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje lomi svaki otpor; postojano stvaranje relativno suvišnog stanovništva održava zakon ponude i potražnje rada, pa dakle i najamninu, u kolosijeku koji odgovara potrebama kapitalovog oplodivanja; nijem pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom. Istina, još uvijek se primjenjuje i izvanekonomske, neposredno nasilje, ali samo izuzetno. Za obični tok stvari radnik se može prepustiti „prirodnim zakonima proizvodnje”, t. j. njegovoj zavisnosti od kapitala, zavisnosti koju sami uslovi proizvodnje stvaraju, osiguravaju i uvijekovječuju. Drukčije je u vrijeme historijskog nastajanja kapitalističke proizvodnje. Buržoaziji koja

se tek počinje podizati potrebna je *državna vlast*, pa je i upotrebljava radi „*reguliranja*” *najamnine*, t. j. da bi je satjerala u granice povoljne po šćarenje, radi produživanja *radnog dana* i radi održavanja samog radnika u normalnom *stepenu zavisnosti*. Ovo je jedan bitan moment t. zv. *prvobitne akumulacije*.

Klasa najamnih radnika koja je postala u drugoj polovini 14. vijeka sačinjavaše tada i u narednom vijeku tek veoma neznatan dio naroda i njen položaj je bio dobro zaštićen samostalnom seljačkom privredom na selu i cehovskom organizacijom grada. I na selu i u gradu poslodavac i radnik bili su jedan drugom bliski u socijalnom pogledu. Potčinjenost rada kapitalu bila je samo *formalna*, t. j. sam način proizvodnje još nije imao specifično kapitalistički karakter. Promjenljivi element kapitala znatno je nadmašio njegov postojani element. Stoga je sa svakom akumulacijom kapitala brzo rasla potražnja za najamnim radom, dok je ponuda najamnog rada zaostajala, idući veoma sporo. Jedan veliki dio nacionalnog proizvoda, kasnije *pretvoren u akumulacioni fond kapitala*, tada je još ulazio u *radnikov fond potrošnje*.

Zakonodavstvo o najamnom radu, koje je od samog početka bilo udešeno radi eksploatiranja radnika i koje je u svom razvitku ostalo stalno podjednako neprijateljski raspoloženo prema njemu,²²² započelo je u Engleskoj 1349. sa *Statute of Labourers Edwarda III*. Njemu odgovara u Francuskoj ordonanca od 1350. g. izdata u ime kralja *Jean-a* (Žana). Englesko i francusko zakonodavstvo idu naporedo i po sadržaju se podudaraju. Ukoliko se radničkim zakonima nastoji silom *produžiti radni dan*, ne ću se ovdje na to vraćati, jer je o toj točki i prije bilo govora (osma glava, 5).

Statute of Labourers (zakon o radnicima) donijet je na navaljivanje Donjeg doma. „Prije su”, veli naivno jedan *torryevac*, „siromasi zahtijevali tako visoku najamninu, da su ugrožavali industriju i bogatstvo. Sada je njihova najamnina tako niska, da opet ugrožava industriju i bogatstvo, ali na drugi način i možda opasnije nego onda.”²²³ Utvrđena je zakonska tarifa nadnica za grad i selo, za rad od komada i od vremena. Poljoprivredni radnici imaju se iznajmljivati na godinu, grad-

²²² „Kad god zakonodavstvo pokušava da izgadi razmirice između poslodavaca (masters) i radnika, uvijek su tvorničari njegovi savjetodavci”, kaže *A. Smith*. „Duh zakona jest vlasništvo”, kaže *Linguet*.

²²³ *Sophisms of Frère Trade. By a Barrister*. London 1850., str. 206. On zlobno dodaje: „Mi smo uvijek bili spremni da posredujemo u korist poslodavaca. Zar se za posloprimca ništa ne može učiniti?”

ski na „otvorenom tržištu”. Pod prijetnjom kazne zatvorom zabranjeno je plaćati najamninu veću od zakonske, ali je primanje veće najamnine kažnjavano strože od plaćanja. Tako se još u 18. i 19. odjeljku Elizabetinog zakona o šegrtima predviđala kazna od 10 dana zatvora za onog tko plati veću najamninu, a od 21 dan za onog tko je primi. Zakon od 1360. pooštrio je kazne i štovije ovlašćivao poslodavce da fizičkim pritiskom prisili radnika na rad po zakonskoj tarifi. Sva udruženja, ugovori, zakletve i t. d., kojima su se zidari i tesari uzajamno obvezivali, stavljeni su izvan snage. Od 14. vijeka pa do 1825. g., kada su ukinuti zakoni protiv udruživanja, *radnička koalicija* [udruživanje radnika] smatrano je kao težak zločin. Duh radničkog zakona od 1349. i zakona koji su mu slijedili najbolje se shvaća iz činjenice da je država doduše dekretirala *maksimum najamnine*, ali doista ne i *minimum*.

Kao što je poznato, u 16. vijeku položaj radnika veoma se pogoršao. Najamnina u novcu dizala se, ali ne razmjerno opadanju vrijednosti novca i odgovarajućem dizanju robnih cijena. Najamnina je, dakle, stvarno bila pala. Pa ipak su još uvijek bili u važnosti zakoni donijeti u svrhu njenog obaranja, zajedno s rezanjem ušiju i žigosanjem onih „*koje nitko nije htio primiti u službu*”. Zakonom o šegrtima 5, *Elizabetin*, čl. 3., bili su mirovni suci ovlašteni da utvrđuju izvjesne najamnine i da ih mijenjaju prema godišnjem dobu i robnim cijenama. *Jakov I.* protegao je to reguliranje rada i na tkalce, prelce i sve moguće kategorije radnika,²²⁴ a *George II.* zakone protiv udruživanja na sve manufakture.

²²⁴ Iz jedne klauzule statuta 2, Jakova I., čl. 6., vidi se da su neki suknari uzeli sebi pravo da u svojim radionicama službeno kao *mirovni suci* diktiraju tarifu. — U Njemačkoj, osobito poslije tridesetogodišnjeg rata, bili su česti zakoni za održavanje niskih najamnina. „Na zemljištu, opustjelom od ljudi, vlastela su neugodno osjećala oskudicu u slugama i radnicima. Svima stanovnicima sela zabranjivano je da izdaju sobe neoženjenim muškarcima i neudatim ženama; sve takve osobe morale su biti dostavljene vlasti i strpane u zatvor ako *nišu* htjele postati *slugama*, čak i onda kad su se izdržavale kakvim drugim zanimanjem, sijali za nadnicu kod seljaka, pa i kad su trgovali novcem i žitom. (*Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien*, I.; 125.) Kroz čitav jedan vijek stalno su se u svima naredbama kneževa ponavljale gorke žalbe protiv *zlobne i drske služinčadi koja ne će da se pokori teškim uslovima*, niti da se zadovolji *zakonskom najamninom*; pojedinom vlastelinu *zabranjeno* je da daje više no što je u njegovu kraju taksirano. Pa ipak su uslovi službe bili poslije rata ponekad *bolji* no što su bili *100 godina kasnije*; još 1652. g. dobila je služinčad u Šleskoj dvaput nedjeljno mesa, a baš u našem vijeku bilo je tamo *ko-tareva*, gdje ga je dobivala samo triput godišnje. I *nadnica* je poslije rata bila veća nego slijedećih vjekova.” (*G. Freytag*.)

U pravom manufakturnom periodu bio se kapitalistički način proizvodnje dovoljno osnažio da zakonsko reguliranje najamnine učini i neizvodljivim i suvišnim, ali se htjelo da se u slučaju nužde nađe pri ruci oružje iz starog arsenala. Zakon 8, *George-a II.*, zabranjivao je krojačkim pomoćnicima u Londonu i okolini nadnicu veću od 2 šil. i 7 $\frac{1}{2}$ penca, osim u slučajevima opće žalosti; zakon 13, *George-a III.*, čl. 68., prepuštao je mirovnim sucima reguliranje najamnine svilarških radnika; još 1796. bile su potrebne dvije presude viših sudova za rješavanje da li naredbe mirovnih sudaca o najamnini važe i za *nepoljoprivredne radnike*; još 1799. potvrđeno je jednim zakonom da se najamnina rudarskih radnika u Škotskoj regulira statutom iz vremena Elizabete i s dva škotska zakona od 1661. i 1671. Ali kakav je prevrat u tom međuvremenu nastao u prilikama, potvrđuje jedan događaj nečuven u Donjem domu. Tu gdje su se preko 400 godina o najamnini fabricirali zakoni o *maksimumu* koji najamnina naprosto nije smjela prelaziti, predloži *Whitbread* (Hvajtbred) 1796. g. zakonski *minimum najamnine za poljoprivredne radnike*. *Pitt*, ma da se usprotivio, ipak je priznao „da je položaj sirotinje grozan” („cruel”). Najzad, 1813. g., zakoni o reguliranju najamnine biše ukinuti. Oni su bili smiješna anomalija otkako je kapitalist regulirao svoju tvornicu svojim *privatnim zakonodavstvom* i učinio da je pomoću *sirotinjskog poreza* najamnina poljoprivrednih radnika *dopunjavana* do neophodnog minimuma. Odredbe radničkih zakona o ugovoru između poslodavaca i najamnih radnika, o rokovima za otkaz i t. d., koje protiv poslodavca, kad prekrši ugovor, dopuštaju samo građansku tužbu, ali protiv radnika u istom slučaju krivičnu, i sada su još u potpunoj važnosti.

Svirepi zakoni protiv koalicija pali su 1825. g. pred prijetućim držanjem proletarijata. Pa ipak su pali samo djelomično. Nekoliko lijepih zaostataka starih zakona iščezlo tek 1859. Najzad je zakon od 29. juna 1871. imao prividno da izbriše i posljednje tragove tog klasnog zakonodavstva zakonskim priznanjem *Trades' Union-a*. Ali je jedan zakon istog datuma („An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation” [Zakon o dopunama krivičnog zakonodavstva o nasilju, prijetnji i uznemirivanju]) stvarno opet uspostavio predašnje stanje u novom obliku. Ovom parlamentarnom smicalicom bila su sredstva kojima se radnik može poslužiti u štrajku ili lokautu (isključenje, tako se naziva štrajk koji vode udruženi tvorničari zatvarajući tvornice isto-

vremeno) izuzeta iz običnog prava i podvedena pod iznimno krivično zakonodavstvo čije tumačenje je ostavljeno samim tvorničarima u njihovom svojstvu mirovnih sudaca. Dvije godine prije toga isti je Donji dom i isti g. Gladstone na poznati častan način podnio zakonski prijedlog o ukidanju svih iznimnih krivičnih zakona protiv radničke klase. Ali, taj prijedlog nikad nije mogao doći dalje od drugog čitanja, i stvar se razvlačila sve dok naposljetku „velika liberalna stranka” nije iz saveza sa torryevcima pocrpla smjelost da se odlučno okrene protiv onog istog proletarijata koji ju je doveo na vlast. Nezahtjevnost ovim izdajstvom, „velika liberalna stranka” dozvolila je engleskim sucima, koji su uvijek bili čankolizi vladajućih klasa, da ponovo iskopaju zastarjele zakone protiv „zavjera” i da ih primjenjuju protiv radničkih koalicija. Vidi se da se engleski parlament samo protiv svoje volje i pod pritiskom masa odrekao zakona protiv štrajkova i Trades' Union-a, pošto je kroz pet vjekova cinički bezobrazno funkcionirao kao stalni Trades' Union kapitalista protiv radnika.

Na drugoj strani, francuska buržoazija je odmah na početku revolucionarnog vihora imala smjelosti da ponovo oduzme radnicima tek izvojevano pravo udruživanja. Zakonom od 14. juna 1791. ona je proglasila svako radničko udruživanje „atentatom na slobodu i na deklaraciju čovjekovih prava”, kažnjivo s 500 livara i oduzimanjem aktivnih građanskih prava za godinu dana.²²⁵ Ovaj zakon, koji je policijskim mjerama satjerivao konkurentsku borbu između kapitala i rada u granice povoljne po kapital, preživio je više revolucija i dinastijskih promjena. Čak ni teror nije dirnuo u njega. On je tek nedavno izbrisan iz „Code Pénal”-a [kaznenog zakonika]. Ništa karakterističnije od izgovora za taj buržoaski državni udar. Chapelier (Šapelje), izvjestilac pred Nacionalnom skupštinom, kojega je Camille Desmoulins (Kamil Demulen) okarakterizirao kao „bijednog parničara” (ergoteur misérable)^{226a} rekao je: „Iako bi

²²⁵ Član I. toga zakona glasi: „Buduću da ukidanje svih vrsta korporacija istoga staleža i istoga zanimanja čini jednu od osnova francuskog ustava, zabranjeno je ponovo ih uvoditi ma pod kojim izgovorom i ma u kom obliku.” Član IV. kaže: „Ako se građani koji pripadaju istom zanimanju, istom zanatu ili pozivu, budu dogovarali i sklapali međusobne sporazume da zajednički odreknu suradnju u svome zanatu ili radu, ili da je prihvate samo po nekoj određenoj cijeni, imaju se rečena dogovaranja i sporazumi... oglasiti kao protivustavna i kao napadi na slobodu i na deklaraciju čovjekovih prava i t. d.”, dakle politički zločin baš kao i u starim radničkim zakonima. (*Révolutions de Paris*, Paris 1791., sv. VIII., str. 523.)

^{226a} *Révolutions de France*, Nr. LXXVII.

bilo poželjno da najamnina bude veća no što je sada, kako bi onaj koji je prima bio izvan one *apsolutne zavisnosti* u koju ga bezuslovno dovodi oskudijevanje u najnužnijim životnim namirnicama, *zavisnosti koja je gotovo robovska*", ipak se radnici ne smiju sporazumijevati o svojim interesima niti zajednički istupati da bi time ublažili svoju „apsolutnu zavisnost koja je gotovo robovska", jer upravo time krnje „slobodu svojih *bivših gospodara (ci-devant maîtres)*, sadašnjih poduzetnika" (slobodu da radnike održavaju u ropstvu!), i jer *udruživanje protiv despotizma nekadašnjih, cehovskih majstora* znači — pogodite! — *uspostavljanje cehova* koje je francuski ustav *ukinuo*!²²⁶

4. Postanak kapitalističkih zakupnika

Pošto smo razgledali nasilno stvaranje proletera golaća, krvavu disciplinu koja ih je pretvorila u najamne radnike, prljavu akciju vlasti i države koja policijskim mjerama pojačava stepen eksploatacije rada i njime uvećava akumulaciju kapitala, nastaje pitanje: otkuda su došli *kapitalisti*? Jer eksproprijacija naroda na selu stvara *neposredno* samo *krupne zemljovlasnike*. Što se tiče postanka *zakupnikovog*, možemo ga tako reći rukom opipati, jer je to spor proces koji se vjekovima proteže. I sami kmetovi, a pored njih i slobodni sitni vlasnici zemlje, nalazili su se u veoma različitim odnosima vlasništva i stoga su se i oslobodili pod veoma različitim ekonomskim uslovima.

U Engleskoj je prvi oblik zakupnika *bailiff*,* koji je i sam bio kmet. Njegov položaj sličan je položaju starorimskog *villicusa* (vilikusa), samo što mu je djelokrug uži. U toku druge polovine 14. vijeka njega zamjenjuje zakupnik, kojega *landlord* snabdijeva sjemenom, stokom i zemljoradničkim oruđima, Njegov položaj ne razlikuje se mnogo od seljakovog. Samo što on eksploatira više najamnog rada. Uskoro on postaje *metayer*, *napoličar*. On ulaže jedan dio zemljoradničkog kapitala, *landlord* drugi. Njih dvojica dijele ukupni proizvod prema omjeru utvrđenom ugovorom. Ovaj oblik iščezava u Engleskoj brzo, ustupajući mjesto pravom zakupniku, koji upotrebljavanjem najamnih radnika oplođuje svoj vlastiti kapital, a *landlordu* plaća kao zemljišnu rentu, u novcu ili u naturi, jedan dio viška proizvoda.

²²⁶ Buchez et Roux: *Histoire Parlementaire*, sv. X., str. [193. i dalje] 195.

* Njemački Vogt, upravitelj vlastelinskog dobra, dvornik. — *Prev.*

Za sve vrijeme, tokom 15. vijeka, dok su nezavisni seljak i poljoprivredni sluga, koji je pored rada u najmu još i samostalno privređivao, sami sebe bogatili svojim radom, ostajale su zakupnikove prilike i njegovo polje proizvodnje nepromijenjeno osrednji. Poljoprivredna revolucija u posljednjoj trećini 15. vijeka, koja je potrajala i dalje kroz čitav 16. vijek (izuzevši samo njegove posljednje decenije), obogatila je njega isto onako brzo kako je osiromašila seosko stanovništvo.²²⁷ Uzurpacija općinskih ispaša i t. d. omogućila mu je da gotovo bez troškova i brzo uveća brojno stanje svoje stoke, iz koje sada izvlači debele profite prodajom, primjenom kao radne stoke i obilnijim gnojenjem zemlje.

U 16. vijeku pridolazi još jedan moment od odlučne važnosti. Tada su ugovori o zakupu sklapani na duge rokove, često na 99 godina. Neprekidno opadanje vrijednosti plemenitih metala, a otuda i novca, donosilo je zakupnicima zlatne plodove. Ono je, i kad ne uzmemo u obzir sve druge prije izložene okolnosti, oborilo *najamninu*. *Jedan njen dio prešao je u zakupnikov profit*. Neprekidno dizanje cijena žita, vune, mesa, jednom riječi svih poljoprivrednih proizvoda, uvećalo je zakupnikov novčani kapital bez njegova sudjelovanja, dok je *zemljišna renta koju je imao plaćati bila ugovorena po zastarjeloj novčanoj vrijednosti*.²²⁸ Tako se on u isto vrijeme

²²⁷ „Zakupci”, kaže *Harrison* u svojoj *Description of England*, „koji su prije plaćali jedva četiri funte sterlinga rente, plaćaju danas četrdeset, pedeset, stotinu, i misle da su napravili loš posao, ako po isteku zakupnog roka ne ostave na stranu sumu jednaku cijeloj zemljišnoj renti koju su platili za šest ili sedam godina.”

²²⁸ O utjecaju pada vrijednosti novca u 16. vijeku na različite društvene klase vidjeti: *A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints, of Diverse of our Contrymen in these our Days*. By W. S., Gentleman, London 1581. Oblik dijaloga, u kome je ovaj spis sastavljen, pridonio je da je dugo pripisivan Shakespeare-u i da je još 1751. izdat pod njegovim imenom. Njegov pisac je *William Stafford* (Viljem Staford). Na jednom mjestu vitez (knight) rezonira ovako: Vitez: „Vi moj susjede zemljoradnike, vi gazda trgovce, i vi prijatelju kotlare i ostale zanatlije, vi možete vaše interese dobro čuvati. Jer ukoliko su sada sve stvari skuplje no što su bile, utoliko i vi dižete cijenu vašoj robi i uslugama koje prodajete. Ali mi nemamo što prodavati pa da možemo podići cijenu i održati ravnotežu sa stvarima koje moramo kupovati.” Na drugom jednom mjestu vitez pita doktora: „Molim vas, koje to ljude mislite? A prije svega koji su što pri tom ne čine ništa štetovati?” — Doktor: „Mislim sve one koji žive od kupovine i prodaje; jer ako skupo kupuju, skupo i prodaju.” — Vitez: „Pa koji su to ljudi za koje kažete da na tome zarađuju?” — Doktor: „Doista, svi koji sami privređuju na posjedima ili zakupštinama po staroj renti; jer dok plaćaju po staroj stopi, prodaju po novoj; t. j. oni zemlju plaćaju vrlo jeftino, a sve što na njoj izraste prodaju skupo...” — Vitez:

bogatio i na račun svojih najamnih radnika i na račun svoga landlorda. Nije dakle nikakvo čudo što je krajem 16. vijeka u Engleskoj postojala klasa „kapitalističkih zakupnika”, bogatih za tadašnje prilike.²²⁹

5. Reakcija poljoprivredne revolucije na industriju. Stvaranje unutrašnjeg tržišta za industrijski kapital

Kao što smo vidjeli, eksproprijacija i rastjerivanje seljačkog naroda, vršeni na mahove i stalno ponavljani, privodili su gradskoj industriji nove i nove mase proleterata, koji su potpuno stajali izvan cehovskih okvira — mudra okolnost koja je starog A. Andersona (Endersona) (ne zamijeniti ga s Jamesom Andersonom) potakla da u svojoj *Historiji trgovine* shvati to kao direktnu intervenciju providenja. Moramo se još za časak zabaviti kod ovog elementa *prvobitne akumulacije*.

„A kakvi su to onda ljudi za koje kažete da na tome više gube nego što oni drugi zarađuju?” — Doktor: „To su svi plemići, gospoda (noblemen, gentlemen) i svi drugi koji žive od neke utvrđene rente ili od takve neke plaće, ili koji svoju zemlju ne obrađuju sami, niti se bave kupovanjem i prodavanjem.”

²²⁹ U Francuskoj je régisseur, upravnik i ubirač podavanja za feudalnog gospodara za vrijeme ranog Srednjeg vijeka, uskoro postao jedan homme d'affaires [poslovni čovjek], koji se iznuđivanjem, varanjem i t. d. podigao do kapitalista. Ponekad su i sama otmjena gospoda bili ovakvi režiseri. Na pr.: „Ovo je račun koji gospodin Jacques de Thoraisse, viteški kaštelan u Besançonu (Bezansonu), polaže gospodinu koji u Dijonu (Dižonu) vodi račun za gospodina vojvodu i grofa od Burgunda, o rentama koje spomenutom gospodaru zamka pripadaju od 25. dana decembra 1359. do 28. dana decembra 1360.” (Alexis Monteil: *Traité des Matériaux manuscrits etc.*, sv. I, str. 234. i d.) Već se ovdje pokazuje kako u svima oblastima društvenog života lavovski dio pripada posredniku. Tako na pr. u oblasti ekonomije financijeri, burzijanci, trgovci i trgovčlci skidaju kajmak u svima poslovima; u buržoaskom pravu advokat čerupa stranke; u politici predstavnik znači više od birača, ministar više od suverena; u religiji, boga je potisnuo u pozadinu „posrednik”, a ovoga opet potiskuju popovi, koji su opet neizbježni posrednici između dobrog pastira i njegovih ovdica. — Kao i u Engleskoj, tako su i u Francuskoj veliki feudalni teritoriji bili podijeljeni na bezbroj sitnih gazdinstava, ali pod uslovima neuporedivo nepovoljnijim po narod na selu. U toku 14. vijeka pojavile se zakupštine, fermes ili terriers. Njihov broj stalno je rastao, premašivši nađaleko 100.000. Zakupci plaćahu zemljišnu rentu u novcu ili u naturi, i ona se kretala od jedne dvanaestine do jedne petine proizvoda. Terriers bili su lena, podlena i t. d. (fiefs, arrière-fiefs), prema vrijednosti i veličini domena, od kojih su poneka bila od svega nekoliko jutara (arpents). Svi ovi terriers imaćahu pravo suštva svih stepena nad svojim stanovnicima; bilo je četiri stepena. Može se zamisliti što je seljački narod trpio od svih tih malih tirana. Monteil (Montej) kaže da je u ono vrijeme u Francuskoj bilo 160.000 sudova gdje je danas dovoljno 4.000 (zajedno s mirovnim sudovima).

Razređivanju nezavisnog seljačkog naroda, koji samostalno privređuje, nije odgovaralo samo zgušnjavanje industrijskog proletarijata, kao što *Geoffroy Saint-Hilaire* (Žofroa Sent-Iler) objašnjava zgušnjavanje svjetske materije na jednoj strani njenim razređivanjem na drugoj.²³⁰ Uprkos smanjenom broju njenih obrađivača, zemlja je i sad donosila isti ili veći proizvod, jer je revolucija u odnosima zemljišnog vlasništva bila praćena savršenijim metodama obrađivanja, većom kooperacijom, koncentriranjem sredstava za proizvodnju i t. d., i jer su poljoprivredni najamnici radnici ne samo intenzivnije uprezani,²³¹ nego im je i polje proizvodnje na kome su radili za sebe same sve više i više sužavano. S oslobođenim dijelom seljačkog naroda *oslobađaju se* dakle i njegove prijašnje *životne namirnice*. One se sada preobraziše u materijalni element *promjenljivog kapitala*. Najureni seljak mora njihovu vrijednost otkupljivati u obliku najamnine od svog novog gospodara, industrijskog kapitalista. Kako je bilo sa životnim namirnicama, bilo je i s domaćim *poljoprivrednim sirovinama* industrije. One se pretvoriše u jedan element *postojanog kapitala*.

Uzmimo na pr. da je jedan dio vestfalskih seljaka, koji su u doba Friedricha II. svi preli, ako ne svilu, a ono lan, nasilno ekspropriran i najuren sa zemlje, a da je preostali dio pretvoren u nadničare krupnih zakupnika. U isto vrijeme podižu se velike predionice i tkaonice lana, u kojima „oslobođeni” sada rade kao najamnici radnici. Lan izgleda upravo kao i prije. Nijedno vlakno se na njemu nije promijenilo, ali mu je u tijelo ušla nova socijalna duša. Sada on sačinjava jedan dio *postojanog kapitala* gospodara manufakture. Prije raspodijeljen na bezbroj sitnih proizvođača, koji su ga sami gajili i preli u malim količinama sa svojim porodicama, on je sada koncentriran u rukama jednog kapitalista za kojega drugi pređu i tkaju. Ekstra-rad utrošen u pređenje lana prije se ostvarivao u ekstra-prihodima bezbrojnih seljačkih porodica ili, za vrijeme Friedricha II., u porezima „pour le roi de Prusse”. Sada se on ostvaruje u *profitu* nekolicine kapitalista. Vretena i razboji, prije raspodijeljeni po selima, sada su načičkani u nekoliko velikih radnih kasarna, kao i radnici, kao i sirovina. I ta vretena, razboji i sirovina pretvoreni su odsada od *sredstava za nezavisnu egzistenciju* prelaca i tkalaca u *sredstva pomoću*

²³⁰ U svojim: *Notions de Philosophie Naturelle*, Paris 1838.

²³¹ Moment koji sir James Steuart naglašava.

kojih se njima zapovijeda²³² i isisava iz njih neplaćen rad. Na velikim manufakturama ne da se vidjeti, kao na velikim zakupštinama, da su postale iz mnogih sitnih radionica i da su stvorene eksproprijacijom mnogih sitnih nezavisnih proizvođača. Ali se nepristran promatrač ne će dati zblunuti. U vrijeme Mirabeau-a, lava revolucije, velike manufakture zvale su se još i *manufactures réunies*, sjedinjene manufakture, kao što mi danas govorimo o sjedinjenim oranicama. „Ljudi vide samo velike manufakture”, kaže Mirabeau, „u kojima stotine ljudi rade pod jednim direktorom, i koje se obično nazivaju sjedinjenim manufakturama (*manufactures réunies*). A naprotiv, na one u kojima radi vrlo veliki broj radnika rascjepkano i svaki za svoj račun gotovo se i ne obraća pažnja. One se ostavljaju sasvim u pozadini. To je veoma velika zabluda, jer jedino one čine stvarno važan dio narodnog bogatstva... Sjedinjena tvornica (*fabrique réunie*) neobično će obogatiti jednog ili dva poduzetnika, ali su radnici samo bolje ili lošije plaćeni nadničari i niukoliko ne sudjeluju u poduzetnikovu blagostanju. U odvojenoj tvornici (*fabrique séparée*), naprotiv, nitko ne postaje bogataš, ali masa radnika živi u blagostanju... Broj marljivih i ekonomnih radnika uvećava se, jer će oni u mudrom načinu života, u djelatnosti, gledati sredstvo za stvarno poboljšavanje svog položaja, umjesto da dobiju malu povišicu najamnine, koja nikad ne može biti od neke važnosti za budućnost, već u najboljem slučaju omogućava ljudima da priušte sebi nešto bolji zalogaj. Odvojene individualne manufakture, većinom spojene s malim seoskim gazdinstvom, jesu jedine slobodne.”²³³ Eksproprijacija i tjeranje sa zemlje jednog dijela seljaštva ne samo da oslobađava za industrijski kapital radnike, njihove životne namirnice i njihov materijal za rad, nego stvara i unutrašnje tržište.

Događaji koji sitne seljake pretvaraju u najamne radnike, a njihove životne namirnice i sredstva za rad u materijalne elemente industrijskog kapitala, u isto vrijeme stvaraju ovome i unutrašnje tržište. Prije je seljačka porodica proizvodila i

²³² „Dopustit ću vam”, kaže kapitalist, „da imadete čast služiti mi, pod uslovom da mi ono malo što vam ostaje date za trud što zapovijedam nad vama.” (J. J. Rousseau: *Discours sur l'Economie Politique*. Genève 1760., str. 70.)

²³³ Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*, sv. III., str. 20.—109. i dalje. Što Mirabeau rascjepkane radionice smatra ekonomnijim i proizvodnijim od „sjedinjenih” i što u ovim posljednjima vidi samo umjetne biljke odgajivane od strane državnih vlasti, objašnjava se tadašnjim stanjem velikog dijela manufaktura na evropskom kopnu.

prerađivala životne namirnice i sirovine koje je zatim većim dijelom sama trošila. Ove sirovine i namirnice postale su sada robe; krupni zakupac prodaje ih u velikoj masi, a u *manufakturama* nalazi svoje tržište. No zato se sada pređa, platno, grube vunene materije — stvari čije su sirovine bile na domaćaju svake seljačke porodice i koje je ona tkala i prela za vlastitu potrebu — pretvaraju u manufakturne artikle, a upravo su poljoprivredni kotarevi tržište koje ih uzima. Bezbrojne, rastrkane mušterije, koje su dosad bile uslovljene masom sitnih proizvođača što rade za svoj račun, sada se koncentriraju u *jedno veliko tržište koje industrijski kapital snabdijeva*.²³⁴ Na taj način, s eksproprijacijom prije samostalnih seljaka privrednika i njihovim rastavljanjem od sredstava za proizvodnju ide ukorak i *uništavanje seljačke sporedne radnosti, proces rastavljanja manufakture i poljoprivrede*. I jedino uništenje seoske kućne industrije može unutrašnjem tržištu jedne zemlje dati onu prostranost i stalnost koja je nužna kapitalističkom načinu proizvodnje.

Ipak, pravi manufakturni period ne dovodi do nekog korenitog preobražaja. Čitalac se sjeća da manufaktura samo malo po malo zavladauje nacionalnom proizvodnjom i da uvijek počiva na gradskom zanatstvu i *seoskoj kućnoj sporednoj industriji*, koji čine njeno široko zaleđe. Ako ona ove posljednje i uništava u kakvom obliku, u posebnim granama rada, na izvjesnim točkama, ona ih na drugima ponovo izaziva, jer su joj potrebni za preradu sirovina do nekog određenog stupnja. Stoga ona proizvodi jednu *novu klasu sitnih seljaka*, koji se obrađivanjem zemlje bave kao sporednim zanimanjem, a industrijskim radom u svrhu prodavanja proizvoda manufakture — neposredno, ili posredništvom trgovca — kao glavnim zanimanjem. Ovo je *jedan* od razloga, iako nije glavni, jednoj pojavi koja u prvi mah zbunjuje onog koji proučava englesku historiju. Od posljednje trećine 15. vijeka pa nadalje on stalno, izuzevši samo kratke periode, nailazi na žalbe o širenju kapitalističke privrede na selu i na sve veće uništavanje se-

²³⁴ „20 funti vune, koje jedna radnička porodica neprimjetno pretvori u odjeću koja joj treba za godinu dana, i to radeći u časovima slobodnim od drugih radova — ne pada u oči. Ali iznesite tu vunu na tržište, pošaljite je u tvornicu, zatim posredniku i onda trgovcu, i imat ćete krupne trgovinske operacije, a uloženi nominalni kapital bit će dvadeset puta veći od vrijednosti one vune... Na ovaj način eksploatira se radnička klasa da bi se održalo bijedno tvorničko radništvo, parazitska klasa zemljoposjednika i fiktivni trgovački, novčani i financijski sistem.” (David Urquhart: *Familiar Words*, str. 120.)

ljaštva. S druge strane on na to seljaštvo nailazi uvijek nanovo, ma da u smanjenom broju i u sve gorem obliku.²³⁵

Glavni razlog je u ovome: Engleska je prvenstveno čas proizvođač žita, čas odgajivač stoke, u naizmjeničnim periodima, a s ovim periodima koleba se i opseg seljačkog gazdinstva.

Tek *krupna industrija pruža u strojevima stalnu osnovu kapitalističkoj poljoprivredi, korenito ekspropriira ogromnu većinu seljačkog naroda i dovršava rastavljanje između zemljoradnje i seoske i kućne industrije čupajući joj korijen — predenje i tkanje.*²³⁶ Stoga tek ona i osvaja industrijskom kapitalu čitavo unutrašnje tržište.²³⁷

6. Postanak industrijskog kapitalista

Postanak *industrijskog*²³⁸ kapitalista nije išao onako postupno kao postanak zakupnika. Nema sumnje, poneki sitni cehovski majstor, a još. više samostalni sitni zanatlija, pa i najamni radnik, pretvorio se najprije u sitnog kapitalista, a

²³⁵ U ovome Cromwellovo doba čini izuzetak. Dogod je republika trajala, svi slojevi engleskih narodnih masa podizali su se iz degradacije u koju su zapali pod Tudorima (Tjedorima).

²³⁶ Tuckett (Teket) zna da je *krupna vunarska industrija proizišla iz prvih manufaktura i iz uništenja seoske ili kućne manufakture uz uvođenje mašinerije.* (Tuckett: *A History etc.*, sv. I., str. [139.—143.] 144.) „Plug i jaram bili su izum bogova i zanimanje heroja; zar su razboj, vreteno i kolovrat manje plemenita porijekla? Vi razdvajate kolovrat od pluga, vreteno od jarma, i održavate: tvornice i sirotinjske domove, kredit i krize, i dvije neprijateljske nacije, poljoprivredničku i trgovačku.” (David Urquhart: *Familiar Words*, str. 122.) Ali sad dolazi Carey i, svakako ne bez prava, optužuje Englesku da teži da svaki drugi narod pretvori u zemljoradnike za koje bi Engleska bila jedini tvorničar. On tvrdi da je na ovaj način *Turska* upropaštena, jer „vlasnicima i obrađivačima zemlje nikad nije bilo dopušteno (od Engleske) da ojačaju prirodnim savezom između pluga i razboja, čekića i drljače.” (*The Slave Trade*, str. 125.) Po njemu je sam Urquhart (Erkvert) jedan od glavnih agenata u upropašćivanju Turske, gdje je u interesu Engleske vodio propagandu za slobodnu trgovinu. Najljepše je to što Carey, uzgred budi rečeno veliki sluga Rusije, hoće taj proces rastavljanja da spriječi sistemom zaštitnih carina, koji ga baš ubrzava.

²³⁷ Filantropski raspoloženi engleski ekonomisti, kao Mill, Rogers, Goldwin, Smith, Fawcett i dr., i liberalni tvorničari, kao John Bright i kompanija, pitaju, kao što je bog pitao Kaina za brata mu Abela, englesku zemljišnu aristokraciju: gdje su se djele hiljade naših freeholdera [samostalnih seljaka]? Ali odakle ste vi sami došli? Iz uništenja tih freeholdera. A zašto ne pitate i kud su se djeli nezavisni tkalci, pelci, zanatlije?

²³⁸ *Industrijski* ovdje u smislu suprotnoga poljoprivrednom. U „kategoričkom” smislu, zakupnik je *industrijski kapitalist* baš kao i tvorničar.

zatim postupnim uvećavanjem eksploatacije najamnog rada i odgovarajućom akumulacijom u kapitalista sans phrase [čisto i jednostavno]. U djetinjskom periodu kapitalističke proizvodnje išlo je često kao u djetinjskom periodu srednjovjekovnih gradova, gdje je o pitanju tko će od odbjeglih kmetova biti majstor, a tko sluga, većinom odlučivao raniji ili kasniji datum njihova bijega.

Međutim, puževski hod ove metode nikako nije odgovarao trgovačkim potrebama novog svjetskog tržišta, koje su stvorila velika otkrića krajem 15. vijeka. Ali je *Srednji vijek* ostavio u naslijeđe dva različita oblika kapitala koji sazrijevaju u najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama i koji, prije ere kapitalističkog načina proizvodnje, važe kao *kapital quand même* [uopće] — *zelenaški kapital* i *trgovački kapital*.

„U sadašnje vrijeme“, veli jedan engleski pisac, koji se inače ne obazire na ulogu trgovačkog kapitala, „sve bogatstvo društva ide najprije u kapitalistove ruke... on plaća zemljoposjedniku rentu, radniku najamninu, porezniku i ubiraču desetine njihove tražbine, a za sebe sama zadržava velik, stvarno najveći i svakim danom sve veći dio godišnjeg proizvoda rada. Danas se kapitalist može smatrati kao vlasnik iz prve ruke čitavog društvenog bogatstva, ma da nikakav zakon nije na njega prenio to pravo vlasništva... Ova promjena u vlasništvu bila je prouzrokovana uzimanjem kamata na kapital... i isto toliko je čudnovato da su zakonodavci čitave Evrope htjeli to spriječiti zakonima protiv zelenaštva... Vlast kapitalista nad svekolikim bogatstvom zemlje jest *potpuna revolucija u pravu vlasništva*, a koji zakon ili koji niz zakona je nju izazvao?“²³⁹ Pisac je morao znati da se revolucije ne prave pomoću zakona.

Feudalni poredak na selu i cehovski poredak u gradovima sprečavahu *pretvaranje novčanog kapitala*, stvorenog zelenaštvom i trgovinom, u *industrijski kapital*.²⁴⁰ Ove prepreke otpale su raspuštanjem feudalnih pratnji, eksproprijacijom i djelomičnim najurivanjem seljačkog naroda. Nova manufaktura podigla se u pomorskim izvoznim pristaništima ili na selu, izvan kontrole starih gradova i njihova cehovskog poretka. Otuda u Engleskoj ogorčena borba između *corporate towns* [starih privilegiranih gradova] i novih industrijskih rasadnika.

²³⁹ *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*. London 1832., str. 98., 99. Pisac ovog anonimnog spisa jest *Th. Hodgskin*.

²⁴⁰ Čak su još 1794. g. sitni suknarski majstori iz *Leedsa* (Lidsa) poslali parlamentu izaslanike s molbom da se zakonom zabrani svakom *trgovcu* da postane *tvorničar*. (Dr. Aikin: *Description etc.*)

Otkriće zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljavanje, porobljavanje i zakopavanje urođenika u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranje Afrike u jedan zabran za trgovinski lov na crnokošce, eto šta je najvjestilo zoru ere kapitalističke proizvodnje. Ovi idilični procesi jesu *glavni momenti prvobitne akumulacije*. U stopu za njima slijedio je *trgovinski rat* evropskih nacija, sa čitavim svijetom kao bojištem. On otpočinje otcjepljenjem Holandije od Španije, dobija divovski opseg u antijakobinskom ratu Engleske, i nastavlja se još i danas u razbojničkim pohodima, kao što su opijumski ratovi protiv Kine i t. d. Otada se različni momenti *prvobitne akumulacije* raspodjeljuju, više ili manje jedan za drugim, osobito na Španiju, Portugal, Holandiju, Francusku i Englesku. U Engleskoj se oni krajem 17. vijeka sistematski vežu u *kolonijalnom sistemu, u sistemu državnih dugova, u modernom poreznom sistemu i u protekcionističkom sistemu* [sistemu zaštitnih carina]. Jednim dijelom ove metode počivaju na najbrutalnijoj sili, na pr. kolonijalni sistem. Ali svi oni iskorištavaju *državnu vlast*, koncentriranu i organiziranu silu društva, da bi ubrzali proces pretvaranja feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički i skratili prijelaze. *Sila je babica svakog starog društva koje u utrobi nosi neko novo društvo. I ona sama je jedna ekonomska potencija.*

O kršćanskom *kolonijalnom sistemu* kaže W. Howitt, koji je kršćanstvo načinio svojim specijalitetom, ovo: „Barbarstvima i bezbožnim grozotama tako zvanih kršćanskih rasa u svima dijelovima svijeta, i protiv svakog naroda koji su mogle podjarmiti, nema ravnih ni u kom periodu svjetske historije, ni kod koje rase, pa ma kako ona bila divlja, neobrazovana, nemilosrdna i bestidna.”²⁴¹ Historija holandskog kolonijalnog gazdovanja — a Holandija je u 17. vijeku bila uzor kapitalističke nacije — „pruža nenadmašivu sliku izdaje, podmićivanja, mučkih ubojstava i gadosti.”²⁴² Ništa nije karakterističnije od njihova sistema krađe ljudi na Celebesu da bi došli do robova za Javu. U tu svrhu bili su kradljivci ljudi poučavani.

²⁴¹ William Howitt: *Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*. London 1838., str. 9. O postupanju s robovima dobar pregled u Charles Comte: *Traité de la Législation*. 3. izd., Bruxelles 1837. Ove stvari valja podrobno proučiti, da se vidi što buržuj zna načiniti i od samog sebe i od radnika tamo gdje nesmetano može udešavati svijet po svojoj slici i prilici.

²⁴² Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java: *Java and its dependencies*. London 1817.

Lupež, tumač i prodavač bili su glavni agenti u toj trgovini, a urođenički kneževi glavni prodavači. Ukradena omladina bacana je u tajne tamnice na Celebesu dok ne bi sazrela da se pošalje na robovske brodove. Jedan službeni izvještaj kaže: „Ovaj grad Makassar, na pr., pun je potajnih tamnica, jedna groznija od druge, nabijenih bijednicima, žrtvama pohlepe i tiranije, okovanih u lance i nasilno otrgnutih od njihovih porodica.” Da bi se dočepali Malake, Holanđani potkupeše portugalskog guvernera. On ih 1641. g. pusti u grad. Oni smjesta požuriše njegovoj kući i mučki ga ubiše da bi se „odrekli” plaćanja mita u sumi od 21.875 f. st. Gdje god su nogom stupili, bilo je sve opustošeno i raseljeno. Banjuwangi, jedna javanska pokrajina, imala je 1750. g. preko 80.000 stanovnika, a 1811. samo još 8.000. To je „doux commerce” [mirna trgovina]!

Kao što je poznato, *Englesko-istočno-indijska kompanija* dobila je, pored političke vlasti u Istočnoj Indiji, isključiv monopol trgovine čajem kao i uopće trgovine s Kinom i prijevoza robe između Evrope i Istoka. Ali obalna plovidba Indije i između otoka, kao i trgovina u unutrašnjosti Indije, postadoše monopolom viših činovnika Kompanije. Monopoli soli, opijuma, betela i drugih roba bili su neiscrpni majdani bogatstva. Činovnici su sami utvrđivali cijene i gulili nesretne Indijce kako su htjeli. U toj privatnoj trgovini sudjelovao je i generalni guverner. Njegovi štićenici dobijali su ugovore pod takvim uslovima da su, pametniji od alkemičara, pravili zlato iz ničega. Veliki *imeci* nicali su kao pečurke za jedan dan, *pryobitna akumulacija* vršila se bez predujma ijednog šilinga. Sudski progon Warrena Hastingsa vrvi takvim primjerima. Evo jednog slučaja. Jedan ugovor o opijumu bio je dat nekom Sullivanu baš kad je morao otputovati — i to po službenoj dužnosti — u jedan kraj Indije koji je bio veoma udaljen od opijumskih kotareva. Sullivan proda ugovor nekome Binnu za 40.000 f. st.; Binn ga istog dana proda za 60.000 f. st., a posljednji kupac i izvršilac ugovora izjavljuje da je iza svega toga još istjerao ogromnu dobit. Po jednom spisku, koji je bio podnjet parlamentu, uzeli su od 1757. do 1766. Kompanija i njeni činovnici 6 miliona funti sterlinga kao *poklon* od Indijaca! Između 1769. i 1770. Englezi su isfabricirali glad kupivši svu rižu i prodajući je opet isključivo po basnoslovnim cijenama.²⁴³

²⁴³ 1866. g. umrlo je od gladi više od milion Hindusa samo u provinciji Orissa. Pa ipak se nastojalo da se indijska državna kasa obogati prodajući gladnima životne namirnice po skupu cijenu.

Postupanje sa urođencima bilo je naravno najsirovije na plantažama gdje se radilo samo za izvoz, kao u Zapadnoj Indiji, i u onim bogatim i gusto naseljenim zemljama koje su bile predane na milost i nemilost razbojnicima, kao u Meksiku i Istočnoj Indiji. Ali se kršćanski karakter *prvobitne akumulacije* nije zatajio ni u pravim kolonijama. Puritanci Nove Engleske, trezveni virtuosi protestantstva, odredili su 1703. godine, odlukom svoje *Assembly* [zakonodavne skupštine], premiju od 40 f. st. za svaki indijanski skalp [koža oguljena s tjemena ubijenog čovjeka] i svakog uhvaćenog crvenokošca, a 1720. g. 100 f. st. za svaki skalp. 1744. g., proglašivši izvjesno pleme buntovnim, Massachusetts-Bay (Masačusets-Bej) udario je slijedeće cijene: za skalp muškarca iznad 12 godina 100 f. st. nove valute, za uhvaćene muškarce 105 f. st., za zarobljene žene i djecu po 55 f. st., za *skalпове* žena i djece 50 f. st.! Nekoliko decenija kasnije ovaj kolonijalni sistem osvetio se potomcima pobožnih pilgrim fathers-a [hodočasnici — tako su nazvani prvi puritanci koji su se iz Engleske uselili u Ameriku], kada su i oni postali buntovnici. Poticani i plaćani od Engleza, Indijanci su ih sjekli *tomahawkama*. Britanski parlament proglasio je krvoločne pse i skalpiranje „sredstvima koja su mu data u ruke od boga i prirode“.

Kolonijalni sistem silno je ubrzao razvijanje trgovine i brodarstva. Monopolska društva [„Gesellschaften Monopolia“, Luther] bila su snažne poluge koncentracije kapitala. Manufakturama, koje su nicale na sve strane, kolonije su osiguravale potrošačko tržište i akumulaciju potenciranu monopolom tržišta. Blago koje je izvan Evrope stjecano neposrednom pljačkom, porobljavanjem i razbojništvom, pritjecalo je u maticu zemlju i tu se pretvaralo u *kapital*. Holandija, koja je prva potpuno razvila kolonijalni sistem, već je 1648. g. stajala u žarištu svoje trgovinske moći. Ona je bila „gotovo isključivi gospodar istočno-indijske trgovine i saobraćaja među evropskim jugozapadom i sjeveroistokom. Njeno ribarstvo, pomorstvo i manufakture nisu imali premca ni u kojoj drugoj zemlji. Kapitali republike bili su možda veći no cijele ostale Evrope ujedno“. *Gülich* je zaboravio dodati da su holandske narodne mase već 1648. g. bile teže opterećene radom, siromašnije i brutalnije ugnjetavane nego narodne mase sve ostale Evrope ujedno.

U današnje vrijeme, industrijska nadmoćnost povlači za sobom i nadmoćnost u trgovini. Naprotiv, u prvom manufakturnom periodu industrijska nadmoćnost potječe iz trgovinske. Zato je onda kolonijalni sistem i imao onako pretežnu ulogu.

On je bio „tuđinski bog”, koji je na oltaru zauzeo mjesto pokraj starih idola Evrope i onda ih jednog lijepog dana jednim udarcem sve đuture prevrnuo. On proglasi profitiranje krajnjom i jedinom svrhom čovječanstva.

Sistem javnog kredita, t. j. državnih dugova čije početke otkrivamo u Genovi i Mlecima još u Srednjem vijeku, osvojio je za vrijeme manufakturnog perioda svu Evropu. Kolonijalni sistem, sa svojom pomorskom trgovinom i svojim trgovinskim ratovima, poslužio mu je kao odgajalište. Tako se on najprije učvrstio u Holandiji. Državni dug, t.j. otuđivanje države — bila ona despotska, ustavna ili republikanska — udara kapitalističkoj eri svoj žig. Jedini dio t. zv. nacionalnog bogatstva koji stvarno spada u zajednički posjed modernih naroda jest — njihov državni dug.^{243a} Stoga je sasvim dosljedna moderna nauka da je neki narod utoliko bogatiji što dublje zapadne u dugove. Javni kredit postaje *Vjervanje* kapitala. A s postankom državnog zaduživanja, mjesto grijeha protiv Duha svetoga, za koji nema praštanja, dolazi vjerolomstvo prema državnom dugu.

Javni dug postaje jednom od najenergičnijih poluga prvobitne akumulacije. Kao udarcem čarobnog prutića nadahnjuje on neproizvodni novac stvaralačkom snagom i tako ga pretvara u kapital, a da se uz to ne mora izlagati tegobama i opasnostima koje su nerazdvojne od plasiranja u industriju pa čak i od privatnog zelenišenja. Državni vjerovnici stvarno ne daju ništa, jer se uzajmljena suma pretvara u javne lako prenosive obveznice, koje i dalje funkcioniraju u njihovim rukama, baš kao da su gotov novac. Ali i bez obzira na ovako stvorenu klasu dokonih rentijera i na prekonoć iskrslu bogatstvo financijera koji igraju ulogu posrednika između vlade i nacije — kao i na zakupnika poreza, trgovce i privatne tvorničare, kojima dobar dio svakog državnog zajma čini uslugu kapitala palog s neba — državni dug izazvao je postanak akcionarskih društava, trgovinu sa svakovrsnim vrijednosnim papirima, smjele špekulacije, agiotage-u, jednom riječi: burzansku igru i modernu bankokraciju.

Velike banke, okićene nacionalnim nazivima, bile su od samog svog rođenja samo društva privatnih špekulanata koja su se stavila uz bok vladama i koja su, zahvaljujući dobijenim povlasticama, bila kadra da im predujmljuju novac. Zato za

^{243a} William Cobbett napominje da se u Engleskoj sve javne ustanove zovu „kraljevske”, ali da u naknadu za to ipak postoji „nacionalni” dug (national debt).

porast državnog duga nema nepogrešivijeg mjerila nego što je neprekidno penjanje akcija tih banaka, čiji potpun razvitak datira od osnivanja Engleske banke [Bank of England, 1694.]. Engleska banka počela je time što je vladi pozajmljivala svoj novac sa 8% kamata; u isto vrijeme bila je ovlaštena od parlamenta da iz istog kapitala iskuje novac, koji je opet pozajmljivala publici u obliku banknota. Ona je tim notama mogla eskontirati mjenice, davati zajmove na robu i kupovati plemenite metale. Nije dugo potrajalo, a taj kreditni novac, koji je Engleska banka sama fabricirala, postao je moneta u kojoj je ona državi davala zajmove i za račun države isplaćivala kamate javnog duga. I nije dosta to što je jednom rukom davala da bi drugom primala više natrag, već je, i kad je primala, ostajala vječiti vjerovnik nacije sve do posljednje date pare. Malo po malo ona postade neizbježni rezervoar metalnog blaga zemlje i središte čitavog trgovinskog kredita. U isto vrijeme kad su u Engleskoj prestali spaljivati vještice, počeli su vješati falsifikatore banknota. Kakav je utisak učinila na suvremenike pojava ovog novog poroda, bankokrata, financijera, rentijera, senzala, špekulanata i burzijanaca, vidi se iz tadašnjih spisa, na pr. iz Bolingbrokeovih.^{243b}

S državnim dugovima postao je i internacionalni kreditni sistem, pod kojim se, kod ovog ili onog naroda, često prikriva jedan od izvora *prvobitne akumulacije*. Tako niskosti mletačkog pljačkaškog sistema čine jednu takvu prikrivenu osnovu holandskog bogatstva u kapitalu, jer su Mleci u opadanju davali Holandiji velike zajmove u novcu. Isti takav odnos je i između Holandije i Engleske. Već početkom 18. vijeka holandske manufakture bile su daleko nadmašene, i Holandija je prestala biti vladajuća trgovinska i industrijska nacija. Od 1701. do 1776. jedan od njenih glavnih poslova bilo je pozajmljivanje ogromnih kapitala; osobito svom nadmoćnom konkurentu, Engleskoj. Slično je sada između Engleske i Sjedinjenih Država. Mnogi kapital koji se danas pojavljuje u Sjedinjenim Državama bez krsnog lista, rezultat je tek juče kapitalizirane dječje krvi u engleskim tvornicama.

Budući da se državni dug oslanja na državne prihode kojima se moraju pokrивati godišnje kamate i druga plaćanja, to je moderni porezni sistem postao nužna dopuna sistemu nacionalnih zajmova. Zajmovi omogućavaju vladama da pod-

^{243b} „Kad bi Tatari danas preplavili Evropu, stajalo bi prilično truda da im se objasni šta je kod nas financijer.” (Montesquieu: *Esprit des lois*. Izd. London 1767., sv. IV., str. 33.)

miruju izvanredne izdatke, a da porezni platiša to odmah ne osjeti, ali kasnije oni ipak izazivaju povišenje poreza. S druge strane, povišenje poreza, prouzrokovano nagomilavanjem uzastopno napravljenih dugova, prisiljava vladu da prilikom novih izvanrednih izdataka uvijek zaključuje nove zajmove. Usljed toga, moderne državne financije, čiji stožer su porezi na najnužnije životne namirnice (dakle njihovo poskupljivanje), nose u sebi samima klice automatskog povišavanja. Porezno preopterećenje nije prolazna slučajnost, nego naprotiv princip. Zato je u Holandiji, gdje je ovaj sistem najprije bio uveden, veliki patriot De Vitt slavio u svojim *maksimama* ovaj sistem kao najbolje sredstvo da se najamni radnik učini pokornim, poslušnim, marljivim i... da se pretovari radom. Ali se razorni utjecaj, koji ovaj sistem vrši na položaj samih najamnih radnika, ovdje nas manje tiče od prisilne eksproprijacije koju on povlači za sobom, eksproprijacije seljaka, zanatlija, ukratko svih dijelova srednje klase. O ovome ne postoje podvojena mišljenja, čak ni kod buržoaskih ekonomista. Njegovo eksproprijatorsko djelovanje pojačava se još i protekcionističkim sistemom koji je jedan od bitnih njegovih dijelova.

Velika uloga koju javni dug i odgovarajući porezni sistem igraju u kapitalizaciji bogatstva i u eksproprijaciji masa, zavela je cijeli niz pisaca, kao Cobbeta, Doubleday-a (Dabldeja) i druge, da u njima pogrešno traže osnovni uzrok bijede modernih naroda.

Sistem zaštitnih carina bio je umjetno sredstvo za fabriciranje tvorničara, za eksproprijiranje nezavisnih radnika, za kapitaliziranje nacionalnih sredstava za proizvodnju i životnih namirnica i za nasilno skraćivanje prijelaza od starinskog na moderni način proizvodnje. Evropske države otimala su se o patent ovog otkrića, a kad su jednom već stupile u službu profitlija, nisu se zaustavile samo na tome da u tom cilju gule svoj vlastiti narod, posredno putem zaštitnih carina i neposredno izvoznim premijama i t. d. One su u zavisnim drugostepenim državama nasilno iskorenjivale svaku industriju, kao na pr. Engleska vunarsku manufakturu u Irskoj. Na evropskom kopnu proces je još više bio pojednostavljen po Colbertovom uzoru. *Prvobitni kapital industrijalca potječe ovdje jednim dijelom direktno iz državne blagajne.* „Zašto”, uzvikuje Mirabeau, „tražiti tako daleko uzrok razvijenoj manufakturi Saske prije sedmogodišnjeg rata? Sto osamdeset miliona državnih dugova!”²⁴⁴

²⁴⁴ Mirabeau: *De la Monarchie Prussienne*, sv. VI., str. 101.

Kolonijalni sistem, državni dugovi, porezni teret, zaštitne carine, trgovinski ratovi i t. d., ti izdanci pravog manufakturnog perioda dobijaju divovske razmjere u početnom periodu *krupne industrije*. Rađanje ove proslavlja se *pokoljem djece* u Herodovom stilu. Kao i za kraljevsku flotu, tako se i za tvornice vrši prisilna regrutacija. *Sir F. M. Eden*, ma koliko da je neosjetljiv prema grozotama eksproprijacije seljačkog naroda, izvršene od posljednje trećine 15. vijeka do njegova vremena, konca 18. vijeka, i ma koliko da, zadovoljan sa samim sobom, pozdravlja taj proces, „nuždan” da bi se uspostavila kapitalistička poljoprivreda i „pravi omjer između oranice i pašnjaka”, ne pokazuje ipak takvu ravnodušnost spram ekonomske *nužnosti da se otimaju i porobljuju djeca* u svrhu pretvaranja manufakturnog poduzeća u tvorničko poduzeće i tako *ustpostavi pravi odnos između kapitala i radne snage*.

On kaže: „Bilo bi možda vrijedno da javnost promisli da li ikakva industrija, koja radi svog uspješnog rada mora otimati sirotu djecu iz cottage-a i sirotinjskog doma da bi ih u gomilama cijedila na radu u noćnim smjenama otimajući im odmor; industrija koja osim toga tako izmiješa na jednu gomilu osobe oba spola, različite dobi i različitih sklonosti, da zaraznost primjera mora odvesti pokvarenosti i nemoralu — da li takva industrija može uvećati sumu nacionalne i individualne sreće?”²⁴⁵ „U Derbyshire-u, Nottinghamshire-u, a osobito u Lancashire-u”, kaže *Fielden*, „primijenjena je skoro izumljena mašinerija u velikim tvornicama, uz same rijeke kadre da okreću vođeno kolo. Na tim mjestima, udaljenim od gradova, na jedan mah zatrebale su hiljade radnika; a naročito je stanovništvo sad bilo potrebno Lancashire-u, koji je dotle bio relativno rijetko naseljen i neplodan. Prije svega su traženi sitni i okretni prsti. Odmah se zaveo običaj da se *šegrti* (!) uzimaju iz raznih župnih sirotinjskih domova u Londonu, Birminghamu i drugim mjestima. Tako su mnoge, mnoge hiljade tih malih, nejakih stvorenja, od 7 do 13 ili 14 godina, otpremljene na sjever. Bio je običaj da poduzetnik (t. j. djecokradica) svoje šegrtе odijeva, hrani i da im daje stan u „šegrtskom domu” u blizini tvornice. Bili su postavljeni *nadzornici* da nadgledaju njihov rad. Ovim goničima robova bilo je u interesu da djeca dirinče što je moguće više, jer su plaćeni prema količini proizvoda koju su mogli iscijediti iz djece. Surovost je bila prirodna posljedica... U mnogim tvorničkim kotarevima, osobito u Lancashire-u, ova nevina, napuštena

²⁴⁵ Eden: *The State of the Poor*, svezak II., gl. 1., str. [420] 421 [422].

stvorenja, prepuštena tvorničkim silnicima, bila su izložena najgroznijim mukama. Ona su gonjena u smrt pretjeranim radom... njih su šibali, okivali i mučili s rafiniranom svirepošću; u mnogo slučajeva ona su zbog gladi bila kao kosturi, dok ih je korbač držao na radu... Da, u nekim slučajevima nagonjena su i na samoubojstvo!... Lijepe i romantične doline Derbyshire-a, Nottinghamshire-a i Lancashire-a, zatvorene očima javnosti, postadoše jezovitim poljima gdje je pustošilo mučenje, a često i — ubojstva!... Profiti tvorničara bili su ogromni. To je samo nadraživalo njihovu vampirsku glad. Oni otpočеше prakticirati „noćni rad“, t. j. iscrpavši jednu smjenu ruku na dnevnom radu, držali su drugu smjenu pripravnu za noćni rad; dnevna grupa odlazila je u postelje koje je noćna smjena tek ostavila, i obratno. Narodna je tradicija u Lancashire-u da se postelje nikad ne ohlade.”²⁴⁶

S razvitkom kapitalističke proizvodnje za vrijeme manufakturnog perioda izgubilo je javno mišljenje Evrope i posljednji ostatak stida i savjesti. Nacije su se cinički dičile svakom bestidnošću koja je bila *sredstvo za akumulaciju kapitala*. Čitajte na pr. naivne trgovinske anale poštenjačine A. Andersona. Tu se o činjenici da je Engleska Utrechtskim mirom [1713.] prisilila Španjolce Asiento-ugovorom da joj dadu povlasticu za trgovinu crncima i između Afrike i španjolske Amerike, dok je dotle smjela trgovati crncima samo između Afrike i engleske Zapadne Indije, tu se o tome trubi kao o

²⁴⁶ John Fielden: *The Curse of the Factory System*, str. 5., 6. O početnim gadostima tvorničkog sistema upor. Dr. Aikin: *Description etc.*, str. 219., i Gisborne: *Enquiry into the duties of men*, 1795., sv. II. — Pošto je parni stroj presadio tvornice sa seoskih vodopada u gradove, sad je „odricanja željni“ šćardžija imao pri ruci dječji materijal, ne morajući nasilno uzimati robove iz Workhouse-a. — Kad je sir R. Peel (otac „ministra plauzibiliteta“) donio 1815. g. svoj prijedlog zakona o zaštiti djece, izjavio je u Donjem domu F. Horner (zvijezda „bullion“-komiteta i prisni prijatelj Ricarda): „Opće je poznato da je sa stvarima od vrijednosti nekog bankrotera bila licitirana i prodana, kao dio njegova vlasništva, jedna banda tvorničke djece, ako smijem upotrijebiti ovaj izraz. Prije dvije godine (1813.) pretresan je pred King's Bench-om (Kings Benčom) [kasacionim sudom] jedan odvraćen slučaj. Radilo se o više dječaka. Neka londonska župa ustupila ih je jednom tvorničaru, a ovaj ih opet prenese na drugoga. Najzad ih nekoliko čovjekoljubaca pronađe u stanju *potpune izgladnjelosti* (absolute famine). Drugi jedan slučaj, još odvratniji, dostavljen mi je kao članu parlamentarnog anketnog odbora. Prije nekoliko godina zaključila je jedna londonska župa ugovor s nekim tvorničarom iz Lancashira, po kome je ovaj na svakih 20 zdravih dječaka morao uzimati i jednog idiota.”

triumfu engleske državničke mudrosti. Engleska dobi pravo da do 1743. g. snabdijeva španjolsku Ameriku sa 4.800 crnaca godišnje. U isto vrijeme je bio to i službeni plašt za prikrićvanje engleskog krijumčarenja. Liverpool se podigao na temelju trgovine robljem. To je *njegova* metoda *prvobitne akumulacije*. I do današnjeg dana ostadoše liverpoolska „plemenita gospoda” Pindari trgovine robljem, koja — uporedi navedeni spis dr. Aikina od 1795. — „do strasti raspaljuje poduzetnički duh trgovaca, stvara sjajne pomorce i donosi ogromne novce”. Za trgovinu robljem imao je Liverpool 1730. g. 15 brodova, 1751. g. 53, 1760. g. 74, 1770. g. 96, a 1792. g. 132.

Zavodeći u Engleskoj dječje ropstvo, pamučna industrija dala je ujedno i poticaj za pretvaranje dotadašnjeg više ili manje patrijarhalnog robovskog gazdinstva Sjedinjenih Država u trgovački sistem eksploatacije. Uopće je prikriivenom ropstvu najamnih radnika u Evropi bilo potrebno kao osnova ropstvo sans phrase [neprikriiveno] u Novom Svijetu.²⁴⁷

Tantae molis erat [toliko muka je stajalo] da se pokrenu „vječiti prirodni zakoni” kapitalističkog načina proizvodnje, da se izvrši proces rastavljanja između radnika i uslova rada, da se na jednom polu društvena sredstva za proizvodnju i životne namirnice pretvore u *kapital*, a na suprotnome polu mase naroda u *najamne radnike*, u slobodne „*radne siromahe*”, taj *umjetni proizvod moderne historije*.²⁴⁸ Ako novac, kako

²⁴⁷ 1790. g. dolazilo je u engleskoj Zapadnoj Indiji 10 robova na jednog slobodnog čovjeka, u francuskoj 14, u holandskoj 23 na jednoga. (Henry Brougham: *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edinburgh, 1803., sv. II., str. 74.)

²⁴⁸ Izraz „*labouring poor*” [radna sirotinja] nalazi se u engleskim zakonima otkako je klasa najamnih radnika postala značajna. „*Labouring poor*” stoji u suprotnosti, s jedne strane, prema „*idle poor*” [lijenoj sirotinji], prosjacima i t. d., a s druge strane prema radnicima koji još nisu očerupane kokoši, nego su još vlasnici svojih sredstava za rad. Iz zakonâ je izraz „*labouring poor*” prešao u političku ekonomiju počevši od Culpepera, J. Childa (Dž. Čajlda), i dr. do A. Smitha i Edena. Po ovome valja suditi o *bonne foi* [dobroj vjeri] Edmunda Burke-a, tog „*execrable political cantmonger*”-a [odvratnog političkog frazera], kad izjavljuje da je izraz „*labouring poor*” jedan „*execrable political cant*” [odvratna politička fraza]. Ovaj novinarski lakej, koji je kao plaćenik engleske oligarhije igrao ulogu romantičara prema francuskoj revoluciji, baš kao što je, kao plaćenik sjeveroameričkih kolonija, u početku američkih zapletaja, igrao ulogu liberala prema engleskoj oligarhiji, bio je sasvim ordinaran buržuj: „Zakoni trgovine zakoni su prirode pa dakle i božji.” (E. Burke: *Thoughts etc.*, str. 31., 32.) Nije ni čudo što se on, vjeran božjim i prirodnim zakonima, uvijek prodavao na najpovoljnijem tržištu! U spisima *prečasnog Tuckera* (Tekera) — Tucker je bio pop i torryevac, ali pri-

veli Augier (Ožije), „dolazi na svijet s mrljama krvi na jednom obrazu”,²⁴⁹ kapital se rađa točeći krv i prljavštinu iz svih svojih pora, od glave do pete.²⁵⁰

7. Historijska tendencija kapitalističke akumulacije

Na što se svodi prvobitna akumulacija kapitala, t. j. njegov historijski postanak? Ukoliko ona nije neposredno pretvaranje robova i kmetova u najamne radnike, dakle gola promjena oblika, ona znači samo eksproprijaciju neposrednih proizvođača, t. j. raspad privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu.

Privatno vlasništvo, kao suprotnost prema društvenom, kolektivnom vlasništvu, postoji samo ondje gdje sredstva za rad i drugi vanjski uslovi rada pripadaju privatnim ljudima. Ali, prema tome da li su ti privatnici radnici ili neradnici, i privatno vlasništvo ima drugi karakter. Bezbrojne nijanse koje nam ono na prvi pogled pruža odražavaju samo prelazna stanja između, te dvije krajnosti.

Radnikovo privatno vlasništvo na njegovim sredstvima za proizvodnju jest osnova sitne radinosti, a sitna radinost nuždan je uslov za razvitak društvene proizvodnje i slobodne individualnosti samog radnika. Svakako, ovaj način proizvodnje postoji i u okviru ropstva, kmetstva i drugih odnosa zavisnosti. Ali on cvjeta, razvija svu svoju energiju i dolazi do odgovarajućeg klasičnog oblika samo kad je radnik slobodan, privatni vlasnik uslova rada kojima sam rukuje: seljak njive koju obrađuje, zanatlija alata kojim vlada kao virtuozi.

Za ovaj način proizvodnje pretpostavka je rasparčanost zemlje i ostalih sredstava za proizvodnju. Pored koncentracije

stojan čovjek i valjan politički ekonomist — nalazi se veoma dobra karakteristika toga Edmunda Burke-a za vrijeme kad je bio liberal. S obzirom na gadnu beskarakternost koja danas vlada i koja odano vjeruje u „zakone trgovine”, dužnost je svaki put žigosati takve Burke-ove, koji se od svojih nasljednika razlikuju jedino po — talentu!

²⁴⁹ Marie Augier: *Du Crédit Public* [Paris 1842., str. 265.].

²⁵⁰ „Kapital”, kaže *Quarterly Reviewer*, „izbjegava galamu i kavgu i bojažljive je prirode. To je vrlo istinito, ali još nije cijela istina. Kapital se gnuša odsustva profita, ili vrlo malog profita, kao priroda praznog prostora. Sa odgovarajućim profitom kapital postaje smion. Nek je 10% sigurno, pa se svugdje može upotrijebiti; sa 20% postaje živahan; sa 50% pozitivno vratoloman; sa 100% baca pod noge sve čovječanske zakone; neka su 300%, i nema zločina koji ne će rizikovati, pa ma išao na vješala. Ako mu galama i kavga donose profit, on će i jednu i drugu gajiti. Dokaz: krijumčarenje i trgovina robljem.” (T. J. Dunning: *Trades' Unions and Strikes*, London 1860., str. 36.)

tih sredstava, on isključuje i kooperaciju, podjelu rada u okviru istih procesa proizvodnje, društveno vladanje i upravljanje nad prirodom i slobodni razvitak *društvenih* proizvodnih snaga. On se podnosi samo s proizvodnjom i društvom uskih, samoniklih granica. Htjeti uvijekovječiti ovaj način proizvodnje, značilo bi, kako s pravom veli Pecqueur (Peker), „dekretirati opću osrednjost”. Kad dospije do izvjesnog stupnja razvitka, on rađa materijalna sredstva za svoje vlastito uništenje. Od toga časa pokreću se u krilu društva snage i strasti koje se u njemu osjećaju sputane. On mora biti uništen i biva uništen. Njegovo uništenje, *pretvaranje individualnih i rasparčanih sredstava za proizvodnju u društveno koncentrirana*, t. j. pretvaranje sićušnog vlasništva mnogih u divovsko vlasništvo malo njih, t. j. *eksproprijacija velike narodne mase od zemlje, životnih namirnica i sredstava za rad*, ova užasna i teška *eksproprijacija narodne mase* sačinjava prethistoriju kapitala. Ona obuhvaća niz nasilnih metoda, pri čemu smo mi tu izvršili smotru samo nad najepohalnijima kao *metodama prvobitne akumulacije kapitala*. Eksproprijacija neposrednih proizvođača izvodi se s najnepoštednijim vandmalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprljavijih, najpodlijih i najgnusnijih strasti. *Privatno vlasništvo stečeno vlastitim radom* i koje počiva tako reći na srašćenju pojedinačnog nezavisnog *radnog individuum*a s njegovim *uslovima rada*, biva potisnuto od *kapitalističkog privatnog vlasništva*, koje počiva na eksploataciji tuđeg, ali formalno slobodnog rada.²⁵¹

Čim je ovaj *preobražajni proces* dovoljno razorio staro društvo i u dubinu i u širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi *uslovi rada u kapital*, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podruštvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno eksploatirana, dakle *zajednička sredstva za proizvodnju*, a otud i dalja *eksproprijacija privatnih vlasnika*, dobija jedan nov oblik. Ono što se sada ima ekspropriirati nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalist koji eksploatira mnoge radnike.

Ova *eksproprijacija* vrši se igrom unutrašnjih zakona *same kapitalističke proizvodnje, centraliziranjem kapitala*. Jedan kapitalist ubija mnoge. Ruku pod ruku s ovom centralizacijom, ili *eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih*,

²⁵¹ „Živimo u potpuno novim društvenim odnosima... naši napori idu za tim da se svako vlasništvo rastavi od svakog rada.” (Sismondi: *Nouveaux Principes etc.*, sv. II., str. 434.)

razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, svijesna tehnička primjena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomiziranje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombiniranog društvenog rada, obuhvaćanje svih naroda u mrežu svjetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopoliziraju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bijede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i revolt radničke klase koja stalno nabujava i koju sâm mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizira. *Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvjetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dostižu točku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. Kuća posljednji čas kapitalističkog privatnog vlasništva. Eksproprijatori bivaju ekspropriirani.*

Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle *kapitalističko privatno vlasništvo* jest prva *negacija individualnog privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu*. Ali nužnošću kakvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je *negacija negacije*. Ova ne uspostavlja iznova radnikovo privatno vlasništvo, ali uspostavlja *individualno vlasništvo* na osnovi tekovine kapitalističke ere: na osnovi *kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad*.

Pretvaranje rascjepkanog privatnog vlasništva, koje počiva na vlastitom radu individuumâ, u *kapitalističko vlasništvo* jest, naravno, neuporedivo dugotrajniji, mučniji i teži proces negoli pretvaranje kapitalističkog vlasništva, koje stvarno već počiva na društvenom načinu proizvodnje, u *društveno*. Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovdje se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narodne mase.²⁵²

²⁵² „Napredak industrije, čiji je slijepi i neotporni nosilac buržoazija, postavlja na mjesto izoliranja radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije. Tako razvitak industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja. Ona prije svega proizvodi svog vlastitog grobara. Njena propast i pobjeda proletarijata podjednako su neizbježni... Od svih klasa koje danas stoje naspram buržoazije, samo je proletarijat istinski revo-

GLAVA DVADESET PETA

MODERNA TEORIJA KOLONIZACIJE

Politička ekonomija načelno brka dvije veoma različne vrste privatnog vlasništva, od kojih jedno *počiva na vlastitom radu proizvođačevom*, a drugo na eksploataciji tuđeg rada. Ona zaboravlja da je ovo drugo ne samo direktna suprotnost onog prvog, nego jedino na njegovu grobu i raste.

U zapadnoj Evropi, kolijevci političke ekonomije, proces prvobitne akumulacije više je ili manje završen. Tu je kapitalistički sistem ili neposredno podvrgao sebi čitavu nacionalnu proizvodnju, ili, gdje su odnosi još nedovoljno razvijeni, bar posredno kontrolira one društvene slojeve koji pripadaju zastarjelom načinu proizvodnje, a produžuju postojati pored kapitalizma, iako stalno opadajući. Na ovaj gotov kapitalistički svijet politički ekonomist primjenjuje pravne pojmove i shvaćanja vlasništva pretkapitalističkog svijeta to brižljivijom revnošću i to većim žarom što činjenice više protivuriječe njegovoj ideologiji.

U kolonijama je drukčije.²⁵³ Tamo se pred kapitalistički poredak svugdje *isprečava* proizvođač koji, budući vlasnik svojih uslova rada, obogaćuje sama sebe, a ne kapitalista. *Protivurječnost između ova dva dijametralno suprotna ekonomska sistema ovdje se u praksi potvrđuje* u njihovoj borbi. Kad kapitalist ima za sobom silu matice zemlje, on gleda da nasilnim putem ukloni način proizvodnje i *prisvajanja koji počiva na vlastitom radu*. Isti onaj interes koji sikofanta kapitala, političkog ekonomista, opredjeljuje da u matici zemlji teoretski oglasi *kapitalistički način proizvodnje* za samu njegovu suprotnost, isti interes nagoni ga ovdje da „to make a clean breast of it” (da otvoreno prizna) i da glasno objavi *suprotnost između ta dva načina proizvodnje*. U tu svrhu on doka-

lucionarna klasa. Ostale klase rastrojavaju se i propadaju s razvitkom krupne industrije, dok je proletarijat njen vlastiti proizvod. Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak, svi se oni bore protiv bužoazije da bi osigurali svoj opstanak kao srednjih staleža . . . Oni su reakcionarni, jer hoće da okrenu natrag točak historije.” (Karl Marx i F. Engels: *Komunistički manifest*, „Kultura”, II. izd. ćir., str. 15., 13., lat. str. 15., 13.)

²⁵³ Ovdje se radi o *pravim kolonijama*, o prije neobrađivanom zemljištu, koje se naseljava slobodnim kolonistima. Sjedinjene Države još uvijek su, ekonomski govoreći, kolonijalna zemlja Evrope. Uostalom, ovamo spadaju i takve stare plantaže na kojima je ukidanje ropstva potpuno revolucioniralo odnose.

zuje kako je razvitak društvene proizvodne snage rada, kako su kooperacija, podjela rada, primjena mašinerije naveliko i t. d. nemogući bez eksproprijacije radnika i bez odgovarajućeg pretvaranja njihovih sredstava za proizvodnju u kapital. U interesu tako zvanog nacionalnog bogatstva on traži umjetna sredstva za stvaranje narodnog siromaštva. Njegov apologetski oklop mrvi se ovdje kao trošna zgura.

Velika zasluga E. G. Wakefielda (Vekfilda) nije u tome što je otkrio nešto novo o kolonijama,²⁵⁴ već što je u kolonijama otkrio istinu o kapitalističkim odnosima matice zemlje. Kaogod što je protekcioniistički sistem nastao²⁵⁵ radi fabriciranja kapitalista u matici zemlji, tako je Wakefieldova teorija o kolonizaciji, koju je Engleska neko vrijeme pokušavala ostvariti zakonskim putem, težila da fabricira najamne radnike u kolonijama. To on naziva „Systematic colonization” (sistematska kolonizacija).

Prvo što je Wakefield otkrio u kolonijama jest da čovjek koji posjeduje novaca, životnih namirnica, strojeva i drugih sredstava za proizvodnju, još nije kapitalist, ako mu nedostaje dopuna, najamni radnik, onaj drugi čovjek koji je primoran da se sam dobrovoljno prodaje. On otkri da kapital nije neka stvar, već društveni odnos među osobama, odnos koji se ostvaruje preko stvari.²⁵⁶ Gospodin Peel, priča nam on žalosno, ponio je iz Engleske na Swan River, u Novoj Holandiji, za 50.000 f. st. životnih namirnica i sredstava za proizvodnju. G. Peel je pored toga bio i oprezan te je poveo 3.000 osoba iz radničke klase, ljudi, žena i djece. Kad su pak stigli na mjesto opredjeljenja, „ostao je g. Peel bez ijednog sluge da mu namjesti postelju ili da mu donese vode s rijeke.”²⁵⁷ Nesretni g. Peel, koji je sve predvidio, samo ne i izvoz engleskih odnosa proizvodnje na Swan River!

²⁵⁴ Ono malo jasnih pogleda Wakefieldovih o samoj suštini kolonija iznio je prije *Mirabeau otac*, fiziokrat, a još mnogo prije engleski ekonomisti.

²⁵⁵ Kasnije on postaje povremena nužnost u internacionalnoj konkurentskoj borbi. Ali ma kakav mu bio uzrok, posljedice su mu uvijek iste.

²⁵⁶ „Crnac je crnac. Tek pod određenim okolnostima on postaje rob. Pamučna predilica jest stroj za pređenje pamuka. Samo pod određenim okolnostima ona postaje kapital. Istrgnuta iz tih okolnosti, ona je isto toliko kapital koliko je zlato samo po sebi novac ili šećer cijena šećera... Kapital je društven odnos proizvodnje. On je historijski odnos proizvodnje.” (Karl Marx: *Lohnarbeit und Kapital*, Neue Rheinische Zeitung, br. 266 od 7. aprila 1849. [*Najamni rad i kapital*. Tucovićev prijevod, Beograd 1907., str. 31., 32.; Osijek 1924., str. 12., i 13.])

²⁵⁷ E. G. Wakefield: *England and America*, sv. II, str. 33.

Da bi se razumjela slijedeća otkrića Wakefieldova, napomenut ćemo prethodno dvoje. Poznato je: *sredstva za proizvodnju i životne namirnice*, kao vlasništvo neposrednog proizvođača, samog radnika, nisu kapital. Oni postaju *kapital* samo pod uslovima pod kojima ujedno služe i kao *sredstva za eksploatiranje radnika i za gospodarenje nad njim*. Ali je u glavi političkog ekonomista ova njihova kapitalistička duša tako prisno spojena s njihovom materijalnom supstancom, da ih on pod svima okolnostima krsti kapitalom, pa i ondje gdje su sušta suprotnost kapitalu. Tako je i kod Wakefielda. Zatim: rascjepkanost sredstava za proizvodnju kao individualnog vlasništva mnogih međusobno nezavisnih, samostalnih radnika on naziva *jednakom raspodjelom kapitala*. Političkom ekonomistu događa se isto što i feudalnom pravniku, koji je na čisto novčane odnose lijepio etikete feudalnog prava.

„Kad bi kapital”, kaže Wakefield, „bio raspodijeljen među sve članove društva u jednakim dijelovima, *onda nijedan čovjek ne bi imao interesa da akumulira više kapitala nego što može upotrijebiti vlastitim rukama*. Ovo je donekle slučaj u novim američkim kolonijama, gdje strast za zemljišnim vlasništvom sprečava stvaranje klase najamnih radnika.”²⁵⁸

Dakle, dokle god radnik može akumulirati za sebe, a može to dokle god je vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, *kapitalistička akumulacija i kapitalistički način proizvodnje nemogući su*. Nedostaje *klasa najamnih radnika*, koja je za to neophodna. Pa kako je u staroj Evropi izvedeno *ekspropriiranje radnika od njegovih uslova rada*, kako je, dakle, zasnovan kapital i najamni rad? Jednim *contrat social* [društvenim ugovorom] potpuno originalne vrste.

„Čovječanstvo je... usvojilo jednostavnu metodu za unapređenje *akumulacije kapitala*”, koja mu je, naravno, još od Adamova vremena lebdjela pred očima kao krajnja i jedina svrha njegove egzistencije; „*ono se podijelilo na vlasnike kapitala i vlasnike rada... ova dioba bila je rezultat dobrovoljnog sporazuma i kombinacije*.”²⁵⁹

Jednom riječi: masa čovječanstva *sama se eksproprirala* u čast „akumulacije kapitala”. I sad bi se moralo vjerovati da će se nagon tog fanatičnog samoodricanja morati slobodno razulariti osobito u kolonijama, gdje jedino i postoje ljudi i prilike koji bi jedan *contrat social* mogli prevesti iz carstva

²⁵⁸ Isto, sv. I., str. 17., 18.

²⁵⁹ E. G. Wakefield: *England and America*, sv. I., str. 18.

snova u stvarnost. Ali čemu onda uopće „sistematska kolonizacija” nasuprot prirodnoj kolonizaciji? Ali, ali: „u sjevernim državama američke Unije sumnjivo je da li i desetina stanovništva spada u kategoriju najamnih radnika... U Engleskoj... najamni radnik je velika masa naroda.”²⁶⁰

Doista, nagon samoeksproprijacije radnog čovječanstva u čast kapitalu toliko je slab, da je, čak i po Wakefieldu, *ropstvo* jedina prirodna osnova kolonijalnog bogatstva. Njegova *sistematska* kolonizacija samo je jedan pis aller [ispomoć u nevolji], budući da ima posla sa slobodnim ljudima, a ne s robovima. „Prvi španski naseljenici u Santo Domingu nisu dobijali radnike iz Španije. Ali bez radnika (t. j. bez ropstva) kapital bi propao ili bi se srozao na male mase, koje bi svaki individuum mogao upotrebljavati svojim vlastitim rukama. To se stvarno i dogodilo u posljednjoj koloniji koju su Englezi osnovali, gdje je propao jedan veliki kapital u sjemenu, stoci i oruđima zbog oskudice u najamnim radnicima i gdje nijedan doseljenik nema kapitala više no što može upotrebljavati vlastitim rukama.”²⁶¹

Vidjeli smo: *eksproprijacija narodne mase od zemlje osnova je kapitalističkog načina proizvodnje*. A naprotiv, suština jedne slobodne kolonije u tome je da je masa zemlje još narodno vlasništvo i da stoga svaki naseljenik može jedan dio te mase pretvoriti u privatno vlasništvo i u individualno sredstvo za proizvodnju, ne sprečavajući kasnijeg naseljenika da izvrši istu operaciju.²⁶² To je tajna, kako procvata kolonija, tako i njihove rak-rane — njihova otpora protiv *naseljavanja kapitala*. „Tamo gdje je zemlja *veoma jeftina*, a svi ljudi slobodni, gdje svatko može po volji dobiti komad zemlje za sebe, rad je ne samo jako skup, s obzirom na radnikov udio u njegovu proizvodu, nego je teškoća u tome što se kombinirani rad ne može dobiti ni po koju cijenu.”²⁶³

Budući da u kolonijama radnik još nije rastavljen od uslova rada i njihova korijenja, zemlje, ili je rastavljen samo u usamljenim slučajevima ili u suviše ograničenom razmjeru, to još nije izvršeno ni *rastavljanje između poljoprivrede i industrije*, niti je *uništena seoska kućna industrija*, pa kako će se tu stvoriti *unutrašnje tržište za kapital*?

²⁶⁰ Isto, str. 42., 43., 44.

²⁶¹ Isto, sv. II., str. 5.

²⁶² „Da bi postala elementom kolonizacije, zemlja mora biti ne samo neobrađena, nego i javno vlasništvo, koje se može pretvoriti u privatno vlasništvo.” (E. G. Wakefield: *England and America*, sv. II., str. 125.)

²⁶³ Isto, sv. I., str. 247.

„Nijedan dio američkog stanovništva ne bavi se *isključivo zemljoradnjom*, izuzevši robove i njihove gospodare, koji kombiniraju kapital i rad za velike poslove. Slobodni Amerikanci, koji sami zemlju obrađuju, bave se uz to i mnogim drugim poslovima. Jedan dio potrebnog im namještaja i oruđa obično sami prave. Često sami grade i svoje kuće i nose proizvode svoje vlastite radinosti na udaljena tržišta. Oni su prelc i tkalci, oni prave sapun i svijeće, obuću i odijelo za svoju vlastitu potrebu. Obradivanje zemlje u Americi je često sporedno zanimanje kakvog kovača, mlinara ili dućandžije.”²⁸⁴ Gdje da se među ovakvim osobenjagama nađe mjesta i za kapitalistovo „odricanje”?

Velika krasota kapitalističke proizvodnje sastoji se u tome što ona stalno *reproducira* ne samo najamnog radnika kao *najamnog radnika*, nego i *razmjerno akumulaciji kapitala stalno proizvodi i relativno suvišne najamne radnike*. Tako se održava u ravnoteži *zakon potražnje i ponude rada*, kolebanje najamnina satjeruje se u granice povoljne za kapitalističku eksploataciju, i naposljetku zajamčuje se neophodna *društvena zavisnost radnika od kapitalista, odnos apsolutne zavisnosti* koji politički ekonomist može kod kuće, u matici zemlji, brbljivo izvrnuti u *slobodan ugovorni odnos između kupca i prodavača*, između dva *podjednako nezavisna vlasnika robâ*, vlasnika robe kapitala i robe rada. Ali se u kolonijama raspršava ova lijepa iluzija. Apsolutno stanovništvo raste ovdje mnogo brže nego u matici zemlji, jer radnici dolaze na svijet odrasli, a ipak je tržište rada stalno *nedovoljno snabdjeveno*. Zakon potražnje i ponude rada doživljuje slom. S jedne strane, stari svijet neprestano ubacuje kapital žudan eksploatacije i žedan odricanja; s druge strane, *redovno reproduciranje najamnih radnika kao najamnih radnika* nailazi na *najneprirodnije i dijelom nepremostive prepreke*. A tek *proizvodnja najamnih radnika, prekobrojnih* u odnosu prema akumulaciji kapitala! Današnji najamni radnik postaje sutra nezavisan seljak, koji samostalno privređuje, ili zanatlija. On iščezava s tržišta rada, ali — ne odlazi u sirotinjski dom. Ovo *stalno pretvaranje najamnih radnika u nezavisne proizvođače*, koji umjesto za kapital rade za sebe i sebe bogate umjesto gospodina kapitalista, djeluje sa svoje strane krajnje štetno na prilike *radnog tržišta*. Ne samo što stepen eksploatacije najamnog radnika ostaje nepristojno nizak nego, gubeći odnos zavisnosti, najamni

²⁸⁴ Isto, str. 21., 22.

radnik gubi i osjećanje zavisnosti prema kapitalistu, punom samoodricanja. Otuda sve te nepravilike, koje naš E. G. Wakefield tako smjelo, tako rječito i tako dirljivo opisuje.

Priliv najamnog rada, žali se on, nije ni stalan, ni redovan, ni dovoljan. On „ne samo da je stalno odviše malen, nego je i nesiguran”²⁶⁵ „Ma da je proizvod koji bi kapitalist i radnik imali podijeliti velik, *radnik uzima tako velik dio, da brzo postaje kapitalist*... Naprotiv, samo je malo takvih, koji mogu zgrnuti veliko bogatstvo, čak i kad neobično dugo žive.”²⁶⁶ Radnici naprosto ne dopuštaju kapitalistu da se odreče plaćanja najvećeg dijela njihova rada. Ništa mu ne pomaže ni kad je tako lukav, da sa svojim vlastitim kapitalom uveze iz Evrope i vlastite najamne radnike. „Oni ubrzo prestaju biti najamni radnici i pretvaraju se naskoro u nezavisne seljake, pa čak i u konkurente svojih bivših poslodavaca na samom tržištu najamnog rada.”²⁶⁷ Pojmite kakav je to užas! Za svoje lijepe rođene novce dobri kapitalist uvezao je čak iz Evrope svoje vlastite konkurente! Pa tu prestaje sve! Zato nije ni čudo što se Wakefield tuži na *odsustvo odnosa zavisnosti i osjećanja zavisnosti kod najamnih radnika u kolonijama*. „Zbog visokih najamnina”, kaže njegov učenik Merivale (Merivel), „vlada u kolonijama strasna želja za *jeftinijim i poslušnijim radom, za jednom klasom kojoj bi kapitalist mogao diktirati uslove, mjesto da ih ona diktira*... U zemljama stare civilizacije radnik je, iako slobodan, po prirodnim zakonima zavisan od kapitalista; u kolonijama, ta zavisnost mora se stvarati umjetnim sredstvima.”²⁶⁸

²⁶⁵ E. G. Wakefield: *England and America*, sv. II., str. 116.

²⁶⁶ Isto, sv. I., str. 131.

²⁶⁷ Isto, sv. II., str. 5.

²⁶⁸ Merivale: *Lectures on Colonization etc.*, sv. II., str. 235.—314. i dalje. Čak i Molinari, taj krotki vulgarni ekonomist, pristaša slobodne trgovine, kaže: „U kolonijama gdje je ropstvo ukinuto, a da *prinudan rad* nije bio zamijenjen *odgovarajućom količinom slobodnog rada*, vidjeli smo kako se *javlja činjenica suprotna onome što se svaki dan odigrava pred našim očima*. Vidjeli smo kako *priprosti radnici* sa svoje strane *eksploatiraju* industrijske poduzetnike, kako od njih zahtijevaju najamnine koje su izvan svake razmjernosti prema *legitimnom udjelu* (part légitime) koji bi im pripadao u proizvodu. Budući da vlasnici plantaža nisu bili kadri da za svoj šećer dobiju cijene koje bi mogle naknaditi dizanje najamnina, bili su prisiljeni da manjak pokrivaju isprva *iz profita*, a kasnije iz samih kapitala. Na ovaj način upropašteno je mnogo vlasnika plantaža, a drugi su obustavili rad da bi izbjegli prijetecu opasnost... Nema sumnje da je bolje da propadnu nagomilani kapitali, nego čitava pokoljenja ljudi (kako je velikodušan g. Molinari!); ali zar ne bi bilo bolje

Kakva je, dakle, po Wakefieldu posljedica tog zlog stanja u kolonijama? „*Barbarski sistem raspršivanja*” proizvođača i nacionalne imovine.²⁶⁹ Cjepkanje sredstava za proizvodnju među nebrojene vlasnike, koji samostalno privređuju, uništava *centralizaciju kapitala, a s njom i svaku osnovu kombiniranog rada*. Svako poduzeće dugoga daha, koje zahvaća mnogo godina i iziskuje ulaganje velikog stalnog kapitala, nailazi na smetnje u svom izvođenju. U Evropi kapitalist ne oklijeva ni trenutka, jer je radnička klasa njegov živi pribor, uvijek obilna, uvijek na raspolaganju. Ali u kolonijama!

Wakefield nam priča strašno žalosnu anegdotu. Razgovarao se s nekolicinom kapitalista iz Kanade i države New-York, gdje talasi useljenika često zastanu te se nakupi talog „prekobrojnih” radnika. „Naš kapital”, uzdiše jedno lice ove melodrame, „naš kapital stajao je spreman za mnoge operacije za čije je izvršenje potreban prilično dug period vremena; ali zar smo mogli počinjati takve poslove s radnicima koji bi nam, mi to znamo, brzo okrenuli leđa? Da smo bili sigurni da ćemo rad tih useljenika moći *zadržati*, mi bismo ih s veseljem odmah najmili i uz visoku cijenu. No, sve i kraj te sigurnosti da ćemo ih izgubiti, mi bismo ih ipak najmili, *samo da smo bili sigurni da ćemo moći dobiti nove radnike prema našim potrebama.*”²⁷⁰

Pošto je englesku kapitalističku poljoprivredu i njen „kombinirani” rad prikazao kao blistavu suprotnost američkog rascjepkanog seljačkog gazdinstva, izmaklo se Wakefieldu i naličje medalje. On prikazuje američku narodnu masu kao imućnu, nezavisnu, poduzimljivu i relativno obrazovanu, dok je „engleski poljoprivredni radnik bijedan dripac (a miserable wretch), pauper... U kojoj zemlji, osim Sjeverne Amerike i nekih novih kolonija, najamnine slobodnih poljoprivrednih radnika nadmašuju neophodne radnikove životne namirnice u mjeri koja bi bila vrijedna spomena? ... Nema sumnje, u

da ne propadaju ni jedni ni drugi?” (Molinari: *Etudes économiques*, str. 51., 52.) Gospodine Molinari! gospodine Molinari! Kuda ćemo s deset zapovijedi, s Mojsijem i prorocima, sa *zakonom potražnje i ponude*, kad u Evropi može „entrepreneur” [poslodavac] radniku, a u Zapadnoj Indiji radnik entrepreneur-u skresati njegov „legitimni udio”? I šta je, molit ću, taj „legitimni udio” koji, po vašem priznanju, kapitalist u Evropi redovito ne plaća? G. Molinari ima silnu želju da tamo prijeko u kolonijama, gdje su radnici tako „priprosti” da „eksploatiraju” kapitalista, pomoću policije dovede u pravilno kretanje zakon potražnje i ponude, koji inače automatski djeluje.

²⁶⁹ Wakefield: *England and America*, sv. II., str. 52.

²⁷⁰ Isto, str. 191., 192.

Engleskoj se orači konji mnogo bolje hrane od obrađivača zemlje, jer su vlasništvo od vrijednosti.”²⁷¹ Ali never mind [šta to mari]? Znamo da je *nacionalno bogatstvo* već po svojoj prirodi jednako *narodnoj bijedi*.

Pa kako izliječiti antikapitalističku rak-ranu kolonija? Ako bi se htjelo jednim mahom svu zemlju pretvoriti iz narodnog u privatno vlasništvo, korijen zla bit će doduše uništen, ali i — *kolonija*. Vještina je jednim udarcem ubiti dvije muhe. Neka još neobrađivanoj zemlji, *nezavisnoj od zakona potražnje i ponude*, vlada udari *umjetnu cijenu*, koja će useljenika prisiliti da duže vrijeme radi kao najamni radnik dok ne zasluži dovoljno novaca da kupi zemlje²⁷² i da se pretvori u nezavisnog seljaka. *Fond* dobijen prodajom zemlje po takvoj cijeni, da ih najamni radnik gotovo ne može kupiti, dakle taj *novčani fond* koji je iscijeđen iz *najamnine* povredom svetog zakona potražnje i ponude, neka vlada opet upotrijebi na to da u istoj mjeri, u kojoj on raste, uvozi golaće iz Evrope u kolonije i da tako gospodinu kapitalistu održava puno *tržište najamnog rada*. Pod ovakvim okolnostima tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [sve će biti da ne može divnije u ovom najboljem od svih svjetova].

To je velika tajna „*sistematske kolonizacije*”. „Po ovome planu”, uzvikuje Wakefield pobjednički, „*ponuda rada mora biti stalna i redovna*; jer prvo, kako nijedan radnik nije kadar nabaviti zemlju prije nego što je radio za novac, svi useljeni radnici, radeći kombinirano za najamninu, *proizvodili bi svome poslodavcu kapital za upotrebljavanje još veće količine rada*; a drugo, svaki onaj koji bi najamni rad objesio o klin i postao zemljovlasnik upravo bi *kupovinom zemlje osigurao jedan fond za dovođenje svježeg rada u kolonije*.”²⁷³

Od strane države propisana *cijena zemlje* mora naravno biti „*dovoljna*” (*sufficient price*), t. j. tako visoka, „da spriječi radnike da ne postanu nezavisni seljaci, dok drugi ne dođu

²⁷¹ E. G. Wakefield: *England and America*, sv. I., str. 47., 246.

²⁷² „Vi tvrdite da se ima zahvaliti prisvajanju zemlje i kapitala što čovjek koji nema ničeg osim svojih ruku nalazi posla i stvara sebi neki dohodak... naprotiv se *individualnom prisvajanju zemlje* ima pripisati što ima ljudi koji nemaju ničeg osim svojih ruku... Kad gurnete nekog čovjeka u zrakoprazni prostor, oduzimate mu zrak za disanje. To isto činite i kad zagospodarite zemljom... To znači gurnuti ga u prostor bez bogatstva da bi mu život učinili zavisnim od vaše samovolje.” (Collins: *L'Economie politique etc.*, sv. III., str. [267.], 268.—271. i dalje.)

²⁷³ Wakefield: *England and America*, sv. II., str. 192.

da zauzmu njihova mjesta na tržištu najamnog rada.”²⁷⁴ Ova „dovoljna cijena zemlje” samo je eufemistički izraz za *otkupninu* koju radnik plaća kapitalistu za dozvolu da se sa tržišta najamnog rada povuče na selo. On najprije mora stvoriti „*kapital*” gospodinu kapitalistu, da bi ovaj mogao eksploatirati *više radnika*, a onda dovesti na tržište rada „*zamjenika*”, kojega vlada na njegov trošak ekspedira preko mora njegovu bivšem gospodinu kapitalistu.

Veoma je karakteristično da je engleska vlada godinama izvodila ovu metodu „*prvobitne akumulacije*” koju je g. Wakefield propisao posebice za upotrebu u kolonijalnim zemljama. Naravno da je neuspjeh bio isto onako žalostan kao i neuspjeh Peelovog Zakona o bankama. Postiglo se samo to da se struja iseljavanja okrenula od engleskih kolonija ka Sjedinjenim Državama. Međutim je napredak kapitalističke proizvodnje u Evropi, praćen sve većim *pritiskom vlada*, učinio suvišnim Wakefieldov recept. S jedne strane, ogromna i stalna bujica iseljenika, koja svake godine hrli u Ameriku, ostavlja zaustavljene taloge na istoku Sjedinjenih Država, budući da val iseljavanja iz Evrope baca ljude na tamošnje tržište rada brže no što ih drugi talas iseljavanja može ponijeti na zapad. S druge strane, američki građanski rat imao je za posljedicu ogroman nacionalni dug, a s njim porezni pritisak, stvaranje najgornje finansijske aristokracije, poklanjanje jednog ogromnog dijela javnih domena špekulantskim društvima radi eksploatiranja željeznica, rudnika i t. d. — jednom riječi najbrže koncentriranje kapitala. Velika republika je dakle prestala biti obećana zemlja za iseljene radnike. Tamo kapitalistička proizvodnja napreduje divovskim koracima, ma da se obaranje najamnine i zavisnost najamnog radnika još ni izdaleka nisu srozali na normalni evropski nivo.

Bestidno poklanjanje neobrađenog kolonijalnog zemljišta aristokratima i kapitalistima od strane engleske vlade, što je i sam Wakefield glasno žigosao, stvorilo je, naročito u *Australiji*,²⁷⁵ zajedno s bujicom ljudi koje su privukli zlatni rudnici

²⁷⁴ Isto, str. 45.

²⁷⁵ Naravno da je Australija donijela zakone povoljne po iseljenike, čim je postala svoj vlastiti zakonodavac, ali joj smeta što je Engleska raspikućki razdavala zemlju. „Prvi i najvažniji cilj novog zakona o zemlji od g. 1862. jest da se narodu olakša naseljavanje.” (*The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands. London 1862., [str. 3.]*)

i s konkurencijom koju je uvezena engleska roba pravila čak i najmanjem zanatliji, u dovoljnoj mjeri „relativno suvišno radničko stanovništvo”, tako da svaki poštanski brod donosi zle glase o prepunjenosti australijskog tržišta rada — „glut of the Australian labour-market” — i da tamo prostitucija mjestimice cvjeta kao na samom londonskom Haymarketu (Hejmarketu).

Ali nas ovdje ne zanima stanje kolonija. Jedino što nas interesira jest tajna koju su politički ekonomisti Starog svijeta otkrili u Novom svijetu i glasno je proklamirali: *kapitalistički način proizvodnje i akumulacije*, dakle i *kapitalističko privatno vlasništvo*, imaju za uslov uništenje *privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu*, t. j. *eksproprijaciju radnika*.

Kraj prve knjige

DODATAK

FRIEDRICH ENGELS

„KAPITAL”*

I

Otkako na svijetu postoje kapitalisti i radnici, nije se pojavila knjiga koja bi za radnike bila važnija od ove. Odnos između kapitala i rada, stožer oko kojega se okreće cijeli današnji društveni sistem, prvi put je ovdje naučno izložen, i to tako temeljito i oštro, kako je to bilo moguće samo jednom Nijemcu. Ma koliko da su spisi jednog Owena, Saint-Simona i Fouriera dragocjeni i da će takvima i ostati, — ipak je tek jednom Nijemcu bilo dato da se popne na onu visinu pred kojom čitava oblast modernih društvenih odnosa leži jasno i pregledno, kao niski brdski predjeli pred gledaočem koji stoji na najvišem vrhu.

Dosadašnja politička ekonomija uči nas da je rad izvor svega bogatstva i mjera svih vrijednosti, tako da dva predmeta, čija je izrada stajala jednako radno vrijeme, imaju i istu vrijednost i da se, budući da se prosječno među sobom mogu razmjenjivati samo jednake vrijednosti, moraju i među sobom razmjenjivati. Ali ona u isto vrijeme uči da postoji jedna vrsta nagomilanog rada, koji ona naziva kapitalom; da taj kapital putem pomoćnih sredstava koje u sebi sadrži stotruko i hiljadustruko povećava proizvodnost živog rada, te da zato polaže pravo na izvjesnu naknadu, koja se naziva profit ili dobit. Kao što svi znamo, u stvarnosti je to tako da profiti nagomilanog, mrtvog rada postaju stalno masovniji, kapitali kapitalistâ stalno ogromniji, dok najamnina živog rada postaje sve manja, a masa radnika koji žive jedino od najamnine sve brojnija i siromašnija. Kako riješiti ovu protivurječnost? Kako može da pretekne za kapitalista neki profit, ako se radniku naknadi puna vrijednost rada, koju on dodaje svome proizvodu? A budući da se razmjenjuju samo jednake vrijednosti, ovo bi ipak moralo tako da bude. S druge strane, kako se mogu

* Članak, objavljen u „Demokratisches Wochenblatt” (Leipzig) od 21. do 28. marta 1868. — *Red.*

razmjenjivati jednake vrijednosti, kako može radnik dobiti punu vrijednost svoga proizvoda, ako taj proizvod, kako to priznaju mnogi ekonomisti, dijele među sobom kapitalist i radnik? Dosadašnja ekonomija stoji bespomoćna pred ovim protivurječjem, piše ili muca zbunjene i prazne riječi. Čak ni dosadašnji socijalistički kritičari ekonomije nisu bili kadri uraditi nešto više nego da tu protivurječnost istaknu; riješio je nije nitko, dok sad Marx nije najzad pratio proces postanka toga profita do njegove kolijevke i na taj način sve razjasnio.

Izlažući kapital, Marx polazi od jednostavne, notorne činjenice da kapitalisti oplođuju vrijednost svoga kapitala putem razmjene: oni kupuju robu za svoj novac i prodaju je poslije za više novca nego što je njih roba stajala. Uzmimo da je neki kapitalist kupio pamuka za 1.000 talira i da ga opet proda za 1.100 talira, dakle da „zaradi” 100 talira. Ovaj suvišak od 100 talira preko prvobitnog kapitala Marx naziva *višak vrijednosti*. Iz čega nastaje ovaj višak vrijednosti? Po pretpostavci ekonomista razmjenjuju se samo jednake vrijednosti, a to je u oblasti apstraktne teorije i točno. Kupovina pamuka i njegova preprodaja mogu prema tome isto tako malo dati višak vrijednosti kao i razmjena jednog srebrnog talira za trideset srebrnih groševa i ponovno razmjenjivanje groševa za talir, pri čemu se ne postaje ni bogatiji ni siromašniji. Ali višak vrijednosti isto tako ne može postati ni iz toga što prodavači prodaju robu iznad njene vrijednosti, ili što je kupci kupuju ispod vrijednosti, jer je svaki redom čas kupac, čas prodavač, pa se to dakle opet izjednačuje. On isto tako ne može potjecati ni otuda što bi se kupci i prodavači međusobno varali, jer to ne bi stvorilo nikakvu novu vrijednost ili višak vrijednosti, već bi samo postojeći kapital bio drukčije razdijeljen među kapitalistima. Uprkos tome što kapitalist kupuje robe po njihovoj vrijednosti i prodaje ih po njihovoj vrijednosti, on iz njih izvlači više vrijednosti nego što je u njih unio. Kako se to događa?

Pod današnjim društvenim odnosima kapitalist nalazi na robnom tržištu *jednu robu* koja ima osobito svojstvo da *njeno upotrebljavanje predstavlja izvor nove vrijednosti, predstavlja stvaranje nove vrijednosti*, a ta je roba — *radna snaga*.

Šta je vrijednost radne snage? Vrijednost svake robe mjeri se radom koji se zahtijeva za njenu izradu. Radna snaga postoji u liku živog radnika, kome za njegov opstanak kao i za održanje njegove porodice, koja osigurava produženje trajanja radne snage i poslije njegove smrti, treba izvjesna količina

životnih namirnica. Zato radno vrijeme, potrebno da se proizvedu ove životne namirnice, predstavlja vrijednost radne snage. Kapitalist ga plaća nedjeljno i kupuje time upotrebu radnikova rada od nedjelje dana. Gospoda ekonomisti bit će dovde prilično suglasni s nama u pogledu vrijednosti radne snage.

Sad kapitalist određuje radniku posao. U nekom određenom vremenu radnik će dati toliko rada koliko je bilo predstavljeno u njegovoj nedjeljnoj najamnini. Ako uzmemo da nedjeljna najamnina radnikova predstavlja tri radna dana, onda je radnik, koji je počeo rad u ponedjeljak ujutru, u srijedu uveče *naknadio* kapitalistu punu vrijednost *plaćene najamnine*. Ali da li on tada prestaje raditi? Nikako. Kapitalist je kupio njegov *nedjeljni* rad, i radnik mora raditi i ostala tri dana od nedjelje. Ovaj radnikov *višak rada* preko vremena koje je potrebno za naknađivanje njegove najamnine, jest *izvor viška vrijednosti*, profita, sve većeg nabujavanja kapitala.

Ne treba kazati da je proizvoljna pretpostavka da radnik za tri dana ponovo izrađuje najamninu koju je dobio, a ostala tri dana radi za kapitalista. Da li njemu treba baš tri dana da bi naknadio najamninu, ili dva, ili četiri, ovdje je svakako bez važnosti, a i mijenja se prema okolnostima; glavno je da osim rada koji plaća, kapitalist istjeruje još i rad koji *ne plaća*, a ovo nije nikakva proizvoljna pretpostavka, jer onoga dana kad bi kapitalist trajno dobijao od radnika samo onoliko rada koliko mu plaća u najamnini, toga dana bi kapitalist zatvorio radionicu, jer bi mu propao sav profit.

Tu imamo rješenje svih onih protivrječnosti. Sada je postanak viška vrijednosti (od kojega znatni dio sačinjava kapitalistov profit) potpuno jasan i prirodan. Plaćena je vrijednost radne snage, ali je ta vrijednost daleko manja od one koju kapitalist umije istjerati iz radne snage, a razlika, *neplaćeni rad*, sačinjava upravo udio kapitalista, ili točnije rečeno kapitalističke klase. Jer čak i profit koji je u gornjem primjeru trgovac pamukom istjerao iz svog pamuka, mora se sastojati iz neplaćenog rada, ako se cijena pamuku nije popela. Trgovac je morao prodati svoju robu tvorničaru pamučne robe, koji osim onih 100 talira može iz svoje izradevine da istjera još neku dobit za sebe, koji dakle dijeli s njime dobijeni neplaćeni rad. Uopće je to taj neplaćeni rad koji održava sve neradne članove društva. Iz njega se plaćaju državni i općinski porezi, ukoliko padaju na kapitalističku klasu, zemljišna renta zemljoposjednika i t. d. Na njemu počiva čitavo postojeće društveno stanje.

S druge strane bilo bi besmisleno uzeti da je neplaćeni rad nastao tek pod sadašnjim prilikama, kada proizvodnju vode s jedne strane kapitalisti, a s druge strane najamni radnici. Naprotiv. Ugnjetena klasa morala je u svima vremenima da daje neplaćen rad. Kroz sve ono dugo vrijeme u kome je ropstvo bilo vladajući oblik organizacije rada, morali su robovi raditi daleko više nego što je njima bilo naknađeno u obliku životnih namirnica. Pod vladavinom kmetstva i do ukidanja seljačke tlake bio je isti slučaj; štoviše, ovdje razlika postaje opipljiva između vremena u kome seljak radi za svoje vlastito izdržavanje i viška rada za gospodara zemlje, jer se ta dva rada vrše odvojeno. Oblik se sada izmijenio, ali stvar je ostala, i dokle god „jedan dio društva ima monopol sredstava za proizvodnju, mora radnik, bio slobodan ili ne, da radnom vremenu potrebnom za njegovo održanje dodaje i suvišno radno vrijeme da bi proizveo životne namirnice za vlasnike sredstava za proizvodnju”. (Marx, str. 187.)

II

U prošlom članku vidjeli smo da svaki radnik kojega je zaposlio kapitalist vrši dvostruk rad: za vrijeme jednog dijela radnog vremena on naknađuje najamninu koju mu je kapitalist predujmio, a taj dio rada Marx naziva *potrebni rad*. Ali poslije toga on mora još da radi, i za to vrijeme proizvodi *višak vrijednosti* za kapitalista, od čega profit sačinjava znatan dio. Ovaj dio rada zove se višak rada.

Mi smo uzeli da radnik radi tri dana u nedjelji da bi naknadio svoju najamninu, a tri dana da bi proizveo višak vrijednosti za kapitalista. Drukčije rečeno, ovo znači da on, ako radni dan iznosi dvanaest sati, radi šest sati dnevno za svoju najamninu, a šest sati za proizvodnju viška vrijednosti. Iz jedne nedjelje može se istjerati samo šest dana, a ako se doda i sama nedjelja, samo sedam dana, ali iz svakog pojedinog dana može se istjerati šest, osam, dvanaest, petnaest pa čak i više radnih sati. Radnik je za najamninu prodao kapitalistu jedan radni dan. Ali *šta je radni dan?* Osam ili osamnaest sati?

Kapitalistu je u interesu da se radni dan učini što je moguće dužim. Što je on duži, to će veći višak vrijednosti proizvoditi. Radnik ima ispravno osjećanje da se njemu svaki sat rada koji daje preko naknade najamnine nezakonito oduzima; on ima da iskusi na svojim leđima šta znači raditi

predugo radno vrijeme. Kapitalist se bori za svoj profit, radnik za svoje zdravlje, za nekoliko sati dnevnog odmora, da bi se izvan rada, spavanja i jedenja mogao i inače zanimati čime kao čovjek. Uzgred rečeno, ne zavisi od dobre volje pojedinih kapitalista hoće li se htjeti upuštati u ovu borbu ili ne, jer konkurencija prisiljava i najvećeg filantropa među njima da se priključi svojim kolegama i da dugo radno vrijeme učini pravilom kao i ovi.

Borba za utvrđivanje radnog dana traje od prve historijske pojave slobodnog radnika pa do današnjeg dana. U različitim strukama postoje različiti tradicionalni radni dani; ali u stvarnosti se oni rijetko održavaju. Samo tamo gdje zakon utvrđuje radni dan i kontrolira njegovo izvršavanje, samo tamo se može stvarno kazati da postoji normalan radni dan. A dosad je ovo slučaj samo u tvorničkim kotarevima Engleske. Tu je za sve žene i za dječake od 13 do 18 godina utvrđen desetosatni radni dan (10¹/₂ sati u pet dana, 7¹/₂ u subotu), a kako muški radnici ne mogu da rade bez njih, to i oni dolaze pod desetosatni radni dan. Ovaj zakon izvojevali su engleski tvornički radnici dugogodišnjom istrajnošću, žilavom, upornom borbom protiv tvorničara, slobodom štampe, pravom udruživanja i zbora, kao i vještim iskorištavanjem nesuglasica u samoj vladajućoj klasi. On je postao svetinjom engleskih radnika i postepeno se proširio na sve krupne industrijske grane, a prošle godine proširen je *na gotovo sve zanate*, bar na sve one u kojima se zapošljavaju žene i djeca. O historiji ovog zakonskog uređenja radnog dana u Engleskoj sadrži ovo djelo izvanredno opsežan materijal. I naredni „Sjeverno-njemački Reichstag” imat će da pretresa jedan zakon o radnjama, a s time i reguliranje tvorničkog rada. Mi očekujemo da nijedan narodni poslanik izabran glasovima njemačkih radnika ne će pristupiti diskusiji toga zakona, a da se prethodno nije dobro upoznao s *Marxovom* knjigom. *Ima tu mnogo da se postigne*. Nesuglasice u vladajućim klasama za radnike su povoljnije nego što su ikada bile u Engleskoj, jer *opće pravo glasa prisiljava vladajuće klase da oblijeću za naklonost radničke klase*. Četiri ili pet predstavnika proletarijata znače pod takvim okolnostima *silu*, ako umiju iskoristiti svoj položaj, ako prije svega znaju o čemu se radi, što građani ne znaju. A uz to im Marxova knjiga pruža sav materijal gotov.

Prijeći ćemo preko cijelog niza vrlo lijepih istraživanja više teoretskog interesa, da se osvrnemo još samo na završnu glavu koja govori o akumulaciji ili nagomilavanju kapitala.

Tu se prvo dokazuje da kapitalistička metoda proizvodnje, t. j. metoda proizvodnje koja se postiže s jedne strane djelovanjem kapitalista, a s druge djelovanjem radnika, ne samo da stalno iznova proizvodi kapitalistu njegov kapital, nego stalno ponovo proizvodi i siromaštvo radnika; tako da je uvijek osigurano da na jednoj strani postoje kapitalisti, koji su vlasnici svih životnih namirnica, svih sirovina i svih oruđa za rad, a na drugoj strani velika masa radnika koji su prinuđeni da tim kapitalistima prodaju svoju radnu snagu za izvjesnu količinu životnih namirnica, koja je u najboljem slučaju dovoljna da ih održi u stanju radne sposobnosti i da se uzgoji novo pokoljenje radno sposobnih proletera. Ali kapital ne biva samo reproduciran: on se stalno množi i uvećava — a s njime raste i njegova vlast nad klasom radnika bez vlasništva. Pa kao što se kapital reproducira u stalno većem razmjeru, tako isto moderni kapitalistički način proizvodnje reproducira u sve većem razmjeru, u stalno uvećanom broju klasu radnika bez vlasništva. „Akumulacija kapitala reproducira kapitalistički odnos u uvećanom razmjeru, više kapitalista ili krupnije kapitaliste na jednom polu, više najamnih radnika na drugom... *Akumulacija kapitala znači, dakle, umnožavanje proletarijata.*” (Str. 543.) Ali kako napredak strojne proizvodnje, poboljšanje zemljoradnje i t. d. čine da treba sve manje radnika da bi se proizvela jednaka količina proizvoda, kako ovo usavršavanje, t. j. ovo stvaranje prekobrojnih radnika uvijek raste brže od samog rastućeg kapitala, šta biva od ovog stalno uvećavanog broja radnika? Oni sačinjavaju industrijsku rezervnu armiju koja se za vrijeme loših ili osrednjih poslova plaća ispod vrijednosti njenog rada i neuredno zapošljava ili prepušta javnoj sirotinjskoj pomoći, ali koja je kapitalističkoj klasi u vrijeme osobito živog poslovanja neophodna, kako se to u Engleskoj očigledno pokazuje — a koja *pod svima okolnostima* služi za to da se lomi otpor redovno zaposlenih radnika i njihove nadnice održe u niskom stanju. „Što je veće društveno bogatstvo..., to je veće relativno suvišno stanovništvo (prekobrojno stanovništvo) ili industrijska rezervna armija. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj (redovno zaposlenoj) radničkoj armiji, to su veće mase konsolidiranog (stalnog) suvišnog stanovništva, čija bijeda stoji u obrnutom razmjeru prema mukama njegova rada. Naposljetku, što je veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, to je veći službeno priznati pauperizam. *Ovo je apsolutni, opći zakon kapitalističke akumulacije.*” (Str. 573.)

Ovo su neki, naučno strogo dokazani — a službeni ekonomisti dobro se čuvaju da makar i pokušaju da to ospore — od glavnih zakona modernog, kapitalističkog društvenog sistema. Ali, je li time sve rečeno? Nipošto. Isto onako oštro kako je istakao loše strane kapitalističke proizvodnje, isto je tako jasno Marx pokazao da je ovaj društveni oblik bio potreban da razvije proizvodne snage društva do visokog stupnja koji će omogućiti jednak, čovjeka dostojan razvitak za sve članove društva. Za to su svi prijašnji društveni oblici bili odviše siromašni. Tek kapitalistička proizvodnja stvara ona bogatstva i one proizvodne snage koji su za ovo potrebni, ali ona u isto vrijeme stvara u mnogobrojnim i ugnjetenim radnicima onu društvenu klasu koja će sve više i više biti prisiljavana da zahtijeva iskorištavanje tih bogatstava i proizvodnih snaga za cijelo društvo, umjesto, kao danas, za jednu monopolističku klasu.

KARL MARX I FRIEDRICH ENGELS

PISMA O „KAPITALU”

Marx Engelsu

22. juna 1867.

Dragi Fred,

[...] Nadam se da si zadovoljan sa poslata 4 arka. Da si ti dosad bio zadovoljan, važnije mi je nego anything [ma šta] što bi ostali svijet may say of it [mogao o tome reći]. U svakom slučaju nadam se da će buržoazija cijelog svoga vijeka misliti na moje čireve. Kakve su to svinje, evo opet jedne probe! Ti znaš da je Children's Employment Commission [Komisija za ispitivanje dječjeg rada] funkcionirala 5 godina. Poslije njenog prvog izvještaja, koji je objavljen 1863., bile su denuncirane struke odmah „dotjerane u red”; Torryevska vlada podnijela je početkom ove sesije preko Walpola, the weeping willow [žalosna vrba], jedan zakonski prijedlog po kome su svi prijedlozi komisije, ma i u veoma podmlađenoj mjeri, bili prihvaćeni. Dripci koji su ovim imali biti dotjerani u red, među njima i veliki tvorničari metala, a osobito i vampiri „kućnog rada”, šutjeli su kao posrani. Sada oni podnose peticiju parlamentu i traže — *novu istragu*! Stara im je pristrana! Računaju na to da prijedlog zakona o reformi izbornog prava apsorbira svu pažnju javnosti, tako da bi se stvar prokrijumčarila sasvim udobno i privately [tajno], dok u isto vrijeme duva opak vjetar protiv Trade-Uniona [sindikata]. Najgore u „*Reports*” [izvještajima] jesu *vlastiti iskazi tih dripaca*. Oni dakle znaju da nova istraga znači samo jedno, ali baš ono „što mi građani hoćemo” — nov petogodišnji rok za eksploataciju! Srećom, moj položaj u „Internacionali” omogućuje mi da tim psima taj lijepi račun pokvarim. Stvar je od izvanredne važnosti. Radi se o *ukidanju torture* za milion i po ljudi, ne računajući adult male workingmen [odrasle muške radnike]!

Što se tiče izlaganja *oblika vrijednosti*, poslušao sam tvoj savjet, a i *nisam* ga poslušao, da bi se i u tome pogledu držao dijalektike. To jest, ja sam, prvo, napisao jedan *datak*, u kome

sam istu stvar prikazao što je moguće jednostavnije i školski, i drugo, po tvome savjetu podijelio svaki dalji stav u paragrafe i t. d. s vlastitim naslovima.* A onda u predgovoru kažem „nedijalektičkom“ čitaocu da preskoči strane x—y, pa da mjesto toga pročita Dodatak. Tu se ne radi samo o filistima, nego i o omladini koja je željna znanja i t. d. Osim toga stvar je i odviše odlučujuća za cijelu knjigu. Gospoda ekonomisti dosad su previđali najjednostavniju stvar, da je oblik: 20 aršina platna = 1 kaput samo nerazvijena osnova za 20 aršina platna = 2 funte sterlinga, dakle da najjednostavniji robni oblik, u kome njena vrijednost još nije izražena u odnosu prema svima drugim robama, već samo kao različito od svog vlastitog naturalnog oblika, sadrži čitavu tajnu novčanog oblika, a s time in nuce [u klici], svih buržoaskih oblika proizvoda rada. Teškoću izlaganja izbjegao sam u prvoj verziji (Duncker) na taj način što dajem stvarnu analizu izraza vrijednosti tek onda kada se on javlja razvijen, kao novčani izraz. [...]

Tvoj K. M.

Engels Marxu

Manchester, 26. juna 1867.

Dragi Mohr,

[...] O postanku viška vrijednosti još ovo: Tvorničar, a s njim i vulgarni ekonomist, odmah će ti dobaciti: Ako kapitalist plaća radniku za 12 sati rada samo cijenu od 6 sati, onda tu ne može da nastane višak vrijednosti, jer onda svaki radni sat tvorničkog radnika važi samo kao = $\frac{1}{2}$ radnog sata — = onome za što se plaća —, ulazi u vrijednost proizvoda rada samo za tu vrijednost. Na to onda dolazi kao primjer obična formula za kalkulaciju: toliko za sirovine, toliko za trošenje (rabaćenje), toliko za najamninu (stvarno izdatu pro stvarni proizvod od sata) i t. d. Ma koliko grozno plitak bio ovaj argumenat, ma koliko on identificirao prometnu vrijednost i cijenu, vrijednost rada i najamninu, ma koliko bila apsurdna njegova pretpostavka da 1 sat rada ulazi u vrijednost robe samo kao $\frac{1}{2}$ sata, ako se plaća samo za $\frac{1}{2}$ sata, ipak se čudim da nisi to uzeo u obzir, jer će ti to sasvim pouzdano odmah iznijeti i bolje je da to unaprijed likvidiraš. Možda ćeš se u slijedećem arku vratiti na ovo. [...]

Tvoj F. E.

* Ovdje se misli na Dodatak prvom izdanju prvog sveska, „Oblik vrijednosti“. — Red.

Marx Engelsu

27. juna 1867.

Dragi Fred,

[...] Što se tiče neizostavne zamjerke čifte i vulgarnog ekonomista koju ti spominješ (oni naravno zaboravljaju da ako *plaćeni rad* obračunavaju pod imenom *najamnina*, oni obračunavaju *neplaćeni rad* pod imenom *profita* i t. d.), to, naučno govoreći, stvar izlazi na pitanje:

Kako se *vrijednost* robe *pretvara* u njenu *cijenu* *proizvodnje*, u kojoj se:

I. *sav rad* *pokazuje* kao *plaćen* u obliku *najamnine*;

II. a višak rada, ili višak vrijednosti, dobija oblik *dometka* na *cijenu* pod imenom *kamata*, *profit* i t. d. *preko cijene koštanja* (= *cijena* *postojanog dijela kapitala* + *najamnina*).

Odgovoriti na ovo pitanje pretpostavlja:

I. Da je *pretvaranje* recimo *dnevne vrijednosti radne snage* u *najamninu* ili *cijenu dnevnog rada* već prikazano. To će biti u *glavi V.* ovog sveska.

II. Da je prikazano *pretvaranje viška vrijednosti* u *profit*, *profita* u *prosječni profit* i t. d. Ovo pretpostavlja prethodni prikaz *prometnog procesa kapitala*, jer pri tome igra ulogu obrt kapitala i t. d. Zbog toga se ova stvar može izložiti tek u 3. knjizi (sv. II. sadrži 2. i 3. knjigu). Tu će se pokazati otkuda potječe *način shvaćanja čifte* i vulgarnog ekonomista, naime otuda što se u njihovu mozgu uvijek odražava samo neposredni *pojavni oblik* odnosa, a ne njihova *unutrašnja povezanost*. Uostalom, ako bi stvar bila takva, čemu bi uopće bila potrebna *nauka*?

Ako bih sve takve zamjerke htio *unaprijed presjeći*, upropastio bih svu dijalektičku metodu izlaganja. Naprotiv. Ova metoda ima tu dobru osobinu da ona takvim *dripcima* stalno *postavlja stupice* koje ih *provociraju* da *požure* *pokazati* svoju *magareću pamet*.

Uostalom, neposredno iza § 3.: „*Stopa viška vrijednosti*“, koji ti imaš u ruci, dolazi §: „*Radni dan*“ (borba oko dužine radnog dana), gdje se *ad oculos* [očigledno] pokazuje koliko je gospodinu buržuju *praktično jasan* i izvor i suština njegova *profita*. Ovo se pokazuje i u *slučaju Seniora*, gdje buržuj uvjerava da mu *sav profit* i *kamata* potječe iz *posljednjeg neplaćenog radnog sata*. [...]

Tvoj K. M.

Marks Engelsu

2 sata noću, 16. augusta 1867.

Dear Fred,

Upravo sam svršio korekturu *posljednjeg arka* (49). Dodatak — *Oblik vrijednosti* — u *sitnom slogu*, obuhvaća 1 arak i $\frac{1}{4}$.

Predgovor također juče korigirao i vratio. Dakle ovaj je *svezak gotov*. Samo *T e b i* imam zahvaliti da je to bilo moguće! Bez tvog žrtvovanja za mene ne bih nikako mogao izvršiti ogromne radove za 3 sveska. I embrace you, full of thanks! [Grlim te pun zahvalnosti!]

Prilog, 2 arka čistog otiska.

15 funti primio s najvećom zahvalnošću.

Zdravo, moj dragi, mili prijatelju!

Tvoj K. Marx

Čiste otiske treba mi vratiti kad čitava knjiga izađe.

Engels Marxu

Manchester, 23. augusta 1867.

Dragi Mohr,

Dosad sam proradio oko 36 araka i čestitam Ti na kompletnom načinu na koji su najzamršeniji ekonomski problemi učinjeni jednostavnim i gotovo ćutilno jasnim samim stavljanjem na pravo mjesto i u pravu vezu. To isto i za po samoj suštini izvanredni prikaz odnosa rada i kapitala — dato ovdje prvi put u punoj povezanosti i potpuno. Mnogo me je radovalo i to da vidim kako si ušao u tehnološki jezik, što ti je sigurno moralo pričiniti mnogo teškoća, i zbog čega sam ja imao raznih misgivings [briga]. Neke slips of the pen [fomaške pera] ja sam olovkom ispravio sa strane, a riskirao sam i neka nagađanja. Ali kako si mogao *vanjsku* podjelu knjige ostaviti takvu kakva je! 4. glava duga je gotovo 200 strana i ima samo 4 odsjeka označena tankim naslovima koje je jedva moguće pronaći. Pri tome tok misli stalno prekidam ilustracijama, a ilustrirana točka *nikad* nije rezimirana na kraju ilustracije, tako da se iz ilustracije *jedne* točke direktno upada u postavljanje druge. To na kraju zamara, a ako pažnja nije sasvim oštra, i zbunjuje. Tu je svakako bilo na mjestu napraviti više podrazdjela i jače istaći glavne odjeljke, pa će za englesko izdanje to svakako

valjati da se učini.* Uopće mi u tome izlaganju (naime kooperacije i manufakture) neke točke nisu sasvim jasne, pri čemu ne mogu da pronađem na koje se činjenice odnosi izlaganje koje je dato samo opće. Po *vanjskom* obliku izlaganja izgleda da je ova četvrta glava i najbrže napisana i da je najmanje ponovo obrađivana. Ali sve to ne znači ništa, glavno je da gospodi ekonomistima nije nigdje dato neko slabo mjesto kuda bi mogli napraviti prodor; ja sam zaista radoznao da čujem što će ta gospoda reći, nije im ostavljen nikakav povod. Ljudi à la Roscher već će se umjeti utješiti, ali za ljude ovdje u Engleskoj, koji ne pišu kao djeca od tri godine, stvar je ipak drukčija.

Čim mi budeš mogao poslati opet koji arak, pričinit ćeš mi veliku radost, želio bih da akumulaciju pročitam povezano. [...]

Tvoj F. E.

Marx Engelsu

24. augusta 1867.

Dear Fred,

Od posljednja 2 čista otiska koja sam ti poslao nisam dalje primio nijedan. Bijesan sam na Meissnera. On je očigledno zadržao sve što mu je Wigand poslao, da bi poslao *sve najedamput* — da bi uštedio 4 penca poštarine! [...]

Ali tako se gubi *mnogo vremena!*

Najbolje u mojoj knjizi jest 1. (na ovome počiva *cijelo* razumijevanje činjenica) odmah u *prvoj* glavi istaknuti *dvójaki karakter rada*, prema tome da li se izražava u upotrebnoj ili prometnoj vrijednosti; 2. tretiranje *viška vrijednosti nezavisno od njegovih posebnih oblika*, kao profita, kamate, zemljišne rente i t. d. Ovo će se naročito pokazati u drugom svesku. Tretiranje posebnih oblika u klasičnoj ekonomiji, koja ih stalno brka sa općim oblikom, prava je olla potrida [papazjanija].

Tvoje želje, zamjerke, pitanja i t. d. molim te da *upišeš* u čiste otiske. To je vrlo važno za mene, jer računam na drugo izdanje, kad-tad. Što se tiče 4. glave, koštalo je mnogo znoja da se nađu *same stvari*, t. j. njihova *povezanost*. A kad je to bilo gotovo, navalila je jedna Plava knjiga (blue Book) za drugom za vrijeme posljednje *obrade*, i ja sam bio oduševljen što vidim da su činjenice potpuno potvrdile moje teorijske rezultate. Naposljetku, pisano sa čirevima i svakodnevnim posjetama povjeralaca! [...]

Tvoj K. M.

* Pri prerađi za drugo izdanje Marx je poslušao ovaj savjet. Četvrta glava prvog izdanja odgovara četvrtom odjeljku drugog i ovog izdanja.
— Red.

Marx Kugelmannu

London, 30. novembra 1867.

Dragi Kugelmann!

Samo slabost je uzrok što ste čekali na odgovor. Već nedjeljama sam opet — nikako.

Prvo, najljepša Vam hvala na zauzimanju. Lieb knechtu je pisao Engels (ili će mu pisati). Inače je Lieb knecht namjeravao (zajedno s Götzom i t. d.) da zahtijeva u Reichstagu jednu *Enquiru* [istragu] o *prilikama u kojima žive radnici*. Pisao mi je u tom smislu i ja sam mu na njegov zahtjev poslao nekoliko odgovarajućih zakona. Plan je bio osuđen, jer zbog poslovnika nije više bilo vremena. O jednoj točki možete Lieb knechtu pisati bolje nego Engels ili ja. A to je, da je njegova dužnost ustvari da na *radničkim skupovima* ukazuje pažnju na moju knjigu. Ako on to ne uradi, preuzet će stvar lassalleovci, i to na pogrešan način.

Contzen (Koncen) (privatni docent u Leipzigu, učenik i sljedbenik Roschera) tražio je preko Lieb knechta primjerak moje knjige i obećao za to opširan prikaz sa svoga stanovišta. Meissner mu je onda knjigu poslao. Bio bi to dobar početak. — Štamparska griješka u vašoj notici, „Taucher“ umjesto „Faucher“ bila mi je ugodna. Faucher pripada „putujućim propovjednicima“ političke ekonomije. On ne figurira među „učenim“ njemačkim ekonomistima kao što su Roscher, Rau, Mohl i t. d. Čini mu se odviše velika čast, ako ga se samo i spomene. Ja ga zato nikad nisam upotrijebio kao imenicu, nego uvijek kao glagol.

Preporučite svojoj gospođi da prvo čita odjeljke o „radnom danu“, „kooperaciji, podjeli rada i mašineriji“, i naposljetku „prvobitnu akumulaciju“. Nerazumljivu terminologiju morate joj objasniti. Ako bude kakvih sumnji, stojim na raspoloženju.

U Francuskoj (Pariz) postoje najbolji izgledi za opširan prikaz knjige (u „*Courrier français*“, na žalost proudhonistički!) pa čak i za prijevod.

Čim se budem bolje osjećao, pisat ću više. Dotle se nadam da ćete Vi često pisati. To mi uvijek daje podstreka.

Vaš K. M.

Marx Kugelmannu

London, 17. marta 1868.

[...] *Pismo M-a* veoma me je obradovalo. Međutim je on moje izlaganje djelomično pogrešno shvatio. Inače bi zapazio da ja prikazujem *krupnu industriju* ne samo kao majku antagonizma, nego i kao roditeljku materijalnih i duhovnih uslova za rješenje tih antagonizama, pri čemu je istina da se to rješenje ne može izvesti na *dobroćudan način*.

Što se tiče tvorničkog zakona — kao prvog uslova da radnička klasa dobije *ellbowroom* [slobodu razmaha] za razvitak i pokret — ja zahtijevam da to dođe *od strane države*, kao *prinudni zakon* ne samo protiv tvorničara, nego i protiv samih radnika. (Na strani 542.*, u primjedbi 52. naveo sam otpor radnica protiv ograničavanja radnog vremena.) Uostalom, ako g. M. razvije istu energiju kao Owen, može slomiti taj otpor. Da *tvorničar pojedinac* ne može po toj stvari mnogo da učini (osim ako gleda da utječe na zakonodavstvo), rekao sam također na strani 243.*: „Ali, uglavnom, to i ne zavisi od dobre ili loše volje pojedinog kapitalista i t. d.” i na istoj strani u primjedbi 114. Da uprkos svému tome pojedinci mogu biti aktivni, obilno su pokazali tvorničari kao što su Fielden, Owen i t. d. Naravno da glavna njihova djelatnost mora biti javna. Što se tiče Dollfusovih u Elzasu, to su prevaranti koji putem ugovornih uslova umiju stvoriti ugodan i ujedno za njih unosan *kmetovski odnos* sa svojim radnicima. Oni su u pariskim listovima bili valjano razgolićeni i baš zato je jedan od tih Dollfusa prije kratkog vremena predložio i *carried* [proveo] u *corps législatif* [u zakonodavnom tijelu] jedan od najsravnijih paragrafa za zakon o štampi, naime da „*vie privée doit être murée*” [privatni život treba zazidati].

Srdačan pozdrav Vašoj dragoj gospođi

Vaš K. M.

* Usporedi str. 484. i str. 221. ovog izdanja. — *Red.*

Marx Engelsu

London, 30. aprila 1868.

Dear Fred,

[...] Sasvim je u redu da se upoznaš sa metodom izlaganja profitne stope. Zato ti u *najopćijim* crtama navodim tok izlaganja. U *Drugoј knjizi*, kao što znaš prikazuje se *prometni proces* kapitala pod pretpostavkama izloženim u *Prvoj knjizi*. Dakle nove definicije oblika koje proizlaze iz prometnog procesa, kao stalni i optičajni kapital, obrt kapitala i t. d. Najzad, u *Prvoj knjizi* zadovoljavamo se pretpostavkom da kad u procesu oplođivanja vrijednosti od 100 f. st. postane 110, ovaj novac *nalazi* na tržištu elemente u koje se ponovo preobraća. A sada ispitujemo uslove toga nalaženja, dakle društvenu uzajamnu isprepletanost različitih kapitala, dijelova kapitala i dohotka (= v).

U *Trećoj knjizi* dolazimo onda na pretvaranje viška vrijednosti u njegove različite oblike i međusobno odvojene dijelove.

I. *Profit* je za nas isprva samo *drugo ime* ili druga kategorija za *višak vrijednosti*. Pošto se putem oblika najamnine sav rad ispoljava kao plaćen, to neplaćeni dio rada nužno izgleda da ne proistječe iz rada, nego iz kapitala, i ne iz njegova promjenljivog dijela, nego iz cjelokupnog kapitala. Time *višak vrijednosti* dobija oblik *profita*, bez *kvantitativne* razlike između jednog i drugog. On je samo njegov iluzorni pojava oblik.

Dalje se *sada* onaj dio kapitala koji je utrošen u proizvodnji robe (kapital predujmljen za njenu proizvodnju, postojani i promjenljivi, *minus* doduše primijenjeni, ali ne utrošeni dio *stalnog* kapitala) javlja kao *cijena koštanja* robe, jer za kapitalista onaj dio robne vrijednosti, koji *njega* košta, predstavlja *njenu* cijenu koštanja, a sa njegova stanovišta naprotiv u njoj sadržani neplaćeni rad ne ulazi u *njenu* cijenu koštanja. Višak vrijednosti = profit pokazuje se sada kao *višak njene prodajne cijene preko njene cijene koštanja*. Ako dakle nazovemo vrijednost robe V, a njenu cijenu koštanja K, onda je $V = K + v$, dakle $V - v = K$, dakle V je veće od K. Nova kategorija cijene koštanja vrlo je potrebna u detaljima kasnijeg izlaganja. Unaprijed izlazi da kapitalist može prodati robu sa dobitkom *ispod njene vrijednosti* (ako je samo proda *iznad* njene cijene koštanja), a ovo je *osnovni zakon* za razumijevanje izravnivanja koje postiže konkurencija.

Ako se profit dakle isprva *samo formalno* razlikuje od viška vrijednosti, naprotiv se *profitna stopa* odmah stvarno razlikuje od *stope viška vrijednosti*, jer u jednom slučaju $\frac{v}{pr}$, u drugom $\frac{v}{p+pr}$, iz čega unaprijed izlazi da je $\frac{v}{pr}$ veće od $\frac{v}{p+pr}$, da je profitna stopa manja od stope viška vrijednosti, osim ako bi bilo $p = 0$.

Ali uzevši u obzir izlaganja u Drugoj knjizi, izlazi ipak da profitnu stopu nemamo da izračunavamo na neki koji bilo, recimo, nedjeljni robni proizvod, nego da $\frac{v}{p+pr}$ ovdje znači višak vrijednosti proizveden u toku godine u odnosu prema kapitalu koji je u toku godine *predumljen* (za razliku od kapitala koji je *obrnut*). $\frac{v}{p+pr}$ znači ovdje dakle *godišnju profitnu stopu*.

Poslije toga mi prvo ispitujemo kako različiti *obrt kapitala* (djelomično zavisao od omjera optičajnog dijela kapitala prema stalnom dijelu, djelomično od broja obrta optičajnog kapitala u godini i t. d. i t. d.) modificira *profitnu stopu* pri *nepromijenjenoj stopi viška vrijednosti*.

Ali kad je obrt pretpostavljen i kad je $\frac{v}{p+pr}$ dato kao *godišnja profitna stopa*, mi istražujemo kako se ova može mijenjati nezavisno od promjena u stopi viška vrijednosti pa čak i od njegove mase.

Pošto je v , masa viška vrijednosti, = *stopi viška vrijednosti pomnoženoj promjenljivim kapitalom*, to je, ako stopu viška vrijednosti nazovemo s , a profitnu stopu pf' , $pf' = \frac{s \cdot pr}{p+pr}$. Ovdje imamo 4 veličine, pf' , s , pr , p , i možemo operirati sa po 3, stalno tražeći četvrtu veličinu kao nepoznatu. Ovo donosi u rezultatu sve moguće slučajeve o kretanjima profitne stope, ukoliko se razlikuju od kretanja stope viška vrijednosti i, to a certain extent [do izvjesnog stepena], čak i od mase viška vrijednosti. Ovo je svima dosad naravno bilo *neobjašnjivo*.

Ovako nađeni zakoni, koji su na pr vrlo važni da bi se razumio utjecaj cijena sirovina na profitnu stopu, ostaju točni pa *ma kako* se kasnije vršila podjela viška vrijednosti između proizvođača i t. d. Ovo može da promijeni samo *pojavni oblik*. Pri tome oni ostaju *neposredno* primjenljivi kada se $\frac{v}{p+pr}$ tretira kao odnos društveno proizvedenog viška vrijednosti prema društvenom kapitalu.

II. Ono što je pod I tretirano kao *kretanja*, bilo kapitala u nekoj određenoj grani proizvodnje, bilo društvenog kapitala, — *kretanja* kojima se mijenja njegov sastav i t. d., — sada se uzima kao *razlike* između *masa kapitala koje su predujmljene u različitim granama proizvodnje*.

Onda se nađe da je, ako se *stopa viška vrijednosti*, t. j. eksploatacija rada pretpostavi kao *jednaka*, proizvodnja vrijednosti pa otud i proizvodnja viška vrijednosti i otud *profitna stopa* u različitim granama proizvodnje *različita*. Ali iz ovih različitih profitnih stopa konkurencija pravi srednju ili opću profitnu stopu. Ova, svedena na svoj apsolutni izraz, ne može da bude ništa drugo nego *višak vrijednosti* koji *kapitalistička klasa* proizvodi (godišnje) u odnosu prema predujmljenom kapitalu u njegovu *društvenom* opsegu. Na primjer, ako je društveni kapital = 400 p + 100 pr, a njime godišnje proizvedeni višak vrijednosti = 100 v, onda je sastav društvenog kapitala = 80 p + 20 pr, a sastav proizvoda (u procentima) = 80 p + 20 pr + 20 v = 20% profitna stopa. Ovo je *opća profitna stopa*.

Ono za čime teži konkurencija između masa kapitala koje prebivaju u različitim oblastima proizvodnje i koje imaju različiti sastav, jest *kapitalistički komunizam*, naime da *masa kapitala koja pripada svakoj oblasti proizvodnje* ugrabi alikvotni dio cjelokupnog viška vrijednosti u razmjeru u kojem ona sačinjava dio cjelokupnog društvenog kapitala.

Ovo se postiže samo ako se u svakoj oblasti proizvodnje (pod gornjom pretpostavkom da je cjelokupni kapital = 80 p + 20 pr, a društvena profitna stopa = $\frac{20v}{80p + 20pr}$) godišnji proizvod proda po *cijeni koštanja + 20% profita na predujmljenu kapital-vrijednost* (svejedno koliko od predujmljenog stalnog kapitala ulazi ili ne ulazi u godišnju cijenu koštanja). A za ovo mora *određenje cijena robâ da odstupa od njihovih vrijednosti*. Samo u onim granama proizvodnje, gdje je procentualni sastav kapitala 80 p + 20 pr, poklapa se cijena K (*cijena koštanja*) + 20% na predujmljeni kapital sa njihovom *vrijednošću*. Gdje je sastav viši (na pr. 90 p + 10 pr), ta je cijena *iznad* njihove vrijednosti, a gdje je sastav *niži* (na pr. 70 p + 30 pr), ona je *ispod* njihove vrijednosti.

Ovako izravnata cijena, koja društveni višak vrijednosti jednako razdjeljuje među mase kapitala razmjerno njihovoj veličini, jest *cijena proizvodnje* robâ, centar oko kojega se kreće kolebanje tržišnih cijena.

Grane proizvodnje, u kojima postoji prirodni monopol, isključene su iz ovog procesa izravnjanja i onda kad je njihova profitna stopa viša od društvene. Ovo je kasnije važno za izlaganje *zemljišne rente*.

U toj glavi imaju se sad dalje izložiti različite *osnove izravnjanja* među različitim plasmanima kapitala, koji se vulgarnom ekonomistu čine kao *osnove za postanak profita*.

Dalje: *izmijenjeni pojava*ni oblik koji uzimaju sada, *poslije pretvaranja vrijednosti u cijene proizvodnje*, zakoni o vrijednosti i višku vrijednosti koji i dalje važe, a prije su izloženi.

III. *Tendencija koju ima profitna stopa da pada s napretkom društva*. Ovo rezultira već iz onog što je u Prvoj knjizi izloženo o *promjeni u sastavu kapitala s razvitkom društvene proizvodne snage*. Ovo je jedan od najvećih triumfa nad *pons asini* [magarećim mostom] cjelokupne dosadašnje ekonomije.

IV. Dosad govoreno samo o *proizvodnom kapitalu*. Sad nastupa modifikacija od strane *trgovačkog kapitala*.

Prema dosadašnjoj pretpostavci *proizvodni kapital* društva = 500 (miliona ili milijardi, n'importe [svejedno!]). I to: 400 p + 100 pr + 100 v. Pf', opća profitna stopa, = 20%. Uzmimo sad da je *trgovački kapital* = 100.

Znači da treba 100 v računati na 600 umjesto na 500. Zbog toga je opća profitna stopa svedena od 20% na $16\frac{2}{3}\%$. *Cijena proizvodnje* (jednostavnosti radi uzet ćemo ovdje da cijela 400 p, dakle uračunavajući cijeli stalni kapital, ulazi u *cijenu koštanja* godišnje proizvedene robne mase) sada je = $583\frac{1}{3}$. Trgovac prodaje po 600, i ako apstrahiramo od stalnog sastavnog dijela njegova kapitala, on onda na svojih 100 ostvaruje $16\frac{2}{3}\%$, isto onoliko koliko i proizvodni kapitalisti, ili, drukčije rečeno, prisvaja sebi $\frac{1}{6}$ društvenog viška vrijednosti. Robe su en masse [u svojoj masi] i u društvenom razmjeru — prodate po *svojoj vrijednosti*. Njegovih 100 f. st. (ne uzimajući u obzir stalni sastavni dio) služe mu samo kao optičajni novčani kapital. Ono što trgovac preko toga proguta ili je jednostavna prijevara ili špekulacija na kolebanje robnih cijena ili, kod pravog detaljista, najamnina, ma i za ušljivi neproizvodni rad, pod oblikom profita.

V. Sad imamo profit sveden na oblik u kome se u praksi pojavljuje, po našoj pretpostavci na $16\frac{2}{3}\%$. A sad detalje ovog profita na poduzetničku dobit i kamatu. Kamatonosni kapital. Kreditni sistem.

VI. Pretvaranje ekstraprofita u zemljišnu rentu.

VII. Naposljetku stigli smo do *pojavnih oblika*, koji vulgarnom ekonomistu služe kao *polazna točka*: Zemljišna renta koja potječe iz zemlje, profit (kamata) iz kapitala, najamnina iz rada. Ali sa našeg stanovišta sada stvar dobija drugi izgled. Očigledno kretanje objašnjava se. Zatim se obara glupost A. Smitha koja je postala *osnovnim stupom* cijele dosadašnje ekonomije, da se cijena robâ sastoji iz ona tri dohotka, dakle samo iz promjenljivog kapitala (najamnine) i viška vrijednosti (zemljišne rente, profita, kamate). Cjelokupno kretanje u ovom pojavnom obliku. Najzad, pošto ono troje (najamnina, zemljišna renta, profit (kamata)) sačinjava izvore prihoda triju klasa, zemljoposjednika, kapitalista i najamnih radnika — *klasna borba* kao završetak, u kojoj se rastvara kretanje i rješenje cijele svinjarije. — [...]

Pozdrav

Tvoj K. Marx

Marx Kugelmanu

London, 11. jula 1868.

Dragi prijatelju!

[...] Najljepše Vam zahvaljujem na pošiljkama. Faucheru *nemojte* pisati. Ovaj Mannequin piss (čovječić koji mokri) može još uobraziti da je suviše važan. Sve što je on postigao jest da ću, kad dođe do drugog izdanja, na dotičnom mjestu o *veličini vrijednosti* obavezno dati Bastiatu nekoliko čušaka. Nisam to bio uradio zato što Treća knjiga sadrži posebnu i opširnu glavu o gospodi iz „vulgarne ekonomije“. Vi ćete uostalom naći da je prirodno što Faucher i kompanija ne izvode „prometnu vrijednost“ njihovih vlastitih prljavština iz *mase utrošene radne snage*, nego iz *odsustva ovog trošenja*, naime iz „*uštede*nog rada“. A mnogopoštovani g. Bastiat nije čak ni sam napravio ovo „otkriće“ koje je tako dobro došlo onoj gospodi, nego je po svom običaju samo „prepisao“ od mnogo prijašnjih pisaca. Njegovi su izvori naravno nepoznati Faucheru i kompaniji.

Što se tiče „Zentralblatta“, taj čovjek pravi najveće moguće koncesije kad priznaje da se, ako se pod vrijednošću uopće nešto zamišlja, moraju primiti moji zaključci. Nesretnik ne vidi da bi, kad u mojoj knjizi ne bi postojala nikakva glava o „vrijednosti“, analiza stvarnih odnosa koju ja dajem, sadržavala dokaz o stvarnom odnosu vrijednosti. Brbljanje o potrebi

da se dokaže pojam vrijednosti počiva samo na najpotpunijem neznanju, kako o stvari o kojoj se radi, tako i o naučnoj metodi. Da bi pocrkala svaka nacija koja bi obustavila rad, ne ću da kažem za godinu dana, nego za nekoliko nedjelja, zna svako dijete. Ono isto tako zna da mase proizvoda koje odgovaraju različnim potrebama zahtijevaju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Da ova nužnost podjele društvenog rada u određenim razmjerima ne može da bude ukinuta *određenim oblikom* društvene proizvodnje, nego da ona može promijeniti samo *svoj javni oblik*, je self evident [očigledno samo po sebi]. Prirodni zakoni uopće ne mogu biti ukinuti. Ono što se u historijski različnim stanjima može promijeniti samo je *oblik* u kome se ti zakoni provode. A oblik u kome se ova razmjerna podjela rada provodi u društvenom stanju u kome se povezanost društvenog rada afirmira kao *privatna razmjena* proizvoda individualnog rada, upravo je *prometna vrijednost* tih proizvoda.

Nauka se sastoji upravo u tome da izloži kako se provodi zakon vrijednosti. Ako bi se dakle htjelo da se unaprijed „objasne” sve pojave koje prividno protivuriječe zakonu, onda bi se nauka morala dati *prije* nauke. Baš je u tome Ricardova pogreška što u svojoj prvoj glavi o vrijednosti pretpostavlja kao date sve moguće kategorije, koje tek treba izložiti, da bi njihovu adekvatnu egzistenciju dokazao iz zakona vrijednosti.

Na svaki način, *historija teorije* dokazuje s druge strane, kao što ste Vi točno pretpostavili, da je shvaćanje odnosa vrijednosti *uvijek bilo isto*, jasnije ili nejasnije, nakićenije iluzijama ili naučno određenije. Budući da sâm proces mišljenja izrasta iz okolnosti, budući da je i sam jedan *prirodni proces*, to stvarno shvaćajuće mišljenje može da bude uvijek samo isto, i da se razlikuje samo po stepenu, prema zrelosti razvitka, pa dakle i organa kojim se misli. Sve je drugo zanovijetanje.

Vulgarni ekonomist ni najmanje ne sluti da stvarni dnevni odnosi razmjené i veličine vrijednosti ne mogu biti neposredno identični. Smisao buržoaskog društva sastoji se upravo u tome što se ne vrši a priori [unaprijed] neko svijesno društveno reguliranje proizvodnje. Razumno i od prirode nužno provodi se samo kao slijepo djelujući prosjek. I onda vulgarac misli da je napravio veliko otkriće ako prema otkrivanju unutrašnje povezanosti kočoperno ukazuje na to da stvari u pojavi izgledaju drukčije. Ustvari on se isprava time što se drži prividnosti i tu uzima kao posljednje. A čemu onda uopće nauka?

Ali stvar ima ovdje još jednu drugu pozadinu. Sa uviđanjem povezanosti ruši se prije praktičnog sloma svaka teorijska vjera u permanentnu nužnost postojećih prilika. Tu je dakle apsolutan interes vladajućih klasa da ovjekovječe šupljoglavu konfuziju. A za što se drugo plaćaju sikofantski brbljavci, koji ne mogu da izbace nikakav drugi naučni adut, osim da se u političkoj ekonomiji uopće ne smije misliti?

Međutim satis supraque [i suviše dosta]. U svakom slučaju .ovo pokazuje koliko su propali ovi buržoaski popovi, da su radnici pa čak i tvorničari i trgovci razumjeli moju knjigu i snašli se u njoj, dok se ovi „učenjaci od knjige“(!) žale da od njihova razuma ja tražim što im ne priliči.

Preštampavanje Schweitzerovog članka ne bih savjetovao, ma da je Schweitzer za svoj list dao dobre stvari.

Vaš K. M.

A propos! Primio sam jedan napis od Dietzgena o mojoj knjizi, poslat ću ga Liebknechtu.

PREVODIOČEV POGOVOR SRPSKOM IZDANJU

Nisam želeo da ovu knjigu opterećujem nekim svojim predgovorom, pa ni kratkom „rečju unapred”. Ipak se osećam obavezan da na kraju knjige dam čitaocu neka objašnjenja.

Prevod ove prve knjige „Kapitala” rađen je u kaznenom zavodu Sremska Mitrovica od 1927 do 1930. Radio sam na prevodu isprva sâm, a onda sam zamolio druga Čolakovića da prevede tzv. istorijske glave (Radni dan, Kooperaciju, Manufakturu, Mašineriju i Prvobitnu akumulaciju), kako bi prevod brže bio gotov. Uspeli smo da doturimo prevod drugovima na polju, gde se pok. August Cesarec pobrinuo za izdavača i izvršio redakciju. Naravno, knjiga je štampana pod pseudonimima (M. Porobić i R. Bosanac).

Kako mi je kod hapšenja policija odnela Majsnerovo izdanje prve knjige, imao sam na raspoloženju samo Kauckijevo „popularno” izdanje, pa smo prevod po njemu izradili. Tako je i štampan prevod 1932 u izdanju „Kosmosa”. I registri u tom izdanju bili su od Kauckog.

Sada sam za ovo izdanje uzео kao osnovu original u izdanju Marx-Engels-Lenjinovog instituta, objavljen 1933, (Verlag für Literatur und Politik). Svoju redakciju Institut je bazirao na četvrtom nemačkom izdanju u redakciji Engelsa (od 1890. g.). Naravno, ja nisam napravio nov prevod, nego sam stari ispravio i prilagodio ga izdanju Instituta. Međutim, moram kazati da to nisam sproveo bez izuzetka. Ja sam se na više mesta koristio francuskim prevodom iz 1873, koji je sam Marks redigirao trudeći se da svoje delo učini lakše razumljivim za francuskog čitaoca. Tako je sam Marks za francusko izdanje rekao (vidi Pogovor francuskom izdanju u ovom izdanju) da ima „svoju naučnu vrednost nezavisno od originala”. Engels je izvršio Marksovu želju da se i u nemačko izdanje unesu dopune i izmene iz francuskog izdanja. Ali meni se čini da je on to radio u uverenju da bi Marks „vratio glatki francuski u svoj sažeti nemački jezik”. To je svakako nesumnjivo. Ali za prevođenje prve knjige „Kapitala” na druge jezike, ili bar za naš jezik i način mišljenja, više odgovara Marksov „glatki

francuski" nego njegov „sažeti nemački". Zato sam ostavio na više mesta izvesne umetke, dodatke ili izmenjenu redakciju prema pomenutom francuskom izdanju, koje imam u originalu od 1873. Izostavio sam, međutim, svako takvo mesto koje je ranije bilo kod Kauckog, a koje u francuskom izdanju nisam mogao naći.

Možda celi ovaj posao redakcije — već sam po sebi previše odgovoran za samo jednog čoveka — nisam sproveo sa krajnjom doslednošću, ali to mi sada nije bilo ni moguće. Ipak mogu preporučiti čitaocu da čitanju ovog izdanja pristupi sa punim poverenjem. Marks je čak smatrao da i ljudi koji znaju nemački treba da se služe i francuskim izdanjem. Mislim da to Marks nije rekao samo zbog nekih novih podataka koje je uneo u francusko izdanje, nego i zbog nove redakcije koja je mnoga mesta, teško razumljiva u nemačkom originalu, učinila lako razumljivim. Ja idem dotle da verujem da bi za prevođenje prve knjige „Kapitala" na ma koji jezik trebalo kao osnovu uzeti francusko a ne nemačko izdanje. To iznosim samo kao ideju, a nisam tako postupio, nego sam, kako rekoh, samo mestimično iskoristio lakše razumljivu francusku redakciju, koja našem čitaocu više odgovara.

U ovom izdanju naći će čitalac napred ne samo Marksov predgovor prvom i pogovor drugom nemačkom izdanju, nego i Marksov predgovor i pogovor francuskom izdanju i sve Engelsove predgovore (uz nemačko III i IV, i uz englesko izdanje). Pored toga donosimo i Lenjinovu studiju o Marksovom učenju, kao popularni kratki uvod u Marksovo ekonomsko učenje.

Na kraju knjige donosimo nekoliko pisama Marksa i Engelsa koja se odnose na probleme ove knjige „Kapitala".

Što se tiče registara imam da kažem sledeće. Unosim u ovo izdanje popis literature navedene u knjizi, koji u „Košmosovom" izdanju nije bio objavljen. Donosim registar imena izrađen prema registru u izdanju Instituta. Međutim, najvažniji, registar predmeta, izostao je iz ovog izdanja. U izdanju Instituta ima uz I knjigu jedan kratak, privremen registar, izrađen vrlo skućeno s obzirom na to što je namera redakcije bila da na kraju celog dela da posebni tom sa detaljnim registrom za sve tri knjige. Taj tom dosad nije izašao, a postojeći registar za I knjigu ne bi čitaocu pružio nikakvu pomoć. Zato smo ga radije sasvim izostavili. Da, opet, sam preduzmem izradu jednog opsežnog registra, o tome u ovo vreme nije uopšte moglo biti govora.

Izvesni strani izrazi prevedeni su u primedbama ili u samom tekstu u uglastim zagradama. Tekst u uglastim zagradama ili je od redakcije Instituta ili je od mene. Gde je u takvom slučaju ili u primedbama pod zvezdicama na kraju stavljeno „Red.” označava to redakciju M-E-L-instituta, a one označene sa „Prev.” potiču od mene.

O terminologiji ne mislim ovde govoriti. Terminologija koju sam upotrebio već u prvom izdanju prevoda doista se potpuno potvrdila. Učinjene ispravke ne odnose se na osnovnu terminologiju.

Sav rad na pregledu i doterivanju prevoda za ovo izdanje izvršio sam sâm i zato za prevod u ovom izdanju samo ja nosim punu odgovornost. Redaktori „Kulture” pružili su mi valjanu pomoć vrlo strpljivim sitnim radom.

Izdanje je rađeno s najvećom pažnjom i čitaoci će u ruke dobiti doista savesno izrađenu knjigu. Naša danas tako široka čitalačka publika marksističke literature, žudna znanja, dočekaće izdanje celog Marksovog dela — jer za ovom knjigom sledovaće ubrzo II i III knjiga — kao zadovoljenje jedne nasušne potrebe. Veliki kadar ekonomskih rukovodilaca naći će u Marksovom delu najveći izvor za bogaćenje svoga znanja, koje im je tako potrebno u sprovođenju našeg prvog petogodišnjeg privrednog plana kojim Jugoslavija otpočinje svoju socijalističku izgradnju.

Ovom srpskom izdanju „Kapitala” sledovaće ubrzo i hrvatsko izdanje, koje je povereno naročitim redaktorima. Neka bi i Slovenci i Makedonci što pre imali ovo temeljno delo na svome jeziku.

Februara 1947

Moša Pijade

REGISTAR

LITERATURA

Slijedeći popis obuhvaća samo literaturu citiranu u I. knjizi „Kapitala” i u predgovorima Marxa i Engelsa. Spisi koji su izašli anonimno, ali čije pisce Marx navodi, unijeti su među spise poznatih autora: u tom slučaju imena pisaca stavljena su u okrugle zagrade. Gdje Marx nije naveo izdanje, ovo je navedeno u okruglim zagradama. U uglatim zagradama dat je prijevod naslova.

I. DJELA NAVEDENIH PISACA

- ADDINGTON, Stephen. „*An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields.*” [Ispitivanje razloga za i protiv ograđivanja otvorenih polja.] 2. izd. London 1772. — Str. 650.
- AIKIN, John. „*Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester.*” [Opis zemlje na 30 i 40 milja oko Manchestera.] London 1795. — Str. 524., 672., 680.
- ANDERSON, Adam. „*An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time.*” [Historijsko i kronološko izvođenje porijekla trgovine od najstarijih izvještaja do sadašnjeg vremena.] London 1764. — Str. 667., 680.
- ANDERSON, James. „*Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland.* — *In a series of letters, to a friend written in the year 1775.*” [Zapažanja o sredstvima da se probudi duh nacionalne radnosti, osobito u namjeri da se unaprijedi poljoprivreda, trgovina, manufaktura i ribarstvo Škotske. U nizu pisama pisanih 1775. godine jednom prijatelju.] Edinburgh 1777. — Str. 490., 653.
- „*The Bee.*” [Pčela.] 18 svez. Edinburgh 1791.—93. Sv. 3. — Str. 547.
- APIJAN iz Aleksandrije. *Rimske priče.* Citirano kao „Rimski građanski ratovi”. — Str. 651.
- ARISTOTEL. „*Ethicorum ad Nicomachum libri decem.*” [Etika, deset knjiga Nikomahu.] — Str. 25.
- „*De republica.*” [O državi.] — Str. 49., 111., 122.

- ASHLEY, Lord. „*Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844.*” [Nacrt zakona o desetosatnom radnom danu u tvornicama. Govor lorda Ashley-a, 15. marta 1844.] London 1844. — Str. 344., 354.
- ATENEJ iz Naukratisa. „*Deipnosophistarum libri quindccim.*” [Gozba učenih, petnaest knjiga.] — Str. 63., 92.
- AUGIER, Marie. „*Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours.*” [O javnom kreditu i njegovoj historiji od starih vremena do naših dana.] Paris 1842. — Str. 682.
- BABBAGE, Charles. „*On the Economy of Machinery and Manufactures.*” [O ekonomiji mašinerije i manufaktura.] 1. izd. London 1832. — Str. 293., 296., 319., 334., 346.
- BACO ili BACON, Francis. Lord Verulan. „*The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's 'England' ed. 1719.*” [Vladavina Henrika VII. Doslovno preštampano iz Kennetove „Engleske” izd. 1719.] London 1870. — Str. 645.
- „*Essays or Councils, civil and moral.*” [Građanski i moralni ogledi ili savjeti.] London 1597. — Str. 644.
- (BAILEY, Samuel). „*A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc.*” [Kritička rasprava o suštini, mjeri i uzroku vrijednosti; poglavito s obzirom na spise g. Ricarda i njegovih sljedbenika. Od pisca rasprava o obrazovanju i objavljivanju mišljenja i t. d.] London 1825. — Str. 28., 47., 466.
- BAILEY, Samuel. „*Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks.*” [Novac i promjene njegove vrijednosti; kako utječu na nacionalnu industriju i novčane ugovore: sa jednim dodatkom o akcionarskim bankama.] London 1837. — Str. 15., 61., 539.
- BARBON, Nicolas. „*A Discourse concerning Coining the new Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money.*” [Rasprava o lakšem kovanju novog novca, kao odgovor na razmatranja g. Locke-a o podizanju vrijednosti novca.] London 1696. — Str. 1., 2., 4., 90., 103., 104.
- BARTON, John. „*Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.*” [Razmatranja o okolnostima koje utječu na položaj radnih klasa društva.] London 1817. — Str. 561., 602.
- BECCARIA, Cesare. „*Elementi di Economia Pubblica.*” [Osnove političke ekonomije.] Izdanje Custodi, Milano 1804. — Str. 311.

- BELLERS, John. „*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality.*” [Ogledi o sirotinji, manufakturama, trgovini, plantažama i nemoralu.] London 1699. — Str. 91., 104., 416.
- „*Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry.*” [Prijedlozi za podizanje visoke škole za industriju za sve korisne radnosti i poljoprivredu.] London 1696. — Str. 98., 274., 366., 424., 543.
- BENTHAM, Jeremy. „*Théorie des Peines et des Récompenses.*” [Teorija kazni i nagrada.] Prijevod Et. Dumonta, sv. I. Treće izdanje. Paris 1826. — Str. 538.
- BERKELEY, George. „*The Querist.*” [Pitač.] London 1750. — Str. 283., 300.
- BIDAUT, J. N. „*Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente.*” [O monopolu koji nastaje u industrijskim vještinama i trgovini pomoću velikih tvorničkih strojeva. Drugi svezak. O monopolu fabrikacije i prodaje.] Paris 1828. — Str. 269.
- BIESE, Franz. „*Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt.*” [Aristotelova filozofija u njenoj unutrašnjoj cjelini, sa osobitim obzirom na filozofsku terminologiju, izložena iz njegovih spisa.] Sv. II. Berlin 1842. — Str. 349.
- BLAKEY, Robert. „*The History of Political Literature from the earliest Times.*” [Historija političke literature od najranijih vremena.] Sv. 2. London 1855. — Str. 646.
- BLANQUI, Jérôme Adolphe. „*Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38.*” [Tečaj industrijske ekonomije. Godište 1837/38.] Skupio Ad. Blaise, Paris 1838/39. — Str. 285.
- „*Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848.*” [O radničkim klasama u Francuskoj u 1848.] Dio 1.—2. Paris 1849. — Str. 227.
- BLOCK, Maurice. „*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne.*” *Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872.* [Teoretičari socijalizma u Njemačkoj. Izvod iz Journal des Economistes, juli i august 1872.] Paris 1872. — Str. LX.
- BOILEAU, Etienne. „*Réglements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers.*” [Propisi o zanatima i vještinama u Parizu, sastavljeni u 13. vijeku i poznati pod imenom knjige zanata.] Objavio G. B. Depping. Paris 1837. — Str. 422.

- BOISGUILLEBERT, Pierre de. „*Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs.*” [Rasprava o prirodi bogatstava, novca i nameta.] U: Collection des principaux économistes. Sv. I.: Économistes financiers du XVIIIème siècle. Izdao Daire, Paris 1843. — Str. 100.
- BOXHORN, M. S. „*Institutiones Politicæ.*” [Političke ustanove.] Leyden 1663. — Str. 367.
- BROADHURST, J. „*Treatise on Political Economy.*” [Rasprava o političkoj ekonomiji.] London 1842. — Str. 21.
- BROUGHAM, Henry. „*An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers.*” [Ispitivanje o kolonijalnoj politici evropskih sila.] Sv. 2. Edinburgh 1803. — Str. 681.
- BRUCKNER, J. „*Théorie du système animal.*” [Teorija životinjskog sistema.] Leyden 1767. — Str. 546.
- BUCHANAN, David. „*Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain.*” [Ispitivanje o poreznoj i trgovinskoj politici Velike Britanije.] Edinburgh 1844. — Str. 87.
- Adam Smith „*Wealth of Nations.*” With notes, and an additional volume by D. Buchanan. [Adam Smith „Bogatstvo nacija”. S bilješkama i jednim dopunskim sveskom od D. Buchanana.] Svez. 1.—4. Edinburgh 1814. — Str. 488., 654.
- BUCHEZ, Philippe, et ROUX-LAVERGNE, Pierre. „*Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu' en 1815.*” [Parlamentarna historija Francuske revolucije ili Dnevnik narodnih skupština od 1789. do 1815.] Svezak 10. Paris 1834. — Str. 665.
- BURKE, Edmund. „*A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale.*” [Pismo vrlo poštovanog Ed. Burke-a jednom plemenitom lordu, o napadima na njega i njegovu penziju u Domu lordova od strane vojvode od Bedforda i earla od Lauderdale-a.] London 1796. — Str. 648.
- „*Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795.*” [Misli i pojedinosti o oskudici, isprva iznijete pošt. W. Pittu u mjesecu novembru 1795.] London 1800. — Str. 161., 187., 271., 681.
- CAIRNES, J. E. „*The Slave Power.*” [Moć robova.] London 1862. — Str. 152., 217., 280.
- CAMPBELL, George. „*Modern India. A sketch of the system of civil government.*” [Moderna Indija. Skica o sistemu građanske vladavine.] London 1852. — Str. 304.

- CANTILLON, Richard. „*Essai sur la Nature du Commerce en Général.*” [Ogled o prirodni trgovini uopće.] Amsterdam 1756. — Str. 485.
- „*The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges.*” [Ispitivanje o zanatstvu, trgovini, novcu, polugama, bankama i vanjskim mjeničnim tečajevima.] London 1759. — Str. 485.
- CARD. — Vidi Rouard du Card.
- CAREY, Henry Charles. „*Essay on the Rate of Wages: with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the labouring Population throughout the World.*” [Rasprava o stopi namjnine: sa ispitivanjem uzroka razlika u položaju radnog stanovništva u cijelom svijetu.] Philadelphia 1835. — Str. 492.
- „*The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished.*” [Domaća i strana trgovina robljem: Zašto ona postoji i kako se može uništiti.] Philadelphia 1853. — Str. 654, 671.
- CARLI, G. R. *Noten zu P. Verri, „Meditazioni sulla Economia Politica.”* [Razmišljanja o političkoj ekonomiji.] U: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Sv. 15.* Izdao Custodi, Milano 1804. — Str. 277.
- CARLYLE, Thomas. „*Ilias Americana in nuce.*” [Američka Ilijada u malom.] „*Macmillan's Magazine*”, august 1863. — Str. 206.
- CAZENOVE, John. *Bilješke u njegovom izdanju: Malthus „Definitions in Political Economy.”* [Malthus: Definicije u političkoj ekonomiji.] London 1853. — Str. 497., 508., 525.
- CHALMERS, Thomas. „*On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society.*” [O političkoj ekonomiji u vezi sa moralnim stanjem i moralnim izgledima društva.] 2. izd. 1832. — Str. 111.
- CHAMBERLAIN, Joseph. „*Speech at Sanitary Congress, Birmingham.*” [Govor na zdravstvenom kongresu u Birminghamu.] „*Times*” od 15. I. 1875. — Str. 571.
- CHERBULIEZ, A. E. „*Riche ou Pauvre.*” [Bogat ili siromah.] Paris 1840. Marx citira po novom izdanju „*Richesse ou pauvreté*”, Paris 1841. — Str. 142., 513., 577.
- COBBETT, William. „*A History of the Protestant „Reformation” in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen.*” [Historija protestantske „reformacije” u Engleskoj i Irskoj, koja pokazuje kako je taj događaj osiromašio i ponizio glavnu masu naroda u tim zemljama. U nizu pisama, upućenih svima suosjećajnim i pravičnim Englezima.] Dublin, 1868. — Str. 646.

- COLINS, H. „*L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendus socialistes.*” [Politička ekonomija. Izvor revolucija i tobož socijalističkih utopija.] Sv. 3. Paris 1857. — Str. 543., 620., 692.
- COLUMBUS, *Brief aus Jamaica, 1503.* [Pismo sa Jamaice, 1503.] — Str. 92.
- COMTE, Charles. „*Traité de la Législation.*” [Rasprava o zakonodavstvu.] Sv. III. i IV. 3. izd. Bruxelles 1837. — Str. 673.
- CONDILLAC, E. B. de. „*Le Commerce et le Gouvernement.*” [Trgovina i vlada.] (1766.) U: Collection des principaux économistes, Sv. XIV. *Mélanges d'Economie Politique.* Izdali Daire i Molinari. Paris 1847. — Str. 117.
- CORBET, Th. „*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.*” [Ispitivanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije.] London 1841. — Str. 109., 518.
- CORBON, A. „*De l'enseignement professionnel.*” [O profesionalnoj nastavi.] 2. izd. Paris 1860. — Str. 423.
- COURCELLE-SENEUIL, J. G. „*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires.*” [Teorijska i praktična rasprava o industrijskim, trgovačkim i poljoprivrednim poduzećima ili poslovni priručnik.] 2. izd. Paris 1875. — Str. 185., 526.
- CUVIER, George. „*Discours sur les révolutions de la surface du globe.*” [Govor o revolucijama zemljine površine.] Paris 1863. — Str. 447.
- ЧЕРНИШЕВСКІЙ, Н. «Очерки политической экономии по Миллю». [Osnove političke ekonomije po Millu.] Petrograd 1865. — Str. LVIII.
- DANTE ALIGHIERI. „*Divina Comedia*” [Božanska komedija.] — Str. 65., 198.
- DARWIN, Charles. „*On the Origin of Species by means of Natural Selection.*” [O porijeklu vrsta putem prirodnog odabiranja.] London 1859. — Str. 289.
- DE QUINCEY, Thomas. „*The Logic of Political Economy.*” [Logika političke ekonomije.] London 1844. — Str. 338.
- DESCARTES, René. „*Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison.*” [Govor o metodi za dobro upravljanje razumom.] Paris 1668. — Str. 332.
- DESTUTT DE TRACY. „*Elements d'ideologie. IV. et V. Parties: Traité de la Volonté et de ses effets.*” [Elementi ideologije. IV. i V. dio: Rasprava o volji i njenim učincima.] Paris 1826. — Str. 45., 115., 121., 273., 275., 577.
- DIETZGEN, Josef. „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie etc.*” Članak u „*Demokratisches Wochenblatt*”, urednik V. Liebknecht. Leipzig 1., 22., 29. august 1868. (Br. 31., 34., i d.). — Str. LIX.

- DIODORUS SICULUS. *Historische Bibliothek*. [Historijska biblioteka.] Prijevod J. Fr. Wurma. Sv. I. i III. Stuttgart 1828.—1829. — Str. 187., 287., 446.
- DUCPETIAUX, Ed. „*Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Subsistances, salaires, population.*” [Privredni budžeti radnih klasa u Belgiji, izdržavanje, nadnice, stanovništvo.] Bruxelles 1855. — Str. 599., 600.
- DUFFY, Gavan. „*The Land Law of Victoria.*” [Viktorijin zakon o zemlji.] London 1862. — Str. 693.
- DUNNING, T. I. „*Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention.*” [Trade-Unioni i štrajkovi: njihova filozofija i cilj.] London 1860. — Str. 481., 484., 682.
- DUPONT, Pierre. „*Chant des Ouvriers.*” [Pjesma radnika.] (1846.) U izdanju njegovih djela: Paris 1854. — Str. 620.
- EDEN, Frederic Morton. „*The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period.*” [Položaj sirotinje: ili historija radnih klasa u Engleskoj od osvojenja do danas.] London 1797. — Str. 195., 530., 544., 545., 602., 646., 649., 679.
- ENGELS, Friedrich. „*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie.*” [Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije.] U: „*Deutsch-französische Jahrbücher*”, izdavači Arnold Ruge i Karl Marx. Svezak 1. i 2. Paris. 1844. — Str. 40., 110., 122., 564.
- „*Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen.*” [Položaj radničke klase u Engleskoj. Po vlastitom promatranju i autentičnim izvorima.] Leipzig 1845. — Str. 191., 196., 205., 219., 251., 341., 362., 364., 383., 535.
- „*Die englische Zehnstundenbill.*” [Engleski nacrt zakona o desetosatnom radnom danu.] U: „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue.*” Aprilski svezak. Hamburg 1850. — Str. 241.
- ENSOR, George. „*An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population.*” [Ispitivanje o stanovništvu nacija: sadrži pobijanje ogleđa o stanovništvu g. Malthusa.] London 1818. — Str. 654.
- FAWCETT, Henry. „*The Economic Position of the British Labourer.*” [Privredni položaj britanskog radnika.] Cambridge i London 1865. — Str. 540., 541., 582.
- FERGUSON, Adam. „*An Essay on the History of Civil Society.*” [Ogled o historiji građanskog društva.] Edinburgh 1767. — Str. 301., 307., 308.
- FERRIER, F. L. A. „*Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce.*” [O vladi promatranju u vezi s trgovinom.] Paris 1805. — Str. 26.

- FIELDEN, John. „*The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc.*” [Prokletstvo tvorničkog sistema ili kratki izvještaj o porijeklu tvorničkih svirepstava i t. d.] London 1836. — Str. 345., 353., 680.
- FLEETWOOD, William. „*Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money.*” [Kronika cijena: ili izvještaj o engleskom zlatnom i srebrnom novcu.] London 1707. 2. izd. London 1745. — Str. 223.
- FONTERET, A. L. „*Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier.*” [Fizička i moralna higijena radnika u velikim gradovima uopće, a posebno u gradu Lyonu.] Paris 1858. — Str. 309.
- FORBONNAIS, Fr. Veron de. „*Eléments du commerce.*” [Osnovni pojmovi o trgovini.] Sv. II. Novo izd. Leyden 1766. — Str. 54.
- (FORSTER, Nathaniel). „*An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions.*” [Ispitivanje o uzrocima sadašnjih visokih cijena namirnica.] London 1767. — Str. 225., 367., 446., 649.
- FORTESCUE, John. „*De laudibus Legum Angliæ.*” [Pohvala zakonima Engleske.] Pisano oko 1470. Prvo izd. 1537. — Str. 642.
- FRANKLIN, Benjamin. „*The Works.*” [Djela.] Izdanje Sparks. Boston 1836. — Str. 17., 122.
- FULLARTON, John. „*On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limits the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country.*” [O reguliranju prometnih sredstava, ispitivanje načela na osnovi kojih se predlaže da se u određenim utvrđenim granicama ograniče dalje emisije na kredit Engleske banke i drugih bankovnih instituta u cijeloj zemlji.] 2. izd. London 1845. — Str. 89., 101., 104.
- GALIANI, Ferdinando. „*Della Moneta.*” [O novcu.] (1750.) U: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna. Sv. 3. Izd. Custodi. Milano 1803. — Str. 39., 53., 54., 62., 112., 116., 263., 572.
- GANILH, Charles. „*La théorie de l'Economie Politique.*” [Teorija političke ekonomije.] Paris 1815. — Str. 136.
- „*Des systèmes d'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la Richesse.*” [O sistemima političke ekonomije, o uporednoj vrijednosti njihovih učenja, i o onome koji izgleda najpovoljniji za napredak bogatstva.] Sv. 1.—2. Paris 1821. — Str. 26., 131., 385.
- GARNIER, Germain. „*Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique.*” [Osnovni kurs načela političke ekonomije.] Paris 1796. — Str. 482.

- *Noten zur Französischen Uebersetzung von A. Smiths „Wealth of Nations.“* [Bilješke uz francuski prijevod »Bogatstva nacija« A. Smitha.] Paris 1802. — Str. 309.
- GASKELL, P. *„The manufacturing Population of England with an examination of infant labour.“* [Industrijsko stanovništvo Engleske sa ispitivanjem o dječjem radu.] London 1833. — Str. 374., 383.
- GENOVESI, Antonio. *„Lezioni di Economia Civile.“* [Lekcije o građanskoj ekonomiji.] U: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.* Sv. 8. Izd. Custodi. Milano 1803. — Str. 112.
- GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne. *„Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle.“* [Sintetički, historijski i fiziološki udžbenik prirodne filozofije.] Paris 1838. — Str. 668.
- GISBORNE, Thomas. *„Enquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain.“* [Ispitivanje o dužnostima ljudi viših staleža i srednjih društvenih klasa u Velikoj Britaniji.] Sv. 2. 1795. — Str. 680.
- (GREG, R. H.) *„The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill.“* [Tvorničko pitanje, promatrano u vezi njegovih učinaka na zdravlje i moral osoba koje rade u tvornicama. I nacrt zakona o desetosatnom radu.] London 1837. — Str. 241.
- GREGOIR, H. *„Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles.“* [Tipografi pred krivičnim sudom u Bruxellesu.] Bruxelles 1865. — Str. 485.
- GROVE, W. R. *„On the Correlation of Physical Forces.“* [O uzajamnim odnosima fizičkih snaga.] London 1846. — Str. 458.
- GÜLICH, Gustav v. *„Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit.“* [Historijski prikaz trgovine, zanata i zemljoradnje najvažnijih trgovinskih država našeg vremena.] Sv. 1.—2. Jena 1830. — Str. LVI.
- HALLER, Carl Ludwig v. *„Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenüber-gestellt.“* [Restauracija državnih nauka, ili teorija prirodno-druževnog stanja, suprotstavljena himeri umjetno-građanskog društvenog stanja.] Bern 1816.—1834. — Str. 332.
- HAMM, Wilhelm. *„Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde mit einer Schilderung der britischen Agrilkultur.“* [Poljoprivredne sprave i strojevi Engleske. Priručnik poljoprivredne mehanike i poznavanja strojeva sa opisom britanske poljoprivrede.] 2. izd. Braunschweig 1856. — Str. 438.

- HANSEN, Georg. „*Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein.*“ [Ukidanje kmetstva i preobražaj spahijsko-seljačkih odnosa uopće u vojvodstvima Schleswigu i Holsteinu.] Petrograd 1861. — Str. 189.
- HARRIS, James. „*Dialogue concerning Happiness.*“ [Dijalog o sreći.] London 1741. Ponovo štampano u: „*Three Treatises etc.*“ 3. izd. London 1772. — Str. 311.
- HARRISON, William John. „*Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles.*“ [Opis Engleske. Stavljene na čelo Holinshedovim „Kronikama”.] London 1578. — Str. 643., 666.
- HASSAL, A. H. „*Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine.*“ [Otkriveni falsifikati ili jasna uputstva za otkrivanje falsifikata u namirnicama i lijekovima.] 2. izd. London 1861. — Str. 132., 200.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. „*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften.*“ [Enciklopedija filozofskih nauka.] 1. dio. „Nauka o logici”. Berlin 1840. — Str. 136., 213., 258.
- „*Grundlinien der Philosophie des Rechts.*“ [Osnove filozofije prava.] Berlin 1840. — Str. 10., 55., 126., 309.
- HOBBS, Thomas. „*Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil.*“ [Levijatan; ili vrsta, oblik i moć jedne crkvene i građanske zajednice.] U: Works. Izd. Will. Molesworth, London 1839.—44. — Str. 128.
- (HODGSKIN, Thomas.) „*Labour defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer.*“ [Rad obranjen protiv pretenzija kapitala; ili dokazana neproizvodnost kapitala. Od jednog radnika.] London 1825. — Str. 301., 503.
- „*The natural and artificial Rights of Property contrasted.*“ [Prirodna i umjetna prava vlasništva suprotstavljena među sobom.] London 1832. — Str. 672.
- HODGSKIN, Thomas. „*Popular Political Economy.*“ [Popularna politička ekonomija.] London 1827. — Str. 287., 299., 468.
- HOLINSLED, Raphael. „*Description of England, Scotland, and Ireland.*“ [Opis Engleske, Škotske i Irske.] Izdao F. Harrison. London 1578. — Str. 643.; 659.
- HOMER. *Odiseja.* — Str. 311.
- HOPKINS, Thomas. „*On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries.*“ [O zemljišnoj renti i njenom utjecaju na egzistenciju i stanovništvo: sa opaskama o uzrocima koji utječu na položaj radnih klasa u raznim zemljama.] London 1828. — Str. 182.

- (HORNE, George.) „*A Letter to Adam Smith, L. L. D. on the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians.*” [Jedno pismo Adamu Smithu, doktoru prava, o životu, smrti i filozofiji njegovog prijatelja Davida Hume-a. Od jednog od onih ljudi koje nazivaju kršćanima.] 4. izd. Oxford 1784. — Str. 547.
- HORNER, Leonhard. „*A Letter to Mr. Senior etc.*” [Pismo g. Senioru i t. d.] London 1837. — Str. 178.
- „*Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent.*” [Prijedlozi za dopunu tvorničkih zakona, radi omogućavanja da inspektori spriječe nezakonit rad koji sada uzima maha.] U: *Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed.* 9. aug. 1859. — Str. 192., 193., 244.
- HOUGHTON, John. „*Husbandry and Trade improved.*” [Poboljšana poljoprivreda i trgovina.] Sv. 1.—4. London 1727. — Str. 366.
- HOWITT, William. „*Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies.*” [Kolonizacija i kršćanstvo: Popularna historija postupka sa urođenicima od strane Evropljana u svima njihovim kolonijama.] London 1838. — Str. 673.
- HUNTER, Julian. *Izveštaji. Upor. „Public Health”, 6., 7., 8. izvještaj.* London 1864., 1865., 1866. — Str. 340., 587.—592., 594., 595., 606., 609., 612., 613., 615., 619., 620.
- HUTTON, Charles. „*Course of Mathematics.*” [Tečaj matematike.] Sv. 1.—2. 12. izd. London 1841.—43. — Str. 315.
- ISOKRATES. „*Busiris.*” U: „*Orationes et Epistolae.*” — Str. 313.
- JACOB, William. „*An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals.*” [Historijsko ispitivanje proizvodnje i potrošnje plemenitih metala.] London 1831. — Str. 6., 173.
- JONES, Richard. „*An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation.*” [Ogled o raspodjeli bogatstva i o izvorima oporezivanja.] London 1831. — Str. 277.
- „*An Introductory Lecture on Political Economy.*” [Uvodno predavanje o političkoj ekonomiji.] London 1833. — Str. 517., 561.
- „*Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations.*” [Tekstovi predavanja o političkoj ekonomiji nacija.] Hertford 1852. — Str. 257., 269., 282., 498., 527.
- K-N, I. „Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса.” [Stanovište političko-ekonomske kritike u Karla Marxa.] Članak u „Вестник Европы” (J. J. Kaufman). Maj 1872. — Str. LX.—LXII.

- KOPP, H. „*Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit.*“ [Razvitak kemije u moderno doba.] München 1871.—1874. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Sv. 12.) — Str. 258.
- LABORDE, Alexandre de. „*De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté.*“ [O zadrugarskom duhu u svima oblastima zajednice.] Paris 1818. — Str. 464.
- LAING, Samuel. „*National Distress; its Causes and Remedies.*“ [Nacionalna nevolja; njeni uzroci i lijek.] London 1844. — Str. 153., 572., 586., 603.
- LANCELOTI, Secondo. „*Farfalloni de gli Antichi Historici.*“ [Laži starih historičara.] Mleci 1636. — Str. 367.
- „*L'Hoggidi, ovvero g'ingegni non inferiori a' passati.*“ [Danas, ili moderni duhovi ne zaostaju za starim.] Sv. 2. Mleci 1658. — Str. 367.
- LASSALLE, Ferdinand. „*Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt.*“ [Filozofija Heraklita mračnog. Prikazana prema novoj zbirci njegovih odlomaka i svjedočanstvima starih.] Sv. 1. Berlin 1858. — Str. 67.
- „*Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit.*“ [G. Bastiat-Schulze von Delitzsch, ekonomski Julijan, ili kapital i rad.] Berlin 1864. — Str. XLIX.
- LAW, John. „*Considérations sur le numéraire et le commerce.*“ [Razmatranja o vrijednosti monete i trgovini.] U: Collection des principaux économistes. Sv. I.: Economistes financiers du XVIIIème siècle. Izd. Daire, Paris 1843. — Str. 54.
- LE TROSNE. „*De l'Intérêt Social.*“ [O društvenom interesu.] U: Collection des principaux économistes. Sv. II.: Physiocrates. Izd. Daire. Paris 1846. — Str. 2., 6., 55., 64., 73., 77., 80., 104., 116., 117., 119., 121., 164.
- LEVI, Leone. *Lecture before the Society of Arts.* [Predavanje u društvu vještina.] April 1866. — Str. 656.
- LIEBIG, Justus v. *Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft.* [O teoriji i praksi u poljoprivredi.] Braunschweig 1856. — Str. 276.
- „*Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie.*“ [Kemija u primjeni na poljoprivredu i fiziologiju.] Sv. I., 7. izd. Braunschweig 1862. — Str. 191., 439., 440., 502.
- LINGUET, N. „*Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société.*“ [Teorija građanskih zakona ili osnovna načela društva.] Sv. II., London 1767. — Str. 185., 282.
- LOCKE, John. „*Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money.*“ [Nekolika razmatranja o sniženju kamata i povišenju vrijednosti novca.] (1691.) U: Works. Sv. II., 8. izd. London 1777. — Str. 2., 85.

- LUTHER, MARTIN. „*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung.*“ [Župnicima, da propovijedaju protiv zelenaštva. Opo-
mena.] Wittenberg 1540. — str. 95., 148., 522.
- MACAULAY, Thomas Babington. „*History of England from the Acce-
ssion of James the Second.*“ [Historija Engleske od stupanja na pri-
jesto Jakova II.] 10. izd. London 1854. — Str. 224., 641.
- MACCULLOCH, John Ramsay. „*The Principles of Political Economy:
with a sketch of the Rise and Progress of the Science.*“ [Načela po-
litičke ekonomije: s jednom skicom o postanku i napretku nauke.]
2. izd. London 1830. — Str. 112., 380.
- „*The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of se-
lect publications in the different departments of that science.*“ [Li-
teratura političke ekonomije, klasificiran katalog izabranih publika-
cija u različnim oblastima te nauke.] London 1845. — Str. 103., 650.
- „*A Dictionary, practical, theoretical, and historical of Commerce
and Commercial Navigation.*“ [Praktični, teoretski i historijski ri-
ječnik trgovine i trgovačkog brodarstva.] London 1847. — Str. 109.
- MACLAREN, James. „*A Sketch of the History of the Currency.*“ [Skica
historije prometnih sredstava.] London 1858. — Str. 60.
- MACLEOD, Henry Dunning. „*The Theory and Practice of Banking: with
the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchan-
ges.*“ [Teorija i praksa bankarstva: sa osnovnim načelima promet-
nih sredstava, kredita i mjeničnog poslovanja.] Sv. I., London 1855.
— Str. 112.
- MALTHUS, Thomas Robert. „*Essay on the Principle of Population.*“
[Ogled o načelu stanovništva.] London 1798. [Izišlo anonimno.] —
Str. 299., 545.
- „*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles
by which it is regulated.*“ [Ispitivanje o prirodi i napretku rente i
načela koja nju reguliraju.] London 1815. — Str. 262., 460., 487.
- „*Principles of Political Economy considered with a view to the prac-
tical application.*“ [Načela političke ekonomije promatrana s obzirom
na praktičnu primjenu.] 2. izd. London 1836. — Str. 166., 508., 517.,
518., 524., 564.
- „*Definitions in Political Economy.*“ (Definicije u političkoj ekono-
miji.) Izd. Cazenove. London 1853. — Str. 497., 503., 508., 525.
- MANDEVILLE, Bernard de. „*The Fable of the Bees, or Private Vices,
Publick Benefits.*“ [Basna o pčelama, ili privatni poroci, javne ko-
risti.] 1. izd. bez Remarks 1706., sa Remarks 1714. — Str. 301. 5.
izd. London 1728. — Str. 544.
- MARTINEAU, Harriet. „*A Manchester Strike, A Tale.*“ [Jedan manche-
sterski štrajk. Jedna priča.] Illustrations of Political Economy No.
VII. London 1832. — Str. 564.

- MARX, Karl. „*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon.*” [Bijeda filozofije. Odgovor na filozofiju bijede g. Proudhona.] Paris i Bruxelles 1847. — Str. 46., 303., 306., 308., 360., 468., 575.
- und ENGELS, Friedrich. „*Manifest der Kommunistischen Partei.*” [Manifest komunističke partije.] London 1848. — Str. 422., 685.
- „*Lohnarbeit und Kapital.*” [Najamni rad i kapital.] U: „*Neue Rheinische Zeitung.*” April 1849., Köln. — Str. 508., 543., 686.
- „*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.*” [Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte.] 2. izd. Hamburg 1869. — Str. LXXVI., 620.
- „*Zur Kritik der Politischen Oekonomie.*” [Prilog kritici političke ekonomije.] Berlin 1859. — Str. XLIX., LV., LVII., LXI., 1., 6., 7., 41., 42., 47., 51., 53., 57.—59., 63., 75., 83., 85., 96., 98., 102., 103., 148., 470., 549.
- *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation (1864.). „Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London.”* [Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja (1864.).] London 1864. — Str. LXXIX., LXXXI.—LXXXIII.
- „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.*” [Kapital. Kritika političke ekonomije.] — Str. LVI., LIX., LX., LXXV., LXXXII., 69., 701.; — 1. knj. — XLIX., LXIX., LXXV.; — 2. knj. LIV., LXIX., LXXI., LXXV., 427., 520.; — 3. knj. — LIV., LIX., LXXV., 169., 349., 494., 520., 637.; — 4. knj. — LIV., 256., 295.
- „*Das Kapital etc.*” Sv. I. 1. izd. Hamburg 1867. — Str. XLIX., LXIII., LXX. — 2. izd. Hambrug 1872. — Str. LV., LXVIII., LXXI., LXXIII., 5., 12., 17., 20., 26., 28., 37., 39., 41., 42., 59., 60., 62., 63., 74., 96., 103., 137., 169., 171., 173., 246., 302., 335., 357., 371., 548., 627., 631. — 3. izd. Hamburg 1883. — Str. LXIX., LXXIII., LXXVIII., LXXIX., 97., 170., 189., 204., 258., 298., 331., 463., 558. — 4. izd. Hamburg 1890. — Str. LXXVIII., LXXIX., 7., 13., 104., 285., 369., 437., 438., 527., 557.
- „Капитал. Критика политической экономий.” Sv. I. Prijevod N-ona (Danijelsova), Petrograd 1872. — Str. LX., 69.
- „*Le Capital. Critique de l'économie politique.*” Sv. I. Preveo J. Roy, Paris 1873. — Str. LXVII., LXVIII., LXIX., LXXII., LXXIII., LXXVIII., 457., 462., 551.
- „*Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production.*” Sv. I. Preveli S. Moore i Ed. Aveling, izdao F. Engels, London 1887. — Str. LXXII., 13.

- (MASSIE, Joseph.) „*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest.*” [Ogled o uzrocima koji određuju prirodnu kamatnu stopu.] London 1750. — Str. 447.
- MAURER, Georg Ludwig v. „*Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt.*” [Uvod u historiju uredenja marke, selišta, sela i grada i javne vlasti.] München 1854. — Str. 37.
- „*Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland.*” [Historija feudnih dobara, seljačkih dobara i zemljišnog poretka u Njemačkoj.] Sv. 4. Erlangen 1863. — Str. 189.
- MAYER, Sigmund. „*Die soziale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitsgebers“.*” [Socijalno pitanje u Beču. Studija jednog „davaoca rada”.] Beč 1871. — Str. LVI.
- MEITZEN, August. „*Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866.*” [Zemlja i poljoprivredni odnosi pruske države prema opsegu teritorija od 1866.] Atlas, Berlin 1873. — Str. 189.
- MERCIER DE LA RIVIÈRE. „*L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques.*” [Prirodni i bitni poredak političkih društava.] U: Collection des principaux économistes. Sv.II.: Fiziokrati. Izd. Daire, Paris 1846. — Str. 71., 72., 90., 106., 109., 116., 119., 147.
- MERIVALE, Herman. „*Lectures on Colonisation and Colonies.*” [Predavanja o kolonizaciji i kolonijama.] Sv. 1.—2. London 1841.—1842. — Str. 564., 690.
- MILL, James. „*Elements of Political Economy.*” [Elementi političke ekonomije.] London 1821. — Str. 112., 142., 299. — Francuski prijevod Parissot-a, Paris 1823. — Str. 497., 500., 502.
- „*Colony.*” [Kolonija.] Članak u: Supplement to the Encyclopaedia Britannica. 1831. — Str. 153.
- MILL, John Stuart. „*System of Logic.*” [Sistem logike.] London 1843. — Str. 519.
- „*Essays on some unsettled Questions of Political Economy.*” [Ogled o nekim neriješenim pitanjima političke ekonomije.] London 1844. — Str. 85., 529.
- „*Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy.*” [Principi političke ekonomije s nekim njihovim primjenama na društvenu filozofiju.] — Str. 315., 440., 540. — London 1848. — Str. 85. London 1868. — Str. 449., 450.
- „*Reports on Bank-Acts. J. St. Mill's Evidence.*” [Izvjestaji o bankovnim zakonima. Iskaz J. St. Milla.] 1857. — Str. 94.
- MIRABEAU, Victor R. de. „*De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand.*” [O pruskoj monarhiji pod Friedrichom Velikim.] Sv. 2.—4. London 1788. — Str. 642., 656., 669., 678.

- MOLINARI, Gustave de. „*Etudes Economiques.*” [Ekonomске studije.] Paris 1846. — Str. 362., 526., 691.
- MOMMSEN, Theodor. „*Römische Geschichte.*” [Rimska historija.] Sv. 1.—3. 2. izd. Berlin 1856./57. — Str. 125., 128.
- MONTEIL, Amans Alexis. „*Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire.*” [Rasprava o pisanim dokumentima raznih vrsta historije.] Novo izdanje. Sv. I. Paris 1836. — Str. 667. •
- MONTESQUIEU, Charles de. „*De l'esprit des Lois.*” [O duhu zakona.] U: Oeuvres. London 1767. — Str. 54., 85., 545., 677.”
- MORTON, John, C. „*Labourer.*” [Radnik.] Članak u: A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific. London 1855. — Str. 484.
— Rasprava o snagama koje se upotrebljavaju u poljoprivredi, predavanje držano u „Society of Arts”. Januar 1861. — Str. 319.
- MORE, Thomas. „*Utopia.*” Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson. [Utopija. Štampano prvo latinski 1516. Na engleski preveo Ralph Robinson.] Izd. Edw. Arbor. London 1869. — Str. 644., 659.
- MÜLLER, Adam Heinrich. „*Die Elemente der Staatskunst.*” [Elementi državne vještine.] Sv. 2. Berlin 1809. — Str. 85.
- MUN, Thomas. „*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure.*” [Englesko blago i vanjska trgovina. Ili bilanca naše vanjske trgovine je pravilo za naše blago.] London 1669. — Str. 446.
- MURPHY, John Nicholas. „*Ireland Industrial, Political, and Social.*” [Irska u industrijskom, političkom i kulturnom pogledu.] 1870. — Str. 631.
- MURRAY, Hugh, WILSON, James etc. „*Historical and descriptive Account of British India etc.*” [Historijski i opisni izvještaj o Britanskoj Indiji i t. d.] Sv. 2. Edinburgh 1832. — Str. 288.
- NEWMAN, Francis William. „*Lectures on Political Economy.*” [Predavanja o političkoj ekonomiji.] London 1851. — Str. 648., 653.
- NEWMAN, Samuel Philips. „*Elements of Political Economy.*” [Elementi političke ekonomije.] Andover i New-York 1835. — Str. 118., 162.
- NEWMARCH, W. Vidi Tooke, Th.
- NEWMHAM, G. B. „*A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws.*” [Pregled iskaza pred odborima oba doma o žitnim zakonima.] London 1815. — Str. 531.
- NIEBUHR, Berthold Georg. „*Römische Geschichte.*” [Rimska historija.] Berlin 1863. — Str. 187.
- (NORTH, Sir Dudley.) „*Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money.*” [Ras-

- prave o trgovini; naročito o kamati, kovanju novca, pogoršanju novca, uvećanju količine novca.] London 1691. — Str. 82., 86., 94., 333.
- OLMSTED, Frederic Law. „*A Journey in the Seaboard Slave States with remarks on their economy.*” [Put u robovske obalne države sa opaskama o njihovoj privredi.] New-York 1856. — Str. 152.
- OPDYKE, George. „*A Treatise on Political Economy.*” [Rasprava o političkoj ekonomiji.] New-York 1851. — Str. 122.
- ORTES, Giammaria. „*Della Economia Nazionale. Libri sei.*” [O nacionalnoj ekonomiji. Šest knjiga.] (1777.) U: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Izd. Custodi. Milano 1804. — Str. 575.
- OTWAY, J. H. „*Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim.*” [Sudska presuda J. H. Otway-a, Belfast, Hilary sud grofovija Antrim.] 1860. — Str. 228.
- OWEN, Robert. „*Observations on the Effects of the Manufacturing System.*” [Napomene o djelovanju industrijskog sistema.] 2. izd. London 1817. — Str. 345.
- PAGNINI, Gio. Francesco. „*Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani.*” [Pokušaj o pravičnoj cijeni stvari, pravoj vrijednosti novca i o trgovini Rimljana.] (1751.) U: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Sv. II. Izdao Custodi, Milano 1803. — Str. 55.
- PARRY, Charles Henry. „*The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country.*” [Pitanje potrebe postojećih žitnih zakona s obzirom na njihov odnos prema industrijskom radniku, zakupništvo, zemljoposjed i zemlju.] London 1816. — Str. 530., 531., 602.
- PETTY, William. „*A Treatise of Taxes and Contributions.*” [Rasprava o porezima i nametima.] London 1667. — Str. 55., 83., 546.
- „*Political Anatomy of Ireland.*” [Politička anatomija Irske.] (1672.) London 1691. — Str. 101., 104., 223., 262.
- „*Quantulumcumque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax.*” [Svašta o novcu, 1682. Lordu markizu Halyfaxu.] London 1695. — Str. 63., 105.
- PINTO, Isaac. „*Traité de la Circulation et du Crédit.*” [Rasprava o prometu i kreditu.] Amsterdam 1771. — Str. 109.
- PLATO. „*De Republica.*” [O republici.] I. U: Platonis opera omnia. Izd. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckelman. 21 svezak. Zürich 1839/41. — Str. 312.

- POSTLETHWAYT, Malachy. „*First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce.*” [Prva uvodna rasprava, ujedno i dodatak općem priručniku zanata i trgovine.] London 1751. — Str. 225.
- „*Britain's Commercial Interest explained and Improved.*” [Trgovinski interesi Britanije objašnjeni i unaprijeđeni.] London 1755. — Str. 225.
- PRICE, Richard. „*Observations on Reversionary Payments.*” [Napomene o plaćanjima za nasljeđivanje službe.] Svezak II., 6. izd. London 1803. — Str. 601., 650.
- QUESNAY, François. „*Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans.*” [Dijalog o trgovini i radu zanatlija.] U: *Collection des principaux économistes. Sv. II. Fiziokrati.* Izd. Daire, Paris 1846. — Str. 70., 269.
- „*Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole.*” [Opća načela privredne politike jedne agrarne države.] (1758.) U: *Collection des principaux économistes. Sv. II. Fiziokrati.* Izd. Daire, Paris 1846. — Str. 70.
- RAFFLES, Thomas Stamford. „*The History of Java.*” [Historija Jave.] Sv. I. London 1817. — Str. 305., 673.
- RAMAZZINI, Bernardino. „*De morbis artificum diatriba.*” [O bolestima zanatlija.] (1713.) Francuski prijevod 1781., opet odštampano u: *Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ième Discours. Auteurs Classiques.* 1841. — Str. 309.
- RAMSAY, George. „*An Essay on the Distribution of Wealth.*” [Ogled o rapodjeli bogatstva.] Edinburgh 1836. — Str. 120., 123., 265., 444., 497., 561.
- RAVENSTONE, Piercy. „*Thoughts on the Funding System and its Effects.*” [Misli o sistemu državnih dugova i njegovim posljedicama.] London 1824. — Str. 369., 444.
- READ, George. „*The History of Baking.*” [Historija pekarstva.] London 1848. — Str. 202.
- REDGRAVE, Alexander. „*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford.*” [Izvještaj o predavanju držanom u Institutu mehanike u Bradfordu.] Decembar 1871. U: „*Journal of the Society of Arts.*” London, 5. januar 1872. — Str. 357.
- REGNAULT, Elias. „*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes.*” [Politička i socijalna historija Dunavskih kneževina.] Paris 1855. — Str. 190.
- REICH, Eduard. „*Ueber die Entartung des Menschen.*” [O degeneraciji čovjeka.] Erlangen 1868. — Str. 309.

- RICARDO, David. „*On the Principles of Political Economy and Taxation.*” [O načelima političke ekonomije i oporezivanja.] 3. izd. London 1821. — Str. 45., 124., 144., 182., 330., 335., 336., 369., 371., 376., 502., 519., 561.
- RICHARDSON, B. W. „*Work and Overwork.*” [Rad i pretjerani rad.] U: „*Social Science Review*”. 18. juli 1863. London. — Str. 206., 207.
- ROBERTS, George. „*The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries.*” [Socijalna historija naroda južnih grofovija Engleske u minulim vijekovima.] London 1856. — Str. 645.
- RODBERTUS-JAGETZOW, Karl. „*Soziale Briefe an v. Kirchmann, Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.*” [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: Pobijanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i obrazloženje nove teorije rente.] Berlin 1851. — Str. 462.
- „*Briefe und sozialpolitische Aufsätze.*” [Pisma i socijalno-političke rasprave.] Izd. Rudolf Meyer. Sv. 1. Berlin 1881. — Str. 463.
- ROGERS, James E. Thorold. „*A History of Agriculture and prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793.*” [Historija poljoprivrede i cijena u Engleskoj od godine poslije Oxfordskog parlamenta (1259) do početka kontinentalnog rata — 1793.] Sv. I. Oxford 1866. — Str. 601., 606., 647.
- ROSCHER, Wilhelm. „*Die Grundlagen der Nationalökonomie.*” [Osnove nacionalne ekonomije.] U: „*System der Volkswirtschaft*”. I svez. 3. izd. Stuttgart i Augsburg 1858. — Str. 56., 117., 161., 170.
- ROSSI, P. „*Cours d'Economie Politique.*” [Kurs političke ekonomije.] Bruxelles 1842. — Str. 130.
- ROUARD DU CARD, François, Pie Marie. „*De la falsification des substances sacramentales.*” [O falsificiranju svetih supstanca.] Paris 1856. — Str. 200.
- ROUSSEAU, Jean Jacques. „*Discours sur l'Economie Politique.*” [Govor o političkoj ekonomiji.] (Novo izd. Ženeva 1760.) — Str. 669.
- RUMFORD, Benjamin Count of (Benjamin Thompson). „*Essays, political, economical and philosophical.*” [Politički, ekonomski i filozofski ogledi.] Sv. 1.—3. London 1796.—1802. — Str. 530.
- SADLER, Michael Thomas. „*Ireland, its Evils and their Remedies.*” [Irska, njena zla i lijek za njih.] 2. izd. London 1829. — Str. 630.
- SAY, Jean Baptiste. „*Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les*

- Richesses.*" [Kurs političke ekonomije, ili jednostavno izlaganje o načinu na koji se bogatstva stvaraju, raspodjeljuju i troše.] 3. izd. Sv. I. i III., Paris 1817. — Str. 112., 121., 161.
- „*Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie Politique; notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce.*" [Pisma g. Malthusu o raznim predmetima političke ekonomije, a naročito o uzrocima opće stagnacije trgovine.] Paris 1820. — Str. 536.
- SCHORLEMMER, Carl. „*The Rise and Progress of Organic Chemistry.*" [Postanak i razvoj organske kemije.] London 1879. — Str. 258.
- SHOUW, Joakim Frederik. „*Die Erde, die Pflanzen und der Mensch.*" [Zemlja, bilje i ljudi.] S danskog preveo H. Zeise. 2. izd. Leipzig 1854. — Str. 448.
- SCHULZ, Wilhelm. „*Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft.*" [Kretanje proizvodnje. Historijsko-statistička rasprava radi zasnivanja nove nauke o državi i društvu.] Zürich i Winterthur 1843. — Str. 315.
- SCROPE, G. P. „*Political Economy.*" [Politička ekonomija.] Izd. A. Potter, New-York 1841. — Str. 526.
- SENIOR, William Nassau. „*Three Lectures on the Rate of Wages.*" [Tri predavanja o stopi najamnine.] London 1830. — Str. 479.
- „*Outlines of Political Economy.*" [Osnove političke ekonomije.] London 1836. — Str. 181.
- „*Principes Fondamentaux de l'Economie Politique.*" [Osnovna načela političke ekonomije.] Preveo Arrivabene. Paris 1836. — Str. 525.
- „*Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture.*" [Pisma o tvorničkom zakonu, ukoliko pogađa industriju pamuka.] London 1837. — Str. 177., 181., 347.
- Predavanje na 7. kongresu „*National Association for the Promotion of Social Science.*" [Nacionalno udruženje za unapređenje socijalne nauke.] U: Reports of Proceedings. London 1863. — Str. 419., 428.
- „*Journals, Conversations, and Essays relating to Ireland.*" [Dnevnički, razgovori i rasprave o Irskoj.] London 1868. — Str. 637., 655.
- SHAKESPEARE. „*Timon of Athens.*" [Timon Atenjanin.] — Str. 92.
- SIEBER, N. I. »Теория ценности и капитала Д. Рикардо«. [Teorija vrijednosti i kapitala D. Ricarda.] Kijev 1871. — Str. LX.
- SISMONDI, I. Ch. L. Simonde de. „*De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce.*" [O trgovinskom bogatstvu ili načela političke ekonomije primijenjena na trgovinsko zakonodavstvo.] Sv. I. ženeva 1803. — Str. 467.

- „*Nouveaux Principes de l'Economie Politique.*” [Nova načela političke ekonomije.] Sv. 1. i 2. Paris 1819. — Str. 113., 131., 496., 507., 511., 515., 577., 683.
- „*Etudes sur l'Economie Politique.*” [Studije o političkoj ekonomiji.] Novo izd. Sv. I. Bruxelles 1836. — Str. 263., 524.
- SKARBEEK, Frédéric. „*Théorie des Richesses sociales.*” [Teorija društvenih bogatstava.] Sv. 1., 2. izd. Paris 1840. — Str. 275., 298.
- SMITH, Adam. „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.*” [Ispitivanje o prirodi i uzrocima bogatstva nacija.]* Str. 12., 84., 299., 301., 308., 498., 524., 548., 550., 572. Izd. Wakefield, London 1835/1839. — Str. 467. — Izd. Buchanan, Edinburgh 1814. — Str. 488., 654.
- SOMERS, Robert. „*Letters from the Highlands, or the Famine of 1847.*” [Pisma sa brda, ili glad od 1847.] — Str. 656.
- SOFOKLO. *Antigona.* — Str. 92.
- (STAFFORD, William). „*A Compendious or brief Examination of Certain ordinary-Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman.*” [Sažeto ili kratko ispitivanje nekih običnih žalbi raznih naših zemljaka ovih naših dana.] London 1581. — Str. 666.
- STEUART, James. „*An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations.*” [Ispitivanje načela političke ekonomije. Ogled o unutrašnjoj politici slobodnih nacija.] Sv. 1. London 1767. — 2. izd. Dublin 1770. — Str. 135., 280., 368.
- STEWART, Dugald. „*Lectures on Political Economy.*” [Predavanja o političkoj ekonomiji.] U: *Collected Works*, sv. VIII. Izd. Hamilton. Edinburgh 1855. — Str. 269., 292., 306., 421.
- STORCH, H. Fr. „*Cours d'Economie Politique; ou. Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations.*” [Kurs političke ekonomije, ili izlaganje načela koja određuju blagostanje nacija.] Sv. 2. i 3. Petrograd 1815. — Str. 131., 307., 520., 576. — Paris 1823. — Str. 298., 306.
- STRANGE, W. *Gesundheit.* 1864. [Zdravlje.] — Str. 209.
- STRYPE, John. „*Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign.*” [Anali o reformaciji i uspostavljanju religije i drugi razni događaji u engleskoj crkvi za vrijeme sretnе vladavine kraljice Elizabete.] 2. izd. 1725. — Str. 659.

* Gdje Marx ne navodi neko određeno izdanje, u tekstu su u uglatim zagradama stranice navedene po Wakefieldovom izdanju.

- THIERS, Adolphe. „*De la Propriété.*” [O vlasništvu.] (Paris 1848.) — Str. 381.
- THOMPSON, William. „*Inquiry Into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth.*” [Ispitivanje o načelima raspodjele bogatstva, koja najviše doprinose ljudskoj sreći; primijenjeno na skoro predloženi sistem dobrovoljne jednakosti bogatstva.] London 1824. — Str. 307.
- THOMPSON, Benjamin. Vidi Rumford.
- THORNTON, William Thomas. „*Over-Population and its Remedy.*” [Prenaseljenost i kako da se pomogne tome.] London 1846. — Str. 129., 220.
- THÜNEN, Johann Heinrich v. „*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.*” [Izolirana država u odnosu na poljoprivredu i nacionalnu ekonomiju.] Rostock 1863. — Str. 550.
- TOOKE, Thomas i NEWMARCH, W. „*A history of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856.*” [Historija cijena i stanja opticaja od 1793. do 1856.] London 1838.—1857. — Str. 245.
- TORRENS, Robert. „*An Essay on the external Corn Trade.*” [Ogled o vanjskoj trgovini žitom.] London 1815. — Str. 129.
 „*An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country.*” [Ogled o proizvodnji bogatstva, u kome su načela političke ekonomije primijenjena na sadašnje okolnosti ove zemlje.] London 1821. — Str. 119., 141.
 „*On Wages and Combination.*” [O nadnicama i udruživanju.] London 1834. — Str. 347.
- (TOWNSEND, Joseph.) „*A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind.*” [Rasprava o sirotinjskim zakonima. Od jednog prijatelja čovječanstva.] London 1786. Novo izd. London 1817. — Str. 576.
- TREMENHEERE, H. S. „*The Grievances complained of by the Journey-men Bakers etc.*” London 1862. Vidi „*Report etc. relative to the grievances etc.*” — Str. 132.
- TUCKETT, J. D. „*A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity.*” [Historija nekadašnjeg i sadašnjeg stanja radnog stanovništva, uključujući napredak poljoprivrede, industrije i trgovine, koja pokazuje krajnosti izobilja i bijede radnih klasa, s praktičnim sredstvima za njihovo zapošljavanje i buduće blagostanje.] London 1846. — Str. 308., 645., 671.

- TUKIDID. „*Historija Peloponeskog rata.*” — Str. 312.
- TURGOT, A. R. J. „*Reflexion sur la Formation et la Distribution des Richesses.*” [Razmišljanja o obrazovanju i raspodjeli bogatstava.] (1766.) U: *Oeuvres*, izd. Daire, sv. I. Paris 1844. — Str. 136., 262., 465.
- URE, Andrew. „*The philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain.*” [Filozofija manufakture: ili izlaganje naučne, moralne i trgovačke ekonomije tvorničkog sistema Velike Britanije.] 2. izd. London 1835. — Str. 297., 313., 323., 346., 359., 363., 372., 375., 483., 487., 490.
- „*Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais.*” [Filozofija manufakture ili industrijska ekonomija fabrikanje pamuka, vune, lana i svile, s opisom raznih strojeva koji se upotrebljavaju u engleskim radionicama.] Paris 1836. — Str. 249.
- URQUHART, David. „*Portfolio. Diplomatic Review. New Series.*” [Portfelj. Diplomatski osvrt. Nova serija.] London 1843. — Str. 655.
- „*Familiar Words as affecting England and the English.*” [Intimne riječi o Engleskoj i Englezima.] London 1855. — Str. 62., 309., 439., 670., 671.
- VANDERLINT, Jacob. „*Money answers all things.*” [Novac može sve.] London 1734. — Str. 84., 91., 104., 225., 262., 279.
- VERRI, Pietro. „*Meditazioni sulla Economia Politica.*” [Razmišljanja o političkoj ekonomiji.] (1773.) U: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.* Sv. 15. Milano 1804. — Str. 9., 53., 93., 277.
- VISSERING, S. „*Handbook van Praktische Staatshuishoudkunde.*” [Priručnik praktične narodne privrede.] Amsterdam 1860. do 1862. — Str. 437.
- (WADE, John.) „*History of the Middle and Working Classes etc.*” [Historija srednjih i radnih klasa i t. d.] 3. izd. London 1833. — Str. 195., 223., 548.
- WAKEFIELD, Edward Gibbon. „*England and America. A comparison of the social and political state of both nations.*” [Engleska i Amerika. Upoređenje društvenog i političkog stanja obiju nacija.] London 1833. — Str. 220., 512., 603., 686.—693.
- *Bilješke uz njegovo izdanje „Bogatstvo nacija” A. Smitha.* Vidi: Smith.
- „*A View of the Art of Colonization.*” [Jedno gledište o vještini kolonizacije.] London 1849. — Str. 274.

- WARD, John. „*History of the Borough of Stoke-upon-Trent.*” [Historija trgovišta Stoke-upon-Trent.] London 1843. — Str. 218.
- WATSON. „*Paper read before the Society of Arts.*” [Predavanje držano u Društvu vještina.] 17. april 1860. — Str. 334.
- WATTS, John. „*Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science.*” [Činjenice i uobraženja političkih ekonomista, pregled načela te nauke.] Manchester 1842. — Str. 481.
- „*Trade-Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies.*” [Sindikati i štrajkovi, mašinerija i kooperativna udruženja.] Manchester 1865. — Str. 481., 483.
- WAYLAND, F. „*The Elements of Political Economy.*” [Elementi političke ekonomije.] Boston 1853. — Str. 121., 162.
- (WEST, Edward.) „*Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford.*” [Ogled o primjeni kapitala na zemljište. Od jednog člana Oxfordskog univerzitetskog college-a.] London 1815. — Str. 474.
- „*Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc.*” [Cijena žita i radničke nadnice, s primjedbama na doktrine dr. Smitha, g. Ricarda i g. Malthusa o tim predmetima.] London 1826. — Str. 474.
- WILKS, Mark. „*Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahomedan Dynasty in 1799.*” [Historijske skice o južnoj Indiji od početka hinduske vlasti u toj državi do gašenja muhamedanske dinastije god. 1799.] London 1817. — Str. 304.
- WILSON, James. Vidi: Murray.
- WRIGHT, Thomas. „*A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms.*” [Kratki apel javnosti o monopolu velikih zakupa.] London 1779. — Str. 649.
- XENOPHON. „*Cyropaedia.*” — Str. 312.
- YOUNG, Arthur. „*Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture.*” [Politička aritmetika, koja sadrži osvrt na sadašnje stanje Velike Britanije, i načela politike unapređenja poljoprivrede.] London 1744. — Str. 83., 182.
- „*A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that Kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779.*” [Put kroz Irsku, sa općim razmatranjima o tom kraljevstvu, izveden 1776., 1777. i 1778. i završen 1779.] 2. izd. London 1780. — Str. 608.

II. ANONIMNA DJELA

- „*The Advantages of the East-India-Trade to England.*” [Prednosti istočno-indijske trgovine za Englesku.] (St. Addington.) London 1720. — Str. 268., 287., 291., 292., 295., 311., 366., 445.
- „*The Case of our English Wool.*” [Položaj naše engleske vune.] London 1685. — Str. 202.
- „*The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.*” [Karakter i moral kralja Williama, Sunderlanda i t. d. kakav se pokazuje u originalnim pismima vojvodi od Shrewsbury-a od Somersa, Halifaxa, Oxforda, sekretara Vernona i t. d.] U: Sloane Manuscript Collection Britanskog muzeja br. 4224. — Str. 648.
- „*On Combination of Trades.*” [O udruživanju zanata.] (H. I. Collins.) Novo izd. London 1834. — Str. 488.
- „*A Compendious or brief Examination etc.*” Vidi Stafford, William.
- „*Considerations concerning Taking of the Bounty on Corn exported.*” [Razmatranja o ukidanju premija na izvoz žita.] London 1753. — Str. 268.
- „*Considerations on Taxes as they are supposed to affect the price of labour.*” [Razmatranja o porezima, kako utječu na cijenu rada.] London 1765. — Str. 224.
- „*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value etc.*” Vidi: Bailey.
- „*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England.*” [Teorija prometnog sredstva, ispitana u pismu škotskom narodu. Od jednog bankara u Engleskoj.] Edinburgh 1845. — Str. 99.
- „*A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain.*” [Obrana zemljoposjednika i zakupaca Velike Britanije.] London 1814. — Str. 486.
- „*A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies.*” [Rasprava o trgovini, osobito o istočno-indijskoj.] London 1689. — Str. 54.
- „*A Discourse on the General Notions on Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant.*” [Rasprava o općem shvaćanju novca, trgovine i mjeničnog kursa u njihovom uzajamnom odnosu. Od jednog trgovca.] London 1695. — Str. 54.
- „*A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry.*” [Rasprava o potrebi poticanja mehaničke industrije.] London 1689. — Str. 224.

- „*The East India Trade a most Profitable Trade.*” [Istočno-indijska trgovina vrlo unosna trgovina.] (Thomas Papillon.) London 1677. — Str. 54.
- „*Essay on the Application of Capital to Land.*” Vidi: West, Edward.
- „*An Essay on Credit and the Bankrupt Act.*” [Ogled o kreditu i o zakonu o stečaju.] London 1707. — Str. 95.
- „*An Essay on the Political Economy of Nations.*” [Ogled o političkoj ekonomiji nacija.] London 1821. — Str. 155., 256.
- „*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress.*” [Ogledi o političkoj ekonomiji, u kojima su osvijetljeni glavni uzroci sadašnje nacionalne bijede.] London 1830. — Str. 460.
- „*An Essay upon Public Credit.*” [Ogled o javnom kreditu.] 3. izd. London 1710. — Str. 100.
- „*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.*” [Ogled o zanatu i trgovini sa razmatranjima o porezu i t. d.] (J. Cunningham) London 1770. — Str. 184., 185., 224., 226., 227., 314., 475., 529., 544., 566., 659.
- „*The Essential Principles of the Wealth of Nations.*” [Bitna načela o bogatstvu nacija.] (John Gray.) London 1797. — Str. 119.
- „*The Factory Question etc.*” Vidi: Greg, R. H.
- „*History of the Middle and Working classes etc.*” Vidi: Wade, John.
- „*The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures.*” [Industrija naroda. Dio II. Pogled na sadašnje stanje vještina, strojeva i manufaktura.] London 1855. — Str. 291., 328.
- „*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of farms etc. By a Farmer.*” [Ispitivanje o vezi između sadašnjih cijena namirnica i opsega zakupa i t. d. Od jednog zakupnika.] (J. Arbuthnot.) London 1773. — Str. 257., 274., 276., 647., 651.
- „*Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by. Mr. Malthus.*” [Ispitivanje o načelima koja se tiču prirode potražnje i potrebe potrošnje, kako ih je nedavno zastupao g. Malthus.] London 1821. — Str. 120., 131., 379., 525., 537.
- „*Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind.*” [Bolesti svojstvene različitim staležima, godinama starosti i rodovima.] 6 svezaka. Ulm 1860. — Str. 309.
- „*Labour defended against the Claims of Capital.*” Vidi: Hodgskin, H.
- „*A Letter to Adam Smith etc.*” Vidi: Horne, George.

- „*A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions. — By a Suffolk gentleman.*” [Pismo siru T. C. Bunbury-u, Bart. O sirotinjskom porezu i visokoj cijeni namirnica. — Od jednog gentlemana iz Suffolka.] Ipswich 1795. — Str. 647.
- „*The natural and artificial Rights of Property contrasted.*” Vidi: Hodgskin, Th.
- „*Observations on some verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply.*” [Razmatranja o nekim prepirkama u političkoj ekonomiji, osobito u pogledu vrijednosti i potražnje i ponude.] London 1821. — Str. 47., 159., 467., 528.
- „*Our old Nobility. By Noblesse Oblige.*” [Naše staro plemstvo. Napisao Noblesse Oblige.] (N. Howart Evans.) London 1879. — Str. 648.
- „*Outlines of Political Economy etc.*” [Osnove političke ekonomije i t. d.] London 1832. — Str. 154., 267., 455.
- „*The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc.*” [Opasnosti za narode. Apel na zakonodavstvo i t. d.] (K. B. Seeley.) 2. izd. London 1843. — Str. 652.
- „*A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present, high price of butchers meat.*” Političko ispitivanje posljedica ograđivanja prostranih zemljišta i uzrok sadašnje visoke cijene klanog mesa.] London 1785. — Str. 649.
- „*Price of Corn and Wages of Labour etc.*” Vidi: West, Edward.
- „*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation.*” [Nagradni ogled o uporednim zaslugama konkurencije i udruživanja.] London 1834. — Str. 268., 370.
- „*Public Economy concentrated, or a connected view of currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles.*” [Sažeta javna ekonomija, ili suglasan pregled novčanog opticaja, poljoprivrede i industrija. Od jednog istraživača osnovnih načela.] Carlisle 1833. — Str. 338.
- „*Reasons for a limited Exportation of Wool.*” [Razlozi za ograničen izvoz vune.] London 1677. — Str. 500.
- „*Reasons for the late increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of labour and provisions etc.*” [Razlozi za skorašnje uvećanje broja sirotinje: ili uporedni pregled cijena rada i životnih namirnica i t. d.] London 1777. — Str. 500., 601.
- „*Remarks on the Commercial Policy of Great Britain.*” [Napomene o trgovinskoj politici Velike Britanije.] London 1815. — Str. 486.
- „*Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister.*” [Sofizmi slobodne trgovine i popularna politička ekonomija, proučeni od jednog advokata.] (I. B. Byles.) 5. izd. London 1821. — Str. 222., 661.

- „*The Source and Remedy of the National Difficulties. — A Letter to Lord John Russel.*” [Izvor i lijek nacionalnih teškoća. — Pismo lordu Johnu Russelu.] London 1821. — Str. 517.
- „*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844.*” [Teorija mjeničnih kurseva. Bankovni zakon od 1844.] London 1864. — Str. 98., 581.
- „*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*” [Neke misli o novčanoj kamati uopće, a osobito o kamati državnih dugova.] London, oko 1739./40. — Str. 5., 13.
- „Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса.” — Vidi: K-N, I.
- „*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. — By a Person in Business.*” [Dva pisma o trgovini brašnom i o skupoći žita. — Od jednog poslovnog čovjeka.] London 1767. — Str. 649.

III. ČASOPISI I NOVINE

- BAYERISCHE ZEITUNG.* 9. maj 1862. — Str. 191.
- BENGAL HURKARU.* Bi-Monthly Overland Summary of News. 22. juli 1861. — Str. 276.
- BURY GUARDIAN.* 12. maj 1860. — Str. 218.
- CONCORDIA*, časopis za radnička pitanja. 7. mart 1872. — Str. LXXIX.
4. juli 1872. — Str. LXXX. 11. juli 1872. — Str. LXXXI.
- DAILY TELEGRAPH.* 17. januar 1860. — Str. 195.
- DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT.* Leipzig, 1868. Vidi Dietzgen.
- DEUTSCH-FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER.* Izdavači Arnold Ruge i Karl Marx. 1. i 2. svezak. Paris 1844. — Str. 40., 110.
- ECONOMIST.* London, 29. mart 1845. — Str. 604.
— 15. april 1848. — Str. 182.
— 19. juli 1859. — Str. 517.
— 21. januar 1860. — Str. 567.
— 2. juni 1866. — Str. 657.
- THE ENGINEERING.* 12. juni 1874. — Str. 552.
- EVENING STANDARD.* London, 1. novembar 1886. — Str. LXXV.
- GLASGOW DAILYMAIL.* 25. april 1849. — Str. 260.
- HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES.* [Hansardovi izvještaji o parlamentarnim debatama.] „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, Feb. 13th, 1843.” London 1843. — Str. 580.
— „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, April 16th, 1863.” London 1863. — Str. LXXIX.—LXXXIV.

- „Speech of Mr. Ferrand, April 27th, 1863.” London 1863. — Str. 357., 504.
- „Speech of Mr. Gladstone, April 7th, 1864.” London 1864. — Str. LXXXIV., 581.
- JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS.* London, 5. januar 1872. — Str. 357.
- MACMILLAN'S MAGAZINE.* August 1863. — Str. 206.
- MORNING ADVERTISER.* London, 17 april 1863. — Str. LXXXI.
- MORNING CHRONICLE.* — Str. 603.
- MORNING STAR.* London, 1861.—1865. — Str. 471.
- 17. april 1863. — Str. LXXXI., 581.
- 23. juni 1863. — Str. 206.
- 7. januar 1867. — Str. 597.
- NEUE RHEINISCHE ZEITUNG.* Organ der Demokratie. Köln, 7. april 1849. — Str. 686.
- NEUE RHEINISCHE ZEITUNG.* Politisch-ökonomische Revue. Hamburg, april 1850. — Str. 241.
- NEW YORK DAILY TRIBUNE.* 9. februar 1853. — Str. 654.
- THE OBSERVER.* London, 24. april 1864. — Str. 98.
- PALL MALL GAZETTE.* — Str. 583.
- СЪВЕЩЕВАНІЯ БЪДЪЩЕСТИ.* 20. april 1872. — Str. LIX.
- PHILOSOPHIE POSITIVE.* Paris, nov./dec. 1863. — Str. LX.
- REVOLUTIONS DE PARIS.* Paris, 1791. Br. 101. — Str. 664.
- REVUE POSITIVISTE.* Vidi: Philosophie positive.
- REYNOLDS NEWSPAPER.* Januar 1866. — Str. 204.
- 4. februar 1866. — Str. 205.
- 20. januar 1867. — Str. 596.
- SATURDAY REVIEW.* — Str. LIX.
- SOCIAL SCIENCE REVIEW.* 18. juli 1863. — Str. 207.
- SPECTATOR.* 3. juni 1866. — Str. 279.
- STANDARD.* — Str. 206.
- 26. oktobar 1861. — Str. 488.
- 5. april 1867. — Str. 599.
- TIMES.* London, 14. februar 1843. — Str. 580.
- 5. novembar 1861. — Str. 220.
- 26. novembar 1862. — Str. 161., 346.
- 24. mart 1863. — Str. 245., 503., 506.
- 17. april 1863. — Str. LXXX.—LXXXIII.
- 2. juli 1863. — Str. 206.
- 25. februar 1864. — Str. 409.
- (kraj) 1866. — Str. 529., 635.
- (početak) 1867. — Str. 529., 635.
- 26. januar 1867. — Str. 436.

- 3. septembar 1873. — Str. 530.
- 29. novembar 1883. — Str. LXXXII.
- Str. 583., 656.

TO-DAY. Mart 1884. — Str. LXXXIII.

VOLKSSTAAT. Leipzig. — Str. LIX., LXXX., LXXXI.

BECTHIK EBPOHII. Maj 1872. — Str. LX.

WORKMAN'S ADVOCATE. 13. januar 1866. — Str. 203.

WESTMINSTER REVIEW. — Str. 28.

IV. PARLAMENTARNI IZVJEŠTAJI, PUBLIKACIJE VLASTI I DRUŠTAVA

- „*Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland.*” [Poljoprivredni radnici (Irska). Izvještaj o prosječnoj stopi nedjeljne zarade poljoprivrednih radnika u Irskoj.] 1862. — Str. 631.
- „*Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts.*” [Poljoprivredne statistike, Irska, Opći pregled.] Dublin 1860. i d. — Str. 627.
- „*Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866.*” [Poljoprivredne statistike, Irska. Tabele o procijenjenom prosječnom prinosu žetve god. 1866.] Dublin 1867. — Str. 627.
- „*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw.*” [Radovi carske ruske ambasade u Pekingu o Kini, njenom narodu, njenoj religiji, ustanovama, društvenim odnosima i t. d.] Njemački prijevod s originala objavljenog u Petrogradu 1852.—57. Sv. I. Berlin 1858. — Str. 88.
- „*Beschlüsse der Arbeiter zu Dunkirk, Staat New York, 1866.*” [Zaključci radnika u Dunkirku, država New York, 1866.] — Str. 250.
- „*Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report.*” [Popis stanovništva Engleske i Walesa za g. 1861. Sv. 3.: Opći izvještaj.] London 1863. — Str. 382., 398., 560., 571., 579., 580., 605., 610.
- „*Children's Employment Commission. Report 1—6 of the Commissioners on the employment of children and young persons in trades and manufactures not already regulated by law.*” [Komisija za ispitivanje dječjeg rada. Izvještaj komisije o zaposlenju djece i mladih osoba u zanatima i industrijama, koji još nisu regulirani zakonima.] — Str. 133., 192., 196., 247., 338., 365., 383., 413., 415., 416., 419., 425., 426., 427., 704.

- *1st Report*. London 1863. — Str. 196., 197., 199., 221., 406., 477., 484., 704.
- *2nd Report*. London 1864. — Str. 399., 403.—406., 408.—411., 413., 425., 477., 483.
- *3rd Report*. London. 1864. — Str. 133., 208., 339., 402., 403., 414., 426., 478., 479., 483.
- *4th Report*. London 1865. — Str. 208.—212., 214.—216., 296., 344., 374., 397., 414., 415.
- *5th Report*. London 1866. — Str. 210., 339., 371., 391., 400., 402., 416., 417., 419., 420., 421., 425.—427., 477.
- *6th Report*. London 1867. — Str. 613., 621., 623., 624.
- „*Committee of 1855 on the Adulterations of Bread.*” [Odbor od 1855. za ispitivanje falsificiranja hljeba.] — Str. 132.
- „*Compte Rendu des Internationalen Statistischen Kongresses zu Paris, 1864.*” [Izvještaj sa Međunarodnog statističkog kongresa u Parizu, 1864.] — Str. 249.
- „*Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades-Unions.*” [Dopisivanje sa ambasadama Njenog veličanstva u inozemstvu o pitanjima industrije i sindikata.] 1867. — Str. LXVII.
- „*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence.*” [Komisija za ispitivanje tvornica. Prvi izvještaj centralnog odbora komisionara Njegovog veličanstva o zaposlenju djece u tvornicama. Sa zapisnikom iska-za.] London 1833. — Str. 178., 235., 236.
- „*Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859.*” [Zakoni o uređenju tvornica. Štampano po nalogu Donjeg doma 9. augusta 1859.] — Str. 192., 244.
- „*First and second Report from the Lords Committee, into the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto.*” [Prvi i drugi izvještaj odbora Gornjeg doma o stanju porasta, trgovine i potrošnje žita i svi zakoni koji se na to odnose.] 1814./15. — Str. 486.
- „*General Statutes of Massachusetts.*” — Str. 222.
- „*House of Lords Committee.*” [Odbor Gornjeg doma.] 1848. — Str. 88.
- „*Jahresbericht der Handelskammer zu Essen.*” [Godišnji izvještaj trgovinske komore u Essenu.] 1863. — Str. 333.
- Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit!* Bruxelles 1860. — Str. 600.
- „*The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee.*” [Obrambeni fond prelačkih poslodavaca i tvorničara.] Manchester 1854. — Str. 363.

- „*Miscellaneous Statistics of the United Kingdom.*” [Mješovite statistike Ujedinjene kraljevine.] Dio VI. London 1866. — Str. 581.
- „*Parliamentary Return.*” [Parlamentarni izvještaj.] 1839., 1850., 1856., 1862. — Str. 355.
- „*Public Health, Report of the Medical officer of the Privy Council.*” [Narodno zdravlje, izvještaj medicinskog službenika Tajnog savjeta.] — Str. 309., 338., 340., 587., 624.
- *3rd Report, 1860.*” London 1861. — Str. 197.
- *4th Report, 1861.*” London 1863. — Str. 402.
- *6th Report, 1863.*” London 1864. — Str. 133., 220., 340., 341., 402., 403., 478., 584.—586., 608.
- *7th Report, 1864.*” London 1865. — Str. 507., 592.—596., 606., 609., 612.—614., 620., 645.
- *8th Report, 1865.*” London 1866. — Str. 400., 587.—592.
- „*Report from the Select Committee on Petitions respecting to the Corn laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts.*” [Izvještaj užeg odbora za peticije o žitnim zakonima ove Kraljevine; zajedno sa zapisnicima iskaza i dodatkom izvještaja.] 1813./14. — Str. 486.
- „*First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food, etc.*” [Prvi i drugi izvještaj užeg odbora o falsificiranju hrane, i t. d.] 1855. — Str. 200.
- „*Report from the Select Committee on the Bankacts.*” [Izvještaj užeg odbora o bankovnim zakonima.] Juli 1858. — Str. 99.
- „*Report from the Select Committee on Mines.*” [Izvještaj užeg odbora o rudnicima.] 1866. — Str. 192., 430.
- „*Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude.*” [Izvještaj članova komisije... o deportaciji i robiji.] London 1863. — Str. 606., 607.
- „*Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.*” [Izvještaj odbora o pekarskom zanatu u Irskoj za 1861.] — Str. 203.
- „*Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journey-men Bakers; with Appendix of Evidence.*” [Izvještaj i t. d. o žalbama pekarskih pomoćnika; s dodatkom iskaza.] London 1862. — Str. 132., 200.—202., 480.
- „*Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields.*” [Izvještaj zdravstvenog službenika bolnice St. Martin's in the Fields.] 1865. — Str. 588.
- „*Report of the Registrar General of birth, deaths and marriages in England for October 1861.*” [Izvještaj vrhovnog matičara o rađanju, smrti i brakovima u Engleskoj, za oktobar 1861.] — Str. 221.
- „*Report of the Social Science Congress at Edinburgh.*” [Izvještaj o kongresu društvenih nauka u Edinburghu.] 1863. — Str. 336.

- „*Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue.*”
[Četvrti izvještaj komisionara o unutrašnjem dohotku Njenog veličanstva.] London 1860. — Str. 579.
- „*Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue.*”
[Deseti izvještaj komisionara o unutrašnjem dohotku Njenog veličanstva.] London 1866. — Str. 578., 628.
- „*Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside.*” [Izvještaji sekretara ambasada i poslanstava Njenog veličanstva o industriji, trgovini i t. d. zemalja u kojima služe.] Br. 6. 1863. — Str. 290.
- „*Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin.*” [Izvještaj sirotinjskih inspektora o nadnicama poljoprivrednih radnika u Dublinu.] 1870. — Str. 631.—634.
- „*Reports of the Inspectors of Factories etc.*” [Izvještaj tvorničkih inspektora.] — Str. 133.
- *for the half year ending 31st December 1841.*” London 1842. -- Str. 228.
- *for 1844 and the quarter ending 30th April 1845.*” London 1845. -- Str. 232.
- *for the half year ending 30th April 1848.*” London 1848. — Str. 236., 238., 477.
- *for 31st October 1848.*” London 1849. --- Str. 181., 231., 234.—236., 241., 247., 250., 479.
- *for 1st December 1848.*” London 1849. --- Str. 240., 458.
- *for 30th April 1849.*” London 1849. - Str. 238., 241., 260.
- *for 31st October 1849.*” London 1850. - Str. 231., 240.
- *for 30th April 1850.*” London 1850. --- Str. 241., 251.
- *for 31st October 1850.*” -- London 1851. --- Str. 237.
- *for 30th April 1852.*” London 1852. --- Str. 242.
- *for 30th April 1853.*” London 1853. -- Str. 244.
- *for 31st October 1853.*” London 1854. — Str. 133., 219.
- *for 30th April 1855.*” London 1855. -- Str. 180.
- *for 31st October 1855.*” London 1856. — Str. 219., 342., 366., 457.
- *for 31st October 1856.*” London 1856. --- Str. 192., 194., 227., 323., 343., 356., 371., 387.
- *for 30th June 1857.*” London 1857. --- Str. 342.
- *for 31st October 1857.*” London 1857./58. --- Str. 244., 343., 344.
- *for 30th April 1858.*” London 1858. - Str. 192., 484., 487.
- *for 31st October 1858.*” London 1859. - Str. 336., 338., 343., 356., 371.
- *for 30th April 1859.*” London 1859. - - Str. 481.
- *for 31st October 1859.*” London 1860. Str. 232., 251.

- *for 30th April 1860.* London 1860. — Str. 194., 219., 229., 244., 356., 478.
- *for 31st October 1860.* London 1861. — Str. 193., 481.
- *for 30th April 1861.* London 1861. — Str. 193.
- *for 31st October 1861.* London 1862. — Str. 243., 249.
- *for 31st October 1862.* London 1863. — Str. 193., 244.—246., 249., 341., 347., 355., 357., 359., 386., 392., 415.
- *for 30th April 1863.* London 1863. — Str. 246., 251., 365., 397., 477.
- *for 31st October 1863.* London 1864. — Str. 366., 372., 395., 419., 478., 566.
- *for 30th April 1864.* London 1864. — Str. 396.
- *for 31st October (December) 1864.* London 1865. — Str. 247., 251.
- *for 31st October 1865.* London 1866. — Str. 352., 361., 386., 394.—396., 398., 411.—413., 418., 419., 425., 426.
- *for 30th April 1866.* London 1866. — Str. 321.
- *for 31st October (December) 1866.* London 1867. — Str. 361., 366., 492., 571., 635.
- „*Revised Statutes of the State of Rhode Island.*” [Revidirani zakoni države Rhode Island.] 1857. — Str. 222.
- „*Royal Commission 1864.*” [Izvjestaj o metalnim rudnicima.] — Str. 593.
- „*Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866.*” [Kraljevska komisija za željeznice. Zapisnici o iskazima pred komisionarima od marta 1865. do maja 1866.] London 1867. — Str. 371., 490.
- „*State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.*” [Država New Jersey. Jedan zakon za ograničenje radnog vremena i t. d.] 1855. — Str. 222.
- „*Statistical Abstract for the United Kingdom.*” [Statistički izvodi o Ujedinjenoj Kraljevini.] Br. 8. Od 1846. do 1860. London 1861. — Str. 358., Br. 13. Od 1857. do 1865. London 1866. — Str. 358.

REGISTAR IMENA

A

- Abel, Karl*, novinar, berlinski dopisnik „Daily Telegrapha”, pristaša K. Vogta. — Str. 88.
- Addington, Stephen* (Edington, Stefen) (1729.—1796.), engleski teolog, konzervativni ministar, pisao niz udžbenika. — Str. 650.
- Aikin, John* (Ejkin, Džon) (1747.—1822.), engleski liječnik i radikalni pisac. — Str. 523., 524., 672., 681.
- Anaharzis* (oko 6. stoljeća prije našeg vremena), skitski filozof. — Str. 63.
- Anderson, Adam* (Enderson) (1692.—1765.), školski ekonomist, pisac za njegovo doba čuvenog djela o trgovini. — Str. 667.
- Anderson, James* (Enderson, Džems) (1739.—1808.), engleski ekonomist, Ricardov preteča u teoriji rente. — Str. 440., 490., 547., 650., 653., 667.
- Anna* (1665.—1714.), kraljica Engleske od 1701.—1714. — Str. 121., 660.
- Antipatros*, grčki pjesnik (druga polovica 2. vijeka prije n. vr.), pisac duhovitih epigrama. — Str. 349.
- Apijan* iz Aleksandrije (u 2. vijeku prije n. vr.), rimski historičar. — Str. 651.
- Arhiloh* (oko 650. prije n. vr.), grčki pjesnik. — Str. 311.
- Arhimed* (287.—212. prije n. vr.), grčki matematičar. — Str. 253.
- Aristotel* (384.—322. prije n. vr.), „najuniverzalnija glava među starim grčkim filozofima”, koji je „već ispitivao bitne oblike dijalektičkog mišljenja” (Engels). — Str. 25., 46., 49., 111., 122., 274., 349.
- Arkwright, Sir Richard* (Arkrajt, ser Ričard) (1732.—1792.), engleski poduzetnik, kome se pripisuju mnogi pronalasci strojeva za pređenje. — Str. 314., 320., 325., 363., 367., 424.
- Arledge, J. T.* (Arledž, Dž. T.) (1899.), liječnik bolnice North Staffordshire u Londonu. — Str. 197.
- Ashley, A. C. Earl of Shaftesbury* (Ešli, A. K. grof od šazberija) (1801.—1855.), engleski državnik, torryevac, jedan od vođa aristokratske filantropske kampanje za zakon o desetosatnom radnom vremenu. — Str. 344., 353., 354., 603., 604.

Ashworth, Henry (Ešvort, Henri) (1794.—1880.), tvorničar pamuka, pristaša Cobdena, učesnik u osnivanju Anti-Cornlaw-League. — Str. 344., 353., 354.

Ateneus iz Naukratisa (početak 3. v.), grčki retoričar (učitelj govorničtva). — Str. 63., 92.

Augier, Marie (Ožije, Mari), francuski žurnalist. — Str. 682.

Aveling, Eduard (Ejveling, Eduard) (1851.—1898.), engleski socijalist, liječnik. Bračni drug Marxove mlađe kćeri Eleanore. Darwinist i ateist, približio se pod Engelsovim utjecajem marksizmu, učestvovao u djelatnosti Social Democratic Federation i Socialist League. Suradivao na engleskom prijevodu prve knjige „Kapitala”. — Str. LXXII.

B

Babbage, Charles (Bebidž, Čarls) (1792.—1871.), engleski matematičar i mehaničar, konstruirao prvi pisači stroj za računanje; pisac jedne knjige o strojevima, u kojoj on „krupnu industriju shvaća ustvari samo sa stanovišta manufakturnog perioda” (Marx). — Str. 293., 296., 297., 319., 333., 346.

Bacon, Francis (Bekon, Fransis) (1561.—1626.), engleski filozof i državnik. „Stvarni preteča engleskog materijalizma.” „U Baconu, kao u svom prvom tvorcu, sadrži materijalizam još na naivan način klice svestranog razvitka.” Njegovo „aforističko učenje kipti međutim još samim teološkim nedosljednostima” (Marx). Prekida sa skolastikom i osniva induktivnu logiku. — Str. 332., 333., 643., 644.

Bailey, Samuel (Bejli, Semjuel) (1791.—1870.), engleski filozof i ekonomist, polemizira protiv Ricarda. Marx ga naziva „glupavim, površnim, mudrijaškim kritičarem”. — Str. 15., 22., 28., 47., 48., 61., 539.

Baines, Edward (Bejnz, Edvard) (1800.—1890.), engleski publicist i ekonomist, pristaša slobodne trgovine. — Str. 331., 333.

Baker, Robert (Bejker, Robert), tvornički inspektor, isprva liječnik. — Str. 249., 341., 365., 386., 635.

Bakunjin, Mihajlo (1814.—1876.), ruski revolucionar, mladohegelijanac, anarhist. „Njegov program bio je lijevo i desno površno napabirčena mješavina — jednakost klasa (!), ukidanje prava naslijeđa kao polazna točka socijalnog pokreta (saintsimonistička glupost), ateizam, nametnut članovima kao dogma, a kao glavna dogma (proudhonistička) apstinencija od političkog pokreta” (Marx). Generalno vijeće Internacionalnog radničkog udruženja borilo se pod

- Marxovim vodstvom protiv Bakunjinina i na kongresu u Haagu 1872. isključilo je bakunjiniste iz Internacionalne, koji su igrali kontrarevolucionarnu ulogu. — Str. XII.
- Ballard, Edward* (Belerd, Edvard) (1818.—1897), liječnik i fiziolog. — Str. 406.
- Balzac, Honoré de* (Balzak, Onore de) (1799.—1850.), francuski romanopisac, realist. „Njegovo veliko djelo je jedinstvena elegija na nepopozivo propadanje dobrog društva, njegove simpatije su na strani klase koja je osuđena na propast. Ali pri svemu tome njegova satira nije nikada bila smjelija, niti je njegova ironija imala više gorčine, nego kad je prikazivao djelovanje osoba s kojima je najviše simpatizirao — aristokraciju” (Engels). — Str. 518.
- Barbon, Nicolas* (1640.—1698.), engleski ekonomist, protivnik merkantilizma, pobornik slobodne trgovine. — Str. 1.—4., 84., 89., 103., 104., 546.
- Barton, John* (pisao krajem 18. vijeka), engleski ekonomist. — Str. 560., 602.
- Basedow, Johann Bernhard* (1723.—1790.), njemački buržoaski prosvjetni reformator. — Str. 424.
- Bastiat, Frédéric* (Bastija, Frederik) (1801.—1850.), francuski vulgarni ekonomist, pristaša slobodne trgovine. — Str. LIX., 26., 46., 148., 350., 493., 715.
- Baur, Bruno* (1809.—1882.), vođa berlinskih mladohegelijanaca, prijatelj Karla Marxa iz doba njegovih studija. U svojoj kritici Hegela nije se oslobodio idealizma koji se kod njega pretvorio u subjektivni idealizam. Marx i Engels su kritizirali njegova shvaćanja u „Sve-toj porodici” i u „Njemačkoj ideologiji”. — Str. IX.
- Beccaria, Cesare Bonesana de* (Bekarija, Čezare Bonezana de) (1738.—1794.), talijanski matematičar i ekonomist, čuven zbog djela „Zločin i kazna”, napisanog protiv smrtne kazne. — Str. 311.
- Beecher-Stowe, Harriet* (Bičer-Stau, Herijet) (1812.—1896.), američka književnica, pisac čuvenog romana protiv ropstva „Čiča Tomina koliba”, objavljenog 1852. — Str. 654.
- Bell, Sir Charles* (Bel, ser Čarls) (1774.—1842.), škotski anatom. — Str. 230.
- Bellers, John* (1654.—1725.), engleski socijalist i ekonomist. Njegova je parola bila: „Tko ne radi ne treba ni jesti”. Zahtijevao je između ostalog i spajanje nastave i rada u školi i socijalno osiguranje za radnike. — Str. 91., 98., 104., 274., 295., 366., 416., 424., 543.

- Bennett, A.*, krupni zakupnik, mirovni sudac, upravnik sirotinjskog doma i regulator nadnica. — Str. 531.
- Bentham, Jeremy* (Bentham, Džeremaj) (1748.—1832.), engleski pravni pisac, osnivač utilitarističke filozofije. „Genij buržoaske gluposti” (Marx). — Str. 133., 538., 539., 541.
- Berkeley, George* (Berkli, Džordž) (1685.—1753.), irski biskup, filozof, reakcionar. Osnivač jednog subjektivnog idealizma, koji smatra da je svijet zavisen od subjekta, i sve svodi na Ja. On poriče „apsolutnu egzistenciju čutilno primjetnih objekata za sebe ili izvan duha”. — Str. 283., 300.
- Bidaut, J. N.* (Bido, Ž. N.). — Str. 269.
- Biese, Franz* (Bize, Franc) (1803.—1895.), njemački filozofski pisac, idealist. — Str. 349.
- Bismarck, Otto von* (1815.—1898.), pruski predsjednik vlade i prvi rajhs-kancelar Njemačke carevine. Junker s Istočne Elbe. Zbog slabosti revolucionarnog pokreta mogao je provesti ujedinjenje Njemačke „odozgo”. Pokušao 60-tih godina iskoristiti radnički pokret u Njemačkoj. za svoje reakcionarne ciljeve (pregovori sa Lassalle-om). Otac zakona protiv socijalista (1878.). Njegovom pomoću srušena je Pariska komuna. — Str. X., LX.
- Blakey, Robert* (Bleki) (1795.—1878.), engleski liberalni pisac i filozof. — Str. 646.
- Blanqui, Jerome Adolphe* (Blanki, Žerom Adolf) (1798.—1854.), francuski ekonomist, brat revolucionara Augusta Blanqui-a, proučavao je položaj radnika u nizu zemalja, po ekonomskim nazorima pripada Say-u. — Str. 227., 285.
- Block, Maurice* (Blok, Moris) (1816.—1901.), francuski ekonomist i statističar, napisao prikaz o „Kapitalu” u „Revue des deux Mondes”. — Str. LX.
- Boileau, Etienne* (Boalo, Etjen) (oko 1200.—1269.), vrhovni sudac u Parizu. Pisac čuvene knjige „Livre des Métiers”, zbirke zakonskih propisa i policijskih naredaba njegovog doba. — Str. 422.
- Boileau-Despréaux, Nicolas* (Boalo-Depreo, Nikola) (1636.—1711.), francuski pjesnik i satiričar u doba Louisa XIV. Pisac stihova pripisanih Molière-u na strani 581.
- Boisguillebert, Pierre, Le Pésant Sieur de* (Boagijber, Pjer Le Pezan, sjer de) (1646.—1714.), francuski ekonomist, preteča fiziokrata. S njime počinje klasična ekonomija u Francuskoj. — Str. 90., 100.
- Bolingbroke, Henry, St. John* (Bolingbrok, Henri, Sent Džon) (1678.—1751.), engleski državnik i pisac. Pristaša torryevaca. — Str. 677.

- Boulton, Matthew* (Bolton, Metju) (1728.—1809.), engleski tvorničar i inženjer. — Str. 321., 331.
- Boxhorn, Marcus Suerius* (1602.—1653.), humanistički učenjak i pjesnik. — Str. 367.
- Bray, John Francis* (Brej, Džon Fransis) (1809.—1895.), engleski utopiistički socijalist, chartist. — Str. 34.
- Brentano, Lujo* (1844.—1931.), njemački ekonomist i vodeći katedarski socijalist. Protivnik marksizma. Zahtijevao buržoaske reforme protiv marksističkog pokreta. Naročito se zauzimao za sindikalni pokret po uzoru na engleske Trades Unions-e. — Str. LXXXII.—LXXXIV.
- Bright, John* (Brajt, Džon) (1811.—1889.), engleski tvorničar, političar, vođa Lige protiv carina na žito. — Str. LVIII., 206., 233., 488., 579., 606., 671.
- Brindley, James* (Brindli, Džems) (1716.—1772.), čuveni engleski hidro-tehničar. — Str. 295.
- Broadhurst, J.* (Broadharst, Dž.), engleski vulgarni ekonomist. — Str. 21.
- Brodie, Sir Benjamin Collins* (Brodí, ser Bendžamin Kolins) (1783.—1862.), engleski fiziolog i liječnik. — Str. 230.
- Brougham, Henry Peter* (Bruem, Henri Piter) (1778.—1868.), engleski pravnik i državnik. Pristaša wighovaca. Borio se isprva za ropstvo, zatim protiv njega. Jedan od osnivača i suradnika utjecajnog časopisa wighovaca „Edinburška revija”. — Str. 681.
- Bruckner, John* (Brukner, Džon) (1726.—1804.), engleski pop Malthus je mnogo šta uzeo iz njega u teoriji stanovništva. — Str. 546.
- Brunner.* — Str. 418.
- Buchanan, David* (Bjukenen, David) (1779.—1848.), engleski ekonomist, „veliki protivnik fiziokrata” (Marx). — Str. 87., 488., 653.
- Buchez, Philippe* (Biše, Filip) (1796.—1865.), francuski historičar i buržoaski republikanac. Polazeći od Saint-Simona propovijedao neki „novo katolički socijalizam”. — Str. 665.
- Büchner, Ludwig* (Bihner, Ludvig) (1824.—1899.), njemački prirodosnanaac. Darwinist, vulgarni materijalist. Engels govori o „plitkom, vulgariziranom obliku u kome materijalizam 18. vijeka danas živi u glavama prirodosnanaaca i liječnika i čiji su trgovački putnici bili pedesetih godina Büchner, Vogt i Moleschott. — Str. XV.
- Burke, Edmund* (Berk, Edmund) (1729.—1797.), engleski liberalni političar i ekonomski pisac. — Str. 161., 187., 271., 648., 681.
- Butler, Samuel* (Batler, Semjuel) (1612.—1680.), engleski pjesnik satiričar. Pisac eposa „Hudibras”, satire protiv puritanaca. — Str. 2.

C

- Cairnes, John Elliot* (Kernz, Džon Eliot) (1823.—1875.), engleski ekonomist Ricardove škole. — Str. 152., 217., 280.
- Campbell, Sir George* (Kembel, ser Džordž) (1824.—1892.), engleski činovnik u Indiji. — Str. 304.
- Cantillon, Richard* (Kantijon, Rišar) (rođen krajem 17. vijeka, umro 1734.), engleski ekonomist, istaknut predstavnik klasične ekonomije, preteča fiziokrata. — Str. 485., 546.
- Carey, Henry Charles* (Kejri, Henri Čarls) (1793.—1879.), američki ekonomist, protivnik Ricardove teorije rente, ispočetka pristaša slobodne trgovine, zatim pristaša zaštitne carine. — Str. 171., 464., 492., 654., 671.
- Carli, Giovanni Rinaldo* (Karli, Đovani Rinaldo) (1720.—1795.), talijanski astronom i ekonomist, pisao protiv merkantilista. — Str. 277.
- Carlisle, Sir A.* (Karlajl, ser A.) (1785.—1856.), čuven engleski kirurg i vojni liječnik. — Str. 230.
- Carlyle, Thomas* (Karlajl, Tomas) (1795.—1881.), engleski historičar i filozof. Marx spominje i njegovu prvobitnu zaslugu „što je istupio protiv buržoazije u vrijeme kada su njena shvaćanja... potpuno podjarmila cjelokupnu službenu englesku literaturu”. U isto vrijeme žigosao je on njegov reakcionarni stav protiv radničke klase, njegovu „nehistorijsku apoteozu Srednjeg vijeka” i kult heroja. — Str. 206.
- Castlereagh, Robert Steward* (Kasljrej, Robert Stjuart) (1769.—1822.), engleski reakcionarni državnik. — Str. 368.
- Caus, Salomon de* (Kaus, Salomon de) (1576.—1626.), graditelj i inženjer. — Str. 320.
- Cazenove, John* (Keznov, Džon) (oko 1850.), engleski ekonomist, malthuzijanac. — Str. 497., 508., 525.
- Chalmers, Thomas* (Čamers, Tomas) (1780.—1847.), škotski teolog i ekonomist, „jedan od najfanatičnijih malthusovaca po kome ni za koje socijalno zlo ne postoje druga sredstva osim religioznog odgoja radničke klase, pod kojim razumije kršćanski nakićeno, popovski spasonosno utjerivanje u glavu Malthusove teorije stanovništva” (Marx). — Str. 111., 120., 546., 547.
- Chamberlain, Joseph* (Čemberlen, Džozef) (1836.—1914.), engleski državnik. Jedan od prvoboraca britanskog imperijalizma. — Str. 571.
- Cherbuliez, Antoin Elisée* (Šerbilie, Antoan Elize) (1797.—1869.), švicarski političar i ekonomist, Sismondijev učenik. — Str. 138., 142., 513., 577.
- Chevallier, Jean Baptiste Alphonse* (Ševalje, Žan Batist Alfons) (1793.—1879.), francuski kemičar. — Str. 200.

- Child, Sir Josiah* (Čajld, ser Džosaja) (1630.—1699.), engleski trgovac i ekonomist, merkantilist. „Prvoborac industrijskog i trgovačkog kapitala” (Marx). — Str. 681.
- Ciceron, Marko Tulije* (106.—43. pr. n. vr.), rimski odvjetnik, kasnije kvestor i konzul. — Str. 349.
- Cincinat, Lucije Kvincije* (rođ. oko 519. pr. n. vr.), rimski vojskovođa. U starosti se vratio zemljoradnji. — Str. 140.
- Clauren, H.* (Klauren, H.), pseudonim pisca Karla Heun-a (1771.—1854.), pisac sentimentalnih pripovijedaka. — Str. 177.
- Claussen* (Klausen), pronalazač kružnog razboja. — Str. 316.
- Cobbett, William* (Kobet, Viljem) (1763.—1835.), engleski publicist, preteča chartista u borbi za opće izborno pravo i za poboljšanje položaja trudbenika, legalist. „Najveći politički pisac Engleske u ovom stoljeću” (Marx). — Str. 238., 646., 676., 678.
- Cobden, Richard* (Kobden, Ričard) (1804.—1865.), engleski tvorničar katuna, političar i ekonomist manchesterske škole, vođa Lige protiv carina na žito (Anti-Cornlaw-League). — Str. LVIII., 206., 233., 606.
- Colbert, Jean Baptiste* (Kolber, Žan Batist) (1619.—1683.), francuski državnik, najdosljedniji predstavnik merkantilističke privredne politike, o kojoj se, po njemu, govori kao o „kolbertizmu”. — Str. 258., 678.
- Colins, J. G. Hippolyt* (Kolen, Ž. G. Ipolit) (1783.—1859.), belgijski ekonomist i socijalni reformator, osnivač utopijskog sistema „racionalnog socijalizma”. — Str. 543., 620., 692.
- Comte, Auguste* (Kont, Ogist) (1798.—1857.), francuski filozof, osnivač pozitivizma, karakterističnog načina mišljenja liberalno-demokratske buržoazije 19. vijeka. Njegova je parola bila: „Ni restauraciju, ni revoluciju!” — Str. 281.
- Comte, François Charles* (Kont, Fransoa Šarl) (1782.—1837.), francuski liberalni političar i pisac. — Str. 673.
- Condillac, Etienne Bonnot de* (Kondijak, Etjen Bono de) (1715.—1780.), francuski filozof, djelomično se približio materijalizmu. Njegova senzualistička filozofija, koja je svaku spoznaju izvodila iz osjećaja kao posljednjeg uzroka, dovela ga je do idealizma. Kao ekonomist bio je pristaša fiziokratske škole. — Str. 117., 118.
- Condorcet, Marie Jean* (Kondorse, Mari Žan) (1743.—1794.), francuski filozof, matematičar, pristaša fiziokrata, postavio je učenje o neograničenoj mogućnosti razvitka čovječanstva. — Str. 545.
- Corbet, Thomas* (Korbet, Tomas), engleski ekonomist (citirano djelo iz 1841.). — Str. 109., 518.

- Corbon, Claude-Anthime* (Korbon, Klod-Antim), (1808.—1891.), francuski radnik, kasnije narodni poslanik. Zahtijevao opsežno stručno školovanje omladine. — Str. 423.
- Courcelle-Seneuil, Jean Gustave* (Kursel-Senei, Žan Gistav) (1813.—1892.). francuski trgovac, kasnije politički ekonomist i visoki činovnik. — Str. 185., 526.
- Cromwell, Oliver* (Kromvel, Oliver) (1599.—1658.), engleski državnik, vođa engleske buržoaske revolucije, kasnije „lord-protektor” (šef države) engleske republike od 1653.—1658. — Str. 645., 647., 671.
- Culpeper, Sir Thomas* (Kulpeper, ser Tomas) (1578.—1662.), engleski ekonomist, borio se u interesu industrijskog kapitala protiv lihvarskog kapitala, zastupao je sniženje novčanih kamata. — Str. 681.
- Custodi, Pietro* (Kustodi, Pijetro) (1771.—1842.), izdavač glavnih djela klasičnih talijanskih ekonomista. — Str. 9., 53., 55., 112., 116., 311., 575.
- Cuvier, George* (Kivije, Žorž) (1769.—1832.), francuski prirodoslovac, uzdigao je uporednu anatomiju na stepen nauke. Jedan od osnivača paleontologije (nauke o prahistoriji Zemlje), čiju teoriju je Engels ovako karakterizirao: „Cuvierova teorija o Zemljinim revolucijama bila je revolucionarna u frazi, a reakcionarna u stvari. Umjesto jednog božanskog stvaranja ona stavlja niz ponavljanih stvaralačkih akata, i učinila je čudo bitnom polugom prirode. — Str. 447.

Č

- Černiševski, Nikola Gavrilović* (1828.—1889.) „On je jedini stvarno veliki ruski pisac, koji je od pedesetih godina do 1888. umio ostati na nivou cjelovitog filozofskog materijalizma... ali se nije umio — ili točnije, nije mogao zbog zaostalosti ruskog života — popeti do dijalektičkog materijalizma Marxa i Engelsa. — Str. LVIII.

D

- Daire, Eugène* (Der, Ežen) (1798.—1847.), francuski ubirač poreza, zatim politički ekonomist i izdavač „Principaux économistes?”. — Str. 2., 54., 70., 71., 100., 117.
- Dante Alighieri* (1265.—1321.), najveći pjesnik Italije na izmaku srednjeg vijeka, pisac „Božanske komedije”. U njegovim djelima ogledaju se protivurječja prelaznog perioda iz feudalizma u buržoasko društvo, koje je svoj razvitak otpočelo u Italiji. — Str. LIV., 65., 198.
- Danielson, N. F.* (pseudonim N.-n) (1844.—1918.), ruski ekonomist, 80-ih i 90-ih godina jedan od glavnih teoretičara narodnjačkog pokreta. Poslije hapšenja Lopatina produžio ruski prijevod prvog sveska „Kapitala”. — Str. 69.

- Darwin, Charles Robert* (1809.—1882.), engleski prirodoslovac. Osnivač učenja o evoluciji, koje uči o promjenljivosti vrsta i prirodnom porijeklu čovjeka. „Darwinov spis... prirodnonaučna podloga historijske klasne borbe” (Marx). „Darwin je zadao najsnažniji udarac metafizičkom shvaćanju prirode.” „Ja u Darwinovom učenju prihvaćam teoriju evolucije, ali uzimam Darwinovu metodu dokazivanja (borba za opstanak, prirodno odabiranje) samo kao prvi, provizorni, nesavršeni izraz jedne novootkrivene činjenice... uzajamno djelovanje prirodnih tijela → mrtvih kao i živih — uključuje i harmoniju kao i sukob, borbu kao i suradnju.” Darwin ne uzima u obzir „da je svaki napredak u organskom razvitku ujedno i nazadak, jer fiksira jednostrani razvitak, a isključuje mogućnost razvitka u mnogim drugim smjerovima”. Darwin prenosi „buržoasko ekonomsko učenje, kao i Malthusovu teoriju stanovništva iz društva u živu prirodu” (Engels). — Str. 289., 316.
- Daumer, Georg Friedrich* (1801.—1875.), njemački pjesnik i vjerski filozof, ispočetka protivnik religije, poslije ultramontanac. — Str. 237.
- Defoe, Daniel* (*Defo, Danijel*) (1661.—1731.), engleski romanopisac i radikalni publicist, pisac čuvenog „Robinsona Crusoe”. — Str. 545.
- Demuth, Helene* (1823.—1890.), kućna pomoćnica i vjerna prijateljica Marxove porodice. — Str. XIII.
- De Quincey, Thomas* (*De Kvinsi, Tomas*) (1785.—1890.), engleski pisac i ekonomist, pristaša Ricardov. — Str. 338.
- Derby, Edward H. Stanley, lord* (1826.—1893.), reakcionarni engleski državnik. — Str. 392.
- Descartes, René* (*Dekart, Rene*) (1596.—1650.), istaknuti francuski filozof i epohalan matematičar. Osnivač analitičke geometrije. Razvija u svojoj metafizici početke mehaničkog materijalizma. On „potpuno odvaja svoju fiziku od svoje metafizike. U njegovoj fizici materija je jedina supstanca, jedina osnova bića i spoznavanja” (Engels). Njegovo mehaničko shvaćanje organskog svijeta uključujući čovjeka jest karakteristična filozofija manufakturnog perioda. — Str. 332., 333.
- Destutt de Tracy, Antoine* * (*Destit de Trasi, Antoan*) (1754.—1836.), francuski filozofski pisac, liberalni političar i ekonomist, pripada u filozofskom području senzualističkoj školi (vidi Condillac). Brani interese buržoazije protiv radničke klase. — Str. 44., 115., 121., 273., 275., 577.
- Diderot, Denis* (*Didro, Deni*) (1713.—1784.), najistaknutiji filozof prosvjećenosti; šef enciklopedista, borbeni materijalist i ateist. Preteča

- Darwinove evolucione teorije. Njegov čuveni roman „Rameau-ov nećak” nazvao je Engels „remek-djelom dijalektike”. — Str. 94.
- Dietzgen, Josef* (1828.—1888.), njemački radnički pisac, po zanatu štav-ljač koža, živio u Rusiji i Sjevernoj Americi. „U ovom radničkom filozofu, koji je na svoj način otkrio dijalektički materijalizam, ima mnogo velikoga.” „On je s devet desetina materijalist.” (Le-njin). — Str. 59., 717.
- Diodor Sicilijanac* (druga polovica prvog vijeka prije n. vr.), grčki histo-ričar. — Str. 102., 187., 287., 313., 446.
- Dollfus, Jean* (1808.—1884.), tvorničar u Alzasu. Izdavao je tvorničke stanove svojim radnicima. — Str. 710.
- Doubleday, Thomas* (Dabldej, Tomas) (1790.—1870.), engleski publicist, liberalni političar i ekonomist, protivnik Malthusove teorije. — Str. 678.
- Dryden, John* (Drajdén, Džon) (1631.—1700.), engleski dvorski pjesnik. — Str. 194.
- Ducpétiaux, Edouard* (Dikpetio, Eduard) (1804.—1868.), belgijski publi-cist i ekonomist, generalni inspektor zatvora i dobrotvornih usta-nova u Belgiji. Lažni svetac kao socijalni reformator i prijatelj rad-nika. — Str. 599., 600.
- Dufferin and Ava, Frederic Marquess of* (Daferin end Ava, Frederik markiz od) (1826.—1902.), engleski diplomat, veleposjednik u Irskoj. — Str. 635., 636.
- Duffy, Sir Charles Gavan* (Dafi, ser Čarls Gavan) (1816.—1903.), jedan od vođa fenijevaca, revolucionarnog krila irskog oslobodilačkog po-kreta. Otišao u Australiju, gdje je postao član vlade. — Str. 693.
- Dühring, Karl Eugen* (Diring, Karl Eugen) (1833.—1921.), malograđan-ski filozof i ekonomist, privatni docent u Berlinu, 1877. udaljen s univerziteta zbog sukoba s univerzitetskim vlastima. Zastupnik jednog nedosljednog materijalizma, jako izmiješanog s idealizmom. Žestok protivnik dijalektike i marksizma. Antisemit. Protiv njegovih naučnih shvaćanja, koja su u Njemačkoj socijalnoj demokraciji na-šla niz pristaša, pisao je Engels svoje djelo „Anti-Dühring”. — Str. XV., XXXV.
- Dunning, T. J.* (Daning, T. Dž.) (1799.—1873.), teoretičar engleskog sin-dikalnog pokreta. Zastupao buržoasku radničku politiku. Predsjed-nik saveza knjigoveža. — Str. 481., 484., 682.
- Dupont, Pierre* (Dipon, Pjer) (1821.—1870.), francuski pjesnik, pisao je između ostalog pjesme o radnicima, zbog kojih je neko vrijeme bio proganjan od Napoleona III. — Str. 620.

E

- Eden, Sir Frederick Morton* (Idn, ser Frederik Morton) (1766.—1809.), engleski buržoaski monopolist, istaknut učenik A. Smitha. Osnivač i upravitelj jednog međunarodnog osiguravajućeg društva. — Str. 195., 530., 544., 545., 602., 603., 646., 649., 651., 652., 679., 681.
- Eduard, III. „of Windsor“* (1312.—1377.), kralj Engleske od 1327.—1377. — Str. 59., 661.
- Eduard VI.* (1537.—1553.), kralj Engleske i Irske od 1547.—1553. — Str. 658., 659.
- Elizabeta* (1533.—1603.), kraljica Engleske i Irske od 1558.—1603. — Str. 223., 646., 659., 662., 663.
- Eméry, Charles Edward* (rođ. 1838.), američanski pronalazač, poboljšao cottongin (stroj za čišćenje pamuka). — Str. 326.
- Engels, Friedrich* (1820.—1895.). — Str. IX., LXXI., LXXVI., LXXXIV., 7., 13., 40., 102., 104., 110., 122., 170., 189., 192., 196.; 205., 219., 241., 251., 285., 298., 331., 339., 341., 362., 364., 369., 383., 389., 422., 438., 463., 527., 535., 557., 558., 564., 580., 583., 648., 685., 697., 704., 705.—709., 711.
- Ensor, George* (Ensor, Džorž) (1769.—1843.), engleski pisac, borio se protiv engleskog ugnjetavanja Irske. — Str. 654.
- Epikur* (341.—270. prije n. vr.), značajni grčki filozof. Njegov materijalistički pogled na svijet sagrađen je na Demokritovoj teoriji atoma. — Str. IX., 44.
- Eschwege, Wilhelm Ludwig* (Ešvege, Vilhelm Ludvig) (1777.—1855.), njemački geolog, upravitelj portugalskih rudnika. — Str. 6.
- Everett* (u 18. vijeku), engleski izumitelj. — Str. 367.

F

- Faerbairn, Sir William* (Ferber, ser Viljem) (1789.—1874.), škotski poduzetnik, inženjer i izumitelj. Bio među prvim graditeljima željeznih brodova. — Str. 374.
- Farre* (Far) (1804.—1886.), istaknuti londonski liječnik. — Str. 230.
- Faucher, Julius* (1820.—1878.), njemački vulgarni ekonomist, „pravi min-hausenovski lažac“, pristaša slobodne trgovine koji čak ne zna ni šta je buržoazija (Marx). Od njegovog imena napravio je Marx glagole „vorfauchen“ i „lügenfauchen“. — Str. 709., 715.
- Faulhaber, Johann* (1580.—1635.), njemački matematičar. — Str. 320.
- Fawcett, Henry* (Foset, Henri) (1833.—1884.), engleski filantropski ekonomist i liberalni državnik. Pristaša J. St. Milla. — Str. 488., 540., 541., 581., 582., 671.

- Ferguson, Adam* (1723.—1816.), škotski filozof i historičar, pristaša Humea, učitelj Adama Smitha. — Str. 84., 301., 307., 309.
- Ferrand*, poslanik engleskog parlamenta. — Str. 218., 357., 504.
- Ferrier, Fr. Louis Auguste* (Ferlje, Fr. Luj Ogist) (1777.—1861.), francuski podinspektor carina i ekonomist. Marx ga naziva „hvalopjev-
cem bonapartističkog prohibicionog sistema”, njega i Ganiha „eko-
nomistima empira”, t. j. prve francuske carevine. — Str. 26.
- Feuerbach, Ludwig* (Foerbah, Ludvig) (1804.—1872.), njemački filozof. „Feuerbachov razvoj išao je od — naravno nikada potpuno ortodok-
snog — hegelijanca do materijalizma” (Engels). U osnovnom filo-
zofskom pitanju, da materija nije proizvod duha, već da je sam duh
samo proizvod materije, Feuerbach je čisti materijalist, iako se plaši
imena materijalizam. Naprotiv, u filozofiji religije i etici ispoljava se
Feuerbachov idealizam. Jer „on nipošto ne će ukinuti religiju, on
je hoće usavršiti”. „On je i kao filozof ostao na pola puta, bio dolje
materijalist, a gore idealist” (Engels). — Str. IX., XIII.
- Fichte, Johann Gottlieb* (1762.—1814.), njemački filozof, „klasični za-
stupnik subjektivnog idealizma” (Lenjin). U razvijanju dijalektike
jedan od Hegelovih preteča. — Str. 18.
- Fildén, John* (Filden, Džon) (1784.—1849.), engleski krupni industrija-
lac i političar, Cobbettov učenik. Podržavao zakon o desetosatnom
radnom vremenu. — Str. 345., 353., 679., 680., 710.
- Fleetwood, William* (Flitvud, Viljem) (1656.—1723.), engleski biskup, pi-
sac i pristaša wighovaca. — Str. 223.
- Fletcher, Andrew* (Fletčer, Endrju) (1635.—1716.), škotski patriot, član
škotskog parlamenta. — Str. 646.
- Fonteret, A. L.* (Fontere, A. L.) (piše oko 1850.), francuski liječnik i hi-
gijeničar. — Str. 309.
- Forbes* (Forbs), pronalazač čurke, stroja za odvajanje pamučnih vlaka-
naca od sjemeni. — Str. 334.
- Forbonnais, François Veron de* (Forbone, Fransoa Veron de) (1722.—
1800.), francuski financijer i ekonomist, merkantilist, pristaša za-
štitnih carina, protivnik fiziokrata. — Str. 54.
- Forster, Nathaniel* (oko 1726.—1790.), engleski propovjednik i ekonomist.
— Str. 225., 367., 649., 650.
- Forster, William Edward* (1818.—1886.), engleski liberalni državnik iz
Cobdenove škole. — Str. 590., 591.
- Fortescue, Sir John* (Forteskju, ser Džon) (oko 1394.—oko 1476.), engle-
ski pravnik i visoki sudac. — Str. 642., 643.

- Fourier, François Charles* (Furije, Fransoa Šarl) (1772.—1837.), francuski utopijski socijalist. „Kod Fouriera nalazimo pravu francusku duhovitu, ali zato ne manje snažnu kritiku postojećeg društvenog poretka. On nemilosrdno otkriva materijalnu i moralnu bijedu buržoaskog svijeta” (Engels). — Str. 240., 326., 366., 622., 697.
- Franklin, Benjamin* (1706.—1790.), sjeveroamerički političar i ekonomist, igrao veliku ulogu u američkom pokretu nezavisnosti. Najznačajniji predstavnik prosvjedenosti u Americi. Kod njega se 1719. nalazi „prva svijesna analiza prometne vrijednosti na radno vrijeme ... on je time formulisao osnovni zakon moderne političke ekonomije” (Marx). — Str. 17., 122., 136., 274., 545., 546.
- Freytag, Gustav* (Frajtag, Gustav) (1816.—1895.), njemački romanopisac, realist, veličao buržoaziju i zanatski stalež, pristaša liberalizma. — Str. 662.
- Friedrich II.* („Veliki”) (1712.—1786.), pruski kralj od 1730.—1786. „U svim dijelovima svoje vladarske djelatnosti stajao je skroz na historijski nazadnoj strani” (Mehring). — Str. 656., 668.
- Fullarton, John* (1780.—1849.), engleski ekonomist, pripadao t. zv. Banking-školi, koja je kritizirala „currency-teoriju”. — Str. 89., 101., 104.
- Fulton, Robert* (1765.—1815.), američki inženjer, isprva juvelirski radnik, zatim slikar portreta i pejzaža, izumitelj parobroda. — Str. 424.

G

- Galiani, Ferdinando* (1728.—1787.), talijanski opat i diplomat, kao ekonomist merkantilist, pisao protiv fiziokrata. — Str. 39., 53., 54., 62., 112., 116., 263., 572.
- Ganilh, Charles* (Ganil, Čarls) (1758.—1836.), francuski političar i ekonomist, novo merkantilist. Njegovu knjigu „Système d' économie politique” naziva Marx „vrlo lošim i površnim krparenjem”. Isp. Ferrier. — Str. 26., 45., 56., 131., 136., 385.
- Garnier, Germain, Comte* (Garnije, Žermen, grof) (1754.—1821.), bonapartistički senator, „ekonomist direktorijuma i konzulata” (Marx). Prevodilac i komentator A. Smitha. — Str. 309., 482.
- Gaskell, Petar* (Geskel, Piter) (heralni liječnik u Manchesteru, pisao „The Manufacturing Population of England” (1883.). — Str. 374., 384.
- Genovesi, Antonio* (Đenovezi, Antonio) (1712.—1769.), talijanski teolog, filozof, Lockeov učenik, imao je prvi talijansku katedru za političku ekonomiju, merkantilist. — Str. 112.

- Geoffroy Saint Hilaire, Etienne* (Žofroa Sent Iler, Etjen) (1772.—1844.), francuski prirodoslovac. — Str. 668.
- George II.* (Đord II.) (1683.—1760.), kralj Engleske od 1727.—1760. — Str. 6., 59., 662., 663.
- George III.* (Đord III.) (1738.—1820.), kralj Engleske od 1760.—1820. — Str. 663.
- Gerhardt, Charles Frédéric* (Žerar, Šarl Frederik) (1816.—1856.), istaknut francuski kemičar. — Str. 258.
- Gillott, Joseph* (Džilot, Džosef) (1799.—1873.), engleski tvorničar čeličnih pera. — Str. 398.
- Gisborne, Thomas* (Džisborn, Tomas) (1758.—1846.), engleski teolog. — Str. 680.
- Gladstone, William Ewart* (Gledston, Viljem Evard) (1809.—1898.), engleski državnik, isprva konzervativac, zatim vođa liberala. — Str. LXXIX.—LXXXIV., 389., 580., 581., 664.
- Godunov, Boris Feodorovič* (oko 1552.—1605.), (ruski car od 1598.—1605.). — Str. 647.
- Gordon, Sir John William* (Gordon, ser Džon Viljem) (1814.—1870.), engleski general-major. — Str. 132.
- Gottsched, Johann Cristoph* (Godšed, Johan Kristof) (1700.—1766.), njemački estetičar i literarni historičar, tip pedanta. — Str. 170.
- Gray, John* (Grej, Džon) (1798.—1850.), utopijski socijalist, Owenov učenik, htio je riješiti socijalno pitanje „utopijom razmjene radnog novca“ (Engelš). — Str. 34.
- Greenhow* (Grinhau) (1814.—1888.), engleski liječnik i socijalni higijeničar. — Str. 196., 243., 357.
- Greg, Robert Hyde* (1795.—1875.), engleski tvorničar i ekonomist, vulgarni pristaša slobodne trgovine. — Str. 241.
- Gregoir, H.* (Gregoar). — Str. 485.
- Grey, Sir George* (Grej, ser Džordž) (1799.—1882.), engleski liberalni državnik, „ozloglašen time što je kao ministar kolonija dotjerao sve engleske kolonije na rub ustanka“ (Marx). — Str. 238., 592.
- Grove, William Robert* (Grov, Viljem Robert) (1811.—1896.), engleski sudac i istraživač na polju elektrokemije. — Str. 458.
- Guizot, François Pierre Guillaume* (Gizo, Fransoa Pjer Gijom) (1787.—1874.), francuski reakcionarni državnik, predsjednik vlade od 1840. do 1848., pisac historijskih djela o Engleskoj i Francuskoj. — Str. XX.
- Gülch, Gustav von* (1791.—1847.), njemački poduzetnik i ekonomski historičar. — Str. LVI., 675.

H

- Haller, Carl Ludwig von* (1768.—1854.), švicarski reakcionarni publicist i ekonomist. Ideološki vođa feudalno-monarhističkih krugova pred mart 1848. — Str. 332.
- Hamilton, Sir William* (Hamilton, ser Viljem) (1788.—1856.), jedan od škotskih filozofa iz Reidsove škole, koji su pod firmom t. zv. „zdravog ljudskog razuma“ zastupali idealističko shvaćanje svijeta. Priistaša Kanta. — Str. 269.
- Hamm, Wilhelm von* (1820.—1880.), njemački poljoprivredni pisac i poduzetnik. — Str. 438.
- Hanssen, Georg H.* (1809.—1894.), njemački statističar i privredni historičar. — Str. 189.
- Hardwick, William* (Hardvik, Viljem), engleski liječnik i higijeničar. — Str. 428.
- Harris, James, earl of Malmesbury* (Haris, Džems, grof od Mamsberia) (1746.—1820.), engleski diplomat. — Str. 311.
- Harrison, William J.* (1534.—1593.), engleski historičar. — Str. 643., 666.
- Hassall, A. H.* (Hesal, A. H.), engleski liječnik i higijeničar. — Str. 132., 200.
- Hastings, Warren* (1732.—1818.), prvi generalni guverner Britanske Indije, u isto vrijeme u službi Istočno-indijske kompanije. Pljačkao i ugnjetavao Indiju. 1786. bio u parlamentu optužen zbog samovoljnog režima u Istočnoj Indiji, ali je poslije devet mjeseci oslobođen optužbe, a od kompanije dobio za odštetu godišnju plaću od 80.000 maraka. — Str. 674.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770.—1831.), najznačajniji predstavnik njemačke klasične filozofije, zastupao objektivni idealizam, genijalni istraživač zakona dijalektike, njen prvi svijesni primjenjivač. Dijalektika je kod njega naravno još idealistička, dubi na glavi, kako kaže Marx. „Moderna njemačka filozofija našla je svoj završetak u Hegelovom sistemu, u kome je prvi put — a to je velika zasluga — cijeli prirodni, historijski i duhovni svijet prikazan kao jedan proces... Hegel je shvaćanje historije oslobodio prirodne fizike, on ga je učinio dijalektičkim“ (Engels). — Str. IX., X., XIII., XIV., XVI., LXIII., 10., 55., 126., 136., 213., 258., 309., 517., 525.
- Heine, Heinrich* (Hajne, Hajnrh) (1797. ili 1799.—1856.), najznačajniji politički pjesnik Njemačke prije 1848., borio se protiv apsolutizma i njemačke malograđanstvine, pisao je, osobito 1844. pod utjecajem prijateljstva s Marxom, borbene stihove za ugnjetene protiv ugnjetaca. Marx je volio i cijenio tog „sjajnog momka“ („Famoser Kerl“), čija je politička kolebanja i slabosti kritizirao. — Str. 251., 539.

- Helvetius, Claude Adrien* (Helvecius, Klod Adrian) (1715.—1771.), francuski filozof, enciklopedist. „U Helvetiusu dobija materijalizam osobit francuski karakter. On ga odmah shvaća u odnosu na društveni život” (Marx). — Str. 539.
- Henrik VII.* (1457.—1509.), kralj Engleske od 1485.—1509. — Str. 223., 643., 644., 658.
- Henrik VIII.* (1491.—1547.), kralj Engleske od 1509.—1547. — Str. 644., 658.
- Heraklit* iz Efeza (oko 540.—475. prije n. vr.), grčki filozof, jedan od najvećih dijalektičara starog svijeta. Pristaša plemićke stranke. — Str. 67.
- Herrenschwand, Johann-Jean* (Herenšvand, Johan-Žan) (1728.—1811.), švicarski ekonomist, pisao na francuskom. Eklektik. — Str. 82.
- Hobbes, Thomas* (Hobs, Tomas) (1588.—1679.), engleski filozof, „sistematičar Baconovog materijalizma... fizički pokret žrtvuje se mehaničkom ili matematičkom... Materijalizam postaje čovjekomrski”. „Hobbes uništava teističke predrasude Baconovog materijalizma” (Marx). Pristaša apsolutne monarhije. — Str. 128., 333., 546.
- Hobhouse, John Cam* (Hophaus, Džon Kem) (1786.—1869.), engleski liberalni državnik. — Str. 239.
- Hodgskin, Thomas* (Hodžskin, Tomas) (1787.—1869.), engleski ekonomist, čiji se spisi — kako Marx kaže — računaju u značajne proizvode engleske ekonomije. On je jedan od predstavnika proleterske suprotnosti protiv klasične ekonomije, ali postaje skučen u Ricardovim teorijama, preuzima „sve ekonomske pretpostavke kapitalističke proizvodnje kao vječitu formu i hoće da briše samo kapital, osnovu i u isto vrijeme nužnu posljedicu” (Marx). — Str. 287., 299., 301., 468., 503., 672.
- Holinshead* (Holinšed) (umro 1580.?), engleski monarhistički historičar. — Str. 659.
- Holyoake, George Jakob* (Holiok, Džordž Džekob) (1817.—1906.), engleski socijalistički novinar i zadrugar. — Str. XXXVIII.
- Homer*, legendarni grčki pjesnik, kome se pripisuju eposi „Ilijada” i „Odiseja” (koji su nastali oko 10. vijeka prije n. vr.). — Str. 28.
- Hopkins, Thomas* (njegovi spisi izlazili su između 1810. i 1860.), engleski ekonomist. Smatra rentu posljedicom monopola na zemlju. — Str. 182.
- Horacije, Kvint Flak* (65.—8. prije n. vr.), rimski pjesnik oda i satira. — Str. 638.
- Horne, George* (Horn, Džordž) (1730.—1792.), biskup norvički, pisao panflete protiv Newtona, Humea, A. Smitha. — Str. 547.

- Horner, Francis* (1778.—1817.), engleski ekonomist, ustao 1815. za obustavljanje daljnjeg izdavanja papirnato novca. — Str. 680.
- Horner, Leonhard* (1785.—1864.), engleski geolog, aktivno učestvovao u osnivanju londonskog univerziteta, kao državni tvornički inspektor požrtvovan, nepodmitljiv branilac interesa radnika. — Str. 178., 192., 193., 228., 232., 234., 235., 238., 239., 244., 342., 343., 354., 355., 366., 481.
- Houghton, John* (Hauton, Džon) (umro 1705.), engleski ekonomist, apotekar i trgovac. — Str. 366.
- Howell* (Hauel) engleski tvornički inspektor. — Str. 180., 193., 239., 241.
- Howitt, William* (Hovit, Viljem) (1791.—1879.), engleski pisac, pisao radove o pristanovnicima Australije. — Str. 673.
- Hume, David* (Hjum, David) (1711.—1776.), engleski filozof, agnostičar. Hume poriče mogućnost spoznaje svijeta, tvrdeći da su nam dati samo osjećaji. „Stanovište agnosticizma neizbježno osuđuje na kolebanje između materijalizma i idealizma” (Lenjin). Kao ekonomist Hume je protivnik merkantilista, nedosljedan pristaša slobodne trgovine. U 18. vijeku najdosljedniji zastupnik teorije da robne cijene zavise od količine novca u opticaju (teorija krantiteta). — Str. XV., 83., 84., 447., 485., 546., 547.
- Hunter, Henry Julian* (Hanter, Henri Džulien), engleski liječnik. — Str. 340., 587., 589., 590., 594., 595., 606., 609., 611.—615., 619., 620., 645.
- Hutton, Charles* (Haton, Čarls) (1737.—1823.), engleski matematičar. — Str. 315.
- Huxley, Thomas Henry* (Heksli, Tomas Henri) (1825.—1895.), engleski prirodoslovac, biolog, istraživač na polju zoologije i antropologije. Čuven popularizator prirodnih nauka. Branio Darwinovu evolucionu teoriju. Pristaša Humea i njegovog agnosticizma. Njegovo je učenje Engels označio kao u najholjem slučaju filistarsku metodu da se materijalizam tajno prokrijučari. — Str. XV., 418.

I

- Izokrat* (436.—338. prije n. vr.), grčki učitelj govorničtva. — Str. 313.

J

- Jacob, William* (Džekob, Viljem) (1762.—1851.), engleski statističar. — Str. 6., 173.
- Jakov I. Stuart* (1566.—1625.), kralj Engleske od 1603.—1625. — Str. 645., 646., 660., 662.
- Jean II.* (1319.—1364.), kralj Engleske od 1350.—1364. — Str. 661.

- Jones, Richard* (Džons, Ričard) (1790.—1855.), engleski ekonomist, odlikuje se „smislom za historijsku razliku načina proizvodnje” (Marx). Iz suprotnosti između „posjednika bogatstva koje se akumulira” i „stvarnih radnika” izvodi zaključak o nužnosti propasti kapitalizma. — Str. LXXIX., 257., 269., 277., 282., 498., 517., 527., 561.
- Juarez, Benito Pablo* (Huarez, Benito Pablo) (1806.—1872.), meksikanski političar, predsjednik republike Meksiko od 1861.—1871. — Str. 126.

K

- Kant, Immanuel* (1724.—1804.), njemački idealistički filozof, profesor u Königsbergu. U njegovoj filozofiji ogleda se — kako kaže Marx — „nemoć, stešnjenost i bijeda njemačkih građana”. Svojom teorijom o „stvari po sebi” on osporava — slično Humeu — „mogućnost spoznaje svijeta ili bar iscrpne spoznaje” (Engels). Postavio je most između filozofije i popovštine. — Str. XV.
- Karlo I. (Veliki)* (742.—814.), franački kralj i rimski car od 768.—814. — Str. 651.
- Karlo I.* (1600.—1649.), kralj Engleske od 1625.—1649. — Str. 646.
- Karlo II.* (1630.—1685.), kralj Engleske od 1660.—1685. — Str. 86.
- Karlo V.* (1500.—1558.), kralj Španije i njemački car od 1519.—1556. — Str. 660.
- Karlo VI.* (1685.—1740.), njemački car od 1711.—1740. — Str. 367.
- Karlo X.* (1622.—1660.), kralj Švedske od 1654.—1660. — Str. 648.
- Karlo XI.* (1655.—1697.), kralj Švedske od 1660.—1697. — Str. 648.
- Kars von Kars, Williams* (vidi Williams, Sir W. Fenwick).
- Katarina II.* (1729.—1796.), carica Rusije od 1762.—1796. — Str. 611.
- Kennel, White* (Kenet, Uajt) (1660.—1728.), engleski biskup i historičar. — Str. 645.
- Kent, Nathaniel* (1737.—1810.), engleski agronom. — Str. 650.
- Kincaid, Sir John* (Kinket, ser Džon) (1787.—1862.), tvornički i zatvorski inspektor u Škotskoj. — Str. 343.
- Kirchmann, Julius Hermann von* (1802.—1884.), njemački pravnik, političar i filozof. — Str. 462.
- Kiseljev, Pavle Dimitrijevič* (1788.—1872.), ruski državnik, pristaša t. zv. oslobođenja seljaka, koje je bilo u interesu veleposjednika. — Str. 189.
- Kolumbo, Kristof* (1446. ili 1451.—1506.), po rođenju Talijan. Otkrio Ameriku. — Str. 92.
- Kopp, Hermann Franz Moritz* (1817.—1892.), njemački kemičar. — Str. 258.
- Ksenofon* (rođ. 430. pr. n. vr.), grčki vojskovođa i historičar, Sokratov učenik. — Str. 312.

Kugelman, Ludwig (1828.—1902.), poznat ženski liječnik u Hannoveru. Član I. Internacionale. „Fanatički pristaša” Marxa i Engelsa i njihovih shvaćanja. „Temeljito hrabar, bezobziran i požrtvovan, a što je najvažnije, uvjeren.” Oskudijevanje u dijalektici kod njega, o čemu govori Engels, smetalo mu je da potpuno razumije marksizam. Razvio je veliku propagandu za prvi svezak „Kapitala”. — Str. XL., LX., LXXVI., 709., 710., 715.

Kuca, Aleksandar Ivan I. (1820.—1873.), knez Rumunije od 1850.—1866. — Str. 125.

L

Laborde, Aleksandar (1774.—1842.), francuski arheolog i putopisac, borio se na strani Austrije protiv velike Francuske revolucije. Poslije restauracije imao je razna državna zvanja. Pisao je političko-ekonomska djela. — Str. 464.

Lachâtre, Maurice (Lašatr, Moris) (1814.—1900.), francuski historičar, komunar. Izdavač prvog francuskog izdanja „Kapitala”. — Str. LXVII., LXIX.

Laing, Samuel (Leng, Semjuel) (1780.—1868.), engleski pisac i putnik, pisac djela o političkom, socijalnom i ekonomskom položaju evropskih država. — Str. 153., 572., 586., 603.

Lancollotti, Secondo (Lančeloti, Sekondo) (1575.—1643.), talijanski opat, historičar. — Str. 367.

Lasker, Eduard (1829.—1884.), vodeći političar njemačke liberalne buržoazije, poslije 1866. — Str. LXXX.

Lassalle Ferdinand (Lasal) (1825.—1864.), osnivač Općeg njemačkog radničkog udruženja. Prilikom njegove smrti pisao je Engels o njemu: „Jedan od najznačajnijih ljudi (Kerle) u Njemačkoj. On nam je bio privremeno nesiguran prijatelj, a za budućnost siguran neprijatelj.” Kada se nešto više saznalo o njegovim odnosima sa Bismarckom, Marx je pooštrio svoj sud o njemu: „Lassalle je zaista izdao partiju. On je sklopio formalni ugovor s Bismarckom.” Engels piše da je „cijela veličina Lassalle-ova počivala na tome što mu je Marx dopuštao da se godinama kiti rezultatima Marxovih istraživanja kao svojim vlastitim i da ih povrh toga... izopači... Socijalista Lassalle-a prati demagog Lassalle na svakom koraku”. — Str. XII., XXXIX., XLIX., 67., 709.

Lauderdale, James earl of (Loderdel, Džems erl of) (1759.—1839.), engleski reakcionarni političar i ekonomist, polemizirao protiv A. Smitha. Između ostalog i protiv njegovog učenja o podjeli rada. Dao je apologetičko objašnjenje profita. — Str. 295.

Laurent, Auguste (Loran, Ogist) (1807.—1853.), francuski kemičar. — Str. 258.

- Lavergne, Louis* (Lavernj, Luj) (1809.—1880.), francuski reakcionarni političar i ekonomist. — Str. 438., 463., 637.
- Law, John* (Lou, Džon) (1671.—1729.), škotski financijer i ekonomist. Osnovao 1716. od države privilegiranu dioničarsku banku u Parizu, koja je izdavala papirnati novac s malim metalnim pokrićem, da bi se isplatili francuski državni dugovi. Generalni kontrolor financija. 1720. skrahirale su njegove ustanove. — Str. 54., 546.
- Le Chapelier, Isaac René Gui* (Le šapelje, Izak Rene Gi) (1754.—1794.), francuski političar, koketirao s Velikom revolucijom da bi sačuvao imanje. Pobjegao u Englesku, ali je po povratku osuđen na smrt i giljotiniran. — Str. 664.
- Lemontey, Pierre Edouard* (Lemontej, Pjer Eduard) (1762.—1826.), francuski ekonomist, protivnik jakobinaca, pobjegao iz Francuske kad su jakobinci preuzeli vlast. — Str. 308.
- Lessing, Gotthold Emphrain* (1729.—1781.), njemački prosvjetitelj, dramski pjesnik i najznačajniji kritičar svoga vremena. Literarni prvoborac njemačke buržoazije protiv apsolutizma. — Str. LXIII.
- Lethby, Henry* (Letehi, Henri) (1816.—1876.), engleski kemičar. — Str. 205.
- Le Trosne, Guillaume, François* (Le Tron, Gijom, Fransoa) (1728.—1780.), francuski ekonomist, istaknuti fiziokrat, kraljevski odvjetnik. — Str. 2., 6., 55., 64., 73., 77., 80., 104., 116., 117., 119., 121., 164.
- Levi, Leone* (1821.—1878.), engleski statističar. — Str. 656.
- Lihnovski, knez Feliks Marija* (1814.—1848.), šleski veleposjednik, pisac, član frankfurtske narodne skupštine. — Str. 521.
- Liebig, Justus von* (1803.—1873.), istaknut njemački prirodoslovac, kemičar. — Str. 191., 276., 329., 439., 440., 502.
- Liebknecht, Wilhelm* (Libkneht) (1826.—1900.), jedan od osnivača njemačke socijalne demokracije. Učesnik u badenskom ustanku, emigrirao u Englesku odakle se 60-tih godina vratio u Njemačku i od onda igrao sa Bebelom istaknutu ulogu u njemačkom radničkom pokretu. „Njegove pogreške samo su naličje njegovih vrijednih osobina, bez tih slabosti on ne bi mogao dati ono što stvarno daje. Dokle god Bebel stoji pored njega on će doduše praviti mnoga izlišna petljanja i mudrovanja. A kad dođe do rastanka sa „Spiesbürgerrima“, on će ih braniti do posljednjeg časa; ali će u odlučnom momentu stajati na pravom mjestu” (Engels). — Str. XL., 709., 717.
- Linguet, Simon, Nicolas Henri* (Lenge, Simon, Nikola Anri) (1736.—1794.), francuski pisac, polemizira „protiv buržoasko-liberalnih ideala svojih prosvjećenih suvremenika, protiv započete vladavine buržoazije” (Marx). — Str. 185., 237., 282., 545., 661.

- Locke, John* (Lok, Džon) (1632.—1704.), engleski filozof, pobijao je Descartesovo učenje o prirodnim idejama i svodi spoznaju na iskustvo. Metafizički senzualizam, koji je osnovao Locke, postao je polaznom točkom s jedne strane Berkeley-eve idealističke filozofije, a s druge strane materijalizma. Kao ekonomist „zastupao je Locke novu buržoaziju u svim oblicima, industrijalce protiv radničke klase i paupera, trgovce protiv staromodnih lihvara, financijere protiv pristaša državnih dugova pa je čak u jednom posebnom djelu dokazao da je buržoaski razum normalni ljudski razum” (Marx) — Str. 1., 2., 63., 85., 109., 333., 546.
- Louis Bonaparte* (Napoleon III.) (1808.—1873.), car Francuza od 1851.—1870. „Avanturist, karikatura starog Napoleona” (Marx). — Str. 227.
- Louis Philippe* (Luj Filip) (1773.—1850.), „građanski kralj”, 1830.—1848. kralj Francuske, zastupao interese krupnih financijera. — Str. 229.
- Lukrecije Karo (Tit)*, (98.—55. prije n. vr.), rimski pjesnik, pisac poznatog poučnog epa „De rerum natura”, u kome iznosi Epikurovu filozofiju u pjesničkom obliku. — Str. 169.
- Louis XIV.* (1638.—1715.), kralj Francuske od 1643.—1715. — Str. 100.
- Louis XVI.* (1754.—1793.), kralj Francuske od 1774.—1793. — Str. 660.
- Lukijan* (oko 125.—190.), grčki satirički pjesnik. — Str. 547.
- Luther, Martin* (1483.—1546.), vođa njemačke reformacije. Zastupnik protestantskog tabora umjerene buržoaske reforme (gradske buržoazije, nižeg plemstva i jednog dijela knezova). Sjedinio se u njemačko-seljačkom ratu s kontrarevolucionarnim katoličkim taborom (državnom vlašću, popovima i jednim dijelom svjetovnih knezova, bogatim plemstvom i gradskim patricijima) protiv revolucionarnog tabora koji je vodio Thomas Münzer (seljaka i gradskih plebejaca). — Str. 95., 148., 258., 522., 675.
- Lykurg* (druga polovina IX. stoljeća prije n. vr.), legendarni špartanski zakonodavac, za koga se kaže da je uredio raspodjelu ratnih tereta na pojedine slojeve stanovništva i njihovo učešće u vojnoj službi prema imovnom stanju. — Str. 364.

M

- M.* (Gustav Meyer), tvorničar iz Bielefelda, koji je u jednom pismu Kugelmannu 1868. izrazio svoje divljenje za Marxa. — Str. 710.
- Macaulay, Thomas* (Mekolel, Tomas) (1800.—1859.), liberalni engleski historičar. — Str. 224., 227., 641., 647.
- MacCulloch, John Ramsay* (Mekelek, Džon Remsej) (1789.—1864.), engleski ekonomist „vulgarizator Ricardove ekonomije, i ujedno naj-

žalosnija slika njenog raspadanja". „Apologet postojećeg stanja. Jedino što ga plaši, dotjerano do komičnoga, jest tendencija profita da pada; s položajem radnika potpuno je zadovoljan, i uopće sa svima protivurječjima buržoasko ekonomije, koja pritiskuju radničku klasu." „Posljednji njegovi spisi o novcu, porezima i t. d., samo su pledoajeri za wighovsku vladu toga časa. Time je čovjek dotjerao do unosnih položaja" (Marx). Str. 103., 109., 112., 224., 269., 350., 376., 380., 453., 537., 539., 650.

MacGregor, John (Mekgregor, Džon) (1797.—1857.), škotski statističar i historičar. — Str. 224.

Maclaren, James (Meklaren, Džems), škotski ekonomist. — Str. 60.

MacLeod, Henry Dunning (Mekliod, Henri Daning) (1821.—1902.), škotski ekonomist. — Str. 26., 112.

Malthus, Thomas Robert (1766.—1834.), engleski pop i ekonomist, „vješti plagiator". Njegova prava zasluga „sastoji se u tome što je glavni ton stavio na nejednaku razmjenu između kapitala i najamnog rada". Ali on to čini „s jedne strane da bi bijedu radničke klase prikazao kao potrebnu..., a s druge da bi kapitalistima pokazao da je neizbježno imati ugojeni crkveni i državni kler". Njegova teorija o „nužnosti stalno uvećavane neproizvodne potrošnje... čudno je pristajala uz njegovu svrhu, apologetiku postojećih engleskih prilika, vlepjosjedništvo, „državu i crkvu", penzionere, poreznike, desetine, nacionalni dug, burzanske kurjake, pandure, popove i lakaje" (Marx). Preporučivao je proletarijatu ograničenje rađanja kao lijek protiv kapitalističke bijede. — Str. 120., 166., 262., 299., 440., 460., 487., 497., 503., 508., 517., 518., 524., 525., 527., 536., 537., 539., 545., 546., 564., 576., 630., 634.

Mandeville, Bernhard de (Mandevil, Bernar de) (1670.—1735.), engleski liječnik i satiričar. Ismijavao je buržoasko licemjere koji su propovijedali apstinenciju i moral. „Beskrajno smjeliji i časniji od filistar-skih apologeta buržoaskog društva" (Marx). — Str. 301., 544., 546.

Martineau, Harriet (Martino, Heriet) (1802.—1876.), engleska književnica, propagira vulgarno-ekonomska učenja Malthusa i Benthamu. — Str. 564.

Marx-Aveling, Eleanor-Tussy (Marks-Ejveling, Elinor-Tusi) (1856.—1898.), najmlađa Marxova kći, žena Ed. Avelinga. Aktivno učestvovala u engleskom i međunarodnom radničkom pokretu. Organizirala sindikat londonskih radnika plina i pokreta radnica. Prevela veliki broj socijalističkih spisa na engleski. — Str. LXXII., LXXVIII., LXXXIII.

Marx, Heinrich (1782.—1838.), pravni savjetnik u Trieru; otac Karla Marxa. — Str. IX.

- Marx, Jenny* (1814.—1881.), žena i drug u borbi Karla Marxa. Kći tajnog vladinog savjetnika Ludwiga von Westphalena. Uprkos svome porijeklu hrabro je podnosila nevolje emigracije i pomagala Marxa u literarnom radu. — Str. X.
- Marx, Karl* (1818.—1873.). — Str. IX., LIV., LVII., LX.—LXII., LXVI.—LXXXIV., 1., 6., 7., 40., 41., 42., 46., 53., 57., 58., 59., 62., 63., 69., 75., 83., 85., 96., 98., 102., 103., 110., 148., 285., 303., 306., 360., 422., 457., 462., 463., 468., 508., 543., 549., 558., 563., 575., 620., 685., 686., 698., 700., 701., 703., 704.
- Massie, Joseph* (Mesi, Džosef) (umro 1784.), engleski statističar i ekonomist. „Još određenije od Humea postavlja Massie kamate kao puki dio profita” (Marx). — Str. 447.
- Maudsley, Henry* (Modslj, Henri) (1771.—1831.), engleski inženjer, poduzetnik i izumitelj. — Str. 327.
- Maurer, Georg Ludwig von* (1790.—1872.), pravni historičar, bavorski državni savjetnik, opširno je dokazao da je privatno vlasništvo zemlje nastalo tek u toku historije. „Njegove knjige izvanredno su značajne” (Marx). Već u „Komunističkom manifestu” ukazali su Marx i Engels na njihovo značenje. — Str. 37., 189.
- Maksimilijan Habsburg* (1832.—1867.), car Meksika od 1864.—1867. — Str. 126.
- Mayer, Sigmund*, bečki tvorničar. — Str. LVI.
- Mecklenburg, J. A.* ruski viši učitelj. — Str. 88.
- Mazzini, Giuseppe* (Macini, Đuzepe) (1805.—1872.), talijanski buržoaski revolucionar. Osnovao u emigraciji u Francuskoj udruženje „Mlada Italija”. Borio se za nezavisnost i jedinstvo Italije i za demokratsku republiku, ali se pri tome nije oslanjao na radnički i seljački pokret, već na liberalno plemstvo i na prosvjećenu buržoaziju. — Str. XII.
- Meissner, Otto* (1850.—1930.), nakladnik u Hamburgu. Izdavač „Kapitala”. — Str. 708., 709.
- Meitzen, August* (Majcen, August) (1822.—1910.), statističar i ekonomist, pisao je o poljoprivredi. — Str. 189.
- Mendelssohn, Moses* (1729.—1786.), njemački malograđanski filozof, „prototip trućala”. — Str. LXIII.
- Menenije Agripa* (umro 493. prije n. vr.), rimski konzul. — Str. 307.
- Mercier de la Rivière, Paul Pierre* (Mersje de la Rivjer, Pol Pjer) (1720.—1794.), francuski ekonomist, fiziokrat. „Naslućuje da višak vrijednosti bar u industriji... ima neke veze sa samim industrijskim radnicima” (Marx). — Str. 71., 72., 90., 106., 109., 116., 119., 147.
- Merivale, Herman* (Merivel, Herman) (1806.—1874.), engleski državnik i ekonomist; teoretičar kolonizacije. — Str. 564., 690.

- Meyer Rudolf* (1838.—1899.), Rodbertusov izdavač. Feudalni socijalist. Bismarckov protivnik, poznanik Engelsov. — Str. 463.
- Mignet, François* (Minje, Fransoa) (1796.—1884.), francuski historičar i liberalni publicist prije 1830. Zatim pristaša građanskog kraljevstva i prijatelj reakcionara Thiersa. Pisao historijske radove o francuskoj revoluciji. — Str. XX.
- Mill, James* (1773.—1836.), engleski historičar, filozof i ekonomist. „Prvi koji je prikazao Ricardovu teoriju u sistematskom obliku.” Pokušavajući da „objašnjenjima likvidira Ricardove protivurječnosti... zapleo se sam u protivurječja, a sa svojim pokušajem da ih riješi predstavlja početak raspadanja teorije koju on dogmatski zastupa”. — Str. 75., 112., 142., 153., 299., 376., 440., 497., 500., 502., 539.
- Mill, John Stuart* (1806.—1873.), sin Jamesa Milla, engleski filozof i ekonomist, zastupao slobodnu trgovinu, eklektičar, epigon klasične ekonomije, dovršavajući raspadanje Ricardove škole. Traži kompromis između njenih učenja i socijalističkih zahtjeva proletarijata. — Str. LVIII., LIX., 85., 94., 315., 376., 440., 449., 450., 519., 525., 529., 540., 671.
- Mirabeau, Honoré* (Mirabo, Onore) (1749.—1791.), francuski političar. Sin Victora Mirabeau-a. Uprkos aristokratskom porijeklu uzdigao se do vodstva buržoazije. Slavan govornik. Naposljetku se dao kupiti od dvora, koji mu ipak nije vjerovao. Zastupao je zahtjev za ustavnu monarhiju. — Str. 413., 546., 669.
- Mirabeau, Victor R. de* (Mirabo, Viktor R. de) (1715.—1789.), francuski ekonomist „čudljivo patrijarhalan”. „Feudalni izgled fiziokratskog sistema, koji ustvari poburžoazuje feudalizam, učinio ga je njegovim zanesenim pristašom i propagatorom” (Marx). Za razliku od njegovog sina, nazvan Mirabeau-otac. Str. 546., 642., 656., 669., 673., 686.
- Molleschott, Jakob* (1822.—1893.), njemački prirodoslovac i liječnik, vulgarni materijalist; vidi Ludwig Büchner. — Str. XV.
- Molière, Jean Baptiste Poquelin* (Moljer, Jan Batist Poklen) (1622.—1673.), veliki francuski pisac komedija, pobornik nastajuće buržoazije protiv feudalnog plemstva. (Citirani stihovi potječu stvarno od Boileau-Despréaux-a.) — Str. 581.
- Molinari, Gustave de* (Molinari, Gistav de) (1819.—1911.), belgijski ekonomist, na strani liberalne buržoazije. — Str. 362., 526., 690.
- Mommsen, Theodor* (1817.—1903.), njemački historičar. — Str. 125., 128.
- Montalembert, Charles René de* (Montalamber, Šarl Rene de) (1810.—1870.), francuski državnik i pisac, fanatičan borac ultramontanaca i jezuitskog prava školovanja. — Str. 406.
- Montcail, Amans Alexis* (Montej, Aman Aleksis) (1769.—1850.), francuski historičar, branio ideje velike Francuske revolucije. — Str. 667.

- Montesquieu, Charles Louis de* (Monteskje, Šarl Luj de) (1689.—1755.), francuski politički pisac, otac evropskog liberalizma. — Str. 54., 85., 545., 677.
- Morton, John Chalmers* (Morton, Džon Čamerz) (1821.—1878.), engleski agronom. — Str. 319., 484.
- Moore, Samuel* (Mur, Semjuel), engleski sudac, Marxov i Engelsov prijatelj. Prevodilac prve knjige „Kapitala” na engleski. — Str. LXXII.
- More (Morus), Sir Thomas* (Mor [Morus], ser Tomas) (1478.—1535.), engleski državnik i utopist. — Str. 546., 643., 644., 659.
- Most, Johann* (1846.—1906.), njemački socijaldemokrat, po pozivu knjigoveža. Kasnije kao anarhist imao utjecaja i na slovenački radnički pokret. U emigraciji, u Londonu, izdavao list „Freiheit”. — Str. XL.
- Müller, Adam* (1779.—1829.), njemački političar i ekonomist. Ekonomski romantičar čija se „mudrost... sastoji u tome da vidi oblak prašine na površini, da bi to prašnjavo naduveno izrazio kao nešto tajanstveno i značajno” (Marx). — Str. 85.
- Müller, Anton*, iz Danziga (oko 1579.), pronašao stroj za tkanje vrpca. — Str. 367.
- Mun, Thomas* (Man, Tomas) (1571.—1641.), engleski ekonom, merkantilist, član uprave Istočno-indijske trgovačke kompanije. — Str. 446.
- Mun, John* (Man, Džon), sin Thomasa Muna i izdavač njegovih djela. — Str. 446.
- Murphy, John Nicolas* (Marfi, Džon Nikolas), engleski pisac. — Str. 631.
- Murray, Hugh* (Murej, Hjug) (1779.—1846.), engleski geograf. — Str. 288.

N

- Nasmyth, James* (Nesmit, Džems) (1808.—1890.), engleski inženjer, pronalazač parnog čekića. — Str. 328., 355., 374.
- Newman, Francis William* (Njumen, Frensis Viljem) (1805.—1897.), engleski pisac, pop, profesor starih jezika. — Str. 648., 653.
- Newman, Samuel P.* (Njumen, Semjuel P.) (1796.—1842.), američki ekonomist, profesor govornišva. — Str. 118., 162.
- Newmarch, William* (Njumarč, Viljem) (1820.—1882.), direktor banke, poznat engleski ekonomist, statističar, napisao dva sveska produžujući Tooke-ovu historiju cijena. Pristaša Ricardov, ortodokсни pristaša slobodne trgovine. — Str. 245.
- Newnham, G. B.* (Njunhem, Dž. B.), engleski odvjetnik (citirani spis iz 1815.). — Str. 531.
- Niebuhr, Berthold Georg* (Nibur, Bertold Georg) (1776.—1831.), njemački historijski pisac i građanski političar. Pisac jedne historije o postanku rimskog carstva, osnovane na kritičkom ispitivanju izvora. — Str. 187.

North, Sir' Dudley (Nort, ser Dadli) (1641.—1691.), engleski ekonomist, sljedbenik Petty-ev, jedan od najznačajnijih levantskih trgovaca, teoretski je zastupao interese industrijskog i trgovačkog kapitala protiv zemljišnog vlasništva. On je prvi kod koga se nalazi zahtjev za slobodnom trgovinom. — Str. 63., 82., 86., 94., 333., 546.

O

Olsted, Frederick Law (Omsted, Frederik Lo) (1822.—1903.), američki praktični poljoprivrednik. Putovao po Engleskoj i Sjedinjenim Državama i pisao o stanju poljoprivrede. — Str. 152.

Opdyke, George (Opdajk, Džordž) (1805.—1880.), američki ekonomist, new-yorški bankar, kasnije predsjednik općine New-York, republikanac. — Str. 122.

Orkney, Elizabeth Vilierr, lady (Orknej, Elizabet Vilier, ledi) (1657.—1733.), ljubavnica kralja Vilima Oranskog (Vilima III.). — Str. 647.

Ortes, Giammaria (Ortes, Đamarija) (1713.—1799.), venecijanski kaluđer, jedan od najznačajnijih ekonomista, protivnik merkantilista, preteča klasične ekonomije. — Str. 546., 575.

Overstone, Samuel Jones (Overston, Semjuel Džons) (1796.—1883.), engleski bankar, zastupnik currency-principle, otac zakona o bankama od 1844., koji počiva na tom principu. — Str. 85., 103.

Owen, Robert (1771.—1858.), engleski utopist i socijalist; isprva tvorničar, došao na osnovi praktičnog iskustva u svojim tvornicama do svog komunističkog učenja. Odbijao je svaku primjenu nasilja. Svoj plan budućnosti izradio je sa stručnim poznavanjem koje je stekao u praksi. Zbog njegovog ispovijedanja komunizma isključen iz oficijelnog društva. Njegovi pokušaji da u Americi osnuje komunističke kolonije, nisu uspjeli. Tada se „obratio direktno radničkoj klasi i ostao je u njenoj sredini aktivan još trideset godina. Svi društveni pokreti, svi stvarni napreci koji su u Engleskoj izvršeni u korist radničke klase vezuju se za Owenovo ime” (Engels). — Str. 41., 57., 248., 345., 420., 437., 697., 710.

P

Pagnini, Giovanni Francesco (Panjini, Đovani Frančesko) (1715.—1789.), talijanski ekonomist, pisac više djela o razvitku cijena. — Str. 55.

Palmerston, lord Henry John Temple (Pamerston, lord Henri Džon Templ) (1784.—1865.), engleski državnik. Kao predsjednik vlade za vrijeme krimskog rata nosilac reakcionarne politike u korist ruskog carizma; raskrinkan od Marxa. „Ugnjetači su uvijek mogli ra-

- čunati na njegovu (Palmerstonovu) pomoć; a na ugnjetene rasipao je veliku mjeru svoje govorničke velikodušnosti" (Marx). — Str. 392.
- Parry, Charles Henry* (Pari, Čarls Henri) (1779.—1860.), engleski liječnik i pisac, napisao knjigu o utjecaju žitnih carina na različne slojeve seljačkog stanovništva. — Str. 58., 530., 531., 602.
- Pearson, Charles* (Pirson, Čarls), engleski liječnik. — Str. 197.
- Pecqueur, Constantin* (Peker, Konstanten) (1801.—1887.), francuski ekonomist i socijalist, koji je predlagao podržavljenje sredstava za proizvodnju od strane buržoaske države kao sredstvo za uklanjanje nejednake raspodjele sredstava za proizvodnju. — Str. 543., 683.
- Peel, Sir Robert* (Pil, ser Robert) (1750.—1830.), engleski tvorničar. — Str. 686.
- Peel, Sir Robert* (sin gornjega) (1788.—1850.), engleski državnik, torryevac. Po njemu je nazvan zakon o bankama od 1844. „Ovaj sin buržoazije koji se uzdigao do vođe zemljišne aristokracije... iskorištavao je... svoje vodstvo... stalno za to da od nje iznudi koncesije za buržoaziju (ukidanje carine na žito). Njegovi najčuveniji govori sastoje se iz masovnoga nagomilavanja običnih mjesta, između kojih je vješto raspoređen niz statističkih podataka" (Marx). — Str. LVIII., 102., 184., 680., 693.
- Periklo* (oko 490.—429. prije n. vr.), vođa atenske demokracije za vrijeme njenog najvećeg ekonomskog i kulturnog procvata. Uklonio je najvažnije privilegije aristokracije u korist raščlanjavanja vladajuće klase čisto po imovnom stanju. Pod njegovim vodstvom razvila je atenska država veliku trgovačku i kolonizatorsku djelatnost. Vođio je protiv šparte Peloponeski rat. — Str. 311.
- Peto, Sir Samuel Morton* (Peto, ser Semjuel Morton) (1809.—1889.), veliki engleski graditeljski poduzetnik. — Str. 186.
- Petty, Sir William* (1623.—1687.), engleski ekonomist i statističar, „osnivač moderne političke ekonomije, jedan od najgenijalnijih i najoriginalnijih ekonomskih istraživača" (Marx). — Str. 9., 17., 46., 55., 63., 83., 101., 105., 129., 223., 262., 289., 295., 311., 368., 485., 546.
- Philippe, VI. od Valois* (1293.—1350.), kralj Francuske od 1328.—1350. — Str. 55.
- Pindar* (522.—oko 443. prije n. vr.), grčki liričar. — Str. 109., 359., 681.
- Pinto, Isaac* (1715.—1787.), bogat holandski jevrej, savjetnik i financijer holandske države. Pisac niza ekonomskih spisa. — Str. 109.
- Pitt, William* (1759.—1806.), jedan od najreakcionarnijih engleskih državnika, ministar predsjednik za vrijeme Francuske revolucije. Organizirao je intervencionistički rat protiv nje i ratove protiv Napoleona I., ugušio je 1798. irski ustanak i uveo niz reakcionarnih mjera protiv radničkog pokreta. — Str. 161., 663.

- Platon* (oko 428.—oko 348. prije n. vr.), grčki filozof, ideolog klase robovlasnika. Osnivač objektivnog idealizma. Po njegovom učenju postoje ideje stvari vječno i nepromjenljivo izvan prostora i vremena. On ih suprotstavlja prolaznim čutilnim stvarima kao ono što stvarno jest. U svojim dijalozima razvija elemente idealističke dijalektike. Politički protivnik demokracije, skicirao je u svojoj knjizi o državi reakcionarnu utopiju jednog potrošačkog komunizma za vladajuću aristokratsku klasu „čuvara“, t. j. vladalaca, filozofa i vojnika, kojima su zanatlije i seljaci podvrgnuti. Trgovina i razmjena isključeni su. — Str. 312.
- Postlethwayt, Malachy* (Poslveit, Malaki) (oko 1707.—1767.), engleski ekonomist. Izdavač velikog trgovinskog leksikona i pisac mnogih spisa o britanskoj trgovinskoj politici. — Str. 224., 225.
- Potter, Edmund*, engleski tvorničar. — Str. 245., 503., 505., 506.
- Price, Richard* (Prajs, Ričard) (1723.—1791.), engleski liberalni teolog, zauzimao se za američki pokret nezavisnosti. Franklinov prijatelj. Pisao o državnim financijama. — Str. 225., 517., 601., 602., 650., 651.
- Protagora* (oko 481.—411. prije n. vr.), grčki filozof, sofist, postavio je čovjeka u središte svog učenja („Čovjek je mjera svih stvari“), bio optužen, jer je postojanje bogova oglasio neizvjesnim. — Str. 200.
- Proudhon, Pierre Joseph* (Prudon, Pjer Žozef) (1809.—1865.), francuski malograđanski socijalist, jedan od teoretskih osnivača anarhizma. Proudhon „raspreda ekonomske kategorije u... vječite ideje i tim obilaznim putem opet dolazi na stanovište buržoasko ekonomije“. Njegov je socijalizam „slikanje filistarske utopije“. „Kako nikad nije razumio naučnu dijalektiku, dotjerao je samo do sofistike“ (Marx). Proudhonove teorije, protiv kojih je Marx napisao „Bijedu filozofije“, imale su u Francuskoj veliki utjecaj dugo vremena. — Str. XII., 34., 49., 362., 447., 468., 516.
- Puscy, Philip* (Pjuzi, Filip) (1799.—1855.), engleski agronom, liberalni narodni poslanik. — Str. 605.

Q

- Quesnay, François* (Kenej, Fransoa) (1694.—1774.), francuski liječnik i ekonomist, osnivač fiziokratskog učenja. U svom čuvenom tableau économique (ekonomska tablica) prikazao je proces reprodukcije ne pojedinačnog, već cjelokupnog društvenog kapitala. Ovo je „u prvoj trećini 18. vijeka, periodu djetinjstva političke ekonomije, neosporno bila najgenijalnija misao koju je dosad skrivila politička ekonomija“ (Marx). — Str. LVIII., 70., 269., 485., 546.
- Quételet, Lambert A.* (Kettle, Lamber A.) (1796.—1874.), belgijski matematičar, osnivač moderne socijalne statistike. — Str. 271.

R

- Raffles, Sir Thomas Stamford* (RefLz, ser Tomas Stamford) (1781.—1826.), engleski kolonijalni činovnik, guverner Jave. — Str. 305., 673.
- Ramazzini, Bernardino* (Ramacini, Bernardino) (1633.—1714.), talijanski liječnik, osobito je proučavao bolesti radnika. — Str. 309.
- Ramsay, Sir George* (Remsej, ser Džordž) (1800.—1871.), engleski filozof i ekonomist. On stoji historijski na onoj točki „gdje sama politička ekonomija, na bazi analize, oglašava kapitalistički oblik proizvodnje, pa prema tome kapital, ne za neki apsolutni, već samo za „slučajni“ historijski uvjet proizvodnje. Ali Ramsay nije u analizi otišao dovoljno daleko da bi povukao konzekvencije“ (Marx). — Str. 120., 123., 265., 444., 497., 561.
- Rau, Karl Heinrich* (1792.—1870.), njemački politički ekonomist, „njemački Say“ (Marx). — Str. 709.
- Ravenstone, Percy* (Revnston, Pirs) (pisao oko 1825.), engleski politički ekonomist, koji stvarno priznaje historijski određeni karakter kapitala i dokazuje da povećanje proizvodnosti rada uvećava kapital, t. j. tuđe bogatstvo. — Str. 369., 444.
- Read, George* (Rid, Džordž). — Str. 202.
- Redgrave, Alexander* (Redgrev, Aleksander), engleski tvornički inspektor. Str. 219., 321., 338., 344., 357., 372., 386., 392., 394., 395., 478., 490., 491.
- Regnault, Elias* (Renjo, Elias) (1801.—1868.), francuski publicist i historičar. Šef kabineta u ministarstvu unutrašnjih poslova, zatim u ministarstvu financija poslije revolucije 1848. — Str. 190.
- Reich, Eduard* (Rajh, Eduard) (1836.—1915.), njemački liječnik i popularni prirodopisac. — Str. 309.
- Ricardo, David* (Rikardo, David) (1772.—1823.), engleski ekonomist, posljednji veliki predstavnik klasične ekonomije. Ricardo polazi od određivanja vrijednosti radnim vremenom i „primorava nauku... da sebi položi računa o tome... u koliko nauka, koja samo reproducira pojavne oblike procesa... i same te pojave, odgovaraju osnovi na kojoj počiva unutrašnja povezanost, stvarna fiziologija buržoaskog društva... U tome je, dakle, veliko historijsko značenje Ricardovo za nauku“. S tim je u vezi „što Ricardo otkriva i iskazuje ekonomsku suprotnost klasa — onako kako je pokazuje unutrašnja suprotnost — i time se u ekonomiji hvata u korijenu, otkriva historijska borba i proces razvitka“ (Marx). Ricardo ipak nije razumio historijski karakter kapitalističkog načina proizvodnje, nego ga shvaća vječnim. — Str. XXIX., LVII., LX., 21., 28., 41., 44., 48., 85., 103., 124., 144., 159., 161., 181., 182., 256., 330., 335., 336., 349., 369., 371., 376., 440., 448., 449., 452., 453., 455., 460., 462., 466., 493., 502., 518., 519., 525., 528., 535.—537., 543., 561., 716.

- Richardson, Sir Benjamin Ward* (Ričardson, ser Bendžamin Vard) (1828.—1896.), engleski higijeničar. — Str. 205., 207.
- Roberts, Sir George* (Roberts, ser Džordž) (1803.—1860.), engleski historičar. — Str. 645.
- Rodbertus-Jagetzow, Karl* (1805.—1875.), njemački ekonomist. Katedarski socijalist. Njegova teorija zemljišne rente odražavala je njegov vlastiti socijalni položaj pomeranskog veleposjednika. Rodbertus „naslućuje razliku viška vrijednosti od njegovih posebnih oblika... ali promašuje pokraj točnoga, jer mu se unaprijed radi o tumačenju jedne određene pojave, zemljišne rente, a ne o nalaženju općeg zakona” (Marx). U teoriji nacionalnog dohotka „Rodbertus u suštini ponavlja učenje A. Smitha zajedno s njegovom osnovnom zabudom (raspadanje vrijednosti na najamninu i višak vrijednosti)” (Lenjin). — Str. XXIX., 463.
- Rogers, James* (Rodžers, Džems) (1823.—1890.), engleski liberalni ekonomist, jedan od glavnih predstavnika historijske škole engleske političke ekonomije. Teoretičar i privredni političar stranke slobodne trgovine. — Str. 601., 606., 647.
- Rogier, Charles Latour* (Rožic, šarl Latur) (1800.—1885.), belgijski državnik, umjereni liberal, branilac ustavne monarhije. — Str. 228.
- Roscher, Wilhelm* (1817.—1894.), njemački vulgarni ekonomist. Kod njega vulgarna ekonomija postaje „profesorskom formom koja poslu prilazi historijski i s mudrom umjerenošću svugdje skuplja najbolje, pri čemu se manje pazi na protivrječnosti nego na potpunost... Ali pošto se ovakvi radovi pojavljuju tek kad je krug političke ekonomije kao nauke došao do svoga kraja, oni su u isti mah i grobnice te nauke” (Marx). — Str. 56., 117., 160., 161., 170., 181., 214., 272., 310., 543., 709.
- Rossi, Pellegrino Luigi* (1787.—1848.), talijanski vulgarni ekonomist i državnik. Pun „premudrosti i kočoperne brbljavosti” (Marx). — Str. 130., 501.
- Rouard du Card, Pie Marie* (Ruar di Kar, Pi Mari), katolički svećenik. — Str. 200.
- Rousseau, Jean Jacques* (Ruso, žan žak) (1712.—1778.), francuski pisac, najznačajniji ideolog revolucionarnog malograđanstva prije velike Francuske revolucije. I sam pod vladom ideja prosvjetenosti, ipak ustaje protiv njenog racionalizma. On veliča prirodno stanje prvobitne jednakosti. Razvitak civilizacije vodi, prema Rousseau-u, do najvećeg povećanja nejednakosti u apsolutnoj monarhiji i baš time do nove jednakosti putem društvenog ugovora (contrat social), koji je kod njega samo ideološki izraz za odnose kapitalističke robne proizvodnje, koji su formalni ugovorni odnosi. Obrazlaže pravo na-

- roda da silom otjera despote. Njegovi pedagoški i politički spisi izvršili su veliki utjecaj na njegove suvremenike. Jakobinci, a tako i Robespierre, gledali su u njemu svog teoretskog preteču. — Str. 669.
- Roux-Lavergne, Pierre Celestin* (Ru-Lavernj, Pjer Selestén) (1802.—1874.), francuski historičar i političar, pristaša Buchezovog novog katolicizma, naposljetku dotjerao do ultramontanog popovskog pristaše. — Str. 665.
- Roy, J.* (Roa, Ž.), prevodilac prve knjige „Kapitala” na francuski. — Str. LXVIII.
- Rubens, Petar Pavao* (1577.—1640.), znameniti nizozemski slikar. — Str. 246.
- Ruge, Arnold* (1802.—1880.), njemački pisac, mladohegelijanac, proganjan kao demagog. Izdavao sa Marxom „Deutsch-französische Jahrbücher” (1844). Marx se vrlo brzo rastao od njega. Malograđanski revolucionar, završio je kao Bismarčkov pristaša. — Str. X., 40., 110.
- Rumford*, vidi Thompson, Benjamin.
- Russel, lord John* (Rasel, lord Džon) (1792.—1878.), engleski liberalni državnik. — Str. 517., 648.
- Ryder* (Rajder), tvorničar u Boltonu, izumitelj kovačkog stroja. — Str. 332.

S

- Sadler, Michael Thomas* (Sedler, Majkel Tomas) (1780.—1835.), engleski socijalni reformator, član Donjeg doma, protivnik Malthusa i slobodne trgovine. — Str. 277., 603., 630.
- Saint-Simon, Claude Henry comte de* (Sen-Simon, Klod Anri grof od) (1760.—1825.), francuski utopijski socijalist. „Jedan od trojke velikih utopista (Saint-Simon, Fourier i Owen), koji su istupali kao zastupnici interesa proletarijata... imao je genijalnu širinu pogleda pomoću koje su u njemu u klci bile sadržane sve ne sasvim ekonomske misli kasnijih socijalista” (Engels). — Str. 525., 697.
- Saunders, R. J.*, tvornički inspektor. — Str. 241., 250., 345.
- Say, Jean Baptiste* (Sej, Žan Batist) (1767.—1832.), francuski vulgarni ekonomist. Say, „taj jad od čovjeka”, „koji svoju dosadnu površnost pokušava prikriti time što polutanstva i kiksere A. Smitha rastvara u apsolutno opće fraze”, „koji je trgovao sa Smithom, samo što je imao bar tu zaslugu, da je njegove misli doveo u izvjesni formalni red”. Razlikuje se od vulgarnih ekonomista poslije njega time što on „još nije zatekao materijal sasvim obrađen, dakle još je i sam surađivao više ili manje na rješavanju ekonomskih problema sa stanovišta ekonomije” (Marx). — Str. 45., 75., 112., 121., 148., 160., 161., 308., 330., 379., 453., 468., 524., 536., 537.

Schapper, Karl (Šaper, Karl) (1813.—1870.), jedan od prvih proleterskih komunista. Voda „Saveza pravednih“, kasnije „Saveza komunista“. »Bio je uzor profesionalnog revolucionara, kao što je 30-tih godina igrao znatnu ulogu... on je svoje pogreške uvijek uvidao i otvoreno priznavao. Bio je čitav čovjek, i što je on uradio za osnivanje njemačkog radničkog pokreta, ostaje nezaboravno“ (Engels). Prilikom rascjepa saveza komunista vodi sa Willichom „lijevu frakciju protiv većine centralnog vijeća pod vodstvom Marxa i Engelsa“, ali je „uskoro... uvidio i priznao poslije svršenog kölnskog procesa svoju momentanu zabludu“ (Marx). — Str. XXXIX.

Schorlemmer, Carl (Šorlemer, Karl) (1834.—1892.), kemičar, prisni prijatelj Marxov i Engelsov, „pored Marxa svakako najslavniji čovjek evropske socijalističke partije. Kad sam se s njime upoznao... već je bio komunist. Bio je tada siromašan privatni asistent engleskih profesora, a sada je član Royal Society (ovdašnje akademije nauka) i prvi autoritet svijeta u svojoj struci, kemiji jednostavnih ugljikovodika... Ovaj položaj u inostranstvu stekao je u borbi s ljudima, koji su ga eksploatirali dok su to mogli, samo svojim stvarno naučnim radovima... Pri tome se nigdje ne ustručava istupati kao socijalist“ (Engels). — Str. 258.

Schouw, Joakim (Šouv, Joakim) (1787.—1853.), danski botaničar. Str. 448.

Schulz, Wilhelm (Šulc Vilhelm), (1797.—1860.), njemački publicist, radikalni demokrat; progonjen od hessenske i württenberške reakcije nastanio se u Zürichu kao privatni docent. — Str. 182., 315.

Schulze-Delitsch, Franz Hermann (Šulce-Delič, Franc Herman) (1808.—1883.), buržoaski ekonomist i zadrugar, umjereni liberal. Zastrašen istupanjem proletarijata u revoluciji 1848., htio je svojim zadrugama spriječiti pretvaranje zanatlija u proletere i tako stvoriti buržoaziji socijalnu podršku protiv proletarijata. Imao je u periodu reakcije protiv 1848. snažan uspjeh. Protiv njega je 60-tih godina istupao Lassalle. — Str. XLIX.

Schweitzer, Johann Baptist von (Švajcer, Johan Baptist von) (1833.—1875.), vođa Općeg njemačkog radničkog udruženja poslije Lassalle-ove smrti. Htio je od klasnog pokreta njemačkih radnika napraviti sektaški pokret. Zastupao Bismarckovu politiku, „kraljevsko-pruski socijal-demokrat“ (Marx). — Str. 717.

Scrope, George P. (Skroup, Džordž P.) (1797.—1876.), engleski geolog i ekonomist, pristaša slobodne trgovine, branilac tvorničkih zakona. — Str. 526.

Senior, William Nassau (Sinler, Viljem Nasau) (1790.—1864.), engleski ekonomist, „naprosto apologet postojećeg stanja i zbog toga vul-

garni ekonomist", „govori u ime obrazovane buržoazije" (Marx). — Str. 177., 178., 180., 181., 214., 269., 347., 376., 419., 428., 475., 479., 525., 526., 537., 637., 655., 706.

Shaftesbury, vidi *Ashley*.

Sekst Empirik, rimski filozof. — Str. 311.

Shakespeare, William (Šekspir, Viljem) (1564.—1616.), engleski pjesnik, jedan od najznačajnijih dramatičara svjetske književnosti. Pisao u doba uspona manufakture, kada je feudalni veleposjed počeo dobivati buržoaski karakter, u početku trgovačke veličine Engleske. — Str. 48., 92., 423., 666.

Sidmouth, Henry Addington (Sidmaud, Henri Edington) (1757.—1844.), engleski reakcionarni državnik. — Str. 368.

Sieber, Nikolaž Ivanović (Ziber) (1844.—1888.), ruski ekonomist, jedan od prvih popularizatora Marxovih ekonomskih učenja u Rusiji. — Str. LX.

Simon, Sir John (Sajmon, ser Džon) (1816.—1904.), poznat engleski liječnik, vodio je kao član tajnog državnog savjeta niz istraga o zdravstvenom stanju i položaju engleskog radničkog stanovništva. — Str. 341., 402., 583., 585., 587., 592., 595., 608., 609.

Sismondi, Jean Charles Simonde de (Sismondi, Žan Šarl Simond de) (1773.—1842.), švicarski ekonomist i historičar. Kritizira klasičnu ekonomiju sa stanovišta ekonomske romantike. „On nalme osjeća osnovnu protivurječnost: s jedne strane, neobuzdani razvitak proizvodne snage i uvećanje bogatstva, koje se u isto vrijeme sastoji od roba i mora se posrebiti; s druge strane, kao osnova ograničavanje nase proizvođača na neophodne životne namirnice" (Marx). „U svima točkama razlikuje se on od klasika time što ukazuje na protivurječja kapitalizma. To je jedna strana. S druge strane, nije u stanju ni u jednom slučaju (a i ne će to) da produži analizu klasika, te se zato ograničava na sentimentalnu kritiku sentimentalizma sa stanovišta malograđanina" (Lenjin). — Str. LVII., 113., 131., 187., 263., 349., 467., 496., 507., 511., 515., 524., 564., 576., 577., 683.

Skarbek Frédéric (1728.—1866.), poljski ekonomist. — Str. 275., 298.

Smith, Adam (1723.—1790.), engleski ekonomist i filozof. Dao klasičnoj ekonomiji njen razvijen lik. Marx ga naziva ekonomistom manufakturnog perioda. Od velikog značenja bile su njegove teorije o podjeli rada, o proizvodnom radu i o višku vrijednosti. Po njegovom učenju pravo bogatstvo nacija ne leži u novcu — kako su tvrdili merkantilisti — već u korisnom radu, radu koji stvara prometne vrijednosti. Po Smithu višak vrijednosti ne stvara samo poljoprivredni rad, kao kod fiziokrata, nego industrijski rad. „Protivurječja A. Smitha imaju to značajno što sadrže probleme, koje on doduše ne rješava, ali ih on iskazuje na taj način što sebi protivuriječi"

- (Marx). Glavna pogreška u njegovoj teoriji reprodukcije, koju je Marx otkrio, jest nevođenje računa o postojanom kapitalu, rastvaranje robne vrijednosti na najamninu i višak vrijednosti. — Str. XXVI., 12., 45., 84., 85., 124., 224., 295., 301., 308., 311., 330., 351., 397., 440., 453., 465., 467., 469., 472., 485., 488., 490., 498., 519., 520., 524., 536., 540., 543., 545., 548., 550., 572., 583., 684., 638., 653., 661., 681., 715.
- Smith, Edward* (oko 1818.—1874.), engleski liječnik i medicinski pisac, savjetnik engleske vlade za sirotinjsko zakonodavstvo. — Str. 337., 608.
- Smith, Goldwin* (1823.—1910.), engleski historičar i političar, branilac borbe američkog Sjevera protiv južnih robovskih država u američkom građanskom ratu. — Str. 671.
- Soetbeer, Georg Adolf* (1814.—1892.), njemački ekonomist, financijski i valutni statističar. — Str. LXX.
- Somers, Robert* (1822.—1891.), engleski novinar i novinski izdavač; zanimao se novčanim i bankovnim pitanjima. — Str. 655., 656.
- Sofokle* (495.—406. prije n. vr.), slavni grčki pjesnik tragedija. — Str. 92.
- Sorge, F. A.* (1828.—1906.), njemački komunist, učesnik u badenskom ustanku 1849. Kao emigrant igrao istaknutu ulogu u Sjedinjenim Državama, u njemačkom i u sjevero-američkom radničkom pokretu. Stajao je u stalnom dopisivanju s Marxom i Engelsom i borio se u sjevero-američkoj sekciji Internacionale za liniju Generalnog vijeća. Poslije preseljenja Generalnog vijeća u New-York (1872.), generalni sekretar Internacionale. — Str. XL., LXXIII.
- Spinoza, Benedikt* (1632.—1677.), holandski filozof. Engels ga naziva sjajnim predstavnikom dijalektike u novijoj filozofiji. Panteist. Poriče ličnu slobodu volje. Jedan od prvih kritičara Biblije. — Str. LXIII., 256., 526.
- Stafford, William* (1554.—1612.), engleski pisac, dvorski čovjek. — Str. 666.
- Stapleton* (Steplton), konzervativac, član engleskog parlamenta. — Str. 530.
- Stein, Lorenz von* (Štajn, Lorenc fon) (1815.—1890.), njemački historičar i ekonomist, profesor u Kielu, kasnije u Beču. „Stein besmisleno niže jednu na drugu najtrivijalnije stvari u drvenim trihotomijama, s nekoliko hegelovskih kategorijskih obrta” (Marx). — Str. XVII.
- Steuart, Sir James D.* (Stjuart, ser Džems D.) (1712.—1780.), engleski ekonomist. Njegovo učenje je „racionalni izraz merkantilizma” (Marx). „Njegova zasluga u shvaćanju kapitala počiva na dokazivanju kako se vrši proces rastavljanja između uslova proizvodnje, kao vlasništva određenih klasa, i radne snage” (Marx). Objašnjava profit suviškom cijene iznad vrijednosti. — Str. LXXIX., 83., 104., 107., 135., 280., 299., 368., 485., 545., 576., 642., 653., 668.

- Stewart, Dugald* (Stjuart, Dogald) (1753.—1828.), škotski filozof i politički ekonomist, vulgarizator A. Smitha. — Str. 269., 292., 306., 421.
- Storch, Heinrich* (Štorh, Hajnrich) (1766.—1835.), ruski ekonomist, polemizira protiv A. Smitha. — Str. 131., 138., 298., 306., 307., 520., 576.
- Strahan, William* (Strehen, Viljem) (1715.—1785.), engleski štampar i izdavač djela Davida Humea, Adama Smitha, i drugih wighovaca. — Str. 547.
- Strype, John* (Strajp, Džon) (1643.—1737.), engleski crkveni historičar. — Str. 659.
- Stuart* (Stjuart) škotska vladarska dinastija, 1603.—1714. — Str. 647.
- Stuart, J.* (Stjuart, Dž.), engleski tvornički inspektor. — Str. 238., 260.
- Sully, Maximilian de Béthune* (Sili, Maksimilijan de Betin) (1560.—1641.), francuski državnik i ekonomist. — Str. 546.
- Sutherland* (Saderlend), vojvotkinja od (1806.—1868.). — Str. 654., 655.

T

- Talbot, Charles, Duke of Shrewsbury* (Talbot, Čarls, vojvoda od Šruzberija) (1660.—1718.), engleski državnik, torryevac. — Str. 648.
- Taylor, Sedley* (Tejlor, Sedli), engleski pisac, pisao o zadrugarstvu, optuživao Marxa za falsificiranje citata. — Str. LXXXII.
- Temple, Sir William Bart* (Templ, ser Viljem Bart) (1628.—1699.), engleski državnik i pisac. — Str. 546.
- Thiers, Louis Adolphe* (Tjer, Lui Adolf) (1797.—1877.), francuski državnik i historičar, bezobzirni zastupnik klasnih interesa buržoazije, koljač Pariske komunc. „Majstor sitne državničke poganštine, virtuozi krivokletstva i izdaje“, „dosljedan jedino u pohlepi za bogatstvom i u mržnji prema onima koji ga stvaraju“ (Marx). — Str. XX., 381., 639.
- Thierry, Augustin* (Tjeri, Ogisten) (1795.—1856.), francuski historičar, najpoznatije mu je djelo „Pisma o historiji Francuske“. Marx je smatrao proučavanje djela ovog smjera potrebnim za upoznavanje zakona kretanja buržoaskog društva. — Str. XX.
- Thompson, Sir Benjamin* (Count of Rumford) (Tompson, ser Bendžamin, grof od Ramforda) (1753.—1814.), engleski pisac, ušao je poslije svršetka englesko-američkog rata kao ministar vojni u bavarsku državnu službu. Poznat zbog uređenja sirotinjskih domova. — Str. 530.
- Thompson, William* (Tompson, Viljem) (oko 1785.—1833.), engleski ekonomist, Owenov pristaša, najznačajniji naučni zastupnik Owenovog komunizma. — Str. 307.
- Thornton, William Thomas* (1813.—1880.), engleski ekonomist, pristaša Johna Stuarta Milla. — Str. 129., 220.

- Thünen, Johann Heinrich von* (1783.—1850.), njemački ekonomist, veleposjednik u Mecklenburgu. — Str. 550.
- Tit* (40.—81.), rimski car od 79.—81. — Str. 338.
- Tooke, Thomas* (Tuk, Tomas) (1774.—1858.), engleski ekonomist, pisac važnog djela „Historija cijena od 1792.—1856.” Bio je protivnik teoretičara „currency principle”. Marx ga naziva „posljednjim engleskim ekonomistom od any value” (neke vrijednosti). — Str. 245.
- Torrens, Robert* (1780.—1864.), engleski oficir i ekonomist, pristaša slobodne trgovine; jedan od glavnih zastupnika t. zv. „currency principle”. — Str. 119., 129., 140., 347., 376.
- Townsend, Joseph* (Taunsend, Džosef) (1739.—1816.), engleski pop, „veliča siromaštvo kao neophodni uslov bogatstva” (Marx). — Str. 299., 545., 546., 575., 576.
- Tremenheere, Hugh Seymour* (Tremenhir, Hjug Sejmor) (1804.—1893.), engleski pisac. — Str. 132., 200., 215.
- Tucker, Josiah* (Teker, Džosaja) (1712.—1799.), engleski ekonomist, preteča A. Smitha, pristaša učenja o slobodnoj trgovini, istupao za odvajanje američkih kolonija od metropole. — Str. 225., 546., 681.
- Tuckett, J. D.* (Teket, Dž. D.). — Str. 308., 645., 671.
- Tukidid* (471. ili 460.—oko 403. prije n. vr.), atenski i najznačajniji grčki historičar. — Str. 311., 312.
- Tupper, Martin Farquhar* (Taper, Martin Farkhar) (1810.—1889.), engleski pisac i pjesnik, uzor plitkosti. — Str. 539.
- Turgot, Anne R.* (Tirgo, An R.) (1727.—1781.), francuski državnik i ekonomist. Fiziokrat, najznačajniji učenik Quesnay-a. „Kod Turgota nalazimo fiziokratsko učenje najrazvijenije” (Marx). — Str. 136., 262., 465.
- Tucović, Dimitrije* (1881.—1914.), osnivač i vođa modernog radničkog pokreta u Srbiji. Preveo Marxov „Najamni rad i kapital”. — Str. X., 508., 686.

U

- Ure, Andrew* (Jur, Endrju) (1778.—1875.), engleski kemičar i politički ekonomist. Branilac kapitala i krupne industrije. — Str. LXXIX., 180., 214., 223., 248., 249., 269., 295., 297., 313., 314., 323., 329., 346., 359., 361., 363., 371., 372., 375., 376., 483., 487., 490.
- Urquhart, David* (Erkvert, David) (1805.—1877.), engleski diplomat i pisac, zauzimao se za Tursku protiv istočne politike engleske vlade (Lorda Palmerstona), koja je bila prijateljska prema ruskom caru. Njegova otkrića poslužila su Marxu i Engelsu kao materijal za članke o pitanjima međunarodne politike. — Str. 62., 309., 439., 655., 670., 671.

V

- Valentin, Gabrijel Gustav* (1810.—1883.), njemački fiziolog. — Str. 418.
- Vanderlint, Jakob* (Venderlint, Džekob) (umro 1740.), engleski ekonomist, zahtijeva bolju raspodjelu vlasništva i podizanje nižih i srednjih klasa. Branilac radnika. — Str. 84., 91., 104., 225., 227., 262., 279., 295., 546.
- Vauban, Sebastian le Prestre de* (Voban, Sebastijan le Pretr de) (1633.—1707.), francuski ratni inženjer, novator. Stavlja se nasuprot Colbertizmu. — Str. 100.
- Vaucanson, Jacques de* (Vokanson, Žak de) (1709.—1782.), francuski mehaničar, pronalazač jednog razboja. — Str. 325.
- Verri, Pietro* (1728.—1797.), talijanski ekonomist, pristaša slobodne trgovine, stoji između fiziokrata i A. Smitha. — Str. 9., 53., 93., 277.
- Vico, Giovanni Battista* (Viko, Đovani Batista) (1668.—1744.), talijanski filozof, antiracionalist, tvorac jedne filozofije historije. — Str. 316.
- Villiers, Charles Pelham* (Viljerz, Čarls Pelhem) (1802.—1898.), engleski liberalni političar, predsjednik Poor Law Board. — Str. 219.
- Vissering, Simon* (1818.—1888.), holandski ekonomist, pripadao školi Bastiata. — Str. 437.
- Vogt, Karl* (1817.—1885.), njemački prirodoslovac, vulgarni materijalist. Malogradanski demokrat, zagrižen neprijatelj komunizma. Klevetao Marxa i njegovu političku djelatnost. Marx ga je razgolitio kao de-nuncijanta i plaćenog agenta Napoleona III. — Str. XII., XV.

W

- Wade, John* (Veid, Džon) (1718.—1775.), engleski pisac. — Str. 195., 223., 548.
- Wade, Benjamin Franklin* (Veid, Bendžamin Franklin) (1800.—1878.), američki državnik, potpredsjednik Sjedinjenih Američkih Država. — Str. LIV.
- Wakefield, Edward Gibbon* (Vekfild, Edvard Džibon) (1796.—1862.), engleski ekonomist i kolonijalni političar. — Str. 220., 274., 467., 512., 603., 686.—688., 690.—693.
- Wallace, Robert* (Voles, Robert) (1697.—1771.), engleski pop, pisac nekoliko djela o pitanju stanovništva. — Str. 299., 545., 546.
- Ward, John*. — Str. 218.
- Watson, John Forbes* (Vacon, Džon Forbs) (1827.—1892.), škotlandanin, medicinar, pisac više djela o Indiji. — Str. 334.
- Watt, James* (Vat, Džems) (1736.—1819.), škotski inženjer, izumitelj parnog stroja. — Str. 318., 320., 321., 325., 328., 331., 424.
- Watts, John* (Vats, Džon) (1818.—1887.), engleski socijalist, pristaša R. Owena. — Str. 481., 483.

- Wayland, Francis* (Vejlend, Fransis) (1796.—1865.), američki profesor, pisac jednog ekonomskog priručnika. — Str. 121., 162.
- Wedgwood, Josiah* (Vedžvud, Džosaja) (1730.—1795.), izumitelj modernog lončarstva, osnivač engleske fabrikacije zemljane robe. — Str. 217., 221.
- Welden, Howard de* (Velden, Hauard de), engleski opunomoćenik u Bruxelles-u 1862. — Str. 227.
- Wellington, Arthur, Wellesley* (1769.—1852.), engleski general, „svoje-glav, žilav Englez... svi su njegovi postupci uzorni, ali ni jedan nije majstorski” (Engels). — Str. 85.
- West, Sir Edward* (1782.—1828.), engleski ekonomist, jedan od prvih teoretičara zemljišne rente. — Str. 440., 460., 474., 475.
- Westphalen, Ferdinand von* (1799).—1876.), pruski ministar unutrašnjih poslova za vrijeme reakcije 1850.—1858., polubrat Jenny Marx. — Str. X.
- Westphalen, Jenny von* (vidi Marx, Jenny).
- Weydemeyer, Joseph* (Vajdemajer, Jozef) (1818.—1866.), vestfalski socijalist. Član Saveza komunista, učesnik u revoluciji 1848., jedan od urednika „Novih njemačkih novina” u Frankfurtu, od 1851. kao emigrant u Americi. 1852. izdavač lista „Revolucija” u New-Yorku, 1860. lista „Glas naroda” (na njemačkom) u Chikagu. Učestvovao kao komandant puka u američkom građanskom ratu. Bliski prijatelj Marxa i Engelsa. — Str. XLI.
- Wigand, Otto* (1705.—1770.), liberalni izdavač u Leipzigu. U njegovom izdanju izišli su spisi mladohegelijanaca, Engelsov „Položaj radničke klase u Engleskoj”, i t. d. — Str. 708.
- Wilks, Mark* (oko 1760.—1831.), engleski oficir i diplomat, zauzimao pod lordom Cliveom visoke vojne položaje u Indiji. — Str. 304.
- William III.* (Viljem Oranski) (1650.—1702.), kralj Engleske od 1689.—1702. — Str. 648.
- William IV.* (Viljem IV.) (1765.—1837.), kralj Engleske od 1830.—1837. — Str. 239.
- Williams, Sir W. Fenwick, baronet of Kars* (1803.—1882.), engleski general, branio 1856. u istočno-evropskom ratu planinsko utvrđenje Kars od ruskih carskih trupa. — Str. 85.
- Willich, August von* (1810.—1878.), pruski poručnik, član Saveza komunista. Jedan od vojnih rukovodilaca badenskog ustanka 1849. Poslije rasejpa Saveza bio sa Schapperom vođa „lijeve” frakcije. Engels naziva Willicha „osjećajnim komunistom”. Willich se kasnije iselio u Ameriku i „pokazao je u američkom građanskom ratu da nije samo fantast” (Marx). Naposljetku je bio visoki upravni činovnik. — Str. XXXIX.
- Wilson, James* (1805.—1860.), engleski ekonomist, pristaša slobodne trgovine, osnivač časopisa „Economist”. — Str. 182., 288.

- Wirth, Max* (1822.—1900.), njemački vulgarni ekonomist, zastupao umjerenu zaštitnu carinu, pristaša Carey-a. — Str. 42., 182.
- Witt, Johann de* (1625.—1672.), holandski državnik. Voda nizozemske buržoazije. — Str. 546., 678.
- Wolff, Christian* (1679.—1754.), njemački filozof i matematičar, najznačajniji predstavnik filozofije prosvjete u Njemačkoj. — Str. 539.
- Wolff, Wilhelm* (1809.—1864.), njemački komunist. Sin šleskog nadničara, studirao pod teškim okolnostima, dugo godina bio u istražnom zatvoru i na robiji. Od 1846. jedan od najprisnijih suradnika Marxa i Engelsa. Sjajan agitator i novinar, učestvovao u revolucionarnom pokretu od 1848./49. uvijek u prednjoj liniji. Emigrirao u Englesku gdje je radio kao privatni učitelj. U predgovoru za seriju Wolffovih članaka „Šleska milijarda“ Engels hvali: „Njegov duh profinjen u školi klasične antike, bogati humor, jasno razumijevanje teških teoretskih pitanja, energično mirno biće... nepokolebljiva snaga njegovog karaktera, njegova apsolutna pouzdanost koja ne dopušta sumnje, neotklonjivo osjećanje dužnosti podjednako strogo prema prijatelju, neprijatelju i prema samom sebi“. Njemu je Marx posvetio prvi svezak „Kapitala“. — Str. XLVII.
- Wyatt, John* (1700.—1766.), engleski izumitelj jednog stroja za predenje. — Str. 316.

Y

- Yarranton, Andrew* (Jaranton, Enderju) (1616.—oko 1684.), engleski tehničar i agronom manufakturnog perioda. — Str. 295.
- Young, Arthur* (Jang, Artur) (1741.—1820.), engleski pisac i statističar. — Str. 83., 182., 224., 601., 608.

IMENA IZ MITOLOGIJE I LIJEPE KNJIZEVNOSTI

- Antej*, div iz grčke mitologije, koji je dobivao novu snagu svakim dodiranjem sa zemljom. — Str. 522.
- Brzička*, Falstaffova prijateljica iz Shakespearovih „Veselih žena Windsorских“. — Str. 13.
- Buziris*, po grčkom mitu grozni egipatski kralj, koga Izokrat predstavlja kao uzor vrlina. — Str. 313.
- Dedal*, umjetnik iz grčke mitologije, kome je pripisivan izum sjekire, svrdla, viska i t. d. On je prvi predočio ljudske likove s otvorenim očima, s pokretnim nogama i rukama. — Str. 349.
- Dogberry*, stražar iz Shakespearove komedije „Mnogo vike ni za što“. Ime za podsmejavanje ograničenim, a pretjerano revnosnim nižim službenicima. — Str. 48., 364.
- Don Kihot*, „vitez tužnog lica“ iz istoimenog romana Cervantesa. — Str. 47.

- Falstaff*, *Sir John*, šaljivi hvalisavac i požderuh iz Shakespearovog „Henrika V.” i „Veselih žena windsorskih”. — Str. 13.
- Faust*, glavno lice u Goethe-ovoj istoimenoj drami. — Str. 50.
- Gerion*, div sa tri tijela iz grčkih predanja. — Str. 522.
- Gobseck*, škrtac-lihvar u Balzacovom romanu „Gobseck”. — Str. 518.
- Hefest*, grčki bog vatre i kovačnice. — Str. 349., 574.
- Herkul*, junak iz grčke mitologije, utjelovljenje snage i ustrajnosti. — Str. 363., 522.
- Jupiter*, najviši rimski bog, bog groma. — Str. 310., 507.
- Kalb*, otac Šarlote Kalb, prve Schillerove ljubavi. Poslužio je kao model za lik u „Spletki i ljubavi”. Tip naduvenog, glupog dvorjanina 18. vijeka. — Str. 505.
- Kakus*, čudovište iz grčke mitologije koje je bljuvalo vatru, sin Vulkanov. — Str. 522.
- Maritorna*, sluškinja iz „Don Kihota”, prijava, ružna žena. — Str. 49.
- Mojsije*, jevrejski zakonodavac i prorok. — Str. 318., 524., 691.
- Moloh*, bog Asiraca, Feničana i Amoničana, slavljen prinošenjem ljudskih žrtava. — Str. 586.
- Odisej*, lukav i okretan grčki mitološki junak, jedna od glavnih ličnosti Homerovih pjesama. — Str. 205., 311.
- Perzej*, grčki mitološki junak, sin Zeusov. — Str. LII.
- Pluton*, grčki bog bogatstva. — Str. 92.
- Polonije*, lice iz Shakespearovog „Hamleta”. brbljav dvorski maršal. — Str. 225.
- Poncije Pilat*, rimski sudac u Judeji. — Str. 519.
- Prometej*, grčki mitski heroj, ukrao Zeusu vatru i zato je bio prikovan uz pećinu. — Str. 574.
- Robinson Crusoe* (Robinson Kruse), junak istoimenog romana od Defoe-a. — Str. 41., 42., 43., 239.
- Sancho Pansa* (Sančo Pansa), štitonoša viteza Don Kihota iz Cervantesovog romana „Don Kihot”. — Str. 570.
- Sangrado*, liječnik u romanu „Gil Blas” od Lesage-a. — Str. 636.
- Seacoul* (Sikoul), noćni stražar u Shakespearovoj komediji „Mnogo vike ni za što”. — Str. 48.
- Shylock* (Šajlok), pohlepan i osvetoljubiv lihvar iz Shakespearove komedije „Mletački trgovac”. — Str. 237., 612.
- Sikes, Bill* (Sajks, Bil), razbojnik, lice iz Dickensovog romana „Oliver Twist”. — Str. 380.
- Sizif*, po grčkom mitosu morao je u donjem svijetu gurati uz brdo stijenu koja je stalno padala dolje. — Str. 93., 362.
- Thor*, germanski bog groma predstavljen naoružan ogromnim čekićem. — Str. 328.

OBJAŠNJENJE NEKIH MJERA I NEPREVEDENIH IZRAZA

aršin = 0,777 m.

bushel (bušel), mjera za žito = 36,348 litara.

galon, mjera za tekućine = 4,543 litre.

grain (gren), apotekarska mjera = 64,798 miligrama.

acre (eker), mjera za zemljište = 40,467 ari.

yard (jard), mjera za dužinu = 3 stope = 91,44 cm.

quarter, mjera za žito = 281,904 litara.

cottage (kotedž) = kuća (koliba) u kojoj stanuje engleski poljoprivredni nadničar.

landlord = zemljoposjednik (u odnosu prema zakupniku).

livra, francuski novac.

mule (mul) = naročiti stroj za pređenje.

penny (peni), u množini pence (pense), skr. p. = engleski sitan novac
= $\frac{1}{12}$ šilinga = 12 para.

pint (pinta) mjera za žito = 0,550 litara.

rood (rud), mjera za zemljište = $\frac{1}{4}$ acra = 10,116 ari.

stone, engleska mjera za raž i t. d. = 14 funti.

stopa, mjera za dužinu = 12 coli = 30,479 cm.

ounce (auns), unča, mjera za težinu = 28,349 grama.

pound (paund), funta, skr. f., mjera za težinu = 453,592 grama.

funt sterlinga, skraćeno f. st. (ili sovering) engleski zlatni novac, sadrži
20 šilinga = 24 zlatna dinara.

inch (inč), col, mjera za dužinu = 2,54 cm.

shilling (šiling), engleski novac = 1,20 zl. dinara.

KRATICE

CEC = Izvještaj „Children's Employment Commission“-a. Rimski broj uz kraticu znači broj izvještaja, a za njim stoji godina kad je izvještaj izdat. Na pr. CEC, I., 1863. znači: prvi izvještaj anketne komisije o zaposlenosti djece od 1863. god.

PHR = Public Health Report of the medical officer of the Privy Council. Rimski broj uz kraticu znači broj izvještaja, a za njim je godina izvještaja.

RIF = Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending... to the half year... (Izvještaji tvorničkih inspektora za polugodište koje se svršava... do polugodišta...) Uz kraticu ide i datum izvještaja. Na pr. RIF za 31. X. 1856.; znači: Izvještaj tvorničkih inspektora za polugodište koje se svršava 31. X. 1856.

SADRŽAJ

SADRŽAJ

	Strana
<i>V. I. Lenjin:</i> Karl Marx. Uvod u marksizam	IX
<i>K. Marx:</i> Predgovor prvom izdanju	XLIX
<i>K. Marx:</i> Pogovor drugom izdanju	LV
<i>K. Marx:</i> Predgovor francuskom izdanju	LXVII
<i>K. Marx:</i> Pogovor francuskom izdanju	LXVIII
<i>F. Engels:</i> Uz treće izdanje	LXIX
<i>F. Engels:</i> Predgovor engleskom izdanju	LXXII
<i>F. Engels:</i> Uz četvrto izdanje	LXXVIII

KNJIGA PRVA

PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

PRVI ODJELJAK

ROBA I NOVAC

<i>Glava prva. ROBA</i>	1
1. Dva činioca robe; upotrebna vrijednost i vrijednost (suština vrijednosti, veličina vrijednosti)	1
2. Dvojak karakter rada predočenog u robama	7
3. Oblik vrijednosti ili prometna vrijednost	13
A. Jednostavan, pojedinačan ili slučajan oblik vrijednosti	14
1. Oba pola izraza vrijednosti: relativni oblik vrijednosti i oblik ekvivalenta	14
2. Relativni oblik vrijednosti	15
a) Sadržaj relativnog oblika vrijednosti	15
b) Kvantitativna određenost relativnog oblika vrijednosti	19
3. Ekvivalentski oblik	21
4. Cjelina jednostavnog oblika vrijednosti	26
B. Potpun ili razvijen oblik vrijednosti	28
1. Razvijeni relativni oblik vrijednosti	28
2. Oblik posebnog ekvivalenta	29
3. Nedostaci potpunog ili razvijenog oblika vrijednosti	29

	Strana
C. Opći oblik vrijednosti	30
1. Izmijenjeni karakter oblika vrijednosti	30
2. Odnos između razvitka relativnog oblika vrijednosti i ekvivalentskog oblika	33
3. Prijelaz od općeg oblika vrijednosti u novčani oblik	34
D. Novčani oblik	35
4. Fetiški karakter robe i njegova tajna	36
<i>Glava druga. PROCES RAZMJENE</i>	<i>48</i>
<i>Glava treća. NOVAC ILI ROBNi PROMET</i>	<i>57</i>
1. Mjera vrijednosti	57
2. Prometno sredstvo	66
a) Metamorfoza robâ	66
b) Opticaj novca	76
c) Moneta. Znak vrijednosti	84
3. Novac	90
a) Zgrtanje blaga	90
b) Platežno sredstvo	94
c) Svjetski novac	101

DRUGI ODJELJAK

PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL

<i>Glava četvrta. PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL</i>	<i>105</i>
1. Opći obrazac kapitala	105
2. Protivurječnosti općeg obrasca	114
3. Kupovanje i prodavanje radne snage	124

TREĆI ODJELJAK

PROIZVOĐENJE APSOLUTNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

<i>Glava peta. PROCES RADA I PROCES OPLOĐIVANJA VRIJEDNOSTI</i>	<i>134</i>
1. Proces rada	134
2. Proces oplođivanja vrijednosti	142
<i>Glava šesta. POSTOJAN KAPITAL I PROMJENLJIV KAPITAL</i>	<i>154</i>
<i>Glava sedma. STOPA VIŠKA VRIJEDNOSTI</i>	<i>165</i>
1. Stupanj eksploatacije radne snage	165
2. Predođivanje proizvodove vrijednosti razmjernim dijelovima proizvoda	173

	Strana
3. Seniorov „Posljednji sat”	177
4. Višak proizvoda	182
<i>Glava osma. RADNI DAN</i>	183
1. Granice radnog dana	183
2. Kurjačka glad za viškom rada. Tvorničar i bojar	187
3. Grane engleske industrije u kojima zakon ne ograničava eksploataciju	195
4. Dnevni i noćni rad. Sistem smjena	207
5. Borba za normalan radni dan. Prinudni zakoni za produživanje radnog dana od sredine 14. do kraja 17. vijeka	215
6. Borba za normalan radni dan. Prinudno zakonsko ograničavanje radnog vremena. Englesko tvorničko zakonodavstvo od 1833. do 1864.	228
7. Borba za normalan radni dan. Reakcija engleskog tvorničkog zakonodavstva na druge zemlje	247
<i>Glava deveta. STOPA I MASA VIŠKA VRIJEDNOSTI</i>	252

ČETVRTI ODJELJAK

PROIZVOĐENJE RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

<i>Glava deseta. POJAM RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI</i>	261
<i>Glava jedanaesta. KOOPERACIJA</i>	270
<i>Glava dvanaesta. PODJELA RADA I MANUFAKTURA</i>	284
1. Dvojako porijeklo manufakture	284
2. Djelomični radnik i njegov alat	286
3. Oba osnovna oblika manufakture — heterogena manufaktura i organska manufaktura	289
4. Podjela rada u manufakturi i podjela rada u društvu	297
5. Kapitalistički karakter manufakture	305
<i>Glava trinaesta. MAŠINERIJA I KRUPNA INDUSTRIJA</i>	315
1. Razvitak mašinerije	315
2. Vrijednost koju stroj ustupa proizvodu	329
3. Prva djelovanja strojnog načina rada na radnika	336
a) Kapital prisvaja dodajne radne snage. Rad žena i djece	337
b) Produživanje radnog dana	344
c) Intenzifikacija, rada	350
4. Tvornica	359
5. Borba između radnika i stroja	366
6. Teorija kompenzacije za radnike istisnute strojevima	376

	Strana
7. Odbijanje i privlačenje radnika uslijed razvitka strojnog načina rada. Krize pamučne industrije	385
8. Prevrat u manufakturi, zanatstvu i kućnom radu kao djelo krupne industrije	397
a) Uništenje kooperacije zasnovane na zanatu i podjeli rada	397
b) Reakcija tvorničkog sistema na manufakturu i kućni rad	398
c) Moderna manufaktura	400
d) Moderni kućni rad	403
e) Prijelaz moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju. Ubrzavanje te revolucije primjenom tvorničkih zakona na one načine rada	407
9. Tvorničko zakonodavstvo. (Odredbe o zdravlju i odgoju.) Njegovo proširivanje na sve industrijske grane u Engleskoj	417
10. Krupna industrija i poljoprivreda	438

PETI ODJELJAK

PROIZVODNJA APSOLUTNOG I RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

<i>Glava četrnaesta. APSOLUTNI I RELATIVNI VIŠAK VRIJEDNOSTI</i>	441
<i>Glava petnaesta. MIJENJANJE VELIČINE CIJENE RADNE SNAGE I VIŠKA VRIJEDNOSTI</i>	451
I. Veličina radnog dana i intenzivnost rada postojana (data) --- proizvodna snaga rada promjenljiva	451
II. Postojan radni dan, postojana proizvodna snaga rada --- intenzivnost rada promjenljiva	455
III. Proizvodna snaga i intenzivnost rada postojane -- radni dan promjenljiv	457
IV. Istovremene promjene u trajanju, proizvodnoj snazi i intenzivnosti rada	459
<i>Glava šesnaesta. RAZLIČNI OBRASCI ZA STOPU VIŠKA VRIJEDNOSTI</i>	462

ŠESTI ODJELJAK

NAJAMNINA

<i>Glava sedamnaesta. PRETVARANJE VRIJEDNOSTI ILI CIJENE RADNE SNAGE U NAJAMNINU</i>	466
<i>Glava osamnaesta. NAJAMNINA OD VREMENA</i>	473
<i>Glava devetnaesta. NAJAMNINA OD KOMADA</i>	480
<i>Glava dvadeseta. NACIONALNA RAZLIČNOST NAJAMNINA</i>	488

SEDMI ODJELJAK

PROCES AKUMULACIJE KAPITALA

Strana

[Uvod]	494
Glava dvadeset prva. JEDNOSTAVNA REPRODUKCIJA	495
Glava dvadeset druga. PRETVARANJE VIŠKA VRIJEDNOSTI U KAPITAL	508
1. Kapitalistički proces proizvodnje u uvećanom razmjeru. Preobraćanje zakonâ vlasništva robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja	508
2. Pogrešno shvaćanje reprodukcije u proširenom razmjeru od strane političke ekonomije	517
3. Podjela viška vrijednosti na kapital i dohodak. Teorija uzdržavanja	520
4. Okolnosti koje nezavisno od razmjerne podjele viška vrijed- nosti na kapital i dohodak određuju opseg akumulacije: Stepen eksploatacije radne snage — Proizvodna snaga rada — Povećanje razlike između primijenjenog i utrošenog ka- pitala — Veličina predujmljenog kapitala	528
5. Tako zvani fond rada	538
Glava dvadeset treća. OPĆI ZAKON KAPITALISTIČKE AKU- MULACIJE	541
1. Pri nepromijenjenom sastavu kapitala, potražnja za radnom snagom raste s akumulacijom	541
2. Relativno opadanje promjenljivog dijela kapitala u toku akumulacije i koncentracije koja je prati	550
3. Progresivna proizvodnja relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije	558
4. Različni oblici egzistencije relativno suvišnog stanovništva. Opći zakon kapitalističke akumulacije	570
5. Ilustracija općeg zakona kapitalističke akumulacije	577
a) Engleska od 1846. do 1866.	577
b) Rdavo plaćeni slojevi britanske industrijske radničke klase	583
c) Nomadsko stanovništvo. — Rudari	592
d) Djelovanje krizâ na najbolje plaćeni dio radničke klase	596
e) Britanski poljoprivredni proletarijat	601
f) Irska	625
Glava dvadeset četvrti. TAKO ZVANA PRVOBITNA AKUMU- LACIJA	638
1. Tajna prvobitne akumulacije	638
2. Eksproprijacija seljačkog naroda od zemlje	641

	Strana
3. Krvavo zakonodavstvo protiv ekspropriranih od kraja 15. vijeka. Zakoni za obaranje najamnine	657
4. Postanak kapitalističkih zakupnika	665
5. Reakcija poljoprivredne revolucije na industriju. Stvaranje unutrašnjeg tržišta za industrijski kapital	667
6. Postanak industrijskog kapitalista	671
7. Historijska tendencija kapitalističke akumulacije	682
<i>Glava dvadeset peta. MODERNA TEORIJA KOLONIZACIJE . .</i>	<i>685</i>

DODATAK

<i>F. ENGELS: „KAPITAL”</i>	<i>697</i>
<i>K. MARX i F. ENGELS: Pisma o „Kapitalu”</i>	<i>704</i>
<i>PREVODIOČEV POGOVOR</i>	<i>719</i>

REGISTAR

Literatura	725
Registar imena	759
Objašnjenje nekih mjera i neprevedenih izraza	799
Kratice	799

KARL MARX: K A P I T A L

Svezak I., knjiga prva

Redaktori izdanja latinicom:

ALFRED KURELEC I MARKO DEMETROVIC

Korektori:

JELENA JAJČEVIĆ, VIDA ROKSANDIĆ

I ZLATA EISENSTÄDTER

Štampano ćirilicom i latinicom.

Štampanje latinicom u 30.000 primjeraka završeno 1. septembra 1947.

u štampariji „Kultura“, Zagreb.

Din 120.— poluplatno

Din 160.— cijelo platno

Cijena odobrena po Zemaljskom uredu za
cijene pod br. 11.589/47 od 3. IX. 1947. god.